

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

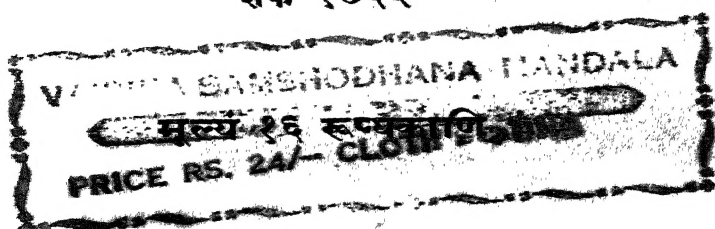
श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलात्मकः

तृतीयो भागः

PRICE RS. 24/- CLOTH + 5000

शके १८६३

*Printed by :—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navin Samartha Vidyālaya's Samartha Bhārat Press,
POONA 2.*

All Rights Reserved

*Published by :—N. S. Sontakke, Secretary,
Vaidika Samśhodhana Mandala, Tilak Memorial,
POONA 2.*

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SAMSHODHANA MANDALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

RGVEDA-SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III

6—8 Mandalas

1941

Date.....

Accn No.....

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMSHODHANA MANDALA
POONA

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Prof. D. R. Gharpure, M.A., B.Sc.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shāstri:

Vidyānidhi Siddheshwarshāstri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A. (T.U.)

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (T.U.)

EDITORIAL BOARD

N. S. Sontakke, B.A., (T. U.)
(*Managing Editor*)

C. G. Kashikar, M.A., (T. U.)

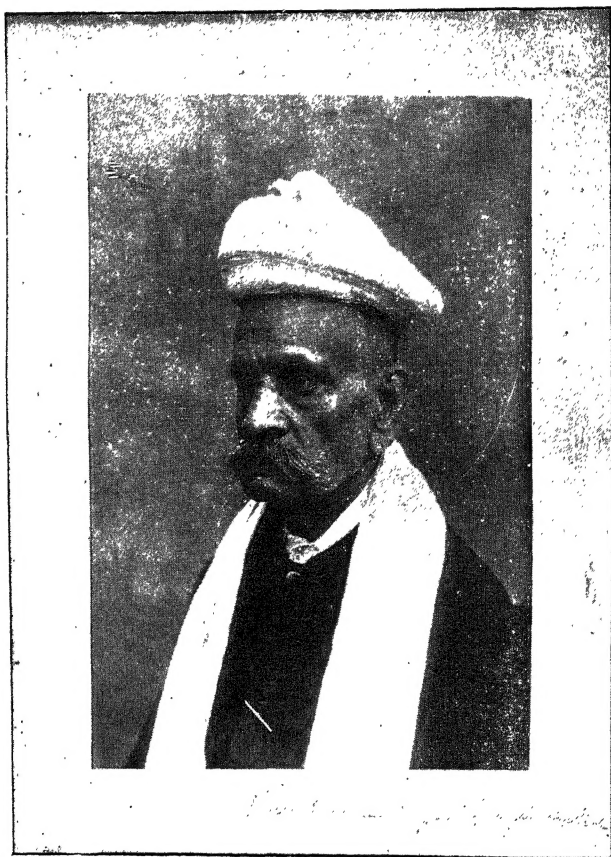
T. S. Varadaraj Sharma,
Vedānta Vidyā Pravīṇa

Advisory Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

MM. Vasudevashastri Abhyankar

जन्मकालः—आषाढ शुद्ध ३
शके १७५९

अवसानकालः—भाद्रपद शुद्ध ५
शके १८४७

सादरं समर्पणम्

तीर्णो येन महात्मनाऽतिगहनः शाब्दादिशास्त्रार्णवः
साहित्यं कल्याचकार सकलं यो लीलयाऽनल्पधीः ।
यो भाण्डारकराख्यवंशतिलको गोपालसूनुः कृती
सोऽयं राजति भूवृहस्पतिरिव श्रीरामकृष्णभिधः ॥ १ ॥

कामं सन्तु सहस्रशः कृतधियो विद्वद्वरा भूतले
नैकत्रोभयविद्ययोर्निवसनं पौरस्वपाश्चात्ययोः ।
एतस्मिन्समगच्छतैतदुभयं पूर्णप्रबोधान्वितं
येनासौ धवलीचकार भुवनं ज्ञानप्रदीपविविषा ॥ २ ॥

ग्रन्था यस्य विभान्ति भूरिविषया विद्वन्मनोग्राहिणो
यैरोपीयविपश्चितोऽपि मुदिता यानस्तुवन्सादरम् ।
वाग्देव्याः समुपासनं बहुविधं तस्याश्च संवर्धनं
यावज्जन्म समाचरत्सुबहुलैर्यत्नैः सदा तन्मनाः ॥ ३ ॥

स्वर्यातोऽपि जगद्विसृत्वरयशःकायेन यो भ्राजते
यस्योपास्तिरपैति चित्तकुहरान्नाद्यापि सारस्वती ।
तत्पुण्यस्मृतये कृतज्ञमनसा ऋक्संहिताया असौ
श्रीमत्सायणसूरिभाष्यकलितो भागस्तृतीयोऽप्येते ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

The third volume of the R̥gveda with the commentary of Sāyaṇāchārya, comprising Maṇḍalas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture. The following gives a full description of the Mss. of Sāyaṇa's commentary used in preparing this volume :

ख^१

(1) (ख१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No. 5 of 1916-18; No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas II to IV; V to VIII. Written in Śaka 1739-40. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ख.

(2) The Ānandāśrama, Poona. Aṣṭakas I to IV. Date not given. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ण.

(3) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 3 of 1916-18. Aṣṭaka V. Date not mentioned.

(4) (ज) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. No. 446 (B. D. 240). Aṣṭakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Aṣṭaka VI. This was used in Vols. I & II as ज.

(5) (थ) The Prājña Pāṭhaśāla, Wāi (Dist. Satara). Aṣṭakas I, II, V-VIII. Date not mentioned. This Ms. is included in the ख group in Aṣṭaka V. [Aṣṭaka VI is included in च]. Aṣṭaka II of this Ms. was used for Vol. II by the same name.

These Mss. form the ख group. The text of Mss. Nos. 2 & 3 (serially) is identical with that of No. 1 in their respective portions. Therefore these two have not been separately designated. Ms. No. 4 is also identical with No. 1. It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Aṣṭaka VI. In such cases it is given the designation ज, by which it was used in the second volume. Excepting such readings, the Ms. is identical with the ख group. Ms. No. 5 is identical with Ms. No. 1. as far as Aṣṭaka V is concerned. It is therefore included in this group. In case of difference, readings of these Mss. are noted by their respective designations.

ग

(6) (ग१) Procured by Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D., University of Madras. Nos. 465, 485 & 518. Written on palm-leaves in Grantha script. This Ms. contains the following portions :—Aṣṭakas VI & VII complete. Aṣṭaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya; some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(7) (गर) Travancore University Library, Trivandrum. R. No. 3652. A palm-leaf Ms. written in Grantha script. About 150 years old according to the library authorities. This Ms. contains the same portion of the commentary which ग१ contains, with the exception that गर contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग१ gives complete commentary on that Aṣṭaka.

These two Mss. form one group, viz. ग. Their text is exactly the same. Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

1. All Mss. except those in ग group are written in Devanāgarī script.

simply due to the difference of scribes. In such cases they are mentioned as ग१ and ग२ respectively.

घ

(8) (घ१) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 4 of Vis. I. Aṣṭakas III to VII. Written in Samwat 1785. This Ms. was used for the second volume as घ.

(9) (घ२) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Nos. 445, 447 (ZZa 21). Aṣṭakas III-IV; V-VI. Date not given. No. 445 was used for the second volume as घ.

(10) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 15 Vis. I. Aṣṭakas I-IV. Date not given. This was used for Vols. I & II as ग.

These three Mss., as well as Aṣṭaka VI of घ (see above) form the group घ. The text of (1) घ१ in Aṣṭakas IV to VI, (2) ग in Aṣṭaka IV, (3) च in Aṣṭakas IV to VI, and (4) घ in Aṣṭaka VI is identical. In a very few cases घ१ and च differ slightly from each other. In such cases, their readings are recorded by their respective designations. This group is the same as Max Müller's B group. The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them; Anukramaṇī quotation and Śrauta Vinīyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given. [Aṣṭaka VII of घ१ does not omit these portions; it, however, does not form part of the present volume.] One more characteristic of this group is that not a word from the Saṃhitā text is omitted in the commentary; even उ, नु, हि, च etc. are noted as *Pūraṇas*.

झ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. Eastern section shelf No. 34 J. 45. Aṣṭakas I, II, IV, V & VIII. Written in Samwat 1835. This Ms. was used for both the preceding volumes as झ.

(12) The Oriental Institute, Baroda. No. 12209. Aṣṭaka V. Written in Samwat 1877.

The Baroda Ms. completely coincides with the Adyar Ms. in Aṣṭaka V. Therefore both the Mss. are presumed to be one in that Aṣṭaka. In Aṣṭaka IV portion the Adyar Ms. alone carries the name झ.

ण

(13) (ण१) The T. M. S. Saraswati Mahal Library, Tanjore. No. 597. (Cat. No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A.) A complete Ms. written in Samwat 1844. This was used as ण for Vols. I & II.

(14) (ण२) Procured from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. A complete Ms. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII. Date not given.

(15) (ण३) The Oriental Institute, Baroda. No. 235. Aṣṭakas V to VIII. Date not mentioned.

The following four Mss. form the sub-section ण४ :

(16) The Bhārata Itihāsa Saṃshodhaka Maṇḍala, Poona 2. Kalamkar Collection No. 1. Aṣṭakas IV to VIII. Written in Samwat 1643.

(17) The Archæological Department, Jodhpur. A complete Ms. written in Samwat 1877.

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library. The Ms. contains the following portions :—Aṣṭaka IV : Adhyāyas 4 to 8. Aṣṭaka V : last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only. Aṣṭaka VI & VII complete. Aṣṭaka VIII : first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5. Date not given. Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms. at Gwalior at our request. The Editorial Board thanks him for his help.

(19) Procured from Kāvya-lāṅkārahūṣaṇa B. M. Khuperkar Shastri, Satara. This Ms. is in two different sizes. The small size part contains the following portions of Aṣṭaka V : Adhyāya 2nd (Folio 32-50); from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F. 71-141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F. 173-195). The writing shows four different hands. The large size part comprises the following portions : Adhyāyas 1 to 6 of Aṣṭaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Aṣṭaka VII and Aṣṭaka VIII complete. The writing shows one hand only. No date is given on either parts of the Ms. The small size Ms. is however very old, being written in Pṛṣṭhamātrā style. The large size Ms. is of a comparatively late date. The text of the small size part is completely identical with that of the other members of तृ, and that of large size part with त्र. Hence no separate designation is assigned to this Ms.

(20) (त्र) The Government Sanskrit College Library, Benares. Rewa Collection No. 44-45. A complete Ms. written in Samwat 1903. This is included in त्र group in Aṣṭakas V & VI. The Ms. was used for both the preceding volumes as त्र.

All these Mss. are included in a general group, viz. त्र.¹ Though the readings of the Mss. in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together. A different designation within the त्र group is assigned to many of these Mss. and in cases of different readings these different designations have been used. When त्र is mentioned, it is presumed that all the Mss. in this group give the same reading, excepting the Aṣṭaka IV portion where the case is rather different : त्र is used independently in Aṣṭaka IV. त्र does not contain Aṣṭaka IV and so is not included in it. त्र is formed of four Mss. (serial Nos. 16-19). Their text is so exactly identical that they are classed as one.² Though three of these Mss. no doubt contain commentary on Aṣṭaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed. Therefore त्र is not included in त्र group in Aṣṭaka IV. However the Aṣṭaka IV portion of these Mss. was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of त्र and त्र. The variants in these Mss. which were not found in त्र or त्र have

1. Aṣṭaka V of Ms. त्र, as will be seen further on, is also included in this group.

2. The Gwalior and Jodhpur Mss. differ slightly from the Poona Ms. in a very few cases. See notes on Rv. VII. 33. 8 ; 35. ini.; VIII. 24. 27.

been recorded by the designation त४ in the "Notes". (See p. 62. 1. 12; 91. 5; 96. 28; 116. 11; 132. 7; 208. 13; 25.) Thus it is clear that in Aṣṭaka IV portion त४ group consists only of त१ and त२; त३ is independently mentioned; त३ does not contain Aṣṭaka IV and त४ is practically included in त२ and त३.

The four subsections of त, viz. त१, त२, त३ and त४ can be divided into two groups according to their text. The affinity between त१ and त२ on the one hand, and त३ and त४ on the other, is striking. Of these two, the latter is a more important group. The former gives more variants.¹ Again of त३ and त४, त३ is more important and more closely conforming to Sāyaṇa's text.² So also there is a slight difference between त१ and त२. One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former. त३ gives a considerable number of variants in Aṣṭaka IV. Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion. In Aṣṭakas V & VI it very closely conforms to the text of त४ group and hence is included in it in that portion. The corrections made in the margin of त१ are found sometimes incorporated in the body of त३.³ Moreover, many superfluous variants are met in this Ms.; they are recorded in the foot-notes.

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M. V. Kibe, Indore. A complete Ms. dated Samwat 1903. This was used by the same name for the preceding volumes.

भ

(22) (भ१) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist. Bijapur.) Aṣṭakas II to VIII. Aṣṭaka II begins with the 29th verse of Rv. I. 164. Dated Samwat 1743. This was used as भ for Vols. I & II.

(23) (भ२) The Oriental Institute, Baroda. No. 12205. Aṣṭaka VI. Dated Samwat 1877.

(24) (भ३) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 226. Vis. II; No. 15 of 1886-92. Date not given.

(25) (य) The State Sanskrit Library, Bikaner. No. 71 (Cat. R. L. Mitra 1880). A complete Ms. Date not given. In Aṣṭaka IV its readings are recorded as य. Aṣṭaka V of this Ms. is included in त and Aṣṭaka VI in भ.⁴ This was used for the 2nd volume as य.

The group भ is formed by these Mss. In Aṣṭakas IV & V भ means only भ१, as भ२ and भ३ do not contain these Aṣṭakas. य compares very well with भ१ in Aṣṭaka IV, but it is used independently in it. Thus these four Mss. constitute the group भ in Aṣṭaka VI. Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names.

1. See foot-notes to 554. 17; 556. 24; 562. 31; 573. 16; 678. 1; 729. 2; 733. 6 etc.

2. For example see foot-notes to 563. 2; 3; 564. 25; 584. 11; 594. 19.

3. See notes on or foot-notes to Rv. VII. 66. 15; 101. ini.; 103. 7; 104. 5; 25. ini.; VIII. 7. 1. etc.

4. The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of य to त and भ: 473. 5; 560. 16; 566. 13; 592. 3; 596. 16; 599. 7; 600. 2; 601. 24; 602. 2; 4.

र

(26) The Oriental Institute, Baroda. No. 12211. Aṣṭaka IV. Dated Samvat 1452. This is the oldest Ms. of Sāyaṇa's commentary. This was also used for the second volume of this edition.

श

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist. N. Canara). All the Aṣṭakas except III. Written in Śaka 1799. This was used as श for the 2nd volume.

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist. Belgaum). Aṣṭakas II, V & VII. Written in Śaka 1596. Aṣṭaka II was used for the previous volumes as म.

(29) (शर) The Oriental Institute, Baroda. No. 12631. Aṣṭaka V. Date not mentioned ; but the Ms. seems very old.

These three Mss. constitute the श group. The text of the Gokarn and Badli Mss. is identical, while the Baroda Ms. slightly differs in a few cases. In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss. are recorded by the designation श१ and that of Baroda Ms. by शर. In very rare cases, the Badli Ms. differs from the Gokarn Ms., where the readings of the Badli Ms. are noted by the name म.

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta. No. 18. Aṣṭaka IV. Date not given. The Ms. could not be lent out according to the rules of the Library. The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr. Manilal Patel, Ph.D. (Marburg), then of the Śāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms. The variants of the Ms. were found to be identical with those of र, the oldest Ms. of the same Aṣṭaka and also त१. The Ms. exhibited no new readings. It was therefore not found necessary to collate the Ms. thoroughly. Besides, according to Dr. Patel, the Ms. is very old and corrupt. We thank Dr. Patel for kindly doing the work at our request.

Classification of Mss. :—As regards the classification of the Mss. used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss. one by one. The assigning of a Ms. to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class. It has also been made clear why certain Mss. have been grouped into one class for the purpose of recording variants. It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss. in relation to each other. Let us divide the classes of the Mss. according to Aṣṭakas IV, V & VI.

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss. (with the number of Mss. represented by each class within bracket before each) :—

ख (3), घ (3), ङ (1), झ (1), त (2), न (1), भ (1), य (1), र (1), श (1).

It was found convenient for some reasons to use these Mss. more or less independently. First of all, these Mss. — or the groups of Mss. — have the same designations in the second volume of this edition. Secondly, the nature of readings in many Mss. pertaining to this Aṣṭaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume.

ख is a group of three Mss. घ also covers a number of Mss. This group has been utilised independently throughout this volume. Its peculiarity which makes it an independent class has already been shown. The nature of झ, its affinity with त group, and the reason for recording its variants independently have already been dealt with. झ is an important Ms. and its affinity with त is considerable. Still the independence of its text is so striking that it was found convenient to assign it a separate designation. त is no doubt a group of which only two Mss. could be available for this Aṣṭaka until the time of the printing of that portion. The nature of other Mss. in this group which were available afterwards has already been described. न closely conforms to the त group. Since, however, it gives a considerable number of readings, it has been kept separate throughout this volume. Some more Viniyogas of R̥gvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally found in this Ms. म is an important and independent Ms. in this Aṣṭaka. य is in close affinity with म in this Aṣṭaka. The reading of र shows much affinity with that of त. The chief reason, however, for assigning it an independent designation as in the preceding volume, is that it is the oldest Ms. uptill now available of Sāyaṇa's commentary not only on this Veda, but also on all other Saṃhitās, Brāhmaṇas and Āraṇyakas commented upon by Sāyaṇa; it was written in Samvat 1452. Unfortunately it covers only the IVth Aṣṭaka. श has some affinity with म.

Thus in this Aṣṭaka (1) झ, झ, त, न, र are more or less related to each other, (2) घ is an independent group on account of its peculiar nature, and (3) ख, म, य, श form a general group.

Aṣṭaka V has the following groups of Mss. :

ख (4), घ (2), झ (2), त (8), न (1), म (1), श (3).

It will be found here that the classification has assumed a rather closer form.¹ All these classes are present in Aṣṭaka IV, though the number of Mss. represented by them in this Aṣṭaka is different. The groups of Mss. dealing with this Aṣṭaka can be classified in the following way :—(1) झ, त are, as in the preceding Aṣṭaka, closely related to each other. श agrees with म in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V & VI it is related to त in general.² (2) ख, न, म form a general group. न is related to त in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V and also in VI it agrees with म.² (3) घ, as in Aṣṭaka IV, is an independent group.

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss. :

ख (1), ग (2), घ (3), त (8), न (1), म (4), श (1).

The difference between the groups of Mss. in Aṣṭakas V and VI is that झ has disappeared and ग has been added. ग is, as already stated, a group of two Mss. identical with each other, written in Grantha script. These

1. झ and य have been included in त and र is exhausted.

2. The comparison of notes on or foot-notes to the following will show that in Aṣṭaka IV न agrees with त and श agrees with म; but in Aṣṭakas V & VI न agrees with म and श agrees with त in general: 191.76; 192.28; 193.15; 194.26; 195.21; 222.11; 223.12; 224.3; 14; 601.1; 605.11; 17; 606.1; 615.8.

Mss. contain Aṣṭakas VI to VIII. It may be remembered that Mss. of Sāyaṇa's commentary written in South Indian scripts were available for Aṣṭakas I & II only. Max Müller had also procured Grantha and Tulu Mss. only on these two Aṣṭakas. As stated in the introduction to the second volume of this edition (p. 4), Mss. written in South Indian scripts form a class of their own. Date is generally not given on them. Yet they do not appear to be older than two hundred years.¹ Their text presents many difficulties.² They exhibit a considerable number of variants of various characters. The following remarks are particularly applicable to the Aṣṭaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Aṣṭakas VII & VIII.

It is to be noted here that the Grantha Mss. form an altogether different group from the Devanāgarī Mss. and their readings generally do not agree with those of Devanāgarī Mss. In some cases, however, they agree with those of म which is an old and very important Ms. So when they agree with म, they naturally have the value of the latter. The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss. with म: 599. 8; 600.17; 601.17; 24; 602.26; 603.17; 18; 604.26; 605.11; 17; 606.1; 609.9; 10; 613.29; 615.8; 906.21; 931.30; 948.22; 962.1; 963.21.

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss. The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the म class. In a good number of cases, these Mss. give their own text differing from that of the Devanāgarī Mss. Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning. Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp. 642, 675, 676 & 882. Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv. VIII. 25.1 to 27.14 and 76.5 to 77.5) are also of the same nature. Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them; these are generally not recorded in foot-notes.³

The principle followed in treating the readings in these Mss. has already been laid down in the introduction (p. 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss. have been adopted only when they have been supported by the Devanāgarī Mss. In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

1. Cf. Max Müller's Preface to the second edition. Vol. I. p. lvii.

2. Max Müller has laid down (ibid. p. lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss., and mistakes likely to be arising in their reading.

3. Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in म are frequently recorded.

by all other Mss. seemed incorrect.¹ Prof. Max Müller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss. procured by him.²

ख which has affinity with भ in Aṣṭakas IV & V, is related to त in Aṣṭaka VI.³ ख is more particularly related to त१-२ than to त३-४. Frequently we find ख-ज्ञ-त१-२ giving identical text. Characters of घ, त, न, भ and श are the same as in Aṣṭaka V, namely that घ is an independent group, श mostly agrees with त and न is related to भ. Thus the groups of Mss. in this Aṣṭaka can be classified in the following way: (1) ग, (2) घ, (3) ख, त, श, (4) न, भ.

Additional Remarks:—The principle adopted in fixing the text of Sāyaṇa's commentary on the basis of Mss. material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes; that same procedure has been followed in this volume too. We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them.

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too. Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Müller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Müller from his Mss. material. In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases⁴ when Max Müller's readings were found incorrect or insufficient. Sometimes, we too have had to conjecture our

1. The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss. For particulars, reference may be made to the "Notes":

प्रततवसू 614.12; हिंसित्यः सत्यः 614.24; एवमहमपि 616.1; सः 636.12; आगच्छतं 657.11; गच्छन्तीमिः 659.17; आयुधानां 693.25; अमिषुतः तं 825.11; अनाचरितं 830.16; परितो व्याप्तं 857.13; वृश्च्यन्त 865.19; °दाप्स्ये 867.11; अन्यस्याः 869.4; पुरमसि 880.20; औतोऽम् इत्यात्वाभावः 909.25; आढागमः 921.21; तं तथोक्तं 924.10; माद्यतेः 928.9; ऋजाषः 932.20; प्रणेतुं 963.20.

2. Preface to the 2nd edition Vol. I, p. lxi.

3. Refer to the foot-notes to 588.6; 589.31; 595.3; 31; 596.16; 598.23 and to 599.8; 22; 600.17; 601.17; 24; 602.14; 603.17; 604.29.

4. The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition :

दुर्ज्ञानान् 350.25; प्रीयमाणाः 356.21; द्रढयति 487.27; प्रियमेधाख्य 536.24; गच्छन्तौ। वा 552.2; तैः प्रतिगृहीतानि 554.7; वज्रहतेन 572.20; प्र इयति प्रेरयति 607.13; तृम्पतं तृप्यतं 724.28; ज्वलद्दीप्ति 749.3; अन्धः सन् अन्यो 877.16; श्रुतेरत्रापि 922.10; हननोत्पादकत्वात् 929.13; त्वे 938.3; प्र मंहिष्ठाय इति 962.18; सूत्रितं च.....याहि इत्येषा 962.19-20.

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss. in opposition to Max Müller's agree with those in the Bombay edition.

own readings¹ as against those in Max Müller and the Bombay edition. It may be noted that Max Müller too has occasionally resorted to the same procedure. Even this procedure has at times failed. In such cases, the incorrect readings in Sāyaṇa's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible. As Max Müller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord; his duty is only to find out by means of Mss. material what the original author might have written, right or wrong. We have tried our best to follow this principle.

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features :

(i) Readings adopted differently from Max Müller with or without the support of Mss. material.² (ii) Readings either formed out of the Mss. material or conjectured by Max Müller. The variants in our Mss. are fully recorded. (iii) Incorrect readings in Sāyaṇa. Correct readings have been suggested as far as possible. (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyaṇa. Actual words in the Padapāṭha have been given. (v) References differently quoted by Sāyaṇa. Original readings have been given. (vi) References that could not be traced to their original sources.

As regards the references quoted by Sāyaṇa from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible. Max Müller has already done a good deal in this respect. There are, however, some quotations which have not been traced by him. We have tried our best to trace them and succeeded to some extent. Still there are some quotations which could not be traced. These have, as stated above, been recorded in the "Notes". Certain

1. The following is a full list of readings conjectured by us :—

पक्वान् 83.14; माषाणामश्रियात् 287.2; उत्सहमानं 306.3; माध्यंदिनः 316.9; चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T.S. Āss.) 410.28; इराञ्चं तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः 439.23; स्वर्कायेन विहितेन 477.29; देवानत्र 483.25; एकविंशत्यृचं 546.31; शतसंख्याकपर्वाणि 565.25; अज्प्रत्ययः 598.27; परस्मैपदं द्विर्वचनप्रकरणे 603.2; सृविन्दं सृविन्दनामकं 705.2; जगदुपकारिकायाः 812.12; जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835.1; आसन्ध्यामासादयन्ति 857.20; स्तुवते 864.25; आहूत 866.26; बद् सत्यं नाकरं 879.12; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं 894.24; आत्मनः 895.5; शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं 897.5; कुर्वाणात् मनुष्यात् 963.13.

2. Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa. They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes". It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss. material. Their nature will be evident from the following few examples :

RV. VII. 3.2 सततेषु for सततेषु; VII. 9.1 सुषुपुः for सुषुपुः; VII. 60.3 सर्वं यूथं for सर्वयूथं; VIII. 88. ini. माध्यंदिनसवने for माध्यंदिने सवने; VIII. 96.9 संख्याकानां for संख्यानां; VIII. 97.8 पानाय for पानार्थं; VIII. 97.13 पुनःपुनः for पुनः; VIII. 98.13 प्रयत्नं for यत्नं; VIII. 101. ini. सूर्यदेवताके for सूर्यदेवत्ये.

Printing mistakes in Max Müller's edition have also not been noted.

references from Paṇini, Nighaṇṭu, Smṛtis etc. occur in Sāyaṇa often and often. Original places of such quotations have generally not been given again.

There are many places in Sāyaṇa's *Bhāṣya* where many Mss. leave some space showing that some portion of the commentary is omitted. There are many such lacunæ in this volume. We have generally kept them as they are. We have strictly followed the method adopted by Max Müller on such occasions. It has not been our aim to fill in the blanks of our own accord. It is only at a few places that we have adopted readings where Max Müller has shown lacunæ. Thus at p. 831. l. 7 we read ईदशान् on the authority of a Ms. while Max Müller and several other Mss. read अतो---शान्. At 878-14-16 we have inserted on the authority of an old Ms. the full commentary of Ṛv. VIII. 79-3 where Max Müller has left a partial lacuna. At 879-12 we read बद् सत्यं नाकरं where Max Müller retains बद्-तत्राकरं. For details of these cases the reader may refer to our "Notes". It will be found that there is sufficient Mss. material to support these improvements. It may be noted that at least at one place (Ṛv. VIII. 83. 3) Max Müller has filled in a lacuna without the support of Mss. material, though his improvement is quite justifiable. In all other cases of lacunæ there is no occasion of difference with Max Müller.

It is well known that there is no commentary of Sāyaṇa on the eleven Vāṇakhyā hymns (49-59) in the eighth Maṇḍala of the R̥gveda. We have found a commentary on these hymns in a Ms. (ज्ञ) of Sāyaṇa's commentary lent us by the Government Sanskrit College, Benares. The character of this Ms. has already been described. It is evident that the commentary is not of Sāyaṇa himself. This conclusion is further warranted by the method of interpretation followed therein. We do not know who its author was, and when he wrote it. All the same we have quoted it in the foot-notes for the convenience of the reader, and made it sufficiently intelligible. There are certain incorrect readings in it. Correct readings in their places have been suggested and are either put into brackets before them or are given as foot-notes to the commentary.

As in the preceding volumes, the words in the verse reproduced in the commentary have been marked √ for distinction. It often happens that Sāyaṇa reproduces the *pratīka* differently. In such cases, too, we have mostly inserted the sign in order that the reader may note the fact. Sometimes Sāyaṇa does not quote the *pratīka* as it is, but presents its regular grammatical form. In such cases, of course, the mark of *pratīka* is not inserted.

Acknowledgments :—As regards the Samhitā and Pada text, we have already stated in the introduction to the second volume that we have followed the traditional recitation, and in this connection have sought the assistance of two learned Vaidikas—Vedamūrti Govind Bhaṭṭāji Phatak and Vedamūrti Krishnashastri Prabhune of Poona. We acknow-

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāṭhī Vaidikas. We are sorry to note that Vedamūrti K. Prabhune died a premature death when some portion of this volume had gone through the press.

We have tried our best to make this volume as faultless as possible. But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred; some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyana's Commentary for the preparation of this volume. We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U. P. and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause. But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold. Seth Fardumji D. Pudumji of the Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate. We acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible. The Vaidika Samshodhana Maṇḍala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume.

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties. We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

21st October, 1941.
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA, }
POONA 2.

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसंहितायाः पञ्चसप्तमाष्टममण्डलात्मकोऽयं तृतीयो भागोऽधुना सुधियां करक्रमलेषु सादरं समर्प्यते । अत्र भाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधो निर्दिश्यन्ते । तत्र येषु पुस्तकेषु बाहुल्येनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेषामेकैकं वर्गं कृत्वा प्रतिवर्ग-मेकैव संज्ञा लाघवाय कृता । वर्गसंज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषूपलभ्यन्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी संज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवेत्यवगन्तव्यम् ।

ख-वर्गः—

(१) (ख १) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टक-सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्कः—५; ४; १९१६-१८) । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ख-संज्ञया निर्दिष्टमिदमेव ।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंबन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्कभाष्यं प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ण-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र. ३; १९१६-१८) ।

(४) (ज) मुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशियाटिक-सोसायटी-संबन्धि (क्र. ४४६) । तृतीय-चतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यं षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य कियानंशश्च ।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (वाँई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । १, २, ५-८ अष्टकानां भाष्यम् । पञ्चमाष्टकभाष्यं ख-वर्गे समावेशितं, षष्ठाष्टकभाष्यं घ-वर्गे च । द्वितीयाष्टकभाष्यं द्वितीयभागसंशोध-नार्थमुपयुक्तं तस्मिन् भागे च थ-नाम्नैव संकेतितम् ।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि । अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथमेनातीव साम्यं भजत इति तयोः पृथक्संज्ञा न कृता । चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे केचन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेखः कृतस्तदा ज-संज्ञया निर्दिष्टमि-दम् । इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम् । द्वितीयभागेऽन्यैव संज्ञास्य व्यवहारः कृतः । पञ्चमं प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः । एतन्मात्रोपलब्ध-पाठोल्लेखार्थमस्य थ-संज्ञा कृता ।

ग-वर्गः—

(६) (ग १) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महाशयैः संपाद्य दत्तं (क्र. ४६५, ४८५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम् । षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाष्यं संपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टमाध्यायस्य षट्त्रिंशद्वर्गान्तं भाष्यं च ।

(७) (ग २) त्रिवेन्द्रम्-विश्वविद्यालयसंबन्धि (क्र. ३६५२) तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिप्या लिखितम् । पुस्तकालयाधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितम् । षष्ठाष्टकभाष्यं पूर्णं सप्तमे तृतीयाध्यायद्वादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्य च भाष्यम् ।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते । अनयोः पाठ एकरूप एव । ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते लेखक-भेदनिबन्धनाः । एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग १, ग २ इति संज्ञे कृते ।

घ-वर्गः—

(८) (घ १) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. ४ [वि. १]) तृतीयादिसप्तमान्ताष्टक-पञ्चकभाष्यं १७८५ संवत्सरे लिखितम् ।

(९) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ. ए. सो.-संवन्धि प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् (क्र. ४४१, ४४३, ४४५, ४४७) । द्वितीयभागेऽप्यनयैव संज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. १५ [वि. १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ग-संज्ञयास्य व्यवहारः कृतः ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतषष्ठाष्टकभाष्यभाराश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ष्वपि पाठः प्रायः एकरूप एव । कचित् घ१-च-पुस्तकयोः पाठवैरूप्यं दृश्यते । परंतु तादृशप्रदेशा अतीव विरलाः । अयं वर्गः मेक्समुल्लरमहाशयस्य B-वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्थाः ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ताः) सूक्तारम्भे अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । परं त्वत्र भागे तन्नास्ति ।) अपरं चैतेषु संहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ताः ('नु पूरणः' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्गः—

(११) मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्तिअडयारग्रामस्थित—'थिऑसॉफिकल सोसायटी'-संवन्धि-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ३४ [४५]) १८३५ संवत्सरे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकानां भाष्यं प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्तं झ-संज्ञया संकेतितं च ।

(१२) बटोदर(बडोदा)नगरस्थित—'ओरिएण्टल् इन्स्टिट्यूट'-संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०९) १८७७ संवत्सरे लिखितं पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठः पूर्वेण समान इत्यस्य पृथक्संज्ञा न कृता ।

त-वर्गः—

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ-सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ५९७) १८४४ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयोः त-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वालियरनगरस्थ-श्री. लक्ष्मण गणेश आठल्ये-महाशयैर्दत्तं प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायं च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) बटोदरनगरस्थ-ओरि. इ.-संवन्धि (क्र. २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्ट-माष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि 'त४' इत्येकैव संज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलस्थं (कलमकर-संग्रहे क्र. १) १६४३ संवत्सरे लिखितं चतुर्थाद्यष्टमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत—'आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट'-ग्रन्थालयस्थं १८७७ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् ।

(१८) ग्वालियरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याय-मारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयोः, अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययोः कियतश्चिद्भागस्य च भाष्यं विद्यते । ग्वालियरनगर-वास्तव्यैः पण्डितरघुनाथशास्त्रिवेदभाष्यमहाशयैरस्मत्पार्थनानमरुच्यैतत्पुस्तकस्थाः पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्णः संपादकवर्गः ।

(१९) सप्ततारा(सातारा)नगरवास्तव्यैः काव्यालङ्कारभूषणैः बा. मा. खुपेरकरशास्त्रिभि-
र्दत्तं विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम् । प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायानां षष्ठा-
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशवर्गान्तभागस्य च भाष्यं विद्यते । द्वितीये (बृहति
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायषट्कस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायषट्कस्य, अष्टमाष्ट-
कस्य समग्रस्य च भाष्यं विद्यते । तनुपुस्तकं पुरातनं दृश्यते । अत्र पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि । तनुपुस्तकं
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम् । बृहत्पुस्तकपाठः त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त२ इति
अनयोर्मिलितयोः संज्ञा कृतेत्यवगन्तव्यम् ।

(२०) (ज) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालासंविधग्रन्थालयस्थं (रिवा सं. क्र.
४४-४५) संपूर्णम् । अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभागः तवर्गेऽन्तर्भावितः । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ज-
संज्ञया व्यपदिष्टमिदम् ।

एतानि पुस्तकानि त-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र तथेति
एतेषामेको वर्गः सौकर्याय कृतः । एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूनां प्रातिस्विकी संज्ञापि कृतास्ति तत्तन्मात्र-
स्थितपाठज्ञापनाय । ' त ' इति सामान्यनिर्देशः पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृतः तत्र स पाठः एतद्वर्गान्त-
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्थाष्टके ज-पुस्तकं नात्र वर्गे समावेशितम् । त३-पुस्तके
चतुर्थाष्टकभाष्यं नास्ति । त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकानां मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्टकभाष्यं
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकमुद्रणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितुं न पारि-
तानि । तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तरं संग्रहः कृतः । ते च प्रायः त२-श-पुस्तक-
पाठैः समाना उपलब्धाः । एतेषु क्वचित् त२-श-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्ते ।
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति संकेतो दृश्यते तत्र स पाठः एतेषु चतुर्ष्वपि विद्यत
इत्यवगन्तव्यम् । एवं च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावेव समावेशितौ ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा. वि. किवे-महाशयानाम् । समग्रं १९०३ संवत्सरे
लिखितम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव संज्ञास्य कृता ।

भ—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य मळगी-महोदयानाम् ।
१७४३ संवत्सरे लिखितम् । द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तभागस्य
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम् ।

(२३) (भ२) बटोदरनगरस्थ-ओरि. इ.-संविधग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०५)
षष्ठाष्टकभाष्यं १८७७ संवत्सरे लिखितम् ।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. २२६ [वि. २]; १५, १८८६-९२)
षष्ठाष्टकभाष्यम् । मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि ।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं (क्र. ७१) समग्रं भाष्यम् । अस्य
चतुर्थाष्टकभागे य-संज्ञया निर्दिष्टः । पञ्चमाष्टकभागः त-वर्गे षष्ठाष्टकभागः भ-वर्गे च समावेशितः ।
द्वितीयभागसंशोधनार्थमस्योपयोगः कृतः ।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि । चतुर्थपञ्चमाष्टकयोः भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्तर्गतम् ।
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ-वर्गप्रविष्टानि । तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव । यत्र भेद
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिस्विकसंज्ञया निर्दिष्टानि ।

२—

(२६) बटोदरनगरस्थित—ओरि. इ.—संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२११) चतुर्थाष्टक-
भाष्यं १४५२ संवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थ-
मुपयुक्तमिदम् ।

श—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य—वेदशास्त्रसंपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं
१७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम (बेळगांव) प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य—चिदम्बरदीक्षितमहाशयानां द्वितीय-
पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्यं १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टकः द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तः म-संज्ञया
संकेतितश्च ।

(२९) (श२) बटोदरनगरस्थित—ओरि. इ.—संबन्धि (क्र. १२६३१) पञ्चमाष्टक-
भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्यं विद्यते इतर-
योर्द्वयोः पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययोः पाठः पञ्चमाष्टके भूयसा समानः इति कृत्वा तत्र
द्वयोरपि श१ इति एकैव संज्ञा कृता । (यत्र कचिदेतयोः परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य
म-संज्ञया व्यवहारः कृतः) । तृतीयस्य श२ इति संज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसंस्कृतविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं (क्र. १८) चतुर्थाष्टक-
भाष्यम् । एतत्पुस्तकस्था मुख्यपाठभेदा अस्मकृते डॉ. मणिलाल पटेल-महोदयैः (तदानीं ' शान्ति-
निकेतने ' वसद्भिः) संगृहीताः । एते त१-र-पुस्तकपाठभेदैः समाना इति कृत्वास्य पृथक्संज्ञा न कृता ।
डॉ. पटेल-महाशयानामधमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३),
घ(३) ज(१), झ(१), त(२), न(१), म(१), य(१), र(१), श(१) । एतेषु
बहुनां प्रथमद्वितीयभागयोः कृताः संज्ञा एवान्नापि स्वीकृताः । एतेषु वर्गान्तःप्रविष्टानां विशेषतः
परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे ज-झ-त-न-र-पुस्तकपाठः प्रायः समानः ।
घ-वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-म-य-श-पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(४), घ(२), झ(२), त(८), न(१), म(१),
श(३) । अस्मिन्नष्टके ज-य-पुस्तकयोः त-वर्गेऽन्तर्भावः कृतः । र-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव ।
अस्मिन्नष्टके झ-त-श-पुस्तकेषु एवं ख-न-म-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त-
वर्गेण श-पुस्तकस्य म-वर्गेण च साम्यं विद्यते; अत्र तु न-पुस्तकस्य म-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च ।
घ-वर्गपाठः पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१),
म(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके झ-पुस्तकं नास्ति ग-वर्गेऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वयं
तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयोः षष्ठसप्तमाष्टकानां भाष्यं विद्यते ।
दाक्षिणात्यलिपिलिखितं समग्रं भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभिः । मैक्समुल्लरमहाशयैः प्रथम-

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशती-मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतपञ्चाष्टके तावत् देवनागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठैः कचित्साम्यमपि दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते । अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्वपुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमीचीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽस्माभिः^३ । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्मत्पाठानुसार्यैव दृष्टः । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोस्त्रिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्नपाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । कचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्याशुद्धयादिकमुपलक्षितं तदुल्लेखपूर्वकं तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मॅक्समुल्लर-महाशयैः लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्धलिखितपुस्तकस्थिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । कचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्वेदपूर्वकं निर्दिष्टानि तेषामप्युल्लेखः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

कचित्कचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किञ्चित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं रेखाचिह्नं --- लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतीतिरेवास्माभिरप्यनुसृता । केवलं स्वमन्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलितचिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१. पृ. ७ प. मॅ-पुस्तके केषु-

-
१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशतीमतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्ठाष्टके तावत् देवनागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठैः कचित्साभ्यमपि दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते । अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचिद्विशेषेषु इतरसर्वपुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मॅ-मुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमीचीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽस्माभिः^३ । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्त्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्मत्पाठानुसार्येव दृष्टः । केषुचिद्विशेषेषु मॅ-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्नपाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । कचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्याशुद्धयादिकमुपलक्षितं तदुल्लेखपूर्वकं तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मॅक्समुल्लरमहाशयैः लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्धलिखितपुस्तकस्थिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । कचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्भेदपूर्वकं निर्दिष्टानि तेषामुल्लेखः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

कचित्कचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किञ्चित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं रेखाचिह्नं --- लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतरीतिरेवास्माभिरप्यनुसृता । केवलं स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलितचिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१, पृ. ७ प. मॅ-पुस्तके केषु-

१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मँ = मँक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः
मँक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषु तथातुपलम्भात् स्वयमभ्युहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ षष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थोष्ठकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ङ, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६. १] १. १० पूर्वमन्त्रे—ञ-ञ-त-न-भ-र-श-मु । पूर्वं मन्त्रे—मँ ॥ ३. ८ उभयासः—
मँ-मु । त्वामुभयासः—§ ॥ ४. ४ अगमय इति वा—मँ-मु । गम इति—ख; अगमय इति—ङ;
गमय इति—झ-त-न-भ-य-र; गमय इति वा—श ॥ ५. २ समिधा वा—घ-श-मँ-मु । वा
समिधा—ञ-ञ-त-न-भ-र ॥ ६. ६-७ अत्र भरतस्वामी...संबुद्धयन्तं चकार । सामवेदस्य भरत-
स्वामिकृतं भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अयं मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि
(३. ६. १०. ५) दृश्यते । तत्र भट्टभास्करमिश्रैः ‘ वसुताते ’ इत्येकपदं संबुद्धयन्तं कृत्वा व्याख्या-
तम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६. २] १. ६ तादृशः पुत्र इव—ख-झ-न-भ-श । तादृशः पुत्र इति—झ-त-र-मँ-मु ॥
१. १८. °श्रितमिति वा इति—न-भ-य । °श्रितमिति—त-र-मँ । धामन्ते विश्वमिति—मु ॥ १. २४.
अत्सीति—झ-न-भ-श-मँ-मु । असीति—ख; अपीति—घ; अशीति—त ॥ १. २७. भक्षयन्ति—
ख-घ-ञ-झ-त-न-भ-य-र । तक्षन्ति—र-मँ-मु ॥ १०. १९. दुर्गमनानि च—ख-झ-न-भ-य-र ।
दुर्गमनानि—घ-त-श-मँ-मु ॥

[६. ३] ११. १३. शान्तश्च—*मँ-मु । श्रान्तश्च—ख-त-न-भ; शातो—घ; श्रान्तो—श ॥
१२. १. गमनसाधनभूतो—ख-झ-न-भ-य । गमनभूतो—घ-झ-त-र-श-मँ-मु ॥ स्पृष्टुमशक्यत्वात्
—ख-झ-मँ-मु । प्रष्टुमशक्यत्वात्—झ-त-न-भ-य-र-श ॥ १२. ६. मूर्तभूतं सर्वम्—ख-घ-ञ-झ-
त-न-भ-श-मु । मूर्तभूतं—र-मँ ॥ १२. ११. बाणादेः—ख-घ-झ-न-भ-श-मु । बाणादेः—झ-त-र-मँ ॥
१२. २३. य ई योऽयम्—ख-झ-न-भ-य-र-श । य ईळ्यो यं—त । य ईमयं—घ-मँ-मु ॥

[६. ४] १४. १२. प्रबुद्धो—*मँ-मु । प्रबुद्धो—§ ॥ १५. १२. यष्टृभिर्दीयमानम्—
न-भ-मँ-मु । यष्टृभिर्दीयमानं—ख; यज्वभिर्दीयमानं—घ-झ-त; यज्ञे व्रीयमाणं—श ॥ १५. १७.
अरातीः अरातिरदाता—झ-न-भ-मँ-मु । अरातीररातिः—घ; अरातीररातिवदातां—त; अरातीर-
रातिवदतो—श ॥ १५. १८. °माचक्षाणानाम्—झ-न-भ-मँ-मु । °माचक्षाणाम्—त-श ॥
१५. २०. ह्वरते—मँ । द्वियते°—ख; ह्वरयते°—झ-त-न-मु; ह्वयते°—झ-भ; ह्वयते°—र-श ॥ १६. ३.
दिग्भागा°—न-भ-मँ-मु । दिग्मा°—झ; दिग्नामा°—त; दीप्तोभिः—श ॥

[६. ५] १७. १५. वैश्वानरात्मना—ख-ज्ञ-न-भ । विश्वान्तरात्मना—मँ-मु । वैश्वामना-
र ॥ १८. १२. तप्ततमाग्ने—ख-ज्ञ-भ-र । तपस्विन्नग्ने—घ; तपस्वितमाग्ने—ज्ञ-त-न-श । तप्ततमाग्ने-
मँ-मु ॥ १९. १५. ते त्वदीयम्—ख-घ-मु । त्वदीयं—त-मँ ॥

[६. ६] १९. २३. उपगन्तव्यम्—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ । उपमंतव्यं—घ-त-मु ॥ २०. १७.
बहूनि काष्ठानि—घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि—घ-त-श । बहुकाष्ठानि—र-मँ-मु ॥ २१. १०.
असुरैरपहृतासु—ख-ज्ञ-न-भ । असुरैरप्रहृतासु—र । असुरप्रहृतासु—ज्ञ-त-मँ-मु ॥ २१. ११. यथान्यै-
र्दुःसह—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । यथान्ये दुःसह—त ॥

[६. ७] २३. १. अभि अभितः—ज्ञ-त-मँ-मु । अभितः—ख-न-भ; अभि—घ-श ॥

[६. ८] २५. १२. कामानां वर्षितुः—ख-घ-भ । वर्षितुः—ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-श-मँ-मु ॥

[६. ९] २८. २. रात्रिवाचनः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचनः—र । रात्रिवाचकः—
श-मँ ॥ २८. ३. °द्रक्ष्यन्तौ—ख-न-भ-मँ-मु । °द्रक्ष्यंतौ—घ-त-श ॥ २८. २३. तन्तुस्था-
नानि—मँ-मु-१ । उत्तरवाक्ये 'ओतुस्थानीयानि' इतिवदत्रापि 'तन्तुस्थानीयानि' इति युक्तम् ॥
२९. ५. वदति—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ-मु । वेदति—त ॥ २९. ७. कर्माणि—मँ-मु । कर्माणि
स एव—१ ॥ २९. ८. वदाति वदेत्—ख-घ-ज्ञ-त-न-श । वदाति वदति वदेत्—मँ-मु ॥

[६. १०] ३१. ११. द्विपदान्तम् इति—ज्ञ-न-भ-य । द्विपदांतं—ख-त-श-मँ-मु ॥
३२. ३. पादपूरणम्—मँ-मु । यास्कनिरुक्ते भाष्यलिखितपुस्तकेष्वपि प्रायशः सर्वत्र 'पादपूरणम्'
इत्यस्य स्थाने 'पदपूरणम्' इति पाठः उपलभ्यते ॥ ३२. २२. तिरः तिरस्कुर्वन्—ख-ज्ञ-न-
भ-य । तिरस्कुर्वन्—घ-त-र-श-मँ-मु ॥

[६. ११] ३४. १९. चिद्धि इत्येतत्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मु । चिदित्येतत्—श-मँ ॥
३४. २२. मधुवत्—१-मु । मधुमत्—मँ ॥ ३५. ८. यं पञ्च—घ-मँ-मु । पंच—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥
३५. ९. शोभनहविलक्षणान्नमग्निम्—१ । शोभनहविलक्षणं यमग्निं—मु । शोभनहविलक्षणमग्निं—मँ ॥
३५. १५. आह्वियत—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । आसाद्यत-व; आह्वियत-त; आस्त्रियत-श ॥

[६. १२] ३६. २०. त्वे त्वयि—१-मँ-मु । अत्र 'त्वे' इति पदस्य पुनर्ग्रहणमनावश्यकम् ॥ ३७. ७. अद्यौत् द्योतते—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । अद्यौत् ते—त; अद्यौत्—घ-श-मँ ॥ ३८.
३. स्पन्द्रः स्पन्दनवान् । मँकसमुल्लरमहाशयैः सर्वत्र (१. १८०. ९; ५. ५२. ३; ८; ८७. ३;
६. १२. ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकारः पठितः । परंतु वैदिकैः सर्वत्र पकार एव पठ्यते ।
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते । किंतु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लेखने साम्यं
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखितं भाष्यपुस्तकं नोपलब्धमस्माभिः तथापि ऋ. सं. १. १८०.
९; १०. ४२. ५ अनयोर्मन्त्रयोः भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकारः स्पष्टं दृश्यते । प्रथममण्डले
(१. १८०. ९) संहितापदपाठयोः भाष्ये च 'स्पन्द्रा' इत्यस्य स्थाने 'स्यन्द्रा' इति मुद्रितम् ।
तत्र पकारः पठनीयः । मु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठः ॥ ३८. १३. पाहीति—ख-ज्ञ-न-
भ-मँ-मु । आयाहीति—घ; यहीति—श ॥ ३८. १४. गमय प्रापय—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । गमय-
घ-श-मँ-मु ॥

[६. १३] ३९. २०. एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नाम्नोऽसुरस्य-घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ ४०. २. यज्ञैः यजनसाधनै°—ज्ञ-मु । यज्ञैः यजमानसाधनै°—घ-मै । यज्ञसाधनै°—ख-ज्ञ-न-भ-य; यजमानसाधनै°—त; यजमानसाधनै°—र; यजमानः साधनै°—श ॥ वेद्याम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । वेद्यायां—श-मै-मु ॥ ४०. २०. संपूर्तिम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । पूर्ति-ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. १५] ४३. ८. आद्यं नवर्चम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । आद्यं नवर्च-त-र । नवर्च-मै-मु ॥ ४८. २७. तस्मात्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । तस्मात्त्वं—श-मै-मु ॥ ४८. २९. हव्या-मै-मु-~~॥~~ ४९. १९. गुग्गुल्वादि°—ज्ञ-न-मु । गुग्गुल्वादि°—त-भ-मै । °संभरणोपेतम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । °संभरणोपेतं—घ-श-मै-मु ॥ ४९. २०. गुग्गुल्ूर्णा°—ज्ञ-मु । गुग्गुल्ूर्णा°—त-न-भ-मै ॥

[६. १६] ५२. १२. अमरणधर्मः (?)—मै-मु । 'धर्मादनित् केवलात्' (५. ४. १२४) इति पाणिनिसूत्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२. २०. प्रयजे—मै । प्रयजे—ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु ॥ ५६. १. स हि स खलु—ख-घ-भ-श-मु । स हि खलु-ज्ञ-त-न-र-मै ॥ ५६. ३. महित्वना—ख-घ-न-श-मै-मु । महित्वमा-त; महित्वेन-भ ॥ ५६. १४. प्रयच्छत—घ-ज्ञ । प्रयच्छ-त-न-भ-मै-मु ॥ ६०. ८. °मुपगच्छन्ति—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । °मुपगच्छन्ति-त-र-मै ॥ ६२. १६. देवानां होतारम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । होतारं-ज्ञ-त-र-मै-मु ॥

[६. १७] ६३. १८. पञ्चदशचै द्वितीयम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श-मु । द्वितीयं-त-र-मै ॥ ६४. २. पणिभिरपहृतम्—ख-ज्ञ-न-भ-य । पणिभिराहृतं-घ-त-र-श-मै-मु ॥ ६४. ४. अमित्रम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । अमित्रं यं-श । अमित्रियं-घ-मै-मु ॥ ६५. ७. न्यूनतारहितम्—मै-मु । न्यूनरहितं—ख-ज्ञ-भ; नूनरहितं—ज्ञ-त-र; नूनं रहितं—न; न्यूनतारहितः—श ॥ ६७. १२. येन—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-मु । त्वं येन-त-मै ॥ ६७. २२. अगच्छन्—मै । गच्छन्-~~॥~~ गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च-मु ॥ ६९. २. शतहिमाः शतसंवत्सरान्—घ-ज्ञ-श-मु । 'शत... संवत्सरान्' नास्ति—ख-ज्ञ-त-य-र । शतहिमाः शतं संवत्सरान्—मै ॥

[६. १८] ६९. १४. वातेर्वातम्—मै-मु । वातेर्वाः—ख-ज्ञ-भ; वातेर्वा-ज्ञ-न-भ; वातेर्वासं-त-र ॥ ७२. २. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि-त-न-भ-श-मै-मु ॥ ७२. ३. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि-त-न-भ-श-मै-मु ॥ ७२. २०. करोति च तथा—ज्ञ-न-भ । करोति तथा च-घ-ज्ञ-त-श-मै-मु ॥ ७३. २३. इन्द्र त्वं धृषता—ख-ज्ञ-न-भ । इन्द्र धृषता-घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥

[६. १९] ७५. १. भृत्यादीनाम्—ख-ज्ञ-न-भ-र । भृत्यादीनां-ज्ञ-त-मै-मु ॥ ७७. १९. दक्षिणभागात्—ख-ज्ञ-न-भ-य । दक्षिणात्-घ-ज्ञ-त-र-श-मै-मु ॥ ७८. २३. बहुभिः—~~॥~~ मु । पुरुभिः—मै ॥

[६. २०] ७९. १८. दिवो न दिवे सूर्यायेव—ख-न-भ-य । दिवो न सूर्यस्येव-घ-ज्ञ; दिवे सूर्यायेव-त-र; दिवो न सूर्य इव-श । दिवो न सूर्यायेव—मै-मु ॥ ७९. २२. हन् अहन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । हन्-घ-त-श-मै ॥ ८०. १०. अपाद्रवन्—घ-श-मै-मु । ८०. २२. तथा चोक्तं—कुत्साय... । अयं सार्धः श्लोकः कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८०. २३. अहंस्ततः—

५-मु। अहंस्ततश्च-मं॥ ८१. २१. बहुवञ्जनम्—ज्ञ-भ-मं-मु॥ ८३. १४. पक्वान्। पचनवान्-५। पक्तवान्(?)—मं-मु। 'पचो वः' (८. २. ५२) इति पाणिनिसूत्रेण 'पक्वान्' इति भाव्यम्॥

[६. २१] ८४. ८. बहुवञ्जनस्य—त-भ-मं॥ बहुवचनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-न-र-श-मु॥ ८४. २४. उक्तानि प्रसिद्धानि—श। उक्तानि-घ-ज्ञ; उक्तप्रसिद्धानि-ख-त-मं-मु॥ ८५. २६. नियोज्येन—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। घ-श-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। योज्येन-मं-मु॥ ८६. १७. पुरु-धियम्—ज्ञ-त-न-मं-मु॥ ८७. ६. मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि—मं-मु; घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। 'वाचम्' इति पदपाठः। मदीयां वाचं स्तुतिरूपां-घ॥ ८७. ९. उपक्षपणाय—ख-ज्ञ-न-भ। उपक्षेपणाय-त-मं-मु॥

[६. २२] ८८. २२. जराहानिरहितः—ज्ञ-न-र-मं-मु॥ ८९. २२. त्वं तम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-र-श-मु। त्वं-त-मं॥ ९०. १७. अन्तरिक्षं च—ख-ज्ञ-न-भ-य। अन्तरिक्षं-घ-ज्ञ-त-र-श-मं-मु॥ ९१. ५. संयतीम्—मं-मु। एतन्नास्ति ख-घ-पुस्तकयोः; सयति-ज्ञ; संयति-ज्ञ-त-न-र; सचिवेन-श; संचनी-त४; संयनीं-ग्वालियरलिखितपुस्तके॥ ९१. १७. अद्यागमस्य—मं-मु। मद्यागमनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र; मद्यद्विगिति-श॥

[६. २३] ९२. १२. येऽरयः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र। चारयः-श। अपारयः-मं-मु॥ ९३. १९. त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिषुते सति—ज्ञ-मु। त्वं-घ-त-न-भ-श-मं॥ ९४. ७. प्र अश्रुवन्तु—मं-मु-५॥ पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र—मं-मु। 'पुरुहूतम्' इति पदकाराः पठन्ति॥

[६. २४] ९६. ११. यथा—मं-मु-५॥ ९६. १२. यत्र नियतैः—ज्ञ-मं॥ यस्य नियते-ख-ज्ञ-न-भ-र; यत्र नियतेः-घ; यत्र नियते-श। तत्र नियतैः-मु॥ ९६. २८. स्वप्राधान्येन—ज्ञ-त-न-भ-श-मु। स्वप्राधान्येन-त४-मं॥ ९६. ३०. स्मृते—ज्ञ-मं-मु। स्मृतौ-त-न-भ-य-श॥ ९८. १. सुगमनाः—मं॥ असुगमनाः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-मु; असुरागमनाः-घ-श; असुता-गमनाः-भ॥ ९८. १७. समुच्चयार्थः—ज्ञ-मु। समुच्चयः-ख-ज्ञ-त-न-भ-मं॥

[६. २५] १००. ११. स त्वया—ख-ज्ञ-न-भ। अतस्त्वया—ज्ञ-त-श-मं-मु॥

[६. २६] १०२. २१. प्रतिपालयते—मं॥ प्रतिपालयन्त-ख-ज्ञ-भ-र; मां प्रतिपालयेति ज्ञ; प्रतिपालयत-त; प्रतिपालयति-न; प्रविभालयते-श। प्रतिभालयते-मु॥

[६. २७] १०५. १३. शुभं कर्म चकार—ख-न-भ-य। शुभं चकार-ज्ञ-त-श-मं-मु॥

[६. २८] १०७. २७-२८. संततिसहिताः.....भवेयुः-घ-श-मं॥ संततिसहिताः स्युर्भ-वेयुः इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वाबिह्वीः उपसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्वित्यर्थः दुहानाः क्षीरदाः क्षीरं दोहमाना भवेयुः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु॥ १०७. २८. दोग्ध्यः-घ। दोहमानाः-मं-मु इतरेषु च॥ १०८. २०. नाक्रामतु—ज्ञ-त। नाक्रमतु-घ-न-भ-मं-मु॥ १०९. १. रेणुकस्य रेणोः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र। रेणोः-घ-श-मं-मु। पदकाराः 'रेणुककाटः' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रहं कुर्वते। परंतु 'कटिर्भेदनकर्मा' इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुक-काट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिदं समस्तं पदमिति भाष्यकाराणां मतमिति विज्ञायते। एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणोः' इति पाठोऽ-

स्माभिः स्वीकृतः । मेक्समुल्लरमहाशयैरप्युपलब्धोऽयं पाठः ॥ १०९. ११. संस्क्रियमाणत्वात्—घ-श । संश्रयणत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-र-म-मु ॥ १०९. १९. मेदयथ स्नेहयथ—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । मेदयथ—त-र-म-मु ॥ १०९. २०. अश्लीलमपि—ख-ज्ञ-न-भ-य-र । अमंगलांगमपि—घ-श । अमंगलमपि—म-मु ॥ ११०. ३. भवत—ज्ञ-त-न-भ-म-मु । भवेयुः—घ; भवेत्—श ॥

[६. २९] १११. १३. हन्तर्यस्मिन्—त-न-भ-म-मु । हन्तरि यस्मिन्—ज्ञ-मु । व्यत्ययेन हन्ते-र्यस्मिन्—श ॥ १११. १४. वर्तमाना नृहिता—ख-ज्ञ-न-भ-य । वर्तमानान् हिता—त-र । वर्तमाना—ज्ञ-श-म-मु ॥ १११. १६. अभिवर्षति—ज्ञ-त-न-भ-म-मु । अभिवर्षयति—श ॥

[६. ३०] ११४. ५. संबन्धि—ख-घ-ज्ञ । संबन्धिकं—श-म-मु ॥

[६. ३१] ११५. ६. पृष्ठयस्य—ख-न-भ-म-मु । पृष्ठ्य—ज्ञ-त-श ॥ ११५. १८. पौत्रे—ख-घ-भ । पौत्रेषु—ज्ञ-त-न-र-म-मु । पुत्रेषु—श ॥ ११६. ६. साहाय्यार्थम्—म-मु । सहाय्य—ख; सहायार्थ—घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६. ८. दंश दशने—भ-मु । दन्श दशने—म-मु । दश दशने—ख-न-श; ददंशने—ज्ञ-त ॥ ११६. ११. तत्साहाय्यार्थम्—म-मु । सहायार्थ—ख-त-न-भ-श; साहायार्थ—ज्ञ; तत्सहायार्थ—त-श ॥

[६. ३२] ११७. ६. अपूर्व्या इत्यनुक्रान्तम्—न । अपूर्वेल्यनुक्रांतं—ख-न-भ; अपूर्व्येल्यनुक्रमणिका—ज्ञ; 'अपूर्व्या...क्रान्तं' नास्ति—ज्ञ-त-य-र-श-म-मु ॥ ११७. १५. विविधम्—न । विविध—ख-ज्ञ-त-भ-य-श-म-मु ॥ शत्रूणामीरयित्रे—ख-न-भ-य । शत्रूणां मारयित्रे—ज्ञ-त-श-म-मु । ऋ. सं. ६. ४५. १३; ४९. १२. द्रष्टव्यम् ॥ ११७. २२. प्राकाशयत्—ज्ञ-न-म-मु । प्रकाशयत्—ख-घ-ज्ञ-भ-र-श ॥ ११८. १६. बडवाभिः—ख-न-भ-म-मु । प्रजाभिः—घ-ज्ञ; बडवाभिः—न ॥

[६. ३३] ११९. ७. वर्षितः—घ-श । वर्षयितः—ख-ज्ञ-त-म-मु ॥ ११९. २५. उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् । 'वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्' इति पठनीयम् । एवमेव घ-त-य-र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्—ख-ज्ञ-न-भ-श । उभयान् उभयविधान्—म-मु ॥ १२०. २१. गवां संभवत्तुतमाः सन्तः—ज्ञ-मु । गवां संभवत्तुतमाः—ख-घ-भ-श । 'गवां...सन्तः' नास्ति—ज्ञ-त-न-र-म-मु । 'गवां संभवत्तुतमाः' इति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति स्म ॥

[६. ३४] १२०. २४. त्रैष्टुभमैन्द्रम्—ख-भ । ऐंद्रं त्रैष्टुभं—ज्ञ-मु । एतन्नास्ति—त-य-श-म-मु ॥

[६. ३५] १२३. ३. दाः दद्याः—ख-ज्ञ-भ-मु । दाः—त-य-श-म-मु ॥ १२३. १५. त्रिधातूः—ज्ञ-त-र । त्रिधातूनां—घ-भ-श-म-मु; त्रिधातून्—ज्ञ ॥

[६. ३७] १२६. २०. सुष्ठु अरणीयम्—घ-न-श-म-मु । सुष्ठु वरणीयं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-मु ॥ १२७. १३. ततः पुरैव—ज्ञ-न-म-मु । तत्रैव—ख-ज्ञ-भ-य; ततः पुरैव—त-र ॥

[६. ३८] १२९. ९. उक्थानि शस्त्राणि—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्थशस्त्राणि—त-र-श-म-मु ॥

[६. ३९] १२९. २६. मन्मानः—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मनः—त-र-म-मु । मन्मः—मु ॥ १३०. ११. युक्तश्च—म-मु । च युक्तश्च—ख-ज्ञ-त-न-भ; च युजानः युक्तश्च—घ-श ॥ सानुं समुच्छ्रितम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श । सानुमुच्छ्रितं—ज्ञ-त-र-म-मु । सानु समुच्छ्रितं—य ॥

[६. ४०] १३२. ७. श्रपणसाधनाः—त४-मँ-मु। श्रयणसाधनाः—ख-ज्ञ-त-न-भ-र ॥

[६. ४१] १३३. २७. तथा—मँ-मु। पूर्वं तथा—ऽ ॥ १३४. १८. यज्ञम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-मु। त-श-मँ पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६. ४२] १३६. १४. प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्—मँ-मु। 'प्रयच्छेति यावत्' इत्युक्त्वात् 'संप्रहर' इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६. ४३] १३६. १८. निष्केवल्ये—ज्ञ-न-र-श-मु। निष्केवल्येऽपि—मँ ॥

[६. ४४] १३९. १७. बृहत्त्वम्—ख-ज्ञ-न-भ। बहुत्वं—ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १३९. २१. यस्मिंश्चेन्द्रे—ज्ञ-त-न-र-मँ-मु। यस्मिन्निन्द्रे—ख-घ-ज्ञ-भ-श ॥ १४०. १०. देवासो देवाः—ख-ज्ञ-न-भ-य। देवाः—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १४५. २२. सूर्येऽन्तर्ज्योतिः—न-भ-मँ। सूर्यो ज्योतिः—श। सूर्ये तज्ज्योतिः—मु। त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य। त्रिषु त्रिस्थानगतेषु—श। त्रिस्थानगतेषु—मँ-मु ॥ १४६. ११. दशैतानध्वर्युः...गृह्णाति—मँ-मु-ऽ। शाङ्खायनब्राह्मणे (१४.२) 'दश प्रातःसवने अध्वर्युर्गृह्णान् गृह्णाति' इति पाठः ॥

[६. ४५] १४७. २०. अस्मभ्यम्—मँ-मु। अस्मान्—ऽ ॥ १४८. २८. तन्तस—न-श-मँ-मु। तंतसाय्य—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र ॥ १५०. २५. सीमिमाः—ख-ज्ञ-न-भ-य। सीं सर्वतः—ज्ञ-मु। सीमयं—मँ ॥ १५१. ११. बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र—ज्ञ-न-भ-मँ-मु। बहुविधप्रज्ञवन्निद्र—ख; बहुविधप्रज्ञः वैद्र—त; बहुविधप्रज्ञानेन्द्र—श ॥ १५३. ५. तत् तम्—घ-ज्ञ-मँ-मु। तत्—ख-त-न-भ ॥

[६. ४६] १५३. २०. आह्वयामः—मँ-मु। आह्वयामहे—ख-ज्ञ-न-भ; आह्वयोमे—घ; आह्वयाम—ज्ञ-त-र-श ॥ १५३. २२. यत्राश्वः क्रान्त्वा—मँ-मु। यास्वश्वः क्रांतत्वात्—ज्ञ; यथाश्वः क्रांतत्वात्—त; यथाश्वः क्रांत्वा—ख-ज्ञ-न-भ-र; अश्वः क्रांत्वा—श ॥ १५४. १३. यां कां च...कौषीत-किमिराम्नातम्—इयं श्रुतिः नोपलभ्यते ॥ १५५. २४. स्वभूतम्—ज्ञ। स्वरूपं—घ-त-न-भ-श-मँ-मु ॥ १५६. १८. शत्रुप्रेरितम्—त-र-मँ-मु। सर्वर्षिप्रेरितं—ख-ज्ञ-भ; सरोप्रेरितं—त-न-र; सर्वेषां प्रेरितुं—य ॥ १५७. ६. कदेत्याह—ख-ज्ञ-न-भ-य। कदेत्यत आह—ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ पर्णिनः—मँ-मु। यद्यदा पर्णिनः—ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-श ॥

[६. ४७] १५८. २१. त्रिष्टुम्महि द्विपदा—न-भ-य। त्रिष्टुप् द्विपदा—त-१-२.। 'त्रिष्टु...पदा' नास्ति—ज्ञ-श-मँ-मु ॥ १५९. १६. षण्मोर्वीरंहस...चौषधयश्च। शत-पथब्राह्मणे 'षण्मोर्वीरंहसस्यान्तु अग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च' (१. ५. १. २२) इत्येवं पाठः। ऋ. सं. १०. १४. १६. द्रष्टव्यम् ॥ १६२. ३. जुषस्व सेवस्व—ख-ज्ञ-न-भ-य। जुषस्व—घ-ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥ १६३. ९. अभिगच्छन्ति—ख-ज्ञ-न-भ-य। अवगच्छन्ति—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १६३. १३. श्रपणार्थम्—मँ। श्रयणार्थं—ऽ-मु ॥ १६३. १४. श्रपण-द्रव्यैः—मँ-मु। श्रयणद्रव्यैः—ऽ ॥ १६४. ७. पूर्वमपरम्—मँ-मु। पूर्वत इत्येवं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श। अन्यमन्यं पूर्वमपरं परव्यतिहारेण—घ। १६५. २६. २८. अत्रोक्तम्—अरण्ये...च्युतोऽनया, अगव्यूती...स्तुतः—एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रेयमिति न ज्ञायते ॥ १६५. ३०. अस्मानतः सापि रक्षतु—मँ-मु। नास्मानतः सापि रक्षतु—ज्ञ-त; नोस्मानतः सापि रक्षतु—न-भ; अस्मानतः कारणात्—श ॥ १६८. ४. बलरूपम्—मँ-मु। बलं रूपं—ख-ज्ञ-त-न-भ-र; बलं तं

रूप-ज्ञ; बलं-घ ॥ १६८. ६. इन्द्रो वृत्राय...स्तृतीयम्—ज्ञ-न-भ-य-श । इन्द्रो वृत्राय वज्र-मुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं-घ-मं-मु । तैत्तिरीयसंहितायां (५. २. ६. २; ६. १. ३. ४) ' इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-स्तृतीयम्' एवं पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । तै. सं. ६.५.१.१. अत्र केवलम् ' इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इतीयानंशोः विद्यते ॥ १६८. ७. स्फ्यस्तृतीयम्—भ-य । स्फ्यस्तृतीयं-ज्ञ-ज्ञ-र-श; स्तृतीयं-त२ । वज्रस्तृतीयं-घ-मं-मु ॥ १६८. १४. शीघ्रगामी—ज्ञ-मं-मु । शीघ्रगामिनं-ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-र-श ॥ १६८. १६. अवस्थितः—ख-न-भ-य-श । एव स्थितः-ज्ञ-त-र-मं-मु ॥

[६. ४८] १७०. १०. तृतीयाचतुर्थी—न । तृतीयाचतुर्थी—ज्ञ । तृतीयाचतुर्थी—ख-त-र-मं-मु ॥ १७०. ११. द्वादशाक्षरौ—ज्ञ-त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा—मं ॥ १७०. ११, १३. अष्टाक्षरा...बृहती; अष्टिन...बृहती—मं-मु । महासतोबृहत्या लक्षणं द्विरुक्तम् ॥ १७०. २०. सा चापि—ख-ज्ञ-न-भ-मु । सा च - श । स चापि-ज्ञ-त-र-मं ॥ १७३. १२. पालनैः—ख-ज्ञ-न-भ-य । पालकैः-घ-ज्ञ-त-श-मं-मु ॥ १७३. १३. कर्तारि—मं-मु । कर्तारं-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र; कर्तारः-ज्ञ ॥ १७३. २०. अस्य सर्वत्र लोके—ज्ञ-मं । लोके-ख; अस्य सर्वस्य लोकस्य-घ; सर्वत्र लोके-ज्ञ-त-न-भ-र-मु; सर्वस्य लोकस्य-श ॥ १७५. २७. उपदोद्राव इति—न-भ-मं । उपदो-द्रावेति-ख; उपदोद्रवयति-ज्ञ; उपदोद्रावयति-त-मु ॥ १७६. ६. काकम्बीरम्—ख-ज्ञ-भ । मा काकम्बीरं-त-र-श-मं-मु ॥ १७७. १६. वृत्रहम्—श-मं-मु । वृत्रहन्-ख-घ-त-न-भ; वृत्रहं-ज्ञ ॥

[६. ४९] १७९. २६. त्मने आत्मने—ज्ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि-घ; त्मने-न-य-मं ॥

[६. ५०] १८५. २५. पोषको—ज्ञ-न-मं-मु । पूषको-त-र; प्रेषको-श ॥

[६. ५१] १९१. २३. भुञ्जमहि (?)—मं-मु । भुञ्जमहि-ज्ञ-त२ । ' भुञ्जीमहि' इति भाव्यम् ॥ १९२. ९. यतस्तेन—ज्ञ-त-न-र-श-मु । अतस्तेन-ख-भ-मं ॥ १९२. २८. वक्मराजाः—त-न-र । वक्मराजानः-ख-ज्ञ-श-मं-मु ॥ १९३. २०. इत्येष—ज्ञ-न-मु । इत्येषा-त-भ-मं ॥

[६. ५२] १९५. ८. यियक्षुरास—मं-मु । इयक्षुराह-ख-त-न-श; इयक्षाह-ज्ञ-र; इयक्षुरास-घ-ज्ञ-भ ॥ १९५. २१. स्वस्याधिक्यम्—ज्ञ-मं-मु । स्वाधिक्यं-ख-भ-श; स्वस्वाधिक्यं-ज्ञ-त-न-र ॥ १९६. ३. शत्रुभ्यः—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नास्ति-ज्ञ-त-र-श-मं-मु ॥ १९७. २४. ' तप्ते पयसि...मिक्षा-इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै. ब्रा. १. ६. २. ५ अत्र ' वैश्वदेव्या-मिक्षा भवति' इति वचनमुपलभ्यते ॥ १९८. २५. चित्ते—ख-ज्ञ-न-भ-मं-मु । चते-त१; चते-त२ ॥

[६. ५३] २००. १२. युञ्जमहि (?)—मं-मु । ' युञ्जीमहि' इति भाव्यम् ॥

[६. ५७] २०७. २६. यद्यदा—मं । यद्यदा इन्द्रः—मं-मु ॥ २०८. ४. इन्द्रस्य—ज्ञ-मं-मु । इतरलिखितपुस्तकेषु ' इन्द्रस्य' नास्ति ॥ २०८. ११. यथा—मं-मु । मु-पुस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६. ५८] २०८. १३. पौष्णस्य—त४-श । वैश्वदेवस्य-ज्ञ-त-र-मं-मु ॥ २०८. १६. प्रवर्ग्याभिष्टवे—न । अमाभिष्टवे-ज्ञ-त-मं-मु; सोमाभिष्टवे-श ॥ २०८. २४. प्रकाशेन—ज्ञ-मं-

मु। प्रकाशे-इतरेषु ॥ २०८. २५. एकम्—त४-॥-म-मु। इतरेषु नास्ति ॥ २०९. २२. संजातौ-
त्सुक्क्या—॥-म-मु। संजातोत्सुका-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु; संजातोत्सुका-घ ॥ २०९. २३. प्राहृशीत्—
॥-म-मु। प्राहृशीत्-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र; प्राहुशीत्-ज्ञ-त-र-श ॥ २०९. २४. कृतः—‘कृत’ इति
पदपाठः। ‘कृतः’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतम् ॥

[६. ५९] २११. १६. अप्रीतिकरम्—म-मु। अप्रीतिकरं जोषं—॥ २११. १९. अथ
योऽयम्—ज्ञ-त-भ-निरु. ५. २२। योऽयं-न-॥-म-मु ॥ २११. २८. व्यापकान्। अत्र किमपि
विशेष्यमावश्यकम्। ‘दिवसान्’ इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति। व्यापकान् रश्मीन्—मु ॥

[६. ६१] २१७. १०. इयमित्ये.....बुद्धिमान्—॥-म-मु। इयमित्येतदाद्यन्तं सूक्तं
सारस्वतं द्विजः। नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्थः
पाठः। २१८. ४. परार्वाची तीरे—त-मु। पारार्वाची तीरे-ज्ञ-म-मु। पारावाची तीरे-न-भ-मु।
‘पारावारे परार्वाची तीरे’ इत्यमरः (१. १०. ८) ॥ २१८. १५. लब्धवत्यसि—ज्ञ-मु। लब्ध-
वानसि-त-न-भ-श-म-मु ॥ २१९. १४. ऋतावरीः—म-मु-॥। ‘ऋतऽवरी’ इति पदपाठः।
‘ऋतावरीः’ इति भाष्यकाराः पठन्ति ॥

॥ पञ्चमाष्टकः ॥

(पञ्चमाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि-ख, घ, झ, त, न, भ, श.)

[६. ६२] २२१. वागीशाद्याः.....गजाननम्—म-मु-X। मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥
२२१. १६. प्रसन्तौ प्रभवन्तौ—॥-म-मु। प्रसन्तौ-ख-ज्ञ-न-भ-मु; प्रसन्तौ-घ; प्रसन्तौ प्रभवन्तौ-
त; प्रसन्तौ प्रभवन्तौ-श ॥ २२१. १७. अश्वैरन्वितौ—ज्ञ-श-॥-म-मु। ख-घ-ज्ञ-त-र-४-न-भ-
पुस्तकेषु एतन्नास्ति। अश्वैरन्वितौ-त-१-३ ॥ अप्रगीतमन्त्रं—ख-ज्ञ-न-भ-मु। अर्चनीयैरप्रगीतमन्त्रं-श;
अर्चनीयमन्त्रं-त-म-मु ॥ २२१. २१. परि युयूषतः—ज्ञ-त-१-॥-म-मु। पर्युयूषतः-ख-ज्ञ-त-२-३-
४-न-भ-श ॥ २२३. ३. बलनशीलौ—त-१-२-३-॥-म-मु। बलनशीलौ-ख-ज्ञ-त-४; बलान-
शीलौ-भ-श; बलाशीलौ-न ॥ २२४. १३. मध्यमपुरुषेण—ज्ञ-म-मु। उत्तमपुरुषेण-इतरेषु ॥
२२५. २. दृढहस्य चिद्दृढापिधानस्यापि—घ-ज्ञ-मु। दृढहस्य दृढापिधानस्यापि-ख-ज्ञ-त-४-न-भ-
दृढहस्य चित् दृढापिधानस्यापि-त-१-२-३-य-श-म-मु ॥

[६. ६३] २२५. ७. छन्दस्युक्तो—ख-ज्ञ-त-४-न-भ-मु। छन्दसि-ज्ञ-त-१-२-३-य-श-म-
मु ॥ २२५. २३-२५. अन्तरः संनिकृष्टोऽपि कुरुथ इति—त-४-॥-म-मु। ‘अन्तरः
न हिंस्यात्’ नास्ति-ख-१; ‘रिषो...यथास्मदीयं गृहं’ नास्ति-ज्ञ-त-१-२-श; ‘यद्वा.....
तुतुर्यात्’ नास्ति-ज्ञ-ज्ञ-त-३-न-भ-मु ॥ २२६. ३. बहुरक्षाकम्—घ-ज्ञ-ज्ञ-त-४-न-भ-मु। बहुरक्षकं-ख-१-
ज्ञ-त-१-२-३-श-म-मु ॥ २२८. ११. सहस्राणि च—ख-ज्ञ-न-भ-मु। सहस्राणि-त-श-म-मु ॥

[६. ६५] २३०. २६. जिगर्तिर्गिरितिकर्मा—ज्ञ-त-१-भ-मु। जागर्तिं—ज्ञ-त-२-न-भ-मु।
जीगर्तिं—ख-त-३-४-म-मु ॥ २३१. २७. नि वहथ—ज्ञ-त-२-॥-म-मु। निर्वहथ-घ-ज्ञ-त-१-३-न-भ-
श; इविर्वहथ-ख ॥ २३२. १५. प्राणो वै भरद्वाजवत्—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

[६. ६६] २३२. २२. नवानुयाजाः—॥-म-मु। नवानुयाज्याः—म-मु ॥ २३३. २. मर्तेषु—
ज्ञ-त-२। मर्तेषु—म-मु-इतरेषु च ॥ २३३. १९. सर्वज्ञाता—॥-म-मु। सर्वज्ञानां-ज्ञ; सर्वज्ञाते-इतरेषु ॥

२३५. २२. य इति—ज्ञ-म-मु । इय इति—इतरेषु ॥ २३५. २३. राजपुरुषः—ज्ञ-म-मु । राजः पुरुषः—इतरेषु ॥ २३५. २८. अध्वरस्येव यज्ञस्येव—‘अध्वरस्येव’ इति षष्ठ्यन्तपदस्यान्वयः केति न ज्ञायते ॥

[६. ६७] २३७. ११. स्तूयमानौ वा—ख-ज्ञ-त-न-भ-श । स्तूयमानौ—घ-म-मु ॥ यौ—घ-म-मु । या यौ—इतरेषु ॥ २३७. २७. धत्तवन्तः (?)—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-४-भ-श-म-मु । धृतवन्तः—ज-ज्ञः यत्नवन्तः—न । हितवन्तः इति भाव्यम् ॥

[६. ६८] २४०. १३. वाम्—म-मु । वाम्—ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श; ‘वां’ नास्ति—घ; वा—ज्ञ-त-१-२ ॥ २४०. २४. सत्येन—ज्ञ-म-मु । सत्यमेव—इतरेषु ॥ २४१. १०. देवाः स्तोतारः—घ-त-१-२-श । देवाः स्तारः—ज्ञ-त-३-४-न; देवाः—ख-ज्ञ-भ-य-म-मु । ऋ. सं. ७. ९७. ३; ९८. ३ द्रष्टव्यम् ॥ २४१. २०. ऋतावा—ई-मु । ऋतावान्—म- (सुद्रणदोषः ?) ॥ २४१. २१. प्राप्येत्—घ-त-श । प्राप्येत्—ख-ज्ञ-न-भ । प्राप्येत्—म-मु ॥ २४२. २४. युक्तः—ख-घ-ज्ञ-त-३-४-न-भ-श । युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः—ज्ञ-त-२-म-मु ॥ २४२. २५. शोचिषा दीप्या विभाति—ख-घ-त-१-२-३-४-न-भ-श । विभाति—ज्ञ-म-मु ॥ २४३. १३. सोमपानेनेति—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-भ-श-मु । सोमपानेति—ज्ञ-त-४-न । सोमपान इति—म-मु ॥

[६. ६९] २४३. १५. उक्थ्ये—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श-२ । उक्थ्ये—ख-त-२-४-श-१-म-मु ॥ २४३. २९. सेवेथाम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श-म-मु । सेवतां—ख-१; सेवेथयां—त-२ ॥ २४४. ७. निपातनात् णिलोपः—ज्ञ-म-मु । निपातलोपः—ख-ज्ञ-न-भ; निपातनात् सिलोपः—श ॥ २४५. १८. सोमनिधानः—ज्ञ-२-म-मु । सोमामिधानाः—ख; सोमामिधानः—ज्ञ-१-न-श; सोमामिधान-त-१-२ ॥

[६. ७०] २४७. १. द्यावापृथिव्यौ—ख-ज्ञ-न-भ-श । हे द्यावापृथिव्यौ—घ-ज्ञ-त-२-म-मु ॥ २४७. ३. अनुसंधेयम्—ख-ज्ञ-त-१-न-भ-श । अनुसाधयं—त-४; अनुसंवेधनीयं—ज्ञ-म-मु ॥ २४७. ५. स्तुतिः प्रसङ्गात्—ज्ञ । स्तुतिप्रसंगात्—म-मु—इतरेषु च ॥ २४७. १६. समृद्धिहेतुम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-४-न-भ-श । समृद्धिहेतुकं—त-३; समृद्धिघृतहेतु—य । समृद्धिहेतु—म-मु ॥

[६. ७१] २४९. १०. बृहस्पतिसवेऽपि.....इत्यनूत्तिष्ठेत् इति । एतद्विनियोग-विधायके आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इत्ययमंशो नास्ति । किंतु ‘उदुष्य देवः सविता हिरण्यया धृतवती सुवनानामभिधिया’ इति दृश्यते । अग्निष्टोमप्रवर्ये ‘महावीरमादायोत्तिष्ठत्सूदुष्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति विनियोगान्तरविधायकं सूत्रं (४. ७) दृश्यते । तेन अत्र भाष्ये मध्ये क्रियांश्चिदंशो गत इति प्रतिभाति । मँवसमुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां ‘इत्यनूत्तिष्ठेत्’ इति भागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम् ॥ २४९. २०. सुवनाय—म-मु । एतन्नास्ति—ख-घ-न-भ; प्रसवनाय—ज्ञ-त-१-२; प्रसवाय—श । ‘सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा’ इति स्यादिति मँवसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २४९. २८. दाने च—म-मु । दाने वयं—ई ॥ २४९. २९. यः त्वम्—म-मु । यश्च त्वं—ई । यस्तं—मु ॥ २५०. ५. सुखकरैः—ई । सुखकारिभिः—म-मु ॥

[६. ७२] २५१. १६. प्रथमानि...वा—म-मु । ‘वा’ इत्ययुक्तं प्रतिभाति ॥ २५१. १८. अलम्भयतं च—म-मु । अलम्भयत वा—ख; अलम्भयतं घ; अलम्भयतं वा—ज्ञ-भ; अलम्भयतं

वा-त१-२-४-य; अलभंत धलभयंत वा-श; अलभेथां अलभयंत वा-ज्ञ ॥ २५१. २५. व्युच्छन्तीम्—*मै-मु । व्युच्छतं-ख-भ; व्युच्छनं-ज्ञ-न-श; व्युच्छन्तीं व्युच्छन्तं-त ॥ २५२. २६. रयिं धनम् । 'रयिम्' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६. ७३] २५३. ४. °द्वसूनीति—मै । °द्वसूनि-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु ॥ २५३. २८. अपः । एतत् मन्त्रगतं पदं भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४. ३. संभक्तुकामः—मै । संभक्तु-मिच्छन्—ई-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६. ७४] २५५. ४. शिथिलबन्धम्—ज्ञ-त-२-मै-मु । शिथिलबद्धं-इतरेषु ॥

[६. ७५] २५५. २३. °द्यावापृथिवीपूषणो—ई । °द्यावापृथिवीपूषणो—मै-मु ॥ २५५. ३२. मण्डलान्तहोमे—ख-ज्ञ-त-४-न-भ । मण्डलान्तहोमे-श । मण्डलान्तहोमे-ज्ञ-त-१-२-मै-मु ॥ २५७. १०. चुर्यगिभ्याम्—त-२-४-श-मै-मु । ऋगिभ्यां-ज्ञ ॥ २५८. ७. पश्चात्सन्तो—ख-त-२-भ । पश्चात्सतो-ज्ञ-ज्ञ-त-४-न-श-मै-मु ॥ २५८. २१. सार्वविभक्तिकत्वात्—ई-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्—मै ॥ २५८. २७. संसीदन्तः—मै-मु । संसदंतः—ई ॥ २५९. १. शक्तीवन्तः शक्तिहस्ताः—ज्ञ-त-२-श-मु । शक्तिवन्तः शक्तिहस्ताः—ज्ञ-न-भ; शक्तीवन्तः शक्तीहस्ताः—त-४-मै ॥ २५९. ३. प्राप्तवीर्याः—मै-मु । प्राप्तवीर्यः—ज्ञ । प्राप्तवीराः—इतरेषु ॥ २५९. १०. सत्यस्य यज्ञस्य वा—ई । ऋतस्य यज्ञस्य वा—मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा—मै ॥ २५९. १४. भवताम्—मै-मु । भवेतां-ज्ञ; भवतं-इतरेषु ॥ २५९. १५. मा ईशिष्ट—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-भ । माष्ठ-घ; मा इशिष्ट—त-४; मा ईशिष्टे-न; मा ईष्टि-श; मा ईष्ट-मु । मैशिष्ट-मै ॥ २५९. ३०. शर्म शरणं प्रयच्छन्तु—मै-मु । शर्म यच्छन्ति—ख-१-ज्ञ; शर्म यच्छन्तु—ज-ज्ञ-त-२-४-न-भ; शर्म प्रयच्छन्तु—त-१; शर्म शरणं यच्छन्तु—श ॥ २६०. १४. उपजिघ्रन्ति—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु । उपजिघ्रति—घ-न-मै ॥ २६२. १. उरुतरम्—मै-मु । उरुतम्यं-ख-ज्ञ-त-न-भ-श । उरु-घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७. १] २६३. २९. आगम्यमतनवन्तम्—मै-मु । आगम्यतनवन्तं-ख-ज्ञ-त-१-४-भ; गम्यं-घ; अगम्यमतनवन्तं-ज्ञ-त-२; आगम्यतनवन्तं-न; अगम्यतनवन्तं-श ॥ २६४. २६. सुवीरं... पौत्रोपेतम्—घ । सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-ख-ज्ञ-न-भ; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं-त-मै-मु; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं-श ॥ २६९. ११. नोपक्षीयत—मै । मोपक्षीयत—मु । मोपक्षीयते-ख-१-भ; मापक्षीयतां-घ; नोपक्षीयते-ज; मापक्षीयता-ज्ञ; मोपक्षीयते-ज्ञ; मापक्षीयतं-त-१-२; नोपक्षीयत-त-३-न; मोपक्षीयतं-त-४; मोपक्षीयतां-य; मोपक्षीयत-श-१; मोपक्षीयत-श-२ ॥ २६९. २८. ददाति—मै । दधाति धारयति—त-मु । अयमेव युक्तः पाठः । 'दधाति ददाति' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७. २] २७०. २४. पशाविष्टौ—मै-मु । सोविष्टौ-ख-त-१-२-४-न; सोविष्टौ-घ; षौ-ज्ञ-ज्ञ-त-३-भ; वसिष्ठानां-श । 'वासिष्ठमिदम्' इति स्यादिति पीटर्सनमहाशयः संभावयति

स्म । अयं पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य^१ संमतः । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्तं प्रतिभाति ॥ २७२. १. पादौ भरन्तः—ख-ञ-त-न-भ । अग्नौ भरन्तः-म; अग्निभरन्तः-श १ । पादैर्मरन्तः-घ-मॅ-मु । 'पादौ भरन्तः' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^२ अभिप्रैति ॥ २७४. २. अस्माकम्—*मॅ-मु । अस्मात्—९॥

[७. ३] २७४. २३. संततेषु—ञ-त १ । आस्ते-ख; असतेषु-भ; सतते-श; सततेषु-घ-ञ-त-२-३-४-न-मॅ-मु ॥ २७५. १७. आहवनीयायतने—*मॅ । आहवनीयायतने (१)—मु । आहवनीयायतने-ख; आयतने-घ; आहवनीय^०-ञ; आहवनीयायते-ञ-त-३-न-श १; आहवनीयायेति-त-१-२-४; आहवनीयायने-भ; आहवनीयायते-श २ ॥ २७५. १०. खादति—*मॅ-मु । सीदति-ख-घ; सादति-ञ-त-न-भ; सादयति-श ॥ २७६. ८. नगरीभिरिव—ख-ञ-त-३-न-भ-श । नगरीभिः-घ-ञ; नगरीव-त-१-२-४ । नगरीभिरेव-मॅ-मु ॥ २७६. १५. अप्रधृषिताः—ञ-त-२-३-न-श-मॅ-मु । 'अप्रधृषिताः'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६. १६. रक्षेः—*मॅ-मु । रक्ष-ख-घ-त-१-२-३-४-भ-श । रक्ष्याः-ञ; रक्षि-ञ-न ॥

[७. ४] २७७. २३. भवति—९-मॅ-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ २७८. ९. अयम्—घ-*मॅ-मु । यः-इतरेषु ॥ २७८. १९. अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्—त । अतारीत्-मॅ-मु इतरेषु च ॥ २७८. २०. सन्तं विभ्रति—९ । संतं तं विभ्रति-मॅ-मु ॥ २७८. २१. वनिभिश्च—ख-ञ-*मॅ-मु । वनिभिश्च-इतरेषु ॥ २७९. १. अप्स इति रूपनाम—मॅ-मु; ञ-वर्जलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिताः' इति यतो व्याख्यातं तस्मात् 'न विद्यते षुः वेषाम्' इति विग्रहोऽभिमतः प्रतिभाति । एवं सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिकः । 'षुः' इति शब्दोऽपि निघण्टौ रूपनामसु दृश्यते ॥ २७९. २८. सहसा-वन्...नि पाहि—ञ-त-१-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात् पापात् नोऽस्मान्नि पाहि—मॅ ॥

[७. ५] २८०. २३. तेजसा वा—ञ-*मॅ-मु । तेजसा-इतरेषु ॥ २८१. १. असित-वर्णाः—ञ-*मॅ-मु । असितवर्णाः-इतरेषु ॥ २८१. १३. शोचिषा नित्येन—घ-ञ-त-१-२ । शोचिषा-त-३-४-न-भ-श-मॅ । नित्येन शोचिषा-मु ॥ २८१. २०. उषसाम् अह्वाम्—ञ-मॅ । एतदनन्तरं 'महांतं' इति पदं बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च दृश्यते । 'मह्वाम्' इति पदं स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्व्याख्यानत्वेन 'महांतं' इति लिखितं स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरितः' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१. २८. असेवन्त हि—*मॅ-मु । सेवते हि-ख-ञ-त-४; सेवंत हि-घ-त-१-२-३-श; सेवंतर्हि-ञ-न ॥ २८२. ११. प्रयच्छन्—*मॅ । च यच्छन्-मु । वाञ्छन्-ख-भ; यच्छन्-घ; वा यच्छन्-ञ-त-न-श ॥

[७. ६] २८४. २३. प्रार्थयमानाः—ख-च-भ । प्रार्थयमानाः-य; प्रार्थमानाः-घ-१-ञ-त-न-श-मॅ-मु ॥ २८५. १. आन्तरिक्षाणि—*मॅ । अन्तरिक्षाणि—९-मु ॥ २८५. ४. सगरः समुद्रः—ञ-त-१-२-श-मु-नि. १. ३. १४ । सगरं समुद्रः-ख-ञ-त-३-४-भ-मॅ । सागरं समुद्रः-न ॥

[७. ७] २८५. २४. शब्दायमानः—९-मॅ-मु । 'शब्दाययमानः' इति भाव्यम् ॥ २८७. १. प्रतिरन्त—घ-*मॅ । च तिरन्तं-त-१-मु । वातिरन्तं-ख-ञ-त-३-न-भ; चातिरन्तं-ञ-त-२-४ ॥

१. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 184.

२. Preface to the 2nd Edition Vol. IV. p. 184.

२८७. २. माषाणामश्रीयात् । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामश्रीयात्—
१-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामश्रीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामश्रीयात्'
इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मॅ । संगतः (१) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गंता—
घ-ञ-ञ-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रयीणाम्—घ-ञ । रयीणां सूर्यस्य—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
दूतः अभवत्—घ-ञ-त१-२-य । अभवत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—*मॅ-मु ।
यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ञ-त२-३-भ-श; तस्माद्दूतोभवः—झ-त४; यस्माद्दूतोभवः—न ।
इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. विशः—*मॅ-मु । विश्वः—१ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—*मॅ-मु । किं-घ१; किंच-च; किमित्यत
आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साहान्—ख-च-ञ-ञ-त२-य-श । सहान्—घ१-त३-४-न-भ-मॅ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ञ-श । ब्रह्मणा—त१-२-३-४-म-मॅ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—*मॅ-मु । भागयाज्या—ञ-त१; भगीयाज्या—झ;
भगियाज्या—त२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—भ-*मॅ-मु । प्राकारादिर्वा—ख-झ-त-न;
प्राकारादि वा—श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यत—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
कामयस्व—*मॅ-मु । कामय च—ख; कामय त्वं—इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—*मॅ-मु-× ॥ ३०१.
२७. प्रियासः—मॅ-मु । प्रियाश्च—ख-घ-ञ-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ञ; प्रियासश्च—श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्यृचम्—श१-मॅ-मु । पंचविंशर्च—इतरेषु । एतादृशो-
शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—१-मॅ । त्वे ह—मु-अनु. ॥
चतस्रोऽन्त्या—१-मॅ-मु । अन्त्याश्चतस्रो—अनु. ॥ ३०६. ३. उत्सहमानम् । उत्साहमानं—१-मॅ-
मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ बाधमानम्—ञ । बोधमानं—मॅ-मु इतरेषु च ।
'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता—१ ।
जले निहिता—मॅ-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ञ-मॅ-मु । यथापूर्वं मर्दर्थं—ख-श; यथा-
पूर्वमर्थमित्—घ; यथापूर्वं मर्दर्थं—झ-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोक्तान्—मॅ-मु । सतोकमानान्—
ख; सुतोकमानान्—झ-त-न-भ श२; सुतुकमानान्—श१; सुषुपत्यसहितान्—च ॥ ३०८. ५-६.
सपत्नान्... युद्धे—ञ-त१-मॅ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुवोयुवे—१-मॅ-मु
(? दुवोयवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ञ-मॅ । विश्वा विश्वानि—मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
अश्रीन्—*मॅ-मु । अस्त्रीन्—घ; अस्त्रान्—इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—*मॅ-मु ।
वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्—ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—झ-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—
त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्—न । वाद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—ञ । अयमेव पाठः
समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५. ५७. २) । 'पश्वादेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरम्—ऽ-मॅ-मु (१ वशीकरणम्) ॥
विन्द लभस्व यो भेदः—*मॅ। विंद लभ यो भेदः—मु। विंद उभयोरभेदः—ख-त२-भ; विंद
लब्धवानसि उभयोरभेदः—ज्ञ; वद उभयोरभेदः—ज्ञ-त१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
मॅ-मु-X ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु। पालस्य—मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ज्ञ-
त१-२-मु। मृषंति—मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु। अवगच्छंति—ख-न-भ;
अपगच्छंति—ज्ञ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ१-*मॅ। इंद्रः—ख-च-ज्ञ-त-न-भ-श२; 'इंद्र'
नास्ति—ज्ञ; इंद्र—श१ ॥ ३११. २२. अतदेवताकत्वात्—ज्ञ-भ-*मॅ। अतदेवताकरत्वात्—ख।
अतस्तदेवताकत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. तृन्नन्तत्वात्—ऽ-मु। तृनंतत्वात्—मॅ। एवं ३१६ पृष्ठे २३,
२६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ज्ञ-मॅ-मु। एतन्नास्ति—ख-त२-भ; समर्यैः—ज्ञ-त४-न-श;
समार्यैः—त३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे 'वागीशाद्याः' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
दृश्यते। परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेष्वनुपालम्भादुपेक्षितः। सु-पुस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः। आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि 'मध्यंदिनः' इत्येव पाठः।
लिखितपुस्तकेषु बहुत्र 'माध्यंदिनः' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ऽ-मॅ-मु। पृणाति—
नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वी पु। भाष्यकारैः 'वस्वीषु'
इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण 'वस्वी सु' इति भिन्ने पदे कृत्वा
व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमग्रावा—मॅ-मु। 'गृहमध्यमग्रावा' इति स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु। उत्सहेच—ख; उत्सहे च—घ-ज्ञ-
त१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेत—ज्ञ ॥ दीव्यन्ति—ज्ञ-*मॅ-मु। दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत—
ज्ञ; दीप्यंते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ऽ-मॅ-मु। 'क्रीडन्तीति' इति भाष्यम्। अयं
धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ। गुणः—ऽ-मु ॥ ३२३. २९. ह्वयति स्तौति
—*मॅ। स्तौति ह्वयति—ख-त३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ज्ञ-त१-२-मु; स्तौति—ज्ञ;
स्तौव ह्वयति—त४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-भ-श। संबंधंतीति—त३-न-मॅ-मु ॥
३२५. ११. नहि चिकिते न ज्ञायते—घ-ज्ञ-*मॅ। नहि चिकिते ज्ञायते—ख-भ-मु। चिकिते
ज्ञायते—ज्ञ-त१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ज्ञ-*मॅ-मु। उपस्थुः—ख-घ१-त१-
२-४-भ; उपतस्थुः—ज्ञ-त३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ज्ञ-*मॅ-मु। वज्रकल्पनाहं—ज्ञ-त१-
३-४-न-भ; वज्रकल्पनाहं—त२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु। मादय—ऽ ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिर्दि-
मम्—ज्ञ-*मॅ-मु। इदं बर्हिर्दिदं—ख-घ-ज्ञ-त३-न-भ-श; इदं बर्हिर्दिदं—त१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मँ-मु । दशमं—ऽ । एतादृशी गणनाशुद्धिः लिखित-पुस्तकेषु क्वचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. हवन्ते—ञ-मँ-मु । वहन्ते—ख-घ-झ-त-३-४-न-भ-श; हवते वहन्ते—त-१-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—*मँ । अन्या अन्यान्यपि—मु । अन्या अन्यानि—ख-घ-झ-भ; अन्याप्यन्यानि—ञ-त-१-२-४; अन्याप्यन्या अन्यानि—त-३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—ऽ-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् । मंहनीयायै—*मँ । 'मंहनीयाय दानाय' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मँ-मु; ञ-त-१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पंचमेहनि—ञ-त-१ (प्रान्ते) । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महाव्रते निष्केवत्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोगः' इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । 'आ ते महः' इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृत्न स्तोतृनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छन्—*मँ-मु । प्रयच्छत्—ख-ञ-न-भ; प्रयच्छतु—घ-१-झ; प्रयच्छेत्—च-त-१-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ञ । सुहंतुनाम—इतरेषु । सुहंतुनाम्ना—मँ-मु । ऋ. सं. ७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां 'सुहन्तुना' इत्येव संभावितम् ॥ ३३६. २८. तदा—थ-मँ-मु । तथा— इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—*मँ । त्रैष्टुभं—ऽ-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—ऽ-मँ-मु । 'आवपनीयः' इति भाव्यम् ॥ तदर्थः—*मँ-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्थ—झ-त-न-श ॥ ३३९. ४. व्याप्नुवती—घ-न-श-२; व्याप्नुवती—ख-झ-त-भ-श-१-मँ-मु ॥ ३४०. २. स्तोतृणाम्—ञ-श-१ । स्तोत्राणां—ख-झ-त-३; स्तोत्राणां—त-१-२-४-न-श-२ । स्तोत्राणि—*मँ-मु ॥ शत्रून्—ञ । शत्रूणां—मँ-मु—इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ञ-मँ-मु । प्रगाथानंतरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७. मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ञ-त-२-भ-मँ । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त-४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त-१; मरुत्वती-यादूर्ध्वं—झ-त-३-श ॥ ३४०. २१. कस्तमिन्द्रेति—मँ-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—ऽ ॥ ३४०. २८. तरणिरित्सिषासति—मँ । तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—ऽ-मु ॥ ३४०. ३०. प्रगाथौ—*मँ-आश्च. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । 'प्रगाथौ' नास्ति—झ-त-३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७. त्वाम्—ञ; त्वया—मँ-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ३४१. २७. सुता बभूवुः—ञ-मँ-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवतः—घ; सुवभूः—झ; सुवभूः—त-२-३-४-न-श-२; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—य; सुवभूवुः—श-१ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मँ-मु । अभिषुत—ऽ ॥

[७. ३३] ३४८. २१. चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कृत्यमिति न ज्ञायते ॥ ३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-झ-त-न-श-मँ ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न शक्यः—त-१-२-मँ जोषपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गंभीरः' इति नास्ति 'अन्येन अन्वेतवे' इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोऽपि वातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः—ख-त४-श; हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः । किंच युष्माकं वक्षथः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीरः गंभीर इव-घ ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च... आजहार—१-म-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-ज्ञ-झ-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त४-श; मित्रवरुणयोः—त३-न-म-मु ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—झ-त२-श१-म-मु । ‘स्वयंभुवा युक्तम्’ इति स्यादिति मँक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-म-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-झ; तत्कुम्भे-ज्ञ-त१-२-३; नकुम्भे—त४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—१-म-मु । पतिते शुके कलशेऽथ-बृहदे ॥ ३५२. १३. महातपाः—१-म-मु । महायशाः—बृहदे ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—म-मु । इत्यभिधानं तु-बृहदे ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करे तं हि—१-म-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र-बृहदे ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. षोडशिनि... द्विपदा इति—१-म-मु । मध्ये किंचिद्व्रतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—‘षोडशिनि आ धूर्ध्वस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च—आ धूर्ध्वस्मा इति द्विपदा इति’ ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—म-मु । पूर्वस्यामि—ख१झ-त१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज-त२-श; पूर्वस्यामचि (? मृचि)—झ । ‘पूर्वस्यामिदमः’ इति पीठसैन-महाशयस्वीकृतः ? पाठो युक्ततर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । परंतु ‘पूर्वस्यामिन्द्रस्य’ इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि ‘अस्मै’ इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—म-मु । नोस्मान्—१-मु ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—झ । स्तोतः—म-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—१-म-मु । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अव्ययम्—झ-त२ । अव्ययः—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—म-मु । अनु जीहीतां—झ; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—झ । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्यं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—झ-त३-४-न-य-म-मु । एवतमस्तु—ख१-भ; एव-मुक्तस्तु—ज; एवमेतासु—झ-त१-२-मु जोषपूर-लिखितपुस्तके च; एवमु-श ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—झ-थ । नान्यस्य चित्—झ-त२-३-४-न-श-म-मु । नान्यचित्—त१ । ‘नान्यस्य कस्यचित्’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युञ्ज्यात्—म-मु । युञ्जान्—ख-झ-त३-न-भ-श; युञ्जन्—घ; युनक्ति—झ; युञ्जान्—त१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श१ । पूजयंतु—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-म-मु । विवेष-मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—म-मु । न्यवहेत्—ख-घ-झ-त१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—झ; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—१-मु । ईशितव्यास्वभूता—म-मु (—अस्वभूता ?) ॥

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मं । पृथिव्याः म-ख१; पृथिव्याः-घ-श१; म-ज; पृथिव्यासा-घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा-त१-२; पृथिव्याम-भ । पृथिव्यां-मु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मं-मु । आक्रमन्ति-१ ॥ ३७२. १९. गरणीयान्—*मं । गरीयां-ख-श-त२-३-न-भ-श । गरीयान्-घ-मु । गिरा-ज्ञ; गिरीया-त१-४ ॥ ३७३. ९-१०. सर्वे देवाः...अस्मिन् सूक्ते—ज्ञ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोत्कृष्टमन्नं यच्छन्तु चंद्रा आह्लादकाः-घ; आह्लादयितारो देवा नोऽस्मभ्यं उपमं प्रातलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं घनं यच्छन्तु ददतु सूक्ते-ज्ञ; 'चंद्राः.....ददतु' नास्ति-त१-२-४-य; 'सर्वे देवाः.....देवास्ते' नास्ति-ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छन्तु ददतु सूक्ते—*मं-मु । (अयमंशः मैक्समुल्लरमहाशयेन ऋ. सं. ७. ४०. ७. एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मं-मु । युष्मदीयान्-१ ॥

[७. ४१] ३७६. १. प्रातःऽजितम् । भाष्यकारैः 'प्रातः जितम्' इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—ज्ञ । सफलयुक्तां-मं-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मं-मु-× । 'घनेन' इति मु-पुस्तके नास्ति । 'भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम' इति पाठो युक्त इति मैक्समुल्लरमहाशयः^१ अभिप्रैति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । 'सु ते' इति भिन्ने पदे भाष्यकारैः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि स्रुतः । भाष्यकारैः 'जनिमा निस्रुतः' इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मं । साधुकं-१-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मं-मु । जननीं यं-श; जननीयं-इतरेषु । मातरम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्भर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मं-मु । अस्मात्-ख१-त१; अस्मान्-इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जुहुः-त४-न । जुहुः-मं-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं—आगन्तुन-१-मं । यूयं यतिष्ठ आ गंतन-मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनौ-घ । अश्वि-देवौ-ख-त३-न-मं ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु—इत्येषा—१-मं । आ देवो यात्वित्येषा-मु । 'आ देवो यातु प्र द्यावेति (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ 'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं 'क्षम्यः' इति शब्दो गलितः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिषवणपवनादिभिः—ज्ञ । षवचनादिभिः—ज्ञ-त४-मं-मु । षेचनादिभिः—श१; षचनादिभिः—श२ ॥ समस्कुर्वत अद्य—*मं-मु । समस्कुर्वत अथ-ज्ञ-श; सम्यक्कुर्वत अथ-ज्ञ-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मदभिमुखाः सन्तः—ज्ञ-ज्ञ-त२-४-य-ज्ञ-मु । अस्मदभि-
मुखाः—मँ इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—*मँ-मु । नराहँ रथं—घ; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभवः—*मँ-मु । निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभव—च; उरु भवन्त्युभवः—
न; उरु भवन्त्युभवः—इतरेषु । ‘उरु भवन्तीत्युभवः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः’ इति स्यादिति
मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—*मँ । मिथतेः—मु; मिश्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श२; मिश्रतेः—ज्ञ; मिश्रातेः—श१; मिप्रातेः—ज्ञ; मिस्थातेः—थ । ‘मिथतेः’ इति सम्यगिति
मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते । ऋ. सं. ७. ९३. ५. अत्र ‘मेथतिः’
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निवृत्ताः—ख-मु । निवृताः—घ । निवृत्ताः—मँ इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैश्वदेवी—श-मँ-मु । वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
वर्धकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मँ-मु । शमिर्वर्धनकर्मा असाप्रा-ज्ञ-त१-४; शमिवर्धनकामा
असाप्रदा-ज्ञ; शमिर्वर्धनकर्मा अहिंसाप्रदा-त३-न-श२; शमिर्वर्धकर्मा अहिंसाप्रदा-थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यग्रहस्यैषानुवाक्या—ख-भ-मु । ‘त्यैवानुवाक्या—मँ इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—*मँ-मु । यक्षदादित्यानां—५ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो...उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—*मँ-मु । द्वितीया-
द्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः पंचम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः (°श्चतस्रो°-न-श)-ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः पंचम्याद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—ज्ञ-त ॥ ३९४. २८. तल्लक्षणयोगात्—*मँ-मु ।
स्वलक्षण°—ख; स्रश्चलक्षण°—ज्ञ; चलक्षण°—ज्ञ-त१-२; श्रलक्षण°—न-भ ॥ ३९५. १. सान्त्वयित्वा
ह्यसूषुपत्—*मँ । सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—मु । सांत्वयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषपत्-भ)—ख-भ; सांत्वयित्वा
ह्यसूषयत्—ज्ञ-ज्ञ-त१-२; सांत्वयित्वा ह्यसूषपत्—त३-न-श२; सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्वापयामास—ज्ञ-भ-श१ । प्रकृतिस्थापयामास—ख१ । प्रस्थापयामास—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५ । गृहमेत्या तु—च; गृहमध्य तु—श ।
गृहमेत्य तु—ज्ञ-मँ-मु ॥ बृहद्देवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्न आचरत् ॥
प्राविवेशाय तं तत्र आ नदन्नम्यधावत । क्रंदतं सारमेयं स धावंतं दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसूषवत् । स तं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदर्जुनेति—५-मँ-मु ।
यदर्जुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तद्देवता विशति—भ । कामयते तद्देवता भवति—
ख; कामयते तत्तद्देवा विशंति—ज्ञ-त१-श१; कामयते तत्तद्देवा विशति—ज्ञ-श२; कामयते तत्तद्देवा
विशति—त२-३-४-न । कामयते तत्तद्देवता भवति—निरु. । कामयते तत्तद्देवा विशंति—मँ-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु(१तु)वेगः । कंपयितुवेगः—मँ । ‘कम्पयितुः’ अथवा
‘कम्पयिता’ इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । कंपयितुर्वेगः—मु । ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र ‘धुनिः’ इत्यस्य ‘कम्पयिता’ इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-ज्ञ१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति । ज्ञ-ज्ञ२-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः सनेमि सनातनं दिव्यं दीप्यमानं ऋष्ट्याख्यं युष्मदीयमायुधं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मतिः निग्रह-बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोतु ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रियाः स्नेह-युक्ताः वावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृपत् संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ सनेमि पुराणं परंपरागतं दिव्यं दीप्यमानं वर्ष-मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान् दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोतु ’ । मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मॅक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९. १७. वक्षःऽमु रुक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—मॅ-मु-४ ॥ ४००. ९. हविष्मति—मॅ-मु । हविर्मति—ख-त । हविर्मनि—झ-न-भ-श ॥ ४०१. ११. त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाष्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ऽमॅ-मु । भावप्रधानो निर्देशः । शैष्यवन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाष्यम् ॥ ४०२. ९. शोभनजननम्—ऽमॅ-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मॅ । आयुधैराभरणैः—ऽमॅ-मु ॥ ४०४. १९. हि प्रमादः—*मॅ-मु । क्षिप्रमार्गः—ख; क्षिप्रयागः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मॅ-मु । नवतां—ख; नवतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ऽमॅ । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः समीचीन-तर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मॅ-मु । निषेदतु—ऽमॅ ॥ ४१०. १३. यूयम्—ऽमॅ । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाष्यम् । वः यूयं (!)—मु ॥ ४१०. १७-२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—झ-त१-२-मॅ-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-झ-त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं सुष्ठु व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्षधितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मुंचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं । दृष्टांतः । बंधनाद्बन्तादुर्वारुकमिव उर्वारुकमिव तद्यथा ईष्यत्यग्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किंलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं । प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । बंधनाद्बन्तादुर्वारुक-मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्थमंत्रस्य—झ-त१-२-मॅ-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मॅ-मु । अदीन देव वयं—ऽमॅ ॥ ४११. २७. वृजिना वृजिनानि—घ१-झ-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मॅ ॥ ४१२. २. एतत्संख्याकान्—ख-झ-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मॅ-मु ॥ ४१२. ६. तदवान्तरगोव्यक्तिम्—श१-मॅ । तदवांतरगोव्यक्ति—मु । तदेवांतरेणाव्याक्त-ख-त३-भ; तदवांतरगोव्यक्तं—झ-त१-२-४; तदवांतरगोव्यक्ति—झ; तदवांतरेणाव्यक्ति—न; तदवांतर-

गोव्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कृतं कर्तारम्—झ-शर-मँ-मु । कृतं कर्तारं-त४; कर्तारं-इतरेषु ॥ ४१३. १० व्याप्तिरस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मँ-पुस्तके च । व्यापितस्य-श-मु । 'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ. सं. ८. ८३. ३; निरु. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४. १८. उरुक्षयाय । पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—मँ-मु । दुःखानि-ई ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कृत्वा न । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यत् कर्म—मँ-घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ कृत्वा समर्थेन कर्मणा-घ । यत् कृत्वा न कर्म-मु । 'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋधग्यतः...विवेकात्—मँ । ऋधक् सत्येन यतो विवेकात्—मु । ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्—ख१; ऋधग्यतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्—थ; ऋधग्यतः सत्यानयतो—घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकात्—झ-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः—त३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—मँ-मु । वां युवां-घ; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां युवाभ्याम्—मँ-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्यां—ख-भ; वां युवां—त१ । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवाभ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न भवन्ति—मँ-मु । अभूवन् भवति-घ-ञ; भूवन् भवन्ति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कृत्वा...कृतः—च-ञ-मँ-मु । कर्ता (कृत्वा—ख१; कर्त्वा—झ-त४; कृत्वा-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः—ख१-झ-त४-थ-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः—त१-२ ॥ ४१७. १८. उद्गाः—घ-मँ-मु । उदगात्—ख; उद्गाः उदगाः—झ-य-श; उदगाः—त-न-भ ॥ ४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—ई-मँ-मु । 'शुचो दुःखस्य' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ६. ३. ३; ४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—ई-मँ-मु । 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४१८. २०. विश्रुतम्—ई-मँ-मु । 'विश्रुतान्' इति भाव्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ । यज्ञस्य—मँ-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०. पुष्टिम्—ई-मँ-मु । 'वृष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकाम्—मँ । तत्साधकां—ई-मु ॥ ४२१. २५. स्तोमेन—मँ-मु । स्तोमेति—ख-झ-त-न-भ-श । स्तौमिति-घ ॥ ४२१. २७. जनम्—ई-मँ-मु । एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—मँ-मु । पुत्रादिरूपा—ई ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्त्यौ—मँ । आद्यतौ—न । आद्यतौ—मु इतरेषु च ॥ ४२४. ५ अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं. । अहोरात्रं—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५. स्तयो गृहाः—मँ । सूर्यो ग्रहाः—ख-भ; स्तिया ग्रहाः—घ; स्तयो ग्रहाः—त-न-शर-मु; स्तियो ग्रहाः—श१ । ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—ख-भ । सफलवन्ति—मँ-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः । 'विप्रा' इति विसर्गारहितः पदपाठः ॥ इयमेव—त१-भ-श-मु । इयं मम—ख; इयं मे—घ; इयमेव—झ; इयं मेव—त२-४; इयं मे च—झ-त३-न-मँ ॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—ई-मँ-मु । 'अदनसाधनम्' इति सम्यक् ॥ ४२६. ५. क्षित्यादीनि—ई-मँ-मु । एतत्पदमनावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं वहन्ती—मँ-मु ।

अयं वहंती°—ख-झ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती°—झ-त१(प्रान्ते); अश्वो वहंती°—घ ॥ ४२८. १६. प्रीयमाणौ—झ-त२-४-न-भ-मु। प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु। अति वा—ख-झ-त१-२-भ; अती वा—झ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-*मँ-मु। सख्येन—इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानु-कूलाः—च-मँ। तद्रथाश्वाः—ख-मु। तद्रथाकुलाः—घ१; तद्रथानुकूलाः—त-न-भ; तद्रथात्—झ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छुतम्—*मँ-मु। तश्चुतं—ख१-श; तं श्रुतं—इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्यायाः—ई-मँ-मु। 'सूर्यया' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—झ-भ-श२-*मँ-मु। ऋषावासं—ख; ऋषिसं—घ१; ऋषिआवासं—च; ऋवीस—झ-त१-२-३-न; ऋस—त४; ऋवीषं—श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम्?—ई-मँ-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्त्यै—घ१-मँ-मु। प्रत्यायं—ख; प्रत्ययं—च; प्रत्याप्य—झ-त-न-श; प्रत्यादयं—भ ॥ ४३३. १९. च्यवानस्य—मँ-मु। च्यवनस्य—ई ॥ ४३४. ५. धनादात्रे—भ-श२-*मँ-मु। धनदात्रे—इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—झ-श-मँ-मु। नदी तां—त१-४; नदीनां—इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु। वर्धयत्—ई ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-मँ-मु। परिवृणीत—इतरेषु ॥ ४३६. १२. हवन्ते—घ-ज-मँ-मु। जरंते—इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—मँ। नयंतु—ख-भ; नियतु—घ; नियंतु—मु-इतरेषु च ॥ ४३६. १८. विक्षिप्तम्—ई-मँ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मँक्स-मुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे—ई-मु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ। यद्यदा—ख-घ-न-भ; यद्यागं—झ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-मँ। अत्यथः—ख; 'अश्वः' नास्ति—घ-मु; अत्यः—झ-त-श२; अद्य—श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—*मँ-मु। व्यवां—ख; वा—झ-त४-श; वां—घ-झ-त१-२; युवा—त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-भ-मु। प्रकार्यश्च—ख१। प्रवर्ग्यश्च—मँ-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सदन्ता—घ-मु। सदंता—ख-झ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्टम्। 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टनप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ई। एत-नास्ति मँ-मु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति°—*मँ। एकविंशति—ई-मु ॥ ४३९. २३. इरान्नम् तदभावं दारिद्र्यामित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इरान्नं तदन्नदारिद्र्यामित्यर्थः—झ-त३-न-भ-मँ। इरान्नं तद्रहितं दारिद्र्यामित्यर्थः—मु। इरान्नं तदभाव दद्यदित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यामित्यर्थः—घ; इरान्नं तेदन्नदारिद्र्यामित्यर्थः—झ-त१-२-४; इरान्नं तदलभं न दारिद्र्यामित्यर्थः—श१; इरान्नं तदन्नं दारिद्र्यामित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

सुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मं-मु-X ॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—
ख-मं । अथवा—मु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २.
अत्र द्रष्टव्यम् । ‘अन्य आह’ इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ वाम्—*मं-मु । वा—१ ॥
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मं-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-*मं-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । ‘गोप्रदेशेन’ इति
स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-*मं-मु ।
बन्धातिशयं—ज्ञ-त१-२; बन्धीतिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बन्ध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४.
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मं । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं
गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेषं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिशिराः सह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यां जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः । तौ चाप्युभौ
यमावेव ज्यावांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य
मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्चरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु वाजी
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारोह
सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा-त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्रात-
मात्राच्छुक्रात् कुमारौ संवभूवतुः । नासत्यश्चैव दत्तश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अश्विना ।
‘अश्विनोः’ इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मं-मु । कर्मपरिवृढानि—१ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—१-मं-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-घ-ज्ञ-त१-
२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मं-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ ।
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त१-२; संगच्छतं—ज्ञ । समगच्छतं—*मं-मु । ‘सोमान् समगच्छतम्’
इत्ययं पाठः समीचीनतरः इति मेक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रागर्थं—मं इतरेषु च ॥ ४४४.
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मं-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मं । गावोश्वान्—१-मु ॥ धान्यम्—मं-मु । धान्यान्—
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । ‘प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वान्श्च पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकान्’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋषिधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श ।
इत्यनु—ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मं-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—१-मं-मु । ‘इति
तिलोपः’ इति पाठः समीचीनः स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-
श्वत्वारो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त१-२ । निषादपंचमाश्वतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपंचमां-
श्वत्वारो वर्णाः—मु । निषादपंचमांश्चतुरो वर्णान्—*मं । ‘निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णास्तान्’ इत्ययमेव
पाठः समीचीनतर इति मेक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त१-२-मु ।
परि जिगाति—मं इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । ‘उषोनामः’ इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

१४. अत्रैको योगरूढः— झ-श-मं-मु । अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—झ-त१-२-४; अत्रैको योगरूढः—त३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—*मं-मु । *रश्माख्य०—९ ॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविव । 'जारःऽईव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्ययैव—ख-झ-भ-श-मं-मु । अत्ययैव—त३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—*मं-मु । यती, पति परित्यजे (परित्यजेत—त३-भ) ततः संचरंती व्यभिचारिणीव (°चरिणीव—ख)—ख-त३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत—श) ततः संचरंतीत्यभिचारिणीव—झ-झ-त१-२-४-श । यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजंती त्वं—घ ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—मं-मु । बाधमानं वा—९ ॥ ४५१. ४ उदिता च—मं-मु । उदिता—ख; उदिता च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—मं-मु । हितरमणीयोपेता—९ ॥ ४५१. १५. कीदृश्युषाः—९-मं-मु । 'ईदृश्युषाः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज । इषं—मं-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—९-मं-मु । 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्रिवसानस्य—*मं-मु । रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—झ-त-न-श; रात्रिवसनस्य—भ ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त३-वर्जलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । पुत्रदाः—त३-मं ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-झ-मु । रत्नं—मं इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—९-मं-मु । 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहा-शयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा । ऋ. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम् । ओजो नाष्टमी दशा—झ-त-श । त-वर्गगत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यन्यनन्तरं निवेशनार्थं प्रान्ते लिखितमस्ति । ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-मं-मु । इदं वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः । 'अस्य मदे जारितरिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदशुवः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-झ-न-भ-श । संति—झ-त१-२-४; जतिमंति—त३ । जातिमंति—*मं-मु । ऋ. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्य । 'मर्त्यस्य' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्नोति—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । प्राप्नोति—त३-मं ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-घ-झ-त१-२-४-भ । युवां—श-मु । वां—त३-न-मं ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम् । 'नः' इति पदमृचि नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—*मं-मु । मैत्रावरुणं—९ ॥ ४६१. १५. उपक्षपयितृणि—श१-मु । उपक्षयितृणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षपयितृणि—मं इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—*मं-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—*मं-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. स्थितिम्—झ-त३-न-श । स्थितं—मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च । स्तुत्या—त३-मं ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीच्—घ१-ज-ञ-ञ-त२-४-न-भ-मु । मिज-ख१; मीन्-श१; मीङ्-त३-मँ ॥

[७. ८६] ४६९. ११. ह्येव—ई-मँ-मु । उ एव एनं-कौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-घ-ञ-त१-२-श१-मु । उपदेशे गम्यानि—मँ इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—मँ-मु । इंद्रावरुणौ—घ; मैत्रावरुणं—त३; इंद्रावरुणं—इतरेषु ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ई-मँ-मु । 'प्र शुन्ध्युवमंत्वा पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अवोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसम् । ऋक्पाठस्तु 'स्वपा महीभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सु न गच्छति । 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते । तिष्ठन् राजौ जपेदेनां विपाशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानपुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम् । सुशोभनं—मँ-मु । ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र मँ-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ई-मँ । 'वाजी अस्य' इति पदपाठः । वाजी अस्य प्राप्तस्य—मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा—श२ । हिताहिताचरणया पापरहिता—श१ । हिताहिताचरणपरा—मँ इतरेषु च । हिताः हिताचरणपरा—मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन । स्वकीयत्वे विहितेन—त३-मँ-मु । स्वकीयेनैव—ख; स्वकीयस्वविहितेन—ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विहितेन—घ; स्वकीयत्वेतिहितेन—ञ; स्वकीयेत्वे विहिते—न; स्वकीयेनैव हिते—भ; स्वकीयत्वेन विहितेन—ञ ॥ ४७८. ८. शूरभटैः—ख-ञ-ञ-त१-२-न-भ-श । भटैः—घ-मु । सूरभटैः—त३-४-मँ ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय । 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यवृचस्य—ख-भ-मु । वायववृचस्य—मँ । इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ई-मँ । 'युवम्' इत्युचि नास्ति । युवां—मु ॥ ४८३. २५. देवानत्र । देवानात्र—ख; देवास्तत्र—ञ-त१-२; देवातत्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । देवांस्तत्र—मँ-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ई-मँ-मु । 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम् । तनूरुचा—हंतं हिंस्तम्—मँ । तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं (संपन्ने—मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदथे यज्ञे अदेवयुं सत्रा हंतं सततं (संततं—ञ-मु) हिंस्तं—ञ-त१-२-मु । शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हंतं सततं हिंस्तं—घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-मँ-मु । उप यातं—इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—मँ-मु-X ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनि धनम्—ख-ञ-त३-भ-श । सनि धनं—घ-त२-४-न-मँ-मु । ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ । गिरा च—मँ-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. द्रढयति—मु । दृढयति—ई-मँ । ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमे... प्रउगम् इति—ई-मँ-मु । (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शस्त्रे प्र क्षोदसा इति सारस्वतस्तुतः । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्त्र एषेति प्रउगमिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तस्तवनमिति-भ-मु । तस्तवनमिति-शः; तस्तवनमिति-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः-झ-मँ-मु । एतन्नास्ति-ख-घ-भ-शः; यंतु-त१-२-३-४-न; तु-श-२ ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः-मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया सतोबृहती-घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः-शः; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः- इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः-मँ-मु । सरस्वान्देवताकः-ई ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः-ख-ञ-त१-२-भ-मु । सर-स्वतस्तृचः-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्-मँ । असुरशब्दात्-ई-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्-मु । पुरोडाशहविषाम्-ञ-ञ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुयेम (?) -ञ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुयाम' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव-त-भ-श-मु । एषेव-ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्-घ-श-मु । युवा-मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्-मँ । आदित्या इन्द्रमहत्त्वस्यो-क्तत्वात्-मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्-ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्र-मादित्यस्योक्तत्वात्-झ-त-भ-श-२; अदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्-शः ॥ ४९५. २८. पप्रथ-ख-घ-भ-श-१-मँ-मु । पप्रथ-ञ-त१-२-३-श-२; पप्रथ-ञ-त४; पप्रथ-न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येश्च-मँ । अभियुध्यस्व-ई-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्-ञ-त१-२-४-श-मु । मघवान्-ख-ञ-न; मघवा अन्नवान्-घ; मघवा मघवान्-त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव-घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव-ख; यदेत् यदेव-ञ-श; यदेतत् यदेव-झ-त३-न; यदेतत् सदेव-त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्-ई-मँ । 'तव' इति पदपाठः । तव तवैव-मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः-च-श; गोपतिः-मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः-ञ-त१-२-मु । संघस-ञ-त४-श; संघशस-त३; संघशः-न; सघः-ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा-झ-त४-न-श-२ । एवयाव-ञ-त२-३-भ-श-१ । एव-यावः-ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०.५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्-घ-ञ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां-मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य-ख । वैष्णवस्य-मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. १. २२. १७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. १२. वैष्णवे । वैष्णवे-ई-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्-ख-भ-मँ । यस्मात्तु-मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो-मँ । अन्यत्-ई-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि-झ-मँ-मु । गूढरूपोसि-ख-भ; गूढरूपाणि-झ-त३; गूढरूपायि-त१-४-न; गूढ-रूपोयि-त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदघ्नं...वृष्टिमान्नुयात् । 'आस्यदघ्नं विगाह्याम्भः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेद्विवाकरम् ॥ अनभता तु जस्रव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पंचरात्रे व्यतीति तु महर्ष्यमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितकृषिधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्वतीनां वडवानाम्-ञ-त१-२-श-१-मु । अर्वतीनां-मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्-थ-वजेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु-थ-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अखलीकृत्या—मै। वैदिकपाठोऽप्येवम्। केषुचिन्मुद्रित-
पुस्तकेषु ‘अखलीकृत्या’ इति पाठो दृश्यते^१ ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—§-
मै-मु। ‘वदथन वदथ शब्दं कुरुथ’ इति सम्यक्। यद्यपि लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य ‘त’स्य स्थाने
थनादेशो विहितस्तथापि ‘विश्वे देवासो मनुषो यति धनं’ (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र
‘स्थन भवथ’ इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—घ-श-मै।
सर्वतो यावदन्तः—ख-झ-त-२-४-य; सर्वतो यथा वदन्तः—झ-त-१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदन्तः—त-३-
न; सर्वदन्तः यावदन्तः—भ। सर्वतः तथा वदन्तः—मु ॥ तद्दिनम्—घ-झ-श-मै-मु। यद्वृत्तं—ख;
यद्धिनं—झ१; पदिनं—त-१-२; पद्मनं—त-३-४-म; पंदन-न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मै-मु।
एतन्नास्ति—ख-घ; तो—झ-झ-त-न-म; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्गेण—झ-मु। प्रवर्गेण—मै
इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. ‘रक्षोन्नम्’ इत्यस्य स्थाने ‘राक्षोन्नं’, ‘कुद्धः’ इत्यस्य च
स्थाने ‘तस्मिन्’ इति बृहद्देवतायाम् ॥ ५०९. ३. जाप्यम्—श। जाप्यं—मै-मु इतरेषु
च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त-२-म-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। आङ्पूर्वार्थो—
त-२; आङोपूर्वार्थो—भ। आङ्पूर्वार्थे—मै ॥ ५१०. २१. अश्मसारभूतस्य—ख-झ-झ-त-१
(प्रान्ते)—भ-मै-मु। अश्मसामूतस्य—त-२-३-४-श; अश्महारभूतस्य—न। ‘अश्मसाद्भूतस्य’ इति
स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—§-मै-मु। ‘निःस्वरम्’
इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि—यथा धनैः—मै। स्तोत्राणि धनैः—‘घ’

१. In the whole of the known Prātiśākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akkkhalīkṛtyā* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akkkhalī-kṛtyā*, and II-i, p. 7 *ibid.* Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. I. 94, and Pischel Gött. Nach. 1873, 206 ff. 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV, in inscriptions Hultsch, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akkkhalī-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccikaḥ* and *ja'jhhatiriva*, both onomatopoeic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । ('नृपतीव' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टान्तः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतस्तद्वत्-घ । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो-मु । 'स्तोत्राणि नृपतीव राजानाविव तौ यथा धनैः पूरयतः तथा ' इति स्यादिति मेक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—*मं । वसिष्ठं-ई-मु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—*मं-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-भ-श-२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (श्रुमं-न)-ज्ञ-त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श-१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ॥ ५१२. २६. सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-भ; सच्च सत्यं च-त२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मं ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—*मं । असत्यभाषिणं-ववर्जेषु । सत्यभाषिणं-घ-मु । ५१३. २३. म्रियेय—मं । म्रिये यदि वा-ख-च-भ; म्रियेय म्रिये यदि वा-घ-१; म्रिये-ज्ञ-त-मु; म्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. म्रियेयेत्यन्वयः—मं । म्रिये इत्यन्वयः-ख-घ-१-भ-मु; म्रियेयेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोध्य—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४. १८. गृहीत—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकरभूतैः—मं । परिगभूतैः-ख-१; परिगतभूतैः-ज्ञ-ज्ञ-त३-भ-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त२-४; परिगतः भूतैः-न ॥ ५१५. १८. इदु पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदुपूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-भ । इदु पूरणे-मं ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वाधो बृहद्देवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्धः^१ ॥ ५१५. २७. शुशुलूकः—श-१-मं-मु । शिशुलूकः-श-२ । 'शुशुलूकः' नास्तीतरेषु ॥ ५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुंसरूपाणि-घ-१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-पुंरूपाणि—*मं । 'स्त्रीपुंसरूपाणि' इत्येव समीचीनः पाठ इति मेक्समुल्लरमहाशयः^२ ॥ विवासयतु—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-भ-मं । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६. २०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्राप्ते)—*मं । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. द्रुचम्—मं-मु-अनु । कृचं-ख-भ; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६. एकोनत्रिंशत्—*मं । एकोनत्रिंशो-ई-मु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-भ । होत्रादयः-घ; प्रशास्तादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मं-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयोः-मं इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-मं । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६. मन्दन्तु । 'मन्दन्तु' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—*मं । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-भ-श-मु; अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-त३; काला. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४. १६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-भ-श-मं-मु । तद्विभूतयोऽन्येपि-ख; तद्विभूतयोऽन्येपि-ज्ञ; तद्वि-भूतयोऽन्येपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यमे—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमे-ज्ञ-त-२-४-भ-मं-

१. See Macdonell, Brhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

मु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मं । स हि—मु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न वियुक्तो—*मं-मु । वियुक्तो—ख-त३-न-भ-श; विनियुक्तो—ज्ञ-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—*मं-मु । एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—ज्ञ-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेध्यातिथये—घ-मं-मु । मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—*मं-मु । चक्षते—त१-२-४; वक्ष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—*मं-मु-× ॥ ५२८. ८. विभिन्दो—मं । विभिन्द—ई-मु ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श । ('शकटे' इत्यस्य स्थाने 'सकाले' इति श-पुस्तके विद्यते) । सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम् । दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—*मं-मु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—*मं-मु । आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—ज्ञ-त-श ॥ ५२९. २३. नवा च—थ-भ-मं-मु । नवा व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मं । यमिन्द्रं—मु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मं-मु । सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. दृढयति—ज्ञ-त१-२-३-४-मु । दृढयति—मं इतरेषु च । 'दृढयति' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निहीयते—श-मं-मु । निहीते—ख-ज्ञ-न-भ; नहीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-मु । अनलसाः—मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनीयं वा—*मं । एतन्मन्त्र-भाष्यं मॅक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम् । अस्यार्थः त्रुटितः—ख-१-भ; ज्ञ-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । घ-ज-ज्ञ-त१-२-मु-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अन्नवतौ शग्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इन्द्रमावक्षतः आवहतां । कीदृशमिन्द्रं । अस्मत्सखायं गार्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः श्रुतं प्रख्यातं गिर्वणसं गिरां संभक्तारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवानानि—मं-मु । अभिभवानि—ई ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—*मं-मु । प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेद्यः मेधो यज्ञः—ज्ञ-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—मु । प्रियमेधा अस्य—मं-ई । प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ-२-श-मु । वज्रिवन्—ज्ञ-त-न-मं ॥ ५३७. २०. आजहार—मं-घङ्. ब्रा. । उदजहार—ई-मु । ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. सहितैः—ई-मु । सहितैः—*मं ॥ ५४२. ४. विकल्पनात्—*मं-मु । विकल्पनात्—ख१; विकर्तनात्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्वत्प्रगाथः—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श-मु । तद्वत्प्रगाथः—ज्ञ-त१-२ । कद्वान् प्रगाथः—मं ॥ ५४२. ३३. नुद्—श-मं-मु । नूद्—भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. बलेनापहृताः—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श । बलेनापहृताः—घ-ज्ञ-त१-२-मं-मु ॥ ५४५. २६. मे मह्यम्—ई-मु । मह्यं—मं ॥ ५४६. ८. तस्याः—*मं । तां—मु । प्रां—त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-मु । दातारं—मं इतरेषु च । 'दाता तम्' इति पाठः समीचीनतरः इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्यृचम् । एकविंशर्चं—ई-मु । एकविंशत्यर्चं—मं ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-मु । न्यधी नेति—ख१; न्यधी वेति—ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४ श । न्यधी इति—मं ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शाठ्यायनकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुर्नाम—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु मँ-मु पुस्तकयोश्च ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मँ । संपूर्णं च—ख१-घ; संपूर्णत्वं—ज-त-न-भ-मु; संपूर्णं त्वं—झ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—झ-त३-भ-श-मँ-मु । एकयत्नैव—ख; एकत्रैव—घ; एकयत्नैव—झ-त२-४;
एकयत्नेनैव—त१; एक यत्नेनैव—न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—झ-त१-२-मँ-मु । श्रम् परस्मैपदं
च—श । 'परस्मैपदं' नास्ति इतरेषु ॥ --- सचते—ख-त-न-भ-मँ । सचते—मु । स पुरुषः यवीयुधा
यौति मिश्रीभवतीति यविर्यज्ञः यौतेरौणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते—श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मँ-मु । प्रवचनीयं—ऽ ॥ ववसे—मु; च-वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । वावसे—च-मँ ॥ ५५०. ३-४. अथवा धेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-झ-त-श-मु । ख१-नं-भ-
मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मँ-मु । बहुलमिति
अलुक्—ख; बहुलुक्—झ-त-न; बहुलु-भ; बहुलमिति लुक्—श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
मु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा—ख१; गंतो वा—ज; गांतोर्वा—झ; गंतोर्वा—त-न-
भ-श । गंतौ वा—*मँ । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥
५५२. ५. पीवोपवसनानाम् । 'पीवोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मँ-मु । शुद्धो—ख; शुद्धां—घ-भ-श; शुद्धां वीमो—झ; शुद्धां वांमो—त१-२-४; शुद्धांमो—त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि—मु । तैः प्रतिगृहीतं—त१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-
गृहीतं—त१-मँ । 'तैः प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः अभिप्रैति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः—झ-त२-श१-मु । प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रयोः—झ-त३-४-न-भ-मँ ॥ ५५५. ३१. शब्दभावो—मँ-मु । शब्दभावो—झ-त-न-भ;
शब्दभावो—श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मँ-मु । विगतमपायां—ख-न-भ; विगमनम-
पायां—झ-त-श ॥ ५५६. २५. गोर्यूतौ—भ-श-मु । गोर्यूतौ—ख-त-न-मँ ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—ऽ-मु । उपगच्छतं—मँ ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—घ-मँ-मु । ईदृशैः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयागतिभिः—च-थ-भ-मु । शंसनीयागतिभिः—ख; शंसनीयागामिभिः—झ-त;
शंसनीयाभिः—न-श । शंसनीयागामिभिः—घ१-मँ ॥ ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२ वीराः—मँ-मु । दीर्घाः—ख-भ; वीर्याः—इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मँ-
मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगम्यतम्(?)—ख-त-न-भ-मँ । उपगमयतं—श ॥ उपगच्छतम्—
मु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—झ-त२-४-मु । च प्रेषितो—श । वा प्रेषितो—ख-झ-त३-न-भ-मँ ॥
५६०. १४. साधू—झ-त२-मँ । साधु—ख-झ-त३-४-न-भ । साधुषु—श-मु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्त्व°?—ऽ-मँ । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्त्व°—मु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तरमेव—ज-भ-श-मँ-मु । प्रथमांतरमेव—ख१-झ-त; प्रथमांतरमेव—
न ॥ नामन्त्रितम्—श-मँ-मु । सामन्त्रितः—ज; सामन्त्रितं—ख१-झ-न-भ; सामन्त्रितं—त ॥ ५६३.
१०. मदजनने व्यग्रम्—ऽ । मदजननेऽव्यग्रं—मँ-मु ॥ ५६४. ८. बहुदातृतमो—ख१-मु । बहु-
दातृतनो—मँ इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशव्यस्य । 'पारशव्यस्य' इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्त्ये—१-मु । मॅक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्त्ये' इति कल्पितः । तदुपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि
'०क्तोक्त्ये' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (९. ११, १३) अवलोकनीयम् '
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्त्यानि' इति प्रक्रम्य 'महौ इन्द्रो य ओजसा '
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता.; ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्त्ये' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विना—ऋ-म-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—१-मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निर. १०. १०; ऋ. सं. ५. ८३. १ । प्रार्जयिता प्रार्जयिता—ऋ । प्रार्जयिता—
घ-त२-४-भ-मं ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकपर्वाणि—न; शतसंख्याकपर्वाणि
इतरेषु मं—पुस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पृथग्यः प्राष्टवर्णाः—१-मं-मु । प्रकर्षेण अष्टः व्यातः वर्णाः यासां ताः इति विग्रहः ।
निर. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-झ-त-न-भ-श-मं । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीर्यं वीरं—ज; सुवर्णं [१ सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व-घ१-च-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । सु-पुस्तकस्थोऽयं पाठः शंकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः १ ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—*मं । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—*मं । तद्वन्—त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वनी—न-भ; तद्वत्—झ-झ-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-घ-झ-
झ-त२-४-न-भ-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मं ॥ ५७१. ३०. ह्वयन्ते—१-मं- । ह्वन्ते—मु । 'ह्वन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । सु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहतेन—मु । वज्रहस्तेन—१-मं ।
'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संसूचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यग्निष्टोमादिषु—
श-मं । इत्यग्निष्टोमादिषु—भ । अत्यष्टोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु धनम्—१-मु ।
बहु दानं—मं ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—*मं । शतगुणितानि—१-मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यादा—*मं-मु-X ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-झ-झ-त२-
४-न-भ-श-मु । एव—घ । एकस्थाने—ज-त३-मं ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकात्—ख१-झ-झ-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-भ । जुहोत्यादिकात्—ज-मं ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयज्ञकाः—*मं । प्रवृत्तयज्ञकाः—घ-झ-त-मु । प्रवृत्तयज्ञकामाः—ख१-न-भ-श; प्रवृत्तयज्ञकामाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै...भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गौतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अयं
च लोकः' इत्यस्यानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—*मं-वृ.उ. ।
सर्वाणि—१-मु ॥ संहवधानि—न-श-मं-मु-वृ. उ. । संबधानि—ख; संहवधानि—त-भ ॥ ५७९. २०.
आप्यस्य—भ-श-मं-मु । आप्यस्य—ख१-झ-त-न; आप्यस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशनाः—त-न-
श-मं-मु । 'उशना' इति पदपाठः । उशना—ख-भ ॥ ५८०. १७. समान...दादेशाः—
*मं-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—झ-झ-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मं । तत्संबन्धि—ई-मु ॥ ५८०. २३. रथकद्वया—झ-त-न-श-
*मं-मु । (‘केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु ‘टय’ इत्यक्षरं ‘व’ इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकद्वया—घ-१-ञ;
रथकक्षया—ख-१-च-ज-भ ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मं-अनु. आनुष्टुभमिति—ई-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-मं-मु । ऋषिः—ख-झ-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मं-मु । यज्ञे—ई ॥ ५८४. २.
धीतिभिरित्य...ञ्छान्दसः—ई-मं-मु ॥ ‘धीतिभिरिति पराङ्ग’ इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
त्रियमाणा—ख-१-भ-मं । प्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दात्—
ई-मं-मु । ‘रयिशब्दात्’ इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मं-मु । अभिप्राप्तो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राप्ताश्रौष्टां—झ-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—झ-त-२-४-मु । भक्षितारौ-
मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाद्ये । ‘गायत्र्या उपाद्ये’ इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५८९. १०.
अतिरिक्तोक्त्ये—त-मु । अतिरिक्तोक्त्ये—मं । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—ञ-झ-मं-मु । इति—श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मं-मु-× ॥
५९४. २७. बुम्नादीनि—मं-मु । बुम्नादीन्—ई ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मं । स्य यज्ञशिरसो—थ; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-१-झ-त-न-भ-मु । ‘तावेतयज्ञशिरः’ इत्यस्य स्थाने ‘ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः’
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—घ-ञ-झ-त-१-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असूरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्सप्तकाष्टकैः—ख-१-ञ-त-१-२-न-श-मु-पि. सू. । षट्स-
प्तकाष्टकै—ज-झ-त-३-४-भ । षट्सप्तकाष्टकैव—मं ॥ ५९७. १४. देवेषु—मं । आ देवेषु—ई-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-ञ-झ-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मं ॥ ५९८. २७.
अञ्प्रत्ययः । अजप्रत्ययः—झ-१ । अङ्प्रत्ययः—मं-मु इतरेषु च । अत्र ‘अञ्प्रत्ययः’ इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-१-भ-१-य । त्वदीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-१ । यो नः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-१-२-मं-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-ञ-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—य; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मं-मु ॥ ६०२. १०. ग्रहीता—ई । गृहीता—मं-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । ‘नामानुपूर्वस्य’ इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मं । प्राञ्चती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्राञ्चं—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ, स्तुत्यं गुणगणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मं ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-मं-मु । स्तुत्यं गुणं—झ-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३. २. परस्मैपदं । द्विवचनप्रकरणे । परद्विवचनप्रकरणे—ग; परस्परं द्विवचनं (द्विवचन—
न) परेण—न-श । परस्परं द्विवचनपरेण—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् '
इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः '
इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू-ग-न-भ-श । लु-ख-त-म-मु ॥ ६०४. २६.
यजनसाधनैः—ग-भ । यजमानसाधनैः—म-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा—*म-मु- \times ॥
६०५. २९. तित्विषे—ग । स तित्विषे—म-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशशस्त्रे—ग-न-भ-मु ।
षोडशस्त्रे—ख । षोडशशस्त्रे—त-श-म-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयति प्रेरयति—मु । इयति प्रेरयति—ग;
यिप्रति । प्रेरयति—य । प्रेरयति—म-मु इतरेषु च । ' प्रेरयति प्रेरयति ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन
संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयालिन्द्रस्य—ग-श-म-मु । अयालिन्द्रस्य—ख-न-भ-श; अथा-
लिन्द्रस्य—त; अयालिन्द्रस्य—ग-त-तै. ब्रा. । वा. सं. २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहना-
धिकरणे—ख-ग-ज्ञ-भ-३-श-मु । दोहनाधिकारणे—म-मु इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता—ग-घ-मु । वर्धयिताय—भ-श; वर्धयितार—श । वर्ध-
यिता च—म-मु इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि—भ-श-मु । (छांदसो) लङ्—ग-श; लङि—ग-२;
लङि—म-मु इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य—भ-म-मु । यज्ञे—ग-श; यज्ञ-ख-त-२-३-४; वेद्या-
स्तीर्णे वर्हिषि—घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे वर्हिषि वा—ज्ञ ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे—ग-घ-न-भ ।
ईमहे—त-म-मु ॥ वेदितारम्—ग-भ-म-मु । विदितारं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७.
बह्वयः—भ । वद्धाः—श; वद्धाः—ख-त । वद्धाः—ग-घ-न-म-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते—म-मु ।
पूर्वोक्तैः— \S ॥ ६११. १९. अवितेदसि—ग-घ-मु । अवितासि—म-मु इतरेषु च ॥ रक्षितैव—ग-घ-
न-भ-मु । रक्षिते—ख-त-२-३; रक्षितो—ज्ञ-त-४; रक्षिता—श-म-मु । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रमाथं द्रष्टव्यम् ॥
६१२. २४. ज्ञायते वर्तते—म-मु । जान् वर्तते—ख-त; ना अनुवर्तते—ग; जानन् वर्तते—घ-भ;
तानन्—थ; जा वर्तते—न; ज्ञात् वर्तते—श ॥ ६१३. २७. ऋषिभिरूपादिताभिः—म-मु ।
ऋषिरुच्यति ताभिः—ख-त-भ-२; प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभिः—ग; ऋषिरुचरिताभिः—भ-१-३;
ऋषिरुच्यते ताभिः—श ॥ ६१४. १२. प्रतवसू—ग-२ । प्रतवसू—ग-१; प्रतवसू—ख-त-भ । प्राप्तवसू—
म-मु-निरु. ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि दैवीः प्रजाः—घ । अन्यापि दैवी प्रजा—ख-
त-न-श-म-मु । अन्यापि दैवीः प्रजाः—मु । अन्यापि देवाः प्रजा—भ । अन्या अपि देवप्रजाः—ग ॥ ६१४.
२४. हिंसित्र्यः सत्यः—ग । हिंसित्र्यः स्यः—ख-त-न-भ-श; हिंसित्र्यः—घ-म-मु । ' हिंसित्र्यः सत्यः '
इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र—ग-न-भ-१-३ । बहु-
प्रज्ञेन्द्र—ख-त-भ-२-म-मु । बहुप्रज्ञे इन्द्र—श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य—ख-घ-त-न-भ-श-मु ।
अभीष्टस्य—ग । अभीष्टफलस्य—म-मु ॥

[८. १४] ६१५. २५. काण्वायनौ— \S -म-मु । काण्वायनौ—अनु. भा. ॥ ६१६. १. एव-
महमपि—ग । एवमपि—ख-त-न-भ-२-श-म-मु । एवमपि यद्यदि अहं—मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि—
भ-१; एव महेश्वरो भवसिमपि—भ-३; ईश्वरो भवसि—य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि—ग-भ-१-३-
म-मु । दृढीकृतारो—न; दृढां कृता—श; दृढीकृता—इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृढ दृहि वृहि

वृद्धौ—न । बृह दहि बृहि वृद्धौ—ख-ञ-त२-३-भ२-मँ-मु । दह दहि वृद्धौ—ग-भ१-३-श; बृह दहि वृद्धौ—त४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-भ१-३-श-मु । कृत्यार्थे—मँ इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जगृहे—ख-त-न-भ-श-मु । जग्रहे—ग-मँ ॥ ६१८. १६. इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्—ख-ञ-त३-४-न-भ१-३-मँ । तदा अच्छैसीरित्यर्थः—ग; 'इन्द्रो...असुरान्' नास्ति—त१-२-मु । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्-जयन्—श । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् च—भ२ ॥ ६१८. १९. --- हे इन्द्र...प्रेरितवानसि—ख-ञ-त३-४-न-भ१-३-मँ । हे इन्द्र (इन्द्र त्वं द्यां द्युलोकं—श) मायाभिः उत्सिस्सुप्ततः (उत्सिस्सुप्ततः उत्सृष्टु-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुरुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अवाधूनुथाः—ख-व-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छतः द्यामारुरुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितृन् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यासुरान् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्सिस्सुप्ततः सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुरुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन् इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् हे इन्द्र त्वं अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उत्कृष्टतरो भवत्—त१)—त१-२-भ२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—भ१-३-मँ-मु । शत्रून्—व; शत्रुहननादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्रातेषु—न-मँ-मु । 'प्रातेषु' नास्ति—व; प्रत्येषु—ञ-त२-३; ल्येषु—त४ ॥ ६२३. १०. वा—भ । ऋ. सं. ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । मँ-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमतः—ग-व-न-भ । एवातः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ई-मु । युधायुधेन—मँ ।

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तृचो—ग-भ१-मँ-मु । आद्या च—ख-त; आद्य—न; आद्यस्तृचो—भ२ ॥ ६२४. १९. कैशिनौ केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । कैशिनौ केशवन्तौ—ग-न; कैशिनौ केशवन्तौ—घ-मँ । ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त३-न-भ-मु । सुतेवंतः—घ; सुतवतः—त२-४ । सुतावंतः—श-मँ ॥ ६२४. २९. सुतवतः—ई-मु । सुतावतः—मँ ॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । 'सु । शिप्रिन् ।' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माघेन च । इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वार्त्रघ्ने' इत्यस्य स्थाने 'वार्त्रघ्ने' इति मँ-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-मँ-मु । 'दक्षिणे पदेन—ख-ञ-त२-४-न; 'दक्षिणपदेन—त३; 'दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ई-मँ-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ई-मँ-मु । 'सुखजनकः' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-भ-मँ-मु । शाचिषा—ख-त-श; शाचिषापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—मँ-मु । अतः—ई ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-भ-मँ । स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयतेव—न ॥ ६२६. ३१. ण्यत्प्रत्ययो—मँ । यत्प्रत्ययो—ई-मु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्यृचम्—भ-मँ । द्वाविंशर्चं—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग१ (पञ्चाच्छोषितः)—मँ । देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ई-मु । करणार्थे—मँ ॥ ६२९. २७. शिष्यते—भ-मँ-मु । शिष्यते—ख-त-न; शिष्यः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ई-मु । पूर्वस्य—मँ । ६३०. २४. अयमर्थः—मँ-मु । अयमर्थं—ख-त; योमर्थः—भ१; यथा मर्थः—ग२; अयमर्थः—न; अयमर्थः—भ; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु । कृणोतन-ग-त३-४-न-श-मं ॥ ६३२. १०. नः अस्मभ्यम्—ख-घ-ञ-त१-मु । एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मं-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोमरेः—त४-भ-श-मं-मु । सोमरिः ऋषिः-घ; सौमरेः—इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोमरिः—ञ-भ-श-मं-मु । सौमरिः-ग; सौमरं-ख-त१-२-३-न ॥ पितुर्न—ख-ञ-त२-न-भ-श-मं-मु-अनु. । वितुर-ग; पितु-त३ ॥ ६३३. ३. वहेर्लिटि—ख-ग-ञ-त१-२-न-भ-श-मु । वहेः-त३-मं ॥ ६३३. ९. ईमिमम्—त२-न-भ-श-मं-मु । ई इमं-ञ ॥ व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-मु । विभूतदानं वा-ग; व्याप्तधनं-घ । विभूतदानं-मं ॥ ६३३. १७. यष्टृतमम्—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-मु । इष्टृतमं-च; यष्टृतमं-ञ । इष्टृतमं-त३-मं ॥ ६३३. २५. प्रकृतिभावः—ई-मु । प्रकृतिता च-मं ॥ ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-ग-ञ-त१-२-न-भ-र-य-श । ब्राह्मणांतरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना-भ१ । ‘ ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन ’ नास्ति-त३-मं-मु ॥ ६३४. २. मर्तः—ख-ग१-ञ-त१-२-न-भ-१-मु । मर्त्यः-ग२-त३-भ-र-श-मं ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ-१-श-मु । ब्रह्मयज्ञ-न-भ-२-य । मं-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । त३-४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । एतन्नास्ति त३-मं ॥ ६३४. २६. अभीष्टफलं—ई-मु । अभिषवफलं-मं ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ञ-त१-२-न-भ-श-मु । प्रत्यक्षत्वकृतः-ख-त३ । प्रत्यक्षत्वकर्ता-मं ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मं-मु । त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि-ख; क्षेमासो रम्यान्यपि-घ-न-भ; त्वेसमा धीरणान्यपि-त३; क्षेमासो रक्षणा धारणान्यपि-श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ । एव-ख-त-श-मं-मु ॥ ६३५. १. दाश्वध्वरः—ई-मु । दाश्वध्वर-मं ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श । सनिता-ञ-त२-मं । अस्तु भवतु-मु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-२-श । ज्ञानवतो-ग-भ-३; ज्ञातव-त; ज्ञातवो-भ-१; ज्ञातव्यस्य-ख-मं-मु ॥ ६३६. ११. निशानं—मं-मु । निश्चानं—ख; निश्चानं—ग-न-भ-श; निश्चानं—न ॥ ६३६. १२. सः—ग । एतन्नास्ति मं-इतरलिखितपुस्तकेषु च । सोऽग्निर्धोमिः—मु ॥ ६३७. १३. सौत्ये—भ-१-३-मु । सौम्ये-ग; स्तौत्ये-भ-२; स्वौत्ये-श । स्तौत्ये-मं इतरेषु च ॥ ६३९. १३-१४. ये यथा.....भवन्ति । ‘यं यथायथोपासते तथैव भवति’ इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९. १४. भवेयमिति—मं-मु । भवति-ख-त-श; भवानि-ग-न-भ ॥ ६३९. १९. वा-ग-भ-१ । व-ख-त-न-श । च-मं-मु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मं । मुष्कानि-ई-मु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्यत्वेन—ग-त-भ-१-३-मं-मु । स्तोतव्येन-ख-न-भ-२-श ॥ ६४१. १९. लमेयं—मं । लमेयं-ई-मु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ञ-त१-२-३-भ-श-मु । सर्वं-ग । एतन्नास्ति घ-त४-मं ॥ ६४२. १४. त२-३-४-न-श-मं-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते । ख-ञ-त१-भ-मु-पुस्तकेषु—‘अप्येतद्यदुक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति । उतशब्दः एवमुभयं तं (‘तं’ नास्ति भ-निरुक्तटीकायां च) संभावयति । मे मह्यं (मम-निरु. टी.) प्रथियो प्रयायते प्रगम्यते (शांम्यते-य) येन तत् प्रथियु (प्रथियुः-मु) धनमश्नादि । तस्य प्रथियोः धनस्य बह्मदात् (धनं दात्-ख) । तामिः कन्याभिः सह वयियोः । उयते येन तद्वयियु वस्त्रादि तस्य च बह्मदात् । तिसृणां (तिसृणां-ख-भ-१-निरु. टी.) सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णो वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी भुवद्वयः

भावयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां—त१; दीयानां—ख-ञ-भ१; देयानां—य) दानार्हाणां गवां (गवां देया यास्तासां—निरु. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुण-युक्ताश्च मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुष्ठुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेऽधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम (सुवास्तुः—ञ-भ१-निरु.) नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्^१ ॥ ग-पुस्तकपाठः—‘कूलं या प्रयौति सा प्रयियुः । बृक्षादिकं यावयौति सा वयियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्ततीनां श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवदभवत् इति दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके—‘उताप्येतद्यदुक्तं मे मह्यं प्रयियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता मह्यमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुष्ठुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थे अधि एतददात् मह्यम् । सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अग्रतो गामी भुवद्वसुः भावयता वसूनां (बहूनां—च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवां पतिः ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः ’ ॥

[८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘गन्ता’ इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानः अस्मानागच्छत—ख-ग-ञ-त१-२-भ-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगतव्यं गच्छत-घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत-मँ^२ ॥ ६४३. १. महान्तः—ख-ञ-भ-मँ-मु । तद्वतः—ग-श; तद्वातः—त२-३-४; तद्वातः—न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—ख-ञ-त१-२-भ-मँ-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्धचः परोक्षकृतः । ‘प्रत्यक्षकृतः’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पाद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य । विद्यते—श । निष्पाद्यते—भ३-मँ-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—मँ-मु । अंतरिक्षं—श; अंतरिक्षं—इतरेषु ॥ ६४४. ७. पलायते—ग-घ-भ१-३-मु । पालयते—ख-त-न-भ२-श-मँ ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172 :

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*) : अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyaṇa, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭīkā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Mss. ख-ञ-त१-भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭīkā.

२. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 169 : “ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगंतारः मरुतः आगतं अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*.

शर्धं विशेष्यते—त३-न-म-मु। शर्धां विशेष्यन्त-ख-त२; शर्धो विशेष्यते-ग-ञ-त४-भ; कीदृशे शर्धां-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—*म-मु। शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-ख्यान्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ। रः-ग। स्म-त-म-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—ग-म-मु। हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ञ-त४-भ२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्ना सुम्नानि सुखानि—ग-न-भ-मु। सुम्ना सुखानि-घ-श। सुखानि-त-म ॥ ६४७. १५. वर्षितृन्—ग-भ। वर्षितान्-घ; वर्षिन्-न; वर्षिष्ठान्-ख-त-श-म-मु। ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०. द्रष्टव्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—*म-मु। सक्तान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सनूतने-श ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे—भ-म-मु। धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे-ख-त-न; धारयितरि यष्टरि स्तोत्ररि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोत्रे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तशत्रवः—म-मु। असक्तशत्रवः-ई-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ१-३। कल्याणीभिः स्तोत्रीभिः-ख-ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः-त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रुभिः-न-भ२; कल्याणीभिस्ततभिः-य। कल्याणीभिः-म ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१। वाजन्ति-म-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-ग-न-भ। त्वा-त२-३-श। ख-ञ-त४-म-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारे दधि-पयसी—*म-मु। गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-पयसोः-श ॥ उच्येते—*म-मु। उच्यते-ई ॥ ६५१. ४. श्रीते—भ१-३। श्रीतेन-ख-त-न-भ२-श-म-मु ॥ ६५१. २१. अभूम भवामः—न-भ-श-मु। अभूमः-घ। भवामः-ख-ग-त-म ॥ ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-म-मु। सुव्यत्ययः-ख-त-भ२; सुव्यत्ययः-ग; सुव्यत्ययः-न; सुष-त्ययः-भ१; सुतयः-भ३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—*म-मु। ते त्वां-मु। उत त्वं-ख-ञ-त१-२; तु त्वां-ग१; तु त त्वा-ग२; नुत त्वं-त३-न; तु त्वं-त४; तु ते त्वं-भ१-३; ननु ते त्वं-श ॥ रक्ष्या इति—ग-म-मु। रक्षन्त इति-त१-२-४-भ२; रक्षन्त इति-ञ; इति-भ१; मिति-भ३ ॥ ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ। अभ्यवहार्य-न। अभ्यवहार्य-ख-त-श-म-मु ॥ ६५३. २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-म-मु। तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदन्तुं नद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि घनादिकं तस्मै वहसि। आदित् अनन्त-रमेव तेन लब्धवधेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयस इत्यर्थः-ख-ञ-त१-२-भ-मु। तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदन्तुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्टृत्वं कृणोषि करोषि आदित् अनन्तरमेव पितेव सन् तेन हूयसे-घ ॥ ६५४. १६. मा—घ। तस्मादन्नं न-ग२-ञ-त१-४-भ१-२; तस्मादन्नं-भ३; तस्मादन्यन्न-ख-ग१-त२-३-न-श-म-मु ॥ ग्रहेः—ख-त२-३-४-न-भ२-श-मु। ग्रहेः-ग-ञ-भ१-३-म ॥ ६५४. १८. घनादिभिः—ख-ग-त२-न-भ-म-मु। नादिभिः-त३; भरण्यादिभिः-श ॥ ६५४. १९. कश्चित्—ग-म-मु। कश्चित्-इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ३-म-मु। वर्तन्त तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तवन्ते तान्-भ१; वर्तन्ते तान्-भ२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग२-भ३-म-मु। धनौ सनोति-ख-ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनै सनोति-त१; धनैः सनोति-भ२; धनं सनोति-श; धनैस्तनोमि-भ१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आश्विनम्—ग-ञ-त-२-भ-१-३-म-मु-अनु. । अश्विनं—ख-त-३-४-न-भ-२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ-१-३-म-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपयितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुहवा सुहवौ—ख-ग-ञ-त-१-२-भ-श-मु । सुहवौ—त-३-४-न । सुहवा—घ-म ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंवरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंवरे—ख-घ-त-म ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-ञ-त-१-२-न-भ-श । यक्तेषु—त-३-४ । युद्धेषु—म-मु ॥ ६५५. २९. कैश्चिदप्यनुपद्रवम्—१-म-मु । १ ॥ ६५६. ३. द्यौतनशीलौ—ख-ग-ञ-त-३-४-भ-श-म-मु । द्यौतनं—त-२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—घ-भ-१-३ । मं इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—म-मु । मन्त्रांतरं सति—ख-त-य; मन्त्रांतरं संति—न-भ-१-२; मन्त्रांतरे सति—भ-३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-म ॥ ६५६. ३१. वृकेण—म-मु । वृकेण लांगलेन—१ ॥ ६५७. १. धान्यम्—म-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ-१-म-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छंतौ (गच्छतौ—त-२-४)—ख-त-१-२-३-४-न-भ-२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकमुपयातमागच्छतं—च-य; अस्माकमुपयातं गच्छतं—भ-३; अस्माकं उपमानं गच्छंतौ (गच्छतौ—ञ)—ञ-भ-१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—१-मु । एव—म ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ-२ । आगतं—म-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—म-मु ॥ ६५८. ६. अघृतगमनाः—ग-भ-१-३-म-मु । अघृतनाः—त-४; अघृतघनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो—भ-म-मु । वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—म-मु । मालाभिः—१-मु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-ञ-त-२-न-भ-१-३-म-मु । यामन् मार्गो—ग; स्तूयमार्गौ—त-३-४; स्तूयमानमार्गो—भ-२ ॥ ६५९. ४. नः अस्मान्—घ । नोस्मत्—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीयशीलौ—म-मु । सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—म-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताच्चित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—म-मु इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-म-मु । प्रयच्छति—ग ॥ ६६०. ६. लिङि—म-मु । लिटि—१ ॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । अनुषक्तं—म-मु । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—म-मु । यष्ट्वयष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ-३-म-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-ञ-त-१-२-भ-२-य-श; षययज्ञं प्रति—त-३-४-न; ज्ञं प्रति—भ-१ ॥ ६६३. १४-१५. मायायापि तस्य—ग-घ-म-मु । मायावि(व्येवि-श)तस्य—ख-ञ-त-३-४-भ-२-श; वमायावि तस्य—त-२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ-१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-म ॥ ६६३. २६. गृहे—म-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—म-मु । नोस्माकं—१ ॥ ६६४. ४. त्वा—घ-१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ-१-म-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलतेजसे—ख-ग-घ-त-१-३-भ । ज्वलतेजसो—त-२-४; ज्वालंतेजसे—न । ज्वालतेजसे—म-मु ॥ कथमिव—ख-ग-ञ-त-१-२-४-भ-श । वयमिव—त-३-न । वयमिह—म-मु ॥ ६६५. १०. बाध-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-म-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ज्ञ-त२-३-४-न; बाधपरिहारेण—भ३ ॥ ६६५.
१७. अरणीभिः—ग-घ-म-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी असि—
घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशासि—ज्ञ; यशस्वं—श; यशस्वासि—ख-त२-३-४-न-म-मु ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—*म । वैयश्चनाम ऋषिः—ऽमु ॥ ६६७. ४.
इत्वषत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्वषत्वे—म । ईत्वषत्वे—भ२; इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०.
हि प्रसिद्धौ—म-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधानो-
पेतम्—भ१-३-श-म-मु । नानाविधोपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३
निरिकम्—*म-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ज्ञ-म । स्तवानः—ख-ग-
त१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान—श ॥ ६६८. १२. तथा मनः—*म-× । तथा मदीयं
मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-म-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—
ग-म-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिषुणुत—ग-भ२-य । अभिषुत-
म-मु इतरेषु च ॥ मदकरम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुकरं—म-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—
ग-भ१-श-म-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मध्वः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक्
सदावृधः सर्वदा वृद्धिमतो मध्वः—घ-म ॥ ६७०. २८-२९. अभिषुणु.....वर्धकः—ग-भ ।
एतन्नास्ति ख-त-न-श-म-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदावृधः'
इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिच' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—
ग-भ-म-मु । कोपे(कोये-त१-२)नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श^१ ।
'स्त्यते खलु' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विक्रांतः सदावृधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-
धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—म-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्'
इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुम्—*म ।
छान्दसो वोम—ख-त-न; छान्दसो द्वितीयो नुद्—भ; छान्दसो लोपः—श । छान्दस आगमः—मु ॥ ६७१. ७.
सर्वैः—ग-ज्ञ-भ३-म-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ज्ञ-न-भ-श-
*म । ऋत्विस्तः—ख-त२-३ । ऋत्विग्यः—मु ॥ मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-म-मु ॥ ६७२. १.
घृताच्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्च. य. । घृतान्मावुश्च—त३; घृतास मधुनश्च—भ२ ।
घृतान्मधुनश्च—घ-न-म ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—म-मु इतरेषु च ॥ ६७२.
२५-२६. नव वै.....दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रांशः तैत्तिरीयब्राह्मणे
(१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥
६७३. ६. संबोध्याह—ग-भ१-३-म-मु । संबोध्य-इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—*म-मु ।
भवन्ति—ऽ ॥ शोधनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोधने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु ।
शोभाहेतुत्वात्—म-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिव—*म-मु । पद्यमानानां यजमानानां—ख;
पतमानानां—ग-त२-४-भ; पद्यमानानां पतमानानां—ज्ञ-त२; पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before अयमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्धको as the last word.

इव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मं-मु । परिपदी समानक-ख-ञ-त२-३-४-न-भ१;
 परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषणं-ग ।
 निःशेषेण-त-मं-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-*मं-मु । संन्यसे-ख-ग-घ-ञ-भ१-३; संन्यासे-
 त३; संन्यासे-त४ । 'संन्यसे' इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मं-मु । ऋन्-जोषपूरलिखित-
 पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मं-मु । अर्तेः-ग; ऋणोतेः-इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं
 हन्ति—*मं-मु । किं पुना हन्ति-ख-त; किं पुनः हन्ति-ग-घ-श; किंतु नाहन्ति-न-भ१-२-य; किमु
 न हन्ति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा (शुभं)-ख-त-श । हनन-
 साधकं-मं ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मं-मु । वर्जनं-ख-ग-त-न-श; वर्धनं-भ ॥ ६७४. १९.
 प्रापितवती—*मं-मु । प्रापितवान्-ई ॥ ६७४. २०. करोषि—*मं-मु । करोति-ई । 'कारय'
 इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मं-मु । दत्तवान्-ई ॥ ६७५. २. यदा—भ३-*मं-मु ।
 यद्वा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२; यद्वा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्वमना—ख-ञ-त२-भ-*मं । वैयश्चनानामा-मु ॥ ६७५. २२.
 कर्त्रपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्तृपेक्षत्वात्-ख-ञ-त२-३-श-मं-मु ॥ ६७६. ४.
 ऋतावाना—ई-मं । 'ऋतऽर्वाणौ' इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्वेगः—
 भ-*मं-मु । बलाद्वेग-ख-त; बलोवेग-श; द्वेग-न ॥ ६७६. १२. क्षयतेः—त२-न-श-मं-मु ।
 क्षीयते-भ । 'क्षयतेः' इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्टयवेला तदा—*मं । वृष्टयवेजानाद-
 ख-त-न-भ२; वृष्टयभावो जातः तदा-भ१-३-श । मु-पुस्तक एतद्राक्यं नास्ति ॥ ६७७. १३.
 तद्वददुःसहेन—भ१-श-मं-मु । तद्वदः दुःसहेन-ख-त-न; तद्वदुःसहेन-भ२-३ । तद्वत् दुःसहेन-मु ॥
 अहोरात्रयोः—*मं-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श; लोकत्रयेन-भ१; लोकत्रय-भ२-य; लोकत्रये-
 भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । 'वृद्धऽर्शवसः' इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—
 *मं-मु । पालनैवत्त्वान्-ख-ञ-त३-४; पालनैवत्त्वात्-त१-२; पालनैवत्त्वान्-न; पालितेवत्त्वात्-भ१;
 पालिनेवत्त्वात्-भ२; मरुपालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-*मं-मु । कर्मक-ख-त-न ॥
 ६७८. १०. उरुतरम्—*मं-मु । गुरुतरं-ई ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-*मं-मु ।
 पालयतां-इतरेषु ॥ ६७९. ११. वरुणस्य—श-*मं । वरुणं-भ१; वर्षणस्य-इतरेषु ॥ च—*मं ।
 धां-ख; व-त१; वा-मु इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मं-मु । रपानति-ख-ञ-त२-३-
 ४-न-भ१-२; स्थानति-त१; अंतरान्-घ; अंतानपि-भ३; पारं परितो मिनोमि-श ॥ ६७९. २३.
 रूपम्—*मं-मु-४ ॥ ६८०. ५. लुक्—*मं-मु । षष्ठी-ई ॥ ६८०. ११. उक्ष्णशब्दात्—न-भ-*मं ।
 उक्ष्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मं । वृद्धयभावोपि-ख-त-न-भ१-३-मु;
 वृद्धभावोपि-भ२; वृद्धयभावेपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवत्पितृशब्देन (?)—ई-मं-मु ॥ ६८०.
 २१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुलं-भ१; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । तु कुशलं-मं ।
 एतद्बुबोधं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-*मं-मु । अयुतनेतृणां-ख; अधुयनेतृणां-त-न; अधूयने-
 तृणां-भ१-२; अध्वरनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-*मं । भवेत-ई । भवेतं-मु ॥
 ६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मं-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न; मेधाविनौ-घ-श;
 मेधाविनावस्थितौ-भ ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मं-मु । प्रत्यग्रहीतं-ई ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—त२-मं-सु-अनु. । तत्पूर्वः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
 दशर्चः—भ३-सु । पंचर्चः—त-न-भ१-२-श-मं ॥ ६८१. १४. युवयो रथम्—घ-सु । युवयोरर्थ—मं
 इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—भ३-श-मं-सु । तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
 शीलौ रुवन्तौ—मं-सु । रोदनशीलो देवत्यौ—न; रोदनशीले देवत्यौ—ख-त-भ-श ॥ ६८२. १४.
 संक्लेशयतम्—मं-सु । संक्लेशयतं—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३; संक्लेशयतं—त४-न; संक्लेशयतं—भ१; संक्लेश-
 यनं—श ॥ °संक्लेशनयोः—मं-सु । °संक्लेशनयोः—ख-त-भ२-३; (हिं) संक्लेशनयोः—न; °सनक्लेशनयोः—
 भ१; °संक्लेशनयोः—श ॥ ६८२. २०. युवयोः—मं-सु । युवां—ऽ ॥ ते तत्रैव—मं-सु । ते तु
 तत्रैव—न-भ-श; वे तु तत्रैव—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपच्यवनीयौ—मं-सु । तैरपच्यवनीयौ—
 ख-भ१; तैरपच्यवनीयौ—त-न-भ२; तैरपच्यवनीयौ—भ३; तैरपच्यवनीयौ—श ॥ ६८३. १२
 स्तुत्वा—मं-सु । स्तुत्वा—ऽ ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—मं-सु । आनेतृन्—ऽ ॥ ६८३. २२.
 आडागमः—भ२ । अडागमः—त२-न-भ१-श-मं-सु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—ऽ । आत्माय-
 त्तया—मं-सु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-घ-त-न-भ१-२-श-सु । संगतौ—भ३-मं ॥ ६८४.
 २८. क्रतौ—श-मं-सु । इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—भ३-श-मं-सु । हवानां—त-न-भ२ ॥
 ६८५. ६. सप्तम्याः सः—ऽ-मं । सप्तम्याः सुः—सु । अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
 मं-सु । मनुष्यौ—ऽ ॥ ६८५. १२. श्वेतयावरीनाम्या—भ । श्वेतयावरीनाम्यो—त-न-श । श्वेतया-
 वरीनाम्यो—मं-सु ॥ ६८५. २१. हिरण्मयकूलवत्त्वात्—ख-त-न-भ-श । हिरण्मयकूलवत्या—मं-सु ॥
 ६८५. २८. करतलास्फालनैः—त१-२-३-न-भ-श-सु । करलास्फालनैः—ख; करलास्फालनैः—ज्ञ-त४ ।
 करलास्फालनैः—मं । 'करतलास्फालनैः' इति पाठः समीचीनतर इति मंक्समुल्लरमहाशयः १॥ आश्वस्य
 पोषणीयौ—भ३-मं-सु । आश्वस्य (अश्वस्य—भ१-२) पोषणीया—त१-२-३-न-भ१-२; आश्वस्य
 पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्ववावह—मं-सु । अश्ववाह—ज्ञ-त२-भ; अश्ववाह—त३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—भ-श-मं-अनु. । प्रगाथं—ख-त-न-सु ॥ ६८७. ३२.
 ओषध्यः—ऽ-सु । ओषध्यः—मं ॥ ६८८. २०. वा—मं-सु-× ॥ ६८८. २८. स्तोत्रेषु—ऽ ।
 स्तोत्रेषु—मं-सु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषतया प्राप्तव्यया—मं-सु । शुश्रूषतया प्राप्तव्यत्यया—ज्ञ-त२-३-
 ४-भ२; शुश्रूषतया प्राप्तव्यत्यया—त१; शुश्रूषतया मातव्यया—न-भ१; शुश्रूषिततया जानव्यया—भ३;
 शुश्रूषतया प्राप्तव्यतया—श ॥ तथा—भ३-मं-सु । गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
 °कर्मणि—ऽ-सु । °कर्मणि—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६९०. १५. विभाषितणिच्त्वात् यदा
 णिच्—मं-सु । विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिङ्—ज्ञ-त२-३-४; विभाषितणिच्त्वात् यदा णिङ्—न-भ;
 विभाषिताणिच्त्वात्पाणिङ्—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—ऽ । कुर्वति—मं-सु ॥ ६९१. ३१.
 अपरम्—मं-सु-× ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—मं-सु । क्रियमाणा—ख-त-न-भ२; क्रिय-
 माणानां—ग-भ१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्माक्त्वम्—ग-भ२-य । हविर्माक्त्वं—त४-न; हविर्मक्षं—
 ज्ञ-त२ । हविर्मक्षं—श-मं-सु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—मं-सु । ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-भ१;
 ऋजुगमनप्रेरयन्—न-भ२-३-श ॥ ६९३. १८. झुचिः—मं । निमुचिः—ऽ-सु ॥ ६९३. २०.
 धनं मनवे—मं-सु । धनं मध्ये—ग-भ३; धने मध्ये—त-भ१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग। आतानां-मँ-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्नोचने-मँ। आनिम्नोचने-ख-घ-त-न-भ-श-मु; आनिचने-ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्-ई-मँ। तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं-मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै-ख-ग-त-न-भ-श-मँ-मु। अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) जुह्वतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे-घ। एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि। मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते। 'तत् धनम्' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'आ वृणीमहे संभजामः। तथा हविः जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं' इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः-ई-मु। विश्वे देवे-मँ ॥ ६९५. १३. निर्दिशति-भ-श-मु। निर्दिशति-इतरेषु मँ-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?)—ई-मँ। दितेः-मु। एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चने (?)—ई-मँ-मु। 'सप्रपञ्चम्' अथवा 'प्रपञ्चने' इति भाव्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशस्त्रे-ई-मु। मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः-ग-ञ-मु। किञ्चित्पदलिङ्गात् (पदलिङ्गात्-भ-२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्-ख-त-३-४) देवताः-ख-त-१-२-३-४-न-भ; किञ्चित्सदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः-श। किञ्चित्पद लिङ्गात्पृथक्देवतं (?)—मँ ॥ ६९६. १०. सौम्यम्-ग-न-भ-मँ। सोम्यं-त-श-मु ॥ ६९६. ११. श्वलतादिषु (?)—मँ। श्वलतादिषु-त-४; सचलतादिषु-श; सर्वलतादिषु-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. तावदुद्रते-मँ-मु। तावदिते-ख-त-३; तानुमानुपुष्टे उदक्षे-ग, तावदुद्रते-ञ-त-१-२; तावदते-त-४-भ-१-२; तानुदात-न; लताः पुष्यंते-भ-३; तापोपनुदत्-श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु-मँ-मु। सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन-य) पुष्यंति खलु-ख-ञ-त-१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखापशमनेन-त-३-४-न) पुष्टानि खलु-ग-त-३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः-ग-मँ-मु। रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः-त-न-भ-२-श; रात्रय-श्चन्द्रनेतृकाः-भ-१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि-मँ। अपामावरकाणि-ई-मु ॥ ६९७. १४. यथा-मँ-×। मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदाहृत्य-ई-मँ-मु। 'तानि आहृत्य' इति भाव्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः-मँ। तस्य सहायेभ्यः-ई-मु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि-मँ-मु। लेटि-ई ॥ ६९८. २२. लुगभावः-न-भ-मँ-मु। लुगभावः-त-श; स्वभावः-ग ॥ असतिः-न-भ। असथेति-त-श-मँ-मु ॥ ६९९. १. घनादिमन्त्रश्च-भ-३-मँ-मु। घनादिमन्त्रश्च-इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्-मँ। मानवात् (मनुः-न; मानवाः-श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन-श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं-श) मार्गं चक्रे तस्मात्-ञ-त-३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः-घ। त-भ-पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्' इत्यस्मादनन्तरं 'मनुः' इति पदमधिकमस्ति। मु-पुस्तके-'मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात्' ॥ ६९९. ४. अस्मान्-मँ-मु। मास्मान्-ई ॥ ६९९. ११. विश्वानरः-मँ। वैश्वानरः-ई-मु ॥ ६९९. १३. शृणाति-मँ। शृणोति-ई-मु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेट्यडागमाः-मँ। लेट्यडागमौ-ई। लेट्यडागमः-मु। 'लेट्यडागमाः' इति भाव्यम् ॥ ब्रह्म-मँ। ब्रह्मेत्-घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति। 'ब्रह्मा' इति

पदपाठः । एवमेव मु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मं । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-गा) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-गा; पूजनेन-भ३) असत्-ग-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन-त३-न-भ१; पू-यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मं-मु । यो हेमरथैः-ख-त-न; यागे रथैः-ग; यो हेमरथः-भ; यो हैमरथे-श ॥ ७००. १२. येन—*मं-मु । तेन-ई ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मं । प्राशव्यान्-ई-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ१ । तिष्ठतां-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मं-मु । अपि-ई ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मं-मु । अपलपति-ई । 'अपलपतः' इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-मं-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-मं । वर्तमिदमित्यर्थः-ख; वर्तमित्यर्थः-ज्ञ; वर्तमिदमित्यर्थः-त२; वर्ताम इत्यर्थः-मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपायितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ-२-३-मु । गोपायितारो-त३-४-न-श-मं ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—ई-मं-मु । 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-मं । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्च—भ३-मं-मु । शीघ्रगमनाश्च-ग; गमनाश्च-ज्ञ-त-२-३-भ-१-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मं-मु । अच्छावाको-ग; अच्छादको-त-न-भ ॥ पत्नीयजमानस्थाने—ई-मं-मु । 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम् । 'अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिषं प्रति श्रुताय वो घृषदिति तृचावच्छा-वाकः' इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मंसमुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७०५. २. सृविन्दं सृविन्दनामकम् । सृविदं सृविदनामकं-न-भ; सृविदं एतन्नामकं-घ । सृविदनामकं-ख-ग-त-श-मं-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—ई । नगरमिव-मं-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्च—ग-मं-मु । शोभनपारश्च-भ३; शोभनवरणश्च-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-मं-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ-१-२-श । यज्वा ब्रह्मचारीति-मु ॥ ७०८. ७. बुसं तुभ्यमिति—*मं । बुसं तुभ्येति-भ-२-३-मु । नुसः स्वधा तुभ्येति-ज्ञ-त१-२; तुसं संतुष्वं-न; नुसः संतुष्वेति-त३-४; तुसं बुसं तुभ्येति-भ१ ॥ ७०८. २६. निशं देशम्—ई-मु । निशदेशं-मं ॥ ७०८. २९. अघ्वर्यो—घ-मु । अघ्वर्यवः-मं इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—ई-मं । 'आ गमः इन्द्र' इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१ अपरिवृतः—*मं-मु । परिवृतः-ग; आवृतः-ज्ञ-त३; अवृतः-त१-२-४; अवृतः-न; रपवृतः-भ ॥ ७११. २२. श्रवः श्रयन्त्यस्मि-न्निति—भ-२-मं-मु । शुध शृष्वन्त्यस्मिन्निति-ग; श्रितः सन् श्रवं श्रयंत्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; धश्रवं श्रयंत्यस्मिन्निति-त३-४; श्रवा श्रयंत्यस्मिन्निति-भ-१-२; श्रवयंत्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-भिश्चाकृष्टः—*मं-मु । वृषाश्चाकृष्टौ-ख-त३; वृषाश्चाकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषभिः सेक्तुभिः सोमरसस्य सोतुभिः (सेक्तुभिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—ई-मं । 'वृषो इति' इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

मं ॥ ७१४. ३. महन्—ग-मं । महान्—मु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—*मं-मु । ते तव—ऽ ॥ ७१४. १५. प्रायोगिः—*मं-मु । प्रायोगिः—ऽ ॥ ७१४. २३. रथस्य—घ । रथः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. एन्द्र—ज्ञ-त-३-न-भ-मु-अनु. । ऐन्द्र—ग-त-४-मं. ॥ गायत्रः—न-भ-मु-अनु. । गायत्र्यः—ग-त-मं ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-श । सोमलता—मं-मु इतरेषु च ॥ ७१७. १५. अर्य । 'अर्यः' इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-मु । भ-१-३-मं एतेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—*मं-मु । उपश्रुति—ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ-२; उपश्रुतिश्रुतेः—भ-१-३-य ॥ ७१८. १२. वा । एतस्मादनन्तरं 'वनानि' इत्यावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—मं । तेषु तेषु—ग; तेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु । तेष्वशेषु—मु ॥ ७१९. २. तिष्ठम् इति—*मं-मु । तिष्ठति—ख-त-न-भ-१-२-श; तिष्ठति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठंति—भ-३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्टाज्योतिषम्—त-२-४-मं । उपरिष्टा—ज्ञ-श-मु; औपरिष्टा—न-भ । औपरिष्टाज्योतिषम्—अनु. ॥ ७१९. ८. अतोर्यामे—भ-३ । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् । अश्विनोर्यामे—त-न-भ-१-श-मं-मु । अश्विनोर्ष्वै—ग; अश्विनोर्यामे—भ-२; 'अतोर्यामे' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् । होतुरतिरिक्तोक्थे—न । 'रिक्तोक्थे'—मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां 'रिक्तोक्थे' इत्यस्य स्थाने 'रिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ॥ ७१९. १५. सजोषसा । 'सुजोषसौ' इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विश्वा सवना सर्वाणि—घ-न-भ-३-मु । विश्वा विश्वानि—भ-२ । विश्वा सर्वाणि—मं ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-श । वा वनं (?)—मं-मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु । वेगेन—ग; वागमन—ख-त-श । गगणं—मं ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—ऽ-मं । 'मित्रावरुणवन्तौ' इति पदपाठः । मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥ धर्मवन्ता—घ-श-मु । धर्मवन्तौ—मं इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमाभिषवम्—ऽ-मु । अभिषवं—मं ॥ ७२४. २०. शतपथब्राह्मणे 'सह' नास्ति । ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४. २८. तृप्पतं तृप्यतम्—मु । तृप्यतां—ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-१-३; तृप्यतः—ग; तृप्यतं—घ; तृप्यतं—त-१-२-भ-२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—*मं-तै. सं. । अन्यान्यासु—ग; अन्या—त-भ । अन्य—मु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-मं-मु । रक्षसि—घ-त-न-भ-२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ-३-मं-मु । प्रत्रस्यमाविथ—ख-त-२-३-४-न-भ-१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रं प्राविथ रक्षिथ—घ-ज्ञ-त-१; पुत्रं त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । 'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' इति आश्व. श्रौ. सूत्रानुसारेण 'पृथगस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्' इति भाव्यमिति प्रतिभाति । मॅक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-मं-मु । प्ररक्षः—घ; रक्ष—त-२-श । 'प्ररक्षः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्य भुवनस्य—ग-घ-भ-१-३-मु । स्य भुवनस्य—इतरेषु । भुवनस्य—मं ॥

[८. ३८] ७२८. २३. 'स्तोत्रियसंज्ञकस्तुचः'—*मं-मु । 'स्तोत्रियसंज्ञक'—त-भ ॥ ७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—*मं-मु । प्रातःसवनीय—ग-त-४-भ-२; प्रातःसवन—ज्ञ-त-२-भ-३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मादनन्तरं 'क्रतौ कालेकाले यष्टव्यौ' इति ज्ञ-भ२-य-पुस्तके-
ष्वधिकं विद्यते ॥ भवथो हि—१-मु । भवथः—मं ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु—ज्ञ-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु-ग-त४-मं-मु ॥ चोपतिष्ठन्तौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-न । यज्ञादिषु बोपतिष्ठन्तौ—
त१-२-भ२ । बोपतिष्ठन्तौ—मं-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः—मं । अभिगच्छन्त (१)—मु । गच्छतः—ग;
अभिच्छतः—घ; अभिगच्छतः—त-न-भ१; अभिगच्छत—भ२; अभिगच्छता—भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृतः परिवृतः—घ-मु । आवृतः—त१; आवृतः परिवृतः—इतरेषु । अभीवृतः—मं ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे—मं-मु । राजासि—घ; राजासाशिषे—त३-४-न; राजासशिषे—ग; राजामाशिषे—
ज्ञ-त२; राजासीशिषे—भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग—*मं-मु । ऊरुभाग—ग; ऊरुभाग—ज्ञ-त२; ऊरु-
भीग—त३-४-भ२; ऊरुभिग—भ१; ऊरुभिग—भ३ ॥ एतत्—ग-न-भ-श । एव—मं-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयाभ्यः—भ३-मं-मु । आरम्भणीयारभ्य—इतरेषु ॥ ७३३. २६. सहि-
षीमहि—ख-त-न-भ-मु । साहिषीमहि—श । सहीषिमहि—घ-मं ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्—*मं । नाभाक नभाकवत् नभाकवंतौ—मु । नाभाक नभावंतौ—ख; नाभाकवंतौ—ग-श;
नभाकवत् नभाकवंतौ—घ; नाभाक नभाकवंतौ—त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत—मं-मु ।
इरज्यत—१ ॥ ७३५. ५. वल्ल्याः—*मं । वल्ल्याः—घ; तमाया—ख-त-न-भ१-२-श; लताया—ग-भ३ ॥
गुष्पितम्—घ-त-न-भ२-मं-मु । गुल्पितं—ग; पुष्पितां—भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः—मं-
मु-× ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः—१-मं-मु । 'आस्माकीनैः' इति भाव्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वज्रिन् ? ॥ ७३६. ३. पूर्वीः.....अन्यत्—*मं । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधन्तां साधयन्
सिद्धमन्यत्—ख-त-न-भ१-२-श; पूर्वी धियः प्रज्ञां साधन्तां साधयन् सिद्धमन्यत्—ग; पूर्वीः बह्वयः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधन्तां साधयन्तु—घ; पूर्वीः बह्वयः धियः प्रज्ञाः साधन्तां साधयन्
सिद्धमन्यत्—भ३ । पूर्वीः याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधन्तां साधयन् सिद्धमन्यत्—मु ॥
७३६. २०. आण्डा—मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्ग्रथश्च—ग-ज्ञ-भ३-मं-मु । मरुद्ग्रथश्च—त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया—मं-मु । समान्या—१ ॥ ७३७. २१. समीपे यः—*मं । समीपे—१-मु ॥
७३७. २३. समानया—मं-मु । समान्या—१ ॥ ७३८. १३. रक्षिता—भ२-३-मं-मु । रक्षति—
ग-घ-ज्ञ-त१-२; ररक्षति—त३-४; ररक्षिता—भ१ ॥ ७३९. ८. - - - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्—
त३-४-भ१-३-श-मं । यः वरुणः आसु दिक्षु अत्कः व्याप्तः सन् आशये जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मशत् विनाशयत् अस्य वरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२ । यः वरुणः आसु दिक्षु अत्कः व्याप्तः सन् आशये
जाग्रतो वर्तते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मशत् परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्—मु । परिमर्मशत्
परिमृशतो—न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिवसतः—*मं-मु । अन्तरिक्षेऽधिवसतः—१ ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः—*मं-मु । भूमी(०मि-त१-भ३)रधिस्थिता पप्रतुः—त-भ३;

भूमी(०मि-भ१)रधस्थिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः द्यौरंतरिक्षभूमीः-घ॥ ७४०. १. अधि०-
निर्निजः। भाष्यकारः 'अधि', 'निर्निजः' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान्॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्-ख-घ-त-न-भ-मु। आधारयत्-श-मं॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः-ज्ञ-भ२-मं-आश्व. श्रौ.। एकादशिनः-त२-३-मु।
एकादशिनाः-ग॥ ७४०. १६. देवेति-ग-ज्ञ-मं-मु-आश्व. श्रौ.। इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति॥
७४०. ३०. गोपायितारम्-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु। गोपयितारं-ग-त४-भ३-मं॥ ७४१. ८.
बलम्-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु। ग-घ-त३-श-मं-पुस्तकेषु नास्ति॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यवभृथेष्टयोः-मं। कारीर्यवभृथेष्टयोः-ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्यवभृथेष्टयोः-त३-मु॥ ७४२. ५. आज्यभागौ-ई-मं-मु। आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति॥
७४२. २६. बप्सति भक्षयन्ति-मं-मु। बप्सति भक्षयति-घ; बप्सति भक्षयन्ति-त-भ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव-ज्ञ-भ२-३-मं-मु। पृथगिति-ग; पृथगितोव-त२; पृथगितोर्व-त४; वृथगित्येव-
भ१। वाजसनेयिसंहितायां वेबरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च 'वृथक्' इत्येव पाठो
दृश्यते॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु। अग्निहोत्रिभिः-मं॥ ७४३. १०. क्षुत् घासि-त-
न-भ-मं। क्षु घासिः-श-मु-नि.॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्ठाय-घ-मं-मु। सोमघृते पृष्ठाय-त-न-भ;
सोमसिक्तदूते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोत्रभित्तसोमात्र
इत्यर्थः-ग॥ ७४३. ११. अङ्गिरस्वत्-ई-मु। मं-पुस्तक एतन्नास्ति॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः-ग-भ२-३-मं-मु। अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः-घ; प्रभुः-न। 'प्रभुः' इति सविसर्गः संहितापाठः।
'सुलोपश्छान्दसः' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम्॥ ७४५. १६. अनु-मं-मु-X॥ ७४६. २.
यमिमम्-ख-घ-त-न-भ-श। यं-ग। इमं-मं-मु॥ सर्वदा-मं-मु। सर्वदा-ई॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः-ई-मं। 'सहः०कृत' इति पदपाठः। सहस्कृत-मु॥ ७४६. २७. अहा-मं-मु-X॥
७४६. २८. गाहयितव्यानि-मं-मु। गाहितव्यानि-भ३; ग्राहयितव्यानि-इतरेषु॥ ७४७. ८.
दीप्तिघनः-ख-न-भ२-श। दीप्तघनः-ग; दीप्तिघनः-त। दीप्तिरोचनः-घ-मं-मु॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलदीप्ते-मु। उज्ज्वलदीप्ते-ग; ज्वालदीप्ते-न; ज्वलदीप्ते-मं इतरेषु
च। ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम्। 'ज्वलदीप्ते' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः॥ ७४९. ८.
पताका-ग-घ। पताक-त-न-भ-मं-मु। ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम्॥ ७४९. १६. ववृधे
ई-मु। वावृधे-मं॥ ७५०. ७. ते तव-ई-मं। 'तव' इत्येव पदपाठः। तव-मु॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु-मं-मु। वर्धयन्ति-ई॥ ७५०. २०. अग्ने-ई-मं-मु। 'अग्नेः' इति पदपाठः॥
७५०. २९. वर्धयन्तु-मं-मु। वर्धयन्ति-ई॥ ७५१. १० अनुग्रहबुद्धौ-मं। अनुग्रहबुद्धौ
सुष्ठुतौ कं सुखं यथा तथा-घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्ठुतौ-इतरेषु ग-पुस्तके च॥ ७५१. २७. तं सुखय
वा-मं-मु। सुखय वा-ग; तं सुखय-ज्ञ; तसुय व-त१-२-३; तसुय वा-त४-न-भ॥ ७५२. २.
द्यवि-मं-मु। सदिवि-घ; दिवि-त-न-भ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्-ई-मं-मु। आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति॥ ७५२.
१६. ०तिरिक्तोक्थे। ०तिरिक्तोक्थे-ई-मं-मु॥ ७५४. १६. भङ्गत्कारम्-मं-मु। भोक्तारं-ख-घ-
त-न-भ; भोक्तारं-ग-श॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्-भ-मं-मु। प्रेरितवान्-इतरेषु॥ ७५७. ५.

बुबुरमिति—*मं-मु। बुबुरेति-ग-त-४-न-भ-१-२; बुबुरेति-भ-३; बुबुरिति-ज्ञ-त-१-२-३ ॥ ७५७. १८. प्रयच्छस्येव—मं-मु। प्रगच्छस्येव—१ ॥ नाकार्षीः—*मं-मु। माकार्षीः—१ ॥ ७५८. ३. भूरिषु—घ-न-भ। भूरिष्वपि—मं-मु इतरेषु च ॥ असंख्यातेष्वपि—ख-ग-त-न-भ-श-मु। ष्वति-घ। असंख्यातेषु—मं ॥ ७५९. ७. हिंघि अतः—*मं। हिंस च-मु। हिंसि अतः—ख-ज्ञ-त-१-२-३-श; हतान् कुरु-ग; हिंस्य-घ; विस्यतः—त-४; हिंस्याः—न-भ-१-३ ॥ ७५९. १३. विमर्शनक्षमे—न-
*मं-मु। विमर्शके राक्षसे-ग; विमर्शकेनक्षमे-घ-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. अष्टाक्षरा—*मं। अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती-घ ॥ द्वितीयचतुर्थयोः—ख-ज्ञ-भ-
*मं-मु। द्वितीयतृतीययोः—ग-घ-त-न ॥ ७६०. १०. नवका... पदा। 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा। 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा' इति वा, सं. सर्वानुक्रमण्याम् ॥ ७६१. ८. कमित्याह—१-मं-मु। 'क इत्याह' इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. सर्वा रक्षणाः—१-मं-मु। १ ॥ ७६१. २६. सुतम्—१-मु। सुतमभिसुतं—मं ॥ ७६२. ११. यः तव। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाध्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२. स त्वम्। तादृशमदयुक्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. यथास्माकम्—मं-मु। यथास्माकं यागं—१ ॥ ७६३. २२. मह्यम्—१-मं-मु। ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. अद्य—मं। 'अर्थ' इति पदपाठः। अयाति चित्-मु ॥ ७६३. २५. लिङ्भावात्—१-मं-मु। 'लिङ्बद्धावात्' इति भाव्यमिति मॅक्स-मुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥ ७६४. २. स्तुवत इति—१। स्तुवंत इति—मं-मु ॥ ७६४. ३. अद्यापीदानीमपि। 'अति अर्थ' इति पदपाठः। अयाति चित्-मु ॥ ७६४. ११. वा—ग-र-
*मं-मु। इतरलिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. चेतयितः—मं-मु। चेतितः—१ ॥ ७६५. ८. वा—ग-भ-
*मं-मु। त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. वशायाश्रयाय—*मं-मु। वशायास्याय-ग; वशायाख्याय-इतरेषु ॥ कानीतस्तु—न-भ-१-३-
*मं-मु-बृहद्दे। कानीतस्व-ग; कानीतस्य-इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां 'स्तुयते' इत्यस्य स्थाने 'संतुतं', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्वेव' इति च पाठो दृश्यते ॥ ७६५. २०. कनीतपुत्रे—भ-
*मं-मु। कानीतपुत्रे-घ-न-मु। कानीते पुत्रे-ख-त; पुत्रे-श; कानीतेषु पुत्र-ग ॥ ७६६. २२. तदुच्यते-ख-त-श। चेदुच्यते-ग-न-भ-मं-मु ॥ ७६७. १३. अन्वशान्—ख-भ-
*मं-मु। अप्सान्-ग; अन्वशान्-ज्ञ-त-२; अन्वप्सान्-त-३-४-न; अन्वस्यान्-श ॥ ७६८. २५. योज्यम्—भ-२-३-श-
*मं-मु। योजनया-ग; योज्य-ख-त-न-भ-१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. लैङ्गिकः—*मं-मु-
× ॥ ७६९. १९. अधि। एतन्मन्त्रे नास्ति ॥ ७७०. १२. अघा—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-श-मु। ग-घ-त-३-४-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति ॥ ७७०. १३. अवदधिष्ण्यादिकान्—*मं-मु। अवदधि°-ख-त-३-४-न-भ-२; अवदधि°-ज्ञ-भ-१-३; अवनधि°-ग; विष्ण्यादिकान्-श ॥ ७७०. २०. आशवः—१-मं-मु। 'आशु वः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ यम्—ग-
*मं-मु। इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. प्रवृद्धम्—*मं-मु। अप्रवृद्धं-ख-त-न-भ-२-श; अतिप्रवृद्धः-ग; अभिप्रवृद्धं-घ ॥ अपरिहारार्हम्—*मं-मु। अपरिहारार्थं-ख-घ-त-भ-१-श; अपरिहार्यं-ग-न-य ॥ कस्य—*मं-मु। यस्य—१ ॥ ७७२. २८. शेषेण—*मं-मु। शेषे—१ ॥ उपतिष्ठेत्—१-मु। उपतिष्ठेत्—मं ॥ ७७२. २९. उपतिष्ठेत्—ज्ञ-न-भ-१-श-मु-आश्र. य. उपतिष्ठेत्-ख-त-२-३-४-भ-३-मं ॥ ७७३. १८. दुःस्वप्नम्—ख-त-न-भ-श। दुःष्वप्यं-ग; दुःष्वप्यं-घ;

स्वप्नं—मु । दुःस्वप्न्यं—मं ॥ ७७३. २६. यदेव—*मं—मु । तं देव—न; तदेव—इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे—*मं—मु । भोक्तुः—ऽ ॥ तदपसे यदेवापः—*मं—मु । तदपसे देवापः—ख-ग-त-भ१-२-श; दपसे तदेवापः—घ; तदपसे वदेवापः—न; तदपसे तदेवपः—भ३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवत्—ख-ग-त-भ-श । अनुभूतं च—न । अनुरूपवत्—मं—मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्—ख-ग-त-न-भ । संज्ञापितं—श-मं—मु ॥ संदाय—श-*मं—मु । समादाय—ग; दानाय—भ३; सदाय—इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः—न-भ२ । स्म—मं—मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः—*मं—मु । त्वातामृभा—ख-त२-३-४; पीत्वा—ग; त्वत्तः—घ१; हतः—च; त्वातामृभा—न; त्वातामृभा—भ१; त्वमाः—भ३; त्वां पीत्वा—श ॥ ७७६. ३. सखा स स्वसख्ये—त-न-भ१-२ । सखाय स्वसख्य—ख; सखा स्वसख्ये—ग-श; सख सख्ये—भ३ । सखायं स्वसख्ये—मं—मु ॥ ७७६. ११. वध्वः—*मं । वध्वः—ख-त-श-मु; वध्यः—ग; वध्वः—घ; वध्वाः—न-भ ॥ ७७७. ८. स्मः—न-भ । स्म—मं—मु इतरेषु च । ऋ. सं. ८. ४६. १. द्रष्टव्यम् ॥ ७७८. ४. अत्रसन् प्राप्तुवन्—मं—मु । अत्रसन् प्राप्तवान्—ख-ग-श-त२; अत्रसन्—घ; अरमं प्राप्तवान्—त३-४; अरन्—भ१-३; अरमन् प्राप्तवान्—भ२; अरमन् प्रापूर्वन्—श ॥ ७७८. ५. यस्मात्—ग-*मं—मु । तस्मात्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य—ऽ—मु । सोमस्य—मं ॥ ७७८. ३१. निद्राः—घ-मं । निद्रा—ख-ग-भ-श-मु । निद्रा—त-न । 'निद्रा' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा—मंकडोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्त्वेतत्तन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेश°—ग-ज्ञ-भ-मु । प्रदीप्तकलश°—मं इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभाति । ऋ. सं. २. १. ५. भाष्ये 'मित्रमहः' इत्यस्य 'हितकारितेजः' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा—ऽ—मं—मु । 'गिरा ऋचा' इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो—ग-*मं—मु । मानितिनि—ख; मातिर्नो—घ; मातिर्तिर्ना—त-भ२-श; मातीतिर्ना—भ१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्—ग-श-*मं—मु । त धन—भ१; तं धनं—इतरेषु ॥ कर्मधन—ऽ—मु । कर्म धनं—मं ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः—ग-च-*मं—मु । गेहे यजमानाः—ख-घ१-त-भ३-श; गेह यजमानाः—भ१; ग्रहे यजमानाः—भ२ ॥ ८११. १९. यातना—ग-*मं—मु । याना—ख-त-न-श; याता—भ ॥ ८११. २१. बाह्यानि—घ-त-न-भ१-मु । बाह्यानि—ख-ग-भ२-मं ॥ च न—*मं—मु । च—ख-ग-त-न-भ१-२-श; न—घ; मा—भ३ ॥

[८. ६१] ८११. २३. प्रगाथस्य—मं—मु । प्रगाथः—घ; प्रगाथस्य—इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्विंशिकेऽहनि.....पुरुवसो इति—ग-त-न-भ२-श-मु । 'चातुर्विंशिकेऽहनि...शृणवच्च न इति' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम-प्रगाथः । तथा च सूत्रितं । उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो । आ. ७. ४ । इति—मं ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारकस्य—ख-त-न-भ-श-मु; जगदुपकारक—ग । जगदुपकारकायाः (?)—*मं ॥ ८०३. १. भवति—ऽ—मं—मु । 'भवतु' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः—ग-भ-*मं—मु । पुरुवत्—ख-घ-ज्ञ-त१-२; पुर—त३; पूरयि—त४; पूरः—न; पूरयि—श ॥ ८१३. २२. बृहत्—*मं—ऐ.आ. । बृहत्—ख-ग-त-भ२-मु; बृहत्—ज्ञ-न-भ१-३-श ॥

८१४. २६. जल्हवः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मॅक्समुल्लरमहाशयः सर्वत्र 'जल्हवः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—१-मॅ-मु (१) । 'अरायः' इति भाष्यम् ॥ ८१५. १४. वेद—*मॅ । देवः वेद-ख-ग-घ-ञ-मु; देवः-त१-३-४-न-भ१-२-श; वेदः-भ१; वेदा-भ३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ञ-त३-भ । आह्वयाम-ग-त२-४-न-श-मॅ-मु ॥ ८१६. १७. पश्चात् पश्चाद्भागात्—*मॅ-मु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ञ-त२-३-४-न-भ१-२; पश्चाद्भागे-ग-भ-३-य; पश्चाद्भागात्-त१ ॥ पूर्वभागात्—*मॅ-मु । पूर्वभागः-ख-ग-भ१-२; पूर्वो भागो-घ-त-न-श; पूर्वभागे-भ३-य ॥ अधोभागात्—*मॅ-मु । अधोभागः-ख-घ-भ१; अधोभाग-ग-त-न-भ२; अधोभागे-भ३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—*मॅ-मु । आसुरीः—१ ॥ ८१६. २७. रक्षसि (रक्ष वा)—*मॅ-मु । क्षत्रास्वसि-ख-त-न-भ१-२-श; त्रासयसि-ग; त्रास्व-भ३ ॥

[८. ६२] ८१७. ८. सप्तम्याद्याश्च—ख-त-न-भ१-३-मॅ । सप्तम्याद्याः-ग-भ२-श-मु-अनु. ॥ ८१८. १. चिदर्वता—*मॅ-मु । चार्वता-ग-घ-त-श; वार्वता-न-भ१-२; नार्वता-भ३ ॥ ८१८. २३. दृष्ट्वा—*मॅ-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-भ ॥ ८१८. २६. अवेशितम्—*मॅ-मु । अवक्षितं-न; अवक्षितुं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—मॅ-मु । नजिः—१ । (?) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायज्ञः—भ२-३-मॅ-मु । उपाय-चास्मैज्ञः-ख-न; उपायचास्मैज्ञः-त२-३-४-श; अनुष्ठेयवस्तैज्ञ-ग; उपायाद्र-भ१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग२-मॅ-मु । ऊवारितवान्-ख-त३; अपावारितवान्-ग१; उत्सारितवान्-ञ-त२-४; उपवारितवान्-भ१-२; अपवारितान्-भ३; उच्चारितवान्-श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' । वरस्य' इति पदपाठः । भाष्यकार एकपदं चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य-मॅ । ८२२. १४. लब्धे लब्धव्ये—*मॅ । लब्धव्ये-ख-त-भ३-श; लब्धव्य-ग; लब्धे-घ; लब्धव्ये-भ१-२-मु ॥ अस्मानिति पूरणः—१-मॅ-मु । ? ॥

[८. ६४] ८२३. १९. तव—ग-मॅ-मु । स तव-ख-त-न-भ; सदशः-श ॥ ८२४. १३. त्वा त्वाम्—ख-ग-त२-३-न-भ२-३-मॅ । 'तम्' इति पदपाठः । तमिंद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिश्रितः । 'अर्घि प्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिषुतः तम्—ग । अभिषुतं-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. 'निष्यन्दनस्थाने—मॅ । 'निष्यंदने स्थाने-ख-त; 'निष्यंदिनि स्थाने-ग; 'निष्यंदने स्थाने-घ-न-भ; 'निष्यंदस्थाने-श । 'निष्यंदने स्थाने-मु ॥ ८२७. १९. इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—*मॅ । इन्द्रः प्रीत इत्यर्थः—१-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—*मॅ । प्रगाथौ-त१-२; प्रगाथः-मु इतरेषु च ॥ ८२८. १६. यः—*मॅ-मु-× ॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽश्वः—मॅ-मु । प्रक्षालिताश्वः—१ ॥ ८२८. २४. व --- -त-न-भ३-मॅ । ग-भ२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च-मु । 'वचनात्' अथवा 'च व्युत्पत्तिः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपवरणी-यम्—१-मॅ-मु । अस्मादनन्तरं 'व्रजम्' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८२९. १. पुरुऽसंभृतम् । भाष्यकारः 'पुरु' 'संभृतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥

८२९. ६. प्रकामयते—१। कामयते—मँ-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मँ। अचीकमाः—ग; अचीकमथ—मु इतरेषु च ॥ ८२९. २९. हरत—मँ-मु। हर-घ-भ२; हरवाम—त१; हरवा—इतरेषु ॥ ८३०. ७. अस्मेति—१-मु। स्मेति—मँ (मुद्रणदोषः ?) ॥ वृकोऽपि—मँ-मु। क्रूरोपि च-ख-ञ-त१-२-भ; कोपि—ग; कूपि—त४-न ॥ ८३०. १६. किं नु—ग-न-भ१-२। किंतु—मँ-मु इतरेषु च ॥ अनाचरितम्—ग। अनामचरितं—ञ-त२-४; आनाचरितं—भ। अनाचारितं—मँ-मु ॥ ८३०. २०-२१. वृत्रहृत्येतत्पुंस्त्व—ग-न-भ। वृत्रहृत्येतत्पुंस्त्व—ख-त-श। वृत्रहत्यं तत्पुंस्त्व—मँ-मु ॥ 'प्रदर्शनाद्योतनाय—ग-भ-श। 'प्रदर्शनाद्योतनाय—त-न-मँ-मु ॥ ८३०. २६. महीः—महान्ति—ख-घ-ञ-त२-मु। महीः—त१; मही महान्ति—न। ग-त३-४-भ-श-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८३०. २८. ----- व्यहं अभवदि—ञ-त३-न-भ२। ----- व्यहंभवदि—ख-ग-त१-२-४-भ१; न कदाचिदित्यर्थः—श-मु। ----- व्यहं अभवदि—मँ। मँक्समुल्लरमहाशयस्य अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोःरूपलब्धः। 'न कदाचिदित्यभिप्रायः सर्वं हंतव्यं हतमभवदित्यर्थः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्य—नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मँ। दातव्यौ नयेन—ग-मु; दातव्यमिति येन—भ३। 'दातव्यावित्येवममिनयेन' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग२-भ-मँ-मु। पश्यति—ख-ग१-घ-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मँ-मु। अहानि पश्यति—ख-त ॥ ८३१. ७. ईदृशान्—घ। अतो ईदृशान्—ख-ञ-त२-श-मु; अतोतान्—ग; अतोतीदृशान्—त१; अतो --- श्यान—न; अतो --- शान्—त३-४-भ-मँ ॥ ८३१. ९. कारुकुशीलवान्—मँ। कारुकशीलकान्—ख; वै कारुशील्यकान्—ग; कारुकुशीलकान्—ञ-भ१; कारुशीलकान्—त२-३-४-भ२-श; कारुकुशील्यकान्—भ३। च कारुशीलकान्—मु। गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ.—मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—१-मु। तं—मँ ॥ ८३१. १८. तात्पर्याद्भूति—ग१-ञ-न-भ-श-मँ-मु। तात्पर्याद्भवति—ख; तात्पर्यास्त्यति—ग२; तात्पर्याद्भूति—त२; तात्पर्यादुति—त३ ॥ ८३२. ३. वर्तामहे—भ१-३-य। वर्तते—मँ-मु इतरेषु च ॥ ८३२. ११. शविष्ठ। 'शचिष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः। 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. समदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मँ। समदाख्यस्य—ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मँ। आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—ख-ग-त२-३-मँ-मु। आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अलंकर्त्रे—१-मु। अरंकर्त्रे—मँ ॥ ८३३. १६. जीवान् इदानीम्—१-मु। इदानीं जीवान्—मँ ॥ ८३३. १७. पुरा—१। मँ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ। के—इतरेषु मँ-पुस्तके च। कद् क नु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—ख-ग-ञ-न-भ३-श-मँ-मु। मर्चयना—त३-४; मर्चता—भ१; मर्चयेत—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्—मँ-मु। प्रातबाधा नोस्माकं—ग; प्रातां बाधा मा नोस्माकं—ख-त-न-श; प्रातां बाधां नोस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मँ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४. २१. गभीरम्—न-भ-श-नि। गंभीरं—ख-ग-त-मँ-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—मँ। भूमिरूपा—१-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—१-मँ-मु। 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किंचित्पदं गलितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि त्वम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः

मन्यते । किंतु तदनावश्यकम् । 'उरुचि' इत्यस्य 'पृथिवी' इत्यर्थः । ऋ. सं. ७. ३५. ३. द्रष्टव्यम् ।
 'उरुत्वम्' इति कर्मपदं च वाक्ये आवश्यकम् ॥ ८३५. १. तस्य—१-मु । एतन्नास्ति मे ॥
 जीवेम पुत्रान् रक्षितुम् । जीवेनापत्यान्नक्षितुं—ख-त३-मे । जालेन रक्षिताः जीवेम पुत्रान्
 रक्षितुं—ग; जीवेनापत्यान्नक्षितुं—त२; जीवेनापत्यान्भक्षयितुं—भ१-२; जीवेन मत्स्यान् भक्षयितुं—
 भ३; जीवेनामृतान्नक्षितुं—न; जीवेन्यस्मात्पाद्रक्षितुं—श । जीवेनापत्यान् रक्षितुं—मु ॥ ८३५.
 ५. उच्छ्रिताः—ख-ग-ज्ञ-त२-३-न-भ-श-मु । उच्छ्रियंता—त४; उच्छ्रितीनां—त१ । उच्छ्रियंतः—
 मे ॥ ८३५. १०. आदातृणाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-२-श । अदातृणां—ख-त२-मे-मु ॥
 ८३५. ११ मुमोचत—१-मु । मुमोचत विमोचत—मे ॥ ८३५. २१. भुञ्जमहे—भ१-मे । बुबुज्महे—
 ख-न; भुजंजमहे—ग; भुज्महे—त-भ-श । बुबुज्महे—मु ॥ ८३५. २४. प्रकृष्टमतयः—त२-भ ।
 प्रकृष्टमयो—ख-त-न-श; प्रकृष्टधियो—ग; प्रकृष्टमायाः—घ-मे-मु ॥ ८३६. ११. अतिस्कन्दनाय—
 ज्ञ-त२-३-भ३-श-मु । अतिस्कन्दनाय—मे इतरेषु च ॥ ८३६. १५. पुत्रे पितृशब्दः—ग-भ-मे-मु ।
 पुत्रे पितृशब्दः—ख-त ॥ ८३६. २३. रिप्रमिति—त२-मे-मु-निष्ठ । रिप्र इति—भ१-३; रिप्र
 इति—इतरेषु ॥

[८. ६८.] ८३७. ९. अन्ततः—मे-मु । अथ ततः—ख-ग-त-न; अथ तत्—भ; अथ—
 श ॥ ८३७. १७. रथं यथा—मे-५ । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८३७. २३. मते—मे-मु-५ ॥
 ८३८. ८-९. सैनिकानां.....चर्षणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु । सैनिकानां एवैः गमनैः—घ । मे-
 पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ८३८. २२. 'योगादिच्छा'—ग । 'योगत्वादिच्छा'—मे-मु । 'योगस्वदिच्छा'—
 ख-ज्ञ-त१-२-३; 'योगास्वदिच्छा'—त४-न-भ-श ॥ ८३९. १०. कर्तुम्—भ२-मे-मु । कुर्वन्—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८३९. ११. वज्रवन्—ख-घ-त-न-भ-श-मु । वज्रिन्—ग-मे ॥ ८३९. १२-१३.
 प्रतिपत्...सुतमन्ध इति—मे-मु-५ ॥ ८३९. २०. ररक्षिथ—मे-मु । रक्षिथ—ख-ज्ञ-त२-३;
 रक्षथ—ग-घ-त४-न-भ-श ॥ ८३९. २६. तननीयः—ग-मे-मु । तंतनीयः—ख-घ-त-न-श; संतननीयः—
 भ ॥ ८४०. २. तथा तने—मे-मु-५ ॥ ८४०. ६. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । ग-त३-४-
 न-भ-मे-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४०. ११. दानप्रशंसकाः—१-मे-मु । दानस्तुतिः पराः—बृहद्दे ॥ ८४०.
 १२. अविरोधः—ग-श-मु । अनिरोधः—ख-त-भ-मे ॥ अनेनैवाशयेन—ग । अनयैवाशया—मे-मु
 इतरेषु च ॥ ८४०. १५. पितृपुत्ररूपेण—मे-मु । पितृपितृरूपेण—ख-त-भ१-श; पितृपुत्रपितृ-
 रूपेण—ग; पितृरूपेण—घ-भ२ ॥ ८४०. २०. अतिथिगवाय—ख-ग-त-न-श । इत्यतिथिगवाय—
 भ-मे-मु ॥ ८४०. २१. इन्द्रोते—ग-मे । इन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । इन्द्रोतः—मु ॥ ८४०. २५.
 प्रस्तुतम्—ग-न-भ२-श । प्रस्तुत—ख-त; प्रस्तुतं—भ१ । प्रस्तुत्य—मे-मु ॥ ८४०. २६. एवमुक्षाश्व-
 मेधयोः—मे-मु । एवं त्यपृक्षाश्वमेधयोः—ख-त१-भ१-२; एवं सति ऋक्षाश्वमेधयोः—ग; एतं त्यपृ-
 ष्ठाश्वमेधयोः—त२ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिवं न व्याहन्यते
 इत्यन्वयः । मे-पुस्तके तु 'न व्याहन्यते' इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा 'पितृपुत्रयो' इत्यारभ्य
 'विस्पष्टयिष्यते' इत्यन्तमेकं वाक्यं कृतम् (?) ॥ ८४०. २७. इन्द्रोतदानस्य—ग-मे-मु । इन्द्र
 तद्दानस्य—ख; इन्द्र तद्दानस्य—त-भ-श ॥ ८४१. १०. आज्ञायते—मे-मु । आज्ञायत—ख-घ-त-न-
 भ-श; अज्ञायत—ग-श ॥

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्त्रयोऽर्धर्चाः—ग-न-भ-१-२-मु । आद्यासु योर्धर्चाः—
 ख-ञ-त-३-४-श । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मँ ॥ ८४१. २९. उनत्ति—*मँ-मु । उंदिति—ख-त-श;
 इंदति—ग; उदति—न; उदिति—भ-१; उंदति—भ-२ ॥ ८४२. ७. सुग्म्य इति—*मँ । युगप इति—
 ख-त; युग्म्य इति—ग-त-४-भ-२-मु; युवत्य इति—न; युत्य इति—भ-१; युग्म इति—श ॥ ८४२. २२.
 दिवीत्यर्थः—*मँ । दिवीत्येषः—ख-ञ-त-१-२-भ-१-२; दिवीत्येषः—त-३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२.
 २३. आरोचमाने—श-*मँ-मु । आरोचने—ख-त-१-२-३-४; अरोचमाने—ञ ॥ ८४२. २५-२६.
 सूत्रितं च.....इति—ग-*मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथाचेति—
 ख-ञ-त-१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त-४-भ-१-२ । तथा वेति—मँ ॥ ८४३. १. तत्रानु-
 रक्तत्वात्—*मँ-मु । तत्रानुक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुत्पन्नत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्धः
 संनद्धः—ई-मँ-मु । १ ॥ ८४४. १५. अप्रवृद्धाः—घ-त-न-भ-२-श । अमवृद्धाः—ख; अवृद्धाः—
 ग; प्रवृद्धाः—भ-१ । अपवृद्धाः—मँ-मु ॥ ८४४. १९. आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा—*मँ-मु ।
 सापतितं वृष्टिरल्पाय यदा—ख-त-श; आपतंति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मँ-मु-
 ८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ञ-न-भ-मु । धृनिवारकैः—ख-त-१-२-३-४-श । वृष्टिवारकैः—
 मँ ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ई-मु । कुमारः—मँ ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ई-मँ-मु । 'गृहाः
 पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः ॥
 ८४६. ४. आरोहामि—ई-मु । रथमारोहामि—मँ ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ई-मँ ।
 स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दश्यनुष्टुप्—ग-*मँ । मु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर-
 ष्षिणक्—ग-*मँ । मु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त-१-श-
 *मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त-३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्मा
 स्वात्मानं—त-२-न-भ-श-मँ । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ई-मँ-मु । अस्मा-
 दनन्तरं 'करोति' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मँसमुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्तिं—भ-३-
 श-मँ-मु । गूर्तिं—ख-त; गूर्तिं—न-भ-१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मँ इतरेषु च ॥
 ८४८. १७. किंचन—*मँ । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
 *मँ-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. तं
 न—मु । त न—घ । तन्न—मँ इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—*मँ-मु । उत्पादयत—ख; उत्था-
 पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिभ्रथः—घ-*मँ-मु । वि शिभ्रथो—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त-१-२-३-४-न-भ-मु । अष्टयवाः—ञ-श-
 मँ ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्यध्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव वत्समित्येवम्—न ।
 एकमेव वत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मँ-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेवं
 युद्धम्—*मँ । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ-१-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदेवं
 युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८. ७१.] ८५१. १६. चादितो—न-भ-३-य । वादितो—ख-त-१-२-भ-१-२; दौदितो—
 त-३; त्वं नो अमे इत्यादितो—शः एतदादितो—गः आदितो—ञ-त-४-मँ-मु ॥ ८५१ २० गग—

*मै । रक्ष कस्य महोभिः—१-मु ॥ ८५१. २८. अस्मादादिभिः—*मै-मु । अस्मादिभिः—ख-त-भ; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विश्वेभिर्देवे-भिरुजो नपात्' इति ऋक्पाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति व्याख्यात्रा पठितम् । विश्वेभिर्देवेभिः धनं प्रयच्छसि—व-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादरा-र्थम्—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°—श; स्तुत्यप्रकाश देवा°—घ-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°—ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-मै । स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थं—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तच्च । 'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-मै-मु । यदा—ख-त-न-भ-श; यदा यं—घ ॥ ८५२. १३. गोषु—घ-भ३ । यागोषु—ग; यागोषु—ख-त-न-भ-श-२-मै-मु ॥ ८५३. २. नपात्त्वम्—ग-भ३-मै-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मै । वा—१-मु ॥ ८५३. २५. होता—ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मै-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४. १२. वा—*मै । अति वा—ख-त-भ; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३. धनाय—१ । मै-पुस्तक एतन्नास्ति । धनायाग्निं—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-ज्ञ-त१-न-भ-मु । ग-त४-मै-पुस्तके-ष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मै-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-ज्ञ-त२-४-भ१; भयानाममिश्रणं—ग; भयानाममिश्रणं—त१; भयानामश्रवणं—भ२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मै-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-ज्ञ-त२-भ२-श; ससं स्थपनं—घ-त३-४-भ१; संस्थापनं—त१; ससं स्थपनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अन्वयम्—मै । स्तोतामन्यं—ख-त-न-भ-श; स्तोतामन्वयं—ग; स्तोतुमन्यं—घ१; स्तोतुमन्वयमन्यं—च-मु ॥ ८५६. ९. अयं रुशंश्चरंश्च—*मै-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-भ; यच्चरन्तश्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—*मै-मु । स्थूलं—ख-त-श; स्थूलं—घ; स्थूलो—भ१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मै-मु । यारुजर्नियोजयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-भ; यारुजर्नियोजयेति श्रुत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२. ब्रह्माणम्—ग-घ-श-मु । ब्राह्माणं—ख-त-भ-मै ॥ ८५६. २५. ओ—घ-ज्ञ-भ-मु । तो—ख-ग-त; वो—श । ओं—मै ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-भ । वा—ख-त-श-मै-मु ॥ ८५७. १३. परितो व्याप्तम्—ग । परिणेत्याभं—ख-त-भ-श । परिणेत्याभं—घ-मै-मु । 'परिगन्तारम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-भ-मै-मु । भूतद्वारं—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्त्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसद्यामा°—घ१; आसादयन्ति—च; असन्ध्यामा°—ख; आलंघ्यामा°—श । आसन्ध्यामासादयन्ति—मै-मु इतरेषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-मै-मु । गवाश्वयोः—ख-ज्ञ-त१-२-भ; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति... संगच्छन्ते—१-मै-मु । 'समो गम्यच्छिभ्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं 'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—घ । धारकमग्निं—ख-त-न-भ-श; धारकमन्नं—ग; धारकमाजं—मै-मु ॥ ८५८. २८. मधुधुक्त्वम्—*मै-मु । मधुशं—ख; मधुक्कत्वं—ग; मधुदकं—ज्ञ; मधुदकं—त१-२-४; मधुदकं—त३; मधुष्णं—भ१-२; मधुवृणं—भ३; मधुत्वं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मै-मु । हेतुं—१ ॥ ८५९. ६. पवमाने—*मै-मु । एवमाने—ख-त-भ; एवमात्ते—ग; एवंमाने—घ; एवंभूते—श । 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मै-मु । आवारयतं—घ; आवारयतं—इतरेषु ॥ ८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—१-मै । ? । स्पष्टमुक्तः—मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थगमनाय—*मं । युवयोरर्थगमनाय—ख-घ-त-न-भ-श; युवयोरात्रार्थगमनाय—ग । युवयोरर्थ गमनाय—मु ॥ ८६१. १४. सजात्यम्—च-भ-२-श-मं-मु । साजात्यं—ख-ग-त; संजात्यं—घ१; साजत्यं—भ१ ॥ ८६१. १५. बन्धकः सुवः—*मं-मु । बंधकस्तुवः—ख-त-भ-२; बंधकसुवः—भ१-श; बंधकं तुवः—ग; बंधुकः सुतः—घ१; बंधुकः स्ततः—च ॥ ८६१. १६. अथर्विंहम्—*मं-मु । अथ वायुरहं—ख-त-न; अथवा युवयोरहं—ग; आद्या वायुरहं—भ१-२; अथवा रहं—श ॥ ८६२. ३. अश्विनौ—मं । अश्विनौ नोस्मान्—ख-ग-त-न-भ-श-मु; अश्विनौ नः—घ ॥ अश्वयैः अश्वसमूहैः—*मं । अश्वयैश्च—ख-ग-घ-त-न-श-मु । अश्वयैः अश्व-भ-२ ॥ ८६२. १४. निशारयति—*मं-मु । निशारयति—ख-त; निःसारयति—ग; निवारयति—घ-न-भ; निशातयति—श ॥ एवम्—ग-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ८६२. १९. आकर्षया—मं । लिखितपुस्तकेषु 'कृष्ण-याकर्षया' इति निरन्तरं लिखितत्वात् 'आकर्षया' 'कर्षया' इत्युभयथापि पदच्छेदः शक्यते कर्तुम् । कर्षया—मु । 'आकर्षकया' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[८. ७४.] ८६२. २३. पञ्चमम्—भ-२-मं । चतुर्थं—मु इतरेषु च ॥ ८६२. २७. व्योमविश्वदेवस्तुत्—*मं-मु । त्वाव्योमविश्वदेवस्तुत्—ख-न-भ; व्योमविश्वदेवस्तुत्—ज्ञ-त१-२; त्वाव्योमविश्वदेवस्त्वयं—त३-४-श । केवलं पञ्चशारदीय एवेदं सूक्तमाज्यशस्त्रं, न व्योमविश्वदेवस्तो-रिति आश्व. श्रौ. सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३. ५. स्तुषे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । नु स्तुषे—मं इतरेषु च ॥ ८६३. २७. तेज आद्युपलक्षणं—*मं-मु । तेजोद्युपलक्षणं—ख-ग-त-न-भ ॥ ८६३. २८. नाशयन्तम्—ग-घ-ज्ञ-भ-२-श । नाशयन्तं—ख-त२-३-४-न-भ१ । दर्शयन्तं—मं-मु ॥ ८६४. २०. संबन्धीति—*मं । संबन्धिमिति—ख-ज्ञ-त१-३-न-भ-श-मु; संबन्धिनि इति—ग; संबन्धि सर्वं—त२ ॥ ८६४. २५. स्तुवते । स्तुवंति—ग । स्तुवते—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५. १२. वृत्र-तूर्ये—ग-न-भ-श । वृत्रस्य तूर्ये—ख-त-मं-मु । ८६५. १९. वृक्षा । 'मृक्षा' इति पदपाठः । वृक्ष्यन्त—ग-मं-मु । वृक्षत—ख-ज्ञ-त२-३; वृक्ष्यन्ते—त१; वृक्ष्यन्ते—भ ॥ ८६५. २७. शत्रूणाम्—मं । शत्रूणां संबन्धिनां—ख-त-न-भ-श । शत्रूणां संबन्धिनं—घ-मु ॥

[८. ७५.] ८६६. २६. आहूत वा । आहूतो वा—भ१; आहुतोद्य—ख; आहुतो वा—ग-त-भ-२-श-मु । आहुत वा—*मं । ऋ. सं. ८. २५. १९. द्रष्टव्यम् ॥ ८६७. ११. दीप्तये—ग । ०तृप्तये—मं-मु इतरेषु च ॥ ८६८. ६. ते—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । ८६८. २३. अस्मदन्यमस्तोतारम्—*मं-मु । अस्मदन्यस्तोतारं—ख-त-न-भ; अस्मदन्यं स्तोतारं—ग; अस्मदन्यं स्तोतारं—घ-श ॥ ८६८. २९. विधावति—त-न । विधाति—भ । वधावति—घ । वृधावति—श-मं-मु । 'वृधावति' इत्यस्य स्थाने 'विधावति' इति भाष्यकारः पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८. ३०. भवाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ-श-मु । भवेम—घ-त४-न-मं ॥ इति भावः ॥ ८६९. ४. अन्यस्याः—ग-२ । अन्यायाः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ७६.] ८६९. २८. अपः सृजन्—च-भ-३ । अपः असृजत्—ख; अपः असृजन्—ज्ञ-त१-२-३; अपसृजन्—ग-त४-भ१-२; अपः अपसृजन्—घ१-श-मं । अपः सृजन् असृजन्—मु । मु-पुस्तकगतः पाठः शुद्ध इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् (!) ॥ ८७०. २२. बहुकर्मनिन्द्र—

ग-घ । बहुकर्मैद्र-ख-त-भ-श-म-मु ॥ ७७१. ३. अहाम्—ग-श-म-मु । अहां—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः—ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति म-पुस्तके ॥ ७७१. २०. साष्टापदी—ख-म-मु । साष्टापदी—त-१-२-३-४-न-भ-२-३-मु; प्राप्ता-घ; प्राप्तापदी—ज्ञ-भ-१ (प्रान्ते) ॥ ७७१. २२. तनुम्—ख-घ-त-न-भ-२-श-मु । तनून्-भ-१-३ । तनूं-म-मु । स्वरूपं...अशक्यत्वात् । 'स्वरूपस्य...अशक्यत्वात्' इति भाष्यम् ॥

[८. ७७] ७७१. २४. कुरुसुतेः—श-म-मु । पुरुसुतेः—ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः—घ ॥ ७७२. ६. एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेनं—घ-मु । एतं—म-मु ॥ ७७२. ७. तौ—म-मु । ते—ऽ ॥ ७७२. १३. रज्ज्वा इव तया—म-मु । नक्ष्वेव लया—ख-त; रज्ज्वा—ग; वलया—घ; रज्ज्वेव लया—न-भ-श ॥ ७७३. १७. नतानि—म-मु । निता—ख-त-भ-श; नीतानि—घ ॥ भूमेः कील-वद्धारणाय—म-मु । भूमेः किलवद्धारणया—ख; भूमेः किलवद्धारणाय—घ; भूमेः किलवद्धारणाय—ज्ञ; भूमेः किल वद्धा धारणाय—त-१-२; भूमेः किल वद्धा धारणया—त-३-४-भ; भूमेः किलवद्धा धारणया—श । भूमेः कीलवद्धारणानि—मु ॥ ७७३. २४. नैरुक्तैतिहासिक—ख-ज्ञ-त-१-२-४-न-भ-मु । निरुक्तैतिहासिक—ग-त-३-श-म-मु ॥ ७७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याह—न-भ-श । स्वविरोधेन नेत्याह—ग; स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-म-मु ॥ ७७३. २८. वचनः—ऽ-मु । वचने—म-मु ॥ ७७४. १४. तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-म-मु-पुस्तकेषु ॥ ७७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन—म-मु । उक्तार्थाच्च वारमपादिना—ख-ज्ञ-त-१-२-३; इत्यत्रोर्थाश्च चारमपादेन—ग; उक्तोर्थोच्च चारमपादिना—त-४-न-भ-श ॥ ७७४. २३. यास्केन व्याख्याता—म-मु । व्याख्यातत्वात्—ऽ ॥ लिख्यते—म-मु । लिख्यते यास्कः—ऽ ॥ ७७४. २५. गमनपातिनौ—ऽ-म-मु । गमनपातिनौ वा—निरु. ॥

[८. ७८] ७७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति—म-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छसि—ख-ग-त-न-भ-श ॥ ७७६. १४. इन्द्रः...अभिहितः—म-मु । चैद्रः पीतं सोमोभिहितः—ख-त-न-भ-श; चैद्रपीताः सोमोभिहितः—ग ॥ ७७६. १८. एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-म-मु ॥ ७७६. १९. आप्तेच्छम्—म-मु । आप्तेच्छं—ख-त-२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छु—ग; त्वामिच्छुं—घ-१; त्वामिच्छां—च; आप्तेच्छं—त-१; प्राप्तेच्छं—भ ॥ ७७६. २७. निष्कृतस्य—म-मु । निष्कृतस्य—ख-त-भ-श; संभृतस्य—ग ॥

[८. ७९] ७७७. १६. साधनश्च अन्धः सन्नन्धोऽपि—मु । साधनस्य अंधं संनन्धोपि—भ-१-३; साधनस्य अंधं संनन्धोपि—न; साधनश्च अंधः (अध-त-३-४) संनन्धोपि—त-३-४-भ-२; साधनश्च अयमंधोपि—ग । साधनश्च अंधः संनन्धोऽपि—म-मु ॥ ७७७. २१. कृत्याभ्य इत्यर्थः—ग-त-४-भ-श । कृत्याभ्येत्यर्थः—ख-ज्ञ-त-२-३-न । कृत्याभ्य इत्यर्थः—म-मु ॥ ७७७. २२. अन्यकृतानि हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ७७७. २७. दिवश्च—ऽ-मु । एतन्नास्ति म-पुस्तके ॥ ७७८. १४-१६. हे सोम हृदे हृदये नः पूरणः । हे सोम..... कृत् हृदये नः पूरणः—भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः सुखकर्ता अदृष्टकृतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः सुखहेतुः अगर्वितकर्मा अहिंसितः । एतादृशं हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिर्नतेवं साधयतीत्यर्थः—ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अदत्तक्रतुः असमातकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—ज्ञ-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः—त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमातकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः—मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः -- । अपरो नः पूरणः—मै ॥ ८७९. २. वा—भ-
*मै-मु । च—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः—ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः—ख-भ२-३; भिषीत्यर्थः—घ; इंतीत्यर्थः—ज्ञ; हिंथीत्यर्थः—त२-३ । भिषीत्यर्थः—मै-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्—*मै । द्वादशं—ई । दशमं—मु ॥ ८७९. ५.
र्नाम—घ१-मु । र्नामा—इतरलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं (त्य-घ) नाकरं—ख-घ-ज्ञ-त१; बद् सत्यं नाकरं—ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं—त२;
बद् त्यनाकरं—त३-४-न; बद् --नाकरं—भ१; वरं --नाकरं—भ२; बल इत्यनाकरं—श । बद्
तन्नह्यकरं—मु । बद् तन्नाकरं—मै ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय—घ-भ३ । एतन्नास्ति मै-पुस्तके ॥
८८०. ९-१०. वाजयु ... इच्छन्—मै-मु । ‘वाजयुः ... इच्छन्’ इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साधीयानिति मंसमुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि—ग२ । पूरयसि—मै-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अवद्यः—ख-ग-त-न-भ-श । अवद्ये—मै-मु पदपाठश्च । अवद्ये अवद्यः—
घ । ‘अवद्ये’ इति पाठः मंसमुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मत्प्राप्तेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु ‘अवद्यः’ इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः ‘अवद्ये’ इत्यस्य
स्थाने ‘अवद्यः’ इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बह्वन्तरालमाज्यन्तः । बह्वं-
तरळं (ँ—त२-३; ँळ—भ१) आज्यन्ते—ख-त-न-भ१; बह्वन्तराल—ग; बह्वन्तराल आज्यन्ते—भ३; बह्वं-
तरळं आज्यन्तो—श । बह्वन्तराल आज्यन्तः—मै-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता—ई-मै । स्थितो—मु-निरु. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः—ई-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्—ई । अस्मभ्यं—*मै-मु ॥ दातुम्—घ । दातुं नोऽस्मदर्थं—ख-त-न-भ-श-मै-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्—ग१-भ३-मै-मु । उपमानं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति—ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीर्निति—न । घ-मै-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव वाजाः—*मै-मु । तव आ—त-भ१-२; तव—ग; अश्वाः—घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लिटि—ख-ग-ज्ञ-त२-३ । टेटिले—भ१; लिटि—श; लेटि—त४-
भ२-३-मै-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः—*मै-मु । अस्माभिः—ग; सह अस्माभिः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्—ग-भ३-श-मै-मु । ता—ख-त-भ१-२; तां—ज्ञ ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. महनीयम्—ई । मंहनीयं—मै-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु—
ख-ज्ञ-त१-२-भ । सर्वेषु—ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहः—मु—*मै-मु ॥ ८८६. १९. संबन्धि ---
त्वात्—मै बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबन्धे—न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । ‘संबन्धिशब्दत्वात्’ इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विषितानि—*मै-मु-× । बहुषु लिखितपुस्तकेषु ‘विषिता इत्यस्यानन्तर
लेखनार्थं काश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । ‘विषितानि’ इति पदमत्राभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मैक्समुल्लरमहाशयेन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मै-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मै ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मै-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इदो—मै ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मै ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । समान्येन—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं श्रुतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मै ॥ ८८७. ३०. ब्रुवे—*मै-मु-X । उतापि च ब्रुवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. उक्थ्येषु—ग-त-न-भ-१-२-श-मु । उक्थ्येषु—ख-भ-३-मै ॥ ८८८.
१२. काव्यः—*मै-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अग्ने—*मै-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्पे—*मै-मु । नृन् पति—ग; तत्प्रति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ-१-३-मै ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ-२-मै-मु । रजनदन्य—ख-भ-१; नवतदन्यं—ग; रजन-
दन्यं—त-भ-२; त्वदन्यं—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—*मै-मु । साधायोभिः—ख-त-भ-३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ-१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ-१-३-श-मु । सप्रति—ख-त-न-भ-२ । घ-मै-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-मै-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नरः—मै ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—*मै ।
भीतिं समनयन—ख-त; भीतिं समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविद्याधाम्—*मै-मु । अस्ता-
विद्याध्या—ख-ञ-त२-४-भ-२; स्ताविद्यादग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्यायां—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ-१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाष्वो निमित्तम्—*मै-मु । विष्णोः प्रसनिमित्तं—ख-त; विष्णोः
प्रसवनिमित्तं—ग-भ-२-३; विष्णोः निमित्तं—घ; विष्णोः प्रसविमित्तं—भ-१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—*मै-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अददाथाम् । अदाथां—ख-त-न-भ-श; अदातं—ग; अदाथां—घ । अददाथां—मै-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मै ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मै-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निरु. ५. १२.; ९३२. पृ. २० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ञ-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मै । ऋजीषशब्दः यद्यपि निरुक्तादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५. ४०. ४.; ६. ४२. २.; ८. ७६. ५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मै-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ञ-भ-३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ-१; मे इति—भ-२ । मेति—मै ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मै-मु-आश्व. श्रौ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-मै । अनुपक्षीणस्तोत्रः—ख-त-भ-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—*मै-मु । स्तोमस्ता भवसि—ख-ञ-त२-३-भ; स्तोम भवसि—
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छथः—मै ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ-२-

श-मु । प्रत्यागं-भ१ । प्रत्यागच्छतं-भ३-मं ॥ ८९४.१४. शीघ्रमागत्य पिबतम्—त-भ-मु । शीघ्र-
मागत्य पिबतः-ख । एतन्नास्ति घ-मं-पुस्तकयोः ॥ ८९४.२७. आ—भ१-२ । आ नि पातं-ख-ज्ञ-
त१-२-मु । भ३-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाष्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः—भ२-३-मु । अवतीः-भ१; अवति-त२ । अवति-ख-मं ॥ याच्ञाकर्मा—ख-त२-भ-मु ।
याच्ञाकर्म-मं ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां-ख-ज्ञ-त२-भ३; आत्मानं-त१; आत्मानां-
भ१-२ । आत्मना-मं-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन—ख-त२-भ-मं-मु । १ ॥ ८९५.६. ता तौ—ख-घ-
त१-२-मु । ततो-भ-मं ॥ ८९५. ७. सर्वदेवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । सर्वदेवैः-भ१-२ । सर्वदेवेषु-
मं ॥ ८९५. १५. ववृधानौ—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-२-मु । ववृधानौ-भ३-मं ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्—१-मु । मं-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलामाय—१-मु । अन्नकामाय-मं ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मं-मु । वसे पात्रः प्रतिवसतः-ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः-ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः-भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
१-मु । वत्रेति-मं ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—१ । ०दीप्तं-मु । अतिशयेन दीप्तं-मं ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं-ग । शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं-ख-त-भ-मं-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-मं । याचामहेति-श; याचाम
इति-ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः । ‘अच्छावाकस्य’ इति भाष्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—ग२-घ१-भ-मु । च निवारयन्ति-श; निवारयन्ति-
ख-ग१-च-ज्ञ-त३-४-न-मं ॥ ८९७. १५. त्वम्—मं । त्वं तत्—१-मु ॥ ८९७. २३-२४.
मज मुजि...शब्दार्थः—१-मं-मु । इदं पुनरुक्तमिवाभाति । धातुपाठे ‘मुज मुजि शब्दार्थाः’
इति दृश्यते । ‘मजमुजी च’ इति नास्ति । ‘मुज मुजि’ इत्येतयोः स्थाने ‘मृज मृजि इति
स्वामिचन्द्रौ’ इति माघवीथधातुवृत्ताबुक्तम् । ‘मृज मृजि शब्दार्थाः मजमुजी च’ इति पाठः
संभाव्यते । अन्यत्र (ऋ. सं. १. ५१. १०; ५५. ५) ‘दुमस्जो शुद्धौ’ इति धातोः मज्ज्शब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मं-मु । येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन-ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन-ग; येन शत्रूणाक्रोशन(सन-न)समर्थेन-त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन-श ॥ ८९७. २९. प्रादुरबीभवन्—मं-मु । प्रादुरभीरयन्-ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्-ग; प्रादुरभिरयन्-च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श । लेटि-ग-मं-मु ॥

[८. ८९.] ८९८. २१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मं-पुस्तके नास्तीदम् ॥
८९८. २४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्-ग; मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्या-
ख-त-भ-श । मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्यात्-मं ॥ ९००. ३. गच्छन्तु—*मं-मु । गच्छति-ख-त; गच्छन्ति-
घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—१-मु । स्वतो-मं ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—१ । त्वदर्थो-
मं-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अशुद्धेयं वाक्यरचना ॥

[८. ९०.] ९०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उक्कष्टमनुभवतु-ग; उदकमनुभावतु-
त; उदकमनुभवेतु-न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु-घ-मं-मु ॥ ९०१. १६. वा—श-मं-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ ९०१. १८. जिनाति—भ२-३-मु । जिनातीति-ख-त-भ१-
श; जीनातीति-ग । जीनाति-न-मं । ऋ. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ ९०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-मं-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ१-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ ९०२. ३. त्वद्गुणान् सर्वान्—न-भ-
 श । (अनति)द्गुणान् सर्वान्-ख-त । सर्वान्-ग-घ-मं-मु ॥ ९०२. ४. ब्रह्म—घ-न-भ-मु ।
 ख-ग-त-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२. १३. प्रह्वीभावयसि—मं-मु । प्रह्वीभवसि-ख-त-भ-श;
 प्रह्वीभवन्ती-ग ॥ ९०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीषोपार्जितोभि-
 षुतसोमः—ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपार्जितोभिषुतः सोमः-ग; ऋजीषी उपार्जितोभिषुतः सोमः-
 घ-मु; ऋजीषी* ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः-भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपार्जितोऽभिषुतः सोमः-मं ।
 ८९३. पृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ११. अशुवताम्—ग-त४-श-मु । अशुवता-
 ख-ञ-त२-३; अशुवन्तु-घ; अशुवन्तां-भ । अशुवन्तां-मं ॥

[८. ९१] ९०३. १६. चिरकालम्—ई-मं-मु । चिरं कालं—आउफरेख्टमहाशयप्रका-
 शित एतत्सूक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ ९०३. १९. दंतघर्षणं—मं-मु । दंतघर्ष-
 आउफरेख्ट ॥ ९०३. २०. अत्र कन्या—ई-मं । अत्रिकन्या-मु-आउफरेख्ट ॥ ९०३. २७. अपा-
 लायामुक्तायाम्—ई-मं-मु-आउफरेख्ट । 'अपालायामुक्तवत्याम्' इति भाव्यम् ॥ ९०३. २९. एतानि
 रोमफलादियुक्तं कुरु—ई-मं-मु-आउफरेख्ट । 'रोमफलादियुक्तानि' इति भाव्यम् ॥ उक्तायाम्—
 ई-मं-मु । 'उक्तवत्याम्' इति भाव्यम् । उक्तवत्यां—आउफरेख्ट ॥ 'शिरःस्थितं खलतिमपहाय—
 भ-मं । 'शिरःस्थितां खलतिमपहाय-ग-त-मु । 'शिरःस्थितं खलतिमपहाय-आउफरेख्ट । खलति-
 शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मँक्समुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ३१.
 पूर्वापहता या—मं । पूर्वाभिहतायाः—ख-ग-त२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहतायाः-ञ-त१; पूर्वाभिहता
 या-श-आउफरेख्ट । बृहद्देवतायां (६. १०६)—'तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत्' ॥ ९०४.
 ६. लतारूपम्—भ३ । अविर्रूपं—ख-त-भ२; अची रूपं-भ१; अटि रूपं-श-आउफरेख्ट । लडि
 रूपं-ग-मं-मु । 'लडि रूपम्' इति यत् मँक्समुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लडि
 'अविन्दत्' इति रूपं स्यात् । लडि तु 'अविदत्' इति भवति । मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी
 द्रष्टव्या ॥ ९०४. ९. दन्तध्वनिम्—घ-मं । दन्ते दंतध्वनिं-मु । दंतराजिध्वनिं—आउफरेख्ट ॥
 ९०४. १०. सोमांशुमविन्दत्—ग-मं-मु-आउफरेख्ट । सोमं सुमविन्दत्—ख-ञ-त२-३-४-भ; सोमं
 समविन्दत्-श । शाट्थायनब्राह्मणवचनविषये मँक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 एतद्वन्थस्याद्याप्यनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४. ११.
 सा तमभिव्याजहार—मं-मु । सामिव्याहार-ख-त-भ-श; सामिव्याहरत्-ग । सामि-
 व्याजहार-आउफरेख्ट ॥ त इदम्—मं-मु-आउफरेख्ट । ता इदं-ख-त-भ-श; वा इदं-ग ।
 'त इह' इत्यपि स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९०४. २०. भृष्टयवाः—भ३-मु ।
 पृष्टयवाः-भ१ । भृष्टयवाः—ख-त-श-मं-आउफरेख्ट ॥ ९०४. २८.—९०५. १. इच्छाम एव.....
 तमिन्द्रमुक्त्वा—मं । इच्छाम एव मम गृहमागच्छतं त्वामिन्द्र इति जानीम (न जानीम-ख)
 एव इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगम (न जानीम-ख; निधिगम-भ१) अत्रापि
 चनेत्यवधारणे इह त्वामिन्द्र इति न जानीम इत्यपालय तमिन्द्रमुक्त्वा-ख-ञ-त१-४-भ; इच्छाम एव
 मम गृहमागच्छतं ('मागच्छतं-श) त्वामिन्द्र इति जानीम एवं इत्यपालय ('लया-श) तमिन्द्र-
 मुक्त्वा-त३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छ तं त्वामिन्द्र इति जानीम एव इह मार्ग एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिन्द्रमुक्त्वा (इत्वा) —मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छंतं त्वामिन्द्र इति जानीम एव । इह
मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिन्द्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिन्द्रमुक्त्वा—आउफरेल्ड ॥ ९०५. २. कुत्सितम्—*म-मु । कुत्सितः—ई-आउफरेल्ड ॥
९०५. ५. एवाधासीत्—*म-मु । एवौवधासीत्—ख-त-भ-श; एवौचैरधासीत्—ग । एवाधासीत्
(मुद्रणदोषः ?)—आउफरेल्ड ॥ ९०५. १५. बहु—ई-म-मु । आउफरेल्ड महाशयप्रकाशितभाष्य
एतन्नास्ति ॥ ९०५. १७. बहु—ई-म-मु—आउफरेल्ड । मैक्समुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सङ्गावात् ॥ ९०५. १८. एव—भ-३-म-मु—आउफरेल्ड ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ९०५. ३१. तम्—म-मु—आउफरेल्ड । तां—ई ॥ सो ह जज्ञे—आउ-
फरेल्ड । सोहं जज्ञे—ख-ज्ञ-त-१-भ; सो जज्ञे—ग-त-४-श-म-मु; जज्ञे—त-२-३ ॥ ९०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह—*म-मु—आउफरेल्ड । वसुस्थान्यु ह—ई ॥ ९०६. ५. या असौ—म-मु । या
सा—आउफरेल्ड ॥ ९०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-म-मु । अपि—घ—आउफरेल्ड ॥ ९०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी—*म-आउफरेल्ड । निष्कर्षणे वा—त-भ-१-२; निष्कर्षणैव—ग; निष्कर्षणेन—भ-३;
निष्कर्षणेन वा—श । निष्कर्षेण पूत्वी—मु ॥ ९०६. १७-१८. रथस्य...अभवत्—*म । रथस्याव्य
(°ध्य-ज्ञ-त-२-३) बृहत्सा मोर्धामवत्तां खेनसेनसो(खेनसो—भ-२-३) ल्यबृहत् (त्यहरत्—श) सा संश्लि-
ष्टकामवत्—ख-त-भ-श; रथस्याल्यबृहत्सा मोर्धवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकामवत्—ग । रथस्या-
व्यबृहत्सा गोधामवत्तां खेनसोऽल्यबृहत्सा संश्लिष्टकामवत्—मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्ध्वामवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंश्लिष्टकामवत्—आउफरेल्ड ॥ ९०६. २०. तस्य...त्वग्दोषम्—ई-म-मु । तद्दोषं—
आउफरेल्ड ॥ ९०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-म-मु । युक्तं—ख-त-श-आउफरेल्ड ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२.; बृहद्दे. ६. ९९-१०७; अनु. भा. ८. ९१. द्रष्टव्यम् । मैक्समुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥

[८. ९२.] ९०७. ९. गानयोग्यम्—त-१-३-मु । गातयोग्यं—ख-ज्ञ-त-२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं—ग । गाथायोग्यं—*म । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥
९०७. ३०. लोटि—*म-मु । लिटि—ख-त-भ-श; लिङि—ग ॥ ध्वमस्तनवादेशः—ग-भ-३-म-
मु । ध्वमस्तनवादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । ब्रूज उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनवादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ९०७. १९.
यत्वा—*म । दत्वा—ई । गृहीत्वा—मु ॥ ९०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-म-मु । ग्रीङ् पाके-
त-२-३-श; शीङ् पाके—ज्ञ-भ-१ । 'श्रीङ् पाके' इति भाव्यम् ॥ ९०७. २६. इन्द्रोः—ग-म-म-मु ।
इन्द्रः—ख-त-न-भ-२-श; इन्द्रः इन्द्रोः—घ ॥ क्षरत्—*म । क्षरतः—ग; क्षरतं—त-भ-श; क्षरतं—घ-मु ॥
९०८. ७. ग्रहेषु—ग-त-न-भ-२-श । ग्रहेषु—भ-१-३-म-मु ॥ ९०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि—ग । भूतानि भुवनादीनि—म ॥ ९०८. १४. °तिरि-
क्तोक्थे—त-भ-श । °तिरिक्तोक्थे—ग-म-मु ॥ ९०८. १५. स्तोत्रियानुरूपी । स्तोत्रियानुरूपाः—
आश्व. श्रौ. ॥ ९०८. २३. प्लुङ्—ख-ग-त-न-भ-म-मु । प्लुङ्—श ॥ ९०९. १८. अदा-

तृन्—ग-मँ-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ १०९. २५. औतोमित्यात्वाभावः—ग ।
 ओत्वाभावः—ख-त-न-भ-२-मु; ओर्कत्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-मँ ॥ ११०. २.
 अनुकामा—मँ-मु । कामा—ई ॥ ११०. ४. अवगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अवगच्छामः—
 घ-मँ-मु ॥ लेटि । 'लङि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ११०.
 १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ११०. १९. °वचनात्—ख-
 ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । °वदनात्—त-४-भ-२-श-मँ ॥ ११०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—
 भ-३-मँ । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न—श ॥ १११. २८.
 इन्द्रादयः—ई-मु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ११२. १६. कुक्षये—ई-मँ-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु
 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मँसमुल्लरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८
 पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥
 ११२. १७. तेजसाम्—ई । तेजसा—मँ-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ ११२. २४. स्तौति—मँ-मु
 ग्वालियर-जोधपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत—ञ ॥ ११३. ४.
 समीपात्त्वाम्—भ-३-मँ-मु । मृगपाव्नां—ख-त; मृगपात्वां—भ-१-२; मृगपाजां—श; मृपातारं—
 ग ॥ अश्रुवतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्रुवंतामिति—मँ ॥ ११३. २६. तन्द्रयुक्तः—मँ-मु ।
 तं प्रयुक्तं—ख-त; मंद्रयुक्तं—ग; तंद्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ११३. २७. °कर्मन्वितो—मँ-मु ।
 °कर्मवतो—ख-घ-त-भ-१-२; °कर्मयुतो—ग; °कर्मवान्—भ-३; °कर्मवते—श ॥ ११४. ४. वन—मु ।
 क्त—ख-त-न-भ-१-२-श; श्र-भ-३; वनु—ग-२-मँ ॥ ११४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमा-
 रण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ११४. १८. आडागमः—ग । अडागमः—मँ-मु इतरेषु च ॥

[८. ९३.] ११४. २४. °तिरिक्तोक्त्ये—ञ-भ-श-मु । °तिरिक्तोक्ते—ख-त-१-२-३-४ ।
 °तिरिक्तोक्त्ये—ग-मँ ॥ ११४. ३०. एतादृशानुभावम्—मँ-मु । एतादृशं अनुभवि—ख-त-भ-१-२;
 एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवि—श ॥ ११५. ६. केनापि—मँ ।
 न केनापि—ई-मु ॥ ११५. १२. प्रतिषेधात्—ख-ग-ञ-त-१-२-३-भ । वप्रतिषेधात्—त-४-श ।
 वप्रतिषेधात्—मँ-मु ॥ ११५. १३. दोहनकाले—ख-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-मँ-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ ११५. १५. °तिरिक्तोक्त्ये—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । °तिरिक्तोक्ते—भ-३ । °तिरि-
 क्तोक्त्ये—ग-मँ ॥ ११५. २२. तदा—ई-मँ-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ११६. ६.
 ये सोमाः—घ-मँ । ते सोमाः सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्रुः (श्रुः छः—त-३-४-भ-३-श;
 श्रुः छ-न; श्रुः उच्छ-भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्रुः ये सोमाः—
 मु । केनचिदप्येवा प्रान्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मँसमुल्लरमहाशयोऽप्ये-
 वमभिप्रैति ॥ ११६. ८. सूचितम्—ई । सूचितं च—मँ-मु ॥ ११६. ९. °तिरिक्तोक्त्ये—
 भ-१-श । °तिरिक्तोक्त्ये—ख-ग-त-भ-२-मँ-मु ॥ ११६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-मँ-पुस्तकेषु
 नास्ति ॥ ११६. १७. स्तुतः सन्—मँ । स्तुतः सन् वृत्रहंतवे वाजयामसि वाजवंतं करोतीत्यर्थे
 तत्करोतीति णिच् णाविष्टवदिति णेरिष्टवद्भावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लृक् इति वचनान्मतुपो लृक्—
 ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु कचिदशुद्धिविद्यते) । इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादाद्वाप्ये
 प्रविष्टा ॥ ११६. २८. वज्र आयुधम्—मँ । वज्रायुधं—ई-मु ॥ ११७. ११. सर्वत्रानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति-ख; सर्वमनेति नेति-ग; सर्वत्रमनयंति-त-श; सर्वत्रमानयेति-भ । सर्वत्रानयतीति-मँ ॥ ११७. २०. शिरस्त्राणेन्द्र-ई-मँ-मु । 'शिरस्त्राण वेन्द्र' इति भाव्यम् । 'शिरस्त्राण वेन्द्रः' इति भाव्यमिति मँसमुल्लरमहाशयेनोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ११७. २२. ते त्वदीयम्-ख-त१-२-भ-मु । घ-त३-न-श-मँ-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ११७. २८. त्वद्वलम्-ख-ग-घ-त-न-भ-२-य-श-मु । तद्वलं-भ१-मँ ॥ ११८. ४. परिगमिताः-मँ-मु । वनिगमितां-ख-त२-३-श; च निर्गमिता-ग; वनिगमिता-ज्ञ-त४-भ-२; चर्मिनामिता-भ१ ॥ ११८. २०. आशुषे । 'आशुषे' इति भिन्नः पदपाठः । 'आशुषे' इति भाष्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्यमिति मँसमुल्लरमहाशयः ॥ ११८. २६. वशं नयन्तीति-ई-मँ । वशं नयन्त्यनेनेति-मु । अयं समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ११९. १३. य्यूतीत्यादिना-ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-३-मु । य्यूत्यादिना-त४-न-भ-१-२-श-मँ ॥ ११९. २४. आगच्छतु-मँ-मु । आगच्छति-ख-त-भ; आगच्छेति-ग ॥ ११९. ३०. भवानि-ज्ञ-भ-३-मँ-मु । भवामि-इतरेषु ॥ १२०. ३. वसतीवर्यः-मँ-मु । वसतीवरा-ख-त-न-भ-१-२; वसतीवरीः-घ-भ-३-श; वसतीवरिः-ग ॥ १२०. ४. ग्रहस्थाः-ग-घ । ग्रहस्थाः-ख-त-न-भ-श-मँ-मु ॥ १२०. ५. निचान्तपुणः-मँ-मु । निचांतपुणः-ई ॥ १२०. १४. एव-र-वि-जः-त४-न-भ-१-२-मँ । एव-ख-ज्ञ-त२-३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग-ग; एव ओजसा ओजः-त१; एव ऋजः-भ-३; एव ऋजीषं-श ॥ १२०. १५. एव-ग-ज्ञ-त२-३-श-मँ-मु । १२०. १६. अच्छ-ई-मु । अच्छा-मँ ॥ १२०. १७. विसृजन्ति-ग-मँ-मु । विसृजत-ख-ज्ञ-त१-२; विसृजन्-त३-४-भ-श ॥ १२०. २१. हविर्भिः-मँ-मु । हविः-ई ॥ १२०. २२. हितं-वादिषु-त-भ-१-२-मँ । हितं-वेदिषु-ग; हितं-वाषु-श; हितं गवादिषु-भ-३ । हितं हितकरं प्रयः-मु ॥ १२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्त्यत्रेति-ख-त-भ-१-२-श; ते निवसन्त्यत्रेति-ग; ते निवसन्त्यत्रेति-न-भ-३ । निवसन्त्यत्रेति-मु । निवसन्त्यत्रेति-मँ ॥ १२१. २१. आडागमः-ग । अडागमः-मँ-मु इतरेषु च ॥ १२२. १०. श्रुतेरत्रापि-मु । श्रुते तत्रापि-ख-ग-त-न-श; श्रुतेन तत्रापि-भ । श्रुतेऽत्रापि-मँ ॥ १२२. ११. इत्यादरार्थः-ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्थ-न-भ-श । इत्यादरार्थ-मँ ॥ १२२. २४. धत्तेनेति...रत्नानि-मँ-मु-X ॥

[८. १४] १२३. ३. विन्दु-ख-ग-ज्ञ-भ-२-मँ-मु । विन्दु-त१-२-३-४-भ-१-श; विन्दुः-घ ॥ १२३. २८. पूर्वाभिहिते-ज । पूर्ववेनिहित-ख; पूर्व अभिहिते-ग; पूर्वनिहित-ज्ञ; पूर्ववेभिहिते-त-२-न; पूर्वमवेभिहिः-त४; पूर्वचोभिहित-भ; पूर्ववेभिहित-त३-श । पूर्वमेवाभिहिते-मु । पूर्वत्राभिहिते-मँ ॥ १२४. ८. ततमूर्णास्तुकेनेति-मँ-मु । ततपूर्णास्तुकेनेति-ख-ज्ञ-त१-२-३; तन्यते ऊर्णास्तुकेनेति-ग; ततपूर्णास्तुकेनेति-त४-भ; ततपूर्णास्तुकोनति-श ॥ आलादेशः-ग-ज-न-भ-श । अडादेशः-ख; अलादेशः-त-मँ-मु ॥ १२४. १०. तं तथोक्तम्-ग । तत्तथोक्तं-मँ-मु इतरेषु च ॥ १२४. १६. सेवाम्-ग-मँ-मु । सतां-ख; सवां-त-भ-श ॥ १२४. १७. सोम-सेवां कामयते-ज-न-भ । सोममेवां कामयते-ख-त-श; स्तोता कामयते-ग । सोममेव कामयते-मु । सोममेवाकामयते-मँ ॥ १२५. २०. विश्रुतम्-ज । विसृतं-भ-१; विष्टतं-श; विस्तृतं-ख-ग-घ-त-न-भ-२-मँ-मु ॥

[८. ९५.] १२६. १५. निहितम्—१मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ १२६. २२. मरुद्रणानाम्—*मँ-मु। मरुत्सोमानां-ख-त-न-भ-श; मरुत्संयन्धनं-ग; मरुत्समानानां-घ। 'मरुत्संधानाम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ १२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु। सुपुत्रतः-त-३-४; सुपुत्रमतः-श। सुपुत्रस्य-मँ ॥ १२७. १५. त्वदीयम्—१मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ १२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-मु। सिषासंतः-मँ इतरेषु च ॥ १२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मँ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ १२८. १. इन्द्राय यागादिकर्माणि—ग-ज-भ-१-श-मु। इन्द्रयागादिकर्माणि-न-भ-२। इन्द्रयागादिकर्माणि-ख-त-मँ ॥ १२८. ६. आगच्छतैव—१मु। गच्छतैव-मँ ॥ १२८. ९. माद्यतेः—ग। मादतेः-ख-त-भ-श। मदायतेः—मु। मादयतेः-मँ ॥ १२८. १७. त्वम्—१मु। त्वं च-मँ ॥

[८. ९६.] १२८. ३२. अध द्रप्सः—*मँ। अव द्रप्स—१मु ॥ १२९. ७. अर्तेरु च। 'अर्तेरुच' इत्युणादिसूत्रम् ॥ १२९. १२. सप्त—न-भ। इतरेषु मँ-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ १२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—मु। हननेनोत्पादकत्वात्-ख-त-न-भ-२; हननोत्पादकत्वात्-ग; हननोत्पादकत्वात्-ज-भ-१। हननोत्पादकत्वात्-मँ ॥ १२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ज्ञ-त-१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त-२-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२९. २३. 'पिञ्जलमुद्धृत्य' 'पुञ्जीलमुद्धृत्य' इति तै. सं. ॥ १३०. ७. निष्पूर्वात्—१मु। निष्पूर्वात्-मँ ॥ १३१. १६. धारयेम—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-मु। एतन्नास्ति ग-घ-त-३-४-श-मँ ॥ १३१. १८. भवाम—१मु। भवेम-मँ ॥ १३१. ३०. वृत्रं व्रन्तम्—ग-भ-१। वृत्रं जघ्नंतं-ज। वृत्रन्तं तं-ख-त-भ-२-श-मँ-मु ॥ १३२. ४. षष्ट्युत्तरसंख्याकाः। 'त्र्युत्तरषष्टिसंख्याकाः' इति भाष्यम् ॥ १३२. ५. नवसु गणेषु—*मँ-मु। वसुगणेषु-ख-त-श; नवसु गणेषु-ग; सुरगणेषु-ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ज्ञ-त-१-२-भ। तिपादिताः-ग-त-३-४-श। निपादिताः—*मँ-मु ॥ आदितः—ग-मँ। अदितेः—इतरेषु। आदिपंचगणाः—मु ॥ १३२. ७. गणः—*मँ-मु। गर्भाः-ख-त-भ; वर्गः-ज; गणाः-ग ॥ १३२. ११. विदध्म—ख-घ-त-श-मु। विदध्यम-ग; विदधाम-ज-भ। विदध्मः-मँ ॥ १३२. १७. च—१मु। ते-मँ ॥ १३२. २०. अभिषुतः—ग-भ। अभिषुत्यः-ख-घ-त-श-मँ-मु। अत्र 'अपार्जितः' इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ. सं. ८. ८६. ४; ९०. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ऋजीषः—ग। ऋजीषी-ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीषं—*मँ। ८९३. पृ. १४. प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ-२-मु। ईशां-भ-१-श-मँ ॥ १३३. २१. शोभना—१मु। शोभमाना-मँ ॥ १३४. ८. नाम। नाम्ना-बृहदे. ॥ सोऽभ्ययात्। अभ्ययात्-बृहदे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहदे.। योत्स्यमानंस्तु संहृष्टैः (हृष्टैः-त-३)-ख-ज्ञ-त-२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त-१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं हृष्टैः-श। योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—*मँ-मु ॥ १३४. ९. तानायतः—*मँ-मु-बृहदे.। तानायुतान्-ख-त-भ; तानायतासन्-ग; तानायुधान्-श ॥ प्रेहि। एहि-बृहदे. ॥ १३४. ११. पुनर्विभो। अस्मादनन्तरं "श्रुत्वा देव-गुरोर्वीक्ष्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया" इति बृहदेवतायामधिकं विद्यते ॥ स्वर्ग एव-बृहदे.। खङ्ग एव-ख-त-भ; खग एव-ग। ओजसैव—*मँ-मु ॥ देवानादाय-त-१-मँ-मु-बृहदे.। देवायायाय—ख; देवाधनाय-ग; देवयतनं-ज; देवानायाय-ज्ञ-त-२-३-४-भ-१; देवानाय-भ-१; देवानायातं-श ॥

पुर्विधिवत्पुराः—*म-मु-बृहदे. । पुनर्विधिवत्पुरा—ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्पुराः—भ१ ॥
 ९३४. १२. कृचे—ग-ज-बृहदे. । कृचे—ख-त-भ; ऋचि—श । कृचे—मै. । ऋचे—मु । तद्व द्रप्स
 इत्यस्मिन् । तदेतदप्यवेत्यस्मिन्—बृहदे. ॥ अयं बृहदेवतागतः कथाभागः केनचित् पश्चाद्विनि-
 वेशितो भाष्ये इति मैक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ९३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज ।
 अनात्वान् नादरणीयं—ग; अनार्षादनारणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—मै-मु इतरेषु च ॥ ९३४.
 १६. उदकस्य—ग-ज-श-मु । उदस्य—ख-त२-४-भ-मै । अनन्तरऋग्भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ९३५. १.
 केचिदिष्यामि...पठन्ति । ' इष्यामि वो वृषणो ' इति संहितापाठः । ' शाखान्तरे ' इति मु-
 पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ ९३५. १८. ' ज्ञेवाशत्रुभ्यः—*मै-मु । ' ज्ञेव शत्रुभ्यः—ई । १६ पङ्क्तौ
 विद्यमानस्य ' ज्ञेवाशत्रुभ्यः ' इत्यस्य स्थाने ' ज्ञेव शत्रुभ्यः ' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत
 इति मैक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तत्प्रामादिकम् ॥ ९३५. २०. प्रकाशय—ग-भ-मै-मु । प्रकाशयः—
 ख-घ-त-श ॥ ९३६. ११. छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-मै-मु । छन्दोविषयत्वान्निपातनं—
 ख-त१-२-३-भ२; छन्दोविषयत्वान्निपातनं—ज; छन्दोविषयत्वान्निपात्यते—त४; छन्दोविषयत्वान्निपा-
 तत्वं—श ॥ ९३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ई-मु । गंगाद्याः सप्त—मै ॥ ९३६. २३. अहानि—ई-मु ।
 अहा अहानि—मै ॥ ९३७. ३. वृत्रहा—ई-मु । स वृत्रहा—मै ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त३-भ१-मु ।
 चर्षणिधृत्—ज-त२-४-भ२-श-मै ॥ ९३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—ज-त२;
 सहमा—त४-श; सहम—त३; सहन्—भ । स महान्—ग-मै-मु ॥

[८. ९७.] ९३७. २७. च—ख-ग-ज-ज-त१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व. औ. । वा—त४-
 मै ॥ ९३८. ३. त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ; न-ख-त । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ९४०. १६. एतत्—
 ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मै ॥ ९४०. २९. संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-ज-त२-३;
 संग्राम—त४-न-भ-श । संग्रामाः—मै-मु ॥ ९४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । सुते—ख-त-न-श-मै ॥
 ९४१. ११. रेमाः—ई-मु । रेमासः—मै ॥ ९४१. २७. इत्याद्या—ई । इत्याद्याः—मै-मु ॥
 ९४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-मै-मु । सर्वदिक्—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिग्गतं—ज; सर्वदिग्—
 भ१; सर्वदिद्यु—भ२; सर्वदिक्—श ॥

[८. ९८.] ९४३. १३. नृमेधाख्यस्य—ग-भ१-२ । नृमेधाख्यस्य—ख-त-न-श ।
 नृमेधस्य—भ३-मै-मु ॥ ९४३. १५. पुरउणिक्—*मै-मु । ककुप्—ई ॥ ९४४. १०. प्राप्नोः—
 *मै । अप्राप्नोः—ई-मु ॥ ९४४. २८. त्वम्—ई-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ९४५. ६. ससृज्महे—
 ज-त१-भ२-मै-मु । ससृज्महे—ख; सृज्महे—ग-घ१-त३-४-भ१-श; सृज्यमहे—च; ससृज्महे—त२ ॥
 ९४५. १४. वर्धन्ति—ग-घ-भ । वर्धयति—ख-त-मै-मु ॥ ९४५. १८. उरुयुगे—ख-ग-च-ज-
 त१-२-न-भ१-श-मै । उरुयुगे—घ१-त३-४-भ२-३-मै ॥

[८. ९९.] ९४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—घ । ख-ग-त-श-मै-मु-पुस्तके-
 ध्वेतन्नास्ति ॥ ९४६. २५. वज्रिभिन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रवज्रिन्द्र—भ । वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र—
 मै ॥ ९४६. २७. स्वसरं गृहम्—ई-मु । स्वसरं च गृहं—मै ॥ ९४७. १३. करोति—*मै ।
 करोत्यतो—ई-मु ॥ ९४७. १४. रश्मयः—*मै-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ ९४७. २५.
 स्तोतः—न । स्तोतारः—मै-मु इतरेषु च ॥ ९४८. १६. श्रथयन्त श्रथिताः—त२-४-मै । श्रथयंत

श्रयिताः-ख; श्रयंत श्रयिता-ग; श्रययंत श्रयिताः-ज्ञ-त३-श-मु; श्रययंत श्रययिताः-भ; श्रययंत श्रयिताः-न । 'श्रययंत' इति संहितापदपाठौ ॥ ९४८. २२. गन्तारम्—ग-ज्ञ-भ२-श-भं-मु । गगा-ख; गंगारं-त ॥

[८. १००.] ९४९. ८. ते—ख-त-न-भ-मु । ग-श-मं-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये—भं-मु । अयमिति दृचेनेंद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये-ख-त२-भ; अयमिति दृचेन त्ये-न; वाग्देवत्ये-श ॥ ९४९. १२. प्रयाण...वाचः-भ३-भं-मु । प्रणवो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोज्ञा वचः-ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोज्ञा वाचः-ज्ञ; प्राणा - - - - - समये वयं सामये वयंसामननोज्ञा वचः-न; प्रयाणसमये वयंसा मनोज्ञा वाचः-भ१; प्रणवो याज्या-समये वयंसा मनोज्ञा वाचः-भ२-म; प्रयाणे वयसाममनोज्ञा वाचः-श ॥ ९५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः-निरु. ॥ ९५३. ३. अभिवृत्तयैतान्—भं-मु । अभितप्येमान्-बृहदे. ॥ ९५३. ४. उद्यतस्य तु—भं-मु । उद्यतस्यैव-बृहदे. ॥ ९५३. ५. विष्णो इति—भं-मु । विष्णविति-बृहदे. ॥ त्वृचा—भं । तृचा-ख; तृचा-ग; दृचा-ज्ञ-त२-न-श; दृचा-त३-४; वृचा-भ१; च्चृचा-भ२ । हृचा-मु । त्वृचि-बृहदे. ॥

[८. १०१.] ९५३. १०. तृतीया—ग-भं-मु । तृतीयादि-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया हि-त३-४ ॥ ९५३. २३. अहनि माध्यंदिने—ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने-ग; गामु-पक्रमणि-ज्ञ-त२; माध्यंदिनो-त३-४-न-भं ॥ ९५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ—ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ-ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा-ग-त३-४-न-श-भं ॥ ९५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे—ज्ञ-त१-३-भं-मु । पुनःपुनर्हवीतये-ख-त२; पुनर्हवीतवे-ग-घ-ज्ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे-श ॥ ९५५. १३. उभा उभौ—घ-न-भ-मु । उभौ उभौ-ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ-ग-त३-४-श-भं ॥ ९५६. २७. ते—श-मु । तव-ग-न-भ२; त-त२-३-४; भुवि-भ१; विभु-भ३; तत्-ख-घ-ज्ञ-भं ॥ ९५७. ५. आगच्छन्ती—भ१-२ । आगच्छती-ख-ग-घ-त१-२-न-श-भं-मु ॥ ९५७. १४. चैतरेय—भं । चैतस्य-ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चैतस्ये-त४; चैतस्ये-न; चैतास्य-भ; चैतास्येव-श ॥ ९५७. १८. स प्रजा असृजत—भं-मु । ससृजे-ख-ग-त-न-भ-श; सं ससृजे-ग२ ॥ ९५७. २०. पराभूताः—ग-न-भ-भं-मु । पारभूताः-ख-त१-२-३; परभूताः-ज्ञ; पारभूताः-त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठाभ्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] ९५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो—ग-भ३-श । पावकविशेषणेन विशिष्टो-भ१; पावकविशेषणे विशिष्टो-भ२; पावकविशेषणे विशिष्टो-ख-त-न-भं-मु ॥ ९५८. १२-१३. यविष्ठयोर्वा—ग-श-भं-मु । यविष्ठयोर्वा-ख-त; यविष्ठयोर्वा-न-भ ॥ ९५८. १४. इत्यष्टा—ग-त२-भ१-भं-मु । अष्टा—ख-त३-श; इष्टा—न ॥ ९५८. ३०. सः त्वम्—भं-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९५९. २५. भवामेति—ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति-भ१; भवति-भ३ । भवेमेति-भ२-भं-मु ॥ ९६०. १२. वाशिनमिति वा—ख-ग-श-ज्ञ-त१-२-४-न-भ२-भं-मु । वाशिनामिति वा-त३-श; च-भ१-३ ॥ ९६०. २७. अन्तरिक्षा माध्यमिके—ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अन्तरिक्षा माध्यमिकं-ग; अन्तरिक्षं माध्यमिके-घ; अतृचित्रक्ष्या माध्यमेके-त१; अन्तरिक्षा माध्यमिको-

त४ । आंतरिक्ष्या माथ्यामिके-भ३-मै-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मै-मु । ‘ धीति-
भिरिधानः ’ इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ-२-
*मै-मु । वनन्वती काष्ठानि संति—ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति—ज्ञ-भ१-३; वनन्वती काष्ठानि
हन्ति—त४-श; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वन्ति—च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—
ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-ज्ञ-भ-श-
*मै-मु-तै, सं. । यानि कानि चेवि—ख-त१-२; यानि चेवि—त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते
—ग१-त१-२-३-भ-श-मै-मु-तै, सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष—ख; अस्मै स्वदते—ग२; सर्वस्मै स्वदते—
ज्ञ-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ-२-३ । प्रज्वलन्ति—श । प्रज्वलति—ख-त-न-भ१-मै-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके...राजन्नमे इति—मु । प्र मंहिष्ठायेति
आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने
इति । उपाकर्मणि मंडलाद्यामे याहीत्येषा । सूत्रितं मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नमे इति—ग ।
आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा
यत्ते राजन्नमे इति—ख-त-न-भ-श-मै । मैक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति—
‘ आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च । अभि
प्रयांसि बाहसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यंतद्गोम आग्ने
याहीत्येषा । सूत्रितं च । आग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नमे हविः । आ. गृ. ३. ५. ७. । इति ’ ॥
अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणात्
मनुष्यात् । कुर्वाणान् मनुष्यान्—५-मै-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—५-मै । ‘ रेजन्त ’ इति पदपाठः ।
रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुम्—ग । प्रनेतुं—मै-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—
ख-ज्ञ-त१-२-३-भ-श-मु । मतेः—घ१; मर्तो—त४-न-श । मर्त्यो—ग-भ१-२-मै ॥ ९६३. २८. तथा—
ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-ज्ञ-त२-भ-२-मै-मु ॥ ९६४. २. धारयाम—ख-ग-घ-त-न । धार-
यामः—भ-श-मै-मु ॥ ९६४. १६. सः—मै-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मै ।
हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मै-
पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९६४. २७. अस्म्य अग्नेः—ख-घ-त१-श-मै-मु । तस्याग्नेः—ग-न; तस्यासाग्नेः—
त३-श; तस्यास्याग्नेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं ‘ स्तुवन्ति ’ इत्येतादृशं
क्रियापदमावश्यकमिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनु-
क्रान्तत्वात् मण्डलद्वष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया
अग्निर्देवता । पशोः^१ हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवक्ष्णीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च—
'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि
एतदादिसूक्तपट्कं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ.
४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरितु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽप्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा त्वं ऽमनोता ऽहि
देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः 'अग्निः सर्वा मनोताग्नौ मनोताः
संगच्छन्ते' (ऐ. ब्रा. ३. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे ऽदस्म ददीनीय ऽअस्याः
ऽधियः अस्य कर्मणः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽअभवः भवसि । हे ऽवृषन् कामानां वषितः ऽस्वं ऽसीं
सर्वतः ऽदुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंस्यं ऽसहः बलम् ऽअकृणोः अकरोः । किमर्थम् । ऽविश्वस्मै ऽसहसे
सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः ऽसहध्वै अभिभवनाय ॥

अथा हाता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अथ । होतो । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥ २ ॥

वअथ अधुना हे अग्ने वयजीयान् अतिशयेन यथा त्वं वहोता होमनिष्पादकः सन् वइळः भूम्याः वेदिलक्षणयाः वपदे स्थाने वन्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । वइषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणसञ्च-
मिच्छन् वईडयः स्तुत्यः वसन् । वतं तादृशं वत्वा त्वां वप्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं वदेवयन्तः देवं
त्वामात्मन इच्छन्तः वनरः नेतारो मनुष्या ऋत्विज्यजमानाः वमहः महते वराये धनाय वचितयन्तः
जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा वअनु वग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृताइव । यन्तम् । बहुभिः । वसव्यैः । त्वे इति । रयिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

ववृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण वबहुभिः अनेकैः ववसव्यैः
वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं वयन्तं गच्छन्तं त्वाम् वअनु
वग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । वत्वे त्वयि देवे वरयि धनं वजागृवांसः
प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । वरुशन्तं दीसवर्णम् वअग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं वदर्शतं
दर्शनीयं वबृहन्तं महान्तं ववपावन्तं विश्वहा सर्वेषु कालेषु वदीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्तु संहृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन्नम् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयन्तु । सम्हृष्टौ ॥ ४ ॥

वदेवस्य द्योतमानस्याग्नेः वपदम् आहवनीयस्थानं^१ वनमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः
वश्रवस्यवः अन्नमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः वश्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नम् वअमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम्
वआपन्नं आमुवन्ति । हे अग्ने वते तव वभद्रायां स्तुत्यायां संहृष्टौ निमित्तायां वरणयन्त^२ रमयन्ति^३ ।

१. ख-आहवनीयं स्थानम्; ग-श-आहवनीयादिस्थानम् । २. ख-घ-झ-त-न-भ-य-र-‘रणयन्त
रमयन्ति’ नास्ति ।

यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि वनामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि वदधिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयासः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने वत्वां वक्षितयः मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
उभयासः उभयविधानि पञ्चपशुरूपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायः धनानि ऋत्विजः
अध्वर्यादयः त्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे तरणे दुःखात्तारकाग्ने त्वं चेत्यः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता
भूः भवसि । किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोतृणामस्माकं सदमित् सर्वदा पिता माता च
मातपितृस्थानीयो भूः भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विश्वः१ ग्रिहोता मन्द्रो नि पसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विश्वः । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । ससाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम् ॥ ६ ॥

वसः वअग्निः वसपर्येण्यः पूज्यः वप्रियः कामानां पूरकः वविश्व प्रजासु^१ होता होमनिष्पादकः
वमन्द्रः मदनीयः वयजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निः वनि
वपसाद निषण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । तं त्वा तादृशं त्वा वयं यजमानाः वदमे गृहे वदीदिवांसं
दीप्यमानं वजुबाधः जानुनी बाधयन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्तः वनमसा स्तोत्रेण उप वआ
वसदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो३ नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नायवः । ईमहे । देवयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२तं तादृशं महानुभावं ^३नव्यं स्तुव्यं ^४त्वा त्वां ^५सुध्यः शोभनबुद्धयः ^६सुम्नायवः
सुखमिच्छन्तः ^७देवयन्तः देवं त्वामिच्छन्तः ^८वयम् ^९ईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे ^{१०}अग्ने ^{११}त्वं
^{१२}दीद्यानः दीप्यमानः सन् । केन । ^{१३}बृहता महता ^{१४}रोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यानः ^{१५}विशः प्रजाः
स्तोतृन्स्मान् ^{१६}दिवः स्वर्गम् ^{१७}अनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः ।
आदित्यमारोगेत्यर्थः ॥

विशां क्विं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिंऽश्पणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

^१शश्वतीनां नित्यानां ^२विशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ^३विश्वपतिं स्वामिन् ^४क्विं क्रान्तदशिन्
^५नितोशनं शत्रूणां हिंसकं ^६वृषभं कामानां वर्षकं ^७चर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ^८प्रेतीषणिं प्राप्त-
गमनम् ^९इषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं ^{१०}पावकं शोधकं ^{११}राजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा ^{१२}रयीणां लाभाय
^{१३}यजतं यष्टव्यम् ^{१४}अग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्तु आनट् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेदः । नमःऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने त्वां ^२सः ^३मर्तः स यजमानः ^४ईजे यजते । ^५शशमे ^६च स्तौति । ‘शशमानः’
(नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । ^७यः यजमानः ^८ते तव ^९समिधा
सह ^{१०}हव्यदातिं हविषां दानम् ^{११}आनट् करोति । किंच ^{१२}यः यजमानः ^{१३}नमोभिः स्तुतिभिः ^{१४}आहुतिम्
आज्यादिलक्षणां ^{१५}परि ^{१६}वेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । ^{१७}सः यजमानः ^{१८}त्वोतः त्वया रक्षितः
सन् ^{१९}विश्वेत् सर्वाणि ^{२०}वामा वननीयानि धनानि ^{२१}दधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्रे समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । सम्ऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदी । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायां । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽअस्मै ऽते तुभ्यं ऽमहि महत् अत्यधिकं ऽविधेम परिचरेम । कैरित्युच्यते ।
 ऽनमोभिः नमस्कारैः ऽसमिधा वा ऽउत अपि च ऽहव्यैः हविर्भिः । हे ऽसहसः ऽसूनो^१ ऽवेदी वेधां
 ऽभीभिः स्तोत्रैः ऽउक्थैः शस्त्रैश्च विधेमेति संबन्धः । किंच ऽते तव ऽभद्रायां स्तुत्यायां ऽसुमतौ
 शोभनानुग्रहबुद्धौ^२ ऽआ ऽयतेम आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य ऽस्तरुः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरैर्भिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवः ऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुः ।

बृहत् ऽभिः । वाजैः । स्थविरैर्भिः । अस्मे इति । रेवत् ऽभिः । अग्ने । वि ऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने ऽयः त्वं ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽभासा दीप्या ऽवि ऽआ ऽततन्थ व्यतनोः । किंच
 ऽतरुः तारकस्त्वं ऽश्रवोभिः स्तुतिभिः ऽश्रवस्यः ऽच भवसि हे तादृश ऽअग्ने ऽबृहद्भिः महद्भिः
 ऽवाजैः अन्नैः ऽस्थविरैर्भिः स्थविरैः स्थूलैः ऽरेवद्भिः रयिमद्भिः ऽअस्मे अस्मदर्थं ऽवितरं विशिष्टतरं
 ऽवि ऽभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवदसो सदमिद्वेद्यस्मे भूरिं तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरिं । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।

पूर्वीः । र्षैः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे ऽवसो वासक धनवन् वाग्ने ऽनृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं ऽसदमित् सर्वदा ऽअस्मे अस्मासु ऽधेहि
 स्थापय । किंच ऽभूरि प्रभूतान् ऽपश्वः पशूँश्च^३ धेहि^३ । किमर्थम् । ऽतोकाय अस्मत्पुत्राय ऽतनयाय
 तत्पुत्राय । किंच ऽपूर्वीः पूरयित्र्यः^४ कामानां बह्व्यो वा ऽबृहतीः^५ महस्यः^६ ऽआरेअघाः । आरे दूरेऽघानि
 यासु ताः । तादृश्यः ऽइषः उक्तलक्षणान्यन्नानि ऽभद्रा भद्राणि ऽसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि ऽअस्मे
 अस्मासु ऽसन्तु भवन्तु ।

‘पुरुष्यग्ने’ इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरुष्यग्ने
 पुरुषा त्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूनो देव । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-पशूँश्चाधेहि; श-पशून् विधेहि । ३. ख-ज्ञ-भ-प्रेरयित्र्यः ।
 ४. ख-ज्ञ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महत्यः; त-य-महतीर्महत्यः ।

पुरुष्यग्रे पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्रे वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्रे । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुवार । सन्ति । अग्रे । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽअग्रे ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुतायै वसुमन्त्राय ऽअश्यां व्याभ्यां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुभिर्वरणीय ऽअग्रे ऽराजनि राजमाने ऽत्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽत्वे त्वां ऽविधते परिचरते महां दातव्यानि ऽसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते साधर्वाये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाश्रेयम् । अन्या पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी आदितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—'त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आश्रेये कृतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुक्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूच्यते हि—'त्वं हि क्षैतवदग्रा यो हीताजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकग्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्रे मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्रे । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वं ऽहि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तद्युक्तं ऽवशः अन्नं हविलक्षणं ऽपत्यसे अभिपतसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमानी

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविलक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिषे । अतः कारणात् हे ऽविचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ऽवसो वासकाग्ने ऽत्वं ऽश्रवः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं ऽन । अयं नशब्दश्चाथे । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च ऽपुष्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तुर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजऽस्तुः । विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽत्वां ऽहि ऽस्म त्वामेव खलु ऽचर्षणयः मनुष्याः ऽयज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽईळते स्तुवन्ति । अपि च ऽवाजी । वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्यः ऽत्वां ऽयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन कचित् श्रूयते—‘अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘वायुः सप्तिरादित्यो वाजी’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । ऽअवृकः हिंसकरहितः ऽरजस्तुः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता ऽविश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुर्मिन्धते ।

यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्रायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्रायुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ऽदिवः स्तुतेः ऽनरः नेतार ऋत्विजः ऽयज्ञस्य ऽकेतुं प्रज्ञापकं ऽश्वा त्वाम् ऽइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति चेदुच्यते । ऽयद्ध यदा खलु ऽस्यः सः ऽमानुषः मनोरपत्यभूतः ऽजनः जातो यजमानो होता वा ऽसुम्रायुः’ सुम्रं सुखमात्मन इच्छन् ऽअध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे ऽजुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋध्वस्ते सुदानवे धिया मर्तैः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तैः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वक्रधत् । स यजमान ऋध्नुयात् हे अग्ने वसुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥
तव संबन्धिना^१ वधिया कर्मणा वयः^२ मर्तः^३ मरणधर्मा यजमानः वशशमते शाम्यति । यद्वा ।
शमतिः^३ स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । वसः यजमानः वृहत्तः महत्तः वदिवः
दीप्तस्य^४ तव संबन्धिण्या वृत्ती अस्या रक्षया वद्विषः द्वेष्टृन् वंहो वन आहननशीलं पापमिव^५
वतरति^५ अतिक्रामति ॥

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

वयावन्तं स पुण्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सम्ऽद्वा । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यः । नशत् ।

वयावन्तम् । सः । पुण्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥

हे व अग्ने, वसमिधा समिधनहेतुभूतेनेधेन सह व ते त्वदीयां वनिशितिं निशितां तनूकृतां^६
मन्त्रसंस्कृताम्^६ आहुतिं वयः वमर्त्यः मनुष्यः वनशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । वसः मनुष्यो
यजमानः वयावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं वशतायुषं बहुविधासं चिरकाल-
जीवनं वा वक्ष्यं गृहं वपुष्यति पोषयति चर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने वत्वेषः दीप्तस्य व ते तव वशुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा वधूमः वदिवि अन्तरिक्षे वाततः
विस्तीर्णः वसन् वऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे वपावक शोधकाग्ने वसूरो वन सूर्य
इव वकृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानः वत्वं वद्युता दीप्त्या वरोचसे वहि दीप्यसे खलु ॥

अथा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययार्यः ॥ ७ ॥

अथ । हि । विऽशु । ईड्यः । असि । प्रियः । नः । अतिथिः ।

रण्वः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययार्यः ॥ ७ ॥

वअथ अपि च वविक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् वईड्यः स्तुत्यः वअसि भवसि । वहि यस्मादर्थे ।
यस्मादेवं तस्मात् वनः अस्माकम् वअतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव वप्रियः असि । यद्वा ।

१. घ-त-संबन्धिण्या । २. त-मर्त्यः । ३. न-शाम्यतिः । ४. ग-त-व्याप्तस्य । ५. ख-पापं
चरति; भ-य-पापं च तरति । ६. त-तनूकृत्वा संस्कृताम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा पुरीव नगर्यां वृज्यः जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव रण्वः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा सुनूर्न पुत्र इव त्रययाच्यः यजमानैः त्रातव्यः^१ पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतत्सूनोर्विशेषणम् । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाच्यः । यातेरौणादिक आच्यप्रत्ययः । स्पृहयाच्य इति यथा । अथवा त्रययाच्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते—‘मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्’ (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्रे वाजी न कृत्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

क्रत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्रे । वाजी । न । कृत्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे अग्रे वक्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् अज्यसे हि व्यज्यसे^२ खलु । तथा वाजी न वेजनवानश्च इव कृत्यः । कृत्वीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्धविर्वहनमग्रेऽस्वसादृश्यम् । तथा परिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं स्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं रायः गृहं च भवसि । उभयोर्दातव्यार्थः । अपि च शिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् अत्यो न सततगामी जात्यश्च इव ह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ‘हृ कौटिल्ये’ इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

कारिर्ग्रामभेदांश्छन्दो वैकल्पिक्यनुवाक्या ‘त्वं त्या’ इति । सूत्रितं च—‘त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्चितमिति वा’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्रे पशुर्न यवसे ।

धामा ह यत्तै अजर वना वृश्चन्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्रे । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे अग्रे त्वं त्या तानि काष्ठानि । चिच्छन्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । अच्युता अच्युतानि च्यावयितुमशक्यान्यपि । अस्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । यवसे घासे विसृष्टः पशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे अजर जरारहितमग्रे यत्तै यस्य ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ शिक्कसः दीप्तस्य ते तव धाम^३ धामानि तेजांसि वना वननीधानि संभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः । वह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेषि हध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

सम्ऽऋधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां ऽविशां यजमानानां ऽदमे गृहे त्वं ऽहोता देवानामाह्वाता सन् ऽवेषि ऽहि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् ऽविशपते विशां पालकाग्ने ऽसमृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् ऽकृणु कुरु । कृत्वा च हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम् ।

ता । तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ११ ॥

हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्ते ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं ऽदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽअच्छ अभिसुख्येन ऽनः अस्माकं ऽसुमतिं स्तुतिं ऽवोचः ब्रूहि । ऽदिवः स्तुतेः ऽनृन् नेतृनस्मान् ऽसुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं ऽस्वस्तिम् अविनाशं ऽवीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितप्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च ऽद्विषः द्वेष्टून् शत्रून् ऽअंहांसि पापानि ऽदुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च ऽतरेम अतिक्रमेम । तथा ऽता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि ऽतरेम । उक्त एवार्थो दाढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽअवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनित्यन्तं ऽतरेम ॥ ॥ २ ॥

‘अग्ने स क्षेपत्’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेपदत्ता ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेपत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२यसः यजमानः ^३क्षयति^१ निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यज-
मानः । ^४ऋतपाः ऋतस्य यज्ञस्य पालकः ^५ऋतेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च ^६प्ते त्वदीयं
^७देवयुः देवानात्मन इच्छन् स यजमानः ^८उरु विस्तीर्णं ^९ज्योतिः सूर्याख्यं ^{१०}नशते प्राप्नोति । हे ^{११}देव
द्योतमानाग्ने ^{१२}यं ^{१३}मर्तं मनुष्यं यजमानं ^{१४}भित्रेण ^{१५}वरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च ^{१६}सजोषाः
सह प्रीयमाणः ^{१७}त्वं ^{१८}व्यजसा त्याजनसाधनेनायुधेन ^{१९}अंहः अंहसः पापात् ^{२०}पाप्सि रक्षसि स यजमानः
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाग्रये ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रददतिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्स्वाराय । अग्रये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रददतिः ॥ २ ॥

यः यजमानः ^१ऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय ^२अग्रये ^३ददाश
हवींषि ददाति स यजमानः ^४यज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः ^५इजे इष्टवान् भवति । तथा ^६शमीभिः कर्मभिः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ^७शशमे शान्तश्च भवति । आग्नेयेन योगेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च
^८तं यजमानं ^९यशसां यशस्विनां पुत्राणाम् ^{१०}अजुष्टिः अप्राप्तिः न ^{११}एव ^{१२}नशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा ^{१३}मर्तं मनुष्यं तम् ^{१४}अंहः पापं ^{१५}न नशते । तथा ^{१६}प्रददतिः अनर्थहेतुः
प्रदयश्च^१ तं ^{१७}न प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेजाः ॥ ३ ॥

^१सूरो ^२न सूर्यस्यैव^३ ^४यस्य अग्नेः ^५दृशतिः दर्शनम् ^६अरेपाः पापरहितम् । हे अग्ने ^७यत् यस्य ^८प्ते
तव ^९शुचतः ज्वलतः ^{१०}धीः धारयित्री ज्वाला ^{११}भीमा भयंकरा सती ^{१२}आ समन्तात् ^{१३}एति गच्छति ।
यः ^{१४}अयम् अग्निः ^{१५}हेषस्वतः शब्दयुक्ताः ^{१६}शुरुधो ^{१७}न^{१८} शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्च ^{१९}अक्तोः । अकुरिति
रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी राक्षसादिर्लक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं ^{२०}वसतिः
सर्वेषामावासभूतः ^{२१}वनेजाः अरण्ये जायमानः ^{२२}कुत्रा ^{२३}चित् कचिदेव स्थाने पर्वताप्रादौ ^{२४}रण्वः
रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्चो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम । महि । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

वअस्य^१ अग्नेः वपुम गमनसाधनभूतो मार्गः वतिगं तीक्ष्णं स्पष्टमवाक्यत्वात् । अस्य च वर्षः रूपं
वमहि महत् प्रभूतं वभसत् दीप्यते ॥ ' भस भर्त्सनदीप्तयोः ' इति धातुः ॥ क्रीडशोऽग्निः । वअश्वो वन
अश्व इव आसा आस्येन वयमसानः तृणादिकं नियच्छन् । तथा वपरशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां
काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां वज्रिह्वां ज्वालां वविजेहमानः तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् । तथा वदारु काष्ठं
वधक्षत् दहन् वद्विर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं
वद्रावयति । मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेन द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुसद्वा । रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

वस वृत् स खल्वग्निः वअस्तेव बाणादेः क्षेप्तेव प्रति धात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा
धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाणं संघत्ते तथा ज्वालां संघत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च असिष्यन् ज्वालां
प्रक्षेप्यन्^२ तेजः स्वकीयं वशिशीत निद्रयति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वअयसो वन धाराम् ।
यथा अयोमयस्य परश्वेदधारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च चित्रध्रजतिः विचित्रगतिः
वअक्तोः रात्रेः वअरतिः अभिगन्ता वेन पक्षीव द्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् रघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थ-
पादः । एवंभूतः सन् वयः अग्निर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्त उन्नाः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नूनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नून ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उन्नाः । शोचिषा । रारपीति । मित्रमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नून । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नून ॥ ६ ॥

वस ई सोऽयमग्निः रेभो वन स्तुत्यः सूर्य इव उन्नाः दीप्ता ज्वालाः^३ प्रति वस्ते
आच्छादयति । तथा मित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् शोचिषा तेजसा रारपीति भृशं शब्दं
करोति । वयः ई योऽयमग्निः नक्तं रात्रौ अरुषः आरोचमानः सन् दिवा अहनीव नूनं मनुष्यान्
स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पूरकः । तथा अमर्त्यः अमरणधर्मा अरुषः आरोचमानो रोषरहितो
वा वयः अग्निः दिवा द्योतमानेन तेजसा नूनं नेतृनात्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः ।
यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अह्नि नूनं नेतृन् देवान्
हविर्भिः संयोजयति । यः दिवा नूनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधतो नवीनोदृषा रूक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्म्ना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधतः । नवीनोत् । वृषा । रूक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्म्ना । यन् ।

आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

वदिवो वन दीप्तस्य सूर्यस्येव विधतः विधातू रस्मीकुर्वतः यस्य अग्नेः वनवीनोत् भृशं शब्दोऽभूत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां वर्धिता रूक्षः दीप्तः सोऽग्निः ओषधीषु दह्यमानासु नूनोत् भृशं शब्दमकरोत् । यः च घृणा न संचलनशीलेन दीप्तेनैव ध्रजसा गमनशीलेन तेजसा पत्म्ना इतस्तत् उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः दम् अस्मच्छत्रून् दमयन् सुपत्नी शोभनपतिके रोदसी द्यावापृथिव्यौ वसुना धनेन आ पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरकैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायऽभिः । वा । यः । युज्येभिः । अकैः । विद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । ऋभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

यः अग्निः धायोभिर्वा धारकैश्चैरिव युज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः अकैः अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः दविद्योत् विद्योतते । यः च मरुताम् एतत्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततक्ष तन्करोति सर्वं तीक्ष्णकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् ऋभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषः दीप्तः रभसानः वेगं कुर्वन् अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ४ ॥

‘यथा होतः’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याष्वं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘यथा होतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोहक्तो विलियोगः ॥

यथा होतुर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्र उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे होतः देवानामाह्वतः सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामैतत् । देवतातौ यज्ञे यज्ञेभिः यजमानसाधनैर्विभिः यजासि

देवान् यजसि एव' एवं' हे अग्ने नः अस्माकम् अद्य अस्मिन् यज्ञे समानान् स्वस्वदृशानिन्द्रादीन्
 उशान् कामयमानस्वम् उशतः कामयमानान् यष्टव्यान् देवान् समना क्षिप्रं यक्षि यज ।
 यद्वा । समानं मन्यन्ते^१ अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूपभूद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभावा । चक्षणिः । नः । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वाऽयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उपऽभूत् । भूत् । अतिथिः । जातवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोः अहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वैर्ज्ञातव्यो
 लम्बनीयो वा वसः अग्निः नः अस्मभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं चनः अन्नं धात् दधातु
 प्रयच्छस्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा अमृतः मरणरहितः अतिथिः हविर्वहनाय
 सततगामी वजातवेदाः जातानां वेदिता जातघनो वा एवंभूतः यः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु
 उपभूद्भूत्^२ उपःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्रस्य चिच्छिश्रथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्रस्य । चित् । शिश्रथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

न इति संप्रत्यये । उक्तं च—‘ अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः ’ (निरु. ७. ३१) इति ।
 द्यावः स्तोतारः संप्रतीदानीं यस्य अग्नेः अभ्वं महत्कर्म पनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः सूर्यो न सूर्य
 इव शुक्रः शुक्रवर्णः^३ सन् भासांसि तेजांसि वस्ते आच्छादयति । यः च अजरः जरारहितः
 पावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निः वि इनोति^४ भासा सर्वं व्याप्नोति सोऽयम्^५ अश्रस्य चित् व्यापन-
 शीलस्यापि राक्षसादेः पूर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि शिश्रथत् हिनस्ति । ‘ श्रथ क्रथ हिंसायाम् ’
 इति धातुः ॥

वव्रा हि सूनो अस्यन्नसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मानम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वव्रा । हि । सूनो इति । असि । अन्नसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन् । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. त-एवमेव । २. त-मन्यते । ३. श-उषर्भूद्भूदभूत् । ४. घ-श-शुक्रवर्णः । ५. त-य-य इनोति ।
 ६. श- सोऽयमग्निः ।

हे वसूनो सहस्रः पुत्र । यद्वा 'वू प्रेरणे' । सर्वस्य प्रेरकाग्रे वदन्ना वदनीयः स्तुत्यः वसि
 वहि । परः पादः परोक्षकृतः । वदन्नासद्वा अदन्नासु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशन्
 वदन्निः । वज्रनुषा जन्मना स्वभावतः^१ एव वदन्म । गृहनामैतत् । गृहम् वदन् च यजमानानां वचके
 करोति । वज्रसने^२ ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्रे वनः अस्मभ्यं वसः तादृशः वत्वम् वज्रम् अन्नं वधाः देहि ।
 तथा वराजैव वजेः अस्मच्छत्रून् जय । एतत्सर्वार्थम् वदन्नेव राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्या-
 गारे वदन्तः मध्ये वक्षेति निवस^३ ॥

नितित्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्रयत्येत्यक्तून् ।

तुयाम् यस्त आदिशमरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत ॥ ५ ॥

नितित्ति । यः । वारणम् । अन्नम् । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्री । अत्ति । एत्ति । अक्तून् ।

तुयाम् । यः । ते । आदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिहुत ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वारणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः वनितित्ति निश्चयति तीक्ष्णीकरोति ।
 'तिज निशाने' इति धातुः । यश्च वदन्ने यष्टुभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् वदन्ति भक्षयति । तथा च
 श्रूयते- 'अन्नोदा वा एषोऽन्नपतिर्येदग्निः' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति । सोऽग्निः वदन्ने वायुरिव वराष्ट्री ।
 ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे^४ तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः ।
 तादृशः सन् वदन्ने रात्रीः वदन्ने अतिक्रामति । तद्वत्तमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च
 त्वत्पसादात् वदन्ने तं हिंस्याम वयः जनः वते तुभ्यम् वदन्ने आदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां
 हविषाम् वदन्ने अरातीः अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातृन्^५ ते त्वां प्रत्या-
 दिशामादेष्टृणामाक्षणां नामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । त्वं च वदन्ने वन शीघ्रगामी जात्यश्व
 इव वदन्ने हिंसका^६ वदन्ने आभिमुख्येन गच्छतः शत्रून् वदन्ने परिहुत परिगत्य हन्ता भव ॥
 द्वारतोहिंसार्थस्यैतद्रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्रे ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीर्यन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमत्सुभिः । अकैः । अग्रे । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीर्यन् ॥ ६ ॥

हे वदन्ने वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वभासा दीप्त्या वि वदन्ने वतन्थ विशेषणाच्छादयसि । तत्र
 दृष्टान्तः । वभानुमद्भिः प्रभावद्भिः वदन्ने अकैः अर्चनीयैः किरणैः वसूर्यो वन । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् ।
 परोऽर्धैः परोक्षकृतः । वपत्मन् । पतत्यस्मिन्निति पत्म मार्गः । तस्मिन् वदन्ने औशिजो वन । उशिजः

१. त-स्वभावेन । २. त-हे ऊर्जसने । ३. घ१-ग-श-निवससि; च-निवसति; त-निवासेः ।

४. ख-झ-भ-र-सर्वमीष्टे; घ-त-श-सर्वमीष्टे । ५. ख१-झ-भ-य-र-दातृन् । ६. त-हिंसकादन्यतः;
 य-हिंसकान्पततः अभिपततः ।

स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धौशिजः सूर्यः । स इव वदीयन् गच्छन् शोचिषा तेजसा भक्तः^१
संश्लिष्टः अत एव चित्रः चायनीयोऽग्निः तमांसि नैशान्यन्धकाराणि परि गणयत् परिणयति परितो
गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागाच्चिर्वर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्ये ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रऽतमम् । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्रे ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शर्वसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृऽतमाः ॥ ७ ॥

हे अग्रे मन्द्रतमं स्तुत्यतमं त्वाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि
यस्मात् ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरणैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां
संभजामहे तस्मात् महि महत् नः अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषि शृणु । हे अग्रे नृतमाः स्तुतीनां नेतृत्वा
ऋत्विजः शर्वसा बलेन वायुं गन्तारम् । यद्वा^२ । वायुमिव शर्वसा युक्तम्^३ इन्द्रं न इन्द्रमिव
देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविर्लक्षणेन धनेन पृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयायाः
'सुपां सुलुक्' इति लुक् ॥

नू नो अग्रेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्ष्यहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुन्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्रे । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पथिभिः । पर्षि । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुन्नम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्रे नः अस्मान् अवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्रहितैः पथिभिः मार्गैः रायः धनानि
नु क्षिप्रं स्वस्ति क्षेमेण वेषि गमय प्रापय । अंहः अंहसः पापात् पर्षि । उक्तलक्षणेर्मार्गैः पारय
चास्मान् । यानि त्वया सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुन्नानि^४ ता तानि^५ सुन्नं सुन्नानि सुखानि
गृणते स्तुवते मह्यं रासि देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्या-
जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः^६ सन्तः मदेम^७ हृष्याम^८ ॥ ॥ ६ ॥

'हुवे वः' इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाप्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'हुवे
वः सप्त' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्लुको विनियोगः ॥

१. ख-म-य-भक्तः सिक्तः । २. त-अथवा । ३. त-जलयुक्तम् । ४. त-'सुन्नानि ता
तानि' नास्ति । ५. त-शोभनपुत्रादिसहिताः । ६. ख-ज्ञ-त-न-म-य-र-मदेम मोदेम । ७. घ-हृष्येम;
त-हृष्यामः ।

हुवे वः सुनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रऽचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अध्रुक ॥ १ ॥

हे अग्ने वः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । त्वां वमतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः वहुवे आह्वयामि । कीदृशम् । सहसः बलस्य सुनुं पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचम् । अद्रोघव्या^१ प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः अध्रुक अद्रोघा यजमानानाम् एवंभूतः यः अग्निः विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्त्यानि द्रविणानि धनानि इन्वति प्रेरयति । स्तोत्रभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेऽव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातरग्ने त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च यज्ञियासः यज्ञार्हा यजमानाः वसूनि हविलक्षणां धनानि एरिरे आभिमुख्येन^२ प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेव क्षमायां भूम्यामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि सं दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः । 'अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत' (तै. सं. १. ५. १. १) इति ब्राह्मणम्^३ । तस्मिन्स्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं विक्षु प्रदिवः सीद आसु कृत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधृते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विक्षु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । कृत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोषि । विधृते । चिकित्वः । वि । आनुषक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विक्षु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे । तथा कृत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां

धनानां^१ वरुणीभूवः । रंहयिता^१ यजमानेभ्यः प्रापयिताभूः ।^१ अतः कारणात् हे^१ चिकित्वः विद्वन्^१
 वजातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरग्रे^१ विधत्ते परिचरते यजमानाय^१ वसूनि धनानि^१ आनुषक्^१
 अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा^१ वि^१ इनोषि विविधं प्रेरयसि ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति द्वचः । सूत्रितं च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वचाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अमिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रऽमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे^१ अग्ने^१ वयः^१ शत्रुः^१ सनुत्यः^१ । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन्^१ वनः^१
 अस्मान्^१ अभिदासत् उपक्षयति बाधते । वयः च^१ अन्तरः^१ अभ्यन्तरवर्ती सन्^१ हे^१ मित्रमहः^१ अनुकूल-
 दीप्ते मित्राणां महयितवोग्रे^१ वनुष्यात् हिंस्यात्^१ तम् उभयविधं हे^१ तपिष्ठ तप्तमाग्ने^१ तपसा तेजसा^१
 तपस्वान् तेजस्वी त्वम्^१ अजरेभिः^१ जरारहितैः^१ वृषभिः^१ वर्षितृभिः^१ वृष्टिहेतुभूतैः^२ तव^१ स्वैः^१ स्वभूतैः^१
 असाधारणैस्तेजोभिः^१ तप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । समऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे^१ सहसः^१ सूनो बलस्य पुत्राग्ने^१ ते त्वां^१ वयः^१ यजमानः^१ यज्ञेन यागेन^१ ददाशत् परिचरति ।
 वयः च^१ समिधा^१ समिन्धनसाधनेनेध्मेन । यश्च^१ उक्थैः^१ शस्त्रैः^१ अर्केभिः^१ अर्चनीयैः^१ स्तोत्रैश्च^१ परिचरति
 हे^१ अमृत मरणधर्मरहिताग्ने^१ सः यजमानः^१ मर्त्येषु मनुष्येषु^१ प्रचेताः^१ प्रकृष्टज्ञानः^१ सन्^१ राया धनेन^१
 द्युम्नेन द्योतमानेन^१ श्रवसा^१ श्रवणीयान्नेन^१ यशसा वा^१ वि^१ भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिर्क्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२सः त्वम् ^३इषितः प्रेषितः सन् ^४तूयं क्षिप्रं ^५तत् ^६वृद्धिं कुरु । किं तदित्यत आह । ^७सहस्वान् बलवांस्त्वं ^८स्पृधः स्पर्धमानान् ^९सहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन^१ तेजसा वा ^{११}बाधस्व विनाशय । ^{१२}द्युभिः द्योतमानैस्तेजोभिः ^{१३}अक्तः संसिक्तस्त्वं ^{१४}वचोभिः स्तुतिरूपैर्वाक्यैः ^{१५}यच्छस्यसे यत्स्तूयसे^२ । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थः । ^{१६}तत् ^{१७}मन्म मननीयं ^{१८}घोषि घोषणीयं ^{१९}जरितुः स्तोत्रं ^{२०}जुषस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युमन्मजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युमन्म् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२तव संबन्धिन्या ^३ऊती ऊत्या रक्षया ^४तं ^५कामम् ^६अश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे ^७रयिवः धनवन्नग्ने ^८सुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं ^९रयिं धनम् ^{१०}अश्याम प्राप्नुयाम । तथा ^{११}वाजयन्तः वाजमन्ममात्मन इच्छन्तो वयं ^{१२}वाजं त्वया दत्तमन्नम् ^{१३}अभि आभिमुख्येन ^{१४}अश्याम प्राप्नुयाम । हे ^{१५}अजर जरारहिताग्ने ^{१६}ते त्वदीयम् ^{१७}अजरं जरारहितं ^{१८}द्युम्नं द्योतमानं यदाश्च ^{१९}अश्याम प्राप्नुयाम ॥ ७ ॥

'प्र नव्यसा' इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्होक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सुनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सुनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्स्वनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

^१गातुम् उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा ^२सहसः ^३सूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् ^४अवः अन्नं रक्षणं वा ^५इच्छमानः इच्छन् स्तोता ^६नव्यसा^३ नवतरेण ^७यज्ञेन युक्तः सन् ^८अच्छ आभिमुख्येन ^९प्र ^{१०}जिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । ^{११}वृश्चद्वनं वृक्षं^४ छिन्नं दग्धं^४ वनं येन तादृशं ^{१२}कृष्णयामं कृष्णवर्त्मानं ^{१३}रुशन्तं श्वेतवर्णं ^{१४}वीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन ^{१५}होतारं यष्टारं ^{१६}दिव्यं दिवि भवम् ॥

१. ज्ञ-त-परेषामभिभव० । २. ज्ञ-त-स्तूयसे । ३. ज्ञ-त-नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४. घ-निर्दग्धम्; श-वृक्तं निर्दग्धम् ।

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनस्थाः । अजरेभिः । नानदत्तऽभिः । यविष्ठः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भर्वन् ॥ २ ॥

वसः अग्निः वश्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । वतन्यतुः शब्दकारी वरोचनस्थाः । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः वअजरेभिः जरारहितैः वनानदद्भिः अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा वयविष्ठः युवतमः । वयः वपावकः शोधकः वअग्निः वपुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् वपुरुणि बहूनि वपृथूनि स्थूलानि काष्ठानि वभर्वन्^१ भक्षयन् वअनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तते इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गोऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या^२ (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

हे वशुचे शुद्ध दीप्त वा वअग्ने वते त्वदीयाः ववातजूतासः वातेन प्रेरिताः वशुचयः निर्मलाः वभामासः दीप्तयः वविष्वक् सर्वतः ववि चरन्ति विविधं गच्छन्ति । वतुविम्रक्षासः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः वदिव्याः दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः वनवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः ववना वनानि ववनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । वधृषता धर्षकेण तेजसा वरुजन्तः वनानि^३ भक्षयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।

अर्धं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वपन्ति । विषितासः । अश्वाः ।

अर्धं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे वशुचिष्मः दीप्तिमन्तरे वते तव वशुक्रासः शुभ्राः वये वशुचयः दीप्तयः वक्षां पृथिवीं भूमिं ववपन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः'

१. त१-भर्वन् भजन् । २. न-अनुवाक्या । सूत्रितं च-वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीळते विश इति । ३. ख-भ-भ-य-वना वनानि ।

(क्र. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मयः विविचिताः विमुक्ताः विश्वाः इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । विअध अस्मिन् काले ते त्वदीयः भ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः पृथग्भेः नाना-
रूपाया भूमेः अधि उपरि सानु समुच्छ्रितं देशं पर्वताग्रादिकं प्रति यातयमानः स्वकीयमग्रं
व्यापारयन् उर्विया उरु बहुलं वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अध । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णाः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

विअध अपि च वृष्णः वर्षितुरग्नेः जिह्वा ज्वाला प्र पापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । गोषुयुधो नाशनिः सृजाना । असुरैरपहृतासु गोषु युध्यन्निद्रो गोषुयुत् ।
तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा शूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य प्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः
दुःसहमेवम् अग्नेः क्षातिः ज्वाला सोढुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दहन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति
क्षायतेरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च दुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यः भीमः भयंकरोऽग्निः वनानि
दयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।

स बाधस्वप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहोभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने विभानुना दीप्त्या पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ॥
गन्तव्यानि स्थानानि महः महतः तोदस्य प्रेरकस्य धृषता धर्षकेण रश्मिना सह आ ततन्थ
आस्तृणासि आच्छादयसि । सः त्वं भया भयकरणानि अप बाधस्व । तथा सहोभिः अभि-
भवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा स्पृधः स्पर्धमानान् वनुष्यन् हिंसन् वनुषः हिंसकान् शत्रूनि । नि
जूर्व निजहि ॥ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उत्खासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रवतः 'स चित्र' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'स चित्र चित्रं
चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गुणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रक्षत्र । चित्रतमम् । वयःऽधाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्र । चन्द्राभिः । गुणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे वचित्र चायनीय हे वचित्रक्षत्र विचित्रबल चायनीयधन वा हे वचन्द्र आह्लादकाम्ने वसः तादृशस्वं वचन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः वृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवद्भ्यः वअस्मे अस्मभ्यं दातुं वरयि धनं वयुवस्व पृथक् कुरु । कीदृशं रयिम् । वचित्रं चायनीयं वचितयन्तं ज्ञापयन्तम् । धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । वचित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यभूतं वयोधां वयसोऽन्नस्य धातारं प्रदातारं वचन्द्रम् आह्लादकं वपुरुवीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं वबृहन्तं महान्तम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ ८ ॥

‘मूर्धानम्’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्पौ शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्यन्तम्’ इति । गतः सूक्त-
त्रिविधयोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं—‘मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमुत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमर्तिथिं जनानामसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । समऽराजम् । अर्तिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

वमूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य । वदिवः शुलोकस्य वपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः वअरतिं गन्तारम् । यद्वा । गन्तव्यं स्वामिनं ववैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् वऋते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् वआ आभिमुख्येन वजातं सृष्ट्यादावुत्पन्नं वकविं क्रान्तदर्शिनं वसम्राजं सस्यग्राजमानं वजनानां यजमानानाम् वअर्तिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा^१ । अतिथिक्त्वृज्यम्^२ । वासन् आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते । वपात्रं पातारं रक्षकम् । यद्वा । आस्येन धारकम् । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानराग्निं वदेवाः स्तोतार ऋविजो देवा एव वा वआ वजनयन्त । यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन्^३ । अरण्योः सकाशादुदयादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त ।

वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

वयज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां वनाभिं नहनं बन्धकं तथा वरयीणां धनानां वसदनं स्थान-
मेकनिलयं वमहां महान्तम् वआहावम् । आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा ।

वृष्ट्युदकधारणमाहावं निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम् ^१अभि अभितः ^२सं ^३नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा ^४वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ^५अध्वराणां यज्ञानां ^६वर्यं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्वज्रेतारं ग्राहयितारं ^७गमयितारं ^८यज्ञस्य ^९केतुं प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं ^{१०}देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ^{११}जनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्रे त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्त्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अग्रे । त्वत् । वीरासः । अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२वाजी हविलक्षणान्नवान् पुरुषः ^३त्वत् त्वत्तः सकाशात् ^४विप्रः मेधावी ^५जायते । तुभ्यं हविर्दानेन मेधावी भवति । तथा ^६वीरासः वीराः ^७त्वत् त्वत्तः ^८अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणांमभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९वैश्वानर ^{१०}राजन् राजमानाग्रे ^{११}त्वमस्मासु त्वद्भक्तेषु ^{१२}स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि ^{१३}वसूनि धनानि ^{१४}धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तव । क्रतुभिः । अमृतस्त्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे ^१अमृत मरणधर्मरहितग्रे ^२विश्वे सर्वे ^३देवाः स्तोतारः ^४जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं ^५त्वां ^६शिशुं ^७न पुत्रमिव ^८अभि ^९सं ^{१०}नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति* । यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे ^{११}वैश्वानर अग्रे ^{१२}यत् यदा ^{१३}पित्रोः पालयिष्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^{१४}अदीदेः दीप्यसे तदानीं ^{१५}तव त्वदीयैः ^{१६}क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः ^{१७}अमृतत्वं देवत्वम् ^{१८}आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्रे नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविन्दः केतुं वयुनेष्वह्वाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तव । तानि । व्रतानि । महानि । अग्रे । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपस्थे । अविन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अह्वाम् ॥ ५ ॥

१. घ-ज्ञ-त-न-श-यज्ञानां संबन्धिनम् । २. ज्ञ-त-ग्रहीतारम् । ३. य-मरणरहितग्रे । ४. न-अभिसंगच्छन्ते; श-अभिसंगच्छन्ते अभिसंस्तुवन्ति ।

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् अग्ने तव त्वदीयानि तानि प्रसिद्धानि व्रतानि कर्माणि महानि महान्ति नकिरा दधर्ष न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते^१ । यत् यदा त्वं पित्रोः द्यावापृथिव्योः उपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे वयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु जायमानः सन् अह्नां केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् अविन्दः अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा निवारयन्नस्थापय इत्यर्थः । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्नुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अर्धि । मूर्धनि । वयाःऽइव । रुरुहुः । सप्त । विस्नुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः चक्षसा तेजसा अमृतस्य उदकस्य केतुना प्रज्ञापकेन दिवः सुलोकस्य सानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि विमितानि निर्मितानि । यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् । तस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य मूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणिते विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवना भुवनान्युदकानि अधि वसन्ति । यद्वा वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा वयाः शाखाः इव सप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः^२ वा विस्नुहः नद्यश्च गङ्गाद्याः रुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थः ।

वि यो रजांस्यभिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अभिमीत । सुक्रतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

सुक्रतुः सुकर्मा वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः यः अग्निः रजांसि उदकानि लोकान् वा वि अभिमीत निर्मितवान् । तथा दिवः सुलोकस्य संबन्धीनि रोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि कविः कान्तदर्शी सन् योऽग्निः वि अभिमीत । यः च विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि व्याप्तान्युदकानि वा परि पप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् अदब्धः केनाप्यहिंसितः गोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता अमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य रक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ १ ॥

‘पृक्षस्य’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदितः^१ षट् जगत्स्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—‘पृक्षस्यान्या त्रिष्टुप्’ इति । चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अभिप्लविके पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोम इव पवते चारुः अग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नु । वोचम् । विदथा । जातवेदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संपृक्तस्य व्यासस्य । यद्वा । पृक्षं हविलक्ष्णमन्नम् । तद्वतः । वृष्णः कामानां वर्धितुः । अरुषस्य आरोचमानस्य । जातवेदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः । सहः बलमभिभवनसमर्थं । विदथा विदधे यज्ञे । नु क्षिप्रं । प्र वोचं प्रवर्षामि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नुशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा । शुचिः निर्मला यद्वा स्तोतॄणां शोधयित्री । चारुः शोभना । मतिः मननीया स्तुतिश्चास्मै । वैश्वानराय । अग्रये । पवते । मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोम इव । यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षममिमीत सुकृतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽकृतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरः । अग्निः । व्रतपाः व्रतस्य पालकः । परमे उत्कृष्टे । व्योमनि व्योमन्याकाशे । जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् । व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च । अरक्षत रक्षति । अन्तरिक्षं च । वि । अमिमीत । एतदुपलक्षितांस्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा । सुकृतुः शोभनकर्मा । वैश्वानरः अग्निः । महिना स्वमहिम्ना तेजसा । नाकं बुलोकम् । अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।

वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृण्यम् ॥ ३ ॥

१मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् १अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः १रोदसी द्यावापृथिव्यौ
१व्यस्तभ्रात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा
१ज्योतिषा तेजसा १तमः अन्धकारं च १अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् १अकृणोत् अकरोत् ॥ वाव-
दिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च १धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ १चर्मणीव यथा
पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा १वि १अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं
बहुना १वैश्वानरः अयमग्निः १विश्वं सर्वं १वृण्यं वीर्यम् १अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत् विशो राजानमुप तस्थुऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत् । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अग्निम् । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । परावतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । १अपाम् अन्तरिक्षस्य १उपस्थे उपस्थाने मध्ये १महिषाः । महन्नामैतत् ।
महान्तो मरुतः १अगृभ्णत् अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च
१विशः प्रजाः १राजानं स्वाप्तिनम् १ऋग्मियम् अर्चनीयम् १उप १तस्थुः अस्तुवन् । अपि चेत्तं १वैश्वान-
नरम् १अग्ने पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं १दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा १मातरिश्वा वायुः १परावतः
दूरदेशात् १विवस्वतः आदित्यात् १आ १अभरत् इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदध्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पृव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विदध्यम् । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पृव्याऽइव । राजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १युगेयुगे काले काले १विदध्यम् । विदधो यज्ञः । तदहं त्वामुद्दिश्य १नव्यसीं नव-
तरां स्तुति १गृणद्भ्यः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं १रयिं धनं १यज्ञसं यज्ञस्विनं पुत्रं च १धेहि विधेहि कुरु ।

किंच हे राजन् राजमान अजर जरारहिताने पव्येव वज्रेणेवात्सीयेन तेजसा वनिनं न वृक्षमिव
अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारं शन्तु नीचा नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा नि वृश्च
निजहि ॥

अस्माकमग्रे मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानरं वाजमग्रे तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्रे । मघवत्सु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्रे । तव । उतिभिः ॥ ६ ॥

हे अग्रे अस्माकम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु मघवत्सु हविलक्षणेन धनेन युक्तेषु क्षत्रं
धनं धारय स्थापय । कीदृशम् । अनामि अनमनीयमनपहार्यम् अजरं जरारहितमनश्वरं सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे वैश्वानर अग्रे तवोतिभिः त्वत्संबन्धिमी रक्षणैः वयं शतिनं शत-
संहयायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा सहस्रिणं वाजम् अन्नं जयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टे अस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरिन् ।

रक्षां च नो ददुषां शर्धो अग्रे वैश्वानरं प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिषधस्थ । सूरिन् ।

रक्ष । च । नः । ददुषाम् । शर्धः । अग्रे । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

हे इष्टे यष्टव्य एषणीय वा त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिधा-
यतनेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानाग्ने अदब्धेभिः केनाप्यहिंसितैः तव त्वदीयैः गोपाभिः गोपकैः
रक्षकैस्तेजोभिः अस्माकं सूरिन् अस्मदीयान् स्तोतृन् पाहि रक्ष । हे वैश्वानर अग्रे ददुषां
हवींषि दत्तवतां नः अस्माकं शर्धः बलं रक्ष च । स्तवानः स्तूयमानस्त्वं प्र च तारीः
प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

‘अहश्च’ इति सप्तचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘अहश्च’
इति । व्यूह्ये दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमास्तशस्त्रे वैश्वानरनिविद्वानमिदम् । सूच्यते हि—‘अहश्च कृष्णं
मध्वो वो नाम’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अव । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति ^१अहः । ^२कृष्णं कृष्णवर्णम् । एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णा रात्रिः ^३च ^४अर्जुनं ^५च सौर्येण तेजसा शुक्लवर्णम् ^६अहः दिवसश्च ^७रजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्भ्रजयन्ती ^८वेद्याभिः वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः ^९वि ^{१०}वर्तते विविधं पर्यावर्तते । यद्वा । रजसी द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तते । एतच्च ^{११}वैश्वानराग्रेराज्ञया ^{१२}इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च ^{१३}वैश्वानरः ^{१४}अग्निः ^{१५}जायमानो ^{१६}न ^{१७}राजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव ^{१८}ज्योतिषा तेजसा ^{१९}तमांसि ^{२०}अवातिरत् अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्विपुत्र इह वक्त्वानि पुरो वदत्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । समरेऽपरे । अतमानाः ।

कस्य । स्वि । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । पुरः । वदति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यद्भृषिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । ^१तन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि ^२अहं ^३न ^४वि ^५जानामि । तथा ^६ओतुम् । ओतवस्तिरश्रीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यज्ञव्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं ^७न ^८वि जानामि । अपि चैतदुभयसार्थं तं पटं यज्ञलक्षणं ^९न ^{१०}वि जानामि ^{११}यं पटं यज्ञलक्षणं ^{१२}समरे संगमने देवयजने ^{१३}अतमानाः सततं चेष्टमाना ऋषिजः ^{१४}वयन्ति तन्तून्तुंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । ^{१५}इह अस्मिन् लोके ^{१६}कस्य ^{१७}स्वि । स्विदिति वितर्के । कस्य खलु ^{१८}पुत्रः मनुष्यः ^{१९}वक्त्वानि वक्त्वानि तानिमानि ^{२०}पुरः परस्तादमुस्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य ^{२१}पित्रा ^{२२}अवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनानुशिष्टः सन् ^{२३}वदति वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च संप्रदायविद्भिर्लुक्-‘वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्दिवि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यज्ञं वि चेष्टाश्चैतुः स्याद्वस्त्रं वातव्यमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः’ इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तून् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोतुन् पञ्चीकृतानि स्थूलाभ्योतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तूनामोतूनां च संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमभ्ररः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्विषये परः परस्ताद्बुद्धेरविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्त्वानिमान्यवरेणार्वाचीनेन सृष्ट्युत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदति । वदेत् । स्वोत्पत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘स्वप्रवृत्तिभिः’ नास्ति; श-स्ववृत्तिभिः । २. घ-एतस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ-वैश्वानरस्याग्रेराज्ञया; र-वैश्वानराज्ञया; श-वैश्वानरो राज्ञः ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्तवान्युतथा वदति ।

य ई चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्तवानि । ऋतुऽथा । वदति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन^१ प्रकारेण^१ दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति केचनया प्रतिपादयति ।
 वस^२ इत् स एव वैश्वानरोऽग्निः वतन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतश्चाणि ववि
 जानाति तथा वसः एव ओतुम् ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति ।
 वक्तुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये वक्तव्यानि वक्तव्यानि च तानि वदति वदेत् । वयः
 अयं वैश्वानरः वमृतस्य गोपाः उदकस्य गोपायिता रक्षिता अवः अवस्तात् भूलोके चरन् पार्थि-
 वाग्निरूपेण संचरन् परः परस्ताद्वि व अन्येन सूर्यात्मना पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईम् इमानि
 परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि चिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव
 तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्यः कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि
 च स एव वि जानाति । स एव वक्तव्यानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानिमान्युतथा काले काले यदा यदा
 विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्ब्रह्मेत्येत आह । यो वैश्वानरो
 विश्वनरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावोऽवस्तात् संसारदशायां चरन्
 अन्तःकरणोपेतः^२ जीवात्मभावेन संचरन् परः परस्ताद्विद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन
 निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् इमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा
 च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते—‘ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ (श्वे. उ.
 ६. १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा^३ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽस्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निः प्रथमः आद्यः होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम् इमं
 पश्यत भजतेत्यर्थः । मर्त्येषु मरणस्वभावेषु^३ शरीरेषु^३ अमृतं मरणरहितम् इदं वैश्वानराख्यं ज्योतिः
 जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च वसः अयम् अग्निः ध्रुवः निश्चलः आ समन्तात् निषत्तः
 निषण्णः सर्वव्यापी अत एव अमर्त्यः मरणरहितोऽपि तन्वा शरीरेण संबन्धात् जज्ञे जायते ।
 वर्धमानः च भवतीति उपचर्यते^४ ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्ये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्स्व । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । समनसः । सकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

‘ध्रुवं निश्चलं मनः मनसः तस्मादपि जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्यं ज्योतिः पतयत्सु गच्छत्सु’ जङ्गमेषु प्राणिषु अन्तः मध्ये निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । दृश्ये कम् । दर्शनार्थम् । किं च विश्वे सर्वे देवाः च समनसः समानमनस्काः सकेताः समान-प्रज्ञाश्च सन्तः एकं मुख्यं गन्तारं वा क्रतुं कर्मणां कर्तारं साधु सम्यक् अभि वि यन्ति आभि-मुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘अनेजदेकं मनसो जवीयः’ (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ (तै. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृश्ये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वे जानन्ति । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनरात्मकं परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्’ (बृ. उ. ४. ४. १६) इति ॥

वि मे कर्णौ पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णौ । पतयतो । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।

ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य मे मम कर्णौ कर्णौ वि पतयतो विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीय-गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदृक्षमाणस्य मम चक्षुः इन्द्रियं वि पतयति विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा ज्योतिः प्रकाशकं हृदये हृदयपुण्डरीके आहितं निहितं यत् बुद्ध्याख्यं तच्च मे इदमपि वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च दूर-आधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यन्तं यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । मे मदीयं मनः च वि चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु किं स्वित् अहं

वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । वकिमु वनु किमु खलु संप्रति वमनिष्ये मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्रे तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्रे । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतु । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतु । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ तमसि अन्धकारे तस्थिवांस स्थितवन्तं त्वां विश्वे सर्वे देवाः अनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः अमर्त्यः मरणरहितः वैश्वानरः अग्निः नः अस्मान् ऊतये ऊत्या रक्षणेन अवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

‘पुरो वः’ इति सप्तचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाश्रेयम् । सप्तमी विशिका द्विपदा विराट् शिष्टाष्टिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरो वो द्विपदान्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुअध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः यूयं मन्द्रं मोदनं स्तुत्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् अग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् यज्ञे पुरः दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरः दधिध्वम् । विभावा विशेषेण दीप्यमानः जातवेदाः जातानां वेदिता वसः^२ अग्निः हि यस्मात् नः अस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तमु द्युमः पुर्वणीक होतृग्रे अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतैव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । द्युमः । पुरुऽअनीक । होतः । अग्रे । अग्निऽभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मे । ममताऽइव । शूषम् । घृतम् । न । शुचिं । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हे वसुमः दीप्तिमन् पुर्वणीक बहुज्वाल् होताः देवानामाह्वातः अग्ने अग्निभिः तवावयव-
भूतैरन्यैरग्निभिः सार्धम् इधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् मनुषः मनुष्यस्य स्तोतुः तमु तं स्तोमं
शृण्विति शेषः । उ इति पादपूरणम् । वयं स्तोमं स्तोत्रं शृणुषु सुखकरं घृतं न पवित्राभ्याम्
उत्पूतं घृतमिव शुचि शुद्धम् अस्मै अग्नये मतयः मन्तारः स्तोतारः ममतेव । ममता नाम
ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव पवन्ते पुनन्ति संकुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं
स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्ब्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । ऊतिभिः । चित्रशोचिः । ब्रजस्य । साता । गोमतः । दधाति ॥ ३ ॥

वसः^१ यजमानः मर्त्येषु मनुष्येषु^२ मध्ये^३ श्रवसा अग्नेन पीपाय वर्धते विप्रः मेधावी वयः
यजमानः उक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवीषि ददाश प्रयच्छति । तं यजमानं चित्रशोचिः विचित्र-
दीप्तिरग्निः चित्राभिः आश्रयभूतभिः ऊतिभिः^३ रक्षाभिः^३ गोमतः गोभिर्बुक्तस्य ब्रजस्य गोष्ठस्य
साता सातौ संभजने दधाति धारयति ॥

आ यः प्रप्रौ जायमान उर्वी दूरेदशा भासा कृष्णाध्वा ।

अध बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेदशा । भासा । कृष्णाध्वा ।

अध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददशे । पावकः ॥ ४ ॥

कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा वयः अग्निः जायमानः प्रादुर्भवन् उर्वी विस्तीर्णे द्वावापृथिव्यौ दूरे-
दशा दूरे दृश्यमानया भासा दीप्त्या आ प्रप्रौ आपूरयति सः पावकः अग्निः अध अनन्तरम्
ऊर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि बहु चित् बह्वपि तमः अन्धकारं शोचिषा दीप्त्या
तिरः तिरस्कुर्वन् ददशे दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्रे रयिं मध्वत्तुयश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू । नः । चित्रम् । पुरुवाजाभिः । ऊती । अग्रे । रयिम् । मध्वत्तुयः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुवीर्यैभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

१. श-सोऽयम् । २. झ-न-मध्ये; ज-त-र-मनुष्येषु । ३. ख-झ-झ-त-न-स-य-र-श-‘ऊतिमी
रक्षाभिः’ नास्ति ।

हे अग्ने वसववद्भ्यः हविलक्ष्णधनयुक्तेभ्यः वनः अस्मभ्यं वपुरुवाजाभिः बह्वैः वज्रती कृतिभिः रक्षणेः सह वचित्रं चायनीयं वरयि धनं वनु क्षिप्रं वधेहि देहि प्रयच्छ । चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्च-
यार्थः । वये वराधसा धनेन वश्रवसा अग्नेन वच सुवीर्यैभिः शोभनैर्वीर्यैश्च वअन्यान् वजनान् मनुष्यान्
वअति अतिशयेन वअभि वसन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्र उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।
भरत्वाजेषु । दधिषे । सुवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे अग्ने उशन् कामयमानस्त्वम् इमं पुरोवर्ति यज्ञं यागसाधनं वचनः हविलक्ष्णमज्ञं
वधाः धेहि । स्वात्मनि धारय । वयं च पुरोडाशादिकम् आसानः आसीन उपविशन्^१ हविष्मान्
हविर्युक्तो यजमानः वते तुभ्यं त्वदर्थं जुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च भरद्वाजेषु ऋषिषु
वसुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं दधिषे धारय । गध्यस्य । गध्यतिमिश्रीभावकर्मा । मिश्रणीयस्य
प्राप्यस्य वाजस्य अन्नस्य सातौ संभजने निमित्तभूते अवीः तानृषीन्^२ रक्ष च^३ ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने द्वेषांसि द्वेष्टन् शत्रून् वि इनुहि विविधं गमय । इळाम् अन्नं चास्मदीयं वर्धय ।
वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्
मदेम मोदेम तृप्ता भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

‘यजस्व होतः’ इति षट्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च—
‘यजस्व षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिनक्षत्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हे होतः देवानामाहूतः अग्ने यजीयान् यष्टुतमस्त्वम् इषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्रार्थितः
सन् वन इति संप्रत्यर्थे । संप्रति प्रयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे मरुतां देवानां बाधः शत्रूणां बाधकं

गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति-
बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छन्नून् बाधः बाधस्वेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च
मित्रावरुणा । अहरभिमानि देवो मित्रो वरुणो राध्यभिमानि । तौ च नासत्या सत्यस्य नेतारौ
सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान्
होत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् आ ववृत्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अधुगन्तर्देवो विदथा मर्येषु ।

पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रतमः । नः । अधुक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्येषु मनुष्येषु अन्तः मध्ये वर्तमानः^१ विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामा-
ह्वाता भवसि । कीदृशस्वम् । मन्द्रतमः स्तुत्यतमः नः अस्माकम् अधुक् अद्रोग्धास्मदर्थं द्रोहरहितो
वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः^२ । देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा ह्यन्तेऽस्यामाहुतय
इति जुहुर्ज्वाला । तथा पावकया शोधयित्वा आसा आस्येन देवानामास्यभूतया वह्निः हविषां
बोधा त्वं तव स्वां स्वभूतां स्विष्टकृदास्यां तन्वं तन् यजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । हु । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता^३ धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने त्वे त्वां वष्टि कामयते । चिद्धि इत्येतत्
पादपूरणम् । किमर्थम् । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् प्र यजध्वै प्रकर्षेण यष्टुं त्वदीयं जन्म प्रादुर्भावं
गृणते स्तुवते यजमानायेदग्भूतयजमानार्थम् । यद्ध यदा खलु अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये वेपिष्ठः
अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रः मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवत् मदकरं
छन्दः स्तोत्रं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

१. ख-ज्ञ-त-न-म-र-वर्तमाने । २. ख-ज्ञ-न-भ-य-‘इत्यर्थः’ नास्ति । ३. श-धनहेतुभूता धनं
लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युत्स्वर्पाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युत् । सु । अपाकः । वि॒भावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातहव्याः । अञ्जन्ति । सुप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः । सु । अदिद्युत् । सुष्ठु द्योतते दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्वयप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने स त्वम् उरूची उरु विस्तीर्णमञ्चन्यौ विस्तृते । रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजस्व हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथि-मिव यं पञ्च जनाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः रातहव्याः दत्तहविष्काः सन्तः सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाः नमसि नमसा अग्नेन हविलक्षणेन अञ्जन्ति सिञ्जन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिर्ग्रावयामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतवती । सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सदने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यत् । ह । यदा खलु नमसा हविषा सह । अग्नौ अग्निसमीपे बर्हिः । वृञ्जे । वृजिभेदनार्थः । छिद्यते । आह्रियत इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुष्ठु दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा सुक् अयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा पृथिव्याः भूमेः सदने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिः अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं यज्ञः अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतदेवेभिर्ग्रे अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम वृजनं नाहं ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहस्रः । ववसानाः । अति । स्रसेम । वृजनम् । न । नाहं ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वतः अग्ने देवेभिः देवैर्द्यौतमानैरन्यैः अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् नः अस्मभ्यं रायः धनानि दशस्य

प्रयच्छ । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽवावसानाः हविषा त्वामाच्छादयन्तो वयं ऽवृजनं ऽन शत्रुमिव ऽअंहः पापम् ऽअति ऽस्त्रसेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः^१ ॥ १३ ॥

‘ मध्ये होता ’ इति षट्च द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ मध्ये ’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वै ।

अयम् । सः । सूनुः । सहसः । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान ॥ १ ॥

ऽहोता देवानामाह्वाता ऽबर्हिषः यज्ञस्य ऽराट् राजा ऽअग्निः ऽतोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत इति तोदो यजमानः । तस्य ऽदुरोणे गृहे ऽमध्ये निषीदतीति शेषः । किमर्थम् । ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽयजध्वै यष्टुम् । ऽसः तादृशः ऽअयं ऽसहसः ऽसूनुः सहसस्पुत्रः ऽऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वाग्निः ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽदूरात् दूरत एव ऽशोचिषा तेजसा ऽततान आतनोति विस्तारयति । दूरवेक्षे घर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगज्जासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्त्सर्वतातेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसुधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

ऽद्यौः स्तोता ऽसर्वतातेव । इवशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे । यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातिष्ठत्ययः । सर्वः स्तोता हे ऽयजत्र यष्ट्व्य ऽराजन् राजमानाग्ने ऽअपाके प्राज्ञे ऽत्वे ऽयस्मिन् त्वे त्वयि ऽसु^२ अत्यन्तं ऽनु क्षिप्रम् ऽआ ऽयक्षत् आयजति हवींषि जुहोति ऽत्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं ऽततरुषो ऽन तरिता सूर्य इव ऽजंहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तृ प्लवन-तरणयोः ’ इत्यस्मात् कसौ रूपं ततर्वाणिति । तस्य षष्ठ्या^३ रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्येव जंहो वेगः तव^४ भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि ऽमानुषा मनुष्याणां^५ संबन्धीनि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽयजध्वै यष्टुं देवेभ्यो दातुम् ॥

१. ख-न-भ-अतिक्रामेमेत्यर्थः; झ-अतिक्रामेत्यर्थः; त२-अतिक्रामेत्यर्थः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-
‘ सु ’ नास्ति । ३. य-षष्ठ्याः । ४. ख-झ-भ-य-र-तद्वत् । ५. ख-झ-न-भ-य-मानुषाणाम् ।

तेजिष्ठा यस्यरतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्मर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

यस्य अग्नेः । अरतिः गन्त्री ज्वाला । तेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती । वनेराट् दावरूपेण^१ अरण्ये राजमाना वर्तते । वृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः । तोदो अध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स ह्वाध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे । अद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च । अद्रोघो न अद्रोघव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोघा वायुरिव तादृशः । अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः । ओषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु । द्रविता शीघ्रगामी सन् । अवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् । त्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव । चेतति चेतयति^२ सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकैभिरेतरी न शूषैरग्निः स्तवे दम् आ जातवेदाः ।

द्वन्नो वन्वन् कृत्वा नार्वोऽस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकैभिः । एतरी । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

द्वुऽन्नः । वन्वन् । कृत्वा । न । अर्वा । उन्नः । पिता । अस्व । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा । सः । अग्निः । अस्माकैभिः अस्मदीयैः स्तोत्रभिः । एतरी^३ । न । एतरी गन्तरि^३ याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा । शूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः । दमे अस्मदीये यज्ञगृहे । आ आभिमुख्येन । स्तवे स्तूयते । अपि च । द्वन्नः । द्वुऽन्नः । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव । वन्वन् वनानि संभजन् । कृत्वा । न । क्रतुना आत्मीयेन^४ कर्मणा च । अर्वा गन्ता च^५ भवति । तत्र दृष्टान्तः । उन्नः । पितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको बोधो बृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । यज्ञैः यज्ञवर्जित्यजमानैश्च । जारयायि स्तूयते । जारतेः स्तुतिकर्मणः एतद्वृत्तम्^६ ।

अर्धं स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।

सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धर्वीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अर्धं । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुयाति । पृथ्वीम् ।

सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धर्वीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

१. झ-न-भ-दावरूपे । २. ख-‘चेतयति’ नास्ति; त२-र-चितयति; न-चिन्तयति । ३. ख-एतरी तदुपरि; झ-एतरी न उपगन्तरि; झ-त१-भ-एतरी तदुपगन्तरि; त२-र-एतरी नदुपगन्तरि; न-एतरी तद्व्युपगन्तरि । ४. ख-झ-झ-त-न-भ-र-‘आत्मीयेन’ नास्ति । ५. घ-वर्जितेषु ‘च’ नास्ति । ६. ख-झ-न-भ-य-इदं रूपम् ।

अथ अस्मिँल्लोके । वस्म इति पूरकः । अस्य अग्नेः वभासः रश्मीन् वपनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । यत् यदा वृथा अनायासेन तक्षत् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दहन् पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवम् अनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । यः अग्निः स्पन्दः स्पन्दनवान् विषितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव सद्यः शीघ्रं धवीयान् गन्तुमो भवति । क इव । ऋणो न तायुः । ऋणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्निः धन्व मरुभूमिमतिक्रम्य वराद् राजते । यद्वा । धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम् । अतिशयेनान्तरिक्षम् आक्रम्य राजते ॥

स त्वं नो अर्वनिदाया विश्वेभिरग्ने अग्निर्भिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे अर्वन् गन्तः अग्ने सः तादृशः त्वं निदायाः निन्दिष्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । विश्वेभिः सर्वैः अग्निभिः त्वच्छाखाभूतैः इधानः^१ इध्यमानः^२ सन् । रायः धनानि चास्मान् वेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविर्लक्षणानि धनानि वेषि कामयसे । दुच्छुनाः दुःखकारिणीः शत्रुसेनाः वि यासि च विविधं गमयसि च । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः शतहिमाः शतैः संवत्सरान्^३ मदेम मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

‘त्वद्विश्वा’ इति षट्चं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वद्विश्वा’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे सुभग शोभनधन अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि सौभगानि धनानि^१ त्वत् त्वत्तः वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । ‘तस्य रेतः परापतत्तद्विरण्यमभवत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । वनिनो न वयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा रयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी क्षिप्रं ज्येति निर्गच्छति । ‘पशवो वै रयिः पशून्नेवावरुन्धे’ (तै. सं. १. ५. ७. २) इति तैत्तिरीयकम् ।

१. श-अतिक्रम्य । २. ख१-म-स इधानः इध्यमानः; ज-झ-ण-त-न-र-स इधानः । ३. ख-ज्ञ-झ-त-न-म-र-श-शतसंवत्सरान् । ४. न-शोभनधनानि ।

वृत्रतूयं वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं वाजः बलं च त्वत्तो ज्येति । विदिवः अन्तरिक्षात् या वृष्टिः सापि त्वत् एव ज्येति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-
वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् ईड्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपाम् उदकानां रीतिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगौ न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दस्मर्वर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मर्वर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

हे अग्ने वभगः^१ भजनीयः^२ वनः^३ अस्मभ्यं^४ रत्नं रमणीयं धनम्^५ आ^६ इषे आगमय प्रयच्छ ॥
'इण गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् ।^७ हि इति पूरकः । दस्मर्वर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गन्ता वायुरिव^८ क्षयसि सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वस्वेषिषे । हे अग्ने मित्रो^९ न प्रमीतेस्त्रायको देव इव^{१०} बृहत् महत्ः ऋतस्य उदकस्य^{११} यज्ञस्य वा^{१२} क्षत्ता असि । क्षदति-
रत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे देव द्योतमानाग्ने भूरैः बहुलस्य वामस्य वननीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषङ्गः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पणेर्भर्ति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्पतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पणेः । भर्ति । वाजम् ।

यम् । त्वम् । प्रचेतः । ऋतजात । राया । सजोषाः । नप्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे अग्ने सत्पतिः सतां पालयिता सः पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं शर्वसा बलेन हन्ति । स च विप्रः मेधावी सन् पणेः वणिजः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा वाजम् अन्नं बलं वा वि भर्ति वियुज्य हरति ॥ 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान ऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जाताग्ने अपां नप्त्रा न पातयित्रा^१ पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना सजोषाः संगतः त्वं यं पुरुषं राया चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धनार्थं हिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्ते सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मतो निशितिं वेद्यानट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने घृत्ते धान्यं^१ पत्यते वसव्यैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तैः । निशितिम् । वेद्या । आनट् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वा । अरम् । अग्ने । घृत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसव्यैः ॥ ४ ॥

१. य-त्वं भगो भजनीयः । २. ख-भ-उदकस्य सत्यस्य; श-सत्यस्य । ३. ख-ज्ञ-त-भ-य-प्रापयित्रा; न-र-पापयित्रा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽते तव ऽनिशितिं तैक्ष्ण्यं ऽयः ऽमर्तः मनुष्यो यजमानः
 ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयज्ञैः यजनसाधनैर्हविर्भिश्च ऽवेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ ऽआनट्
 प्रापयति ऽसः मर्तो हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽविश्वं सर्वम् ऽअरं पर्याप्तम् । वाशब्दश्चार्थः । ऽधान्यं च
 ऽप्रति ऽघस्ते प्रतिधारयति । ऽवसज्यैः वसुभिश्च ऽपत्यते संगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृऽभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुऽवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहसः । पुष्यसे । धाः ।
 कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो सहसस्पुत्र ऽअग्ने ऽसुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि ऽसौश्रवसा सुश्रवांसि शोभ-
 नान्यन्नानि ऽता तानि ऽनृभ्यः शत्रुजनेभ्यः ऽआ आहत्य ऽधाः अस्मासु वेहि । किमर्थम् । ऽपुष्यसे
 पोषार्थम्^१ । यद्वा । नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ वेहि आभिसुख्येन प्रयच्छ । ऽशवसा बलेन
 युक्तस्त्वं ऽभूरि बहुलं ऽपश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं ऽयत् ऽवयः अन्नं ऽवृकाय अदात्रे ऽजसुरये
 उपक्षपयित्रे ऽअरये शत्रवे ऽकृणोषि करोषि तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थः^२ ॥

वृषा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीभिर्भिर्पूतिर्मर्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वृषा । सूनो इति । सहसः । नः । विऽहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।
 विश्वाभिः । गीऽभिः । अभि । पूतिम् । अर्याम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो ऽअग्ने ऽविहायाः । महाजामैतत् । महास्त्वं ऽनः अस्माकं ऽवृषा वदिता
 हितोपदेष्टा भव । अपि च ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं तत्पुत्रं च ऽवाजि अन्नयुक्तं ऽनः अस्मभ्यं ऽदाः देहि ।
 अहं स्तोता ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽगीभिः त्वद्विषयाभिः^३ ऽपूतिं कामानां संपूतिम् ऽअभि ऽअर्याम्
 अभिप्राप्तुयाम् । अन्यद्भूतम् ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ना यः’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । षष्ठी शकरी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्ना य आनुष्टुभं शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाक्षिनशस्त्रे
 चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अत्रेश्वरतुर्वीराख्ये
 चतुरात्रेऽह्निने तृतीयेऽह्नीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये’ (आश्व.
 श्रौ. १०. २) इति ॥

१. श-पोषणार्थम् । २. श-अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । ३. ज-त्वद्विषयाभिः स्तुतिभिः ।

अग्रा यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।

भसन्नु ष प्र पूव्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्रा । यः । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिभिः ।

भसत् । नु । सः । प्र । पूव्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

य्यो मर्त्यः मनुष्यः अग्रा अग्रावग्निविषयं दुवः परिचरणं धियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं धीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं जुजोष सेवते आचरति सः मर्त्यः पूव्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् नु क्षिप्रं प्र भसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । अवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् इषम् अन्नं च वुरीत वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशाहमेतेत्यर्थः ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम् ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रचेताः । अग्निः । वेधःस्तम् । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

अग्निरित् अग्निरेव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः कश्चित् । हि यस्मादेवं तस्मात् वेधस्तम् विधातुतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता ऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजाः ऋत्विग्लक्षणाः होतारं देवानामाह्वितारं तादृशम् अग्निं यज्ञेषु यागेषु ईळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने अर्यः अरे शत्रोः रायः धनानि अवसे त्वत्स्तोतॄणां रक्षणार्थं नाना शत्रुसकाशात् पृथग्भूताः स्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । आयवः मनुष्यास्ते च स्तोतारः दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं तूर्वन्तः हिंसन्तः व्रतैः त्वदेवत्यैर्यागैः अव्रतं व्रतविरोधिनं पुरुषं सीक्षन्तः सोढुमभिवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

१. ख-झ-त-न-भ-य-र-‘ नान्यः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-१-झ-झ-त-न-भ-य-र-श-व्रतविरोधिनं यागविरोधिनम् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शर्वसः । सम्प्राक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । अप्साम् अपामास-
व्यानां कर्मणां सनितारं संभकारम् ऋतीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिभवितारं सत्पतिं सतां
कर्मणां पालयितारम् । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शर्वसः बलान् भिया भीत्या शत्रवः
त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विद्वानां निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विद्वानां । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।

सहवा । यस्य । अवृतः । रयिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलम् । तद्वान् देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः विद्वानां ज्ञानेन युक्तः सन् तं
मर्तं मनुष्यं यजमानं निदः निन्दकात् उरुष्यति रक्षति । हि इति पूरकः । यस्य मर्तस्य रयिः
हविलक्षणं धनम् अवृतः रक्षः प्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्तं^१
तं हविषमन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छां नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छ । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-
दीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेनैतूनस्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च

१. ख१-घ-ज-भ-श-असंभक्तं तस्यैव असाधारणम्; ण-असंभक्तं तस्यैव साधारणम्; त-असंभक्तं
न । * ख-घ-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (क्र. सं. ६. २. ११) ।

त्वत्प्रसादात् द्वेष्टुन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ १६ ॥

‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमागेयम् । आदौ नव जगत्पस्नुतीयाषण्ठयौ तु शक्र्यतिशक्रयौ पञ्चदशी शकरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—‘इमम् एवेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्रयौ षष्ठ्यतिशक्रयनुष्टुब्हत्या उपान्त्ये’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृज्जसे गिरा ।

वेतीदिवो जनुषा कच्चिदा शुचिर्ज्योर्क्चिदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उषः । ऽबुधम् । विश्वासां । विशाम् । पतिम् । ऋज्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः ।

ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा ववः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ १ इमम् इममेवाग्निं १ गिरा स्तुत्या १ सु १ ऋज्जसे सुष्ठु प्रसाधय । ‘ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । कीदृशम् । १ अतिथिं सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । १ उषर्बुधम् उषसि प्रबुद्धं १ विश्वासां सर्वासां १ विशां प्रजानां १ पतिं पालयितारम् । १ जनुषा जन्मना स्वत एव १ शुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः १ कच्चिद् कदाचित् कस्मिंश्चिदागकाले १ दिवः शुलोकात् १ आ १ वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः १ गर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भवद्गतमानः । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् १ यत् हविः १ अच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् १ ज्योक्चित् चिरकालम् १ अत्ति भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशोचिषम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वशोचिषम् ।

सः । त्वम् । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेदिवे ॥ २ ॥

१ वनस्पतौ अरण्यां १ सुधितं सुष्ठु निहितम् १ ईड्यं स्तुत्यम् १ ऊर्ध्वशोचिषम् उच्छ्रिततेजस्कं १ यम् अग्निं त्वां १ मित्रं १ न मित्रमिव सखिभूतमिव १ भृगवः महर्षयः १ दधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे

वदभुत महज्ञे वसः तादृशः वत्वं वीतहव्ये एतत्संज्ञ ऋषौ वसुप्रीतः सुष्ठु प्रीयमाणो भव । यतः
वदिवेदिवे प्रतिदिनं वप्रशस्तिभिः प्रकुष्टैः स्तोत्रैः वमहयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये
दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सुनो सहसो मर्त्येष्वच्छर्दिष्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सुनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ ।

छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सप्रथः । भरद्वाजाय । सप्रथः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तादृशः वदभुतः बाधकरहितः वत्वं वदक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य वृधः वर्धयिता वभूः
भवसि । तथा वपरस्य विप्रकृष्टस्य वर्यः अरः शत्रोः वान्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रोः
वरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे सहसः सुनो सप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु
मध्ये वभरद्वाजाय संमृतहविलक्षणाद्याय वीतहव्याय । वीतं गमितं हव्यं हवियेन तादृशाय भरद्वाजा-
येति वा योज्यम् । रायः^१ धनानि छर्दिः गृहं वा यच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था^१ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिर्मिहव्यवाहमरतिं देवमृजसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षवचसम् । सुवृक्तिर्मिः । हव्यवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋजसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं वसुक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः हव्यवाहं हविषां वोढारं देवम् अग्निम्
वृजसे प्रसाधय । कीदृशम् । द्युतानं दीप्यमानं वः युष्माकम् अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं
वस्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं मनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे होतारं देवानामाह्वतारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं
विप्रं न मेवाविनं विप्रश्चित्तमिव द्युक्षवचसम् । दीप्तिनिवासमृतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम्
वअरतिम् अर्थं स्वाभिनम् ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-य-र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था (ख-ज्ञ-र-२ 'एवंविधस्त्वं' नास्ति) रायो धनानि
छर्दिष्ये चायच्छ प्रयच्छ; त-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्नुरुच उषसो न भानुना ।

तूर्वेन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ।

तूर्वेन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥ ५ ॥

यः अग्निः । पावकया शोधयिष्या । चितयन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या । कृपा दीप्त्या । क्षामन् भूयसां । रुरुचे दीप्यते । उषसो न । भानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च यामन् यामनि संग्रामे । तूर्वेन्न शत्रून् हिंसन् पुरुष इव । एतशस्य एतत्संज्ञकस्य ऋषेः । रणे सूर्येण सह संग्रामे सहायार्थं । यः अग्निः । नु शिप्रम् । आ घृणे आदीप्यते । 'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानम्' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षुः । यश्च ततृषाणः तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः । अजरः जराहितश्च भवति तं देवमृजस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियं प्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः ॥ ६ ॥

अग्निम् अग्निम् । वः । समऽइधा । दुवस्यत । प्रियम् । प्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् ।

देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुवः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः । वः यूयं । प्रियं प्रियम् अत्यन्तं प्रियं । वः युष्माकम् । अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं । गृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् । अग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । समिधा समिन्धनेन समिद्धिर्वा । दुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च । वः यूयम् । अमृतम् अमरणमग्निं । गीर्भिः स्तुतिभिरुपेत्य । विवासत परिचरत । । हि यस्मात् । देवेषु मध्ये । देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः । वार्यं वरणीयं समिदादिकं । वनते संभजते । । हि यस्माच्च । देवेषु मध्ये । देवः अग्निः । नः अस्माकं । दुवः परिचरणं । वनते संभजते तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—
'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

१. न—इति । बृहस्पतिसवे आग्निमारुते शस्त्रे समिद्धमग्निमिति तृचः । सूत्रितं च—समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतम् (आश्व. श्रौ. १. ५.) इति ।

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं कविं सुमैरिमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥ ^{शु ४-२-१३}

सम्ऽईद्धम् । अग्निम् । सम्ऽइधा । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुमैः । ईमहे । जातऽवेदसम् ॥ ७ ॥

वसमिद्धं सम्यग्दीप्तम् वअग्निं वसमिधा समिन्धनहेतुभूतया वगिरा स्तुत्या वगृणे स्तौमि । यद्वा । समिधा समिद्धिर्दोऽग्निः समिद्धं सम्यग्दीप्तम् । अपि च वशुचिं स्वयं शुद्धं वपावकं सर्वेषां शोधकं वध्रुवं निश्चलं तमग्निम् अध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा वविप्रं मेधाविनं वहोतारं देवानामाह्वितारं वपुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् वअद्रुहम् अद्रोऽग्धरं सर्वेषामनुकूलं वकविं क्रान्तदर्शिनं वजातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं वसुमैः सुखकरैः स्तोत्रैः वईमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुज्ञानि धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विऽभुम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । षेदिरे ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वत्वां वदेवासः देवाः वच वमर्तासः मनुष्याः वच वदूतं वदधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । वअमृतम् अमरणं वयुगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये वहव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं वपायुं पालयितारम् वईड्यं स्तुयम् । अपि च त उभयविधा वजागृविं जागरणशीलं वविभुं व्यासं वविश्वपतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं वनमसा नमस्कारेण हविलक्षणाज्ञेन वा वनि वषेदिरे उपसेदिरे ॥

विभूषन्नय उभयां अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽर्धं स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अर्धं । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वउभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च वविभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वस्वम् वअनु वव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु वदेवानां वदूतः सन् वरजसी द्यावापृथिव्यौ वसमीयसे संचरसि । देवानानेतुं ध्रुलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिदं लोकम् । किंच वयत् यस्मात् वते तुभ्यं त्वदर्थं

वधीति कर्म वसुमतिं शोभनां स्तुतिं च आवृणीमहे वयं संभजामहे अध अतः कारणात् त्रिविरूथः
त्रिस्थानस्त्वं नः अस्माकं शिवः सुखकरः भव । स्म इत्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगाग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्याः षडृचः । सूत्रितं
'तं सुप्रतीकमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निमृतेषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुप्रतीकम् । सुदृशम् । सुअञ्चम् । अविद्वांसः । विदुःऽर्तरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतेषु । वोचत् ॥ १० ॥

अविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं विदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं तम् अग्निं सपेम परिचरेम ।
कीदृशम् । सुप्रतीकं शोभनाङ्गं सुदृशं शोभनदृष्टारं^१ स्वञ्चं सुधृञ्चन्तं गच्छन्तम् । किञ्च वसः तादृशः
अग्निः यक्षत् देवान् यजतु । विश्वा सर्वाणि वयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन् अग्निः अमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु हव्यम् अस्मदीयं हविः
प्र वोचत् प्रववीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ १८ ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपिषिं यस्त आनद्वये शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पृणक्षि शर्वसोत राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपिषिं । यः । ते । आनद्वे । क्वये । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निशितिम् । वा । उतऽशितिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शर्वसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे अग्ने वतं पुरुषं पासि रक्षसि । उत अपि च वतं पिपिषिं कामैः पूरयसि । यः पुरुषो हे
शूर शौर्यवन्ने क्वये कान्तदृशनाय ते तुभ्यं त्वदर्थं धीतिं कर्म स्तुतिं वा आनद्वं प्राप्नोति ।
यद्वा । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कविं त्वां धीतिमानद्वं प्रापयति । तं
पासीत्यन्वयः । अपि च यज्ञस्य यागस्य वा तत्साधनभूतस्य हविषो वा निशितिं वा । निशितिः
संस्कारः । तं वा उदितिम् उद्गमनं वा आनद्वं प्रापयति तमित् तमेव शर्वसा बलेन पृणक्षि
पूरयसि । उत अपि च राया धनेन पूरयसि^३ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयार्यः सहस्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवद्यात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयार्यः । सहस्री ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवनुष्यतः हिंसकाच्छत्रोः ऽनि नितरामस्मात्रक्ष । हे ऽसहसावन् बलवज्रमे
 ऽत्वमु त्वमेव ऽनः अस्मान् ऽअवद्यात् पापात् निपाहि । ऽत्वा त्वां ऽध्वस्मन्वत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं
 ऽपाथः हविलक्षणमस्माभिर्दत्तमन्नं ऽसम् ऽअभ्येतु सम्यगभिगच्छतु । ऽस्पृहयाऽयः स्पृहणीयः ऽसहस्री
 सहस्रसंख्यायुक्तः ऽरयिः त्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

व्यूह्ये दशरात्रे पञ्चमेऽहन्याग्निमारुते 'अग्निर्होता' इति तृचो जातवेदसनिविद्वानीयः ।
 सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति तित्त्वः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । पत्नीसंयाजेषु
 गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाल्ग्निरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । आश्विनशस्त्रस्यैषैव प्रतिपत् । सूत्रितं च—'अग्नि-
 र्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पच्छः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातवेदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतवेदा ॥ १३ ॥

ऽहोता देवानामाह्वाता ऽराजा राजमानः ऽसः ऽअग्निः ऽगृहपतिः गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति ।
 तथा ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि ऽजातवेदाः जातप्रज्ञः सन्
 ऽवेद वेत्ति जानाति । ऽयः अग्निः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽउत अपि च ऽमर्त्यानां मनुष्याणां च
 मध्ये ऽयजिष्ठः अतिशयेन यथा भवति ऽऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् ऽसः अग्निः ऽप्र
 ऽयजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने यदद्य विशो
 अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पार्वकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्गृह्व्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पार्वकशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । ह्व्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे ऽअध्वरस्य ऽहोतः यज्ञस्य निष्पादक ऽपार्वकशोचे शोधकदीप्ते एवंभूत हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्
 काले ऽविशः मनुष्यस्य यजमानस्य ऽयत् कर्तव्यं तत् ऽवेः कामयस्व । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽयज्वा
 देवानां यथा भवसि तस्मात् ऽऋता ऋते यज्ञे ऽयजासि देवान् यज । अपि च ऽमहिना महिना स्व-
 माहात्म्येन ऽयत् यस्मात् ऽवि ऽभूः विभवसि व्यासो भवसि अतः कारणात् हे ऽयविष्ठ युवर्तमाग्ने ऽहे-
 तुभ्यं त्वदर्थम् ऽअद्य इदानीं ऽया यानि हव्यानि जुहुमस्तानि ऽह्व्या हव्यानि हवींषि ऽवह । स्वकीयां
 स्विष्टकृदाख्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्वै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्वै ।

अव । नः । मघवन् । वाजसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःसृता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१सुधितानि सुनिहितानि^२ वेद्यामासादितानि ^३प्रयांसि अन्नानि हविर्लक्षणानि^४ अभि
ख्यः अभिपश्यसि । ^५हि पूरकः । तादृशं^६ त्वां^७ रोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान्
यजध्वै यष्टुं^८ नि^९ दधीत । अयं यजमानो निहितवान् । हे मघवन्^{१०} अग्ने^{११} नः अस्मान्^{१२} वाजसातौ
संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते^{१३} अव रक्ष । वयं च^{१४} विश्वानि सर्वाणि^{१५} दुरिता दुरितानि
दुःखानि^{१६} तरेम अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

अग्निप्रणयने 'अग्ने विश्वेभिः' इत्येषानुवक्तव्या^१ । सूत्रितं च—'अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्य-
र्धर्च आरमेत्' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुअनीक । देवैः । ऊर्णावन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे स्वनीक सुज्वाल अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः देवैः सह ऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्तं
योनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं सीद उपविश । कीदृशं योनिम् ।
कुलायिनम् । कुलायो नीदम् । तत्सदृशं गुग्गुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते—'कुलायमिव
ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुल्वाणांस्तुकाः सुगन्धिजेजनानि' (ऐ. ब्रा. १. २८)
इति । घृतवन्तं व्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां निषण्णस्त्वं सवित्रे हविषां प्रेरयित्रे यज-
मानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य यज्ञं साधु आर्जवेन नय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्यन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्ववत् । अग्निम् । मन्यन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कूयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-श-सुहितानि । २. त-य-हविर्लक्षणान्यन्नानि । ३. ख-भ-त्वा त्वां तादृशम् ;
झ-त्वा तादृशम् ; न-र-त्वा त दृशं त्वाम् ; श-त्वादृशं त्वाम् । ४. ख-झ-न-भ-श-इत्येषानुवाक्या ।

वधेसः कर्मणां विधातारं ऋत्विजः । वृहस्पतिं दृश्यमानं । त्वं तं पूर्वोक्तगुणम् । अग्निम् । अथर्ववत् । यथाथर्वाख्य ऋषिः पुरामन्नात् तथा । मन्थन्ति मन्थन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । अङ्कुर्यन्तम् । कुत्सितमञ्जनं गमनम् अङ्कुरः । तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गम्येतस्ततः पलायमानम् । अमूरम् अमूढं । यम् अग्निं । इत्याद्याभ्यः । इयावीति रात्रिनाम् । तत्र भवास्तमसः संहृतयः इत्याद्याः । ताभ्यः सकाशात् । आनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः^१ ॥

जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये ।

आ देवान्वक्ष्यमृतां ऋतावृधो यज्ञं देवेषु पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्वा । देववीतये । सर्वताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतां । ऋतावृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने । सर्वताता सर्वस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं । जनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । देववीतये देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य । स्वस्तये अविनाशार्थम् । जनित्वा च । अमृतां मरणरहितान् । ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितृन् । देवान् । आ । वक्षि आवह । तदनन्तरं तेषु । देवेषु अस्मदीयं । यज्ञं । पिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

वयमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । गृहपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । समृद्धिः । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे । गृहपते यज्ञानां पालक । अग्ने । जनानां प्राणिनां मध्ये । वयमु वयमेव । त्वा त्वां । समिधा समिन्धनेन । बृहन्तं महान्तम् । अकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् । नः अस्माकं । गार्हपत्यानि गृहपतिस्त्वानि । अस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च । नः अस्मान् । तिग्मेन तीक्ष्णेन । तेजसा । सं । शिशाधि सम्यङ्निदय सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'त्वमग्ने यज्ञानाम्' इत्यष्टाचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-स्यार्षमाग्नेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री 'षट्ससकाष्टकाः सा वर्धमाना' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंशत्यनुष्टुप् । 'आ ते अग्ने, अग्निं देवासः' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा 'वीती यो देवम्' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशद्वचो गायत्र्यः । तथा^२ चानुक्रम्यते^३—'त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्वायत्रं वर्ध-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अङ्कुरः । २. मन्थन्तीत्यन्वयः । ३. ख-न-भ-तथानुक्रम्यते; श-तथा चानुक्रान्तम् ।

मानाद्या षष्ठी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्त्ये ' इति । प्रातरनुवाकाङ्क्षिनशस्त्रयोराग्नेयं क्रतौ गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । विश्वजित्याग्निमास्तं बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्त-
दानीमाद्याः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां यज्ञानां होता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां^१ संबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं मानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये जने यजमाने देवेभिः देवैः हितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकम् अध्वरे यज्ञे मन्द्राभिः मदकरीभिः^२ स्तुत्याभिर्वा जिह्वाभिः उवाचभिः महः महतः देवान् यज हविर्भिस्तर्पय । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् वा वक्षि आवह । ततः यक्षि च यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या ' वेत्था ' इत्येषा । सूत्रितं च—' वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थासगन्म ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेत्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्था । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुक्रतो ॥ ३ ॥

हे वेधः विधातः सुक्रतो शोभनकर्मन् देव दानादिगुणयुक्त अग्ने त्वं यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादि-
यागेषु अध्वनः महामार्गांश्च पथश्च क्षुद्रमार्गांश्च अञ्जसा आर्जवेन वेत्था जानासि । हि यस्मादेवं
तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् अष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अध द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञियम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अध । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ^१त्वां ^२भरतः दौष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा ^३वाजिभिः । वाजो हविर्लक्षणमश्वम् । तद्वज्रिः
ऋत्विग्भिः सह ^४द्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं ^५शुनं सुखमुद्दिश्य ^६ईळे स्तुत-
वान् । स्तुत्वा च ^७यज्ञियं यज्ञार्हं त्वां ^८यज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः ^९ईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम्
उभयविधं ^{१०}सुखं ^{११}प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्यां पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्यां । पुरु । दिवः । दासाय । सुन्वते । भरद्वाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^१त्वम् ^२इमा इमानि दृश्यमानानि ^३पुरु पुरुणि बहूनि ^४वार्यां वार्याणि वरणीयानि
संभजनीयानि धनानि ^५दिवोदासाय ^६सुन्वते । लुप्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषवं कुर्वते दिवो-
दासाख्याय ^७राज्ञे प्रादास्त्वा ^८दाशुषे हवींषि दत्तवते ^९भरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

^१अमर्त्यः अमरणधर्मः ^२त्वं ^३दूतः भूत्वा ^४दैव्यं देवसंबन्धिनं ^५जनम् ^६आ ^७वह अस्मद्यज्ञ
आनय । किं कुर्वन् । ^८विप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य ^९सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^{१०}शृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्या॑ मर्ता॑सो देववी॑तये । यज्ञेषु॑ देवमी॑ळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्याः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२देवं द्योतमानं ^३त्वां ^४स्वाध्यः शोभनाध्यानाः ^५मर्तासः मनुष्याः ^६देववीतये देवानां
तर्पणार्थं यज्ञेषु ^७ईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि संदृश॑मुत क्रतुं सुदान॑वः । विश्वे जु॑षन्त का॒मिनः॑ ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । समऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ^१तव ^२संदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः ^३प्र ^४यक्षि प्रयजे ।
प्रकर्षेण पूजयामि । ^५उत अपि च ^६सुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव ^७क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा
पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्वन्ये ^८विश्वे सर्वेऽपि यजमानाः ^९कामिनः त्वदनुग्रहात्तैस्तैः कामैः
उपेताः सन्तः ^{१०}जुषन्त । त्वदीयं संदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

१. ख-घ-भ-च अथ अथ । २. ग-घ१-उभयविवसुखम्; ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-उभयसुखम् । ३. ख-
घ-दिवोदासाय; श-दिवोदासाय दिवोदासाख्याय । ४. ज्ञ-मरणधर्मरहितः । ५. ख-घ-श-शोभन-
ध्यानाः; ज्ञ-र-शोभनाध्यानाः; ज्ञ-त-न-य-शोभनाध्ययनाः ।

त्वं होता मनुर्हितो वहिरासा विदुष्टरः । अग्रे यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वहिः । आसा । विदुःऽतरः । अग्रे । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वं ऽहोता होतृत्वेन ऽमनुर्हितः मनुनाहितोऽसि । ऽआसा आस्येनास्यभूतया ज्वाल्या ऽवह्निः हविषां वोढा ऽविदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं ऽदिवः शुलोक-संबन्धिनीः ऽविशः दैवीः प्रजाः ऽयक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये गुणान ईळेऽन्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गुणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्रे । आ । याहि । वीतये । गुणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे ऽअग्रे त्वम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । किमर्थम् । ऽवीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच ऽहव्य-दातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । ऽगुणानः स्तूयमानस्त्वं ऽबर्हिषि आस्तीर्णे दमे ऽहोता सन् ऽनि ऽसत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽमिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामभि । बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ११ ॥

हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वामे ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽत्वा त्वां ऽसमिद्धिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः ऽघृतेन आज्येन च ऽवर्धयामसि वर्धयामः । अतो' हे ऽयविष्ठय युवतमग्ने ऽबृहत् महदत्यन्तं ऽशोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं ऽपृथु विस्तीर्णं ऽश्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं ऽबृहत् महत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं ऽनः अस्मान् ऽअच्छ ऽविवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्- 'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतदाह' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ॥

अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितं च—'त्वामग्ने पुष्करादधीति तिसृणामर्धर्चं शिष्टाग्नेत्' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे अग्ने अथर्वा एतत्संज्ञक ऋचिः त्वां पुष्करादधि पुष्करपर्णे^१ निरमन्थत । अरण्योः सकाशात् अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । मूर्ध्नः मूर्ध्वद्धारकात् विश्वस्य सर्वस्य जगतः वाघतः वाहकात् । पुष्करपर्णे हि प्रजापतिभूमिमग्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽग्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१.३.६) इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधीयत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञातं—'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे हेनमुपश्रितमविन्दत्' (तै. सं. ५.१.४.४) इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । पुरम्ऽदरम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणः तमु तमेव त्वाम् अथर्वणः पुत्रः दध्यङ् एतत्संज्ञः ऋचिः ईधे दीपितवान् । कीदृशम् । वृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं पुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । समीधे । दस्युहन्ऽतमम् । धनम्ऽजयम् । रणेऽरणे ॥ १५ ॥

पाथ्यो^२ वृषा नाम कश्चिदृषिः^३ तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे^४ समैन्ध^५ समदीपयत् । कीदृशम् । दस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हन्तारं रणेरणे युद्धे युद्धे धनंजयं धनानां जेतारम् ॥ २३ ॥

उक्त्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एहू पु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्रौ. ६. १) । आभिष्टविकेषूक्त्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तौत्रियानुरूपौ । आभिष्टविकेषूक्त्येषु सूत्रितं च—'एहू पु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारतः' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टावुत्तराज्यभागस्य 'एहू पु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एहू पु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ' (आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

१. ख-झ-भ-यं-र-पुष्करे पुष्करपर्णे । २. ख-भ-पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम कश्चिदृषिः; घ-श-पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषिः स्तौति । ३. ख-झ-त-न-भ-य-र-एवंगुण (गुणः-त-र) त्वामथर्वणः सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वां समीधे; घ-श-हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे; ङ-सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां समीधे । ४. ख-झ-भ-र-समैन्धत; घ-श-साधु; न-समैधत ।

एह्य षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतेरा गिरः । एभिर्वर्धाम इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्या । इतराः । गिरः

एभिः । वर्धामे । इन्दुऽभिः ॥ १६ ॥

हे ऽग्ने ऽएहि आगच्छ । ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽसु सुष्ठु ऽब्रवाणि^१ इत्याशास्यते । ताः स्तुतीः श्रणिवल्यर्थः । ऽउ इत्येतत्पूरकम् । ऽइतराः असुरैः कृताः स्तुतीः श्रणिवति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्— ‘अग्न इत्येतेरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः’ (ऐ. ब्रा. ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् ऽएभिः एतैः ऽइन्दुभिः सामैः ऽवर्धामे वर्धस्व ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्तरम् । तत्र । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्ने ऽते तव ऽमनः अनुग्रहात्मकमन्तःकरणं ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽक्व ऽच कस्मिंश्चिद्यजमाने वर्तते ऽतत्र तस्मिन् यजमाने ऽउत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं ऽदक्षं बलकरमङ्गं वा ऽदधसे धारयसि । तथा ऽसदः स्थानं च ऽकृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्वमक्षिपद्भुवनेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्वम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽते त्वदीयं ऽपूर्वं पूरकं तेजः ऽअक्षिपत् अक्ष्णोः पातकं विनाशकं ऽनहि ऽभुवत् न भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे ऽनेमानां ऽवसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां वासक । ऽअथ अतः कारणात् ऽदुवः अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं ऽवनवसे संभजस्व ॥

आग्निरंगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतनः । दिवःऽदासस्य । सत्पतिः ॥ १९ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽआ ऽअगामि । अस्माभिः^२ स्तुतिभिरभ्यगम्यत^३ । कीदृशः । ऽभारतः हविषां भर्ता ऽदिवोदासस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः ऽवृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता ऽपुरुचेतनः पुरुषां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । ऽसत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वन ।

वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

१स १हि स खल्वग्निः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १महि-
त्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् १रथिं धनं १दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं
पृथिव्यां विद्यमानं रथिं^१ धनम् १अति^१ अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्निः । महित्वना महत्त्वेन
तेजसा १वन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् १अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः १अस्तृतः केनाप्य-
हिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयता । बृहत्तन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्नें । द्युम्नेन । सम्ऽयता । बृहत् । तन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे १अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः १सः तादृशस्त्वं १प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन १नवीयसा नवतरेण
१द्युम्नेन द्योतमानेन १संयता संगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता १भानुना तेजसा १बृहत् महदन्तरिक्षं १तन्थ
विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे १सखायः समानस्थाना ऋत्विजः १वः यूयं १धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय १वेधसे विधात्रे
१अग्नये १स्तोमं स्तोत्रं १गाय गायत । तथा १यज्ञं यजनसाधनं^२ हविः १च १प्र १अर्चं प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता क्विक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । क्विक्रतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

१स १हि स खल्वग्निः १सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । १यः अग्निः १होता
देवानामाह्वाता १क्विक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः १मानुषा १युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान्
कालविशेषान् येषु यागाः^३ अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां १दूतः ।
सः^४ १हव्यवाहनः हविषां वोढा १च भवति^५ ॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मारुतं गुणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

१ता तौ प्रसिद्धौ १राजाना राजमानौ १शुचिव्रता शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ १आदित्यान् अदितेः
पुत्रान् धात्रादीन् १मारुतं १गुणं मरुतां संवं च १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे १वसो
वासकाग्ने १इह अस्मिन् यज्ञे १यक्षि यज ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-धनम् । २. झ-त-भ-य-र-यजमानसाधनम् । ३. श-यामादयः ।
४. ख-भ-स त्वम् ; घ-श-त्वम् ; ज-सन् । ५. घ-भवसि ।

वस्वीं ते अग्ने संदृष्टिरेष्यते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वीं । ते । अग्ने । समऽदृष्टिः । इपऽयते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअमृतस्य मरणरहितस्य ऽते तव ऽसंदृष्टिः दीप्तिः
 ऽवस्वी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थः । सा ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽहृषयते । इषमन्नमिच्छति ।
 ददातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्तसुरेक्षणाः ।

मर्त आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुऽरेक्षणाः । मर्तः । आनाश । सुऽवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने ऽअद्य इदानीं ऽक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ऽवन्वन् संभजन् ऽदाः हवींषि
 दाता यजमानः ऽश्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः ऽअस्तु । ऽसुरेक्षणाः शोभनघनश्चास्तु । तथा सः ऽमर्तः
 मनुष्यः ऽसुवृक्तिं त्वद्विषयां सुष्टुतिं च ऽआनाश व्याप्नोतु । तव सर्वदा स्तोता भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इष्यन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीर्वन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इष्यन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्ति ऽते स्तोतारः ऽत्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव
 ऽइष्यन्तः इषमात्मन इच्छन्तः सन्तः ऽविश्वं सर्वम् ऽआयुः अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा
 शतवर्षलक्षणमिष्यन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा ऽअर्यः अग्निभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चित्
 शत्रुसेनाः ऽतरन्तः अतिक्रामन्तः ऽअर्यः अभिगन्त्रीः ऽअरातीः काश्चन शत्रुसेनाः ऽवन्वन्तः हिंसन्तश्च
 भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

१. घ-श-°मिच्छते । २. घ-श-ददासीत्यर्थः । ३. घ-सर्वदा त्वन्स्तोता; श-तत्सर्वदा स्तोता ।
 ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-°ते नास्ति । ५. ख-इष्यन्ति, ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-इष्यन्तः; न-इष्यन्तः ।

अयम्^१ अग्निः^२ वृत्तिमेन तीक्ष्णेन^३ शोचिषा तेजसा^४ विश्वं सर्वम्^५ अत्रिणम्^६ अन्तारं राक्षसादिकं^७
 वृत्तिं^८ वृत्तिं^९ निहन्तु। अपि च वृत्तिः^{१०} अस्मभ्यम्^{११} अग्निः^{१२} वृत्तिं^{१३} धनं^{१४} वृत्तिं^{१५} ददातु॥

सुवीरं^१ रयिमा^२ भर^३ जातवेदो^४ विचर्षणे^५। जहि^६ रक्षांसि^७ सुकृतो^८॥ २९॥

सुवीरम्^१। रयिम्^२। आ। भर^३। जातवेदः^४। विचर्षणे^५। जहि^६। रक्षांसि^७। सुकृतो^८ इति सुकृतो॥ २९॥

हे^१ जातवेदः^२ जातप्रज्ञानं^३ जातधनं वा^४ विचर्षणे^५ विशेषेण द्रष्टरमे^६ सुवीरं^७ शोभनैर्वीरैः^८ पुत्र-
 पौत्रादिभिरुपेतं^९ वृत्तिं^{१०} धनम्^{११} आ^{१२} भर^{१३} आहर। तथा हे^{१४} सुकृतो^{१५} सुकर्मक्षमे^{१६} रक्षांसि^{१७} च^{१८} जहि^{१९} विनाशाय॥

त्वं नः^१ पाहंसो^२ जातवेदो^३ अघायतः^४। रक्षा^५ णो ब्रह्मणस्कवे^६॥ ३०॥

त्वम्^१। नः^२। पाहि^३। अंहसः^४। जातवेदः^५। अघायतः^६। रक्ष^७। नः^८। ब्रह्मणः^९। कवे^{१०}॥ ३०॥

हे^१ जातवेदः^२ त्वं^३ वृत्तिः^४ अस्मान्^५ अंहसः^६ पापात्^७ पाहि^८ रक्ष। तथा हे^९ ब्रह्मणस्कवे^{१०} स्तुति-
 रूपस्य मन्त्रस्य कवे^{११} कावयितः^{१२} शब्दयितरमे^{१३}। अग्निर्हि^{१४} शब्दमुत्पादयति। तथा च स्मर्यते—‘मनः
 कायाग्निमाहन्ति स श्रेययति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्’ (पा. शि. ६-७)
 इति। तादृशमे^{१५} अघायतः^{१६} अवमनर्थमस्माकमिच्छतः^{१७} शत्रोश्च^{१८} वृत्तिः^{१९} अस्मान्^{२०} वृत्तिं^{२१}॥ ॥ २६॥

यो नो^१ अग्ने^२ दुरेव^३ आ मर्तो^४ वधाय^५ दाशति^६। तस्मान्नः^७ पाहंसः^८॥ ३१॥

यः^१। नः^२। अग्ने^३। दुरेवः^४। आ। मर्तः^५। वधाय^६। दाशति^७। तस्मात्^८। नः^९। पाहि^{१०}। अंहसः^{११}॥ ३१॥

हे^१ अग्ने^२ दुरेवः^३ दुष्टाभिप्रायः^४ वृत्तिः^५ मर्तः^६ मनुष्यः^७ वधाय^८ स्वस्यायुधाय^९ वृत्तिः^{१०} अस्मान्^{११} आ^{१२}
 दाशति^{१३} अभिप्रयच्छति। आयुधेनास्मान्^{१४} हन्तीत्यर्थः। तस्मात्^{१५} मनुष्यात्^{१६} अंहसः^{१७} पापाच्च^{१८} वृत्तिः^{१९}
 अस्मान्^{२०} पाहि^{२१} रक्ष॥

त्वं तं देव^१ जिह्वया^२ परि^३ बाधस्व^४ दुष्कृतम्^५। मर्तो^६ यो नो जिघांसति^७॥ ३२॥

त्वम्^१। तम्^२। देव^३। जिह्वया^४। परि^५। बाधस्व^६। दुःकृतम्^७। मर्तः^८। यः^९। नः^{१०}। जिघांसति^{११}॥ ३२॥

हे^१ देव^२ द्योतमानाग्ने^३ त्वं^४ वक्ष्यमाणं^५ दुष्कृतं^६ दुष्कर्मकारिणं^७ मनुष्यं^८ जिह्वया^९ ज्वालाया
 परि^{१०} बाधस्व^{११} सर्वतो जहि^{१२}। वृत्तिः^{१३} मर्तः^{१४} मनुष्यः^{१५} वृत्तिः^{१६} अस्मान्^{१७} जिघांसति^{१८} हन्तुमिच्छति॥

भरद्वाजाय^१ सप्रथः^२ शर्म^३ यच्छ^४ सहन्त्य^५। अग्ने^६ वरेण्यं^७ वसु^८॥ ३३॥

भरद्वाजाय^१। सप्रथः^२। शर्म^३। यच्छ^४। सहन्त्य^५। अग्ने^६। वरेण्यम्^७। वसु^८॥ ३३॥

हे ^१सहस्रं शत्रूणामभिभवितः ^२अग्ने ^३भरद्वाजाय महसृष्टये ^४सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं ^५शर्म सुखं गृहं वा ^६यच्छ देहि । तथा ^७वरेष्यं वरणीयं ^८वसु धनं च ^९देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इष्टिपशुसोमेषु च यत्र वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसद्याग्नेय-
स्येषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रह्व शर्बहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समिद्धः । शुक्रः । आहुतः ॥ ३४ ॥

^१विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः ^२द्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोस्तृणामिच्छन् यद्वा हविलक्षणं धन-
मात्मन इच्छन् ^३अग्निः ^४वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा ^५जङ्घनत् भृशं हन्तु ।
कोटशोऽग्निः । ^६समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव ^७शुक्रः शुक्लवर्णः ^८आहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । नृतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयते । 'द्यौर्वः' पिता पृथिवी माता' (क्र. सं. १. १९१. ६)
इति श्रुतेः । ^१मातुः भूम्याः ^२गर्भे गर्भस्थाने मध्ये ^३अक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने ^४विदिद्युतानः
विशेषेण दीप्यमानः ^५पितुः ^६पिता द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः ^७नृतस्य
यज्ञस्य ^८योनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्यम् ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ^९आ ^{१०}सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन्
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यदीदयदिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजावत् । आ । भर । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥ ३६ ॥

हे ^१जातवेदः जातानां वेदितः ^२विचर्षणे विशेषेण द्रष्टः ^३अग्ने ^४प्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं ^५ब्रह्म
अन्नम् ^६आ ^७भर आहर । ^८यत् ब्रह्म ^९दिवि द्युलोके ^{१०}दीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रजासमक्षं राजते
तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वसंदृशम् । प्रयस्वन्तः । सहःस्कृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे ऽसहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्नं ऽअग्ने ऽप्रयस्वन्तः हविलक्षणाज्ञवन्तो वयं ऽरण्वसंदृशं^१ रमणीय-
संदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा ऽत्वा त्वाम् ऽउप प्रति ऽगिरः स्तुतीः ऽससृजमहे विसृजामः उच्चारयाम
इत्यर्थः ॥

उप॑च्छायामि॒व घृ॒णेर॒गन्म॒ शर्म॑ ते व॒यम् । अग्ने॑ हिर॒ण्यऽसंदृ॑शः ॥ ३८ ॥

उप॑ । छा॒याम्ऽइ॒व । घृ॒णेः । अ॒गन्म । शर्म॑ । ते । व॒यम् । अग्ने॑ । हिर॒ण्यऽसंदृ॑शः ॥ ३८ ॥

हे ऽअग्ने ऽहिरण्यसंदृशः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा ऽघृणेः दीप्तस्य ऽते तव
ऽशर्म शरणमाश्रयणम्^२ ऽउप ऽअगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्तः । ऽछायामिव । यथा धर्मात्ताः
संतसाश्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या सायंकालीनस्य त्वेषैवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अग्निवृत्राणि जङ्घनघ उग्रइव शर्यहा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

य उ॒ग्रइ॒व शर्य॑हा ति॒ग्मशृ॑ङ्गो न वंस॑गः । अग्ने॑ पुरो॑ रुरो॒जिथ॑ ॥ ३९ ॥

यः । उ॒ग्रऽइ॒व । शर्य॑ऽहा । ति॒ग्मऽशृ॑ङ्गः । न । वंस॑गः । अग्ने॑ । पुरो॑ । रुरो॒जिथ॑ ॥ ३९ ॥

ऽयः अग्निः ऽउग्रइव उदूर्णबलो धन्वीव ऽशर्यहा शर्यैवाग्नेः^३ शत्रूणां हन्ता ऽतिग्मशृङ्गो ऽन
ऽवंसगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिवृषभ इव हे ऽअग्ने स त्वं ऽपुरः आसुरीस्तिष्ठः पुरोः ऽरुरोजिथ
भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. ब्रा. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुर-
दहनमग्निकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकात्वेनावस्थानादग्निः पुराणि
भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं
ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ 'आ यं हस्ते' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ यं हस्ते न
खादिनमित्यर्धर्व आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

आ यं हस्ते॑ न खा॒दिनं॑ शिशुं॑ जा॒तं न बि॒भ्रति॑ । वि॒शाम॑ग्निं स्व॒ध्वरम्॑ ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते॑ । न । खा॒दिन॑म् । शिशु॑म् । जा॒तम् । न । बि॒भ्रति॑ ।

वि॒शाम् । अ॒ग्निम् । सु॒अ॒ध्वर॑म् ॥ ४० ॥

मन्थनोत्पन्नं ऽयम् अग्निं ऽशिशुम् ऽजातं ऽन जातं पुत्रमिव ऽहस्ते ऽआ बिभ्रति हस्तेष्वभि-
मुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वं नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः । ऽखादिनं ऽन भक्षकं व्याघ्रादि-
मिव^४ । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-रण्वसंदृशं रण्वम् । २. त-श-^०माश्रयणं सुखं वा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-शर्यै-
बलेः । ४. ख-भ-व्याघ्रादिकमिव; घ-व्याघ्रमिव ।

हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति ऽविद्यां जनानां ऽस्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पादकं तम्
 ऽअग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्वचोऽनुवक्तव्यः ।
 सूत्रितं च—'प्र देवं देववीतये इति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्ऽतमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवः^१ ऽदेवं द्योतमानं ऽवसुवित्तमं वसूनां धनानां वेदयितारं लम्भयितारमग्निं ऽप्र
 ऽभरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । ऽदेववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणं—
 'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति ग्रहियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम्'^२ (ऐ. ब्रा. १.
 १६) इति । स चाग्निः ऽस्वे ऽयोनौ कारणे स्थाने आहवनीये ऽआ ऽनि ऽषीदतु अभिनिषण्णो भवतु ।
 ब्राह्मणं च भवति—'एष^३ ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतार्तिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातऽवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवः ऽजातं प्रादुर्भूतम् ऽअतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव ऽप्रियं अत एव
 ऽगृहपतिं गृहाणां स्वामिनमग्निं ऽजातवेदसि जातप्रज्ञे ऽस्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ ऽआ ऽशिशीत ॥
 अन्तर्णीतव्यर्थस्य शीघ्र एतद्गमम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'श्यैह गतौ' इत्यस्य छान्दसं
 रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । श्वत्^४ तीक्ष्णीकुस्त^५ ।
 संस्कुस्त । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (ऐ. ब्रा. १.
 १६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने तानश्वान् ऽयुक्ष्व आत्मीये रथे योजय । ऽये ऽतव त्वदीयाः ऽसाधवः
 साधकाः सुशीला वा ऽअश्वासः अश्वाः ऽअरम् अलं पर्याप्तं ऽवहन्ति । किमर्थम् । ऽमन्यवे । मन्यते
 यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्यागः । तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । ऽहि खलु ॥

अच्छा नो याहा वहामि प्रयांसि वीतये । आ देवान्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अमि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

१. ख-ध-म-अध्वर्यादयः । २. ख-झ-त-न-म-र-तत्समृद्धमा स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा
 अस्य स्वो योनिः यदग्निरग्नेः । ३. झ-आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४. ख-शातनं कुस्त,
 झ-म-श्यत तनूकुस्त ।

हे अग्ने वनः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन याहि आगच्छ । तथा प्रयांसि हविलक्षणान्यज्ञानि अभिलक्ष्य देवान् आ वह । किमर्थम् । वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थम्^१ । तथा सोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् आ वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदजस्त्रेण दर्विद्युतत् । शोचा वि भाह्यजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत । द्युऽमत् । अजस्त्रेण । दर्विद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे भारत हविषां भर्तः अग्ने उत् शोच उद्रततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे अजर जरारहिते अग्ने दर्विद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं द्युमत् द्युमता दीप्तिमता ॥ 'सुषां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ अजस्त्रेण अविच्छेदेन तेजसा वि भाहि विशेषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भाति-रत्रान्तर्गतार्थः ॥ त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ॥ २९ ॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवम् । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्यऽयजम् । रोदस्योः । उत्तानऽहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

ययः वमर्तः मनुष्यः हविष्मान् हविर्भिर्युक्तो यजमानः वीती वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाज्ञेन यं कंचन देवं दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् अध्वरे यज्ञे अग्निम् ईळीत स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । रोदस्योः द्वावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां देवानां होतारम् आह्वान-तारं सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम् । किंचायं यजमान ईदृशमग्निम् उत्तानहस्तः कृताञ्जलि-पुटः सन् नमसा नमस्कारेण हविषा वा आ विवासेत् परिचरेत् ॥

आ ते अग्न ऊचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऊचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्रलायनो मन्यते^२ (आश्र. गृ. १. १. ५) । हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा हृदयेन तष्टं संस्कृतम् ऊचा ऋषूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा आ भरामसि आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृषूपं हविः परामृश्यते । प्रतिनिदिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । ऋषूपं तद्धविः ते तुभ्यम् उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ऋषभासः ऋषभाः उत अपि च वशाः च भवन्तु । ऋषभवशारूपेण परिणतं सत् त्वद्गक्षणाय भवत्विति शेषः ॥

१ ख-ज्ञ-न-म-य-स्वादनार्थम् ; त-र-सादनार्थम् । २. न-मन्यते । उक्तानि वैतानिकानीति खण्डे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिरित्युपक्रम्य सूत्रितम्-आ ते अग्न ऊचा हविः हृदा तष्टं भरामसि ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासो वशा उतेत्येत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इतीति ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसुन्याभृता तृष्णा रक्षांसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्तमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तृष्णा । रक्षांसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्रियं मुख्यं वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् अग्निं देवासः देवाः इन्धते दीपयन्ति^१ । येन अग्निना वसूनि असुरैरपहतानि घनानि हविलक्षणान्यन्नानि वा आभृता असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहतानि । येन च वाजिना बलवताग्निना रक्षांसि यज्ञविरोधीनि तृष्णा नृदानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण^२ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । तत्र पिबा सोमम् इति पञ्चदशचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानु-
-अन्तं—‘पिब पञ्चोनैन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्’ इति । अभिजिति मरुवतीयशस्त्रे एतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘पिबा सोमं तमु हुहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुवतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘पिबा सोममभि तमस्य द्वावापृथिवी’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । सूर्यस्तुन्नान्येकाहे मरुवतीये^३ एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूच्यते हि—‘सूर्यस्तुता यशस्कामः पिबा सोममभि’ (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुवतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः कया शुभा सवयसः सनीलाः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । माध्यंदिने^४ सवने^५ आद्यास्तिस्रो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च—‘पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति तिस्रोऽवांङेहि सोमकामं त्वाहुः’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

पिबा सोममभि यमुग्र तर्दं ऊर्वं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रममित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अभि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महिं । गृणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अमित्रिया । शवःऽभिः ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-दीपयन्ते । २. ख-झ-भ-सायणामात्वेन; र-सायणार्येण । ३. त१-मरुवति ।

४. झ-त-भ-य-माध्यंदिनसवने ।

हे वउग्र उदूणबल वइन्द्र वगृणानः अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं वयं सोमम् अभि उद्दिश्य ।
पातुमित्यर्थः । वमहि महत् वगव्यं गोसंबन्धि वऊर्वं पणिभिरपहृतं समूहं तदः प्रकाशितवानसि^१ ।
तुदिहिंसाकर्मात्रं प्रकाशनार्थः । तं वसोमं विब पानं कुरु । हे वधृणो शत्रूणां धर्षक ववज्रहस्त वज्रपाणे
हे इन्द्र वयः त्वं वश्वोभिः बलैः सहितः सन् विश्वा विश्वं ववृत्रम् आवरकम् वअमित्रिया अमित्रं
शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्थेयादेशः ॥ वि वधिषः व्यवधीः स त्वं सोमं पिबेति
संबन्धः ॥

स ई पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।

यो गोत्रभिद्रज्जभृदो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः ।

सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र वऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्^२ वयः त्वं वतरुत्रः शत्रूणां
तारकोऽसि वयः त्वं वशिप्रवान् शोभनहनुरसि वयः त्वं वमतीनां स्तोतृनाम् ॥ मन्यतेः स्तुतिकर्मणः
कर्तरि क्तिच् ॥ ववृषभः कामानां वर्धितासि वसः त्वम् ईम् एनं सोमं वपाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्वं^३
ववज्रभृत् वज्रधरः वयः त्वं वगोत्रभित् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेतासि वयः त्वं वहरिष्ठाः ह्योः
स्थातासि हे इन्द्र वसः त्वं वचित्रान् विचित्रान् ववाजान् अन्नानि वअभि वतृन्धि अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वप्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिबः तथा एव एवम् इममस्मदीयं सोमं
वपाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् वत्वा त्वां वमन्दतु मदयतु^४ । वब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रं
वश्रुधि शृणु । वउत अपि च वगीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च वसूर्यं सर्वस्य
प्रेरकं देवम् आविः वकृणुहि आविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । वइषः अन्नानि च
वपीपिहि अस्मभ्यं प्यायय^५ । वशत्रून् अस्मत्सपत्नान् वजहि नाशय । हे इन्द्र त्वं पणिभिरपहृताः
वगाः वअभि वतृन्धि प्रकाशय ॥

१. ङ-प्राकाशयः प्रकाशितवानसि; त-भ-य-प्रकाशय । २. घ-श-तद्वान् गतसारमपि सोमम-
परित्यजन् । ३. ख-ञ-त-न-भ-र-‘यस्त्वं’ नास्ति । ४. ङ-मादयतु किञ्च; घ-श-मदयुक्तं करोतु ।
५. ख-भ-पायय; श-आप्यायय ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।

महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासौ जह्वन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युमन्तम् ।

महाम् । अनूनम् । तवसम् । विभूतिम् । मत्सरासः । जह्वन्त । प्रसाहम् ॥ ४ ॥

हे ऽस्वधावः अद्यवन् ऽइन्द्र ऽमदाः मदकराः ऽते ऽइमे ऽपीताः सोमाः ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं
ऽत्वा त्वां ऽबृहत् अत्यन्तम् ऽउक्षयन्तं सेचयन्तु^१ । अपि च हे इन्द्र त्वां ऽमत्सरासः मदकराः सोमाः
ऽजह्वन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । ऽमहां महान्तं प्रभूतम् ऽअनूनं सर्वगुणैर्न्यूनतरहितम् । संपूर्णगुण-
मित्यर्थः^२ । ऽतवसं प्रवृद्धं ऽविभूतिं विभवन्तं ऽप्रसाहं शत्रूणामभिभवितारम् ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दद्रैत् ।

महामर्द्रि परि गा इन्द्र सन्तं नुत्या अच्युतं सदेसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उपसम् । मन्दसानः । अवासयः । अप । दृळ्हानि । दद्रैत् ।

महाम् । अर्द्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्याः । अच्युतम् । सदेसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयेभिः यैः सोमैः ऽमन्दसानः मोदमानस्त्वं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ऽउपसम् उपो-
देवतां च ऽअवासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योषसौ यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः ।
किं कुर्वन् । ऽदृळ्हानि दृढानि तमांसि ऽअप ऽदद्रैत् अपदारयन् । किंच हे इन्द्र त्वं पणिभिः
अपहृताः ऽगाः ऽपरि ऽसन्तं परितो विद्यमानं ऽमहां महान्तम् ऽअर्द्रिं पर्वतं ऽनुत्याः अनुदः । कीदृशम् ।
ऽस्वात् स्वकीयात् ऽसदेसः स्थानात् ऽपरि परितः ऽअच्युतम् अविचालितं^३ विनाशरहितम् । स्थिर-
मित्यर्थः^४ ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्कं शच्या नि दीधः ।

और्णोर्दुर उस्त्रियाभ्यो वि दृळ्होर्दुर्वाद्रा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । अमासु । पक्कम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णोः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा ।

उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽतव ऽक्रत्वा स्वदीयया प्रज्ञया^१ ऽतव ऽदंसनाभिः स्वदीधैः कर्मभिः ऽशच्या सामर्थ्येन
ऽआमासु अपकासु गोषु ऽपक्कं परिणतं ऽतत् प्रसिद्धं पयः ऽनि ऽदीधः नितरां धारयसि । अपि, च हे
इन्द्र त्वम् ऽउस्त्रियाभ्यः गोभ्यः^२ । गा निगमयितुमित्यर्थः^३ । ऽदृळ्हा दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढी-

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-सिञ्चयन्तु; झ-सिचयन्तु; श-सेचयन्त । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘संपूर्ण-
मित्यर्थः । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘अविचालितं’ नास्ति । ४. झ-त-स्थितमित्यर्थः । ५. घ-श-
प्रकृत्या । ६. श-गोभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । अङ्गिरसाम् । ७. श-नियमितमित्यर्थः ।

कृतानीत्यर्थः । १दुरः द्वाताणि १वि १और्णोः उद्गादितवानसि । १अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोर्भिर्युक्तस्वम्
१जवात् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । १गाः १उत् १असृजः उदगमयः ॥

प्राथ॒ क्षां॒ महि॒ दंसो॒ व्यु॒र्वी॒मुप॒ धामृ॒ष्वो बृ॒हदिन्द्र॒ स्तभायः॑ ।

अ॒धो॒रयो॒ रोद॑सी॒ देव॑पु॒त्रे प्र॒त्ने मा॒तरा॑ य॒ह्नी ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

प्राथ॑ । क्षाम् । महि॑ । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । धाम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः ।

अधो॑रयः । रोद॑सी इति । देव॑पुत्रे इति देव॑पुत्रे ।

प्र॒त्ने इति । मा॒तरा॑ । य॒ह्नी इति । ऋ॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं १महि महता १दंसः दंससा कर्मणा १उर्वी विस्तीर्णां १क्षां भूमिं १वि १प्राथ
विशेषेण पूरितवानसि । ' प्रा पूरणे ' इति धातुः । हे १इन्द्र १ऋष्वः महांसवं १बृहत् बृहतीं १धां
दिवम् १उप १स्तभायः उपस्तभासि । निरालम्बं वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः ।
अपि च त्वं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अधो॒रयः पोषणैर्धारयसि । कीदृश्यौ । १देवपुत्रे । देवाः पुत्रा
ययोस्ते । १प्रत्ने पुराणे १मातरा मातरौ निर्मात्र्यौ १ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा १यह्नी यह्न्यौ महत्यौ ।
यद्वा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यह्नी पुत्र्यौ । यदुरित्यपत्यनामैतत् ॥

अ॒ध त्वा॒ विश्वे॑ पुर॒ इन्द्र॒ देवा॑ ए॒कं त॒वसं॑ द॒धिरे॒ भरा॑य ।

अ॒दे॒वो यद॒भ्यौहि॑ष्ट दे॒वान्त्स्वर्षा॑ता वृ॒णत॒ इन्द्र॑म॒त्र ॥ ८ ॥

अ॒ध । त्वा॒ । विश्वे॑ । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । त॒वसम् । द॒धिरे॒ । भरा॑य ।

अदे॒वः । यत् । अ॒भि । औहि॑ष्ट । दे॒वान् । स्वः॑ऽसाता । वृ॒णते॒ । इन्द्र॑म् । अ॒त्र ॥ ८ ॥

१अध अधुना अस्मिन् काले १विश्वे १देवाः^१ सर्वे^१ ब्रह्मादयो हे १इन्द्र-१एकं मुख्यं १तवसं प्रवृद्धं
बलवन्तं १त्वा त्वां १भराय संग्रामाय १पुरः १दधिरे पुरस्तात् चक्रे । १यत् यदा १अदेवः वृत्रोऽसुरः
१देवान् १अभ्यौहिष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहितगतिर्कर्मा । किंचास्मिन् काले १स्वर्षाता स्वर्षातौ
संग्रामे १इन्द्रं^२ १वृणते संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः^२ । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभज-
न्नित्यर्थः । अधुना पुरो दधिरे इति संबन्धः ॥

अ॒ध द्यौश्चित्ते॑ अ॒प सा॒ नु वज्रा॑द्वि॒तानम॑द्भि॒यसा॒ स्वस्य॑ म॒न्योः ।

अहि॑ यदिन्द्रो॒ अ॒भ्योह॑सानं॒ नि चि॑द्वि॒श्वायुः॒ शय॑थे॒ ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

अ॒ध । द्यौः । चि॒त् । ते॒ । अ॒प । सा । नु । वज्रा॑त् । द्वि॒ता । अ॒न॒मत् । भि॒यसा॑ । स्वस्य॑ । म॒न्योः ।

अहि॑म् । यत् । इन्द्रः । अ॒भि । ओह॑सानम् । नि । चि॒त् । वि॒श्वऽआयुः॒ । शय॑थे॒ । ज॒घान॑ ॥ ९ ॥

१. ज्ञ-सर्वेऽदेवाः; त-सर्वे देवाः सर्वे । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-देवा मरुत इति शेषः । इन्द्रं
वृणते संभजन्ते स्म ।

१सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन १द्यौश्चित् ब्रुलोकोऽपि हे इन्द्र १अध अधुनास्मिन् काले १द्विता^१
द्विधा द्विप्रकारात् १ते त्वदीयात् १वज्रात् १स्वस्य आत्मीयात् १मन्योः क्रोधाच्च १भियसा भवेन^२
१अप १अनमत् अपननाम् । १नु^३ इति^३ पूरणः । १विश्वायुः बह्वजः १इन्द्रः १यत् यदा १अभ्योहसानम्
अभिगच्छन्तम् १अहिं वृत्रं १शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । १नि १जघान न्यवर्धात् । १चित्
इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन्^४ काले द्यौर्ननामेति संबन्धः ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । महः । उग्र । वज्रम् । सहस्रभृष्टिम् । ववृतत् । शतऽश्रिम् ।

निकामम् । अरमणसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥ १० ॥

१अध अधुना हे १उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र १महः महतः १ते तव १त्वष्टा देवशिल्पी १वज्रं १ववृतत्
न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । १सहस्रभृष्टिं सहस्रधारं १शताश्रि शतपर्वाणम् । हे १ऋजीषिन्
गतरससोमवज्रिन्द्र १येन वज्रेण १निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् । १अरमणसम्^१ । शत्रूणा-
मरमभिगन्तुं मनो यस्य तम् । १नवन्तं शब्दायमानम् १अहिं वृत्रमसुरं १सं १पिणक् संपिष्टवानसि तं
वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषां इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुर्मस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । श्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

१सजोषाः सह प्रियमाणाः १विश्वे १मरुतः सर्वे देवा हे १इन्द्र १यं त्वां १वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति
हे इन्द्र तस्मै १तुभ्यं १पूषा एतन्नामको देवः १विष्णुः एतन्नामकश्च १शतं शतसंख्याकान् १महिषान्
पुंषश्च १पचत् पचेत् । अपि च १अस्मै तुभ्यं १सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाघवनीयाख्यानि १त्रीणि पात्राणि
१अंशुं सोमं १धावन् अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । १मदिरं मदकरं १वृत्रहणं
वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहञ्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते^१ हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः
समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दियो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदः । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । प्रार्दियः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

१. ख-घ-भ-श-‘द्विता...द्विप्रकारात्’ नास्ति । २. ख-घ-भ-श-भयेन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन
(भ-कालेन) मनसा च । ३. नू चिदिति । ४. श-जघान तस्मिन् । ५. ज-तन-भ-अरमणसम् ।
६. ख-भ-आपीते ।

हे इन्द्र त्वं महि महत् वृत्तं वृत्रेण परिवृत्तमाच्छादितं परिष्ठितं परितः स्थितं नदीनां सिन्धूनां संबन्धिः श्वोदः उदकम् आ असृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहेयुस्तदित्यर्थः । अपाम् उदकानाम् ऊर्मि समूहं सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् । हे इन्द्र तासां नदीनां संबन्धिनः पन्थां पथो मार्गान् प्रवतः प्रवणान् अनु अकार्षीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्ग-योग्यक्रियाध्याहारः । किंच नीचीः प्रवणाभिमुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । अपसः अपः उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । समुद्रम् उदधिं प्रादयः प्रागमयः । अत्रादयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमर्जुयं सहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चकृवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अर्जुयम् । सहःऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वा नव्यं नूतनमन्यैरकृतपूर्वम्^१ ब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् अवसे अस्माकं रक्षणाय आ ववृत्यात् आवर्तयतु । कीदृशं त्वाम् । एव एवमुक्तप्रकारेण^२ ता तानि प्रसिद्धानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चकृवांसं कृतवन्तम् इन्द्रम् ईश्वरं महान् महान्तम् उग्रम् ओजस्विनम् अर्जुयम् अजरं सहोदां सहोदो बलस्य दातारं सुवीरं शोभना वीरा मरुतो यस्य तं स्वायुधं शोभनायुधं सुवज्रं शोभनवज्रोपेतम् ॥

स नो वाजाय श्रवसे इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरिन्दिवि च स्मैधि पार्यै न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरतऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरिन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्यै । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे इन्द्र वसः त्वं द्युमतः दीप्तिमतः विप्रान् मेधाविनः वनः अस्मान् वाजाय बलाय श्रवसे यशसे इषे च अन्नाय च राये धनाय धेहि धारय । अपि च हे इन्द्र भरद्वाजे मयि नृवतः मनुष्यवतः । परिचारकयुक्तानित्यर्थः । सूरिन् तव स्तोत्रं पुत्रपौत्रान्^३ कुर्विति शेषः । हे इन्द्र त्वं पार्यै पारणीये आगामिनि च दिवि दिवसे एधि स्म वनः अस्माकं रक्षितां खलु^४ भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि^५ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छिक्षन्नेऽनुरूपवृत्तस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं च—'अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

१. घ-ज्ञ-र-कृतं पूर्वम् ; त-र-कृते पूर्वम् । २. घ-मुक्तेन प्रकारेण । ३. ख-भ-पुत्रपौत्रादीन् । ४. भ-य-खलु रक्षिता । ५. ख-ज-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-पृष्ठयेऽहनि ; ण-पक्ष्येऽहनि ; न-पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि ; य-पृष्ठेऽहनि ।

अथा अनया स्तुत्या देवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं वाजम् अन्नं सनेम वयं संभजेम ।
अपि च सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः वयं शतहिमाः शतसंवत्सरान् मदेम हृष्यामः ॥ ३ ॥

‘तमु षुहि’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तमु षुहि’ इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘तमु षुहीति मध्यंदिनः’
(आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । इन्द्राग्नयोः कुलायनाग्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘तिष्ठा हरी तमु षुहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तमु षुहि यो अभिमृत्योजाः सुत इत्वं निमिश्च इन्द्र सोम इति त्रीणि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तमु षुहि यो अभिमृत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाळहमुग्रं सहमानमाभिर्गीभिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिमृतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
अषाळहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

अभिमृत्योजाः अभिभावकतेजाः वन्वन् शत्रून् हिंसन् अवातः शत्रुभिरर्हिसितः ॥ वनोते-
निष्ठान्तस्य नज्पूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः पुरुहूतः बहुभिराहूतः यः इन्द्रः
अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज तमु षुहि तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि च आभिः वक्ष्यमाणाभिः गीभिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं वर्ध वर्धय । कीदृशम् । अषाळहम् अनभिभूतम् उग्रम् उद्वर्णम्
ओजस्विनं वा सहमानं शत्रून् अभवन्तं चर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं वृषभं वर्धितारम् ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽम्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।
बृहत्ऽरैणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

बृहद्रेणुः बृहतो महतो रेणोः पांसोरुथापकः । संग्रामेष्विति यावत् । एकः मुख्यः सहावा
बलवान् सः इन्द्रः मानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां कृष्टीनां प्रजानां यजमानानां च्यवनः अभि-
गन्ता अभवत् आसीत् । कीदृशः । युध्मः योद्धा सत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् । खजकृत्
खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । समद्वा । यजमानैः सह मदः समत् तद्वान् ।
तुविम्रक्षः । मृक्षतिः संखेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्धणेन संखेहनकर्ता नदनुमान् शब्दवान्
ऋजीषी । ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुतः पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुतः सोम उच्यते । तद्वान् ॥

१. भ-य-‘पुत्रपौत्रोपेताः । २. ख-हृष्टाः स्म; घ-ज्ञ-हृष्येभ्यः; झ-त-र-हृष्यास्म; न-भ-हृष्याः स्म ।

३. ख-स्न-न-भ-य-संबन्धिनां कामानाम्; ज्ञ-त-संबन्धिनानाम् । ४. ख-भ-स इन्द्रः बृहद्रेणुः ।

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनोरायीय ।

अस्ति स्विन्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्विदस्ति तद्वत्तुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आयीय । अस्ति ।

स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वत्यत् स्यः स वत्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । वदस्यून् कर्म-
हीनान् जनान् नु क्षिप्रम् वदमयः दान्तानकरोः । हशब्दः पूरणार्थः । अपि च एकः मुख्य-
स्त्वं कृष्टीः पुत्रदासादीन्^१ वआयीय कर्मकृते जनाय ववनोः अददाः । एवं स्तुवन्नप्पृषिन्द्रं यदा
नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्थर्चमाह । हे इन्द्र ते तव यत् पूर्वमुक्तं
वत्^२ वीर्यं^३ सामर्थ्यं वस्विन्नु^४ अस्ति । किं स्विद्वति । स्विन्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा^५ नास्ति
वस्वित् । वत् बलम् वक्तुथा काले काले वि वोचः विशेषण ब्रूहि ॥

सदिद्धि तै तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं संदिह्य अनया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे ।
वहि यस्मात् कारणात् हे सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र तुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य तुरतः अस्मान्
हिंसतः तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा ते तव सहः बलं सदित् विद्यमानमेवाहं
मन्ये । उग्रस्य ओजस्विनः तवसः प्रवृद्धस्य अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य
रूपम् । रध्रतुरः वशीकरणीयानां^१ सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं बभूव भवत्येव । कीदृशम् । उग्रम्
उग्रं^२ तवीयः प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि^३ अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।

हन्त्युतच्युदस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रत्नम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत् ऽभिः । वलम् । अङ्गिरः ऽभिः ।

हन् । अच्युत ऽच्युत् । दस्म । इषयन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

प्रत्नं पुराणम् । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः^४ । वत् प्रसिद्धं वनः अस्मदीयं सख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं^५
सखित्वं हे इन्द्र युष्मे युष्मासु अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां
च्यावक हे दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् इषयन्तम् आयुधानि प्रेरयन्तं वलम् एतन्नामानमसुरम् इत्था

१. श-पुत्रदारादीन् । २. स-त-न-भ-र-त्वदीर्यम् । ३. ख-स-त-न-भ-र-वशीकरणानाम् । ४. ख-
भ-अहिंसि; स-य-अहिंसि; न-अहिंसि; श-हिसि । ५. ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थः । ६. ख-स्तोत्रं
स्तोत्रलक्षणम् ; स-स-त-न-भ-य-र-स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव ^ववदद्भिः त्वां स्तुवद्भिः ^वअङ्गिरोभिः सह ^वहन् हतवानसि । अपि च ^वअस्य बलस्य ^वपुरः
नगराणि ^ववि ^वक्रणोः व्यगमयः । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । ^वविश्वाः सर्वाः ^वदुरः पुरीणां द्वारश्च
व्यूहोः ॥ ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रऽतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

^वउग्रः ओजस्वी ^वईशानकृत् । स्तोतृन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । ^वसः इन्द्रः
^वमहति प्रभूते ^ववृत्रतूर्ये संग्रामे । वृत्रतूर्ये इति संग्रामनामैतत् । ^वधीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा ^वहव्यः
जयार्थिभिराह्वातव्यः ^वअस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरणः । ^वतोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे
निमित्ते ^वतनये तत्पुत्रे निमित्ते सति ^वसः इन्द्रः आह्वातव्योऽस्ति । ^ववज्री वज्रवान् ^वसः इन्द्रः
^वसमत्सु संग्रामेषु ^ववितन्तसाय्यः विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः ^वअभवत् भवति । यद्वा वितन्त-
साय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुहिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्मना जनिम् मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सखे ।

स बुध्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्मना । जनिम् । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सखे ।

सः । बुध्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । समऽओकाः ॥ ७ ॥

^वसः इन्द्रः ^वअमर्त्येन विनाशरहितेन ^वनाम्ना शत्रूणां नमयित्रा ^वमज्मना बलेन । मज्मनेति
बलनामैतत् । ^वमानुषाणां मनुष्याणां ^वजनिम् जन्म । संघमित्यर्थः । ^वअति ^वप्र ^वसखे अतिप्रप्रेदे ।
^वसः इन्द्रः ^वबुध्नेन यशसा ^वसमोकाः समानस्थानो भवति । किञ्च ^वसः इन्द्रः ^वशर्वसा बलेन
समोका भवति । ^वउत अपि च ^वनृतमः नेतृतमः ^वसः इन्द्रः ^वराया धनेन ^ववीर्येण सामर्थ्येन च
समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथु जनो भूत्सुमन्तुनामा चुम्बुरि धुनि च ।

वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नार्य शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुम्बुरिम् । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नार्य । शयथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

^वयः इन्द्रः ^वन ^वमुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च ^वमिथु मिथ्या वृथा ^वजनः जनयिता
^वन ^वभूत् न भवति किन्तु ^वसुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामेत्यर्थः । ^वसः ^वइन्द्रः ^वपुरां शत्रु-

संबन्धिनीनां पुरीणां वच्योत्तनाय च्यवनाय नाशनाय वशयथाय शत्रूणां मरणाय च वनू वृत्ति शीघ्र-
मेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा वचुमुनिं वधुनिं वच एतन्नामकावसुरौ वृणक् अवृणक् हिंसित-
वान् । वृणक्तिर्हिंसाकर्मा । अपि च वपिप्रुं वशम्बरं वशुणम् एतन्नामकान् ग्रीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदवता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्तऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उदवता उद्वच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा पन्यसा
स्तुत्यतरेण बलेन युक्तस्त्वं वृत्रहत्याय शत्रुहननाय स्वकीयं रथं वच वृत्ति आरोह । तथा दक्षिणत्रा
दक्षिणे हस्ते पाणौ वज्रं स्वकीयमायुधम् आ धिष्व आधारस्व । तदनन्तरं हे पुरुदत्र बहुधनेन्द्र
त्वमासुरीः मायाः अभि अभिगम्य प्र मन्द प्रकर्षेण जहि^१ । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा^२ ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

अग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपमार्थीयः । यथाग्निः शुष्कं नीरसं वनं वृक्षसमूहं दहति हे
इन्द्र हेतिः त्वदीयं वज्रं तद्वच्छत्रून् नाशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा
भवति तद्वज्रयंकरस्त्वं रक्षः राक्षसं नि धक्षि वज्रेण नितरां दह । यः इन्द्रः गम्भीरया
शत्रुभिरवर्षणीयया ऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महत्तामैत् । हेत्या रुरोज शत्रून् बभञ्ज ।
अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा दुरिता दुरितानि दम्भयच्च भिनन्ति च ।
स त्वं रक्षो नि धक्षीति पूर्वैणान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पथिभिर्निद्र राया तुविद्युन्न तुविवाजैभिर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युन्न । तुविऽवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहस्रः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥ ११ ॥

हे तुविद्युन्न बहुधन हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र । 'ओजसो जातमुत मन्य एनम्'
(ऋ. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम् । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं

१. ख-ञ-न-भ-र-स्तुत्यन्तरेण । २. ख-ञ-ञ-त्त-न-भ-र-दक्षिणहस्ते; श-दक्षिणहस्तेन । ३. ख-ञ-
त-न-भ-य-र-गमय (त- 'गमय' नास्ति) । अत्र मन्दति(म-मन्दयति)गतिकर्मा । ४. भ-य-
प्रसिद्धम् ।

सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । १ तुविवाजेभिः बहुबलैः २ पृथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तैः ३ अर्वाक् मदभिमुखः सन् ४ आ ५ याहि आगच्छ । हे ६ पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ७ यस्य तव ८ योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं ९ अदेवः कश्चिदसुरः १० नू ११ चित् १२ ईशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थं वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शो महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुविद्युन्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वैः । दिवः । ररप्शो । महिमा । पृथिव्याः ।
न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिमानम् । अस्ति । न । प्रतिस्थिः । पुरुमायस्य । सद्योः ॥ १२ ॥

१ तुविद्युन्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य वा २ स्थविरस्य प्रवृद्धस्य ३ घृष्वैः शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य ४ महिमा महत्त्वं ५ दिवः द्युलोकात् ६ पृथिव्याः भूमेश्च ७ प्र ८ ररप्शो प्ररिचि । विरप्शति महन्नामसु पाठात् नान्नां च प्रायेण धातुजन्यत्वात् ९ रप्शतिरत्रातिशयवाची । १० पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य ११ सद्योः शत्रूणामभिभवितुः १२ अस्य इन्द्रस्य १३ शत्रुः क्षातयिता १४ न अस्ति । १५ प्रतिमानं प्रतिनिधिः १६ न अस्ति । अस्य १७ प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः १८ न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूक्तुस्त्वं यदायुर्मतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भुत् । कुत्सम् । यत् । आयुम् । अतिथिग्वम् । अस्मै ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अभि । क्षाम् । उत् । तूर्वयाणम् । धृषता । निनेथ ॥ १३ ॥

१ अद्य इदानीमपि हे इन्द्र २ ते त्वया ३ कृतं ४ करणं तत्कर्म ५ प्र ६ भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । ७ कुत्सं शृणात् राक्षसादेतन्नामानमृषिं च ८ आयुं शत्रुभ्यः सकाशात् एतत्संज्ञकं पौरुषवसम् ९ अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरात् ररक्षिथेति १० यत् करणं ११ तत् प्रभवतीति पूर्वेण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाव्याहारः । अपि च १२ अस्मै अनन्तरोक्ताय अतिथिगवाय १३ पुरु पुरुणि बहूनि १४ सहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि १५ नि १६ शिशाः अददाः । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं १७ धृषता धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा १८ क्षां पृथिवीम् १९ अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं २० तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवोदासम् २१ उत् २२ निनेथ आपद्गम उदगमयः ॥

अनुक्रीनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिन्ने' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'अनु त्वाहिन्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु त्वाहिं॑ध्रे अ॒ध दे॒व दे॒वा म॒दन्वि॑श्चै॒ क॒वित॑मं क॒वीना॑म् ।

करो॑ यत्र॒ वरि॑वो बा॒धिता॑य दि॒वे ज॒नाय॑ त॒न्वे गृ॒णानः॑ ॥ १४ ॥

अनु॑ । त्वा॒ । अहि॑ऽध्रे । अ॒ध । दे॒व । दे॒वाः । म॒दन् । वि॒श्वे । क॒विऽत॑मम् । क॒वी॒ना॒म् ।
करो॑ । यत्र॑ । वरि॑वः । बा॒धि॒ता॒य । दि॒वे । ज॒ना॒य । त॒न्वे । गृ॒णानः॑ ॥ १४ ॥

हे १दे॒व द्योत॑मानेन्द्र २त्वा त्वास् ३अ॒ध अस्मिन् काले ४वि॒श्वे सर्वे ५दे॒वाः स्तो॒तारः ६अहि॑ध्रे मेघ॒हन॑नाय । वृष्टि॒प्रदा॑नायेत्यर्थः । ७अनु ८म॒दन् अनु॑मदन्ति अनु॒स्तुव॑न्ति । कीदृ॒शं त्वा॑म् । ९क॒वीनां॑ मेघा॒विनां॑ मध्ये १०क॒वित॑मम् अत्यन्तं कविम् । ११यत्र॑ यस्मिन् काले १२गृ॒णानः स्तो॒तृभिः स्तूय॑मानस्त्वं १३बा॒धिता॑य दारि॒द्र्यादि॑भिः पीडिताय १४दि॒वे स्तो॒त्रे १५ज॒नाय १६त॒न्वे स्तो॒तृणां तन॑याय च १७वरि॑वः धनं १८करः अ॒करोः अ॒ददाः । अथ॒वा हे दे॒वेन्द्र अ॒ध अस्मिन् काले वि॒श्वे सर्वे दे॒वाः सुराः । अहि॑वृत्र ए॒वोच्य॑ते । तस्य॑ ह॒नना॑य क॒वीनां क॒वित॑मं त्वा॒मनु॑मदन्ति । यत्र॑ यस्मिन् स्तो॒त्रे सति बा॒धिता॑य असुरैः पीडिताय दि॒वे शु॒लोक॑निवासाय ज॒नाय त॒न्वे शोभा॑यै वृ॒त्रह॑ननेन तव शोभायै वरि॒वश्च॑कथं ॥

अनु॑ द्यावा॒पृथि॒वी तत् ओ॒जोऽम॑र्त्या जि॒हत॑ इन्द्र॒ दे॒वाः ।

कृ॒ष्वा कृ॒त्नो अ॒कृतं॑ यत्ते अ॒स्त्यु॒क्थं न॒वीयो॑ जन॒यस्व॑ य॒ज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु॑ । द्यावा॒पृथि॒वी इति॑ । तत् । ते । ओ॒जः । अ॒मर्त्याः । जि॒हते॑ । इन्द्र॒ । दे॒वाः ।
कृ॒ष्वा । कृ॒त्नो इति॑ । अ॒कृत॑म् । यत् । ते । अ॒स्ति । उ॒क्थ॑म् । न॒वीयः । जन॒यस्व॑ । य॒ज्ञैः ॥ १५ ॥

हे १इन्द्र २ते त्वदी॒यं ३तत् प्र॑सिद्धम् ४ओ॒जः बलं ५द्यावा॒पृथि॒वी ६अनु॑ जिहाते॒ । ७अम॑र्त्याः अम॒रणघ॑र्माणः ८दे॒वाः त्वदी॒यं बल॑मनु ९जि॒हते॑ अनु॒गच्छ॑न्ति । हे १०कृ॒त्नो ब॒हूनां॑ कर्म॒णां कर्त॑ः ११ते त्वदी॒यम् १२अ॒कृतं॑ १३यत् कर्म॑ १४अस्ति॑ तत् १५कृ॒ष्वा कुरु॑ष्व । तद॒नन्तरं॑ १६य॒ज्ञैः य॒ज्ञेषु॑ १७न॒वीयः न॒वतर॑म् १८उ॒क्थं स्तो॒त्रे १९जन॒यस्व॑ ॥ ॥ ६ ॥

‘महाँ इन्द्रः’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ‘महान्ससोना’ इति । माध्यंदिने सवने सोमातिरेके शस्त्रं भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—महाँ इन्द्रो नृवद्विर्णोर्नु कम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । समूहहे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीय-शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

महाँ॑ इन्द्रो॑ नृ॒वदा॑ च॒र्षणि॑प्रा॒ उ॒त द्वि॒वर्ही॑ अ॒मिनः॑ स॒होभिः॑ ।

अ॒स्मद्र॑य॒ग्वावृ॑षे वी॒र्या॑यो॒रुः पृथुः॑ सु॒कृतः॑ क॒र्तुर्भि॑र्भूत् ॥ १ ॥

म॒हान् । इन्द्रः॑ । नृ॒वत् । आ । च॒र्षणि॑ऽप्राः । उ॒त । द्वि॒वर्हीः । अ॒मिनः॑ । स॒हःऽभिः॑ ।
अ॒स्मद्र॑य॒क् । वृ॒षे । वी॒र्या॑य । उ॒रुः । पृथुः॑ । सु॒कृतः॑ । क॒र्तुऽभिः॑ । भूत् ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-अहिध्रे तस्य वृत्रस्य । २. ख-व-झ-भ-अनुजिहते अनुगच्छतः; झ-त-न-अनुजिहते । ३. ख-झ-भ-सोमातिरेकं शस्त्रम्; झ-त-न-र-सोमातिरेके एकं (झ-एकं) शस्त्रम्; श-सोमातिरेकशस्त्रम् ।

वृत् यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामानां पूरकः महान् प्रभूतः इन्द्रः वा गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्या-
ध्याहारः । उत अपि च द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृद्धः सहोभिः शत्रुबलैः अमिनः अहिंसनीयः^१
इन्द्रः अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा वीर्याय वीरकर्मकरणाय ववृधे वर्धते । उरुः
शरीरेण विस्तीर्णः पृथुः गुणैः प्रथितः कर्तृभिः यजमानैः सुकृतः भूत सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्वृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अषाळहेन शर्वसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । एव । धिषणा । सातये । धात् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

अषाळहेन । शर्वसा । शूशुवांसम् । सद्यः । चित् । यः । ववृधे । असामि ॥ २ ॥

धिषणा अस्मदीया स्तुतिः सातये दानाय इन्द्रमेव धात् धारयति । कीदृशम् । बृहन्तं
महान्तम् ऋष्वं गन्तारम् अजरं जरारहितं युवानं नित्यतरुणम् अषाळहेन शत्रुभिरनभिभूतेन
शर्वसा बलेन शूशुवांसं प्रवृद्धम् । श्वतेरिदं रूपम् । यः इन्द्रः सद्यश्चित् सद्य एव जातमात्रः
सन् असामि अनल्पमधिकं यथा भवति तथा ववृधे वर्धते^२ ॥

पृथू करस्त्रा बहुला गर्भस्ती अस्मद्रथक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दर्मूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्त्रा । बहुला । गर्भस्ती इति । अस्मद्रथक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुपाः । दर्मूनाः ।

अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथू विस्तीर्णौ करस्त्रा^३ कर्मणां कर्तारौ बहुला बहुप्रदौ गर्भस्ती त्वदीयौ बाहू
श्रवांसि अन्नानि । दातुमिति शेषः । अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं सं मिमीहि कुरु । किंच हे इन्द्र
दर्मूनाः दान्तमनास्त्वम् आजौ संग्रामे अस्मान् अभि आ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र
इष्टान्तः । पशुपाः पशूनां पालकः पश्वः पशूनां यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति^४ तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वे जरितार आसुरनैद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिनम् । अस्य । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनैद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

१. घ-श-अहिंसितः यः । २. ख-भ-अवर्धयत्; ङ-अवर्धत; झ-त-न-य-र-अवर्धयत; श-
वर्धयते । ३. ख-घ-भ-करस्त्रा करस्त्रौ; श-करस्त्रौ । ४. झ-त-य-र-आवकृत्स्व; न-आवकृत्स्वति ।

वूनम् अद्य वृह अस्मिन् यज्ञे वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतारः वशाकैः शक्तैः समर्थैः
 अस्य तव सहायैर्मरुद्भिः सहितं चतितं शत्रूणां चातकम् । नाशकमित्यर्थः । इन्द्रं परमेश्वरं पतं
 वः प्रसिद्धं त्वां हुवेम स्तुमः । यथा चित् यथैव पूर्वं पुरातनाः जरितारः स्तोतारः अनेद्याः
 अनिन्याः अनवद्याः पापरहिताः अरिष्टाः अहिंसिताश्च आसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादात्
 वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

सं जग्मिरे पृथ्या रायौ अस्मिन्समुद्रे न सिन्धवो यादमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रतः । धनदाः । सोमवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पृथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यादमानाः ॥ ५ ॥

वसं हि स खलु इन्द्रः धृतव्रतः धृतकर्मा । धनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्या-
 काङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणं वामस्य वसुन इति । वामस्य वननीयस्य वसुनः
 श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः । सोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । पुरुक्षुः बहुलः स
 एव । अस्मिन् इन्द्रे एव पृथ्याः स्तोतृणां हितानि रायः धनानि सं जग्मिरे संगच्छन्ते । तत्र
 दृष्टान्तः । सिन्धवः नद्यः समुद्रे न यथा समुद्रे यादमानाः अभिराच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ॥ ७ ॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजौ अभिभूत उग्रम् ।

विश्वो बुध्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिभूते । उग्रम् ।

विश्वो । बुध्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिः । मादयध्वै ॥ ६ ॥

हे शूर विक्रान्तेन्द्र शविष्ठं बलवत्तमं शवः बलं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ।
 हे अभिभूते शत्रूणामभिभावकेन्द्र उग्रम् अप्रसङ्गम् ओजिष्ठम् ओजस्वित्तमम् ओजः दीप्तिमस्म-
 भ्यमा भर । विश्वो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि बुध्ना बुध्नानि द्योतमानानि
 यानि धनानि मानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे हरिवः हरिवन्निन्द्र तानि धनानि
 मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् अस्मभ्यं दाः प्रयच्छ ॥

यस्ते मदः पृतनाषाळमृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोक्स्य तनयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मदः । पृतनाषाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुवांसम् ।

येन । तोक्स्य । तनयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽर्कताः ॥ ७ ॥

१. ख१-ज्ञ-हे इन्द्र परमेश्वरः घ-तमिन्द्रं परमेश्वरम् ; ज-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-हे इन्द्र परमेश्वरम् ।

२. ख-म-स-विशेषणम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-यादमानाः यातयमानाः ; त-र-यातयमानाः । ४. ख-
 ज-ज्ञ-त-न-भ-र-ओजस्तमम् ; घ-ओजस्वित्तम् ।

वृत्तनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता वृत्तनाषाट् अमृधः अहिंसितः वयः वमदः हर्षः हे वृन्द वृते
त्वया देयः वृत्तनाषाट् प्रवृद्धं वृत्तं मदं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वृत्तोताः त्वया रक्षिताः
वृत्तनाषाट् जितवन्तो वयं वृत्तनाषाट् पुत्रस्य वृत्तनाषाट् तनयस्य तत्पुत्रस्य च वृत्तनाषाट् लाभे निमित्तभूते सति
वृत्तनाषाट् हर्षेण वृत्तनाषाट् त्वां स्तुवीमहि तस्मा भरेति पूर्वैणान्वयः ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शत्रुवांसं सुदक्षम् ।

येन वंसीम पृतनासु शत्रून्त्वोतिभिरुत जामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनस्पृतम् । शत्रुवांसम् । सुदक्षम् ।

येन । वंसीम । पृतनासु । शत्रून् । त्वं । ऊतिभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हे वृन्द त्वं वृषणं वर्षितारं वृष्मं सेनालक्षणं बलं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ।
कीदृशम् । वृत्तनाषाट् धनस्य पालकं वृत्तनाषाट् प्रवृद्धं वृत्तनाषाट् शोभनबलम् । हे वृन्द वृत्तोतिभिः
त्वदीयाभी रक्षाभिः वृत्तनासु संग्रामेषु । पृतना इति संग्रामनाम । वृत्तनाषाट् बलेन वृत्तनाषाट् वंसीम
हनाम् । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । वृत्तनाषाट् वनं वृत्तनाषाट् उत अपि च वृत्तनाषाट् शत्रून् येन वृत्तनाषाट् वंसीम
तं वृत्तनाषाट् भरेति पूर्वैण संबन्धः ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समैत्स्वर्वाडिन्द्रं द्युम्नं स्वर्वदेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभः । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । समः । एतु । अर्वाडिन्द्रं । द्युम्नम् । स्वर्वदेह्यस्मे इति ॥ ९ ॥

हे वृन्द वृषभः वर्षिता वृत्ते त्वदीयं वृष्मः बलम् वृत्तनाषाट् अस्मदभिमुखः सन् वृत्तनाषाट्
पश्चिमभागात् वआ वृत्तनाषाट् आगच्छतु । वृत्तनाषाट् उत्तरभागात् वआ गच्छतु । वृत्तनाषाट् दक्षिणभागा-
च्चैतु । वृत्तनाषाट् पूर्वभागाच्च वआ गच्छतु । विश्वतः सर्वस्माद्विभागात् वृत्तनाषाट् अस्मानभिलक्ष्य वआ
वृत्तनाषाट् सम्यगागच्छतु । हे वृन्द त्वं वृत्तनाषाट् सुखयुक्तं वृत्तनाषाट् धनम् वृत्तनाषाट् अस्मभ्यं वृत्तनाषाट् प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृत्तमाभिरुती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्वं उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् । ते । इन्द्र । नृत्तमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वं । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं वृत्तनाषाट् श्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितं वामं वननीयं धनं
हे वृन्द वृत्ते त्वत्तः वृत्तनाषाट् नृत्तमाभिः वृत्तनाषाट् ऊती ऊतिभी रक्षाभिः वृत्तनाषाट् वयं संभजेमहि ।
वृत्तनाषाट् यस्मात् कारणात् हे वृत्तनाषाट् राजन् राजमानेन्द्र त्वम् उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वृत्तनाषाट् धनस्य

वृक्षे ईशिषे तस्मात् कारणात् महि महान्तं स्थूरं विपुलं बृहन्तं गुणैः परिवृढं रत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः । धाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽसदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे नूतनाय अभिनवाय अवसे रक्षणाय तं प्रसिद्धम् इन्द्रं हुवेम स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् । मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं वृषभं कामानां वर्धितारं वावृधानं प्रवृद्धम् अकवारिम् अकुत्सितशत्रुं दिव्यं द्योतमानं शासं शासितारं विश्वसहं विश्वस्य लोकस्य अभिभवि-
तारम् उग्रम् ओजस्विनं सहोदां बलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अथा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।

अथ । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहम् अस्मि एको भवामि हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् एभ्यो नृभ्यः मनुष्येभ्यः महि महदत्यन्तमात्मानं मन्यमानं जनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थः । रन्धय वशीकुरु । चित् इति पादपूरणः । अथ अधुना पृथिव्यां भूम्यां शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति तनये पुत्रे निमित्ते च गोषु पशुषु अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र त्वा शुलोकं स्थितं त्वा हवामहे वयमाह्वयामः ॥

वयं त एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोः शत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुहूत । सख्यैः । शत्रोः शत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम् ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र एभिः प्रसिद्धैः सख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः ते त्वया सह वयम् उभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि वृत्राणि अमित्राणि घ्नन्तः हिंसन्तः शत्रोः शत्रोः सर्वस्याच्छत्रोः उत्तरे इत् स्याम अधिका एव भवेम । हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वोताः वयं त्वया रक्षिताः सन्तः बृहता महता राया घनेन मदेम ह्वयामः ॥ ॥ ८ ॥

‘य इन्द्र’ इति त्रयोदशच पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमेन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘वि पिप्रोः’ इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता विराट् । अनुक्रम्यते च—‘द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्’ इति । पृष्ठ्य-

षडहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं मध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेत् । सूत्रितं च—‘द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव सूक्तम् इन्द्राविष्णवोत्सक्रान्तिनाम्येकाहं निष्केवल्यनिविद्धानम् । ‘द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दुद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पृत्सु । जनान् । तम् । नः । सहस्रभरम् । उर्वरासाम् । दुद्धि । सूनो इति । सहसः । वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

ययः वरयिः पुत्ररूपं धनं वशवसा बलेन वृत्सु संग्रामेषु अर्यः अरीन् शत्रून् जनान् अभि तस्थौ आक्रमेत्^१ । तत्र दृष्टान्तः । द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतानि आक्रमति^२ तद्वत् । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र त्वं तं पुत्रं नः अस्मभ्यं दुद्धि देहि । कीदृशम् । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याब्धानां भूमीनां सनितारं संभक्तारं वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हवृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अन् । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् । अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वव्रिवांसम् । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न दिवे सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सत्रा सत्यमेव विश्वं व्याप्तम् असुर्यम् असुरत्वं बलं देवेभिः देवैः स्तोत्रभिः अनु धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीषिन् विगततरससोमेन्द्र विष्णुना सचानः संगच्छमानस्त्वम् । ‘यच्च समवाये’ इति धातो रूपम् । यत् येनासुर्येण अपः उदकानि वव्रिवांसं परिवृष्वन्तम् अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रम् असुरं हन् अहन् अवधीः तद्वलं व्यधायीति पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वञ्जोर्जीयान्तवस्तवीयान्कृतवृद्धेन्द्रो वृद्धमहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओर्जीयान् । तवसः । तवीयान् । कृतवृद्धा । इन्द्रः । वृद्धमहाः । राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासाम् । यत् । पुराम् । दर्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यत् यदा इन्द्रः विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां^१ दर्तुं दारकं वज्रम् आवत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनः मधुररसस्य^२ राजा अभवत् स्वामी आसीत् । कीदृशः । तूर्वन्

१. ख-न-भ-आक्रमेत्; झ-आक्रम्यते । २. ख-झ-त-न-र-आक्रमति; घ-अतिक्रामति । ३. झ-त-असुरपुरीणाम् । ४. ख-झ-न-भ-मधुरस्य; झ-त-र-मधुरसस्य ।

हिंसकान् हिंसन् वओजीयान् अतिशयेनौजस्वी वतवसः बलवतः वतवीयान् बलवत्तरः वकृतब्रह्मा ।
कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै स्तोतृभिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोतृभ्यः सः । वृद्धमहाः
वृद्धतेजाः^१ । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कंवयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णास्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतैः । अपद्रन् । पणयः । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । कंवये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्णास्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

वअत्र अस्मिन् वअर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् वदशोणये^२
बहुहविष्कात्^३ वकवये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे वइन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यतः वपणयः
एतन्नामकासुराः वशतैः शतसंख्याकैः बलैः सार्धम् वअपद्रन् अपाद्रवन्^४ । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः
वअशुषस्य अशुषस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । वशुष्णास्य एतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य^५ शत्रोः वमायाः
कपदान् ववधैः हननसाधनैरायुधैः वन वप्र वअरिरेचीत् प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । वपित्वः अन्नस्य ।
पितुरित्यन्ननामैतत् । वकिं वचन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णाः ।

उरु ष सारथ्ये सारथ्ये क्रिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । द्रुहः । अप । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णाः ।

उरु । सः । सऽरथम् । सारथ्ये । क्रः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

वयत् यदा सः^६ वशुष्णः असुरः ववज्रस्य वपतने पाते वपादि अगच्छत् । अन्नित्येत्यर्थः । तदा
वमहः महतः वद्रुहः द्रोघुः शुष्णास्य संबन्धि विश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेषः । वअप वधायि
अपहितमकारि^७ । तिरस्कृतमित्यर्थः । वसः वइन्द्रः वसारथ्ये सारथिभूताय वकुत्साय वसारथं
समानरथं वसूर्यस्य वसातौ भजने निमित्तभूते वउरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा वक्रः अकरोत् ।
तथा चोक्तं—‘कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णां जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथिं कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्ण-
महंस्ततः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते’ इति ॥ ११ ॥

प्र श्येनो न मदिस्मंशुस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।

प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मदिस्म । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । ससन्तम् । पृणक् । राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-प्रवृद्धतेजाः । २. श-दशोणये । अवतेस्तर्पणार्थात् छान्दसो णिः । ३. ख-
झ-भ-°हविष्मतः; न-°हविष्येतत् । ४. ख-झ-न-भ-र-अपद्रवन्; ज्ञ-त-‘अपाद्रवन्’ नास्ति ।
५. ख-झ-न-त-न-भ-य-र-‘कुत्सस्य’ नास्ति । ६. ज्ञ-त-‘सः’ नास्ति । ७. ख-झ-न-भ-र-°मपकारिः ।

‘श्येनः सुपर्णश्च । ‘न’ इत्ययं शब्दः’ समुच्चये वर्तते । ‘अस्मै इन्द्राय’ ‘मदिरं मदकरम्’ ‘अंशुं सोमम् । ‘प्र’ इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्नियते । किंचायमिन्द्रोऽपि ‘दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुः’ ‘नमुचेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य’ ‘शिरः शीर्षं’ ‘मथायन् मन्थनं कुर्वन्’ ‘सायं सपस्य पुत्रं’ ‘ससन्तं स्वपन्तं’ ‘नमीम् एतत्संज्ञकमृषिं’ ‘प्रावत् प्रारक्षत् । ‘स्वस्ति अविनाशेन’ ‘राया पश्वादिधनेन’ ‘इषा अन्नेन च तमृषिं’ ‘सं’ ‘पृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रोर्हर्हिमायस्य दृढहाः पुरो वज्रिञ्छवसा न दर्दः ।

सुदामन्तरेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अर्हिऽमायस्य । दृढहाः । पुरः । वज्रिन् । शवसा । न । दर्दरिति दर्दः । सुदामन् । तत् । रेक्णः । अप्रमृष्यम् । मृजिश्चने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे ‘वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वम्’ ‘अहिमायस्य आहन्यो माया यस्य’ ‘पिप्रोः एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः’ ‘दृढहाः दृढानि’ ‘पुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि’ ‘शवसा बलेन’ ‘वि’ ‘दर्दः विदारितवानसि । ‘न’ इति पादपूरणः । ‘त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारूजः पुरः’ (क्र. सं. १. ५१. ५); ‘ज्ञातं पूर्वैरायसीभिर्नि पाहि’ (क्र. सं. ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे ‘सुदामन् शोभनदानेन्द्र त्वं’ ‘दात्रं हविलक्षणं धनं’ ‘दाशुषे दत्तवते’ ‘मृजिश्चने एतन्नामकाय राजर्षये’ ‘अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यं’ ‘तत् तस्य स्वभूतं’ ‘रेक्णः धनं’ ‘दाः अदाः दत्तवानसि ॥

स वेतुसुं दर्शमायं दर्शोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः ।

आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्यै ॥ ८ ॥

सः । वेतुसुम् । दर्शऽमायम् । दर्शऽओणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिऽसुम्नः । आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । द्योतनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्यै ॥ ८ ॥

‘स्वभिष्टिसुम्नः सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येन देयानि’ ‘सः’ ‘इन्द्रः’ ‘दर्शमायं बहुवचनं’ ‘वेतुसुं वेतसुनामानमसुरं’ ‘दर्शोणिम् एतन्नामकं च’ ‘तूतुजिं तूतुजिनामकं च’ ‘आ अपि च’ ‘तुग्रं तुग्रनामकमसुरं तथा’ ‘इभम् एतन्नामकमसुरं च’ ‘इयध्यै एतुं’ ‘द्योतनाय एतत्संज्ञाय राज्ञे’ ‘शश्वत्’ ‘उप’ ‘सृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । ‘मातुर्न मातुर्जनम्या इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो’ वशीभवति’ तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः । ‘सीम्’ इति पादपूरणः ॥

स ई स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गर्भस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यस्तेव गर्ते वचोयुजा वहत इन्द्रमुष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतीतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रहणम् । गर्भस्तौ । तिष्ठत् । हरी इति । अर्धि । अस्ताऽइव । गर्ते । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥ ९ ॥

१. भ-नशब्दः; श-अत्र नशब्दः । २. ज-यस्य तस्य । ३. ख-घ-त-न-श-वचनम् । ४. त-पुत्रा वशीभवन्ति ।

वृत्रभस्तौ हस्ते वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं वृत्रं स्वकीयमायुधं विभ्रत् धारयन् अप्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः वसः इन्द्रः स्पृधः स्पर्धमानान् ईमं इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् वनते हन्ति । वही स्वकीयावश्चौ अधि तिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । अस्तेव गते । यथा क्षेप्ता शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा वचोयुजा वचोमात्रेण युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च ऋध्वं महान्तस् इन्द्रं वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयेन अवसा रक्षणेन नव्यः नवीयः नवतरं ध्वया दीयमानं धनं सनेम वयं स्तोतारो भजेमहि । पूरवः मनुष्याः स्तोतारः एना अनेन स्तोत्रेण युक्तैः यज्ञैः प्र स्तवन्ते त्वां स्तुवन्ति । यत् यस्मात् कारणात् दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः हन् हन् हिसन् पुरुकुत्साय एतन्नामकाय राज्ञे शिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं शारदीः शरशस्त्रोऽसुरस्य संबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मणा वज्रेण दर्त् विदारितवानसि तस्मात् कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्यो भूरिवस्यनुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नववास्त्वम् । अनुदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र पूर्यः पुरातनः त्वं काव्याय कविपुत्राय उशने उशनसे भार्गवाय वरिवस्यन् धनमिच्छन् वृधः भूः स्तोतृणां वर्धको भवसि । अनुदेयम् अनुदातव्यं धनं नववास्त्वम् एतन्नामकमसुरं पराहस्य त्वं स्वकीयमौशनसं नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं पुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्याय उशनसे परा ददाथ । तस्य शत्रुं हस्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पथि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पथि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

१. ख-झ-भ-वचनमात्रे; न-य-वचनमात्रेण; श-वाचामात्रेण । २. ख-झ-भ-य-एनेन । ३. ख-झ-न-त-न-भ-य-र-शत्रूणां गृहीतम् ।

हे ^१इन्द्र ^२धुनिः शत्रूणां कम्पयिता ^३त्वं ^४धुनिमतीः धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते
ताः ^५अपः उदकानि ^६सीरा ^७न नदीरिव ^८स्ववन्तीः प्रवहन्तीः ^९ऋणोः अगमयः । धुनिं हत्वा तेन
निरोधितान्युदकानि ^{१०}प्रवाहयतीत्यर्थः । हे ^{११}शूर वीरेन्द्र ^{१२}यत् यदा ^{१३}समुद्रम् ^{१४}अति अतिक्रम्य ^{१५}प्र
^{१६}पर्विं प्रतीणो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ ^{१७}तुर्वशं ^{१८}यदुं च ^{१९}स्वस्ति क्षेमेण ^{२०}पारय अपारयः ।
समुद्रमतारयः ॥

तव ह त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिध्वप् ।

दीदयदितुभ्यं सोमैभिः सुन्वन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्य अकैः ॥ १३ ॥

तव । ह । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । ह । सिध्वप् ।
दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमैभिः । सुन्वन् । दभीतिः । इध्मभृतिः । पक्थी । अकैः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२आजौ संग्रामे ^३तव ^४ह तवैव ^५विश्वं व्याप्तं ^६त्यत् तादृशं कर्म भवति ।
कीदृशमिति तदुच्यते । ^७या यौ 'धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिश्रेत्येतन्नामकावसुरौ । ^८सिध्वप्
त्वमस्वापयः तावसुरौ ^९सस्तः संग्रामे सुसवन्तौ । मृतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो
हशब्दः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र ^{१०}तुभ्यं त्वदर्थं ^{११}सुन्वन् सोमानमिषुष्वन् ^{१२}पक्थी पक्थवान्
हवींषि पक्थवान् ^{१३}इध्मभृतिः इध्मानां भर्ता आहतां वा ^{१४}दभीतिः नाम राजर्षिः ^{१५}सोमैभिः सोमैः
^{१६}अकैः हविलक्षणरश्मि दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघन्येत्यर्थः । 'त्वं नि दस्युं
चुमुरिं धुनिं च' (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

'इमा उ त्वा' इति द्वादशचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्याष्वं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवम्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ^१ । तथा चानुकम्प्यते—'इमा उ^२ द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ' इति । उपह्वयनाम्येकाहे
इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्येकाहेऽपीदं मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'इमा
उ त्वा द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठा मजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । पुरुतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

^१पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । 'तमु अभिकाङ्क्षायाम्' इति घातुः । ^२कारोः स्तोत्र-
भरद्वाजस्य संबन्धिन्वः ^३हव्याः स्तुत्याः प्रशंसाः ^४इमाः धियः स्तुतयो हे ^५वीर शूरेन्द्र ^६हव्यं ^७त्वा
त्वां ^८हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । ^९रथेस्थां रथे स्थितम् ^{१०}अजरं जरारहितं ^{११}नवीयः नवीयांसं^{१२} नवतरम् ।

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-निरोधयितान्युदकानि । २. ख-विश्वेदेवा देवता; ज्ञ-ज्ञ-त-र-न-भ-य-र-
विश्वेदेवा(ज्ञ-व)देवताके; त-१-विश्वेदेवताके । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-उ त्वा । ४. ख-१-हव्यं
हातव्यम्; ज-ण-हव्यं होतव्यम्; भ-य-हव्यं ह्रातव्यम् । ५. ख-ज्ञ-भ-र-नवीयाम् ।

१३ इति पूरणः । अपि च १३ वचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा १३ विभूतिः जगतो विभवहेतुः १३ रयिः हविलक्षणं धनम् १३ ईयते स्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुषु इन्द्रं यो विदानी गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमतिं महा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषु । इन्द्रम् । यः । विदानीः । गिर्वाहसम् । गीःभिः । यज्ञवृद्धम् ।

यस्य । दिवम् । अति । महा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्य । रिरिचे । महिऽत्वम् ॥ २ ॥

१३ यः इन्द्रः १३ विदानः सर्वं विद्वान् सर्वज्ञायमानो वा १३ गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञनीयं १३ यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं १३ तमु तमेव १३ इन्द्रं १३ स्तुषु स्तुवे । १३ पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवञ्जनस्य वा १३ यस्य इन्द्रस्य १३ महित्वं माहात्म्यं १३ दिवं दिवो ब्रूलोकात् । पञ्चमर्थे द्वितीया । १३ पृथिव्याः भूलोकात् १३ महा महिम्ना १३ अति १३ रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवचकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । वयुनऽवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धाम । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

१३ स १३ इत् स एवेन्द्रः १३ अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । १३ ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्य-
माणं १३ तमः अन्धकारं दिवि १३ सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन १३ वयुनवत् प्रकाशवत् १३ चकार कृतवान् । परोऽ-
र्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे १३ स्वधावः बलवन्निद्र १३ मर्ताः मनुष्याः १३ अमृतस्य नित्यस्य १३ ते त्वदीयं १३ धाम
स्वर्गाख्यं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । १३ इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः १३ कदा कदाचित् । सर्वदैत्यर्थः ।
१३ न १३ मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विश्व ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वि । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विश्व ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्रः । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

१३ यः इन्द्रः १३ ता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि १३ चकार अकरोत् १३ सः इन्द्रः
अथ १३ कुहं १३ स्वि क स्विद्वर्तते । १३ कं १३ वजनं कमपि देशम् १३ आ १३ चरति १३ कासु १३ विश्व प्रजासु वर्तते
इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्वात् न निश्चेतुं शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे १३ इन्द्र १३ कः कीदृशः १३ यज्ञः १३ ते
तव १३ मनसे चेतसे १३ शं सुखकरो भवति । १३ वराय तव वरणाय १३ कः कीदृशः १३ अर्कः मन्त्रः समर्थो
भवति । १३ होता १३ आह्वाता तव १३ वरणाय यः १३ समर्थो भवति १३ सः होता १३ कतमः च भवति ॥

१. ख-घ-श-गीर्भिर्यज्ञनीयम् । २. घ-विभूति मत्वा; श-विभूतिमत्वात् । ३. घ-श-
य होता । ४. घ-श-भ-श-भवति वरणाय; य-अभवति वरणाय ।

इदा हि ते वेर्विषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।

ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेर्विषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत् । सखायः ।

ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥ ५ ॥

पुराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः प्रत्नासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः इदा हि इदानीमिव । हिशब्द उपमायै वर्तते । वेर्विषतः कर्माणि प्राप्तुवन्तो हे पुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र एते तव सखायः स्तोतारः आसुः बभूवुः । ये मध्यमासः मध्यमकालजाः उत अपि च ये नूतनासः अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् उत अपि च अवमस्य अर्वाचीनस्य ममापि स्तोत्रं हे पुरुहूत बहुभिराहुतेन्द्र त्वं बोधि बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चीमसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चीमसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात् । एव । विद्म । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे वीर शूर ब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय इन्द्र अवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः तम् उक्तगुणोपेतं त्वां पृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । पराणि प्रकृष्टानि प्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि एते त्वदीयानि कर्माणि अनु येमुः । अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबबन्धुः । तथा वयमपि महान्तं प्रभूतं त्वा त्वाम् अर्चामसि अर्चामः स्तुमः । यादेव यान्येव कर्माणि विद्म जानीमः तात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

रक्षसः रक्षसां संबन्धि पाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र त्वा अभि त्वामभिमुखं वि तस्थे प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि महि महत् जज्ञानं प्रादुर्भवत् तत् बलम् अभि अभिमुखः सन् सु सुष्टु तिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे धृष्णो क्षत्रूणां धर्षकेन्द्र तव त्वदीयेन वज्रेण ता तद्वलम् अप नुदस्व अपगतं प्रेरय । छिन्वीत्यर्थः । कीदृशेन । प्रत्नेन पुराणेन युज्येन नियोज्येन सख्या नित्यसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यऽपिः प्रदिवि पितॄणां शश्वद्बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुधायः ।

त्वम् । हि । अपिः । प्रऽदिवि । पितॄणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुहवः । आऽइष्टौ ॥ ८ ॥

हे १ कारुधायः कारुणां स्तोत्राणां धारक हे २ वीर ३ इन्द्र ४ सः प्रसिद्धस्त्वं ५ नूतनस्य इदानी-
तनस्य ६ ब्रह्मण्यतः ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं ७ तु क्षिप्रं ८ श्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात्
हे इन्द्र ९ त्वम् १० एष्टौ आयजने अभिकामने वा सति ११ सुहवः शोभनाह्वानः सन् १२ प्रदिवि पूर्वस्मिन्
काले १३ पितॄणाम् अङ्गिरसाम् १४ अपिः बन्धुः १५ शश्वत् चिरकालं १६ बभूथ अभूः तस्मात् कारणात्
मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्धः ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वारसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अरसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरं॑ऽधिम् । स॒वि॒तार॑म् । ओष॒धीः । पर्व॑तान् । च ॥ ९ ॥

अस्यामृचि विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज १ अद्य इदानीं २ वरुणं राज्यमिमानिनं च ३ मित्रम्
अहरमिमानिनं च ४ इन्द्रं च प्रसिद्धं ५ मरुतः मरुद्गणांश्च ६ नः अस्माकम् ७ ऊतये तर्पणाय ८ अवसे
रक्षणाय च ९ प्र १० कृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच ११ पूषणम् एतत्संज्ञकं च १२ विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च
१३ पुरंधि पुरुधियं १४ पुरुकर्माणम् १५ अग्निं च १६ सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् १७ ओषधीः ओषध्यमिमानिनो
देवान् १८ पर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान् १९ अस्माकं तर्पणाय २० रक्षणाय च प्रकृष्व स्तुत्या अभिमुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरु॑ऽशाक । प्र॒य॒ज्यो इति प्र॒य॒ज्यो । ज॒रि॒तारः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति । अ॒कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुव॑तः । हुवा॑नः । न । त्वा॒वाँ । अ॒न्यः । अ॒मृत॑ । त्वत् । अ॒स्ति ॥ १० ॥

हे १ पुरुशाक बहुशक्ते हे २ प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र ३ त्वा त्वाम् ४ इमे ५ जरितारः स्तोतारः
६ अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ७ अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे ८ अमृत अमरणशीलेन्द्र ९ हुवानः
स्तूयमानस्त्वम् १० आ ११ हुवतः अभिष्टुवतो मम १२ हवं स्तोत्रं १३ श्रुधि शृणु । किंच १४ त्वावान् त्वत्सदृशो
देवः १५ त्वत् १६ अन्यः १७ न १८ अस्ति ॥

१. ख-ज्ञ-त-र-न-म-र-पुरंधियम्; घ-श-‘पुरुधियं’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-विश्वान् देवान् । ३. ख-ज्ञ-भ-य-ऊतये तर्पणाय ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुर्परं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजत्रैः ।
ये । अग्निजिह्वाः । ऋतऽसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्रेन्द्र ऽविद्वान् सर्वज्ञस्त्वं ऽयजत्रैः
यजनीयैः ऽविश्वेभिः सर्वदेवैः सह ऽनु क्षिप्रं ऽमे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि ऽउप अभि ऽआ
ऽयाहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । ऽये देवाः ऽअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वा-
स्थानीयो येषां ते । ऽऋतसापः^२ ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः ऽआसुः भवन्ति ऽये च देवाः ऽदसाय
शत्रूणामुपक्षपणाय ऽमनुं राजर्षिम् ऽउपरं दस्यूनामुपरिभवं ऽचक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति
पूर्वेण संबन्धः ॥

स नो बोधि पुरेता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरऽएता । सुऽगेषु । उत । दुऽगेषु । पथिऽकृत् । विदानः ।
ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

हे ऽइन्द्र ऽपथिकृत् वर्मेनां कर्ता ऽविदानः सर्वं विद्वान् ऽसः त्वं ऽसुगेषु सुखेन गन्तव्येषु ऽउत
अपि च ऽदुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु च मार्गेषु ऽनः अस्माकं ऽपुरेता पुरो गन्ता ऽबोधि भव । बोधीति
भवतेलोष्मज्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् । ऽअश्रमासः अश्रमहिताः ऽउरवः महान्तः ऽवहिष्ठाः
वोदृतमाः तव ऽये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र ऽतेभिः तैरश्वैः ऽनः अस्मभ्यं ऽवाजम् अश्वम् ऽअभि
ऽवक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

‘य एक इत्’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्तान्तं—
‘य एक एकादश^१’ इति । आभिष्वविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिदशब्देऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘य एक इद्यस्तिग्मशृङ्गः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवत्यनिवि-
द्धानम् । सूत्रितं च—‘य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

य एक इद्व्यश्वर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्यावान्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीऽभिः । अभि । अर्च । आभिः ।
यः । पत्यते । वृषभः । वृष्यऽवान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-एवंभूतमितीन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-ते ऋतसापः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-इदेकादश ।

वयः इन्द्रः वचर्षणीनां प्रजानामाप्सु एक इत् एक एव हव्यः ह्यातव्यः आभिः गीभिः
स्तुतिरूपाभिर्वाभिः वतम् इन्द्रम् अभ्यर्च्य अभिष्टौमि । वयः इन्द्रः पत्यते स्तोतृनभिगच्छति^१ ।
यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । वृषभः कामानां वर्षिता वृष्यावान् बलवान् सत्यः
अविसंवादी सत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेवा सनोतिर्वेदं रूपम् । पुरुमायः
बहुप्रज्ञः सहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबन्धः ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्वाभं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रौघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।
नक्षत्सदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्याम् । अद्रौघवाचम् । मतिभिः । शविष्ठम् ॥ २ ॥

पूर्वे प्रत्नाः नवग्वाः नवभिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्तः सप्त सप्तसंख्याकाः विप्रासः विप्रा
मेधाविनः वाजयन्तः वाजमन्त्रं हविलक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः ।
तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः नः अस्माकं पितरः अङ्गिरसः तमु तमेवेन्द्रं मतिभिः स्तुतिभिः
अभि । तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशम् । नक्षद्वाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितारं^२
हिंसितारं ततुरिं तरितारं पर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितम् अद्रौघवाचम् । अद्रौघव्या अनतिक्रमणीया
वागाज्ञारूपा^३ यस्य तम् । शविष्ठं बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवतः । पुरुक्षोः ।
यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वःऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ३ ॥

पुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य नृवतः परिचारकजनसहितस्य पुरुक्षोः बह्वन्नस्य बहुयशसो
वा अस्य रायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । तम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । यः रयिः
अस्कृधोयुः अविच्छिन्नः अजरः जराहानिरहितः^४ स्वर्वान् सुखयुक्तो हे हरिवः हरिवन् स्वकीया-
श्रोषेतेन्द्र त्वं तं रयिं मादयध्वै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर ॥

तन्नो वि वौचो यदि ते पुरा चिज्जरितारं आनशुः सुम्नमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वर्यो दुध्न खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वौचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुम्नम् । इन्द्र ।
कः । ते । भागः । किम् । वर्यः । दुध्न । खिद्रः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुवसो । असुरघ्नः ॥ ४ ॥

१. ख-झ-म-य-शत्रूनभिः । २. त १-दम्भितारम् । ३. घ-झ-म-श-वाग्यज्ञरूपा । ४. ख-घ-म-श-
अरारहितः; ङ-त-जराहानिसहितः ।

हे ^१इन्द्र ^२यदि ^३ते तव ^४पुरा ^५चित् पूर्वस्मिन् काले ^६जरितारः स्तोतारः ^७सुभ्रं सुखम्
^८आनशुः ^९तत् तत्सुखं ^{१०}नः अस्माकं ^{११}वि ^{१२}वोचः विब्रूहि । ^{१३}दुधं दुर्धरं हे ^{१४}खिद्रः शत्रूणां खेदवि-
 तर्हं ^{१५}पुरुहूत^१ हे ^{१६}पुरुवसो^२ इन्द्र ^{१७}असुरघ्नः असुराणां हन्तुः ^{१८}ते तव यज्ञेषु ^{१९}कः ^{२०}भागः क्लृप्तः । ^{२१}वयः
 हविर्लक्षणमन्नं ^{२२}किं क्लृप्तम् । यदि केचित् चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि त्वत्तः सकाशान् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि
 तत् सुखं लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोढ्यो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्त्री यस्य नू गीः ।

तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्त्री । यस्य । नु । गीः ।

तुविग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध^३ इन्द्र ऋषये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । ^४वज्रहस्तं वज्रपाणिं
^५रथेष्टां रथे स्थितं ^६तम् ^७इन्द्रं ^८पृच्छन्ती अचंयन्ती । ^९पृच्छतिरचंतिकर्मा । ^{१०}वेपी । वेपो यागादि-
 लक्षणं कर्म । तद्वती ^{११}वक्त्री गुणानां वक्त्री ^{१२}गीः ईदृशी स्तुतिः ^{१३}यस्य यजमानस्य भवति ।
 कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । ^{१४}तुविग्राभं तुविनां बहूनां ग्रहीतारं ^{१५}तुविकूर्मिं बहुकर्माणं ^{१६}रभोदां रभसो बलस्य
 दातारम् । ^{१७}नु इति पूरणः । स यजमानः ^{१८}गातुं सुखम् ^{१९}इषे गच्छति । किंच ^{२०}तुम्रं म्लापयितारं^४
 शत्रुम् ^{२१}अच्छ अभिसुखं ^{२२}नक्षते गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अया ह त्वं मायया ववृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीळिता स्वौजो रूजो वि दृळ्हा धृषता विरग्निन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्वम् । मायया । ववृधानम् । मनःऽजुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रूजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरग्निन् ॥ ६ ॥

हे ^१स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं ^२मनोजुवा मनोवद्वच्छता अनेन^३ ^४पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन
 वज्रेण । ' वज्रेण शतपर्वणा ' (ऋ. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । ^५अया^५ अनया^६ ^७मायया
^८ववृधानं वर्धमानं ^९त्वं तं प्रसिद्धं वृत्रं ^{१०}वि ^{११}रूजः विशेषेणाभाङ्क्षीः । तथा हे ^{१२}स्वौजः शोभनतेजः
 हे ^{१३}विरग्निन् हे महस्मिन्द्र त्वम् ^{१४}अच्युता अच्युतानि ^{१५}चित्^७ विनाशरहितान्यपि ^{१६}वीळिता वीळितानि
 अग्निधिलीकृतानि ^{१७}दृळ्हा दृढानि पुराणि ^{१८}धृषता धर्षकेण वज्रेण द्यरूजः भग्नवानसि ॥

१. ख-घ-भ-पुरुहूत बहुमिराहूत । २. घ-पुरुवसो बहुधन । ३. ख-झ-भ-य-पूर्वयो-
 पालब्धव्यः; त-र-पूर्वयोपालब्ध वा । ४. ख-घ-झ-भ-म्लापयितारम्; स-त-र-न-य-र-प्रापयितारम्;
 त-१-प्रवायितारम् । ५. ख-झ-झ-त-न-य-र-अयानेन । ६. झ-झ-त-न-य-र-'अया अनया' नास्ति ।
 ७. ख-भ-चिद्ध ।

तं वो धिया नव्यस्या शर्विष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवह्नेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शर्विष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवह्ना । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहाणि ॥ ७ ॥

नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शर्विष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र तं वः त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषयः इव परितंसयध्वै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानः अपरिमाणः सुवह्ना शोभनवहनः सः इन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नः अस्मभ्यम् अति वक्षत् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्रोघुः जनाय जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय^१ । हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः^२ । क्षां पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंहक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंहक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंहक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व^३ निधेहि । तेन च^४ निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरीः मायाः^५ वि दयसे विबाधसे । दय^६ दानहिंसागति-रक्षणे^७ इति धातुः^८ । हे इन्द्र अजुर्यं जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति^९ ॥

१. ख-घ-भ-तापयः; श-दीपय । २. ख-घ-भ-द्रोघुमि^०; श-द्राग्धुमि^० । ३. घ-धिष्व धारय ।

४. ख-भ-‘तेन च’ नास्ति । ५. श-पुरीः । ६. ख-भ-‘दय...धातुः’ नास्ति । ७. श-त्वमिति शेषः ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । सम्यतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करोः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे इन्द्र शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीं महतीम् अमृधाम् अहिंसितां संयतं संयतीं संगच्छमानां स्वस्ति क्षेमलक्षणां संपदं हे इन्द्र नः अस्मभ्यम् आ भर । वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र यया स्वस्या वृत्राणि कर्महीनानि मनुष्यजातानि आर्याणि कर्मयुक्तानि करोः अकरोः । नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि । नाहुषा इति मनुष्यनामैतत् । वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसो-
पेतान्यकरोः ॥

स नो नियुद्धिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्रयद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुत्समिः । पुरुहूत । वेधः । विश्ववाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्रयद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुहूत हे वेधः विधातर्हे प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र सः त्वं विश्ववाराभिः विश्वैर्वर-
णीयाभिः संभजनीयाभिः नियुद्धिः अश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ । अदेवः असुरः याः
नियुतो यानश्चान् न वरते न वारयति देवः च न वरते आभिः नियुद्धिः तूयम् आ क्षिप्रमेव
मद्रयद्रिक् मदभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । अद्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ १४ ॥

‘सुत इत्’ इति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सुत इदृश’ इत्यनुक्तान्तम् ।
विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इत्यमेव प्र पूर्वाः (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘सुत इत्त्वं निमिष्ठ
इन्द्र सोम इति त्रीणि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

सुत इत्त्वं निमिष्ठ इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्रा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निमिष्ठः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।

यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघवन् । हरिभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

सोमे सुते इत् अभिषुत एव सति ब्रह्मणि बृहति महति स्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति
उक्थे शस्त्रे शस्यमाने सति हे इन्द्र त्वं निमिष्ठः निमिष्ठः सन् हरी संयोजयन् हे मघवन्

धनवन् इन्द्र त्वं बाह्वोः हस्तयोः वज्रं स्वकीयमायुधं विभ्रत् धारयन् युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां
हरिभ्याम् अश्वभ्यां यासि यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति संबन्धः ॥

यद्वा दिवि पायें सुष्विमिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अबिभ्यदरन्धयः शर्धेत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पायें । सुष्विम् । इन्द्र । वृत्रहृत्ये । अवसि । शूरसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषः । अबिभ्यत् । अरन्धयः । शर्धेतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवि ब्रुलोके शूरसातौ शूरैः भटैः संभजनीये वृत्रहृत्ये युद्धे च पायें प्राप्तव्ये
सति सुष्विम् अभिषोतारं यजमानम् अवसि यद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । दक्षस्य
यज्ञादिषु समर्थस्य बिभ्युषः शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य शर्धेतः संग्रामे उत्सहमानान् दस्यून्
उपक्षपयितृन् शत्रून् हे इन्द्र त्वम् अबिभ्यत् भीतिरहितः सन् अरन्धयः यद्वा वशीकरोषीति
यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वेण संबन्धः ॥ तथा चोक्तं—‘यद्वाहोर्धारयन्वज्रं हरिभ्यां यासि
वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुण्वतः ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशी-
करोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति दृचोऽयमे-
कार्थः सुत इत्वमिति द्वयम्’ इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमूती ।

कर्तो वीराय सुष्वये उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रणेनीः । उग्रः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुष्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥ ३ ॥

इन्द्रः सुतम् अभिषुतं सोमं पाता अस्तु पानशीलो भवतु ॥ तृणन्तत्वात् ‘न लोका-
भ्ययनिष्ठा’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । ऊती ऊत्या मार्गेण जरितारं स्तोतारं प्रणेनीः
प्रकर्षेण नेता उग्रः उदूर्णः वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय सुष्वये सोमाभिष्वं कुर्वते यजमानाय
लोकं स्थानं कर्ता । दातेत्यर्थः । उ इति पादपूरणः । स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरये चित् ।
चिदिति चार्थः । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोत्रनामैतत् । वसु धनं दाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रै पपिः सोमं ददिर्गाः ।

कर्तो वीरं नयं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इयन्ति । सर्वना । हरिभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । ददिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नयम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हवम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् इयन्ति हृदयस्थानि त्रीणि सवना सवनानि गन्ता गमनशीलो
भवतु । कीदृशः । वज्रं स्वकीयमायुधं बभ्रिः भर्ता धारकः सोमम् अभिषुतं पपिः पाता वसाः

वददिः दाता वनयं मनुष्यहितं वसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ववीरं पुत्रं वकर्ता यजमानाय दाता वगुणतः
स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि वहवं स्तोत्रं वश्रोता श्रावकः वस्तोमवाहाः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान् तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववान् । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।
सुते । सोमै । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वप्रदिवः पुराणः वयः इन्द्रः वनः अस्मदर्थम् वअपः पोषणादिकं कर्म वकः करोति अयमिन्द्रः
वयत् स्तोत्रादिकं ववान् कामयते वअस्मै वइन्द्राय ववयं वतद्विविष्मः व्याप्नुमः । कुर्म इत्यर्थः ।
वसोमे वसुते अभिषुते सति वस्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः । वउक्था उक्थानि शस्त्राणि
वशंसत् शंसन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । वब्रह्म हविलेक्षणमन्त्रम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं ववर्धनं वयथा
वबुद्धिकरम् वअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत् इन्द्र मतिमिर्विविष्मः ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रान्द्रथा क्रियास्म वक्ष्णानि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिऽभिः । विविष्मः ।
सुते । सोमै । सुतऽपाः । शन्तमानि । रान्द्रथा । क्रियास्म । वक्ष्णानि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र त्वं वहि यस्मात् कारणात् वब्रह्माणि स्तोत्राणि ववर्धनानि स्वयमेव वबुद्धिकराणि वचकृषे
कृतवानसि तस्मात् कारणात् तावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि वते तुभ्यं वमतिभिः वबुद्धिभिर्वयं
वविविष्मः व्याप्नुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च
हे वसुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्वामुद्दिश्य वसुते वसोमे अभिषुते सति वशंतमानि सुखकृतमानि
वरान्द्रथा रान्द्रथाणि रमणीयानि वयज्ञैः हविर्भिर्युक्तानि ववक्ष्णानि वाहकानि स्तोत्राणि वक्रियास्म
करवाम ॥

स नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिब तु सोमं गोक्रजीकमिन्द्र ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत् उ लोकम् ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोळाशम् । रराणः । पिब । तु । सोमम् । गोऽक्रजीकम् । इन्द्र ।
आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । उरुम् । कृधि । त्वाऽयत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हे वइन्द्र वरराणः रममाणः वसः त्वं वनः अस्मदीयं वपुरोळाशम् एतच्छृणं हविः वबोधि
बुध्यस्व । किंच वगोक्रजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुते वसोमे वतु क्षिप्रं वपिब पिबेः ।
तदर्थं च वयजमानस्य संबन्धि वइदं वबर्हिः वआ वसीद अभिविज्ञ । तदनन्तरं वत्वायत् त्वामिच्छतो
यजमानस्य वलोकं स्थानम् वउरुं विस्तीर्णं वकृधि कुरु । वउ इति पूरणः ॥

१. घ - च सुते सोमे । २. घ - गोविकारैर्दध्यादिभिः; श - गोविकारं दध्यादिभिः ।

३. ख-झ-ञ-त-न-भ-र-‘उरुं विस्तीर्णं’ नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्ववन्तु ।

प्रेमे हवांसः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्ववन्तु ।

प्र । इमे । हवांसः । पुरुहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे ऽउग्र उदूर्णबलेन्द्र ऽसः त्वम् ऽअनु ऽजोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा ऽमन्दस्व मोदस्व ॥
हिशब्दः पादपूर्णः । हियोतो मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यथयात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ऽइमे ऽयज्ञासः
यज्ञाः सोमाः ऽत्वा त्वां ऽप्र ऽअश्ववन्तु प्राप्नुवन्तु । हे^१ पुरुहूत बहुभिराहूत ऽइन्द्र^२ त्वाम् ऽअस्मे
अस्मदीयानि ऽइमे ऽहवांसः हवाः स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु^३ । ऽइयं ऽधीः स्तुतिः ऽत्वा त्वाम्
ऽअवसे अस्माकं रक्षणाय ऽआ ऽयम्याः आयच्छतु^४ नियच्छतु^४ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे ऽसखायः स्तोतारः ऽवः यूयं सोमेषु ऽसुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ऽभोजं दातारं ऽतम् ऽईम्
एतम्^१ ऽइन्द्रं ऽसोमैभिः सोमैर्यथाकामं ऽसं ऽपृणत संपूरयत । ऽतस्मै इन्द्राय ऽकुवित् बहुपकरणम् ।
कुविति बहुनामैतत् । ऽअसति अस्तु । किमर्थम् । ऽनः अस्माकं ऽभराय भरणाय पोषणाय ।
ऽइन्द्रः ऽसुष्विम् अभिषवणशीलं यजमानम् ऽअवसे तर्पणाय ऽन ऽमृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरद्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

ऽमघोनः धनवतो हविष्मतो यजमानस्य ऽक्षयत् ईश्वरः ऽइन्द्रः ऽसोमे ऽसुते अभिषुते सति
ऽभरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि ऽएव एवम् ऽअस्तावि स्तुतोऽभूत् । ऽइन्द्रः ऽजरित्रे स्तोत्रे ऽसूरिः सन्मार्गे
प्रेरकः ऽयथा ऽअसत् भवेत् । ऽउत अपि च ऽविश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य ऽरायः धनस्य ऽदाता
यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

१. घ-पुरुहूतं बहुभिराहूतमिन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-आयम्याः आगच्छन्तु (ख-ज्ञ-०च्छन्तु)
नियच्छन्तु; ज्ञ-त-र-आयम्याः आगच्छन्तु; त-१-र-आयम्याः आगच्छन्तु । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-र-आग-
च्छन्तु; त-र-आच्छन्तु; य-आगच्छन्तु नियच्छन्तु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-न-भ-य-र-एनम् ।

तृतायेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र 'वृषा मदः' इति दशमं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'वृषा मदः प्र मंहिष्ठाय' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चत्र्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितऽऊतिः ॥ १ ॥

वसोमेषु सोमवत्सु यागेषु इन्द्रे सोमपानजनितः मदः वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्था उक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीषी ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् मघवा धनवान् स चेन्द्रः नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः उक्थैः स्तोत्रैः अर्चत्र्यः अर्चनीयो भवति । द्युक्षः द्युलोकनिवासः गिरां स्तुतीनां राजा ईश्वर इन्द्रः अक्षितोतिः अक्षीणरक्षश्च भवति ॥

ततुर्विीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवै गृणत उर्व्यूतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्विऊतिः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

वाजी अश्ववान् इन्द्रः विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजम् अश्वं दाति अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसकः वीरः विक्रान्तः नर्यः नरहितः विचेताः विविक्षज्ञानः हवम् अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य उर्व्यूतिः विस्तृतरक्षः वसुः वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो न चक्रयोः शूर बृहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

हे वशूर विक्रान्तेन्द्र वृहन् महान्^१ वते त्वदीयः मह्य महिमा वरोदस्योः द्यावापृथिव्योः प्र
वरिषिचे अतिरिच्यते^२ । द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र^३ दृष्टान्तः । चक्रयोः चक्रयोः वअक्षो वन ।
रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे वपुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वदीयाः पूर्वीः
बह्वयः वऊतयः रक्षाः वि वरूहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वृक्षस्य वनु । यथा वृक्षस्य
ववयाः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीवतः । ते । पुरुशाक । शाकाः । गवामिव । सुतयः । समुचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्वन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे वपुरुशाक बहुकर्मभिन्द्र^४ शचीवतः प्रज्ञावतः वते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा
सर्वतः संचरन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव धेनूनां वसुतयः मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र
संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च वत्सानां वन वन्तयः । तन्तिनाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र
नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे सुदामन्
शोभनदान इन्द्र तथा वते त्वदीयाः शाकाः दामन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः
अदामानः स्वयमन्यैरबद्धाः ॥

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽस्तच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । अस्तत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।
मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः वअद्य अस्मिन् दिवसे वअन्यत् वकर्वरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । वअन्यदु
अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म वश्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । वअसच्च अशुभम्
अज्ञनिपातनादिकं वसत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम्
असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च वमुहुः पुनःपुनरसौ इन्द्रः
वाचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव
परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः वअत्र अस्मिन् यज्ञे वनः अस्माकं ववशस्य
कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेल्लेष्टि रूपम् । मित्रः अहर-
मिमानी देवः ववरुणः राज्यमिमानी वपूषा पोषको देवः वअर्यः प्रेरकः सविता एते वच इन्द्रेण
नियन्त्रयमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभि-
धीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं—‘प्रोतयेऽ-
न्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते’ इति ॥ १७ ॥

१. ख-भ-महन् । २. ख-भ-प्ररिच्यते अतिरिच्यते; ज्ञ-त-न-प्ररिच्यते; र-प्ररिच्यते । ३. ख-
न-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ-भ-श-बहुशक्तिमभिन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्सकाशात् उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः यज्ञैः हविर्भिश्च स्तोतारः कामानात्मनः वि अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्य अद्रेः पृष्ठात् उपरिभागात् आपो न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र तं प्रसिद्धं त्वा त्वां वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः जग्मुः प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः । अश्वाः वाहाः आजि न संग्रामं यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत् ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकुशयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकुशयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सराः यम् इन्द्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाः च नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं न अवकुशयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य चित् प्रवृद्धस्यापि अस्य इन्द्रस्य तनूः शरीरं स्तोमेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः उक्थैश्च शस्त्रैश्च शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युज्जाय स्तवान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्ववति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युज्जाय । स्तवान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्वाः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

स्तवान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः वीळ्वे दृढगात्राय यजमानाय न नमते न वशीभवति । स्थिराय युद्धेऽविचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय दस्युज्जाय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापिन्द्रस्तेभ्यो दस्युसहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्याः महान्तः गिरयश्चित् पर्वता अपि इन्द्रस्य

१. ज्ञ-त-शोभनस्तुतिभिः । २. ख-न-म-य-क्षिप्रं जग्मुः । ३. ख-न-म-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।

४. ख-घ-म-श-न स्थिराय । ५. ख-उत्सायनाय; झ-न-म-उत्साहनाय ।

वअज्राः सुगमनाः श्रेणीया भवन्ति । वगम्भीरे वचित् अगाधेऽपि स्थाने वअस्मै इन्द्राय वगाधम् ?
एव स्थानं विषयो ? वभवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यक्तोर्व्युष्टौ परितकम्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इषः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतकम्यायाम् ॥ ९ ॥

हे वअमत्रिन् । अमत्रं बलम् । तद्वन् हे वसुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र वगम्भीरेण
केनापि दुरवगाहेन वउरुणा विस्तीर्णन मनसा वनः अस्मभ्यम् वइषः अज्ञानि ववाजान् बलानि च
वप्र वयन्धि प्रयच्छ । किंच वअक्तोः रात्रेः व्युष्टौ विवासे अह्नि वपरितकम्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वम्
वऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र वअरिषण्यन् अहिंसंस्वम् वऊर्ध्वः उद्युक्तः वस्था वऊ षु सुषु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तर्मिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नायं कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् वअभीके संग्रामे वअवसे रक्षणाय वसचस्व
सेवस्व । वइतो ववा अस्मात् संनिकृष्टाच्च वरिषः शत्रोः असुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन
विवक्षितेन समुच्चयार्थः । हे इन्द्र वतं स्तोतारं वपाहि रक्ष । तथा वअमा वच गृहे च । अमेति
गृहनाम । वअरण्ये कानने च वरिषः शत्रोः वपाहि तं रक्ष । तदनन्तरं वसुवीराः शोभनपुत्रा वयं
वशतहिमाः शतसंवत्सरान् वमदेम हव्याम ॥ ॥ १८ ॥

‘या त ऊतिः’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘या ते नव’ इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—
‘या त ऊतिरवमेति मर्च्यदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।

तार्भिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान् उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

तार्भिः । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥ १ ॥

हे वृष्णिन् बलवन् इन्द्र वृते त्वदीया वया वृतिः यां रक्षा अवमा अधमा अस्ति ।
वया वपरमा उत्कृष्टास्ति । वया वमध्यमा अस्ति । वताभिः कृतिभिः ववृत्रहस्ये युद्धे वनः अस्मान् वसु
अत्यन्तम् वअवीः पालय । किंच हे वउग्र उद्गूणेन्द्र महान् त्वम् वएभिः भोज्यसाधनैः ववाजैः अन्नैः
वच वनः अस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिष्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीदासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिष्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभियुजः । विषूचीः । आर्याय । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र आभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः मिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः स्पृधः अस्म-
दीयाः सेनाः वरिष्यन् अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः । वमित्रस्य शत्रोः मन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं
कोपं व्यथय नाशय । अपि च आभिः स्तुतिभिरेव अभियुजः अभियोक्त्रीः विषूचीः सर्वतो
विद्यमानाः दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः विश्वाः सर्वाः विशः प्रजाः आर्याय यज्ञादिकर्मकृते
यजमानाय अव वतारीः विनाशय ॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शर्वासि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शर्वासि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र जामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टा ये शत्रवः । उत अपि च अजामयः दूरदेशे स्थिता
ये शत्रवः अर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः वनुषः हिंसन्तः युयुजे उद्युक्ता भवन्ति एषाम् उभय-
विधानां शत्रूणां संबन्धीनि शर्वासि बलानि विथुरा^१ विथुराणि^२ हीनानि त्वं कुर्विति शेषः । तथा
वृष्ण्यानि एषां वीर्याणि जहि नाशय । किंच पराचः उभयविधान् शत्रून् पराचः पराङ्मुखान्
कृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र शूरः त्वदनुगृहीतो वीरः शरीरैः अङ्गैः शूरं वा वीरमपि वनते हन्ति । केचय-
मपीत्यस्यार्थे वर्तते । यद्वा । केचनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो वा त्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते ।

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-विथुरा विथुराणि; ज्ञ-त-विथुरा विथुराणि; श-विथुराणि । २. ख-ज्ञ-न-भ-
य-अशूरोऽभिधीयते (य-अशूरोऽभि) शूरो वाशूरो; र-अशूरोऽभिधीयते । शूरो ।

कदा वनत इत्येतदाह । वतनूचा शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनौ वतनूषि युद्धे यत् यदा
वकृण्वते संग्रामं कुर्वन्ति । यत् यदा च वतोके वा पुत्रनिमित्ते वा गोषु निमित्तभूतासु वा वतनये
पौत्रे निमित्तभूते वा अप्सु उदकेषु निमित्तेषु वा उर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु निमित्तासु
वक्रन्दसी क्रन्दमानावाक्रोशन्तौ वि व्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयः^१ त्वदनुगृहीतस्य
भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नर्किष्टा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।

इन्द्र । नर्किः । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वया सह वशूरः विक्रान्तजनः नहि युयोध न युध्यते^२ । तथा वतुरः अन्येषां
शत्रूणां हिंसकः स त्वया न युयोध । धृष्णुः धर्वकः न युयोध । मन्यमानः युद्धे क्रुध्यन्
योधः भटः वत्वा त्वया न युयोध । हे इन्द्र एषां शूरादीनां मध्ये कश्चन वत्वा तव नर्किः
प्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । विश्वा विश्वानि जातानि प्रादुर्भूतानि तानि^३ शूरादीनि त्वम्
अभ्यसि अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिधे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अयोः । यदि । वेधसः । समऽमिधे । हवन्ते ।

वृत्रे । वा । महः । नृवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

अयोः अनयोः उभयोः मध्ये सः जनः नृम्णं धनं पत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभय-
माह । यदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते । समिधे यज्ञे वेधसः कर्मणां विधातार
ऋत्विजः हवन्ते इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । महः महति प्रभूते वृत्रे वा निरोधे
निमित्ते वा नृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते क्षये वा गृहनिमित्ते^४ वा व्यचस्वन्तौ^५ यदि यौ^६ जनौ ।
यदीति यावित्यर्थे वर्तते^७ । वितन्तसैते वियुध्यते तयोर्मध्ये इति^८ संबन्धः ॥ तसः उपक्षयकर्मणः
विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातुः कण्ठादिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

१. ख-पुत्रादिः; भ-पुत्रादिलाभः; श-पुत्रादिलाभाय । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-युध्येत् । ३. ख-
ज्ञ-त-२-न-भ-श-‘तानि’ नास्ति । ४. ख-ज्ञ-गृहे निमित्ते । ५. ख-भ-य-र-व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ;
घ-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ उद्योगवन्तौ; ज्ञ-त-१-व्यचस्वन्तौ; ज्ञ-न-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ;
श-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ । ६. ख-घ-भ-श-तौ । ७. ख-ज्ञ-त-भ-र-न वर्तते । ८. ख-घ-भ-
त्वदनुगृहीतः जयतीति (ख-घ-जयति) ।

अर्धं स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अर्धं । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृतमासः । अर्यः । इन्द्र । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

वअध वस्म अपि च हे वइन्द्र वते^१ त्वदीयाः वचर्षणयः पुरुषाः वयत् यदा वएजान् एजेयुः भीत्या कमेयुः त्वं तेषां वत्राता पालकः वभव । वउत अपि च ववरूता संभवा भव । वअस्माकासः अस्मदीयाः वनृतमासः नेतृमाः वये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् वअर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे वइन्द्र वसूरयः ये स्तोतारः वनः अस्मान् वपुरः वदधिरे पुरश्चक्रिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्रामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो^२ याज्या । सूत्रितं च—‘अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । अनुक्रीनाम्येकाहे निष्केवस्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । मह । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृसह्ये ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वमहे महते वते तुभ्यम् वइन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् वअनु वदायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । ववृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते वते तुभ्यं विश्वं समस्तं वसत्रा सत्यम् वअनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं बिभर्ति तत् वक्षत्रं बलम् वअनु दायि । येन शत्रून्भिभवति तद्वृणविशिष्टं^३ वसहः बलम् वअनु दायि । हे वयजत्र यजनीय वइन्द्र वते तुभ्यं वनृषह्ये^४ युद्धे वदेवेभिः सर्वैर्देवैस्तत्सर्वम् वअनु दायि ॥

एवा नः स्पृधः समजा समत्सिन्द्र ररन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम् वस्तोर्वसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्सु । इन्द्र । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम् । वस्तोः । अर्वासा । गृणन्तः । भरद्वाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ ९ ॥

हे वइन्द्र^५ एव एवं स्तुतस्त्वं वनः अस्मदीयाः वस्पृधः शत्रुसेनाः^६ वसमत्सु संग्रामेषु वसमज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच वमिथतीः हिंसतीः वअदेवीः आसुरीः सेनाः वररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु ।

१. ख-ज्ञ-त-न-म-र-श-‘ते’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-श-भ-वृत्रहणः; त-र-वृत्रहणे; श-वृत्रहणेति ।

३. ख-ज्ञ-त-न-म-र-‘विशिष्टकम्’ । ४. ज्ञ-त-नृसह्ये । ५. ख-म-श-इन्द्र त्वम् । ६. ज्ञ-स्पृध-मानाः सेनाः ।

वउत अपि च हे इन्द्र वते^१ गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः भरद्वाजाः वयम् अवसा अग्नेन सह वस्तोः
वासस्य । निवासमित्यर्थः । नूनम् अवश्यं विद्याम लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

‘श्रुधी न इन्द्र’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘श्रुधी
नोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रुधी न इन्द्र ह्यामसि त्वा महो वाजस्य सातौ ववृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । नः । इन्द्र । ह्यामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरसातौ । उग्रम् । नः । अवः । पार्ये । अहन् । दाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः महः महतः वाजस्य अन्नस्य
सातौ लाभार्थं त्वा त्वां ह्यामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं तदाह्वानं श्रुधि शृणु ।
यत् यदा विशः जनाः शूरसातौ युद्धे सम् अयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन्
अहनि दिवसे नः अस्मभ्यम् उग्रम् उदूणम् अवः रक्षणं दाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

वाजी हविलेक्षणाच्चवान् वाजिनेयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गध्यस्य सर्वैः
प्राप्यस्व महः महतः वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते स्तौति । अपि च हे इन्द्र
सत्पतिं सज्जनानां पालकं तरुत्रं दुर्जनानां तारकं त्वां वृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते ।
मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः
त्वां चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरो अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कसातौ । त्वम् । कुत्साय । शुष्णम् । दाशुषे । वर्क ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्कसातौ अन्नलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदयः अचोदयः । प्रेरयः ।
किंच हे इन्द्र त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शुष्णम् असुरं वर्कं छेदितवानसि ॥ वर्क इति

वृणक्तेऽद्वेदनार्थस्य^१ लुङि रूपम् ॥ तथा ऽत्वम् ऽअतिथिगवाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय
 ऽशस्यं स्तुत्यं सुखं ऽकरिष्यन् ऽअमर्षणः मर्महीनमात्मानं मन्थमानस्य शम्बरस्य ऽशिरः शीर्षं
 ऽपराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भर्से योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भर्ः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति तूतोः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं वृषभसंज्ञकाय राज्ञे ऽयोधं युद्धसाधनम् ऽऋष्वं महान्तं ऽरथं ऽप्र ऽभरः प्रापयः ।
 अपि च ऽयुध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं ऽदशद्युं दश दिवसा युध्यतो^२ यस्य गताः तं ऽवृषभम्
 एतदाल्यं राजानम् ऽआवः युद्धादपीपलः । किंच ऽत्वं ऽवेतसवे एतन्नाम्ने राज्ञे ऽसचा सहायभूतः
 सन् ऽतुग्रम् असुरम् ऽअहन् हतवानसि । वेतसुर्नाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यद्वा ।
 वेतसव इति तृतीयायें चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्वान्तरे श्रूयते—
 ‘अहं पितेव वेतसूरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्ध्रयम्’ (क्र. सं. १०. ४९. ४) इति ।
 हे इन्द्र ऽत्वं ऽगृणन्तं त्वां स्तुवन्तं ऽतुजिम् एतदाल्यं राजानं ऽतूतोः अवधेयः ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।

अवं गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्रार्भिरुती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दर्षि ।

अवं । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवःऽदासम् । चित्रार्भिः । उती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽबर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकः ऽत्वम् ऽउक्थं प्रशस्यं ऽतत् कर्म ऽकः अक्रोः ।
 किं तत्कर्मेत्युच्यते । हे शूर वीरेन्द्र त्वं ऽशता शतानि ऽसहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान्
 भटान् ऽप्र ऽदर्षिं विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—‘अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य’ (क्र. सं.
 १. १४. ६) इति । तथा त्वं ऽदासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपचितारं ऽगिरेः पर्वताभिर्गतं ऽशम्बरम्
 असुरम् ऽअव ऽहन् अवावधीः । तथापि^३ श्रूयते—‘यः शम्बरं पर्वतेषु क्षिबन्तम्’ (क्र. सं.
 २. १२. ११) इति । किंच ऽचित्रार्भिः विचित्रार्भिः^४ ऽउती उतिभिः रक्षाभिः ऽदिवोदासं राजानं
 ऽप्रावः प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धार्भिमन्दसानः सोमैर्दमीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धार्भिः । मन्दसानः । सोमैः । दमीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिष्वप् ।

त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । षष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-तन-भ-र-छेदनार्थस्य । २. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-युध्यन्तो; त-युदन्तो । ३. ख-न-भ-
 तथा च । ४. घ-श-विचित्रार्भिर्हे इन्द्र त्वमाभिः ।

हे ^१इन्द्र ^२श्रद्धाभिः श्रद्धापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः ^३मन्दसानः मोदमानः । यच्छ्रद्धया युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते—‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ (छा. उ. १. १. १०) इति । ^४सोमैः च मन्दसानः ^५त्वं ^६दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये ^७चुसुरिम् एतदाख्यमसुरं ^८सिष्वप् अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इन्द्र ^९त्वं ^{१०}पिठीनसे एतन्नामकाय ^{११}रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा ^{१२}दशस्यन् प्रयच्छन् ^{१३}शच्या प्रज्ञया ^{१४}षष्टिं षष्टिसंख्याकानि ^{१५}सहस्रा भटानां सहस्राणि ^{१६}सचा सह युगपदेव ^{१७}अहन् अवधीः ॥

अहं चन तत्सूरिभिर्भिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुभ्रमोजः ।

त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सूरिभिः । आनश्याम् । तव । ज्यायः । इन्द्र । सुभ्रम् । ओजः ।

त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधवीर । वीराः । त्रिवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे ^१सधवीर वीरैः सहित ^२शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^३वीराः स्तोतारः ^४त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । ^५नहुषा शत्रूणां बन्धकेन ^६त्वया दत्तं ^७यत् ^८सुभ्रं सुखम् ^९ओजः बलं च ^{१०}स्तवन्ते स्तुवन्ति हे ^{११}इन्द्र ^{१२}तव त्वया दत्तं ^{१३}ज्यायः अतिशयेन प्रशस्यं ^{१४}तत् ^{१५}सुभ्रमोजः ^{१६}अहं ^{१७}चन अहमपि भरद्वाजः ^{१८}सूरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह ^{१९}आनश्यां प्राप्नुयाम् ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र बुभ्रहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो धने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । बुभ्रहूतौ । सखायः । स्याम । महिन । प्रेष्ठाः ।

प्रातर्दनिः । क्षत्रश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । धने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे ^१महिन पूजनीय ^२इन्द्र ^३ते त्वदर्थं ^४सखायः स्तोतारः ^५वयम् ^६अस्यां ^७बुभ्रहूतौ अस्मिन् ^८धननिमित्ते स्तोत्रे ^९प्रेष्ठाः अतिशयेन प्रियाः ^{१०}स्याम भवेम । ^{११}प्रातर्दनिः प्रतर्दनी भाम राजा । तस्य पुत्रः ^{१२}क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा ^{१३}श्रेष्ठः ^{१४}अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । ^{१५}वृत्राणां शत्रूणां ^{१६}धने वधाय च ^{१७}धनानां वसूनां ^{१८}सनये संभजनाय च ^{१९}श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥२२॥

‘किमस्य मदे’ इत्यष्ट्वं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षम् । अनुक्रान्ते च—‘किमस्यान्त्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात् ‘या तेनोच्यते’ इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणाः । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । अस्य सोमस्य मदे सति
 इन्द्रः किं चकार कृतवान् । किमु किंच अस्य सोमस्य पीतौ पाने सति किं चकार । अस्य
 सोमस्य सख्ये सखित्वे किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः सोमेन सह वसतीत्यर्थः । अस्य सोमस्य
 निषदि गृहे रणा वा ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतारः पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः किं
 विविद्रे किं लेभिरे । नूतनासः नूतना इदानींतनाः स्तोतारश्च किमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सदस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार ।
 रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् संपूर्णकामः
 सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवाच इदानीं तानि निराकरोति । इन्द्रः अस्य
 सोमस्य मदे सत् शुभं कर्म चकार । अस्य सोमस्य पीतौ पाने सत् शुभं कर्म चकार ।
 अस्य सख्ये सत् शुभं कर्म चकार । ये रणा वा स्तोतारश्च ते निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः ।
 पुरा पूर्वं हे इन्द्र ते त्वत्तः सत् शुभं कर्म विविद्रे लेभिरे । नूतनासः इदानींतनाः स्तोतारः
 सदु शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिर्नः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिर्नः । समस्य । न । मघऽवन् । मघवत्त्वस्य । विद्म ।

न । राधसः । राधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते त्वदीयस्य समस्तस्य महिम्नो महिमानं नहि
 विद्म वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा मघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न
 जानीमः । नूतनस्य स्तुत्यस्य राधसोराधसः त्वदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयार्थे
 षष्ठी । हे इन्द्र ते त्वदीयम् इन्द्रियं सामर्थ्यं नकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

एतत्त्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वराशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार् ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरऽशिखस्य । शेषः ।

वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददार् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र येन वीर्येण वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य शेषः शेषांसि
 पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । अवधीः अर्हिषीः ते त्वदीयम् यत्तस्यत् तदिदम् इन्द्रियं वीर्यम्

वअचेति अस्माभिरज्ञायि । हे वइन्द्र वयत् यस्मात् वशुष्मात् बलात् वनिहतस्य प्रेरितस्य स्वदीय-
ववज्रस्य वस्वनाच्चित् ध्वनेरेव वपरमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोक्तृष्टः^१ कश्चित् पुत्रः
वददार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्वरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तेवार्धमनया विवृणोति । अयम् वइन्द्रः वचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय वअभ्या-
वर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे वशिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्य असुरस्य वशेषः
पुत्रान् ववधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । वयत् यदा
अयमिन्द्रः वहरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां वपूर्वे वअर्धे
प्राग्भागे स्थितान् ववृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तद्वोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् वहन् अवधीत् तदा वपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः^२ पुत्रः वभियसा भीत्या
वदर्त दीर्घोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाणा न्यथान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिशत्ऽशतम् । । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । यव्याऽवत्याम् । पुरुऽहूत् । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दाणाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तेवार्थं विवृणोति । हे वपुरुहूत बहुभिराहूत वइन्द्र वश्रवस्या श्रवस्यथा । श्रवोऽन्नं
यशो वा । तद्वान्छया^३ । शुद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः वशरवे
हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । वपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः वपात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि
वभिन्दाणाः भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः वत्रिशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः ववृचीवन्तः वरशिखस्य
पुत्राः वसाकं युगपदेव वयव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां वन्यथानि अर्थशून्यानि वआयन्
अगच्छन्^४ । विनाशं प्राप्नुयित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा स्रयवस्यू अन्तरू पु चरतो रेरिहाणा ।

स सृञ्जयाय तुर्वशं परादादृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरुषा । स्रयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

सः । सृञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. ऋ-त-बलाधिक्येनो० । २. ऋ-त-र-शेषः । ३. ख-अ-न-भ-य-त-दिच्छया । ४. ख-घ-
झ-न-भ-य-आगच्छन् ; श-गच्छन् ।

अरुषा अरुषौ रोचमानौ वसुयवस्यू शोभनतृणानीच्छन्तौ ररेहिणा लेलिहानौ पुनःपुनः
घासमास्वादयन्तौ । यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्तौ । यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ ररावौ अश्वौ वसन्तः
घावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे चरतः गच्छतः । उ वसु इतीमौ पूरणौ । सः इन्द्रः सृज्याय
एतन्नामकाय राज्ञे तुर्वशं राजानं परादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । वृचीवतः वारशिक्षान् दैववाताय
देववातवंशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्ति वा ॥

द्वयाँ अग्रे रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दुणाशेयं दक्षिणा पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् अग्रे । रथिनः । विंशतिम् । गाः । वधूऽमृतः । मघवा । मह्यम् । सम्राट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्रे प्रकथयति । हे अग्रे मघवा घनवान्
प्रभूतदानो वा सम्राट् राजसूययाजी चायमानः चयमानस्य पुत्रः अभ्यावर्ती एतदाह्वयो राजा
रथिनः रथसहितान् वधूमतः स्त्रीयुक्तान् द्वयान् मिथुनभूतान् विंशतिं विंशतिसंख्याकान्
गाः पशून् मह्यं ददाति प्रायच्छत् । पार्थवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञः संबन्धिना ।
पूजार्थं बहुवचनम् । इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ २४ ॥

‘आ गावः’ इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्री
वान्यश्च पादोऽन्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । ‘इन्द्रो यज्वने’
इत्याद्यस्तृचो जागतः । ‘उपेदम्’ इति अन्यानुष्टुप् शिष्टाश्रतस्तस्मिन् । कृत्स्नस्य गौर्देवता
द्वितीयायाः सूक्तान्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवासुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ७) इति ॥

आ गावो अगमन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावतीः पुरुषा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजाऽवतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

गावः आ अगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उत अपि च भद्रं भजनीयं शुभम्
अक्रन् कुर्वन्तु । तथा गोष्ठे अस्मदीये गवां स्थाने सीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम् अस्मे
अस्मासु रणयन्तु रमन्ताम् । अपि च इह अस्मिन् गोष्ठे पुरुषाः नानावर्णा गावः प्रजावतीः
प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वीः बह्वयः इन्द्राय इन्द्रार्थम् उषसः उषःकालान् प्रति दुहानाः
दोग्ध्यः स्युः भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेददाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उप । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।

भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय पृणते च स्तुतिभिः प्रीणयित्रे च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह उपेददाति उपेत्य सर्वदा दद्यायेव । यज्वनः स्तोतुश्च स्वस्वभूतं धनं न मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च अस्य उभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयोभूयः पुनःपुनः वर्धयन् इत् वृद्धिं प्रापयन्नेव देवयुं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

दैवीनां हविःषु 'न ता नशन्ति' 'न ता अवा' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. श्रौ. ६. १४) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोरेते सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—'न ता अवा रेणुककाटो अश्नुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।

देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगिन्नाभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । तामिः । सचते । गोपतिः । सह ॥ ३ ॥

यताः गावः न नशन्ति । अस्मत्सकाशाश्च नश्यन्तु । किंच तस्करः चोरोऽपि न दभाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा आमित्रः अमित्रस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शस्त्रम् आसाम् इमा गाः न आ दधर्षति नाक्रामतु । गोपतिः एवंभूतानां गावां स्वामी यजमानः याभिः गोभिः देवांश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च तामिः तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छताम् ॥

न ता अवा रेणुककाटो अश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायममयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अवा । रेणुककाटः । अश्नुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उप । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुऽगायम् । अमयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

वरेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उद्भेदकः । कटिर्भेदनकर्मा । वर्या युद्धार्थमागतोऽवः
 वताः गाः वन वभ्रुते न प्राप्नुयात्^१ । तथा वताः गावः वसंसकृतत्रं विशसनादिसंस्कारं वन वभ्रि
 वउप वयन्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च वताः गावः वयज्वनः यागशीलस्य वतस्य वमर्तस्य मनुष्यस्य
 वउरुगायं विस्तीर्णगमनम् वअभयं भयवर्जितं प्रदेशम्^२ वअनु उद्दिश्य ववि वचरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्बुदा मर्नसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । बुदा । मर्नसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वगावः एव मह्यं वभगः धर्मं भवन्तु । वइन्द्रः च वमे मह्यं वगावः गाः वअच्छान् यच्छतु ।
 वगावः^३ वप्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य वसोमस्य वभक्षः भक्षणं भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गन्धे-
 नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे वजनासः जनाः वइमाः एवंभूताः वया वगावः सन्ति वसः । ता
 इत्यर्थः । ता एव गावः वइन्द्रः भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् वइन्द्रं
 वहुदा श्रद्धायुक्तेन वमनसा वचित् । चिदित्यप्यर्थः । वइच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः
 एवंभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वय उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

यूयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे वगावः वयूयं वमेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुष्वेत्यर्थः । तथा वकृशं वचित् क्षीणमपि
 वअश्रीरं वचित् अश्लीलमपि वसुप्रतीकं शोभनाङ्गं वकृणुथ कुरुथ । हे वभद्रवाचः कल्याणध्वन्युपेता
 गावः अस्मदीयं वगृहं वभद्रं कल्याणं वकृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । वसभासु यागपरिषत्सु हे गावः
 युष्माकं वबृहत् महत् ववयः अन्नम्^४ वउच्यते^५ । सर्वैर्दीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजावतीः । सुयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुप्रपाणे । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । परि । वः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

१. ख-प्राप्नोतु; न-भ-प्राप्नोत् । २. ख-ज्ञ-त-२-भ-र-श-प्रवेशम् । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र- गावः नास्ति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-य-अन्नं भक्षणमुच्यते; ज्ञ-अन्नमुच्यते समवेतं क्रियते; त-र-अन्नम् ।

हे गावो यूयं ^१प्रजावतीः प्रजावत्यो वत्सामिर्युक्ता भवतेति शेषः । ^२सुयवसं शोभनतृणं
^३रिशन्तीः रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत । ^४सुप्रपाणे सुखेन पातव्ये तटाकादौ ^५शुद्धाः निर्मलाः
^६अपः उदकानि ^७पिबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । ^८वः युष्मान् ^९स्तेनः तस्करः ^{१०}मा ^{११}ईशत मेक्षिष्ट ।
 ईश्वरो मा भूत् । तथापि ^{१२}अघशंसः व्याघ्रादिः शत्रुः ^{१३}मा ईशत । अपि च ^{१४}वः युष्मान् ^{१५}रुद्रस्य
 कालात्मकस्य परमेश्वरस्य ^{१६}हेतिः आयुधं च ^{१७}परि ^{१८}वृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु ^{१९}॥

उपेदमुपपर्वनमासु गोषूषं पृच्यताम् । उपं ऋषभस्य रेतस्युपैन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उपं । इदम् । उपऽपर्वनम् । आसु । गोषु । उपं । पृच्यताम् ।

उपं । ऋषभस्य । रेतसि । उपं । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

^१आसु ^२गोषु ^३इदमुपपर्वनम् आप्यायनम् ^४उप ^५पृच्यतां संपृच्यताम् । हे ^६इन्द्र ^७तव ^८वीर्ये
 त्वदीयवीर्ये निमित्ते ^९ऋषभस्य गावां गर्भमाधानस्य वृषभस्य ^{१०}रेतसि इदमुपपर्वनमाप्यायनम् ^{११}॥
 गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिश्चरार्दिहविर्द्वारेणेन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । ^{१२}उप इति
 पुनर्वचनं पादभेदानां पूर्णार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं
 वः' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'इन्द्रं षट्' इति । गतो
 विनियोगः ॥

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमत्ये चक्रानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महाम् रुषमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्याय । सेपुः । महः । यन्तः । सुऽमत्ये । चक्रानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रुषम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः ^१वः युष्माकं संबन्धिनः ^२नरः नेतार ऋत्विजः ^३सख्याय सखिभावार्थम् ^४महम् ^५इन्द्रं
^६सेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । ^७महः महान्ति स्तोत्राणि ^८यन्तः उपयन्तः प्राप्नुवन्तः ।

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-चौरः; य-चौरः । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-च मा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-
 न परिहरतु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-माप्यायताम् । ५. ख-ज्ञ-न-भ-पादभेदेन; ज्ञ-पादभेदात्;
 त-र-पादभेदान् । ६. ज्ञ-त-सखिभावार्थे ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा 'सुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां चकानाः कामय-
मानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेभ्यश्चान्दसं
रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः' अनुतिष्ठन्तः सुमतये सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥
'कै गै शब्दे' इत्यस्माद्ध्रितः कानचि रूपम् ॥ 'हि यस्मात्' वज्रहस्तः वज्रपाणिर्हिन्द्रः 'महः महतो
धनस्य' दाता 'अस्ति भवति तस्मात्' रण्वं रमणीयं 'महासु महान्तमेव' अवसे रक्षणाय 'यजध्वं
हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थुरयोराध्वन्श्चासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थुरयोः । आ । अध्वन् । अश्वासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

'यस्मिन् इन्द्रे' नर्याः नृभ्यो हिता रायः 'आ' 'मिमिक्षुः' आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यत्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । 'हस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतस्मानाधिकरणमिन्द्रस्य
विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्निन्द्र इत्यर्थः । उक्तं^१ यास्केन- 'हस्तो हन्तेः प्राप्नुहन्ते' (निरु. १.७)
इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्निन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतृन् ।
यश्चेन्द्रः 'रथेष्ठाः रथे स्थाता तत्स्वभावः सन्' 'हिरण्यये सुवर्णमये' 'रथे' 'आ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा
रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिञ्चति अभिवर्षति । यस्य च 'स्थुरयोः
स्थूलयोर्विस्तृतयोः' 'गर्भस्त्योः' । बाहुनामैतत् । बाह्वोः 'रश्मयः' अभीशवः 'आ' सिच्यन्ते आयम्यन्ते^२ ।
यस्य च 'अश्वासः' अश्वाः 'वृषणः' सेक्कारः युवानः 'युजानाः रथे युज्यमानाः' 'अध्वन् अध्वनि मार्गे
' 'आ' 'मिमिक्षुः' आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुधृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'श्रिये ऐश्वर्यार्थं' 'ते त्वदीययोः' 'पादा पादयोः' 'दुवः' परिचरणम् 'आ' 'मिमिक्षुः'
आसिञ्चन्ति सम्पूरयन्ति । भरद्वाजः सम्पूरयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादौ श्रिये
श्रितुं सेवितुं दुवः परिचरणम् आ सिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्वं 'शर्वसा बलेन' 'धृष्णुः' शत्रूणां
धर्षकः 'वज्री वज्रवान्' 'दक्षिणावान्' । दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनम् । तद्वान् हे 'नृतो नेतरिन्द्र स
त्वं' 'सुरभिं प्रशस्तम्' 'अत्कं सततगमनशीलमात्मीयं' रूपं 'दृशे सर्वेषां दर्शनार्थं' 'वसानः' आच्छादयन्
'स्वर्णं सूर्यं इव' 'इषिरः' गन्तैषणीयो वा 'बभूथ' भवसि । कमिति पूरकः ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-यन्तो गच्छन्तः । २. श-उक्तं च । ३. ख-भ-आमिमिक्षुः आसि-
च्यन्ते आयन्ते; घ-आमिमिक्षुः; ङ-आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते; श-आमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते ।
४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-संतत० ।

स सोम आभिश्चलतमः सुतो भूद्यस्मिन्पुक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आभिश्चलतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पुक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।

इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववाततमाः ॥ ४. ॥ -

यः सोमो वक्ष्यते ^१सः ^२सोमः ^३सुतः अभिषुतः सन् ^४आभिश्चलतमः आभिसुख्येन मिश्रतमः ^५भूत् । इन्द्रेणात्यर्थं संगच्छते । ^६यस्मिन् सोमेऽभिषुते सति ^७पुक्तिः पक्तव्यः पुरोडाशादिः ^८पच्यते । मृष्टयवाः ^९धानाः । ताश्च ^{१०}सन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमेऽभिषुते ^{११}नरः नेतारः ^{१२}ब्रह्मकाराः ब्रह्मणः अन्नस्य हविलक्षणस्य कर्तारः ^{१३}ऋत्विजः ^{१४}इन्द्रं स्तोत्रैः ^{१५}स्तुवन्तः ^{१६}उक्था उक्थानि शस्त्राणि च ^{१७}शंसन्तः उच्चारयन्तः ^{१८}देववाततमाः देवानतिशयेनोपगता ^{१९}भवन्ति स सोम इन्द्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वयः ॥

न ते अन्तुः शबसो धायस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शबसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महित्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽईव । अप्सु । समीजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२अस्य उक्तगुणस्य ^३शवसः बलस्य ^४अन्तः अवसानं ^५न ^६धायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्माभिर्नाजायीत्यर्थः । यद्वलं ^७रोदसी छावा-पृथिव्यौ ^८महित्वा महत्वेन ^९तु क्षिप्रं ^{१०}वि ^{११}बाबधे यस्माद्वलात् छावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः । ^{१२}ता तद्वलं ^{१३}सूरिः स्तोता ^{१४}तूतुजानः स्वरितः सन् ^{१५}ऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा ^{१६}समीजमानः सम्यग्यजन् ^{१७}आ ^{१८}पृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}यूथेव ^{२०}अप्सु उदकेषु गवां यूथानीव यथा गोपालः अपः पाययन्नन्निस्तर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्यो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुहवः । ऋष्यः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

^१एव एवमुक्तेन प्रकारेण ^२ऋष्यः महान् ^३इन्द्रः ^४सुहवः ^५अस्तु सुखेनाह्लातव्यो ^६भवतु । ^७इत् इति पूरणः । ^८हिरिशिप्रः । क्षिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे क्षिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः ^९ऊती ऊत्यागमनेन ^{१०}अनूती अनूत्यानागमनेन वा ^{११}सत्त्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

१. ख-झ-भ-य-मिश्रिततमो; घ-श-मिश्रिततमो । २. श-काराः कर्तारः । ३. ख-घ-भ-
नोपगन्तारो । ४. य-सुखेन ह्लातव्यो ।

स्तोत्रभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । एषा एहि एवं हि जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः असमात्यो जाः
असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् पुरु पुरुणि बहूनि च वृत्रा
वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि हनति हिनस्तु । तथा दस्यून् उपक्षपयितुं शत्रूँश्च नि
हन्तु ॥ १ ॥

‘भूय इत्’ इति पञ्चच सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘भूयः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् ।
अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘उदिन्वस्य रिच्यते भूय
इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
‘भूय इद्रावृधे वीर्याय नृणामु त्वा’ (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

भूय इद्रावृधे वीर्याय एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः भूयः इत् बहुतरमेव वावृधे प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । वीर्याय वीरकर्मणि
वृत्रवधादीनि कर्तुम् । एकः मुख्यः अजुर्यः जरयितुमशक्यः स च इन्द्रः वसूनि धनानि दयते
स्तोत्रभ्यो ददाति । तथा दिवः ब्रुलोकात् पृथिव्याः भूमेश्चायमिन्द्रः प्र रिरिचे अतिरिच्यते ।
किंच अस्य इन्द्रस्य उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अर्धमिदं अर्धमेव प्रति । अस्त्येन्द्रस्यार्धं भागो
द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्धि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

अध अधुना अस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् असुर्यम् असुरहननकुशलं बलं मन्ये स्तौमि । मन्यतिः
स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः यानि कर्माणि दाधार धारयति तानि नकिः आ मिनाति न कश्चिदपि
हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः सूर्यो दर्शतः दर्शनीयः
भूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । सुक्रतुः शोभनकर्मा स
इन्द्रः सन्नानि भुवनानि उर्विया उरूणि विस्तीर्णानि वि धात् व्यधात् अकार्षात् । इदमपरं
कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।

नि पर्वता अब्रसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । तु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । अभ्यः । अरदः । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वताः । अब्रसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रजांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अद्या चित् अद्यापि नू चित् पुरापि तव नदीनां संबन्धि तदपः कर्म वर्तते । अभ्यः नदीभ्यः गातुं मार्गम् अरदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षिणं सद्रतं इत्यर्थः । अपि च त्वदाज्ञया पर्वताः गिरयः नि षेदुः निषण्णाः । उत्पत्तनं परित्यज्य कचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवुः । अब्रसदो न । अब्र अदनीयमन्नम्^१ । तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थः^२ । अतः कारणात् हे सुक्रतो शोभनकर्मणिन्द्र त्वया रजांसि सर्वे लोकाः दृळ्हानि दृढितानि^३ स्थिरीकृताः^३ आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अह्नर्हि परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । अव । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणं तत् सत्यमित् सत्यमेव नानुत्तम् । त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः देवः न अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः मर्त्यः मनुष्योऽपि न एव विद्यते । ज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्वीर्यते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् अर्णः उदकं परिशयानं परिवृत्य शयानम् अहिम् मेघम् अहन् अवधौः । हत्वा च समुद्रम् अन्तरिक्षं जलधिं वा अच्छ आभिमुख्येन अपः उदकानि अवासृजः अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उषासम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरः वृत्रेणावृताः^३ अपः विषूचीः विविधमञ्चन्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा वि असृजः । यतस्त्वं पर्वतस्य पर्वततो मेघस्य दृळ्हं दृढमपं बन्धकप्रदेशम् अरुजः अमाङ्ग्रीः । अपि च त्वं जगतः संबन्धिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः अधिपतिर्भवसि ।

१. ख-द्व-त२-भ-सदनीयम्० । २. ख-द्व-त२-न-भ-र-इत्यर्थः । ३. ख-भ-दृढानि । ३. ज-वृत्रेणावृतद्वाराः ।

किं कुर्वन् । ^१सूर्यं ^२घां ^३सुलोकम् । ^४उपसं च तमसा प्रावृत्तम् एतत्त्रितयं^५ । ^६साकं युगपदेव ^७जनयन् प्रादुर्भाषयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

‘अभूरेकः’ इति पञ्चमष्टकं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्पम् । उपान्या शक्नोती शिष्टाश्चतस्रस्त्रिभुवः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—‘अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्नोती’ इति । महाव्रतस्य निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चमाष्टकम्—‘अभूरेको रयिपते रयीणा-मित्यष्टौ सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । पृष्ठयस्य पष्ठेऽहनि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘एन्द्र याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । विश्वजिति माध्यंदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च—‘अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूर्योचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सूर्ये । अवोचन्त । चर्षणयः । विऽवाचः ॥ १ ॥

हे ^१रयिपते धनस्य^२ पालक^३ इन्द्र ^४एकः प्रधानभूतस्त्वं ^५रयीणां धनानां स्वामी ^६अभूः भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा ‘गवामसि गोपतिरेक इन्द्र’ (ऋ. सं. ७. ९८. ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र त्वं ^७हस्तयोः आत्मीययोर्बाह्वोः ^८कृष्टीः प्रजाः ^९आ ^{१०}अधिथाः आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तत इत्यर्थः । किंच ^{११}चर्षणयः मनुष्याः ^{१२}तोके पुत्रे ^{१३}अप्सु उदकेषु ^{१४}सूर्ये शत्रूणां प्रेरके ^{१५}तनये पौत्रे चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ^{१६}विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः ^{१७}वि ^{१८}अवोचन्त विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्छ्यावयन्ते रजांसि ।

धावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

धावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वत् त्वत्तः ^३भिया भयेन ^४विश्वा विश्वानि व्यापकानि ^५पार्थिवानि । पृथिव्यन्त-रिक्षनाम^६ । तत्र भवानि ^७रजांसि उदकानि ^८अच्युता ^९चित् च्यावयितुमशक्यान्पि^{१०} ^{११}च्यवयन्ते मेघाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र ^{१२}ते तव ^{१३}आ ^{१४}अज्मन् अगमने सति ^{१५}धावा-क्षामा धावापृथिव्यौ ^{१६}पर्वतासः गिरयः ^{१७}वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना ^{१८}विश्वं सर्वं ^{१९}दृळ्हं स्थिरं प्राणिजतं ^{२०}भयते बिभेति ॥

१. ख-झ-न-भ-य-इत्येतत्त्रितयम् । २. घ-श-धनपालक । ३. श-नामैतत् । ४. ख-झ-त-भ-य-र-च्यवयितुम् । ५. त-न-‘आ’ नास्ति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुर्यवम् । गोऽईष्टौ ।

दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम् । अविवेः । रपांसि ॥ ३ ॥

• हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सह^१ अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम-
सुरम् अभि युध्य अभ्ययुध्यः । कुत्सेन साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा
गविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन् कुर्यवम् एतत्संज्ञमसुरं च
दश अदशः । हिसितवानसि ॥ 'दश दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ अध अपि च
प्रपित्वे प्रपतने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः अमुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ
एकच्छोऽभूत् । तथा चान्नातं—'सप्त युजन्ति रथमेकचक्रम्' (क्र. सं. १. १६४. २) इति । एत-
शाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवान् इत्याख्यातम्^२ ।
'सूरश्चक्रं प्रवृहज्जात ओजसा' (क्र. सं. १. १३०. ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च रपांसि
पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि अविवेः अस्माल्लोकादगमयः । अवधीर्त्यर्थः^३ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतके

भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवोऽदासाय । सुन्वते । सुतके ।

भरत्ऽवाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि^१ दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य शम्बरस्य एतत्संज्ञस्य पुरः
पुरीः अप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः अव जघन्थ अवाहन् । हे शचीवः प्रज्ञावन्
हे सुतके अभिषुतेन सोमेन क्रोतेन्द्र यत्र यस्मिन् काले सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय
शच्या प्रज्ञया अशिक्षः घनानि प्रादाः गृणते स्तवते भरद्वाजाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन् काले
शाम्बरीः पुरोऽव जघन्येत्यन्वयः ॥

स सत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोप मद्विक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । सत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृम्ण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्विक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

१. ख-घ-भ-श-सह युध्यमानम् । २. ख-ज्ञ-श-त-र-इत्याख्यातम् ; न-इत्याम्नोतम् । ३. ख-
घ-ज्ञ-त-र-भ-र-अवधीर्दित्यर्थः । ४. ज्ञ-°संख्याकाः ।

हे ^१सत्यसत्त्वन् । सत्याः^२ सत्वानो भटा^३ यस्य स तथोक्तः । हे ^४तुविनुम्ण । तुवि बहुलं नृमं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र ^५सः त्वं महते ^६रणाय संप्रामाय तदर्थं ^७भीमं भयंकरमात्मीयं ^८रथमा ^९तिष्ठ । हे ^{१०}प्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र ^{११}अवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन ^{१२}उप ^{१३}याहि आगच्छ ^{१४}मद्रिक् मदभिमुखः । तथा हे ^{१५}श्रुत विश्रुतेन्द्र ^{१६}चर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः ^{१७}प्र ^{१८}श्रावय ^{१९}च अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अह्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अपूर्व्या’ इति पञ्चच नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या’ इत्यनुक्रान्तम् ।^१द्वितीये छान्दोगिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्व्या पुरुतमावि तां सु ते कीर्तिम्’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य^२ सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।

विरिञ्चिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।

विऽरिञ्चिने । वज्रिणे । शमऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

^१अपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि ^२पुरुतमानि बहुतमानि ^३शंतमानि सुखकृतमानि ^४वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि ^५आसा आस्येन ^६अस्मै इन्द्राय ^७तक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । ^८महे महते ^९वीराय विविधं शत्रूणामीरयित्रे ^{१०}तवसे तवस्विने बलवते ^{११}तुराय त्वरमाणाय ^{१२}विरिञ्चिने विशेषेण स्तुत्याय ^{१३}वज्रिणे वज्रवते ^{१४}स्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्रिं गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋक्भिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋक्ऽभिः । वावशानः । उत् । उस्त्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

^१सः इन्द्रः ^२मातरा मातरौ दिवं च पृथिवीं च ^३कवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय ^४सूर्येण ^५अवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । ^६अद्रिं गवामदर्शनाय वलेन स्थापितं पर्वतं ^७रुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्^८ अङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभिः ^९गृणानः स्तुयमान इति संबन्धः । अपि च ^{१०}स्वाधीभिः शोभनध्यानैः ^{११}ऋक्भिः स्तोतृभिरङ्गिरोभिः ^{१२}वावशानः पुनः पुनः काम्यमाचः सन् ^{१३}उस्त्रियाणां वलस्य भृत्यैः पणिभिरपहृतानां गवां ^{१४}निदानं बन्धनम् ^{१५}उत् ^{१६}असृजत् अमोचयत् ॥

१. ज्ञ-सत्या अवाध्याः । २. ख१-मरा; झ-य-र-भावा नो; त-न-भावा । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-निष्केवल्येऽप्यस्य । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘कवीनाम्’ नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितजुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन् दृळ्हा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋक्ऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितजुऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृळ्हा । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

* १ पुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् । सः इन्द्रः । वह्निभिः हविषां वोदृभिः । ऋक्भिः स्तोतृभिः । शश्वत् सर्वदा । मितजुभिः संकुचितजातुभिरङ्गिरोभिः सह । गोषु निमित्तभूतेषु । जिगाय असुरान् जितवान् । जिवा च । पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः । सखिभिः समानव्यानैः । कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह । सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् । कविः । सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् । दृळ्हाः स्थिराः । पुरः आसुरीः पुरीः । रुरोज^१ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैभिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे । वृषभ कामानां वर्षक हे । गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र । सः^२ त्वं । महः महद्भिः । वाजैभिः वाजैरन्नैः । महद्भिः । शुष्मैः बलैः । च सह । क्षितीनां प्रजानां मध्ये । जरितारं स्तोतारम् । अच्छ आभिमुख्येन । नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः । पुरुवीराभिः पुरुषां बहूनां वीरयित्रीभिः बडवाभिः । आ । प्र । याहि आगच्छ । किमर्थम् । सुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुराषाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपऽवृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रऽमृष्यम् ॥ ५ ॥

१ तुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता । सः । इन्द्रः । सर्गेण सर्वदोद्युक्तेन । शर्वसा बलेन । अत्यैः अश्वैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा । तक्तः संगतः सन् । दक्षिणतः दक्षिणायने । अपः उदकानि विसृजतीति^३ शेषः । इत्था इत्थमेनेन प्रकारेण । सृजानाः सृज्यमानास्ता आपः । अर्थं गन्तव्यम् । अप्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं । दिवेदिवे प्रतिदिनम् । अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं^४ यथा न भवति तथा । विविषुः व्यासुवन्ति ॥ अतैस्थन्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

१. झ-रुरोज बभञ्ज । २. झ-त-य- 'सः' नास्ति । ३. ख-झ-ह-त-म-र-श-सृजतीति । ४. ख १-झ-भ-न-य-पुनरागमनं न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम् ; ज-ण-पुनरागमनम् अपावर्तनम् अनपावर्तनम् पुनरागमनम् । ५. ख १-त-न-भ-य- 'न' नास्ति ।

‘य ओजिष्ठः’ इति पञ्चचं दशमं सुक्तं शुनहोत्रस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवर्च्यं यो वनवत्स्वध्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मदः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवर्च्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृत्रा । समत्सु । सासहत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितः इन्द्र त्वं यः पुत्रः ओजिष्ठः ओजस्वितमो बलवत्तमः मदः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । स्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः दास्वान् । हविषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं त्वं पुत्रं नः अस्मभ्यं सु सुष्ठु दाः देहि । यः पुत्रः स्वधः सन् समत्सु संग्रामेषु सौवर्च्यं शोभनाश्रानां समूहं वनवत् हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितुन् अभि-
त्रान् शत्रून्^१ सासहत् अस्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रैर्भिर्वि पणीरशायस्त्वोत इत्सर्निता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरसातौ ।

त्वम् । विप्रैर्भिः । वि । पणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सर्निता । वाजम् । अर्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वां हि त्वामेव विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः चर्षणयः मनुष्याः शूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे अवसे रक्षणार्थं हवन्ते आह्वयन्ति । किंच त्वं विप्रैर्भिः विप्रैर्मैघाविभिरङ्गिरोभिः सार्धं पणीन् । बलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् वि अशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः त्वोत इत् स्वयोतो रक्षित एव सर्निता संभक्ता पुरुषः वाजम् अन्नम् अर्वा अभिगन्ता भवति ॥

त्वं तां इन्द्रोभयां अमित्रान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर ।

वधीर्वनेन सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासा । वृत्राणि । आर्या । च । शूर ।

वधीः । वनाऽइव । सुधितेभिः । अत्कैः । पृत्सु । दर्षि । नृणाम् । नृतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं तान् उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् अमित्रान् शत्रून् वधीः अहिंसिः । के त उभयविधाः । दासा उपक्षयवितुन् कर्मविरोधिनो बलप्रभृतीन्सुरान्^२ ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति शस

१. ख१-दाताराः; ज-क्ष-ण-न-भ-दाता दाः; त-र-दातारं दाः । २. ख-भ-शत्रून् समत्सु संग्रामेषु । ३. ख-क्ष-भ-वृत्रम्; ज-त-र-र-श-बलम्; न-बलवृत्रम् ।

आकारः ॥ ^१वआर्या आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि ^२वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि ^३वच तान् उभयविधान् हे ^४शूर त्वं हतवानित्यर्थः । ^५नृणां नेतृणां मध्ये ^६नूतम अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र ^७पृत्सु संग्रामेषु ^८सुधितेभिः सुष्ठु निहितैः ^९अत्कैः आत्मीयैरायुधैः ^{१०}आ ^{११}वर्षि अन्यानापि शत्रूनादृणांसि विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१२}वनेव वनानीव । यथा^१ वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् ॥

स त्वं न इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्व्यामसि त्वा युध्यन्तो नेमधिता पृत्सु शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः । स्वःऽसाता । यत् । ह्वयामसि । त्वा । युध्यन्तः । नेमऽधिता । पृत्सु । शूर ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः तादृशः ^३त्वम् ^४अकवाभिः अकुत्सिताभिः ^५ऊती ऊतिभी रक्षाभिः ^६नः अस्माकं ^७वृधे वर्धनाय ^८अविता रक्षिता ^९भूः भव । तथा ^{१०}विश्वायुः सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं ^{११}सखा च भव । ^{१२}नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु ३. २०) इति । अर्धाः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एष्विति नेमधितयः संग्रामाः । तादृशेषु ^{१३}पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ^{१४}युध्यन्तः युद्धं कुर्वन्तो वयं ^{१५}स्वर्षाता स्वः सुष्ठु अरणीय^२ धनं तस्य संभजनार्थं हे ^{१६}शूर त्वां ^{१७}यत् यदा ^{१८}ह्वयामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इन्द्रापरायं च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्मन्दि वि प्याम पायै गोषतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपरायं । च । स्याः । भवं । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ । इत्था । गृणन्तः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम । पायै । गोऽसतमाः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२नूनम् अद्य ^३नः अस्माकं ^४स्याः अस्मदीयो भव । ^५अपरायं ^६च अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो भव । ^७उत अपि च त्वं ^८नः अस्माकम् ^९अभिष्टौ अभिगमने सति ^{१०}मृळीकः सुखयिता ^{११}भव । ^{१२}इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^{१३}गृणन्तः स्तुवन्तो वयं ^{१४}गोषतमाः गवां संभक्तृतमाः सन्तः ^{१५}महिनस्य महतस्तव संबन्धिनि ^{१६}दिवि द्योतमाने ^{१७}पायै दुःखस्य पारके ^{१८}शर्मन् शर्मणि सुखे ^{१९}स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

‘सं च त्वे जग्मुः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्याषं त्रैभुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे’ इत्यनुकान्तम् । तृतीये छान्दोगिकेऽहनीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीं वि च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पृध इन्द्रे अद्युक्थाकार्का ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः ।

पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पृधे । इन्द्रे । अधि । उक्थऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वीः बह्वयः गिरः स्तुतयश्च सं जग्मुः संगच्छन्ते । त्वत् त्वत् विभ्वः विभवो विस्तृताः मनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनम् अद्य च ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां स्तुतयः स्तोत्राणि इन्द्रे अधि अधिकं पस्पृधे अस्पृधन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थः । तथा उक्थाकार्का । उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृधे अस्पृधन्त ॥

पुरुहुतो यः पुरुगुर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शवसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रोऽनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहुतः । यः । पुरुऽगुर्तः । ऋभ्वाँ । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शवसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहुतः बहुभिरुहुतः पुरुगुर्तः बहुभिरुद्यमितः ऋभ्वा महान् एकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः यः इन्द्रः यज्ञैः यष्टृभिः पुरुषैः यजनसाधनैः स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तः अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति सः इन्द्रः रथो न रथ इव महे महते शवसे बलाय तदर्थं युजानः अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिः अनुमाद्यो भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदृमि वर्धयन्तीः ।

यदि स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वैणसं शं तदस्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अमि । वर्धयन्तीः ।

यदि । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गिर्वैणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

यम् इन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणीः वाण्यः स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिमिश्रं मृशं खिद्यते अस्य चेन्द्रस्य बहुधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्तित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः अमि नक्षन्ति अमिगच्छन्ति । अपि च गिर्वैणसं गिरां संभकारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारः यदि गृणन्ति स्तुवन्ति । यत् यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति तत् सर्वं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विष्य^१ चैव मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नाभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सत्राः । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

‘एतत् एतस्मिन्’ विवि दिवसे सौत्येऽहनि अर्चैव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव मासा मानेन ‘इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने’ इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्तः मिमिक्षः वसतीवयैकधनाख्याभिरद्विरासिक्तः सोमः अस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् इन्द्रे न्ययामि मियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतस्तोत्रं ब्रवाणीति शेषः । दिवि ब्रुलोके अर्चैव अर्कः सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्रं यज्ञैः यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं हवनानि स्तोत्राणि सत्रा सह वावृधुः अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । धन्वन् धन्विन मरुदेशे अभि अभिमुखं सँ यत् सम्यग्यत्यो^१ गच्छन्त्यः आपः जनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्यंङ्गुषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । अङ्गुषम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृत्रतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

अस्मै इन्द्राय महि महत् एतत् आङ्गुषं स्तोत्रं मतिभिः स्तोत्रभिः अवाचि उक्तमभूत् । अस्मा इन्द्राय स्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । विश्वायुः सर्वत्र गन्ता सः इन्द्रः महति प्रभूते वृत्रतूर्ये संग्रामे यथा येन प्रकारेणास्माकम् अविता रक्षकः वृधः वर्धयिता च असत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

‘कदा भुवन्’ इति पञ्चच द्वादशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘कदा नरस्तु’ इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धिर्यः करसि वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धिर्यः । करसि । वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र व्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि वरथक्षयाणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले
 भुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदा कस्मिन् काले स्तोत्रे स्तुवते मह्यं
 सहस्रपोष्यं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दाः दद्याः । कदा च अस्य मम स्तोतुः
 स्तोमं स्तोत्रं राया धनेन वासयः व्यापयेः । धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्नाः वाजैरक्षैः
 रमणीयाः कदा कस्मिन् काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमानः^१ इन्द्रमनया
 पृथ्वान् ॥

कहिं स्विच्चदिन्द्रं यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळ्यासे जयाजीन ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्रं द्युमं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ २ ॥

कहिं । स्विच् । तत् । इन्द्र । यत् । नृभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीळ्यासे । जय । आजीन ।
 त्रिधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युमम् । स्वः । ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमानः ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कहिं स्विच् कदा खलु तत् भवेत् ।
 नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यत्
 नीळ्यासे त्वं संश्लेष्ये^२ संयोजये^३ । नीळ्यतिः संश्लेषणकर्म^३ ॥ ईदृशं युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवे-
 दिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम् आजीन् संग्रामान् कदा जय जयेः । कदा च गोषु अभि-
 गन्तुषु शत्रुषु विद्यमानाः त्रिधातु त्रिधातुः क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीः गाः अधि जयासि
 अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्याप्तिम् द्युमं धनम् अस्मे अस्मासु कदा धेहि धारयेः ॥

कहिं स्विच्चदिन्द्रं यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ट ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हर्वनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं । स्विच् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ट ।
 कदा । धियः । न । नियुतः । युवासे । कदा । गोमघा । हर्वनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे इन्द्र कहिं स्विच् कदा खलु तत् भवेत् । हे
 शविष्ट बलवत्तमेन्द्र त्वं जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु बहुविधरूपं ब्रह्म अन्नं कृणवः करोषीति यत् तत्कदा
 भवेदिति वितर्कः । कदा च धियः कर्माणि । न इति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे आत्मनि^४
 योजये^४ । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ हवनानि
 स्तोत्राणि गच्छाः अभिगच्छे^५ ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीर्षः सुदुधामिन्द्र धेनुं भरद्वजेषु सुरुचौ रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोमघाः । जरित्रे । अश्वश्चन्द्राः । वाजश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुदुधाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरद्वजेषु । सुरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

१. घ-°मसहमानः स; श-°मसहमानः सन् । २. घ-संहरे । ३. ख-न-म-संश्लेषकर्म ।

४. ज्ञ-त-य-आत्मना नियोजये । ५. ख१-ज-श-न-म-आगच्छे ।

हे इन्द्र वसः त्वं जरित्रे स्तोत्रे गोमवाः गवां दात्रीः अश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्वाद्यन्तीः वाज-
श्रवसः वाजैर्बलैः प्रसिद्धा एवंभूताः पृथक् अन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु अधि धेहि
धारय । तथा इषः तान्यन्नानि सुदुवां शोभनदोग्ध्रीं धेनुं गां च हे इन्द्र पीपिहि प्यायय ।
अपि च ता इषो गौश्च सुरुचः शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं रुह्यः दीपयेः । शोभन-
दीप्तिमुक्ताश्च ताः सन्निवत्यर्थः ॥

ब्रह्मा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छ्रो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषे ।

मा । निः । अरम् । शुक्रदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं नूनम्^१ अद्यतनं वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुम् अन्यथा चित् अन्येनैव प्रकारेण
योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे
शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूरः शौर्योपेतः वि दुरः विशेषेण दारयिता शत्रूणाम् । यद्वा । दुरो
द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघटयस्त्वं यत् यस्मात् गृणीषे अस्माभिः स्तूयसे तस्मात् कारणात् शुक्र-
दुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनोः वाचः स्तोत्रात् मा निररं मा निर्गच्छेयम् । यद्वा ।
शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्वाख्यातम्
'क्र गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे विप्र प्राजेन्द्र आङ्गिरसान्
अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् ब्रह्मणा अन्नेन जिन्व प्रीणय ॥ ७ ॥

'सत्रा मदासः' इति पञ्चर्च त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सत्रा' इत्यनुक्रान्तम् ।
पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं शस्यम्^२ । सूत्रितं च—'प्रदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति मार्ध्यं दिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं
सामसूक्ताख्यं शंसनीयम् । सूत्रितं च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि'
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि^३ निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्त्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वजन्त्याः । सत्रा । रायः । अध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथा । असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयाः मदासः सोमपानजनिता मदाः सत्रा । सत्यनमैतत् । सत्यं
विश्वजन्त्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महन्नाम । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् । अध
अपि च पार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः ये रायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि

१. ख-झ-त-२-न-म-र-अनूनम् । २. ख-घ-झ-त-१-न-म-र-श-'शस्यं' नास्ति; ज-शंस्यम् । ३. त-
महाव्रते ।

सत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं वाजानाम् अन्नानां सत्रा सत्यं विभक्ता दाता अभवः भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योज्यम् । यत् यस्मात्त्वं देवेषु मध्ये असुर्य बलं धारयथाः अतः कारणात्त्वमेवं करोपीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्यूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य ओजः बलं जनः यजमानः अनु प्र येजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं वीर्याय वीरकर्म कर्तुं सत्रा सत्यम् अनु दधिरे पुरो^१ दधिरे^१ यजमानाः । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् । अपि च स्यूमगृभे स्यून्नः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते दुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषां हिंसायाः अर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे च तस्मा इन्द्राय क्रतुं कर्म परिचरणात्मकं वृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य^२ शत्रोर्हनन-निमित्तम् ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौस्यानि नियुतः सश्रुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचंसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौस्यानि । नियुतः । सश्रुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थऽशुष्माः । उरुऽव्यचंसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् इन्द्रम् ऊतयः मरुतः सध्रीचीः सहाञ्जन्त्यः संगता भूत्वा सश्रुः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा वृष्ण्यानि वीर्याणि पौस्यानि बलानि च नियुतः रथे युज्यमानाः^३ वडवाश्च तम् इन्द्रं सेवन्ते । अपि च उक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव बलं^४ यासां तादृशाः गिरः स्तुतयश्च उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्याप्तिकं तमिन्द्रम् आ विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रं न सिन्धवः । यथा स्यन्दनशीला नद्यः समुद्र-माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकैभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्वामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । खाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुश्चन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूय । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र गृणानः स्तूयमानः सः त्वं रायः धनस्य खाम् । नदीनामैतत् । अत्र तत्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् उप सृज विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । पुरु-

१. ख-झ-न-भ-र-‘पुरो दधिरे’ नास्ति । २. ख-झ-भ-आवरकस्य । ३. श-नियुज्यमानाः ।

४. ख-झ-झ-त-न-भ-य-र-तमेव । ५. झ-शुष्मं बलम् ।

श्रन्द्रस्य बहूनामाहादकस्य वस्वः निवासकस्य । अपि च असमः अनुपमः सर्वोत्कृष्टस्त्वं जनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिः अधिपतिः बभूव^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य एकः असाधारणो राजा ईश्वरश्च बभूविथ^२ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुधौ न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । बौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।

असः । यथा । नः । शर्वसा । चकानः । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि शृणु । यः त्वं दुवोयुः अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् अर्यः अरेः संबन्धीनि रायः धनानि भूम बहुतराणि धौनं सूर्य इव अभि भवसि सः त्वं श्रुधीत्यन्वयः । अपि च शर्वसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्तः चकानः स्तुयमानः युगेयुगे काले काले वयसा हविलक्षणेनाद्येन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नः अस्माकमसाधारणोऽसि तथा असः स्याः ॥ ॥ ८ ॥

‘अर्वाग्रथम्’ इति पञ्चचं चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अर्वाग्रथम्’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ॥

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिश्चिद्दि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्ववारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्णबल इन्द्र युक्तासः रथेन युक्ताः हरयः अश्वाः ते त्वदीयं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु । हि यस्मात् स्वर्वान् स्वः सुष्ठु अरणीयं गुणजातम् । तद्वान् कीरिश्चित् स्तोता भरद्वाज ऋषिः त्वा त्वां हवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्तिवत्यर्थः । वयं च अद्य इदानीं ते त्वया सधमादः सह माद्यन्तः ऋधीमहि समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य ‘प्रो द्रोणे’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘प्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मन्निति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पूर्यः पपीयाद्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अगमन् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्रः । नः । अस्य । पूर्यः । पपीयात् । युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

वहर्यः हरितवर्णाः सोमाः वनः वकर्म अस्मदीयं यज्ञं प्रो वअमन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्य च पुनानासः पूयमानाः वद्रोणे द्रोणकलशे वक्रज्यन्तः क्रजु गच्छन्तः वअभूवन् भवन्ति । वपूर्यः
पुरातनः वयुक्षः दीप्तेर्निवासभूतो युस्थानो वा वमदस्य मदकरस्य वसोभ्यस्य सोमस्य वराजा ईश्वर एवं-
भूतः वइन्द्रः च वअस्य इमं सोमं वपपीयात् पिबतु ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वः ।

अभि श्रवः क्रज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आसस्त्राणासः । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुचक्रे । रथ्यासः । अश्वः ।

अभि । श्रवः । क्रज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

वआसस्त्राणासः परितो गच्छन्तः वरथ्यासः रथे युक्ताः वअश्वः वक्रज्यन्तः क्रजुगमनाः सन्तः
वसुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं वशवसानं बलमिवाचरन्तम् वइन्द्रं वश्रवः श्रवणीयमस्मदीयं हविः
वअच्छ अभिमुख्येन वअभि ववहेयुः आवहेयुः । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । वअमृतम्
अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः ववायोः हेतोः वनू इदानीं वनू वचित् नैव ववि वदस्येत् क्षयं न प्राप्नु-
यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना श्रुष्यति ततः पुरैव तत्प्राप्तार्थमश्व इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तान्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयर्ति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिवः । परियासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरिन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः उरुतमः वतुविकूर्मितमः अतिशयेन बहुविधकर्मा वइन्द्रो वमघोनां मघवृतां
हविलक्षणधनोपेतानां मध्ये वअस्य यजमानस्य वदक्षिणां यज्ञे दातव्याम् वइयर्ति प्रेरयति । यद्वा ।
मघोनामिति अस्येत्यनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मघोनां हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः ।
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र वयया दक्षिण्या दातया वअंहः पापं यज्ञसंबन्धि वपरि-
यासि विनाशयसि हे वधृष्णो धर्षक वमघा मघानि घनानि वसूरिन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च
दक्षिण्या ववि वदयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीःऽभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः ॥ ५ ॥

अयम् वइन्द्रः वस्थविरस्य^१ ववाजस्य अश्वस्य बलस्य वा वदाता भवतु । स च वइन्द्रः ववृद्ध-
महाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् वगीर्भिः अस्मदीयभिः स्तुतिभिः ववर्धताम् । वसत्वा शत्रूणां शातयिता

सः १ इन्द्रः १ वृत्रम् आवरकं शत्रुं १ हनिष्ठः हन्तुतमः १ अस्तु भवतु । अपि च १ सूरिः प्रेरकः स इन्द्रः १ त्तुजानः त्वरमाणः १ ता तानि धनानि १ आ १ पृणति अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

‘अपादितः’ इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपात्’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद्द्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उत् । ऊँ इति । नः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्षत् । द्युऽमतीम् । इन्द्रऽहूतिम् । पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुऽदानुः ॥ १ ॥

१ चित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः १ नः अस्मदीयात् १ इतः अस्मात् ग्रहचम-
सादेः १ अपात् सोमं पिवतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । १ उदु इत्येतौ पूरणौ ।
तथा १ महीं महतीं १ द्युमतीं दीप्तिमतीम् १ इन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं १ भर्षत् स इन्द्रो बिभर्तु धारयतु ।
१ दैव्यस्य देवसंवन्धिनो १ जनस्य १ यामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणां १ पन्यसीं स्तुत्यतमां १ धीतिं परि-
चरणरूपां क्रियां १ रातिं दातव्यं हविश्च १ सुदानुः शोभनदान इन्द्रः १ वनते संभजतु ॥

दूराच्चिदा वंसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्यग्निन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णी । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।
आ । इयम् । एनम् । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

१ अस्य इन्द्रस्य १ कर्णा कर्णौ १ दूराच्चित् दूरदेशादपि १ आ १ वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः ।
१ इन्द्रस्य १ घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्वेतोः १ ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता १ तन्यति शब्दं करोति । यद्वा ।
सर्वत्र विस्तारयति । १ देवहूतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा १ इयं स्तुतिश्च १ ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा
सती १ एनम् १ इन्द्रम् १ मद्यक् मदभिमुखम् १ आ १ ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः १ इयम् इति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अमि । अनुषि । अकैः ।
ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र १ तं तादृशम् १ इन्द्रं १ वः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ १ परमया उत्कृष्टतमया
१ धिया स्तुत्या १ अकैः अर्चनसाधनैर्हविर्भिः सार्धम् १ अभ्यनूषि अभिष्टौमि । कीदृशम् । १ पुराजां
पूर्वस्मिन् काले जातं चिन्तनम् १ अजरं जरारहितं नित्यम् १ । अतः कारणात् १ अस्मिन् १ इन्द्रे १ ब्रह्म

ब्रह्माणि हविलक्षणान्यज्ञानि ^१गिरः स्तुतयश्च ^२सं ^३वृधरे संधीयन्ते संश्रियन्ते । ^४महान् प्रवृद्धः
^५स्तोमः ^६वच ^७वधि ^८वर्धत् अधिकं वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिर उक्था च मन्म ।

वर्धाहेनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।
वर्ध । अह । एनम् । उषसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । द्यावः । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

^१यम् ^२इन्द्रं ^३यज्ञः यागः ^४वर्धात् वर्धयति । ^५उत अपि च तत्साधनभूतः ^६सोमः च यमिन्द्रं
वर्धयति । तथा ^७ब्रह्म हविलक्षणमन्त्रं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं ^८वर्धात् वर्धयति । ^९गिरः स्तोत्राणि
^{१०}मन्म मननीयानि ^{११}उक्था उक्त्यानि शस्त्राणि ^{१२}वच यं वर्धयन्ति ^{१३}एनम् इन्द्रम् ^{१४}उषसः च ^{१५}अक्तोः
रात्रेः ^{१६}यामन् यामनि रात्रे सति ^{१७}वर्ध^१ वर्धयन्ति^१ । ^{१८}मासाः ^{१९}शरदः संवत्सराश्च ^{२०}द्यावः
दिवसाश्चैनम् ^{२१}इन्द्रं ^{२२}वर्धान् वर्धयन्ति^२ ॥

एवा जज्ञानं सहसे अस्मि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूयेषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । अस्मि । ववृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।
महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम् । वृत्रतूयेषु ॥ ५ ॥

हे ^१विप्र मेधाविञ्चिन्द्र ^२एव एवं ^३जज्ञानं प्रादुर्भवन्तं ^४सहसे शत्रूणांमभिभवार्थम् ^५अस्मि^३
बहुलं ^६वावृधानं^४ वर्धमानं ^७महां महान्तम् ^८उग्रम् उद्गूर्णबलं त्वां ^९नूनम् अद्य ^{१०}वृत्रतूयेषु^५ ^{११}श्रुताय^६
विश्रुताय ^{१२}राधसे धनाय ^{१३}वच ^{१४}अवसे रक्षणाय च ^{१५}आ ^{१६}विवासेम परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

‘मन्द्रस्य कवेः’ इति पञ्चवं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘मन्द्रस्य’ इत्यनुक्तान्तम् ।
गतो विनियोगः ॥

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मर्वः ।

अपा नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वह्नेः । विप्रऽमन्मनः । वचनस्य । मर्वः ।
अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देवः । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्राः ॥ १ ॥

^१मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा ^२कवेः विक्रान्तस्य ^३दिव्यस्य दिवि भवस्य ^४वह्नेः वोढुः ^५विप्र-
मन्मनः । ^६विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । ^७तस्य ^८वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

१. ख१-म-वर्धय आवर्धयन्ति; ज्ञ-ज्ञ-न-वर्धा वर्धयन्ति; त२-वर्धा वर्धयन्ति । २. ख१-व-ज-ज-
म-वर्धन्ति अह (ख१-म-अहः) पूरणः । ३. ख-म-म-अस्मि संपूर्णम् । ४. घ-ववृधानम् ।
५. घ-वृत्रतूयेषु रणेपु; ज्ञ-श-वृत्रतूयेषु संग्रामेषु । ६. ख-ज्ञ-त-न-म-र-‘श्रुताय’ नास्ति ।

वतस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य वसचनस्य सेव्यस्य^१ एवंभूतस्य वमध्वः मधुनः सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यै षष्ठी ॥ एवंभूतं वनः अस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वम् वपाः पिब । अपि च हे देव द्योतमानेन्द्र वृणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया वगोअप्राः । गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशाः वृषः अश्वानि युवस्व संयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुत्ता ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुणं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उशानः । परि । अद्रिम् । उत्ताः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।

रुजत् । अरुणम् । वि । वलस्य । सानुम् । पणीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

वअयम् इन्द्रः वअद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोच्चयं वपरि परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः वउत्ताः गाः वउशानः कामयमानः वऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्गिरोभिः वयुजानः संगच्छमानः वऋतयुक् ऋतेन^२ तत्कृतेन^२ स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा ववलस्य असुरस्य स्वभूतं वसानुं समुच्छ्रितं पर्वतम् वअरुणम् अन्यैरभसं वि वरुजत् व्यभाङ्क्षीत् । किंच वपणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुरांश्च ववचोभिः स्तुत्यरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव^३ वा अयम्^३ इन्द्रः वअभि वयोधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरदु इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुनू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्रः ।

इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उषसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इन्द्र स्वया नियम्यमानः पीयमानो वा वअयम् इन्द्रुः सोमः वअद्युतः अद्योतमानान् वअक्तून् । अकुरिति रात्रिनाम् । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा वदोषा रात्रिं ववस्तोः दिवसं वशरदः संवत्सराश्च वि द्योतयत् व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । वनू वचित् पुरा देवाः वइमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् वअह्नां दिवसानां वकेतुं प्रज्ञापकं यस्मात् वअदधुः व्यदधुः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्ररात्र्यधीनत्वान्तिथिविभागानाम् । अपि चायं सोमः वउषसः उषःकालान् वशुचिजन्मनः आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् वचकार करोति ॥

अयं रोचयदरुचौ रुचानोऽयं वासयद्वयतेन पूर्वीः ।

अयमीयत ऋतयुग्भिर्ऋतैः स्वविदा नार्भिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।

अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अऋतैः । स्वऽविदा । नार्भिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

१. ख-सेवनस्य ; झ-न-भ-य-सेवनीयस्य ; 'त-सेव्यस्य' नास्ति । २. घ-ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजानः ; झ-तैन कृतेन स्तोत्रेण च युज्यमानः । ३. झ-वाक्यैर्वायम् ; त-वाक्यैरेनायम् ।

वअयम् इन्द्रः वरुचानः रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानः वरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मली-
मसान् सर्वाल्लोकान् वरोचयत् प्रकाशयति । तथा वपूर्वीः बह्वीरुपसश्च वअयम् इन्द्रः वऋतेन
सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा वि ववासयत् व्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयती-
त्यर्थः । तथा वऋतयुग्मिः ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः वअश्वैः वनाभिना संनद्धेन वस्वविदा सुधुरणी-
यस्य धनस्य लम्भकेन रथेन वर्चषणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् वअयम् एवेन्द्रः
वईयते गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रत्न राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो ननुचसे रीरीहि ॥ ५ ॥

नू । गृणा॒नः । गृ॒ण॒ते । प्र॒त्न । रा॒ज॒न् । इ॒षः । पि॒न्व । व॒सु॒दे॒या॒य । पु॒र्वीः ।

अ॒पः । ओ॒ष॒धीः । अ॒वि॒षा । व॒ना॒नि । गाः । अ॒र्व॒तः । न॒नु॒च॒से । री॒री॒हि ॥ ५ ॥

हे वप्रत्न पुरातन वराजन् राजमानेन्द्र वगृणानः स्तूयमानस्त्वं वसुदेयाय वसुनि धनानि
त्वया देयानि यस्मै तादृशाय वगृणते स्तुवते वपूर्वीः बह्वीः वइषः अश्वानि वनु क्षिप्रं विन्व सिञ्च
प्रयच्छेत्यर्थः । किंच वऋचसे अचंवित्रे स्तोत्रे वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वओषधीः व्रीह्यादीन्
वअविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा ववनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि वगा वअर्वतः अश्वान् वनून्
मनुष्यांश्च कर्मकरान् वरीरीहि देहि ॥ ११ ॥

‘इन्द्र पिब’ इति पञ्चर्व सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्र पिब’ इत्य-
नुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्याः शस्त्रयाज्याः । सूत्रितं च—
‘इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वर्यो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अर्व । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उ॒त । प्र । गा॒य । ग॒णे । आ । नि॒ऽस॒द्य॒ । अ॒र्थ । य॒ज्ञाय॑ । गृ॒ण॒ते । व॒र्यः । धाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र तं सोमं विब यः सोमः वतुभ्यं वमदाय मदार्यं वसुतः अभिषुतः । यतस्त्वया
सोमः पातव्योऽतः कारणात् वसखाया समानख्यानौ मित्रभूतौ वा वहरी अश्वौ वअव वस्य अवस्था-
पय । तदनन्तरं वि वमुच रथाद्विमुञ्च । वउत अपि च वगणे अस्मत्स्तोत्रसंघे वआ आभिमुख्येन
वनिषद्य उपविश्य वप्र गाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोकय । वअथ अनन्तरं वयज्ञाय यजमानाय
वगृणते स्तुवते ववयः अश्वं वधाः देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्य ‘अस्य पिब’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य पिबेति
याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञान॑ इन्द्र॒ मदा॑य॒ क्रत्वे॑ अपिबो॒ विर॑ष्टिन् ।

तमु॑ ते गावो॒ नर॒ आपो॑ अद्रि॒रिन्दुं॑ सम॒हन्पी॑तये॒ सम॑स्मै ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॒ । यस्य॑ । जज्ञानः॑ । इन्द्र॒ । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अपिबः॑ । वि॒र॑ष्टिन् ।

तम् । ऊँ॒ इति॑ । ते । गावः॑ । नरः॑ । आपः॑ । अद्रिः॑ । इन्दुम् । सम॒ । अह्यन् । पीतये॑ । सम॒ । अस्मै ॥ २ ॥

हे १इन्द्र १अस्य इमं सोमं १पिब । हे १विरष्टिन् महन् १जज्ञानः जायमान एव त्वं १यस्य यं सोमम् १अपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । १मदाय हर्षाय १क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म१ कर्तुं च । १तमु तादृशमेव १इन्दुं सोमं १गावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः १नरः नेतारोऽध्वर्यवः १आपः वसतीवर्याख्याः १अद्रिः अभिषवार्यो प्रावा एते सर्वे १अस्मै अत्येन्द्रस्य १ते तव १पीतये पानार्थं १समहन् समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुनः १सम् इति पूरकः ॥

समि॑द्धे अ॒ग्नौ सु॒त इन्द्र॒ सोम॒ आ त्वा॑ वहन्तु॒ हर॑यो वहि॒ष्ठाः ।

त्वा॒य॒ता मन॑सा जोह॒वीमीन्द्रा॑ या॒हि सु॒विताय॑ म॒हे नः॑ ॥ ३ ॥

सम्॑इद्धे । अ॒ग्नौ । सु॒ते । इन्द्र॒ । सोमै॑ । आ । त्वा॒ । वहन्तु॒ । हर॑यः । वहि॒ष्ठाः ।

त्वा॒ऽय॒ता । मन॑सा । जोह॒वीमि॒ । इन्द्र॒ । आ । या॒हि । सु॒विताय॑ । म॒हे । नः॑ ॥ ३ ॥

१अग्नौ १समिद्धे२ दीप्ते२ १सोमे १सुते अभिषुते सति हे १इन्द्र १त्वा त्वां १वहिष्ठाः वोढुतमाः १हरयः अश्वाः १आ १वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च १त्वायता त्वां कामयमानेन १मनसा १जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । हे १इन्द्र त्वं १नः अस्माकं १महे महते १सुविताय कव्याणाय १आ १याहि आगच्छ ॥

आ या॒हि श॒श्वदु॑श॒ता य॒याथेन्द्र॑ म॒हा मन॑सा सोम॒पेय॑म् ।

उप॑ ब्र॒ह्माणि॑ शृण॒व इ॒मा नो॑ऽर्था ते॒ यज्ञ॑स्तन्वे॒ वयो॑ धात् ॥ ४ ॥

आ । या॒हि । श॒श्वत् । उ॒श॒ता । य॒याथ॑ । इन्द्र॑ । म॒हा । मन॑सा । सोम॒ऽपेय॑म् ।

उप॑ । ब्र॒ह्माणि॑ । शृण॒वः । इ॒मा । नः॑ । अर्थ॑ । ते । य॒ज्ञः । तन्वे॑ । वयोः॑ । धात् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पुरा १शश्वत् बहुकृत्वः १ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणात् १उशता अस्मान् कामयमानेन १महा महता १मनसा सह १सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन्३ तादृश-मस्मदीयं यज्ञम् १आ १याहि अभिगच्छ । आगत्य च १ब्रह्माणि स्तोत्राणि १इमा इदानीं प्रयुज्यमानानि १नः अस्मदीयानि १उप १शृणवः उपशृणु । १अथ अनन्तरं १यज्ञः यजमानः १ते तव १तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं १वयोः अन्नं सोमात्मकं १धात् ददातु ॥

१. घ-ज्ञ-न-म-श-वीर्य कर्म । २. ज्ञ-त-न-श-समिद्धे सम्यगिन्द्रधनैः दीप्ते । ३. घ-ज्ञ-त-न-म-र-श-अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यद्वध्ग्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्तसजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।

अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्भिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि गुलोकाख्ये यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतत्पृथक्शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा स्वस्वकीये सदेने गृहे । अथवा क्रिमेनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अतः अस्मात् स्थानादागत्य हे गिर्वणः गिरां संभक्तरीन्द्र नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वाच मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम् अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीयं यागं पाहि रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

‘अहेळमानः’ इति पञ्चमैष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च-
‘अहेळमानः’ इति । गतो विनियोगः ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्दवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्दवः । सुतासः ।

गार्वः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र अहेळमानः अक्रुष्यंस्त्वं यज्ञम् अस्मदीयम् उप याहि उपगच्छ । यतः कारणात्
वतुष्यं स्वदयं सुतासः अभिषुताः इन्दवः सोमाः पवन्ते पूयन्ते दशापवित्रेण शोधयन्ते । हे वज्रिन्
वज्रवन् इन्द्र गावो न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव स्वं स्वकीयम् ओकः स्थानं द्रोणकलशादि-
लक्षणम् अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां वज्राह्णां
देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यस्त्वं आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरेस्थात्स ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्यात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥ २ ॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठा उरुतमा
विस्तीर्णतमा । यया च मध्वः मधुनः सोमस्य ऊर्मि रसं शश्वत् बहुकृतवः पिबसि तया
जिह्वयास्मदीयं सोमं पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता ऋत्विग्मृहीतसोमः सन् प्र

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमैभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुभिः । सोमैभिः । प्रतिभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरः । धृषत् । तन्मिदम् । इत् । आ । इषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः । सुतेभिः अभिषुतैः । इन्दुभिः उन्दनशीलैर्दोषैर्वा^१ । सोमैभिः सोमैः । यदि । प्रति-
भूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ 'भू प्राप्सौ' इत्यस्यैतद्भूपम् ॥ तदानीं । मेधिरः मेधावी । मेधो
यज्ञस्तद्धान्वा । स इन्द्रः । विश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं । वेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च । धृषत्
शत्रूणां धर्षकः सन् । तन्मिदं तं तं काममेव । इषते प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिज्ञस्तेखस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिज्ञस्ते । अखस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माअस्मा । इत् । अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे । अध्वर्यो त्वम् । अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य
। सुतम् अभिषुतं रसं । प्र । भर संप्रहर^२ । प्रयच्छेति यावत् । स चेन्द्रः । समस्य सर्वस्य । जेन्यस्य
जेतव्यस्य । शर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः । अभिज्ञस्तेः अभिज्ञासनात् तत्कृताद्विज्ञानात् । कुवित् बहुशः
। अवस्परत् अस्मान् पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

'यस्य त्वत्' इति चतुर्केचं विशं सुक्तं भरद्वाजस्यार्धमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—
'यस्यौष्णिहम्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहत्वाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं—'यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धर्यः' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धर्यः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवः । दासाय । रन्धर्यः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र^३ । यस्य सोमस्य । मदे पानेन जनिते हर्षे सति । शम्बरम् असुरं । दिवोदासाय राज्ञे
। रन्धर्यः अहिंसिः । यद्वा । वशीकृतवानसि । 'रन्धर्यतिर्वंशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । त्यत्
इति क्रियाविशेषणम् । त्यत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरन्धर्य^४ इत्यर्थः^४ । हे इन्द्र । सः । अयं
। सोमः । ते स्वर्धर्यं । सुतः अभिषुतः अतस्तं पिब ॥

१. भ-अमृतेन जगत् छेदयितुमिदंतिर्वा । २. ख-घ-झ-त-भ-श-प्रहर । ३. त-इन्द्र त्वम् ।
४. ख-अरन्धर्यः अहिंसित्यर्थः ; त२-अरन्धर्यदित्यर्थः ; भ-अरन्धर्यः अहिंसित्यर्थः ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यंदिनसवनगतम् अन्तं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सः अयं सोमः त्वदर्थमभिषुतस्तं पिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदे । दृळ्हाः । अवऽअसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सति अश्मनः कलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य अन्तः मध्ये विद्यमानाः दृळ्हाः दृढपिधानाश्च गाः प्रणिभिरपहताः अवासृजः कलस्य बन्धनाद्यसृजः स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यास्य पानेन मन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् माघोनम् ऐन्द्रं शवः असाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः । सः अयं सोमः सुतः अभिषुतस्तं पिब ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रथिवः' इति चतुर्विंशत्युक्तं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोराषमैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् त्रिष्टुप् । तथा चानुकान्तं—'यो रथिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बाहंस्पत्यो ह्यादौ षडनुष्टुभस्तिस्त्रयश्च विराजो मध्यमैव वासाम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

यो रयिवो रयितमो यो द्युमैर्द्युम्वत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

यः । रयिऽवः । रयिम्ऽतमः । यः । द्युमैः । द्युम्वत्ऽतमः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ १ ॥

हे रयिवः धनवन् इन्द्र ययः सोमः रयितमः अतिशयेन रयिमान् धनवान् । ययः च द्युमैः द्योतमानैर्यशोभिः द्युम्वत्तमः अतिशयेन यशस्वी हे स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक इन्द्र यसः सोमः अभिषुतः सन् एते तव मदः मदकरः अस्ति भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

यः । शग्मः । तुविऽशग्म । ते । रायः । दामा । मतीनाम् ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ २ ॥

हे तुविशग्म बहुसुखेन्द्र ययः शग्मः सुखकरः एते त्वदीयः यः सोमः मतीनां स्तोत्राणां रायः धनस्य दामा दाता भवति हे स्वधापते इन्द्र यसः सोमः अभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन । वृद्धः । न । शवसा । तुरः । न । स्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मदः ॥ ३ ॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । येन पीतेन सोमेन वृद्धो न प्रवृद्धश्च सन् स्वाभिरूतिभिः आत्मीयैर्मरुद्भिः सार्धं शवसा बलेन तुरः शत्रूणां हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि प्वेवत् ॥

पृष्ठयषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशब्दे 'त्यमु वः' इत्यैन्द्रस्तुचः । सूत्रितं च—'त्यमु वो अप्रहणमप त्वं वृजिनं रिपुम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।

इन्द्र विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । अप्रऽहणम् । गृणीषे । शवसः । पतिम् ।

इन्द्रम् । विश्वऽसाहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं त्यसु तमेव इन्द्रं गुणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गुणीषे
गृणीत स्तुत । वचनव्यत्ययः । कीदृशमिन्द्रम् । अप्रहणम् अप्रहन्तारं भक्तानामनुग्राहकं शवसः
बलस्य पतिं पालकं विश्वासाहं विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं नरं नेतारं मंहिष्ठं दातृतमं विश्व-
चर्षणिं सर्वस्य द्रष्टारम् ॥

यं वर्धयन्तीद्विरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्य । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिनं यम् इत् यमेव शुष्मं बलं वर्धयन्ति । कीदृशम् । पतिम्
ईश्वरम् । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः राधसः धनस्य । शत्रुघनानामपहर्तारमित्यर्थः । अस्य
इन्द्रस्य तमित् तमेव शुष्मं शोषकं बलं देवी देवनक्षत्रे रोदसी द्यावापृथिव्यौ नु क्षिप्रं
सपर्यतः परिचरतः ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्य । बर्हणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्य । ऊतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारः वः युष्मदीयस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य तत् बर्हणा बृहत्त्वं माहात्म्यम् इन्द्राय
इन्द्रार्थम् उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं
जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्य इन्द्रस्य ऊतयः रक्षाः विपो न मेधाविन इव
भवन्ति । सर्वकार्यकुशल इत्यर्थः । सद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति
योज्यम् । यत् यस्मिन्नेन्द्रे सक्षितः समाननिवासाः संहता ऊतयः वि रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति
तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविददक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्तस्तौलाभिधौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उरुष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः दक्षं कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् अविदत् जानाति । कीदृशः । मित्रः
मित्रभूतः नवीयान् नवतरः कस्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च पपानः सोमं पिबन् देवेभ्यः स्तोत्रभ्यः
वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च ससवान् ।
ससमित्यङ्गनाम । हविल्क्षणाच्चापेतः स इन्द्रः स्तौलाभिः स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वड्वाभिरीदृशैर्मरुद्भिर्वा युक्तः सन् ^१सखिभ्यः स्तोतृभ्यः ^२उरुह्या रक्षणेच्छया आगत्य
^३पायुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः कसौ रूपम् । स्तौलाभिर्घौतरीभिः ससवान्
संभजमान इति संबन्धः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । महः । वचः । ऽभिः । वपुः । दृशये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

^१ऋतस्य यज्ञस्य ^२पथि मार्गे ^३वेधाः विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः ^४अपायि । इन्द्रेण पीतोऽ-
भूत् । यद्वा । वेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिच् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य
^५मनांसि ^६श्रिये श्रियितुं ^७देवासः देवाः स्तोतारः ऋत्विजः ^८अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स वेन्द्रः
^९नाम शत्रूणां नामकं ^{१०}महः महदात्मीयं^१ ^{११}वपुः शरीरं ^{१२}दधानः धारयन् ^{१३}वचोभिः स्तुतिभिः
^{१४}वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् ^{१५}दृशये दर्शनार्थं ^{१६}व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज
इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो
वपुर्भास्वरं रूपं दृशये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

धुमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्मां अविडि ॥ ९ ॥

धुमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वीः । अरातीः ।

वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविडि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१धुमत्तमं दीप्तिमत्तमं ^२दक्षं बलम् ^३अस्मे अस्मासु ^४धेहि धारय । ^५जनानां^२ स्तोतृणा-
मस्माकं ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अरातीः शत्रुसेनाः ^८सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं ^९वर्षीयः
वृद्धतरं ^{१०}वयः अन्नं ^{११}शचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः ^{१२}कृणुहि कुरु । तथा ^{१३}धनस्य ^{१४}सातौ संभजने
^{१५}अस्मानविडि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रघ्रचोदनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघवन् । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । ददृशे । मर्त्यत्रा । किम् । अङ्ग । रघ्रऽचोदनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन् ^१इन्द्र ^२दात्रे कामानां दात्रे ^३तुभ्यमित् तुभ्यमेव ^४वयं शेषभूताः
^५अभूम । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे हविषां दाने वर्तमाना अभूम । हे ^६हरिवः हरिवन्निन्द्र अतः कारणात्

१मा १वि १वेनः मा विगतकामो भूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । वेनतिः कान्तिकर्मा । १मर्थत्रा मर्थेषु मनुष्येषु मध्ये १आपिः बन्धुस्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि १नकिः १दृष्टो नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । १अङ्ग हे इन्द्र १त्वा त्वां १रध्रचोदनं रध्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयितारम् १आहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसुष्वीन् प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःऽसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे १वृषभ कामानां वर्तितरिन्द्र १जस्वने । जसिरुपक्षयकर्म । उपक्षपयित्रे राक्षसादये १नः अस्मान् १मा १ररीथाः मा दाः । १रेवतः धनवतः १ते तव १सख्ये सखित्वे वर्तमाना वयं १मा १रिषाम हिंसिता मा भूम । हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १पूर्वीः बह्वीः १निषिधः निषेधा निवारणानि १जनेषु शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा । निषिधो निषेधार्था रजवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते । अतः कारणात् १असुस्वीन् अनभिषोतृनयजमानान् १जहि मारय । १अपृणतः हवींष्यप्रयच्छतश्च १प्र १वृह उन्मूलय । 'पृण दाने' इति धातुः ॥

उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्तान्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वमांसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽश्व । स्तनयन् । इयर्ति । इन्द्रः । राधांसि । अश्व्यानि । गव्या ।

त्वम् । अंसि । प्रऽदिवः । कारुऽधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

१अभ्राणीव १स्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् १इन्द्रः १अश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि १गव्या गव्यानि गोसंबन्धीनि एतत्समूहद्वयरूपाणि १राधांसि धनानि १उत् १इयर्ति उदीरयति । उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुम् । उत्तरार्थः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र १प्रदिवः पुराणः १त्वं १कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता १अंसि भवसि । तादृशं १श्वा त्वां १मघोनः धनवन्तः कृपणाः १अदामानः हविषामदातारः १मा १आ १दभन् मा हिंसिषुः । यद्वा । वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवन्तं त्वामिति संबन्धः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्याभिर्नूतनाभिर्गीभिर्वीवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे १वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितः १अध्वर्यो १महे महते अस्मै १इन्द्राय १सुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतानभिषुतान् सोमान् १प्र १भर प्रहर प्रगमय । १स १हि खलु इन्द्रः १अस्य सोमस्य

‘राजा स्वामी भवति । वयः इन्द्रः पुर्याभिः पूर्वकाले कृताभिः उत अपि च नूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः वृणतां स्तुवताम् वृषीणां संबन्धिनीभिः वीरीभिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः वावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य ‘अस्य मदे’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षांसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । पिबध्यै ॥ १४ ॥

‘अस्य सोमस्य पानेन मदे हषे सति विद्वान् अभिज्ञः इन्द्रः पुरु पुरुणि बहूनि वर्षांसि आवरकाणि वृत्राणि शत्रून् अप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् जघान हतवान् । यद्वा । वर्ष इति रूपनाम । बहूनि वर्षांस्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्नन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । मधुमन्तं माधुर्यवन्तं तसु तमेव सोमं शिप्रिणे शोभनहनुकाय अस्मै वीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय पिबध्यै पातुं प्र होषि हे अध्वर्यो प्रजुहुधि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव ‘पाता सुतम्’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावतः । चित् । अच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अथम् इन्द्रः सुतम् अभिषुतं सोमं पाता अस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तृन् । अत एव ‘न लोकाव्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन मन्दसानः माद्यन् वज्रेण आयुधेन वृत्रम् आवरकं शत्रुं हन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं परावतश्चित् दूरदेशादपि यज्ञम् अच्छ अस्मदीयं यज्ञमभि गन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । वसुः सर्वेषां निवासयिता धीनां ध्यातॄणां स्तोतॄणां कर्मणां वा अविता रक्षिता कारुधायाः कारुणां कर्तॄणां यजमानानां धारयिता ॥ ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः ‘इदं त्यत्’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयव्वंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

वपात्रं पातव्यम् । इन्द्रपानम् इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य प्रियम् अनुकूलं । त्यत् तत् । इदं सोमात्मकम् । अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यस्येन कर्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयताम् । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः । सौमनसाय सुमनस्वाय । देवम् इन्द्रं । मत्सत् मादयेत्तथा पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः । द्वेषः द्वेषन् । अस्मत् अस्मत्तः । वि । युयवत् वियोजयतु । अंहः पापं चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमिजामि मघवन्मित्रान् ।

अभिषेणां अभ्यादेदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघवन् । मित्रान् ।

अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् । शूर शौर्यवान् । इन्द्र । एना एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन । मन्दानः मन्दमानो माघन् । जामि ज्ञातिम् । अजामि तद्विलक्षणमेवसुभयविधान् । अमित्रान् अस्मत्पतिकूलाचरणपरान् । शत्रून् । जहि हिंसितान् कुरु । किञ्च । अभिषेणान् अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभिमुखम् । आदेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रून् । हे इन्द्र । पराचः । प्र । मृण । ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् । जहि । च ॥

आसु प्मा णो मघवानिन्द्र पुत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तर्नयस्य जेष इन्द्र सूरिन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । पुत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुऽगम् । करिति कः ।

अपाम् । तोकस्य । तर्नयस्य । जेष । इन्द्र । सूरिन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवन् । इन्द्र । नः अस्मदीयासु । आसु । पुत्सु पृतनासु संग्रामेषु । अस्मभ्यं । महि महत् । सुगं सुखेन प्राप्यं । वरिवः धनं । कः कुरु । स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे इन्द्र । अपाम् अस्मत्स्थानां धनानां वा उदकानां वा । तोकस्य पुत्रस्य । तर्नयस्य पौत्रस्य च । जेषे जयार्थं । सूरिन् स्तोत्रं । नः अस्मान् । अर्धम् अर्धां ससृदान् । कृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां खण्डयितुं कुरु । स्म इति पूरकः ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मत्राञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।

अस्मत्राञ्चः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां हरयः अश्वाः वृष्णे वर्षित्रे मदाय मदकराय सोमायेदं सोमं पाययितुम् वा वहन्तु^१ । कीदृशा अश्वाः । वृषणः कामानां वर्षितारः युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । अत्याः सततगामिनः अस्मत्राञ्चः अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः वृषणः नित्यतरुणाः वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । घृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वृषणः सेक्तारो युवानस्वदीया अश्वाः घृतप्रुषः नोर्मयः घृतमुदकं सिञ्चन्तः^२ सामुद्रास्तरङ्गा इव मदन्तः हस्यन्तो मत्ताः सन्तः ते त्वदीयं द्रोणं दुममयं रथम् वा अस्थुः^३ आतिष्ठन्तः^४ । अतरुचमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामानां वर्षित्रे तुभ्यं वृषभिः कामाभिवर्षकैर्ग्रावभिः^५ सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां मध्ये त्वज्जागरूपं सोमं यस्मादध्वयवः प्र भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

वृष्णे । ते । इन्दुः । वृषभ । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं दिवः शुलोक्तस्य वृषासि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । पृथिव्याः भूमेश्च वृषभः कामानां वर्षिता । सिन्धूनां स्यन्दनशीलानां च नदीनां वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियानां संघीभूतानां स्थावरजङ्गमात्मनां प्राणिनां वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तियाः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । वृषभ कामानां वर्षकेन्द्रं^६ वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्ते^७ ते तुभ्यं त्वदर्थं

१. ख-स-न-भ-य-आवहन्तु आनयन्तु । २. ख-पृषन्तः सिञ्चन्तः; न-पृषोतः सिञ्चन्तः; म-पृषतः सिञ्चन्तः । ३. ख-स-स-त-न-भ-र-तस्थुः । ४. ख-स-न-र-न-भ-आतिष्ठन्तः; घ-स-श-आस्थि-तवन्तः । ५. ख-न-वर्षकैर्ग्रावभिः । ६. घ-कामानां वर्षितरिन्द्र; र-कामाभिवर्षकेन्द्र ।

१स्वादुः मधुरः १रसः रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा १मधुपेयः मधुवत् पातव्यः १इन्दुः सोमः १पीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पुणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पुणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

१देवः द्योतमानः १अयम् १इन्दुः सोमः १इन्द्रेण १युजा सह १जायमानः प्रादुर्भवन् १पुणिं वणिजं गवामादातारं बलात्थमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वाभिवात् पणिरित्युच्यते । तमसुरं १सहसा बलेन १अस्तभायत् अस्तन्नात् न्यरुधत् । अपि च १स्वस्य धनस्य गोरूपस्य १पितुः पालयितुः १अशिवस्य असुखकरस्य बलस्य १आयुधानि वज्रादीनि १अमुष्णात् अग्राहरत् । तदीयाः १मायाः च अमुष्णात् । हे इन्द्र त्वत्सख्यबलादेतत्स्वं सोमः कृतवान् अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उषसः । सुपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निगूळहम् ॥ २३ ॥

१अयं सोमः १उषसः उषःकालान् १सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीः १अकृणोत् अकरोत् । १अयम् एव १सूर्ये सूर्यमण्डले १अन्तः मध्ये १ज्योतिः तेजः १अदधात् निहितवान् । १त्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् १अयं लतारूपः सोमः १दिवि छुलोके १रोचनेषु रोचमानेषु १त्रितेषु तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु १निगूळं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् १अमृतम् अमृतस्वकारणं पीयूषं १विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति इन्द्रस्य^१ स्तुतिरधिगन्तव्या^१ । यद्वा । इदंशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उषसः शोभनपतिरिति अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि छुलोके रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूळं पात्रैः संवृतममृतममरणहेतुभूतं सोममविन्दत् अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तशिमम् ।

अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्यावापृथिवी इति । वि । ष्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तशिमम् ।

अयम् । गोषु । शच्या । पक्वम् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशयन्त्रम् । उत्सम् ॥ २४ ॥

‘अयं सोमः’ वद्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च वि ष्कभायत् विविधमस्थापयत् । अपि च ‘अयं सोमः सूर्यस्य च’ १२थं ‘सत्तरांसि सत्तरांसिभिः किरणरूपेण सत्तांशं सप्तचक्रं वा’ अयुनक् अयोजयत् । तथा ‘अयं सोमः’ गोषु अन्तः मध्ये पक्वं निष्पन्नं शक्या प्रज्ञया संकल्परूपया उत्सम् उत्सरण-शीलं पयः द्वाधार धारयति । दशयन्त्रम् । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत्^१ । उत्सरणहेतुभूतैर्दश-भिश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—‘चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम्’ इति । यद्वा । अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी वि ष्कभायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सत्तरांसि सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोध्वन्तः शक्यात्मीयेन कर्त्रणा पक्वं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं^२ सोमो दशयन्त्रं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रितैर्गृहीतरूपेण तमुत्समुत्सरणशीलं रसं द्वाधार धारयति । प्रातःसवन ऐन्द्रवायवादयो दश ग्रहा गृह्यन्ते । तथा च ब्राह्मणं—‘नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे^३ दशमं गृह्णाति’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति । अन्यग्राम्नातं—‘दशैतानध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति’ (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् ॥ २० ॥

‘य आनयत्’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंभोराष्टम् । ‘पुरुतमम्’ इत्ये-षातिनिचृत् ‘त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् मध्यमः’ दक्षैश्चेदतिनिचृत् इत्युक्तलक्षणात्^४ । त्रयस्त्रिंशदयनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘अधि बृहः पणीनाम्’ इत्यस्मिन्नन्ये तृचे बृहन्नाम तक्षा स्तूयते । अतः स तृचस्त-देवताकः । शिष्टास्त्रिंशदैन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्वायत्रं पुरुतममतिनिचृदन्त्या-नुष्टुप् तृचेऽन्ये बृहद्वस्तक्षा दैवतम्’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्च-मारण्यकं—‘य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । परावतः । सुनीती । तुर्वशम् । यदुम् । इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

१यः इन्द्रः २तुर्वशं ३यदुं चैतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ ४सुनीती सुनीत्या शोभनेन जयनेन ५परावतः तस्माद्दूरदेशात् ६आनयत् आनीतवान् ७युवा तरुणः ८सः ९इन्द्रः १०नः अस्माकं ११सखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

१अविप्रे २चित् । विप्रः स्तोता^१ । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे ३वयः अन्नं ४दधत् इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतरि धारयतीति । सः ५इन्द्रः ६अनाशुना ७चित् अक्षिप्रगमनेनापि ८अर्वता अश्वेन ९हितं शत्रुषु निहितं स्थापितं १०धनं ११जेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छैलिकस्तृन् । अतो ‘न लोकाग्नय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रणीतयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

१. श-त१-२-हेतुगर्भं विशेषं । २. घ-ञ-त-२-न-भ-र-तेन्द्रार्थं । ३. ख-ञ-त-न-भ-र-सोमः; घ-ञ-‘स्तोमे’ नास्ति । ४. ख-ञ-न-भ-लक्षणत्वात् । ५. श-मेधावी ।

वअस्य इन्द्रस्य वप्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि वमहीः मह्यो महत्यो भवन्ति । वउत अपि च वप्रशस्तयः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोतृभिः क्रियमाणाः वपूर्वाः बह्व्यो भवन्ति । तथा वअस्य इन्द्रस्य वउतयः रक्षाः वन वक्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रमतिः । मही ॥ ४ ॥

हे वसखायः समानव्यानाः स्तोतारः वब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय वअर्चत शस्त्राणि शंसत । वप्र वगायत वच स्तोत्राणि । वस वहि स खल्विन्द्रः वनः अस्माकं वमही महती वप्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्विता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र वत्वमेकस्य स्तोतुः वद्वयोः च स्तोत्रोः वअविता रक्षिता वअसि । सर्वेषां स्तोतृणां रक्षको भवसीत्यर्थः । वउत अपि च वईदृशे जनेऽप्यविता भवसि वयथा यादृशाः ववयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा^१ अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थशंसिनः । नृभिः । सुवीरैः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वइत् त्वमेव वद्विषः द्वेषून् वअति वनयसि अस्त्राक्षयसि^२ तारयसि^३ । वउ इति पूरकः । तथा वउक्थशंसिनः उक्थानि शस्त्राणि शंसतः स्तोतनस्मान् वकृणोषि समृद्धान् करोषि । यस्मात् त्वं वनृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः वसुवीरः शोभनेवीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोतृभ्यो दातव्यैरपेत इति वउच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मवाहसम् । गीःभिः । सखायम् । ऋग्मियम् । गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

वब्रह्माणं परिवृढं वब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं वसखायम् अस्माकं सखिभूतम् वऋग्मियम् । ऋग्मा ऋचः । तदहम् । स्तुत्यहमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रं वदोहसे दोग्धुं वगां वन गामिव वगीर्भिः स्तुतिभिः^३ वहुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरुचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनापहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । उचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाऽपहः ॥ ८ ॥

१. ख-झ-न-भ-विबिध^१ । २. ख-झ-म-अस्मानतितारयसि; झ-न-य-अस्मानतिनयसि तारयसि; घ-वारयसि । ३. घ-श-स्तुतिरूपाभिः ।

ववीरस्य वीर्यवतः वृत्तनासहः । वृत्तनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः यस्य इन्द्रस्य
हस्तयोः बाह्वोः विश्वानि सर्वाणि द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि वसूनि विद्यन्ते
इति नि वञ्चुः ऋषयो नितरां वदन्ति तमिन्द्रं हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि दृळ्हानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । दृळ्हानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानाम् । शचीऽपते । वृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे वद्विवः । आद्यणात्यनेनेत्यद्विवज्रः । तद्वन् शचीपते इन्द्र वजनानां शत्रूणां दृळ्हानि चित्
दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा वि वृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे अनानत
अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र मायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह विनाशाय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्र वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्र । वाजानाम् । पते । अहूमहि । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

हे सत्य अवितथस्वभाव सोमपाः सोमस्य पातहे शत्रूणां पते अज्ञानां पालयितरेवभूत
हे इन्द्र श्रवस्यवः श्रवोऽज्ञात्मन इच्छन्तो वयं तमु त्वा तादृशं त्वामेव अहूमहि आह्वयामः
स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिंथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । यः । पुरा । आसिंथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । सः । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तमु त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । यः त्वं पुरा पूर्वस्मिन् काले हव्यः
ह्लातन्यः आसिंथ बभूविथ धनलाभार्थम् । यो वा यश्च त्वं हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते
सति नूनम् अद्यापि हव्यः ह्लातन्यो बभूविथ सः त्वमस्मदीयं हवं स्तोत्रं श्रुधि शृणु ॥

धीभिर्वैद्विरर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वतऽभिः । अर्वतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतिन त्वया अनुगृहीता वयम् अर्वद्विः अस्मदीयैः
अश्वैः अवर्तः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान् श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् वाजान् अज्ञानि च हितं
शत्रुषु निहितं धनं च जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो महाँ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूरुः । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । महान् । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तसाय्यः ॥ १३ ॥

हे वीर विविधर्मारयितः शत्रूणां हे गिर्वणः गीर्भिवननीय इन्द्र हिते शत्रुषु निहिते धने
निमित्तभूते सति महान् प्रवृद्धस्वं भरे संग्रासे वितन्तसाय्यः शत्रूणां जेता अभूरुः ॥ तन्तस इति
घातुर्वचार्थः कण्ठादौ पठ्यते । तस्मात् व्युपसृष्टादौणादिकः कर्तव्यप्रत्ययः ॥

या त ऊतिरमित्रहन्मक्षुजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवऽतमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे ऽमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ऽते त्वदीया ऽमक्षुजवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजवा ऽया ऽऊतिः गतिः ऽअसति अस्ति ऽतया गत्या ऽनः अस्माकं ऽरथं ऽहिनुहि प्रेरय शत्रु-जयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

हे ऽजिष्णो जयशीलेन्द्र ऽरथीतमः अतिशयेन रथी महारथः ऽसः त्वम् ऽअस्माकेन अस्मदीयेन ऽअभियुग्वना अभियुक्त्रा शत्रूणामभिभवित्रा ऽरथेन ऽहितं शत्रुषु निहितं ऽधनं ऽजेषि अस्मदर्थं जय ॥ २३ ॥

य एक इत्तमु णुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

ऽविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽवृषक्रतुः वर्षकर्मा ऽयः इन्द्रः ऽएकः ऽइत् एक एव ऽकृष्टीनां प्रजानां ऽपतिः अधिपतिः ऽजज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् ऽतमु तमेवेन्द्र हे स्तोतः ऽस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळ्य ॥ १७ ॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळ्य ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः त्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽशिवः सुखकरोऽत एव ऽसखा मित्रभूतश्च सन् ऽगृणतामिदं स्तुवतामस्माकमेव ऽआपिः बन्धुः ऽआसिथ पुरा बभूविथ ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽनः अस्मान् इदानीं ऽमृळ्य सुखय ॥

धिष्व वज्रं गर्भस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । ससहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गर्भस्त्योः । रक्षऽहत्याय । वज्रिऽवः । ससहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र ऽगर्भस्त्योः आत्मीययोर्हस्तयोः ऽवज्रं कुलिशं ऽधिष्व धारय । किमर्थम् । ऽरक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थम् । छत्वा च ऽस्पृधः स्पर्धमानाः ऽअभिः अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः ऽससहीष्ठाः अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् । ब्रह्मवाहऽतमम् । हुवे ॥ १९ ॥

वृत्तं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं वर्याणां धनानां वयुजं योजयितारं दातारं वसखायं मित्रभूतं वकीरि-
चोदनं कीरीणां स्तोतृणां चोदयितारं ब्रह्मवाहस्तमम् अतिशयेन ब्रह्मभिर्हन्त्रैर्वह्नीयमेव विधमिन्द्रं वहुवे
आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वणस्तमो अग्निगुः ॥ २० ॥
सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वणः । तमः । अग्निगुः ॥ २० ॥

वसूनि हि स खल्विन्द्रः विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनानि एकः
एव पत्यते इष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । गिर्वणस्तमः अतिशयेन गीर्भिः
स्तुतिभिः संभजनीयः । अग्निगुः अष्टतममनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

स नो नियुद्धिरा पृण कामं वाजेभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥
सः । नः । नियुत्ऽभिः । आ । पृण । कामम् । वाजेभिः । अश्विभिः ।
गोमत्ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः वसः स्वं वनः अस्माकं कामं नियुद्धिः वडवाभिः धृषत्
दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा वा पृण आपूरय । यद्वा धृषद्वितीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां
धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा गोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्युक्तैः अश्विभिः बहुभिरश्वैरपतेर्वाजैरश्वैश्चास्मदीयं
काममापूरय ॥

तद्वौ गाय सुते सचा पुरुहुताय सत्त्वेन । शं यद्वे न शाकिने ॥ २२ ॥
तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहुताय । सत्त्वेन । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं सुते अभिषुते सोमे सति पुरुहुताय बहुभिर्यजमानैराहुताय सत्त्वेन
शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सनित्रे दत्त्रे इन्द्राय तत् स्तोत्रं सचा सह संहता भूत्वा गाय
गायत । यत् स्तोत्रं शाकिने शक्तिमते इन्द्राय शं सुखकरं भवति गवे वन । यथा गवे यवसं
सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत्सीमुप श्रवद्विरः ॥ २३ ॥
न । घा । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।
यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुः वासविता स इन्द्रः गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अश्वस्य बलस्य वा दानं
प्रदानं वन घ न खलु नि यमते नियच्छति उपरतं करोति । यत् यदि सीम् हुमाः गिरः
अस्मदीयाः स्तुतीः उप श्रवत् उपश्रणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोमन्तम् । दस्युहा । गमत् ।

शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य । कुविद्वदुशः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्भुक्तं व्रजं गोष्ठं दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तेन्द्रः प्र व्रजम् प्रकर्षेण गच्छति । हि यस्मादेवं तस्मात् शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा नः अस्माकं ता गा अप वरत् निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र नोनुवुर्गिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमाः । उँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतक्रतो । अभि । प्र । नोनुवुः । गिरः ।

इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र त्वा त्वाम् अभि इमाः अस्मदीयाः गिरः स्तुतयः प्र नोनुवुः प्रकर्षेण पुनः पुनर्गच्छन्ति । नौतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम् अभि नोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दुःसतशम् । सख्यम् । तव । गौः । अस्ति । वीर । गव्यते ।

अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं सख्यं सखित्वं दूणाशं दूणाशं^१ नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे वीर वीरयतिरिन्द्र गव्यते गामात्मन इच्छते त्वं गौरसि गावां प्रदातां भवसि । उपचारात् कारणे कार्यशब्दः । तथा अश्वायते अश्वानात्मन इच्छते अश्वः भव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।

न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र सः तादृशस्त्वम् अन्धसः सोमस्य पानेन दृष्टया तन्वा आत्मीयेन शरीरेण मन्दस्व मोदस्व । किमर्थम् । महे महते राधसे धनार्थम् । हि पूरणः । अपि च त्वदीयं स्तोतारं निदे निन्दकाय तस्य वशं न करः न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमाः । उँ इति । त्वा । सुतेसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे ऽगिरिः गीर्भिर्वननीयेन्द्र ऽसुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते^१ सति ऽइमाः अस्मदीयाः ऽगिरः
स्तुतयः ऽत्वा त्वां ऽनक्षन्ते व्यास्रवन्ति । ऽधेनवः दोग्ध्यः ऽगावो ऽन गाव इव ऽवत्सम् । यथा
शीघ्रं वत्सं व्यास्रवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजैर्भिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतमम् । पुरुणाम् । स्तोतृणाम् । विऽवाचि । वाजैर्भिः । वाजऽयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र ऽपुरुतमं^२ पुरुणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं म्लपयितारं^३ त्वां ऽपुरुणां बहूनां
ऽस्तोतृणाम् अस्माकं स्तुतिः प्रामोत्विति शेषः । कीदृशानाम् । ऽविवाचि विविधाः स्तुतशस्त्रात्मिका
वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् ऽवाजैर्भिः वाजैर्हविलक्ष्णैरैः^४ ऽवाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं^५
वा^६ त्वां^७ कुर्वताम् ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान्नाये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ।

अस्मान् । नाये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र ऽवाहिष्ठः वोदृतमः ऽअस्माकं ऽस्तोमः स्तोत्रं ऽते तव ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभूतु
भवतु । त्वं च ऽअस्मान् महे महते ऽनाये धनाय ऽहिनु प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तत्सकाशाह्वधधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृचेनास्तौत् ।
एतच्च मनुना स्मर्यते—‘भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने’ वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तक्ष्णो
महायशः’ (मनु. १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतत्संज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा
बृबुः ऽवर्षिष्ठे^१ ऽमूर्धन् मूर्धनि मूर्धवदुच्छ्रिते स्थले ऽअधि ऽअस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ऽगाङ्गयः गङ्गायाः
कूले उञ्जते भवः ऽकक्षो ऽन कक्ष इव ऽउरुः विस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोरेव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सुद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽइव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सुद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

ऽवायोरेव ऽद्रवत् क्षिप्रगामिनः ऽयस्य बृबोः ऽभद्रा कल्याणी ऽसहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता
ऽरातिः दानं ऽसद्यः स्तुतिसमय एव ऽदानाय दानकामाय याचमानाय मह्यं ऽमंहते अपेक्षितं धनं
ददाति तं बृबुर्मित्युत्तरस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज्ञ-त-‘अभिषुते’ नास्ति । २. ज्ञ-त-पुरुतमम् । ३. य-स्थयितारम् । ४. ज्ञ-वेगवन्तं
बलवन्तम् । ५. ख-घ-ज्ञ-न-भ-‘वा’ नास्ति । ६. घ-ज्ञ-र-श-‘त्वा’ नास्ति । ७. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-
न-भ-य-र-निर्जने । ८. न-वर्षिष्ठे वर्षके ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥ ३३ ॥

वत् तं वृबुं वनः अस्मदीयाः विश्वे सर्वे अर्यः स्तुतीनामीरयितारः कारवः स्तोतारः
सदा सु सुष्ठु आ गृणन्ति अभिगृणन्ति अभिषुवन्ति । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशयेन
सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं सूरिं प्राज्ञं यद्वा प्रेरयितारं सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यस्य
स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारम् ॥ २६ ॥

‘त्वामिद्धि’ इति चतुर्दशचं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंशोराषमैन्द्रम् । प्रथमातृनीयाद्या
अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिद्धि पळूना प्रगा-
थम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्याद्यः
प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिद्धि हवामहे त्वं
होहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

३-१-५-२.

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

३-१-२-१-११-१

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

कारवः स्तोतारो वयं वाजस्य अन्नस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र
त्वामिद्धि त्वामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां
नरः अन्येऽपि मनुष्याः वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति तज्जयार्थम् । अपि च
अर्वतः अश्वस्य संबन्धिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संप्रामेषु युद्धकामांश्च
त्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

१-२-१-११-२

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्तवानः । अद्रिवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवः वज्रवन् । यद्वा । आहणात्यनेनेन्द्रिरक्षनिः ।
तद्वन् । एवंभूत इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महः महान् सः तादृशः त्वं स्तवानः

अस्माभिः स्तूयमानः सन् ^१गां ^२रथ्यं रथवाहनम् ^३अश्वं च ^४सं ^५किर सम्यक् प्रयच्छ । ^६जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं ^७सत्रा महत् प्रभूतं ^८वाजं ^९न अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छमि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्क्रेवल्ये 'यः सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूच्यते हि—'यः सत्राहा विचर्षणिगिरिति शेषोऽयं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यः सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोऽस्तिथा विपूवतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विनृम्णं सत्पते भवामसमत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सत्राहा । विचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रमुष्कं । तुर्विनृम्णं । सत्पते । भवामसमत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

यः इन्द्रः सत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तम् इन्द्रं वयं हूमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे सहस्रमुष्क सहस्रशेष । यां कां^३ च^२ स्त्रियं संभवच्चन्द्रो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शैलान् ससर्जति कौर्षातकिमिराघ्नातम् । तदभिरायेणेदं संबोधनम् । हे तुर्विनृम्ण बहुधनं सत्पते सतां पालयितरिन्द्र सप्तसु संग्रामेषु नः अस्माकं वृधे वर्धनाय भवाम ॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळहे ऋचीषम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाइव । मन्युना । घृषौ । मीळहे । ऋचीषम ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूपेन्द्र घृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके मीळहे संग्रामे जनान् अस्मदीयान् शत्रून् वृषभेव वृषभेणैव बलवता मन्युना क्रोधेन बाधसे बाधस्व । तथा महाधने महतो धनस्य निमित्तमूते संग्रामे च अस्माकम् अविता रक्षिता बोधि इष्यस्व । रक्षितृवेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । तनूषु तनयेषु अप्सु उदकेषु सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वेतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति प्रगाथो कल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. न-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे । २. र-कांचन । ३. च-बहुविधधनं; श-बहुविधधनवन् । ४. ख-
१-सूर्यलाभः संदर्शनं तदर्थमे; श-न-सूर्यलाभसंदर्शनं तदर्थमि; श-सूर्यस्य लाभः संदर्शनार्थमि ।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओमे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उमे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्येष्ठं प्रशस्यतमम् ओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन बलकरं पपुरि पूरकं श्रवः
अन्नं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो हे सुशिप्र
शोभनहनुक एवंभूत हे इन्द्र येन अन्नेन इमे परिदृश्यमाने उमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ प्राः
आपूरयसि तदन्नमा भोत्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजदेवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिबन्ना वसोऽमित्रान्तुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिः सहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिबन्ना । वसो इति । अमित्रान् । सुसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र देवेषु देवानां मध्ये उग्रम् उदूर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां
प्रजानामभिभवितारं त्वाम् अवसे रक्षणाय हूमहे आह्वयामः^१ । त्वं विश्वा सर्वाणि पिबन्ना
पिबन्नानि रक्षांसि । पिहितमध्यक्तं शब्दयन्त इति पिबन्नानि । पृषोदरादिः । तानि सु सुष्टु
विथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वास्तकेन्द्र नः अस्मदीयान् अमित्रान् शत्रून्
सुसहान् सुखेनाभिभूतुं शक्यान् कृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीषाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । द्युम्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौस्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजासु । आकारः
समुच्चये । यत् च ओजः बलं नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पञ्च पञ्चानां क्षितीनाम् । निषाद-
पञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं द्युम्नं द्योतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् आ भर
आहर प्रयच्छ । तथा सत्रा महान्ति विश्वानि सर्वाणि पौत्यानि^२ दद्यानि चास्मभ्यमाहर^३ ॥

यद्वा तृधौ मधवन्दुहावा जने यत्पुरौ कच्च वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत् । वा । तृधौ । मधऽवन् । तृधौ । आ । जने । यत् । पुरौ । कच्च । च । वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । विरीहि । मम् । नृऽमह्ये । अमित्रान् । पृत्सु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे मधवन् धनवन्निन्द्र तृधौ एतत्संज्ञे राजनि यद्वा यच्च बलं विद्यते वृद्धौ वा द्रुह्यौ चैतत्संज्ञे च जने यत् शलमस्ति । पुरौ एतत्संज्ञे नृपे च यत् कच्च यत्किंचन वृष्ण्यं वीर्यं विद्यते एतत् सर्वम् अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः सं सम्यक् विरीहि प्रयच्छ । कदा । नृसह्ये नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते । क्रिमर्थम् । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु अमित्रान् शत्रून् तुर्वणे तुर्वितुं हिंसितुम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि निष्कवत्ये 'इन्द्र त्रिधातु' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं च—'इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूतिपु' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छर्दिर्यच्छ मधवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमैभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।

छर्दिः । यच्छ । मधवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यवय । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं स्वस्तिमत् अविनाशयुक्तं छर्दिः छर्दिष्मत् आच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं शरणं गृहं मधवद्भ्यश्च । मधं हविलक्षणं धनम् । तद्भ्यश्चास्मदीयेभ्यः मह्यं भरद्वाजाय च यच्छ देहि । अपि च एभ्यः सकाशात् दिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं यवयै पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अध स्मा नो मधवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदभुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुया ।

अध । स्म । नः । मधऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

ये जनाः गव्यता शत्रूणां गा इच्छता मनसा युक्ताः सन्तः शत्रुं शातयितारं वैरिणम् आदभुः अहिंसिषुः । ये च धृष्णुया धृष्णवो घृष्टाः सन्तः अरुजानभिलक्ष्य प्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे मधवन् धनवन् गिर्वणः गिरां संमक्तः इन्द्र अध स्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् नः अस्माकं तनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् अन्तमः अन्तिकतमः भव ॥ २८ ॥

अध स्मा नो वृधे भवेन्द्र नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पणिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अध । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पणिनः । दिद्यवः । तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र अध स्म तदानीं नः अस्माकं वृधे वर्धनाय भव । अपि च नायं वोऽस्माकं नयो नेता युधि युद्धे तमपि अव रक्ष । तदेत्युक्तं कदेत्याह । पणिनः पक्षवन्तः तिग्ममूर्धानः तीक्ष्णास्याः दिद्यवः दीक्षा बाणाः यत् यदा अन्तरिक्षे व्योम्नि पतयन्ति शत्रुभिर्विसृष्टाः पतन्ति तदानीं वृधे भवेयन्वयः ॥

यत्र शूरास्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितृणाम् ।

अध स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिचित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरास्तः । तन्वः । वितन्वते । प्रिया । शर्म । पितृणाम् ।

अध । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र यस्मिन् काले शूरास्तः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः तन्वः स्वकीयानि शरीराणि वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति । तथास्मिन् काले प्रिया प्रियार्णि शर्म शर्माणि स्थानानि पितृणां जनकानां संबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् । अध स्म अस्मिन् काले तन्वे शरीराय तने तनयाय च छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा यच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च द्वेषः द्वेष्टुं शत्रून् यावय तेभ्यो विजो जय ॥

यदिन्द्र सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अर्ध्वनि वृजिने पथि श्येनाँइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वतः । चोदयासे । महाधने ।

असमने । अर्ध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान् ईव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र महाधने जेतव्यस्य महतो धनस्य निमित्ते महति संग्रामे सर्गे उद्योगे सति असमने विषमे अर्ध्वनि मार्गे अर्वतः अस्मदीयान् शत्रून् यत् यदा चोदयासे प्रेरयसि । वृजिने कुटिले पथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे श्रवस्यतः श्रवोऽस्मामिपरूपमात्मन हृष्यतः श्येनानिव यथा-मिषार्थिनः श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयान् शत्रून् यदा एवं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं तन्वे तनयाय च छर्दिर्व्यच्छेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥

१. इ-‘यद्यदा’ नास्ति । २. त-न-य-र-जयन्ति । ३. ख-ज्ञ-त-न-र-‘महतो धनस्य’ नास्ति; ज-धनस्य । ४. ज-र-प्रेरयेः; त-प्रेरये; न-म-प्रेरय ।

मिन्धूनिव प्रवृण आशुया यतो यदि क्लेशमनु ध्वनि ।

आ ये वयो न वर्धतत्यामिपि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

मिन्धून्ऽइव । प्रवृणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्लेशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्धन्ति । आनिपि । गृभीताः । बाह्वोः । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । 'प्रवणे निम्नदेशे 'मिन्धूनिव स्थन्दमाना नदीरिव 'आशुया आशु शीघ्रं 'यतः गच्छतोऽश्वात् हं इन्द्र 'यदि चोदयासे प्रेरयसि' । कदा । 'क्लेशमनु । क्लेश इति भयनाम् । भयमनुलक्ष्य 'स्वनि स्तने आक्रोशे सति । कंहशास्ते अश्वाः । 'बाह्वोः बाहुमूलयोः 'गृभीताः कक्षयया दहताः 'ये अथाः 'गवि गोरूपे धने जेत ये सति 'आ 'वर्धतति पुनःपुनरावर्तन्ते । 'आमिपि आमिषे मांसं ग्रहीतव्ये सति 'वयो 'न यथा श्येनादयः पक्षिणः पुनःपुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवंभूतानश्चान् भयेन क्रोशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छदिः प्रयच्छेति संबन्धः । यद्यपि क्रमेर्पुद्गे प्रत्यक्निर्वास्ति तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ २९ ॥

'स्वादुः' इत्येकत्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यापिम् । 'प्रस्तोक इष्टु' इत्येषा त्रिष्टुप्, 'दशाश्वान्' इत्यनुष्टुप्, 'दश रथान्' इति गायत्री, 'महि राधः' इति द्विपदा द्व्येकादशका, 'युजानो हरिता' इत्येषा बृहती, 'दिवस्पृथिव्याः' इति जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता । 'अगव्यूति क्षेत्रम्' इत्यर्धचंद्रप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । 'प्रस्तोकः' इत्याद्याश्चतस्रः सृक्ष्यपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात् तद्देवताकाः । 'चनस्यते वीडङ्गः' इत्ययं नृचो रथदेवत्वः । 'उप श्वासय' इति नृचो दुन्दुभिदेवत्वः । 'समश्चरणाः' इत्यर्धचंद्रेन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—'स्वादुरेकत्रिंशद्गर्गः पञ्चदौ सोमोऽगव्यूत्यर्धर्चां लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुद्गायत्री द्विपदा स.वर्ज्यस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परौ नृचौ रथदुन्दुभिदेवत्वावैन्द्रोऽन्योऽर्धर्चा युजानो बृहती त्रिष्टुभमहि द्विपदा दिवस्पृथिव्या जगती' इति । आग्निमान्न आदिनश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—'स्वादुक्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाङ्गानम्' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

स्वादुक्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसवान् । उत । अयम् ।

उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आहवेषु ॥ १ ॥

'अयम् अभिषुतः सोमः' स्वादुः आस्वादनीयः 'किल भवति । 'उत अपि च 'मधुमान् माधुर्यवांश्च 'अयं सोमो भवति । तथा 'अयं सोमः 'तीव्रः 'किल मदोष्पादने तीक्ष्णः खलु भवति । 'उत अपि च 'अयं सोमः 'रसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं च प्रतिपादितम् । 'उतो अपि च 'अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे पठ्यी । इमं सोमं 'पपिवांसं पीतवन्तम् 'इन्द्रम् 'आहवेषु संग्रामेषु 'न 'कश्चन न कोऽपि 'सहते अभिभवति । 'नु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस यस्येन्द्रो वृत्रहत्ये ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौत्वा शम्बरस्य वि नवति नव च देवो हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आस । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहत्ये । ममाद ।

पुरुणि । यः । च्यौत्वा । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देवः । हन् ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे अयं सोमः स्वादुः आस्वादितः पीतः मन् मदिष्ठः अतिशयेन मद्ययित्वा आस बभूव । यस्य सोमस्य पानेन इन्द्रो वृत्रहत्ये वृत्रहणनकाले ममाद इतो बभूव । यः सोमः शम्बरस्य असुरस्य पुरुणि बहूनि च्यौत्वा च्यौत्नानि दलानि जघान । तथा देवः द्विधा उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा नवति नव च नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः वि हन् व्यहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संख्यः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुन्नीमजीगः ।

अयं पळुर्वरिमिमीत धीरो न याम्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत । उदियति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उन्नीम । अजीगरिति ।

अयम् । पट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याम्यः । भुवनम् । कत । चन । आरे ॥ ३ ॥

अयं सोमः पीतः मन् मे सम वाचम् उदियति उद्गमयति । अयम् एव सोमः उन्नीम कान्ता मनीषां बुद्धिम् उन् अजीगः उद्गमयति । प्रकाशयति ॥ 'गृ निगन्ते' इत्यस्माज्ज्यन्ताङुडि चङि रूपम् ॥ अपि च अयं धीरः धीमान् सोमः पळुर्वीः 'वर्ष्मोर्वीरहमस्यान्तु कौञ्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापञ्चौपचयश्च' इति प्रतिपादिता सुपृथिव्याद्याः यद् अमिमीत निर्मितवान् । याम्यः उर्वीम्यः आरे दूरे विप्रकृष्टे देशे कच्चन किञ्चन भुवनं भूतजातं न भवति अपि तु आस्वेव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशीर्वीरिर्निर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

सः खलु अयं सोमः यः पृथिव्याः वरिमाणम् उदायं विस्तृतवत् अकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमः दिवः सुलोकस्य वर्ष्माणं संहृत्य ददावमकृणोदकरोत् । अयं सोमः सः हि भवति । अपि च अयं सोमः तिसृषु ओषध्यान्तु गोषु च प्रवत्सु प्रकृष्टारथेतासु पीयूषं सर्वं दाधार धारयति । तथा उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तरे—'वरिमा ओषधीः सोम विशासवमपो अजयवसवं गाः । स्वमा तत्तन्धोर्वन्तरिक्षम्' (अ. सं. १. ११. २२) इति ॥

अयं विदचित्रदृशीकर्मणः शुक्रसंघनामुपसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भेनोदधामस्तभादृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चित्रऽदृशीकम् । अर्णः । शुक्रऽसंघनाम् । उपसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्वम्भेन । उत । धाम् । अमभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोमः । चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् । अर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः । विदत् लम्बयति । कस्मिन् काले । शुक्रसंघनां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्यः सदनं यासां तामाप् । उपसाम् । अनीके प्रसूते । उपः काल इत्यर्थः । अपि च महान् प्रबुद्धः । अयं सोमः महता स्थविष्ठेन स्कम्भेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण । धाम् शुलोकम् । उत । अस्तभ्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । वृषभः वृष्टेर्जनयिता । सोमाहुस्तथा हि वृष्टिर्जन्यते । मरुत्वान् मरुद्भिर्गुप्तः ॥ ३० ॥

धृपत्पित्र कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यंदिने सवने आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृपत् । पित्र । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । मम् । अरे । वसूनाम् ।

माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व । रयिऽस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवान् । इन्द्र । वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं । वसूनां धनानां । समरे संग्रामे निमित्तभूते सति । कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं । सोमं । वृषत् । वृष्टं यथा भवति तथा । पिब । अपि च । माध्यंदिने । सवने । आ । वृषस्व आसिञ्जस्व । जडं सोमेन पूरय । सर्वेन्द्रं हि माध्यंदिनं सवनम् । किञ्च । रयिस्थानः रयीणां धनानां स्थानभूतत्वं । रयिं धनम् । अस्मासु । धेहि धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरण्तेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरण्ताऽईव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ ।

भव । सुऽपारः । अतिऽपारयः । नः । भव । सुऽनीतिः । उत । वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं । पुरण्तेव पुरतो गन्तेव । नः अस्मान् । प्र । पश्य प्रकर्षेणैश्वर्यम् । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्नुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा । वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् । अच्छ आभिमुख्येन । प्रतरं प्रकृष्टतरमतिशयेन । प्र । वणय अस्मान् प्रापय । तथा । सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता । भव । तथा । नः अस्मान् स्तोतृन् । अतिपारयः शत्रून्तिक्रामय । सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं । भव । उत अपि च । वामनीतिः वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । बद्धा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

ऐन्द्रे पशौ 'उरुं नः' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रिनं च—'उरुं नो लोकमनु नेपि विद्वान् प्र समाहिपे पुरुद्वत शत्रून्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सन्धःप्रमर्षणमस्येऽप्येषा ज्ञप्या । सूत्रितं च—'उरुं नो लोकमनु नेपि विद्वानिति जपन्तः' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चानुविधिकेऽ-
हन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनमवनेऽच्छावाकस्यैवा चारम्भणीया । सूत्रितं च—'उरुं नो लोकमनु नेपि विद्वानिति कद्रुद्वय आरम्भणीयाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उरुं नो लोकमनु नेपि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेपि । विद्वान् । स्वःऽवन् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।
ऋष्या । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम् । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र 'विद्वान् जानंस्वम्' 'उरुं विस्तीर्णं' 'लोकं स्थानं स्वर्गालयं' 'नः अस्मान्' 'अनु' 'नेपि अनुगमय । तथा 'स्वर्वन् मुखवन्' 'अभयं भयरहितं' 'ज्योतिः च' 'स्वस्ति श्रेष्ठेणानु नेपि अस्मान-
नुगमय । हे 'इन्द्र' 'स्थविरस्य स्थूलस्य बृहत्स्य' 'ते तव संबन्धिनो' 'ऋष्या दशनीयौ' 'बृहन्ता महान्तौ' 'बाहू त्वदीयां हस्तौ' 'शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया' 'उप' 'स्थेयाम उपनिष्ठम् । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावृक्षयोरा ।

इषमा वक्षिषां वर्षिष्ठां मा नस्तारिन्मघवन्तार्यो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन । अश्वयोः । आ ।
इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारित । मघऽवन । तार्यः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र' 'वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे' 'वन्धुरे आत्मीये रथे' 'नः अस्मान्' 'धाः धेहि । धारय ।
अपि च हे 'शतावन' 'शतसंख्यधनेन्द्र' 'वहिष्ठयोः बौद्धतमयोः । आकारः समुच्चये । 'अश्वयोरा
त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथा 'इषाम् अजानां मध्ये' 'वर्षिष्ठां बृद्धतमाम्' 'इषम् अजम्
'आ' 'वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे 'मघवन् धनवन्निन्द्र' 'अर्यः धनस्य स्वामी अन्वः कश्चित्
'नः अस्माकं' 'गयः धनानि' 'मा' 'तारित् मा हिंसीत् ॥

इन्द्र मूळ महां जीवातुमिच्छ चोदय धियमर्यसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्र । मूळ । महाम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अर्यसः । न । धाराम् ।
यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि ।
तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

हे 'इन्द्र' 'मूळ मूळम् । अस्मान् मुखम् । 'जीवातुं जीवनीयत्वं च' 'महं दानम्' 'इच्छ ।
तथा 'धियं बुद्धि' 'चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । नीक्षणीकृतम् । 'अर्यसो' 'न

१. ङ-म-त-र-व-वारम्भणीया । २. ङ-म-वन्धिनो बर्ष । ३. ङ-म-त-र-व-मघवन् ।

१धाराम् अग्रोमयस्य स्वह्वादेर्धारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।
किंच १ध्यायुः त्वामात्मन इच्छन् १इदम् इदानीं यत्किंचन १अहं १वदामि समीचीनमसमीचीनं वा
१तज्जुषस्व सेवस्व । १मा मां च १देववन्तं रक्षकैर्देवैरुपेतं १कृधि कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
मिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

त्रा॒तार॒मिन्द्रं॑ म॒वितार॑मिन्द्रं॑ ह॒वैहवे॑ सु॒हवं॑ शूर॒मिन्द्रं॑ ।

ह्या॒मि श॒क्रं पु॒रु॒हूत॑मिन्द्रं॑ स्त॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ धा॒तिव॑न्द्रः ॥ ११ ॥

त्रा॒तार॒म् । इन्द्रं॑ । अ॒वि॒तार॒म् । इन्द्रं॑ । ह॒वैऽहवे॑ । सु॒हव॑म् । शू॒रम् । इन्द्रं॑ ।

ह्या॒मि । श॒क्रम् । पु॒रु॒हूत॑म् । इन्द्रं॑ । स्त॒स्ति । नः॑ । म॒घवा॑ । धा॒तु । इन्द्रः॑ ॥ ११ ॥

१त्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् १इन्द्रम् आह्वयामि । तथा १अवितारं कामैस्तर्पयितारम् १इन्द्रम्
आह्वयामि । १हवैहवे सर्वेष्वाहवनेषु १सुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यं १शूरं शौर्यवन्तं १शक्रं सर्वकार्येषु शक्रं
१पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधम् १इन्द्रं १ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूतः १मघवा
धनवान् सः १इन्द्रः १स्वस्ति अविनाशं १नः अस्मभ्यं १धातु ददातु । यद्वा १अस्माकं विदधातुं ॥

इन्द्रः॑ सु॒त्रामा॑ स्व॒वाँ अ॒वो॒भिः सु॒मृ॒ळी॒को भ॑वतु वि॒श्ववे॑दाः ।

बा॒धतां॑ द्वे॒षो अ॒भयं॑ कृ॒णोतु॑ सु॒वीर्य॑स्य॒ पत॑यः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः॑ । सु॒त्रामा॑ । स्व॒वान् । अ॒वः॒ऽभिः । सु॒ऽमृ॒ळी॒कः । भ॒वतु॑ । वि॒श्वऽवे॑दाः ।

बा॒धता॑म् । द्वे॒षः । अ॒भय॑म् । कृ॒णोतु॑ । सु॒ऽवीर्य॑स्य । प॒तयः॑ । स्या॒म ॥ १२ ॥

१सुत्रामा सुष्ठु त्राता १स्ववान् धनवान् सः १इन्द्रः १अवोभिः रक्षणैः १सुमृळीकः सुष्ठु सुख-
यिता १भवतु । तथा च १विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः १द्वेषः द्वेष्टुन् शत्रून् १बाधतां
हिनस्तु । १अभयं भयरहितं चास्माकं १कृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् १सुवीर्यस्य
शोभनवीर्यस्य १पतयः १स्याम भवेम ॥

तस्य॑ व॒यं सु॒म॒तौ य॒ज्ञिय॑स्यापि॒ भ॒द्रे सौ॒म॒न॒से स्या॑म ।

स सु॒त्रामा॑ स्व॒वाँ इन्द्रो॑ अ॒स्मे आ॒रा॒च्चि॒द्द्वे॒षः स॒नुत॑र्यु॒योतु॑ ॥ १३ ॥

तस्य॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अ॒पि । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म ।

सः । सु॒त्रामा॑ । स्व॒वान् । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रा॒त् । चि॒त् । द्वे॒षः । म॒नुतः॑ । यु॒योतु॑ ॥ १३ ॥

१यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य १सुमतौ शोभनायामनुग्रहस्मिकायां बुद्धौ १वयं १स्याम । तद्विषय-
भूताः १भवेम । तथा १भद्रे कल्याणे १सौमनसे सुमनसो भावे १अपि तदीये स्याम भवेम । स

१. न-इति । दाक्षितानामुपतापे एषा ऋषिविनियुक्ता । सूत्रितं च दाक्षितानामुपतापे इति खण्डे-
त्रातारमिन्द्रमवितारमिति तार्क्ष्यादिः (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । २. स्व-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मुखेन
ह्वातुं । ३. स्व-भ- 'यद्वा...विदधातु' नास्ति । ४. स्व-ज्ञ-अ-त-न-भ-र-विषयभूताः ।

इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सोमनस्यं च करोतिन्यर्थः । 'सुत्रामा सुष्ठु त्राता' 'स्ववान् धनवान्' 'सः' 'इन्द्रः' च 'अस्मे अस्मत्तः' 'आराचिवत् दूरदेश एव' 'द्वेपः द्वेष्टुः' 'मनुतः' । अन्तर्हितनामैतन् । अन्तर्हितान् 'युयोतु पृथक्करोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वता पुरुष्यपो गा वज्रिन्युवमे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निऽयुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वता । पुरुषि । अवः । गाः । वज्रिन् । युवमे । मम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वे त्वां' 'नियुतः स्तोतुः' 'गिरः उक्थात्मिका वाचः' 'ब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि च' 'अव' 'धवन्ते अभिगच्छन्ति' । तत्र दृष्टान्तः । 'ऊर्मिः जलसंघः' 'प्रवतो' 'न प्रवणदेशानिव' । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निश्चरदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नक्षत्रदः समुच्चये । 'उरु' 'उरुणि बहु' 'राधः राधांसि च हविलंश्रगानि धनानि' 'पुरुषि बहुनि' 'सर्वता सर्वतानि बहुवोऽभिपुताः सोमाश्च' 'वामेवाभिगच्छन्ति' । हे 'वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र' 'अपः वसतीवर्यात्म्याः' 'गाः गोविकारान् श्वतद्व्यादीन् श्रपणार्थान्' 'इन्दून् सोमाश्च' 'मं' 'युवसे सम्यक् मिश्रयसि' । 'त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिपुष्य' 'तं' 'सोमसाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कृवन्न्त्यर्थः ॥

क ई स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मधवा विश्वहावेन ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मधवा । विश्वहा । अवेन ।

पादौऽइव । प्रऽहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

'कः स्तोता' 'ईम् एतमिन्द्र' 'स्तवत् स्तुयात्' । स्तोतुं शक्नुयात् । 'कः वा' 'पृणात् एनं प्रीणयेत्' । 'कः च' 'यजाते एनं हविर्भिर्यजेत' । 'यन् यस्मान् अयं' 'मधवा धनधानिन्द्रः' 'उग्रमिन् उग्रुणमेव' 'विश्वहा सर्वदा' 'अवेत् आप्मानं वेति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मान् कारणान् न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुवादेरविषय इत्याह । यस्माद्वयमिन्द्रः' 'शचीभिः आष्ठीयाभिः प्रज्ञाभिः' 'पूर्वं प्रथमभाविनं मन्तं स्तोतारम्' 'अपरं पञ्चाङ्गाविनं च' 'अन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण' 'कृणोति करोति । यः प्रथमभावां मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । 'प्रहरन्' 'पादाविव' । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणान् इन्द्रः स्तुवादेरविषय इति भावः । एतदादिकेन पञ्चचैन इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ १२ ॥

१. श-^१वावगच्छति । २. न-^२न-^३म-^४रभिपुते; त-^५रभिपुष्ये त । ३. न-^६न-^७त-^८न-^९म-^{१०}यजेते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम्ऽउग्रम् । दम्ऽयन् । अन्यम्ऽअन्यम् । अतिऽनेनीयमानः ।

एधमानऽद्विट् । उभयस्य । राजा । चोष्क्यते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रः । वीरः । वीर्यवानिति । शृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । उग्रमुग्रम् । उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिनं शत्रुं प्रति । दमायन् । दमः । दमनम् । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चाच्चेतव्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृन् । अतिनेनीयमानः । अत्यन्तं पुनःपुनर्नयन् । अपि च । एधमानद्विट् । एधमानानां वर्धमानानामनुन्वतां द्वेष्टा । उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च घनस्य । राजा । ईश्वरोऽयम् । इन्द्रः । विशः । निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् । मनुष्यान् । चोष्क्यते रक्षणार्थं पुनःपुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां मुख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । मुख्या । वृणक्ति । वितर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुऽभूतीः । अवधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः । पूर्वेषां पूर्वभावनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां । मुख्या । सखित्वानि । परा । वृणक्ति वर्जयति । अपि च । वितर्तुराणः । तान् हिंसन् । अपरेभिः । अपरैः । अमुख्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठानभिः । एति सख्यं प्राप्नोति । तथा । अनानुभूतीः । अपरिचरणाः । प्रजाः । अवधून्वानः । परित्यजन् । पूर्वीः । बह्विः । शरदः । संवत्सरान् । अयन् । इन्द्रः । तर्तरीति । भृशमतिक्रामति । स्तोतृभिः । सह । सख्यं कुर्वन् । चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता हस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । प्रतिऽरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुऽरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः । प्रतिरूपः । रूपाणां प्रतिनिधिः । सन् । रूपंरूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं । बभूव प्राप्नोति । ' भू प्राप्ता ' इति धातुः । इन्द्रः । स्वमाहात्म्येन तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य चेन्द्रस्य । तन । प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपं । प्रतिचक्षणाय । प्रतिनियतदर्शनाय । अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् । इन्द्रो । मायाभिः । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानैः । आत्मीयैः । संकीर्णैः । पुरुरूपः । बहुविधशरीरैः । मन । ईयते । बहून् यजमानान् गच्छति । ननु । द्वावेवास्याश्चावेकश्च रथः कथमेव युगपद्बहून् गच्छतीत्यनं आह । अस्य इन्द्रस्य । हरयः । अश्वाः । युक्ताः । रथे योजिताः ।

१शता १दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । १हि यस्मादेवं तस्माद्दुर्गाराणि स्वाकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । 'इदि परमेश्वर्ये' इत्यस्य धातोरर्थानुगमान् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीर-मवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दाद्विषयहरणशाला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतन्मयं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपंरूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । न च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स केन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपरूपेण सन् ईयते चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो ह॒रिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।

को विश्वाहा द्वि॒पतः पक्ष आसत उ॒तासीनिषु सूरिषु ॥ १९ ॥

यु॒जानः । ह॒रिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राज॒ति ।

कः । विश्वाहा । द्वि॒पतः । पक्षः । आ॒मते । उ॒त । आसी॒निषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

१हरिता हरितावश्वा १रथे १युजानः युजन् १त्वष्टा दीप्त इन्द्रः १इह त्रैलोक्ये १भूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु १राजति दीप्यते । १उत अपि च १सूरिषु स्तोत्रत्वस्मादशेषु १आसीनिषु सन्सु १विश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः १कः नाम १द्विपतः शत्रोः १पक्षः पाचको बाधकः सन् १आसते आस्ते इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः कः नाम द्विपतः शत्रोः समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अ॒गव्युति क्षेत्र॒मागन्म देवा उ॒र्वी स॒ती भूमि॑रंह॒रणाभू॑त् ।

बृह॒स्पते॒ प्र चि॑कि॒त्सा ग॒र्विष्टा॒वित्था स॒ते ज॒रित्रे॑ इन्द्र॒ पन्था॑म् ॥ २० ॥

अ॒गव्यु॒ति । क्षेत्र॒म् । आ । अ॒गन्म । दे॒वाः । उ॒र्वी । स॒ती । भूमिः । अ॒ह॒रणा । अ॒भूत् ।

बृह॒स्पते । प्र । चि॑कि॒त्स । गो॒ऽईष्टौ । इ॒त्या । स॒ते । ज॒रित्रे । इन्द्र॒ । पन्था॑म् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—'अरण्ये निर्जने गमो देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्रं चास्तौत् स्वरक्षार्थमुच्चा मार्गच्युतोऽनया' इति, 'अगव्युतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमधोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्रं' एवोक्ते स्तुतः ३' इति च ॥ हे १देवाः १अगव्युति अगोचरं गोसंचाररहितं निर्जनं १क्षेत्रं देशम् १आगन्म आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । १उर्वी विस्तीर्णा १सती १भूमिः च १अह॒रणा । अ॒हव आहन्तारो दृश्यवः तेषां रमणा रमयित्री १अभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे १बृहस्पते

त्वं १ गविष्टं गवामन्वेषण उपाये १ प्र १ चिकित्स प्रवेदय १ । १ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १ सते भवते
दुःस्मननुभवते १ जरित्रे स्तोत्रे मङ्गं हे १ इन्द्र १ पन्थां पन्थानं मार्गं प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ॥ ३३ ॥

दिवेदिवे स॒दृशीर॒न्यम॑र्धं कृ॒ष्णा अ॑सेध॒दप॑ स॒न्नो जाः ।

अ॒ह॒न्दा॒सा वृष॑भो व॒स्त्यन्तो॒दव्र॑जे व॒र्चिनं॑ श॒म्बरं॑ च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । स॒दृशीः । अ॒न्यम् । अ॒र्धम् । कृ॒ष्णाः । अ॒सेध॑त् । अ॒प । स॒न्नः । जाः ।

अ॒ह॒न् । दा॒सा । वृष॑भः । व॒स्त्यन्ता । उ॒दव्र॑जे । व॒र्चिन॑म् । श॒म्बर॑म् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः १ सन्नः सद्नात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् १ जाः जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् १ सदृशीः तुल्यरूपाः १ कृष्णाः कृष्णवर्णा रात्रीः १ दिवेदिवे प्रतिदिवसम् १ अप १ असेधत्
निवर्तयति । क्रियार्थम् । १ अन्यम् १ अर्धम् अहरर्धम् २ अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य
दिवसस्य हि रात्रिको भागः । अपि च १ वृषभः वर्षयिता स इन्द्रः १ दासा दासौ उपक्षपयितारौ
यज्ञकर्मणां १ वस्त्यन्ता । वस्तं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तो १ वर्चिनं १ शम्बरं १ च एतत्संज्ञावसुरौ
१ उदव्रजे । उदक्रान्ति व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् १ अहन् हतवान् ॥

प्र॒स्तो॒क इ॒न्नु रा॒धस॑स्त इन्द्र॒ दश॑ को॒शयी॑र्दश॒ वा॒जिनो॑ऽदात् ।

दि॒वो॒दा॒साद॑तिथि॒ग्वस्य॑ रा॒धः शा॒म्बरं॑ वसु॒ प्रत्य॑ग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्र॒स्तो॒कः । इ॒त् । नु । रा॒धसः । ते । इन्द्र॒ । दश॑ । को॒शयीः । दश॑ । वा॒जिनः । अ॒दात् ।

दि॒वः॒ऽदा॒सात् । अ॒तिथि॑ऽग्वस्य॑ । रा॒धः । शा॒म्बर॑म् । वसु॑ । प्र॒ति । अ॒ग्रभी॑ष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सृज्यपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वथोऽ-
तिथिग्व इति चाख्यायते । हे १ इन्द्र १ ते तव १ राधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । त्वां
स्तुवते मङ्गं गर्गाय १ प्रस्तोकः राजा १ दश १ कोशयीः सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् १ दश
१ वाजिनः अश्वाश्च १ नु क्षिप्रम् १ अदात् प्रायच्छत् । १ इत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् १ दिवोदासात्
एतत्संज्ञात् प्रस्तोकात् १ वसु धनं १ प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशम् । १ अतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तो-
कस्य स्वभूतं १ राधः राधकं १ शम्बरं शम्बरादसुरादागतम् । शम्बरं हत्वा त्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

द॒शाश्वा॑न्द॒श को॒शान्द॑श॒ वस्त्रा॑र्धिभोजना ।

द॒शो हिर॑ण्यपि॒ण्डान्दि॒वो॒दा॒साद॑सानिषम् ॥ २३ ॥

द॒श । अ॒श्वान् । द॒श । को॒शान् । द॒श । वस्त्रा॑ । अ॒र्धिभो॑जना ।

द॒शो इति॑ । हि॒र॒ण्य॒ऽपि॒ण्डान् । दि॒वः॒ऽदा॒सात् । अ॒सानि॑षम् ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकान् १ अश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् १ कोशान् १ अधिभोजना । भोजन-
मिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि ३ च । दशो दश च

१. क्ष-न-भ-प्रचोदयः त-प्रदेवय । २. क्ष-त-न-अपरार्धः; श-अहरात्मकं । ३. घ-वस्त्रा
वस्त्राणि ।

दशसंख्याकांश्च ^१हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् ^२दिवोदामान् प्रस्तोकादहम् ^३अमानियं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अथर्वऽभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

^१दश दशसंख्याकान् ^२प्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्ब्रह्मन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान् ^३रथान् ^४शतं शतसंख्याकाः ^५गाः च ^६अथर्वभ्यः अथर्वगोत्रेभ्यः ऋषिभ्यः ^७पायवे भरद्वाजपुत्राय एतत्संज्ञायास्मद्भात्रे च ^८अश्वथः अश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकः ^९अदात् दत्तवान् ॥

महि राधौ विश्वजन्त्यं दधानान्भरद्वाजान्त्सार्ज्ज्वयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधौ । विश्वऽजन्त्यम् । दधानान् । भरत्ऽर्वाजान् । सार्ज्ज्वयः । अभि । अयष्ट ॥ २५ ॥

^१विश्वजन्त्यं सर्वजनहितं ^२महि महत् ^३राघः धनं ^४दधानान् धारयतः ^५भरद्वाजान् भरद्वाज-पुत्रानस्मान् ^६सार्ज्ज्वयः सृज्यपुत्रः प्रस्तोकः ^७अभ्ययष्ट अपूयजत् ॥ ॥ ३४ ॥

‘वनस्पते’ इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘वनस्पते व्रीडङ्गो हि भूया इत्येतद्यान्यान्यपि वानस्पत्यानि’ (आश्व. गृ. २. ६. ५) इति ॥

वनस्पते व्रीडङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । व्रीडऽङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्ऽसखा । प्रतरणः । सुवीरः ।

गोभिः । सम्ऽनद्धः । असि । वीळ्यस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे ^१वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं ^२व्रीडङ्गः दडावयवः ^३भूयाः भव । ^४अस्मत्सखा वर्यं सखायो यस्य स तादृशश्च भव । ^५प्रतरणः प्रवर्धयिता ^६सुवीरः शोभनेर्वीरैः दूरभटैः पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्वं ^७गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः ^८संनद्धो ^९असि सम्यक् बद्धो भवामि । तादृशस्यं ^{१०}वीळ्यस्व अस्मान् दडीकुरु । ^{११}ते तव ^{१२}आस्थाता त्वयि अवस्थितो रथी च ^{१३}जेत्वानि जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि ^{१४}जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्यामृतं सहः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽमृतम् । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽमृतम् । सहः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

१दिवः शुलोकात् १पृथिव्याः भूमेश्च १उद्भूतम् उद्भूतं सारत्वेनोपात्तं यत् १ओजः बलमस्ति तद्रूपम् वनस्पतिविकारत्वाद्ग्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च द्युसंबन्धिभिरुदकैः प्रवृद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् । १परि^१ पञ्चम्यर्थानुवादी । अपि च १वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः । १परि पूर्ववत् । १आभूतम् आहतं १सहः बलरूपम् १अपाम् उदकानाम् १ओज्मानं प्रेरकम् । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं १गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः १परि परितः १आवृतम् आवेष्टितम् १इन्द्रस्य १वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि—‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ’ इति । एवंगुणविशिष्टं १रथं १हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो १यज ॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमां । नः । हव्यऽदातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथः १इन्द्रस्य १वज्रः उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशः १मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् १अनीकम् अग्रभूतं तद्वच्छीघ्रगामी १मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य १गर्भः गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । १वरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य १नाभिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्यथा देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ कचिदवस्थितः । हे १देव द्योतमान १रथ य उक्तगुणः १सः तादृशस्वम् १इमां १नः अस्मदीयां १हव्यदातिं हविर्दानवर्तां यागक्रियां १जुषाणः सेवमानः सन् १हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि १प्रति १गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परेण तृचेन संग्रामे दुन्दुभिरभिर्मर्शनीयः । सूत्रितं च—‘ उप श्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिर्मिसृशेत् ’ (आश्व. गृ. ३. १२. १७) इति ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सज्जरिन्द्रेण देवैर्दूरादवीयो अप सेध शत्रून् ॥ २९ ॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुऽत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सऽज्जः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

हे दुन्दुभे १पृथिवीमुत अपि च १द्यां दिवम् १उप १श्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च १विस्थितं^२ विशेषेण स्थितं १जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं १ते त्वदीयं शब्दं १पुरुत्रा बहुधा १मनुतां मन्थताम् । जानातु । हे १दुन्दुभे १सः त्वम् १इन्द्रेण अन्यैः १देवैः च १सज्जः सह १दूरादवीयः दूरादपि दूरतरं^३ १शत्रून् अस्मदीयान् १अप १सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं—‘ दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेवां स्याद्वधकर्मणः^४ ’ (निरु. ९. १२) इत्यादि ॥

१. स-स-त-न-भ-परिः । २. स-स-न-भ-विष्टितं; त-स्थितं । ३. स-स-न-भ-य-दूरत-रमतिशयेन दूरतरं । ४. ज्ञ-स्थाच्छब्दकर्मणः ।

आ क्रन्दय बलसोर्जो न आ धा निः एनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओर्जः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुरिता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे १ आ १ क्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । १ बलं सेनारूपम् १ ओर्जः शरीरबलं च १ नः अस्मभ्यम् १ आ १ धाः आघेहि । प्रयच्छ । तथा १ दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि १ बाधमानः हिंस्रस्त्वं १ निः १ स्तनिहि नितरां शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' इति धातुः । हे १ दुन्दुभे १ दुच्छुनाः अस्मदुन्व-हेतुभूतं शुनं सुखं यामां तादृशीः शत्रुसेनाः १ इतः अस्मत्स्थानात् १ अप १ प्रोथ बाधस्व । एवं च १ इन्द्रस्य १ मुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् १ वीळ्यस्व दृढीकुरु ॥

आमूर्ज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वीवदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूर्जः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धचावेन्द्रौ । हे इन्द्र १ अमूर्जः शत्रुषु स्थितास्ता गाः १ आ १ अज अस्मान् प्रत्यागमय । १ इमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्विषृक्षिताः १ प्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च १ दुन्दुभिः १ केतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वज्ञायते तथा १ वावदीति भृशं शब्दं करोति । १ अश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च १ नः अस्मदीयाश्च १ नरः पुरुषाः १ स्मं १ चरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे १ इन्द्र १ अस्माकं १ रथिनः रथारूढाः पुरुषाः शत्रून् १ जयन्तु ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । पष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि^१ । 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'यज्ञायज्ञा अधिका शंयुस्तुणपाणिकं पृथिसूक्तं प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबाहृतबाहृतौ प्रगाथावित्याश्लेच्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप्^२ द्यावाभूम्योर्वा पृथेर्वा' इति । 'यज्ञायज्ञा वः' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशकः'^३ इति^४ तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती पृथी महासतोबृहती । अष्टाक्षराश्रव्यः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षराश्रव्यः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यौ जागतौ द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुदेवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउष्णिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंशयोः 'पृथिसूक्तम्' इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृथिवीदेवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृथिवीदेवत्या द्यावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्निमारुते 'यज्ञायज्ञा वः' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च— 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्विणिगोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु यदक्षसे प्रवृद्धाय यमग्नये यगिरागिरा स्तुतिरुपवा वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । वयममृतं मित्रकर्मो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयम् अपि तमसि यत्र यशंसिषम् ॥ 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इति प्रश्नवदस्य द्विक्रिकः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशम् । यममृतं मरण-रहितं यजानवेदसं ज्ञातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा यमित्रं यन सखिभूतमिव यप्रियम्

१. ख-अ-न-भ-य-व्याकृतानि तत्र; ज-त-व्याकृतानि । २. ज-त-न-र-श-नुष्टुम्मारुत्योत्या ।

३. ख-अ-न-भ-म-द्वादशको अष्टकेति; ज-त-र-द्वादशका त्र्यं (अ-र)ष्टकेति । ४. ख-ज-अ-त-न-भ-र-प्रशंसिष ।

अनुकुलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दः 'चण' इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्ष-
वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावित्वपर्यायात् लटि रूपम् । चणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्तः' इति निघातप्रति-
षेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयामि चेत् वय-
मपि अमृतत्वादियुगलं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजैष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । मः । हिन । अयम् । अस्मयुः । दाशेम । हव्यदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः अद्यस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुषङ्गात् प्रशंसामेत्वर्थः । हिन इति निपातद्वयसमुदायो ह्यित्यस्यार्थः । सः खलु अयम् अग्निः अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये दाशेम हवींषि दद्याम । स चाग्निः वाजेषु संप्रामेषु अविता रक्षिता वृधः वर्धकश्चास्माकं भुवत् भवतु । उत अपि च तनूनां तनयानामस्मद्युत्राणां च त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्रे अजरौ महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्रे । अजरः । महान् । विभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्रे वृषा वर्धिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा अजरः जरारहितः महान् गुणैरधिकः पूर्वभूतस्त्वम् अर्चिषा दीप्या विभासि हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्ताग्रे अजस्रेण अविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोशुचत् भृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीतिभिः सुदीतिभिः सु दीदिहि सुहु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्यग्रेऽवसे रास्व वाजोत वंस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्रे । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वंस्व ॥ ४ ॥

हे अग्रे त्वं महः महतः देवान् यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञे आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रजया उत अपि च दंसना कर्मणा च । सीम् इति परिग्रहार्थः । तान् सर्वान् देवान् अर्वाचः अस्मदभिमुखान् कृणुहि कुत अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् । तथा वाजा वाजान् हविलक्ष-

णान्यन्नानि ^१रास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । ^२उत्त अपि च त्वमपि ^३वंस्व । तुभ्यं प्रत्तानि हवींश्चि संभजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । कृतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

^१आपः वसतीवर्याख्याः ^२अद्रयः प्रावाणः ^३वना वनानि काष्ठानि च ^४कृतस्य यज्ञस्योद-
कस्य वा ^५गर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानं ^६यम् अग्निं ^७पिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो
मेघा वनान्यरण्यानि च कृतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । ^८यः
चाग्निः ^९नृभिः नेनृभिर्कृत्विभिः ^{१०}सहसा बलेन ^{११}मथितः सन् ^{१२}पृथिव्या ^{१३}अधि भूमेरुपरि ^{१४}सानवि
समुच्छित्ते उत्कृष्टे देवयजनदेशे ^{१५}जायते प्रादुर्भवति स त्वं वंस्वेत्यन्वयः । यद्वा । ‘यः पप्रौ’ इत्य-
नया संबन्धः ॥ ॥ १ ॥

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृशे ऊर्म्यांस्वा श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यां । आ । श्यावां । अरूपः । वृषा ।

आ । श्यावाः । अरूपः । वृषा ॥ ६ ॥

^१यः अग्निः ^२भानुना दीप्या ^३उभे ^४रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^५आ ^६पप्रौ आपूरयति सः
^७धूमेन ^८दिवि अन्तरिक्षे ^९धावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति ।
कार्यकारणयोर्भेदविषयत्वात् तद्रमनमत्रावुपचर्यते^{१०} । अपि चायम् ^{११}अरूपः आरोचमानः ^{१२}वृषा वर्षिता
कामानामेवंगुणकोऽग्निः ^{१३}श्यावासु श्याववर्णां सु कृष्णां सु ^{१४}ऊर्म्यां सु । रात्रिनामैतत् । निशां सु ^{१५}तमः
अन्धकारं तिरस्कृत्य ^{१६}आ समन्तात् ^{१७}ददृशे इदृशते । ^{१८}श्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च ^{१९}आ तिष्ठति ।
^{२०}अरूपो ^{२१}वृषा इति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ।

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्तः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ७ ॥

बृहत्सभिः । अग्ने । अर्चिः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरद्वाजे । समः । इधानः । यविष्ठय । रेवन्तः । नः । शुक्र । दीदिहि ।

द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽयविष्टय युवतम् ऽशुक दीप्त ऽअग्ने ऽशुक्लेण निर्मलेन ऽशोचिषा तेजसा ऽभरद्वाजे अस्मद्भातरि ऽसमिधानः समिध्यमानस्त्वं ऽगृहद्भिः महद्भिः ऽअर्चिभिः तेजोभिः ऽनः अस्मदर्थं ऽरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ऽदीदिहि ऽदीप्यस्व । तथा ऽपावक हे शोधकाग्ने ऽद्युमत् द्योतमानेन^१ च युक्तं यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पूभिर्वयिष्ठ पाह्यंहसः समेद्वारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥ ८ ॥

विश्वासांम् । गृहऽपतिः । विशाम् । अ॒सि । त्वम् । अ॒ग्ने । मानु॒षीणा॒म् ।

श॒तम् । पूऽभिः । य॒विष्ठ । पा॒हि । अ॒हमः । स॒मऽए॒द्वार॑म् । श॒तम् । हि॒माः ।

स्तो॒तृभ्यः । ये । च । द॒दति ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽमानुषीणां मनोरपत्यभूतानां ऽविश्वासां सर्वासां ऽविशां प्रजानां ऽगृहपतिः ऽअसि गृहस्वामी भवसि । हे ऽयविष्ट युवतमाग्ने अतस्त्वं ऽशतं ऽहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् ऽसमेद्वारं त्वां सम्यगिदं कृतवन्तं मां ऽशतं शतेन शतसंख्याकैः ऽपूभिः पाह्यैः ऽअंहसा पापात् आहन्तुः शत्रोर्वा ऽपाहि रक्ष । ऽये ऽच ऽस्तोतृभ्यः ऽददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तारं प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चि॒त्रः । ऊ॒त्या । व॒सो इति । रा॒धांसि । चो॒दय ।

अ॒स्य । रा॒यः । त्वम् । अ॒ग्ने । र॒थीः । अ॒सि । वि॒दाः । गा॒धम् । तु॒चे । तु । नः ॥ ९ ॥

* हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽचित्रः दर्शनीयः ऽत्वम् ऽऊत्या रक्षया सह ऽराधांसि धनानि ऽनः अस्मभ्यं ऽचोदय प्रेरय । ऽअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य^१ ऽरायः धनस्य ऽत्वं ऽरथीरसि रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च ऽनः अस्माकं ऽतुचे । अपत्य-नामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये ऽगाधं प्रतिष्ठां ऽतु क्षिप्रं ऽविदाः लम्भय ॥

पर्षिं तोकं तनयं पृत्भिष्टमदन्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदैवानि हरांसि च ॥ १० ॥

पर्षिं । तो॒कम् । त॒नय॑म् । पृ॒त्भिऽभिः । त्वम् । अ॒दन्धैः । अ॒प्रयु॒त्वभिः ।

अ॒ग्ने । हे॒ळांसि । दै॒व्या । यु॒योधि । नः । अ॒दै॒वानि । ह॒रांसि । च ॥ १० ॥

१. ज्ञ-द्योतनेन । *न-‘वाजपेये आग्निमास्ते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथः स्तोत्रिवः । चित्रवतीषु चेत्सु-वीरस्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यभिष्टोमसात्रः स्तोत्रियानुक्तौ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति हि सूत्रितं^१ इत्यधिकम् । २. ख-भ-र-दृश्यमानस्य ।

हे ऽअग्ने ऽत्वम् ऽअदवैः केनाप्यहिंसितैः ऽअप्रयुत्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः
संहतैः ऽपूर्वभिः पालनसाधनैः ऽतोक्तं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽपर्वि पालय । ऽदैव्या देवसंबन्धीनि च
ऽहेकांसि क्रोधान् ऽनः अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि ऽच ऽह्वारांसि
हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ २ ॥

आ संखायः सबर्दुधां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सवः ऽदुधाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे सखायः समानस्थाना अध्वर्यवः ऽसबर्दुधाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य
पयसो दोग्ध्रीं ऽधेनुं गाम् ऽआ ऽअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्त । केन साधनेन । ऽनव्यसा नवीयसा
नवतरेण ऽवचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् ऽअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्म । अनपबाध्यां
तां धेनुम् ऽउप ऽसृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुद्देवत्वत्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति
शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्वाख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुधां मरु-
ज्जनहेतुभूतस्य^१ पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृश्नि नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत ।
अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् त्रिसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां माता
किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुस्तुतिः ॥

या शर्घीय मरुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुमैरैवावरी ॥ १२ ॥

या । शर्घीय । मरुताय । स्वभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुमैः । एवयावरी ॥ १२ ॥

ऽया धेनुः ऽअमृत्यु अमरणहेतु ऽश्रवः अन्नं पयोलक्षणं ऽमरुताय मरुत्संघाय ऽधुक्षत अधुक्षत्^२ ।
कीदृशाय । ऽशर्घीय प्रसहनशीलाय ऽस्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । ऽया च ऽतुराणां क्षिप्रकारिणां
ऽमरुतां ऽमृळीके मुखे तपरा वनेते । ऽया च ऽसुमैः सुखैर्हेतुभूतैः ऽएवयावरी एवैरान्तृभिरश्वैर्मध्यम-
स्थानैरुदकैर्वा^३ सह यान्ती^४ अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः महागच्छन्ती^५ तां धेनुमुपाजध्वमिति
पुत्रव्रतान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुस्तुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजाय धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिपं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरतवाजाय । अवं । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वदोहसम् । इपम् । च । विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ऽभरद्वाजाय अस्मद्भात्रे ऽद्विता द्वितयम् ऽअवं ऽधुक्षत^३ । किं तत् द्वितयम् । ऽधेनुं
ऽच गां च ऽइपं ऽच अन्नं च । कीदृशीं धेनुम् । ऽविश्वदोहसं विश्वस्य व्याप्तस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् ।
कीदृशमन्नम् । ऽविश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

१. ख-मरुज्जन^१ । २. कृत-अधुक्षत । ३. ख-भ-“मध्यस्थाने” । ४. ख-भ-याति; झ-श-
याति । ५. ख-भ-महागच्छति; झ-श-महागच्छति । ६. क-धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सुप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुक्रतुम् । वरुणम् इव । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सुप्रभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण वतं तादृशं ववः त्वां वस्तुषे स्तोमि । किमर्थम् । आदिशे आदेशनाय धनाना-
मतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । इन्द्रं न इन्द्रमिव सुक्रतुं सुकर्माणं वरुणमिव मायिनं
मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् अर्यमणं न अर्यमणमिव मन्द्रं स्तुत्यं विष्णुं न विष्णुमिव सुप्रभोजसं
प्रमृषधनम्^१ । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दाथे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेपं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आं अविर्गुह्य वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥ १५ ॥

त्वेपम् । शर्धोः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।

सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । अविः । गुह्या । वसू । करत् ।

सुवेदा । नः । वसू । करत् ॥ १५ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । न संप्रति इदानीं त्वेषं दीप्तं तुविष्वणि बहुस्वनम् अनर्वाणम् अप्रमृत्तं
शत्रुभिरनभिगतं पूषणं पोषकं मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं शर्धः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः
यथा येन प्रकारेण शता शतसंख्याकानि धनानि वसं सहैव चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं
कारिषत् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च वसं सहैव
कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः गुह्या गूढानि संवृतानि वसू
वसूनि धनानि अविः कर्त् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा वसू वसूनि धनानि सुवेदा सुलभानि
च नः अस्माकं कर्त् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषक-
मेतन्मंजं देवं स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिपं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिपम् । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे ।

अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

हे पूषन् वमा माम् वा आ द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । ह आघृणे आगतदीप्ते अघाः आहन्त्राः
अर्यः अरीरभिगन्त्रीः अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः उप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिः बाधायां
वर्तते । यथा 'प्रजां पशून् यजमानस्योप दोद्राव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च ते तव
अपिकर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् नु क्षिप्रं शंसिपं प्रशंसामि । ॥ ३ ॥

मा काकम्बीरमुद्रुहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत सूरौ अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आदधते । वेरिति वेः ॥ १७ ॥

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमात्मानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन्^१ तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पृषन्^२ काकम्बीरं काकानां भतारं^३ वनस्पतिं वृक्षं^४ मा^५ उद्रुहः उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः सर्वाभूतैरुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चाथे । अशस्तीः अशंसनीया अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीवां शत्रुभूताः प्रजाः वि नीनशः हि विनाशाय च । उत^६ अपि च^७ सूरः प्रेरकः शत्रुः एव एवं^८ मा अहः अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसंबन्धान् आख्यातस्योदात्तवाचाच्च अश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्ये^९ अध्याह्रियते ॥ ग्रीवाः । गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति बध्नन्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याघ्राः वेः पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाणि आदधते भूम्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायैः^{१०} शत्रुमां हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

दृतेःऽइव । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्वतः । सुपूर्णस्य । दधन्वतः ॥ १८ ॥

हे पृषन्^१ ते तव^२ सख्यं सखित्वम्^३ अवृकं बाधकरहितं^४ सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माकम्^५ अस्तु सर्वदा भवतु । दृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः । अच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संछिद्रस्य^६ दधन्वतः दधिमतः^७ सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत इति दध्नाऽधिकन्वद्योत्तनार्थः । ईदृशो दृतिः सर्वदा पूर्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो भवेमेष्टृषिराशास्ते ॥

पुरो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

पुरः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वम् । अव । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन्^१ मर्त्यैः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः^२ परः परस्तात् स्थितः^३ असि । श्रिया संपदा^४ देवैरुत सर्वदेवैश्च^५ समः समानोऽसि । अतः^६ त्वं पृतनासु संप्राप्तेषु^७ नः अस्मान् अभि^८ ख्यः अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्या^९ विलोक्य^{१०} । यथा पुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनान् पुरुषान् ररक्षिथ एवं^{११} नूनम् अबोधेदानीम्^{१२} अव अस्मान् रक्ष ॥

१. ख-अन-भ-श-निरूपयन् । २. अ-अ-न-न-य-र-श-मोत मा च । ३. अ-यथेत्युत्तरवाक्ये; त-यथेत्येतरवाक्ये । ४. घ-बाधनोपायैः । ५. घ-श-बाधरहितं । ६. ख-भ-अनुग्रहबुद्ध्या । ७. ख-अ-भ-न-‘विलोक्य’ नास्ति । ८. श-मनुष्यान् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्र॒ऽनीतिः । अस्तु । सूनृता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्र॒ऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे धृतयः कम्पयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः मरुतः सा सूनृता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका शुष्मदीया वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वा ईजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य वामी प्रशस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वयः । प्रणीतिरस्त्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेषम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शवः ।

ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शवः ॥ २१ ॥

यस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित् सद्य एव द्यां परि एति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते देवो न देवो द्योतमानः सूर्यः इव तादृशगणात्मकाः मरुतः त्वेषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयितुं यज्ञियं यज्ञार्हं शवः बलं दधिरे आधारयन् । तच्च शवः बलं वृत्रहं वृत्रादेरसुरस्य हन्तुं भवति । तच्च वृत्रहं शवः ज्येष्ठं सर्वेभ्यः प्रशस्ततमं भवति ॥

सकृद् घौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । घौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्याः । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव घौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी घौरजायते^१ । भूमिः च सकृत् एव अजायत । पृथ्याः मरुतां मानुर्गोः पयः च सकृत् एकवारमेव दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । 'पृथियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा छाबापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथिरपि सकृदुत्पद्येते^२ यस्या मरुतोऽजीजनत् । तत् ततः परम् अन्यः पदार्थः नानु जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ४ ॥

१. ख-तादृश एवगुणात्मकाः; श-तादृशो मरुद्गणात्मकः । २. ख-एतच्च । ३. य-पुनरस्याम् । ४. ख-म-य-र-घौर्न जायते ।

‘स्तुषे जनम्’ इति पञ्चदशचं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । अस्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्तुषे पञ्चोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेवं ह शक्यन्तम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽह्नीदं वैश्वदेवनिबिद्धानम्^१ । सूत्रितं च—‘कमुर्विभ्वा स्तुषे जनमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । आद्या महानाश्रीव्रते जप्या ॥

स्तुषे जनं मुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुव्रतम् । नव्यसीभिः । गीऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्रयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

वसुव्रतं सुक्रमणं^२ जनं दैव्यं जनं देवसंघं^३ नव्यसीभिः नवतराभिः^४ गीर्भिः स्तुतिभिः^५ स्तुषे अहं स्तुवे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रमीतेष्ट्रायको वरुणः पापास्त्रिवारयिता^६ । एतावपि देवौ स्तांभिः । कीदृशां ।^७ सुम्रयन्ता सुम्रं सुखं स्तोतृणामिच्छन्तौ ।^८ सुक्षत्रासः शोभनबलाः^९ ते वरुणादयः सर्वे देवाः^{१०} इह अस्मिन् यज्ञे^{११} वा गमन्तु आगच्छन्तु ।^{१२} ते तादृशाः^{१३} श्रुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः श्रुवन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्^{१४} । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोर्विश ईड्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरति युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वै ॥ २ ॥

विशऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदृप्तऽक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्वै ॥ २ ॥

विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः^१ अध्वरेषु यज्ञेषु^२ ईड्यम् कृत्विग्भिः स्तुत्यम्^३ अदृप्तक्रतुं दर्परहितक्रमाणम्^४ अमृदप्रज्ञं वा^५ युवत्योः द्यावापृथिव्योः^६ अरतिम् अभिगन्तारम्^७ अयं स्वामिनं^८ दिवः द्युलोकस्य^९ शिशुं पुत्रम् । ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (ऋ. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभूतम् । तथापि निगमो भवति—‘त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्’ (ऋ. सं. २. १. ९) इति ।^{१०} सहसः बलस्य^{११} सूनुं पुत्रं^{१२} यज्ञस्य यागस्य^{१३} केतुं प्रज्ञापकम्^{१४} अरुषम् आरोचमानम्^{१५} एवंगुणकम्^{१६} अग्निं^{१७} यजध्वै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुषज्यते । स्तुषे स्तुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुर्भिरन्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । स्तुऽभिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।

मिथऽस्तुरा । विचरन्ती इति विचरन्ती । पावके इति ।

मन्म । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

१. ऋ-वैश्वदेवं निबिद्धानम्; श-वैश्वदेवं हविर्धानम् । २. ऋ-त-पापानां निवारयिता । ३. ऋ-सर्व देवता; ऋ-त-न-र-सर्वस्य देवता ।

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । वरूपस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वदुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितरावित्युच्येते । विरूपे शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे । तयोः वन्या एका रात्रिः वस्तुभिः नक्षत्रैः विपिशे पिश्यते संश्लिष्यते । 'पिशा
अवयवे' इति धातुः । वन्या अहरात्मिका दुहिता वसूरः सूर्येण विपिशे संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः
सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । मिथस्तुरा परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिनिवर्त्यन्ते रात्र्या चाहारिति
परस्परं बाधः । अत एव विचरन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ पावके सर्वस्य शोधयिष्यौ । एवंभूते
अहश्च रात्रिश्च व्रज्यमाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ व्रतं श्रोतव्यं मन्म मननीयं स्तोत्रमस्माकृतं
नक्षतः व्यासुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथप्राम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्सूर्यम् । विश्ववारम् । रथप्राम् ।

द्युतत्स्यामा । नियुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ॥ ४ ॥

*वृहती महती मनीषा अस्मदीया स्तुतिः वायुम् अच्छ आभिमुख्येन प्र गच्छतु ॥ उपमर्ग-
श्रुतेर्योगक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । वृहद्रथि महाधनं विश्ववारं विश्ववर्णीयं संभजनीयं
रथप्रां रथस्याभीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा । स्तोत्राणां रथं धनैः पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो द्युतद्यामा प्रदीप्तयानः नियुतः आत्मीयरथयोज्याः
वडवाः ताः पत्यमानः अभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वडवानामीश्वरः कविः
क्रान्तदर्शी । एवंभूतः त्वं कविं मेधाविनं स्तोतारम् इयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वपुश्छदयदुश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येष्यध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः । मे । वपुः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । विरुक्मान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इष्यध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

वश्विनोः स्वभूतः सः रथः मे मदीयं वपुः शरीरं छदयत् छदयतु । तेजसाच्छादयतु ।
यो रथो विरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः मनसा मनोव्यापारमात्रेण युजानः
अश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे नरा नेतारौ हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ येन रथेन वर्तिः स्तोत्रगृहं तनयाय पुत्राय त्मने आत्माने तत्पित्रे स्तोत्रे च
इष्यध्वै कामान् प्रापयितुं याथः गच्छथः स रथः इति पूर्वब्रान्वयः ॥ ५ ॥

* न- 'नियुतद्वायुदेवताके पशौ हविषो राज्या प्र वायुमिति । सूत्रितं च-राये नु यं जज्ञत् रोदसी
मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व. श्री. ३. ८) इति ' इत्याधिकम् । १. अ-त-न-र-संप्रयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।

सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतम् । अप्यानि ।

सत्यश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हे ^१पर्जन्यवाता पर्जन्यवायू ^२वृषभा वृष्टेः कर्तारौ ^३पृथिव्याः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात् ^४अप्यानि आसप्यानि ^५पुरीषाणि पूरकाप्युदकानि ^६जिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो मारुतः । हे ^७सत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ^८कवयः मेधाविनो मरुतः ^९यस्य स्तोतुः ^{१०}गीर्भिः स्तुतिभिः यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः ^{११}जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् ^{१२}आ ^{१३}कृणुध्वम् अभिमुख्येन कुरुत । हे ^{१४}जगतः ^{१५}स्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम्^१ । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक^२ हे मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशिने सारस्वते पशावेषैव पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । आग्निमारुते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

ग्रामिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रायुः । सरस्वती । वीरपत्नी । धियम् । धात् ।

ग्रामिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सजोषाः । दुःआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

^१पावीरवी शोधयित्री ^२कन्या कमनीया ^३चित्रायुः चित्रगमना चित्राद्या वा ^४वीरपत्नी । वीरः प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता ^५सरस्वती ^६धियम् अस्मदीयं कर्म यज्ञाख्यं ^७धात् दधात् । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च ^८ग्रामिः देवपत्नीभिः ^९सजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । ग्राः गायत्र्यादीनि छन्दांसि । 'छन्दांसि वै ग्राः' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुतेः । तैः सह प्रीयमाणा ^{१०}गृणते स्तुवते मह्यम् ^{११}अच्छिद्रं छिद्र-रहितं ^{१२}दुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं ^{१३}शरणं गृहं ^{१४}शर्म सुखं च ^{१५}यंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशिने पांष्णे पशौ 'पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'पथस्पथः परिपतिं वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानल्लम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धियम्ऽधियम् । सीमधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य परिपतिम् अधिपतिम् अर्कम् अर्चनीयं पूषणं कामेन काम्यमानेन फलेन कृतः वशीकृतः स्तोता वचस्या स्तुत्या अभ्यानद् अभ्यनुताम् । प्राप्नोतु । वसः च पूषा नः अस्मभ्यं शुरुधः शुचो रोधयित्रीः गाः चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः रासत् ददातु ॥ 'रा दाने' । अस्माल्लेखि रूपम् ॥ तथा धियं धियं सर्वमस्मदीयं कर्म स पूषा प्र सीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वाष्ट्रे पशौ 'प्रथमभाजम्' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'प्रथमभाजं यज्ञसं वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम्' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्रथमभाजं यज्ञसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगमस्तिमृभ्वम् ।

होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवै विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यज्ञसम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगमस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुहवम् । विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल एव विभक्तारं जन्तुनाम् । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायते' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । यज्ञसं यज्ञस्त्विनं वयोधां वयसोऽन्नस्य हविलक्ष्णस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोत्रम्योऽन्नप्रदं सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकं देवं दानादिगुणयुक्तं सुगमस्तिम् । गमस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदोर्दण्डम् ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् । तत्स्थानां यजतं यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन ह्वातुं शक्यम् । एवंभूतं त्वष्टारं होता देवानामाह्वाता विभावा दीप्यमानः अग्निः यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधगुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम् । कविना । इषितासः ॥ १० ॥

१. ज-त-वचस्या वचसा । २. घ-श-उषःकाले । ३. ज-त-र-श-सुगमस्ति शोभनदोर्दण्डम् ।

४ घ-ज-त-भ-श-आह्वातुम् ।

वभुवनस्य भूतजातस्य वपितरं पालयितारं वरुद्रम् । रुद्रं दुःखम् । तत्^१ द्रावयितारमीश्वरम्
वआभिः वगीभिः स्तुतिभिः वदिवा अहनि हे स्तोतः ववर्धय । वअक्तौ रात्र्यां च तमेव वरुद्रं
स्तुतिभिर्वर्धय । वयं च वकविना प्राज्ञेन रुद्रेण वद्विषितासः प्रेरिताः^२ सन्तः वबृहन्तं महान्तम् वकृष्वं
दर्शनीयम् वअजरं जरारहितं वसुषुन्नं शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम्^३ वकृधक् कृद्धं समृद्धं यथा
भवति तथा वहुवेम स्तवाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे युवानः नित्यतरुणाः वकवयः प्राज्ञाः वयज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे वमरुतः वगृणतः
स्तुतः ववरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति वआ वगन्त आगच्छत । अपि च हे वनरः नेतारो मरुतः
वइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ववृधन्तः वर्धमानाः । यद्वा इत्था अमुत्रान्तरिक्षे वनक्षन्तः व्यामुवन्तः
वअङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं^४ व्यामुवन्ति तद्वत् । यद्वा ।
कृषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् वअचित्रं वचित् । ओषधिवनस्पतिभिर्नैविडो
देशश्चित्रम्^५ । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देशं वजिन्वथ वृष्टया तर्पयथ । वहि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजो यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । युथाऽईव । पशुराक्षिः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय वप्र वअज हे स्तोतः स्तुतिं
तथा वतवसे बलिर्भे^१ वतुराय क्षिप्रगमनाय^२ च तस्मै गणाय वप्र अज । तत्र दृष्टान्तः । वपशुरक्षिः
पशुपालकः वयूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकाले वअस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं
प्रेस्तेरवर्थः । वसः च मरुद्गणः ववचनस्य वक्तुः वविपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः वश्रुतस्य ॥
क्रियाप्राहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानवात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं वतन्वि
आत्मीये शरीरे वपिस्पृशति स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत् स्तोत्रं हृद्गतं भवत्वित्यर्थः । स्पर्शने दृष्टान्तः ।
वस्तृभिर्न वनाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् ॥

१. ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तस्य । २. ख-स-त-न-भ-र-प्रेषिताः प्रेरिताः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तं रुद्रम् ।
४. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र-नभस्थलम् । ५. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-य-श-देशश्चित्रः । ६. ख-घ-भ-बलाय;
श-बले । ७. ख-घ-भ-श-क्षिप्रगामिने ।

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्विद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । विममे । पार्थिवानि । त्रिः । चित् । विष्णुः । मनवे । बाधिताय ।

तस्य । ते । शर्मन् । उपदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥ १३ ॥

यः । विष्णुः । बाधिताय असुरैर्हिसिताय । मनवे प्रजापतये तदर्थं । पार्थिवानि पृथिव्या^१ संबद्धानि^२ । रजांसि लोकान् । त्रीँल्लोकानिति यावत् । त्रिः । विममे । चित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः^३ परिमितवान् । हे विष्णो । तस्य तादृशस्य एते तव । तृतीयार्थे षष्ठी । ईदृशेन त्वया । उपदद्यमाने अस्मभ्यं दीयमाने । शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयं । राया धनेन । तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च । तना तनयेन पुत्रेण च । मदेम मोदेम । हृष्टा भवेम^३ ॥

तन्नोऽर्हिर्बुध्न्यो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।

तदोषधीभिर्भि रतिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अर्हिः । बुध्न्यः । अतः । अकैः । तत् । पर्वतः । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । ओषधीभिः । अभि । रातिषाचः । भगः । पुरन्ध्रः । जिन्वतु । प्र । राये ॥ १४ ॥

बुध्न्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः । अर्हिः । एत्यन्तरिक्ष इत्यर्हिः । उक्तं च—‘अहिरयना-
देत्यन्तरिक्षे’ (निरु. २. १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः । अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तूयमानः
सन् । नः अस्मभ्यं । तत् लोके प्रसिद्धं । चनः अन्नम् । अद्भिः उदकैः सार्धं । धात् दधानु
विदधानु । प्रयच्छन्तु । पर्वतः पूरयिता । ‘पर्व पूरणे’ इति धातुः । यद्वा । पर्ववद्भ्रं पर्वतः ।
तद्धान् । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च । तत् चनो दधानु । तथा । सविता प्रेरको देवश्च
। तत् चनो दधानु । अपि च । रातिषाचः । राति दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते
च । ओषधीभिः । ओषः पाकः आसु धीयते इत्योषधयस्तिलमाषाद्याः । ताभिः सार्धं । तत् अन्नम्
। अभि प्रयच्छन्तु । तथा । पुरंध्रः बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च
। राये धनार्थं । प्र । जिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नू नो रयि रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह क्रतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्स्पर्धो अदेवीरभि च क्रमां

विश आदेवीरभ्यश्नवाम ॥ १५ ॥

नू । नः । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिप्रां । पुरुवीरम् । महः । क्रतस्य । गोपाम् ।

क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । स्पर्धः । अदेवीः । अभि । च । क्रमां ।

विशः । आदेवीः । अभि । अश्नवाम ॥ १५ ॥

१. ख-ज्ञ-पृथिव्यां संबद्धान्; घ-पृथिव्यां संबद्धान्; ङ-त-र-पृथिव्यां संबद्धानि; न-य-पृथिव्या
संबद्धान्; भ-पृथिव्यां संबद्धान्; श-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ख-ज्ञ-न-भ-य-क्रमणैः । ३. ख-ज्ञ-त-
भ-य-र-स्म भवेम; न-संभवेम ।

हे सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यं वरयि धनं वक्ष्यं गृहं च दात प्रयच्छत । कीदृशं रयिम् । वर्य्यं रथसंबन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । चर्षणिग्राम् । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं पुरुवीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् । महः महतः व्रतस्य यज्ञस्य गोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । अजरं जरारहितम् । येन रयिणा क्षयेण च जनान् शत्रून् स्पृधः स्पर्धमानाः अदेवीः अदेवसंबन्धिनीः आसुरीः सेनाः च अभि क्रामा अभिभवेम । तथा आदेवीः । आगता देवायासु हविःस्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीयेन धनेन गृहेण च अभ्यक्षवाम अभिप्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आपं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमर्दिति नमोभिर्मृलीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिश्चदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अर्दितिम् । नमःऽभिः । मृलीकाय । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिऽक्षदाम् । अर्यमणम् । सुशेवम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥ १ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मातरं देवीं द्योतमानाम् अर्दितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां मृलीकाय सुखार्थं नमोभिः नमस्कृतैः स्तोत्रैर्वा हुवे ह्वयामि । स्तौमि । तथा वरुणं वारकं मित्रं प्रमत्तेस्त्रायकं देवम् अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा अभिश्चदाम् । क्षदिर्हिसाकर्मा । अभिश्चत्तारं शत्रूणां हिसितारं सुशेवं सुसुखम् अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । सवितारं भगं च नमोभिर्हुवे । किं बहुना त्रातृन् पालयितृन् सर्वान् देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्य । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वऽर्वन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ते सूर्य सर्वस्य प्रेरक दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषवमात्रं ऋते । यथा—'अहं पितृन्सुविद्वान् अवित्सि' (ऋ. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च 'अर्दितिर्ह्यजनिष्ट' (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति सम्प्रादबगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् देवान् अनागास्त्वे अनपराधत्वे वीहि कामवस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवाः द्विजन्मानः द्वयोर्लोकशोभायमानाः प्रादुर्भवन्तः ऋतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्याः अवितयाः सत्यवादिनो वा

१स्वर्वन्तः धनवन्तः १यजताः यष्टव्याः १अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुसुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुसुम्ने इति सुसुम्ने ।

महः । करयः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

१उत अपि च हे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १उरु विस्तीर्णं १क्षत्रं बलं १करयः कुरुतम् । तथा हे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १सुसुम्ने सुसुम्ने युवां १बृहत् महत् १शरणं गृहं च करयः कुरुतम् । १महः महत् १वरिवः धनं १नः अस्माकं १यथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे १धिषणे धारयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ १अनेहः पापराहित्यं च १अस्मे अस्माकं १क्षयाय निवासाय कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽवृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हूतासः । वसवः । अवृष्टाः ।

यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

१रुद्रस्य १सूनवः पुत्रा मरुतः १अद्य अस्मिन् काले १हूतासः आहूताः सन्तः १नः अस्मान् प्रति १आ १नमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । १वसवः वासयितारः १अवृष्टाः अन्यैरहिंसिताः १ । यत् यदा १ईम् एनान् १मरुतः १देवान् १अर्भे अल्पे १महति प्रभूते १वा १बाधे संग्रामे १हितासः निहिताः स्थिताः सन्तो वयम् १अह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवँ मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा । हवँम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूम । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

१येषु मरुसु १रोदसी रुद्रस्य पत्नी १देवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् १मिम्यक्ष १नु क्षिप्रं संगच्छते । तथा १अभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः १पूषा पोषको देवश्च १सिषक्ति यान् मरुतः सेवते । 'अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति' (निरु. ६. ६) इति यास्कः । हे १मरुतः ते यूयं १हवँ अस्मदीयमाह्वानं १श्रुत्वा १यद्ध यदा कलु १यावत् आगच्छथ १तदानीम् १अध्वनि मार्गे १प्रविके गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि १भूम भूतजातानि

वरेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ प्र वेपयन्ति पर्वतान्नि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ’ (ऋ. सं. १. ३९. ५) इति ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्विणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्वमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्विणसम् । अर्चम् । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजान् । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे ऽजरितः स्तोतः ऽत्यं तं प्रसिद्धं ऽवीरं वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा ऽगिर्विणसं गिरां संभकारमेवंविधम् ऽइन्द्रं ऽनवेन अभिनवेन शोभनेन ऽब्रह्मणा स्तोत्रेण ऽअभि ऽअर्चं अभिष्टुहि । स च ऽस्तवानः स्तूयमानः सन् ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽश्रवदिद् उपशृणुयादेव । अपि च ऽगृणानः स्तूयमान इन्द्रः ऽमहः महतः प्रभूतान् ऽवाजान् अञ्जानि ऽच ऽउप ऽरासत् प्रदेयात्^१ । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि ष्ठा भिषजौ मातृत्तमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धातं । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्य । भिषजः । मातृत्तमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

हे ऽआपः ऽमानुषीः मनुष्यहिता यूयम् ऽअमृक्तम् अहिंसितम्^२ ऽओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्त्रम् । ऽतोकाय पुत्राय ऽतनयाय तत्पुत्राय^३ च ऽधातं धत्त । प्रयच्छत । तथा ऽशं शमनमुप-द्रवाणां ऽयोः बाबलं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां^४ धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । ऽहि यस्मात् ऽयूयं ऽमातृत्तमाः मातृभ्योऽप्यधिकाः ऽभिषजः^५ ऽस्थ भवथ तस्मात् धातेत्यन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत^६ आह । ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽजगतः जङ्गमस्य ऽजनित्रीः जनयिष्यो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।

यो दत्रवाँ उपसो न प्रतीकं व्यूर्णते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । दत्रवान् । उपसः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

ऽत्रायमाणः रक्षन् ऽहिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा ऽयजतः यष्टव्यः एवंभूतः ऽसविता प्रेरकः ऽदेवः ऽनः अस्मान् ऽआ ऽजगम्यात् आगच्छतु । ऽयः देवः ऽदत्रवान् धनवान्

१. ख-घ-भ-प्रदेयात् । २. ख-हिंसन्तम् ; घ-भ-श-अहिंसन्तम् । ३. ख-झ-न-भ-तत्सुताय । ४. ख-झ-न-भ-पृथक्कर्तव्यानां भवानाम् । ५. ख-घ-भ-भिषजः आरोग्यकर्तारः । ६. त-भैषज्यमास्वित्यत ।

वउयसो वन वप्रतीकम् उपसः प्रमुखमिव वदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ववार्याणि वरणीयानि धनानि^१ वव्यूण्ते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्ध्वरे ववृत्याः ।

स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽर्वसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सुनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्याः ।

स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अर्वसा । सुवीरः ॥ ९ ॥

उत अपि च हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्राग्ने वत्वम् वअद्य अस्मिन् काले वनः अस्मदीये वअस्मिन्ध्वरे यागे वदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् वआ ववृत्याः आवर्तय । आगमय । अपि च वअहं वते तव वरातौ धनस्य दाने वसदमित् सर्वदेव वर्तमानः वस्यां भवेयम् । तथा हे वअग्ने वतव वअर्वसा त्वदीयेन रक्षणेन वसुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च वस्यां भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीके ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।

अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दुः । इतात् । अभीके ॥ १० ॥

उत अपि च हे विप्रा प्राज्ञौ वनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ वस्या तौ प्रसिद्धौ वयुवं युवां वधीभिः परिचरणकैः^२ कर्मभिरुपेतं वमे मदीयं वहवं स्तोत्रम् वअङ्ग क्षिप्रम् वआ वजग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च वमहः महतः वतमसः असुरकृतादन्धकारात् वअत्रि वन यथात्रिमृष्टिम् वअमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे वनरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि वअभीके अभ्यक्ते प्राप्ते संग्रामे वदुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् वतूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ ॥ १० ॥

ते नो रायो धुमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । धुऽमतः । वाजऽवतः । दातारः । भूत । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । अप्याः । मृळतः । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे वदेवाः वते यूयं वधुमतः दीप्तिमतः ववाजवतः बलयुक्तस्य वनृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य वपुरुक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य वरायः धनस्य वनः अस्मभ्यं वदातारो वभूत भवत । अपि च वदशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः वदिव्याः दिवि भवा आदित्याः वपार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः वगोजाताः । गौः पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः वअप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः^३ वच ते सर्वे यूयम् अस्मान् वमृळत सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मृळन्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । मीळहुष्मन्तः । विष्णुः । मृळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

मीळहुष्मन्तः वर्षणवन्तः १ ते देवाः २ नः अस्मान् ३ मृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । ४ रुद्रः ५ सरस्वती च ६ सजोषाः सह प्रीयमाणाः ७ विष्णुः ८ वायुः च ९ ऋभुक्षाः । ऋभुर्विभ्रा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाद्यो ऋभुश्च १० वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । ११ दैव्यः देवेभ्यो हितः १२ विधाता प्रजापतिश्च । अपि च १३ पर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ १४ नः अस्मभ्यम् १५ इषम् अन्नं १६ पिप्यतां वर्धयताम् ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु परिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानु । परिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

१ उत अपि च २ स्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः सः ३ सविता ४ देवः ५ भगः च ६ अपां नपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः स च ७ नः अस्मान् ८ अवतु रक्षतु । कीदृशोऽपां नपात् । ९ दानु दातव्यं धनं १० परिः प्राता पूरयिता ॥ 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आद्यामहन०' इति किनो लिङ्ब्रज्जावात् 'न लोकाम्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा ११ देवेभिः देवैः १२ जनिभिः तत्पत्नीभिश्च १३ सजोषाः सहप्रीतिः १४ त्वष्टा च १५ देवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा १६ द्यौः च १७ समुद्रैः सह प्रीयमाणा १८ पृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

आग्निमास्ते 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां पत्नी-रक्षतीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतुवृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतुवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

१ उत अपि च २ अहिर्बुध्न्यः ३ नः अस्माकं स्तोत्रं ४ शृणोतु । ५ अजः जन्मरहितः । एकः असहाय एव पश्यते गच्छतीति ६ एकपात् । एतत्पदद्वयमभिधेयो देवश्च ७ पृथिवी ८ समुद्रः च अस्मदीयं

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ^१ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः ^२हुवानाः अस्माभि-
राहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः ^३स्तुता ^४मन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा
^५ऋकविशस्ताः कविभिर्मैधाविभिः ऋषिभिः^६ शस्त्रैः शंसिता इन्द्रशाः ^७विश्वे ^८देवाः ^९अवन्तु अस्मान्
रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

ग्रा हुतासो वसवोऽष्टृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

ग्राः । हुतासः । वसवः । अष्टृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

^१एव एवं योऽहं देवान् स्तुतवान् ^२तस्य ^३मम ऋजिश्चनः ^४नपातः पुत्राः ^५भरद्वाजाः
भरद्वाजगोत्रजाः^६ सुहोत्रादयः ^७धीभिः स्तोत्रैः ^८अर्कैः अर्चनसाधनैः ^९अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे
^{१०}यजत्राः यष्टव्या देवाः ^{११}हुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः ^{१२}वसवः^{१३} निवासयितारः
^{१४}अष्टृष्टाः कैरप्यर्हसिताः^{१५} एवंभूताः ^{१६}विश्वे ते सर्वे यूयं ^{१७}ग्राः देवपत्न्यश्च ^{१८}स्तुतासो ^{१९}भूत । तैः
सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

‘उदु त्यत्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तसृजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः
षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु त्यत्षोडश त्र्युष्णिगानुष्टुबन्तम्’ इति । गतः
सूक्तविनियोगः ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचिं । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत् । उदिता । वि । व्यद्यौत् ॥ १ ॥

^१त्यत् तत् प्रसिद्धं ^२चक्षुः प्रकाशकं ^३महि महत् विस्तृतं ^४मित्रयोः^५ वरुणयोः^६ प्रियं । मित्रशब्दो
वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणानुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम्^७ अदब्धं रक्षोभिरर्हसितं
^८शुचिं शुद्धं निर्मलं ^९दर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् ^{१०}ऋतस्य आदित्यस्य ^{११}अनीकं तेजः ^{१२}आ
सर्वेषामभिमुखम् ^{१३}उत् ^{१४}एति उद्गच्छति । ^{१५}उदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः ^{१६}दिशः
अन्तरिक्षस्य ^{१७}रुक्मो ^{१८}न भूषणमिव ^{१९}व्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते^{२०} ॥

१. ख-झ-न-भ-‘ऋषिभिः’ नास्ति । २. घ-झ-‘गोत्रकाः । ३. झ-झ-त-न-भ-य-र-अष्टृष्टाः शत्रुभि-
रर्हसिता वसवो निवासयितारः । ४. ख-भ-मित्रयोः मित्रावरुणयोः; श-मित्रयोः वरुणमित्रयोः
प्रियमित्रयोः । ५. झ-झ-त-न-भ-र-श-अतिप्रियम्; य-इति प्रियम् । ६. ख-भ-प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नाभि चष्टे सूरौ अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । व्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

यः सूर्यः । व्रीणि त्रिसंख्यानि । विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रींलोकान् । वेद वेत्ति जानाति । एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां । देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां । सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमानं । जन्म जननं । च यः । विप्रः मधार्वा सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । सः । सूरः सूर्यः । मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि । ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि । वृजिना वृजिनान्य-शोभनानि कर्माणि । च । पश्यन् साक्षितया जानन् । अभि । चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा । अर्यः स्वामी भूत्वा । एवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानर्दिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदद्वधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊँ इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अर्दितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुजातान् ।

अर्यमणम् । भगम् । अदद्वधीतीन् । अच्छ । वोचे । सधन्यः । पावकान् ॥ ३ ॥

हे देवाः । महः महतः । ऋतस्य यज्ञस्य । गोपान् रक्षकान् । वः युष्मान् । स्तुषे स्तुवे । उ इति पूरणः । तानेव देवानाह । अर्दितिम् अदीनां देवमातरं । मित्रं वरुणं चैतान् । सुजातान् शोभनजननान् । अर्यमणं भगं च । अदद्वधीतीन् अर्हिसितकर्मणः । सधन्यः धनसहितान् । पावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् । अच्छ । वोचे अभिप्रब्रवीमीत्यर्थः ॥

रिशादसः सत्पतीरदद्वधान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यर्दिति दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अदद्वधान् । महः । राज्ञः । सुवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अर्दितिम् । दुवोऽयु ॥ ४ ॥

रिशादसः रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेप्तृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तृन् भक्षयितृन् । सत्पतीन् सतां पालयितृन् । अदद्वधान् अर्हिसितान् । महः महतः । राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा । सुवसनस्य शोभननिवासस्य । दातृन् । यूनः नित्यतरुणान् । सुक्षत्रान् शोभनघनान् शोभनबलान् वा । क्षयतः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकमां । ईशानान् । दिवः छुलोकस्य । नृन् नेतृन् । आदित्यान् अर्दितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् । दुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽस्मदीयं परिचर्य कामयमानाम् । अर्दितिं देवमातरं च । यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौः॑ पितॄः पृथिवि॑ मातर॒भ्रुग॑ग्ने॒ आत॑र्वसवो मृ॒ळता॑ नः ।

विश्वे॑ आदित्या॒ अदिते॑ स॒जोषा॑ अ॒स्मभ्यं॑ शर्म॒ बहु॑लं वि॒ यन्त॑ ॥ ५ ॥

द्यौः । पितॄरिति । पृथिवि । मातः । अ॒भ्रुक् । अग्ने । आतः । वसवः । मृळतः । नः ।

विश्वे । आदित्याः । अदिते । स॒जोषाः । अ॒स्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

हे पितः पितृस्थानीय वद्यौः दुलोक हे मातः मातृस्थानीये अध्रुक् अद्रोश्चि पृथिवि हे आतः आतृस्थानीय अग्ने हे वसवः वासयितारो देवाः ते सर्वे यूयं नः अस्मान् मृळत सुखयत । हे विश्वे आदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे अदिते यूयं सजोषाः संगता भूत्वा अस्मभ्यं बहुलम् अधिकं शर्म सुखं विस्तृतं वा गृहं वि यन्त प्रयच्छत ॥ ॥ ११ ॥

मा नो॒ वृका॑य वृ॒क्ये॑ सम॒स्मा अघा॑यते री॒रध॑ता यज॒त्राः ।

यूयं॑ हि॒ ष्ठा र॒थ्यो न॑स्त॒नूनां॑ यूयं॑ दक्ष॒स्य व॑च॒सो ब॒भूव॑ ॥ ६ ॥

मा । नः । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघ॒ऽयते । री॒रध॑त । यज॒त्राः ।

यूयम् । हि । स्थ । रथ्यः । नः । त॒नूनाम् । यूयम् । दक्षस्य । वचसः । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः नः अस्मान् वृकाय हिंसाकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रियै च मा रीरधत मा वशं नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्चा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मै अघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वशं नयत । यूयं हि यूयं खलु नः अस्माकं तनूनां शरीराणां रथ्यः नेतारः स्थ भवथ । यूयम् एव दक्षस्य अस्मदीयस्य बलस्य वचसः वाक्यस्य च नेतारः बभूव । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा व॒ एनो॑ अ॒न्यकृ॑तं भुजे॒म मा तत्क॑र्म वसवो॒ यच्च॑र्यध्वे ।

विश्वे॑स्य॒ हि क्ष॑यथ॒ विश्व॑देवाः स्व॒यं रि॒पुस्त॑न्वं री॒रिषी॑ष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । एनः । अन्यकृतम् । भुजे॒म । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चर्यध्वे ।

विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वदेवाः । स्वयम् । रिपुः । तन्वम् । रिरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवाः वः युष्माकं स्वभूता वयम् अन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् एनः पापं मा भुजेम मा भुंक्षमहि । हे वसवः वासयितारो देवाः यत् येन कृतेन पापेन चर्यध्वे अस्मान् बाधध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । यत् च पापं मा कर्म मा कार्म ॥ करोतेर्माङि लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्लेळुक् ॥ हे विश्वदेवाः सर्वे देवाः विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं हि क्षयथ ईश्वरा भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः रिपुः शत्रुः तन्वं स्वशरीरं स्वयम् एव रिरिषीष्ट हिंसात् । यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आत्मां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीत्यमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिक्रियायेन देवान् स्तौति । नम इत् नमस्कार एव उग्रम् उदूर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः नमः नमस्कारम् आ विवासे परिचरामि । नमः नमस्कार एव पृथिवीमुत ध्यां शुलोकं च दाधार धारयति । धावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठते । अतः देवेभ्यः ईदृशं नमः करोमि । एषां देवानां नमः नमस्कारः ईशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । कृतं चित् कृतमप्याचरितमपि एनः पापं नमसा नमस्कारेण आ विवासे । विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् ।

तां आ नमोभिरुचक्षसो नृन्विश्वान् आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यसदः । अदब्धान् ।

तान् । आ । नमोऽभिः । उरुचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः वः युष्मदीयस्य ऋतस्य यज्ञस्य रथ्यः रहितृन् नेतृन् पूतदक्षान् शुद्धवक्षान् ऋतस्य यज्ञस्य पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् अदब्धान् रक्षःप्रभृतिभिरिहिसितान् उरुचक्षसः बहुदृष्टृन् नृन् नेतृन् महः महतः तान् विश्वान् सर्वांन् वः युष्मान् आ अभिमुख्येन क्रियमाणैः नमोभिः नमस्कारैः आ नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुस्रत्रासो वरुणो मित्रो अग्निर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुःइता । नयन्ति ।

सुस्रत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतधीतयः । वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः ते हि ते खलु श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः त त एव नः अस्माकं विश्वानि सर्वाणि दुरिता पापानि तिरः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्तिवत्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः सुस्रत्रासः शोभनबलाः शोभनघना वा ऋतधीतयः सत्यकर्माणः वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितथाः । एवंभूतास्ते ह्यिहान्वयः ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुशर्माणः । सुशर्वसः । सुनीथाः । भवन्तु । नः । सुत्रात्रासः । सुगोपाः ॥ ११ ॥

१ते^१ देवाः १नः अस्माकं १क्षाम निवासभूमि^२ १वर्धन् वर्धयन्तु । के ते । १इन्द्रः १पृथिवी च १पूषा च १भगः च १अदितिः अदीना देवमाता च १पञ्च १जनाः ‘देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम्’ (पे. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च^३ ते च १नः अस्मदर्थं १सुशर्माणः सुसुखाः १स्ववसः शोभनाद्याः १सुनीथाः सुप्रापणाश्च १भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः । तथा १सुत्रात्रासः सुष्ठु त्रातारः १सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सद्भानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सद्भानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारद्वाजः । सुसमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसूयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह^४ । हे १देवाः १भारद्वाजः भरद्वाजगोत्रजः १होता स्तोता अयमृषिः १दिव्यं दिवि भवं १सद्भानं सदनं स्थानं १नु क्षिप्रं १नंशि व्याप्नोतु । तथा १सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च १याति याचते । यातिर्याच्चाकर्मा । तदर्थम् १आसानेभिः आसीनैः सत्रासनं कुर्वद्भिः १मियेधैः मेधैर्मैधाहैः अन्ययजमानैः^५ सार्धं १यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः १वसूयुः वसूनि धनान्यात्मानं इच्छन् १देवानां १जन्म जनं सर्वं १ववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे ‘अप त्वं वृजिनम्’ इत्येष वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च— ‘अप त्वं वृजिनं रिपुमन्त्रितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ७.११) इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् । द्रविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्वम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःसआध्यम् ।

द्रविष्ठम् । अस्य । सत्पते । कृधि । सुगम् ॥ १३ ॥

हे १अग्ने त्वं १त्वं तं प्रसिद्धं १वृजिनं कुटिलं १रिपुं पापकारिणं १दुराध्यं दुःसत्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं १स्तेनं हिंसकं १द्रविष्ठं दूरतमम् १अप १अस्य अपक्षिप । ‘असु क्षेपणे’ इति

१. ख-भ-ते तादृशाः । २. झ-न-र-भूमिम् । ३. ख-भ-देवमनुष्यादयः पितृसर्पाश्च । ४. ख-घ-भ-श-परोक्षतयाह । ५. घ-झ-त-भ-र-अन्ययाजमानैः । ६. ख-घ-भ-जनसंघम्; श-जननं सर्वम् ।

धातुः । हे ऽन्यस्ते सतां पालयितरस्ते अस्माकं ऽसुगं शोभनेन^१ गन्तव्यं^२ सुखं ऽवृधि कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

ग्रावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावशुः ।

जही न्यत्रिणं पणि वृको हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखिऽत्वनाय । वावशुः ।

जहि । नि । अत्रिणम् । पणिम् । वृकः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे ऽसोम ऽनः अस्मदीया इमे ऽग्रावाणः अभिषवार्याः पाषाणाः तव ऽसखित्वनाय सख्यार्थं ऽवावशुः कामयन्ते । ऽकम् इति पूरकः । ऽहि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं ऽपणिं वणिजम-
दातारम् ऽअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं ऽनि ऽजहि विनाशाय । ऽसः पणिः ऽवृको ऽहि आदान-
परः^३ खलु । सर्वदात्मस्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ ‘कुक् वृक आदाने’ इति धातुः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिधवः ।

कर्त॑ नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिधवः ।

कर्त॑ । नः । अध्वन् । आ । सुऽगम् । गोपाः । अमा ॥ १५ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना देवाः ऽयूयं ऽहि ऽष्ट यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्थ । ऽइन्द्र-
ज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो सुभ्यो येषां ते । ऽअभिधवः अभिगतदीप्तयस्ते यूयम् ऽअध्वन् अध्वनि मार्गे
ऽनः अस्माकम् ऽअमा सहैव ऽगोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः ऽसुगं सुखम् । आकारः
समुच्चये । सुखं च ऽकर्तं कुरुत ॥

प्रवासादागमने ‘अपि पन्थाय’ इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रितं च—‘अपि पन्थामगन्महीति
प्रत्येक्य समित्पाणिः’ (आश्व. श्रौ. २.५) इति ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ।

येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

ऽपन्थां पन्थानं मार्गम् ऽअपि ऽअगन्महि । अविगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । ऽस्वस्तिगां
सुखेन गन्तव्यम् ऽअनेहसं पापरहितम्^१ । ऽयेन पन्था गच्छन् ऽविश्वाः सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः
ऽपरि ऽवृणक्ति परिवर्जयति बाधते ऽवसु धनं च ऽविन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘न तद्विवा’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तम् ऋजिश्चन आपं वैश्वदेवम् । आदितः षट् त्रिष्टुभः
सप्तम्याद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा आनुकूल्यं—
‘न तत्पूना सप्तम्याद्याः षट्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती’ इति । गतो विनिर्वाणः ॥

न तद्विवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शर्मीभिर्ग्राभिः ।

उञ्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतामो नि हीयतामतिराजस्य यथा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शर्मीभिः । आभिः ।

उञ्जन्तु । तम् । सुभ्वः । पर्वतामः । नि । हीयताम् । अतिराजस्यं । यथा ॥ १ ॥

अतिराजो नाम कश्चिद्विषिरस्माद्विश्चन उत्कृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् विषधुराम ।
ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यथा । षन षत् अतिराजस्य ऋषेः तत् यजनं षदिवा कुलोकेन तत्रत्येन
देवराणेन युक्तमित्यहं न षनु षमन्ये । अनुमतिं न करोमि । षन च षपृथिव्या पार्थिवेनापि देवराणेन
युक्तमिति नानु मन्ये । षन च षयज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये । षउत अरि च
षआभिः षशर्मीभिः अन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि षन अनु मन्ये । मया वशाकृता
देवाः तदीयं यजनं नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च षतम्
ऋषिं षसुभ्वः सुष्ठु भवन्तः षपर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः षउञ्जन्तु हिंसन्तु । उञ्जहिंसा-
कर्मा । तथा तस्य षअतिराजस्य ऋजिश्चनोऽप्यतिराजेनाहं देवान् यजामाति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेर्बो
षयथा याजकः सः षनि षहीयतां नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनिन्तात् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निनिन्तात् ।

तपूषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे षमरुतः षयः पुरुषः षनः अस्मान् षअति षमन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि
स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः षक्रियमाणं षब्रह्म स्तोत्रं षवा षयः षनिनिन्तात् निन्दितुमिच्छेत्
षतस्मै पुरुषाय षतपूषि तेजांसि षवृजिनानि बाधकानि षसन्तु भवन्तु । षब्रह्मद्विषं षतं शत्रुं षद्यौः
आदित्यश्च षअभि षशोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिश्चस्तिपां नः ।

किमङ्ग नः पश्यसि निधमानान्ब्रह्मद्विषे तपूषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिश्चस्तिपां । नः ।

किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निधमानान् । ब्रह्मद्विषे । तपूषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

१ किमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे १ सोम १ त्वा त्वां खलु १ ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा १ गोपां गोपायितारम् १ आहुः कथयन्ति पुराविदः । तथा १ नः अस्माकम् १ अभिशस्ति-
पाम् अभिंशसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं त्वामेव खलवाहुः । यद्वा । अङ्गेत्यभिमुखीकरणे । अङ्ग हे सोम
किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहुः । १ निद्यमानान् परैर्दूष्य-
माणान् १ नः अस्मान् १ अङ्ग हे सोम किंकारणं १ पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो २ रक्षकं २ शत्रुभ्यः पालकं
च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निन्दमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः १ ब्रह्माद्विषे ब्राह्मणद्वेष्टे तस्मै
१ तपुषि तापकं १ हेतिम् आयुधम् १ अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अवन्तु मामुषसो जायमाना अवन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अवन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽवन्तु मा पितरौ देवहूतौ ॥ ४ ॥

अवन्तु । माम् । उपसः । जायमानाः । अवन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अवन्तु । मा । पर्वतामः । ध्रुवासः । अवन्तु । मा । पितरः । देवहूतौ ॥ ४ ॥

१ जायमानाः प्रादुर्भवन्त्यः १ उपसः १ माम् १ अवन्तु रक्षन्तु । तथा १ पिन्वमानाः वर्धमानाः
१ सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यश्च १ मा माम् १ अवन्तु । तथा १ ध्रुवासः निश्चलाः १ पर्वतासः पर्वताश्च
१ मा माम् १ अवन्तु । तथा १ देवहूतौ । देवानां हूतिराह्वानमस्मिञ्चिति देवहूतिर्यागः । तत्र विद्यमानाः
१ पितरः पितृदेवताश्च माम् १ अवन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा करद्वसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुसुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उतऽवचरन्तम् ।

तथा । करत् । वसुपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः १ विश्वदानीं सर्वदा वयं १ सुमनसः १ स्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये ।
१ उच्चरन्तम् उच्यन्तं १ सूर्यं सर्वदा १ पश्येम च । १ वसूनां १ वसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः २ १ देवान्
१ अवसा अस्मदीयेन हविषा १ ओहानः वहन् प्रापयन् १ आगमिष्ठः आगन्तुतम एवंगुणविशिष्टः सन्
१ तथा १ करत् । अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेव ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽसुः । अग्निः । सुशंसः । सुहवः । पिताऽहं ॥ ६ ॥

१. ख-न-म-य-ब्राह्मणजातेर्वा; श-त-२-ब्राह्मणजातेर्वा । २. ख-भ-ब्राह्मणरक्षकम्; श-न-ब्राह्मण-
रक्षकम् । ३. श-त-धनानामधिपति* ।

अयम् ^१इन्द्रो ^२वेदिष्ठम् अन्तिकतमं यथा भवति तथा ^३अवसा रक्षणेन मार्गम् ^४आगमिष्ठः
आगन्तुतमोऽस्तु । ^५सिन्धुभिः स्यन्दनैरुदकैः ^६पिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा ^७सरस्वती चागन्तुतमा
भवतु । ^८ओषधीभिः सार्धं ^९पर्जन्यः च ^{१०}नः अस्माकं ^{११}मयोधुः सुखस्य भावयिता भवतु । ^{१२}अग्निः
च ^{१३}पितेव पुत्रस्य जनक इव ^{१४}सुशंसः सुखेन शंसनीयः ^{१५}सुहवः सुखेनाह्लातव्यश्च ^{१६}भवतु ॥

आप्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवास
आ गत ये के च जमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिनि पीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गतः । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । पीदत ॥ ७ ॥

हे ^१विश्वे ^२देवासः सर्वे देवाः ^३आ ^४गत आगच्छत । आगत्य च ^५मे मदीयम् ^६इमं ^७हवम्
इदमाह्वानं ^८शृणुत । श्रुत्वा च ^९इदम् आस्तीर्णं ^{१०}बर्हिः ^{११}आ ^{१२}नि ^{१३}पीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णाः
भवत ॥

यो वो देवा घृतस्तुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतऽस्तुना । हव्येन । प्रतिभूषति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे ^१देवाः ^२वः युष्मान् ^३यः जनः ^४घृतस्तुना घृतप्रक्षरणेन ^५हव्येन हविषा ^६प्रतिभूषति
परिचरति ^७तं जनं ^८विश्वे सर्वे यूयम् ^९उप ^{१०}गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

^१अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः ^२ये ^३सूनवः पुत्राः ते देवाः ^४नः अस्माकं ^५गिरः स्तुतिः
^६उप ^७शृण्वन्तु । ^८नः अस्माकं ^९सुमृळीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च ^{१०}भवन्तु ॥

विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । ऋतावृधः । ऋतुभिः । हवनश्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पर्यः ॥ १० ॥

^१ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धकाः ^२ऋतुभिः कालविशेषैः ^३हवनश्रुतः हवनस्य स्तोत्रस्य
श्रोतारः तस्मिन्स्मिन् यागकाले स्तुयमाना इन्द्रज्ञाः ^४विश्वे सर्वे ^५देवाः ^६युज्यं योग्यं ^७पर्यः
आमिक्षारूपं ^८जुषन्तां सेवन्ताम् । श्रूयते हि—'तस्ते पर्यसि दद्यान्वयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा'
इति ॥ ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्गणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥ ११ ॥

१ मरुद्गणः मरुतो गणभूताः परिजनभूता^१ यस्य तादृशः २ इन्द्रः ३ त्वष्टृमान् त्वष्टृसहितः ४ मित्रो
५ अर्थमा च ६ नः अस्माकं ७ स्तोत्रम् ८ इमा ९ हव्या इमानि हवींषि च १० जुषन्त सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । होतः । वयुनःशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे १ होतः देवानामाह्वातः २ अग्ने ३ दैव्यं देवसंबन्धिनं ४ जनं संघं यजनीयं ५ चिकित्वान् जानंस्त्वं
६ नः अस्मदीयम् ७ इमम् ८ अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं ९ वयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्यां देवा बुद्धिस्थाः
तथा १० यज यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य 'विश्वे देवाः' इति याज्या । सूत्रितं च—'आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे
देवाः शृणुतेमं हवं स इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । वैश्वदेवे पशवेष्वेव याज्या ।
सूत्रितं च—'विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च जमा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ.
३. ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आसद्याः । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

हे १ विश्वे २ देवाः ३ मे मदीयम् ४ इमं ५ हवम् आह्वानं ६ शृणुत । ७ ये यूयम् ८ अन्तरिक्षे ९ स्थ
अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । १० ये च ११ उप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च १२ द्यवि सुलोके स्थ ।
१३ ये च १४ अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा । अग्नेर्जिह्वा^३ । तया^४ पोष्यमाणत्वात् अग्नि-
जिह्वा^५ इत्युच्यन्ते । १६ उत १७ वा अपि वा ये १८ यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे १९ अस्मिन्
२० बर्हिषि २१ आसद्य उपविश्य २२ मादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उमे रोदसी अपां नपाच्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुभ्रेष्विहो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उमे । रोदसी । अपां । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिचक्ष्याणि । वोचम् । सुभ्रेषु । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

१ यज्ञियाः यज्ञार्हाः २ विश्वे ३ देवाः ४ मम मदीयं ५ मन्म मननीयं स्तोत्रं ६ शृण्वन्तु । चित्तेऽ-
वधारयन्तु । तथा ७ उमे ८ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ९ अपां १० नपात् मध्यमस्थानोऽग्निः ११ च १२ अस्मदीयं

१. ख-म-न-म-र-परितो जनभूताः । २. ख-म-श-जनसंघम् ; त-संघम् । ३. न-अग्नेर्जिह्वा ।
४. ख-म-न-म-जिह्वा इत्युच्यन्ते; त-श-जिह्वा इत्युच्यते । ५. ख-घ-म-हे यज्ञियाः; श-ये
यज्ञियाः । ६. ख-म-मध्यस्थानोऽग्निः ।

स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः ^१वः युष्माभ्यं ^२परिचक्ष्याणि वज्रनीयानि ^३वर्चामि स्तोत्राणि
^४यमा ^५वोचं मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः ^६वः युष्माकम् ^७अन्नमाः अन्निकृतमाः सन्तो
 वयं ^८सुप्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमानाः ^९मदेम मोदेम ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य 'ये के च ज्मा' इति याज्या । सूत्रितं च—'विश्वे देवाय आ गत ये के च
 ज्मा महिनो अहिमायाः' (आश्व. श्रौ. २.९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैषेव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां मधस्थे ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्ता वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । मधस्थे ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्ताः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

^१महिनः महान्तः ^२अहिमायाः । माया प्रज्ञानाम् । आहन्तुप्रज्ञाः । एवंभूताः ^३ये ^४के चन देवाः
^५ज्मा । पृथिवीनामैतत् । ज्मायां^६ पृथिव्यां ^७जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये^८ के चन^९ ^{१०}दिवः शुलोकाज्ज्ञिरे ।
 ये के चन^{११} ^{१२}अपां ^{१३}मधस्थे सहान्तरिक्षे जज्ञिरे ^{१४}ते सर्वे ^{१५}देवाः ^{१६}अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः
 पुत्रादिः । तस्मै च ^{१७}विश्वं सर्वम् ^{१८}आयुः अन्नं जीवनं वा ^{१९}क्षपः सर्वा रात्राः ^{२०}उस्ताः सर्वाण्यहानि च
 सर्वदा नैरन्तर्येण ^{२१}वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इक्षामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुस्तुतिम् । नः ।

इक्षाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे ^१अग्नीपर्जन्यौ ^२मे मदीयं ^३धियं कर्म यज्ञलक्षणम् ^४अवतं गच्छन् रक्षतं वा । हे ^५सुहवा सुखेन
 ह्यातुं शक्यौ ^६अस्मिन् ^७हवे यज्ञे ^८नः अस्मदीयां^९ ^{१०}सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनु-
 वृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवतं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये ^{११}अन्यः पर्जन्यः ^{१२}इक्षाम् अन्नं ^{१३}जनयत् जन-
 यति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते । ^{१४}अन्यः अग्निः ^{१५}गर्भं जनयति । पुरु-
 षेण भुक्तमन्नं जाटरेणाग्निना पक्वं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो युवां
^{१६}प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ताः ^{१७}इषः अन्नानि ^{१८}अस्मे अस्मासु ^{१९}आ ^{२०}धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सुक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदये यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समिधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवामे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदये । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

१. ख-प्रज्ञाननाम । २. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-'ज्मायां' नास्ति । ३. ख१-न-भ- ये के च; ज-ण-
 एके च । ४. ज-ण-न । ५. ख-घ-भ-अस्माकम् ।

हे विश्वे देवाः वरिह्विषि दम्भुञ्जे वेद्यां वस्तीर्णे सति अशौ च समिधाने समिद्धे^१ सति अनेन वसून्तेन स्तोत्रेण च महा महता नमसा नमस्कारेण च आ विवासे पर्यचरम् । हे यजत्राः यजनीयाः विश्वे देवाः अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मदीये अस्मिन् विद्ये यज्ञे हविषि । तृतीयार्थे सप्तमी । हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयध्वं^२ तृप्यध्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘वयमु त्वा’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याष पौष्णम् । ‘यां पूषन्’ इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘वयं दश पौष्णं तद्वायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्’ इति । अर्थार्थिभिः प्रवसद्भिरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरिष्यन्’ (आश्व, गृ. ३. ७. ८) इति । जपेदिति शेषः^३ ॥

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

हे पथस्पते मार्गस्य पालयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातये अन्नस्य लाभाय च वयं रथं न युद्धे रथमिव त्वा त्वाम् अयुज्महि युज्महि । अस्मदभिमुखं कुर्मः । उ इति पूरकः ॥

अभि नो नयं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि । नः । नयम् । वसु । वीरम् । प्रयतदक्षिणम् । वामम् । गृहपतिम् । नय ॥ २ ॥

हे पूषन् नयं नृभ्यो हितं वसु धनम् अभि प्राप्तुं वीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितारं प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्वेभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । वामं वननीयमेवविधं गृहपतिं गृहस्थं नः अस्मान् वनय प्रापय ॥

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पणेश्चिद्वि म्रदा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । म्रद् । मनः ॥ ३ ॥

हे आघृणे आगतदीप्ते पूषन् अदित्सन्तं चित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं दानाय अस्मान्दानीयं चोदय प्रेरय । पणेश्चित् वणिजोऽपि वार्षपिकस्य लुब्धस्यापि मनः हृदयं वि व्रद् दानार्थं सदृक्कुरु ॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि । साधन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि । पथः । वाजसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । साधन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥ ४ ॥

हे उग्र उग्रार्थबल पूषन् पथः मार्गान् वाजसातये अन्नलाभाय वि चिनुहि । शोधितान् कुरु । यैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । मृधः बाधकान् तस्करादींश्च वि जहि बाधस्व । तथा नः अस्माकं धियः कर्माणि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि साधन्तां सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

१. य-समिप्यमाने । २. श-अनेन मादयध्वम् । ३. ज-शेषः । तथाह शौनकः-वयमु त्वेति सूक्तं तु पौष्णं त्रविणवर्धनम् । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा धनं विन्दत्यभीप्सितम् ।

परि तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ५ ॥

परि । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां लुब्धानां ऽहृदया हृदयानि कठिनानि ऽआरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद^१ इति आरा इति चाल्वायते । तथा ऽपरि ऽतृन्धि परिविध्य । हृदयं कठिन्यमपनयेत्यर्थः । ऽअथ अनन्तरम् ऽईम् एनान् पणीन् ऽअस्मभ्यं ऽरन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हे ऽपूषन् ऽआरया प्रतोदेन ऽपणेः वणिजः हृदयं ऽवि ऽतुद विविध्य । तस्य पणेः ऽहृदि हृदये ऽप्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् ऽइच्छ दातव्यमितीच्छां जनय । ऽअथ अनन्तरम् ऽअस्मभ्यम् ऽईम् एनान् ऽरन्धय वशीकुरु ॥

आ रिख किकिरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथैस्मभ्यं रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किकिरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अथ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हे ऽकवे प्राज्ञ पूषन् ऽपणीनां वणिजां ऽहृदया हृदयानि ऽआ रिख आलिख । आलिख्य च ऽकिकिरा कीर्णानि प्रशितिलानि ऽकृणु कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्वतम् ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किकिरा कृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोदनीम् । आराम् । बिभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किकिरा । कृणु ॥ ८ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते ऽपूषन् ऽब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽब्रह्मस्य प्रेरयित्री^१ ऽयाम् ऽआरां ऽबिभर्षि हस्ते धारयसि ऽतया ऽसमस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य ऽहृदयम् ऽआ रिख आलिख । ऽकिकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशितिलानि च ऽकृणु कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशार्धणे पशुसार्धनी । तस्यास्ते सुन्नमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोऽओपशा । आघृणे । पशुऽसार्धनी ।

तस्याः । ते । सुन्नम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽते त्वदीया ऽया ऽअष्टा आरा ऽगोओपशा । उपशेते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव ऽपशुसार्धनी पशूनां सार्धवित्री भवति ऽते त्वदीयायाः ऽतस्याः संबन्धि ऽसुन्नं सुखम् ऽईमहे याचामहे ॥

उत नो गोषणि धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

उत अपि च हे पूषन् गोषणि गवां सनित्रीम् अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजानामश्वानां सनित्रीम् उत अपि च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा नः अस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं कृणुहि कुरु ॥ ॥ १८ ॥

‘सं पूषन्’ इति दशचं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम् । ‘सं पूषन्’ इत्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘सं पूषन्विदुषेति नष्टमग्निजिगमिषन्मूढो वा’ (आश्व. गृ. ३. ७. ९) इति^१ ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन सं नय अस्मान् संगमय यः विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यः च एव एवम् इदं नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

सष्टे पूष्णा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यः जनः गृहान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् अभिशासति अभिशास्ति अभिमुख्येन बोधयति । यश्च इमे त्वदीया नष्टाः पशवः एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णश्चक्रं न रिप्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णः । चक्रम् । न । रिप्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिप्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अव पद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति^२ । तेन चक्रेण कोशान् हावा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

१. च-व-स्वादनायोप* । २. ऋ-इति । तथाह शौनकः-यस्य नष्टं भवेत् किंचिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं धनम् । नश्वेद्वाध्वनि यो मोहान् सं पूषन् स अपेक्षिषि । ३. भ-न कुण्ठीभवति ।

यो अस्मै हविषाविधुन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

यः यजमानः । अस्मै पूष्णे । हविषा चरुपुरोडाशादिना । अविधत् परिचरति । तं यजमानं । पूषा न अपि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथमः मुख्यः सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गाः । अन्तु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

पूषा पोषको देवः । नः अस्मदीयाः । गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु^१ । स च पूषा अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः । तथा वाजम् अन्नं च नः अस्मभ्यं पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥ ११ ॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अन्तु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हे पूषन् सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गाः पशून् अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥

मार्किर्नेशन्मार्की रिषन्मार्की सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

मार्किः । नेशत् । मार्कीम् । रिषत् । मार्कीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् अस्मदीयं^२ गोधनं मार्किर्नेशत् मा नश्यतु । मार्किर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तते । मार्की रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । मार्की मा च केवटे कूपे । सं शारि संशर्षा भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह आ गहि सायंकाले आगच्छ ॥

शृष्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृष्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । ईर्यम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणि शृष्वन्तम् इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् । अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् । ईशानं सर्वस्येश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं वरयः धनानि ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'वाममद्य सवितर्वामसु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिप्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिप्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे पूषन् पोषक व्रतव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमानाः वयं कदा चन कदाचिदपि वन रिप्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि व्रते तव स्तोतारः स्मसि स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु । नः अस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनः आजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ ॥ २० ॥

‘एहि वाम्’ इति षट्त्वं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—‘एहि वां षट्’ इति । गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादावृणे सं सचावहै । रथीर्कृतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विमुचः । नपात् । आवृणे । सम् । सचावहै ।

रथीः । कृतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो नपात् । विमुचति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्र आवृणे आगतर्दशे पूषन् वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वाः स्तोता ॥ ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्मात् ‘आतो मनिन्’ इति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं माम् एहि आगच्छ । आवां च१ वसं सचावहै समयाव । संगच्छावहै२ । तादृशस्त्वं नः अस्माकम् वक्तव्यं यज्ञस्य रथीः रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रस्थं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनम् । कपर्दश्चूडा । तद्वन्तम् । राधोत्पन्नेनेति राधो धनम् । महः महतः राधसः धनस्य ईशानं स्वामिनं सखायम् अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषन् रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

१. क-न-म-‘च’ नास्ति । २. क-त-संगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवां सचावहै इति संबन्धः । याव संगच्छावहै ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतःऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽरायः धनस्य ऽधारा ऽअसि प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । ऽअजाश्च । अजाऽछागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् ऽवसोः वसुनः धनस्य ऽराशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । ऽधीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य ऽसखा मित्रभूतश्च^१ भवसि ॥

पूषणं न्वराश्चमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्चम् । उप । स्तोषाम् । वाजिनम् । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

ऽअजाश्च छागवाहनं ऽवाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा ऽपूषणं पोषकं देवं ऽनु अद्य ऽउप ऽस्तोषाम उपस्तवाम । ऽयः पूषा ऽस्वसुः उपसः ऽजारः उपपतिरिति ऽउच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

आतो । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

ऽमातुः निर्माय्या रात्रेः ऽदिधिषुं पतिं^२ पूषणम् ऽअब्रवं स्तौमि । ऽस्वसुः उपसः ऽजारः च पूषा ऽनः अस्माकं स्तोत्राणि ऽशृणोतु । ऽइन्द्रस्य ऽआता सहजातः पूषा ऽमम स्तोतुः ऽसखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु विभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निऽशृम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । विभ्रतः ॥ ६ ॥

ऽअजासः अजाऽछागाः ऽनिशृम्भाः निश्रथ्य संबध्य हतारः ऽते पूषणो वाहनतया प्रसिद्धा-
ऽछागाः ऽजनश्रियम् । जनं स्तोतृसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं ऽपूषणं ऽदेवं ऽरथे ऽविभ्रतः
धारयन्तः ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥ ॥ २१ ॥

‘य एनम्’ इति षड्वचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं पूषणम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायत्र्यः ।
तथा चानुक्तात—‘य एनमन्त्यानुष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदैशति करम्भादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आऽदिदैशति । करम्भऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥ १ ॥

यः स्तोता पुनं पूषणं पोषकं करम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसक्तूनाम् अत्ता^१ इति^१
 आदिदेशति^२ अभिष्टौति^३ तेन पुरुषेण अन्यः^४ देवः पुन आदिशे आदिष्टव्यः स्तोतव्यो न^५ भवति ।
 पूषण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥

उत या स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । यः । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्पतिः । युजा । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

उत यः अपि च सः यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः रथीतमः अतिशयेन रथी महा-
 रथः सत्पतिः सतां पालयिता पूर्वगुणः इन्द्रः सख्या मित्रभूतेन पूषणा युजा सहायभूतेन युक्तः
 सन् वृत्राणि शत्रून् जिघ्रते हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः^५ ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥ ३ ॥

उत अपि च सूरः प्रेरकः रथीतमः अतिशयेन रथी नेतृत्वो वा पूषा परुषे परुषमिति
 पर्ववति भास्वति वा गवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् हिरण्ययं हिरण्यं सुवर्णनिर्मितम्
 अदः तत् रथस्य चक्रं न्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिर्भजमानैः स्तुत^१ दस्र दर्शनीय मन्तुमः ज्ञानवन् पूषन् अद्य इदानीं यत्^२
 उद्दिश्य^३ त्वा त्वां ब्रवाम स्तवाम पुनः अस्माकं मन्म मननीयं तत् धनं सु साधय उत्पादय ॥

इमं च नो गवेर्षणं सातये सीषधो गुणम् । आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽर्षणम् । सातये । सीषधः । गुणम् ।

आरात् । पूषन् । अमि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पुनः अस्माकं सातये लाभाय इमं च गुणं मनुष्यसंघं गवेर्षणं गवामेषयितारं
 सीषधः साधय । हे पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः असि भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावमुम् । अघा च सर्वतातये अथ सर्वतातये ॥ ६ ॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअघाम् । उपऽवसुम् ।

अघ । च । सर्वऽतातये । अथ । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

१. ख-भ-श-अत् अति । २. ख-घ-भ-श-आदिदेशति आदिशति; न-आदिदेशति पुनः-
 पुनरादिशति । ३. घ-भ-श-अन्वोऽपि । ४. ज-त-य-‘न’ नास्ति । ५. ख-न-भ-सहकारीत्यर्थः ।
 ६. ख-ज-त-भ-र-स्तुतेन्द्र । ७. ख-भ-यद्यमुद्दिश्य; घ-यत्वामुद्दिश्य; ज-त-न-र-यमुद्दिश्य ।

हे पूषन् वते त्वदीयां त्वया देयां वस्वस्ति कल्याणीं रक्षाम् वआरेभघाम् । आरे बूरे अघं पापं यस्यास्तादृशीम् । वउपावसुम् उपगतधनाम् । ईदृशीं स्वस्तिम् वअद्य वच अस्मिंश्च काले वसर्वतातये । सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यज्ञः । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां^१ विस्ताराय । वअश्च परस्मिन्नपि दिने वसर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम्^२ वआ वईमहे अभियाचामहे ॥ ॥ २२ ॥

‘इन्द्रा नु पूषणा’ इति षड्वचनं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणाय त्रैमन्त्र्यापौष्णम् । अनुकान्तं च—
‘इन्द्रा न्वैन्द्रं च’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सुख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सुख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषणशब्दयोः उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ^३ देवौ वनु अद्य च ववयं वस्वस्तये वसख्याय शोभनाय सखिवाय ववाजसातये वाजस्याश्चस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च वहुवेम आह्वयाम । स्तवाम^४ ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम् । क्रम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्वोः । सुतम् । क्रम्भम् । अन्यः । इच्छति ॥ २ ॥

वचम्वोः अधिषवणफलकयोः वसुतम् अभिषुतं वसोमम् वअन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः वपातवे पातुम् वउपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । वअन्यः एकतरः पूषा वक्रम्भं घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं हविः भक्षयितुम् वइच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता । ताम्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । समभृता ।

ताम्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूषणोः वअन्यस्य एकस्य पूषणः वअजाः छागाः वह्नयः वाहका अश्वाः । वअन्यस्य अपरस्येन्द्रस्य वसंभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ वहरी एतत्संज्ञावश्चौ वाहकौ । स चेन्द्रः वताम्यां ववृत्राणि शत्रून् वजिघ्रते हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितौ महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषामवत्सचा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन्तमः ।

तत्र । पूषा । अवत् । सचा ॥ ४ ॥

वयत् यदा ववृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता वइन्द्रः वरितः^५ गन्त्रीः वमहीः महतीः वअपः वृष्ट्युदकानि वअनयत् इमं लोकं प्रापयति वतत्र तदानीं वपूषा पोषको देवः वसचा वअभवत् अत्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-सोमानाम् । २. श-यज्ञार्थम् । ३. ख-घ-भ-इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणौ । ४. ख-ज्ञ-त-न-र-स्तवाम वा । ५. ख-घ-ज्ञ-भ-रितः परितः; त-श-परितः ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम् । पूष्णः । सुमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम् । इव ।

इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूष्णः^१ पोषकस्य देवस्य । इन्द्रस्य । च । तां प्रसिद्धां । सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं । वृक्षस्य महीरुहस्य । प्र । वयां प्रकृष्टां दृढां शास्त्राम् । इव । वयम् । आ । रभामहे अवलम्बामहे । आश्रयामहे इत्यर्थः ॥

उत्पूष्णं युवामहेऽभीशूनि सारथिः । म॒ह्यो इन्द्रं स्वस्त्यै ॥ ६ ॥

उत् । पूष्णम् । युवामहे । अभीशून् । इव । सारथिः । मह्यै । इन्द्रम् । स्वस्त्यै ॥ ६ ॥

पूष्णं पोषकं देवम् । इन्द्रं च । मह्यै महत्यै । स्वस्त्यै रक्षार्थम् । उत् । युवामहे उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । सारथिः सूतः । अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

‘शुक्रं ते’ इति चतुर्कंच नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तान्—‘शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती’ इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः ‘शुक्रं ते’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येषा । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विष्टुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवांसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् ।

विष्टुरूपे इति विष्टुरूपे । अहनी इति । द्यौः । इव । अस्ति ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवांसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् । ते तव । शुक्रं शुक्रवर्णम् । अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा । ते तव संवत्स्रि । यजतम् । यत्रित्र संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् । अन्यत् एकम् अहर्भवति रात्र्यात्म्यम् । इत्थं । विष्टुरूपे शुक्रकृष्णतया नानारूपे । अहनी तव महिज्ञा विषयेते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विष्टुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरा-दिव्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे । स्वधावः । अजवन् पूषन् । विश्वाः

सर्वाः ऽमायाः प्रज्ञाः ऽहि यस्मात् कारणात् ऽभवसि रक्षसि अतः कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ऽते तव ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानम् ऽइह अस्मासु ऽअस्तु भवतु । यास्कस्त्वाह—
'शुक्रं ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यज्ञियं' ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् इति^१ वा^२ विषमरूपे अहनी^३ कर्मणा
द्यौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्' (निरु. १२. १७) इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्ट्रीं पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियम्ऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्ट्रीम् । पूषा । शिथिराम् । उतऽवरीवृजत् । सम्ऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः ऽपशुपाः पशूनां पालयिता ऽवाजपस्त्यः । वाजा अन्नानि पश्ये गृहे
यस्य तादृशः । ऽधियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता ऽविश्वे विश्वस्मिन्
सर्वस्मिन् ऽभुवने लोके ऽअर्पितः प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापितः । अत एवभूतः ऽपूषा पोषको
ऽदेवः ऽअष्ट्रीम् आरां स्वहस्तगतां ऽशिथिरां शिथिलां सतीम् ऽउद्वरीवृजत् उद्यच्छन् ऽभुवना भुवनानि
सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा ऽसंचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ऽईयते नमसि गच्छति ॥

पौण्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रितं च—
'यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे ऽपूषन् ऽते त्वदीयाः ऽयाः ऽहिरण्ययीः हिरण्यमय्यो हितरमणीयाः ऽनावः ऽसमुद्रे उदधौ
ऽअन्तः मध्ये ऽअन्तरिक्षे नभसि ऽचरन्ति संचरन्ति ऽताभिः नौभिः ऽसूर्यस्य ऽदूत्यां ऽयासि
गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवचार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुक्या
बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राहूषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं ऽश्रवः हविलक्षणमन्नम्
ऽइच्छमानः इच्छन् ऽकामेन पश्चादिविषयेन स्तोतृभिः ऽकृतः वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मधवा दुस्मवर्चाः ।

यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मधवा । दुस्मवर्चाः ।

यम् । देवासः । अददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्; श-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । २. ज्ञ-भ-
'इति वा' नास्ति । ३. ज्ञ-ते अहनी ।

१पूषा पोषको देवः १दिव १आ ध्रुलोकस्य च १पृथिव्याः च १सुबन्धुः शोभनो^१ बन्धुर्भवति^१ ।
 तथा १इलस्पतिः इलाया अन्नस्य पतिः १मघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । मंहतेर्दानकर्मणो
 भावमाधनो मघशब्दः । दानवान् १दस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य
 तादृशः । १यं पूषणं १देवासः सर्वे देवाः १सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनो-
 र्वरगाय १अददुः दत्तवन्तः । 'पुत्रः पितराववृणीत पूषा' (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि
 श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । १कामेन पश्चादिविषयेण १कृतं स्तोतृभिर्वशीकृतं १तवसं बलवन्तं प्रवृद्धं
 वा १स्वच्छं स्वच्छनं सुष्ठु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

'प्र नु वोचा' इति दशचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽ-
 नुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र नु दशैन्द्राग्ने तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम्' इति ।
 गतो विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्या^१ यानि चक्रथुः ।

हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्या । यानि । चक्रथुः ।

हतासः । वाम् । पितरः । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी १यानि १वीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि १चक्रथुः कृतवन्तो युवां १सुतेषु अभिषुतेषु
 सोमेषु अस्मद्यज्ञे १वां युवयोः तानि वीर्याणि १नु क्षिप्रं १प्र १वोच प्रवोचं प्रववीमि । तदेव
 वीर्यं दर्शयति । हे १इन्द्राग्नी १देवशत्रवः । देवाः शत्रवः^१ शातयितारो येषां तादृशाः । असुराः
 १पितरः हिंसकाः । पीयतिहिंसाकर्मा । तस्यैतद्रूपम् । ईदृशा असुराः १वां युवाभ्यां १हतासः हताः
 आसन् । १युवं युवां तु १जीवथः जीवनवन्तो^१ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

बहिस्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

बट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

हे १इन्द्राग्नी १वां युवयोः १महिमा महत्त्वम् १इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १बट् सत्यम् । युष्म-
 द्विष्यं यजन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । १पनिष्ठ १आ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः
 १समानः एक एव १वां युवयोः १जनिता जनयिता । अतः १युवं युवां १भ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि
 च १यमौ यमौ महोत्पन्नौ १इहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशो स्थः । अदितिर्हि
 अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते ॥

१. श-शोभनबन्धुः । २. ख-अ-न-भ- 'शत्रवः' नास्ति । ३. ख-म-जीववन्तौ । ४. ख-अ-ज-
 न-न-भ-१-स्तुयते ।

ओकिवांसा सुते सचाँ अश्वा सतीँइवादने ।

इन्द्रा न्व॑ग्री अर्वसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकि॒ऽवांसा । सुते । सचाँ । अश्वा । सतीँइवेति॑ सतीँऽइव । आदने ।

इन्द्रा । नु । अ॒ग्री इति॑ । अर्वसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी १ सुते अभिषुते सोमे युवां २ सचा सह ३ ओकिवांसा ओकिवांसा समवेता संगतौ भवतम् । 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ४ आदने भक्षणीये घासे ५ सतीँइव ६ अश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । ७ नु अद्य ८ वयं तादृशौ इन्द्राग्नी ९ इह अस्मिन् यज्ञे १० अवसा रक्षणेन हेतुना ११ हवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । १२ वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ १३ देवा १४ दानादिगुणयुक्ता ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति॑ । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतुऽवृधा ।

जोष॒ऽवाकम् । वदतः । पञ्च॒ऽहोषिणा । न । देवा । भसथः । चन ॥ ४ ॥

हे १ ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ २ इन्द्राग्नी ३ सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु ४ यः स्तोता ५ वां युवां ६ स्तवत् कुत्सितं स्तूयात् ७ तेषु सोमेषु मध्ये ८ जोषवाकं ९ वदतः जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमग्रीतिकरं तादृशं वाकं १० वाक्यं वदतमस्य स्तोतुः सोमं हे ११ पञ्चहोषिणा पञ्चः प्राजितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययोस्तादृशौ हे १२ देवा देवौ युवां १३ न १४ भसथः न भक्षयथः । १५ चन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्तं—'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेष्वृतावृधौ न तस्याग्नीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः प्राजितहोषिणौ देवौ १ न २ तस्याग्नीथः' (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयते एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति॑ । कः । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तः । चिकेतति ।

विषूचः । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । एकः । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

हे १ देवौ द्योतमानौ २ इन्द्राग्नी ३ वां युवयोः ४ अस्य इदं कर्म ५ कः ६ मर्तः मनुष्यः ७ चिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । ८ विषूचः ९ नानाज्जतो गच्छतः १० अश्वान् ११ समाने उभयार्थे एकस्मिन् १२ रथे युवयोः १३ एकः इन्द्रः सूर्यात्मना वर्तमानः १४ युयुजानः तादृशानश्वान् योजयन् १५ आ १६ ईयते सर्वं जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेकः सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

ह्रिन्वी शिरो जिह्वया वावदचरत्त्रिशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वी । आ । अगात् । पत्स्वतीभ्यः ।

ह्रिन्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी अपात् पादरहिता इयम् उपाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुसाभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथममाविनी सती आगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां शिरः ह्रिन्वी प्रेरयित्री । यद्वा शिरो ह्रित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती । जिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वावदत् शृशं शब्दं कुर्वती चरत् । एवं चरन्ती उपाः त्रिशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिशन्मुहूर्तान् न्यक्रमीत् एकेन दिवसेनानिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तुं गर्विष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाह्वोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाधने । परा । वर्क्तुम् । गोऽर्घिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्राग्नी नरः योद्धारो मनुष्याः बाह्वोः हस्तयोः धन्वानि धनंषि आ तन्वते हि आततज्ज्वानि कुर्वते हि । युवां च अस्मिन् महाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते संग्रामे गर्विष्टिषु गवामन्वेष्टेषु नः अस्मान् मा परा वर्क्तुम् । मा परित्यजतम् ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः । अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । द्वेषामि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे इन्द्राग्नी अघाः आहन्त्यः अर्यः अभिगन्त्यः अरातयः शत्रुसेनाः मा तपन्ति मां बाधन्ते । ताः अप आ कृतम् अपाकुरुतम् । तथा द्वेषांसि द्वेष्टुं शत्रून् सूर्यादधि । अधिः पञ्चम्यर्धानुवादकः । सूर्यदर्शनात् युयुतं पृथक्कुरुतं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् । भारवतमिदमर्थः ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वार्युपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वार्युऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी युवोः युवयोः दिव्यानि दिवि भवानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वय-संघर्षीनि वसु वसुनि अपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते । अतः कारणात् इह अस्मिन् यज्ञे नः

अस्मभ्यं वरयि धनम् वा अभि वप्र वयच्छतम् । कीदृशं रयिम् । विश्वायुपोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्याप्तम् । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे व उक्थवाहसा उक्थैः स्तुतिभिः वहनीयौ हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी स्तोमेभिः स्तोत्रैः विश्वाभिः सर्वाभिः गीभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च हेतुभूताभिः वा गतम् आगच्छतम् । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थम् ॥ ॥ २६ ॥

‘श्रथद्वृत्रम्’ इति पञ्चदशर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्राग्रम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्ते— ‘श्रथपञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुष्टुवादि त्रिष्टुबृहत्यनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुण-प्रवासेषु ऐन्द्राग्रस्य हविषः ‘श्रथत्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘इन्द्राग्नी अवसा गतं श्रथद्वृत्रमुत सनोति वाजम्’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

श्रथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

श्रथत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरेः । सहऽस्तमा । सहसा । वाजयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुषः वृत्रम् आवरकं शत्रुं श्रथत् हिनस्ति । उत अपि च वाजम् अन्नं बलं वा सनोति लभते । यः पुरुषः सहुरी शत्रूणामभिभवितारौ इन्द्राग्नी सपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । भूरेः प्रभूतस्य वसव्यस्य वसु-समूहस्य^१ । यद्वा । स्वार्थिको यत् । धनस्य इरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । सहसा बलेन सहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां वाजयन्ता वाजं हविर्लक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा । वाजं स्तोत्रभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरूपसो अग्न ऊहः ।

दिशः स्वरूपस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वं । उपसः । अग्ने । ऊहः ।

दिशः । स्वं । उपसः । इन्द्र । चित्रा । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र हे ^२अग्ने ^३या तौ युवां ^४याः ^५अपः उदकानि ^६स्वः सूर्यम् ^७उपसः उपःकालान् ^८ऊळः पणिभिरपहता एतान् गवादीनभिलक्ष्य ^९योधिष्टम् । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्तौ । ^{१०}नूनम् इति पादपुरणार्थः । हे ^{११}इन्द्र त्वं ^{१२}दिशः प्राच्याद्याः ^{१३}स्वः सूर्यम् ^{१४}उपसः च ^{१५}चित्राः चायनीयाः ^{१६}अपः उदकानि च ^{१७}याः च पणिभिरपहतानेतान् ^{१८}युवसे अनेन लोकेनायोजयः । यद्वा । असुरैरावृतान् दिगादीन् असुरवधेनावरणमपनीय पृथनकृतवानसीत्यर्थः । हे ^{१९}अग्ने ^{२०}नियुत्वान् नियुद्धिरथैर्युक्तः सन् स्वमप्येवमकार्षीत्यर्थः ॥

एन्द्राग्रस्य पशोर्वपायाः ' आ वृत्रहणा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरतं शिक्षतं वज्रबाहू ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्रे अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृत्रहणा । वृत्रहऽभिः । शुष्मैः । इन्द्र । यातम् । नमःऽभिः । अग्ने । अर्वाक् ।

युवम् । राधःऽभिः । अकवेभिः । इन्द्र । अग्ने । अस्मे इति । भवतम् । उत्तमेभिः ॥ ३ ॥

हे ^१वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे ^२इन्द्र हे ^३अग्ने ^४वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तृभिः वृत्रहनन-निमित्तः ^५शुष्मैः बलैः ^६नमोभिः अस्मभ्यं दातव्यैरक्षैश्च सार्धम् ^७अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^८आ ^९यातम् आगच्छतम् । हे ^{१०}इन्द्र हे ^{११}अग्ने ^{१२}युवं युवाम् ^{१३}अकवेभिः अकुलितैः महद्भिः ^{१४}उत्तमेभिः उत्कृष्टतमैः ^{१५}राधोभिः धनैः सह ^{१६}अस्मे अस्मासु ^{१७}भवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' ता हुवे ' इति षडहस्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—' ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः स्तोमकृद्वा ' ता हुवे ' इत्याद्या नवर्चं आवापार्थाः । सूत्रितं च—' ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्री न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हुवे । ययोः । इदम् । पमे । विश्वम् । पुरा । कृतम् । इन्द्राग्री इति । न । मर्धतः ॥ ४ ॥

^१या तौ तादशाविन्द्राग्री ^२हुवे आह्वये । ^३ययोः इन्द्राग्रयोः ^४पुरा पूर्वस्मिन् काले ^५कृतं विश्वं सर्वम् ^६इदं पूर्वासु क्रक्षु कीर्तितं वीर्यं ^७पमे पण्यते ऋषिभिः स्तूयते । ताविन्द्राग्री हुवे इत्यन्वयः । तौ च ^८इन्द्राग्री ^९न ^{१०}मर्धतः स्तोतृन् हिंस्तः । अतोऽस्मानप्याहृतौ रक्षतामिति भावः । मर्धतिहिंसाकर्मा ॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्री हवामहे । ता नो मृळत ईदृशे ॥ ५ ॥

उग्रा । विघनिना । मृधः । इन्द्राग्री इति । हवामहे । ता । नः । मृळतः । ईदृशे ॥ ५ ॥

^१उग्रा उग्रौ उदूर्णबलावत एव ^२मृधः शत्रून् ^३विघनिना विघनिनौ विशेषेण हतवन्तौ ^४इन्द्राग्री ^५हवामहे आह्वयामहे । तौ केन्द्राग्री ^६ईदृशे अस्मिन् संग्रामे ^७नः अस्मान् ^८मृळतः सुल्यताम् । यद्वा । मृळतिरुपदयाकर्मा । नोऽस्माकं मृळतः उपदयां कुरुताम् ॥ २७ ॥

ह॒तो वृ॒त्राण्यार्या॑ ह॒तो दा॒सानि॑ स॒त्पती॑ । ह॒तो वि॒श्वा अप॑ द्विषः ॥ ६ ॥

ह॒तः । वृ॒त्राणि॑ । आ॒र्या । ह॒तः । दा॒सानि॑ । स॒त्पती॑ इति॒ मत्स॒पती॑ ।

ह॒तः । वि॒श्वाः । अप॑ । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविन्द्राग्नी ^१आर्या आर्यैः कर्मानुष्ठानृभिः कृतानि ^२वृत्राणि उपद्रवजातानि ^३हतः हिंस्रः । तथा ^४सत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राग्नी ^५दासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि ^६हतः । अपि च ^७विश्वाः सर्वाः ^८द्विषः द्वेष्टीः शत्रुभूताः प्रजाः ^९अप ^{१०}हतः विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी युवाम्' इति पठहस्तोत्रियस्मृत्युचः । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वामिमे॑भि॒स्तोमा॑ अनू॒षत॑ । पि॒बन्तं॑ शंभु॒वा सु॒तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रा॑ग्नी इति॑ । यु॒वाम् । इ॒मे । अ॒भि । स्तोमा॑ः । अ॒नु॒ष॒त॒ । पि॒बन्त॑म् । शंभु॒वा । सु॒तम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२युवामिमे ^३स्तोमाः स्तोतारः ^४अभि ^५अनूषत अभिषुवन्ति । हे ^६शंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी ^७सुतम् अभिषुतमस्मदीयं सोमं ^८पिबन्तम् ॥

या वा॑ स॒न्ति पुरु॑स्पृ॒हो॑ नि॒युतो॑ दा॒शुषे॑ नरा । इन्द्रा॑ग्नी ताभि॒रा ग॑तम् ॥ ८ ॥

याः । वा॒म् । स॒न्ति । पुरु॑ऽस्पृ॒हः । नि॒यु॒तः । दा॒शुषे॑ । न॒रा ।

इन्द्रा॑ग्नी इति॑ । ताभिः॑ । आ । ग॒तम् ॥ ८ ॥

हे ^१नरा नेताराविन्द्राग्नी ^२वां युवयोः स्वभूताः ^३पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः ^४दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः ^५याः ^६नियुतः अश्वाः ^७सन्ति हे ^८इन्द्राग्नी ^९ताभिः ^{१०}नियुज्जिः ^{११}आ ^{१२}गतम् आगच्छतम् ॥

ताभि॒रा ग॑च्छ॒तं न॒रोपे॑दं स॒र्वनं॑ सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

ताभिः॑ । आ । ग॒च्छ॒तम् । न॒रा । उ॒प॒ । इ॒दम् । स॒र्व॒नम् । सु॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी इति॑ । सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

हे ^१नरा नेतारौ ^२इन्द्राग्नी । सूयतेऽभिषूयत इति सवनः सोमः । ^३इदं ^४सवनम् इमं सोमं ^५सुतम् अभिषुतम् ^६उप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति ^७ताभिः ^८नियुज्जिः ^९आ ^{१०}गच्छतम् । किमर्थम् । ^{११}सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमी॑च्छि॒ष्व यो अ॒र्चिषा॑ वना॒ विश्वा॑ परि॒ष्वज॑त् । कृ॒ष्णा कृ॒णोति॑ जि॒ह्वाया॑ ॥ १० ॥

तम् । ई॒च्छि॒ष्व । यः । अ॒र्चि॒षा । वना॑ । वि॒श्वा । परि॒ष्व॒ज॒त् । कृ॒ष्णा । कृ॒णोति॑ । जि॒ह्वाया॑ ॥ १० ॥

हे स्तोतः ^१तम् अग्निम् ^२ईच्छिष्व स्तुहि । ^३यः अग्निः ^४अर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा ^५विश्वा सर्वाणि ^६वना^१ अरण्यानि^१ ^७परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि ^८जिह्वाया ज्वालाया दग्ध्वा ^९कृष्णा कृष्णवर्णानि ^{१०}कृणोति करोति^१ ॥ ॥ २८ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-वनान्यरण्यानि; ज्ञ-त-वनान्यरण्यानि; य-वनान्यरण्यानि । २. घ-ज्ञ-न-श-करोति तमीच्छेति संबन्धः ।

य इद्द्र आविवासति मुन्नमिन्द्रस्य मर्त्यैः । द्युन्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । इद्दे । आऽविवासति । मुन्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यैः । द्युन्नाय । सुतराः । अपः ॥ ११ ॥

यः । मर्त्यैः मनुष्यैः । इद्दे दीप्तिभ्यो । मुन्नं सुखकरं हविः । इन्द्रस्य इन्द्राय । आविवासति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य । द्युन्नाय द्योतमानायाश्चाय तदर्थं । सुतराः सुखेन तरणीयाः । अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि । इन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाजवतीः । इषः । आशून् । पिपृतम् । अर्वतः । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळ्हवे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी । ना तौ युवां । वाजवतीः अश्ववतीः । इषः इष्यमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि । आशून् शीघ्रान् । अर्वतः अश्वांश्च । नः अस्मभ्यं । पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । इन्द्रमग्निं च युवां । वोळ्हवे वोढुं हविर्भिः प्रापयितुम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या ' उभा वाम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्वै ।

उभा दातारारिषां रयीणामुभा वाजस्य सातयै हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्वै । उभा । राधसः । सह । मादयध्वै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातयै । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी । उभा उभौ सहस्य वर्तमानौ । वां युवां । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्वै अभिसुख्येन होतुम् । तथा । उभा उभौ युवामाह्वये । राधसः राधसा राधकेन हविषा । सह युगपदेव । मादयध्वै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सत्सु आवयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते । उभा उभौ तौ युवाम् । इषाम् अन्नानां । रयीणां धनानां च । दातारौ स्थः । अतः कारणात् । उभा उभौ । वां युवां । वाजस्य अश्वस्य । सातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो गव्यैभिरग्न्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शंभुर्वेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अग्न्यैः । वसव्यैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्भुः । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी । गव्येभिः गोसमूहैः । अग्न्यैः अन्नसमूहैः । वसव्यैः वसुसमूहैश्च सार्धं । नः अस्माना-
भिसुख्येन । उप । आ । गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानख्यानौ । देवौ दानादिगुण-
युक्तौ । शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ । ता । तादृशौ । इन्द्राग्नी । सख्याय सखित्वार्थं वयं
हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे इन्द्राग्नी सुन्वतः सोमाभियवं कुर्वतः यजमानस्य हवम् आह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च आ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतम् ॥ ॥ २९ ॥

‘इयमददात्’ इति चतुर्दशचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यायं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्त्रो जगत्स्यः त्रयोदश्यपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम्—‘इयं षट्पदा सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्’ इति । अत्र शौनकः—‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ (ऋग्वि. २. २९५) इति । पाष्टिके षष्ठेऽहनि प्रउगे ‘इयमददात्’ इति सारस्वतस्तुतः । सूत्रितं च—‘इयमददाद्रसमृणच्युतमिति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इयमददाद्रसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदामम् । वध्निऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आऽअखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तम् ऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितारं दिवोदासम् एतत्संज्ञं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्यश्वाय एतत्संज्ञाय ऋषये अददात् दत्तवती । या सरस्वती शश्वन्तं बहुलं पणिं पणनशीलं वणिजमदातृजनम् अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् आचखाद आजवान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते त्वदीयानि दात्राणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिर्ऋमिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मेभिः । बिसखाऽइव । अरुजत् । सानुं । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऋमिभिः ।

पारावतऽघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः शोषकैरात्मैर्बलैः तविषेभिः महद्भिः ऋमिभिः तरुणैः

‘गिराणां पर्वतानां तारम्यबद्धानां’ ‘सानु सानूनि’ ‘अरुजन् भनक्ति’ । ‘विसखाइव । विसं खनतीति बिमखाः । स यथा बिमार्थं पङ्क्तं रुजति तद्वत् । तां’ ‘सरस्वतीं’ ‘पारावतर्षीं’ परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीं’ ‘सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः’ ‘धर्माभिः कर्मभिश्च’ ‘अवसे रक्षणार्थम्’ ‘आ’ ‘विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतर्षीं पारावारे परार्वाची तीरे । तयोर्धर्मातिनीम् । उक्तं च— ‘पारावतर्षीं पारावारधातिनीम्’ (निरु. २. २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य वृस्यस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमैभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवनिदः । नि । बर्हय । प्रजाम् । विश्वस्य । वृस्यस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

हे ‘सरस्वति’ ‘देवनिदः’ देवानां निन्दकानसुरान् ‘नि’ ‘बर्हय’ न्यबर्हयः । अवधीः । तथा ‘विषम्य’ व्याप्तस्य ‘मायिनः’ मायाविनः ‘वृस्यस्य’ वृस्य इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः ‘प्रजां’ पुत्रं वृत्रामुरं च न्यवर्थाः । त्वत्प्राहाय्यादेवेन्द्रो^१ हतवानित्यर्थः । ‘उत’ अपि च हे ‘वाजिनीवति’ अन्नवति सरस्वति त्वं ‘क्षितिभ्यः’ मनुष्येभ्यः ‘अवनीः’ असुरैरपहता भूमीः ‘अविन्दः’ अलम्भयः । ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्यः ‘विषम्’ उदकं च ‘अस्रवः’ अक्षारयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशान् अवनीर्भूमिरविन्दः लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गरलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामविच्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

‘देवी’ दानादिगुणयुक्ता ‘वाजिनीवती’ । वाजोऽन्नं यस्यां^२ क्रियायां^३ सा वाजिनी । तद्युक्ता । ‘धीनां’ ध्यातृणां स्तोतृणाम् ‘अवित्री’ रक्षित्री । एवंभूता ‘सरस्वती’ ‘वाजेभिः’ अन्नैः ‘नः’ अस्मान् ‘प्र’ ‘अवतु’ प्रकपेण नर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपव्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपव्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

हे ‘देवि’ ‘सरस्वति’ ‘यः’ स्तोता ‘वृत्रतूर्ये’ संग्रामे ‘धने’ ‘हिते’ निहिते निमित्तभूते सति ‘इन्द्रं’ ‘न’ इन्द्रमिव त्वाम् ‘उपव्रूते’ स्तौति तं^४ रक्षेति^५ शेषः ॥ ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्या वाजेषु वाजिनि । रदो पुषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अवं । वाजेषु । वाजिनि । रदं । पुषाऽइव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे ‘देवि’ दानादिगुणयुक्ते हे ‘वाजिनि’ । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे ‘सरस्वति’ ‘त्वं’ ‘वाजेषु’ संग्रामेषु ‘अव’ अस्मान् रक्ष । अपि च ‘नः’ अस्मभ्यं ‘पुषेव’ पोषको देव इव ‘सनिं’ संभजनीयं धनं ‘रदं’ विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

१. ख-भ-मिनामि दृष्टान्तः; त-भुनक्ति । २. ख-भ-त्वत्सहायो देव इन्द्रो । ३. श-यस्याः । ४. श-न-र-य-‘क्रियायां’ नास्ति । ५. ख-य-भ-श-तं त्वम् । ६. य-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि मुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वष्टि । मुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत अपि च ऽस्या सा प्रसिद्धा ऽसरस्वती ऽघोरा शत्रूणां भयकारिणी ऽहिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । ऽवृत्रघ्नी वृत्राणां जघ्ना हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती ऽनः अस्मदीयां ऽमुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ऽवष्टि कामयताम् ॥

यस्या अनन्तो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्याः सरस्वत्याः ऽअमः बलम् ऽअनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः ऽअहुतः अहिंसितोऽकृष्टितो वा ऽत्वेषः दीप्तः ऽचरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । ऽअर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् ऽरोरुवत् भृशं शब्दं कुर्वन् ऽचरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वर्मृग्या क्रुतावरी । अतर्हव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वर्मृः । अन्याः । क्रुतावरी । अतर्हव । सूर्यः ॥ ९ ॥

सा^१ सरस्वती ऽनः अस्मान् ऽविश्वाः सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्टीः प्रजाः ऽअति नयन् अतिनयन्तु । तथा ऽस्वसृः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा ऽक्रुतावरीः क्रुतमित्युदकनाम । तथोक्ताः ऽअन्याः च नदीरस्मानतिनयन्तु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि^२' इति^३ पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान्^३ शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । ऽसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः ऽअतन् सततं गच्छन् ऽअर्हव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति नदन् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्वित्वाँष्णिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्टयाम् 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा मुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । मुजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

उत अपि च ऽनः अस्माकं ऽप्रियासु प्रियाणां मध्ये ऽप्रिया प्रियतमा ऽसप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । ऽमुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता ऽसरस्वती देवी ऽस्तोम्या ऽभूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ३१ ॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीनि ऽउरु उरूणि विस्तीर्णानि ऽरजः रजांसि लोकान् ऽअन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं नभश्च ऽआपप्रुषी स्वतेजसा पूरितवती ऽसरस्वती देवी ऽनिदः निन्दकाच्छत्रोः ऽपातु अस्मान् रक्षतु ॥

१. ज-त-क्रुतावरी उदकवती (क्रुतवत्युदकवती-ज्ञ) सा । २. ख-ज्ञ-ज-त-न-भ-र-छान्दसः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-नद्यश्चान्यान् ।

त्रिषधस्थां सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसप्तस्था । सप्तधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी सप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गाव्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । पञ्च जाता जातानि निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा वर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । ईदृशी सरस्वती वाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु हव्या भूत् कृतव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपऽस्तमा ।

रथऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

महिम्ना साहाय्येन महिना महती द्युम्नेभिः द्युम्नैद्योतमानैर्यशोभिरज्ञैर्वा युक्ता सती आसु आत्मां नदीनां देवतानां वा मध्ये या सरस्वती प्र चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च अन्याः अन्यासाम् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठीबहुवचनस्य जम् ॥ अपसां वेगवतीनां नदीनां मध्ये अपस्तमा वेगवत्तमा । या च रथइव विभ्वने विभुत्वाय बृहती परिवृढा गुणैरधिका कृता प्रजापतिना निर्मिता सा सरस्वती चिकितुषा जानता स्तोत्रा उपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेद्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेद्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे सरस्वति नः अस्मान् वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् अभि नेषि अभिप्रापय । माप स्फरीः अपवृद्धान् मा कार्षीः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा पयसा उदकेनाधिकेन नः अस्मान् मा आ धक् नामिदह^१ । न बाधस्व । अपि च नः अस्माकं सख्या सख्यानि सखिकर्माणि वेद्या प्रवेशनानि च जुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्समाज्ञान् अरणानि अरमणानि^२ निकृष्टानि क्षेत्राणि मा गन्म मा प्राप्त्वाम । अपि तु रमणीयान्येव^३ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभ्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^४

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. न-नाभि^१ । २. ख-भ-अरमणीयानि; न-अरणमाणानि । ३. घ-श-रमणीयान्येव प्राप्त्वाम ।

४. ख-भ-सायणामन्येन; र-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । पष्ठमण्डलस्य पष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुष एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्वष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाजः ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवताः । प्रातरनुवाकः आश्विने कर्तौ^१ इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रिनं च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विनौ हुवे जरमाणो अकंः ।

या सद्य उक्ता व्युषि ज्मो अन्तान्युषतः पर्युरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रऽमन्ता । अश्विनौ । हुवे । जरमाणः । अकंः ।

या । सद्यः । उक्ता । विऽउषि । ज्मः । अन्तान् । पर्युषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

१ दिवः द्युलोकस्य १ नरा नेतारौ १ अस्य भुवनस्य १ प्रसन्ता प्रमन्तौ प्रभवन्तार्वाश्वरौ १ अश्विनौ अश्वैरन्वितौ १ स्तुषे प्रगीतमन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः रतोतुम् १ अकंः अप्रगीतमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः १ जरमाणः स्तुतिं कुर्वन् १ हुवे आह्वयामि । कीदृशाविध्यपेक्षायाम् । १ या यौ १ सद्यः एव १ उक्ता शत्रूणां निवारकौ १ व्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्तौ १ ज्मः पृथिव्याः १ अन्तान् पर्यन्तान् १ उरु उरुणि १ वरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च १ परि परितः १ युयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमिता मिमानापो धन्वान्यति याथो अज्रान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजोऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमिता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अज्रान् ॥ २ ॥

किंच १ ता तौ प्रसिद्धावश्विनौ १ यज्ञम् अस्मदीयं यागम् १ आ १ चक्रमाणा अभिचक्रमाणौ^४ १ शुचिभिः निर्मलैः १ रजोभिः स्वीर्यैस्तेजोभिः । 'रजो रजतेज्योती रज उच्यते' (निरु ४. १९) इति

१. घ-त-भारद्वाज । २. घ-झ-न-भ-देवते; ख-देवतो । ३. ख-झ-न-भ-प्रातरनुवाकाश्विनेव-कर्तौ; झ-श-प्रातरनुवाकाश्विने कर्तौ; त-य-प्रातरनुवाकाश्विनकर्तौ । ४. झ-अभिचक्रमाणौ ।

यास्कैकोक्तत्वात् । 'रथस्य स्वर्कायस्य रथस्य' भातुं दीप्तिं 'रुरुचुः' रोचयेते । अपि च 'पुरु
बहुनि' 'यरांसि नमोनिवात्काणि तेजोसि' 'अमिता अपरिमितानि' 'मिमाना निर्मिमाणौ' 'अपः
उद्दिष्य' 'धन्वानि मरुप्रदेशान्' 'अन्नान् स्वर्कायानश्चान्' 'अति' 'याथः' अतिक्रामयथः^१ ॥

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्या धिय ऊहथुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयध्वै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । 'यत्' । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्या । धियः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः ।
मनः । जवेभिः । इषिरैः । शयध्वै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

'ता' 'ह' तां खलु 'उग्रा' उग्रावश्विना युवां 'यत्' 'अरध्रम्' असमृद्धं 'त्यत्' 'वर्तिः' यजमानस्य
तत् गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किंच 'इत्या' इत्थं 'धियः' स्तोतृन् 'इषिरैः' एषणीयैः काम्यैः 'मनो-
जवेभिः' मनोवेगैः 'अश्वैः' स्वयैरश्वैः 'शश्वत्' सर्वदा 'ऊहथुः' स्वर्गं प्रापयथः । 'मर्त्यस्य' मनुष्यस्य
'दाशुषः' यजमानस्य 'व्यथिः' हिंसकः 'परि' 'शयध्वै' परिशयनाय^२ दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम्^३ ॥

ता नव्यमो जरमाणस्य मन्मोष भूषतो युयुजानसंती ।

शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अभ्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यमः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसंती इति युयुजानसंती ।
शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अभ्रुक् । युवाना ॥ ४ ॥

'ता' तावश्विनौ 'युयुजानसंती' रथे युज्यमानाश्चौ 'शुभं' शोभनं 'पृक्षम्' अन्नम् । 'पयः'
पृक्षः' इत्यन्नानामसु पाठात् । 'इषं' पुष्टिम् 'ऊर्जं' रसं च 'वहन्ता' वहन्तौ 'नव्यसः' नवतरस्य
'जरमाणस्य' स्तुतिं कुर्वतः 'मन्म' मननीयं 'स्तोत्रम्' 'उप' 'भूषतः' उपगच्छतः । यद्वा । 'स्तोत्र-
ममीषे' भवतः । किंच 'युवाना' नित्यतरुणौ तौ 'होता' देवानामाह्वाता 'अभ्रुक्' अद्रोग्धा प्रियः^४
'प्रत्नः' पुराणोऽग्निः 'यक्षत्' यजन्तु ॥

ता बल्गू दस्ता पुरुशार्कतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंसविष्टा बभूवतुर्गुणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । बल्गू इति । दस्ता । पुरुशार्कऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।
या । शंसते । स्तुवते । शंसविष्टा । बभूवतुः । गुणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥ ५ ॥

१. स्व-अतिक्रामयः । २. स्व-घ-ज-न-भ-परिशयनार्थम्; त-परिशयनार्थम् । ३. स्व-घ-ज-न-भ-
क्रियते । ४. त-२-श्वः । ५. स्व-तो वा होता; त-होता; भ-तौ वा होता । ६. य-सर्वप्रियः ।

यथा यौ वंशसे शस्त्रैः स्तुतिं कुर्वते वस्तुवने स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय^१ वंशमविष्टा अति-
शयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा वृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः
स्तुवते च वचित्रराती विचित्रदानौ वभवूवतुः वता तौ वल्लू वलनशीलौ रुचिरौ वा पुरुषाकृतमा
अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा प्रत्ना प्रनौ पुराणौ । 'प्रत्नं प्रदिवः' इति पुगणनामसु
पाठात् । वदन्ता दर्शनीयौ^२ अश्विनौ वन्यमा नवनरेण वचसा स्तुत्या वआ विवामे
परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरुद्ग्रयः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णमो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अतऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजोऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णमः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

वता तावश्विनौ युवां वतुग्रस्य वसूनुं वसूनुं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्नतावं वभुजन्ता
रक्षन्तौ वअरेणुभिः रेणुरहितैः आन्तरिक्षैः वरजोभिः मार्गैः वयोजनेभिः रथयुक्तैः^३ वपतत्रिभिः
पतनवद्भिः वविभिः अश्वैः वअर्णसः जलस्य वउपस्थात् योनेः वसमुद्रात् वअग्रयः वनिः वऊहथुः
निरगमयतम् । समुद्रादग्रय इति प्रयोगो मातुर्गृहाद्वर्त्तानिवत्^४ ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवै वृषणा वत्रिमत्याः ।

दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना मुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवैम् । वृषणा । वत्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । मुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

वथ्या हे रथारूढावश्विनौ^५ वजयुषा जयशीलेन रथेन वअद्रिं मार्गैः स्थितं पर्वतं वत्रि वयानं
व्यबाधेथाम् । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमान्तरं—'विभिन्दुना नामत्या रथेन वि पर्वता
अजरयू अयातम्' (क. सं. १. ११६. २०) इति । वृषणा कामानां वषितारौ ववत्रिमत्याः
पुत्रार्थिन्याः वहवम् आह्वानं वश्रुतं श्रुतम् । वदशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ वशयवे युवां
स्तुवते वगां निवृत्तप्रसवां वपिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तरं—'शयवे चिन्नासत्या
शचीभिर्जसुरये स्तयं पिप्यथुर्गाम्' (क. सं. १. ११६. २२) इति । वइति इत्थं वमुमतिं सुष्टुतिं
वच्यवाना गच्छन्तौ वभुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भतारौ वा भवतम् ॥

यद्रौदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्धं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूमि । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्येऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षऽयुजे । तपुः । अधम् । दधात ॥ ८ ॥

१. ख-यजमानाय; झ-यजनाय । २. ख-अ-न-भ-दन्तौ । ३. ख-घ-अ-न-भ-रथे युक्तैः ।
४. श-गृहाद्वर्त्तौ । ५. ख-घ-अ-न-भ-श-रथिनाव । ६. झ-त-१-२-मध्ये; त-३-मूर्ध्नि ।

१ सोदमी हे वावापृथिव्यौ हे २ आदित्याः हे ३ वसवः ४ रुद्रियासः हे रुद्रपुत्रा मरुतः ५ मर्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु ६ देवानां ७ यत् ८ हेळः क्रोधः ९ भूसः १० महान् ११ अस्ति १२ तत् हेळः १३ तपुः तापकं १४ रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा १५ अघम् आहन्तुः १६ दधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तुः १७ कुरुत ॥

य इ राजानावृतुथा विदधृजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचसे आनवाय ॥ ९ ॥

यः । इम् । राजानौ । ऋतुऽया । विदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकेतत् ।

गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

१ यः नरः २ रजसः समस्तस्य लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कनोक्तत्वात् । ३ राजानौ ४ इम् एतौ अश्विनौ ५ ऋतुथा काले काले ६ विदधत् परिचरति ७ तं ८ मित्रो ९ वरुणः च १० चिकेतत् जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो देवा एनं विदुरित्यर्थः । ११ किंचायं परिचारकः १२ गम्भीराय महाबलाय १३ रक्षसे राक्षसाय १४ हेतिं घातकमायुधम् १५ अस्य अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यव्ययः । १६ द्रोघाय अभिद्रोहात्मकाय १७ आनवाय मनुष्यसंबन्धिने १८ वचसे १९ चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय २० एनम् आस्कन्दतीति ॥

अन्तरैश्चक्रेस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।

सनुत्येन त्यजमा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।

सनुत्येन । त्यजमा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ १ अन्तरैः अनिकटैः २ चक्रैः युक्तेन ३ द्युमता दीप्तिमता ४ नृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन । बद्धा । अश्वयुक्तेन । 'पतङ्गाः नरः' (नि. १. १४. २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । ५ रथेन ६ वर्तिः अस्माकं गृहं ७ तनवाय तनयं दातुम् ८ आ ९ यातम् । अपि च १० सनुत्येन तिरोहितेन ११ त्यजसा क्रोधेन । 'हजिः त्यजः' इति क्रोधनामसु पाठात् । १२ मर्त्यस्य मनुष्यस्य १३ वनुष्यतां बाधमानानाम् । 'वनुष्यतिहेन्निर्कर्म' इति यास्कनोक्तत्वात् । १४ शीर्षा शिरांसि १५ अपि १६ ववृक्तं प्रवृक्तम् ॥

आ परमामिरुत मध्यमामिर्नियुद्धिर्यातमवमामिर्वाक् ।

दृढहस्यं चिद्रोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्त गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमामिः । उत । मध्यमामिः । नियुत्ऽमिः । यातम् । अवमामिः । अर्वाक् ।

दृढहस्यं । चित् । गोऽर्मतः । वि । व्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रराती ॥ ११ ॥

१. घ-अ-त-न-श-भूसा । २. ख-अ-न-भ-अहन्तु । ३. ख-अ-म-हन्तः; अ-त-न-श-अ-म-हन्तु । ४. ख-अ-न-भ-परिचरन्; घ-परिचरन् । ५. घ-मित्रावरुण । ६. ख-भ-श-२-न तु मनुष्याणामभिः; अ-त-न-ननु मनुष्याणामभिः । ७. त-एवम् । ८. ख-अ-न-भ-श-२-आस्कन्दतीति । ९. ख-अ-भ-य-श-प्रवृक्तम्; घ-छिन्नम् ।

हे अश्विनौ वपरमाभिः उत्कृष्टाभिः वउत अपि च वमध्यमाभिः अनुत्कृष्टाभिः ववमाभिः
निकृष्टाभिश्च वनियुद्भिः वाहैः वअर्वाक् अस्मदभिमुखम् वआ वयातम् । वदृढस्य वचित् दृढापि-
धानस्यापि वगोमतः गोयुक्तस्य वव्रजस्य गोष्ठस्य वदुरः द्वाराणि ववि ववर्तं विवृणुतम् । किञ्च वगृणते
स्तुवते मह्यं वचित्रराती विचित्रदानौ^१ भवतम् ॥ २ ॥

‘क त्या’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘क त्यैकपदान्तं
त्रैष्टुभम्’ इति । ‘आ वां सुम्ने’ इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘आश्विनं तु’ इत्यु-
क्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्छैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क॑त्या व॒लू पुरु॑हुताद्य दूतो न स्तोमो॑ऽविद॒न्नम॑स्वान् ।

आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॑ प्रेष्ठा॒ ह्यस॑थो अस्य॒ मन्म॑न् ॥ १ ॥

क॑ । त्या । व॒लू इति । पुरु॑हुता । अ॒द्य । दूतः । न । स्तोमः । अ॒विद॒त् । नम॑स्वान् ।

आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ । प्रेष्ठा । हि । अस॑थः । अ॒स्य । मन्म॑न् ॥ १ ॥

वक्त्र स्थितौ^२ वलू रुचिरौ वपुरुहुता बहुभिराहुतौ वत्या तावश्विनौ वनमस्वान् हविषा
युक्तः । ‘नमः आयुः’ इत्यन्ननामसु पाठात् । वस्तोमः पञ्चदशादिस्तोमः वअद्य वदूतो वन प्रेरितो^३
दूत इव वअविदत् विन्देत् । वयः स्तोमः वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वनासत्या अश्विनौ वआ ववर्तं
आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् वअस्य स्तोतुः वमन्मन् स्तोत्रे वप्रेष्ठा वहि प्रियतमौ हि वअसथः भवथः ॥

अ॒रं मे ग॒न्तुं ह॒वना॒यास्मै॑ गृणा॒ना यथा॑ पिबा॒थो अन्धः॑ ।

परि॑ ह॒ त्यद्व॒र्तिर्या॑थो रि॒षो न यत्प॑रो नान्तर॑स्तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

अ॒रम् । मे । ग॒न्तम् । ह॒वना॒य । अ॒स्मै । गृणा॒ना । यथा॑ । पिबा॒थः । अन्धः॑ ।

परि॑ । ह॒ । ल्यत् । व॒र्तिः । या॒यः । रि॒षः । न । यत् । प॑रः । न । अन्त॑रः । तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां वमे मदीयाय वअस्मै वहवनाय आह्वानाय वअरं पर्याप्तं वगन्तं गच्छतम् ।
वगृणाना स्तूयमानौ वअन्धः सोमं वयथा वपिबाथः पिबतम् । वरिषः हिंसकस्य शत्रोः वत्यद्वर्तिः
तद्गृहं वपरि वयाथः परितो याथः वयत् वर्तिः वपरः विप्रकृष्टः वन तुतुर्यात् न हिंस्यात् ।
वअन्तरः संनिकृष्टोऽपि वन तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः ।
त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः
संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुथ इति ॥

अ॒कारि॑ वा॒मन्ध॑सो वरी॑म॒न्नस्तारि॑ ब॒र्हिः सु॒प्राय॑णत॒मम् ।

उ॒त्ता॒नह॑स्तो यु॒वयु॑र्व॒वन्दा॑ वां नक्ष॑न्तो अ॒द्रय॑ आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

अ॒कारि॑ । वा॒म् । अन्ध॑सः । वरी॑मन् । अस्तारि॑ । ब॒र्हिः । सु॒प्रा॒अ॒य॒णत॑मम् ।

उ॒त्ता॒न॒हस्तः॑ । यु॒व॒युः । व॒वन्द् । आ । वा॒म् । नक्ष॑न्तः । अ॒द्रयः॑ । आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-न-म-वित्रदानौ । २. श-अवस्थितौ । ३. ख-घ-झ-न-म-प्रहितः ।

१वां युवयोरर्थे १अन्धसः सोमस्य १वरीमन् विस्तृतेऽभिपवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् १अकारि कृतम् । १मुद्रायणतमं मृदुतमं १बर्हिः १अस्तारि स्तीर्णम् । १उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः १युवयुः युवां कामयमानो होता १ववन्द स्तौति । १वां युवां १नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ 'तृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ' इति धातुः ॥ १अद्रयः प्रावाणः १आ १आज्ञन् सोमरसम् आ^१ समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः^२ ॥

ऊर्ध्वो वाग्निरेध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूणिनीं घृताचीं ।

प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाग् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूणिनीं । घृताचीं ।

प्र । होता । गूर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

१अग्निः १वां युवयोर्यज्ञार्थम् १ऊर्ध्वः १अस्थात् उदतिष्ठत् । १अध्वरेषु यज्ञेषु १प्र १पति समिद्ध^३ आहवनीयं^४ गच्छति च । १रातिः^५ धनं^६ हविः १जूणिनी प्रगामिनी । 'जूणिर्जवतेवा' (निरु. ६. ४) इति यास्कनोक्तत्वात् । १घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिधारितेत्यर्थः । किंच १होता १उराणः उरु कुर्वाणः १प्र १गूर्तमनाः प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः भवति १यः होता १नासत्या अश्विनौ १हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा १अयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतु जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिम् ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतु इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

१पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बह्वनौ रक्षकौ वाश्विनौ युवयोः १शतोतिं बहुरक्षकं बहुगमनं वा १रथं १सूर्यस्य १दुहिता सूर्या १श्रिये श्रियितुम् १अधि १तस्थौ अध्यतिष्ठन् । अपि च १यज्ञियानां देवानाम् १अत्र १जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे १मायाभिः प्रज्ञानैः । 'शची माया' इति प्रज्ञानामसु पाठात् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ १नरा नेतारौ १नृतु नृत्यन्तौ १भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतु नृत्यन्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः 'प्रजापतिवं सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छन्मूयां सावित्रीम्' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दशताभिः शुभे पुष्टिर्मुह्युः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पतन्नश्रद्वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दशताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पतन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-श-न-भ- 'आ' नास्ति । २. ख-स-भ-व्यनक्तिकृतवन्तः; त-ह्याकोकुर्वन्तः; न-व्यनक्ति-व्यनवन्तः; श-व्यक्तीकुर्वन्तः । ३. ख-सिद्ध आहवनीयम्; त-श-समिद्धमाहवनीयम् । ४. ख-श-भ-रातिवधेनम्; न-रातिवधेनम् । ५. ख-श-न-भ-श्रयर्थम्; घ-श्रेयार्थम् ।

हे अश्विनौ वयं युवां दर्शताभिः दर्शनीयाभिः आभिः श्रामनां परिदृश्यमानाभिः
 वश्रभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा सूर्यायाः युवयोः पत्न्याः शुभे शोभनार्थं पुष्टिं पूर्तिम् उज्जुः
 प्रापयथः । किंच वां युवां वयः अश्वाः वपुषे शोभार्थं प्र अनु पसन प्रकपेणान्वपतन् । अपि
 च हे वधिष्ण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ वां युवां सुष्टुता वार्णा कर्षणां स्तुतिः नक्षत्र व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयौ नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जिषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नामत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इपः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ वां युवां वयः गन्तारः वहिष्ठाः वोदृतमाः अश्वासः अश्वाः प्रयः सोमरूप-
 मन्नम् अभि आ वहन्तु प्रापयन्तु । वां युवयोः मनोजवाः मनोवेगः रथः पृक्षः संपर्चनीयाः
 इषिधः पुष्पणीयाः पूर्वीः बह्वीः इपः अन्नानि सोमान् अनु प्र असर्जि विसृष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमगमन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुस्तुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अगमन् ॥ ८ ॥

पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा वां युवयोः देष्णं दातव्यं धनं पुरु बहु वहि भवति ।
 अतः कारणात् नः अस्मभ्यं धेनुं प्रीणयित्रीम् असक्रां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीम् । 'असक्रामसंक्र-
 मणीम्' (निरु. ६. २९) इति यास्कनोक्तत्वात् । इषम् अन्नं पिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा ।
 इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच वां स्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । माध्वी
 मदयितारावश्विनौ सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः च स्तोत्रेषु भवति । रसाः सोमरसाः च सन्ति ।
 ये रसाः वां युवयोः रातिं दानम् अनु उद्दिश्य अगमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं
 श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत म ऋजे पुरंयस्य रघ्वी सुमीळ्हे शतं पेरुके च पक्का ।

शाण्डो दाद्विरणिनः सदिष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋजे इति । पुरंयस्य । रघ्वी इति । सुऽमीळ्हे । शतम् । पेरुके । च । पक्का ।

शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मत्सदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

१उत^१ अपि च १पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते १ऋत्रे ऋजुगमने १रष्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे १मे
अश्विनोः स्तुतिं कुर्वतां मम अभूताम् । १सुर्माळ्हे राज्ञि विद्यमानाः सन्तः^२ १शतं गावो ममाभू-
वन् । १पेरुके राज्ञि विद्यमानानि १पक्का पक्कान्यन्नानि ममासन् । १शाण्डः च राजा १हिरणिनः हिर-
ष्यवनः १स्महिष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान्^३ अश्वान् वा १दश दशसंख्याकान् १वशासः अनुगुणान्^४
१अभिषाचः शत्रूणामभिभावुकान् १ऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः १दात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुषन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्वता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नामत्या । सहस्रा । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

१नासत्या हे अश्विनौ १वां युवयोः १गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मै १अश्वानां १शता
शतानि १सहस्रा सहस्राणि च १पुरुषन्थाः पुरुषन्था नाम राजा १सं १दात् संददाति । १वीर हे
वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लृक् ॥ १गिरे युवयोः स्तोत्रे १भरद्वाजाय मह्यमपि^५ १नु क्षिप्रं १दात्
ददातु । किंच हे १पुरुदंससा बहुकर्माणवश्विनौ युवयोरनुग्रहात् १रक्षांसि १हता हतानि १स्युः ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १वरिमन् विसृते १सुम्ने १वां युवाम्यां दत्ते सुखावहे धने । 'जलापं सुम्नम्'
इति सुखनामसु पाठात् । १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १आ समन्तात् १स्यां भवेयम् ॥ ॥ ११ ॥

'उदु श्रिये' इति षट्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुपोदेवताकम् । अनुक्रम्यते
'उदु श्रिये पळुपम्यं तु' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे
सूक्ते । सूत्र्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अमूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥ १ ॥

१रोचमानाः दीप्यमानाः १रुशन्तः शुक्रवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २. २०) इति
वाचकः । १उषसः १श्रिये जगतः शोभायै जगद्भासुं वा १अपाम् १ऊर्मयः १न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा
इव १उत् १अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवस्त्रिगमः । उषाः १विश्वा विश्वानि स्थानानि १सुपथा

१. ख-श-न-म- 'उत' नास्ति । २. ख-घ-श-न-म- 'सन्तः' नास्ति । ३. ख-श-त-न-म-
पुरुषान् रथान्; श-पुरुषान् । ४. ख-श-त-न-म-अनुगुणाः; श-आनुगुणाः । ५. ख-श-न-म-
मह्यमपि ।

सुमार्गाणि ^१सुगानि सुखेन गम्यानि ^२कृणोति करोति । अपि च ^३मघोनी धनवत्याः ^४वस्त्रा
प्रशस्ता ^५दक्षिणा समर्थयित्री च ^६अभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भ्रास्युत्ते शोचिर्भानवो धामपमन् ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोपो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भ्रामि । उत । ते । शोचिः । भानवः । धाम् । अपमन् ।
आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उपः । देवि । रोचमाना । महोभिः ॥ २ ॥

हे उपो देवि ^१भद्रा कल्याणी ^२ददृक्षे दृश्यसे^३ । ^४उर्विया विस्तीर्णां च ^५वि ^६भ्रासि । ^७ते तव
^८शोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमानाः ^९भानवः रश्मयः ^{१०}धाम् अन्तरिक्षम् ^{११}उत् ^{१२}अपमन्
उत्पतन्ति । किंच हे ^{१३}उपो ^{१४}देवि ^{१५}महोभिः तेजोभिः ^{१६}शुम्भमाना शोभमाना ^{१७}रोचमाना दीप्यमाना
^{१८}वक्षः त्वदीयं रूपम् ^{१९}आविः ^{२०}कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगांश्चर्विया प्रथानाम् ।

अपैजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।
अप । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

^१अरुणासः लोहितवर्णाः ^२रुशन्तः दीप्यमानाः ^३गावः रश्मयः । ‘किरणा गावः’
इति रश्मिनामसु पाठात् । ^४सुभगाम् ^५उर्विया उर्वी विस्तीर्णां ^६प्रथानां प्रथमानां ^७सीम् एनामुपोदेवतां
^८वहन्ति । सेयमुपोदेवता ^९शूरो ^{१०}अस्तेव वीरः क्षेप्तेव ^{११}शत्रून्^{१२} ^{१३}तमः ^{१४}अपैजते अपगमयति ।
^{१५}वोळ्हा सेनायाः ^{१६}अजिरो ^{१७}न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा^{१८} बाधते तथा^{१९} तमांसि ^{२०}बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामनृष्वे रयि दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुग । उत । ते । सुपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वभानो ।
सा । नः । आ । वह । पृथुयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इष्यध्वै ॥ ४ ॥

हे उपो देवि ^१पर्वतेषु ^२उत दुर्गेष्वपि ^३अवाते गमनसाधनरहिते देशे ^४सुपथा सुपथानि मार्गाणि
^५सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ^६ते तव भवन्ति । ^७स्वभानो हे स्वप्रकाशे ^८अपः अन्तरिक्षमाकाशम् ।
‘आपः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा ^९तरसि । ^{१०}पृथुयामन् पृथुरथे ^{११}ऋष्वे
दर्शनीये ^{१२}दिवो ^{१३}दुहितः अन्तरिक्षसुते हे उपो देवि ^{१४}सा त्वम् ^{१५}इष्यध्वै एषणीयं ^{१६}रयि धनं ^{१७}नः
अस्मभ्यम् ^{१८}आ ^{१९}वह ॥

सा वह॒ योक्ष॑भिर॒वातोषो॑ वरं॒ वह॑सि॒ जोष॑मनु ।

त्वं दि॒वो दु॒हित॒र्या ह॑ दे॒वी पु॒र्वहू॑तौ म॒हना॑ दर्श॒ता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह॒ । या । उ॒क्षऽभिः । अवा॑ता । उ॒र्षः । वरं॑ । वह॑सि । जोष॑म् । अनु॒ ।

त्वम् । दि॒वः । दु॒हितः । या । ह॒ । दे॒वी । पु॒र्वऽहू॑तौ । म॒हना॑ । दर्श॒ता । भूः ॥ ५ ॥

हे ऽउषः ऽसा त्वं ऽवरं धनं म॒ह्यम् ऽआ ऽवह । ऽया त्वम् ऽअवाता अप्रतिगता ऽजोषं
प्रीतिम्' ऽअनु ऽउक्षभिः अनङ्घ्रिद्विरक्षैर्वा स्तोत्रभ्यो वरं ऽवहसि । किंच हे ऽदिवो ऽदुहितः
अन्तरिक्षमुते ऽया ऽत्वं ऽदेवी श्रोतमाना ऽपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके ऽम॒हना पूजनीया
भवसि' सा त्वं ऽदर्शता दर्शनीया ऽभूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन
सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वय॑श्चि॒द्रम॑ते॒रप॑प्त॒न्नरं॑श्च॒ ये पि॑तुभाजो व्यु॒ष्टौ ।

अ॒मा म॑ते वह॒सि भू॒रिं वा॑ममु॒षो दे॒वि दा॑गु॒षे म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

उत् । ते । वयः । चि॒त् । वस॑तेः । अ॒प॒प्त॒न् । नरः । च । ये । पि॒तुऽभाजः । वि॒ऽऽष्टौ ।

अ॒मा । म॑ते । वह॒सि । भू॒रिं । वा॑मम् । उ॒र्षः । दे॒वि । दा॑गु॒षे । म॒र्त्याय॑ ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ऽते तव ऽव्युष्टौ सत्यां ऽवयश्चित् पक्षिणोऽपि ऽवसतेः निवासस्थानात्
ऽडत् ऽअपप्तन् उत्पतन्ति । ऽये ऽपितुभाजः हविषां संभक्तारः अन्नस्योपार्जका वा । 'पितुः'
इत्यन्ननामसु पाठात् । ऽनरः तेऽपि ऽच उत्पतन्ति । किंच हे ऽउषो ऽदेवि त्वम् ऽअमा समीपे
ऽसते वर्तमानाश्च ऽदागुषे हविषां प्रदात्रे ऽमर्त्याय ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं धनं ऽवहसि ॥ ॥ ५ ॥

'एषा स्या' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा
स्या' इति । 'उपस्यं तु' इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उपोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्चिन-
शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

ए॒षा स्या नो॑ दु॒हिता दि॒वो॒जाः क्षि॒तीरु॑च्छन्ती॒ मानु॑षीरजीगः ।

या भा॒नुना॑ रु॒शता॑ रा॒म्यास्व॑ज्ञायि॒ तिर॑स्त॒मस॑श्चि॒दक्तू॑न् ॥ १ ॥

ए॒षा । स्या । नः । दु॒हिता । दि॒वऽजाः । क्षि॒तीः । उ॒च्छन्ती॑ । मानु॑षीः । अ॒जीग॑रिति ।

या । भा॒नुना॑ । रु॒शता॑ । रा॒म्यास्व॑ । अ॒ज्ञायि॑ । ति॒रः । त॒मसः । चि॒त् । अ॒क्तू॑न् ॥ १ ॥

ऽएषा ऽस्या सा ऽदिवोजाः दिवो जाता अत एव ऽदुहिता दिवः पुत्री उषाः ऽनः
अस्मदर्थम् ऽउच्छन्ती तमोसि वर्जयन्ती ऽक्षितोः प्रजाः ऽमानुषीः ऽअजीगः उद्गिरति । 'जिगति-
गिरिनिर्गमां वा' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । ऽया ऽरुशता दीप्यमानेन

१भानुना युक्ता १राम्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफ्यकारयोर्व्यन्ययः । १अक्तुन् नक्षत्रादिनेजांसि
१तमसश्चित् तमांसि च १तिरः तिरस्कुर्वती १अज्ञायि दृश्यते? ॥

वि तद्ययुररुणयुग्मिरश्वैश्चित्रं भान्त्युपसश्चन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम् ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । युयुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उपसः । चन्द्ररथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

१चन्द्ररथाः कान्तिरथाः । ‘चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः’ (निरु. ११.५) इति यास्कः ।
ताः १उपसः १तत् तदानीं प्रातःकाले १बृहतः बृंहणशीलस्य^१ १यज्ञस्य^१ १अग्रं मुखं १नयन्तीः
संपादयन्त्यः १अरुणयुग्मिः अरुणवर्णयुक्तैः १अश्वैः १वि १ययुः विस्तीर्णं यान्ति । १चित्रं यथा
भवति तथा १भान्ति च । १ऊर्म्यायाः रात्रेः । ‘अक्तुः ऊर्म्या’ इति रात्रिनामसु पाठात् । १तमः १वि
१बाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुष उपसो मर्त्याय ।

मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधत्ते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उपसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरवत् । पत्यमानाः । अवः । धातु । विधत्ते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे १उपसः १दाशुषे हविषां^१ दात्रे^१ १मर्त्याय १श्रवः कीर्ति १वाजं बलम् १इषम् अन्नम्
१ऊर्जं रसं च १वहन्तीः वहन्त्यो यूयं १मघोनीः धनवत्यः १पत्यमानाः गच्छन्त्यः १अद्य १विधत्ते
परिचरते मह्यं १वीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् १अवः अन्नम् । ‘सिनम् अवः’ इत्यञ्जनामसु पाठात् ।
१रत्नं धनं च । ‘श्वात्रं रत्नम्’ इति धननामसु पाठात् । १नि १धातु नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधत्ते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उपासः ।

इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वो । विधत्ते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उपसः ।

इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । स्म । मावते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

हे १उपसः १इदा १हि इदानीमेव १वः युष्माकं १विधत्ते परिचरते दातुं १रत्नं धनम् १अस्ति ।
१इदा हि इदानीमेव १वीराय प्रेरयित्रे हविषां १दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । १इदा हि
इदानीमेव १विप्राय प्राज्ञाय १जरते स्तुवते^१ दातुं वो रत्नमस्ति । १यत् यस्मिन् विप्रे १उक्था
उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते १मावते भस्मदृशाय यजमानाय^१ तद्वत् १नि १वहथ । १पुरा १चित्
पुराणि रत्नं मह्यं दत्तम् ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-अहृदयत । २. ख-झ-न-भ-श-बृंहणस्य । ३. ख-झ-न-भ-‘यज्ञस्य’
नास्ति । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-हवीषि प्रदात्रे । ५. ख-घ-झ-न-भ-‘स्तुवते’ नास्ति । ६. झ-जनाय ।

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

व्यर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवेदेवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उपः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरसः । गृणन्ति ।
वि । अर्केण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवदेवहूतिः ॥ ५ ॥

हे उषो^१ । अद्रिसानो आदृतसानो^२ । ते तव प्रसादात् इदा^३ । हि सद्य एव गवां गोत्रा^४
संघात् अङ्गिरसो गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तरं— ‘ गवां गोत्रमुदृजो यदङ्गिरः ’
(क्र. सं. २. २३. १८) इति । व्यर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि विभिदुः तस्मांसि विदार-
यन्ति च । नृणां नेतृणां तेषामङ्गिरसां देवहूतिः देवविषया स्तुतिः सत्या सत्यफला^५ अभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीहिरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नवत् । नः । भरद्वाजवत् । विधते । मघोनि ।
सुवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि । उरुगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितः उपः प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव नः अस्मदर्थम् उच्छ तस्मांसि वर्जय ।
हे मघोनि भरद्वाजवत् विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः ।
तथा च ब्राह्मणं— ‘ प्राणो वै भरद्वाजवत् ’ इति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं सुवीरं कल्याणपुत्र-
पौत्रादियुक्तं रयिं धनं रिरीहि देहि । किंच नः अस्मभ्यम् उरुगायं बहुभिर्गातव्यं श्रवः अन्नम्
अधि धेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ॥ ६ ॥

‘ वपुर्नु तत् ’ इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा
चानुक्रम्यते— ‘ वपुर्वैकादश मारुतम् ’ इति । द्यूबहे दशरात्रे पष्ठेऽहनि आग्निमारुत इदं
सूक्तं मारुतनिविधानम् । सूत्रितं च— ‘ इविष्यान्तं वपुर्नु तत् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवे
पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य ‘ प्र चित्रमर्कम् ’ इति याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति
नवानुयाजाः ’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशने मारुते पशौ ‘ प्र चित्रमर्कम् ’ इत्येषैव
याज्या । सूत्रितं च— ‘ प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मर्तेष्वन्यदोहसे पीपायं सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपायं । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊर्धः ॥ १ ॥

वत् प्रसिद्धं समानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमान्तरम्—
‘ अज्येष्ठसो अकनिष्ठास एते ’ (क्र. सं. ५. ६०. ५) इति । नाम स्थिराणामपि नामकं धेनु

प्रीणयित् ^१पत्यमानं सर्वदा गच्छत् ^२वपुः मरुतां रूपं ^३चिकितुषे विदुषे स्तोत्रे ^४नु क्षिप्रम् ^५अस्तु प्रादुर्भवतु । ^६चित् इति पूरकम् । किंच तद्रूपं ^७मर्तेषु मर्त्यलोके ^८अन्यन् ओषधिवनस्पत्यादिकं ^९दोहसे कामान् दोहयुं ^{१०}पीपाय आप्याययति । किंच मरुतामेव निदेशात् ^{११}पृश्निः अन्तरिक्षं ^{१२}सकृत् संवत्सरस्य वर्षासु ^{१३}शुकं शुक्लवर्णम् ^{१४}ऊधः उदकं ^{१५}दुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृमणैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्नयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । ववृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृमणैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये ^१मरुतः ^२इधानाः ^३अग्नयो ^४न समिध्यमाना अग्नय इव ^५शोशुचन् दीप्यन्ते । ^६यत् ये मरुतः ^७द्विः द्विगुणं ^८त्रिः त्रिगुणं च ^९ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥ ^{१०}एषां मरुतां रथाः ^{११}अरेणवः रेणुरहिताः ^{१२}हिरण्ययासः हिरण्ययालंकाराश्च भवन्ति । ते ^{१३}मरुतः ^{१४}नृमणैः धनैः ^{१५}पौंस्यैभिः वलैः ^{१६}च ^{१७}साकं सार्धं ^{१८}भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तरं—‘ये पृषतीभिर्कृष्टिभिः’ (क. सं. १. ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळहुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरघ्यै ।

विदे हि माता महो मही वा सेत्पृश्निः सुभ्वे^३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळहुषः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरघ्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुभ्वे^३ । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३ ॥

^१मीळहुषः सेक्तुः ^२रुद्रस्य ^३पुत्राः ^४ये मरुतः ^५सन्ति ^६दाधृविः धरित्री पृश्निः अन्तरिक्षं ^७यांश्चो ^८नु यांश्च मरुतो नु ^९भरघ्यै भर्तु क्षमा भवति । ^{१०}विदे ^{११}हि सर्वज्ञाता हि ^{१२}महः महतामेषां ^{१३}माता ^{१४}सा पृश्निः ^{१५}मही महती । किंच ^{१६}सा ^{१७}पृश्निः ^{१८}सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय ^{१९}गर्भम् उदकम् ^{२०}आधात् आदधाति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वरन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यदुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

^१ये प्रसिद्धा मरुतः ^२जनुषः जनान् स्तोतृन् प्रति ^३अया अयेन गमनसाधनेन ^४न ईषन्ते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह । ^५अन्तः ^६सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव ^७अवद्यानि पापानि ^८पुनानाः शोधयन्तः । तथा च निगमान्तरं—‘प्राणा वै मरुतः स्वापयः’

१. ख-घ-झ-न-भ-श-‘रूपं’ नास्ति ।

२. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘विदुषे’ नास्ति ।

३. घ-मनुष्यलोके; त-य-श-मर्त्यलोकेषु । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-तेऽमी ।

(ऋ. ब्रा ३.१६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेशावस्थानं^१ दर्शितं भवति । शीघ्रगमित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणेति^२ द्रष्टव्यम् । यत् यदा शुचयः ईक्ष्यमाना मरुतः^३ जोषमनु स्तोतॄणां काममनु^४ निः^५ दुहे नितरां दुहन्त्युदकम् । तथा श्रिया दीपया अनु अनुगताः^६ तन्वम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः^७ उक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासौ महा नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षू । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । महा । नु । चित् । सुदानुः । अव । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

येषु प्रविष्टेषु मरुत्सु धृष्णु धर्षकं^१ मारुतं^२ नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रम्^३ आ^४ दधानाः उच्चारयन्तः^५ अयाः उपगच्छन्तः स्तोतारः^६ मक्षु क्षिप्रं^७ दोहसे कामान्^८ दुग्धं क्षमा भवन्ति । न इति संप्रत्यये । ये स्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामुद्दहारः^९ अयासः गन्तारो भवन्ति । महा महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति उग्रान् तान् । कुद्धान् सुदानुः शोभनहविर्दानो यजमानः^{१०} अव यासन् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति । न इति संप्रत्यये ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शर्वसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अथ स्मैषु रोदसी स्वशौचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शर्वसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

अथ । स्म । एषु । रोदसी । स्वशौचिः । आ । अमवत्सु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

ते मरुतः^१ उग्राः^२ शर्वसा बलेन वेगेन^३ युक्ताः^४ धृष्णुषेणाः^५ धर्षकसेनाः^६ सुमेके^७ सुरूपे^८ उभे^९ रोदसी आवाश्रित्य^{१०} युजन्त योजयन्ति । वृष्टया पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः । अध स्म अपि च^{११} येषु^{१२} येषु^{१३} मरुत्सु^{१४} रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक्^{१५} स्वशौचिः स्वदीप्तिर्वर्तते^{१६} अमवत्सु बलवत्सु तेषु^{१७} रोकः दीप्तिः बाधको वा^{१८} न आ^{१९} तस्थौ न तिष्ठति । न निःसरत्येवेत्यर्थः ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्चश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवमो अनमीशू रजस्तूवि रोदसी पथ्या याति सार्धन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्चः । चित् । यम् । अजति । अरथीः ।

अनवमः । अनमीशूः । रजऽतूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । सार्धन् ॥ ७ ॥

हे मरुतः^१ वः^२ युष्माकं संबन्धी^३ यामः^४ रथः^५ अनेनः^६ पापरहितं यथा भवति तथा^७ अस्तु प्रादुर्भवतु । किंच^८ यं यामम्^९ अरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः^{१०} । असारथिरपि स्तोता

१. ख-झ-न-भ-प्राणिरूपेणा^१ । २. ख-झ-भ-नामाधि^२; त-न-श-तामधि^३ । ३. ख-झ-त-न-भ-श-आ^४ नास्ति । ४. झ-वेगेन वा । ५. ख-झ-त-न-भ-श-येषु; घ-झ-एषु; य-तेषु । ६. ख-झ-त-न-भ-रथिररथिः ।

वअजति प्रेरयति स रथः^१ वअनश्चश्चित् अश्चरहितोऽपि वअनवसः पथ्यदनरहितः वअनमीशुः पाश-
रहितोऽपि वरजस्तुः उदकस्य प्रेरकः वसाधन् स्तोतृणां कामान् साधयन् वरदुसी द्यावापृथिव्यां
वपथ्याः पथोऽन्तरिक्षमार्गान् ववि वयाति विविधं गच्छति ॥

नास्य वृता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वार्जसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वृता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वार्जऽसातौ ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्सु । सः । व्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥ ८ ॥

हे वमरुतः ववार्जसातौ संग्रामे वयम् वअवथ रक्षथ वअस्य जनस्य ववर्ता प्रेरकः वन वअस्ति ।
अस्य वतरुता वनु हिंसिता च वन अस्ति । वअध अपि च वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे धने वा वगोषु
ववा वप्सु वा निमित्तभूतेषु वयम् अवथ वसः^२ वपार्ये संग्रामे वद्योः दीप्तस्यापि^३ विजिगीषोर्वा शत्रोः
वव्रजं गवां संघं वदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वतवसे । भरध्वम् ।

ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मखेभ्यः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा वतुराय त्वरिताय वस्वतवसे स्वभूतबलाय वमारुताय
मरुतां गणाय वचित्रं दर्शनीयम् वअर्कम् अन्नं हविः । 'स्वधा अर्कः' इत्यन्नामसु पाठात् । वप्र
वभरध्वम् । त्वत्सहायभूताः^४ ऋत्विजस्त्वं च सर्वं यूयं प्रभरत । यथा लोके बहुध्वंकार्यक्रेषु
मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति
बहुवचनप्रयोगः । वये मरुतः वसहांसि शत्रूणां बलानि वसहसा बलेन वसहन्ते अभिभवन्ति
वमखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् वपृथिवी वरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तभूता-
नामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्यवमर्शः । यथा महाभाष्ये—'अथ शब्दानुशासनम् ।
केषां शब्दानाम्' (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत्पुच्यवसो जुहो^३ नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अघृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषीमन्तः । अध्वरस्येव । दिद्युत् । तृषुच्यवसः । जुहोः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत् । जन्मानः । मरुतः । अघृष्टाः ॥ १० ॥

वमरुतः वअध्वरस्येव यज्ञस्येव वदिद्युत् द्योतमानाः वतृषुच्यवसः क्षिप्रगमनाः वअग्नेः
वजुहो वन रश्मय इव वत्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः वअर्चत्रयः अर्चनीयाः वधुनयो वन सपत्नान्
कम्पयन्त इव ववीराः शूराः वभ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः वअघृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

१. त३-श-यामः । २. ख-झ-त-न-म-श-'सः' नास्ति । ३. ख-दीप्तस्य; झ-त-न-म-श-
दीप्तस्यास्य । ४. ख-झ-न-म-त्वत्सहायप्रभूताः ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नार्प उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत् ऽऋष्टिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आपः । उग्राः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

‘तं प्रसिद्धं वृधन्तं वर्धमानं भ्राजदृष्टिं भ्राजमानऋष्टिं रुद्रस्य सूनुं पुत्रं मारुतं मरुद्गणं हवसा स्तोत्रेण आ विवासे परिचरामि । किंच दिवः स्तोतुः शुचयः निर्मलाः मनीषाः स्तुतयः उग्राः उदूणाः शर्धाय मारुताय बलाय । ‘तृक्षः शर्धः’ इति बलनामसु पाठात् । आपः आप्रवन्तः गिरयो न मेघा इव । ‘गिरिः व्रजः’ इति मेघनामसु पाठात् । अस्पृधन् अस्पृधन्ते ॥ ८ ॥

‘विशेषां वः’ इत्येकादशच पष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते— ‘विशेषां मैत्रावरुणम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ ‘आ यातं मित्रावरुणा’ इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— ‘आ यातं मित्रावरुणा सुशस्या नो मित्रावरुणा हव्यजृष्टिम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ०. ८) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘प्र यद्वाम्’ इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तुतः । तथा च सूत्रितं— ‘प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पृधन्ना गोमता नासत्या रथेन’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

विशेषां वः सुतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृध्व्यै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जनाँ अस्मा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विशेषान् । वः । सुताम् । ज्येष्ठऽतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । वावृध्व्यै ।

सम् । या । रश्माऽईव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । अस्मा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

विशेषां सुतां मध्ये ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ वः वां गीभिः स्तुतिभिः वावृध्व्यै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । या यौ द्वा द्वौ सहितौ अस्मा विश्वमौ । ‘त्रिरश्रिं हन्ति क्षतुरश्रिः’ (ऋ. सं. १. १५२. २) इति निगमान्तरेणासाम्यं दर्शितम् । यमिष्टा यन्तृतमौ स्वैः आत्मायै बाहुभिः रश्मेव रश्मिनेवाश्वान् जनान् सं यमतुः संयच्छतः^१ । बाहुभिरिति बाहुवचनं पूजार्थम् ॥

इयं मद्रां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बहिरिच्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्रौ वरूध्यं सुदान् ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीते । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अधृष्टम् । छर्दिः । यत् । वाम् । वरूध्यम् । सुदान् इति सुऽदान् ॥ २ ॥

१. व-क्ष-त-न-श-अस्पृधन्ते; ऋ-व-स्पृधन्ते । २. ख-विशेषां देवानाम् । ३. ख-व-क्ष-त-न-भ-श-संयच्छतः ।

हे मित्रावरुणौ वं युवां मत् मम ह्यं मनीषा स्तुतिः प्र स्तुणीते प्रवृत्तादयति ।
 प्रिया हे प्रियौ युवां नमसा अन्नेन हविषा सह उप गच्छति च । युवयोः वहिः यज्ञम्
 अच्छ अभिगच्छति च । हे मित्रावरुणौ नः अस्मभ्यम् अष्टम् अनभिभूतं छिदं
 गृहं यन्तं प्रयच्छतम् । हे सुदानू शोभनदानौ वं युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं यत्न गृहं
 वरुण्यं शीतवातातपानां वारयितुं भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा ह्यमाना ।

सं यावमस्थो अपसेव जनान्श्रुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । ह्यमाना ।

सम् । यौ । अमःस्थः । अपसाऽइव । जनान् । श्रुधिऽयतः । चित् । यतयः । महित्वा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ सुशस्ति शोभनशंसनं नमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा ह्यमाना
 स्तूयमानौ वा प्रिया विश्वस्य प्रियौ उप वा यातम् उपागच्छतम् । यौ महित्वा महत्त्वेन
 युक्तौ युवां श्रुधीयतः श्रुधिमन्त्रं यज्ञो वात्मन इच्छतो जनान् अमःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः ।
 'अपः अमः' इति कर्मनामसु पाठात् । अपसेव कर्मणेव स यतयः संयच्छतः ॥

अश्वा न या वाजिनां पुतबन्धू क्रता यद्रभेमदितिर्भर्य्यै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिनां । पुतबन्धू इति पुतऽबन्धू । क्रता । यत् । गर्भम् । अदितिः । भर्य्यै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्तीय । रिपवै । नि । दीधरिति दीधः ॥ ४ ॥

या यौ अश्वा न अश्वाविव वाजिनां वाजिनौ बलिनौ पुतबन्धू पुतस्तोत्रौ क्रता
 सत्यौ च । यत् यौ गर्भं गर्भभूतौ अदितिः देवी भर्य्यै बभार । किंच या यौ
 जायमाना जायमानावेव महि महतः महान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ मर्तीय
 मर्त्यौ रिपवे हिंसाय घोरा घोरौ घातकौ नि दीधः निदधारादितिः स्वोदरे ॥

विश्वे यद्वा मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।

परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदग्वासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । मंहना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवासः । अदधुः । सजोषाः ।

परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अदग्वासः । अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे सर्वे देवासः देवाः सजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः यत् यौ वं युवां मंहना
 महत्त्वेन मन्दमानाः स्तुवन्तः क्षत्रं बलम् अदधुः घतवन्तः । किंच यत् यौ युवाम्
 उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ परि भूयः परिभवथः तयोयुवयोः अदग्वासः
 अहिंसिताः अमूराः अमूढाः स्पशः रश्मयश्चरा वा सन्ति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्द्दहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।

दृहो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्धां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृहेथे इति । सानुम् । उपमात् ऽईव । द्योः ।

दृहः । नक्षत्रः । उत । विश्वऽदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् १अनु १द्यून् दिवसे दिवसे १क्षत्रं बलं १धारयेथे १हि । १द्योः
अन्तरिक्षस्य १सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा १दृहेथे दृढीकृतम् । १उपमादिव । उप-
मीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । १दृहः
युवाभ्यां दृढीकृतश्च मेघः १नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्याप्तवान् १उत अपि च १विश्वदेवः सूर्यः
१भूमिं १धां दिवं च १आयोः मनुष्यस्य । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १धासिना
अग्नेन हविषा । 'क्षुत् धासिः' इत्यग्नेनामसु पाठात् । आप्यायितः सन् १आतान् आतनोति
युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सन्नं सभृतयः पूणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विप्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्या । आ । यत् । सन्नं । सऽभृतयः । पूणन्ति ।

न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पयः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १विप्रं प्राज्ञं यजमानम् । 'विप्रः विप्रः' इति मेधाविनामसु
पाठात् । १धैथे धारयथः १जठरम् उदरं १पृणध्या सोमेन पूरयितुम् । १यत् यदा १सभृतयः
सह त्रियमाणा ऋत्विजः १सन्नं यज्ञसदनम् १आ १पूणन्ति आपूरयन्ति । १विश्वजिन्वा हे
विश्वजिन्वानौ १यत् यदा १पयः जलं भवद्भ्यां ग्रहितं तदा १युवतयः नद्यः दिशो वा १न
१मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । १अवाताः अशुष्काश्च १वि १भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद्वा सत्यो अरतिः कृते भूत् ।

तद्वा महित्वं घृताभावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । कृते । भूत् ।

तत् । वाम् । महित्वम् । घृतऽअनौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १सुमेधाः प्राज्ञः १जिह्वया वाचा १सदं सर्वदा १इदं जलम् १आ
वाचने । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारत् वाचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यासृचि जलस्य
प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिदंशब्देन परासृच्यते । १यत् यदा १वां युवयोः १अरतिः
अभिगता १कृते यज्ञे १सत्यः मायारहितः १आ १भूत् आभवति हे १घृताभावस्तु १तत् १महित्वम्
अपेक्षितप्रदातृत्वलक्षणं १वां युवयोः १अस्तु । किंच १युवं युवां १दाशुषे दाशुषो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी ॥ १अंहः पार्ष १वि १चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्प्रिया धाम युवधिना मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पर्धन् । प्रिया । धाम । युवधिना । मिनन्ति ।

न । ये । देवार्थः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञऽमात्रः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ^१ वां युवयोः^२ प्रिया प्रियाणि^३ धाम धामानि कर्माणि^४ युवधिना युवाभ्यां विहितानि^५ यत् ये^६ अयजन्तो जनाः^७ स्पर्धन् स्पर्धमानाः^८ प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः देवाः ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण^९ न युज्यन्ते । मर्ताः मनुष्याश्च ओहसा^{१०} न युज्यन्ते । ये च अप्यः । अपः कर्म । तद्वन्तः^{११} अयज्ञसाचः न^{१२} यज्ञयुक्ताः^{१३} वृथाकर्माणि कुर्वन्त^{१४} इत्यर्थः^{१५} । ये च न पुत्राः । पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुपपद्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तामो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आद्वां ब्रवाम सत्यान्युक्था नर्किर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चिन् । निऽविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नर्किः । देवेभिः । यतथः । महित्वा ॥ १० ॥

यत् यदा कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः । 'उशिजः कीन्तामः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा के चित् बहुवाः मनानाः अस्यादीन् स्तुवन्तः निविदः शंसन्ति । आत् तथा सति वां युवाभ्यां सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिः अन्यैर्देवैः सह नर्किः यतथः न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छुर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्वावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रेण वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वाम् । छुर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनजन् ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणौ अवोः अवतोः वां युवयोः अभिष्टौ अभिगमने छुर्दिषः गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ । युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु युवोः युवयोः संबन्धि^१ युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम् अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः—'अस्कृधोयुर्कृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निरुक्तं भवति' (निरु. ६. ३) इति । इत्था सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यत् यदा गावः स्तुतयः अनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा च ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं धृष्णुं शत्रूणां धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनजन् यजमाना युज्युः ॥ १० ॥

१. ख-क्ष-त-भ-ये यज्ञः; न-ये यज्ञाः; श-ये यजमानाः । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-यज्ञयुक्ता न । ३. ख-त-न-श-कुर्वन्तीत्यर्थः; श-भ-कुर्वतीत्यर्थः । ४. ख-क्ष-न-भ-'संबन्धि' नास्ति । ५. ख-क्ष-न-भ-तदा ।

‘श्रुष्टी वाम्’ इत्येकादशार्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्यौ’ इति । ‘प्र सम्राजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ’ इत्येते जगत्यौ शिष्टा-
स्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेयूक्त्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रा-
वरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
तृतीयसवने ‘इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’ इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबन्तं बृहस्पते’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्त्ये तृतीयसवने
‘इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य’ इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा मधुमत्त-
मस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजघ्नै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय महे आववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञः । उद्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तबर्हिषः । यजघ्नै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आववर्तत् ॥ १ ॥

‘महे मंहनोयौ हे’ इन्द्रावरुणौ ‘वां युवयोरर्थे’ श्रुष्टी क्षिप्रः । तथा च यास्कः—‘श्रुष्टीति
क्षिप्रनामाश्रु अष्टीति’ (निरु. ६. १२) । ‘यज्ञः सोमः’ सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः ‘अद्य’ ‘आ
समन्तात्’ ‘उद्यतः’ प्रवृत्तः । ‘यः सोमः’ मनुष्वत् मनोरिव ‘वृक्तबर्हिषः’ स्तीर्णबर्हिषः यजमानस्य
‘इषे’ अर्घ्यार्थं ‘महे महते’ सुम्नाय सुम्नाय च ‘यजघ्नै यष्टुं वाम्’ आववर्तत् आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मा ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणाम् । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतम् ।

मघोनाम् । मंहिष्ठा । तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृत्रऽतुरा । सर्वऽसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ‘ता तौ प्रसिद्धौ युवां’ श्रेष्ठा श्रेष्ठौ ‘देवताता देवतातां यज्ञे’ ‘इष्टिः देवताता’
इति यजनामसु पाठान् । ‘तुजा धनानां प्रेरकौ’ ‘हि’ ‘भूतं’ भवतम् । किंच ‘ता तौ’ ‘हि’ युवां
‘शूराणां मध्ये’ ‘शर्विष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ’ भूतम् । किंच ‘मघोनां’ दानवतां ‘मंहिष्ठा दातृत्वमौ’
‘तुविशुष्मा बहुबलौ’ ‘ऋतेन मघेन’ ‘वृत्रतुरा शत्रूणां हिसकौ’ ‘सर्वसेना कृच्छसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूयैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूयैः । सुम्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चकाना ।

वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषक्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

२. ख-न-ज-म-मघोनां देवानाम् ।

हे भरद्वाज ऽनमस्येभिः स्तुत्यैः ऽशूपैः बर्लैः । 'शूपम्' इति बलनामसु पाठान् । ऽमुञ्जेभिः सुखैश्च सर्वैः ऽचक्षानां स्तुतां ॥ कायानिः शब्दकर्मा । तस्य लिटिः कानचि रूपमिदम् ॥ ऽता ताविन्द्रा-वरुणौ ऽगृणीहि स्तुहि । ऽअन्यः तयोरन्य इन्द्रः ऽवृत्रं वृत्रनामकमसुरं ऽवत्रेण ऽहन्ति । ऽअन्यः वरुणः ऽविप्रः प्राज्ञः ऽवृत्रनेषु स्तोतृणामुद्भवेषु रक्षितुं ऽशवसा बलेन ऽमिपक्तिं संगच्छते ॥

शाश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वर्गूर्ताः ।

प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमूर्वी ॥ ४ ॥

प्राः । च । यत् । नराः । च । वावृधन्त । विश्वे । देवासः । नराम् । स्वऽर्गूर्ताः ।

प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

ऽनरां नृणां मनुष्याणां मध्ये ऽशाश्च स्त्रियश्च । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति यास्कवचनात् । ऽनरश्च पुरुषाश्च ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषात् देश्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंवस्त्रिदेशः ॥ ऽस्वर्गूर्ताः स्वयमुद्यताः ऽयन् यदा ऽवावृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते^१ तदा हे इन्द्रावरुणौ ऽमहित्वा महत्त्वयुक्तौ ऽएभ्यः स्तोतृभ्यः ऽप्र ऽभूतं प्रभवत् ॥ हे द्यौः पृथिवि ऽच उभे ऽउर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुषङ्गः ॥

स इत्सुदानुः स्वर्वां क्रुतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विपस्त्रेहास्वान्वंसद्रयि रयिवत्श्च जनान् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुऽदानुः । स्वऽवान् । क्रुतऽवा । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विपः । त्रेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिम् । रयिऽवत् । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्रा इन्द्रौ ऽवरुणा हे वरुणौ ॥ इनरेतयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां हस्वञ्छान्दसः ॥ ऽवां युवाभ्यां ऽयः यजमानः ऽत्मन् आत्मनैव ऽदाशति हवींषि ददाति ऽस ऽइत् स एव ऽसुदानुः शोभनदानो भवति । ऽस्ववान् धनवांश्च ऽक्रुतावा यज्ञवांश्च भवति । किंच ऽसः ऽदास्वान् दानवान् ऽद्विपः द्वेष्टुः ऽइषा अग्नेन जयलब्धेन सह ऽत्रेत् प्राप्येत । अपि च ऽरयि धनं ऽरयिवत् धनवतः ऽजनान् पुत्रान् ऽच ऽवंसत् संभजेत्^२ ॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धृत्यो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽध्वराम् । देवा । रयिम् । धृत्यः । वनुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । श्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

ऽदेवा देवौ स्तुयमानौ हे ऽइन्द्रावरुणौ ऽयुवं युवां ऽदाश्वध्वराय दत्तहविष्काय ऽवसुमन्तं धनानुबन्धिनं ऽपुरुक्षुं बह्वक्षं पूर्णयशस्कं वा ऽयं यादशं ऽरयिं धनं ऽधृत्यः प्रयच्छथः । ऽयः ऽअपि च ऽवनुषां हिंसकानाम् ऽअशस्तीः अकीर्तीः । शत्रुकृतान्ययशंसीत्यर्थः । ऽप्र ऽभनक्ति प्ररुजति ऽसः तादृशो रयिः ऽअस्मे अस्मासु ऽस्यात् भूयात् ॥

१. य-स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति । २. ख-झ-म-संभजते; न-श-संभजेत ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र मद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सु॒त्रात्रः । दे॒वऽगो॒पाः । सू॒रिऽभ्यः । इन्द्रा॒वरु॒णा । र॒यिः । स्या॒त् ।

येषा॑म् । शुष्मः । पृ॒त॒नासु । सा॒ह्वान् । प्र । म॒द्यः । द्यु॒म्ना । ति॒रते । ततु॑रिः ॥ ७ ॥

उत अपि च इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः नः अस्मभ्यं सुत्रात्रः सुरक्षः देवगोपाः । देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तथाविधः । रयिः धनं स्यात् भूयात् । किंच येषाम् अस्माकं शुष्मः बलं पृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता ततुरिः हिंसकश्च सन् द्युम्ना यशसि सद्यः एव प्र तिरते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्या गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रा॒वरु॒णा । गृ॒णा॒ना । पृ॒ङ्क्तम् । र॒यिम् । सौ॒श्रव॒साय॑ । दे॒वा ।

इ॒त्या । गृ॒णन्तः । म॒हि॒नस्य॑ । श॒र्धः । अ॒पः । न । ना॒वा । दुः॒ऽइ॒ता । तरे॑म ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ गृणाना स्तूयमानौ युवां नः अस्मभ्यं सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वाय रयिं धनं नु क्षिप्रं पृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच देवा हे देवौ महिनस्य महतोयुवयोः शर्धः बलम् इत्या इत्थं गृणन्तः स्तुवन्तो वयं दुरिता दुरितानि नावा अपो न उदकानीव तरेम ॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्चं देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिव्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सम॒रा॒जे । बृ॒हते॑ । म॒न्म । नु । प्रि॒यम् । अ॒र्चं । दे॒वाय॑ । वरु॒णाय॑ । स॒प्रथः॑ ।

अ॒यम् । यः । उ॒र्वी इति॑ । म॒हि॒ना । म॒हि॒व्रतः॑ । क्र॒त्वा । वि॒भा॒ति । अ॒ज॒रः । न । शो॒चि॒षा ॥ ९ ॥

हे स्तोतः सम्राजे आज्ञया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं मप्रथः सर्वतः पृथुः । तथा च यास्कः—'सप्रथाः सर्वतः पृथुः' (निरु. ६. ७) इति । मन्म स्तोत्रं नु अद्य प्र अर्चं प्रोच्चारय । अयं यः योऽयं वरुणः महिना महिना युक्तः महिव्रतः महाकर्मा क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः अजरो न जरारहितश्च उर्वी विस्तीर्णं वावापृथिव्यौ शांतिं दीप्त्या विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अघ्वरं देववीतये प्रति स्वसंरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रा॒वरु॒णा । सु॒त॒ऽपौ । इ॒मम् । सु॒तम् । सो॒मम् । पि॒ब॒तम् । म॒द्यम् । धृ॒त॒व्र॒ता ।

यु॒वोः । रथः । अ॒घ्व॒रम् । दे॒वऽवी॒तये॑ । प्र॒ति । स्व॒सं॒रम् । उप॑ । या॒ति । पी॒तये॑ ॥ १० ॥

१. स-म-सौश्रवसाय; श-न-सुयशस्त्वाय; श-सुयशस्त्वाय । २. स-श-न-म-महिव्रतो महाव्रतः

‘इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ’ सुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां मधं मदकरं सुतम् अभिषुतम् इमं सोमं पिबतम् । किंच धृतव्रता हे धृतकर्माणां युवाः युवयोः पृथः अध्वरम् उद्दिश्य देववीतये देवानां पानार्थं पीतये युवयोरपि सोमपानार्थं स्वस्वरे मार्गं प्रति उपयाति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्ध्रः परिषिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्ध्रः । परिऽसिक्तम् । अस्मे इति ।

आऽमद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥

‘इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ’ वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां मधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं रसवन्तं वृष्णः वर्षितारं सोमस्य सोमम् वा वृषेथाम् अक्षीतम् । तथा च शतपथ-ब्राह्मणं—‘यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमक्षीतेत्येवैतदाह’ (श. ब्रा. २. ४. २. २०) इति । वां युवयोरर्थे इदम् अन्ध्रः सोमरूपमद्यम् अस्मे अस्माभिः परिषिक्ते पात्रेषु । अतः आसद्या उपविश्य अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे मादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ १२ ॥

‘सं वां कर्मणा’ इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—‘सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम्’ इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रं पूनत सूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘सं वां कर्मणेन्द्राविष्णु मदपती मदानामिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातः-सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते ‘सं वाम्’ इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिदैवतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । सोमातिरेके मार्ष्यदिनसवने ‘या विश्वात्माम्’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘या विश्वासां जनितारा मर्तानामिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्त्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘इन्द्राविष्णु मदपती’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘इन्द्राविष्णु पिबतम्’ इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अस्मेयं स्तोममहंते जातवेदसे’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णु अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णु इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवां कर्मणा स्तोत्रेण इषा हविषा च पसं हिनोमि सम्बद्धं प्रेरयामि । अपसः कर्मणः अस्य उक्त्यस्य पारे समासौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । किंच अरिष्टैः अनुपद्रवैः पथिभिः मार्गैः नः अस्मान् पारयन्ता पारं नयन्तौ युवां द्रविणं धनं धत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वासां जनिता मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या । विश्वासां । जनिता । मतीनाम् । इन्द्राविष्णू इति । कलशा । सोमधाना ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अकैः ॥ २ ॥

या यौ प्रसिद्धौ इन्द्राविष्णू विश्वासां सर्वासां मतीनां स्तोतीनां जनितारा जनितारौ ॥
'जन जनने' इत्यस्मात् धातोः तृचि इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात्
धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥ कलशा कलशौ सोमधाना
सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रायश्चस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू वामं युवां शस्यमानाः
उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः गिरः वाचः प्र अवन्तु प्राप्नुवन्तु । अकैः स्तोतृभिः गीयमानासः
गीयमानाः स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च प्र अवन्तु प्राप्नुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातुं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्तुक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।

सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्राविष्णू मदानां सोमानां मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः^१
अनुवादः । द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति
निष्पन्नं पदम् ॥ दधाना दधानौ युवां सोमम् अभि^२ वआ यातम् । मतीनां स्तोतृणां
स्तोमासः स्तोत्राणि उक्थैः शस्त्रैः सार्धं शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः वामं युवाम् अक्तुभिः
तेजोभिः सम् अञ्जन्तु^३ समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरौ मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिषाहः । इन्द्राविष्णू इति । सधमादः । वहन्तु ।

जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वामं युवाम् अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः
सधमादः सह माघन्तः अश्वासः अश्वाः वआ वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि
सर्वाणि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि
स्तोत्राणि गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च उप शृणुतम् ॥

इन्द्राविष्णु तर्पनयार्थं वां सोमस्य मदे उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजामि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु इति । तत् । तर्पनयार्थम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजामि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवयोः तत् कर्म तर्पनयार्थं स्तुत्यम् । किं तत् कर्मस्येत आह । सोमस्य मदे सति यत् उरु विस्तीर्णं चक्रमाथे विचक्रमाथे^१ । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः तथापि एकार्थत्वाद्भुवोरित्युच्यते । यच्च अन्तरिक्षं वरीयः उस्तरम् अकृणुतम् अकुरुतम् । यदपि च रजामि लोकान् सर्वान् । 'लोका रजामि' इति यास्कः । नः अस्माकं जीवसे जीवनाय अप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । वावृधाना । अग्राद्वाना । नमसा । रातहव्या ।

घृतासुती इति घृतस्य आसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।

समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमधानः ॥ ६ ॥

घृतासुती घृताक्षौ इन्द्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्धमानौ अग्राद्वाना सोमाग्रस्यै शुक्रस्य अत्तारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानैः अस्मे अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं प्रयच्छतम् । किञ्च युवां समुद्रः उदधिरिव स्थः भवथः । यतः सोमधानः सोमनिधानः कलशः भवथः ॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेषाम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरम् । पृणेषाम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

दत्ता हे दर्शनीयौ इन्द्राविष्णू युवां मध्वो^२ अस्य मदकरमिमं सोमस्य सोमं पिबतम् । किञ्च जठरम् उदरं पृणेषां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वां युवां^३ मदिराणि मदकराणि अन्धांसि सोमात्मकान्यन्नानि आ अग्मन् अभिगच्छन्तु । मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवं मदीयमाह्वानं च उप शृणुतम् ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श- 'विचक्रमाथे' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ-सोमस्य । ३. ख-झ-न-भ-श- 'मध्वो...युवां' नास्ति; घ-मध्वः मधुरस्य मधुरमस्य सोमस्य इमं सोमं पिबतं जठरं पृणेषां पूरयेथाम् । वां युवाम्; त-अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदरं सोमेन पृणेषां पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वां युवाम् ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् ।

त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां व जिग्यथुः शत्रूनजैष्टम् । न परा व जयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोः एनयोर्युवयोरमध्ये व कतरश्चन एकतरोऽपि न परा व जिग्ये न पराजैष्ट । हे विष्णो व इन्द्रश्च त्वं च युवां यत् यद्वस्तु प्रति व अपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं व सहस्रम् अमितं च वि तत् व ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभा जिग्यथुस्त्वयच्छावाकस्याभौ हि तौ जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये इति न हि तयोः कतरश्चन परा-जिग्ये इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितिन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते तान् ह स्म त्रित्वांचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाँल्लोकान्विक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तत्सहस्र-मितिमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम् ’ (ऐ. ब्रा. ६.१५) इति । यद्वा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ घृतवती भुवनानाम् ’ इति षड्च नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यापि जागतं द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ घृतवती षड् द्यावापृथिवीयं जागतम् ’ इति । आभिष्टविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ घृतवती भुवनानामभिश्चियेन्द्र ऋमुमि-र्वाज्वज्जिरिनि तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसवेषि वैश्वदेवशस्त्रे एष तृचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९. ५.) । आभिष्टविके तृतायेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ घृतेन द्यावापृथिवी ’ इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्चो जातः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा

द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मेणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतवती । भुवनानाम् । अभिऽश्चिया ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । सुपेशसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मेणा ।

विस्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिरेतसा ॥ १ ॥

‘द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ’ घृतवनी वसिष्ठो उदकवर्षा वा । ‘घने घृतम्’ इत्युदक-
नामसु पाठान् । भवत इति शेषः । ‘भुवनानां भूतानाम्’ अभिश्रिया अभिश्रयणीये’ भवत इति
सर्वत्रानुसंधेयम् । ‘उर्वी विस्तीर्णे’ पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च ‘मनुदुघे मधुन उदकस्य
‘दोग्ध्र्यौ’ मुपेक्षमा सुरूपे वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य ‘धर्मणा धारणेन’ विष्णुभिने पृथग्यारिणे
‘अत्रे नित्ये’ भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये वा भवतः^१ । अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रमत्तान्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असश्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचित्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असश्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिधारे । पर्यस्वती इति ।

घृतम् । दुहाते इति । सुकृते । शुचित्रते इति शुचित्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।

अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुःऽहितम् ॥ २ ॥

‘असश्चन्ती असज्यमाने व्युदस्यन्त्या वा’ भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुःपु-
द्गतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधास्त्वम्^२ । ‘पर्यस्वती उदकवर्षा’ । तथा च यास्कः—‘असज्य-
माने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवर्षा’ । निरु. ५.२ इति । ‘शुचित्रते शुचिक्रिये
द्यावापृथिव्यौ’ सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय ‘घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं’ दुहाते । अथ
प्रत्यक्षस्तुतिः । ‘रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ’ अस्य ‘भुवनस्य भूतजातस्य’ राजन्ती ईशाने युवाम् ‘अस्मे
अस्मासु’ रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं ‘सिञ्चतम्’ । ‘यत् रेतः’ मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजामिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । क्रजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रजामिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरूपाणि । सव्रता ॥ ३ ॥

‘धिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे’ रोदसी ‘वा युवाम्’ यः ‘मर्तः मर्त्यः
‘क्रजवे’ क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय ‘ददाश हवींषि ददाति’ सः मर्त्यः ‘साधति’ कामान्
साधयति । किंच ‘प्रजामिः पुत्रपौत्रादिभिः’ प्र जायते प्रवृद्धो भवति । ‘धर्मणः कर्मणः
‘परि उपरि’ युवोः युवयोः ‘सिक्ता सिक्तानि रेतोसि’ विषुरूपाणि नानावर्णानि ‘सव्रता समान-
कर्माणि भूतानि जायन्ते ॥ ३

१. ख-घ-स-न-भ-श-अभिध्रयणीयेन । २. य-धारकेन । ३. य-बहुकार्येति भावः । ४. ख-स-न-
भ-बहुधारम् ; श-बहुधारं त्वम् । ५. ख-स-न-भ- स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतवृधा ।

उर्वी पृथ्वी होतृव्यूँ पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृव्यूँ । पुरोहिते इति पुरऽहिते ।

ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्नम् । इष्टये ॥ ४ ॥

१ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या २ घृतेन उदकेन ३ अभिवृते आवृते ४ भवतः । ५ घृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यां च ६ घृतपृचा घृतसंपृक्ते च ७ घृतवृधा ८ घृतं वर्धयन्त्यां च ९ उर्वी विस्तीर्णे १० पृथ्वी प्रथिते च भवतः । ११ होतृव्यूँ यज्ञे १२ पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । १३ विप्राः प्राज्ञाः १४ स्तोतारः १५ ते १६ इत् द्यावापृथिव्यावेव १७ इष्टये यज्ञाय । ' होत्रा इष्टिः ' इति यज्ञनामसु पाठात् । १८ सुम्नं सुखम् १९ ईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।

मधुश्चुता । मधुदुधे इति मधुऽदुधे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।

दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता ।

महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

१ मधुश्चुता उदकस्य क्षारयित्वा २ मधुदुधे उदकदोषयो ३ मधुव्रते उदकार्यकर्माणौ ४ देवता देवताभूते ५ अस्मे अस्मासु ६ यज्ञं ७ द्रविणं धनं ८ च ९ महि महत् १० श्रवः यशः ११ वाजम् अश्वं १२ सुवीर्यं सुवीरत्वं च १३ दधाने दद्यात् १४ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या १५ नः अस्मान् १६ मधु मधुना १७ तृतीयै-कवचनस्य लुक् ॥ १८ मिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।

सरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनि वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा ।

सरराणे इति सम्ऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

१. स-ष-स-न-म-श-अपवृते । २. स-स-त-न-म-श-घृतवृधा । ३. स-होतृव्यूँ होतृभिर्वरणीये ।

४. स-स-न-म-मजाः ।

‘पिता वर्षस्य’^१ सेकृत्वेन पितृभूता^२ ष्टाश्च^३ माता धाक्त्वेन मातृभूता^४ पृथिवी^५ च उभे
 ‘नः अस्मभ्यम्’^६ ऊर्जम् अक्षं^७ पितृवतां यच्छताम् । किंच^८ विश्वविदा विश्वं जानन्त्या विश्वस्य
 वेद्यिभ्यो वा^९ सुदंसा सुकर्माणां^{१०} संरराणे परस्परपकार्योपकारकभावेन सह रममाणे^{११} ‘विश्वंभुवा’^{१२}
 सर्वस्य भावयिभ्यो^{१३} रोदसी द्यावापृथिव्यो^{१४} अस्मे अस्मासु^{१५} सनि संभजनये पुत्रादिकं^{१६} वाजं बलं
 रयिं धनं च^{१७} समिन्वतां संप्रेरयताम् ॥ १४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इति षडृचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यापं सवितृदेवताकम् । आद्यान्तिस्त्रो
 जगत्यश्चतुर्थ्याद्यास्तिस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु ष्य सावित्रं त्रिष्टुदन्तम्’^१ इति । सूक्त-
 विनियोगो लैङ्गिकः । चानुविधिकेऽहनि वैश्वदेवक्षेत्रे आधारतृचः सावित्रसूक्तस्थान आवर्तनयः ।
 सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रते हि द्यावापृथिवी’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवक्षेत्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तृचः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता
 हिरण्ययेत्यनूतिष्ठेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । दुवहे षड्मेऽहनि वैश्वदेवक्षेत्रे ‘उदु ष्य देवः सविता
 दमूनाः’ इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः’
 (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ‘वाममद्य’ इति याज्या ।
 सूत्रितं च—‘वाममद्य सवितर्वांसु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

उदु ष्य देवः सविता हिरण्यया ब्राह्म अयंस्तु सर्वनाय सुकर्तुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । ब्राह्म इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुकर्तुः ।

घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुदक्षः । रजसः । विधर्मणि ॥ १ ॥

‘देवः द्योतमानः’^१ सुकर्तुः सुकर्मा^२ ‘स्यः स प्रसिद्धः’^३ सविता^४ हिरण्यया हिरण्यया आर्भ्यायां^५
 ‘ब्राह्म’^६ सर्वनाय सुवनाय दानाय वा^७ उत्^८ ‘अयंस्तु उद्यच्छति । किंच^९ मखः संहर्तायः’^{१०} ‘युवा
 नित्यतरुणः’^{११} सुदक्षः सुप्रज्ञः^{१२} रजसः लोकयोदकस्य वा^{१३} विधर्मणि विधारेण स्थितः^{१४} ‘घृतेन उदकेन
 पूर्णौ स्वौ’^{१५} पाणी^{१६} अभि^{१७} प्रुष्णुते अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चामि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सवीमनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । अमि । भूमनः ॥ २ ॥

तस्य^१ देवस्य^२ सवितुः^३ प्रेरकस्य^४ सवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च वारकः—‘सवीमनि
 प्रसवे’ (निरु. ६. ७) इति । श्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ते^५ ‘वसुनः धनस्य’^६ दावने दावे^७ च
 ‘स्याम समर्था भूयास्म । यः त्वं^८ विश्वस्य सर्वस्य^९ द्विपदः^{१०} निवेशने स्थितौ^{११} प्रसवे^{१२} च स्वतन्त्रः
 अस्ति । यः त्वं^{१३} भूमनः भूरेः^{१४} चतुष्पदः निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-श-वर्षकस्य । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘विश्वंभुवा...भावयिभ्यो’ नास्ति । ३. ख-स-
 न-भ-श-त्रिष्टुबन्तमिति ।

अदन्वेभिः सवितः पायुभिर्द्वं शिवेभिर्द्वं परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदन्वेभिः । सुवि॒तरि॒ति । पा॒युऽभिः । त्वम् । शि॒वेभिः । अ॒घ । परि । पा॒हि । नः । गय॑म् ।

हि॒र॒ण्य॒जिह्वः । सु॒वि॒ताय॑ । न॒व्य॒से । रक्ष॑ । मा॒र्किः । नः । अ॒घ॒शंसः । ई॒शत॑ ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः ऽअदन्वेभिः अहिंसितैः ऽपायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनैर्वा ऽशिवेभिः सुख-
करैः ऽनः अस्माकं ऽगयं गृहं धनं वा । ‘ गयः कृदरः ’ इति गृहनामसु ‘ मीळ्हं गयः ’ इति
धननामसु पाठात् । ऽअघ ऽपरि ऽपाहि रक्ष । ऽहिरण्यजिह्वः हितरमणीयवाक् ऽत्वम् । तथा च
यास्कः—‘ हिरण्यं कस्मात् ’ इत्युपक्रम्य ‘ हितरमणं भवतीति वा ’ (निरु. २. १०) इति ।
‘ सुविताय सुखाय ऽनव्यसे नवतराय भव । ऽरक्ष ’ अस्मान् पालय च । ऽनः अस्माकम् ऽअघशंसः
अनर्थमाशंसमानः^१ शत्रुः^२ मार्किः ऽईशत मेशत ॥

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सु॒वि॒ता । द॒मूनाः । हि॒र॒ण्य॒पाणिः । प्र॒ति॒दो॒षम् । अ॒स्थात् ।

अ॒यः॒ऽहनुः । य॒जतः । म॒न्द्र॒जिह्वः । आ । दा॒शुषे॑ । सु॒वति॑ । भू॒रि । वा॒मम् ॥ ४ ॥

‘ देवः द्योतमानः ऽदमूनाः दममनाः दानमना वा । तथा च यास्कः—‘ दमूना दममना वा
दानमना^३ वा^४ दान्तमना वा ’ (निरु. ४. ४) इति । ऽहिरण्यपाणिः हिरण्यपाणिः ऽअयोहनुः
हिरण्यमयहनुः । ‘ रुक्मम् अयः ’ इति हिरण्यनामसु पाठात् । ऽयजतः यष्टव्यः ऽमन्द्रजिह्वः
मोदमानवाक् ऽस्यः सः ऽसविता ऽप्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रेः अवसानेऽवसाने ऽउत् ऽअस्थात्
उत्तिष्ठतु । यः ऽदाशुषे यजमानाय मह्यं ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं वननीयं संभजनीयमन्नम् । ‘ वामं
वननीयम् ’ (निरु. ६. ३१) इति यास्कः । ऽआ ऽसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अ॒यान् । उ॒प॒व॒क्ताऽईव॑ । बा॒हू इति॑ । हि॒र॒ण्य॒या । सु॒वि॒ता । सु॒प्र॒ती॒का ।

दि॒वः । रो॒हांसि॑ । अ॒रु॒हत् । पृ॒थि॒व्याः । अ॒री॒र॒मत् । प॒त॒य॒त् । क॒त् । चि॒त् । अ॒भ्व॑म् ॥ ५ ॥

‘ सविता ऽउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव ऽहिरण्यया हिरण्ययौ ऽसुप्रतीका शोभनावयवौ
‘ बाहू ऽउत् ऽअयान् उद्यच्छतु । योऽयं ऽपृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् ऽदिवः अन्तरिक्षस्य
‘ रोहांसि उच्छ्रितप्रदेशान् ऽअरुहत् रोहति । ऽपतयत् गच्छत् ऽकच्चित् यत्किञ्चित् ऽअभ्वं
महन् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् ऽअरीरमत् रमयति च ॥

१. ख-स-रक्षणेस्मान्; घ-अस्मान् रक्ष; न-भ-रक्षणेन; श-रक्षणास्मान् । २. ख-भ-अघमा^५;
झ-न-अर्थमा^६ । ३. ख-स-न-न-भ-श-शत्रुः नोऽस्माकम् । ४. ख-स-न-भ-‘ दानमना वा ’ नास्ति ।

वाममद्य संवितवाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं मावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । मावीः ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

हे ऽसवितः ऽअस्मभ्यं ऽवामं धनम् ऽअद्य ऽमावीः सुव । ऽश्वः च ऽवामं धनं प्रसुव । किं बहुक्या^१ । ऽदिवेदिवे प्रतिदिनं ऽवामं धनं^२ प्रसुव । हे ऽदेव ऽहि यस्मान् ऽक्षयस्य निवासभूतस्य ऽभूरेः प्रभूतस्य ऽवामस्य दानामि अनां वयम् ऽअया अनया ऽधिया स्तुग्या ऽवामभाजः धनवन्तः ऽस्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

‘ इन्द्रासोमा महि ’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च-‘ इन्द्रासोमा पञ्चन्द्रासोमम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रासोमा महि तद्वां महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।

युवं सूर्यं विविदथुयुवं स्वर्विश्वा तमांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महिऽत्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तमांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ऽवां युवयोः ऽतत् ऽमहित्वं महत्त्वं ऽमहि महत् । किं तदित्यत आह । ऽयुवं युवां ऽमहानि महानि ऽप्रथमानि प्रतमानि^३ सुभ्यानि वा भूतानि । ‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो^४ भवति ’ (निरु. २-२२) इति याक्कः । ऽचक्रथुः अकार्थम् । किंच ऽयुवं युवां ऽसूर्यं ऽविविदथुः अलम्भयतं च जनान् । ऽयुवं युवां ऽस्वः उदकं च विविदथुः । ‘ हेम स्वः ’ इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च ऽविश्वा विश्वानि ऽतमांसि ऽनिदश्च निन्दितुनसुराश्च ऽअहतम् अहिस्तम् ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उषं द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसम् । उत । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उषं । वाम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ऽउषसं ऽवासयथः विवासयथः । उषसं व्युच्छन्तीं कारयथ इत्यर्थः । किंच ऽसूर्यं ऽज्योतिषा तेजसा ऽसह ऽउत ऽनयथः । अपि च ऽद्यां

१. ख-श-त-न-भ-य-श-किंच बहुक्या; घ-किंच । २. ख-घ-श-न-भ-श-‘धनं’ नास्ति । ३. ख-श-त-न-भ-श-प्रतमानि । ४. श-न-श-प्रथमो ।

दिवं^१ ऽस्कम्भनेन स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण^२ मध्ये स्थापितेन ऽउप ऽस्कम्भथुः अस्तम्भयतम्^३ ।
 ऽमातरं विश्वस्य मातृभूतां^४ ऽपृथिवीं^५ ऽवि ऽअप्रथतं व्यप्रथयतम् ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्राणीस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरुणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अपः । परिऽस्थाम् । हथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत ।
 प्र । अणांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरुणि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्रासोमौ^१ ऽअहिं जगत आहन्तारम्^२ ऽअपः मेघस्थान्युदकानि^३ ऽपरिष्ठां परिवृत्य स्थितं
 ऽवृत्रम् असुरं^४ ऽहथः हतम् । तदानीं^५ ऽद्यौः ऽवां युवाम्^६ ऽअनु ऽअमन्यत । किंच^७ ऽनदीनाम्
 ऽअणांसि उदकानि^८ ऽप्र ऽऐरयतम् । ऽपुरुणि बहूनि । ‘तुवि पुरु’ इति बहुनामसु पाठात् ।
 ऽसमुद्राणि उदकस्थानानि^९ ऽआ ऽपप्रथुः उदकैरापूरयतं च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्येव
 समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः
 समभिद्रवन्त्येनामापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति^{१०} वा’ (निरु. २.१०) इति ॥

इन्द्रासोमा पृक्कामास्वन्तर्नि गवामिदधथुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पृक्म् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधथुः । वक्षणासु ।

जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

ऽइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ^१ ऽआमासु अपक्कासु^२ ऽगवां^३ ऽवक्षणासु ऊधःसु^४ ऽअन्तः मध्ये^५ ऽपक्कं
 पक्वः^६ ऽनि ऽदधथुः । किंच^७ ऽचित्रासु नानावर्णासु^८ ऽआसु^९ ऽजगतीषु गोषु । ‘इळा जगती’
 इति गोनामसु पाठात् । ऽअन्तः मध्ये^{१०} ऽअनपिनद्धं केना^{११} रद्धं^{१२} ऽरुशत् इह कृद्वर्णं पयः^{१३} ऽजगृभथुः ।
 यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरति तथा धारितवताविरुद्धः । ऽइत् इति पूरणः ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।

युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।

युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिभ्यः । सम् । विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

ऽइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ^१ ऽयुवं युवां^२ ऽतरुत्रे तारकम्^३ ऽअपत्यसाचं संतानयुक्तं^४ ऽश्रुत्यं
 अवर्णाद्यं^५ रर्यं घनम्^६ ऽअङ्ग क्षिप्रं^७ ऽरराथे अस्मभ्यं^८ घत्थः । किंच^९ ऽउग्रा हे उदूर्णाविन्द्रासोमौ^{१०} ऽयुवं
 युवां^{११} नर्यं नृभ्यो हितं^{१२} ऽपृतनासहं शत्रुसैन्याभिभावुकं^{१३} ऽशुष्मं बलं^{१४} ऽचर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः ।
 ‘कृष्टयः चर्षणयः’ इति मनुष्यनामसु पाठात् । ऽसं^{१५} ऽविव्यथुः समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ ॥१६॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-स्तम्भनेन हेतुना^२; य-स्कम्भनहेतुना^३ । २. य-अस्कम्भयतम् ।

३. ख-झ-न-भ-श-समुक्षतीति । ४. ख-झ-न-भ-श-अवर्णायम् । ५. ख-झ-त-न-भ-श-‘शत्रुसैन्याभि-
 भावुकं’ नास्ति ।

‘यो अद्रिभिन्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भगवताऽस्यापि श्रेष्ठम् । तथा वानुक्रम्यते—
 ‘यो अद्रिभिन्तृचं बार्हस्पत्यम्’ इति । आभिन्नविकेपुश्चैषु तृतायसवने ब्राह्मणात्पञ्चमिशक्ते स्तोत्राणि-
 शंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. १. १) इति ।
 वाजपेयं बार्हस्पत्ये चरौ ‘बृहस्पतिः समजयद्वसूनीति - - त्वाम्यजेते अजिरं वृथाय’ (आश्व. श्रौ.
 १. १) इति ॥

यो अद्रिभिन्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राधर्ममन्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभिन् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरमः । हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा । प्राधर्ममन् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यः ऽबृहस्पतिः ऽअद्रिभिन् पणिभिर्विचिन्तानां शिलोच्चयानां मेघा मेघानां विदारको वा ।
 ‘अद्रिः प्रावः’ इति मेघनामसु पाठान् । ‘प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यान् प्रथमं जातः ऽऋतावा
 सत्यवान् उदकवान् वा ऽआङ्गिरमः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः—‘येऽङ्गारा आसंस्ते-
 ऽङ्गिरमोऽभवन्पदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तन् बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ।
 ऽहविष्मान् यज्ञभागवान् ऽद्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृहिनगमनः ऽप्राधर्ममन् प्रकर्षेण दक्षिण्यने
 वर्तमानः ऽनः अस्माकं ऽपिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः ऽवृषभः वर्षकः सन् ऽरोदसी
 धावापृथिव्यौ ऽआ ऽरोरवीति अभिगच्छति ॥

जनाय चिद्य ईर्वत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार ।

घनवृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रमित्रान्पुत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईर्वते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहूतौ । चकार ।

घन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयेन् । शत्रून् । अमित्रान् । पुत्सु । साहन् ॥ २ ॥

अपि च यः ऽबृहस्पतिः ऽदेवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ऽईर्वते उपगच्छते स्तोत्रे ऽजनाय
 ऽलोकं स्थानं ऽचकार करोति । ऽचिन् इति पूरणः । सः ऽवृत्राणि आवरकाणि तर्मांसि ऽघ्नन्
 निवारयन् ऽपुत्सु युद्धेषु ऽशत्रून् ऽजयन् ऽअमित्रान् ऽसाहन् अभिभवन् ऽपुरः आसुरीः पुरीः ऽवि
 ऽदर्दरीति भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो ब्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषामन्स्वः प्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमकैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । ब्रजान् । गोमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषामन् । स्वः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अकैः ॥ ३ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽएषः प्रसिद्धः ऽबृहस्पतिः ऽवसूनि पणीनामसुराणां बलस्य वा धनानि
 ऽमहः महतः ऽगोमतः गोसहितान् ऽब्रजान् च ऽसमजयत् । तथा च निगमौ—‘बृहस्पतिर्गोवपुषो

बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ' (ऋ. सं. १०. ६८. ९) इति, ' दूरमित पणयो वरीय उद्भावो यन्तु मिनर्वाक्रेतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दृच्चिगृह्णाः सोमो प्रावाण ऋपयश्च विप्राः ' (ऋ. सं. १०. १०८. ११) इति । किंच ' बृहस्पतिः ' अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः ' सिपासन् संभक्तुकामः ' स्वः स्वर्गस्य ' अमित्रम् अमुरम् ' अकंः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः ' वहन्ति । ' अकौ मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति ' (निरु. ५. ४) इति यास्कः ॥ ॥ १७ ॥

' सोमारुद्रा ' इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च— ' सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अश्नुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

°सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ °असुर्यम् असुरसंबन्धि बलमस्मासु °धारयेथाम् । किंच °दमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु °इष्टयः यज्ञाः °वां युवाम् °अरम् अलं पर्याप्तं °प्र °अश्नुवन्तु प्रकर्षेण व्यामुवन्तु । अपि च युवां °सप्त °रत्ना रत्नानि °दधाना धारयन्तौ °नः अस्मभ्यं °शं सुखकरौ सुखरूपौ वा °भूतं भवतम् । °द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये °चतुष्पदे पश्चादये च °शं भूतं भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि बृहतं विषूचीममीवा या नो गर्यमाविवेश ।

आरे बाधेथां निःकृतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । बृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गर्यम् । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽकृतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

°सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ °नः अस्माकं °गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा °या °अमीवा यो रोगः °आविवेश तां °विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां °वि °बृहतं वियोजयतम् । अपि च °निःकृतिम् अलक्ष्मीं °पराचैः पराग्यथा भवति तथा °आरे दूरे °बाधेथां निवारयतम् । °अस्मे अस्माकं °भद्रा भद्राणि °सौश्रवसानि अज्ञानि यशांसि च °सन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । अवाऽञ्जं यशश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे 'सोमारुद्रौ सोमारुद्रौ' युवं युवाम् 'अस्मे अस्माकं' 'तन्षु अत्रेषु' 'पुनानि प्रमिद्वानि'
 'विश्वा सर्वाणि' 'भेषजानि' 'धनं धारयन्तम्' । किंच 'नः अस्माकं' 'तन्षु अत्रेषु' 'अस्माभिः' 'कृतं'
 'बद्धं च' 'यत्' 'एतः पापम्' 'अस्ति विद्यते तत् पापम्' 'अव' 'स्यते अरयते' श्रथयन्तम् ।
 शिथिलबन्धं कुरुन्मित्यर्थः । 'अस्मत् अस्मत्तः' 'मुञ्चतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती मुशेवौ सोमारुद्राविह मु मृच्छतं नः ।

प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्रोपायतं नः मुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽायुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । मुशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृच्छतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायन्तम् । नः । मुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे 'सोमारुद्रौ' 'तिग्मायुधौ' दीप्तधनुष्कां 'तिग्महेती' तीक्ष्णशरीरौ 'मुशेवौ' शोभनमुखप्रदौ
 'मुमनस्यमाना' शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ 'मुमनस्यमानौ' स्तूयमानौ 'मुमनसौ' वा सन्तौ
 युवाम् 'इह लोके' 'नः अस्मान्' 'सु अत्यन्तं' 'मृच्छतं' सुखयन्तम् । 'नः अस्मान्' 'वरुणस्य'
 'पाशात्' 'प्र' 'मुञ्चतम्' । 'नः अस्मान्' 'गोपायन्तम्' आपद्भयो रक्षन्तं च ॥ ॥ १८ ॥

'जीमूतस्य' इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोराधम् । अनुक्रम्यते च—
 'जीमूतस्यैवंकोना पायुर्भारद्वाजः संप्रामाज्ञान्यृक्शोऽभितुष्टाव वमं धनुःश्यामार्त्नी इषुधिं जगत्स्यधे
 सात्थिमधे रश्मिन्श्वान् रथे रथगोपान् जगत्स्यो' लिङ्गोक्तदेवता^१ द्वाभ्यामिषुः प्रतोदं हस्तज्ञं
 द्वाभ्यामिषुः पराः पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवताः संप्रामाशिषोऽन्त्यानुष्टुप्त्रिजान् आलोकन्ति च द्वे
 द्वे' इति । 'रथे तिष्ठन्' 'ब्राह्मणासः' इति पष्ठादशम्यौ जगत्स्यो अन्त्या 'यो नः स्वः'
 इत्येकानुष्टुप् 'ऋज्वेति' 'आ जह्वन्ति' 'आलोक्या' 'अवसृष्टा' 'यो नः स्वः' इति
 पञ्चानुष्टुभः 'यत्र बाणाः' इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वमं स्तूयते, द्वितीयया धनुः,
 तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्त्नी, पञ्चम्या इषुधिः । अतः पञ्चानां वमाद्या देवताः । षष्ठ्याः
 पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तदेवताकः^२ । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या
 अश्वाः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तदेवताकाः । 'ब्राह्मणासः' इत्यस्यां
 ब्राह्मणपितृमोम्यद्यावापृथिवीपृषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्यां इषुस्तुतिरूपत्वात् इषु-
 देवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तज्ञः । पञ्चदशीषोडश्यां इषुदेवताके । सप्त-
 दश्याः युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यद्रिनिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः ।
 अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवताः^३ । युद्धे अनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्व-
 लायनः—'संप्रामे समुपोब्धे राजानं संनाहयेद्वा त्वाहापमन्तरेधीति पश्चादथस्यावस्था च जीमूत-
 स्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुस्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पञ्च-
 म्येषुधिं प्रयच्छेद्भिप्रवर्तमाने पष्ठौ सप्तम्याश्वानष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयेत्सहिरिव भोगैः पर्येति
 बाहुमिति तलं नह्यमानम्' (आश्व. गृ. ३. १२) इति । तथा च 'अवसृष्टा परा पतेनीषु-
 न्निमज्जयेद्यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् संशिष्याद्वा' (आश्व. गृ. ३. १२) इति ।
 अध्यायोपाकरणोत्पन्नयोर्मण्डलान्तहोमे 'यो नः स्वः' इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

१ ख-घ-अ-त-न-भ-श- 'अपयतं' नास्ति । २ य-मृच्छयतः श-मृच्छतं मृच्छयतम् । ३ ख-
 जगत्याद्या लिङ्गोक्तः; श-जगत्याद्या लिङ्गोक्ता देवताः । ४ ख-अ-त-न-भ-श-स्वो अरणो । ५ ख-ह-
 त-न-भ-सोऽर्धस्तम् । ६ ख-अ-त-न-भ-श-देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदुमी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्वया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मेणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । उमी । याति । समदाम् । उपस्थे ।

अनाविद्वया । तन्वा । जय । त्वम् । मः । त्वा । वर्मेणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

समदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपस्थाने सति यत् यदा अयं राजा वर्मी कवची
यानि तदा लाङ्गमयेन वर्मेणा संनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति ।
मेघस्य^१ यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन् त्वम् अनाविद्वया शत्रुभिरवाधितया
तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मेणः वसः तादृशः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदः । जयेम ।

धनुः । शत्रोः । अपकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजि संग्रामं
च जयेम । धन्वना तीव्राः उद्धताः समदः अत्यन्तं^२ मदवतीः^३ शत्रुसेनाश्च जयेम ।
तथा च यास्कः—‘समदः समदो वाक्तेः समदो वा मदतेः’ (निरु. ९. १७) इति । धनुः शत्रोः
अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु
वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्ष्वदो लक्षणया तस्थेषु पुरुषेषु वर्तते मन्त्राः क्रोशन्ती-
निवन् । धन्वशब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽमस्वजाना ।

योषोऽइव । शिङ्क्ते । वितताधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन्
धन्विनि । अत्रि इति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं
बाष्पं वक्ष्यन्तीव कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् आ गनीगन्ति आगच्छति । इत् इति पूरणः ।
योषा नारी सखायं पतिम् इव परिष्वजाना इषुं परिष्वजमाना शिङ्क्ते शब्दायते च ।
तथा च यास्कः—‘वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती’ (निरु. ९. १८) इति ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आत्नी इमे विष्कुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।

मानाऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति मम्ऽविदाने ।

आत्नी इति । इमे इति । विष्कुरन्ती इति विऽस्कुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्काण्डाः स्तुतिः । 'ते' धनुष्कोट्या 'समनेव समनस्केव' योषा पतिस्मीपं न त्यजति तद्वत् 'आचरन्ती अभितश्चरन्त्या' 'उपस्थे उपस्थाने' 'मातेव' 'पुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत्' 'बिभृतां राजानं धारयेताम्' । किं च 'इमे धनुष्काण्ड्या' 'संविदाने संजानाने विस्वादाहरहिते' 'आत्नी गच्छन्त्या' ॥ 'ऋ गतो' इति धातोः 'चुर्यगिभ्यां निः' इति बाहुलकान् निप्रत्ययो धातोरातभावश्च । ततः 'कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४.१.४५) इति ङीप् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्मै राज्ञः 'अमित्रान्' 'विष्कुरन्ती विहिंसन्त्या' 'शत्रून् च' 'अप' 'विध्यताम्' । तथा च यास्कः—'ते आचरन्त्या समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आत्न्या-विमे विस्तरयावमित्रान्' (निरु. ९.४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुरः । अस्य । पुत्रः । चिश्वा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुऽधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धः । जयति । प्रसूतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तूयते । 'इषुधिः' 'बह्वीनाम्' 'इषूणां' 'पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुनादस्वोभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः । 'अस्य' 'इषुधेः' 'पुत्रः' 'इषुः' 'बहुरः' भवति । बहव इषवो हीषुधौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वाद्विषुधिः । तथा च यास्कः—'इषुधिरिषूणां निधानम्' (निरु. ९.१३) इति । 'चिश्वा' 'कृणोति' । चिश्वेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्ध्रियमाणेषु^१ इषुधिश्चिश्वाशब्दं करोति । किंच इषुधिः 'पृष्ठे' 'निनद्धः' धनिवनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः 'समना युद्धानि' 'अवगत्य' प्राप्य 'प्रसूतः' प्रसुवन् ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ इषून् प्रेरयन् 'संकाः'^२ । सह कायन्ति शब्दायन्त इति संकाः 'पृतनाः' 'सर्वाः' सेनाः 'जयति' ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

१. ख-स-न-भ- 'ते' नास्ति । २. स-त-न-भ-प्रियमाणेषु; श-धिमाणेषु । ३. ख-स-न-भ-श- 'संकाः' नास्ति ।

अत्र पूर्वाधे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीष्टानां स्तुतिः । ^१सुषारथिः शोभनसारथिः ^२रथे
^३तिष्ठन् ^४पुरः पुरस्तान् वर्तमानान् ^५वाजिनः^६ अश्वान्^७ यत्रयत्र नेतुं ^८कामयते तत्र तत्र
^९नयति । ये रथे ^{१०}रश्मयः अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः ^{११}पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे
विद्यमानाः^{१२} अश्वान् ^{१३}मनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् ^{१४}अनु ^{१५}यच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् ^{१६}अभी-
ष्टानां रश्मीनां ^{१७}महिमानं महत्त्वं ^{१८}पनायत हे जनाः स्तुत । तथा च यास्कः-^{१९} रथे
तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीष्टानां
महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ’ (निरु. १.१६) इति ॥

तीत्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैर्मित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीत्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः । प्रपदैः । मित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुतिः । ^१अश्वाः ^२वृषपाणयः पांसूनां वर्षकसुराः^३ ^४रथेभिः रथैः ^५सह ^६वाजयन्तः
^७क्रामाचरन्तः ^८तीत्रान् उच्चतरान् ^९घोषान् शब्दान् ^{१०}कृण्वते कुर्वते । किंच ^{११}अनपव्ययन्तः
अपलायमानाः ^{१२}अमित्रान् हिंसकान् ^{१३}शत्रून् ^{१४}प्रपदैः पादाग्रैः ^{१५}अवक्रामन्तः ^{१६}क्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शृगं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । शृगम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

^१अस्य राज्ञः ^२रथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोद्यमानं धनं ^३हविः भवति^४ । अग्नेर्हविरिव वर्षकं
भवतीत्यर्थः । ^५नाम इति संमतिः । ^६यत्र रथे ^७अस्य राज्ञः ^८आयुधं धनुः शरादिकं ^९वर्म कवचं च
^{१०}निहितं भवति ^{११}तत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ ^{१२}शृगं सुखकरं ^{१३}विश्वाहा सर्वदा
^{१४}सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तः ^{१५}वयं पायवो भरद्वाजाः ^{१६}उप ^{१७}सदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरौ वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसैना इषुबला अमृध्राः सतोर्वीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितरः । वयःऽधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तीवन्तः । गभीराः ।

चित्रसैनाः । इषुबलाः । अमृध्राः । सतःऽवीराः । उरवः । व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुतिः^१ । ^२पितरः रथस्य पालयितारः ^३स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अग्ने संसीदन्तः
^४शत्रूणामश्वमवसादयन्तो वा ^५वयोधाः अश्वस्य दातारः^६ ^७कृच्छ्रेऽश्रितः आपदि श्रयन्तः ^८शक्तीवन्तः

१. ख-श-न-म-श-‘वाजिनोऽश्वान्’ नास्ति । २. ख-श-न-श-विद्यमानान् । ३. ख-श-न-
न-म-वर्षकसुराः । ४. ख-श-न-न-म-श-भवति अग्नेर्हविर्भवति । ५. ख-न-२-श-न-म-श-१-रथगोपा-
स्तुतिः; त-१-गोपास्तुतिः; श-२-गोपस्तुतिः । ६. ख-म-प्रदातारः; श-न-सदातारः ।

शक्तिरायुधविशेषः तद्वन्तः शक्तीवन्तः । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिबलम् । तद्वन्तः ।
 वगभीराः अनाद्युष्याः चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः इषुबलाः । बाणबलाः असृष्टाः हिंसितुमशक्याः
 सतोर्वीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः—‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्त्वं भवति सतः संसृजं
 भवति ’ (निरु. ३. २०) इति । उरवः महान्तः व्रातामाहाः समूहानामभिभवितारो
 भवन्तीति ॥

ब्राह्मणाम् पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहमा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किनो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणामः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहमा ।

पूषा । नः । पातु । दुःइतात । ऋतुवृधः । रक्ष । मार्किः । नः । अघशंसः । ईशत ॥ १० ॥

वब्राह्मणामः हे ब्राह्मणाः पितरः कृतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः सोम्यासः
 सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः—‘ सोम्याः सोमसंपादिनः ’ (निरु. ११-१८) इति ।
 नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं
 सदत्र संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच अनेहमा अपापे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 नः अस्माकं शिवे सुखकृतौ भवताम् । पूषा पोषको देवोऽपि नः अस्मान् दुरितात् दुष्कृतात्
 पातु रक्षतु । नः अस्माकम् अघशंसः पापशंसः शत्रुरपि मार्किः ईशत मा ईशित ॥ २० ॥

सुपर्ण वंस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वंस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचि इषवः स्तूयन्ते । सुपर्ण शोभनं वाजं वंस्ते । इषमिषुधारयति । अस्याः
 इषोः मृगः मृगावयवः शृङ्गं दन्तः भवति । इषवः काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा
 अस्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः संनद्धा सम्यक्
 बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तथा संबद्धा । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः—‘ वृक्षेवृक्षे
 नियता मीमयद्वौ ’ (ऋ. सं. १०. २७. २२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौर्ज्या
 नियता मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः—‘ वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो ब्रह्मनात् वृत्वा
 क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयद्वौ शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा ’
 (निरु. २. ६) इति । प्रसूता प्रेरिता सती पतति । यत्र युद्धे नरः सं च सह च वि च पृथक् च
 द्रवन्ति वरन्ति तत्र अस्मभ्यम् इषवः शराः शर्म सुखं यंसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः—‘ सुपर्ण
 वंस्त इति वाजानमिषेभ्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् ।
 यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु ’ (निरु. ९. १९) इति ॥

१. त-व्रातसहाः । २. त-सज्जदा । ३. ख-स-त-नियता नियता; ऋ-नियता संबद्धा; क्ष-
 नियता निवमिता ।

ऋजीति परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीति । परि । वृद्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

वृद्धि । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इषुः । हे इषो वनः अस्मान् परि वृद्धि परितो वर्धय^१ ।
वनः अस्माकं वतनूः शरीरम् अश्मा भवतु । अश्मवद्भेदा दृढा भवतु । किंच वनः अस्मभ्यं
सोमो अधि ब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । अदितिः अपि शर्म सुखं यच्छतु ॥

आ जह्वन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जह्वन्ति । सान्वेषां । जघनान् । उप । जिघ्रते ।

अश्वाजनि । प्रचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

अश्वाजनि अश्वानां क्षेत्रि कशे यया त्वया प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा
पृषाम् अश्वानां सानु सानूनि सक्थीनि आ जह्वन्ति आप्नन्ति । जघनान् जघनानि च उप
जिघ्रते उपजिघ्रन्ति सा त्वं समत्सु संग्रामेषु अश्वान् चोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—‘आपन्नं
सान्वेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपपन्नानि ।
जघने जह्वन्वतेः । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय’
(निरु. ९. २०) इति ॥

अहिंरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबार्धमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा व्युनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिः इव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिबार्धमानः ।

हस्तघ्नः । विश्वा । व्युनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । हस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि^१
प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्याया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ ‘घन्ये कविधानम्’ इति कः ॥ ज्यायाः हेति
ज्याहेतुकां हिंसां परिबार्धमानः निवारयन् भोगैः शरीरेण ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अहिंरिव सर्प इव
बाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । पर्येति परिवेष्टयति । किंच विश्वा विश्वानि
व्युनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । ‘माया व्युनम्’ इति तन्नामसु पाठात् । विद्वान्^२ जानन्
पुमान् पौरोहित्येनः स्वयं पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परि पातु रक्षति । तथा च यास्कः—
‘अहिंरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वचात्परिन्नायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्
पुमान्पुष्कमना भवति पुंसतेर्वा’ (निरु. ९. १५) इति^३ ॥

१. ख-नो वज्रयः; झ-न-भ-नो वृद्धय । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-वर्तमानः । ३. ख-झ-न-
भ-श-विद्वान् जानन् पुमान् पुष्कमना भवति पुंसतेर्वा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांसं धन्विनं
विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आलाक्ता या रुरुशीर्ष्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आल॑ऽअक्ता । या । रुरु॑ऽशीर्ष्णी । अयो॑ इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्य॑ऽरेतसे । इष्वै॑ । देव्यै॑ । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

यथा इषुः य आलाक्ता आलेन विषेण अक्ता यरुरुशीर्ष्णी हन्तृशिरस्का ॥ अतः^१ हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्तिः ॥ शृङ्गशीर्ष्णी वा । य अथो किंच यस्याः इषोः यमुखम् यअयः अयोमयं भवति । यपर्जन्यरेतसे । पर्जन्या रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै^२ पर्जन्यकार्यभूतार्यं । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात्^३ । यबृहत् बृहत्स्यै तस्यै यइष्वै यदेव्यै यइदं यनमः क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान् पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अव॑ऽसृष्टा । परा॑ । पत॑ । शर॑व्ये । ब्रह्म॑ऽसंशिते ।

गच्छ॑ । अ॒मित्रान् । प्र । पद्य॑स्व । मा । अमी॑षाम् । कम् । च॒न । उ॒त् । शि॒षः ॥ १६ ॥

यब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते यशरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् यअवसृष्टा भ्रिता यपरा यपत परागच्छ । इतो देशान् यगच्छ च । यअमित्रान् हिंसकान् यप्र यपद्यस्व प्राप्तुहि च । यअमीषाम् अमित्राणां मध्ये यकं यचन कंचिदपि यमा यउच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र॑ । बा॒णाः । स॒म्प॒त॒न्ति । कु॒मा॒राः । वि॒शि॒खाः इ॒व ।

तत्र॑ । नः॑ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । अ॒दि॒तिः । श॒र्म । य॒च्छ॒तु । वि॒श्वाहा॑ । श॒र्म । य॒च्छ॒तु ॥ १७ ॥

ययत्र युद्धे यकुमारा यविशिखा इव मुण्डिता इव यबाणाः यसंपतन्ति यतत्र यनः अस्मभ्यं यब्रह्मणस्पतिः यशर्म सुखं यविश्वाहा सर्वदा ययच्छतु । यअदितिः च यशर्म ययच्छतु । द्विरुक्तिरादारायां ॥

मर्माणि ते वर्मेणा छादयामि सोमस्त्वा राजा मृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

म॒र्मा॒णि । ते॒ । वर्मे॑णा । छा॒द॒या॒मि । सोमः॑ । त्वा । राजा॑ । अ॒मृ॒तेन॑ । अ॒नु । व॒स्ता॒म् ।

उ॒रोः । व॒री॒यः । वरु॑णः । ते॒ । कृ॒णो॒तु । ज॒य॒न्तम् । त्वा । अ॒नु । दे॒वाः । म॒द॒न्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् यते त्वदीयानि यमर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो भ्रियते तानि मर्माणि । यवर्मणा कवचेन यछादयामि । यसोमः यराजा यत्वा त्वाम् यअनु मर्मच्छादनानन्तरम् यअमृतेन यवस्ताम्

आच्छादयतु । किंच वरुणः अपि ते तुभ्यम् उरोर्वरीयः उरुतरं सुखं कृणोतु करोतु । जयन्तं
स्वा स्वां देवाः सर्वेऽपि अनु मदन्तु अनुह्वयन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ट्यः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

यः^१ स्वः ज्ञातिः वरुणः अरममाणः यश्च निष्ट्यः तिरोभूतो दूरे स्थितः नः
अस्मान् जिघांसति हन्तुमिच्छति तं देवाः सर्वे देवाः धूर्वन्तु हिंसन्तु । ब्रह्म मन्त्रः
मम अन्तरं क्षराणां निवारकं वर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते^२ द्वाशतय्याः पष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निं नरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' इति । 'सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्तवान् मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजस्येकादशाकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । अत्रेष्टतुर्वाराख्ये^१ चतुरात्रे^२ चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. १०.२) इति । व्यूह्ये दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविदानम् । सूत्रितं च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८.८) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रदगो विश्वजितः' (ऐ. आ. ५.१.१) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आद्यस्तृचः प्रक्षेपणीयः । सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिरण्योरिति तृचमाग्नेये कृतौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति । आद्याः षडृचः तस्मिन्नेवाहनि अग्निमास्ते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं च—'अग्निं नरो दीधितिभिरण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येषा^३ । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ 'सेदग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'सेदग्निरग्नीरत्यस्वन्धानिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४.३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २.१) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसंढक्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति ॥

अग्निं नरो दीधितिभिरण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिऽभिः । अरण्योः । हस्तऽच्युती । जनयन्त । प्रशस्तम् ।

दूरेदृशम् । गृहपतिम् । अथर्युम् ॥ १ ॥

नरः नेतार ऋत्विजः प्रशस्तं प्रकर्षेण स्तुतं दूरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा गृहपतिं गृहाणां पालकम् अथर्युम्^४ आगम्यमतनवन्तं वा^५ अग्निम्^६ अरण्योः विद्यमानं हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तागत्या दीधितिभिः अङ्गुलिभिः जनयन्तं^७ । दीधितवोऽङ्गुल्यो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रच्युत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्^८ (निरु. ५.१०) इति ॥

१. ख-ज्ञ-त-भ-°श्चतुराख्ये चतुरात्रे; न-°श्चतुवाराख्ये चतुरात्रे; श-°श्चतुर्वारात्रे चतुरात्रे ।
२. ख-ज्ञ-न-भ-श-मण्डलादिहोता । ३. श-अथर्युमथर्युम् । ४. ख-ज्ञ-न-भ-वाग्निं वा; श-अग्निं वा । ५. ज्ञ-जनयन्त । अत्र वास्कः; त२-जनयन्त । तथा च वास्कः; श-जनयन्त अजनयन्त ।

तमग्निमस्ते वसवो नृण्वन्त्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

दक्षायो यो दम् आम् नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सुऽप्रतिचक्षम् । अवसे । कुतः । चित् ।
दक्षायः । यः । दमे । आस । नित्यः ॥ २ ॥

वयः अग्निः वदमे गृहे वदक्षायः पूजनीयो हविभिः समर्धनीयो वा नित्यः अजस्रः आस
बभूव वनं सुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनम् अग्निं कुतश्चित् सर्वरमादपि भुङ्क्षतेः रक्षणाय
वसवः वासका ये वसिष्ठाः अस्ते गृहे नृण्वन् न्यदधुः ।

प्रेद्धो अग्रे दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्त उर्प यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽईद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्या । यविष्ठ ।

त्वाम् । शश्वन्तः । उर्प । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥

यविष्ठ सुवतम् हे अग्ने प्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्वम् अजस्रया अशरणशीलया सूर्या
ज्वालाया नः अस्मदर्थं पुरः पुरस्तात् आहवनीयायतने दीदिहि दीप्यस्व । त्वां शश्वन्तः
वहवः वाजाः अज्ञानि हवींषि उप यन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्नयः । अग्निभ्यः । वरम् । निः । सुवीरासः । शोशुचन्त । द्युमन्तः ।

यत्र । नरः । सम्ऽआसते । सुजाताः ॥ ४ ॥

अग्निभ्यः लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः वरम् अत्यन्तं द्युमन्तः दीप्तिमन्तः सुवीरासः कल्याण-
पुत्रपौत्रप्रदाः ते अग्नयः प्र निः शोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । यत्र येष्वग्निषु
सुजाताः सुजन्मानः नरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा समासते सहासते ॥

दा नो अग्रे धिया रयिं सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुवीरम् । सुऽअपत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् ।

न । यम् । यावा । तरति । यातुमावान् ॥ ५ ॥

सहस्य अभिमवकुशल हे अग्ने सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं प्रशस्तं
अग्रे रयिं धनं धिया स्तोत्रेण नः अस्मभ्यं दा देहि । यं रयिं यावा अभिगन्ता शत्रुः यातु-
मावान् हिंसाया निर्गतः न लोपोपाबाधश्छान्दसः यद्वा हिंसायुक्तः परो वतिर्मत्वर्थीयः पूरकः ॥
न तरति न बाधते ॥ २३ ॥

उप॒ यमेति॑ यु॒वतिः॑ मु॒दक्षं॑ दो॒षा वस्तो॑र्ह॒विष्मती॑ घृ॒तार्चा॑ ।

उप॒ स्वैन॑म॒रमति॑र्व॒सूयुः॑ ॥ ६ ॥

उप॑ । यम् । एति॑ । यु॒वतिः । मु॒दक्षम् । दो॒षा । वस्तोः । ह॒विष्मती । घृ॒तार्चा ।

उप॑ । स्वा । ए॒नम् । अ॒रमतिः । व॒सूयुः ॥ ६ ॥

१मुदक्षं सुबलं १यम् अग्निं १हविष्मती हविषा युक्ता १घृतार्चा । घृतमर्चयति घृतार्चा गृहः ।
१युवतिः अग्निना नित्ययुक्ता १दोषा १वस्तोः रात्रावहनि च १उप १एति उपगच्छति तम् १एन
१स्वा स्वकीया १अरमतिः दीप्तिः १वसूयुः स्तोत्राणां धनमिच्छन्ती १उप एति ॥

विश्वा॑ अ॒ग्नेऽप॑ द॒हारा॑ती॒र्येभि॑स्तपो॒भिर्दद॑हो ज॒रूथम्॑ ।

प्र॒ नि॒स्वरं॑ चा॒तय॑स्वामी॒वाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः । अ॒ग्ने । अप॑ । द॒ह । अ॒रातीः । येभिः । तपो॑ऽभिः । अ॒दहः । ज॒रूथम् ।

प्र । नि॒ऽस्वरम् । चा॒तय॑स्व । अमी॒वाम् ॥ ७ ॥

हे १अग्ने १विश्वाः विश्वान् १अरातीः शत्रून् १तपोभिः तेजोभिः १अप १दह । १येभिः यैः
तपोभिः १जरूथं परपशवदकारिणं राक्षसम् ॥ गृणातेरूथन् प्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्तिः ॥
१अदहः दहसि । किं च १अमीवां रोगं १निस्वरं न्यवकृतोपतापं यथा भवति तथा ॥ 'स्वृ शब्दो-
पतापयोः' इति धातुः ॥ १प्र १चातयस्व प्रकरणेन नाशय ॥ 'चततिगन्त्यर्थो वा' इति
भट्टभास्करमिश्रः ॥

आ यस्ते॑ अ॒ग्न इ॒धते॑ अनी॒कं वसि॑ष्ठ॒शुक्र॑ दी॒र्दिवः॑ पा॒वक॑ ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वयै॑रि॒ह स्याः॑ ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अ॒ग्ने । इ॒धते । अनी॒कम् । वसि॑ष्ठ । शु॒क्र । दी॒र्दिवः । पा॒वक ।

उ॒तो इति॑ । नः । ए॒भिः । स्त॒वयैः । इ॒ह । स्याः ॥ ८ ॥

१वसिष्ठ श्रेष्ठ १शुक्र शुभ १दीर्दिवः दीप्त १पावक शोधक हे १अग्ने १ते तव १अनीकं तेजः
१यः १आ १इधते समेधयति तस्येव १नः अस्माकम् १उतो अपि च १एभिः १स्तवयैः स्तोत्रैः
१इह अस्मिन् यज्ञे १स्याः भव ॥

वि॒ ये ते॑ अ॒ग्ने भे॒जिरे॑ अनी॒कं मर्ता॑ नरः पि॒त्र्यासः॑ पु॒रुवा॑ ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

वि । ये । ते । अ॒ग्ने । भे॒जिरे । अनी॒कम् । मर्ताः । नरः । पि॒त्र्यासः । पु॒रुऽवा ।

उ॒तो इति॑ । नः । ए॒भिः । सु॒ऽमनाः । इ॒ह । स्याः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽअनीकं तेजः ऽपित्र्यासः पितृहिताः आर्षेया वा ऽमर्ताः मनुष्याः ऽनरः
कर्मणां नेतारः ऽये यजमानाः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽवि ऽभोजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् ।
तेषामिव ऽनः अस्माकम् ऽउतो अपि ऽएभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा ऽसुमनाः अनुग्राहकमनाः सन्
ऽइह यज्ञे ऽस्याः भव ॥

इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।

ये मे धियं पुनर्यन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रहत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः ।

ये । मे । धियम् । पुनर्यन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

ऽये मनुष्याः ऽमे मदीयां ऽप्रशस्तां प्रकृष्टां ऽधियं कर्म स्तुतिं वा ऽपनर्यन्त स्तुवन्ति ब्रुवन्ति
वा ते ऽइमे मयि ज्ञिग्धाः ऽनरः मनुष्याः ऽवृत्रहत्येषु संग्रामेषु ऽशूराः ऽअदेवीः आसुरीः ऽविश्वाः
सर्वाः ऽमायाः ऽअभि ऽसन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । षदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।

प्रजावतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽशूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे ऽमा ऽनि ऽषदाम न निवसाम । ऽनृणाम् अन्येषां च
गृहे ऽमा नि षदाम । ऽदुर्यं गृहेभ्यो हित हे अग्ने ऽअशेषसः अपुत्राः । ' तोक्म शेषः ' इति
पुत्रनामसु पाठात् । ऽअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः ऽत्वा त्वां ऽपरि चरन्तः ऽप्रजावतीषु
एव ऽदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्नी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्नी । नित्यम् । उपयाति । यज्ञम् । प्रजावन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षयम् । नः ।

स्वऽजन्मना । शेषसा । वावृधानम् ॥ १२ ॥

ऽयं ऽयज्ञं यज्ञाश्रयम् ऽअश्नी अश्ववानग्निः ऽनित्यमुपयाति तं ऽप्रजावन्तं मृत्यादिसहितं
ऽस्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं ऽस्वजन्मना औरसेन ऽशेषसा पुत्रेण ऽवावृधानं वर्धमानं ऽक्षयं गृहं
ऽनः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अधायोः ।

त्वा युजा पृतनायूरभि प्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अधायोः ।

त्वा । युजा । पृतनाऽयून् । अभि । स्याम् ॥ १३ ॥

हे व अग्ने वनः अस्मान् व अनुष्ठान अग्रानि विप्रयान् व रक्षमः राक्षसान् व पाहि रक्ष । किंच
व अरूपः अदानुः व अघातोः पापमिच्छनः व धूर्तेः हिंसकान् व पाहि । अपि च व स्वा स्वया व युजा
सहायभूतेन व पृतनायून् पृतनाकामान् व अभि व ध्याम् अहमभिभवयम् ॥

सेदग्निर्ग्रीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुऽपाणिः ।

सहस्रपाथाः । अक्षरा । समऽपति ॥ १४ ॥

वस व इत् स एव व अग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः व अन्यान् इतरान् अन्यदीयान् व अग्नीन्
व अत्यस्तु अतिभवतु । व यत्र यस्मिन्नग्नौ व वाजी अशनवान् बलवान् वा व वीळुपाणिः इदहस्तः ।
'वीळु च्यालिम्' इति बलनामसु पाठात् । सहस्रपाथाः बहुशो बहुस्थानो वा बहुदको वा
व तनयः अस्मत्पुत्रः व अक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण व समेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत्
एवाग्निः अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥

सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्वारमंहस उरुष्यात् ।

सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समऽपद्वारम् । अंहसः । उरुष्यात् ।

सुऽजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

वयः व समेद्वारं प्रबोधकं व वनुष्यतः हिंसकात् । 'वनुष्यतिहन्तिकर्मा' (निरु. ५. २)
इति यास्कः । व उरुष्यात् अधिकात् व अंहसः पापात् च व निपाति अत्यन्तं रक्षति । यं च व सुजा-
तासः सुजन्मान एव व वीराः स्तोतारः सुता वा व परि व चरन्ति वस व इत् स एव व अग्निः ॥ ॥ १५ ॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुत्रा । यम् । ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् ।

परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

वयम् अग्निम् व ईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा व हविष्मान् यजमानः व सम् व इन्धे
सम्यक् दीपयति । वयं च व अध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु व होता देवानामाह्वता व परि व एति
परिगच्छति वसः व अयम् व अग्निः व पुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा व आहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥

त्वे अग्न आहवनानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उमा कृष्वन्तो वहतु मियेधे ॥ १७ ॥

१. ख-घ-अश्ववान्; य-वेजनवान् । २. ख-श-त-न-भ-श-प्रबोधकं सेदग्निर्यो । ३. ख-यतः;
घ-श-त-न-भ-श-ये । ४. घ-त-न-श-समिदिन्धे; श-समिधे ।

त्वे इति । अग्ने । आऽहव॑नानि । भूरि॑ । ई॒शा॒नासः । आ । जुहु॒याम् । नित्या॑ ।

उ॒मा । कृ॒ण्वन्तः । व॒ह॒न् इति॑ । मि॒येधे॑ ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽईशानासः धनानामीश्वराः सन्तः ऽनित्या नित्यान्यग्निहोत्रादीनि ऽउ॒मा उ॒मा ऽवहतू वहनहेतू स्तोत्रं शस्त्रं च ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः ऽमियेधे यज्ञे ऽभूरि बहूनि ऽआहव॑नानि हवींषि ऽआ ऽजुहु॒याम आ॒जुह॑वाम॑ ॥

इ॒मो अ॒ग्ने वी॒त॒त॒मा॒नि ह॒व्याज॑सो व॒क्षि दे॒वता॑तिमच्छ ।

प्रति॑ न ई॒ सुर॒भीणि॑ व्यन्तु ॥ १८ ॥

इ॒मो इति॑ । अ॒ग्ने । वी॒त॒त॒मा॒नि । ह॒व्या । अ॒ज॒स्रः । व॒क्षि । दे॒व॒ता॒तिम् । अ॒च्छ ।

प्रति॑ । नः । ई॒म् । सुर॒भीणि॑ । व्यन्तु ॥ १८ ॥

हे ऽअग्ने त्वस्मै ऽअजस्रः अनवरतः सन् इ॒मो इ॒मानि ऽवीत॑तमानि अतिशयेन कान्तानि ऽहव्या हव्यानि ऽदे॒वता॑नि दे॒वानां॑ समूह॑म् अभि॑ व॒क्षि वह । ऽअच्छ॑ गच्छ॑ च । ऽनः॑ अस्मदीयानि ऽसुर॒भीणि शो॒भ॒नानि ऽई॒म् ए॒तानि॑ हव्यानि दे॒वाः । प्रति॑ व्यन्तु॒ प्रत्येकं॑ कामयन्ताम् ॥

मा नो॑ अ॒ग्नेऽवी॑रते॒ परा॑ दा॒ दुर्वा॑स॒सेऽम॑तये॒ मा नो॑ अ॒स्यै ।

मा नः॑ क्षु॒धे मा र॒क्ष॑स॒ ऋता॑वो॒ मा नो॑ द॒मे मा व॒न आ जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः॑ । अ॒ग्ने । अ॒वी॒र॒ते । परा॑ । दाः । दुः॒ऽवा॒स॒से । अ॒म॒तये॑ । मा । नः॑ । अ॒स्यै ।

मा । नः॑ । क्षु॒धे । मा । र॒क्ष॑से । ऋ॒त॒ऽवः । मा । नः॑ । द॒मे । मा । व॒ने । आ । जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मान् ऽअवीरते अपुत्रतायै ऽमा ऽपरा ऽदाः मा देहि । ऽदुर्वास॑से दुष्टवक्त्राय च नो मा परा दाः । ऽअस्यै ऽअमतये अभिहान्यै ऽनः अस्मान् ऽमा परा दाः । ऽक्षु॒धे अ॒ज्ञा॒ना॒या॒यै ऽनः अस्मान् ऽमा च परा दाः । ऽर॒क्ष॑से बलिने चास्मान् ऽमा परा दाः । हे ऽऋ॒ता॒वः॑ सत्यवन् अ॒ग्ने ऽनः अस्मान् ऽद॒मे गृ॒हे ऽमा ऽजु॑हूर्थाः मा हिंसीः ॥ 'हुच्छां कौटिल्ये' इति घातुः ॥ ऽवने चास्मान् ऽमा जु॑हूर्थाः ॥

नू मे॒ ब्र॒ह्मा॒ण्य॒ग्नि॒ उ॒च्छ॒शाधि॑ त्वं दे॒व म॒घव॑द्भ्यः सुषूदः ।

रा॒तौ स्या॑मो॒भया॑स॒ आ ते॑ यू॒यं पा॑त॒ स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ २० ॥

नु । मे॒ । ब्र॒ह्मा॒णि । अ॒ग्ने । उ॒त् । श॒शाधि॑ । त्वम् । दे॒व । म॒घव॑त् ऽभ्यः । सु॒षूदः ।

रा॒तौ । स्या॑म् । उ॒भया॑सः । आ । ते॒ । यू॒यम् । पा॑त॒ । स्व॒स्ति॒भिः । सदा॑ । नः ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽमे मम मदर्थं ऽब्रह्माणि अज्ञानि ऽनु क्षिप्रम् ऽउच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किं च हे ऽदे॒व द्योत॑मानाग्ने ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं ऽसुषूदः अज्ञानि प्रेरय । ऽते त्वदीयावां ऽरा॒तौ दा॒ने ऽउ॒भया॑सः॑ स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा॑ स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् ऽआ

१. श-य-स-त-म-आहुवाम; न-आजुहवाम; श-जुहुवाम । २. श-श-ऋतवः । ३. त-य-उभयासः उभये । ४. श-यथ वा; त-न-म-य-श-यथा वा ।

वस्याम अत्यर्थं भवेम । वनः अस्मान् वयुं स्वप्नविवाशश्च सर्वे वस्त्रभिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः ।
तथा च यास्कः—‘स्वस्तीत्यविनाशनामानिगृजितः स्वस्मि’ (निरु. ३. २१) इति । वसदा
वपात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वमग्रे सुहवो रण्वसैद्वकुदीती मूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्य आ धृङ्मा वीरो अस्मभयो वि दासीन् ॥ २१ ॥

त्वम् । अग्रे । मुऽहवः । रण्वऽसैद्वक् । मुऽदीती । मूनो इति । मङ्गलः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धृक् । मा । वीरः । अस्मत् । नयैः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

वसहसः वमूनो सहसः सुन हे वग्रे वसुहवः स्वङ्कातः वण्वसैद्वक् रमणीयसंदर्शतः वत्वं
वमुदीती शोभनया दास्या दिदीहि दीप्यस्व । किंच वतनये वनित्ये औरसे पुत्रे वत्वे त्वं वसचा
महायभूतः वमा वआ धृक् माभिवाक्षीः । अपि च वअस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा ॥ पृथगर्थे
पञ्चमी ॥ ववीरः पुत्रः वनयैः नरहितः वमा ववि वदासीन् नोपक्षीयेत ॥

मा नो अग्रे दुर्भृतये सचैषु देवेद्वेषुग्रेषु प्र वीचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मतयो भूमाच्चिदेवस्य मूनो सहसो नञन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्रे । दुऽदुर्भृतये । सचा । ण्णु । देवऽद्वेषु । अग्रेषु । प्र । वीचः ।

मा । ते । अस्मात् । दुऽदुर्भृतये । भूमात् । त्रि । देवस्य । मूनो इति । मङ्गलः । नञन्त ॥ २२ ॥

हे वग्रे वसचा महायभूतस्त्वं देवेद्वेषु ऋषिभिः समिद्वेषु वृष्यु वग्रेषु वदुर्भृतये कृच्छ्र-
भरणाय वनः अस्मान् वमा वप्र ववीचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा माम् अकृच्छ्रेण बिभृयुः
तथा ब्रूयैत्यर्थः । किंच वसहसः वमूनो हे बलस्य पुत्र अग्रे देवस्य द्योतमानस्य वते तव वदुर्मतयः
निग्रहबुद्धयः वभूमाच्चिद् अमादपि ॥ अत्र संप्रसारणं छान्दसम् ॥ प्रमादादर्थात्पर्यः । वअस्मान् वमा
वनञन्त मा व्यामुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो अग्रे स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वमुवर्नि दधाति यं सूरिरर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्रे । मुऽअनीक । रेवात् । अमर्त्ये । यः । अऽजुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वमुवर्निम् । दधाति । यत् । सूरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

वस्वनीक सुतेजस्क हे वग्रे वअमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्ववि वहध्वं हविः वयः वआजुहोति
वस वमर्तः मनुष्यः वरेवान् धनवान् भवति । वयं मर्त्यं वसूरिः प्राज्ञः वअर्थी धनादिकामः वपृच्छ-
मानः असौ उदारः कास्ते इति पृच्छन् एति अभिगच्छति वसः एव मनुष्यः वदेवता देवताभ्यः
ववमुवर्नि धनप्राप्तं दधाति । ब्रूयात् । स देवताभिर्वमुवर्नि यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः
स्रोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावग्निरिति पृच्छमान एति ॥

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्रयिं सूरिम्य आ वह्ना बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमार्विक्षितास आर्युषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्रे । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सूरिऽभ्यः । आ । वह् । बृहन्तम् ।

येन । वयम् । महमाऽवन् । मदेम । अर्विऽक्षितासः । आर्युषा । सुऽवीराः ॥ २४ ॥

हे ऽअग्रे ऽनः अस्मदीयस्य ऽमहः महतः ऽसुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः ऽविद्वान् । अस्मदीयं कल्याणं कर्म^१ जानन्नित्यर्थः । त्वं ऽसूरिम्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं ऽबृहन्तं महान्तं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽवह । रयिमेव विशिनष्टि । हे ऽसहसावन् बलवन् अग्रे ऽयेन धनेन ऽवयं स्तोतारः ऽअर्विक्षितासः अर्विक्षणाः ऽआर्युषा पूर्णायुषः ऽसुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः ऽमदेम हृष्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यग्र उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।

गतौ स्यामोभयाम् आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नू । मे । ब्रह्माणि । अग्रे । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्यः । सुसूदः ।

गतौ । स्याम । उभयामः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माघवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘जुषस्व नः’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आप्रशब्दोक्तत्वादिदं तनूनपाद्र-
हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यूचं देवता उक्ताः । तथा चानुकम्प्यते—‘जुषस्वैकादशाग्रम्’
इति । पश्नाविष्टाविदमाग्नीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम्’ (आश्व. श्रौ.
३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्यागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्नावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्रे अद्य शोचा बृहद्यजतं धूममृष्वन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । सम्ऽइधम् । अग्रे । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धूमम् । ऋष्वन् ।

उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

१. ख-स-त-न-म-य-ख-विद्वान् जानन् । २. कर्मजातम् ।

हे 'अग्ने' वनः अस्माकं 'वसिधम्' अद्य 'यजुस्व' सेवस्व । 'यजनं यजनीयं प्रशस्यं' 'धूमम्
'कृष्वन् प्रेरयन्' 'वृहन् अत्यन्तं' 'शोच दीप्यस्व च । किंच 'दिध्यम् अन्तरिक्षम्' 'मानु ममुच्छ्रितं
'स्तपैः तपैः' रश्मिभिः 'उप' स्पृष्टा । अपि च 'सूर्यस्य' 'रश्मिभिः' 'नेत्रोभिः' 'मे' 'तननः
संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुकृतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

'ये' 'देवाः' 'सुकृतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा' 'शुचयः दीप्तिमन्तः' 'धियंधाः कर्मणां धारयितारः
'उभययज्ञि सौमिकानि' च हविःसंस्थादीनि च' 'हव्या हव्यानि' 'स्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
तेषाम्' 'एषां मध्ये' 'यज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा' 'यजतस्य यजनीयस्य' 'नराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य
अग्निविशेषस्य' 'महिमानं महत्त्वम्' 'उप' 'स्तोषाम वयमुपन्तुमः । तथा च शास्त्रः—'नरा
अस्मिन्नादीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिनरैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य
महिमानमेषामुप स्तोषाम' यजतस्य' यज्ञैर्ये सुकर्माणः' 'शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि च' (निरु. ८. ६) इति ॥

इत्येन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

इत्येन्यम् । वः । असुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽईदम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः 'वः' 'यूयम्' 'इत्येन्यं स्तुत्यम्' 'असुरं बलवन्तं' 'सुदक्षं सुप्रज्ञं' 'रोदसी रोदस्योः
'अन्तः मध्ये' 'दूतं देवानां हविर्वहनायं चरन्तं' 'सत्यवाचं' 'मनुष्वत् मनुष्ववत्' 'मनुना' 'समिद्धं
यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते' 'तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम्' 'अग्निम्' 'अध्वराय यज्ञाय
'सदमित् सदैव' 'सं' 'महेम संपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिज्जु प्र वृज्जते नर्मसा बर्हिर्गौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषद्वध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिऽज्जु । प्र । वृज्जते । नर्मसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आऽजुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. झ-श-तन्वैः; त-त्वदीयैः; न- 'तप्तैः' नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च; घ-इतराणि
सौमिकानि च; झ-त-न-म-स-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यज्ञियस्व । ४. य-स-सुकर्माणः सुकृतवः ।
५. ख-झ-त-न-म-स- 'मनुष्ववत्' नास्ति ।

१ स्वयंयः परिचरणमिच्छन्तः २ अभिज्ञु अभिगतज्ञानुकं ३ भरमाणाः पादौ भरन्तः ४ बर्हिः
५ नमसा हविषा सह ६ अग्नौ ७ प्र ८ वृञ्जते प्रभरन्ति । तदेव विशदयति । हे ९ अध्वर्यवः १० घृतपृष्ठं घृत-
संमिक्तपृष्ठं ११ पृषद्गत् स्थूलविन्दुभिर्युक्तं बर्हिः १२ हविषा सह १३ आजुह्वानाः १४ मर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ॥

स्वाध्या३ वि दुरो देवयन्तोऽग्निश्रू रथयुदेवताता ।

पूर्वी शिशुं न मातरा रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सु३आर्घ्यः । वि । दुरः । देव३यन्तः । अ३ग्निश्रुः । रथ३युः । देव३ताता ।

पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरा । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

१ स्वाध्यः सुकर्मणः २ देवयन्तः देवकामा यजमानाः ३ रथयुः रथकामाश्च ४ ॥ जसि पूर्वसवर्णो
हस्वश्च ॥ ५ देवताता देवतातौ यज्ञे ६ दुरः यज्ञगृहद्वाराणि ७ वि ८ अग्निश्रुः आश्रितवन्तः । किंच
९ समनेषु यज्ञेषु १० पूर्वी प्राचीने प्रागग्रे जुहुपभृतौ ११ शिशुं १२ न वत्समिव मातरौ गावौ १३ रिहाणे अग्निं
लिहाने १४ अग्रुवो १५ न यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् १६ सम् १७ अञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन
समजन्ति ॥ १ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उषासानक्ता सुदुधेव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उषासानक्ता । सुदुधाऽइव । धेनुः ।

बर्हिऽसदा । पुरुहूते इति पुरुहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

१ उत अपि च २ योषणे युवत्यौ स्त्रीरूपे वा ३ दिव्ये ४ दिवि भवे ५ मही महत्यौ ६ बर्हिषदा
बर्हिषि सीदन्त्यौ ७ पुरुहूते बहुभिः स्तुते ८ मघोनी धनवत्यौ ९ यज्ञिये यज्ञार्हे १० उषासानक्ता अहोरात्रे
११ सुदुधेव १२ धेनुः कामधुग्धेनुरिव १३ नः अस्मान् १४ सुविताय कल्याणाय १५ आ १६ श्रयेताम् ॥

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवेदसा यजध्वै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् । जातवेदसा । यजध्वै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे देव्या होतारौ १ विप्रा मेवाविनौ २ जातवेदसा जातधनौ ३ मानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
४ यज्ञेषु ५ कारू कर्मणो कर्तारौ ६ वां युवां ७ यजध्वै यहुं ८ मन्ये स्तौमि । किंच ९ हवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
सामु १० नः अस्माकम् ११ अध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् १२ ऊर्ध्वं देवाभिमुखं १३ कृतं कुरुतं च । अपि च १४ ता
तौ युवां १५ देवेषु विद्यमानानि १६ वार्याणि धनानि १७ वनथः संभजयः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-भ-रथकामथ; ख-रथमात्मन इच्छन्तश्च । २. ख-भ-मिध्रूपे । ३. ख-स्त-त-न-भ-स-
'दिव्ये...गह्वरी' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैर्भिः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिर्देवं सन्दन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अवाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सन्दन्तु ॥ ८ ॥

एतदावृत्तुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (क. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । १भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी १भारतीभिः १सजोषाः सहिता १इळा १मनुष्यैभिः मनुष्यलोकभवैः १देवैः सार्धम् १अग्निः १आ गच्छतु । १सरस्वती १सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् १अवाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य १तिस्रो १देवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ १बर्हिः १इदम् १आ १सन्दन्तु ॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देवं त्वष्ट्रिं रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः मुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देवं । त्वष्ट्रः । त्रि । रराणः । स्यस्वति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । मुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

१देवं द्योतमानं हे १त्वष्ट्रः १रराणः रममाणस्त्वं १नः अस्माकं १तुरीपं त्वरितमायुवत् १पोषयितुं पोषकरं १तत् रेतः १त्रि १स्यस्व विशेषणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । १यतः रेतसः १कर्मण्यः कर्मसु साधुः १मुदक्षः सुबलः १युक्तग्रावा सोमसुतः १देवकामः १वीरः पुत्रः १जायते ॥

वनस्पतेऽव सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता सृदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेदं ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सृदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेदं ॥ १० ॥

हे १वनस्पते १देवान् १उप १अव १सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । १अग्निः वनस्पतिः १शमिता शामित्ररूपः सन् १हविः १सृदयाति प्रेरयतु । १सेत् स एव वनस्पतिः १होता देवानामाह्वता १सत्यतरोः अपि सन् १यजाति यजतु । १देवानां १जनिमानि जननानि १यथा स्वं १वेदं तथा ॥

आ याज्ञे समिधानो अर्वाङ्निरेण देवैः मरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । समुद्धानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सत्यम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. स-न-भ-श-सीदन्तु; ष-सदन्तु आसीदन्तु । २. स-ज-ज-त-भ-श-देवानुप; त-१-२-देवानुरूप । ३. स-त-३-न-भ-जानन्; ज-जन्मानि; श-श-जानन्; त-१-२-जनानाम् ।

हे ऽअग्ने ऽसमिधानः^१ ऽअवाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् ऽइन्द्रेण ऽतुरेभिः त्वरितैः ऽदेवैः च
 ऽसरथं यमानरथं यथा भवति तथा ऽवा यद्दिह आगच्छ । ऽनः अस्माकं ऽवर्हिः अधि ऽआस्ताम्
 ऽअदितिः च ऽसुपुत्रा कल्याणपुत्रा । ऽस्वाहा ऽदेवाः च सर्वे ऽअमृताः सन्तः ऽमादयन्ताम्
 इति ॥ ॥ २ ॥

‘अग्निं वो देवम्’ इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
 ‘अग्निं वो दश’ इति । ‘अग्निं वो देवम्’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
 प्रानरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘अग्निं वो
 देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति । व्यूळहे दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
 सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्र्यते हि—‘द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८-१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् । ॥ १ ॥

यो मर्त्येषु निधुर्विर्कृतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निभिः । सजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
 यः । मर्त्येषु । निधुर्विः । कृतस्वा । तपुःसमूर्धा । घृतऽअन्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः ऽवः यूयं ऽदेवं द्योतमानम् ऽअग्निभिः अन्यैरग्निभिः ऽसजोषाः सजोपसं सहितम् ।
 द्वितीयायै प्रथमा । ऽयजिष्ठं यष्टुतमम् ऽअग्निम् ऽअध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे ऽदूतं ऽकृणुध्वं कुरुत ।
 ऽवः अग्निर्देवाऽपि सन् ऽमर्त्येषु ऽनिधुर्विः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति ऽकृतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
 ऽतपुर्मूर्धा तापक्तेजाः ऽघृतान्नः ऽपावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोद्यदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोद्यत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । सम्ऽवरणात् । वि । अस्यात् ।
 आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अधं । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

‘यवसे घासे ऽअविष्यन् मक्षयन्’ प्रोद्यत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा ऽअश्वो ऽन अश्व इव ऽमहः
 महतः ऽसंवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः ऽयदा ऽव्यस्थात् संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते ऽआत् तदा
 ऽअस्य अग्नेः ऽशोचिः अर्चिः ऽअनु ऽवातः ऽवाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ऽअध अनन्तरं हे अग्ने ऽते
 तव ऽव्रजनं वारं ऽकृष्णमस्ति भवति । ऽस्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा घामरूपो धूम एति सं दूतो अग्ने ईर्यसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवजातस्य । वृष्णाः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।
 अच्छ । घाम् । अरूपः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईर्यसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य ^३वृष्णः वर्णिनः ^४यस्य ^५ते नव ^६अजराः जरारहिता
ज्वालाः ^७इधानाः ^८उत् ^९चरन्तिन उद्रच्छन्ति अस्य ^{१०}अरुयः आरोचमानः ^{११}धूमः ^{१२}धाम् ^{१३}अच्छ
दिवमभि ^{१४}एति गच्छति ^{१५}। हे ^{१६}अग्ने त्वं ^{१७}दूतः मन् ^{१८}देवान् ^{१९}सम् ^{२०}इंयसे ^{२१}हि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेतृषु यदन्ना ममवृक्त जम्भैः ।

सेनेव मृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तृषु । यत् । अन्ना । मम् ^{२२}अवृक्त । जम्भैः ।

सेना ^{२३}इव । मृष्टा । प्र ^{२४}सितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ^{२५}यस्य दावरूपस्य ^{२६}ते तव ^{२७}पाजः तेजः ^{२८}पृथिव्यां भूम्यां ^{२९}तृषु क्षिप्रं ^{३०}वि ^{३१}अश्रेत्
विश्रयति ^{३२}यत् यदा अन्नानि ^{३३}काष्ठादीनि ^{३४}जम्भैः दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । ^{३५}समवृक्त वृक्ते
खादति । तथा ^{३६}सेनेव ^{३७}मृष्टा उद्युक्ता ^{३८}ते तव ^{३९}प्रसितिः ज्वाला ^{४०}एति गच्छति । ^{४१}दस्म हे
दर्शनीयाग्ने त्वं ^{४२}यवं ^{४३}न यवमिव ^{४४}जुह्वा ज्वाल्या ^{४५}विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषामि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिज्ञाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उपासे । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।

नि ^{४६}शिज्ञानाः । अतिथिन् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आ ^{४७}हुतस्य । वृष्णः ॥ ५ ॥

^{४८}यविष्ठं युवतमम् ^{४९}अतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं ^{५०}तमिन् तमेव ^{५१}अग्निं ^{५२}दोषा दोषायां रात्रौ
^{५३}उपसि वासरेऽपि ^{५४}तम् एव ^{५५}अस्य अग्नेः ^{५६}योनौ स्थाने आहवनीयायनने धिष्ये वा ^{५७}निशिज्ञानाः
दीपयन्तः ^{५८}नरः मनुष्याः ^{५९}अत्यं ^{६०}न सततगमनयुक्तं वोढारमश्चमिव ^{६१}मर्जयन्त परिचरन्ति ।
^{६२}आहुतस्य च ^{६३}वृष्णः कामानां वर्णितुरग्नेस्तस्य ^{६४}शोचिः ज्वाला ^{६५}दीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुमंदक्ते खनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचंस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सु ^{६६}मंदक् । ते । सु ^{६७}अनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।

दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

^{६८}खनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं ^{६९}यत् यदा ^{७०}रुक्मो ^{७१}न सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । ^{७२}उपाके
अन्तिके ^{७३}वि ^{७४}रोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा ^{७५}ते तव ^{७६}प्रतीकं रूपमङ्गं वा ^{७७}सुसंदक् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच ^{७८}ते तव ^{७९}शुष्मः ^{८०}दिवः अन्तरिक्षात् ^{८१}तन्यतुः ^{८२}न अशनिरिव ^{८३}एति निर्गच्छति । ^{८४}चित्रः
दर्शनीयः ^{८५}सूरः ^{८६}न सूर्य इव ^{८७}भानुं स्वां दीप्तिं ^{८८}प्रति ^{८९}चक्षि प्रदर्शयसि ॥

यथा वः स्वाहाग्रये दाशेम परीळाभिर्धृतवद्भिश्च हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्रे अमितैर्महोभिः शतं पुर्मिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्रये । दाशेम । परि । इळाभिः । धृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः ।

तेभिः । नः । अग्रे । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पुःऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे अग्रे अग्रये अग्रस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः । किंच यथा वयम् इळाभिः गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः धृतवद्भिः धृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिः च दाशेम परिचरेम तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिः तेजोभिः शतम् अपरिमिताभिः आयसीभिः हिरण्यमीभिः । 'रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । पूर्वभिः नगरीभिश्च वनः अस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुपे अघृष्टा गिरो वा यार्भिर्नृवतीरुरुध्याः ।

तार्भिर्नः सूनो सहसो नि पाहि सत्सुरीञ्जरितृञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुपे । अघृष्टाः । गिरः । वा । यार्भिः । नृऽवतीः । उरुध्याः ।

तार्भिः । नः । सूनो इति । सहसः । नि । पाहि । स्मत् । सुरीन् । जरितृन् । जातऽवेदः ॥ ८ ॥

सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदः अग्रे दाशुपे दाशुपः ते तव याः वा याश्च ज्वालाः सन्ति । अघृष्टाः रक्षोभिः अप्रघृषिताः । गिरो वा गिरश्च सन्ति । यार्भिः गीर्भिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुध्याः रक्षेः । तार्भिः उभयीभिः वनः अस्मान् । स्मत् इति प्रशस्तवचनः । प्रशस्तान् सुरीन् हविषां प्रेरकान् जरितृन् स्तोत्रं नि पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽईव । स्वऽधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुऽक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

यन् यदा शुचिः अग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा तनया कृपा कृपया दीप्या रोचमानः पूतेव स्वधितिः तीक्ष्णकृता स्वधितिरिव निः गात् काष्ठाग्निर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । यः अग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोः अरण्याः आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्रे सौमगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोत्रभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्रे । सौमगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम ।

विश्वा । स्तोत्रऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे अग्ने षण्णा णानि परिदृश्यमानानि सौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि नः
अस्मभ्यं दिदीहि दीपय देहि वा । अपि अपि च कर्तुं कर्म यजानां कर्तारं वा सुवेतसं
शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा वनेम संभजेमहि ॥ वननेः संभजनार्थस्य वर्णान्नरागमे सति
रूपम् ॥ विश्वा विश्वानि धनानि स्तोत्रभ्यः उद्गात्रभ्यः गृणते शंसते च मन्तु । यूयं
त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमः सदा सर्वदा पान रक्षत ॥ ४ ॥

‘प्र वः शुक्राय’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यापै त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वः’ इत्यनुकान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिन आग्नेये पशो
‘प्र वः शुक्राय’ इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य
मनुषो हविभिः’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्रये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विघ्नना जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्रये । सुपूतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जनुषि । अन्नः । विश्वानि । विघ्नना । जिगाति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढारः वः यूयं शुक्राय शुभ्राय भानवे दीप्ताय अग्रये सुपूतं सुशुद्धं हव्यं
मतिं स्तुतिं च प्र भरध्वम् । यः अग्निः दैव्यानि मानुषा मानुषाणि च विश्वानि जनुषि
जातानि अन्तः अन्तरा विघ्नना प्रज्ञानेन मार्गेण वा जिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च
अन्तरा हवीषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्सो अग्निरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो अजनिष्ट मातुः ।

सं यो वना युवते शुचिदुन्भूरि चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यविष्ठः । अजनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वना । युवते । शुचिदस्तु । भूरि । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

वसः चित् स एव गृत्सः मेधावी । तथा च यास्कः—‘गृत्स इति मेधाविनाम’
(निरु. ९.५) । अग्निः तरुणः तारको भवति । तदा यतः यदा मातुः अरण्याः यविष्ठः
युवतमः सन् अजनिष्ट । यः अग्निः शुचिदन् दीप्तदन्तः वना वनानि सं युवते आत्मना
संयोजयति । किंच भूरि चित् भूरीष्वपि अन्ना स्वीयान्यश्नानि सद्यः इत् सद्य एव सम्
अत्ति सम्यक् भक्षयति ॥

अस्य देवस्य संसधनीके यं मर्तासः श्येतं जगृभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोच दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम् । सति । अनीके । यम् । मर्तासः । श्येतम् । जगृभ्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच । दुः । ओकम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

१. ख-स-भ-शुद्धम् । २. ख-स-त-न-भ-य-श-विश्वा विश्वानि । ३. ख-विप्रति भूमिश्च भवति;
घ-अस्तु भवति । ४. ख-भ-समिदत्ति; न-श-समदत्ति ।

१अस्य १देवस्य अग्नेः १अर्नाके मुख्ये १संसदि स्थाने १अयेतं श्वेतं शुभ्रं १यम् १अग्निं १मर्तासः मनुष्याः १अगृध्रे परिगृह्णाति १यः च अग्निः १पौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां १गृध्रं गृभीति १नि १उबोच ॥ अत्र वचिः सेवायै वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थः । सः १अग्निः १आयवे मनुष्यार्थम् । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १दुरोकं सपरनैर्दुःसेवं यथा भवति तथा १शुश्रोच दीप्यते ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निमृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

१कविः क्रान्तदक् १प्रचेताः प्रकाशकः १अमृतः मरणधर्मरहितः १अयम् १अग्निः १अकविषु अक्रान्तदक्षु १मर्तेषु मरणधर्मकेषु १नि १धायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । १सहस्वः बलवज्जमे १त्वे यस्मिन् त्वयि १सदा वयं १सुमनसः सुमतयः १स्याम १सः त्वम् १अत्र अस्मिन् लोके १नः अस्मान् १मा १जुहुरः मा हिंसाः ॥

आ यो योनिं देवकृतं सुसादं कृत्वा ह्यग्निमृतां अतारीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवकृतम् । सुसादं । कृत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतारीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वधायसम् । बिभर्ति ॥ ५ ॥

१यः अग्निः १देवकृतं देवैः कल्पितं १योनिं स्थानम् १आ १ससादं अध्यास्ते । किमर्थं देवाः स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । १हि यस्मात् कारणात् १अग्निः १कृत्वा प्रजया १अमृतान् देवान् १अतारीत् दुर्गोभ्यस्तारयति । १तम् इममग्निं १विश्वधायसं विश्वस्य १धारकम् १ओषधीः ओषधयः १वनिनश्च वृक्षाश्च १गर्भं गर्भं सन्तं बिभर्ति । १भूमिश्च १बिभर्ति । श्रुतमेव बिभर्तीति पदं च ह्यवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिर्वनिभिश्च संबध्यते ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा त्वा वयं सहसावन्वीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरेः । ईशे । रायः । सुवीर्यस्य । दातोः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसा १वन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदाम । मा । अदुवः ॥ ६ ॥

१अमृतस्य अन्नमुदकं वा १ । द्वितीयायै षष्ठी । १भूरेः अधिकं १दातोः दातुम् १अग्निः १ईशे ईष्टे १हि । १सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं १रायः धनं दातुम् १ईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । १सहसावन् हे बलवज्जमे १वयं वसिष्ठाः १अवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः १मा १परि १षदाम मा

१. ख-स-न-म-स-अग्निम्; त-अग्नि यम् । २. न-म-परिगृह्णाति । ३. त-न-म-स-गृभीतिम् । ४. ख-घ-स-न-म-विश्वधारकम् । ५. घ-त-अमृतमन्नमुदकं च ।

पर्युपविशाम । ^१अप्सवः रूपरहिताश्च मन्तः ^२मा परि पदाम । तथा च यास्कः—‘अप्स’ इति रूपनाम’ (निरु. ५.१३) इति । ^३अद्रुवः परिवरणहानाश्च ^४मा परि पदाम ॥

परिषद्यं हरणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पृथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेकणः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्वा ।

न । शेषः । अग्रे । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचेतानस्य । मा । पृथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

^१अरणस्य अनुणस्य ^२रेकणः धनं ^३परिषद्यं पर्याप्तं भवति ^४हि । अतः ^५नित्यस्य अपुनर्देयस्य ^६रायः धनस्य ^७पतयः ^८स्याम । यद्वा । अरणस्य रेकणो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्रात्यस्य धनस्य पतयः स्याम । हे ^९अग्रे ^{१०}अन्यजातम् अनौरसं ^{११}शेषः अपत्यं ^{१२}न ^{१३}अस्ति न भवति । ^{१४}अचेतानस्य अविदुषः ^{१५}पथः मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रसुत्तान् मार्गान् ^{१६}मा ^{१७}वि ^{१८}दुक्षः मा विदुषः ॥ ‘दुष वैकृत्ये’ इति धातुः ॥ तथा च यास्कः—‘परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेकणोऽरणोऽपार्षो भवति रेकण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम’ । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुषः’ (निरु. ३.२) इति ॥

नहि प्रभायारणः सुशेवोऽन्योर्दर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अर्धा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेतु नव्यः ॥ ८ ॥

नहि । प्रभाय । अरणः । सुशेवः । अन्यऽउर्दर्यः । मनसा । मन्तवै । ऊँ इति ।

अर्ध । चित् । ओक्तः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाद् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवाधोऽत्र प्रपञ्च्यते । ^१अरणः अरममाणः ^२अन्योर्दर्यः ^३सुशेवः सुखतमः ^४सन् ^५प्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय ^६मनसा ^७मन्तवा ^८उ मनसापि मन्तव्यः ^९न भवति ^{१०}हि । ^{११}अथ ^{१२}चित् अपि च ^{१३}सः अन्योर्दर्यः ^{१४}ओक्तः ^{१५}इत् संस्थानमेव ^{१६}पुनः ^{१७}एति प्राप्नोति । अतः ^{१८}वाजी अश्वान् ^{१९}अभीषाद् शत्रूणामभिभवित्वा ^{२०}नव्यः नवजातः पुत्रः ^{२१}सः अस्मान् ^{२२}आ ^{२३}एतु आगच्छतु ॥

त्वमग्रे वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावभवधात् ।

see VI-1572

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्रे । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवधात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ ९ ॥

हे ^१अग्रे ^२त्वम् ^३वनुष्यतः हिंसकात् ^४नः अस्मान् ^५नि ^६पाहि । ^७सहसावन् हे बलवन्मग्रे ^८त्वम् ^९अवधात् पाषाणास्मान् नि पाहि । ^{१०}त्वा त्वां ^{११}ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं ^{१२}पाथः अश्वं हविः ^{१३}सम्

१. ज-प्सु । २. ज-श-अरणस्य अरममाणस्य । ३. त-स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । ४. ज-अ-सुसुखतमोऽपि ।

अभ्येतु सम्यक् प्राप्तानु । अपि च अस्मान् स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः स्पृहस्त्री सहस्रसंख्याकः
परिचः अभ्येतु ॥

एता नो अग्रे सौमगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्रे । सौमगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥

‘प्राग्नये तवसे’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे । वैश्वानरः । वावृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः तवसे प्रवृद्धाय दिवः अन्तरिक्षस्य पृथिव्याः च अरतये गन्त्रे अग्नये
वैश्वानरसंज्ञकायाम्नये गिरं स्तुतिं प्र भरध्वम् । यः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः विश्वेषां
सर्वेषाम् अमृतानां देवानाम् उपस्थे उपस्थाने यज्ञे जागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् वावृधे
स्तुतिभिर्हविर्भिन्नं वर्धते ॥

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । वावृधानः । वरेण ॥ २ ॥

सिन्धूनां नदीनां नेता स्तियानाम् अपाम् । ‘स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्’ (निरु.
६. १७) इति शास्त्रवचनात् । वृषभः वर्धिता पृष्टः अर्चितः तेजसा संपृक्तो वा यः अग्निः दिवि
अन्तरिक्षे पृथिव्यां च वायुं न्यधाय सः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः वरेण श्रेष्ठेन हविषा
तेजसा वा वावृधानः वर्धमानः सन् मानुषीः विशः अभि मानुषीः प्रजाः प्रति वि भाति ॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रीरसमना जहतीर्भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदिः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्रीः । असमनाः । जहतीः । भोजनानि ।

वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदिः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहितः अग्ने त्वत् त्वत्तः भिया भीत्या अमिर्क्षाः अमित्रघणां गन्तव्यः ॥
प्रथमार्थे द्वितीया ॥ विद्वाः प्रजाः असमनाः परस्परमस्मेताः भोजनानि धनानि जहर्नाः
त्यजन्त्यः आयन् आगच्छन् । कदन्यन् आह । यत् यदा पुरे राजे शोशुचानः दीप्यमानः
पुरः तस्य शत्रूणां पुरः दुरयन् दारयन् अर्दीदेः अज्वलः । तथा च निगमः—‘अहां गन्तव्यरिवः
पुरे कः’ (क्र. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातु । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्थ । अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः अग्ने । तथा च यास्कः—‘वैश्वानरः कस्मात् विश्वाङ्-
राजयति विश्व एतं नरा नयन्तीति वा’ (निरु. ७. २१) इति । तव व्रतं त्वर्थातिकरं कर्म
त्रिधातु अन्तरिक्षे पृथिवी च उत अपि च द्यौः इति त्रयो लोकाः सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्य-
वर्तिन्यः प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च त्वम् अजस्त्रेण शोचिषा नित्येन प्रकाशेन
शोशुचानः दीप्यमानः भासा दीप्या रोदसी द्यावापृथिव्यां च आ ततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुपसां केतुमहाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उपसाम् । केतुम् । अहाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने कृष्टीनां प्रजानाम् । ‘क्षितयः कृष्टयः’ इति मनुष्यनाममु पाठात् । पतिं
स्वामिन् रयीणां धनानां रथ्यं नेतारम् उपसाम् अहां केतुं प्रज्ञापकं वैश्वानरं विश्वनरहितं
त्वां हरितः अश्वाः वावशानाः कामयमानाः सचन्ते सेवन्ते । तथा गिरः नृणां स्तुतिरूपा
वाचः धुनयः पापं धुन्वानाः घृताचीः घृतमञ्जन्त्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ७ ॥

त्वे असुर्यं वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्युरोक्तसो अग्र आज उरु ज्योतिर्जनयन्आर्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रमहः । जुषन्त ।

त्वम् । दस्यून् । ओक्तसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥ ६ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः अग्ने त्वे त्वयि वसवः वासका देवाः असुर्यं बलं
न्यृण्वन् न्यगमयन् । ते क्रतुं त्वर्थातिकरं कर्म जुषन्त असेवन्त हि । किंच त्वम् आर्याय

१. ख-श-मसमवेताः । २. ख-घ-स-त-न-म-श-महान्तं केतुम् । ३. ख-श-स-त-म-य-श-हरितो
हरणात् ; त-१-२-हरितो हरिणात् ; न-हरणात् । ४. श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवते^१ जनाय^२ उरु^३ ज्योतिः अधिकं तेजः जनयन् दस्युन् कर्महीनान् ओकसः स्थानात्
आजः निरगमयः ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्अभि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विओमन् । वायुः । न । पाथः । परि । पासि । सद्यः ।

न्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ वसः प्रसिद्धस्त्वं परमे दूरस्थे व्योमन् अन्तरिक्षे जायमानः सूर्यरूपेण
प्रादुर्भवन् वायुर्न यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु^२ प्रथमं सोमं पिबति तथा पाथः सोमं सद्यः परि
पासि परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच
हे जातवेदः जातघनासे त्वं भुवना भुवनान्युदकानि । 'भूतं भुवनम्' इत्युदकनामसु पाठात् ।
जनयन् अपत्याय अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय^३ दशस्यन् कामान् प्रयच्छन् अभि क्रन्
वैद्युतात्मना अभिक्रन्दसि अभिगर्जसि वा ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राघः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युमतीम् । जातवेदः ।

यया । राघः । पिन्वसि । विश्ववार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञ वैश्वानर विश्वनरहित अग्ने ताम् इषम् एषणीयां वृष्टिं द्युमतीं
दीप्तिमतीम् अस्मे अस्मभ्यम् एरयस्व प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते हि । यद्वा । द्युमतीं
तामिषमक्षमेरयस्व । तथा च श्रूयते—'तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके
विराजति' (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेषणीयां तां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । यया
इषा राघः धनं पिन्वसि पालयसि । अपि च हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयासे पृथु विस्तीर्ण श्रवः
वक्ता दाशुषे मर्त्याय यजमानाय पिन्वसि^४ ॥

तं नो अग्ने मघवद्भयः पुरुक्षं रयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्भ्यः । पुरुक्षम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।

वैश्वानर । महि । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने मघवद्भयः धनवद्भयः । इविष्मद्भय इत्यर्थः । नः अस्मभ्यं पुरुक्षं बह्वन्नं बहु-
यशस्कं वा तं प्रसिद्धं रयिं श्रुत्यं श्रवणीयं वाजं बलं च नि युवस्व नितरां मिश्रयस्व ।

१. ऋ-कर्मकृते । २. ऋ-द्विदेवत्यग्रहेषु; त-द्विदेवत्यग्रहेषु; न-द्विदेवत्यः ग्रहेषु । ३. ख-ज्ञ-न-
भ-य-श-जनाय । ४. ख-भ-पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे वैश्वानर विश्वनरहित ऽग्ने त्वं रुद्रेभिः रुद्रैः ऽवसुभिः च देवैः ऽसज्जोषाः सहितश्च सन्
 ऽनः अस्मभ्यं ऽमहि महत् ऽशर्म सुखं ऽयच्छ प्रयच्छ ॥ ८ ॥

‘प्र सम्राजः’ इति सप्तचं पठं मूकं वमिष्ठस्यार्थम्^१। अनुक्रम्यते च—‘प्र सम्राजः सप्त’^२।

‘वैश्वानरीयं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निदेवता। विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवकिम् ॥ १ ॥

प्र । सम्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवकिम् ॥ १ ॥

‘दारुं पुरां भेत्तारं’ वन्दे । ‘वन्दमानः’ सन् ‘सम्राजः’ सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य ‘असुरस्य’
 बलवतः ‘पुंसः’ वीरस्य । पौंस्यमिति^३ वीर्यमुच्यते । तथा च यास्कः—‘पुमान् पुरुषना भवति
 पुंसतेर्वा’ (निरु. १.१५) इति । ‘कृष्टीनां’ जनानाम् ‘अनुमाद्यस्य’ स्तुत्यस्य ‘तवसः’ बलवतः
 ‘इन्द्रस्येव’ तस्य वैश्वानरस्य ‘प्रशस्तिं’ स्तुतिं ‘कृतानि’ कर्माणि च ‘प्र’ ‘विवकिम्’ प्रब्रवीमि ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरंदरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्या महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अग्नेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुरम्पुरस्य । गीःभिः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्या । महानि ॥ २ ॥

‘कविं प्राज्ञं’ ‘केतुं’ विश्वस्य प्रज्ञापकं ‘धासिम्’ ‘अग्नेः’ धर्तारमादृतुः स्तोतुर्वा ‘भानुं’ भासकं ‘शं’
 सुखकरं ‘रोदस्योः’ द्वावापृथिव्योः ‘राज्यं’ राजानं वैश्वानरमग्निं ‘हिन्वन्ति’ । मर्दायाः प्रीणयन्ति
 प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च ‘पुरंदरस्य’ पुरां दारयितुः ‘अग्नेः’ ‘पूर्यां’ पूर्याणि पुरातनानि ‘महानि’
 महान्ति ‘व्रतानि’ कर्माणि ‘गीर्भिः’ ‘आ’ ‘विवासे’ परिचरामि ॥

न्यक्रतुन्प्रथिनो मृध्रवाचः पणीरश्रद्धां अवृधां अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापरां अयज्युन् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतुन् । प्रथिनः । मृध्रवाचः । पणीन् । अश्रद्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् ।

प्रप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वं । चकार । अपरान् । अयज्युन् ॥ ३ ॥

‘अक्रतुन्’ अयज्ञान् ‘प्रथिनः’ जल्पकान् ‘मृध्रवाचः’ हिंसितवचस्कान् ‘पणीन्’ पणिनामकान् ‘वाधु-
 षिकान्’ ‘अश्रद्धान्’ शत्रादिषु श्रद्धारहितान् ‘अवृधान्’ स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः ‘अयज्ञान्’ यज्ञहीनान्
 ‘तान्’ ‘दस्यून्’ वृथा कालस्य नेतृन् ‘अग्निः’ ‘प्रप्र’ अत्यन्तं ‘नि’ ‘विवाय’ नितरां गमयेत् ।
 तदेवाह । अग्निः^४ ‘पूर्वं’ मुख्यः सन् ‘अयज्युन्’ अयजमानान् ‘अपरान्’ जघन्वान् ‘चकार’ ॥

१. झ-य-‘स्वार्षं’ त्रैष्टुभम् । २. य-सप्त इति । ३. ख-म-पुंस्त्वमिति; झ-त-न-पौंस्त्वमिति; श-
 पौष्णमिति । ४. ख-झ-न-म-श-‘अग्निः...चकार’ नास्ति; घ-पूर्वः पुरातनोऽग्निः अपरान् पुरुषान्
 अयज्युन् यागानर्हान् चकार; त-नृतमः नेतृतमोऽग्निः..... चकार करोतीत्यर्थः ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचींश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशानं वस्त्रो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार । नृतमः । शचीभिः ।

नम् । इशानम् । वस्त्रः । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

नृतमः नेतृतमः । यः अग्निः । अपाचीने अपकाशमाने । तमसि निमग्नाः प्रजाः । मदन्तीः स्तुवन्तीः । शचीभिः ताम्यो दत्ताभिः प्रजाभिः । प्राचीः ऋजुगामिनीः । चकार । यद्वा । नेतृतमो योऽग्निः अपाचीने तमसि^१ निशायां मदन्तीर्माद्यन्तीरुषसः शचीभिः प्रजाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः । नं । वस्त्रः धनस्य । ईशानम् । अनानतम् अप्रह्वं । पृतन्यून् युद्धकामांश्च । दमयन्तम् । अग्निं । गृणीषे स्तौमि^२ ॥

यो देहो^३ अनमयद्वधस्त्रैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।

म निरुध्य नहुषो यद्वा अग्निर्विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देहः । अनमयत् । द्वधस्त्रैः । यः । अर्यपत्नीः । उपसः । चकार ।

मः । निरुध्य । नहुषः । यद्वा । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिहृतः । सहोभिः ॥ ५ ॥

यः अग्निः । देहः देहीरुपचिताः^३ आसुरीर्विद्याः । द्वधस्त्रैः द्वधैरायुधैर्वा । अनमयत् हीना अकरोत् । यः च । अर्यपत्नीः । अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ता अर्यपत्न्यः । ताः । उपसश्चकार अकरोत् । मः । यद्वा महान् । अग्निः । विशः प्रजाः । सहोभिः बलैः । निरुध्य । नहुषः राज्ञः । बलिहृतः करप्रदाः । चक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तस्थुः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । संसाद । पित्रोः । उपस्थम् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे । जनासः जनाः । शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं । यस्य वैश्वानरस्य । सुमतिं । भिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः । एवैः कर्मभिः हविर्भिर्वा । उप । तस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते सः । वैश्वानरः विश्वनरहितः । अग्निः सूर्यः सन् । पित्रोः मातापित्रोः । रोदस्योः छावापृथिव्योः । वरम् उत्कृष्टम् । उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् । आ । संसाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्या^३ वसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्देदे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्या । वसूनि । वैश्वानरः । उत । उदिता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

१. ख-तमसि अपकाशमाने तमसि । २. ख-न-भ-स्तौति । ३. ख-देहैरुपचिताः ।

वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः देवः द्योतमानः बुध्या बुध्यानि आन्तरिक्षाणि । बुध्नमन्तरिक्षम् । तथा च यास्कः—‘बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा’ (निर. १०. ४४) इति । वसुनि आच्छादकानि तमांसि ॥ ‘वस आच्छादने’ इति धातुः ॥ मूर्धस्य उदिता उदिताबुदये^१ सति^२ आ देदे । समुद्रात् अन्तरिक्षान् । ‘मगरः समुद्रः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठान् । अवरात् पृथिव्याः तमांसि आ देदे । समुद्रात् परस्मात् दिवोऽपि तमांसि आ देदे । तदेव दर्शयति । अग्निः दिवः तमांसि आ देदे पृथिव्याः च तमांसि आ देदे ॥ ॥ १ ॥

‘प्र वो देवम्’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्र वो देवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्देशसूक्ते^३ उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।

भवा नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितदुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमः । अभिः ।

भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितदुः ॥ १ ॥

हे अग्ने वः^४ त्वां^५ देवं द्योतमानादिगुणयुक्तं सहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा अग्निम् अग्रस्य नेतारम् अश्वं न अश्वमिव वाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा नमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्र हिषे हे अग्ने त्वां^६ चित् प्रहिणोम्येव^७ । किंच हे अग्ने त्वं विद्वान् जानन्^८ नः अस्माकम् अध्वरस्य यज्ञस्य दूतः भव । अथ परोक्षस्तुतिः । त्मना आत्मना स्वयमेव देवेषु मितदुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव विविदे प्रज्ञायते ॥

आ याह्ये पथ्या^९ अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुभ्रैर्नदयन्पृथिव्या जम्भैर्बिर्विश्वमुशघ्नवनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः । देवानां । सख्यम् । जुषाणः ।

आ । सानु । शुभ्रैः । नदयन् । पृथिव्याः । जम्भैभिः । विश्वम् । उशघ्नक् । वनानि ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा देवानां सख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः । जुषाणः सेवमानः^{१०} पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितं तृणमुल्मादिकं शुभ्रैः शोष्कैर्दाहकैस्तेजोभिः नदयन् शब्दाद्यमानः । दहमानं हि शब्दायते । जम्भैभिः दंष्ट्राभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । विश्वं विश्वानि वनानि उशघ्नक् कामयमानः दहन् स्वाः पथ्याः अनु । स्वैर्मातैरित्यर्थः । आ याहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरा विश्वारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता ।

आ । मातरा । विश्वारे इति विश्वऽवारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुशेवः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-उदितौ सूयं । २. त-देशसूक्तेषु । ३. ख-भ-त-श-त्वाम् ; न-भ-त्वम् । ४. ख-भ-श-त्वम् । ५. ख-भ-प्रहिणोम्येव । ६. न-त-य-देवान् जानन् । ७. त-सेवमानः सन् ।

अयं यज्ञः प्राचीनः । सन्ध्यानुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमामन्त्रम्^१ । बर्हिः^२ हि बर्हिश्च सुधितं सुनिहितम् । ईक्षितः स्नुः अग्निः प्रणीते नृसश्च भवति । होता न होता च । नेति चार्थे । विश्ववारे विश्ववर्णीये मानराद्यावापृथिव्या इडायाम् आ हुवानः भवति । कदेत्यत आह । यतः यदा यविवष्ट हे युवनमाप्ते त्वं सुवेवः मुमुक्षुः जज्ञिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशमधायि विश्पतिर्दुरोणे अग्निमन्द्रो मधुवचा क्रतावा ॥ ४ ॥

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषामः । विचेतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विश्पतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । क्रतवा ॥ ४ ॥

विचेतसः विविक्तप्रज्ञाः मानुषामः मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिनं^३ नेतारमग्निं सद्यः जनन्त जनयन्ति । यः एषां हविर्वहति सोऽयम् अग्निः विश्पतिः विशां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा मन्द्रः मदीयता मधुवचाः मादीयनृवचस्कः^४ क्रतावा यज्ञवान् विशां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ।

द्यौश्च यं पृथिवी ववृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृतः । वह्निः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृषदने । विधर्ता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । ववृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

वृतः होतृत्वेन वह्निः हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधर्ता विश्वस्य धारकः अग्निः आजगन्वान् सुलोकादागत आगमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः । यम् अग्निं द्यौश्च पृथिवी चोभे ववृधाते वर्धयतः । यं च विश्ववारं विश्ववर्णीयं होता मानुषः आ यजति ॥

एते द्युन्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।

प्र ये विश्वस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीधयन्तस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युन्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विशः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीधयन् । क्रतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युन्नेभिः अक्षैः विश्वं पोष्यवर्गम् आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युन्नेभिर्विश्वमातिरन्त^१ । अभ्यगच्छन्निवर्थः । क इत्यत आह । ये नर्याः मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं पर्याप्तम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ये च विशः जनाः श्रोषमाणाः ॥ शृणोतेः 'सन्धकोः' इति द्वित्वम् 'इको झल्' इति सनः क्त्वं च 'सर्वे विधय-

१. ख-मासन्त्रम्; झ-त-न-म-श-मासनम् । २. ख-म-रथिनं नास्ति । ३. ख. मदीयतृ ।

४. त-क्रतावा । ५. झ-दातिरन्त आभरन्त । ६. य-अरमलम् ।

‘छन्दसि विकल्पन्ते’^१ इति न भवतः । ‘ज्ञाश्रुम्मुदशो सनः’ इत्यामनेपदम् ॥ ‘प्र’ निरन्त
वर्धयन्ति । ‘मे’ मदीयाः ‘ये’ वा ‘कनस्य’ अस्य सत्यमिममग्निम् । कर्मणि षष्ठा । मायाणा-
मभीयादिति वत् । ‘आ’ दीधयन् आदीपयन् ॥

नू त्वामग्ने ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहस्रो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्य आनड्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहस्रम् । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । मधवत्भ्यः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘सहस्रः’ ‘सूनो बलस्य पुत्र’ ‘अग्ने’ ‘वसिष्ठाः’ वयं ‘वसूनाम्’ ‘ईशानं’ ‘त्वाम्’ अस्मदीयेभ्यः
‘स्तोतृभ्यः’ ‘मधवद्भ्यः’ हविष्मद्भ्यश्च ‘इषम्’ अन्नं ‘नु’ क्षिप्रम् अद्य वा ‘आनट्’ प्रापयेः ॥ नशेर्व्या-
सिकर्मणोऽन्तर्णीतप्यथात् लुङि^२ ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्याडागमः । ‘यूयं’ त्वत्परिवाराश्च^३ सर्वे यूयं
‘नः’ अस्मान् ‘सदा’ ‘स्वस्तिभिः’ ‘पात’ इत्येवम् ‘ईमहे’ याचामहे ॥ १० ॥

‘इन्धे राजा’ इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यापै त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘इन्धे राजा’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः^४ । आतिथ्यायां ‘प्रप्रायमग्निः’ इति स्वष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च—‘प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. ४-५) इति ॥

इन्धे राजा समर्थो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं धृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निग्र उषसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्थः । नमःभिः । यस्य । प्रतीकम् । आसृहुतम् । धृतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सबाधः । आ । अग्निः । अग्ने । उषसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

‘राजा दीप्तः’ ‘अर्थः स्वामी हविषां’ प्रेरको वाग्निः ‘नमोभिः’ स्तुतिभिः सह ‘सम्’ ‘इन्धे’
समिध्यते । ‘यस्य’ अग्नेः ‘प्रतीकं रूपं’ ‘धृतेन’ ‘आहुतं’ भवति । यं च ‘नरः’ अस्मदीयाः ‘सबाधः’
संक्षिप्ताः संजातबाधा वा ‘हव्येभिः’ हव्यैः सार्धम् ‘ईळते’ स्तुवन्ति सः ‘अग्निः’ ‘उषसाम्’ ‘अग्ने’ ‘आ’
‘अशोचि’ आदीप्यते ॥

अयमु प्य सुमहौ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यद्वा अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुमहान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । यद्वा । अग्निः ।

वि । भाः । अकरित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णऽपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥ २ ॥

‘स्वः’ सः ‘अयं’ ‘होता’ देवानामाह्वता ‘मन्द्रः’ मद्विता ‘यद्वा’ महान् ‘अग्निः’ ‘मनुषः’
मनुष्यस्य ‘सुमहान्’ ‘अवेदि’ सुमहत्वेन प्रज्ञायते । अपि च सोऽयं ‘भाः’ दीप्तिः ‘वि’ ‘अकः’ विक्रो-
त्वन्तरिक्षे । किंच सोऽयं ‘कृष्णपविः’ कृष्णमार्गोऽग्निः ‘पृथिव्यां’^५ ‘ससृजानः’ सृजमानः सन्
‘ओषधीभिर्ववक्षे’ वर्धते ॥

१. ख-त-भ-विकल्पन्ते; झ-न-श-विलुप्यन्ते । २. य-ल्लिख्ये लुङि । ३. ख-न-भ-त्वत्परिवाराश्च ।

४. त-‘शस्त्रयोर्वको विनियोगः । ५. ख-भ-अरीणाम् । ६. ख-झ-त-न-भ-श-ये । ७. झ-न-भ-श-पृथिव्याः ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामुं स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वनः । सुवृक्तिम् । कामुं । ई । इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।
कदा । भवेम । पतयः । सुदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं कया स्वधया हविषा वनः अस्माकं सुवृक्तिं स्तुतिं वि वसः व्यामृषे आच्छादयामि वा । कामुं कां च स्वधां शस्यमानः स्तूयमानस्त्वम् ऋणवः प्राप्नुयाः । हे सुदत्र शोभनदानाग्ने । तथा च याम्कः—‘सुदत्रः कल्याणदानः’ (निरु. ६.१४) इति । वयं कदा दुष्टरस्य शत्रुभिर्द्वैतमकस्य साधोः समीचीनस्य रायः धनस्य पतयः स्वामिनः भवेम । वन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पुरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।
अभि । यः । पुरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

अयं प्रसिद्धः अग्निः भरतस्य यजमानस्य मम प्रप्र अत्यन्तं शृण्वे प्रथितो भवति । कदेत्यत्राह । यत् यदा सूर्यो न सूर्य इव बृहद्भाः बृहद्भासमानो वि शोचते प्रकाशते । किंच वः अग्निः पृतनासु संप्रामेषु पुरुं पृतनामकमसुरम् अभि तस्थौ अभिवभूव सोऽयं द्युतानः दीप्यमानः दैव्यः अतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् शुशोच जज्वाल ॥

अमग्निच्चे आहर्वनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्रे शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

अमन् । इत् । त्वे इति । आहर्वनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुमनाः । अनीकैः ।
स्तुतः । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि आहर्वनानि हवींष्याहुतयो वा भूरि बहूनि असञ्चित् भवन्त्येव । त्वं च विश्वेभिः विश्वैः अनीकैः तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह सुमनाः भुवः भव । हे अग्ने स्तुतः स्तोतुः । स्तोतृभिः स्तुत् । स्तोत्रं शृण्विषे शृणु । हे सुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने गृणानः स्तूयमानस्त्वं स्वयं स्वयमेव तन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा वर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्रये जनिपीष्ट द्विबर्हीः ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमर्दमीवचार्तनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतऽसाः । समऽसहस्रम् । उत् । अग्रये । जनिपीष्ट । द्विऽबर्हीः ।

शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । द्युमत् । अमीवऽचार्तनम् । रक्षःऽहः ॥ ६ ॥

१. ऋ-द्वैतस्य । २. ख-समिद्धः । ३. ख-न-भ-विकाशते । ४. त-स्तुतश्चित् ।

वशतसाः गवां शतस्य संभक्ता वसमहसं गवां महस्रेण च संयुतः द्विवहोः द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्गुणोक्तयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—‘द्विवहो द्वयोः स्थानयोः परिवृढः’ (निरु. ६. १७) इति । इदं वचः इदं स्तोत्रम् अग्नये^१ उन्^२ जनिर्पाष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । यन् वचः युमत् दीप्तिमत्^३ । यशस्करमित्यर्थः । अर्मावचाननं रोगाणां निवारकं रक्षोहा रक्षसां हन्तृ च स्तोत्रभ्यः आपये तद्वन्धवे पुत्रादिकायापि शं सुखदं भवाति भवेत् ॥

नृ त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।

७-७

इषं स्तोत्रभ्यो मध्वद्वय आनडयुयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नृ । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । महम् । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोत्रभ्यः । मध्वत्भ्यः । आनट् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥

॥ ११ ॥

‘अबोधि जारः’ इति षट्च नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘अबोधि पद’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये उक्तो^१ विनियोगः^२ ॥

अबोधि जार उपसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृतम् ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उपसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः । कवितमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृतम् ॥ १ ॥

जारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयित्वा स्तुष्यो वा कवितमः प्राप्ततमः पावकः शोषकोऽग्निः उपसाम् उपस्थान् मध्ये अबोधि अबुध्यत । किञ्च उभयस्य द्विपदश्च^४ चतुष्पदश्च^५ दैव्यस्य मानुषस्य वा जन्तोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति । देवेषु च हव्या हव्यानि दधाति । सुकृतम् यजमानेषु च द्रविणं धनं दधाति ॥

स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दर्मूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुक्रतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दर्मूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः अग्निः सुक्रतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । यः अग्निः पणीनाम् असुराणां दुरः द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । पुरुभोजसं बहुक्षीरम् अर्कम् अर्चनीयं गवां संपन्नं नः अस्मदर्थं पुनानः शोधयन् । हरश्चित्यर्थः । होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदयित्वा स्तुष्यो वा

१. ख-अ-त-न-म-श-‘अग्नये’ नास्ति । २. ख-न-म-‘दीप्तिमत्’ नास्ति । ३. श-इदं सूक्तम् ।

४. घ-अ-त-श-द्विपदः ।

‘दमुनाः दान्तमना’ दममना दानमना वा^१ ‘राम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां’^२ वा ‘विशां जनानां यजमानानां वा’ तमः अन्धकारं तिरस्कुर्वन् ‘ददशे ददयते च । यद्वा । तमस्तिरो ददशे नाशयतीत्यर्थः ॥

अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्तमुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरूपसां भात्यग्रेऽपां गर्भः प्रस्व आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । कविः । अदितः । विवस्वान् । सुऽसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः ।

चित्रऽभानुः । उपसाम् । भाति । अग्रे । अपाम् । गर्भः । प्रऽस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

योऽग्निः ‘अमूरः’ अमूढः ‘कविः’ प्राज्ञः ‘अदितिः’ अदीनः ‘विवस्वान्’ दीप्तिमान् ‘सुसंसत्’ शोभनमदनः ‘शोभनसंवेदनो वा’ ‘मित्रः’ प्रमतिस्त्राता सर्वेषाम् ‘अतिथिः’ अतिथिवत् पूज्यः ‘शिवः’ शिवक्रो जगन् ‘चित्रभानुः’ चित्रदीप्तिः ‘उपसाम्’ अग्रे सुखे ‘भाति’ सोऽयम् ‘अपां’ ‘गर्भः’ सन् ‘प्रस्वः’ जायमाना ओषधीः ‘आ’ ‘विवेश’ ॥

ईलेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।

सुसंदृशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईलेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनऽगाः । अशुचत् । जातवेदाः ।

सुऽसंदृशा । भानुना । यः । विऽभाति । प्रति । गावः । समऽइधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

हे अग्ने ‘वः’ स्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्ययः^३ । ‘मनुषः’ मनुष्यस्य ‘युगेषु’ यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा ‘ईलेन्यः’ स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः । ‘वयः’ अग्निः ‘जातवेदाः’ जातधनः ‘समनगाः’ युद्धेषु संगन्ता सन् ‘अशुचत्’ दीप्यते । ‘सुसंदृशा’ सुसंदर्शनेन ‘भानुना’ तेजसा ‘विभाति’ च । तमग्निं ‘समिधानं’ समिध्यमानं ‘गावः’ स्तुतयः ‘प्रति’ ‘बुधन्त’ प्रतिबोधयन्ति ॥

वैश्वदेवे पशौ ‘अग्ने याहि’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मऽकृता । गणेन ।

सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘दूत्यं’ दूतस्य कर्म हविर्वहनादि ‘याहि’ ‘देवान्’ ‘अच्छ’ अभिराच्छ । ‘गणेन’ संघेन सह ‘ब्रह्मकृता’ ब्रह्मकृतोऽस्मान्स्मदीयाश्च तव स्तोतॄन् ‘मा’ ‘रिषण्यः’ मा हिंसीः । ‘सरस्वतीं’ ‘मरुतः’ ‘अश्विना’ ‘अश्विनौ’ ‘अपः’ चैतान् ‘देवान्’ ‘रत्नधेयाय’ अस्मभ्यं रत्नदानाय ‘यक्षि’ च^४ ॥

१. त-दममना वा दानमना वा दान्तमना वा । २. ख-न-भ-‘रमयित्रीणां’ नास्ति । ३. क्ष-त-न-भ-क्ष-विभक्त्यवचनम् । ४. झ-यज ।

त्वामग्रे समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्रे । समऽइधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरंऽधिम् ।

पुरुऽनीथा । जातऽवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वां ऽवसिष्ठः ऋषिः^१ ऽसमिधानः भवति । त्वं च ऽजरूथं पर्यभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणं^२ ऽहन् जहि । ऽराये धनवते यजमानाय ऽपुरंधिं बहुधियं देवगणम् । तथा च यास्कः—
'पुरंधिर्बहुधीः' इति । ऽयक्षि यज । किंच हे ऽजातवेदः अग्रे ऽपुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण ऽजरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जस्येत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'उपो न जारः' इति पञ्चर्षं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाश्रेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'उपो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

उपो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युतदीघच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उपः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युत् । दीघत् । शोशुचानः ।

वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

अग्निः ऽउपो ऽन ऽजारः उपसो जारः सूर्यस्तद्वत् ऽपृथु विस्तीर्णं ऽपाजः तेजः ऽअश्रेत् श्रयति^३ । किंच ऽदविद्युत् ऽदीघत् ऽशोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः । ऽवृषा कामानां वर्षिता ऽहरिः हविषां प्रेरकः ऽशुचिः शुद्धिकृद्दग्निः ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः प्रेरयन् ऽभासा दीप्या ऽआ ऽभाति प्रकाशते । अपि च ऽउशतीः कामयमानाः ऽअजीराः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उपसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।

अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवऽयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः ऽवस्तोः अहनि । 'वस्तोः छुः' इत्यहर्नामसु पाठ्यत् । ऽउषसाम् अग्रे ऽस्वर्णं आदित्य इव । तथा च यास्कः—'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः' (निरु. २.१४) इति । ऽअरोचि दीप्यते । ऽउशिजो ऽन ऋत्विजश्च ऽयज्ञं ऽतन्वानाः विन्तारयन्तः ऽमन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थः । अपि च ऽविद्वान्^१ जानन् ऽदूतः देवानां ऽदेवयावा देवान् प्रति गच्छन् ऽवनिष्ठः दातुतमः ऽअग्निः ऽवि ऽआ ऽद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

१. ख-म-वसिष्ठ ऋषिः । २. य-आश्रयति । ३. ऋ-देवो दीप्यमानोऽग्निः जन्मानि सर्वेषामुत्पत्तीः विद्वान् ।

अच्छा गिरो मतर्यो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुमंद्दशं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिरोः । मतर्यः । देवयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुसुमंद्दशम् । सुसुप्रतीकम् । सुसुअञ्चम् । हव्यवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

मनयः स्तुतिरूपाः देवयन्तीः देवानिच्छन्त्यः द्रविणं धनं भिक्षमाणाः याचमानाः गिरः वाचः सुमंद्दशं कल्याणसंदर्शनं सुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा स्वञ्चं सुष्ठु गच्छन्तं हव्यवाहं हव्यानां वोढारं मानुषाणाम् अरतिं स्वामिनम् अग्निम् अच्छ अभि यन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्ने वर्मुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वह्ना बृहन्तम् ।

आदित्येभिरर्दितिं विश्वजन्यां बृहस्पतिमृक्कभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुऽभिः । सजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह् । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अर्दितिम् । विश्वजऽन्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्कभिः । विश्ववारम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसुभिः देवैः सजोषाः संगतस्त्वं नः अस्मदर्थम् इन्द्रम् आ वह । रुद्रेभिः रुद्रदेवैः संगतः बृहन्तं महान्तं रुद्रं चा वह । आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः संगतः विश्वजन्यां विश्वजनहिताम् अर्दितिं चा वह । ऋक्कभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिर्देवैः संगतः विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं बृहस्पतिं चा वह ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावाँ अमवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । अमवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

उशिजः कामयमानाः विशः मनुष्याः मन्द्रं स्तुत्यं होतारम् आह्वातारं यविष्ठं युवतमम् अग्निम् अध्वरेषु यागेषु ईळते स्तुवन्ति । हि यस्मात् कारणात् सः अग्निः क्षपावान् रात्रिमान् रात्रौ सत्वप्रायेऽग्निहोत्रं ह्वयते । रयीणां रयिमतां हविष्मतां यजमानानां देवान् यजथाय वष्टुम् अतन्द्रः तन्द्रारहितः दूतः अभवत् तथा च श्रूयते—‘यस्मादूतोऽभवत्तस्माद्विशलमध्वर ईळते’ इति ॥ १३ ॥

‘महाँ असि’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘महान्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्यज्ञे होता प्रथमः संदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद । इह ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने त्वम् ^२अध्वरस्य ^३प्रकेतः प्रज्ञापनः सन् ^४महानमि । ^५त्वं ^६ऋते त्वया विना
^७अमृताः देवाः ^८न ^९मादयन्ते न माद्यन्ति^१ । ^{१०}विश्वेभिः विश्वैः ^{११}देवैः ^{१२}सरथं यथा भवन्ति^२ ^{१३}आ
^{१४}याहि च । ^{१५}इह आस्तीर्णं बर्हिषि ^{१६}प्रथमः मुख्यः ^{१७}होता आह्वाना सन् ^{१८}नि ^{१९}मद निपाद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रिनं च—‘त्वामीळते अजिरं दृष्ट्यायां
 सुदीर्तिं सुदृशं गृणन्तः’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामीळते अजिरं दृष्ट्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दृष्ट्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुषासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुऽदिना । भवन्ति ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२अजिरं प्रगामिनं ^३त्वां ^४मानुषासः मानुषाः ^५हविष्मन्तः यजमानाः ^६सदमित्
 सदैव ^७दृष्ट्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ^८ईळते याचन्ते । किमर्थमित्यत आह । ^९यस्य हविष्मतः
^{१०}बर्हिः ^{११}देवैः सार्धम् ^{१२}आसदः त्वमधितिष्ठसि ^{१३}अस्मै हविष्मते ^{१४}अहानि ^{१५}सुदिना सुदिनानि
 शोभनदिनानि ^{१६}भवन्ति ॥

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकित् । वसूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वे त्वयि ^३अन्तः मध्ये ^४अक्तोः अङ्गः । ^५यद्यप्युत्तरिति रात्रेर्नाम^३ तथाप्यत्राज्यन्ते
 व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यङ्गो नाम । ^६त्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु ^७वसूनि हवींषि ^८दाशुषे हविषां
 प्रदात्रे ^९मर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः । ^{१०}प्र ^{११}चिकितुः प्रवेदयन्त्यृत्विजः । ^{१२}यद्वा । अक्तोरङ्गि
 त्रिङ्गीन् अग्निमश्वमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितुः । अविदङ्गित्यर्थः । अपि च ^{१३}मनुष्वत् मनोरिव
^{१४}इह ममास्मिन् यज्ञे ^{१५}दूतः त्वं ^{१६}देवान् यक्षि यज । ^{१७}नः अस्माकम् ^{१८}अभिशास्तिपावा अभिशास्तेः
 अभिशंसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता ^{१९}भव ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।

ऋतुं ह्यस्य वसवो जुषन्ताया देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कृतस्य ।

ऋतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्त । अयं । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ४ ॥

^१बृहतः महतः ^२अध्वरस्य कौटिक्यरहितस्य यज्ञस्य ^३अग्निः ^४ईशे ईष्टे । ^५विश्वस्य सर्वस्य
^६कृतस्य संस्कृतस्य ^७हविषः च ^८अग्निः एवेष्टे । ^९हि यस्मात् ^{१०}अस्य अग्नेः ^{११}ऋतुं कर्म ^{१२}वसवः देवाः
^{१३}जुषन्त सेवन्ते । ^{१४}अथ अपि च ^{१५}देवाः अग्निं ^{१६}हव्यवाहं हव्यानां वोढारं ^{१७}दधिरे चक्रिन् इत्यर्थः ॥

अग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हविः । ऽअद्याय । देवान् । इन्द्र । ऽज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्ति । ऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽहविरद्याय हविषां भक्षणाय ऽदेवान् ऽआ ऽवह । किमर्थमित्यत आह । ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽइन्द्रज्येष्ठान्तः इन्द्रप्रसूता देवाः ऽमादयन्ताम् । ऽइमं ऽयज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः ऽदिवि स्थितेषु ऽदेवेषु ऽधेहि निर्धेहि । देवान्वेह नयेदं^१ हविषां देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातकरः ॥ ॥ १४ ॥

‘अगन्म महा’ इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रेष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्- ‘अगन्म तृचम्’ इति । प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्ताज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रमानुं रोदसी अन्तर्ुवी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । सम् । ऽईद्धः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रऽमानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

यः अग्निः ऽस्वे ऽदुरोणे स्वे स्थान आहवनीये ऽसमिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् ऽदीदाय दीप्यते तमिमं ऽयविष्ठं युवतमम् ऽउर्वी विस्तीर्णयोः ऽरोदसी रोदस्योः द्यावापृथिव्योः ऽअन्तः मध्ये अन्तरिक्षे ऽचित्रमानुं चित्रज्वालं ऽस्वाहुतं सुधु आहुतिमिहुतं सन्तं ऽविश्वतः सर्वतः ऽप्रत्यञ्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं ऽमहा महता ऽनमसा नमस्कारेण ऽअगन्म वयमुपगच्छाम ॥

स महा विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः धेवे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । महा । विश्वा । दुः । ऽइतानि । स । ह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुः । ऽइतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योऽग्निः ऽमहा महत्त्वेन ऽविश्वा विश्वानि ऽदुरितानि ऽसाह्वान् अभिभवन् ऽजातवेदाः जातवदो जातप्रज्ञो वा ऽदमे यज्ञगृहे ऽस्तवे अस्माभिः स्तुयते ऽसः ऽअग्निः अस्मान् ऽदुरितात् पापान् ऽअवद्यान् निन्दितत्वं कर्मणः ऽरक्षिषत् रक्षतु । ऽअस्मान् ऽगृणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । ऽउत अपि च योऽग्निः ऽनः ऽमघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मति । ऽभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसुषणनानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्ति । ऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवरुणः असि । ऽउत अपि च त्वं ऽमित्रः अमि जगतः प्रमत्तेऽस्मातामि ।
 ऽत्वां ऽवसिष्टाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽवर्धन्ति^१ वर्धयन्ति । ऽत्वं त्वयि विद्यमानानि ऽवमु वसूनि
 ऽसुसनानि सुसंभजनानि^२ ऽसन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

‘प्राग्नये’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रेष्टुमं वैश्वानराग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘प्राग्नये वैश्वानरीयम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राग्नये विश्वशुचे धियंघेऽसुरग्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । विश्वशुचे । धियम् ऽधे । असुरऽग्ने । मन्म । धीतिम् । भरध्वम् ।

भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणानः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥ १ ॥

हे सखायः ऽविश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ऽधियंघे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ऽअसुरग्ने
 असुराणां यो हन्ता तस्मै ऽअग्नये ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽधीतिं कर्म च ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽमतीनाम्
 अभिमतानां कामानां ऽयतये दात्रे ऽवैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय ऽबर्हिषि यज्ञे ऽहविर्न
 हविरिव स्तुतिं ऽप्रीणानः प्रीयमाणोऽहं ऽभरे भराणि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि
 हविर्भरे संभराणि । नेति संप्रत्यर्थे ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवां अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर । जातऽवेदः । महिऽत्वा ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽशोचिषा दीप्या ऽशोशुचानः दीप्यमानः ऽजायमानः जायमान एव ऽरोदसी
 द्यावापृथिव्यौ ऽआ ऽअपृणाः आपूरयः । अपि च ऽजातवेदः जातप्रज्ञ जातधन वा ऽवैश्वानर
 विश्वनरहित हे अग्ने ऽत्वं ऽदेवान् ऽमहित्वा महत्त्वेन ऽअभिऽशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोः ऽअमुञ्चः
 अमोचयः ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । अख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् ऽइर्यः स्वामी प्रेरयन् वा ऽपरिज्मा परितो गन्ता सन्
 ऽपशून् ऽगोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । ऽयत् यदा ऽभुवना भूतानि ऽव्यख्यः

रथार्थं पश्यमि तदा व्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं वगातुं गतिं फलप्राप्तिं विन्द । यद्वा । ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवाभिर्गच्छन्ति तं गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

‘समिधा जातवेदसे’ इति नृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
नृनीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुकम्प्यते—‘समिधा बृहत्यादि’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमाग्रये ॥ १ ॥

समऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभिः ।

हविऽभिः । शुक्रशोचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्रये ॥ १ ॥

व्रजातवेदसे जातवेदसे जातप्रज्ञम् अग्रये अग्निं समिधा वयं वसिष्ठाः दाशेम परिचरेम ।
देवाय देवं स्तुत्यमग्निं देवहूतिभिः देवस्तुतिभिः दाशेम । शुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं
नमस्विनः हविष्मन्तो वयं हविर्भिः दाशेम । अत्र दाशेतियोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र
दाशेतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । समऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयं वसिष्ठाः समिधा विधेम परिचरेम । हे यजत्र यष्टव्याग्ने वयं
सुष्टुती शोभनया स्तुत्या दाशेम त्वां परिचरेम । अध्वरस्य यज्ञस्य होतः अग्ने वयं घृतेन
आग्नेन त्वां दाशेम । हे भद्रशोचे कव्याणज्वाल देव द्योतमानाग्ने त्वां वयं हविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वषट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वषट्कृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे अग्ने नः अस्माकं देवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा देवेभिः देवैः सार्धं वषट्कृतिं हविः
जुषाणः सेवमानस्वम् उप आ याहि । देवाय द्योतमानाद्य तुभ्यं वयं दाशतः परिचरन्तः
स्थाम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

‘उपसधाय’ इति पञ्चदशार्चं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उपसधाय पञ्चोना गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘उपसधाय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिच्च उत्तमा उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति ।

१. ख-भ-‘तं’ नास्ति । २. ऋ-न-भ-श-शुभ्रदीप्तिन्म् ।

उपसदि' पौर्वाह्निक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेयः । सूत्र्यते च—'उपसद्याय मीळुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्तावाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्मगिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सवं सविनुयंथा म नो राधांस्या भर' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा णः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहमः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

उपसद्याय मीळुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्टमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीळुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्टम् । आप्यम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः ^१उपसद्याय उपसदनीयाय ^२मीळुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नये तर्पित्वर्थम् ^३आस्ये तत्स्यैव मुखे ^४हविः ^५जुहुत । ^६यः अग्निः ^७नेदिष्टम् आसन्नतमम् ^८आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वाधिकस्तद्धितः ॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद् दमेदमे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निषसाद् । दमेदमे । कविः । गृहपतिः । युवा ॥ २ ॥

^१यः अग्निः ^२कविः प्राज्ञः ^३गृहपतिः गृहाणां पालयिता ^४युवा नित्यतरुणः सन् ^५पञ्च ^६चर्षणीः पञ्च जनान् मनुष्यान् ^७अभि अभिमुखं ^८दमेदमे गृहेगृहे ^९निषसाद् निर्षादति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पात्वंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

^१सः ^२अग्निः ^३नः अस्माकं ^४वेदः धनम् ^५अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूतं वा ^६विश्वतः सर्वतः बाधकात् ^७रक्षतु । ^८उत अपि च ^९अस्मान् वसिष्ठान् ^{१०}अंहसः पापात् ^{११}पातु रक्षतु ॥

नवं नु स्तोममग्नये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनार्ति नः ॥ ४ ॥

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्नये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्वः । कुविद् । वनार्ति । नः ॥ ४ ॥

^१दिवः ब्रूलोकस्य ^२श्येनाय श्येनसदृशाय ^३नु क्षिप्रं गन्त्रे ^४अग्नये यस्मै ^५नवं नूतनं ^६स्तोमं ^७जीजनं जनयामि सोऽग्निः ^८नः अस्मभ्यं ^९कुविद् बहु ^{१०}वस्वः वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । ^{११}वनार्ति । ददास्त्वित्यर्थः ॥

स्पर्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पर्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरवतः । यथा । अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥

^१यज्ञस्य ^२अग्रे पुरस्ताद्भागे ^३शोचतः दीप्यमानस्य ^४यस्य अग्रेः ^५श्रियः दीप्तयः ^६वीरवतः पुत्रवतः ^७रयिः धनं ^८यथा तद्वत् ^९दृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा ^{१०}स्पर्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ ॥ १८ ॥

मेमां वेतु वपट्टतिमृजिर्जुपत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

मः । इमान् । वेतु । वपट्टकृतिम् । अग्निः । जुपत । नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

यजिष्ठः यजनीयतमो यष्टृतमो वा हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा यसः अग्निः इमां वपट्टकृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा । नः अस्माकं गिरः स्तुतिंश्च जुपत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विशपते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विशपते । द्युमन्तम् । देव । धीमहि । सुवीरम् । अग्ने । आहुत ॥ ७ ॥

नक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्यासिकर्मा । विशपते विशां पते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे अग्ने द्युमन्तं दीप्तिमन्तं सुवीरं कल्याणस्तोतृकं त्वा त्वां वयं नि धीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप उग्रय दीदिहि स्वग्रयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्युः ॥ ८ ॥

क्षपः । उग्रः । च । दीदिहि । सुऽअग्रयः । त्वया । वयम् । सुवीरः । त्वम् । अस्मऽस्युः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं क्षपः रात्रीः उत्स्रः अहानि^१ च । सर्वदेति यावत् । दीदिहि^२ दीप्यस्व । दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः स्वग्रयः शोभमानाग्नयो भवाम । अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रप्रत्ययः । दकारलोपश्छान्दसः । तथा च यास्कः— 'अस्मयुरस्मान् कामयमानः' (निरु. ६.२१) इति ॥ त्वं सुवीरः सुस्तोतृको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां नरः नेतारो यजमानाः विप्रांसः विप्रा मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः सातये धनाय कामानां लाभाय वा उप यन्ति उपगच्छन्ति । सहस्रिणी सहस्रसंख्याका अक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् उप याति च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशोचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥

शुक्रशोचिः शुभ्रज्वालः अमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा शुचिः स्वयं शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः ईड्यः स्तुत्यः अग्निः रक्षांसि राक्षसान् सेधति बाधताम् ॥ ११ ॥

स नो राधांस्या भ्रेशानः सहसो यहो । भर्गश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

स । नः । राधांसि । आ । भर् । ईशानः । सहसः । यहो इति । भर्गः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने यसः प्रसिद्धस्तवम् ईशानः सर्वस्य^३ जगतः^३ ईश्वरः सन् नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि । 'राधो राधः' इति धननामसु पाठान् । आ^४ भर् आहर । भर्गश्च

१. ख-न-भ-श-अहनि । २. घ-भ-त-दीदिहि च । ३. ख-न-भ-सर्वजगतः । ४. ख-भ-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि वार्यं धनं दातु अस्मभ्यं ददातु । अभ्यामनोपश्चान्दसः । भगोऽयं सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमग्ने वीरवृक्षो देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरवृक्षः । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने त्वं वीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं यशः अन्नं देहीति शेषः । ऽदेवश्च सविता सविता देवोऽपि वार्यं वरणीयं धनं दाति ददातु । भगः च देवोऽपि ददातु । दितिश्च दितिरपि देवी ददातु । सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः । तपिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने त्वं नः अस्मान् अंहसः पापात् रक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्चान्दसः । अपि च हे देव द्योतमानाग्ने अजरः जरारहितस्त्वं रिषतः हिंसतः शत्रून् तपिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः दह भस्मीकुरु ॥

अधो मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्भवा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अध । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृपीतये । पूः । भव । शतभुजिः ॥ १४ ॥

वध अधुना हे अग्ने ऽअनाधृष्टः अप्रतिघर्षणीयस्त्वं नः अस्माकं नृपीतये नृणां रक्षणार्थं मही महती आयसी अयसा निर्मिता शतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा पूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पुरुष्यते । भव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्रक्षाक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः पाहंहसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाम्य ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषावस्तः । अघायतः । दिवा । नक्तम् । अदाम्य ॥ १५ ॥

हे ऽअदाम्य अहिस्य ऽदोषावस्तः रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितरित्यर्थः । अग्ने त्वं नः अस्मान् अंहसः पापात् अघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च दिवा नक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा पाहि रक्ष ॥ २० ॥

‘एना वः’ इति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्सो युजः सतो बृहत्सः । तथा चानुक्रान्तम्—‘एना वो द्वादश प्रागायम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कर्त्ता बाहते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एना वो अग्निं प्र वो यद्धम्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति । आग्निमारुतशस्त्रे ‘देवो वो द्रविणोदाः’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं ‘देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५-२०) इति ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरुतिं स्वध्वरं विश्वस्य द्रुतममृतम् ॥ १ ॥

१. त-य-वार्यं वरणीयम् । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-‘नृपीतये’ नास्ति । ३. ख१-ध-पुरीत्युच्यते; ज-पूरित्युच्यते ।

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।

प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । द्रुतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

१ ऊर्जः बलस्य १ नपातं पुत्रम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । १ प्रियं प्रियमस्माकं १ चेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञानारं प्रज्ञापकं वा १ अरतिं गन्तारं स्वामिनं वा १ स्वध्वरं सुयज्ञं १ विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य १ द्रुतम् १ अमृतं नित्यम् १ अग्निम् १ एना एनेन १ नमसा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेशः । यद्वा । एनैनमित्यग्नेर्विशेषणम् । समानार्थत्वात् १ पूर्वेषु सूक्तेष्वदिष्टत्वाद्वसिष्ठेनान्वादिश्यते । १ वः युष्मदर्थम् १ आ १ हुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

१ सः अग्निः १ अरुषा आरोचमानौ १ विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावधौ १ योजते रथे युनक्तु । यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किंच १ सः अग्निः १ दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । १ स्वाहुतः सुष्ठु आहुतः १ सुब्रह्मा सुस्तुतिः १ शोमनाग्रो वा १ यज्ञः यद्य्यः १ सुशमी सुकर्मा च भवति । तमिमं १ देवं द्योतमानं १ वसूनां वासकानां १ जनानां वसिष्ठानां १ राधः हविः अभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उदस्य शोचिरस्थादा जुह्वानस्य मीळहुषः ।

उदुमासौ अरुषासौ दिविस्पृशः समग्निर्मिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्यात् । आऽजुह्वानस्य । मीळहुषः ।

उत् । धुमासः । अरुषासः । दिविऽस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

१ मीळहुषः कामानां वर्षितुः १ आजुह्वानस्य अभिहूयमानस्याग्नेः १ शोचिः तेजः १ उत् १ अस्यात् उत्तिष्ठति । १ अरुषासः आरोचमानाः १ दिविस्पृशः अन्तरिक्षस्पृशः १ धूमासः धूमाश्च १ उत् अस्थुः । अरुषादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्व्रान्तेति । तमिमम् १ अग्निं १ नरः कर्मणां नेतार ऋषिजः १ सम् १ इन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा दूतं कृष्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।

विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यच्चेर्महे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृष्महे । यशःस्तमम् । देवान् । आ । वीतये । वह ।

विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्तभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईर्महे ॥ ४ ॥

१. ख-भ-अस्माकम्; घ-अस्माकं प्रियम् । २. ख-भ-समानार्थत्वात् । ३. ज-सुष्ठुतिः ।

४. ख-भ-न-वसिष्ठा ।

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्राग्ने ऽयशस्नमस् अतिशयेन यशस्विनं ऽतं प्रमिद्धं यं ऽत्वा त्वां
 ऽदूतं ऽकृष्महे कुर्मः स त्वं ऽदेवान् ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽआ ऽबह । किंच ऽयन् यदा ऽत्वा
 त्वाम् ऽईमहे याचामहे तदैव ऽविश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि^१ मनुष्याणां भोग्यानि कर्त्याणानि
 धनानि ऽरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अघ्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेपि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहपतिः । त्वम् । होता । नः । अघ्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्ववार । प्रचेताः । यक्षि । वेपि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽअग्ने ऽत्वं ऽनः अस्माकम् ऽअघ्वरे यागे ऽगृहपतिः असि यज-
 मानोऽसि । ऽत्वं ऽहोता देवानामाह्वाता । ऽत्वं त्वमेव ऽपोता असि । अतः ऽप्रचेताः प्रकृष्टमनस्त्वं
 ऽवार्यं वरणीयं हविः ऽयक्षि यज । ऽवेपि ऽच कामयस्व भक्षय वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुक्रतो । त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ।

आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे ऽसुक्रतो शोभनकर्मज्जग्ने ऽयजमानाय मङ्गं ऽरत्नं धनम् । ‘श्वात्र रत्नम्’ इति धननामसु
 पाठात् । ऽकृधि कुरु । देहीत्यर्थः । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽरत्नधाः रत्नस्य दाता ऽअसि । ऽनः^२
 अस्माकम् ऽऋते यज्ञे ऽविश्वं सर्वम् ऽऋत्विजम् ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णिकुरु । किंच ऽयः ऽसुशंसः
 सुस्तुतिरस्मत्पुत्रः ऽदक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः । होतुः
 पृथगुपादानमादरायम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मघवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वाहुत यजमानैः सुष्टु आहुत ऽत्वे तव ऽसूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा ऽप्रियासः
 प्रियाः ऽसन्तु भवन्तु । किंच ऽये^३ ऽमघवानः धनवन्तः ऽयन्तारः प्रदातारः ऽजनानाम् अस्मदीयानाम्
 ऽऊर्वान् समूहान् ऽगोनां गवां चोर्वान् ऽदयन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्तिवति पूर्वैरान्वयः ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अर्पि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषाम् । इडा । घृतऽहस्ता । दुरोगे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।

तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घिऽश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां^१ दुरोगे गृहे घृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिघारितेत्यर्थः ।
इडा अक्षरूपा हविलक्षणा देवी । ' इरा इडा ' इत्यञ्जनामसु पाठात् । प्राता पूर्णा^२ आ निपीदति
आसीदति । अपि इति पूरणः । तान् हविष्मतो यजमानान् हे सहस्य सहसे बलाय हिताग्ने द्रुहः
द्रोणुः निदः निन्दकाच्च शत्रोः त्रायस्व । नः अस्मभ्यं दीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं शर्म सुखं गृहं
वा यच्छ च देहि ॥

स मन्द्रया च जिह्वया वह्निरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयिं मध्वत्तुभ्यो न आ वह हव्यदातिं च सूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रया । च । जिह्वया । वह्निः । आसा । विदुऽतरः ।

अग्ने । रयिम् । मध्वत्तुभ्यः । नः । आ । वह । हव्यदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

हे अग्ने मन्द्रया^३ च^४ मोदयिष्या^५ देवानाम् आसा आस्यस्थानीयया जिह्वया ज्वालया
वह्निः हविषां वोढा विदुष्टरः विद्वत्तरः सः प्रसिद्धस्त्वं मध्वत्तुभ्यः हविष्मद्भ्यः^६ नः अस्मभ्यं
रयिं धनम् आ वह च । हव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तम् । तथा च
वाजमनेयिन आमनन्ति—' यजमानो वै हव्यदातिः ' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । सूदय
च कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्व्या मघा कामेन श्रवसो महः ।

तां अंहसः पिपृहि पृत्भिः शतं पूर्भिर्यविष्ठय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।

तान् । अंहसः । पिपृहि । पृत्भिः । त्वम् । शतम् । पुऽभिः । यविष्ठय ॥ १० ॥

हे यविष्ठय युवतमाग्ने त्वं ये यजमानाः महः महतः श्रवसः यशसः कामेन इच्छया ।
यशस्कासाः सन्त इत्यर्थः । राधांसि साधकानि अश्व्या अश्वात्मकानि मघा मघानि ददति
तान् दातृन् अंहसः पापात् शत्रोर्वा पृत्भिः रक्षासाधनभूतैः शतम् अपरिमिताभिः पूर्भिः
नगरीभिश्च पिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्ट्यासिचम् ।

उदा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वौ देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टि । आसिचम् ।

उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

द्रविणोदाः धनानां दाता देवः अग्निः वः युष्मदीषां पूर्णा हविषा आसिचम् आसिकां
सुखं विवष्टि कामयते । अतः उत् सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् । उप पृणध्वं वा सोमम् ।

वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थः । १ आदित् अनन्तरमेव
१ देवः अग्निः १ वः युष्मान् १ ओहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधते । सुऽवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

१ देवाः १ प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् १ अध्वरस्य यज्ञस्य १ वह्निं वोढारं १ होतारं च १ अकृण्वत
अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः १ विधते परिचरते १ दाशुषे हविषां प्रदाने १ जनाय
१ सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं १ रत्नं रमणीयं धनं १ दधाति ददातिवत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘अग्ने भव सुषमिधा’ इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तापि
द्विपदास्त्रिपदुभयः । तथैवानुक्रम्यते—‘अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैपदुभयम्’ इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि
तृतीयसवने मैत्रावरुणशखे ‘अग्ने भव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—‘अग्ने त्वं नोऽनन्तमोऽग्ने भव
सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुऽसमिधा । समऽईद्धः । उत । बर्हिः । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे १ अग्ने १ सुषमिधा शोभनया समिधा १ समिद्धः १ भव सम्यग्दीप्तो भव । १ उत अपि च
१ बर्हिः १ उर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः^१ ॥

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ वहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । वह । इह ॥ २ ॥

१ उत अपि च १ उशतीः देवान् कामयमानाः १ द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च यास्कः—
‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा’ (निरु. ८. ९) इति । १ वि १ श्रयन्ताम् । १ उत अपि च
१ उशतः यज्ञं कामयमानान् १ देवान् १ इह यज्ञे १ आ १ वह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ३ ॥

हे १ जातवेदः जातधन १ अग्ने १ वीहि देवानभिगच्छ । १ हविषा १ देवान् १ यक्षि यज च ।
१ स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च १ कृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षदेवाँ अमृतान्पिप्रयच्च ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

१ ज्ञातवेदाः ज्ञानधनोऽक्षिः २ भ्रमृतान् मरणरहितान् ३ देवान् ४ स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभन-
यजान् ५ करनि करोनु ६ यक्षन् हविषा यजतु च । ७ पिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु १ पच ॥

वंस् विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस् । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रचेतः । सत्याः । भवन्तु । आशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टमतिमन्त्रे विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि धनानि वंस्व अस्मभ्यं
देहि । नः अस्माकम् आशिषः अद्य सत्याः ययार्थाः भवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्र ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊर् इति । ते । दधिरे । हव्यवाहम् । देवासः । अग्रे । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे अग्रे ऊर्जः बलस्य नपातं पुत्रम् । 'सूनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । त्वामु त्वामेव
पते प्रसिद्धाः देवासः देवाः हव्यवाहं हवियो^१ वोढारम् आ दधिरे । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥

हे अग्रे देवाय द्योतमानाय पते तुभ्यं पते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं दाशतः हवींषि ददतः
स्याम भवेम । अतः^२ महः महारूढम् इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा नः अस्मभ्यं रत्ना
रत्नानि रमणीयानि धनानि^३ वि दधः विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्थं श्रैष्ठ्यमभिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदासानाम्ना^४ राज्ञो दानं स्तुयते । अतस्ता-
न्नेवेवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्या^५ दानस्तुतिः'
इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न
इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वर्निष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गावः । सुदुघाः । वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवयते । वर्निष्ठः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे ह त्वय्येव नः अस्माकं पितरश्चिन्न पितरोऽपि जरितारः स्तोतारः सन्तः
यन् यस्मात्कारणात् विश्वा विश्वानि वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च-यास्कः—
'वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । असन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां
स्तुमः । तद्युक्तम् । हि यस्मात् कारणात् त्वे त्वयि गावः सुदुघाः दोग्धुं सुशकाः सन्ति त्वे
त्वयि अश्वाः सन्ति त्वं वसु धनं देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय वर्निष्ठः दातृत्वमो भवसि ॥

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् ।

पिशा गिरौ मघवन्नोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेपि । एव । अव । द्युऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।
पिशा । गिरः । मघऽवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१जनिभिः जायामिः ^२राजेव ^३द्युभिः दीप्तिभिः सह ^४क्षेप्येव निवसस्येव । ^५हि इति पूरणः । किंच हे ^६मघवन् धनवन्निन्द्र ^७विदुः विद्वान् ^८कविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा ^९सन् ^{१०}गिरः स्तोतृनस्मान् ^{११}पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा ^{१२}गोभिः च ^{१३}अश्वैः च ^{१४}अभि अभितः रक्ष । ^{१५}त्वायतः त्वत्कामान् ^{१६}अस्मान् ^{१७}राये ^{१८}शिशीहि धनार्थं च संस्करु^१ ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरौ देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमतार्विन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । उ । इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवऽयन्तीः । उप । स्थुः ।
अर्वाची । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुऽमतौ । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वा त्वाम् ^३अत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमानाः ^४पस्पृधानासः स्पर्धमानाः ^५मन्द्राः मोदमानाः ^६इमाः^२ ^७गिरः स्तुतयः ^८उप ^९स्थुः उपतिष्ठन्ति । अतः ^{१०}ते तव ^{११}रायः धनस्य ^{१२}पथ्या सतिः ^{१३}अर्वाची अस्मदभिमुखी ^{१४}एतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च ^{१५}ते ^{१६}सुमतौ सुधृतौ वर्तमानाः ^{१७}शर्मन् शर्मणि सुखे ^{१८}स्याम भूयास्म ॥

धेनुं न त्वा सुयवसे दुधुक्षन्नुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुयवसे । दुधुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । ससृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१सुयवसे सुतृणे गोष्ठे वर्तमानां ^२धेनुं ^३न धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे । दृष्टान्त-
सामर्थ्यात् दाष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां ^४दुधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान्
दोग्धुमिच्छन् ^५वसिष्ठः ^६ब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि ^७उप ^८ससृजे उपसृजते । ^९मे मम
^{१०}विश्वः सर्वः जनः ^{११}त्वामित् त्वामेव ^{१२}गोपतिं गवां स्वामिनम् ^{१३}आह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । ^{१४}नः
अस्माकं ^{१५}सुमतिं सुधृतिम् ^{१६}अच्छ अभि ^{१७}इन्द्रः ^{१८}आ ^{१९}गन्तु आगच्छतु ॥

अर्णासि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्वन्तं शिन्ध्यमुचयस्य नव्यः शपं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णासि । चित् । पप्रथाना । सुदासे । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुऽपारा ।
शर्वन्तम् । शिन्ध्यम् । उचयस्य । नव्यः । शपम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥

१. ख-भ-कुरु । २. घ-देवयन्तीः देवं त्वामिच्छयन्तीः इमाः, य-इमाः देवयन्तीः देवान् कामयमानाः ।

वन्ध्यः स्तुत्यः^१ इन्द्रः^२ अर्णांसि शत्रुभिर्विदारितायाः परुण्याः उदकानि^३ पप्रथानां^४ चित् प्रथमानान्यपि सुदासे^५ राज्ञे गाधानि^६ सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं योग्यानि च^७ अकृणोत् अकरोत् । अपि च शश्वन्तम् उत्साहमानं^८ शिष्युं बाधमानं^९ शर्पा विश्वरूपोद्भवमात्मनोऽभिशापम्^{१०} अशस्त्रीः अभिशस्त्रीश्च^{११} उच्येत्यस्तोतुः^{१२} सिन्धूनां नदीनाम्^{१३} अकृणोत् अकरोत् ॥ ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निशिताः । अपिऽइव ।

श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

यक्षुः यज्ञकुशलः ॥ यजेः सन्प्रत्ययो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः ॥ पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । इन्द्र इति पूरणः । तुर्वशः नाम राजासीत् । सः तुर्वशः राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । मत्स्यासः इव जालनिहिता मत्स्या इव निशिताः^३ नियन्त्रिताः^४ अपि भृगवः द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च श्रुष्टिम् आश्रुप्राप्तिं चक्रुः । विषूचोः विष्वगञ्जतोरुभयोर्मध्ये सखा सुदासश्चेन्द्रः सखायं सुदासम् अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा^५ निशिता बाधिता^६ आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगञ्जतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतरत् अतारयत् ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्तर्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन् युधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अलिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुभ्यः । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । अलिनासः अलिनाः । तपोमिरप्रवृद्धा^१ इत्यर्थः । विषाणिनः कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ताः । दीक्षिता इत्यर्थः । शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः^२ । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । आ भनन्त अभिषुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा 'नौति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । यः इन्द्रः सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । आर्यस्य कर्मशीलस्य गव्या गोसंधान् तृत्सुभ्यः हिंसकेभ्यः आ अनयत् । अजगन् अजगन् स्वयं च गोसंधान् लेभे । युधा युद्धेन तान् नृन् सन्नृजधान चेति शेषः ॥

दुराध्यो^३ अदितिं सेवयन्तोऽचेतमो वि जगृध्रे परुष्णीम् ।

मह्नाविव्यकृष्टिर्वी पत्यमानः पशुष्कविरशयुच्चार्यमानः ॥ ८ ॥

१. घ-गाधानि तलस्वशानि । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-श-उत्साहमानम् । ३. ख-निशिताः अवयन्त्रिताः; क्ष-न-भ-निशितावनयन्त्रिताः; त-निशितावयन्त्रिताः । ४. ख-मत्स्या इव जानपदाः; भ-मत्स्य इव जनपदाः । ५. क्ष-त-न-श-बाधिता । ६. घ-श-तपोभिः प्रवृद्धाः । ७. ख-न-भ-शिवकराः । ८. ख-क्ष-त-न-भ-श-'नृन्' नास्ति ।

दुःऽआर्ध्यः । अदितिम् । स्वेवयन्तः । अचेतसः । वि । जगृभे । परुष्णीम् ।

महा । अविव्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चायमानः ॥ ८ ॥

दुःआर्ध्यः दुष्टाभिसंघयः । अचेतसः मन्दमतयः सुदासः । शत्रुवः । अदितिम् अदीनां । परुष्णीं नदीं । स्वेवयन्तः । वि । जगृभे । विग्रहः कृन्मेदः । नमकुर्वन् । परुष्याः कृलं बिभ्रदुरित्यर्थः । सः^१ सुदासः । मन्त्रा इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना । पृथिवीम् । अविव्यक् तदव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः । चायमानः चयमानस्य पुत्रः । कविः कविनामा । पत्यमानः पलायमानः^२ । पशुः यागे संज्ञितः पशुरिव । अशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ईयुरथ न न्यथ परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।

सुदाम इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्रिवाचः ॥ ९ ॥

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । चन । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम ।

सुदासे । इन्द्रः । सुतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वध्रिऽवाचः ॥ ९ ॥

अथेन्द्रः परुष्या विच्छिन्नानि पर्वणि संदधे । ततः परुष्या आपः यथापूर्वम् । अर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं^३ प्रति । परुष्णीम् । ईयुः आययां चक्रुः ॥ 'इण् गर्ता' इति धातोस्तन्भावि-
तण्यथात् लिटि ईयुः इति^४ । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ 'न्यर्थम् अगन्तव्यं' परुष्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं । न ईयुः । आशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि । अभिपित्वम् अभिप्रास-
व्यमेव । जगाम । इन्द्रः च । सुदासे राज्ञे । मानुषे लोके । वध्रिवाचः जल्पकान् । अमित्रान् शत्रून् । सुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् तोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । अरन्धयत् वशमानयत् ॥

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् । चितासः ।

पृश्निऽगावः । पृश्निनिप्रेषितासः । श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः । रन्तयः । च ॥ १० ॥

अथेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा । पृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिताः । चितासः संहता जानन्नो वा । पृश्निगावः । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः । यथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समयः कृन्स्त्रं समयमनतिक्रम्य । मित्रम् इन्द्रं । यवसात् । निमित्तार्थे पञ्चमी । यवसं निमितीकृत्य । अगोपाः गोपालेनारक्षिताः । गावो । न गाव इव । अभि । ईयुः अभिजम्सुः । रन्तयः रममाणाः । नियुतः मरुतामन्त्राः । च । श्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं । चक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्त्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकुण्ठयोर्जनात्राजा न्यस्तः ।

दस्मो न सबन्धि शिञ्जाति बहिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

१. ख-भ-सः नास्ति । २. ख-श-त-न-भ-श-पालयमानः । ३. ख-घ-भ-प्रवणं देशम् ।

४. ख-इति रूपम् । ५. ख-श-त-न-भ-श-आगन्तव्यम् ।

एकस्मिन् च । यः । विशातिस् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तिरित्यस्तः ।
दस्मिन् । न । सघ्नम् । नि । शिशानि । बर्हिः । शरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

यः सुदामो^१ राजा श्रवस्या यशस इच्छया अन्नेच्छया वा परुष्याः पार्श्वस्थयोः वैकर्णयोः
जनपदयोर्विद्यमानान् एकं च विशाति च जनान् न्यस्तः आत्मना अहन् सः राजा
दस्मो न दर्शनाद्यो युवाभ्ययुरिव सघ्नं यज्ञगृहे बर्हिः यस्मिन् युद्धे सपत्नान् नि शिशानि
नितरां लुण्ठानि तस्मिन् युद्धे शरः इन्द्रः एषां मरुतां सर्गं प्रसवम् अकृणोत् सुदासः
साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अथ श्रुतं कवपं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्युं नि वृणुग्वज्रबाहुः ।

वृणाता अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नन् त्वा ॥ १२ ॥

अथ । श्रुतम् । कवपम् । वृद्धम् । अप्सु । अनु । द्रुह्युम् । नि । वृणुक् । वज्रबाहुः ।

वृणाताः । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वायन्तोः । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥ १२ ॥

अथ अपि च वज्रबाहुः इन्द्रः श्रुतं कवपं च वृद्धं च व्रीन् तथा वृद्धम् अनु आनु-
पूर्व्येण अप्सु उदकेषु नि वृणुक् न्यमजयदित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नवसरे ये त्वायन्तः त्वत्कामाः
त्वा त्वाम् अनु अमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय^२ सख्यार्थं^३ त्वां वृणाताः सख्यं लेभिर
इति शेषः ॥

वि सद्यो विश्वा दंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पुरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दंहितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्म । पुरुम् । विदथे । मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

एषां कवचादीनां विश्वा विश्वानि दंहितानि दृढानि दुर्गाणि पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान्
सप्त प्राकारांश्च इन्द्रः सहसा बलेन सद्यः एव वि ददृः विदारयामास । अपि च आनवस्य
अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा गयं गृहं धनं वा तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां
गणाय वा वि भाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इत्थमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं विदथे युद्धे मृध्रवाचं
बाधवाचं पुरुं मनुष्यं जेष्म जेष्म ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षट् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुषुपुः । षट् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् । दुवः । यु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

गव्यवः गौकामाः अनवः अनोः संबन्धिनः द्रुह्यवः द्रुह्योः संबन्धिनः च वीरासः वीराः
षष्टिः शता कृतानि । सहस्रार्थः । षट् सहस्रा सहस्राणि च षष्टिः च अधि षट् अधिकाः

पट् च 'दुबोयु दुबोयुवे । चतुर्थीलुक् । परिचरणकामाय सुदामे । 'नमस्यति दुवस्यति' इति परि-
चरणकर्मसु पाठात् । 'न' 'मुपुपुः' नितरां शेरते । निहना' इत्यर्थः । तान्येतानि 'विश्वा विश्वानि
'कृतानि कार्याणि 'इन्द्रस्य 'इत् इन्द्रस्यैव 'वीर्या वीर्याणीति ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुमित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना मुदामे ॥ १५ ॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुःसमित्रासः । प्रकलऽवित् । मिमानाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । मुदामे ॥ १५ ॥

कदाचिदिन्द्रेण रक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते । 'एते' 'तृत्सवः' 'दुमित्रासः' 'दुष्टमित्राः'
'प्रकलवित्' अजानन्तः^१ 'इन्द्रेण' 'वेविषाणाः' युद्धार्थं संगताः । 'सृष्टाः' पलायनार्थमुद्युक्ताः । 'नीचीः'
नीचीनाः । 'आपो' 'न' आप इव 'अधवन्त' अधावन्त । ततः 'मिमानाः' सुदासा बाध्यमानाः । 'विश्वानि'
'भोजना भोग्यानि धनानि' 'सुदासे राज्ञे' 'जहुः' ॥ २६ ॥

अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृतऽपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । मन्युम् । मन्युऽम्यः । मिमाय । भेजे । पथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥

'इन्द्रः' 'अभि' 'क्षां' भूमिमभि । भूम्यामित्यर्थः । 'वीरस्य' वीर्ययुक्तस्य^२ 'सुदासः' 'अर्धं'
हिंसकम् ॥ 'अर्धेहिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः ॥ 'अनिन्द्रम्' । यस्य बुद्धाविन्द्रो नामयमावनिन्द्रः ।
तम् । इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः । 'शृतपां' शृतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारं 'शर्धन्तम्' उत्सहमानं^३ 'परा'
'नुनुदे' । किंच 'मन्युम्यः' मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः 'मन्युं' क्रोधं 'मिमाय' बधधे ।
अथ सुदासः शत्रुः 'पथः' मार्गान् 'पत्यमानः' गच्छन् 'वर्तनि' पलायनमार्गं 'भेजे' प्राप ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रक्तीर्वेद्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना मुदामे ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । चकार । सिंहम् । चित् । पेत्वेन । जघान् ।

अव । स्रक्तीः । वेद्या । अवृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । मुदामे ॥ १७ ॥

'इन्द्रः' 'तत्' तदा 'आध्रेण' 'चित्' दरिद्रेणापि सुदासा 'एकं' मुख्यं दानकर्म 'चकार'
कारयामास । 'सिंहं' 'चित्' । प्रवयाः सिंहः सिंहः । तमपि 'पेत्वेन' छागेन 'जघान' घातया-
मास । 'वेद्या' । वेशी सूची । तथा 'स्रक्तीः' यूपदेरश्वीन् 'अव' 'अवृश्चत्' अववृत्तवान् । वेद्यादेः
कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्मणि अस्मावितानीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य

१. ख-स-त-न-भ-श-निहिताः । २. त-न-बाधन्ते । ३. ख-भ-प्रकलविदः वणिजः । प्रकलवित्
वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्कः । ४. ख-श-वीरयुक्तस्य । ५. ख-घ-स-त-न-भ-श-
उत्साहमानम् ।

महिम्नोऽधिकस्यान् । १ विश्वा विश्वानि २ भोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि ३ सुदासे राज्ञे ४ प्राय-
च्छन् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो ररधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ शत्रवः अरयः ४ शश्वन्तः बहवः ५ ररधुः वशीयुः । ६ चित् अपि च
७ शर्धतः उत्सहमानस्य ८ भेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम
सुदामः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः । ९ रन्धि वशीकरं १० विन्द लभस्व । ११ यः भेदः १२ स्तुवतः त्वां स्तुवतः
१३ मर्तान् मर्त्यान् प्रति १४ एनः पापं १५ कृणोति करोति १६ तस्मिन् भेदे १७ तिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् ।
तथा च यास्कः— ' तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ' (निरु. १०. ६) इति । १८ वज्रम् । वजति गच्छत्येव
शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वज्रेः ' ऋज्रेन्द्राप्रवज्रविप्र ' इत्यादिना रन्ध्रित्यान्तो
निपातितः ॥ तं १९ जहि । वज्रेण भेदं ग्रहरेत्यर्थः ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।

अजासश्च शिप्रवो यक्षवश्च बलि शीर्षाणि जभ्रुश्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वताता । मुपायत् ।

अजासः । च । शिप्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्यानि ॥ १९ ॥

१ अत्र अस्मिन् २ सर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्रः ३ भेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः
शत्रुं ४ प्र ५ मुपायत् प्रामुष्णात् । अवधीदित्यर्थः । तम् ६ इन्द्रं ७ यमुना ८ आवत् अतोषयत् । तत्तीर-
वार्सा जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । ९ तृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्ग्रन्थे संबध्यते । किञ्च १० अजासः अजाः जनपदाः ११ शिप्रवः जनपदाः १२ यक्षवश्च जनपदाः
१३ अभ्यानि अश्वसंबन्धीनि १४ शीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । १५ बलिम् उपहारं
तस्मा इन्द्राय १६ उप १७ जभ्रुः उपजहुः । यद्वा । अभ्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यानश्वानिन्द्राय
उपहारं जहुरित्यर्थः ॥

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वी उपसो न नूत्नाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुमतयः । न । रायः । म् सुचक्षे । पूर्वीः । उपसः । न । नूत्नाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्थ । अवं । त्मना । बृहतः । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे १ इन्द्र २ ते तव ३ पूर्वाः पुरातनाः ४ सुमतयः शोभनमतयः ५ रायः धनानि च ६ उपसो
७ न उपस इव ८ न ९ संचक्षे संख्यातुं न शक्याः । १० न ११ नूत्नाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे ।

१. व-श-उत्साहमानस्य । २. य-तेन । ३. ख-न-भ-बलाय । ४. ख-श-त-न-भ-श- ' न ' नास्ति

किंच त्वं वमान्यमानं मन्यमानस्य पुत्रं देवकं देवकनामानं शत्रुं जवन्थ अवधीः । त्वना स्वय-
मेव बृहतः महतः शैलान् शम्बरं च अव भेत् अवभैर्त्सरिति ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृपन्ताधा सुरिभ्यः मुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अर्ममदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । शतऽयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृपन्त । अध । मुरिऽभ्यः । मुऽदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र पराशरः शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः
बहूनां रक्षसां शतयिता वा । शक्तिः वसिष्ठः चैवमादयः ये ऋषयः त्वाया त्वदिच्छया गृहात्
गृहं प्राप्य ॥ ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८. १) ॥ यद्वा गृहात् गृहे । सप्त-
म्यर्थे पञ्चमी । प्र वममदुः त्वां प्रनुष्टुः प्रकर्षेण तपितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः भोजस्य
भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृपन्त न विस्मरन्ति । 'मृप
मर्षे' । मर्षो मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति अथ अतो हेतोः सुरिभ्यः सूरीणां
स्तोतृणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । मुदिना मुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति ।
उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वे नमुर्देववतः शते गोर्द्वा रथा वधूमन्ता मुदासः ।

अर्हन्नग्रे पैजवनस्य दानं होतैव सन्न पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तुः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूऽमन्ता । मुऽदासः ।

अर्हन् । अग्रे । पैजऽवनस्य । दानम् । होतऽइव । सन्न । परि । प्मि । रेभन् ॥ २२ ॥

देववतः राज्ञः नप्तुः पौत्रस्य पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य मुदासः राज्ञः गोः गवां द्वे
शते वधूमन्ता वधूसंयुक्तौ द्वा द्वौ रथा रथौ च देयं दानं दानभूतान् रेभन् इन्द्रं स्तुवन्
अत एव अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठो हे अग्रे सन्न यज्ञगृहं होतैव वपट्कृतैव पर्येमि । अत्राग्रेः
संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतदेवताकृत्वादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मर्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजऽवनस्य । दानाः । स्मर्दिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋज्रासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुऽदासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य मुदासः राज्ञः स्मर्दिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ताः
कृशनिनः हिरण्यालंकारवन्तः निरेके दुर्गता सत्याम् ऋज्रासः ऋजुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां
सुप्रतिष्ठिताः दानाः देयभूताः चत्वारः अथाः तोकं पुत्रवत्पादनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं तोकाय
तोकस्य पुत्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्रवसे अन्नाय यज्ञसे वा वहन्ति । पुनः मा इति पूरणः ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभाजो विभक्ता ।

समेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशदभीके ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे । विऽवभाज । विऽभक्ता ।

स्र । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशत् । अभीके ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः श्रवः यशः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्या अन्तः । विस्तीर्णयो-
गावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदाः विभक्ता धनस्य प्रदाता शीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय
विबभाज धनं प्रददौ ते सुदासं ससेत् ससैव लोकाः इन्द्रं न इन्द्रमिव गृणन्ति स्तुवन्ति ।
किंच स्रवतः नद्यः अभीके युद्धे युध्यामधि युध्यामधिनामकं सपत्नं नि अशिशत् न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सञ्चतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टनो पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इम् । नरः । मरुतः । सञ्चत । अनु । दिवः सुदासम् । न । पितरम् । सुदासः ।

अविष्टन । पैजवनस्य । केतम् । दुःशनशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवः सुयु ॥ २५ ॥

हे नरः नेतारः मरुतः इमं सुदासं राजानं सुदासः राज्ञः पितरं दिवोदासं न दिवो-
दासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामान्तरम् । अनु सञ्चत अनुसेवध्वम् । किंच दुवोयु
परिचरणकामस्य ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः केतं मन्त्रं गृहं वा अविष्टन
रक्षत । अपि चास्य सुदासः क्षत्रं बलं दूणाशं दुर्नशमविनाशि अजरम् अशिथिलं चास्तु ॥ २८ ॥

‘यस्तिग्मशृङ्गः’ इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तं यस्तिष्ठस्यार्पं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तं—
‘यस्तिग्मशृङ्ग एकादश’ इति । आभिष्टविके पञ्चमेऽह्नयेतस्त्रिविद्वानम् । सूत्रितं च—‘कया शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवति निक्षेपव्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्वं मेयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निक्षेपव्येऽप्येतत्
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्’ (ऐ. आ. ५.
२. २) इति । आयुष्कामेष्ट्यां ‘मा ते अस्याम्’ इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रितं च—‘मा ते अस्यां
सहमावन्परिष्टां पाहि नो अग्रे पायुभिः’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्यावयति प्र विश्वाः ।

यः स्रवतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । श्यावयति । प्र । विश्वाः ।

यः । स्रवतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रयन्ता । अस्ति । सुष्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

यः इन्द्रः तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः सन् एकः
असहाय एव विश्वाः सर्वान् कृष्टीः क्षत्रजान् स्थानान् प्र श्यावयति । यः केन्द्रः अदाशुषः
अयजमानस्य श्रवतः बहोः गयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः । हे इन्द्र

१. स्र-श-पैजवनस्यैव । २. स्र-श-न म-श-माध्यंदिनः । ३. स्र-पायुभिरजज्ञेः ।

स त्वं सुखितराय^१ अतिशयेन सोमाभिषवं कुर्वन् जनाय वेदः धनं प्रयन्ता प्रदाता असि ॥
नृबन्तत्वादत्र पृथया अभावः । असि इत्यस्यात्त्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात्
यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमप्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समये ।

दासं यच्छुष्णं कुर्यवं न्यस्मा अरन्धय अर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सुसमये ।

दासम् । यत् । शुष्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । अर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तदा तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाणः उपचरन् समये
समयैर्लैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे कुत्सम् आवः अरक्षः । कदेत्यत्राह । यत् यदा अर्जुनेयाय
अर्जुन्याः पुत्राय अस्मै कुत्साय शिक्षन् धनं प्रयच्छन् दासं दासनासकमसुरं शुष्णं च कुर्यवं
च नि अरन्धयः नितरां वशमानयः ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । उतिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रसाता । वृत्रहत्येषु । पुरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र धृषता^२ धर्षकेण वज्रेण बलेन वा वीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनि-
हविष्कं वा सुदासं राजानं विश्वाभिः सर्वाभिः उतिभिः रक्षाभिः प्रावः प्रकर्षेणारक्षः । किंच
वृत्रहत्येषु युद्धेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ क्षेत्रस्य भूमेर्मजने निमित्ते पौरुकुत्सि पुरुकुम्भस्यापत्यं
त्रसदस्युं पुरुं च प्र आवः ॥

त्वं नृमिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमनः । देववीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिः । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृमिर्नृमणो नेनृभिः स्तोत्रमिर्मननीय स्तोत्रयेन्द्र । नृषु मनो यस्येति बहुवीहिवां ।
देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संग्रासे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् विद्यन्ति गच्छन्तीति संग्रामो^३
देववीतिः^३ । नृभिः मरुद्भिः सह भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि शत्रून् हंसि मारितवानसि ।
किंच हे हर्यश्च इन्द्र त्वं दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । दस्युं चुमुरिं च
धुनिं च सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण नि नितराम् अस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरौ नवति च मघः ।

निवेशने शततमाविषीरहञ्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

नव । व्यौनानि । वज्रहस्त । नानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।
तिऽवेशने । शतऽतना । अविर्वेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे १ वज्रहस्त १ तव १ व्यौनानि बलानि १ तानि तादृशानि । १ यत् यदा त्वं शम्बरस्य १ नव
१ नवति १ च १ पुरः १ सद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा १ निवेशने निवेशनार्थं
१ शततना शततमी पुरम् १ अविर्वेपीः व्याप्तोः । १ वृत्रं १ च १ अहन् । १ उत अपि च १ नमुचिम्
१ अहन् ॥ ॥ २९ ॥

सना ता ते इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

हे १ इन्द्र १ ते तव १ रातहव्याय दत्तहव्याय १ दाशुषे यजमानाय १ सुदासे १ ता १ तानि त्वया
१ दत्तानि १ भोजनानि भोग्यानि धनानि १ सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे १ पुरुशाक
१ बहुकर्मश्चिन्द्र १ वृष्णे कामानां वर्षित्रे १ ते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । १ वृषणा वृषणौ १ हरी अश्वौ
१ युनज्मि रथे योजयामि । १ ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि १ वाजं बलिनं त्वां १ व्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्ठौ । अघाय । भूम । हरिऽवः । पराऽदै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरुथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे १ सहसावन् बलवन् १ हरिवः हरिवश्चिन्द्र १ ते तव १ अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां
१ परिष्ठौ अन्वेषणायां १ परादै परादानाय १ अघाय अ(१)आहन्त्रे वयं १ मा १ भूम । किंच १ नः अस्मान्
१ अवृकेभिः अत्रायैः १ वरुथैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरुथानि रक्षणानि । तैः १ त्रायस्व पाहि ।
१ तव १ सूरिषु स्तोत्रेषु मध्ये वयं १ प्रियासः प्रियाः १ स्याम भूयास्म ॥

प्रियाम् इत्ते मधवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीहितिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मधऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे १ मधवन् धनवश्चिन्द्र १ ते तव १ अभिष्टौ अन्येषणे १ नरः स्तोत्राणां नेतारो वयं १ सखायः
१ समानव्यातयः १ प्रियासः प्रियाश्च सन्तः १ शरणे १ इत् गृह एव १ मदेम मोदेम । किंच १ अतिथि-
१ ग्वाय । पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय १ राज्ञे १ शंस्यं

१. ख-स-त-न-म-श- 'ता' नास्ति । २. ख-अघाय; घ-स-त-न-म-श-अघाय अहन्त्रे । ३. स-
त-न-म-श- वा मदीयाय ।

शंसनीयं सुखं^१ करिष्यन् कुर्वन्^२ तुर्वशं राजानं^३ नि^४ शिशीहि वगं कुरु ।^५ यद्वा^६ च राजानं^७ नि^८ शिशीहीत्यर्थः ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्त्यासं उक्था ।

ये ते हवैभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान् वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । तु । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्त्याऽशंसः । उक्था ।

ये । ते । हवैभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र^१ ते तव^२ नु अद्य^३ अभिष्टौ अभ्येषणे^४ ये नरः^५ उक्त्याऽशंसः उक्त्यानां शंसितारः^६ उक्था उक्त्यानि शस्त्राणि^७ सद्यश्चित् सद्य एव^८ शंसन्ति । किंच^९ ते तव^{१०} हवैभिः^{११} स्तोत्रैः^{१२} पणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि^{१३} वि^{१४} अदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः । तान्^{१५} अस्मान्^{१६} तस्मै^{१७} युज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं^{१८} वृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम् तुभ्यमस्मद्रथश्चो ददतो मृधानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्यै शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतम् । तुभ्यम् । अस्मद्रथः । ददतः । मृधानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्यै । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे नृतम नेतृतम^१ इन्द्र^२ तुभ्यं^३ नरां नेतृणां^४ ये एते^५ स्तोमाः संघाः^६ मृधानि मंहनीयानि हवींषि^७ ददतः^८ ददन्तः^९ अस्मद्रथः^{१०} अस्मदभिमुखाः अभूवन्निति शेषः ।^{११} तेषां^{१२} नृणां^{१३} वृत्रहत्ये संग्रामे^{१४} शिवः कल्याणकृत्^{१५} भूः भव ।^{१६} सखा^{१७} च भूः ।^{१८} अविता^{१९} रक्षिता^{२०} च भूः ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तन्वा ववृधस्व ।

उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नू । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजुतः । तन्वा । ववृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥

हे शूर^१ इन्द्र^२ नु अद्य^३ स्तवमानः अस्माभिः स्तूयमानः^४ ब्रह्मजुतः ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः^५ तन्वा शरीरेण^६ उत्था^७ रक्षणेन^८ ववृधस्व । अपि च^९ नः अस्मभ्यं^{१०} वाजान् अश्वानि^{११} उप^{१२} मिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः ।^{१३} स्तीन् गृहांश्च^{१४} उप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माघवर्ष्ये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'उग्रो जज्ञे' इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'उग्रो दश' इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञे इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या' (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सौमिकचानुमांस्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठयमहः । तत्रापि^२ निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यंदिनः'^३ (आश्व. श्रौ. ९.२) इति ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृपदनमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधावान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृपसदनम् । अवोभिः । त्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

स्वधावान् बलवान् उग्रः ओजस्वी उदूणो वा इन्द्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं जज्ञे बभूव । नर्यः नरहितः सन् यत् कर्म करिष्यन् भवति तत् अपः कर्म चक्रिः कर्तैव ॥ चक्रिः इति किन्प्रत्ययस्य लिङ्वद्भावात् 'न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थतुनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च नृपदानं यज्ञगृहं युवा नित्यतरुणः सन् अवोभिः रक्षणैः सार्धं जग्मिः गन्ता महश्चित् महतोऽपि एनसः पापान् नः अस्माकं त्राता रक्षिता च भवेति^४ ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रावीन् वीरो जरितारमूती ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । सुदासे । अह । वै । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

इन्द्रः शशुवानः वर्धमानः सन् वृत्रम् असुरम् हन्ता भवति ॥ तृचन्तत्वादत्र षष्ठ्यभावः ॥ वीरः वीरः सन् जरितारं स्तोतारं नु क्षिप्रम् ऊती ऊत्या रक्षया प्रावीत् प्रारक्षच्च । सुदासे राज्ञे लोकं जनपदं कर्ता च । यद्वा । सुदासे कस्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि तृचन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ अह वा उ इति त्रयः पूरणाः । दाशुषे यजमानाय वसु धनं मुहुः भूयो भूयः दाता च भूत् अनूत् । आ इति चार्थे ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्वा शूरः सत्रापाइजनुपेमपाब्धः ।

व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजऽकृत् । समत्सवा । शूरः । सत्रापाद् । जनुषा । ईम् । अपाब्धः ।

वि । आमे । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽओजाः । अध । विश्वम् । शत्रुऽयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

१. न-श्व-अथ पञ्चमस्य । २. ख-स-न-भ-श-तत्र । ३. ख-स-भ-श-माध्यंदिनः । ४. ज-भवति ।

‘युध्मः योद्धा’ अनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा ‘खजकृत् युद्धकृत् । ‘स्त्रे खजे’ इति युद्धनामसु पाठात् । ‘समद्वा । समन् कलहः । तद्वा ‘शूरः शौर्योपेतः’ अनुपा जन्मना स्वभावत एव ‘सत्रापाद् बहुनामभिभविता’ अघाहः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः ‘स्वोजाः सुबलः’ ईम् अयम् ‘इन्द्रः’ पृतनाः शत्रूणां सेनाः ‘व्यासे विक्षिपति ।’ ‘अथ अपि च’ ‘शत्रून्तं शात्रवमाचरन्तं’ विश्वं सर्वं ‘जघान हन्ति ॥

उमे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्तसमन्धसा मदेपु वा उवोच ॥ ४ ॥

उमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महित्वा । आ । पप्राथ । तविषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिवान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मदेपु । वै । उवोच ॥ ४ ॥

हे ‘तुविष्मः बहुधन’ इन्द्र ‘महित्वा महत्त्वेन’ तविषीभिः बलैश्च ‘उमे’ चित् ‘उमे अपि’ ‘रोदसी’ घावापृथिव्या ‘आ’ ‘पप्राथ’ आपूरितवानसि । अथ परोक्षस्तुतिः । ‘हरिवान्’ अश्ववान् ‘इन्द्रः’ वज्रं ‘नि’ ‘मिमिक्षन्’ शत्रुषु प्रापयन् ‘मदेपु’ यज्ञेषु निव्रिप्सु वा ‘अन्धसा’ संमेन ‘सम्’ ‘उवोच’ संसेव्यते संगच्छते वा ॥ ‘उच समवाये’ इति धातुः । ‘वै’ इति पूरणः ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नयं समुव ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेष्णः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति । चित् । नारी । नयम् । समुव ।

प्र । यः । सेनाऽनीः । अर्ध । नृभ्यः । अस्ति । इनः । सत्वा । गोऽर्पणः । मः । धृष्णुः ॥ ५ ॥

‘वृषा’ सेक्ता पिता कश्यपः ‘वृषणं’ कामानां वर्णितारमिन्द्रं ‘रणाय’ युद्धार्थं ‘जजान । ‘जन जनने’ इति धातुः । ‘नयं’ नरहितं ‘तमु’ तमेवेन्द्रं ‘नारी’ चित् ‘अदितिरपि’ ‘ससूव’ सुपुत्रे । ‘अथ अपि च’ ‘यः’ इन्द्रः ‘नृभ्यः’ नृणां ‘सेनानीः’ सेनानां नेता सन् ‘प्र’ ‘अस्ति’ प्रभवति ‘सः’ इन्द्रः ‘इनः’ सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । ‘नियुत्वान् इनः’ इति ईश्वरनामसु पाठात् । ‘सत्वा’ शत्रूणां सादकश्च ‘गवेष्णः’ गवामन्वेष्टा च ‘धृष्णुः’ शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ १ ॥

नू चित्स अ्रेषते जनो न रेष्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुर्वांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नु । चित् । सः । अ्रेषते । जनः । न । रेयत् । मर्तः । यः । अस्य । घोरम् । आविवासात् ।

यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुर्वांसि । क्षयत् । सः । राये । ऋतपाः । ऋतेजाः ॥ ६ ॥

‘यः’ जनः ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘घोरं’ शत्रूणां बाधकं ‘मनः’ यज्ञैः ‘आविवासात्’ परिचरति ‘सः’ ‘जनः । नु’ इति प्रतिषेधे वर्तते । चिद्विधेयकारार्थं । ‘नू’ चित् नैव ‘अ्रेषते’ स्थानाच्च अक्षयति । ‘न’ ‘रेयत्’ नैव क्षीयते । अपि च ‘यः’ जनः ‘दुर्वांसि’ परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि ‘इन्द्रे’ ‘दधते’ निधत्ते तस्मै जनाय ‘ऋतपाः’ पञ्चपाता ‘ऋतेजाः’ यज्ञे जातश्च ‘सः’ इन्द्रः ‘राये’ धनाय ‘क्षयत्’ निवसति । मवेदित्यर्थः ॥

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कर्नीयसो देष्णम् ।

अमृत इत्यर्थासीत् दूरमा चित्रं चित्र्यं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कर्नीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत् । दूरम् । आ । चित्रम् । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

हे चित्रं चायनीय इन्द्र यत् धनं पूर्वः पिता ज्येष्ठो भ्राता वा अपराय पुत्राय कर्नीयसे वा शिक्षन्न प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्मा 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मेसु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च देष्णं देयं धनं ज्यायान् ज्येष्ठः कर्नीयसः अयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रः अमृत इत् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय दूरं पर्यासीत् आस्ते तत्रिविधं चित्र्यं चायनीयं रयिं धनं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर ॥

यस्तं इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमतौ चर्निष्ठाः स्याम वरूथे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । असत् । निरेके । अद्रिवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुमतौ । चर्निष्ठाः । स्याम । वरूथे । अघ्नतः । नृपीतौ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वयः ते तुभ्यं प्रियः सखा जनः ददाशत् हवींषि दद्यात् हे अद्रिवः सः सखा ते तव निरेके दाने असत् स्यात् । वयं च वसिष्ठाः अघ्नतः अहिंसतः ते तव अस्यां सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः चर्निष्ठाः स्तुतिमत्तरा अतिशयेनाब्रवन्तो वा । चनोऽब्रम् । नृपीतौ नृणां रक्षके वरूथे गृहे वरणीये वा धने स्याम वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रददृषा त उत स्तामुर्मधवन्नक्रपिट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । दृषा । ते । उत । स्तामुः । मघवन् । अक्रपिट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शक्रः । नः ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते त्वदर्थं दृषा सेक्ता एषः स्तोमः सोमः सूयमानः अचिक्रदत् क्रन्दति । उत अपि च स्तामुः स्तोता अक्रपिट अस्तौत् । अपि च हे शक्र ते तव जरितारं स्तोतारं मां शक्रः धनस्य कामः अभिलाषः आगन् आगतः । अतः त्वं वस्वः धनम् । कर्मणि षष्ठी । नः अस्मभ्यम् अङ्ग क्षिप्रम् आ शक्रः चेहि ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्वना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । त्वना । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । षु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः त्वं ^३स्वयताया ^४इषे स्वया दत्तमन्नं भोक्तुं ^५नः अस्मान् ^६धाः धारय । ^७ये ^८च
^९मधवानः हविष्मन्तः ^{१०}स्मना स्वयमेव ^{११}जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि स्वयताया इषे
 धाः । अपि च वस्त्रीषु अत्यन्तं प्रशस्तासु स्तुतिषु ^{१२}ते तव ^{१३}जरित्रे स्तोत्रे महां ^{१४}शक्तिः सामर्थ्यम्
^{१५}अस्तु । यद्वा । जरित्रे महां ते तव वस्त्रीषु प्रशस्ता शक्तिदानमस्तु । स्पष्टमन्यन् ॥ २ ॥

‘असावि देवम्’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तम्—
 ‘असावि’ इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योच्चीयमानमिदं सूक्तम्^१ । ‘असावि देवमिहोप याते-
 त्यनुसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशो ‘अभिक्रवा’ इति वपाया अनु-
 वाक्या । सूत्रितं च—‘अभि क्रवेन्द्र भूरध जमस्त्वं महां इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः’ (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

असावि देवं गोर्कजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुपैमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्च यज्ञैर्वोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽर्कजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जनुषी । ईम् । उवोच ।

बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्च । यज्ञैः । बोधः । नः । स्तोमम् । अन्धमः । मदेषु ॥ १ ॥

‘देवं दीप्तं गोर्कजीकं गोभिः संस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थः । ^१अन्धः सोमरूपमन्नम्
^२असावि अभिषुतम् । ^३ईम् अयम् ^४इन्द्रः ^५अस्मिन् अभिषुते सोमरूपेऽन्धमि ^६जनुषा स्वभावन
 एव ^७नि ^८उवोच नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे ^९हर्यश्च ^{१०}त्वा त्वां ^{११}यज्ञैः स्तोत्रै-
 र्हविभिर्वा ^{१२}बोधामसि बोधयामः । ^{१३}अन्धमः सोमस्य ^{१४}मदेषु ^{१५}नः अस्माकं ^{१६}स्तोमं स्तोत्रं ^{१७}बोध
 बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपर्यन्ति बर्हिः सोममादौ विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृपाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपर्यन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रवाचः ।

नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽपाचः ॥ २ ॥

‘यज्ञं प्र यन्ति यष्टारः बर्हिः च विपद्यन्ति स्मृन्ति । विपिः स्तरणक्रमा । ^१विदथे यज्ञे
^२सोममादः प्रावाणश्च ^३दुध्रवाचः दुर्ध्रवाचः भवन्ति । अपि च ^४यशसः यशस्विनः ^५दूरउपब्दः ।
 दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । ^६नृपाचः । नृषेतृनृत्विजः सचन्त इति नृपाचः । ^७वृषणः
 प्रावाणः ^८गृभात् गृहात् । गृहमध्यमप्रावा^९ । तस्मात् । ^{१०}आ इति चाथे । ^{११}नि ^{१२}भ्रियन्ते अभि-
 षववेलायां निगृह्यन्ते । ^{१३}उ इति पूरणः ॥

त्वमिन्द्र स्रविता अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वाक्के रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रविता । अपः । करिति कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

त्वत् । वाक्के । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३त्वम् ^४अहिना वृत्रेण ^५परिष्ठिताः आक्रान्ताः ^६पूर्वीः बह्वीः ^७अपः उदकानि
^८मन्त्रितवै स्ववितुं ^९कः अकार्षीः । ^{१०}धेनाः नद्यश्च ^{११}त्वन् त्वत्तो हेतोः ^{१२}रथ्यो ^{१३}न रथिन इव
^{१४}वाक्के निर्गच्छन्ति । 'वकि कौटिल्ये' इति धातुः । ^{१५}विश्वा विश्वानि ^{१६}कृत्रिमाणि भुवनानि च
^{१७}भीषा त्वत्तो भीत्या ^{१८}रेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जर्ह्याणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेप । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जर्ह्याणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान ॥ ४ ॥

^१इन्द्रः ^२नर्याणि नरहितानि ^३विश्वा विश्वानि ^४अपांसि कर्माणि ^५विद्वान् जानन् ^६आयु-
^७धेभिः आयुधैः ^८भीमः भयंकरः सन् ^९एषाम् । कर्मणि पठ्यी । एतानसुरान् ^{१०}विवेष व्यासवान् ।
^{११}पुरः च तेषां ^{१२}वि दूधोन् अकम्पयत् । अपि च ^{१३}जर्ह्याणः हृष्यन् ^{१४}महिना महिम्ना युक्तः ^{१५}वज्र-
^{१६}हन्तः सन् तान् ^{१७}वि जघान ॥

न यातव इन्द्र जजुवुनो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कतं नः ॥ ५ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्यः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । कृतम् । नः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यातवः राक्षसाः ^३नः अस्मान् ^४न ^५जजुवुः न हिंस्युः । जजुवुरिति हिंसाक्रियः
^६पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे ^७शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^८वन्दना वन्दनानि रक्षांसि ^९वेद्याभिः
^{१०}वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् ^{११}न जजुवुः न पृथक्कुर्वन्तु । किंच ^{१२}अर्यः स्वामी ^{१३}सः इन्द्रः ^{१४}विषु-
^{१५}णस्य विषमस्य ^{१६}जन्तोः प्राणिनः शासने ^{१७}शर्धत् उत्सहेत । अथ च ^{१८}शिश्रदेवाः । शिश्रेण दीव्यन्ति
क्रीडन्त इति शिश्रदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । ^{१९}नः अस्माकम् ^{२०}कृतं यज्ञं सत्यं वा ^{२१}मा ^{२२}अपि
^{२३}गुः मा अपिगमन् । तथा च यास्कः—'स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा
^{२४}अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रयतेः । अपि गुर्कतं नः सत्यं वा यज्ञं वा' (निरु. ४. १९) इति ॥ ३ ॥

अभि कर्त्वेन्द्र भूरध जमन्न ते विव्यद्वाहिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । कर्त्वा । इन्द्र । भूः । अध । जमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२कर्त्वा कर्मणा ^३जमन् पृथिव्यां ^४वर्तमानान् जन्तुन् वा ^५अभि ^६भूः अभ्यभूः ।
^७अथ अपि च ^८ते तव ^९महिमानं ^{१०}रजांसि सर्वे ^{११}लोकाः ^{१२}न ^{१३}विव्यक् । व्यचिख्यांस्तिकर्मा ।

१. स-न-म-स-पृथिवी पृथिव्याम् । २. स-स-सर्वलोकाः; घ-लोकाः; झ-सर्वे लोके ।

न व्याप्नुवन्नित्यर्थः । 'स्वेन' 'हि' आगम्येन च 'शत्रुमा' बलेन 'युत्रे' 'ज्वन्य' 'वमवधीः' । 'शत्रुः' च 'युधा युद्धेन' 'ते तव' 'अन्तं' हिंसां 'न' 'विविदत्' न लब्धवान् ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे महामि ।

इन्द्रो मघानि दयते विषह्येन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त साना ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । महामि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽमह्य । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । साना ॥ ७ ॥

'पूर्वे' 'देवाश्चित्' असुरा अपि 'असुर्याय बलाय' 'क्षत्राय' । क्षादिहिंसाकर्मा । बलं हिंसां चोभे कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र 'ते तव' 'महामि' बलानि 'अनु' 'ममिरे' ॥ 'हानि' (पा. सू. १.४.८६) इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हाना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—'अनु ते धौवृहता वीर्यं ममे' (क्र. सं. १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । 'इन्द्रः शत्रुन्' 'विषह्य' 'मघानि' मंहनीयानि धनानि 'दयते' भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च 'इन्द्रं' 'वाजस्य' अश्वस्य 'साना' लाभार्थं 'जोहुवन्त' स्तुवन्ति स्तोत्रा आह्वयन्ति वा ॥

कीरिशिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरेः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरुता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरेः ।

अवः । बभूथ । शतम्ऽऊते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरुता ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्र' 'ईशानं' 'त्वां' 'कीरिः' स्तोता । 'कारुः कीरिः' इति स्तोत्रनामसु पाठान् । वमिष्ठः 'अवसे' रक्षणाय 'जुहाव' 'हि' स्तौति हि ह्वयति वा । 'चित्' इति पूरणः । अपि च हे 'शतमूते' बहुरक्षेन्द्र 'अस्मे' अस्माकं 'भूरेः' प्रभूतस्य 'सौभगस्य' धनस्य 'अवः' रक्षा^१ 'बभूथ' बभूविथ । 'अभिक्षत्तुः' अभिहिंसकस्य 'त्वावतः' त्वत्सदृशस्य 'वरुता' वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्मा तेऽवसा समीकेऽभीतिमयो वनुषां शर्वासि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वह । स्याम । नमःऽवृधामः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । समऽईके । अभिऽईतिम् । अर्थः । वनुषाम् । शर्वासि ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्र' 'ते तव' 'नमोवृधासः' नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो बवं 'विश्वह' सर्वदा 'सखायः' 'स्याम' भवेम । 'महिना' महिना 'तरुत्र' अत्यन्तं तारकेन्द्र 'ते तव' 'अवसा' रक्षणेन 'समीके' संग्रामे 'अर्थः' 'अभीतिम्' अभिगमनं 'वनुषां' हिंसकानां 'शर्वासि' बलानि च 'वन्वन्तु' स्तोत्रारो हिंसन्तु ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

इयमृग्याख्यातचरा ॥ ४ ॥

‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा ’ इति नवच पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—‘ पिब नव वैराजमृतेऽन्याम् ’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘ पिबा सोममिन्द्र ’ इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘ वैराजं चेतृष्टं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः पटुचः । सूत्रितं च—‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्री-स्तृचान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘ न ते गिरः ’ इत्याद्याश्चतस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘ न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हयश्चाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नारी ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्व । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुऽभ्याम् । सुयतः । न । नारी ॥ १ ॥

हे इन्द्र सोमं पिब । स सोमः त्वा त्वां मन्दतु मादयतु । हे हयश्च ते त्वदर्थं सोतुः अभिषवर्कृतः बाहुभ्याम् अर्वां न रश्मिभ्यामश्व इव सुयतः सुष्ठु परिगृहीतः अद्रिः प्रावा यं सोमं सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे हयश्च ते तव ययः युज्यः अनुगुणः चारुः समीचीनः मदः मदकरः सोमः अस्ति विद्यते येन च पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतघन इन्द्र त्वां सः सोमः ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधे । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमान् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रऽशस्तिन् ।
इमा । ब्रह्म । सधऽमादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽप्रशस्तिं स्तुतिरूपां ऽयां ऽवाचं ऽवमिष्टः ऽअर्चति वदति
ताम् ऽइमां ऽमे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं ऽसु ऽआ ऽबोध सुष्ठु अभिवुध्यस्व । किञ्च ऽइमा इमानि
ऽब्रह्म ब्रह्माणि ऽसधमादे यज्ञे ऽजुषस्व सेवस्व ॥

श्रुधी हवँ विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोधे । विप्रस्य । अर्चतः । मनीषाम् ।

कृष्व । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽविपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मम ऽअद्रेः प्राग्णः ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुधि
शृणु । तथा च निगमान्तरं—‘प्रावम्यो वाचं वदता वदद्भ्यः’ (क्र. सं. १०. १४. १) इति ।
ऽविप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य ऽअर्चतः स्तुवतः ऽमनीषां स्तुतिं ऽबोध बुध्यस्व च । ऽइमा इमानि
क्रियमाणानि ऽदुवांसि परिचरणानि ऽअन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि ऽसचा सह सहायभूतः
सन् वा ऽकृष्व कुरु च ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न मुष्टुतिर्मसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । मुऽस्तुतिम् । अऽनुर्यस्य । विद्वान् ।

सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽतुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ऽते तव ऽगिरः स्तुतिः ऽअसुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
त्वदीयमसुर्यं बलं ऽविद्वान् जानन्नहं ऽन ऽअपि ऽमृष्ये । मृषिर्मांजनकमां । न मार्जयामि । न परि-
त्यजामीत्यर्थः । ऽमुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च ऽन अपि ऽमृष्ये । मृषेर्मांजनकमन्वयत्रापि दृश्यते ।
तद्यथा—‘मा नो अग्रे सत्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः’ (क्र. सं. १. ७१. १०) इति । किन्तु ऽस्वयशः
असाधारणयशः ऽते तव ऽनाम स्तोत्रं सदैव ऽविवक्मि ब्रवीमि ॥ ५ ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामिदम् ।

मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्तः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।

मा । आरे । अस्मत् । मघऽवन् । ज्योक् । करिति कः ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् ऽते तव ऽसवना सवनानि सोमाभिषवणानि ऽभूरि भूरीणि ऽमानुषेषु अस्मासु
वर्तन्त इति शेषः । ऽमनीषी स्तोता ऽत्वामिदं त्वामेव ऽभूरि ऽहवते नितरां ह्वयति स्तौति । अतः
ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽज्योक् चिरकालं ऽमा ऽकः आत्मानं मा कार्षीः । क्षिप्रमात्मानम-
स्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्ये । इत । इना । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृऽभिः । हव्यः । विश्वधा । अमि ॥ ७ ॥

हे शूर तुभ्येतु तुभ्यमेव इमा इमानि विश्वा विश्वानि सवना सोमाभिषवणानि सया
क्रियन्त इति शेषः । तुभ्यं स्वार्थमेव वर्धना वर्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि करोमि ।
त्वम् एव नृभिः यज्ञानां नेतृभिः विश्वधा सर्वप्रकारैः हव्यः द्वातव्यः स्तुत्यो वा असि ॥

नृ चिन्तु ते मन्यमानस्य दुस्मोदश्नुवन्ति महिमानमुग्र ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नृ । चिन्तु । नृ । ते । मन्यमानस्य । दुस्म । उत् । अश्नुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

हे दुस्म दर्शनीय मन्यमानस्य स्तूयमानस्य ते तव महिमानम् । नृ चिदिति प्रति-
षेधार्थः । नृ क्षिप्रं नृ चिन्तु उदश्नुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे उग्र उदूर्ण ते तव
राधः धनं न उदश्नुवन्ति ॥

ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे ते सन्तु मुख्या शिवाणि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्व । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।
अस्मे इति । ते । सन्तु । मुख्या । शिवाणि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

ये च पूर्व प्राक्तनाः ऋषयः ये च नूत्नाः नूतनाः विप्राः मेधाविन ऋषयः
ब्रह्माणि स्तोत्राणि जनयन्त अजनयन्त तेष्विव अस्मे अस्मास्वपि हे इन्द्र ते तव मुख्या
मन्त्रानि शिवाणि भद्राणि सन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

‘उदु ब्रह्माणि’ इति षड्च पष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभ्यैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ‘उदु
पद’ इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यृ-
ज्रीर्षा वज्री वृषभस्तुरापाकिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिन-
सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरहःशस्त्रसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यभि तद्येतीतरावह-
रहःशस्त्रे’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि
नित्येवैव एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युमेति पञ्च सूक्तानि’
(ऐ. भा. ५. २. २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शवसा ततानौषश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् । समये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शवसा । ततान । उपऽश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥ १ ॥

१ श्रवस्या अश्लेच्छया २ ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीषि च इन्द्रार्थम् ३ उत ४ ऐशम् ५ मयं क्रयय इति शेषः । ६ उ इति पुरणः । हे ७ वसिष्ठ त्वमपि ८ समर्थं यजे ९ इन्द्रे १० न ह्य स्तोत्रेण शशिषा च पुत्रय । अपि च ११ यः इन्द्रः १२ विश्वानि भुवनानि १३ शक्या दत्तेन १४ आ १५ तनान मः १६ ईदतः उपगमनवनः १७ मे मम १८ वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि १९ उपश्रोता भवन् ॥

अयामि घोषं इन्द्र देवजामिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकिते जनैषु तानीदं ह्यस्यति पर्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवजामिः । इरज्यन्ते । यत् । शुरुधः । विवाचि ।

नहि । स्वम् । आर्युः । चिकिते । जनैषु । तानि । इत् । अहामि । अति । परि । अस्मान् ॥ २ ॥

१ यत् यदा २ शुरुधः । शुचं स्तब्धनीति शुरुध औपध्यः । ३ इरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे ४ इन्द्र त्वदर्थं ५ विवाचि स्तोत्रिण ६ देवजामिः देवानां बन्धुः ७ घोषः । स्तुतिरूपः शब्दो घोषः । ८ अयामि अकारि । अपि च ९ जनेषु मध्ये केनापि १० स्वमार्युः स्वजावितं ११ नहि १२ चिकिते न जायते । यैः १३ आयुः क्षीयते १४ तानीत् तानि सर्वाण्येव १५ अहामि पापानि १६ अस्मान् १७ अति १८ परि १९ अनिवारय ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघनवान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽर्पणम् । हरिभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महित्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघनवान् ॥ ३ ॥

१ गवेषणं गवां प्रापकमिन्द्रस्य २ रथं ३ हरिभ्याम् इन्द्रबाहाभ्यां ४ युजे स्तोत्रेण युनक्तिम् । ५ ब्रह्माणि स्तोत्राणि ६ जुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम् ७ उप ८ अस्थुः उपनिष्ठन्त । ९ स्यः सोऽयमिन्द्रः १० महित्वा महत्त्वेन ११ रोदसी द्यावापृथिव्यां १२ वि १३ बाधिष्ट व्यवबाधिष्ट च । अपि च १४ इन्द्रः १५ वृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि १६ जघनवान् हतवान् ॥

आपश्चित्पिप्युः स्तर्यो न गावो नक्षत्रतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षत्रम् । कृतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्र त्वत्प्रसादात् २ आपश्चित् आपः ३ स्तर्यो न ४ गावः स्तर्यो वशा गाव इय ५ पिप्युः वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । ६ ते तव ७ जरितारः स्तोत्रारश्च ८ कृतम् उदकं ९ नक्षत्रं ग्याप्नुवन् । अपि च त्वं १० नः अस्मान् ११ नियुतः १२ वायुर्न वायुरिव १३ अच्छ १४ याहि अभियाहि । १५ त्वं १६ हि १७ धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा १८ वाजान् अच्छानि १९ वि २० दयसे स्तोत्रभ्यः प्रयच्छसि ॥

१. इ-ऐरत प्रेरितवन्तः । २. त-व्याप्तवान् । ३. त-न-म-य-त्वं जीवितम् । ४. स-न-सेव्यमिन्द्रम् । ५. स-अप्रतिद्वन्द्वानो; स-प्रतिद्वन्द्वानि; न-म-इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरार्धसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽरार्धसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ते एते मदाः मदकराः सोमाः मादयन्तु । अपि च जरित्रे स्तोत्रे शुष्मिणं बलवन्तं तुविरार्धसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे शूर त्वं देवत्रा देवेषु एकः एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि । दयतिरनुकम्पार्थः । अस्मिन् सवने यज्ञे मादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भ्रातु गोमधूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अकैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वसिष्ठासः वसिष्ठाः वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं वृषणं कामानां वर्षितारम् इन्द्रम् एवेत् उक्तेन प्रकारेणैव अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स्तुतः सः इन्द्रः नः अस्मभ्यं वीरवत् पुत्रादियुक्तं गोमत् गोयुक्तं च धनं धातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

‘ योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि ’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ योनिः ’ इति । महाव्रते निष्कैवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ योनिष्ट इन्द्र सदने अकारीत्येतस्य चतस्रः शस्त्वोत्तमासुपसंतत्त्वोपोत्तमया परिदधाति ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सदने । अकारि । तम् । आ । नृऽभिः । पुरुऽहूत । प्र । याहि ।

असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव सदने सदनार्थं योनिः स्थानम् अकारि । हे पुरुहूत नृभिः मरुद्भिः सार्धं तं योनिम् आ प्र याहि । नः अस्माकं यथा अविता रक्षिता असः भवसि नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय च असः । तथा च वसूनि ददः अस्मभ्यं देहि । सोमैः अस्मदीयैः ममदः मादयस्व च ॥

गृमीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हीः सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोह्वती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽवर्हीः । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।
विऽसृष्टधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र २ द्विबर्हीः । पष्ठयर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः ३ परिगृह्यते तत्र ४ मनः
५ गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । ६ सोमः च ७ सुतः अभिपुतः । ८ मधूनि च ९ परिषिक्ता पात्रेषु
परिषिक्तानि । १० विऽसृष्टधेना विऽसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा ११ सुवृक्तिः सुस्वमाभिः १२ इयं
१३ मनीषा स्तुतिः १४ इन्द्रं १५ जोहुवती शृशमाह्वयन्ती १६ भरते संभ्रियते च ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिभिर्दं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मद्यश्चमाङ्गुपमच्छा त्वसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् । इदम् । बर्हिः । सोमऽपेयाय । याहि ।
वहन्तु । त्वा । हरयः । मद्यश्चम् । आङ्गुपम् । अच्छ । त्वसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे १ ऋजीषिन् इन्द्र २ नः अस्माकम् ३ इदं ४ बर्हिः इमं यज्ञं ५ सोमपेयाय ६ दिवः स्वर्गात् ७ आ
८ याहि आगच्छ । ९ पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । ‘आपः पृथिवी’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । १० आ
याहि । अपि च ११ त्वसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा १२ मद्यञ्चं मदमिमुखं १३ त्वा त्वाम् १४ आङ्गुपं स्तोत्रम्
१५ अच्छ अभि १६ मदाय मदार्थं १७ हरयः अश्वाः १८ वहन्तु ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिश्रास्मे दधद्वृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । सऽजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्च । याहि ।
वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्र । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे १ हर्यश्च हरिनामकाश्च २ सुशिप्र शोभनहनो ३ इन्द्र ४ विश्वाभिः सर्वाभिः ५ ऊतिभिः रक्षाभिः
६ सजोषाः संगतः ७ स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह ८ वरीवृजत् शत्रून् शृशं हिंसत् ९ अस्मे अस्मभ्यं १० वृषणं
कामानां वर्षितारं ११ शुष्मं बलवन्तं पुत्रं १२ दधत् प्रयच्छन् १३ ब्रह्म स्तोत्रं १४ जुषाणः सेवमानः १५ नः
अस्मान् १६ आ १७ याहि ॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीवात्यो न वाजयन्त्रधायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईहे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मह । उग्राय । वाहे । धुरिऽइव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।
इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईहे । वसूनाम् । दिविऽइव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥ ५ ॥

१ मह महते २ उग्राय उद्गर्णाय ओजस्विने वा ३ वाहे विश्वस्य वोहे इन्द्राय ४ धुरीव रथस्य
५ अत्यो ६ न अश्च इव ७ वाजयन् बलं कुर्वन् ८ एष ९ स्तोमः १० अधायि व्यवधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।
हे १ इन्द्र त्वं त्वाम् २ अयमर्कः स्तोता ३ वसूनां वसूनि धनानि ४ ईहे वाचते स त्वं ५ नः अस्मासु ६ धां
७ दिवीव ८ श्रोमतं श्रवणीयमर्चं पुत्रं वा ९ अधि १० धाः अधिधेहि ॥

१. श-स्थानयोः । तथा च निरुक्तं-‘परिहृदो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च’ (निरु. ६. १७) ।

२. श-प्रयच्छंस्त्वम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूरिं प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मधवद्भ्यः सुवीरां युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूरिं । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम् ।

इषम् । पिन्व । मधवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र नः अस्मान् एव एवं वार्यस्य । तृतीयार्थे षष्ठी । वरणीयेन धनेन पूरिं पूरय । ते तव महीं महतीं सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं वेविदाम भृशं लभेमहि । मधवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽस्मभ्यं सुवीरां शोभनपुत्रादियुताम् इषम् अन्नं पिन्व प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

‘आ ते मह इन्द्र’ इति पठ्यचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ ते’ इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य इदमार्दानि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितं च—‘आ ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि’ (पे. आ. ५. २. २) इति ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वक् वि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । सऽमरन्त । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः । मा । ते । मनः । विष्वक् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्ण ओजस्विन् इन्द्र यत् यदा समन्यवः । समो मन्युरभिमानो यासां ताः समन्यवः । सेनाः समरन्त युध्यन्ते संगच्छन्ते वा तदा नर्यस्य नरहितस्य महः महतः ते तव बाह्वोः स्थिता दिद्युत् आयुधम् । ‘दिद्युत् हेतिः’ इति वज्रनामसु पाठात् । ऊती ऊत्यै अस्मद्भावे आ पताति आपततु । तव विष्वक् विष्वक्मान्तु मनः च मा वि चारीत् अस्मात्वेव स्थिरं भवतु ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रानभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुः । गो । इन्द्र । श्रथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । नः । मर्तासः । अमन्ति ।

आरे । तम् । शंसम् । कृणुहि । निनित्सोः । आ । नः । भर । सऽभरणम् । वसूनाम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र दुर्गे युद्धे ये मर्तासः मर्ताः अभि अभिमुखाः सन्तः नः अस्मान् अमन्ति अभिभवन्ति तान् अमित्रान् शत्रून् नि श्रथिहि निव्रहि । अपि च निनित्सोः अस्माच्चिन्दितु-मित्रानो नरस्य तं शंसम् आशंसनम् आरे दूरे कृणुहि कुरु । अपि च नः अस्मभ्यं वसूनां धनानां संभरणं समूहम् आ भर आहर ॥

अतं ते शिप्रिभूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वर्धवनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुदामै । महत्तम् । शंसाः । उत । रतिः । अस्तु ।
जहि । वधः । वनुपः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । युष्मत् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३॥

हे शिप्रिन् उष्णीपिञ्चिन्द्र ते त्वदीयाः शतं बह्व्यः ऊतयः शंसाः सुदामै शोभयद्वाय
मह्यं सन्तु । सहस्रं शंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु । उत अपि च रतिः अस्तु ।
वनुपः हिंसकस्य मर्त्यस्य वधः हिंसासाधनमायुधं च जहि । अपि च अस्मे अधि अस्मासु
युष्मं दीप्तिमदन्नं यशो वा रत्नं च धेहि । तथा च यास्कः—‘युष्मं द्योतनेयशो वाञ्छं वा । अस्मे
युष्ममधि रत्नं च धेहि । अस्मासु युष्मं च रत्नं च धेहि’ (निरु. ५. ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वावतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वावतः । अवितुः । शूर । रातौ ।

विश्वो । इत् । अहानि । तविषीवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिवः । न । मर्धीः ॥४॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य क्रत्वे कर्मणे अस्मि भवामि हि । हे शूर अवितुः
विश्वस्य रक्षितुः त्वावतः इवत्सदृशस्य रातौ दाने चास्मीति शेषः । हे तविषीवः बलवान् उग्र
ओजस्विञ्चिन्द्र विश्वेत् विश्वान्येव अहानि ओकः अस्माकं स्थानं कृणुष्व कुरु । हे हरिवः
हरिवन् न मर्धीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजृत्तमियाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवजृत्तम् । इयानाः ।

सत्रा । कृधि । सुहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम । वाजम् ॥ ५ ॥

एते वयं वसिष्ठाः हर्यश्वाय हरिनामकाश्चायेन्द्राय शूषं सुखकरं स्तोत्रं कुत्साः कुर्वाणाः ।
करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । इन्द्रे देवजृत्तं देवैः प्रेरितं सहः बलम् इयानाः आचमानाः तरुत्राः
दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः वाजं बलं सनुयाम लभेमहि । अपि च हे शूर वृत्रा वृत्राणि शत्रून्
सुहना हन्तुं सुशकानि सत्रा सर्वदा कृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पृथिं प्र ते मही सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पृथिं । प्र । ते । महीम् । सुडमतिम् । वेविदाम ।

इषम् । पिन्व । मघवद्भ्यः । सुडवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥६॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ १ ॥

‘न सोम इन्द्रम्’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—

‘न सोमः पञ्च’ इति । महाव्रत उक्तो विनिबोधः ॥

न सोम इन्द्रममुतो ममादु नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृण्वद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । अमुतः । ममादु । न । अब्रह्माणः । मघवानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृण्वत् । यथा । नः ॥ १ ॥

मघवानं धनवन्तम् । इन्द्रम् । असुतः नाभिषुतः । सोमः । न । ममादु न तर्पयति । सुतासः अभिषुता अपि सोमाः । अब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः । न ममदुः । ममादु इत्येतदाल्यातं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सद्यः संबध्यते । अत एव त्रिष्वपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा ह्वयन्ते । अपि च नः अस्मदीयं यत् । उक्थम् इन्द्रः । जुजोषत् सेवेत । यथा च । नृवत् राजेवादरेण । शृण्वत् शृणुयात् तथा । नवीयः नवतरम् । उक्थं शस्त्रं । तस्मै इन्द्राय । जनये । पठामीत्यर्थः ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।

यदी सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममादु । नीथेऽनीथे । मघवानम् । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

यत् यस्मात् । उक्थेऽउक्थे शस्त्रशस्त्रे क्रियमाणे । सोमः । मघवानम् । इन्द्रं । ममादु मादयति । नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे । सुतासः अभिषुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् । ईम् एनमिन्द्रं । सबाधः परस्परं मिलिताः । समानदक्षाः समानोत्साहा ऋत्विजः । पुत्राः । पितरं । न । पितरमिव । अवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा । हवन्ते । शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृण्वन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृण्वत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीःऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

वेधसः स्तोत्राणां विधातारः । सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु । यानि कर्माणि । ब्रुवन्ति तानि बृत्रवधादीनि कर्माणिन्द्रः पूर्वस्मिन् काले । चकार । नूनं संप्रत्यपि । अन्या अन्यानि कर्माणि । कृण्वत् कुर्यात् । अपि च सः । इन्द्रः । सर्वाः । पुरः शत्रुनगरीः । समानः समवृत्तिः । एकः । असहायः । पतिः । जनीरिव जाया इव । न । नि । मामृजे सम्यक् बोधयेत् ॥

एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुर उतयो यस्य पूर्वैरस्मे भद्राणि सश्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मयानान् ।
मिथऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः । अस्मे इति । भद्राणि । मध्वन् । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मिथः परस्परं तुरः बाधमानाः संश्लिष्टा वा पूर्वाः पूर्वो यज्ञः उनयः
रक्षाः सन्ति तम् एव एवमुक्तगुणम् आहुः पूर्वं ऋषयः । उत अपि चाद्यामि मः इन्द्रः मयानां
मंहनीयानां धनानां विभक्ता दाता इति तरणिः आपदभ्जारयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रमादान्
अस्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि मध्वन् सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नृन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।

सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वसिष्ठः नृन् गृणाम् । पण्यर्थे द्वितीया । उतये रक्षायै कृष्टीनां प्रजानां वृषभं कामानां
वर्षितारम् इन्द्रम् एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र नः
अस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् वाजान् अस्मान् उप माहि । प्रयच्छेयथः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘इन्द्रं नरः’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘इन्द्रं नरः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानु-
वाक्याः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते इत्युक्तं नो लोकमनु नेपि विद्वान्’ (आश्व.
श्री. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृषाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भज त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृऽसाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

यत् यदा पार्याः युद्धभरणनिमित्ताः ताः प्रसिद्धाः धियः कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते
तदा नरः नेतारः यम् इन्द्रं नेमधिता नेमधितौ संग्रामे हवन्ते हवन्ति सः त्वं शूरः
नृषाता नृणां संभक्ता च शर्वसः बलस्य बलं चकानः कामयमानश्च सन् गोमति व्रजे गोष्ठे
गोसमूहे नः अस्मान् आ भज प्रापय ॥

१. इ—इति तिल उक्तम् । २. ख-क्ष-न-भ-श—‘तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं हवन्ते; त-य-नेमधिता
नेमधितौ संग्रामे नरः कर्मणां नेतार इन्द्रं हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थः । यमिन्द्रं हवन्ते । ३. ख-क्ष-भ-श-
‘गोमति...प्रापय’ नास्ति; य- नः अस्माकं गोमति गोबुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज संरक्ष; इ-गोमति
गावः सन्त्यस्मिञ्चिति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानाभज प्रापय; त-गोमति गावः
सन्त्यस्मिञ्चिति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय; य-गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थः ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृब्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघवन् । ते । अस्ति । शिक्षा । सखिभ्यः । पुरुहूत । नृभ्यः ।
त्वम् । हि । दृब्हा । मघवन् । विचेताः । अपा । वृधि । परिवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते तव यः शुष्मः बलम् अस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः नृभ्यः शिक्षा देहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृब्हा दृढानि । पुरा^१ द्वाराणि^१
विभेदियेति शेषः । तस्मात् सः त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधः धनम्
अप वृधि अस्मभ्यमपवृणु । न इति संप्रत्यये ॥

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिद्वार्क ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुरूपम् । यत् । अस्ति ।
ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥ ३ ॥

सः^२ इन्द्रः जगतः जङ्गमस्य पश्चादेर्यतः राजा ईश्वरो भवति चर्षणीनां मनुष्याणां च
राजा भवति अधि क्षमि क्षमायां विषुरूपं नानारूपं यत् धनम् अस्ति तस्यापि राजा भवति
ततः दाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः उपस्तुतः एव सन्
राधः धनम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं चोदत् प्रेरयतु ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिर्वीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू । चित् । नू । इन्द्रः । मघवा । सहूती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नू । ऊती ।
अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृभ्यः । अभिर्वीता । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानः ददानः सः इन्द्रः नः अस्माकं सहूती सहूत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन
वाजम् अर्चं नः अस्मभ्यं ऊती ऊत्यै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नि यमते प्रयच्छतु । यस्य
इन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिर्वीता अभिप्रासा दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः वामं
वननीचं धनं पीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्चावद्रथवद्व्यन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम । मघाय ।
गोमद । अश्ववत् । तयवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं राये धनप्राप्तये नु क्षिप्रं वरिवः धनम् । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । त्वं कृधि देहि । वयं ते तव मनः मवाय मर्हनायाय स्तुत्या आ वक्तव्याम् आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः' इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽर्चनि प्रउवाच आद्यसूत्रे ऐन्द्रः (आश्व. श्रौ. ८. १०) ॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोऽप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छन्तुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं विद्वान् जानन् नः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं उप याहि । ते तव हरयः अथाश्च अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः युक्ताः सन्तु । हे विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र त्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ताः मनुष्याः चित् विह यद्यपि विहवन्त पृथग्वहन्ते तथापि अस्माकमित् अस्माकमेव हवं शृणुहि शृणु ॥

हवँ त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पासिं शवमिन्नृषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अपाळ्हः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनद् । ब्रह्म । यत् । पासिं । शवमिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । कत्वा । जनिष्ठाः । अपाळ्हः ॥ २ ॥

हे शवसिन् बलवन् इन्द्र यत् यदा करीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम्^१ । तदा ते तव महिमा हवं हवः स्तोता तं व्यानद् व्याप्नोतु^२ । हे उग्र ओजस्विन्द्र यत् यदा हस्ते पाणौ वज्रम् आ दधिषे धारयसि तदा कृत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अपाळ्हः शत्रुभिरनभिभूतः जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तसं यन्नृच रोदसी निनेथ ।

महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञेऽतूतुजि चित्तूतुजिरशिभत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नृन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।

महे । क्षत्राय । शवसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिभत् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् भृशं स्तुवतः नृन् रोदसी द्वावापृथिव्यौ सं निनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः^३ । स त्वं महे महते क्षत्राय धनाय । 'रथिः क्षत्रम्' इति धननामसु पाठात् । शवसे बलाय च ।

१. ख-न-भ-प्रदानम् । २. ख-व्याप्नोति । ३. ख-स-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः; श-प्रति-ष्ठापयन्तीत्यर्थः ।

यजमानेभ्यो महद्भनं बलं च दानुमित्यर्थः । ^१वज्रे जज्ञिषे । ^२हि इति हेत्वर्थः । यत् एवमतः कारणात्
^३वतुतुजिम् अदानारमयजमानं ^४तुतुजिः दाता यजमानः ^५अशिभत् । श्रयतिर्हिसाकर्मा । तस्मा-
 हृड्यं लुङ् । हिनस्ति । ^६चिन् इत्येवकारार्थः ॥

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः । हि । क्षितयः । पवन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२दुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता^३ बाधकाः ^४क्षितयः जनाः ^५पवन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
 र्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य ^६नः अस्मभ्यम् ^७एभिः सात्त्विकैः ^८अहभिः अहोभिः ^९दशस्य देहि ।
 किञ्च ^{१०}अनेनाः एनसां निहन्ता ^{११}मायी प्रज्ञावान् ^{१२}वरुणः ^{१३}यत् ^{१४}अनृतं ^{१५}नः अस्मासु ^{१६}प्रति
^{१७}चष्टे अभिपश्यति तदनृतं हे इन्द्र त्वत्पसादात् ^{१८}द्विता द्विधा ^{१९}अव ^{२०}सात् अवस्यतु विमोचयतु ।
 तथा च यास्कः—‘स्यतिरुपसृष्टो विमोचने’ (निरु. १. १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राघसो यद्ददन्नः ।

यो अर्चितो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राघसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चितः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

^१यत् व इन्द्रः ^२महः महतः ^३राघसः संराघकस्य ^४रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संरा-
 घकं महद्भनं ^५नः अस्मभ्यं ^६ददत् प्रायच्छत् ^७यः चेन्द्रः ^८अर्चितः स्तुवतः ^९ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म
 स्तोत्रम् ^{१०}अविष्टः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् ^{११}एनं ^{१२}मघवानं धनवन्तम् ^{१३}इन्द्रं ^{१४}वोचे-
 मेनं स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

‘अयं सोम इन्द्र’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अयं सोमः’
 इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘अयं सोम इन्द्र’ इति प्रउगशस्त्र ऐन्द्रस्तुचः । सूत्रितं
 च—‘अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिशस्त्रे
 ‘ब्रह्मन्वीर’ इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च—‘ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिस्तदोकाः ।

पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददौ मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । तत्ऽओकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुषुतस्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं त्वदर्शम् ^३अयम् एषः ^४सोमः ^५सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे ^६हरिवः ^७हरिव-
न्निन्द्र ^८तदोकाः । सवनीयो^९ यस्यासौ तदोकाः । ^{१०}तु क्षिप्रम् ^{११}आ ^{१२}प्र ^{१३}याहि । ^{१४}सुषुप्तस्य सम्य-
गभिषुतस्य ^{१५}चारोः शोभनस्य ^{१६}अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे पृष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः ।
^{१७}तु क्षिप्रं ^{१८}पिब च । अपि च हे ^{१९}मघवन् ^{२०}इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं ^{२१}मघानि
घनानि ^{२२}ददः अस्मभ्यं देहि ॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिर्भियाहि तूयम् ।

अस्मिन्नु षु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥ २ ॥

हे ^१ब्रह्मन् परिवृढ ^२वीर इन्द्र ^३ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं स्तोत्रं ^४जुषाणः सेवमानः ^५अर्वाचीनः
अस्मदभिमुखः सन् ^६हरिभिः अश्वैः ^७तूयं क्षिप्रं ^८याहि । ^९अस्मिन्नु अस्मिन्नेव ^{१०}सर्वने यज्ञे ^{११}सु सुष्टु
^{१२}मादयस्व च । ^{१३}नः अस्मदीयानि ^{१४}इमा इमानि ^{१५}ब्रह्माणि स्तोत्राणि च ^{१६}उप ^{१७}शृणवः उपशृणु ॥

का ते अस्त्यरकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्ऽकृतिः । सुऽसूक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२सूक्तैः अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः ^३अरंकृतिः अलंकृतिः ^४का ^५अस्ति
कीदृशी भवति । हे ^६मघवन् ^७ते तव ^८कदा ^९नूनं कदा खलु ^{१०}दाशेम प्रीतिमुत्पादयेम । ^{११}त्वाया
त्वत्कामनयैव ^{१२}विश्वाः ^{१३}मतीः सर्वाः स्तुतीः ^{१४}आ ^{१५}ततने करोमि । ^{१६}अध अतः कारणात् हे ^{१७}इन्द्र
^{१८}मे मदीयानि ^{१९}इमा इमानि ^{२०}हवा हवानि स्तोत्राणि ^{२१}शृणवः शृणु ॥

उतो घा ते पुरुष्या इदासन्त्येषां पूर्वेषामशृणोः ऋषीणाम् ।

अधाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रमतिः । पिताऽहं ॥ ४ ॥

^१उत अपि च । ^२घ इति पूरणः । हे ^३मघवन् ^४येषां ^५पूर्वेषाम् ^६ऋषीणां स्तुतीः ^७अशृणोः ^८ते
पूर्वं ऋषयः ^९पुरुष्याः ^{१०}इत् पुरुषेभ्यो हिता एव ^{११}आसन् । ^{१२}अध अतः ^{१३}अहं ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}जोहवीमि
^{१६}शृणं स्तौमि । अपि च हे ^{१७}इन्द्र ^{१८}त्वं ^{१९}नः अस्माकं ^{२०}पितेव जनक इव ^{२१}प्रमतिः बन्धुः ^{२२}असि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं मुहो रायो राघसो यददभः ।

यो अर्चेतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

॥ ५ ॥ - ३४-५

१. ख-संवनायः; घ-तत् ३-न-श-सेवनीयः; ङ-तत् स सेवनीयः; त१-२-तत्सेवनीयः; य-सवनी-
स्तदेव सः ।

वोचैम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एतम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चनः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पातु । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यानचरा ॥ ॥ १३ ॥

‘आ नो देव’ इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ नो देव’
इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशब्दे ‘आ नः’ इत्ययमैन्द्रस्तुतः । सूच्यते हि—‘आ नो देव
शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्नो अर्चन्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायः अस्य ।

महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।

महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवान् इन्द्र नः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि ।
अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते
नृम्णाय बलाय च भव । ‘बाधो नृष्णम्’ इति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय
शत्रूणां हिमकाय । क्षदिहिंसाकर्मा । पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।

त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं ज्ञानव्यं त्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे
शूराः पुरुषाः तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने । सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो
विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वम् एव सेन्यः
सेनाहोऽसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुदिना । व्युच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपसम् । समत्सु ।

नि । अग्निः । सीदन् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा च
समत्सु संप्राप्तेषु केतुं ज्ञानम् उपसम् अन्तिकं दधः धारयेः तदा असुरः बलवान् होता
देवानामाह्वता अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनघनप्राप्तये देवान् हुवानः ह्वयन् अत्र अस्मिन्
यज्ञे नि यदीदन् न्यसीदन् ॥

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्वन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मघानि ।

यच्छ । सूरिभ्यः । उपमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः । जरणाम् । अश्वन्त ॥ ४ ॥

हे देव वशूर इन्द्र ते तव वयं वसिष्ठाः स्वभूताः । ये जना मर्दायपुत्रपौत्रादयः मघानि मंहनीयानि हवीषि ददतः प्रयच्छन्तः । स्तवन्त स्तुवन्ति ते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्यः सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः उपमं श्रेष्ठं वरूथं गृहं यच्छ प्रयच्छ । अपि च न उभे स्वाभुवः सुममृदाः सन्तः जराणां जराम् अश्वन्त प्राप्तवन्तु ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चेतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवातम् । एतम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चेतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र व इन्द्राय’ इति द्वादशचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्तान्तं—‘प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराळन्तस्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘प्र व इन्द्राय’ इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्युजीषिणः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ इत्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितं—‘वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रेहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि मार्ध्वं दिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाम्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयः । तदर्थः ‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत् । सखायः । सोमपात्रे ॥ १ ॥

हे वसखायः वः यूयं हर्यश्वाय वसोमपात्रे सोमानां पात्रे इन्द्राय मादनं मदकरं स्तोत्रं प्र गायत ॥

शंसेदुक्थं सुदानवे उत बुक्षं यथा नरः । चक्रुमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । बुक्षम् । यथा । नरः । चक्रुम । सत्यराधसे ॥ २ ॥

उत अपि च हे स्तोतः सुदानवे शोभनदानाय सत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय उक्थं स्तोमं यथा नरः अन्ये स्तोतारः बुक्षं दंष्टेः साधनमूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वाचमपि शंस उच्चारय । इत् इति पूरणः । वयं च चक्रुम स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजऽयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । हिरण्यऽयुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'नः' अस्माकं 'वाजयुः' अश्वकामो भव । हे 'शतक्रतो' 'त्वं' नोऽस्माकं 'गव्युः' गोकामो भव । हे 'वसो' वामयितरिन्द्र 'त्वं' 'हिरण्ययुः' हिरण्यकामोऽपि भव । 'इन्द्रसि परेच्छा-यामपि दृश्यते क्यच्' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । नु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे 'वृषन्' कामानां वर्णितः 'इन्द्र' 'त्वायवः' त्वत्कामाः 'वयं' वसिष्ठास्त्वाम् 'अभि' 'प्र' 'णोनुमः' प्रकर्षेण स्तुमः । हे 'वसो' वामयितरिन्द्र 'अस्य' इदमस्मदीयं स्तोत्रं 'नु' क्षिप्रं 'विद्धि' अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराग्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नुः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराग्णे ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'अर्यः' स्वामी त्वं 'वक्तवे' परुषवाक्यानां वक्त्रे 'निदे' निन्दित्रे 'अराग्णे' अदात्रे 'नः' अस्मान् 'मा' 'रन्धीः' वक्त्रं मा कार्षीः । 'अपि' अपि च 'त्वे' त्वयि 'मम' 'क्रतुः' मदीयं 'स्तोत्रलक्षणं' कर्म गच्छत्विति शेषः । 'अस्मदीयं' स्तोत्रं भवञ्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । अस्मि । सऽप्रथः । पुरऽयोधः । च । वृत्रहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे 'वृत्रहन्' शत्रूणां हिंसकेन्द्र 'त्वं' 'वर्म' अस्माकं कवचम् 'अस्मि' । कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः । 'सप्रथः' सर्वतः पृथुश्चासि । 'पुरोयोधश्च' पुरो योद्धा चासि । 'त्वया' 'युजा' त्वया 'सहायेन' 'प्रति' 'ब्रुवे' शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

महाँ उतामि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । अस्मि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधाऽवरी । सहः ।

मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

'उत' अपि च हे 'इन्द्र' त्वं 'महान्' 'अस्मि' सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र 'यस्य' 'ते' तव 'सहः' बलं 'स्वधावरी' अश्वबलौ 'रोदसी' धावापृथिव्यौ 'अनु' 'मन्नाते' अनुमन्यते । 'त्वदीयं' सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोको विस्वादां न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणीं स्यावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । स्यावरी । नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१तम् उक्तगुणविशिष्टं ^२त्वा त्वां ^३स्यावरीं स्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र एवं यामि नत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । ^४द्युभिः तेजोभिः ^५नक्षमाणा व्याप्नुवती ^६मरुत्वती । मरुतः स्तोत्रारः । तद्वती ^७वाणी स्तुतिः ^८परि ^९भुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णान्वित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप द्यवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मन् । उप । द्यवि । मम् । ते । नमन् । कृष्टयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१उप ^२द्यवि द्युलोकमपीपि स्थितं ^३दस्मं दर्शनीयं ^४त्वा त्वाम् ^५अनु उद्दिश्य ^६ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वाः ^७इन्दवः अस्मदीयाः सोमाः ^८भुवन् भवन्ति । ^९कृष्टयः प्रजाश्च ^{१०}ते तुभ्यं ^{११}मं नमन्त । भुवि सोमास्वदयेमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतिन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । महिवृधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः ^१वः यूयं ^२महिवृधे महतां धनानां वर्धयित्रे ^३महे महते इन्द्राय ^४प्र भरध्वं सोमान् प्रणयत । ^५प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय ^६सुमतिं सुष्टुतिं च ^७प्र ^८कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ^९चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं ^{१०}पूर्वीः हविषां पूरयित्रीः ^{११}विशः प्रजाः ^{१२}प्र ^{१३}चर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । महिने । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

^१उरुव्यचसे पृथुव्याप्तये ^२महिने महते यस्मै ^३इन्द्राय ^४सुवृक्तिं स्तुतिं ^५ब्रह्म अन्नं हविश्च ^६विप्राः प्राज्ञाः ^७जनयन्त जनयन्ति ^८तस्य इन्द्रस्य ^९व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि ^{१०}धीराः प्राज्ञा देवा अपि ^{११}न ^{१२}मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै ।

हरिः अश्वाय । बर्हय । मम् । आपीन् ॥ १२ ॥

‘सत्रा राजानं सर्वजगत’ ईश्वरम्^१ अनुत्तमन्युम् । केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः । तम् एव इन्द्रं^२ वार्याः स्तुतयः सहध्वै स्तोतॄणां शत्रून्भिभूयितुं^३ वदधरे । अतो हेतोर्हं स्तोतः त्वमपि^४ हर्यश्वाय इन्द्राय । हर्यश्चमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः । आपीन् बन्धून्^५ सं बह्वय उन्साहय ॥ ॥ १६ ॥

‘मो पु त्वा’ इति सप्तविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो पु सप्ताधिका प्रागाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरभौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्धचं उक्तेऽद्वयत् । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाठ्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्धमिति ताण्डकम्’ इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथस्यार्धचस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहन्त्यो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया तु द्विपदा विराट् । महाव्रते निष्के-
वल्ये बार्हतृचाशीतावेत्सूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ‘अभि त्वा शूर’ इत्येतं राथन्तरं प्रगाथं ‘नकिः सुदामः’ इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘मो पु त्वा वाघतश्चेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं च प्रगाथमथ हास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य^६ त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं’ प्रगाथं प्रत्यवदधाति (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये ‘मो पु त्वा वाघतः’ इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च—‘मो पु त्वा वाघत-
श्चेनेति सद्विपद उपसमस्येद्विपदाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुवतीये प्राकृतात्^७ मरुवतीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठ्याभिप्लवपडहयोः तृतीये षष्ठेऽहनि चायं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं—‘नकिः सुदासो रथमिति मरुवतीया ऊर्ध्वं नित्यात्’ इति । ‘एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठ्याभिप्लवयोरन्वहं पुनः पुनरावर्तयेयुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘उदिश्वस्य रिच्यते’ इति प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उदिश्वस्य रिच्यते भूय इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यं-
दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कञ्चव्यो अतसीनाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरहःशस्यानीति होत्रकाः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठपडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः’ इत्यनु-
रूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तरणिरित्सिपासति’ इति वैक-
ल्पिकस्तृचः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिपासति’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे ‘अभि त्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमो बहवः सूरचक्षम् इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिण-
पक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशस्त्रे ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५)

१. ख-झ-स-त२-४-सर्वतः जगत ईश्वरं; न-म-म-श२-सर्वत जगत ईश्वरं; श१-जगत ईश्वरं ।

२. ख-स-त३-४-म-‘प्रगाथ’.....इत्येतं नास्ति । ३. ख-स-त३-४-न-म-श-प्रकृतात् ।

इति । चानुविशिकेऽहनि साध्यं दिनसवने द्राह्मणाच्छमिशक्तेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः ।
मृत्रितं च — 'इन्द्रं क्रतुं न आ भरेन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' (आश्व. श्रौ. १. ४) इति ॥

मो षु त्वा वाघतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । मधऽमादम् । नः । आ । गहि । इह । वा । मन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२वाघतश्चन यजमाना अपि ^३अस्मत् अस्मत्तः ^४आरे दूरे ^५मो
^६नि ^७रीरमन् न ^८नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् ^९आरात्ताच्चित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं ^{१०}मधमादं
यज्ञम् ^{११}आ ^{१२}गहि आगच्छ । ^{१३}इह ^{१४}वा अत्रापि वा ^{१५}सन् विद्यमानः ^{१६}उप ^{१७}श्रुधि अस्मदीयं
स्तोत्रमुपशृणु ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मऽकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसूयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वदर्थं ^२सुते अभिषुते सोमे ^३ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः ^४मधौ ^५न मधुर्नाव ^६मक्षः
मक्षिकाः ^७सचा सह ^८आसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः । ^९वसूयवः धनकामाः ^{१०}जरितारः
स्तोतारः ^{११}कामम् इष्टम् ^{१२}इन्द्रे ^{१३}रथे ^{१४}न ^{१५}पादं रथे पादमिव ^{१६}आ ^{१७}दधुः समपयन्ति ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायऽकामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

^१रायस्कामः धनकामोऽहं ^२सुदक्षिणं शोभनदानं ^३वज्रहस्तम् इन्द्रं ^४पुत्रो ^५न पुत्र इव
^६पितरं ^७हुवे ह्वयामि ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याद्वोक आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रऽहस्तम् । पीतये । हरिभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे ^१वज्रहस्त ^२दध्याशिरः दधिमिश्रणाः ^३इमे ^४सोमासः सोमाः ^५इन्द्राय तुभ्यं ^६सुन्विरे
सुता बभूवुः । ^७तान् सोमान् ^८मदाय मदार्यं ^९पीतये पानाय ^{१०}ओकः वज्रहस्तम् ^{११}आ अभि
^{१२}हरिभ्याम् अश्वाम्याम् ^{१३}आ ^{१४}याहि आगच्छ ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-अप्येनो; झ-अपि यतो । २. ख-भ-त-३-‘मो’ नास्ति; स-त-४-श-मा;
न-आ । ३. ख-भ-त-३-‘न’ नास्ति ।

श्रवच्छ्रुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मधिषत्तिरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः । मधिषत् । गिरः ।

सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥

१ श्रुत्कर्णः^१ याच्याश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः १ वसूनां वसूनि १ ईयते याच्यते । १ नः अस्मदीयाः १ गिरः याच्यावाक्यानि १ श्रवत् शृणोतु । १ नू १ चित् नैव १ मधिषत् हिनस्तु । अश्रवणेन याच्या-
वाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः^२ १ सद्यश्चित् सद्य एव याच्यानन्तरमेव १ सहस्राणि
शतानि च १ ददत् प्रयच्छेत् । १ दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं १ नकिः १ आ १ मिनत् न हिंस्यात् ।
कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्त्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृभिः ।

यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे १ वृत्रहन् १ ते त्वदर्थं १ यः पुमान् १ गभीरा गभीराणि १ सर्वनानि सोमान् १ सुनोति १ आ
१ धावति १ च त्वां स्तुतिमिरूपधावति च १ स १ वीरः १ इन्द्रेण हेतुना १ अप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रति-
गतोऽप्रतिष्ठाब्धितो वा भवेत् । १ नृभिः परिचारकैः १ शूशुवे उपगम्यते च । श्रयतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धेतः ।

वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमह्ना दृणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भवं । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । मम्ऽअजासि । शर्धेतः ।

वि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दृऽनशः । भर । गयम् ॥ ७ ॥

हे १ मघवन् धनवन्निन्द्र १ मघोनां हविष्मतां १ वरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म १ भव । १ यत्
यस्त्वं १ शर्धेतः उत्सहमानाम्छन्नून् १ समजासि संप्रेरयेः । अपि च १ त्वाहतस्य त्वया हतस्य शत्रोः
१ वेदनं धनं १ वि १ भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किंच १ दुर्नशः नाशयितुमशक्यस्त्वं १ गयं गृहं
धनं वा १ आ १ भर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपात्रे सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणभित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमऽपात्रे । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।

पचत । पक्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः । वज्रिणे सोमपात्रे सोमस्य पात्रे इन्द्राय सोमं मुनोऽभिषुणुत ।
 अवसे इन्द्रं तर्पयितुं पक्ताः पक्त्वयान् पुरोडाशादीन् पचत च । कृणुध्वमित इन्द्रप्रियकराणि
 कर्माणि च कुर्वन्त । इन्द्रो हि मयः सुखं पृणञ्जित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव पृणते हवीर्वापि शेषः ॥

मा स्वेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आनुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवन्ते ॥ ९ ॥

मा । स्वेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आनुजे ।

तरणिः । इत । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवन्ते ॥ ९ ॥

हे मदीया जनाः । सोमिनः सोमवतो यागान् मा स्वेधत मा हिंसिष्ट । दक्षत यागादिकं
 कर्तुमुत्सहध्वं च । महे महते आनुजे । तुजिहिमाकर्मा दानकर्मा वा । शत्रूणामभिहिंसाय धनानां
 प्रदात्रे वेन्द्राय राये धनलाभार्थं कृणुध्वं कर्माणि कुर्वन् च । तरणिरित् कर्मसु स्वरित एव जयति
 शत्रून् । क्षेति गृहे निवसति च । पुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । कवन्ते कुत्सितक्रियायै ।
 कवोपसृष्टस्यातेः सातन्यगमनकर्मणो रूपं कवन्नुरिति । देवासः देवाः न भवन्तीति शेषः ।
 सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः सुदामो रथं पर्यासं न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । सुदामः । रथम् । परि । आम् । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोमति । व्रजे ॥ १० ॥

सुदामः शोभनदानस्य यजमानस्य रथं नकिः पर्यासं कश्चिन्न पर्यस्यति । न रीरमत्
 न रमयति च । आत्मारथं न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्य इन्द्रः अविता रक्षिता यस्य
 च मरुतः अवितारः सः गोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे गमत् गच्छेत् ॥ १० ॥

गमद्वाजं वाज्यभिन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाज्यम् । इन्द्र । मर्त्यैः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य मर्त्यस्य अविता रक्षिता भुवः भवेः सः मर्त्यैः वाजयन् स्तोत्रेण
 त्वां बलिनं कुर्वन् वाजम् अन्नं गमत् गच्छेत् । अपि च हे शूर अस्माकं वामिष्ठानां रथानाम्
 अविता रक्षिता बोधि भव ॥ भवतेर्लोठि रूपम् । भकारस्य वकारश्छान्दसः ॥ अस्माकं नृणां
 पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिष्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाच दमन्ति तं रिपो दध्ने दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

१. ल-भ-कर्म । २. त-कुस्त; छ-च कुस्त । ३. ल-व-त-न-भ-आत्मानं ।

उत् । इत् । तु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दमन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

अस्य इन्द्रस्य अंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति^१ माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । जिग्युषः जितवतः धनं न धनमिव । उदिषु इति त्रयः पूरणाः । अपि च यः हरिवान् इन्द्रः सोमिनि यजमाने दक्षं बलं दधाति संदधाति तं रिपः रिपवः न दमन्ति न हिंसन्ति ॥

मन्त्रमस्वर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अस्वर्वम् । सुधितम् । सुपेशंसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वीः । चन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रैः । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः अस्वर्वम् अनल्पं सुधितं सुविहितं सुपेशंसं शोभनरूपं मन्त्रं स्तोत्रं यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय दधात विधत् । यः जनः कर्मणा स्तुत्यादिरूपेण इन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते भुवत् भवेत् तं जनं पूर्वीः बह्व्यः प्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । चन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न तरन्ति । न व्याप्नुवन्ति^२ इत्यर्थः ॥

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वावसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिषासति ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तव चित्ते यो भवेत् त्वावसुम् । त्वं वसुर्व्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । तं जनं कः मर्त्यः आ दधर्षति आघर्षेत् । हे मघवन् ते त्वदर्थं यः श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् वाजी हविष्मान् भवेत् पार्ये दिवि सैत्येऽहनि सः वाजम् अन्नं बलं वा सिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रणीती । हरिऽअश्व । सूरिऽभिः । विश्वा । तरेम । दुःऽइता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र मघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । प्रिया प्रियाणि वसु वसूनि धनानि यज्ञे जनाः ददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् वृत्रहत्येषु संग्रामेषु चोदय प्रेरय । हे हर्यश्च तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन सूरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं विश्वा विश्वानि दुरिता दुरितानि तरेम ॥ ११९ ॥

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नर्किष्ठा गोषु वृष्वते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यमि । मध्यमम् ।

सत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नर्किः । त्वा । गोषु । वृष्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमम् अधमं त्रपुसीसादिकं वसु धनम् । यद्वा भौमं वस्त्वमम् । तवेव तवैव । त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा पुष्यसि । विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्विव्यस्य वा वसुनः राजसि ईशिषे । सत्रा सत्यमेव । अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नर्किः वृष्वते केऽपि न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ई भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः ।

तव । अयम् । विश्वः । पुरुहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसिद्धः असि । य य ई य एते आजयः युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽपि अयं पार्थिवः जनः तव । त्वत् इत्यर्थः । अवस्युः रक्षामिच्छन् नाम अन्नमुदकं वा । 'बर्हिः नाम' इत्युदकनामसु पाठात् । भिक्षते याचते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावत्तुस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिद्विधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत् । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यत् यतः यावतः धनस्य त्वम् ईशिषे एतावत् । षष्ठ्या लुक् । एतावतो धनस्य अहमीशीय ईश्वरो भवेयं हे रदवसो । रदति ददाति वसुनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं स्तोतारमित् दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव । पापत्वाय न पापऽत्वाय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित्ऽविदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

१. ख-न-म-सत्यस्य; ग-सहैव सत्यमेव । २. य-इन्द्र त्वं । ३. ख-न-म-म-ख-

'त्वं' नास्ति ।

कुहचिद्विदे । कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित् । तस्मै । यत्र कापि विद्यमानायेत्यर्थः ।
 महयने पृजयने जनाय । दिवेदिवे प्रतिदिनं । शयः धनानि । शिक्षेयमित् दद्यामेव । आकारः
 परणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संनुष्ट ऋषिर्वदति । हे मघवन् । त्वत् त्वत्तः । अन्यत्
 अस्माकम् । आप्यं ज्ञातेयं । नहि । अस्ति । वस्यः प्रशस्यः । पिता । चन पालयिता च
 त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

त॒रणि॒रित्ति॑षासति॒ वाजं॑ पु॒रंध्या॑ युजा ।

आ व॒ इन्द्रं॑ पु॒रुहू॑तं न॒मे गि॒रा ने॒मि तथै॒व सु॒द्रुम् ॥ २० ॥

तरणिः । इत । मिमामति । वाजम् । पुरंध्या । युजा ।

आ । वः । इन्द्रम् । पुरुहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तथैव । सुद्रुम् ॥ २० ॥

तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् । पुरंध्या महत्या धिया । युजा सहायभूतया
 वाजम् अन्नं । मिमामति संभजते । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । इन्द्रं । वः त्वां । गिरा स्तुत्या अहम्
 आ । नमे । नेमिं चक्रस्य बलयं । सुद्रुं शोभनदारुं । तथैव । यथा वर्धकिर्दारुनेमिमानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

न दु॒ष्टुती॑ म॒र्त्यो वि॒न्दते॑ वसु॒ न स्ने॑धन्तं॒ रयि॑र्न॒शत् ।

मु॒शक्ति॑रिन्म॒घव॑न् तुभ्यं॒ माव॑ते॒ देष्णं॑ यत्पा॒र्ये दि॒वि ॥ २१ ॥

न । दुःस्तुती । मर्त्यः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् । रयिः । नशत् ।

मुशक्तिः । इत् । मघवन् । तुभ्यम् । मावते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

मर्त्यः मनुष्यः । दुष्टुती दुष्टुत्या । वसु धनं । न । विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः ।
 स्नेधन्तं हिंसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः । रयिः धनं । न । नशत् न
 घ्याप्नोति । हे मघवन् त्वया । पार्ये । दिवि सौम्ये दिवसे । मावते मत्सदृशाय । देष्णं दातव्यं
 यत् धनमस्ति तत् । तुभ्यं त्वन्तः । मुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति ध्यवहितमप्यनुषज्यते
 अभ्याहारस्यान्तिकवात् ॥

अ॒भि त्वा॑ शूर॒ नोनु॑मोऽदु॒ग्धा॒इव॑ धे॒नवः॑ ।

ई॒शान॑म॒स्य ज॑गतः॒ स्व॒दृश॑मी॒शान॑मिन्द्र॒ त॒स्थुषः॑ ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाः इव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वः दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे शूर । इन्द्र । अस्य । जगतः । जगत्स्य । ईशानम् । ईश्वरं । तस्थुषः स्थावरस्य च । ईशानम् ।
 ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरायां । स्वदृशं सर्वदृशं । त्वा त्वाम् । अदुग्धा इव । धेनवः यथादुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णोपलब्धेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमस्तत्वेन वर्तमाना वयम् । अभि
 नोनुमः नृशमभिदुमः ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वान्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवाँ । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे 'मघवन्' 'इन्द्र' 'दिव्यः' दिवि भवः 'त्वावान्' स्वस्मदशः 'अन्यः' 'न जायते' । 'पार्थिवः' पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो 'न जायते' । दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो 'न जातः' । 'न च' 'जनिष्यते' । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु स्वस्मदशः कश्चिन्नास्त्यर्थः । 'अश्वान्तः' अश्वानिच्छन्तः 'वाजिनः' वाजमिच्छन्तः । 'हृच्छायामिनिग्रन्थः' ॥ हविष्मन्तो वा 'गव्यन्तः' गा इच्छन्तश्च वयं 'त्वा त्वां' 'हवामहे' हवामः ॥

अभी पतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुर्हि मघवन्मनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । मतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । मनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे 'ज्यायः' ज्यायन् 'इन्द्र' ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतोन्द्रपदस्याविद्यमानवज्ञावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य सत्त्वं व्यत्ययाद्भुमभावो वा ॥ 'कनीयसः' 'मतः' मम 'तत्' प्रसिद्धं धनम् 'अभि' 'आ' 'भर' । हे 'मघवन्' त्वं 'मनात्' चिरादेवारभ्य 'पुरुवसुर्हि' बहुधनो हि 'असि' । 'भरेभरे' संग्रामे यज्ञे वा 'हव्यः' हविष्यः 'च' असि ॥

परा नुदस्व मघवन्नमित्रान्त्सुवेदा नो वसु कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भव वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा । नुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुऽवेदा । नः । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे 'मघवन्' 'परा' परार्चनान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'नुदस्व' प्रेरय । 'नः' अस्मभ्यं 'वसु वसूनि' 'सुवेदा' सुलभानि 'कृधि' कुरु । 'महाधने' संग्रामे । 'वाज्रमार्ता महाधने' इति संग्रामनामसु पाठात् । 'सखीनां' स्तोतृणाम् 'अस्माकं' वमिष्ठानाम् 'अविता' रक्षिता 'बोधि' भव । 'वृधः' वर्धयिता च 'भव' ॥

इन्द्र कर्तुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । कर्तुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्ष । नः । अस्मिन् । पुरुऽहुत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मभ्यं ^३क्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा ^४आ ^५भर आहर। अपि च ^६यथा ^७पिता ^८पुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}शिक्ष धनं देहि। हे ^{११}पुरुहूत बहुभिराहूत ^{१२}यथामनि यज्ञे ^{१३}जीवाः वयं ^{१४}ज्योतिः सूर्यम् ^{१५}अशीमहि प्रतिदिनं प्राप्नुयाम ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो^१ माशिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुः^२आध्यः । मा । अशिवासः । अव । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्र^३वतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र ^१अज्ञाताः अज्ञातगमनाः ^२वृजनाः हिंसकाः ^३दुराध्यः ^४नः अस्मान् ^५मा ^६अव ^७क्रमुः मावचक्रमुः । हे ^८शूर ^९त्वया ^{१०}वयं वसिष्ठाः ^{११}प्रवतः प्रवणकाः सन्तः ^{१२}शश्वतीः बद्धीः ^{१३}अपः ^{१४}अति ^{१५}तरामसि अतितराम ॥ २९ ॥

‘श्वित्यञ्चः’ इति चतुर्दशचं षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘श्वित्यञ्चः षड्ना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः’ इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात् एव देवता । ‘विद्युतो ज्योतिः’ इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषयः । ‘या तेनोच्यते’ इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतः^१स्कपर्दाः । धियम्^२जिन्वासः । अभि । हि । प्र^३मन्दुः ।

उत्^४तिष्ठन् । वो^५चे । परि । बर्हिषः । नृन् । न । मे । दूरात् । अ^६वितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

^१श्वित्यञ्चः । श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्जन्तीति श्वित्यञ्चः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । ^२धियंजिन्वासः कर्मणां पूरयितारः ^३दक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दाः । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । ^४मा माम् ^५अभि ^६प्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्राहर्षयन् । बतो मामभि प्रमन्दुरतः ^७बर्हिषः यज्ञात् । ^८परि इति पञ्चम्यर्थानुवादः^१ । ^९उत्तिष्ठन् अहं ^{१०}नृन् यज्ञस्य नेतृन् ^{११}वोचे ब्रवीमि । ^{१२}मे मत्तः ^{१३}दूरात् ^{१४}वसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः^२ ^{१५}अवितवे गन्तुं ^{१६}न^३ अहन्तीति शेषः ॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पार्श्वबुध्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पार्श्व^१बुध्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१. ख-एषां । २. ख-भ-‘जुवादी । ३. झ-पुत्राः सुदासं राजानं; त१-पुत्राः सुदासराजानं; त२-पुत्राः सुदासराजान । ४. ख-त-न-भ-श-‘न’ नास्ति ।

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युन्नस्योऽपि राजा सोमान्
 यष्टुमुद्यमं चकार। तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशद्युन्नं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्मन्त्रं
 मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः। तदेतदुत्तानं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वमुत्तानेन
 मन्त्रेण स्तौति। ^१वैशान्तम्। ^२वैशान्तः पल्लवम्। अत्र वैशान्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते।
 तत्स्थं सोमं ^३पान्तं पिबन्तम् ^४उग्रम् उदूणम् ^५इन्द्रं ^६मुनेन सुदासो यज्ञेऽभिपूतेन सोमेन
 हेतुना ^७तिरः पाशद्युन्नं तिरस्कृत्य ^८दूरात् ^९आ ^{१०}अनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानानवन्तः। ^{११}इन्द्रः
 अपि ^{१२}वायतस्य वयतः पुत्रस्य ^{१३}पाशद्युन्नस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। वायतं पाशद्युन्नम् ^{१४}अति अनिहाय
 सुदासो यज्ञेऽभिपूतात् ^{१५}सोमात् हेतोः ^{१६}वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् ^{१७}अवृणोति। पाशद्युन्नस्य
 सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्मपीन्द्रस्तं पाशद्युन्नं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ
 आह्वनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमैभिर्जघान।

एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव। इत्। नु। कम्। सिन्धुम्। एभिः। ततार। एव। इत्। नु। कम्। भेदम्। एभिः। जघान्।

एव। इत्। नु। कम्। दाशराज्ञे। सुदासम्। प्र। आवत्। इन्द्रः। ब्रह्मणा। वः। वसिष्ठाः ॥३॥

^१एवेत् यथा पाशद्युन्नस्य सवाख्ये^१ सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः
 प्राप्तवान् एवमेव ^२सिन्धुं नदीम् ^३एभिः वसिष्ठैः ^४कं सुखेन ^५ततार तीर्णं आसीत्। ^६नु इति
 पूरणः। तथा च निगमान्तरम्—‘अर्णोसि चित्प्रधाना सुदासे’ (क्र. सं. ७. १८. ५) इति।
^७एवेत् एवमेव ^८भेदं भेदनामकं शत्रुमपि ^९एभिः वसिष्ठैरेव ^{१०}जघान। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। ^{११}एवेत्
 एवमेव हे ^{१२}वसिष्ठाः ^{१३}वः युष्मदीयेन ^{१४}ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^{१५}दाशराज्ञे दशमी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते^{१६}
 सति ^{१७}सुदासं राजानम् ^{१८}इन्द्रः ^{१९}प्रावत् प्रारक्षत्। तथा च निगमान्तरं—‘दश राजानः समिता
 अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः’ (क्र. सं. ७. ८३. ७) इति ‘दाशराज्ञे परियत्ताय
 विश्वतः’ (क्र. सं. ७. ८३. ८) इति च ॥

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितृणामक्षमव्ययं न किल रिपाथ।

यच्छक्रीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममर्दधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी। नरः। ब्रह्मणा। वः। पितृणाम्। अक्षम्। अव्ययम्। न। किल। रिपाथ।

यत्। शक्रीषु। बृहता। रवेण। इन्द्रे। शुष्मम्। अर्दधात। वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे ^१नरः ^२वः युष्मदीयेन ^३ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^४पितृणां ^५जुष्टी प्रीतिर्भवति। पितृणामित्यनेन
 पारोक्ष्येण^६ वसिष्ठस्यैव कीर्तनम्। अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः। अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम्
^७अक्षं रथस्याक्षम् ^८अव्ययं व्ययामि। लङर्थे लङ्। चालयामीत्यर्थः। यूयं ^९न ^{१०}किल ^{११}रिपाथ न
 च क्षीणा भवथ हे ^{१२}वसिष्ठाः ^{१३}यत् यस्मात् ^{१४}शक्रीषु कक्षु ^{१५}बृहता ^{१६}रेणेन ^{१७}रवेण साक्षा ^{१८}इन्द्रे
^{१९}शुष्मं बलम् ^{२०}अर्दधात अधारयत ॥

१. ख-न-म-संसवाख्ये; झ-‘सवाख्ये’ नास्ति; झ-त३-स-संवाख्ये; त१-ख्ये; त२-ख्ये।

२. स-प्रवृद्धे। ३. झ-त२-परोक्षेण; त४-परोक्षेण।

उद्द्यामिवेतृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । द्याम्ऽइव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥

वृष्णजः जातवृष्णाः वृतासः तृत्सुमी राजभिर्वृताः नाथितासः वृष्टिं याचमानाः वसिष्ठः
व्यामित्र आदित्यमिव इन्द्रं दाशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे उत^१ अदीधयुः^२ उददीधयन् ।
स्तुवतः वसिष्ठस्य स्तोत्रम् इन्द्रः अश्रोत् अशृणोच्च । उरुं विस्तीर्णं लोकं तृत्सुभ्यः राजभ्यः
अकृणोत् अकरोच्च अददाच्चेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

दृण्डाइवेदोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अर्भवच्च पुरेता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दृण्डाऽइव । इत् । गोऽअजनासः । आसन् । परिच्छिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अर्भवत् । च । पुरऽएता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥ ६ ॥

गोअजनासः गवां प्रेरकाः दृण्डाइव यथा दृण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत्
भरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः परिच्छिन्नाः एव
आसन् । अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्वासन् । आदितृत्सूनां पुरेताः पुरोहितः । अप्रथन्तः
अप्यथन्तः अवर्धन्तः ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्त्रिषः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उपसं सचन्ते सर्वा इत्ता अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । त्रिषः । प्रजाः । आर्याः । ज्योतिःअग्राः ।

त्रयः । घर्मासः । उपसं । सचन्ते । सर्वा । इत्ता । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण रेतः विश्वस्य धारक-
मुदकं कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां ज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः आर्याः श्रेष्ठाः त्रिषः
प्रजाः भवन्ति । ते च त्रयः अग्निवायुसूर्याः घर्मासः दीप्यमानाः उपसं सचन्ते समवयन्ति^१ ।
दुर्ज्ञानान् सर्वानि सर्वानेव तान् वसिष्ठाः अनु विदुः अभिजानन्ति । तेषां रहस्य-
विज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शाखायनकं—‘त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत
इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि त्रिषः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति
वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्वदसावादित्यस्त्रयो घर्मास उपसं सचन्त इत्यग्निरुषसं सचते
वायुरुषसं सचत आदित्य उपसं सचते’ इति ॥

१. ख-अ-त३-४-न-भ-श-‘उददीधयुः’ नास्ति; ज-त१-२-अदीधयुः । २. ख-न-भ-यत्पौरो-
हित्यः; ज-तत्पौरोहित्यः; त३-यत्पौरोहित्यः । ३. ख-भ-सेवते ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गर्भीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्येतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यऽइव । महिमा । गर्भीरः ।

वातस्यऽइव । प्रजवः । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठाः । अन्येऽपेतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठाः एषां वः युष्माकं स्तोमः महिमापि वा सूर्यस्य ज्योतिः इव वक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठाः वो युष्माकं स्तोमः ऋक्समूहो महिमापि वा वातस्येव प्रजवः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् अन्येन अन्येतवे अन्येतुं न शक्यः ॥

त इन्निष्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्गुमभि सं चरन्ति ।

यमेन ततं परिधिं वर्यन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निष्यम् । हृदयस्य । प्रकेतैः । सहस्रवल्गुम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेन । ततम् । परिधिम् । वर्यन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इत् त एव वसिष्ठाः निष्यं तिरोहितं दुर्ज्ञानम् । 'निष्यं मस्वः' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । सहस्रवल्गुं सहस्रशाखं संसारं हृदयस्य प्रकेतैः प्रज्ञानैः अभि सं चरन्ति । एवं स्वाच्छन्द्येन अभिसंचरन्तस्ते वसिष्ठाः यमेन कारणान्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्मृतं परिधिं वल्गुम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं वर्यन्तोऽप्सरसः जननीभ्येन उप सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजायाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्नं देहमुन्मूल्याप्सरसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मोतैर्क वसिष्ठागस्त्यो यच्चा विश आजभार ॥ १० ॥

विद्युतः । ज्योतिः । परि । सम्संजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठः । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आऽजभार ॥ १० ॥

पुतास्त्वक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । पुताक्षेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यत् यदा विद्युतः विद्युत इव स्वीयं ज्योतिः दृष्टान्तरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परित्यजन्तं त्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं स्वीयं ज्योतिः परि संजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गन्धर्वत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेतेति समकल्पतामित्यर्थः । तत् तदा ते तव पृष्ठं जन्म । उत अपि च यत् यदा अगस्त्यः विशः निवेशनान्मित्रावरुणौ आवा जनयिष्याव इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् आजभार आजहार ॥ २३ ॥

१. ज-भवन्महिमा अन्येतवे; त१-२-४- तव महिमा अन्येतवे । २. ज-न१-२-स्वच्छन्देन ।

३. ख-भ-जिघृक्षितदेहाय; झ-जिघृक्षितं देहार्थं; न-जिघृक्षितदेहाय । ४. झ-वा यदा ।

उतासिं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।

द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

उत अपि च हे वसिष्ठ मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रः असि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वश्याः अप्सरसः मनसः^१ ममायं पुत्रः स्यादिति दृष्ट्वा संकल्पात् द्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोरुर्वशी-
दर्शनात् स्कन्नम् आसीत् । तस्मात् अधि^२ जातः असि । तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' इत्यृचि ।
एवं जातं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंभुवा^३ युक्तं^४ पुष्करे विश्वे देवाः
अददन्त अधारयन्त । तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—'तयोरादित्ययोः
सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ
तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले
वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्सत्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा
कुम्भादधिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च^५ परिमाणस्य लक्ष्यते^६ । ततोऽप्यु
गृह्यमाणसु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ।' (बृहदे. ५.
१४९-१५५) इति ॥

स प्रकृत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नाप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रकृतः । उभयस्य । प्रविद्वान् । सहस्रदानः । उत । वा । सदानः ।

यमेन । ततम् । परिधिम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

वसः वसिष्ठः प्रकृतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिव च पृथिवीं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण
जानन् सहस्रदानः अभवत् । किमनेन सहस्रदान इति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः
सर्वदानसहित एवाभवत् किंच वसिष्ठः यमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधिं
वक्ष्यन् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं वयिष्यन् अप्सरसः उर्वश्याः । परि इति
पञ्चम्यर्थानुवादः । जज्ञे जातः ॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे । ह । जातौ । इषिता । नमोऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः । समानम् ।

ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

१. ख-झ-तन-भ-श- 'मनसः' नास्ति; घ-नमसः । २. ख-झ-तन-भ-श- 'अधि' नास्ति ।

३. ख-घ-भ-अहंभुवा मुक्तं; झ-त-श-अहंभुवा युक्तं; त-श-अहंभुवा मुक्तं । ४. ज-त-१-
परिमाणं च लक्ष्यते; त-त-परिमाणं च लक्ष्यते ।

वसत्रे बहुकृतके यागे । वह इति पूरणः । वजातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ वृषिना अज्येषितौ स्वयमन्वैर्जनैः वनमोभिः स्तुतिभिः कुम्भे वासतीवरे^१ कलशे वसमानम् एकदैव वरेतः वसिसिचतुः^२ असिञ्चताम् । वततः वासतीवराकुम्भात् मध्यात् अगस्त्यः मानः शमीप्रमाणः उदिद्याद्य ब्रादुर्बभूव । वततः एव कुम्भात् वसिष्ठम् अपि ऋषिं जातमाहुः ॥

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति ग्रावाणं बिभ्रत्प्र वदात्यग्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थऽभृतम् । सामऽभृतम् । बिभर्ति । ग्रावाणम् । बिभ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे ।

उप । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वः । गच्छाति । प्रतदुः । वसिष्ठः ॥ १४ ॥

हे प्रतदुः । प्रतदु इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण । वः शुष्मान् वसिष्ठः आ गच्छाति आगच्छति । एनं वसिष्ठं सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्तः उप आध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे अग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् उक्थभृतं शस्त्राणां संभकारं बिभर्ति । सामभृतम् उद्गातारं बिभर्ति । ग्रावाणम् अभिषवणं^३ बिभ्रत् बिभ्रत्म्^४ अध्वर्युं च बिभर्ति । प्र वदाति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं श्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति^५ तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र शुक्रा' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमुत्क्रमणिका—'प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाद्या एकविंशतिर्द्विपदा अञ्जामहेरध्वं उत्तरोऽ-हिर्बुध्न्याय' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चत-स्रस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेव-निविद्धानम् । सूत्रितं च—'प्र शुक्रैर्विति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । षोडशनि 'आ धूर्वस्मा इति द्विपदा' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'आ धूर्वस्मा इत्येषा सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शुक्रैर्तु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुतष्टः । रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

वशुक्रा दीप्ता देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री मनीषा स्तुतिः अस्मत् अस्मत्तः अस्मिन् सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् वाजी वेगवान् सुतष्टः सुसंस्कृतः रथो न रथ इव प्र एतु प्रगच्छतु^६ ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शुण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शुण्वन्ति । आपः । अध । क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्यामृच्यापः स्तूयन्ते । क्षरन्तीः क्षरन्त्यः आपः दिवः पृथिव्याः च । उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः । जनित्रम् उत्पत्तिं विदुः जानन्ति । अध अपि च शुण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

१. झ-वासतीवरी* । २. झ-सिषिचतुः । ३. झ-अभिषवपाषाणं । ४. ख-व-सत-न-म-श-विभ्रतं । ५. ख-कर्तव्ये सति; न-म-कर्तव्यसस्ति । ६. त-गच्छतु; श-आगच्छतु ।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् दृचे स्तूयते । पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः आपश्चित् आपोऽपि अस्मै इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते । वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु उग्राः उद्गूर्णास्तेजस्विनो वा शूराः शोढारोऽपि मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्चानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुःसु । अस्मै । दधात । अश्नान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यऽबाहुः ॥ ४ ॥

अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्त्येन्द्रस्यागमनाय अश्नान् धूर्ध्वं रथस्य आ दधात । इन्द्रो न । नेति चार्थः । इन्द्रः वज्री वज्रवान् हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति । शोढशनि शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । ‘आ धूर्ध्वस्मै’ इत्यत्र ‘अस्मै’ इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वाप्येन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्यृचि ‘अस्मै’ इत्यत्रानुदात्तत्वमर्षीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः—‘अस्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीमार्थतरमुदात्तमर्षीयोऽर्थतरमनुदात्तम्’ (निरु. ४. २५) इति । अल्पीयस्त्वं चेदंशद्वयप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्त्मना हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्मन् । त्मना । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तृतिरियम् । हे जनाः यज्ञम् अभि प्र स्थात अभिक्रमत । अहेव इति पूरणौ । अपि च पत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे त्मना स्वयमेव यातेव गन्तेव हिनोत गच्छत । ‘हि गतौ’ इति धातुः ॥

त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मना । समत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जनाः समत्सु संग्रामेषु त्मना स्वयमेव हिनोत गच्छत । अपि च केतुं प्रज्ञापकं वीरं पापानां वारधितारम् । नाशकमित्यर्थः । यज्ञं जनाय लोकाय । तद्वन्नार्थमित्यर्थः । दधात विधत् ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्ति बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । अर्ति । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञस्य शुष्मात् बलात् भानुः सूर्यः उत् अर्त उन्नच्छति । भूम भूतानि पृथिवीव भारं लोकस्वायं बहो बिभर्ति च ।

हवामि देवां अयातुरग्ने सार्धं ऋतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

हवामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । सार्धम् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

१. ऋ-आप्प्रायेते । २. ऋ-त१-२-पृथिवी न पृथिवीव । ३. ष-ऋ-त१-२-च न पूरणः ।

अस्मिन्सृष्टे देवाः स्तूयन्ते । हे ^१अग्ने ^२अद्यातुः अहिंसादिमित्रमयुक्तेन ^३अग्नेन यज्ञेन ^४साधनं कामान् साधयन् ^५देवान् ^६ह्वयामि । अपि च ^७धियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म ^८ह्वयामि । करोमीत्यर्थः ॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनाः ^१वः यूयम् ^२अभि देवानुद्दिश्य ^३देवीं दीप्तां ^४धियं कर्म ^५दधिध्वं विधत् । अपि च ^६वः यूयं ^७देवत्रा देवेषु ^८वाचं स्तुतिरूपां ^९प्र ^{१०}कृणुध्वं प्रकर्मणं कुरुध्वम् ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ । चष्टे । आसां । पाथः । नदीनाम् । वरुणः । उग्रः । सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

^१सहस्रचक्षाः बहुचक्षुः ^२वरुणः ^३आसां ^४नदीनां ^५पाथः जलम् ^६आ ^७चष्टे अभिपश्यति । कीदृशो वरुणः । ^८उग्रः उदूर्णं ओजस्वी वा ॥ ॥ २५ ॥

राजा राष्टानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राष्टानाम् । पेशः । नदीनाम् । अनुत्तम् । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

^१राष्टानां राष्टाणाम् ॥ णवाभावश्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः ^२राजा ईश्वरः भवति । ^३नदीनां ^४पेशः रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः । ^५अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य ^६क्षत्रं बलम् ^७अनुत्तम् अन्यैरबाधितं ^८विश्वायु सवंतो गन्तुं भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विक्षु । अद्यम् । कृणोत । शंसम् । निनित्सोः ॥ १२ ॥

अयं दृष्टो देवः । हे देवाः ^१अस्मान् ^२विश्वासु सर्वासु ^३विक्षु प्रजासु । अविष्ट उ इति समुदितम् ^४अविष्टो इति । अविष्ट रक्षत । ^५शंसं ^६नित्सोः निम्बितुमिच्छतः शत्रोः ^७अद्यम् अवीप्सि ^८कृणोत कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशेवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

^१द्विषां शत्रूणां ^२दिद्युत् आयुधम् ^३अशेवा असुखकरी ^४विष्वक् सर्वतः ^५व्येतु अवगच्छतु । ^६तनूनाम् अङ्गानां ^७रपः पापं देवाः ^८युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

अवीप्सो अग्रिह्व्यान्नमोभिः प्रेष्टो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्टः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

^१हव्यात् हव्यानामत्ता ^२अग्निः ^३न्नमोभिः अस्मादीवैनमस्कारैः ^४प्रेष्टः प्रियतमः सन् ^५नः अस्मान् ^६अवीत् रक्षतु । ^७अस्मै अग्नये स्तोत्रम् ^८अधायि अस्माभिर्विधायि ॥

सजृद्धेवेभिर्पां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सजृजूः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतारः अपाम् उदकानां नपातं पुत्रमग्निम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् ।
देवेभिः देवैः सजृः सह सखायं मित्रं स्तुतिभिः कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् नः
अस्मभ्यं शिवः सुखकरः अस्तु भवतु ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ॥ १६ ॥

अप्सजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःसु । सीदन् ॥ १६ ॥

अहिं मेघानामाहन्तारं नदीनाम् उदकानां बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्
धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् रजःसु उदकेषु सीदन् सीदन्तम् अब्जाम् अप्सु
जातमिन्नमग्निम् उक्थैः स्तोत्रैः गृणीषे । 'बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा
अस्मिन् धृता आप इति' (निरु. १०. ४४) इति ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्निधत्तायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । स्निधत् । ऋतुऽयोः ॥ १७ ॥

अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः नः अस्मान्
रिषे हिंसकाय मा धात् मा ददातु । अस्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य यज्ञः मा
च स्निधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यो
यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

अयं दृषो देवो मास्तो वा । उत अपि च नः अस्मदीयेषु एषु नृषु पुरुषेषु श्रवः अयं
धुः देवो मास्तो वा धारयन्तु । राये धनार्थं शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाणा वा अर्यः अरयः
प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । त्रियन्तामित्यर्थः ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वर्णः । न । भूमि । महासेनासः । अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

महासेनासः महासेना राजानः एषां मरुतां देवानां वा अमेभिः बलैः भूमा भुवनानि
स्वर्णं आदित्य इव शत्रुं स्वर्णीयं तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमेः बलैः शत्रुन्
बाधन्ते । तानि बलानि देवानामिवेत्यर्थः ॥

आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छा । त्वष्टा । सुपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥

अस्यां^१ देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । वत् यदा पर्त्नाः देवानां पत्न्यः नः अस्मान् अच्य
अभि आ गमन्ति आराच्छन्ति तदा सुपाणिः शोभनहस्तः त्वष्टा देवः वीरान् पुत्रान्
दधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसूयुः ॥ २१ ॥

नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रं त्वष्टा प्रति जुषेत प्रतिसेवेत । अपि च अरमतिः पर्याप्त-
बुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा^२ अस्मे अस्मदर्थं वसूयुः धनकामः स्यात् भूयात् ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।
वरुत्रीभिः । सुऽशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुऽदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

ता^३ यानि^४ अस्माकमर्भाष्टानि तानि^५ वसूनि धनानि रातिषाचः दानसमवेताः^६ देवपत्न्यः
नः अस्मभ्यं रासन् प्रयच्छन्तु । अपि च वरुणानी वरुणस्य पर्त्ना आ शृणोतु अस्मदीयं
स्तोत्रम् अभिशृणोतु^७ । रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिश्शृणुताम् । सुदत्रः कल्याणदानः त्वष्टा च
वरुत्रीभिः उपद्रवाणां वारचित्राभिर्देवपत्नीभिः सह नः अस्मभ्यं सुशरणः सुशरणप्रदः
अस्तु । रायः धनानि च वि दधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उमे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।
वनस्पतिभिः । पृथिवी । सऽजोषाः । उमे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

नः अस्माकम् । तत् इत्यव्ययम् । ताः रायः धनानि पर्वताः परिपातु । नः अस्माकं
तत् ताः रायः आपः च परिपातु । तद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपातु । ओषधीः
ओषधयश्च तत् परिपातु । उत अपि च द्यौः तत् परिपातु । वनस्पतिभिः सजोषाः सहिता
पृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिपातु । आपः पृथिवी इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । नः अस्माकं
तत् उमे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि परि पासतः परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

१. इ-त१-२-अस्याः । २. इ-अ-अनुपरतिर्वा त्वष्टा । ३. इ-ता तानि; य-तानि । ४. इ-त१-४-
य-‘तानि’ नास्ति । ५. इ-य-दानेन समवेताः; त१-दानिन समवेताः; त२-४-दानिनः
समवेताः । ६. ख-न-भ-अभिश्शृणोति ।

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहताम् । अनु । धुक्षः । वरुणः । इन्द्रऽसखा ।
अनु । विज्ञे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम । धरुणम् । धियध्वै ॥ २४ ॥

१तत् वक्ष्यमाणम् १उर्वी विस्तीर्णं १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १अनु १जिहताम् अनुगच्छताम् ।
अनुमन्वेतामित्यर्थः । १धुक्षः दीक्षेर्निवासभूतः १इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति
बहुव्रीहिः । १वरुणः च तत् १अनु जिहीताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । १ये
१सहासः शत्रूणामभिभवितारः ते १मरुतः अपि तत् १अनु जिहताम् । अत्र बहुवचनान्ततया
विपरिणामः । वदनुमन्तव्यं तदाह । १धियध्वै भरणीयं धारयितुं १रायः घनस्य १धरुणं धाम स्थानं
वयं १स्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।
शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

१नः अस्मदीयं १तत् इदं स्तोत्रम् १इन्द्रः १वरुणः च १मित्रः च १अग्निः च १आपः च १ओषधीः
ओषधयश्च १वनिनः वृक्षाश्च १जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च १मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः
१शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-‘शं नः पञ्चोना
शान्तिः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वैश्वदेवं ह’ इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् ।
महानाग्नीव्रत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं-‘भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी
भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव-सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

अमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽहव्या ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजसातौ ॥ १ ॥

१नः अस्माकमस्मभ्यं वा १इन्द्राग्नी १अवोभिः रक्षणैः १शं शान्त्यै १भवताम् । १रातहव्या
रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि १नः अस्मभ्यं १शं शान्त्यै भवताम् ।
१इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः १शं शान्त्यै १सुविताय कस्याणां च भवताम् । १शं शान्त्यै
सुखाय च । पुनरुक्तिरादरायां । अथवा शं शमनहेतुकं सुखं १योः विषययोगनिमित्तं
सुखमित्यपुनरुक्तिः । १इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि १वाजसातौ युद्धे अश्वलाभे निमित्ते वा १नः १शं
शान्त्यै भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊँ इति । नः । शंसः । अस्तु ।

शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरम्ऽजान् । अस्तु ॥ २ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भगः देवः १अस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शम् शान्त्या एव १शंसः नराक्षसोऽस्तु भवतु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरम्ऽधिः बहुधीरप्यस्तु । १रायः धनान्यपि १शम् शान्त्या एव १सन्तु । १नः अस्माकं १सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य १सत्यस्य १शंसः बचनमपि १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः १अर्यमा देवोऽपि १अस्तु ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरुची भवतु स्वधामिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहृद्वानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरुची । भवतु । स्वधामिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुहृद्वानि । सन्तु ॥ ३ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १धाता देवः १अस्तु । १नः अस्माकं १शम् शान्त्या एव १धर्ता पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १उरुची विवर्तगमना पृथिव्यपि १स्वधामिः अन्नः सहास्तु । १बृहती महत्यौ १रोदसी द्यावापृथिव्यावपि १शं भवताम् । १अद्रिः पर्वतोऽपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १शं शान्त्यै १नः अस्माकं १देवानां १सुहृद्वानि सुदुतयः १सन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अग्नि वातु वार्तः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुकृताम् । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अग्नि । वातु । वार्तः ॥ ४ ॥

१ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः १अग्निः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवताम् । १अश्विना अश्विनावपि १शं भवताम् । १सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां १सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १सन्तु भवन्तु । १इषिरः गमनशीलोऽपि १वातः वायुरपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अग्नि १वातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

१नः अस्माकं १शं शान्त्यै १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने भवताम् । १अन्तरिक्षम् अपि १नः अस्माकं १दृश्ये दर्शनाय १शम् अस्तु । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै

१. स-त-व-विधर्ता । २. स-गमनशीलः । ३. स-स-त-३-४-न-म-म-व-२-‘प्रथमाह्वाने’ नास्ति; स-त-१-२-प्रथममाह्वतौ; व-पूर्वे प्रार्थितौ; स-१-२-शं शान्त्यै ।

१ ओषधीः ओषधयोऽपि १ भवन्तु । १ वनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । १ जिष्णुः जयशीलः १ रजसः लोकस्य १ पतिः इन्द्रोऽपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ अस्तु ॥ ॥ २८ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्त्वष्टा ग्रामिरेहि शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्रामिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

१ देवः द्योतनादिगुणयुक्तः १ इन्द्रः १ वसुभिः देवैः सार्धं १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवतु । १ सुशंसः शोभनस्तुतिः १ वरुणः देवः १ आदित्येभिः आदित्यैर्देवैः सार्धं १ शं शान्त्यै १ अस्तु भवतु । १ जलापः १ रुद्रः दुःखद्रावको देवः १ रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं १ शं शान्त्यै १ नः अस्माकं भवतु । १ इह यज्ञे १ त्वष्टा देवः १ ग्रामिः देवपत्नीभिः सार्धं १ नः १ शं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं १ शृणोतु च ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो प्रावाणः शम् सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । प्रावाणः । शम् । ऊँ इति ।

सन्तु । यज्ञाः ॥ शम् । नः । स्वरूपान् । मितयः । भवन्तु ।

शम् । नः । प्रस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

१ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ सोमः १ भवतु । १ ब्रह्म स्तोत्रमपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवतु । १ प्रावाणः अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवन्तु । १ यज्ञाः च नः १ शम् शान्त्या एव १ सन्तु । १ स्वरूपां यूपानां १ मितयः उन्मानान्यपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ भवन्तु । १ प्रस्वः ओषधयोऽपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै भवन्तु । १ वेदिः अपि नः १ शम् शान्त्या एव १ अस्तु ॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शम् सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

१ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ सूर्यः १ उरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् १ उदेतु उदयं प्राप्नोतु । १ चतस्रः प्रदिशः महादिशोऽपि १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ भवन्तु । १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ पर्वताः १ ध्रुवयः ध्रुवाः १ भवन्तु । १ नः अस्माकं १ शं शान्त्यै १ सिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु । १ आपः च नः १ शम् शान्त्या एव १ सन्तु ॥

१. च-त-१-४-न-न-न-द्योतमानादि* । २. च-जलापः गंगाधरः; ऋ-त-१-२-जलापः सुखरूपः; छ-जलापः जलमिलायी ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मृतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम्पु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्भ्वस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मृतः । मृऽअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पूषा । नः । अस्तु ।

शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

१अदितिः देवी १व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भवतु । १स्वर्काः शोभनस्तुतयः १मृतः अपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै सन्तु । १विष्णुः व्यापकः १नः अस्माकं १शं शान्त्या अस्तु । १पूषा देवोऽपि १नः अस्माकं १शम्पु शान्त्या एव १अस्तु । १भवित्रं भुवन-मन्तरिक्षमुदकं वा १नः अस्माकं १शं शान्त्या अस्तु । १वायुः अपि नः १शम्पु शान्त्या एव १अस्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुपसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उपसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥

१देवः क्रीडनादिगुणयुक्तः १सविता १त्रायमाणः रक्षन् १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवतु । १विभातीः व्युच्छन्त्यः १उपसः अपि १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भवन्तु । १नः अस्माकं १प्रजाभ्यः १पर्जन्यः अपि १शं १भवतु । १शम्भुः सुखस्य भावयिता १क्षेत्रस्य १पतिः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीमिरस्तु ।

शमभिषाचः शम्पु रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।

शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

१विश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः १देवाः १नः अस्माकं १शं शान्त्यै १भवन्तु । १सरस्वती च १धीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा १सह नोऽस्माकं १शं शान्त्यै १अस्तु । १अभिषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः १शं शान्त्यै भवन्तु । १रातिषाचः दानं सेवमाना अपि १शम्पु शान्त्या एव भवन्तु । १दिव्याः दिवि भवाश्च १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवन्तु । १पार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । १अप्याः अप्सवन्तरिक्षे भवाश्च । 'आकाशमापः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । १नः अस्माकं १शं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शम्पु सन्तु गावः ।

शं नः ऋभवं सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । गावः ।

शम् । नः । ऋभवं । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

सत्यस्य पतयः पालकाः सत्यशीला देवाः नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु । अवन्तः अथात्र नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु । गावः अपि नः शं शान्त्यै भवन्तु । सुकृतः सुकर्माणः सुहस्ताः शोभनहस्ताः ऋभवः अपि नः अस्माकं शं शान्त्यै सन्तु । हवेषु स्तोत्रेषु सन्तु पितरः अपि नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवगोपा ॥ १३ ॥

अज एकपात् अज एकपाश्वामधेयः देवः नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु । अहिर्बुध्न्यः च नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु । समुद्रः अपि नः शं शान्त्यै भवन्तु । पेरुः उपद्रवेभ्यः पारयिता अपां नपात् अपानपाश्वामधेयोऽपि देवः नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु । देवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा पृश्निः मरुतां माता नः अस्माकं शं शान्त्यै भवन्तु ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

भृष्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

भृष्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ १४ ॥

नवीयः नवतरमस्माभिः क्रियमाणम् इदं ब्रह्म स्तोत्रम् आदित्याः दिव्याः । 'अदितिर्बौः' (क्र. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । रुद्राः आन्तरिक्षाः वसवः पार्थिवाश्च जुषन्तं सेवन्ताम् । अन्ये दिव्याः दिवि भवाः पार्थिवासः पार्थिवाः गोजाताः गोः पृश्नेजाताः । 'नाको गौः' इति साधारणनामसु पाठात् । उत अपि च ये यज्ञियासः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि नः अस्माकं हवन्तु भृष्वन्तु ॥

ये देवानां यज्ञिया यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

यज्ञियानां यजनीयानां देवानाम् अपि यज्ञियाः यजनीयाः मनोः प्रजापतेश्च यजत्राः यजनीयाः अमृताः मरणरहिताः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः ये देवाः सन्ति ते सर्वे उरुगायं बहुकीर्तिं पुत्रम् अद्य नः अस्माभ्यं रासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुरमार्थाश्चतुरो देवाद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राधाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकामकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-स्वार्थं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनिचोगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मैतु सदर्नाहृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्वेधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सदर्नात् । कृतस्य । वि । रश्मिभिः । ससृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सानुना । पृथिवी । सस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

वृक्तस्य यज्ञस्य वसदनात् स्थानाद्वैश्वजनदेशात् ब्रह्म स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् प्र पृथु प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्वहति तदाह । 'सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः रश्मिभिः आत्मीयैः किरणैः गाः अपो वृष्ट्युदकानि वि ससृजे विसृजति विसृजति । प्रवर्षति । श्रूयते हि—'वाभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (तै. आ. १०. ६३) इति । स्मृतिश्च भवति—'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । अत इदं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः स्तूयते । अपि च पृथिवी प्रथिता भूमिः सानुना समुच्छिन्नेन पर्वतादिना उर्वी विस्तीर्णा सर्ता वि सस्रे विसरति व्याप्नोति । तथा अग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम् अधि । 'अधिपरी अनयंकौ' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुके' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । इदं स्थाने पृथे आदीप्यते ॥

इमां वा मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः । अर्दब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे असुरा असुरौ बलवन्तौ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वामां युवाभ्याम् पृथं न हवी-रूपमन्नमिव नवीयः नवीयसीम् इमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं सुवृक्तिं स्तुतिं कृण्वे अहं स्तोता करोमि । वामां युवयोः अन्यः अन्यतरः इनः प्रभुः पदब्धः शत्रुभिरहिंसितो वरुणः पदवीः पदस्य स्थानत्वं प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते । ब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानः मित्रः च पञ्च सर्वं प्राणिजातं यतति यातयति प्रवर्तयति । तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्वातयति ब्रुवाणः' (ऋ. सं. ३. ५९. १) इति ॥

आ वार्तस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सदर्ने जार्यमानोऽचिक्रददृषमः सस्मिन्नूर्ध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वानस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।
महः । दिवः । सदेने । जायमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् ॥ ३ ॥

१ ध्रजतः गच्छतः २ वातस्य वायोः ३ इत्याः गतयः ४ आ ५ रन्ते अभितो रमन्ते । तथा
६ सूदाः । 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः ७ धेनवो ८ न । नेति चार्थः । गावश्च
९ अपीपयन्त प्यायन्ते १ एधन्ते । अपि च १ महः महतः २ दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ३ सदेने
स्थानेऽन्तरिक्षे ४ जायमानः उत्पद्यमानः ५ वृषभः वर्षणशीलः पर्जन्यः ६ सस्मिन् वृधन् तस्मिन्
अन्तरिक्षे ७ अचिक्रदत् १ ॥

गिरा य एता युनजद्धरीं त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुऽरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्याः पूर्वोऽर्धं इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्थमणः स्तुतिः । हे १ शूर विक्रान्त २ इन्द्र ३ ते तव
४ प्रिया प्रियौ ५ सुरथा सुधुरंहर्षौ ६ धायू धारकौ ७ एता एतौ ८ हरी त्वदीयावश्चौ ९ यः जनः
१ गिरा स्तुतिरूपया वाचा २ युनजत् रथे युज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य ३ यागमायाहीति शेषः । ४ यः
अर्यमा ५ रिरिक्षतः हिसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं ६ मन्युं कोपं ७ प्र ८ मिनाति प्रकर्षेण
हिनस्ति ९ सुक्रतुं शोभनकर्माणम् १ अर्यमणम् २ आ ३ ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वर्यश्च नमस्विनः स्व क्रतस्य धामन् ।

वि पृक्षो वावधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वर्यः । च । नमस्विनः । स्वे । क्रतस्य । धामन् ।

वि । पृक्षः । वावधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्रः स्तूयते । १ नमस्विनः हविरिक्षणाश्रवन्तः २ स्वे स्वकीये ३ क्रतस्य यज्ञस्य
४ धामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । ५ वर्यश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा
यजमानाः ६ अस्य रुद्रस्य ७ सख्यं सखित्वमुद्दिश्य ८ यजन्ते पूजयन्ति । ९ नृभिः नेतृभिः १ स्तवानः
स्तूयमानो रुद्रः २ पृक्षः अन्नं स्तोत्रेषु ३ वि ४ वावधे विबध्नाति । ददातीत्यर्थः । ५ प्रेष्ठं रुद्रस्य
प्रियतमम् ६ इदं ७ नमः तस्मै ८ रुद्राय मया क्रियते ॥ १ ॥

आ यत्साकं यज्ञसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।

याः सुष्वर्यन्त सुदुधाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यज्ञसः । वावशानाः । सरस्वती । सप्तथी । सिन्धुऽमाता ।

याः । सुष्वर्यन्त । सुऽदुधाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

१. स-आप्यायते । २. स-सर्वस्मिन्; त१-४-सस्मिन्; त२-सिस्मिन् । ३. स-अचिक्रदत्
शब्दावते । ४. स-त१-४-न-अ-यस्व; स-तस्व । ५. स-हिनस्ति त ।

वत् वासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये 'सिन्धुसामा अषां मानुभुता 'मरस्वती एत-
दाख्या नदी 'सप्तमी सप्तमी भवति 'मुदुषाः कामान दोगुं मुशक्याः 'सुधाराः शोभनशरो-
पेताश्च नद्यः 'सुध्वयन्त सुध्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । 'स्वेन स्वकीयेन 'पथमा उदकेन
'अभि 'पीप्यानाः 'याः च अभिवर्धयन्त्यः 'यशस् अश्वयः 'वावशानाः कामयमाना मद्यः
'साकं युगपदेव 'आ गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि र्व्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परि । र्व्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

'उत अपि च 'मन्दसानाः मोदमानाः 'वाजिनः वेगवन्तः 'ध्ये ते 'मरुतः 'नः अस्म-
दीयं 'धियं यज्ञाख्यं कर्म 'तोकं 'च अस्मदीयं पुत्रं च 'अवन्तु रक्षन्तु । 'अक्षरा व्यासा
'चरन्ती वादेवता च 'नः अस्मान् 'परि त्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तान्वयान् 'मा 'र्व्यत् मा
द्राक्षात् । 'ते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च 'युज्यं युक्तमपि 'नः अस्मदीयं 'रयिं धनम् 'अवी-
वृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पुषर्णं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पुषर्णम् । विदध्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिषाचम् । पुरंधिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतारः 'वः यूयम् 'अरमतिम् उपरतिरहितां 'महीं महतीं भूमिं 'प्र 'कृणुध्वम्
आह्वयत । तथा 'विदध्यं यज्ञार्हं 'वीरं 'न सर्वेषां प्रेरकं च 'पुषर्णम् एतन्नामकं देवं 'प्र
कृणुध्वम् । तथा 'अस्याः 'धियः 'नः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः 'अवितारं रक्षितारं 'भगं देवं
आह्वयत । अपि च 'सातौ अस्मदीये यज्ञे युदे वा 'वाजम् ऋषूनामन्यतमं देवमाह्वयत ।
कीदृशं वाजम् । 'रातिषाचं दानसेवकं 'पुरंधिं पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे 'अच्छायं वः' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमुखेयुः । सूत्रितं च—'अच्छायं
वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयामिदृशान्ति' (आश. श्रौ. १. १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छे । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छे । विष्णुम् । निषिक्तपाम् । अवोभिः ।

उत । प्रजायै । गृणते । वयः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

हे 'मरुतः 'वः युष्माद् 'अवं 'श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् 'अच्छे 'एतु अभिगच्छतु ।
'निषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् ।
'अवोभिः अस्मद्विषयरक्षयैर्बुक् 'विष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् 'अच्छे एतु । 'उत अपि च मरुतो

विष्णुश्च १ गृणते स्तुवते मङ्गं २ प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां ३ ववः अन्नं च ४ वुः अधुः दधतु । हे मस्तो
हे विष्णो ५ यूयं ६ स्वस्तिभिः अविनाशैः ७ नः अस्मान् ८ सदा सर्वदा ९ पात रक्षत ॥ २ ॥

‘आ वो वाहिष्ठः’ इत्यष्ट्वं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं त्रैदुमं वैश्वदेवम् । अनुक्रम्यते च—
‘आ वोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्वै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सर्वनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । वाहिष्ठः । वहतु । स्तवध्वै । रथः । वाजाः । ऋभुक्षणः । अमृक्तः ।

अभि । त्रिपृष्ठैः । सर्वनेषु । सोमैः । मदे । सुशिप्राः । महभिः । पृणध्वम् ॥ १ ॥

अनेन दृष्टेन ऋभवः स्तूयन्ते । १ ऋभुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे २ वाजाः
ऋभवः ३ वाहिष्ठः बोधुतमः ४ स्तवध्वै स्तोतुमर्हः ५ अमृक्तः केनाप्यर्हिसितो युष्मदीयः ६ रथः ७ वः
युष्मान् ८ आ ९ वहतु आ यमन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे १ सुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन
रथेनागच्छ २ सर्वनेषु अस्मदीययज्ञेषु ३ मदे मदनिमित्ते ४ त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसक्तुमिश्रैः ५ महभिः महभिः
६ सोमैः ७ अभि ८ पृणध्वं युष्मदीयं जठरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावहस्विति पूर्वोणान्वयः ॥

यूयं ह रत्नं मधवत्सु धत्थ स्वर्दश ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

युयम् । ह । रत्नम् । मधवत्सु । धत्थ । स्वः । ऽदशः । ऋभुक्षणः । अमृक्तम् ।

सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिभिः । दयध्वम् ॥ २ ॥

हे १ ऋभुक्षणः हे ऋभवः २ स्वर्दशः स्वर्गं पश्यन्तः ३ यूयं ४ ह यूयमेव ५ मधवत्सु हवि-
र्लक्षणावस्वस्मासु निमित्तेषु ६ अमृक्तम् अर्हिसितम् । चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः । ७ रत्नं
रमणीयं ८ धत्थ धारयथ । तदनन्तरं ९ स्वधावन्तः बलवन्तस्ते यूयं १० यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु ११ सं
१२ पिबध्वं सम्बन्धु सोमं पिबत । अपि च यूयं १३ मतिभिः धनहेतुभिः १४ नः अस्मभ्यं १५ राधांसि
धनानि १६ वि १७ दयध्वं विशेषेण दत्त ॥

उवोचिथ हि मधवन्देष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना गर्भस्ती न सुनृता नि यमते वसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मधवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य । वसुनः । विभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गर्भस्ती इति । न । सुनृता । नि । यमते । वसव्या ॥ ३ ॥

‘उवोचिथ’ इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः । हे १ मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं २ महः महतः
३ अर्भस्य अल्पस्य च ४ वसुनः धनस्य ५ विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते ६ देष्णं धनम्
७ उवोचिथ ८ हि सेवसे सलु । उचतिः सेवाकर्मा । तथा ९ ते त्वदीया १० उभा उभौ ११ गर्भस्ती
बाहू १२ वसुना धनेन १३ पूर्णा संपूर्णा भवतः । ते त्वदीया १४ सुनृता वाक् १५ वसव्या वसुनि धनानि

१न १नि १यसते न निचच्छति । यद्वा । वसन्त्या वसुषु धनेषु साधुः सूनृता वाक् धनेन संपूर्णौ
त्वदीयौ बाहू न निचच्छति । नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेष्टृका ।

वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एष्टि । ऋका ।

वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १स्वयंशाः असाधारणकीर्तिः १ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभुणामीश्वरो वा १त्वं १साधुः
साधकः १वाजः १न अज्ञमिव १ऋकाः ऋकणः स्तोतुर्मम १अस्तं गृहम् १एषि प्राप्नुहि । १नु अद्य
१वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः १वयं हे १हरिवः स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र १ते त्वदर्थं १दाश्वांसः हवि-
र्लक्षणानां दत्तवन्तः १ब्रह्म स्तोत्रं १कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः १स्याम भवेम ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्च धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । अस्ति । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । याभिः । विवेषः । हरिऽअश्च । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे १हर्यश्च हरिनामकाश्वेन्द्र त्वं १याभिः १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १विवेषः व्याप्नोषि
स त्वं १दाशुषे १चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि १प्रवतः प्रवणस्य धनस्य १सनिता १असि दाता
भवसि । अपि च हे १इन्द्र त्वं १नः अस्मभ्यं १कदा कस्मिन् काले १रायः धनानि १आ १दशस्येः
प्रयच्छेः । १नु अद्य १ते तव १युज्याभिः योग्याभिः १ऊती उतिमी रक्षाभिः १ववन्म त्वां
संभजेम ॥ ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १कदा कस्मिन् काले १नः अस्मदीयं १वचसः वचोरूपं स्तोत्रं १बुबोधः
अवगच्छेः । तथा स त्वं १वेधसः स्तोतृनस्मान् १वासयसीव । इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये
स्थानेऽवस्थापयसि । किंच १वाजी बलवान् १अर्वा वेगवांस्त्वदीयोऽश्वः । १तात्या । तनोतेरिदं
रूपम् । संततया १धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया १सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं १रयिं त्वदीयं
धनं १पृक्षः अज्ञं च १नः अस्मदीयम् १अस्तं गृहं १नि १उहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निष्कृतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृष्ठः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदष्टिप्रेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽकृतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।
उप । त्रिऽवन्तुः । जगन्ऽअष्टम् । पुनि । अम्बऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

‘देवी धीनमाना’ निःकृतिश्चित् भूमिरपि ईशे ॥ कृत्यार्थे केन्द्रायः ॥ ईशितव्या स्वभूता
मर्ता यम् इन्द्रम् अभि नक्षन्ते व्याप्नोति । सुपृक्षः शोभनाञ्जल्येताः शरदः संवत्सराश्च
यमिन्द्रं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं यम् इन्द्रम् अस्ववेशं
स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्ते कृणवन्त कुर्वन्ति । त्रिवन्तुः त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स
इन्द्रः जरदष्टिं जरज्जीर्णमष्टिर्ज्ञानं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्वलम् उप पुति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायौ यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितः । स्तवध्या । आ । रायौ । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।

सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिषक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव स्वत्सकाशात् स्तवध्यां स्तोतुं योग्यानि राधांसि धनानि
नः अस्मान् आ यन्तु आगच्छन्तु । पर्वतस्य पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एत-
त्संज्ञकस्य देवस्य रातौ दाने सति रायः धनान्यस्मान् आ यन्तु । पायुः सर्वस्य पालकः
दिव्यः दिवि भवः स इन्द्रः सदा सर्वदा नः अस्मान् सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् ।
अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा
पपात पालयत ॥ ४ ॥

‘उदु ष्य देवः’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यायं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताके । ‘भगमुपोऽवसे’ इत्यर्धर्चो भगदेवत्यः सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका—‘उदु
ष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धर्चः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामश्निश्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्नां पुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अश्निश्रेत् ।

नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्नां । पुरुवसुः । दधाति ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः स्यः सः देवः हिरण्ययीं सुवर्णमयीं ययाम् अमतिम् । रूपना-
मैतत् । रूपं प्रभामित्यर्थः । अश्निश्रेत् आश्रयति ताममतिम् उत् ययाम उद्यच्छति उद्गमयति ।
उ इति पादपूरणः । नूनम् अद्य भगः भजनीयो यः सविता मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः
हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । पुरुवसुः बहुधनः यः देवः स्तोतृभ्यः रत्ना रत्नानि रमणी-
यानि धनानि वि दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रमृतावृतस्य ।

व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तमोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सविनरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यपाणे । प्रऽभृतौ । ऋतस्य ।
वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमर्तिम् । सृजानः । आ । नृऽभ्यः । मर्तभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरयितृदेव त्वम् ऽउत् ऽतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे ऽहिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय ऽकृतस्य यज्ञस्य ऽप्रभृतां प्रणयने ऽअस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं
ऽश्रुधि शृणु । ऽउ इति पूरणः । कीदृशस्त्वम् । ऽउर्वीं विस्तीर्णां ऽपृथ्वीं प्रथिताम् ऽअमर्ति रूपं
प्रभां ऽवि ऽसृजानः विसृजन् ऽनृभ्यः नेनृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम्
ऽआ ऽसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबन्धः ॥

अपि घृतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमाभमस्य ऽश्वनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरिन् ॥ ३ ॥

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चित् । विश्वे । वसवः । गृणन्ति ।

सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चनः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुऽभिः । नि । सूरिन् ॥ ३ ॥

ऽअपि च ऽसविता ऽदेवः अस्माभिः ऽस्तुतः ऽअस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोस्वित्यर्थः ।
ऽविश्वे ऽवसवः ऽचित् सर्वे देवा अपि ऽयं सवितारम् ऽआ ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ऽनमस्यः
सर्वैर्नमस्करणीयः ऽसः देवः ऽस्तोमान् ऽनः अस्मदीयानि स्तोत्राणि ऽचनः अन्नं ऽधात् दधातु ।
अन्नफलानि करोतु । ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ऽपायुभिः पालनैः ऽसूरिन् स्तोतृनस्मान् ऽनि ऽपातु
नितरां पालयतु ॥

अमि यं देव्यदिति गृणाति सवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अमि । यम् । देवी । अदितिः । गृणाति । सवम् । देवस्य । सवितुः । जुषाणा ।

अभि । सम्ऽराजः । वरुणः । गृणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सऽजोषाः ॥ ४ ॥

ऽदेवी द्योतमाना ऽअदितिः अदीना देवमाता ऽयं सवितारम् ऽअमि ऽगृणाति अभिष्टुति ।
कीदृशी । ऽसवितुः ऽदेवस्य एव ऽसवं प्रसवमनुज्ञां ऽजुषाणा सेवमाना । ऽसम्राजः सम्यग्राजमानाः
ऽवरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ।
ऽमित्रासः मित्रादयश्च ऽसजोषाः समानप्रीतिः ऽअर्यमा एतत्संज्ञको देवश्च यम् ऽअभि गृणन्ति । स
नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वयर्चा संबन्धः ॥

अभि ये मिथो वनुषः सर्पन्ते राति दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अर्हिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुण्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सर्पन्ते । रातिम् । दिवः । रातिऽसाचः । पृथिव्याः ।

अर्हिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । वरुणी । एकधेनुभिः । नि । पातु ॥ ५ ॥

ऽरातिषाचः दानसेविनः ऽवनुषः संभकारः ऽये यज्ञमानाः ऽमिथः परस्परं संहता भूत्वा
सवितारमभिलक्ष्य ऽसर्पन्ते परिचरन्ति । कीदृशम् । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽपृथिव्याः भूमेः ऽराति

मित्रभूतम् । 'उत अपि च 'अहिर्बुध्न्यः । बुध्नोऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतीत्यहिः । एतत्पद-
द्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां 'नः अस्माकं
सवितृविषयं स्तोत्रं 'शृणोतु । तथा 'वरून्त्री वाग्देवी च सवितृसहिता' सती 'एकधेनुभिः
मुख्याभिर्गोभिः 'नि 'पानु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमुनुग्रो अध याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवि॒तुः । इ॒यानः ।

भगम् । उ॒ग्रः । अ॒वसे । जोह॑वीति । भगम् । अनु॒ग्रः । अ॒ध । या॒ति । रत्न॑म् ॥ ६ ॥

'इयानः अस्मामिषान्वमानः 'जास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः 'सवितुः 'देवस्य
स्वस्य संबन्धि 'रत्नं रमणीयं 'तत् प्रसिद्धं धनं 'नः अस्माकम् 'अनु 'मंसीष्ट अनुमन्यताम् ।
'उग्रः ओजस्वी स्तोता 'भगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा 'अवसे नोऽस्माकं रक्षणाय
'जोहवीति शृशं ह्वयति । 'अध अपि च 'अनुग्रः असमर्थः स्तोता 'भगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा
'रत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं 'याति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः 'शं नो भवन्तु' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वश्रुनवानं याज्याम्' (आश्व.
श्रौ. २. १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्ममीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भव॑न्तु । वा॒जिनः । ह॒वेषु । दे॒व॒स्ता॒ता । मि॒त॒द्र॒वः । सु॒अ॒र्काः ।

ज॒म्भ॒यन्तः । अ॒हिम् । वृ॒कम् । र॒क्षांसि । स॒नेमि॑ । अ॒स्पत् । यु॒य॒वन् । अ॒मी॒वाः ॥ ७ ॥

'देवताता देवतातौ यजे 'हवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु 'मितद्रवः मितद्रवणा मितमागाः
'स्वर्काः शोभनाङ्गाः^१ 'वाजिनः एतदभिधायका देवाः 'नः अस्माकं 'शं सुखाय 'भवन्तु । अपि च
'अहिम् आगत्य हन्तारं 'वृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेषः । 'रक्षांसि च 'जम्भ-
यन्तः हिंसन्तो वाजिनो देवाः 'सनेमि । पुराणनामैतत् । पुरातनाः 'अमीवाः रोगान् 'अस्पत्
अस्पत्तः 'युयवन् पृथक्कुर्वन्तु^२ ॥

वाजैवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मर्चः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वा॒जै॒वा॒जे । अ॒वत॑ । वा॒जिनः । नः । ध॒नेषु । वि॒प्राः । अ॒मृताः । ऋ॒त॒ज्ञाः ।

अ॒स्य । म॒र्चः । पि॒बत॑ । मा॒द॒य॒ध्वम् । तृ॒प्ताः । या॒त । प॒थि॒भिः । दे॒व॒या॒नैः ॥ ८ ॥

१. ख-भ-सवित्रे प्रहिता; घ-न-स-स-सवितृप्रहिता । २. ख-न-भ-शोभनान्ताः; घ-शोभनागाः;
श-शोभमानाः । ३. ख-ङ-स-त१-२-४-भ-पृथक्कुर्वन्ति ।

हे वाजिनः एतन्नामका देवाः विप्राः मेधाविनः भस्मृताः अमरणधर्माः कृतज्ञाः सर्वं जानन्त एवमभूताः सन्तो यूयं वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु नः अस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अन्नं पालयत। ततो यूयम् अस्य मध्वः मधुरोपेतमिमं सोमं पिबत। सोमपानानन्तरं मादृषणं यूयं नृप्ता भवत। ततः नृप्ताः यूयं देवयानैः देवगमनसाधनैः पथिभिः मार्गैः यानं गच्छन्त ॥ ॥५॥

‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति सप्तमं पठं मुक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यं वैश्वदेवम्। ‘ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु’ इत्यनुक्रमणिका। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। द्वितीये छन्दोमे प्रउगाशब्दे ‘ऊर्ध्वो अग्निः’ इति वैश्वदेवस्तृचः। सूत्रितं च-‘ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती गुणजेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीचीं जूणिर्देवतातिमेति ।

भेजाते अद्रीं रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जूणिः । देवऽतातिम् । एति ।

भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽश्व । पन्थाम् । क्रतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

‘अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः’ ऊर्ध्वः उद्गमनः सन् वस्वः वासकस्व स्तोत्रः सुमतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् अश्रेत् श्रवतु सेवताम् । प्रतीची अग्निमुखी जूणिः सर्वासां प्रजानां जरथिष्ठ्युषोदेवता देवतातिं यज्ञम् एति गच्छति । अद्री आद्रियन्तौ अद्रावन्तौ पत्नीयजमानौ पन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं रथ्येव रथिनाविव भेजाते सेवेते । तथा इषितः संश्रितः नः अस्मदीयः होता क्रतं यज्ञं यजाति यजतु । करोतिवार्थः ॥

प्र वावृजे सुप्रया बहिरेषामा विश्वतीं वीरिटे इयाते ।

विश्वामृक्कोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । वावृजे । सुऽप्रयाः । बहिः । एषाम् । आ । विश्वतीं इवेति विश्वतीऽश्व । वीरिटे । इयाते इति ।

विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

‘एषां यजमानानां संबन्धि सुप्रयाः शोभनाद्येन युक्तं बहिः कुशमयं प्र वावृजे प्रवृज्यते । आसाद्यत इत्यर्थः । विश्वतीव । इवेतीदानीमर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नियुत्वान् । नियुक्त्येन बहवा उच्यन्ते । तद्वान् वायुः पूषा च विश्वां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय अक्तोः रात्रेः संबन्धिन्याः उषसः सकाशात् पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति वीरिटे अन्तरिक्षे वा इषाते आगच्छताम् । यद्वा । विश्वतीवेत्युपमा । विश्वां मनुष्याणां वीरिटे गमे विश्वतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विश्वामित्युपमवत्र संबध्यते ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभाः ।

अर्वाक्ष्य उरुजयः कृणुष्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

उमयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभाः ।

अर्वाक् । पयः । उरुऽजयः । कृणुष्वम् । श्रोत । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

१. इ-मधुरोपेत* । २. श-वेधितः । ३. श-वीरिटेन्तरिक्षं तस्मिन् ।

वसवः वसुसंज्ञकाः देवाः अत्र अस्मिन् यज्ञे वज्रयाः पृथिव्यां भवाः वरन्त रमयन्ताम् ।
 उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे स्थिताः शुक्राः दीप्यमाना मरुतश्च मर्जयन्त परिचरन्ते ।
 हे उरुव्रतः प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं पथः युष्मदीयान् मार्गान् अवाङ्
 अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृणुष्वं कुरुत । अपि च यूयं वज्रमुषः युष्मान् प्रति गतवतः
 नः अस्मदीयस्य अस्य दूतस्य अग्नेराह्वानं श्रोत शृणुत । अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन्
 देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अध्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊमाः । सधस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अध्वरे । उशतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरंम्धिम् ॥ ४ ॥

यज्ञेषु यागेषु ते हि ते खलु प्रसिद्धाः यज्ञियांसः यज्ञार्हाः ऊमाः रक्षकाः विश्वे सर्वे
 देवाः सधस्थं सहस्थानम् अभि सन्ति अभिमवन्ति आक्रामन्ति । हे अग्ने अध्वरे अस्मदीये यज्ञे
 उशतः कामयमानान् तान् देवान् यक्षि यज । तथा श्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं भगम्
 एतसंज्ञकं देवं नासत्या नासत्यावश्विनौ च पुरंधिं पुरुणां घ्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने गिरो दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमर्दिति विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । आर्यमणम् । अर्दितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं दिवः ध्रुलोकात् सकाशात् गिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति
 आ वह आह्वानं कुरु । पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च आ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । मित्रम्
 एतसंज्ञकं वरुणं च इन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च अग्निम् आर्यमणम् एतसंज्ञकम्
 अर्दितिम् अर्दनां पृथिवीं च विष्णुं च । एवंभूतान् देवान् एषाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय
 आ वह । सरस्वती वाग्देवता च मरुतः च मादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माधन्तु ॥

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

घाता रयिमविदस्यं सदासां सक्षीमहि युज्यैभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

घात । रयिम् । अविदस्यम् । सदासाम् । सक्षीमहि । युज्यैभिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

यज्ञियानाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यज्ञार्ह्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह
 हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते । मर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं कामम् अभिलाषम् असिन्वन्
 अप्रतिबलपक्षिः नक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु । हे देवा यूयम् अविदस्यम् अनुपक्षपणीयं

वसदासां सर्वदा संभजनीयं वरियं धनं वधात अस्मभ्यं दत्त । वनु अद्य वषं वयुग्मेभिः सहावभूतैरिह यज्ञे समागतैः वदेवैः वसक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमार्ये । युग्मेभिर्नु वन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदमी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वनु अद्य वरोदसी आवाष्टुधिष्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा ऋतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्वैश्वदेवैः वरुणः वसिष्ठः अग्निः च एवंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । चन्द्राः आह्वादकाः सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यम् उपमम् उपमानभूतमुक्कष्टम् अर्कम् अर्कं यच्छन्तु ददन्तु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे यूयं वनः अस्मान् स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा वपात पालयत ॥ ६ ॥

‘ओ श्रुष्टिः’ इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘ओ श्रुष्टिः’ इत्यनुकान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ श्रुष्टिर्विदध्या समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामांस्य रत्निनो विभागो ॥ १ ॥

ओ इति । श्रुष्टिः । विदध्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम् । अस्य । रत्निनः । विभागो ॥ १ ॥

हे देवाः विदध्या विदधेन त्वदीयेन चित्तेन संपाद्या श्रुष्टिः सुखमस्मान् ओ आ समेतु आगच्छन्तु । अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदध्या विदधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छन्तु । वषं तुराणां वेगवतां देवानां स्तोमं स्तोत्रं प्रति दधीमहि कुर्वीमहि । अद्य इदानीं सविता देवः यत् धनं सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् रत्निनः रमणीयधनवतः अस्व सवितुस्तस्य धनस्य विभागो दाने स्वाम वषं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च धुमन्तुमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यर्दिति रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । धुमन्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदेष्टु । देवी । अर्दितिः । रेक्णाः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥ २ ॥

मित्रः देवः वनः अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं धनं ददातु प्रयच्छन्तु । तथा वरुणः ददातु । रोदसी च आवाष्टुधिष्यौ च ददातु । तथा इन्द्रः धुमन्तं धुमिष्योत्तमानैः स्तोत्रभिः सेवितं तद्धनं ददातु । अर्यमा च ददातु । तथा अर्दितिः देवी रेक्णा धनं दिदेष्टु तद्धनमस्मभ्यं ददातु । वायुश्च अगच्छ उमी देवी यत् धनं नियुवैते अस्माभितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत् अश्वाः । अवाथ ।
उत् । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परिऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे पृषदश्वाः । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते । एवंभूता हे मरुतः रुद्रपुत्रा देवा यूयं मर्त्यं मरणधर्माणं यं यजमानम् अवाथ पालयेत् पृषत् स एव यजमानः पृषत् अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा सः शुष्मी बलवान् भवतु । तथा उत अपि च अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः ईम् एनं यजमानं जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । तस्य यजमानस्य संबन्धिनः रायः धनस्य कश्चिदपि पर्येता परिगन्ता न अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।
सुहवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेता प्रापयिता अयं हि अयं खलु वरुणः च मित्रः च अर्यमा चैते राजानः समर्था देवाः अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धुः अधुः दधति । अनर्वा केनाप्यप्रतिगता देवी द्योतमाना अदितिः अदीना देवमाता सुहवा शोभनाङ्गना भवति । ते वरुणादयो देवाः अरिष्टान् अबाधितान् सतः नः अस्मान् अंहः दुरितम् अति पर्षन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभुथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । इषस्य । प्रऽभुथे । हविऽभिः ।

विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महिऽत्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ॥ ५ ॥

प्रभुथे हविर्भिः हवीरूपैरश्वैः पृषस्य प्रापणीयस्य मीळहुषः कामानां सेक्तुः विष्णोः सर्वदेवात्मकस्य अस्य देवस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः । अन्ये देवाः वयाः ज्ञाता इव भवन्ति । रुद्रः देवः रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं महित्वं महत्त्वं च विदे हि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे अश्विनौ देवौ युवाम् इरावत् हवि-
रक्षणाश्रयकं वर्तिः अस्मदीयं गृहं यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्रं पूषन्नाघृण इरस्यो वरुञ्जी यद्रातिपाचंश्च रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वार्तो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पुषन् । आघ्रणे । इरस्यः । वरुत्री । यत । रातिऽसाचः । च । रास्त्र ।

मयऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽग्मा । वातः । ददातु ॥ ६ ॥

हे आघ्रणे प्राप्तर्षिसे एवंभूत हे पुषन् देव अत्र अस्मिन् दाने मा इरस्यः विधातं मा कृथाः । वरुत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती रातिवाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्त्यो देवपत्न्यश्च । यत् धनं रासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण संबन्धः । किञ्च मयोभुवः सुखस्य भावकाः अर्वन्तः गच्छन्तो देवाः । नः अस्मान् नि पान्तु नितरां पालयन्तु । परिग्मा परितो गन्ता वातः वायुः वृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं ददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैः कृतवानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

तु । रोदसी इति । अभिष्टुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । कृतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पूर्वं व्याख्यातम् । अक्षरावस्तु । आवायुधिष्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्मानिर-
मिष्टा भवन्ति । एवंभूता आह्वादाका देवाः सर्वोक्तमन्त्रमस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रति-
पादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ७ ॥

‘प्रातरग्निम्’ इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रातर्भागं जगत्याद्या लिङ्गोक्त-
देवतान्बोधयन्त्या’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या जगती शिष्टाक्षिहृभः । आद्यार्त्तान्द्रादिदेव्या
द्वितीयाद्याः पञ्च भगदेव्याः सप्तम्युपोदेव्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगातो भगसूक्तं
जपेत्सदा । निवेष्टां विशति क्षिप्रं रोगैश्च परिसुच्यते’ (ऋग्वि. २. २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पुषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।

प्रातः । भगम् । पुषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः उषःकाले अग्निं देवं हवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले इन्द्रं
हवामहे । तथा मित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्रमिमनिनी देवौ प्रातः वयं हवामहे ।
तथाश्विनी देवानां मिषजौ प्रातः वयं हवामहे । तथा प्रातः भगं देवं पुषणं देवं ब्रह्मणस्पतिं
मन्त्रमिमामिषमेतत्संज्ञं आह्वयामः । तथा प्रातः सोमम् एतत्संज्ञं देवम् उत अपि च
रुद्रं देवं च हुवेम आह्वयामः ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितियो विधत्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुराश्विद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम् । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधृता ।

आप्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् ।

राजा । चित् । यम् । भगम् । भिक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

वः भगो देवः । विधत्तां विश्वस्य जगतो धारकः । जितं जयशीलम् । उग्रम् उद्वर्णम् । अदितेः । पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव । वयं हुवेम आहुयामः । आप्रश्चित् दरिद्रोऽपि स्तोता । वयं भगं देवं । मन्यमानः स्तुवन् । भगं भजनीयं धनं । भिक्षि भज विभज मह्यं देहि । इति । आह । ब्रवीति । । तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तधनोऽपि । राजा । चित् । समर्थोऽपि जनः । वयं भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भिक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रणेतर्भग । सत्यराधः । भग । इमाम् । धियम् । उत । अव । ददत् । नः । भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे । भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश । प्रणेतः । हे । भग त्वं । सत्यराधः । सत्य-
धनोऽसि । तादृश । सत्यराधो हे । भग त्वं । नः । अस्मभ्यं । ददत् । कामान् । प्रयच्छन् । इमाम् । अस्मदीयां । धियं । स्तुतिम् । उदव । उदक्ष । फलयुक्तां । कुरु । हे । भग त्वं । गोभिरश्वैः । च । नः । अस्मान् । प्र
जनय । प्रोद्वृत्तान् । कुरु । हे । भग त्वत्प्रसादाद्वयं । नृभिः । नेतृभिः । पुत्रादिभिः । नृवन्तः । मनुष्यवन्तः । प्र । स्याम । प्रभवेम ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्तसूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रपित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ।

उत । उत्सृता । मघवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुमतौ । स्याम ॥ ४ ॥

उत अपि च । इदानीं वयं । भगवन्तः । स्याम । हे । भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । उत अपि च । प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च । अह्नां दिवसानां । मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम । उत अपि च । हे । मघवन् । धनवन् । भग देव । सूर्यस्य । सर्वस्य । प्रेरकस्य । देवस्य । उदिता । उदितौ । उदये सति । वयं । त्वदनुग्रहात् । देवानाम् । इन्द्रादीनां । सुमतौ । अनुग्रहद्वयौ । स्याम । भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरेता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग । पुरः । एता । भव । इह ॥ ५ ॥

१. च-भक्षि भज मह्यं देहि; ध-मह्यं भक्षि देहि ।

हे देवाः भगः देवः पृथ्वी भगवान् धनवान् भवन्तु । तेन भगेन देवेन धनेन वा वयं
भगवन्तः स्वाम धनवन्तो भवेम । हे भग वनं प्रसिद्धं अथा अंशं सर्वं इत् सर्वं एव जलः
जोहवीति शृङ्गं पुनः पुनर्वाह्वानि । हे भग देव वसः स्वम् इह अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं
पुरयता पुरोगन्ता भव ॥

समध्वरायोपसो नमन्त दधिकावेव शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

मम् । अध्वराय । उपसः । नमन्त । दधिकावाऽइव । शुचये । पदाय ।

अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भगम् । नः । रथम् इव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

शुचये शुद्धाय गमनयोग्याय पदाय स्थानाय दधिकावेव अश्वा यथा तथा उपसः
उपोदेवताः अध्वराय अस्मदीयाय वागाय वसं नमन्त संगच्छन्तु । वाजिनः वेगवन्तः अश्वाः
रथमिव रथं यथा तथोपसः अर्वाचीनम् अस्मद्भिमुखं वसुविदं धनस्य प्रापकं भगं देवं नः
अस्मान् प्रति आ वहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उपासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्ववतीः । गोमतीः । नः । उपसः । वीरवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

भद्राः भजनीयाः उपसः उपोदेवताः अश्ववतीः अश्ववर्षोऽश्वसहिताः सद्यः गोमतीः
गोमत्स्यश्च वीरवतीः वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः नः अस्मभ्यं सदं सर्वदा उच्छन्तु
व्युच्छन्तु नैशं तमो विवासयन्तु । कीदृशः । घृतम् उदकं दुहानाः सिद्ध्यन्तः विश्वतः सर्वैर्गुणैः
प्रपीताः प्रबुद्धाः । एवंभूता उपसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः वयं
नः अस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः कल्याणैः पात पाठयत ॥ ॥ ८ ॥

‘प्र ब्रह्माणः’ इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं—‘प्र
ब्रह्माणः षडैश्वदेवं तु’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रठगशास्त्रे ‘प्र ब्रह्माणः’
इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—‘प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देववन्तो हवन्ते’ (आश्व.
श्री. ८. ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दन्नुर्नमन्यस्य वेतु ।

प्र धेनवं उदग्रुतो नवन्त युज्यातामद्रीं अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दन्तुः । नमन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवं । उदग्रुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

ब्रह्माणः ब्रह्मणः एतन्नामका ऋषयः प्र नक्षन्त सर्वत्र व्याप्नुवन्तु । क्रन्दन्तुः पर्वन्तः
नमन्यस्य स्तोत्रस्वात्मदीपं स्तोत्रं प्र वेतु प्रकथ्येच्छन्तु । धेनवः प्रीणयिन्वो नद्यः उदग्रुतः

उदकानि सिञ्चन्त्यः प्र वनन्त सर्पन्तु^१ । अद्री आद्रिचन्तौ पत्नीयजमानौ अध्वरस्य यज्ञस्य
पेशः रूपं युज्यातां योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सन्नभरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युक्ष्वा । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सन्नम् । अरुषाः । वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

हे अग्ने वसन्वित्तः सनाच्चिरकालादारम्य लब्धः ते त्वदीयः अध्वा मार्गः सुगः सुष्टु
गन्तव्यो भवतु । किंच हरितः श्यामवर्णाः रोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः ये वा ये च
ते त्वदीया अन्धाः सन्नम् सन्नानि यज्ञगृहे वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः अरुषाः आरोचमाना
भवन्ति तांश्च^१ त्वं सु^२ युक्ष्व त्वदीये रथे सुष्टु संयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निष्पण्णोऽहं होता सन्
देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा^३ जनान् संधान् हुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमति ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचे । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं यज्ञं नमोभिः नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा स
महयन् सम्बद्धं पूजयन्ति । उ इति पूरकः । मन्द्रः स्तुतिशीलः उपाके अस्माकं समीपे
स्थितोऽस्मदीयः होता प्र रिरिचे अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं देवान् सु
सुष्टु यजस्व । हे पुर्वणीक बहुतेजस्विन्ने त्वं यज्ञिषां यज्ञार्हाम् अरमतिं भूमिम् आ
ववृत्याः आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—‘आ नो महीमरमति सजोषाः’ (ऋ. सं. ५.
४३. ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनश्चरितिथिराचिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम् आ स विशे दाति वार्यमिर्यत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः । आऽचिकेतत् ।

सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इर्यत्यै ॥ ४ ॥

वतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः यदा वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः रेवतः
हविष्मतो यजमानस्य दुरोणे गृहे स्वोन्मत्ताः सुक्तेन शयनीयः आचिकेतत् प्रज्ञायते अग्निः दमे
यज्ञगृहे सुधितः । आकारधार्यं । सुनिहितश्च सुष्टु निहितः सन् यदा सुप्रीतः भवति तदा सः
अग्निः दृष्टव्ये उपगच्छन्त्यै विशे प्रजायै वार्यं वरणीयं घनं दाति ददाति प्रयच्छति ॥

१. ख-उपसर्पतु; झ-न सर्पतु; त३-म-तु सर्पतु; न-नु सर्पतु । २. ख-तां अथा युक्ष्व; घ-
तान् सु; झ-म-तान्धान् त्वं; झ-त२-४-तांश्च त्वं; त१-तान्धान्; त३-न- तां अश्वत्वं; श१-तेषाः
त्वं; श२-तंश्च त्वं । ३. ख-ज्ञ-त१-२-म-जनिमानि ।

इमं नो अग्रे अध्वरं जुपस्व मरुत्स्विन्द्रे युशमं कृधी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषामोऽशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्रे । अध्वरम् । जुपस्व । मरुत्सु । इन्द्रे । युशमम् । कृधी । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उपसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे ऽअग्रे त्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽइमम् ऽअध्वरं यज्ञं ऽजुपस्व सेवस्व । किञ्च ऽमरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु ऽइन्द्रे च ऽयशसं यशोयुक्तं हविलक्षणाश्वन्तं ऽनः अस्मदीयं यज्ञं हे अग्रे त्वं ऽकृधि कुरु । स्थापयेत्यर्थः । तथा ऽनक्ता रात्रिश्च ऽउपसा दिवसश्च । अहनिशो इत्यर्थः । ऽबर्हिः बर्हिषि कुशमये ऽआ ऽसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्रे ऽउशन्ता उशन्ता यज्ञमिच्छन्ता ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽयज पूजय ॥

एवाग्निं सहस्यं वसिष्ठो रायस्कांमो विश्वप्स्यस्य स्तौत् ।

इषं रयिं पप्रथद्वाजमस्मे युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायःऽकांमः । विश्वऽप्स्यस्य । स्तौत् ।

इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘वसिष्ठः एतदाख्य ऋषिः ऽरायस्कांमः पश्चादिधनार्वाच्छन् ऽएव एवमुक्तप्रकारेण ऽसहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । ऽअग्निं देवं ऽविश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय ऽस्तौत् । एवंभूतोऽग्निः ऽअस्मे अस्मन्यम् ऽइषम् अन्नं ऽरयिं धनं ऽवाजं बलं च ऽपप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददातिव्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः दूयम् अस्मान् कव्याणः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो यज्ञेषु’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘प्र वः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशाखे ‘प्र वो यज्ञेषु’ इति वैश्वदेवस्तृक् । सूत्रितं च—‘प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र ह्योदसा धायसा सन्न एषेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः पृथिवी इषध्वै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । धावा । नमःऽभिः । पृथिवी इति । इषध्वै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

‘देवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्राः ऽयज्ञेषु ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्विर्वा ऽवः सुष्मान् ऽइषध्वै अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽअर्चन् प्राचयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ऽधावा दिवं च ऽपृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । ऽयेषां विप्राणां मेधाविनां ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽवनिनो ऽव ऽशाखाः वृक्षस्य शाखा इव ऽविष्वक् विश्वतः ऽविचन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते ऽविप्राः प्राचयन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र यज्ञ एतु हेतो न सत्किर्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्वा शोचीषि देवयून्यस्युः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वः । न । सतिः । उत् । यच्छ्वम् । सऽमनसः । घृताचीः ।
स्नुणीन । बर्हिः । अध्वराय । साधु । ऊर्ध्वा । शोचीषि । देवऽयूनि । अस्थुः ॥ २ ॥

अयमस्मदीयः यज्ञः प्र एतु देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । हेत्वो न ससिः
शीघ्रगाम्यश्चो यथा तद्वत् । हे ऋत्विजः सर्वे यूयं समनसः सदृशमनस्काः सन्तः घृताचीः सुचः
उद्यच्छ्वम् हस्त उद्यम्य धारयत । तथा अध्वराय यागं कर्तुं साधु साधकं बर्हिः कुशमयं
स्नुणीत वेद्यां छादयत । हे अग्ने देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि शोचीषि अचीषि
ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासौ बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वाचीं विदध्यामनक्त्वग्ने मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विभृत्राः । सानौ । देवासः । बर्हिषः । सदन्तु ।

आ । विश्वाचीं । विदध्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । नः । देवताता । मृधः । करिति कः ॥ ३ ॥

यमातरं जननीं विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः पुत्रासो न पुत्रा इव तद्वदस्माकं भरणीयाः
देवासः देवाः बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य सानौ उन्नते देशे आ सदन्तु उपविशन्तु ।
हे अग्ने विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरञ्जति गच्छतीति विश्वाची
उद्भूः । आ अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । देवताता देवतातौ युद्धे नः अस्माकं मृधः हिंसकान्
हे अग्ने त्वं मा कः मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सीषपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।

ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तन सर्मनसो यतिष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सीषपन्त । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः । सुदुघाः । दुहानाः ।

ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वसूनाम् । आ । गन्तन । सर्मनसः । यति । स्थ ॥ ४ ॥

यजत्राः यजनीयाः ते इन्द्रादयो देवाः ऋतस्य उदकस्य सुदुघाः सुखेन दोग्धुं
शक्याः धाराः दुहानाः वर्षन्तः जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा आ सीषपन्त । सपतिः परि-
चरणार्थः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्त्विति यावत् ।
अद्य अस्मिन् दिने हे देवाः वसूनां धनानां मध्ये ज्येष्ठं श्रेष्ठं वः युष्मदीयं महः मंहनीयं
धनम् आ गच्छतु । यूयमपि समनसः तुल्यमतयः सन्तः आ गन्तव्य आगच्छत । हे देवाः
यूयं --- आगन्तव्येति संबन्धः ॥

एवा नो अग्ने विश्वा दंशस्य त्वया वयं सहसावन्मास्काः ।

राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । नः । अग्ने । विश्व । आ । दंशस्य । त्वया । वयम् । सहसाऽवन् । आस्काः ।

राया । युजा । सधमादः । अरिष्टाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽएव एवं स्तुतस्त्वं ऽविष्णु प्रजासु मध्ये ऽनः अस्मिन्वम् ऽत्रा ऽइहास्य धन-
मभिप्रयच्छ । हे ऽसहसावन् बलवन्मग्ने ऽववा ऽआरुकाः अरुक्ताः ऽवयं ऽबुधा निचबुधेन
ऽराधा धनेन ऽसधसाद् सह साधन्तः ऽअरिष्टाः अहिंमिता भवेम । अस्मिन् मूके प्रतिवादिताः
सर्वे देवाः ऽयूयं ऽनः अस्मान् कल्पागैः सर्वदा पालयन् ॥ ॥ १० ॥

‘दधिकां वः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यैव दधिक्राव्यदेवताकम् । आद्या
जगती सा तु दधिक्रादिलिङ्गोक्तदेवताका सिष्टाञ्चतस्रिष्टुनः । अनुक्रम्यते हि—‘दधिकां दधिकां
जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । गतो विनिबोधः ॥

दधिकां वः प्रथममश्विनोपसमग्निं समिद्धं भगमुतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्धावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उपसम् । अग्निम् । मम्ऽइन्द्रम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।
इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् ।

आदित्यान् । धावापृथिवी इति । अपः । स्वरिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः ऽवः युष्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽप्रथमं ऽदधिक्राम् अश्वामिमानिनीं देवतां
ऽहुवे आह्वयामि । ततः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽउपसम् उपोदेवतां च ऽसमिद्धं सम्बर्णितम्
ऽअग्निं च ऽभगम् एतदाल्यं देवं च आह्वयामि । ऽइन्द्रं ऽविष्णुं ऽपूषणं च ऽब्रह्मणस्पतिमादित्यान्
ऽधावापृथिवी ऽअपः उदकदेवताः^१ ऽस्वः सूर्यमित्येतान् देवान् आह्वयामि ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उतऽउदीराणाः । यज्ञम् । उपऽउपप्रयन्तः ।

इळाम् । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्रा । सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

ऽदधिक्राम् एतन्नामकमश्वविशेषं देवं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽबोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः ऽउदीराणाः
प्रेरयन्तः ऽयज्ञं वागम् ऽउपप्रयन्तः उपक्रममाणाः^२ वयं ऽबर्हिषि ऽइळां हवीरुपां^३ ऽदेवीं ऽसादयन्तः
आस्थापयन्तः ऽसुहवा शोभनाह्वानौ ऽविप्रा विप्रौ मेधाविनौ ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽहुवेम
आह्वयाम । ऽउ इति पूरणः ॥

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप जुव उपसं सूर्यं गाम् ।

ब्रह्मं मैश्वतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मदुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । जुवे । उपसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रह्मम् । मैश्वतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुःऽइता । यावयन्तु ॥ ३ ॥

१. ख-च-स-त-न-भ-स-उदकं देवताः । २. ख-न-भ-उपक्रममाणाः; स-स-त-१-४-उपक्रमणाः
३. घ-देवीं भूरुपां ।

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरन्तः । अन्तरिक्षप्राः । यद्वैमानः । अथैः ।
हस्ते । दधानः । नयी । पुरुणि । निऽवेशयन् । च । प्रऽमुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

‘सुरानः शोभनरन्वोपेतः’ ‘अन्तरिक्षप्राः स्वर्गायेन तेजमान्तरिक्षस्य पुरविता’ ‘अथैः स्वर्गायै-
वाहैः’ ‘वहमानः उहमानः’ ‘सविता सर्वस्य प्रेरकः’ ‘देवः’ ‘आ’ ‘यातु’ आगत्यन्तु । कौरवः । ‘नवां
नवाणि मनुष्यहितानि’ ‘पुरुणि बहुनि धनानि’ ‘हस्ते पाणौ’ ‘दधानः दानुं धारयन्’ ‘भूम भूतानि
‘निवेशयन् रात्रिषु स्वे’ स्थाने’ स्थापयन् ‘प्रमुवन् अहःसु प्रेरयन्’ एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्ता । अनष्टाम् ।
नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

‘शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ’ ‘बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ’ ‘हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ
‘अस्य सवितुः संबन्धिनौ’ ‘बाहू हस्तौ’ ‘दिवः अन्तरिक्षस्य’ ‘अन्ता पर्वन्तान्’ ‘उत्’ ‘अनष्टाम् ऊर्ध्वौ
सन्तौ व्याप्नुवताम् । ‘नूनम् अथ’ ‘अस्य ईदम्भूतस्य सवितुः’ ‘सः तादृशः’ ‘महिमा महत्त्वं’ ‘पनिष्ट
अस्माभिः स्तूयते । ‘सूरश्चित् सूर्योऽपि’ ‘अस्मै सवित्रे’ ‘अपस्यां कर्मण्याम्’ ‘अनु’ ‘दात् अनुददातु ॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषोः ‘स घा नः’ इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ।
आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु कृतीष्वस्यामिष्टाविमे एव वाज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-‘स घा नो देवः
सविता सहावेति द्वे’ (आश्व. श्री. १०. ६) इति ॥

स घा नो देवः सविता सहावा साविषद्वसुपतिर्वमूनि ।

विश्रयमाणो अमर्तिरुर्चीं मर्तभोजनमघं रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविपत् । वसुऽपतिः । वसूनि ।
विऽश्रयमाणः । अमर्तिम् । उर्ऋचीम् । मर्तभोजनम् । अघं । रासते । नः ॥ ३ ॥

‘सहावा । तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं’ तेजो यस्य सः । ‘वसुपतिः धनानां पालकः’ ‘सः’ ‘सविता
‘देवः’ ‘नः’ अस्मभ्यं ‘वसूनि धनानि’ ‘आ’ ‘साविपत् आ समन्तात् प्रेरयति । ‘घ इति पूरणः ।
स सविता देवः’ ‘उर्ऋचीं विस्तीर्णमनाम्’ ‘अमर्ति रूपम् । दीप्तिमित्यर्थः । ‘विश्रयमाणः
निषेवमाणः सन्’ ‘अघं अजुना’ ‘नः’ अस्मभ्यं ‘मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं’ ‘रासते ददातु ॥

इमा गिरः सवितारं मुजिह्वं पूर्णगमस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । मुऽजिह्वम् । पूर्णगमस्तिम् । ईळते । मुऽपाणिम् ।
चित्रम् । वयः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

१. स-न-भ-मनुष्याणां हितानि । २. स-त-स्वस्थाने । ३. स-भ-‘न्तराण्यभिभावुकं ।

‘इमाः ईदम्भूताः’ गिरः । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोत्र्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । ‘सुविहं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । ‘पूर्णगमस्ति संपूर्णधनहस्तं’ सवितां देवम् । ईदं स्तुवन्ति । स च सविता चित्रं चायनीयं बृहत् महत् वयः अन्नम् अस्मे अस्मासु । ईदं स्तुवन्ति । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा देवाः यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः कृष्यामिः सदा सर्वदा पात पालयत । ॥ १२ ॥

‘इमा रुद्राय’ इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम् । अन्या त्रिष्टुप् क्षिष्टा जगत्पः । तथा चानुक्रमणिका—‘इमा रौद्रे त्रिष्टुबन्तम्’ इति । श्रृङ्गावादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तोदीची दिगुपस्थेया । सूत्र्यते हि—‘इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैवे देवाय स्वधाने ।

अषाढहाय सहमानाय वेधसे तिम्रायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रइषवे । देवाय । स्वधाऽग्ने ।

अषाढहाय । सहमानाय । वेधसे । तिम्रायुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् इमाः गिरः स्तुतीः रुद्राय एतन्नामकाय देवाय भरत धारयत । कीदृशाय । स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रैवे शत्रिघ्नामिवाणाय स्वधाने अन्नवते अषाढहाय केनाप्यनभिभूताय सहमानाय शत्रूनामभिमित्रे वेधसे विधाने तिम्रायुधाय तीक्ष्णास्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः नः अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवर्तन्तीरुष नो दुर्ध्वरानपीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवर्तन् । अवर्तन्तीः । उप । नः । दुर्ध्वः । चर । अनमीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

‘स’ हि स खलु रुद्रो देवः क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य जन्मनः जनस्य क्षयेण ऐश्वर्येण चेतति प्रज्ञायते । दिव्यस्य जनस्य च साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे रुद्र देव त्वं च अवर्तन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः नः अस्मदीयाः प्रजाः अवन् पालयन् दुर्ध्वः दुर्भागि अस्मदीयानि गृहाणि उप चर उपगच्छ । किंच त्वं नः अस्मदीयासु प्रजासु अनमीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् भव ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

हे रुद्र त्वं वैद्युताग्निस्तव संवन्धिनी विवस्वति अन्तरिक्षमकाशान्^१ अवमृष्टा विमुक्ता
 या विद्युन् अशानिरुपा हेतिः^२ क्षमया क्षम्या क्षितौ वा चरति वर्तते^३ या विद्युन् नः अस्मान्
 परि वृणक्तु परित्यजतु। अपि च हे स्वपित्रान्^४ ते तव स्रष्टव्ये बहुनि^५ भेषजा भेषजानि
 दान्बौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः। नः अस्माकं^६ तोक्यु पुत्रेण^७ तनयेण वा मा
 रिरिषः हिंसां मा कृथाः ॥

मा नो बधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीकृतस्य^८।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

मा । नः । बधीः । रुद्र । मा । परा । दा । मा । ते । भूम । प्रसितौ । हीकृतस्य ।

आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवशंसे । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे रुद्र त्वं नः अस्मान् मा वधीः मा हिंसाः। तथा मा परा दाः मा च त्वाङ्गीः।
 अपि च हीकृतस्य क्रुद्धस्य ते तव प्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च मा भूम। किंच जीवशंसे
 जीवैराशंसनीये बर्हिषि यज्ञे नः अस्मान् आ भज भागिनः कुक्। हे रुद्रप्रमुखाः^९ देवाः युयं
 नः अस्मान् कृत्वाणैः^{१०} सर्वदा^{११} पालयन् ॥ ॥ १३ ॥

‘आपो यं वः’ इति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैदुममन्वेदताकम्। ‘आपो
 वमापम्’ इत्यनुकान्तं च। गतो विनिबोधाः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमूर्मिमकुण्वतेकः।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतपुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । अकुण्वत । इकः ।

तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतपुषम् । मधुमन्तम् । वनेम ॥ १ ॥

देवयन्तः देवानिष्कन्तोऽध्वर्यवः हे आपः हे अन्वेदताः वः दुष्मदीर्घं^{१२} इन्द्रपानम्
 इन्द्रेण पातयन्^{१३} इकः इकायाः भूम्वाः संभृतं^{१४} वम्^{१५} ऊर्मि सोमाख्यं^{१६} वं रसे प्रथमं पुरा
 अकुण्वत अभिषवण्यवनादिभिः समस्तुर्वत^{१७} अद्य इदानीं^{१८} वचम् अपि वः दुष्मदीर्घं^{१९} तम्
 ऊर्मि^{२०} वनेम संमजेमहि। कीदृशम्। शुचिं क्रुद्धम्^{२१} अरिप्रं पापरहितं^{२२} घृतपुषं घृष्टिलक्षणमुदकं
 सिञ्चन्तं^{२३} मधुमन्तं मधुररसोपेतम्। एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशुहेमा।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयति तमस्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तमम् । वः । अपाम् । नपात् । अद्य । आशुहेमा ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयति । तम् । अस्याम् । देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

हे आपः एतत्संज्ञका देवाः वः दुष्मदीर्घं मधुमत्तमं रसवत्तमं तमूर्मि प्रसिद्धं सोमाख्यं
 रसम् आशुहेमा शीघ्रगतिः अपां नपात् एतदाख्यो देवः अवन्तु पालयतु। इन्द्रः यस्मिन्

१. ख-स-त-न-स-अंतरिक्षान् सकाशात्। २. ख-न-स-यदनुवाः। ३. ख-व-व-स्वस्तिभिः
 कृत्वाणैः। ४. व-स-सदा सर्वदा पात। ५. ख-त-न-व-व-‘सोमाख्यं...तमूर्मि’ नास्ति।

ऊर्मौ वसुभिः वासकैर्देवैः सह मादयाते माघेत् अद्य अस्मिन् दिने देवयन्तः देवकामा वयं
वः शुष्मदीपं तम् ऊर्मिम् अद्याम् प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः । स्वधया । मर्दन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पाथः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुभ्यः । हव्यम् । घृतवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः शतं बहुनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ताः स्वधया स्वकार्यभूतेनाग्नेन
मर्दन्तीः जनान् मादयन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमाना आपः देवानाम् इन्द्रादीनां पाथः स्थानम्
अपि यन्ति प्रविशन्ति । ताः तादृश्य आपः इन्द्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि न
मिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अध्वर्यवः यूयं सिन्धुभ्यः ताम्योऽद्भ्यः घृतवत्
उपस्तरणमिषारणलक्षणाज्वयुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिर्मिराततान याम्य इन्द्रो अर्दद्रातमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

याः । सूर्यः । रश्मिर्भिमिराततान । याम्यः । इन्द्रः । अर्दत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

सूर्यः देवः याः अपः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः आततान विस्तारयति । सूर्यो हि
रश्मिभिरुदकसारमाहाव वर्षतीत्यर्थः । याम्यः अद्भ्यश्च ऊर्मिम् । अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्यं
गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् इन्द्रः अपि अर्दत् वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति हे
सिन्धवः आपः ते यूयं नः अस्मभ्यं वरिवः धनं धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुवन्देन
समानाधिकरणत्वात् पुल्लिङ्गत्वम् । हे अग्नेदेवताः यूयं सर्वदा नः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥ १४ ॥

‘ऋभुक्षणः’ इति चतुर्कचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैलोक्यभुदेवताकम् । अन्त्याया
विक्रयेण विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋभुक्षण आर्भवंमन्था वैश्वदेवी वा’ इति ।
दशमेऽहनि वैश्वदेवस्य आर्भवनिविधानम् । सूच्यते हि—‘ऋभुक्षण इत्यार्भवम्’ (आश्व. औ.
८. १२) इति ॥

ऋभुक्षणे वाजा मादर्यध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः कर्तवो न यातां विभ्वो रथं नयं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादर्यध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । कर्तवः । न । याताम् । विभ्वः । रथम् । नयम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणेनृणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ‘ऋभुक्षणे वाजाः’ इति बहु-
वचनेन ऋभवस्यैव गृह्यन्ते । हे ऋभुक्षणे वाजाः नरः नेतारः मघवानः धनवन्तः पूर्वभूता हे
ऋभवः यूयम् अस्मे अस्मासु स्थितेन सुतस्य अभिपुत्रेण सोमेन मादर्यध्वं तुला भवत । न इति

संप्रत्यये । इदानीं ^१वातां गच्छतां ^२वः युष्मदीषाः ^३ऋतवः कर्मणां कर्तारः ^४विभ्वः विभवः समर्था
अथाः ^५अवांचः अवाञ्छोऽस्मदभिमुखाः सन्तः ^६नर्दे मनुष्याहितं ^७रथं युष्मदीषम् ^८आ
^९वर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋमुर्ऋभुभिरभि वः साम विभ्वो विभुभिः शर्वमा शर्वांसि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुयेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । साम । विऽम्बः । विभुऽभिः । शर्वमा । शर्वांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुयेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः ^१ऋभुभिः युष्माभिरवम् ^२ऋभुः । उक्त भवन्तीषुभवः । सन्तः ^३विभुभिः
युष्माभिः ^४विभ्वः विभवश्च सन्तः ^५शर्वांसि शत्रूणां बलानि ^६शवसा युष्मदीयेन बलेन
^७अभि ^८स्वाम अभिभवेम । तथा ^९वाजसातौ संप्राप्ते ^{१०}वाजः एतसंज्ञकऋभुः ^{११}अस्मानवतु
पालयतु । अपि च ^{१२}युजा महाबभूतेन ^{१३}इन्द्रेण ^{१४}वृत्रं शत्रुं वयं ^{१५}तरुयेम हनाम । प्रायेणर्मवोऽपिन्द्रेण
सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वो अर्य उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वो ऋभुक्षा वाजो अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्यम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरऽताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽम्बो । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्यम् ॥ ३ ॥

^१ते तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च ^२पूर्वीः बह्विरस्मच्छत्रुमेनाः ^३शासा शासनेन स्वकीयशाखा ।
षट् । विश्वस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुषवाची । तेन ^४अभि ^५सन्ति अभिभवन्ति ।
^६चिद्धि इतीमौ पूरणौ । किञ्च ^७उपरताति ॥ सप्तम्या लुक् ॥ उपरैः उपलैः पाषाणसदृशैरायुधैस्तावते
विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् ^८विश्वान् समस्तान् ^९अर्यः अस्मिच्छत्रून् ^{१०}वन्वन् हिंसन्ति ।
^{११}विभ्वा ^{१२}ऋभुक्षाः ^{१३}वाजः एतसंज्ञका ऋभवश्च ^{१४}इन्द्रः च ^{१५}अर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः ^{१६}शत्रोः
संबन्धि ^{१७}नृम्यं बलं ^{१८}मिथत्या । मेथतेरिदं रूपम् । मिथतिहिंसा । तथा ^{१९}वि ^{२०}कृणवन् विकुर्वन्तु ।
विनाशयन्तिवत्यर्थः ॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इयं वसवो ददीरन्यूर्य पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नू । देवामः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सऽजोषाः ।

सम् । अस्मे इति । इयम् । वसवः । ददीरन् । यूर्यम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे देवामः देवाः शीतमाना ऋभवः यूर्यं ^१यु अद्य ^२नः अस्मभ्यं ^३वरिवः धर्मं ^४कर्तव्यं
कुरुत प्रयच्छत । तथा ^५विश्वे सर्वे ऋभवो यूर्यं ^६सजोषाः सह प्रीयमाणाः सन्तः ^७नः अस्मा-
कम् ^८अवसे रक्षणाय ^९भूत भवत । अपि च ^{१०}वसवः प्रसास्या ऋभवः ^{११}इयम् अद्यम् ^{१२}अस्मे
अस्मभ्यं ^{१३}सं ^{१४}ददीरन् संप्रयच्छेयुः । हे ऋभवः यूर्यम् अस्मान् सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥ ॥ १५ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैलोक्यभगवताकम् । तथा चानु-
क्रान्ते—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रऽज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिऽविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वज्री । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रकास्यतमो यासामपां ताः । ‘सलिलस्य ।
अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य ‘मध्यात् माध्यमिकाद्’ स्थानात्’ यन्ति गच्छन्ति । कीदृशः ।
‘पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः ‘अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । ‘वज्री वज्रभृत् ‘वृषभः कामानां
वर्षिणा ‘इन्द्रः ‘याः निरुद्धा अपः ‘रराद लिखति’ ‘देवीः देव्यः ‘ताः ‘आपः ‘इह अस्मिन्
प्रदेशे स्थितं ‘मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो दिव्या उत वा सर्वन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । सर्वन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयम्ऽजाः ।

समुद्रऽर्थाः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

‘वा ‘आपो ‘दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति । ‘उत ‘वा अपि च याः आपः नद्यादि-
गताः सत्यः ‘सर्वन्ति गच्छन्ति । याश्च ‘खनित्रिमाः खननेन निर्वृताः । ‘उत ‘वा अपि च
‘याः ‘स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः ‘समुद्रार्थाः’ । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः
समुद्रार्थाः । ‘शुचयः दीप्तियुक्ताः ‘पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति । ‘ता ‘आपः ‘मामवन्तु इति ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानुते अवपश्यञ्जनानाम् ।

मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानुते इति । अवऽपश्यन् । जनानाम् ।

मधुऽश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

‘वरुणः ‘यासाम् अपां ‘राजा स्वामी ‘मध्ये मध्यमलोके ‘याति गच्छति । किं कुर्वन् ।
‘जनानां प्रजानां ‘सत्यानुते सत्यं चानृतं च ‘अवपश्यन् । जानश्चित्यर्थः । ‘याः आपः ‘मधु-
श्चुतः रसं क्षरन्त्यः ‘शुचयः दीप्तियुक्ताः ‘पावकाः शोधयिष्यः । ‘ता ‘आपः देव्यः
‘मां रक्षन्ति च ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यास्रजं मदन्ति ।

वैश्वानरो यास्वभिः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

यामु । राजा । वरुणः । यामु । सोमः । विश्वे । देवाः । यामु । ऊर्जम् । मर्दन्ति ।

वैश्वानरः । यामु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अयन्तु ॥ ४ ॥

अपां वराजा वरुणः वयामु अप्पु वर्तते । सोमः वयामु अप्पु वर्तते । यामु अप्पु स्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जम् अन्नं मर्दन्ति । वैश्वानरः अग्निः यामु प्रविष्टः । ताः आपः देव्यः इह स्थितं मामवन्तु ॥ १६ ॥

‘आ मां मित्रावरुणा’ इति^१ चतुर्थं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थम् । चतुर्थ्यतिजगती व्यूहेन शकरी वादितस्तिस्रो जगत्सः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमिका—‘आ मां मैत्रावरुणाग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुति-जगत्समन्वयातिजगती शकरी वा’ इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्युचं विषादिहरणे विनिवोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विऽश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।
अजकाऽवम् । दुऽदृशीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् इह अस्मिँल्लोके माम् आ रक्षतम् आभि-
मुख्येन पालयतम् । कुलाययत् । कुलायं स्थानम् । तत्कुर्वत् विश्वयत् विशेषेण वर्धमानं विषं
नः अस्मान् आ आभिमुख्येन मा गन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा अजकावम् । अजका
नाम रोगविशेषः । तद्वत् दुर्दृशीकं दुर्दर्शनं विषं तिरो दधे तिरो धत्ताम् । नश्यद्विश्वयर्थः ।
तथा तसरुः छद्मगामी । जिह्वागः सर्प इत्यर्थः । मां पथेन पादभवेन रपसा । रपिः शब्दकर्मा ।
शब्देन मा विदत् न जानातु ॥

यद्विजामन्यरुषि वन्दनं मुर्वदष्टीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । मुर्वत् । अष्टीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।
अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ २ ॥

वन्दनम् एतत्संज्ञकं यत् विषं विजामन् विविधजन्मनि परुषि वृक्षादीनां पर्वणि
युवत् उज्ज्वलम् । यच्च विषम् अष्टीवन्तौ जानुनी कुल्फौ गुल्फौ च परि देहत् । ‘दिह
उपचये’ । उपचितं कुर्यात् । अग्निः देवः शोचन् दीप्यमानः सन् इतः अस्माज्जनात् तत्
विषम् अप बाधताम् अपहन्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. स-त१-२-स१-सकः सोमः; स-त३-४-स२-सकः सोमः । २. स-प-स-त३-न-भ-स-
मित्रेति । ३. स-त-न-भ-छद्मगामी; स-आगामी । ४. त-मा । ५. स-कुल्फौ यु; स-गुल्फौ
कुल्फौ; स-त३-४-न-भ-स-गुल्फौ युती; त२-कुल्फौ गुल्फे ।

यच्छल्ललौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पथेन रपसा विदत्सरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्ललौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदत् । सरुः ॥ ३ ॥

यत् विषं यश्चल्ललौ एतत्संज्ञके वृक्षे भवति । यत् विषं नदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादु-
र्भवति । परि इति पञ्चमर्थानुवादी । योषधीभ्यः सकाशात् यत् विषं जायते उत्पद्यते ।
विश्वे सर्वे देवाः यत् विषम् इतः अस्माज्जनादेशाद्वा निः सुवन्तु निःशेषेण प्रेरयन्तु ।
मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः । प्रऽवतः । निऽवतः । उतऽवतः । उदन्ऽवतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

याः नद्यः प्रवतः प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः निवतः निम्नदेशे गच्छन्त्यः । याः उद्वतः
उन्नतदेशे गच्छन्त्यः । याः उदन्वतीः उदन्वत्य उदकयुक्ताः । अनुदकाश्च उदकरहिताश्च याः
नद्यो यान्ति । पर्यसा उदकेन पिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमानाः ताः
तादृश्यो नद्यः अस्मभ्यम् अशिपदाः शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वत्यः सत्यः शिवाः
कल्याण्यः भवन्तु । अपि च सर्वाः ताः नद्यः अशिमिदाः शिमिर्वधकर्मा । अहिंसाप्रदाः
भवन्तु ॥ १७ ॥

‘आदित्यानाम्’ इति तृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते
च-‘आदित्यानां तृचमादित्यं तु’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पक्षौ ‘आदित्या-
नामवसा’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च-‘आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः’
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । आदित्यग्रहस्यैवानुवाक्या । सूत्रितं च-‘आदित्यानामवसा नूतनेन
होता यक्षदादित्यान्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शमऽतमेन ।

अनागाऽत्वे । अदितिऽत्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

१. श-प्रवतः प्रकर्षेण बह्व्यः निवतः । २. ख-स-त-न-भ-श-‘या निवतो.....उन्नतदेशे
गच्छन्त्यः’ नास्ति; च-या निवतः नौचैर्गच्छन्त्यः उद्वतः या ऊर्ध्वं गच्छन्त्यः ।

‘आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेकसंज्ञकानां देवानाम्’ ‘अथवा रक्षणेन । नहेनुभूतेमेवार्थः ।
 ‘नूतनेन अद्यतनेन’ शतमेन । शं मुष्मम् । अतिशयेन तत्करणेन ‘क्षमेणा । क्षमेति गृह्णामीत्यम् ।
 गृहेण ‘मञ्जीमहि वयं संगण्ठेमहि ।’ ‘तुरामः तुरास्वरिता आदिष्वः’ ‘ओषमाणाः अस्म-
 दीषामि स्तोत्राणि शृण्वन्तः’ ‘यज्ञं यष्टारम्’ ‘ह्रस्वं जनम्’ ‘अनाशास्त्रे अनपराधे च’ ‘अदितिश्च
 अदीनत्वे’ च’ ‘दधतु स्थापयन्तु ॥

‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादिष्वग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आदित्यासो अदिति-
 मादयन्तामिति नैतं ग्रहसीधेत हूयमानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवन्स्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवन्स्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥

‘आदित्यासः आदित्या देवाः’ ‘अदितिः तेषां माता च । यद्वा अदिति रिति देवविशेषणम् ।
 अदिति रदितयोऽदीनाः । ‘रजिष्ठाः अतिशयेनर्जवः’ ‘मित्रो’ ‘अर्यमा’ ‘वरुणः चैतत्संज्ञकाः’ ‘माद-
 यन्तां तृप्ताः सन्तु ।’ ‘भुवनस्य सर्वस्य जगतः’ ‘गोपाः रक्षका एवभूता देवाः’ ‘अस्माकं’ ‘सन्तु ।
 अस्माकमेव रक्षका भवन्तिवत्यर्थः ।’ ‘अद्य अस्मिन् दिने’ ‘नः अस्माकम्’ ‘अवसे रक्षणाय’ ‘सोमम्
 अस्माभिरभिषुतं’ ‘पिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरग्निना तुष्टुवाना युयं पात स्वस्तिमिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अग्निः । अग्निना । तुष्टुवानाः । युयम् । पात । स्वस्तिमिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

‘आदित्याः अदितेः पुत्राः’ ‘विश्वे सर्वे द्वादशसंज्ञका अकाः’ ‘विश्वे’ ‘मरुतश्च सर्वे एकोन-
 पञ्चाशत्संज्ञकेष्वेताश्च’ ‘विश्वे’ ‘देवाश्च’ ‘विश्वे’ ‘ऋभवश्च’ ‘इन्द्रः’ ‘अग्निः’ ‘अग्निना अग्निनावेतत्संज्ञका
 एवभूता ये देवाः’ ‘तुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः’ ‘युयं’ ‘सदा सर्वदा’ ‘नः
 अस्मात्’ ‘स्वस्तिमिः कल्याणैः’ ‘पात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

‘आदित्यासो अदितयः’ इति तृचामकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थे त्रैदुभमादित्यदेवताकम् ।

‘आदित्यासः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विविचोगः ॥

आदित्यासो अदितयः स्वाम् पूदैवत्रा वसवो मर्त्यत्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्वाम् । पूः । देवऽत्रा । वसवः । मर्त्यऽत्रा ।

सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

१. स्व-व-न-म-‘देवानां’ नास्ति । २. स्व-म-‘च’ नास्ति; म-त-न-व- वा । ३. म-त-न-
 ३. म-अदीनत्वेन; म-अदितिर्वेन च ।

हे ५आदित्याः आदित्या देवाः ॥ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिम आदित्याः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ष्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वयम् ५अदितयः अक्षयवर्णीयाः ५स्याम भवेम । ५देवत्रा देवेषु ५वसवः वासका देवा युष्मदीयं ५पूः पालनं ५मर्त्यत्रा मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे ५मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ५सनन्तः युवां संभजन्तो वयं ५सनेम युवाभ्यां दत्तं धनं संभजेमहि । हे ५द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं ५भवन्तः ५भवेम भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तर्नयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमन्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तर्नयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ॥ २ ॥

५मित्रः ५वरुणः अहर्निशाभिमानिनौ देवावेतदाद्याः सर्वं आदित्याः ५नः अस्मभ्यं ५तत् प्रसिद्धं ५शर्म सुखं ५ममहन्त । मंहतिदानकर्मा । ददतु । ५गोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः ५तोकाय अस्मदीयाय पुत्राय ५तर्नयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः ५वः युष्मदीया वयम् ५अन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् ५एनः पापं ५मा ५भुजेम मा भुक्त्वन्तः स्याम । हे ५वसवः वासका देवाः ५यत् येन युष्मदप्रियेण कर्मणा ५चयध्वे यूयमस्मान्नाशयत ५तत् तादृशं कर्म वयं ५मा ५कर्म मा कार्प्यं ॥ लुङि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना छेलोपः ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियाणाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयाणाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । समनसः । जुषन्त ॥ ३ ॥

५तुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः ५अङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः ५इयानाः सवितारं याचमानाः सन्तः ५सवितुः प्रेरकस्य ५देवस्य संबन्धि ५रत्नं रमणीयं यद्दानं ५नक्षन्त आभुवन्त । उत्तरार्धगततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राप्यादिष्यते । ५यजत्रः यजनशीलः ५महान् प्रभूतः ५पिता ५च वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । ५विश्वे सर्वे ५देवाः ५समनसः समानमनस्काः ५तत् तादृशं रत्नं ५नः अस्मान् ५जुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥१९॥

'प्र द्यावा यज्ञैः' इति तृचालम्कं विश्वं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैदुमं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते च—'प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं द्यावापृथिव्यनिविदानम् । सूत्रितं च—'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' (आश्व. औ. ८. ८) इति । द्यावापृथिव्ये पशौ वपापुरोडाशयोः 'प्र द्यावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्वे' (आश्व. औ. ३. ८) इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सवार्ध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे कवयो गुणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । युजैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सुऽबाधैः । इति । बहूनी इति । यजत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवयः । गृणन्तः । पुरः । महीं इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

यजत्रे यजनीये वृहती वृहत्या महत्या द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्या यजत्रे यज्ञे नमोभिः
स्तोत्रैर्ब्राह्म स्तोत्रा मबाधः बाधामहितः । कृत्रिजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । प्र पूर्वजे प्रकथेन स्मार्तिम् ।
महीं महत्या देवपुत्रे देवाः पुत्रा यवोस्ते । ते चिद्धि तादृशौ स्वयपि द्यावापृथिव्या पूर्व
पुरातनाः कवयः गृणन्तः स्तुवन्तः पुरः दधिरे पुरस्तात् स्वापयामासुः ॥

आग्रयणे द्यावापृथिव्यैककपालस्व 'प्र पूर्वजे' इति वाज्या । सूत्रितं च—'महीं द्याः पृथिवी
च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सदेने क्रतस्य ।

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीऽभिः । कृणुध्वम् । सदेने इति । क्रतस्य ।

आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वां । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं नव्यसीभिः नवतराभिः गीभिः स्तुतिरूपानिर्वाग्भिः क्रतस्य
यज्ञस्य सदेने स्थानभूते पूर्वजे पूर्व प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्या
प्र कृणुध्वं पुरस्कृत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या युवां दैव्येन देव-
संबन्धिना जनेन सह नः अस्मानभि आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते ।
वां युवयोः वरूथम् अस्मान्निर्वर्णीयं महि महत् । बह्वनमस्तीति शेषः । तद्वनमस्त्वयं
दीवतामित्यर्थः ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुणि द्यावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वां । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरुणि । द्यावापृथिवी इति । सुदासे ।

अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

उतो हि अपि च सत्तु हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या वां युवयोः सुदासे शोभन-
हविर्दानाय यजमानाय देवाय पुरुणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति भवन्ति ।
तेषां मध्ये वत् धनम् अस्कृधोयु । कुपको हस्वः । अहस्वमनन्वम् असत् भवेत्तदन्वम् अस्मे
अस्मान्धं धत्तं प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्या यूयं युवां नः अस्मान् सर्वदा कृपायैः पात
पालयतम् ॥ ॥ २० ॥

'वास्तोष्यते' इति वृत्तात्मकमेकविंशं सूक्तं वासिष्ठस्यार्थं त्रेदुनं वास्तोष्यत्वम् । तथा वानु-
क्रम्यते—'वास्तोष्यते वास्तोष्यत्वम्' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्यते' इति चतसृभिः
प्रत्युचं ब्रह्मणः । सूत्रितं च—'वास्तोष्यते प्रति जानीहस्मानिति चतसृभिः प्रत्युचं कृत्वा' (आश्व.
श्रौ. २. ९. ९) इति ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीहिस्मान्स्वविशो अनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽआवेशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नः अस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच्च भव । किञ्च वयं त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि यत् धनं नः अस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नः अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकरः भव । चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वेभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽइव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं नः अस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्थाययिता प्रवर्धकः एधि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक एते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वेभिः अश्वैश्च सहिताः अजरासः जरारहिताः स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नः अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते अग्रमया संसदा ते सखीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तोः । पते । अग्रमया । सम्ऽसदा । ते । सखीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव अग्रमया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या एते त्वया देवया संसदा स्थानेन सखीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नः अस्मदीयं धनं पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते युयं त्वं नः अस्मान् सर्वदा कल्याणेः पात पाहि ॥ ॥ २१ ॥

‘अमीवहा’ इत्यर्थं इति शंसं सूक्तम् । आद्या गावत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीय स्तिस उपरिष्टादृह्यः । ‘न्यष्टका चतुर्विंशदशकी बृहती’ इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका षिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गावत्री षोष्वात्युपरिष्टादृह्याद्योऽनुष्टुभः प्रस्थापिन्य’ उपनिषत् इति । गतो विनिर्भोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं तदिह किञ्चयते—‘वयस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्नमाचरन् । प्रविवेशाय तं तत्र आ नदन्नभ्य-

वर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं ददृमुद्यनम् ॥ यदुर्जुनेति च द्वाभ्यां सारमेयिण्या कस्यपुपुत् । एवं प्रस्थापयामास जनमन्त्रं च वारुणम्' (बृहदे. ३. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरोच-
माहुः—'आमां प्रस्थापिनित्रं' तु कथाम् परिकल्पयते । वसिष्ठमुच्यतेऽज्ञार्थी विरात्रालम्बभोजनः ।
अतुर्वरात्रौ चौबोध्यं वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोडागारे' प्रवेष्टाय पालकश्चादिमुच्यते । यदुर्जुनेति सारमे-
यदत्तं च जज्ञाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥ १ ॥

हे ^१वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संज्ञक देव ^२अमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकम्बं ^३विश्वा विश्वानि बहुनि ^४रूपाण्याविशन् प्रविशन् । 'यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेवता विशाति' (निरु. १०. १७) इति यास्कः । ^५नः अस्माकं ^६सखा मित्रभूतः ^७सुशेवः सुहु सुलकरः ^८एधि भव ॥

यदुर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त क्रष्टय उप सक्केषु बप्सतो नि पु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽइव । भ्राजन्ते । क्रष्टयः । उप । सक्केषु । बप्सतः । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

हे ^१अर्जुन खेत हे ^२सारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्याः कुलोद्भव हे ^३पिशङ्ग केपु-
चिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैर्बभूत हे शुनक त्वं ^४दतः दन्तान् ^५यत् यदा ^६यच्छसे विवृणोषि । अस्मान्
ददृमुत्त्यर्थः । तदानीं ^७वीव ^८भ्राजन्त ^९क्रष्टयः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा ^{१०}उप अस्मात्समीपे
^{११}बप्सतः भक्षयतस्तव दन्ताः ^{१२}सक्केषु सक्कासु भासन्ते । सक्काशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः ^{१३}।
तथानूतस्त्वमिदानीं ^{१४}सु सुहु ^{१५}नि ^{१६}स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥

हे ^१पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः । तादृग्भूत हे ^२सारमेय त्वं ^३स्तेनम् ।
प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं ^४तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं ^५वा ^६राय गच्छ । ^७दुच्छुनस्त-
^८स्तोतृन् अस्मान् ^९किं ^{१०}रायसि गच्छसि । ^{११}अस्मान् ^{१२}दुच्छुनायसे किं वायसे । ^{१३}नि ^{१४}पु ^{१५}स्वप
अस्मन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं सक्करस्य दर्दहि त्वं दर्दतु सक्करः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु स्वप ॥ ४ ॥

१. अनु. भा. ७. ५५—प्रस्थापिनीत्यर्थः । २. ख-कोडागारे; घ-गोडागारे; अनु. भा. ७. ५५-
कोडागारः । ३. ख-भ-हारकः । ४. घ- ददृमुदेकवाचीः ।

त्वम् । सुकरस्य । ददृहि । तव । ददतु । सुकरः ।

स्तोतुन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ४ ॥

हे सारमेय ^१त्वं ^२सुकरस्य वराहस्य । द्वितीयायै षष्ठी । ^३ददृहि विदारय । ^४सुकरः अपि ^५तव ^६ददतु विदारयतु । युवयोर्नित्यवैरित्वात्^१ । अस्मान् मा दशेत्यर्थः । स्तोतुन् इत्यर्धर्चः पूर्वस्या-
मृचि व्याख्यातः ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विश्वपतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

हे सारमेय ^१माता त्वदीया जननी ^२सस्तु स्वपतु । ^३पिता च ^४सस्तु । ^५आ सारमेयो भवान् ^६सस्तु । ^७विश्वपतिः जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही ^८सस्तु । ^९सर्वे ^{१०}ज्ञातयः बन्धवोऽपि ^{११}ससन्तु स्वपन्तु । ^{१२}अभितः परितः स्थितः ^{१३}अयम् अपि सर्वः ^{१४}जनः ^{१५}सस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्य तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

^१यः जनः ^२आस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति ^३यश्च ^४चरति गच्छति ^५यश्च ^६जनः ^७नः अस्मान् ^८पश्यति एवंभूतानां ^९तेषां जनानाम् ^{१०}अक्षाणि इन्द्रियाणि ^{११}सं ^{१२}हन्मः संहनाम । संहतिर्निमील-
नम् । निमीलयामेत्यर्थः । ^{१३}इदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं ^{१४}हर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं ^{१५}यथा
निश्चलं भवति ^{१६}तथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्तिवत्यर्थः ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेन सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उतऽआचरत् ।

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

^१सहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः ^२वृषभः कामानां वर्धिता ^३यः सूर्यः ^४समुद्रात् अम्बुधेः सकाशात् ^५उदाचरत् उदागच्छति ^६सहस्येन अभिभवित्रा ^७तेन सूर्येण ^८वयं स्तोतारः ^९जनान् सर्वान् ^{१०}नि
^{११}स्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

प्रोष्ठेश्या ब्रह्मेश्या नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

क्षियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेऽशयाः । वयोऽशयाः । नारीः । याः । तृणऽशीवरीः ।

क्षियः । याः । पुण्यऽगन्धाः । नाः । सर्वः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

१याः बाह्वयः १नारीः नार्यः क्षियः 'प्रोष्ठशयाः प्राङ्मुखे' शयानाः । याः 'वयोशयाः । वयं बाह्वयम् । तस्मिन् शयानाः । याः 'तत्परीवरीः तल्पशयाः' । १याः 'क्षियः' १पुण्यगन्धाः मङ्गल्य-गन्धाः । १ताः तारशीः १सर्वाः स्त्रीः १स्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्युक्त्वं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्वर्ग मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिदशः । तथा चानुक्तान्तं—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाया एकादश द्विपदा' इति । दुसरात्र चतुर्थेऽह्न्याग्नि-मारुते शक्य इदं मारुतनिविद्यालम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नरः' (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अथा स्वक्षाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । मऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अथा । सुऽअक्षाः ॥ १ ॥

१व्यक्ताः काम्निवृक्ताः १नरः तेनारः १सनीळाः समानौक्यः १रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः १मर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः १अथ अपि च १स्वक्षाः क्षोभनवाहाः १ईम् इमे एवंभूताः १के भवन्तीति रूपातिशयादपिराज्येणाह ॥

नकिंशेषां जनृषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एयाम् । जनृषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

१एषां मरुतां १जनृषि जन्मानि १नकिर्हि १वेद कश्चिदपि न क्लृप्त जानाति । १ते तादृशा मरुतः १मिथः परस्परं १जनित्रं रुद्रपृश्निभ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म १अङ्ग १विद्रे स्वयमेव विदन्ति ॥

अभि स्वपृश्निमिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपृश्निः । मिथः । वपन्त । वातऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृधन् ॥ ३ ॥

मरुतः १स्वपृश्निः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः १मिथः परस्परम् १अभि १वपन्त संगच्छन्ते । अपि च १वातस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दाद्यमानाः १श्येनाः । 'श्येह गतौ' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । बह्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्वद्वच्छन्तः । १अस्पृधन् । परस्परं रूपसौम्यार्थादिभिः स्पृधन्ते ॥

एतानि धीरं निण्था चिकेत पृश्निर्यदूधो मही जभार ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्था । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊधः । मही । जभार ॥ ४ ॥

१धीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः १निण्था निण्थानि श्वेतवर्णानि १एतानि मरुदात्मकानि भूतानि १चिकेत जानीयात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । १मही महती १पृश्निः मरुतां जननी १यत् धानि मरुदात्मकानि भूतानि १ऊधः ऊधमन्तरिक्षे स्वकीये जले वा १जभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वेषु संबन्धः ॥

सा विट् सुवीरा मरुद्भिस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा । विट् । सुवीरा । मरुत्ऽभिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृम्णम् ॥ ५ ॥

१सा १विट् सा प्रजा मरुतः परिचरति । सा प्रजा १मरुद्भिः हेतुभिः १सनात् चिरात् १सहन्ती
१ज्ञानमिभवन्ती १नृम्णं धनं बलं वा १पुष्यन्ती लभन्ती १सुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता १अस्तु भवतु ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिष्ठा ओजोभिर्गुः ॥ ६ ॥

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्ऽमिष्ठाः । ओजःऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

मरुतः १यामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेशं १येष्ठाः यातृत्वा अतिज्ञयेन गन्तारः १शुभा अलंकारेण
१शोभिष्ठाः अतिज्ञयेन शोभायुक्ताः १श्रिया कान्त्या १संमिष्ठाः संगच्छमानाः १ओजोभिः बलैः १उग्राः
उद्वृणाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गणस्तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अध । मरुत्ऽभिः । गणः । तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकम् १ओजः तेजः १उग्रम् १ उद्वृणं १ भवतु । १शवांसि युष्मदीयानि
बलानि १स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहतंग्यानि भवन्तु । १अध अपि च १मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः
१तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः कुष्मी मनांसि धुनिर्धुनिरिव शर्वस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रः । वः । शुष्मः । कुष्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिःऽइव । शर्वस्य । धृष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १शुष्मः बलं १शुभ्रः सर्वतः शोभमानम् । किंच वः १मनांसि
१कुष्मी संग्रामेषु क्षत्रहिनार्यं क्रोधनशीलानि । १धृष्णोः धर्षणशीलस्य १शर्वस्य बलवतो युष्मदीयस्य
गणस्य १धुनिः वृक्षादीनां कम्पयितुं वेगः १मुनिरिव । मननात् १मुनिः स्तोता । स यथा
बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिष्टुं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्नः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिष्टुम् । मा । वः । दुःऽमतिः । इह । प्रणङ् । नः ॥ ९ ॥

[हे मरुतः १सनेमि पुराणं १दिष्टुम् आयुधम् १अस्मत् अस्मत्तः १युयोत पृथक्कुरुत । १वः
युष्मदीया १दुर्मतिः क्रूरमतिः १इह अस्मिन् कर्मणि १वः अस्मान् १मा १प्रणङ् मा व्याप्नोतु ॥]

प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥

[हे १मरुतः १तुराणां क्षत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा १वः युष्माकं १प्रिया प्रियेण १नाम नाम्ना
१आ १हुवे आहूयामि । १यत् वेदानेन १वावशानाः कामयमानाः सन्तः १तृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥] ॥ २३ ॥

१. ख-न-समुद्वृणं; घ-उग्रं समुद्वृणं । २. ख-घ-न-कम्पयितुं वेगः; ऋत-१-३-४-न-न-कम्पयितु-
वेगः; त-२-कम्पयितुवेगः; स-कम्पयितु वेगः । ३. ख-मनसत्; ऋत-न-मनसान्; घ-मनसा ।

स्वायुधाम इष्मिणः मुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

सुऽआयुधामः । इष्मिणः । मुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

व स्वायुधामः स्वायुधाः शोभनाकाः । इष्मिणः गन्तारः । मुनिष्काः शोभनाकाः । उत अपि च । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि । शुम्भमानाः स्वयमेव शोभयन्ती मरुत एवंभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पशौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां न हिरं मरुतः' (आश. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसारं आयुञ्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुची । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिभ्यः ।

ऋतेन । सत्यम् । ऋतऽसारं । आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

हे मरुतः शुचीनां शुचीनां वः युष्माकं शुची शुचीनि हव्या हव्यानि हवीषि भवन्तु । शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं शुचिं शुद्धम् अध्वरं वारं हिनोमि अहं प्रेरयामि । ऋतसारः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुतः ऋतेन सत्येनैव सत्यम् आबन् गच्छन्ति । कीदृशाः । शुचिजन्माः शोभनजननाः शुचयः दीप्यमानाः पावकाः शोधकाः । एवंभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसेष्वा मरुतः स्वादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिमीं रुचाना अनु स्वधामायुर्वैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । आ । मरुतः । स्वादयः । वः । वक्षःसु । रुक्माः । उपशिश्रियाणाः ।

वि । विद्युतः । न । वृष्टिमीं । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुर्वैः । र्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

हे मरुतः अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु स्वादयः अलंकारविशेषाः आ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुरुक्माः सुष्ठु रोचमाना हाराः वः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् उपशिश्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः वृष्टिभिः वर्षैः सार्धं विद्युतो न तद्वितो यथा रुचानाः रोचमानाः तादृक्ता यूयम् आयुर्वैः मेघतादृगैः स्वधाम् उदकम् अनु वरच्छमानाः प्रवच्छन्तः वि परयेति शेषः ॥

गृहमेधीये 'प्र बुज्या वः' इति प्रधानस्य वाज्या । सूत्रितं च—'प्र बुज्या व ईरते महांसि' इति पुष्टिमन्तौ विराजौ संवाज्ये' (आश. श्रौ. २. १८) इति ॥

प्र बुज्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुज्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीयाणि बुज्या बुज्यान्त्यन्तरिक्षे भवानि महांसि तेवासि प्र ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यद्व्या मरुतः यूयं नामानि । पाम्

नमयन्तीति नामान्युदकानि । 'प्र'तिरध्वं वर्धयत । हे 'मरुतः' यूयं 'सहस्रियं' सहस्रसंख्याकं 'दम्यं' दमे गृहे भवं 'गृहमेधीयं' गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् 'पुतम्' पुतादृशं 'भगं' 'जुषध्वं' सेवध्वम् । एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते—'यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति' (तै. ब्रा. ३. २. ६. ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्या विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मधु रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्य आदभद्रावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइथ । इत्या । विप्रस्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मधु । रायः । सुवीर्यस्य । दात । नु । चित् । यम् । अन्यः । आऽदभत् । अरावा ॥ १५ ॥

'वाजिनः' हविरिक्षणास्त्रवतः 'विप्रस्य' मेघाविनो मम संबन्धिनः 'हवीमन्' हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे 'मरुतः' यूयं 'यदि' यस्मात् कारणात् 'स्तुतस्य' स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् 'इत्या' इत्थमनेन प्रकारेण 'अधीथ' अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं 'सुवीर्यस्य' शोभनपुत्रोपेतस्य 'रायः' रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । 'मधु' शीघ्रं 'दात' दत्त । 'अरावा' अरातिः शत्रुभूतः 'अन्यः' जनः 'यं' रायं 'नू' 'चित्' 'आदभत्' नैवाभिहन्वात् । तद्धन-मस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

'मरुद्भ्यः' क्रीळिभ्यः सप्तकपालम्' (तै. सं. १. ८. ४. २) इत्यस्य 'अत्यासः' इति याज्या । सूत्रितं च—'अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअञ्चः । यक्षऽदृशः । न । शुभयन्त । मर्याः ।

ते । हर्म्येऽस्याः । शिशवः । न । शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽक्रीळिनः । पयऽधाः ॥ १६ ॥

'अत्यासो' न अत्याः सततगामिनोऽश्वा इव 'स्वञ्चः' सुष्ठु गच्छन्तः 'ये' 'मरुतः' 'यक्ष-दृशो' न 'मर्याः' यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव 'शुभयन्त' शोभन्ते 'हर्म्येष्ठाः' हर्म्ये स्थिताः 'शिशवो' न कुमारा इव 'शुभ्राः' शोभमानाः 'वत्सासो' न वत्सा इव 'प्रक्रीळिनः' प्रकर्षेण क्रीडमानाः 'ते' मरुतः 'पयोधाः' पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुप्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः । अस्तु । सुप्नेभिः । अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

'मरुतः' नः अस्मभ्यं 'दशस्यन्तः' धनानि प्रयच्छन्तः 'सुमेके' सुरूपे 'रोदसी' छावा-पृथिव्यौ 'वरिवस्यन्तः' स्वमहिम्ना परयन्तः 'मृळन्तु' मृळयन्तु । अस्मान् सुप्तयुक्तान् कुर्वन्तु ।

अपि च हे 'वसवः वासका मरुतः' गोहा रावां मेघस्थानामुदकानां भक्षकः 'सृष्टा नृणां कवृणां हन्ता' वः युष्मदीयं 'वधः आयुधम्' 'आरे' अस्तु अस्मत्तो कुरे भवतु । युयमपि 'सृष्टेभिः सुसैः सुसैः सह' अस्मे अस्मात् 'नमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पर्वा 'आ वो होता' इत्येयानुवाक्या । मृश्रितं च—'आ वो होता जोहवीति मत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते नुराथ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति मत्तः मन्त्रार्ची गतिं मरुतो गृणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । मत्तः । मन्त्रार्चीम् । गतिम् । मरुतः । गृणानः ।

यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । सः । अद्वयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे 'मरुतः' 'मत्तः होतृवदने निष्कणोऽस्मदीयः' होता 'मन्त्रार्ची सर्वतो गमनशीलः' 'राति' स्वदीयं दानं 'गृणानः स्तुवन्' वः युष्मान् 'आ' जोहवीति वृषमाह्वयति । हे 'वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतः' वः होता 'ईवतः गच्छतः' व्यापारवतो यजमानस्य 'गोपाः' अस्ति युष्म-
दाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति 'मः' होता 'अद्वयावी मायारहितः सन्' वः युष्मान् 'उक्थैः' स्तोत्रैः 'हवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस्र आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अरुणे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे । सहः । सहस्रम् । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अरुणे । दधन्ति ॥ १९ ॥

'इमे ईदृशः' 'मरुतः' 'तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं' 'रामयन्ति' क्रीडयन्ति । 'इमे मरुतः' 'सहः सहसा बलेन' 'सहस्रः बलवतो जनान्' 'आ' नमन्ति । 'इमे मरुतः' 'वनुष्यतः' हिंसकात् पुरुषात् 'शंसं शंसकं स्तोत्रारं' 'नि' पान्ति नितरां पालयन्ति । 'अरुणे' हविरप्रवच्छते जनाय 'गुरु' महत् 'द्वेषः' अप्रियं 'दधन्ति' कुर्वन्ति ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुपन्त ।

अप वाधध्वं वृषणस्तमामि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुपन्त ।

अप । वाधध्वम् । वृषणः । तमामि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥

'इमे' 'मरुतः' 'रध्रं' 'चित्' समुद्रमपि जने 'जुनन्ति' प्रेरयन्ति । 'भूमिं' 'चित्' अमनशीलमपि द्रिद्रं 'जुनन्ति' प्रेरयन्ति । 'वसवः' वासका देवा युष्मान् 'यथा' 'जुपन्त' कामधेयम् हे 'वृषणः' कामानां वर्धितारः ते यूयं 'तमामि' अप 'वाधध्वं' नाशयत । अपि च 'अस्मे' अस्मभ्यं 'विश्वं' बहुलं 'तोकं' पुत्रं 'तनयं' पौत्रं च 'वक्ष्य' प्रवच्छत ॥ ॥ २५ ॥

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्ध्य रथ्यो विभागे ।

आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये यदी मुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दध्य । रथ्यः । वि॒ऽभागे ।

आ । नः । स्पार्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । मु॒ऽजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे १मरुतः १वः युष्माकं १दात्रात् दानात् १मा १निरराम वयं मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्तवान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे १रथ्यः रथवन्तो मरुतः १विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने १पश्चात् १मा १दध्य । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथमस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । १स्पार्हे स्पृहणीये १वसव्ये धनसमूहे यूयं १नः अस्मान् १आ १भजतन भागिनः कुरुत । हे १वृषणः वर्षितारो १मरुतः १वः युष्माकं १मुजातं शोभनजनं १यत् वसव्यम् १अस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । १ईम् इति पूरणः ॥

सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनांसः शूरा यद्द्विष्वोषधीषु विश्वु ।

अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । म॒न्युऽभिः । जनांसः । शूराः । यद्द्विषु । ओषधीषु । विश्वु ।

अध । स्म । नः । मरुतः । रु॒द्रियासः । त्रा॒तारः । भूत । पृत॒नासु । अर्यः ॥ २२ ॥

१यत् यदा १शूराः विक्रान्ताः १जनांसः जनाः १यद्द्विषु महतीषु १ओषधीषु १विश्वु प्रजासु च जेतव्यासु १मन्युभिः कोपैरेभिमानैर्वा १सं १हनन्त संगच्छन्ते १अध तदानीं हे १रुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे १मरुतः यूयं १पृतनासु युद्धेषु १अर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् १नः अस्माकं १त्रातारः १भूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्त्यानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साब्ध्वा मरुद्भिरित्सर्निता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पि॒त्र्याणि । उ॒क्त्यानि । या । वः । श॒स्यन्ते । पुरा । चि॒त् ।

म॒रुत्ऽभिः । उ॒ग्रः । पृत॒नासु । सा॒ब्ध्वा । म॒रुत्ऽभिः । इत् । स॒र्निता । वाज॑म् । अ॒र्वा ॥ २३ ॥

हे १मरुतः यूयं १भूरि भूरीणि बहूनि १पित्र्याणि अस्मात्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि १चक्र कृतवन्तो भवत । १पुरा १चित् पूर्वकालेऽपि १वः युष्माकम् १उक्त्यानि प्रशस्त्यानि वानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि श्चेति संबन्धः । १उग्रः ओजस्वी १पृतनासु युद्धेषु १मरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः १साब्ध्वा शत्रूणामभिभविता भवति । १मरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः १अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता १वाजम् अञ्जं १सर्निता संभक्ता भवति । बद्धा अर्वाश्चो वाजं युद्धं सर्निता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधृता ।

अपो येन सुभितये तरेमाघ स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मा । अस्तु । जनानाम् । यः । अमुरः । विऽधर्ता ।

अपः । येन । मुऽक्षितये । तरेम । अर्ध । स्वम् । ओकः । अभि । व । स्याम् ॥ २४ ॥

हे मरुतः मरुते अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मा मरुतु बलवान् भवतु । अमुरः प्रजावान् यः जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः । येन पुत्रेण वयं मुक्षितये सुष्ठु निवासाय अपः आनुवतः शत्रून् तरेम हिसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वैर्गान्धवः । अभ अभि च वः युष्मदीषा वयं स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् अभि स्याम अतिहेम ॥

तच्च इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वृनिनो जुषन्त ।

शर्मैन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वृनिनः । जुषन्त ।

शर्मैन् । स्याम् । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

पूर्वं व्याख्यातेष्वम् । अक्षराद्यस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मान्निवासाय पालयन्त ॥ २५ ॥

'मध्वो वः' इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं वैदुष्यं मरुदेवताकम् । 'मध्वः सप्त' इत्यनुकान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽह्न्याग्निमाकृत इदं माकृतनिबिडानम् । सूत्रितं च- 'मध्वो वो नाम स प्रत्यधेय्याग्निमाकृतम्' (आश्व. औ. ८. ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शर्वमा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदमी चिदुर्वी पिन्वन्त्युन्मं यदयामुग्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शर्वमा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदमी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयं मारुतं मरुत्संबन्धि नाम नामधेयं मध्वः मध्वो मादधितारः स्तोतारः यज्ञेषु योगेषु शर्वसा वलेन प्र मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । उप्यैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी बिस्तीर्णे रोदमी चित् सावायुधिष्वावपि रेजयन्ति कम्पयन्ति किंच उत्सं मेधं पिन्वन्ति वषन्ति उग्राः उग्राः यत् ये मरुतः अयासुः यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वैर्गान्धवः ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदयेषु बर्हिर्वा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदयेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गृणन्तं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि सुगवमाणा भवन्ति सन्तु अपि च यजमानस्य मन्म अभिमनं कामं प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽध्वयः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः

यूयं^१ पिप्रियाणाः प्रीयमाणाः सन्तः^२ अद्य अस्मिन् दिवसे^३ अस्माकं^४ विदधेषु यज्ञेषु^५ वीतये सोमस्य भक्षणाय^६ बर्हिः^७ बर्हिषि कुशमये^८ आ^९ सदन आसीदत उपविशत ॥

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः ।

आ । रोदसी इति । विश्वपिशः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

इमे इदृशाः मरुतः यथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति अन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः एतावत् धनादिकं न ददुस्त्रियर्थः । ते च रुक्मैः रोचमानैराभरणैः आयुधैः स्वकीयास्त्रैः तनूभिः आर्माभैः केवलैरङ्गैश्च भ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पिशानाः प्रकाशयन्तः विश्वपिशः व्यासदीप्तय एवंभूताः मरुतः शुभे शोभायै समानं सदृशरूपम् अञ्जि आभरणम् आ अञ्जते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति । कम् इति पूरणः ॥

ऋक्मा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद्व आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु मुमतिश्चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

ऋक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ।

मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । मुमतिः । चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीया वसा प्रसिद्धा दिद्युत् हेति ऋक् अस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु । यत् यद्यपि वयं वः युष्माकम् आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन कराम करवाम । मनुष्याणां हि प्रमादः सुलभ इत्यर्थः । हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयायां तस्यां दिद्युति अपि ईषदपि वमा भूम । चर्निष्ठा अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थः । वः युष्मदीया मुमतिः अनुग्रहबुद्धिः अस्मे अस्मासु अस्तु ॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यामः शुचयः पावकाः ।

प्र णोऽवत मुमतिर्मियजत्राः प्र वाजैभिस्तिरत पुष्यसै नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । मुमतिर्मिः । यजत्राः । प्र । वाजैभिः । तिरत् । पुष्यसै । नः ॥ ५ ॥

अत्र अस्मिन् कृते चित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव मरुतो रणन्त रमन्ताम् । कीदृशा मरुतः । अनवद्यासः अनिन्दिताः शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधका एवंभूता इति । किंच हे मरुतः यजत्राः यजनीया यूयं नः अस्मान् मुमतिभिः अनुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा प्र अवत प्रकषेण पालयत । तथा नः अस्मान् वाजैभिः वाजैरङ्गैः पुष्यसे पोषार्थं प्र तिरत प्रवर्धयत ॥

उत स्तुतामो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवीर्य ॥

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सनुता मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतामः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामभिः । नरः । हवीर्यः ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रजायै । जिगृत । रायः । सनुता । मघानि ॥ ६ ॥

‘उत अपि च’ स्तुतामः एवमस्माभिः स्तुताः मरुतः हवीर्यं व्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशः । विश्वेभिः विश्वैः नामभिः उदकैः सहिताः नरः नेतारः । शेषः प्रत्यक्षस्तुतः । हे मरुतः नः अस्मदीयायै प्रजायै संततये अमृतस्य अमृतमुदकं ददात दत्त । तथा हवीर्यो दानुर्धनमानस्य सनुता सनुतानि सुष्ठु कृषन्ति शोभनबोगानि मघानि धनानि जिगृत उद्दिशत प्रदद्यात्तेष्वर्थः ॥

आ स्तुतामो मरुतो विश्व उती अच्छा सरीन्सुर्वताता जिगात ।

ये नृस्मना श्रुतिनो वर्धयन्ति युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतामः । मरुतः । विश्वे । उती । अच्छ । सरीन् । सर्वताता । जिगात ।

ये । नः । श्रुतिनः । श्रुतिनः । वर्धयन्ति । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे मरुतः स्तुतामः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे युयम् उती उवा रक्षया सहिताः सरीन् स्तोतु । अच्छ अभिरक्ष । सर्वताता सर्वतानी वृत्ते । आ जिगात आगच्छत । ये मरुतः श्रुतिनो अमृतस्य प्रजायै संततये अमृतस्य अमृतमुदकं ददात दत्त । तथा हवीर्यो दानुर्धनमानस्य सनुता सनुतानि सुष्ठु कृषन्ति शोभनबोगानि मघानि धनानि जिगृत उद्दिशत प्रदद्यात्तेष्वर्थः ॥

‘प्र साकमुक्षे’ इति षष्ठ्यं कृतां कृतं वसिष्ठस्यापि षैष्टुमं मरुदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘प्र साकमुक्षे षट्’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्क्रतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम् । उक्षे । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महिः । नक्षन्ते । नाकम् । निः । क्रतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो वृषं साकमुक्षे संततं वर्धये । गणाय मरुतसमुदाय प्र अर्चत स्तोत्रं प्रोक्षयत । यः मरुद्वजः दैव्यस्य देवमन्त्रिणः धाम्नः स्वर्गात्म्यस्य न्यानस्य तुर्विष्मान् कुक्षिमात्रं भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः । तस्मै गणायैति पूर्वेण संबन्धः । उत अपि च मरुतः महित्वा स्वकीयेन महत्वेन सहिताः रोदसी द्यावापृथिव्यौ क्षोदन्ति भजन्ति । तथा निर्क्रतेः भूमेः अवंशात् भन्तरिक्षाच्च नाकं स्वर्गं नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

१. य-प्रत्यक्षः, अ-प्रत्यक्षकृतः, अ-प्रत्यक्षस्तुतिः, अ-प्रत्यक्षः स्तुतः । २. न-शोभनबोगानि ।

३. त-अस्मै ।

ज॒नूश्चि॒द्वो म॒रुत॑स्त्वे॒ष्येण॑ भी॒मा॒मु॒स्तुर्वि॒मन्य॑वोऽया॒सः ।

प्र॒ ये म॒हो॒भिरो॒जसो॑त॒ सन्ति॑ वि॒श्वो॒ वो या॒मन्म॑यते स्वे॒र्दक् ॥ २ ॥

ज॒नूः । चि॒त् । वः । म॒रुतः । त्वे॒ष्येण॑ । भी॒मा॒सः । तुर्वि॑ऽमन्यवः । अया॑सः ।

प्र । ये । म॒हःऽभिः । ओ॒जसा॑ । उ॒त । सन्ति॑ । वि॒श्वः । वः । या॒मन् । म॒य॒ते । स्वःऽद॒क् ॥ २ ॥

हे ०भीमासः भीमाः ०तुविमन्यवः प्रबृद्धमतयः ०अयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि ।
एवंभूता हे ०मरुतः ०वः युष्माकं ०जन्ः जन्म ०त्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । ०उत अपि
च ०ये मरुतः ०महोभिः तेजोभिः ०ओजसा बलेन च ०प्र ०सन्ति प्रभवन्ति तेषां ०वः युष्माकं
०यामन् यामनि गमने ०विश्वः ०स्वेर्दक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् ।
तत् पश्यतीति वृक्षः स्वेर्दक् । सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थः । ०मयते विभेति ॥

बृ॒हद्व॒यो म॒धर्व॑श्चो॒ दधा॑त॒ जुजो॑ष॒न्मि॒न्म॒रुतः॑ सु॒ष्टुतिं॑ नः॑ ।

ग॒तो ना॒ध्वा वि॒तिरा॑ति॒ जन्तुं॑ प्र॒ णः॑ स्पा॒र्हाभि॑रु॒तिभि॑स्तिरेत ॥ ३ ॥

बृ॒हत् । वयः॑ । म॒धर्व॑तऽभ्यः । द॒धा॒त॒ । जुजो॑षन् । इत् । म॒रुतः॑ । सु॒स्तु॒तिम् । नः॑ ।

ग॒तः । न । अध्वा॑ । वि । ति॒रा॒ति॒ । ज॒न्तुम् । प्र । नः॑ । स्पा॒र्हाभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ । ति॒रे॒त ॥ ३ ॥

हे ०मरुतः यूयं ०मधर्वदभ्यः हविलक्षणाववज्जयोऽस्मभ्यं ०बृहत् महत् ०वयः अन्नं ०दधात
प्रयच्छत । ०नः अस्मदीयां ०सुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं ०जुजोषन्ति सेवन्तामेव । ०गतः मरुद्भिः
प्राप्तः ०अध्वा मार्गः ०जन्तुं प्राणिनं ०न ०वि ०तिराति नाहन्ति । उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा ।
वितिरतिवर्धनायः । नेति चार्थः । मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति । तथा ०नः अस्मान्
०स्पर्हाभिः स्पृहणीयाभिः ०ऊतिभिः रक्षाभिः ०प्र ०तिरेत प्रवर्धयते ॥

यु॒ष्मोतो॑ वि॒प्रो म॒रुतः॑ श॒तस्वी॑ यु॒ष्मोतो॑ अ॒र्वा स॒हृरिः॑ स॒ह॒स्त्री ।

यु॒ष्मोतः॑ स॒म्रा॒लुत॑ ह॒न्ति वृ॒त्रं प्र॒ तद्वो॑ अ॒स्तु धृ॒तयो॑ द्रे॒ष्णम् ॥ ४ ॥

यु॒ष्माऽऊ॑तः । वि॒प्रः । म॒रुतः॑ । श॒तस्वी॑ । यु॒ष्माऽऊ॑तः । अ॒र्वा । स॒हृरिः॑ । स॒ह॒स्त्री ।

यु॒ष्माऽऊ॑तः । स॒म॒ऽरा॒ट् । उ॒त । ह॒न्ति॑ । वृ॒त्रम् । प्र । तत् । वः । अ॒स्तु । धृ॒तयः॑ । द्रे॒ष्णम् ॥ ४ ॥

हे ०मरुतः ०युष्मोतः युष्माभी रक्षितः ०विप्रः स्तोता ०शतस्वी शतसंख्योपेतधनवान्
भवति । ०युष्मोतः युष्माभी रक्षितः ०अर्वा अभिगन्ता ०सहृरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता
०सहस्त्री सहस्रधनवान् भवति । ०युष्मोतः युष्माभी रक्षितः ०सम्राट् साम्राज्ययुक्तो भवति ।
०उत अपि च ०वृत्रं शत्रुं ०हन्ति । युष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे ०धृतयः कम्पवितारो मरुतः ०वः
युष्माभिर्दत्तं ०तत् प्रसिद्धं ०द्रेष्णं धनं ०प्र ०अस्तु प्रभूतं भवतु ॥

ताँ आ रु॒द्रस्य॑ मी॒ळ॒हुषो॑ वि॒वासे॑ कु॒विभं॑सन्ते म॒रुतः॑ पु॒नर्नः॑ ।

यत्स॒स्वती॑ जि॒ह्वीळि॑रे॒ यदा॑वि॒रव॑ तदे॒न ई॒महे॑ तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

ता॒न् । आ । रु॒द्रस्य॑ । मी॒ळ॒हुषः॑ । वि॒वा॒से॑ । कु॒वि॒त् । नं॑सन्ते । म॒रुतः॑ । पु॒नः॑ । नः॑ ।

यत् । स॒स्वती॑ । जि॒ह्वीळि॑रे॒ । यत् । आ॒विः॑ । अ॒व । तत् । ए॒नः॑ । ई॒महे॑ । तुरा॒णाम् ॥ ५ ॥

‘मर्कटद्वयः कामानां वर्धितुः’ रुद्रस्य ईश्वरस्य पुत्रान् ‘तान् मरुतः’ आ ‘विजामे अहं होता’ परिचरामि । ते ‘मरुतः’ नः अस्मान् ‘कुर्वितुं बहुकृत्वः’ पुनः भूयः ‘संसृज्ये नमन्ताम् । अभिमूर्त्ताभवन्तु । कुर्वितुं देवैव पुनः शब्दार्थस्य लक्षणात् पुनः शब्दप्रज्ञां किमर्थम् । आदरार्थम् । ‘मरुतवर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन’ यत् येन एनसा ‘जिह्वाकिरे मरुतः’ कुर्वेयुः ‘आविः प्रकाशेन’ यत् येनैनसा च जिह्वाकिरे ‘पुराणां अभिप्राणां मरुतो संवन्धि’ तत् उभयम् ‘एनः अपराधम्’ अव ‘इमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र मा वाचि सुष्टुतिर्मघोनामिदं सुक्तं मरुतो जुपन्त ।

आराचिद्देवो वृषणो युयोत युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुपन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘मघोनां घनवतां मरुतां संबन्धिनी’ सुष्टुतिः वा शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता ‘सा स्तुतिरस्माभिः’ प्र ‘वाचि प्रोक्तार्थम् । ‘मरुतः’ इदम् ईदम्भूतं ‘सुक्तं’ जुपन्त सेवन्ताम् । हे ‘वृषणः कामानां वर्धितारः’ भूयं ‘द्वेषः’ द्वेषामि शत्रून् ‘आराचिद् दुरादेव’ जुयोत अस्मत्तः प्रयत्नकृत । ‘यूयं’ नः अस्मान् ‘स्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

‘यं त्रायध्वे’ इति द्वादशार्थं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमिका—‘यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्यानुष्टुप्त्रि मृग्युक्त्विसोचनी’ इति । आद्यानुतीयापञ्चम्यो बृहद्व्यो द्वितीयाचतुर्थीषड्व्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्त्यात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्वो गायत्र्यः । द्वादशमनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुत्यः । मुक्तविनियोगो लौकिकः ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवामो यं च नयथ ।

तस्मा अग्रे वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम्ऽइदम् । देवामः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्रे । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥ १ ॥

हे ‘देवासः देवाः’ इदमिदम् इतो भवहेतोः ‘यं स्तोतारं’ त्रायध्वे पालयध्वे । ‘यं’ यच्च स्तोतारं नयथ सन्मार्गं प्रापयथ । हे ‘अग्रे’ वरुण ‘मित्र’ अर्यमन् हे ‘मरुतः’ एवंभूता हे देवाः ‘तस्मै स्तोत्रे’ शर्म सुखं यच्छत इत्त ॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तर्गति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तर्ति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे ‘देवाः’ युष्माकं युष्मदीयेन ‘अवसा रक्षणेन’ प्रिये ‘अहनि सर्वेषां देवानां प्रिय-
भूते सुखामिधाने दिवसे’ ईजानः इष्टवान् जनः ‘द्विषः’ शत्रून् ‘तर्ति’ आक्रमति । ‘सः’ वज्र-
मानः ‘क्षयं’ स्वकीयं निवासं ‘प्र’ ‘तिरते’ प्रवर्धयति । ‘वः’ वज्रमानः ‘वः’ युष्मत्त्वं ‘महीः’

महान्ति ^१इषः हविर्लक्षणान्यज्ञानि ^२वराय निवारणाय^३ यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निराधनं कर्तुं ^४वि ^५दाशति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवामं वर्धयतीत्यर्थः ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

^१ I-3-1-5-2.

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

^१वसिष्ठः ऋषिः ^२वः युष्माकं मध्ये ^३चरमं ^४चन अवरमपि ^५नहि ^६परिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । ^७अद्य अस्मिन् दिने ^८अस्माकम् अस्मदीये ^९सुते सोमेऽभिषुते सति हे ^{१०}मरुतः ^{११}कामिनः सोमं कामयमानाः ^{१२}विश्वे यूयं ^{१३}सचा संगत्य ^{१४}पिबत पानं कुरुत ॥

नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी त्वयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त् । सुऽमतिः । नवीयसी । त्वयम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः ^१वः युष्मदीया ^२ऊतिः रक्षा ^३पृतनासु युद्धेषु ^४नहि ^५मर्धति न खलु हिनस्ति । शत्रुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः । हे ^६नरः नेतारः यूयं ^७यस्मै^८ जनाय ^९अराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । ^{१०}नवीयसी नवतया ^{११}वः युष्मदीया ^{१२}सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः ^{१३}अभि ^{१४}आवर्त् अस्मानभ्यावर्तताम् । तथा हे ^{१५}पिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि ^{१६}त्वयं क्षिप्रं ^{१७}यात आगच्छत ॥

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्वन्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्विऽराधसः । यातनं । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे ^१घृष्विराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि^२ राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् ^३अन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि ^४पीतये भक्षणार्थं ^५सु सुष्ठु ^६ओ ^७यातन आयात । ^८हि यस्मात् कारणात् हे ^९मरुतः ^{१०}वः युष्मभ्यम् ^{११}इमा इमानि ^{१२}हव्या हव्यानि हवींषि ^{१३}ररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् ^{१४}अन्यत्र ^{१५}ओ ^{१६}सु ^{१७}गन्तन मा गच्छत ॥

आ च नो बहिः सदताविता च नः स्पार्हाणि दातवे वसु ।

अक्षेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ । च । नः । बहिः । मरुत । अ॒भित । च । न । म॒दा॒र्हो॒ज । दा॒तये । वसु ।
अ॒क्षे॒धन्तः । म॒रुतः । म॒मध्ये । म॒धौ । न्वा॒हा । इ॒ह । मा॒दा॒धै ॥ ३ ॥

हे मरुतः युयं 'नः' अस्मदीये 'बहिः' कुशमये बहिषि 'आ' 'म॒दा॒त' 'च' उपनिशत । 'म॒दा॒र्हो॒ज' म॒दा॒हणी॒यानि । 'वसु' वसुनि धनानि 'दा॒तये' अस्मभ्यं दातुं 'नः' अस्मान् 'अ॒भित' 'च' आशङ्कत । च । हे 'मरुतः' 'अक्षे॒धन्तः' अहिंसन्तो युयम् 'इ॒ह' अस्मिन् यजे 'म॒धौ' म॒दकं 'म॒मध्ये' स्वाम्यके शशिपि 'न्वा॒हा' स्वाहाकारेण 'मा॒दा॒धै' मा॒दा॒यध्वं मा॒द्यत ॥ ॥ २३ ॥

स॒स्वश्चि॒द्धि॒ तन्वः॑ शु॒म्भमा॒ना आ हं॒सामो॑ नील॒पृष्ठा॑ अप॒मन॒ ।

वि॒श्वं श॒र्धो अ॒भितो॑ मा॒ नि षे॒द नरो॑ न र॒षवाः॑ स॒वने॑ म॒दन्तः॑ ॥ ७ ॥

म॒स्व॒रिति॑ । चि॒त् । हि । त॒न्वः । शु॒म्भ॒मा॒नाः । आ । हं॒सा॒सः । नी॒ल॒पृ॒ष्ठाः । अ॒प॒म॒न॒ ।
वि॒श्वम् । श॒र्धः । अ॒भि॒तः । मा॒ । नि । मे॒द॒ । न॒रः । न । र॒ष॒वाः । स॒व॒ने॒ । म॒द॒न्तः ॥ ७ ॥

'स॒स्वः' अन्तर्हिता मरुतः 'तन्वः' स्वकीयान्वहानि 'शु॒म्भ॒मा॒नाः' अलंकरणैः शोभयन्तो मरुतः
'नी॒ल॒पृ॒ष्ठाः' अमितवर्णाः 'हं॒सा॒सः' हंसा इव 'अप॒म॒न॒' आपतन्तु आगच्छन्तु । 'वि॒श्वं' 'श॒र्धः' प्यातो
मरुतः 'मा मा॒म्' 'अ॒भि॒तः' समन्तात् 'नि' 'षे॒द' विषीदतु । तत्र दृष्टान्तः । 'स॒व॒ने' अस्मदीये
यजे 'म॒द॒न्तः' हृष्यन्तः 'र॒ष॒वाः' रमणीयाः 'न॒रो' 'न' मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकर्मधेयुः मरुतः सांतपनेभ्यः 'इ॒व॒स्व' 'यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना
इ॒दम्' इति याज्या । तथा च सूत्रिनः—'सांतपना इदं हविषो नो मरुतो अभि दुर्हंसायुः'
(आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नो॑ म॒रुतो॑ अ॒भि दु॒र्ह॒णा॒यु॒स्मि॒रश्चि॒त्तानि॑ वम॒वो जिघा॑सति ।

दु॒हः पा॒शान्प्र॑ति स मु॒चीष्ट॑ त॒पिष्ठे॑न ह॒न्म॒ना ह॒न्त॒ना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । म॒रुतः । अ॒भि । दुः॒ऽह॒णा॒युः । ति॒रः । चि॒त्तानि॑ । वम॒वः । जिघा॑सति ।
दु॒हः । पा॒शा॒न् । प्र॑ति । सः । मु॒ची॒ष्ट॒ । त॒पि॒ष्ठे॒न । ह॒न्म॒ना । ह॒न्त॒न॒ । तम् ॥ ८ ॥

हे 'वसवः' प्रशस्वा हे 'मरुतः' 'नः' अस्मदीयानि 'चि॒त्तानि' 'दु॒र्ह॒णा॒युः' अशोभनं कुप्यन्
'ति॒रः' सर्वैस्तिरस्कृतः 'वः' जनः 'अ॒भि' 'जिघा॑सति आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति 'सः' जनः 'दु॒हः'
पापानां द्रोणुर्वरुणस्य 'पा॒शा॒न्' अस्मासु 'प्र॑ति 'स' 'मु॒ची॒ष्ट' बर्षात् । यूर्व 'तं' जनं 'त॒पि॒ष्ठे॒न'
तप्ततमेन 'ह॒न्म॒ना' हननसाधनेनायुधेन 'ह॒न्त॒न॒' इति हिस्त ॥

सा॒न्त॒प॒ना इ॒दं ह॒विर्म॑रु॒तस्तज्जु॑ष्टन । यु॒ष्मा॒को॒ती रि॒शाद॑सः ॥ ९ ॥

सा॒म्, सा॒न्त॒प॒नाः । इ॒दम् । ह॒विः । म॒रुतः । त॒त् । जु॒ष्ट॒न॒ । यु॒ष्मा॒क॒ । ऊ॒ती । रि॒शा॒द॒सः ॥ ९ ॥

'सा॒न्त॒प॒नाः' शक्नुनां संतापका हे 'मरुतः' 'इ॒दं' प्रत्यक्षयोपलभ्यमानं 'ह॒विः' युष्मन्वं कल्पितमिति
शेषः । हे 'रि॒शा॒द॒सः' रिशतां हिंसतामसितारो रिशानामक्षारो वा यूर्वं 'यु॒ष्मा॒क॒' युष्माकम् 'ऊ॒ती'
कृत्वा रक्षया 'त॒त्' तावदां हविः 'जु॒ष्ट॒न॒' सेवध्वम् ॥

‘गृहमेधासः’ इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते महोसि’ (आध. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृहमेधाम आ गतं मरुतो मापं भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥
गृहमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन । युष्माक । ऊती । सुदानवः ॥ १० ॥

‘गृहमेधासः’ गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते ‘सुदानवः’ शोभनदाना हे ‘मरुतः’ यूयं ‘युष्माक’ युष्माकम् ‘ऊती’ ऊत्या रक्षया युक्ताः ‘आ’ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः ‘माप’ भूतन अपगता मा भवत । ‘भू प्राप्तौ’ इति धातुः ॥

वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या ‘इहेह वः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते नुराव’ (आध. श्रौ. २. १६) इति ॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥
इहइह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यत्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे ‘स्वतवसः’ स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे ‘कवयः’ क्रान्तदक्षिनः ‘सूर्यत्वचः’ सूर्यवर्णा एवंभूता हे ‘मरुतः’ यूयम् ‘इहेह इहेवास्मदीयं’ यज्ञम् ‘आ’ वृणे आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उव व बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अत्र शौनकः—‘त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्यायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसित-
व्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्युवा । एतत्पर्वशतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी’ (ऋग्वि.
२. ३१४-१५) ॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुब्रह्माणामम्बकं पितरं यजामहे इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो
ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह । ‘सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् । ‘पुष्टिवर्धनं जग-
द्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव ‘मृत्योः’
मरणात् संसाराद्वा ‘मुक्षीय’ मोचय । यथा बन्धनादुर्वारकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा
मोचय । किं मर्षादीकृत्य । ‘आमृतात्’ सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये (तै. सं.
१. ८. ६. २)—“ शोभनः शरीरगन्धः पुष्पगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । ‘यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य
दूराद्गन्धो वास्येवं पुष्पस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति’ (तै. आ. १०. ९) इति श्रुतेः । पुष्टिं
शरीरव्यादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारक-
फलानि बन्धनाद्मुक्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् ।
अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थं मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—‘त्र्यम्बकं
यजामहे इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वाच्यतद्वाह’ (तै. आ. १. ६. १०. ५) इति ” ॥] ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देवाद्दिघातीर्थमहेन्दरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण
साधणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाहके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशमितं वेदा वो वेदंभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्ताथमहेश्वरम् ॥

व्याख्या निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।

अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोष्यथ ॥

तत्र 'यदद्य सूर्य' इति द्वादशचर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमगिका—'यदद्य मित्रावरुणं नु वै सौर्याद्या' इति । मण्डलद्वष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तवात्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तवादे-
तद्वादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्वानि आद्या सूर्यदेवत्वा । विनियोगो लौकिकः ॥

यदद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अद्य । सूर्यः । ब्रवः । अनागाः । उद्यन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गुणन्तः ॥ १ ॥

हे 'सूर्यं सर्वस्य प्रेरकैतद्वामक देव' उद्यन् उद्यंस्त्वं 'यत् यदि' अद्य अस्मिन्नुद्गानकाद्ये
अस्मान् 'ब्रवः' ब्रूयाः । किमिति । 'अनागाः' अनागतस इति । एतेऽवापा इति यदि देवेषु मध्ये
ब्रूयाः तर्हि 'वयं हे' अदिते अदीन देव 'देवत्रा' देवेषु देवानां मध्ये 'मित्राय' वरुणाय च
'सत्यम्' अभितथं 'स्याम' अनागतो भवेम । किंच हे 'अर्यमन्' दातः त्वां 'गुणन्तः' स्तुवन्तः 'तव'
'प्रियासः' प्रियाः स्याम स्वप्रेमविषया भवेम । बह्वा । उन्नरार्थं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन्
उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तर्बव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपार्थं ब्रूयास्तर्हि
तैरवमनपराधीन्यनुगृहीतस्त्वां स्तुवा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥

एष स मित्रावरुणा नुचक्षा उमे उदैति सूर्यो अभि ज्मन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नुचक्षाः । उमे इति । उत् । एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे 'मित्रावरुणा' एषः पुरतो दृश्यमानः 'स्यः' सः सर्वैः स्तुष्यत्वेन प्रसिद्धः 'नुचक्षाः' नृणां
मनुष्याणां द्रष्टा 'सूर्यः' 'उमे' द्यावापृथिव्यौ 'अभि' अभिलक्ष्य 'उदैति' ज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् ।
स विश्लेष्यते । 'विश्वस्य' सर्वस्य 'स्थातुः' स्वावरस्य 'जगतः' जङ्गमस्य 'च' 'गोपाः' गोपायिता । किं
कुर्वन् । 'मर्तेषु' मनुष्येषु स्थितानि 'ऋजु' ऋजुनि सुकृतानि 'वृजिना' वृजिनानि वापानि 'च' 'पश्यन्' ॥

अयुक्तं सप्त हरितः सधस्थाद्या ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जर्निमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधऽस्थात् । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । यूथाऽइव । जर्निमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

१. ख-स-त-न-भ-अ-‘नृचक्षा’.....‘द्रष्टा’ नास्ति । २. क-त-२-३-४-ज-क-स्थितानि; त-१-स्थिता ।

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरगमनाय वसधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे
 वसस सर्पणस्वभावात् एतस्मैत्याकान् वा हरितः हरिद्वर्णानिश्चान् अयुक्त युक्तवान् रथे । 'हरित
 आदित्यस्य' इति हि निरुक्तम् । याः हरितः ईदम् एनम् सूर्यं देवं घृतार्चाः घृताञ्जना उदकवत्यः ।
 उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्यः सत्यो बहन्ति ता अयुक्त । अयोदितः सन् धामानि स्थानानि लोकान्
 जनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च युवाकुः युवां कामयमानः यथः देवः स
 चष्टे सम्यक् पश्यति यूयेव गोयूथानीव यूथपाः । स यथा सर्वं यूथं तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक्
 पश्यति तद्वह्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्वौ पृक्षामो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।
 यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवयोरथाय पृक्षासः अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमन्तः माधुर्योपेतानि
 तन्माघनान्योपध्यादीनि वा उत् अस्थुः संपादितान्यासन् । सूर्यः च शुक्रं दीप्तम् अर्णः अर्णव-
 मन्तरिक्षम् वा अरुहत् आरोहति । यस्यै सूर्याय तद्रूपमनार्यम् आदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः
 अध्वनः मार्गान् रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते । मित्रः अर्यमा वरुणः च एते
 त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव अरुहति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम क्रतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदग्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरैः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।

इमे । क्रतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदग्धाः ॥ ५ ॥

इमे मित्रः वरुणः च त्रयोऽपि अनृतस्य पापस्य भूरैः प्रभूतस्य चेतारः हन्तारः
 सन्ति भवन्ति हि । इमे मित्रादयः क्रतस्य यज्ञस्य दुरोणे गृहे ववृधुः वर्धन्ते इविषा स्तुत्या
 च । कीदृशास्ते । शग्मासः सुखकराः अदितेः पुत्राः अदग्धाः अहिंसिताः ॥

इमे मित्रो वरुणो दुर्भासोऽचेतसं चिञ्चितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वर्तन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःसदभासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।

अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वर्तन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे आदित्याः मित्रः वरुणः च । एतद्ब्रह्ममर्थम्नोऽप्युपलक्षणम् । एते दुर्भासः दुर्दभाः
 अनभिषाढ्याः अचेतसं चित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि दक्षैः सामर्थ्यैः चितयन्ति ।
 अपि सुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं पुरुषं क्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं वृत्तन्तः गच्छन्तः अंहः

१. स-स-त-न-म-श-अपि क्रतुं; २-सामर्थ्यैश्चितयति । २. श-प्रज्ञानवन्तः श-प्रकृतज्ञानवन्तः ।

३. स-स-त-न-म-श-वतन्तः नास्ति ।

दृष्टुं न^१तिरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान्^२ सुपया शोभनेन मारेण^३ नयन्ति प्रापयन्त्यभिमनं^४
यज्ञं स्वर्गादिकं वा ॥ १ ॥

इमे दिवो अर्निमिषा पृथिव्याश्चिकिन्वांसो अचेतमं नयन्ति ।

प्रव्राजे चिन्मयो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्यन्त ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अर्निऽमिषा । पृथिव्याः । चिकिन्वांसः । अचेतमम् । नयन्ति ।

प्रऽव्राजे । चित् । नृषः । गाधम । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्य । पर्यन्त ॥ ७ ॥

इमे मित्रादयः^१ दिवः^२ द्युलोकस्य^३ पृथिव्याः च संबन्धिनः^४ अर्निमिषा^५ अर्निमेषेण^६ सर्वदा^७
चिकिन्वांसः^८ जानन्तः । कम् । अचेतमम्^९ अज्ञानम् । नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । प्रव्राजे^{१०}
चित् प्रव्रजेऽप्यन्यन्तनिष्ठेऽपि देशे नृषः नद्याः गाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् । ते महान्तः
नः अस्माकम् अस्य विष्पितस्य^{११} व्याप्तितस्य(?) कर्मणः पारं पर्यन्त पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गोपावददितिः शर्मं भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः मुदामै ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं नृगसः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्मं । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । मुदामै ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधाना । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । नृगम् ॥ ८ ॥

यत् शर्मं मुखं गृह वा गोपावत् रश्मिर्जापितं भद्रं स्तुत्यम् अदितिः अदानीऽयं-
मादितिवा मित्रः वरुणः च एते त्रयो देवाः मुदामै मुदानाय महं यच्छन्ति प्रयच्छन्ति
तस्मिन् शर्मणि तोकं पुत्रं तनयं तपुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽप्यसामान्यवचनः । तोकं
बलवन्तं पुत्रम् आ सर्वतः देवानां धारयन्तो वयं हे नृगसः रसनाय त्वरमाणाः देवहेळनं
देवानां मित्रादीनां कोपनं मा कर्म मा कार्प्यं ॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत् रिपुः काश्चिद्वरुणधृतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुं मुदामै वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत् । रिपुः । काः । चित् । वरुणधृतः । सः ।

परि । द्वेषऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । मुदामै । वृषणौ । ऊँ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

हे मित्रादयः सः अस्मद्द्वेषी वेदिं यागमाधनं होत्राभिः बाह्यामैतत् वाग्राभिः स्तुतिभिः
सार्धम् अव यजेत् । वेदां कर्माणि कुर्वन् देवाश्च स्तुवादित्यर्थः । अवपूर्वं यज्ञतिस्त्रयागार्थः ।
स किं प्राप्नुवादिनि तत्राह । वरुणधृतः वरुणेन त्वया हिंसितः सः काश्चित् रिपुः हिंसाः
प्राप्नुवादिनि शेषः । अस्मास्तु अर्यमा देवः द्वेषोभिः द्वेषुभी रक्षःप्रभृतिभिः परि वृणक्तु
वर्जयतु । उरुं विलीनं लोकं स्थानं मुदामै शोभनदानाय महं प्रयच्छन् हे वृषणा वर्षकी
कामानां मित्रावरुणौ ॥

मस्वश्चिद्धि मर्मतिस्त्वेप्येपामपीच्येन महमा सहन्ते ।

युष्मद्विया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मूळता नः ॥ १० ॥

मस्वरिति । चित् । हि । मस्ऽकृतिः । त्वेरी । एपाम् । अपीच्येन । सहमा । सहन्ते ।

युष्मत् । भिया । वृणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मूळत । नः ॥ १० ॥

वृषां मित्रादीनां वसमृतिः संगतिः संहतिर्वा वसवः अन्तर्हिता निगूढा वृषेषा दीप्ता च भवति । तादृशा एते अपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगूढेन सहसा बलेन सहन्ते अभि-
भवन्त्यस्मद्वेद्वन् । किंच हे वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः युष्मत् युष्मत्तः भिया भीत्या
रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः । यस्मादेवं तस्मात् दक्षस्य युष्माकं बलस्य महिना
महिम्ना महत्त्वेन नः अस्मभ्यं मूळत उपदयां कुरुत ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजति वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आऽयजति । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मन्युम् । मघऽवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥ ११ ॥

यः यजमानः ब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय सुमति शोभनां बुद्धिम्
आयजते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । वाजस्य अश्वस्य सातौ
दाने निमित्ते परमस्य उत्कृष्टस्य रायः धनस्य च सातौ । तस्य अर्यः । इरयति स्तुतीः प्रेरय-
तीश्वरिः स्तोता । मन्युं स्तोत्रं मघवानः दानवन्तोऽर्थमादयः सीक्षन्त सचन्ते^१ । सेवित्वा
च तस्य उरुक्षयाय विस्तीर्णविवासाय सुधातु सुधाम शोभनस्थानं चक्रिरे कुर्वते ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवभ्यां यज्ञेषु इहं
पुरोहितिः पुरस्किन्वा पूजा स्तुतिरक्षणं अकारि कृताभूत् । तां सेवित्वा विश्वानि सर्वाणि
दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्वापन्नः तिरः तिरस्कृतम् । तथा कृत्वा नः अस्मान् पिपृतं पार-
यतम् । शिष्टो गतः ॥ २ ॥

‘उद्गां चक्षुः’ इति सप्तर्षं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘उद्गां सप्त’ इत्यनु-
क्रमणिका । विनिधोगो लैङ्गिकः ॥

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्तनुवान् ।

अभि यो विश्वा भुव्नानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

उत । वाम् । चक्षुः । वरुणा । मुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । तत्त्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । मः । मन्थुम् । मन्थेयुः । आ । चिक्रेत् ॥ १ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ देवयोः द्योतमानयोः वां युवयोः चक्षुः प्रकाशकं तेजः
मुऽप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः सूर्यः तत्त्वान् तेजो विस्तारयन् उन् उन् एति उद्गच्छति ।
अथोदितः यः देवः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अभि चष्टे अभिरक्षति मः
देवः मन्थेषु प्रवृत्तं मन्थुं स्तोत्रं कर्म वा आ चिक्रेत् आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि मुक्तु अवाय आ यत्कृत्वा न शरदः पूणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । कृतऽर्वा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयति ।

यस्य । ब्रह्माणि । मुक्तु इति मुऽकृत् । अवायः । आ । यत् । कृत्वा । न । शरदः । पूणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि सः प्रसिद्धः विप्रः मेधावी
कृतावा वज्रवान् दीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुक्कलक्षणो बसिष्ठः इयति प्रेरयति । वस्य
ऋषेः ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे मुक्तु शोभनकर्मानौ अवायः रक्षयः । यत् कर्म
शरदः बहुन् संवत्सरान् आ पूणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

प्रोगेर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋध्वाद्बृहतः सुदान् ।

स्पर्शो दधाथे ओषधीषु विश्वधृग्यतो अतिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋध्वात् । बृहतः । सुदान् इति मुऽदान् ।

स्पर्शः । दधाथे इति । ओषधीषु । विश्व । ऋधक् । यतः । अतिऽमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् उरोः विस्तीर्णावाः पृथिव्याः अपि प्र प्ररिचाथे ।
'अस्वेदेव प्र रिरिचे' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रज्ञदस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्ध-
दर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्वाहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा ऋध्वात् गुणैर्महतः बृहतः
स्वरूपतोऽतिमहतः दिवः सुलोकादपि प्र रिरिचाथे हे सुदान् शोभनदानौ । किंच ओषधीषु
विश्व प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा स्पष्टाः रूपं दधाथे धारयेथे । किं कुर्वन्तौ ।
ऋधयतः ऋधक्सन्त्येन यतो विवेकात् सन्त्येन गच्छतो जनान् अनिमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा
रक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धथे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसा । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्धथे । महित्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानं शंस स्तुहि । ययोर्देवयोः शुष्मः बलं रोदसी
द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन बद्धथे यज्ञाति पृथक् स्थापयति इयं पृथिवीयं द्यौरिति
पृथक्करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । अयज्वनाम् अननुष्ठानां

‘मामाः कालावववाः’ अर्वाः अपुत्रा एव ‘अयन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः ‘यज्ञमन्मा यज्ञार्थ’
मतिमान्’ यज्ञा ‘वृजनं बलं’ प्र ‘तिराते प्रवर्धयन् । प्रपूर्वस्तिरातिवर्धनार्थः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।

दुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्यान् अचित्ते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणां । इमाः । वां । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । यक्षम् ।

दुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वां । निष्यान् । अचित्ते । अभूवन् ॥ ५ ॥

हे ‘अमूरा अमूदा’ हे ‘विश्वा व्यासा’ हे ‘वृषणां वषितारो’ ‘वां युवान्याम्’ ‘इमाः इमानि
स्तुतिवर्त्तामि क्रियन्ते । ‘यासु स्तुतिषु’ ‘चित्रम् आश्चर्यं’ ‘न’ ‘ददृशे न दृश्यते’ ‘न’ ‘यक्षं न पूजा
दृश्यते । युवान्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । ‘जनानाम्
‘अनृता अस्तुत्वाविषयाणि स्तोत्राणि’ ‘दुहः द्रोणवारः’ ‘सचन्ते सेवन्ते । न महान्तः । ‘वां युवान्यां
क्रियमाणानि’ ‘निष्यान् अन्नहिंनानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि’ ‘अचित्ते अज्ञानाय’ ‘न’ ‘अभूवन्
न भवन्ति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिहुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्युचमे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वांम् । यज्ञम् । महयम् । नमोऽभिः । हुवे । वांम् । मित्रावरुणा । सुऽबाधः ।

प्र । वांम् । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ ‘वां युवयोः’ ‘यज्ञं’ ‘नमोभिः नमस्कारैः’ ‘स्तुतिभिः’ ‘समु’ ‘महयं संपूज-
याम्यहम् । तदर्थं हे ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ’ ‘वां’ ‘सबाधः बाधायुक्तोऽहं’ ‘हुवे आह्वयामि
बाधपरिहाराय । ‘वां युवाम्’ ‘ऋचसे सेवितुं’ ‘नवानि नूतनानि’ ‘स्तुत्वानि वा’ ‘मन्मानि स्तोत्राणि
‘प्र भवन्तिव्याख्याहारः । ‘कृतानि मया समूहीकृतानि’ ‘इमानि इदानीं क्रियमाणानि’ ‘ब्रह्म
परिवृद्धानि स्तोत्राणि युवां’ ‘जुजुषन् प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

‘इयं देव’ इति सस्मी गता ॥ ॥ ३ ॥

‘उत्सूर्यः’ इति षड्वचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उत्सूर्यः पक्षाद्यास्तिस्रः सौर्यः’
इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवताः शिष्टा मित्रावरुणदेवताः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सूर्यो बृहदूर्चीष्यश्रेणु विश्वा जनिम् मानुषाणाम् ।

समो दिवा ददृशे रोचमानः कृत्वा कृतः सुकृतः कर्तृर्मिभृत ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चीषि । अश्रेणु । पुरु । विश्वा । जनिम् । मानुषाणाम् ।

समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । कृत्वा । कृतः । सुकृतः । कर्तृऽभिः । भृत ॥ १ ॥

‘सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः’ बृहत् अर्च्यधिकं ‘पुरु पुरुणि बहूनि’ ‘अर्चीषि तेजोमि’ ‘उत्’
‘अश्रेत् ऊर्ध्वं भवति । किं प्रति ।’ ‘मानुषाणां मनुष्याणां’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘जनिम जनिमानि
जनान्’ । जनशब्दः संभवचनः । तान् प्रायुदश्रेत् । स देवः ‘दिवा अहनि’ ‘रोचमानः सन्’ ‘समः’
‘ददृशे’ । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । ‘तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादिष्यो भवति’ (ऐ. भा. ३.२.३)
इति हि श्रुतिः । स देवः ‘रुचा सर्वस्य कर्ता’ ‘कृतः संपादितः प्रजापतिना’ ‘कर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः’
‘सुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णकृतः’ ‘भृत भवति ॥

स सूर्ये प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमैभिरेतुशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागमो अर्यम्णे अग्नये च ॥ २ ॥

सः । सूर्ये । प्रति । पुरः । नः । उत । गाः । एभिः । स्तोमैभिः । एतशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागमः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥ २ ॥

हे ‘सूर्ये’ ‘सः’ प्रसिद्धस्य ‘नः’ अस्मान् ‘प्रति’ ‘पुरः पुरस्तात्’ ‘उद्गा’ उद्गच्छ । कैः साधनैः ।
‘एभिः’ ‘स्तोमैभिः’ ‘स्तोमैः स्तुतयैः’ ‘एतशेभिः’ ‘एतशेभिः’ । स्वार्थिकः शकारः ‘या वरन्ता युवशा ता’
(ऋ. सं. १. १३१. ७) ‘पुरुषः कृष्णशवाभ्युनरतः’ (ऐ. भा. ५. १४) इत्यादिवत् । तादृशैः
‘एवैः’ गमनशीलैरेवैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् ‘नः’ अस्मान् ‘अनागमः’
अपगमन् ‘प्र’ ‘वोचः’ । केभ्यः । ‘मित्राय’ ‘वरुणाय’ ‘अर्यम्णे’ ‘अग्नये’ ‘च’ । अत्र सौख्यं इतरेषां
मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एवं पूर्वश्रोत्रत्र च मैत्रावरुणोऽर्चमादीनां
संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्तृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नः कामं पपूरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतुऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पपूरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

‘नः’ अस्मभ्यं ‘शुरुधः’ शुच्यैर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः ‘ऋतावानः’ सत्यवन्तो वरुणादयः ‘सहस्रं’
सहस्रसंख्याकं धनं ‘वि’ ‘रदन्तु’ वितरन्तु । अथवा शुरुध उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः
रदन्तु । किंच ते ‘चन्द्राः’ आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् ‘उपमं’ स्तुत्यम् ‘अर्कम्’ अर्चनीयं ‘यच्छन्तु’ ।
किंच ‘स्तवानाः’ अस्माभिः स्तुयमानाः ‘नः’ अस्माकं ‘कामम्’ अपेक्षितं ‘पपूरन्तु’ पूरयन्तु ।
हे सूर्ये त्ववानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जजुः मुजनिमान ऋग्वे ।

मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीयाम् । नः । ये । वाम् । जजुः । मुजनिमानः । ऋग्वे इति ।

मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । प्रियतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे अदिते अखण्डनीये । एतत् द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन संबो-
धनम् । हे ऋग्वे । महिषामैतत् । हे महिष्यो वनः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । ये वयं
मुजनिमानः शोभनब्रह्मानः वां युवां जजुः ज्ञातवन्तः स्म । किंच वयं वरुणस्य हेळे
क्रोचे मा भूम । तथा वायोः मा भूम । तथा नृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां प्रियतमस्य
मित्रस्य हेळे मा भूम ॥

‘प्र बाहवा’ इति पञ्चमी मित्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘प्र
बाहवा मिमृतं जीवसे नो यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदान्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बाहवा सिमृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जने श्रवयत युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिमृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ बाहवा युवाभ्यां बाहू प्र सिमृतं प्रसारयतं हविः-
स्वीकाराय चनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । वनः जीवसे अस्माकं जीवनाय । किंच वनः
अस्माकं गव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां नृणादिप्ररोहाय
घृतेन उदकेन वा समन्तात् उक्षतं सिञ्चतम् । किंच वनः अस्मान् जने अस्मत्समाने मनुष्य-
समूहे वा नोऽस्मान् श्रवयतं विश्रुतं कुस्तम् । हे युवाना नित्यबौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां
मे मम इमा इमानि हवा आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नुस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्वने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुगा । नः । विश्वा । सुपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

मित्रः वरुणः अर्यमा चैते त्रयो देवाः नु अद्य वनः अस्माकं त्मने आत्मने आत्महिताय
तोकाय पुत्राय च वरिवः धनं दधन्तु प्रयच्छन्तु । वनः अस्माकं विश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि
सुगा सुगमनानि सुपथानि च सन्तु भवन्तु । सिष्टं गतम् ॥ ४ ॥

‘उद्देति’ इति षट्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं त्रैलोक्यम् । आद्याश्रतलः पञ्चम्याः पूर्वार्धश्च
सुपथैवत्या अवशिष्टाख्योऽर्धार्धं मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उद्देतीति चार्धपञ्चमाः’
इति । विनियोगो कैटिकः ॥

उदेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समर्विव्यक्तमामि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुभगः । विश्वऽचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मैऽइव । यः । समुऽअर्विव्यक् । तमामि ॥ १ ॥

उदेति उद्गच्छत्यथ सूर्यः सुभगः शोभनभाग्यः सुहु भजनीयो वा विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा मानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां साधारणः । साधारणवप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । मित्रस्य वरुणस्य च चक्षुः प्रकाशकः देवः द्योतमानः । यः देवः चर्मैव चर्माणां तमामि समर्विव्यक् सह विचित्रि संवेष्टयति स महानुभावो देव उदेति ॥

उदेति प्रसविता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्याविवृत्सन् यदेतशो वहति धुषु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिऽअविवृत्सन् । यत् । एतशः । वहति । धुऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अथ सूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्याख्ययः । उदेति उद्गच्छति । कीदृशोऽयम् । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा पर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । यन् रथचक्रं धूपं रथस्य युक्तः एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (क्र. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उपसामुपस्थाद्रेभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विभ्राजमानः । उपसाम् । उपऽस्थात् । रेभैः । उत् । एति । अनुऽमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अथ सूर्यः विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः उपसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये रेभैः स्तोतृभिः अनुमद्यमानः सन् उदेति । किञ्च एषः देवः द्योतमानः सविता मे अहं चच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । यः देवः समानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं धाम स्वीयं तेजःस्थानं न प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दुरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृण्वन् अपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दुरेऽअर्थः । तरणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रऽसूताः । अयन् । अर्थानि । कृण्वन् । अपांसि ॥ ४ ॥

अयं सूर्यः १ रुक्मः रीक्षमानः २ उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् ३ द्विवः अन्तरिक्षात् ४ उदेति ।
यद्वा द्विवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । क्रीडशोऽयम् । ५ दूरैरर्थः दूरे गन्ता । अर्थोऽर्तः ।
दूरे प्रार्थ्यमानो वा । ६ तरणिः तारकः ७ आजमानः दीप्यमानः सक्तुदेति । ८ नूनं निश्चयं ९ जनाः
सर्वे प्राणिनः १० सूर्येण प्रेरकेण देवेन ११ प्रसूताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः १२ अर्थानि गन्तव्यानि
अनुष्ठेयानि १३ अपांमि कर्माणि १४ कृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुर्मृता गातुर्मस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पार्थः ।

प्रति वां सूर उदिति विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अनु । एति । पार्थः ।

प्रति । वाम् । सूर । उत । उदिते । विधेम । नमोऽभिः । मित्रावरुणा । उत । हव्यैः ॥ ५ ॥

१ यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे २ अमृताः अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः ३ अस्मै सूर्याय ४ गातुं मार्गं ५ चक्रुः
अकुर्वन् नन् ६ पार्थः अन्तरिक्षम् ७ अन्वेति अनुगच्छति । क इव । ८ दीयन् गच्छन् ९ श्येनो १० न
शंसनीयगमनो गृध्र इव । अयमर्थेचैः सूर्ये इत्युक्तम् । हे ११ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १२ वां युवां १३ सूर
सूर्यं १४ उदिते सति प्रातःसवने १५ नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः १६ उत अपि च १७ हव्यैः हविर्भिश्च
१८ प्रति १९ विधेम परिचरेम ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नुस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नू । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । त्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘नू मित्रः’ इति षष्ठी गता ॥ ॥ ५ ॥

‘दिवि क्षयन्ता’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं मैत्रावरुणम् । ‘दिवि पञ्च’
इत्यनुक्रमणिका । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—‘दिवि क्षयन्ता
रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराशिना गतं नः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुस्रत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निऽनिजः । ददीरन् ।

हव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुजातः । राजा । सुऽस्रत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

१ दिवि कुलोकेऽन्तरिक्षे २ पृथिव्यां च वर्तमानस्य ३ रजसः उदकस्य ४ क्षयन्ता । क्षयति-
रैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ भवथः । हे मित्रावरुणौ ५ वां युवाभ्यां प्रेरिता मेघाः ६ घृतस्य ७ निर्णिजः
उदकस्य रूपाणि ८ ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि ।
घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । ९ नः अस्माकं संबन्धि १० हव्यं ११ मित्रः १२ सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः
१३ अर्यमा १४ राजा सर्वस्य स्वामी १५ सुस्रत्रः शोभनबलः १६ वरुणः चैते १७ जुषन्त सेवन्ताम् ॥

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा मिन्धुपती धत्रिया यातमर्वाक् ।

इळी नो मित्रावरुणोत वृष्टिमर्ब दिव इन्वतं जीरदान् ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । मिन्धुपती इति मिन्धुपती । धत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।

इळीम् । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।

अव । दिवः । इन्वतम् । जीरदान् इति जीरदान् ॥ २ ॥

हे राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे महः महतः ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा गोपा गोपायितारौ । सुवामन्त्रिते 'पराङ्मुखस्वरे' इति पराङ्मुखत्वात् षष्ठ्यामन्त्रितमसुदायस्य निधानत्वम् । हे मिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे धत्रिया बलवन्तौ युवाम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ वातम् आगच्छतम् । किंच हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे जीरदान् क्षिप्रदानौ युवां नः अस्मभ्यम् इळाम् अन्नम् उत अपि च वृष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च दिवः अन्तरिक्षात् अव अवस्तात् इन्वतं प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवद्यथा न आदरिः सुदाम इषा मदेम मह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । साधिष्ठेभिः । पृथिभिः । नयन्तु ।

ब्रवत । यथा । नः । आद । अरिः । सुदामे । इषा । मदेम । मह । देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः वरुणः देवः अर्यः अयंसा चेत त्रयोऽपि नः अस्मान् तत् तदा यदास्माकमपेक्षितं तदा साधिष्ठेभिः साधकतमैः पृथिभिः मार्गैः नयन्तु प्रापयन्तु । किंच नः अस्मान् सुदासे शोभनदानाय जनाय अरिः अयंसा यथा ब्रवत् असावनुकम्प्य इति श्रूयानया कुर्वन्तु । अयंसाः पुनरभिधानमादरार्थम् । देवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो वेषामस्माकं ते वयम् इषा युष्माभिर्दातव्येनाद्येन सह पुत्रादिसहिता मदेम इष्वेम ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वा धीतिं कृण्वद्धारयच्च ।

उक्षेयां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

यः । वाम् । गर्तम् । मनसा । तक्षत । घृतम् । ऊर्ध्वाम् । धीतिम् । कृण्वत । धारयत । च ॥

उक्षेयाम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सुक्षितीः । तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ यः वां युवयोः घृतं गर्तं रथं मनसा तक्षत् सोमेन संकल्पयेत् तथा कृत्वा ऊर्ध्वाम् उक्षेयां धीतिं कर्म स्तुतिरूपं कृण्वत् कुर्यात् उच्यैः स्तुवात् एवं कृत्वा धारयच्च यागे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ता तौ युवां जनं घृतेन उदकेन उक्षेयां सिञ्चतम् । तस्मै सुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः तर्पयेथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे । वायुर्गन्तादित्यः । म एवार्चमा । तस्मै च एष स्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रः दीप्तः सोमः न युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम् । पुरंधीः स्तुनीः जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्वद्वतम् ॥ ॥ ६ ॥

‘प्रति वां सूर’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं मैत्रावरुणम् । ‘प्रति वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रेऽप्येष तृचः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रनस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पुतदक्षम् ।

ययोरसुर्यमक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्तु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सूर । उतऽइते । सूऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पुतऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आऽचिता । जिगत्तु ॥ १ ॥

सूरैः सूक्तैः उदिते प्रातःसवने मित्रं पुतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वां सूक्तैः हुवे आह्वये । वयोः मित्रावरुणयोः अक्षितम् अक्षीणमत एव ज्येष्ठम् असुर्यं बलम् आचिता आचित उपचिते धारसंबैरुते यामन् यामनि संग्रामे विश्वस्य शत्रुसंघस्य जिगत्तु जेतुं भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्महा च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयन्तीः ।

अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पीपयन् । अहा । च ॥ २ ॥

ता हि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ । अर्या अर्यो तौ सर्वस्येश्वरौ ता तौ नः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः करतं कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वां युवाम् अश्याम व्याप्नुवाम । यत्र यस्यां युवयोर्भ्यासौ द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । अहा च । एतद्वाज्रेणलक्षणम् । अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतुं दुरत्येतं रिपवे मर्त्यीय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामुपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतु इति । दृग्गयेतु इति दृऽअऽयेतु । रिपेव । मन्यीय ।

ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दृऽइति । तरेम ॥ ३ ॥

१ता नौ मित्रावरुणौ १भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनमाधनपाशोपनौ १अनृतस्य यागारहितस्य १सेतु सेतुबद्धबन्धौ १रिपेव १मन्यीय बैरिजनाय १दृग्गयेतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे १मित्रावरुणा तादृशौ मित्रावरुणौ १वां युवयोः १ऋतस्य यज्ञस्य युवयोर्बाधानुर्हायमानस्य यागस्य १पथा मार्गेण १दुरिता दुःस्थानि १तरेम १नावा १अपो १न प्रभूतान्युदकार्णाव ॥

मित्रावरुणे पशौ 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं युव' वक्त्राणि पीवसा वसाये' (आश. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं धृतैर्गव्यं तिमिष्वतुमिळाभिः ।

प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुद्रो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । धृतैः । गव्यं तिमि । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्रः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १नः अस्माकं १हव्यजुष्टिं इविःसेवनवन्तं यज्ञम् १आ गच्छतमिति शेषः । आगत्य च १इळाभिः अक्षैः सह १धृतैः उदकैः १गव्यं तिमि अस्मदीयां भूमिम् १उक्षतं मिष्वतम् । १वां युवां प्रति १अत्र अस्मिन्नौके १वरम् उक्लृष्टं इविः स्तोत्रं वा क १आ वच्छेदिति शेषः । अतः केवलं कृपयैव १दिव्यस्य दिवि भवस्य १चारोः चरणीयस्य १उद्रः उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्लृष्टक्षणमुदकं १पृणीतं प्रवच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

'एष स्तोमः' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

'प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्धम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्तत्रः प्रगाथाः पुरठण्क् चतुर्ध्यां दशादित्यास्तत्रः सौर्यः' इति । दशमी बृहत्याकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरठण्क् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्ध्यांद्यास्तत्रोदयन्ता आदित्यदेवताः चतुर्दश्यास्तत्रः सूर्यदेवताः । आद्यन्तौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्वंदिनसवने मैत्रावरुणस्तत्र आदितो नवर्चः शस्वाः । 'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव' (आश. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रिनवात् । पृष्ठयामिष्ववषट्पयोः स्तोमबुद्धिनिमित्तमावापार्था आद्याः षट्पचः । सूत्रितं च—'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट्' (आश. श्रौ. ७. ५) इति ॥

१. स-सेतुबद्धको; ष-सेतुबंधको; ऋत-सेतुबंधको; न-सेतुबंधको । २. स-म-युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अधिना । ३. स-स-न-य-वां युवां प्रति वर ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शुष्यः । नर्मस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शुष्यः । नर्मस्वान् । त्विज्जातयोः ॥ १ ॥

१ मित्रयोर्वरुणयोः । मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । १ तुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः १ नः अस्मदीयः १ शुष्यः सुखकरः १ नर्मस्वान् अन्नवान् हविर्भिर्युक्तः १ स्तोमः स्तोत्रं १ प्र एतु गच्छतु । 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (तै. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतिः । अनयोर्होरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनः पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारायानयोः प्रादुर्भावान्तुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवाः । सुदक्षा । दक्षपितरा । असुर्याय । प्रमहसा ॥ २ ॥

१ या यौ युवां १ धारयन्त । के । १ देवाः आदिकर्तारः १ असुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ युवाम् । १ सुदक्षा शोभनबलौ १ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः । १ प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयन्मित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् । मित्रं साधयन्त धियः ॥ ३ ॥

ता । नः । स्तिपा । तनूपा । वरुण । जरितृणाम् । मित्रं । साधयन्तम् । धियः ॥ ३ ॥

१ ता तौ १ स्तिपा । स्यायन्त इति स्तयो गृहाः । तान् पात इति स्तिपौ । १ तनूपा तन्वः पातारौ हे १ वरुण हे १ मित्र उत्कलक्षणौ युवां १ जरितृणां १ नः अस्माकं १ धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि १ साधयन्तं फलवन्ति कुरुतम् ॥

यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवातिं सविता भर्गः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूर । उदिते । अनागाः । मित्रः । अर्यमा । सुवातिं । सविता । भर्गः ॥ ४ ॥

१ यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् १ अद्य अस्मिन् काले १ सूर १ उदिते सति प्रातःसवने १ अनागाः पापहन्ता १ मित्रोऽर्धमा १ सविता १ भगः चैते प्रत्येकं १ सुवातिं प्रेरयेत् । अथवा । अनागा मित्रोऽर्धमा दाता भवतु । तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवातिं प्रेरयतु ॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्सुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रऽअवीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुदानवः ।

ये । नः । अंहः । अतिपिप्रति ॥ ५ ॥

१ सः १ क्षयः स निवासः १ सुप्रावीरस्तु सुदु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण १ नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदेति उच्यते । हे १ सुदानवः सुदानाः युष्माकं १ यामन् यामनि गमने सति । कीदृशानां गमने । १ ये युष्माकाश्च १ नः अस्माकम् १ अंहः पापम् १ अतिपिप्रति अतिपारस्य तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उत स्वराजो अदितिर्दग्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वराजः । अदितिः । अदग्धस्य । व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

‘उत अपि च’ ये मित्रादयस्त्रयः ‘स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः’ ‘अदितिः’ तेषां माना च सन्ति ‘अदग्धस्य अहिंसितस्य’ ‘महः’ महतः ‘व्रतस्य’ अस्य कर्मणः ‘राजानः’ स्वामिनः ते ‘ईशते’ समर्था भवन्ति । अभिसन्तं दातुमिति शेषः । अथर्ववं योज्यम् । ये ‘मित्रादयोऽदितिश्चादग्धस्य’ व्रतस्य स्वराज ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशते-स्मभ्यं तदातुम् ॥

‘प्रति वाम्’ इत्येष तृचश्चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्वासार्थः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते स्वन्तरिक्षमतिरत्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सूर । उत ईते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ ‘मित्रं’ त्वां ‘वरुणं’ च युवां ‘रिशादसं’ शत्रूणामन्तारम् ‘अर्यमणं’ च ‘प्रति’ प्रवेकं ‘गृणीषे’ स्तुवे । कवेति उच्यते । ‘सूरे’ सूर्ये देवे ‘उदिते’ सति । प्रातरित्यर्थः ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शर्वसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यया । मतिः । इयम् । अवृकाय । शर्वसे । इयम् । विप्रा । मेधसातये ॥ ८ ॥

‘हिरण्यया’ हितरमणीयेन ‘राया’ धनेन सहिताय ‘अवृकाय’ अहिंस्याय ‘शर्वसे’ अस्माकं बलाय ‘इयम्’ इदानीं क्रियमाणा ‘मतिः’ स्तुतिर्भग्विति शेषः ॥ ‘हिरण्ययेन च’ ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयेकवचनस्य याज्ञवल्क्यः ॥ किंच हे ‘विप्राः’ प्राजाः ‘इयम्’ एव स्तुतिः ‘मेधसातये’ यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इपं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिभिः । सह ।

इषम् । स्व । रिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे ‘देव’ ‘वरुण’ ‘ते’ वयं तव स्तोतारः ‘स्याम’ समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यज्ञमालाः किन्तु ‘सूरिभिः’ स्तोतृभिर्देवैश्चिभिः ‘सह’ । तथा हे ‘मित्र’ देव ‘ते’ वयं ‘सूरिभिः’ सह स्याम भवेम । किंच ‘इषम्’ अन्नं ‘स्वः’ उदकं ‘च’ ‘धीमहि’ धारयामहे ॥

आश्विनशक्ने ‘बहवः’ सूरचक्षसः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः’ सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दक्षरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशक्नेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः’ सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टवः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा कृतावृधः ।

त्रीणि ये येमुर्विदधानि धीतिभिर्विद्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बहवः । मूरऽवक्षमः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।

त्रीणि । ये । येमुः । विदधानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥ १० ॥

वहवः महान्तः वसुरक्षसः सूर्यसरशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको वेषामिति वा । वग्नि-
जिह्वाः । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो वेषां तादृशाः । वृक्तावृधः वज्रस्य वर्धयितारो मित्रादयः ।
किंच वधे वत्रीणि विश्वानि व्याप्तानि विदधानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः
परिभावकैः धीतिभिः कर्मभिः येमुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् ।
अथवात्रैव वे त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्तिवत्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादह्यज्ञमक्तुं चादचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अहः । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥ ११ ॥

वधे मित्रादयः वृक्षदं संवत्सरं वि दधुः अकुर्वन् आत् अनन्तरमेव मासम् अनन्तरम्
वहः अनन्तरमहःसाध्वं यज्ञम् आत् अनन्तरम् अक्तुं रात्रिं च वृक्चं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र
आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः । ते वरुणः मित्रः अर्यमा च त्रयः
अनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं क्षत्रं बलं राजानः राजमानाः आशत व्यासवन्तः ॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तैः । सूरैः । उत्ऽरिते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ १२ ॥

वत् प्रसिद्धम् अद्य अस्मिन् वागकाले वः युष्मान् मनामहे वाचामहे । कैः साधनैः ।
सूक्तैः । अस्मिन् काले । सूर उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । यत् धनं हे ऋतस्य उदकस्य
वरुणः नेतारः यूयं वरुणादयः ओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुष-
व्याख्यः । ओहध्व इत्यर्थः । तद्वन्नं मनामहे इति ॥

ऋतावान् ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुप्ते सुच्छर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूर्यः ॥ १३ ॥

ऋतवानः । ऋतजाताः । ऋतवृधः । घोरासः । अनृतद्विषः ।

तेषाम् । वः । सुप्ते । सुच्छर्दिष्टमे । नरः । स्याम । ये । च । सूर्यः ॥ १३ ॥

वे यूयम् ऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा ऋतजाताः । उक्त ऋतशब्दार्थः ।
तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नाः । ऋतावृधः उक्तार्थस्य ऋतस्य वर्धयितारः

‘घोरासः घोराः’ ‘अनृतद्विषः अवद्वेष्टारः’ ‘तेषां’ ‘वः’ ‘युष्माकं’ ‘मुच्छिद्रिष्टमे’ ‘मुक्तमे’ ‘मुक्ते’
‘धने’ ‘अन्यन्तरमर्णायगृहयुक्ते’ ‘मुक्ते’ वा ‘ये वयं’ ‘ये’ ‘व’ ‘अन्ये’ ‘मूरयः’ ‘स्तोत्रारस्ते’ ‘सर्वे’ ‘स्वाम’ ‘अवेम’ ॥

सोमतिरेके माध्यंदिनसवने नैमित्तिके शब्दे ‘उदु त्यत्’ इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रिनं
च—‘वष्महीं’ ‘असि’ ‘सुबोदु’ ‘त्यदृशंतं’ ‘वपुरिति’ ‘प्रगाथी’ ‘स्तोत्रियानुरूपी’ (आश्व. श्री. ६. ७)
इति । ‘चानुविशिकेऽहनि’ ‘माध्यंदिनसवनेऽयमेव’ वैकल्पिकः ‘स्तोत्रियमृचः’ । सूत्रिनं च—‘उदु’
‘त्यदृशंतं’ ‘वपुरदु’ ‘त्ये’ ‘मधुमत्तमाः’ (आश्व. श्री. ७. ४) इति ॥

उदु त्यदृशंतं वपुर्दिव एति प्रतिहरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शितम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिहरे ।

यत् । ईम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

‘त्यत्’ ‘तत्’ ‘दर्शंतं’ ‘दर्शनीयं’ ‘वपुः’ ‘मण्डलं’ ‘दिवः’ ‘अन्तरिक्षस्य’ ‘प्रतिहरे’ ‘समीपे’ ‘उदु’
‘एति’ ‘उदेति’ । ‘उ’ इति पूरणः । ‘यदी’ ‘यदेतन्मण्डलम्’ ‘आशुः’ ‘श्रीप्रगामी’ ‘एतशः’ ‘एतवर्णोऽश्वो’
‘वहति’ ‘धारयति’ । ‘किमर्थम्’ । ‘विश्वस्मै’ ‘सर्वस्मै’ ‘अरं’ ‘चक्षसे’ ‘सम्यक्’ ‘सर्वलोकदर्शनाय’ ॥

शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

मम स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णः शीर्ष्णः । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

मम । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥ १५ ॥

‘शीर्ष्णः शीर्ष्णः’ ‘सर्वस्यापि’ ‘शिरसः’ । ‘तृतायार्थे’ ‘पञ्चमी’ । ‘स्वस्वशिरसेत्यर्थः’ । ‘सूर्यं’
‘वहन्ति’ ‘यनेन’ ‘संबध्यते’ । ‘अथवा’ ‘शिरःशब्देन’ ‘तद्वा’ ‘पदार्थो’ ‘लक्ष्यते’ । ‘वाप्सया’ ‘तस्य’ ‘कास्त्वन्-’
‘मुच्यते’ । ‘सर्वस्य’ ‘श्रेष्ठमित्यर्थः’ । ‘जगतः’ ‘जङ्गमस्य’ ‘तस्थुषः’ ‘स्थावरस्य’ ‘पतिं’ ‘स्वामिनं’ ‘रथे’
‘वर्तमानं’ ‘सूर्यं’ ‘सुविताय’^१ ‘कल्याणाय’^२ ‘विश्वं’ ‘रजः’ ‘समया’ ‘सर्वलोकस्य’ ‘समीपे’ । ‘अमितः-’
‘परितः समया’^३ (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना ‘समयाशब्दयोगात्’ ‘द्वितीया’ । ‘सस’ ‘सस-’
‘संख्याकाः’ । ‘स्वसारः’ ‘अन्यनिरपेक्षेण’ ‘स्वयमेव’ ‘सरन्त्यः’ ‘हरितः’ ‘हरितवर्णो’ ‘अश्वः’ ‘वहन्ति’ ॥ १५ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमचरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६ ॥

तत् । चक्षुः । देवः श्रितम् । शुक्रम् । उत्तरत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ १६ ॥

‘तत्’ ‘प्रसिद्धं’ ‘चक्षुः’ ‘सर्वस्य’ ‘प्रकाशकं’ ‘देवहितं’ ‘देवानां’ ‘हितम्’ । ‘तेषां’ ‘हविःस्वीकारस्यैत-’
‘दधीनत्वात्’ । ‘अथवा’ ‘देवेन’ ‘हितं’ ‘शुक्रं’ ‘निर्मलं’ ‘सूर्यमण्डलम्’ ‘उत्तरत्’ ‘उत्पच्छति’ । ‘तत्’ ‘शरदः’
‘शतं’ ‘शतसंख्यासं’ ‘पश्येम’ । ‘जीवेम’ ‘शरदः’ ‘शतम्’ । ‘पुनः’ ‘श्रुतिद्वारा’ ॥

१. अ-सर्वशिरसे* । २. अ-अ-त-न-म-अ-‘सुविताय कल्याणाय’ नास्ति । ३. अ-हविः-
स्वीकारस्यैतदधीनत्वात्; अ-त-१-२-४-हविःस्वीकारस्यैतदीर्घाधीनत्वात्; त-३-हविःस्वीकारस्यैतदीर्घा-
धीनत्वात्; न-हविःस्वीकारस्यैतदीर्घाधीनत्वात्; अ-१-हविर्वहनादव तदीर्घाधीनत्वात्; अ-२-हविः-
स्वीकारस्यैतदीर्घाधीनत्वात् ।

पृष्ठशामिप्लवपङ्कहयोः स्तोमनिमित्त आवापे 'काव्येभिरदाम्या' इति तृचः । 'काव्येभिर-
दाम्येभि निचः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्येभिरदाम्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । अदाम्या । आ । यातम् । वरुण । द्युमत् । मित्रः । च । सोमपीतये ॥ १७ ॥

हे ऽदाम्या अदम्भनीयां हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽद्युमत् द्युतिमन्तौ युवां ऽकाव्येभिः
अस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ऽआ ऽयातम् । किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे ऽवरुण त्वं ऽमित्रश्च ऽअद्रुहा अद्रोघदारौ युवां ऽदिवः द्युलोकसंबन्धिभ्यः ऽधामभिः
धामभ्यः स्थानेभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभिः साधम् ऽआ ऽयातम्
अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च ऽआतुजी शत्रूणां सर्वतो हिंसाकावादातारौ वा धनानामेवंरूपौ
सन्तौ ऽसोमं ऽपिबतम् । 'तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १९ ॥

हे ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे ऽनरा यागनेतारौ ऽआहुतिं सोमलक्षणां ऽजुषाणौ प्रीयमाणौ
सन्तौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे ऽऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ युवां ऽसोमं
ऽपातं पिबतम् ॥ ॥ १९ ॥

'प्रति वां रथम्' इति दशचै द्वादशं सूक्तम् । 'प्रति वां दशाश्विनं तु तत्' इत्य-
नुक्रमिका । ऋषिर्बसिष्ठः । छन्दश्छिष्टुप् । तुष्ठादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ।
मातरनुवाक आश्विने कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यम् । तथा च सूत्रं—
'प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुदरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रति वां रथं नृपती जरघ्यै हविष्मता मनसा युञ्जियेन ।

यो वां दूतो न विष्ण्यावजीगरच्छा सुनुर्न पितरा विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरघ्यै । हविष्मता । मनसा । युञ्जियेन ।

यः । वाम् । दूतः । न । विष्ण्या । अजीगः । अच्छ । सुनुः । न । पितरा । विवक्मि ॥ १ ॥

हे ऽनृपती नृणामृत्विग्वज्रमानानां स्वामिनावश्विनौ ऽवां युवयोः ऽरथं ऽजरघ्यै । जरा
स्तुतिः । स्तोतुं ऽप्रति गच्छामीति शेषः । केन' साधनेनेति' तदुच्यते । ऽहविष्मता हविर्वुक्तेन
ऽयज्ञिनेन यज्ञार्हेण ऽमनसा स्तोत्रेण । ऽयः रथो वां हे ऽविष्ण्या विषणाहौ । विषणा स्तुतिः ।
ऽवां युवां ऽदूतो ऽन दूत इव ऽअजीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् ऽअच्छा

विबन्धि भ्रातृभिः । प्रबोधने दृष्टान्तः । 'मृतुनं' पितरः पुत्रो मातापितराविधः । अथवात्र वो रथो युवामर्जागः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवर्त्तमानौ वा योज्यम् ॥

अशौच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृशन्तममश्चिदन्ताः ।

अचेति केतुरुपसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशौचि । अग्निः । समऽङ्गानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृशन् । तममः । चित् । अन्ताः ।

अचेति । केतुः । उपसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माभिः । समिधानः समिध्यमानः सन् । अग्निः । अशौचि दीप्यते । तममश्चित् तमसोऽपि । अन्ताः पर्यन्ताः प्रदेशाः । उपो । अदृशन् उपदृश्यन्ते सर्वैः । केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः । सूर्यः । दिवो । दुहितुः । उपसः । पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि । श्रिये शोभायै । जायमानः सन् । अचेति जायते । यस्मादेवं तस्माद्युवोरोगमनमसयः । अत आगच्छन्मिति शेषः ॥

अभि वा नूनमश्चिना मुहोता स्तोमैः मिषक्ति नामत्या विवृक्कान् ।

पूर्वाभिर्यातं पथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वमुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्चिना । मुऽहोता । स्तोमैः । मिमक्ति । नामत्या । विवृक्कान् ।

पूर्वाभिः । यातम् । पथ्याभिः । अर्वाक् । स्वः । विदा । वमुऽमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे । अश्चिना । वां युवां । मुहोता सुष्ठु देवानां स्तोता । विवृक्कान् स्तुतीनां वक्ताहं हे । नामत्या सम्प्रभूतौ । इदमश्चिनावित्यत्र योज्यम् । स्तोमैः । मिषक्ति सेवते । अतः । अर्वाक् अस्मदभिमुखं । पूर्वाभिः । पथ्याभिः पूर्वधुष्मैर्मागैः । स्वर्विदा स्वर्गमुदकं वा ज्ञानता स्वरगवता वा । वमुमता धनवता वा । रथेन । यातं गच्छन्तम् ॥

अवोर्वा नूनमश्चिना युवाकुर्हुवे यद्वा मुते माध्वी वसूयुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरामो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्चिना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । मुते । माध्वी इति । वसूयुः ।

आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरामः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽमुता । मधूनि ॥ ४ ॥

हे । अश्चिना । अश्चिनौ । अवोः रक्षित्रोयुवाम्भ्यां । युवाकुः युवां कामयमानोऽहं । नूनम् अथ स्वभूतो भवामीति शेषः । यत् यस्मात् हे । माध्वी मधुरस्य सोमस्वाहौ मधुविद्यासंयन्विनौ वा । वां युवां । मुते अभिषुते सोमे । वसूयुः वसुकामः । हुवे स्तौमि अतो वां स्वभूतः । वां युवाम् । वा । वहन्तु । के । स्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः । अश्वाः । एतयोरिति प्रवृद्धत्वाच्छीप्रगते-
रेक्षितवाद्य स्थविरेष्व भाष्यम् । आगमनानन्तरम् । अस्मे अस्माभिः । सुषुता सुष्ठुभिषुतानि । मधूनि मधुररसान् । पिबाथः पिबन्तम् ॥

प्राचीं देवाश्चिना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसूयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अनृधाम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।
विश्वाः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः ।

ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ युवां ऽप्राचीम् ऋज्वीम् ऽअनृधाम् अहिंसितां ऽवसूयुं
धनमिच्छन्तीं ऽमे मम ऽधियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा ऽसातये कामायाचितान् ऽकृतं कुरुतम् । किंच
ऽवाजे ऽआ संग्रामेऽपि ऽविश्वाः ऽपुरंधीः अस्मदीया बुद्धीः ऽअविष्टं रक्षतम् । हे ऽशचीपती ।
शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकां ऽता तौ युवां ऽशचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः
ऽनः अस्मान् ऽशक्तं प्रयच्छन् धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आमु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीति गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आमु । प्रजाऽवत् । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ।

आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मान् ऽआमु ऽधीषु एषु कर्मसु ऽअविष्टं रक्षतम् । ऽनः
अस्मभ्यम् ऽअह्यम् अक्षीणं ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं ऽरेतः ऽअस्तु । ऽवां युवयोरनु-
ग्रहाल्लब्धे ऽतोके पुत्रे ऽतनये तत्पुत्रादौ च ऽतूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः ऽसुरत्नासः शोभन-
धनाश्च सन्तः ऽदेववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिन्स्तादृशं यज्ञम् ऽआ ऽगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगतैव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेक्ता मनुसा यातमर्वागश्रन्ता हव्यं मानुषीषु विश्व ॥ ७ ॥

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽहव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।

अहेक्ता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्रन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विश्व ॥ ७ ॥

ऽएषः पुरतो दीयमानः ऽस्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे ऽमाध्वी मधु-
प्रियावश्विनौ ऽवां युवयोः पुरतः ऽनिधिः निधिस्थानीयः ऽहितः स्थापितः ऽअस्मे अस्माभिः ऽरातः
दत्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । ऽसख्ये सख्यार्थं ऽपूर्वगत्वेन पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा
प्रियं जनयन् स्वाग्निनः पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ऽअहेक्ता अकुप्यता ऽमनसा
अनुग्रहयुक्तेन वेतसा ऽअर्वाक् अस्मद्भिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽअश्रन्ता ऽहव्यं हविः
सोमादिकमश्रन्तावभ्यवहरन्ती । कुत्र । ऽमानुषीषु ऽविश्व मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भ्रूणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्रवो देवयुक्ता ये वां ध्रुषु तरणयो बहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भ्रूणा । समाने । परि । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।

न । वायन्ति । सुऽभ्रवः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । ध्रुऽसु । तरणयः । बहन्ति ॥ ८ ॥

हे ऽभुरणा सर्वस्व भगारी युवयोः ऽणकस्मिन् ऽसमाने उभयमाधारणे ऽयोगे अस्माद्विषये मति ऽवां युवयोः ऽरथः ऽसत ऽखवतः सर्पणस्वभावाः सप्तमंगलाका वा गङ्गाद्याः ऽपरि ऽगात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छति ऽर्थः । तद्रथानुकूलाः ऽमुन्वः सुमचनाः ऽदेवयुक्ताः देवान्वा युवान्वा युक्ता अन्वाः शीघ्रगमने ऽन ऽवायन्ति न शुष्यन्ति न श्राम्यन्ते । ऽये अन्वाः ऽवां ऽधुनु रथस्व ऽतरणयः तारकाः शीघ्रगन्तारः ऽवहन्ति युवां ने न वायन्तीति ॥

अमुश्चता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सुनृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृञ्चन्तो अश्व्यां मघानि ॥ ९ ॥

अमुश्चता । मघवत् ऽभ्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघुऽदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सुनृताभिः । तिरन्ते । गव्यां । पृञ्चन्तः । अश्व्यां । मघानि ॥ ९ ॥

ऽअसञ्ज्ञता कुत्राप्यसज्जमानौ युवां ऽमघवद्भ्यः धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषा-
मर्थाय ऽभूतं ऽहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुप्राज्ञा एव विशेष्यन्ते । ऽये ऽराया
धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा ऽमघदेयं दातव्यं मघं धनं हविलक्षणं वा ऽजुनन्ति प्रेरयन्ति
यच्छन्ति । ऽये च ऽबन्धुम् । स्नेहेन बन्नातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथवा फलेन बन्नातीति
बन्धुरध्वर्वादिः । तं ऽसुनृताभिः प्रियसत्वात्मिकाभिर्वाग्भिः ऽप्र ऽतिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । ऽगव्या गोरूपाणि ऽअश्व्या अश्वरूपाणि च ऽमघानि धनानि
ऽपृञ्चन्तः अर्थिन्यः प्रयच्छन्तः । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ॥

न मे हवमा शृणुतं युवाना यामिष्टं वर्तिरश्विना विरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरिन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

न । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यामिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽयुवाना निष्यद्यौवनौ ऽनु अद्य युवां ऽमे ऽहवम् अस्मदीयां स्तुतिम् ऽवा ऽशृणुतम् ।
श्रुत्वा च हे ऽअश्विनौ ऽइरावत् हविर्बुक् ऽवर्तिः गृहं ऽयामिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽरत्नानि
रमणीयानि धनानि ऽधत्तं दत्तम् । ऽसूरिन् स्तोतृन् ऽजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा दातम्’ इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्वार्चमाश्विनम् । आदितः सप्त
विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराजः’ इति । सूक्त-
विनिर्गो लैङ्गिकः ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दत्ता जुजुषाणा युवाकौः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. ख-म-स्वतो गच्छती । २. घ-शीघ्रगमनेन । ३. ख-यच्छतोर्विभ्यः; ङ-त-१-२-यतोर्विभ्यः
प्रयच्छतः; त-३-४-न-घ-यतोर्विभ्यः प्रयच्छतः; म-यतोर्विभ्यः ।

आ । शुभ्रा । यानम् । अश्विना । सूऽअश्वी । गिरः । दत्ता । जुजुषाणा । युवाकोः ।
हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

हे ऽशुभा दीप्तौ ऽस्वन्वा शोभनाश्वौ हे ऽश्विना अश्विनौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
ऽदत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवां ऽयुवाकोः युवां कामयमानस्य मम ऽगिरः स्तुतिः ऽजुजुषाणा
सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किन्तु ऽनः अस्मदीयानि ऽप्रतिभृता संभृतानि ऽहव्यानि
हवीषि ऽच ऽवीतं भक्षयतम् ॥

‘प्र वामन्धांसि’ इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
पिबतमश्विना’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हव्नानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अर्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।
तिरः । अर्यः । हव्नानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवाभ्यां ऽमद्यानि मदजनकानि ऽअर्धांसि सोमलक्षणान्यन्नानि ऽप्र ऽअस्थुः
प्रास्थिषत । गृहीतान्वासश्चित्यर्थः । अतो युवां ऽमे मम ऽहविषः ऽवीतये पानाय ऽअरम् अत्यर्थं
शीघ्रं ऽगन्तम् आगच्छतम् । ऽअर्यः अरेरस्मद्विरोधिनः ऽहव्नानि^१ ऽतिरः तिरस्कृत्य ऽनः । अस्मदा-
ह्वानमित्यर्थः । तत् ऽश्रुतं श्रणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादिवादिनिघातः ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना श्रुतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयति । तिरः । रजांसि । अश्विना । श्रुतऽउक्तिः ।
अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३ ॥

हे ऽसूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ ऽवां युवयोः ऽरथः ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
ऽइयानः याच्यमानः सन् ऽइयति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो
रथः । ऽमनोजवाः मनोवेगः ऽश्रुतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । ऽरजांसि लोकान्
ऽतिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयतीति ॥

अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रिरूध्वो विवक्ति सोमसुयुवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।
आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत । हव्यैः ॥ ४ ॥

ऽवत् यदा ऽवां युवां प्रति ऽदेवयाः देवौ युवां कामयमानः । ऽउ इति पूरणः । ऽअयम्
ऽअद्रिः अभिषवप्रादा ऽसोमसुत् सोममभिपुण्वन् ऽयुवभ्यां युवाभ्यामर्थायाभिपुण्वक्षिति संवन्धः ।

एवं कुर्वन् ऽऽर्ध्वः उन्नतः सन् ऽविबन्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं ऽवङ्गम् सुन्दरी युवां ऽविप्रः
मेधावी यजमानः ऽहर्ष्यः हविभिः ऽआ ऽववृत्तान् आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वा भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयातम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयातम् ।

यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽचित्रं चायनीयं ऽयत् ऽभोजनं धनम् ऽअस्ति ऽह अस्ति खलु ।
ऽनु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अयं तयोः स्तुतिः । ऽअत्रये एतन्नामकादर्थः । पञ्चम्यर्थे
चतुर्थी । तस्मात् ऽमहिष्वन्तम् ऋषीसं ऽनि ऽयुयोतं पृथक्कुलम् । ऽयः अत्रिः ऽप्रियः ऽसन् स्तोत्रवा-
युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् ऽओमानं रक्षणं सुखं ऽदधते धारयति ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वा जुरते अश्विना भूयवानाया प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यद्वर्षं इत ऊति घृत्यः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भून् । च्यवानाया । प्रतीत्यम् । हविः ऽदे ।

अधि । यत् । वर्षः । इतः ऽऊति । घृत्यः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः कर्म कुर्वते जुरते जुगायं ऽहविर्दे हविर्दात्रे
ऽव्यवानाया एतन्नामकाया महर्षये ऽयत् तत् ऽप्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्यै ऽभूत् अभूत् ।
किं तदिति । ऽयद्वर्षः रूपम् ऽइत ऊति इतो गमनात्थं सृष्टयोः सकाशादितः प्राप्तिरूपम् ऽअधि ऽअधः
अध्यधत्तम् । 'युवं व्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रधुः शर्चाभिः' (क्र. सं. १. ११०. १३)
इत्यादिषु व्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उत त्वं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहदुरेवासः समुद्रे ।

निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्वम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहुः । दुः ऽएवासः । समुद्रे ।

निः । ईम् । परित् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

उत अपि च त्वं तं ऽभुज्युम् एतन्नामानं ऽसमुद्रे ऽमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये ऽसखायः
भुज्युमश्विभूताः ऽदुरेवासः दुष्टगमनाः ऽजहुः त्यक्तवन्तः । ऽईम् एवं समुद्रमध्ये क्षिप्तं ऽनिः ऽवर्षत्
निरपारयत् । ऽयः भुज्युः ऽयुवाकुः युवां कामयिता ऽअरावा अरणवानभिगन्ता च तस्मै
निरपारयत् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिसुज्वादीनामभिजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः
सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः 'नासत्याभ्यां बहिरिव' (क्र. सं. १. ११९. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः ।
तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

१. ख-स-त-न-भ-श- रक्षणसुखं । २. घ- धारयेत् ; ङ- धारयते ; झ- धारयतः ; त३-न-
श-धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे ह्यमाना ।

यावध्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । ह्यमाना ।

यौ । अध्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय घनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः । चित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो घनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्विमकाय । एतन्नामकाय वृजसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणायर्षये वृशक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शक्तेर्दानार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । अडभावच्छान्दसः । उत अपि च शयवे एतन्नामकायर्षये ह्यमाना आहूयमानौ युवां वृश्रुतम् अश्रुणुतम् । यौ युवाम् । अध्यां गाम् । अपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण अपो वन अङ्गिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशी-मध्याम् । स्तर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहन-लक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति । ‘शयवे चिन्नासत्या शचीभि-जंसुरये स्तर्यं पिप्यथ्रुगाम्’ (क. सं. १. ११६. २२) इत्यादि ब्रुक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उपसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदध्या पर्योभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सुऽउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उपसाम् । सुऽमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अध्या । पर्यऽभिः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

एषः स्तोता यस्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उपसाम् अग्रे प्रातःसवने बुधानः बुधमानः सुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिवां सूक्तैः जरते स्तौति । तम् इषा अग्नेन वर्धत् वर्धयतम् । वचनबन्धवः । अध्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अध्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्थां गौरिषास्त्रेन । घृतादिनेत्यर्थः । पर्योभिः च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परीक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

‘आ वां रथः’ इत्यष्टौ चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैभ्यसाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—‘आ वां रथोऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वधैः ।

घृतवर्तनिः पविभीं रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः । वृषभिः । यातु । अधैः ।

घृतवर्तनिः । पविऽभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृऽपतिः । वाजिनीऽवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वामं रथः वृषभिः युवभिः अधैः युक्तः सन् आ यातु यजमन्मदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । रोदसी छावायुधिष्वौ बद्धधानः बाधमानः हिरण्ययः हिरण्ययः घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्वा यस्य तादृशः पविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैवां रुचानः दीप्यमानः इषां वोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां बाहको दातव्यानां वाजानां वोळ्हा नृपतिः नृणां यज-मानानां स्वामी वाजिनीवान् अश्ववान् ॥

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूम । त्रिऽवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवऽयन्तीः । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥ २ ॥

१सः रथः १पञ्च १भूम भूतानि सर्वप्राणिनः १पप्रथानः प्रथमानः १त्रिवन्धुरः । वन्धुरमुच्छ्रावयं
सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः १मनसा अस्मत्सुग्या १युक्तः १अभि १आ १यातु ।
१येन रथेन १देवयन्तीः १विशः यत्रमानान् प्रति १गच्छथः । हे १अश्विना अश्विनौ १कुत्र १चित् यत्र
कापि १यामं गमनं १दधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथः स याग्विति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दन्त्रा निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथो वध्वा यदमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

मुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दन्त्रा । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वां । रथः । वध्वा । यादमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ १स्वश्वा शोभनाश्वेन १यशसा च १अर्वाक् अस्मदभिमुखं १यातम् आगच्छतम् । हे
१दन्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ १मधुमन्तं मधुररमोपेतं १निधिं निधिवञ्चितं सोमं १पिबाथः पिबतम् ।
१वां युवयोः १रथः १वध्वा सूर्यया सह १यादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्तिव्ययः ।
एवं कुर्वन् १वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां १दिवः १अन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् १बाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितक्म्यायाम् ।

यदेवयन्तमवथः शचीभिः परिं घ्नंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परितक्म्यायाम् ।

यत । देवऽयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परिं । घ्नंसम् । ओमना । वां । वयोः । गात् ॥ ४ ॥

१युवोः युवयोः १श्रियम् । अथत इति श्री रथः । तं सेवामेव वा १योषा सर्वदा मिश्रयन्ती
योषित् १सूरः सूर्यस्य १दुहिता १परि १अवृणीत । कदा । १परितक्म्यायां रात्रौ परितस्तकनवति
संग्रामे वधे वा गन्तव्ये । किंच १वत् यदा १देवयन्तं देवकामं यजमानं वधं वा १शचीभिः
युवयोगमनादिलक्षणैः कर्मभिः १अवथः रक्षथः तदानीं १घ्नंसं दहंसं १वयोः अर्धं सोमादिलक्षणम्
१ओमना अघनेन रक्षणेन निमित्तेन १वां १परि १गात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्ते उस्त्रा रथो युजानः परियाति वर्तिः ।

तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना बहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । ह । स्यः । वां । रथिरा । वस्ते । उस्त्राः । रथः । युजानः । परिऽयाति । वर्तिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । बहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ५ ॥

१५ रथः । १६ इति पूरणः । १७ स प्रसिद्धो रथो हे १८ रथिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो
रः । १९ उन्माः तेजोऽसि २० वस्ते आच्छादयति । यश्च २१ रथः २२ युजानः अश्वैर्युक्तः सन् २३ वर्तिः मार्गं
यजमानगृहं वा २४ परिधाति परिगच्छति । २५ तेन रथेन हे २६ अश्विना अश्विनौ २७ नः अस्माकम्
२८ अस्मिन् २९ बह्वे ३० उषसो ३१ व्युष्टौ प्रातःकाले ३२ ब्रह्म शमनाय पापानां ३३ योः मिश्रणाय च सुखानां
३४ नि ३५ बहते नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरा गौरैव विद्युतं तृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरा । गौराऽइव । विऽद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥ ६ ॥

हे १ नरा नेतारावश्विनौ २ गौरैव गौरा मृगीव ३ विद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति
४ तृषाणा तृषाण्युक्तौ ५ अद्य ६ अस्माकं ७ सवना सवनानि ८ उप ९ यातम् उपागच्छतम् । १० पुरुत्रा
बहुपु यज्ञेषु ११ वां युवां यजमानाः १२ मतिभिः स्तुतिभिः १३ हवन्ते १४ हि स्तुवन्ति । अतः १५ वां युवाम्
१६ अन्ये यद्यारः १७ देवयन्तः देवौ कामयमाना वां युवां १८ मा १९ नि २० यमन् मा नियच्छन्तु ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्तिधानैः ।

पतत्रिभिरश्रमैरव्ययिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । भुज्युम् । अवऽविद्धम् । समुद्रे । उत् । उदूथुः । अर्णसः । अस्तिधानैः ।

पतत्रिभिः । अश्रमैः । अव्ययिभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥ ७ ॥

हे १ अश्विना अश्विनौ २ युवं ३ भुज्युम् पतत्रामकम् ४ अवविद्धं विक्षिप्तं सखिभिः ५ समुद्रे
तन्मण्डये निमग्नम् ६ अर्णसः उदकात् ७ उदूहथुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । ८ अस्तिधानैः अश्वि-
मानैः ९ अश्रमैः १० अव्ययिभिः च ११ पतत्रिभिः पतनवज्रिगमनवज्री रथे नियुक्तैरश्वैः १२ दंसनाभिः
शारीरैः कर्मभिश्च १३ पारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । 'नामन्या भुज्युमूहथुः पतत्रैः'
(अ. सं. १. ११६. ४) इति श्लोकम् ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धृचं रत्नानि जरतं च सूरिन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धृतम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरिन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

'नू मे हवम्' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ ॥ १६ ॥

'आ विश्ववारा' इति सप्तमं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्वार्यं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ विश्ववारा सप्त' इति । प्रतरनुवाक आश्विनवाक्ये च विनियोग उक्तः । आश्वस्तृचस्तृतीये
छन्दोमे प्रठगशक्वे विनियुक्तः । 'आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. ११)
इति सूत्रितव्यात् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।

अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्मेदयुर्ध्रुवमे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । नः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।
अश्वः । न । वाजी । शुनपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । मेदयुः । ध्रुवमे । न । योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं यत् यं यागम् आ गतम् आगच्छतं वां युवयोः तत्स्थानं पृथिव्यां वेदां प्र अवाचि प्रोच्यते । तदर्थं शुनपृष्ठः सुखकरपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलत्वान् आरूढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । वाजी वेगवान् अश्वः अस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । यत् यमित्यर्थः । यमश्वम् आ सेदयुः आर्मादयः सोऽश्वः । यद्वा । यत्स्थानमासीदयः तत्स्थानमश्व आश्रयन्वितो गमनाय । स्थिनौ इष्टान्तः । ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय योनिं न योनिं स्थानमिव ॥

सिषक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि धर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्तसरितः पिपत्येतग्वा चित्र सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषक्ति । सा । वाम् । सुऽमतिः । चनिष्ठा । अतापि । धर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपति । एतद्गवा । चित्र । न । सुऽयुजा । युजानः ॥ २ ॥

यसा सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः चनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनाश्रयती वा वां युवां सिसृक्षि सेवते । किंच धर्मः प्रवर्ग्यश्च मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे अतापि ततोऽभूत् । 'यत् प्रौ इत्यपतत्तद्वर्मस्य धर्मत्वम्' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः । यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । यः धर्मः वां युवां प्रामुवक्षित शेषः । समुद्रान् सरितः च पिपतिं पूरयति वृष्टिद्वारा । एतद्गवा चित्र । चिदिति पूरणः । अश्वविव यथा सुयुजा सुहु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थः । केयुपमार्थे । तद्वयुवां यज्ञे युजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि स्थानान्यश्विना दधाथे दिवो यद्दीप्त्वोषधीषु विभु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधाथे इति । दिवः । यद्दीप्ति । ओषधीषु । विभु ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे अश्विना युवां दिवः शुक्लोकादागत्य यानि स्थानानि दधाथे कुरुष्वः । कुत्रेति उच्यते । यद्दीप्ति महतीषु ओषधीषु विभु यजमानेषु च । तौ युवां पर्वतस्य जेघस्यान्तरिक्षस्य वा मूर्धनि स्थाने नि सदन्ता निर्वीदन्तौ इषम् अन्नं दाशुषे हविर्दाने जनाय यजमानाय वहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

१. ख-तदारूढानां; झ-त-३-न-म-दारूढानां । २. ख-त१-२-अश्वो न अश्वोऽस्थात्; झ-अश्वो न अश्वो न स्थात्; त३-४-झ-अश्वो न अश्वोऽस्थात्; म-अश्वो न अश्वोऽस्थात् । ३. ख-यद्वा इत्यपतत्; झ-त१-२-४-यद्गम इत्यपतत्; त३-न-म-झ२-यद्गममपतत्; झ१-यद्गम इत्यपतत् ।

च॒निष्टं दे॒वा ओष॑धीष्व॒प्सु यद्यो॒ग्या अ॒श्ववै॒थे ऋषी॑णाम् ।

पुरु॑णि रत्ना॒ दध॑तौ न्य॒स्मे अनु॒ पूर्वा॑णि चख्यथु॒र्युगानि॑ ॥ ४ ॥

च॒निष्टम् । दे॒वौ । ओष॑धीषु । अ॒प्सु । यत् । यो॒ग्याः । अ॒श्ववै॒थे इति॑ । ऋषी॑णाम् ।

पुरु॑णि । रत्ना । दध॑तौ । नि । अ॒स्मे इति॑ । अनु॑ । पूर्वा॑णि । चख्यथुः । युगानि॑ ॥ ४ ॥

हे दे॒वा दे॒वौ यु॒वाम् । ओष॑धीषु ओषधिविकारांश्चरुरोडाशादिकाम् । अप्सु सोमरसान् । च॒निष्टम् । अ॒प्यन्त॑कर्मनायतमं कामयेथामित्यर्थः । यत् यस्मात् योग्याः युवयोरुचिता ओषधीरपञ्च । ऋषीणां संबन्धिनीः । अश्ववैथे व्याप्नुयः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा । ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीश्चाश्ववैथे तस्मात् । अस्मे अस्मासु । पुरुणि बहूनि । रत्ना रमणीयानि धनानि । नि । दधतौ । पूर्वाणि । युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि । अनु । चख्यथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रु॑वांसां चिद॒श्विना पुरु॑ण्यभि ब्र॒ह्माणि च॒क्षथे॑ ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ प्र यातं वर॒मा जना॑यास्मे वामस्तु सु॒मतिश्च॑निष्टा ॥ ५ ॥

शुश्रु॑वांसां । चि॒त् । अ॒श्विना । पुरु॑णि । अ॒भि । ब्र॒ह्माणि । च॒क्षथे॑ इति॑ । ऋषी॑णाम् ।

प्रति॑ । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । जना॑य । अ॒स्मे इति॑ । वा॒म् । अ॒स्तु । सु॒मतिः । च॑निष्टा ॥ ५ ॥

हे अ॒श्विना अ॒श्विनौ । चि॒त् इति॑ पूरणः । युवां शुश्रुवांसा श्रुतवन्तौ सन्तौ । पुरुणि बहूनि । ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि । ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धीनि । अभि । चक्षथे अभिपश्यथो युवाम् । अतः । जनाय जनस्य यजमानस्य मम । वरं यज्ञं । प्रति । प्र । यातम् । वां युवयोः । चनिष्टा उक्तलक्षणा । सुमतिः अनुग्रहमतिः । अस्मे अस्मासु । अस्तु भवतु ॥

यो वां यु॒ज्ञो ना॑सत्या ह॒विष्मान्कृत॑ब्र॒ह्मा स॒मर्थो॑ भ॒वाति॑ ।

उ॒प॒ प्र या॑तं वर॒मा वसि॑ष्ठमि॒मा ब्र॒ह्माण्य॑च्यन्ते यु॒वभ्याम्॑ ॥ ६ ॥

यः । वा॒म् । यु॒ज्ञः । ना॑सत्या । ह॒विष्मान् । कृत॑ब्रह्मा । स॒मर्थः । भ॒वाति॑ ।

उ॒प॒ । प्र । या॑तम् । वर॑म् । आ । वसि॑ष्ठम् । इ॒मा । ब्र॒ह्माणि । ऋ॒च्यन्ते॑ । यु॒वभ्याम्॑ ॥ ६ ॥

हे ना॑सत्या अ॒श्विनौ वां यु॒वयोः । यः । यज्ञः यजमानः । समर्थः ऋत्विग्नृपैर्मर्त्यैः सहितः सन् । हविष्मान् हविषा युक्तः । कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा । भवाति भवति तं । वरं वरणीयं । वसिष्ठम् । आ । उप । प्र । यातं प्रकर्मोपागच्छतम् । इमा इमानि । ब्रह्माणि मन्त्रजातानि । युवभ्यां युवाभ्यामर्थापागमनाय । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थः ॥

इ॒यं म॒नीषा इ॒यम॑श्विना गी॒रिमां सु॒वृक्तिं॑ वृ॒षणा जु॑षेथाम् ।

इ॒मा ब्र॒ह्माणि यु॒वयू॒न्यग्म॑न्यु॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः॑ ॥ ७ ॥

इ॒यम् । म॒नीषा । इ॒यम् । अ॒श्विना । गीः । इ॒माम् । सु॒वृक्तिम् । वृ॒षणा । जु॑षेथाम् ।

इ॒मा । ब्र॒ह्माणि । यु॒वयू॒नि । अ॒ग्नम् । यु॒यम् । पा॑त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॒ । नः॑ ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे 'अश्विना अश्विनौ' इयं 'मनीषा स्तुतिर्बुधयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । 'इयं' 'गीः स्तुतिः कृता । हे 'वृषणा कामानां वर्षका' इमाम् अस्मत्कृतां 'सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं' 'नुष्यां सेवेयाम् । 'इमा इमानि' 'ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरुपाणि' 'युवयूनि युवां कामयमानानि मन्त्रि' 'अस्मत् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति मित्रम् ॥ ॥ १० ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति पदद्वयं प्रथमं सूक्तं^१ 'श्वेदुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः षट्' इति । गतो विनिर्धायः ॥

अप स्वसुर्लपसो नजिहीते रिणक्ति कृष्णीररुपाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मधुयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुपाय । पन्थाम् ।

अश्वऽमघा । गोऽमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

'स्वसुः स्वसुस्थानीयायाः' 'उपसः सकाशात्' 'नक् नक्तं रात्रिः' 'अप जिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशं दत्वा स्वधमपगतेत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै योनिमरैक' (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । 'कृष्णीः कृष्णवर्णा रात्रिः' 'अरुपाय आरोचमानाबाह्वे सूर्याय वा' 'पन्थां पन्थानं मार्गं' 'रिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयवान् हे' 'अश्वामघा अश्वघनौ हे' 'गोमघा गोघनौ । उभयोः प्रदातारवित्यर्थः । ईदृशौ 'वां युवां' 'हुवेम स्तुमः । आह्वयामः । 'दिवा' 'नक्तं सर्वदा' 'शरुं हिंसकम्' 'अस्मत् अस्मत्तः' 'युयोतं पृथक्कृतम् ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपाऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् 'उपायातम् उपागच्छतमस्मदाह्वानं प्रति । किमर्थम् । 'दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं' 'रथेन' 'वामं वमनीयं धनं' 'वहन्ता वहन्तौ । 'अस्मत् अस्मत्तः' 'युयुतं पृथक्कृतम् । किम् । 'अनिराम् । इराक्षम् । तदभारं दारिद्र्यमित्यर्थः । 'अमीवां रोगं च । हे' 'माध्वी मधुमन्तौ युवां' 'नः अस्मात्' 'दिवा' 'नक्तं सर्वदा' 'त्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुभ्रायवो वर्षणो वर्तयन्तु ।

स्यूर्मगमस्तिमृतयुग्मिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेयाम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विउष्टौ । सुभ्रायवः । वर्षणः । वर्तयन्तु ।

स्यूर्मऽगमस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुऽमन्तम् । वहेयाम् ॥ ३ ॥

'अवमस्याम् आसन्नायां' 'व्युष्टौ व्युच्छन् उपसि' 'वां युवयोः' 'रथं' 'सुभ्रायवः सुखेन योज-
यन्तोऽश्वाः' 'वृषणः वर्षका' युवाम् 'आ' 'वर्तयन्तु । 'स्यूर्मगमस्ति सुतरास्मि स्यूर्तरास्मि' 'वसुमन्तं प्रदेयधनयुक्तं रथं हे' 'अश्विना अश्विनौ' 'ऋतयुग्मिः उदकयुक्तैः' 'अश्वैः उदकप्रदैरश्वैः' 'आ' 'वहेयाम् ॥

यो वां रथौ नृपती अस्ति वोऽह्वा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्त्रयामा ।

आ न एना नामत्योप यातमभि यद्वाँ विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोऽह्वा । त्रिऽवन्धुरः । वसुऽमान् । उस्त्रयामा ।
आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वऽप्स्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावधिनौ वामं युवयोः वयः वरयः वोऽह्वा युवयो-
वांहकः अस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः
वसुमान् धनवान् उस्त्रयामा उस्त्रं दिवसं प्रति गन्ता । एना एतेन रथेन हे नासत्या अश्विनौ
नः अस्मान् उप आ यातम् । यत् रथः यश्च रथः वामं विश्वप्स्यः व्यासरूपः अभि
जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहयुराशुमश्वम् ।

निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रि नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवै । ऊहयुः । आशुम् । अश्वम् ।
निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसः जीर्णादृपात् अमुमुक्तम् असुज्जतम् । 'युवं च्यवान-
मश्विना जरन्तं पुनर्युवानम्' (क्र. सं. १. ११७. १३) इति ह्यन्यत्र । तथा पेदवे एतन्नामकाय
राज्ञे आशुं क्षीघ्रगामिनम् अभं निः ऊहयुः न्यवहतं युदे । 'युवं श्वेतं पेदवे' (क्र. सं. १.
११८. ९) इति निगमः । तथा अत्रि महर्षिम् अंहसः ऋबीसादग्नेः सकाक्षात् तमसः च
गुहान्तःस्थिताच्च सकाक्षात् निः स्पर्तं न्यपारयतम् । 'युवसृवीसमुत तमसत्रय ओमन्वन्तं चक्रयुः'
(क्र. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले अष्टे स्वराष्ट्रे अन्तः मध्ये
पुनः नि धातं न्यधातम् । 'परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्' (क्र. सं. १. ११९. २०) इति श्रुक्तम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्ति वृषणा जुषेयाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेयाम् ।
इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ ॥ १८ ॥

'आ गोमता' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनसंज्ञयोरुक्तः । आश्विने पक्षावाद्याश्चतस्रो
वाज्यानुवाक्याः । सूत्रितं च—'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पार्हया श्रिया तन्वा शुमाना ॥ १॥

आ । गोऽमता । नामत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वाः । निऽयुतः । सचन्ते । स्याद्दया । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥ १ ॥

हे नामत्या अश्विनौ गोमता गोकुलेन अश्ववता अश्वयुकेन । अश्वयुग्मजोदेनेत्यर्थः । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । पुरुचन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन रथेन आ यातम् आगच्छतम् । वां विश्वाः बहुयः नियुतः स्तुतयः सचन्ते सेवन्तेऽस्मात्प्रिताः । हे स्याद्दया स्पृहणीयया श्रिया शोभया तन्वा शरीरेण च शुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्मजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोहि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । मुऽजोषसा । नामत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे नासत्या अश्विनौ युवां देवेभिः इतरैर्देवैः सह सजोषसा समानप्रतीतौ परस्परं सन्तौ नः अस्माकम् अर्वाक् अभिमुखं रथेन आ यातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वातिशयमाह । युवोः युवयोः नः अस्माकं च सख्या सख्यानि पित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । उत अपि च युवयोर्मम च बन्धुः बन्धकः पितामहः समानः एक एव । तस्य वित्तम् । तस्येति कर्मणि पठ्यते । तं बन्धुं तदन्धुत्वं वा वित्तं जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेर्जाता विवस्वानश्विनोर्जनको वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युक्षिशिराः सह । स वै सरण्युः प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्युः जाते ते यमयम्यौ विवस्वतः । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशं क्षियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामर्वा भूत्वा प्रचक्षमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वास्तु तस्यामजनयम्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपकान्तां सरण्युमात्मरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय ह्यरूपिणीम् । मैथुनाद्योपचक्राम तां च तत्राकरोह सः ॥ ततस्तथोस्तु वेगेन दुकं दृष्ट्वा दृवि । उपाजिग्रह सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आग्राणमात्राच्छुक्रं तत्कुमारौ संभभूवतुः । नासत्यश्चैव इक्ष्वा यौ स्तुतावश्विनावपि’ (बृहदे. १. १६२-७. ६) इति ॥

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रज्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।

आविवास्रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमासः । अश्विनौ । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उपसः । च । देवीः ।

आऽविवास्तन् । रोदसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

१. ख-स-त३-न-भ-श-‘रथेन’ नास्ति । २. घ-अभ्या । ३. ख-स-त-न-भ-श-सरण्युः ।

४. ख-स-पन्थाः ; स-त-न-श-सरण्याः । ५. ख-स-त-न-भ-श-सरण्युः । ६. ख-‘मथो’ । ७. ख-स-त-न-भ-श-अविज्ञातान्वि* । ८. ख-स-न-भ-श-विज्ञाय । ९. ख-त३-न-भ-श-भयरूपिणः ; ख-स-त३-भ-स-रूपिणः ।

‘स्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विनाश्विनौ’ उदु^१ अबुध्रन् उत्कृष्टं बोधयन्ति । उ इति पूरणः ।
 ‘ब्रामि । बन्धुनामैतत् । बन्धुस्थानीयानि’ ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि ‘देवीः द्योतमानाः’
 ‘उपसः । चकारादश्विनौ च । अबुध्रन् । विप्रः मेधावी वसिष्ठः’ इमे ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ धिष्ण्ये
 ‘अश्विनाहँ स्तुत्ये’ ‘आविवासन्’^२ परिचरन् ‘नासत्या अश्विनौ’ अच्छ अभिमुखं ‘विवक्ति स्तौति ॥

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उपासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहदग्नयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उपसः । प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । बृहत् । अग्नयः । समऽर्धा । जरन्ते ॥ ४ ॥

हे ‘अश्विनौ’ ‘उपासः’ ‘उपसः’ ‘वि’ ‘उच्छन्ति’ ‘चेत्’ तमांसि विवासयन्ति । चेदिति पूरण-
 श्राप्यं वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः । चेद्योगादनिघातः । अतो युवयोः स्तुतिसमयत्वाद् ‘ब्रह्माणि’
 स्तोत्राणि ‘कारवः’ स्तोतारः ‘प्र’ भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । ‘ऊर्ध्वम्’ ‘अश्रेत्’ आश्रयति ‘भानुं’
 तेजः ‘सविता’ ‘देवः’ । ‘अग्नयः’ अपि ‘समिधा’ समिन्धनेन ‘बृहत्’ अतिमहत् ‘जरन्ते’ स्तूयन्ते ॥

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च-‘आ पश्चाताश्चासत्या’
 पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेन’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ पश्चाताभासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे ‘नासत्या अश्विनौ’ ‘पश्चातात्’ ‘पश्चाद्देशात्’ ‘आ’ ‘यातम्’ । तथा ‘पुरस्तात्’ ‘पूर्वस्माद्देशात्’
 तथा ‘अधरात्’ ‘अधस्तनाद्देशादक्षिणतः’ ‘उदक्तात्’ ‘उदग्देशात्’ । सर्वत्र आ यातमिति संबन्धः । किं
 बहुना ‘विश्वतः’ ‘सर्वस्माद्देशात्’ ‘पाञ्चजन्येन’ पञ्चजनहितेन ‘राया’ धनेन सह ‘आ’ यातम् । निषाद-
 पञ्चमाश्ववारो वर्णाः पञ्चजनाः ॥ ॥ १९ ॥

‘अतारिष्म’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलोक्यमाश्विनम् । ‘अतारिष्म’ इत्यनु-
 क्रमजिका । प्रातरनुवाकाश्विनश्चाक्षयोरुक्तो विनियोगः ॥

अतारिष्म तमसस्पा रमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवयन्तः । दधानाः ।

पुरुदंसा । पुरुतमा । पुराऽजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥ १ ॥

‘अस्य’ ‘तमसः’ अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात्^३
 प्रयोगविषयाज्ञानस्य ‘पारम्’ ‘अतारिष्म’ तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः । ‘देवयन्तः’ ‘देवकामाः’ ‘स्तोमं’

स्मृतिं प्रिति प्रधानाः देवेषु कुर्वाणाः । पुरुषंसा बहुकर्मणां पुरुषमा प्रभूततर्मां पुराजा पूर्व-
जानौ अत एव अमन्यां अमरणधर्माणां अश्विना अश्विनौ गाः गरिता स्तोता वमिष्टः हवते
स्तौति आह्वयति वा ॥

न्यु प्रियो मनुषः सादि होता नामन्या यो यजते वन्दते च ।

अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वा वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नामन्या । यः । यजते । वन्दते । च ।

अश्रीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

प्रियः युवयोः प्रियभूतः मनुषः मानुषो मनुषः सकाशाज्जातो वा होता देवानामाह्वाना
स्तोतायं नि षादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे नासत्या
अश्विनौ यः यजते यागं करोति वन्दते स्तौति च तस्य संबन्धिनं मध्वः मधुरं सोमरसं हे
अश्विना अश्विनौ उपाके अन्तक एव समीपे स्थित्वैव अश्रीतम् । पिबतमित्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु
वां युवां प्रयस्वान् अन्नवान् सन् आ वोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

श्रुष्टिवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वमिष्टः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमान् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽहम् । प्रऽहमितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वमिष्टः ॥ ३ ॥

उराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वचं पथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय यज्ञं
यागं तत्साधनं हविर्वा अहेम वर्धयेम । हे वृषणा वर्षकौ कामानाम् इमां सुवृक्तिं शोभन-
स्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् । वां युवां श्रुष्टिवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता दूत इव प्रेषितः
अहम् अबोधि । बोधयति शीघ्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । स्तोमैः स्तोत्रैः प्रति जरमाणः प्रति-
स्तुवन् । कः । वमिष्टः अहमबोधीति ॥

उप त्या बह्वी गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीक्षुपाणी ।

समन्धांस्यग्मत मत्सराणि मा नो मर्धिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । बह्वी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । समऽभृता । वीक्षुपाणी इति वीक्षुऽपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अगमत । मत्सराणि । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

त्या त्वौ तौ बह्वी हविषां वोढारौ नः अस्माकं विशं प्रजासृष्टिजम् उप गमतः
उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । रक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ संभृता सम्भृतां जुष्टां वीक्षुपाणी
दृष्टपाणी । बह्वी । अवमर्ध्वोऽन्धपरतया व्याल्लेखः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृष्टपादावश्विनो-
रन्ध्रावुपगच्छतामिति तत्सार्थः । अन्धांसि अन्धानि मत्सराणि मदकराणि सोमाम् सम् अमृत
समगच्छन्तं युवाम् । नः अस्मान् मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् । किन्तु शिवेन मङ्गलेन धनेन
सार्धम् आ गतम् आगच्छतम् ॥

आ पश्चातात्तासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘आ पश्चातात्’ इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

‘इमा उ वाम्’ इति षड्चं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्यानुतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यः शिष्टाः सतोबृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमा उ वां षट् प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रनौ बाह्वे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमा उ वामयं वाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रदशशस्त्रे ‘इमा उ वाम्’ इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसु विश्वेविशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्ता । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्वे । अवसे । शचीवसु इति शचीऽवसू । विश्वम् विश्वम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

‘इमाः’ ‘दिविष्टयः’ दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः ऋत्विजोऽपि । ‘उ’ इति चार्थः । हे ‘अश्विना’ ‘उस्ता’ वासकौ ‘वां’ ‘हवन्ते’ आह्वयन्ति । ‘अयं वसिष्ठोऽपि हे ‘शचीवसू’ कर्मधनौ ‘वां’ युवाम् ‘अवसे’ अस्मद्वक्षणाया युवयोस्तर्पणाया वा ‘अह्वे’ आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । ‘हि’ वस्मात्कारणाद्युवां ‘विश्वेविशं’ प्रजां प्रजां प्रति ‘गच्छथः’ ॥

युवं चित्रं ददधुर्भोजनं नरा चोदेयां सुनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददधुः । भोजनम् । नरा । चोदेयाम् । सुनृतावते ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ‘युवं’ युवां ‘चित्रं’ चायनीयं ‘भोजनं’ घनं ‘ददधुः’ धारयेथे । तद्वत् ‘सुनृतावते’ स्तुतिषते स्तोत्रे ‘चोदेयां’ प्रेरयतम् । तदर्थं ‘समनसा’ समानमनस्कौ सन्तौ ‘रथं’ युवयोः संबन्धिनम् ‘अर्वाक्’ अस्मदभिमुखं ‘नि’ यच्छतं नियमयतम् । तथा कृत्वा ‘सोम्यं’ सोमसंबन्धिनं ‘मधु’ मधुररसं ‘पिबतम्’ ॥

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमा गतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे ऽअश्विना युवाम् ऽआ ऽयातम् आगच्छन्तम् । आगच्छ च ऽउप मर्माणि ऽभूवन् भवन्तम् ।
 ऽमध्वः सधुरं सोमरसं ऽपिबन्तम् । पश्या च हे ऽवृषणा वर्षदी । हे ऽजेन्ध्रावस् जेतस्वधनी । जित-
 धनाशित्वर्थः । युवां ऽपयः वृष्टयुद्धमन्तरिक्षात् ऽदुग्धम् । ऽमः अस्मान् ऽमा ऽमधिष्टे मा हिंस्तम् ।
 ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा । ऽआ ऽयातम् आगच्छन्तं ऋग्रम् ॥

अश्वासो ये वामुप दधुषो गृहं युवां दीर्यन्ति बिभ्रतः ।

मधुयुभिर्नरा हयैभिरश्विना देवा यातमस्मयू ॥ ४ ॥

अश्वासः । ये । वाम् । उप । दाशुषः । गृहम् । युवाम् । दीर्यन्ति । बिभ्रतः ।

मधुयुभिः । नरा । हयैभिः । अश्विना । आ । देवा । यातम् । अस्मयू इत्यस्मड्यू ॥ ४ ॥

५ये ऽअश्वासः अश्वाः ऽवां युवयोः स्वभूताः ऽदाशुषः हविर्दानुः ऽगृहं ऽयुवां ऽबिभ्रतः
 भारयन्तः ऽदीर्यन्ति । गमयन्तीत्यर्थः । ऽमधुयुभिः शीघ्रगन्तुभिः ऽहयैभिः हयैः अश्वैर्हे ऽनरा नेतारी
 ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ ऽअस्मयू अस्मान् कामयमानौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अर्धा ह यन्तो अश्विना पृथः सचन्त मुरयः ।

ता यैसतो मध्वज्यो ध्रुवं यज्ञच्छर्दिस्मभ्यं नास्त्या ॥ ५ ॥

अर्धं । ह । यन्तः । अश्विना । पृथः । सचन्त । मुरयः ।

ता । यैमतः । मध्वज्यः । ध्रुवम् । यज्ञः । छर्दिः । अस्मभ्यम् । नास्त्या ॥ ५ ॥

५ये यज्ञमानाः ऽअर्धा अपि च ऽअश्विना अश्विनौ ऽयन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यज्ञमानाः ऽमुरयः मेधाविनः
 स्तोतारः ऽपृथः अर्धं प्रभूतं ऽसचन्त सेवन्ते संयन्ति वा । ऽता तौ युवां ऽमध्वज्यः अश्वज्यः ऽअस्मभ्यं
 ऽध्रुवम् अविचलितं ऽयज्ञः अर्धं यज्ञ एव वा ऽछर्दिः गृहं ऽयैसतः प्रयच्छन्तं हे ऽनास्त्या अश्विनौ ॥

प्र ये ययुर्वृकासो रथा इव नृपातारो जनानाम् ।

उत स्वेन शर्वसा शशुवुर्नर उत क्षियन्ति सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

प्र । ये । ययुः । अवृकासः । रथाः । इव । नृपातारः । जनानाम् ।

उत । स्वेन । शर्वसा । शशुवुः । नरः । उत । क्षियन्ति । सुक्षितिम् ॥ ६ ॥

५ये यज्ञमानाः ऽअवृकासः परकीयघनस्थानादातारः ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽनृपातारः
 ऋषिभूषाणां नृणां रक्षितारः सन्तः ऽययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्ता दृष्टान्तः । ऽरथा इव
 व्रीह्यादिवृणां रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् । उतैव यमुत्तरवाक्वापेक्षः । अपि च ते ऽनरः
 यज्ञमानाः ऽस्वेन ऽशर्वसा स्वीयेन बलेन ऽशशुवुः वर्धन्ते । ऽउत अपि च ऽसुक्षितिं सुनिवासं
 ऽक्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘युवा आद्यः’ इत्यद्वैतं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थम् । अत्रानुक्रमिका—‘युवा अष्टावुपस्वं’
 तु वै’ इति । तु वै ह्यनुष्ठुबानुष्ठादिपरिमाणया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युपोदेवन्वाणि । प्रातर-
 नुवाक उपस्ये ऋतौ त्रैहजे छन्दस्वाश्विनसखे वेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूच्यते—‘युवा

१. इ-त१-२-वर्षकी कामानां । २. स-हिंसा; द-अहिंसा । ३. द-प्रत्यादि । ४. इ-त१-२-
 अनु-अष्टा उपस्वं ।

आवो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । ऋग्विधान आख्यातो विनि-
योगोऽत्र लिख्यते—'रात्र्या अपरकाले य उतथाय प्रयतः शुचिः । व्युषा हृत्युपतिष्ठत षड्विः सूक्तैः
कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु । गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्यजाविकम्' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ॥

व्यु॒षा आवो दिवि॒जा ऋतेनाविष्कृ॒ण्वाना म॒हिमान॒मागात् ।

अप॒ द्रुह॒स्तम॑ आव॒रजुष्ट॑म॒ङ्गिरस्त॑मा प॒थ्या अजी॑गः ॥ १ ॥

वि । उ॒षाः । आ॒वः । दि॒विऽजाः । ऋतेन॑ । आ॒विऽकृ॒ण्वाना । म॒हिमान॑म् । आ । अ॒गात् ।
अप॑ । द्रुहः । तमः । आ॒वः । अ॒रुष्ट॑म् । अ॒ङ्गिरऽत॑मा । प॒थ्याः । अ॒जीग॑रिति ॥ १ ॥

इयम् उषाः विविजाः दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती वि आवः व्यौच्छत् । विमानं
कृतवतीत्यर्थः । वसिनिवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छने भवेत् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यत्र दक्षि-
ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । 'हृङ्यङ्यङ्' इति लोपः । सैवोषाः ऋतेन
तेजसा महिमानं स्वमहत्त्वम् आविष्कृण्वाना आगात् आगतवती । आगत्य च द्रुहः अस्मद्-
त्रोग्धृन् अजुष्टं सर्वेषामप्रियं तमः च अप आवः अपवृणोति । किंच अङ्गिरस्तमा । अङ्गेनात्यर्या-
दङ्गिराः । गन्तुमा पथ्याः पदवीः अजीगः उद्विरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

म॒हे नो अ॒द्य मु॒विताय॑ बो॒ध्युषो॑ म॒हे सौभ॑गाय प्र यन्धि ।

चि॒त्रं रयि॑ य॒शसं॑ घेह॒स्मे देवि॑ म॒र्तेषु॑ मानुषि श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

म॒हे । नः । अ॒द्य । मु॒विताय॑ । बो॒धि । उप॑ । म॒हे । सौभ॑गाय । प्र । यन्धि॑ ।

चि॒त्रम् । रयि॑म् । य॒शस॑म् । घे॒हि । अ॒स्मे इति॑ । देवि॑ । म॒र्तेषु॑ । मा॒नुषि॑ । श्रव॒स्युम् ॥ २ ॥

अद्य नः अस्माकं महे महते मुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा बोधि भव ।
किंच हे उषः महे महते सौभगाय सौभाग्याय प्र यन्धि प्रवच्छास्मान् । किंच चित्रं
चावनीयं यशसं यशोयुक्तं रयि धनं घेहि धारय अस्मे अस्मासु । हे मानुषि मनुष्य-
हिते देवि मर्तेषु अस्मासु श्रवस्युम् अश्ववन्तं पुत्रं घेहीत्यनुषङ्गः ॥

ए॒ते त्पे भा॒नवो॑ दर्श॒तायाश्चि॒त्रा उ॒पसो॑ अ॒मृता॑स आगुः ।

ज॒नय॑न्तो दै॒व्यानि॑ व्र॒तान्या॑पु॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा व्य॒स्युः ॥ ३ ॥

ए॒ते । त्पे । भा॒नवः । दर्श॒तायाः । चि॒त्राः । उ॒पसः । अ॒मृता॑सः । आ । अ॒गुः ।

ज॒नय॑न्तः । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । आ॒पुण॑न्तः । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्युः ॥ ३ ॥

वर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः उपसः पुरो दृश्यमानाः एते ते प्रसिद्धाः
चित्राः पूज्या आश्रयभूता वा अमृतासः अमरणा अनमराः भानवः रश्मयः आगुः आगच्छन्ति ।
किं कुर्वन्तः । दैव्यानि देवानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि जनयन्तः उत्पादयन्तः ।
तदनुकूलप्रकाशप्रदानास्तदुत्पादकवमेषाम् । अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि आपुणन्तः आपूरयन्तः ।
एकदैवान्तरिक्षस्य वायुमेवपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधवन् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् ।
एवं कुर्वन्तो भानवः रश्मयः विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति ॥

१. न-भ-विभावनं । २. न-ज-१-२-३-न-भ-श-मर्तेषु । ३. न-विविधत्वं । ४. न-त-श-प्रसरति ।

एषा स्या युञ्जना पराकात्पञ्च श्रितीः परि मद्यो त्रिगाति ।

अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दृहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युञ्जना । पराकात् । पञ्च । श्रितीः । परि । मद्यो । त्रिगाति ।

अभिपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दृहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

एषा स्वा सोषाः पराकात् दूरदेशादुरे स्थितापि युञ्जाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय पञ्च श्रितीः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णास्तान् सद्यः परि त्रिगाति परिगच्छति । किं कुर्वन्ती । जनानां प्राणिनां वयुना प्रजानानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । दिवो दुहिता दुहितृस्थानीया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री । परि त्रिगतीत्यन्वयः ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रामघा । रायः । ईशे । वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता । जरयन्ती । मघोनी । उषाः । उच्छति । वह्निभिः । गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती बहुधा । यद्यप्युपोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युपोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः । सूर्यस्य योषा योषित् । चित्रामघा विचित्रधना विचित्रगन्त्यान्वधना वा रायः धनस्याविशिष्टस्य तस्य वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां धनानां च ईशे ईष्टे । अथवा वसुवो वसुका रश्मयः । तेषामर्षाष्टे । ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता जरयन्ती प्राणिजानानि । उषाः खलु पुनःपुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । मघोनी धनवती उषाः वह्निभिः कर्मबोहुमिर्भयजमानैः गुणाना स्तूयमाना उच्छति विमानं करोति ॥

प्रति द्युतानामरुषामो अश्वाश्चित्रा अहश्चक्षुषमं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधुते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । द्युतानाम् । अरुषामः । अश्वाः । चित्राः । अहश्चक्षुषमं । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधुते । जनाय ॥ ६ ॥

द्युतानां द्योतमानाम् उपसं वहन्तः धारयन्तः अरुषासः आरोचमानाः चित्राः चावनीयाः अश्वाः प्रति अहश्चक्षुषं प्रतिदृश्यन्ते । सा योषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहु-रूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति । विधुते परिचरते प्रजनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यज्ञता यजत्रैः ।

रुजद्ब्रह्महानि ददद्बुद्धिर्याणां प्रति गाव उपसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभिः । महती । महद्भिः । देवी । देवेभिः । यज्ञता । यजत्रैः ।

रुजत् । द्रुह्महानि । ददत् । बुद्धिर्याणाम् । प्रति । गावः । उपसं । वावशन्त ॥ ७ ॥

१ सत्या अन्यैरबाध्या १ महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः १ देवी द्योतमाना १ यजता यजनीयोषाः
१ सत्येभिः सत्यैः १ महद्भिः देवैः १ यजत्रैः उत्कलक्षणैः किरणैर्निपातभारिभरन्यैर्देवैर्वा सहिता
सर्ता १ इच्छानि अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि १ रुजत् भिनत्ति । १ उत्क्रियाणाम् । गोनामेतत् ।
उत्क्राविण आसां भोगा इति तद्युत्पत्तिः । तासां संचाराय १ ददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाश-
मित्यर्थः । अथवोक्रिया गा ददत् ददाति स्तोत्रभ्यः । किंच १ गावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि
तमोऽवबुद्धाः प्राणिनः १ उपसं १ वावचान्त उच्यन्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थ-
मुपसोऽपेक्षितस्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

नू नो गोमद्वीरवेदेहि रत्नमुषो अश्ववत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । नः । गोऽमेत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उपः । अश्ववत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।

मा । नः । बर्हिः । पुरुषता । निदे । कः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे १ उपः १ नु १ नः अस्मभ्यं १ गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं १ वीरवत् वीरैः पुत्रैरुपेतं १ रत्नं
रमणीयं धनं १ पुरुभोजः बहुभं च १ अस्मे अस्मासु १ धेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनर-
भिधानम् । १ नः अस्माकं १ बर्हिः यज्ञं १ पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदृशेष्वित्यर्थः ।
१ निदे निन्दायै १ मा १ कः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘उदु ज्योतिः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं त्रैलोक्यमुपस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु सप्त’
इति । प्रातरनुवाकाश्विनश्चक्रयोरुक्तो विनिर्बोधः ॥

उदु ज्योतिरिमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

ऋत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्ष्वनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।

ऋत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उषाः ॥ १ ॥

१ अमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा १ विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं १ ज्योतिः
१ विश्वानरः सर्वेषां नेता १ सविता १ देवः १ उत् १ अश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । १ देवानां व्यवहर्तृणां स्तोत्राणां
वा यजमानानां १ ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां १ चक्षुः
चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन १ अजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च १ उषाः १ विश्वं
सर्वं १ भुवनं भूतजातम् १ आविरकः प्रादुरकः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्या देवयानां अहश्चर्मर्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अमृदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्याः । देवऽयानाः । अहश्चर्मः । अर्मर्धन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः ।

अमृत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

१मे मया १देवयानाः देवप्रापकाः १पन्थाः पन्थानः १प्र १अदभ्रन् प्रदहन्ने । कर्हाकाः पन्थानः । १अमर्धन्तः अर्धिमन्तः १वसुभिः तेजोभिः १इष्टकृतायः संस्कृताः । १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १उषसः १केतुः प्रजापते तेजः १अमृतं अवेति जायते । सोपाश्र १प्रतीची प्रत्यगङ्गनाम्सर्द्धिमसुर्वा १हर्म्येभ्यः १अधि उच्छिन्नेभ्यः प्रदेशेभ्यः । हर्म्येऽप्यु उन्नतप्रदेशोऽप्युन्नतः । १आगान् आगत्युनि ।

तानीदहानि बहुलान्यामन्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परि जारइवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्थेतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आमन् । या । प्राचीनम् । उतऽइता । सूर्यस्य ।

यतः । परि । जारऽइव । आऽचरन्ती । उपः । ददृक्षे । न । पुनः । पुनर्ऽइव ॥ ३ ॥

हे उपः १तानीत् तान्येव तव १तेजोभिः १बहुलानि १अहानि १आसन् । उपःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारान् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । १या यानि १सूर्यस्य १उदिता उदिताबुदये सति १प्राचीनं तस्य प्रान्देशं प्रमुदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः । हे १उपः १यतः यैश्च तेजोभिः १परि १ददृक्षे ददृक्षे त्वम् । १जारइव पश्चादिव १आचरन्ती मर्मणे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयिनरि सूर्ये संचरन्ती त्वं १इत्यसे । यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमायज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती १त्वमित्यर्थः । १न १पुनर्थेतीव यती पतिं परित्यजेतस्ततः संचरन्ती स्वमिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती १त्वम् । पुनरित्यर्थं वैलक्षण्य-द्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्वृक्ता परित्यजेते तान्येवाहान्यामन्ति संबन्धः ॥

त इदेवानां मधुमादं आमभृतावानः कवयः पुण्यांसः ।

गूळहं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्मृत्यमन्त्रा अजनयन्नुषामसम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । मधुऽमादः । आमन् । ऋतऽवानः । कवयः । पुण्यांसः ।

गूळहम् । ज्योतिः । पितरः । अनु । अन्विन्दन् । मृत्यमन्त्राः । अजनयन् । उपसम् ॥ ४ ॥

१त इत् तेऽङ्गिरस एवर्षाणां मध्ये १देवानां १मधुमादः सह माधन्तः १आसन् असवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये १ऋतावानः सन्धवन्तः १कवयः अनुचानाः । १'ये वा अनुचानास्ते कवयः' (ये. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । १पूण्यांसः पूर्वकालीनाः १पितरः पालयितारः सर्वस्वाङ्गिरसः १गूळहं तमसावृतं १ज्योतिः सौम्यं तेजः १अन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामध्यात् ते १मधुमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः १उषासम् उषसम् १अजनयन् प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दद्भिः' (क्र. सं. ५. ४०. ६) 'अत्रय-स्तमन्वविन्दन्' (क्र. सं. ५. ४०. ९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसोऽस्तुतोपस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासुः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न भिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । समऽगतासः । सम । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । भिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

१समाने सर्वेषां साधारणे १ऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति । १अधि इत्यन्वर्थकः । १संगतासुः मिलिताः सन्तः १ते १सं १जानते एकबुद्धयो भवन्ति । १न १मिथः

१. ख-व-श- 'तव' नास्ति । २. त- 'त्वं' विसृज्यती 'नास्ति । ३. ऋत-सूर्यमेव परित्यजती; श-सूर्यमेव परित्यजती । ४. ख-श-त-श- 'ते' नास्ति ।

परस्परं वयनन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्त्यर्थः । एते अङ्गिरसः देवानां व्रतानि कर्माणि याग-
लक्षणानि न वमिनन्ति न हिंसन्ति । किन्तु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । वमन्तः
अहिंसन्तः वसुभिः वासकैरुषसां तेजोभिः यादमानाः गच्छन्तः ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उपवृधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उपः सुवृधः । सुभगे । तुष्टुवांसः ।

गवां । नेत्री । वाजपत्नी । नः । उच्छः । उपः । सुजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे सुभगे देव्युषः त्वा त्वाम् उपवृधः उपसि बुध्यन्तः तुष्टुवांसः स्तुवन्तः वसिष्ठाः स्तोमैः स्तोत्रैः ईळते स्तुवन्ति । गवां नेत्री प्रापयित्री वाजपत्नी अश्वस्य पालयित्री । अश्व-
दात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं नः अस्मदर्थम् उच्छ विमाहि । हे उपः सुजाते सुप्रादुर्भावे प्रथमा
इतरदेवभ्यो मुख्यभूता जरस्व ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्ती । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

एषा उषाः राधसः स्तोतुः सूनृतानां स्तुतानां नेत्री सती उच्छन्ती तमो विवासयन्ती
वसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः रिभ्यते स्तुयते । दीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं रयिं धनम्
अस्मे अस्मासु दधाना धारयन्ती ॥ २३ ॥

‘उपो रुरुचे’ इति षट्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुपस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘उपो
रुरुचे षट्’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिन्दास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै ।

अमृद्भिः समिधे मानुषाणामकृज्योतिर्वाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रसुवन्ती । चरायै ।

अमृत् । अग्निः । समृद्धैः । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इषमुषाः उपो समीप एव सूर्यस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिः यौवनापेता योषा न बोधिदिव ।
सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । विश्वं सर्वं जीवं जीवसंघं चरायै
संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच अग्निः मानुषाणां मनुष्याणामर्थाय समिधे अमृत् समिन्ध-
नीयोऽभवत् । कृत्यार्थं केन । समिद्धः सन् तमांसि अन्धकारान् बाधमाना बाधमानं बाधकं ज्योतिः
तेजःसंघम् अकः अकार्षीत् । अथवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थादुशद्रासो बिभ्रती शुक्रमश्नैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदशीकसंहग्गवां माता नेत्र्यहामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुप्रथाः । उत । अस्थान् । रुशेन । यामे । विश्वनी । शुक्रम् । अश्वम् ।
हिरण्यवर्णा । सुदर्शीकऽसंदक् । गवांश्च । माना । नेत्री । अह्नां । अरोचि ॥ २ ॥

विश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति प्रतीची अभिसुन्वा । सप्रथाः सर्वतः पृथुतरा । उदस्थान् उद्-
गच्छन् । उदिता च रुशेन दूतं शुक्रं तेजोमयं यामः वसनीयं तेजःसमुद्रं विश्वनीं धारयन्तः ।
अश्वम् वर्धते । हिरण्यवर्णा हिरण्यवर्णवर्णोपिता । सुदर्शीकऽसंदक् । सुदर्शयन्तीति संदक् तेजः ।
सुष्ठु दर्शनीयं संदक् तेजो यस्याः सा तादृशी । गवां वाचां गवामेव वा माना निर्मात्री । उप-
काले हि पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले संचारान्निर्माणवत् ।
अथवा रक्ष्मीनां निर्मात्री । अरोचि रोचते । अह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदर्शीकमश्वम् ।

उपा अदशि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामेषा विश्वमनु प्रभृता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुः । सुभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुदर्शीकम् । अश्वम् ।

उपाः । अदशि । रश्मिभिः । विऽज्ज्वा । चित्रऽमेषा । विश्वम् । अनु । प्रऽभृता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुः स्थानीयं तेजः वहन्ती धारयन्ती । सुभगा शोभनधना । सुदर्शीकं
सुदर्शनम् । अश्वं सर्वदा गन्तारमादिष्यं नयन्ती प्रापयन्ती । किम् । श्वेतं श्वेतवर्णोपितं सूर्यम् ।
प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः । अदशुपाः । रश्मिभिः स्वकीयैः । व्यक्ता । अदशि दृश्यते च ।
चित्रामेषा चित्रधना । विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभृता प्रवृद्धा । सर्वजगद्व्यवहारार्थेत्सर्धः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुल्लोवी गव्यूतिमभयं कृषी नः ।

यावय द्वेष आ भरा वमूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिवामा । दूरे । अमित्रम् । उल्लु । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । कृषि । नः ।

यावय । द्वेषः । आ । भर । वमूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः । अन्तिवामा । अन्ति अस्मदन्तिके वामं वसनीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा ।
वम् । अमित्रम् । अस्मच्छत्रुं । दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युल्लु बिभाहि । ययामित्रो
दूरे भवति तथा व्युल्लेत्यर्थः । तथा । उर्वी । गव्यूतिं भूमिम् । अभयं । नः । अस्माकं । कृषि
कुरु । किंच । द्वेषः । अस्मद्वेद्वन् । यावय अस्मतः पृथक्कुरु । वमूनि । शत्रूणां धनानि । आ । अर
आहर । राधः धनं । चोदय प्रेरय । गृणते स्तुवते मङ्गं हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठैर्मिर्मानुभिर्वि भाद्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावृत्र्यवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति । श्रेष्ठैर्मिः । भानुऽभिः । वि । भाहि । उपः । देवि । प्रऽतिरन्ती । नः । आयुः ।
इषम् । च । नः । दधती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे । उषो । देवि । अस्मे अस्मत्स्यं । श्रेष्ठैर्मिः प्रकाशैः । भानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः । वि
भाहि प्रकाशय । किं कुर्वती । नः । अस्माकम् । आयुः आयुष्यं । प्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे । विश्व-

१. य-स-त-न-कुर्वती* ; स-करोती* । २. स-स्वकीयैः किरणैः । ३. स-स-त-न-भ-स- वसुनि ...
आहर' नास्ति ।

वारे विश्वः संभजनीये देवि वनः अस्मभ्यम् वृषम् अन्नं वच गोमत् गोभिर्बहुभिरुपेतम् अश्वावत्
अश्वोपेतं रथवत् रथैरुपेतं राघः धनं वच दधती वि भार्हीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उपः । सुजाते । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

सा । अस्मासु । धाः । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितः उपः सुजाते शोभनजनने यां त्वा त्वां मतिभिः स्तोत्रैः वसिष्ठाः वर्धयन्ति सा त्वम् अस्मासु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रदीतं बृहन्तं महान्तं रयिं धनं धाः धेहि ॥ २४ ॥

‘प्रति केतवः’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैदुभमुपस्यम् । ‘प्रति पञ्च’ इत्यनु-
क्रमणिका । उक्तो विनियोगः ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदश्रन्धर्वा अस्या अञ्जयो वि श्रयन्ते ।

उपो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृशन् । ऊर्ध्वाः । अस्याः । अञ्जयः । वि । श्रयन्ते ।

उपः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

अस्याः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः केतवः प्रज्ञापका रश्मयः प्रति अदश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
अस्याः अञ्जयः व्यञ्जका रश्मयः ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः वि श्रयन्ते विविधं सर्वत्र श्रयन्ति । हे
उपः देवि अर्वाचा अस्मदभिसुखेनागच्छता बृहता महता ज्योतिष्मता तेजोवता रथेन
अस्मभ्यं वामं वननीचं धनं वक्षि वहसि ॥

प्रति षीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रांसो मतिभिर्गुणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरितापं देवी ॥ २ ॥

प्रति । शीम् । अग्निः । जरते । समिद्धः । प्रति । विप्रांसः । मतिऽभिः । गुणन्तः ।

उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःइता । अप । देवी ॥ २ ॥

अग्निः समिद्धः सन् सौं सर्वतः प्रति जरते अभिवर्धते । विप्रांसः विप्रा मेधाविन
अग्निजज्ञ मतिभिः स्तुतिभिरुपसं गुणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । उषाः च देवी ज्योतिषा विश्वा
सर्वाणि तमांसि दुरिता अस्मदुरितानि अप बाधमाना याति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुपसो विभातीः ।

अर्जीजनन्सूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदृशन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उपसः । विऽभातीः ।

अर्जीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-‘गोमत्’ नास्ति । २. ख-स-त-३-४-न-भ-श-‘रथवत् रथैरुपेतं’ नास्ति ।

३. ख-स-त-न-भ-श-सर्वत्राश्रयति । ४. ख-स-त-न-भ-श-वनमस्मभ्यं ।

वृता वृत् । उ इति पुराणः । वृत्ताः ताः प्रसिद्धा एताः विभोनीः विभाव्यां विभानं कुर्वन्त्यः ।
 वृत्तानिः तेजः वृत्तान्तिः प्रयच्छन्त्यः वृत्तमः वृत्तस्मात् पूर्वस्यां दिशि प्रयच्छन् प्रतिदृश्यन्ते ।
 ता वृत्तमः वृत्तं वृत्तमिति च अर्जाजनन् प्रादुरकुर्वन् । वृत्तम उद्यानम् नरे तेषां संभवान्जन-
 क्वमुपचर्यते । किञ्च अपार्चनं नीर्चनम् अनुष्टम् अप्रियम् । सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वाद् अप्रियम् ।
 तादृशं वृत्तमः वृत्तान् अपगममभूत् ॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषमं विभानीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उपसमं । विभानीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

वृत्तानि वृत्तानि मघोनी घनवन्त्युषाः अचेति सर्वैर्ज्ञाते । विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः
 विभानीम् वृत्तान्तिम् वृत्तमं पश्यन्ति । तादृशी देवी स्वधया अघेन युज्यमानं रथम्
 आस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । वयं रथं सुयुजः शोभनचोदनाः अश्वासः अश्वाः आ वहन्ति
 अभिमतदेवं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकांसो मघवानो वयं च ।

तिल्विलायध्वंमुपसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुमनसः । बुधन्तः । अस्माकांसः । मघवानः । वयम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उपसः । विभानीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे उपः त्वा त्वाम् अद्य अस्मिन् काले सुमनसः शोभनस्तुतिकाः मघवानः हविलक्षणा-
 ब्रह्मन्तः अस्माकामः अस्माका अस्मदीयाः पुरुषा कश्चिजः । यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य
 विशेषणम् । हविस्मन्तो वयम् । प्रति बुधन्त प्रायबोधयन् स्तुतिभिः । हे वृत्तमः वयं च
 विभानीः व्युच्छन्त्यः सत्यः तिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल खेदने' इत्यस्मा-
 त्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्बल्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २५ ॥

'व्युषा आबः' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्थमुपस्यं त्रैदुभम् । 'व्युषाः' इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाशिनशस्त्रयोरुक्तो विनिर्वाहः ॥

व्युषा आबः पथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंदर्गिर्बुधभिर्मानुमश्रेदि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आबः । पथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसंदर्गिभिः । उश्रिभिः । भानुम् । अश्रेत् ।

वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥ १ ॥

जनानां सर्वप्राणिनां पथ्या पथि हिता वृत्ताः वि आबः व्योच्छत् । यद्वा । जनानां
 हिताय व्योच्छदिति बोध्यम् । किं कुर्वती । मानुषीः मनुष्यरूपाः पञ्च क्षितीः निषाद-
 पञ्चमाश्विनो वर्णान् बोधयन्ती । ईदृश्याः सुसंदर्गिभिः । संदृश्यते संदर्शयतीति वा संदृक् तेजः ।

सुतेजोभिः । उक्षभिः गोभिः । भौनुमश्रेत् । 'अरुणैरुषा आजिमधावत्' (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः । 'अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि. १. १५. ७) इति निरुक्तम् । सूर्यः च । रोदसी द्यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा वि भावः विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उपसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम् आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उपसः । यतन्ते ।

सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविताऽईव । बाहू इति ॥ २ ॥

उपसः । अक्तून् तेजांसि । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु व्यञ्जते व्यक्ती-
कुर्वन्तीत्यर्थः । युक्ताः परस्परं संयुक्ताः । विशो न प्रजा इव सेना इव यतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाय
अत्र गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उपः । ते तव । गावः रश्मयः । तमः अन्धकारं । सम्
आ वर्तयन्ति नाशयन्ति । ज्योतिः तेजो यच्छन्ति प्रयच्छन्ति । सविता सूर्यः । बाहू इव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मधोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषाः । इन्द्रऽतमा । मधोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरऽतमा । सुकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

इन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा । मधोनी धनवती । उषाः । अभूत् प्रादुरभूत् । सुविताय कल्याणाय
श्रवांसि अङ्गानि । अजीजनत् उदपादयत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । दिवः । दुहिता । अङ्गिरस्तमा
गन्तुतमा । बद्धा । अङ्गिरीगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पत्ते राज्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते ।
भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता—'रात्री कुशिकः सौमरो रात्रिर्वा भारद्वाजी' (अनु. १०.
१२७) इति । तादृशुषाः । सुकृते यजमानाय । वसूनि धनानि । वि । दधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।

यां त्वा जनुर्वृषभस्या रवेण वि दृढहस्य दुरो अद्रेरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । उषः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोतृभ्यः । अरदः । गृणाना ।

याम् । त्वा । जनुः । वृषभस्य । रवेण । वि । दृढहस्य । दुरः । अद्रेः । औणोः ॥ ४ ॥

हे उषः । यावत् । राधः धनं । स्तोतृभ्यः पूर्वम् । अरदः दत्तवत्पति । तावत् राधो धनं । गृणाना
स्तुतमाना । अस्मभ्यम् अपि । रास्व देहि । यां । त्वा त्वां । वृषभस्य । रवेण । लुप्तोपमैषा । वृषभ-
स्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं रवेणेव त्वां प्रकाशेन । जनुः जानन्ति प्राणिनः । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य
स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जनुः ज्ञापयन्ति । दृढहस्य दृढस्व । अद्रेः । दुरः द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेक्ष्य
पिहितानि । वि । औणोः विवृतान्यकरोः ॥

देवंदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्यं वसूनुता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवम् । देवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मद्यं । वसूनुताः । ईरयन्ती ।

वि । उच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘देवंदेवं सर्वमपि स्तोतारं’ राधसे धनाय ‘बोदयन्ती प्रेरयन्ती’ ‘अस्माद्यज्ञे अस्मादभिसुखं’
‘मृतुताः वचांसि’ ‘हृरयन्ती प्रेरयन्ती’ ‘व्युच्छन्ती व्युच्छन्तं कुर्वन्ती’ ‘नः अस्माकं’ ‘ममये दानाय
धनलाभाय’ ‘धियः बुद्धीः’ ‘आः वेदि’ शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

‘प्रति स्तोमैभिः’ इति तृचामकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यापि वैद्वभमुपस्यम् । ‘प्रति वृथम्’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकान्निशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्रति स्तोमैभिरुपसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुधन् ।

विवर्तयन्तीं रजसी समन्ते आविष्कृण्वतीं भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमैभिः । उपसं । वसिष्ठाः । गीःऽभिः । विप्रासः । प्रथमाः । अबुधन् ।

वि॒वर्त॑यन्तींम् । रज॑सी इति । समन्ते इति समऽन्ते । आवि॑ऽकृ॒ण्वती॑म् । भुव॑नानि । विश्वा ॥ १ ॥

‘विप्रासः मेधाविनः’ ‘वसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः’ ‘स्तोमैभिः स्तोमभिः प्रयुज्यमानाः’ ‘गीर्भिः
स्तुतिभिः’ ‘प्रथमाः इतरयज्ञमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः’ ‘उपसं’ ‘प्रति’ ‘अबुधन्’ प्रतिबोधयन्ति ।
कीदृशीमुपसं च । ‘रजसी द्यावापृथिव्यां’ ‘समन्ते समानपर्वन्ते एकाभूतप्रान्ते’ ‘विवर्तयन्तीं व्यावर्त-
यन्तीं’ ‘विश्वा सर्वाणि’ ‘भुवनानि भूतजातानि’ ‘आविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वन्तीं स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गृही तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।

अब्र एति युवतिरह्याणा प्राचिकित्सुर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्याः । नव्यम् । आयुः । दधाना । गृही । तमः । ज्योतिषा । उषाः । अबोधि ।

अब्रे । एति । युवतिः । अह्याणा । प्र । प्राचिकित् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

‘एषा’ ‘उषाः’ ‘स्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमाना’ ‘नव्यं नवतरम्’ ‘आयुः आयुष्यम् ।
बौध्नमित्यर्थः । तादृशं’ ‘दधाना धारयन्ती’ ‘गृही गृहं’ ‘तमः अन्धकारं’ ‘ज्योतिषा स्वनेत्रमा निवारयन्ती’
‘अबोधि बुध्यते । ‘अग्ने पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्ने वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । ‘युवतिः
नित्यतरुणा सर्वत्र मिश्रयन्ती वा’ ‘अह्याणा । लुप्तोपमेषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पन्थुरग्ने
संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात्’ ‘एति । एवंभूता सती’ ‘सूर्यं’ ‘यज्ञमग्निं च’ ‘प्राचिकित् प्रज्ञापयति ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उपासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

धृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्वेऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उपसं । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

धृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

‘अश्वावतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेवैरैस्तद्वत्तः तथा’ ‘गोमतीः गोमत्तो गोप्रदाः’ ‘वीरवतीः वीर-
वत्यः पुत्रप्रदा अत एव’ ‘भद्राः स्तुत्याः’ ‘उषासः उपसः’ ‘सदं सर्वदा’ ‘उच्छन्तु । पुनः कीदृश्वः ।
‘धृतम् उदकं’ ‘दुहानाः दोग्ध्यः’ ‘विश्वतः’ ‘प्रपीताः सर्वतः प्रबुद्धाः । युयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवादिधार्ताप्यमहेतरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकधीवीरबुक्कम्पालसाग्रायपुरंधरेण साधवाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । 'प्रत्यु अदक्षि' इति षड्वचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्वार्षसुषस्पम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यु षट् प्रागाधम्' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यु अदक्षि सह वामेनेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु अदक्ष्यायत्युच्छन्तीं दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सुनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदक्षि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तमः । ज्योतिः । कृणोति । सुनरी ॥ १ ॥

१ आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वज्रयन्ती २ दिवः शुलोकस्य सूर्यस्य वा ३ दुहिता पुत्री एवंभूतोषाः ४ प्रति ५ अदक्षि सर्वैः प्रतिदृश्यते । ६ उ इति पूरकः । सैषा ७ महि महत् ८ तमः नैशमन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्यार्थः । ९ अपो १० व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । ११ चक्षसे दक्षानार्थम् । एवं कृत्वा १२ सुनरी जनानां सुष्ठु नेत्युषाः १३ ज्योतिः प्रकाशं १४ कृणोति करोति ॥

उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भुक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उस्त्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचा । उत्तऽयत् । नक्षत्रम् । अर्चिवत् ।

तवे । इत् । उपः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भुक्तेन । गमेमहि । ॥ २ ॥

१ सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः २ उस्त्रियाः रश्मीन् ३ सचा सह युगपदेव ४ उत् उद्वमयति । तथा ५ उद्यत् उद्वच्छत् प्रादुर्भवत् ६ नक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् ७ अर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरिण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । 'सुषुण्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः' (वा. सं. १८. ४०) इति हि निगमः । एवं च सति हे ८ उपः उपोदेवते ९ तव १० सूर्यस्य ११ च व्युषि विवासने प्रकाशने सति १२ भुक्तेन अन्नेन १३ सं १४ गमेमहि वयं संगच्छेमहि । इच्छद् पूरकः ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अभुत्समहि ।

या वहसि पुरु स्पार्ह वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उपः । जीराः । अभुत्समहि ।

या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्ऽवति । रत्नम् । न । दाशुषे । मयः ॥ ३ ॥

हे १ दिवः २ दुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे ३ उपः उपोदेवते ४ त्वा त्वां ५ जीराः क्षिप्रकारिणो वयं ६ प्रति ७ अभुत्समहि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे ८ वनन्वति । वननं संभजनं संभक्तव्यं धनं वा । तद्वति

१. इ-त-१-२-सोषाः । २. च-स-त-न-भ-स-सति हि ।

यथा त्वं पुरु बहु स्याहं स्पृहणीयं धनं वहमि प्रापयामि दास्युपे हर्षापि दत्तवते यजमानाय रत्नं
न रमणीयं धनमिव मयः सुखं च या त्वं वहमि तां त्वां प्रत्यभुस्महीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वदेये ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न मूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रख्यै । देवि । स्तः । दूरो ।

तस्याः । ते । रत्नभाजः । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । मूनवः ॥ ४ ॥

हे महि महति देवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती मंहना महिम्ना
युक्ता । यद्वा । मंहतिदानकर्मा । दानयुक्ता । या त्वं स्वः सर्वं जगत् प्रख्यै प्रबोधनार्थं दूरो दर्शनार्थं
च कृणोषि करोषि तस्याः तादृश्याः रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्याः
ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिष्याहारारत्नानीति गम्यते । अपि च वयं तव
प्रियतमाः स्वाम भवेम । मातुर्न मूनवः । यथा मातुर्जनन्याः मूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चित्रं राघ आ भरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्तं दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहे ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राघः । आ । भरः । उषः । यत् । दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहे ॥ ५ ॥

हे उषः तच्चित्रं चायनीयं राघः धनम् आ भर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । यत् धनं
दीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विप्रकृष्टेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम् । अपि च हे दिवो दुहितः ते तव त्वया
देवं मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं यत् अस्मत्ति तत् रास्व देहात्मभ्यम् । वयं च
त्वद्वत् धनमङ्गं च भुनजामहे अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सुरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजो अस्मभ्यं गोमतः ।

चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप सिधः ॥ ६ ॥

श्रवः । सुरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोमतः ।

चोदयित्री । मघोनः । सूनृतावती । उषाः । उच्छत् । अपि । सिधः ॥ ६ ॥

हे उषः सुरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यम् अमृतं मरणरहितं किञ्च वसुत्वनं वासकं वसुत्वयुक्तं
वा श्रवः श्रवणीयं वसो रास्वेत्यनुषङ्गः । तथा गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् वाजान् अस्मानि च
अस्मभ्यं रास्व । सिधः परोक्षकृतः । मघोनः हविष्मत्तो यजमानस्य चोदयित्री प्रेरयित्री सूनृतावती ।
प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती उषाः सिधः शोषकान्छद्रुन् अप उच्छत् अवगमयतु ॥ १॥

‘इन्द्रावरुणा’ इति दशैवं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यैव जागतम् । इदमादीनि चत्वारि
सुक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणा इ जागतं तु’
इति । तृतीये सबन् उच्यते प्रज्ञास्तुः शब्द एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा सुवमा वां
राजानी’ (आश्व. ब्री. ६. १) इति ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दुह्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घऽप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽह्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवं युवां नः अस्माकं विशे निवेशयित्रे परिचारकाय जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् शर्म गृहं सुखं वा यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञस्मदीयं जनं यः शत्रुः अति वनुष्यति अतिजिघांसति पृतनासु संग्रामेषु दुह्यः दुर्धियो दुष्टानिस्वर्धांस्तान्छत्रून् वयं वज्रयेम अभिमवेम ॥

सम्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्राट् । अन्यः । स्वराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् ।

महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महाऽवसू ।

विश्वे । देवासः । परमे । विऽओमनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥ २ ॥

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्मध्ये अन्यः एको वरुणः सम्राट् सम्प्रराजमान इति उच्यते । ‘ता सम्राजा घृतासुती’ (ऋ. सं. २. ४१. ६) इत्यादिषु कीर्यते । अन्यः इन्द्रः स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । ‘स्वराळिन्द्रो दमे’ (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु कीर्यते । तथाविधौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्ता गुणैरधिकौ महावसू महाधनौ च भवतः । हे वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ वां युवां परमे व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे विश्वे देवासः सर्वे देवाः ओजः सं दधुः समयोजयन् शरीरदाढ्याय । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—‘ओजो नामाष्टमी दक्षा’ इति । तथा बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवाम्यां सं दधुः समयोजयन् ॥

अन्वपां खान्यतन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रष्टुम् ।

इन्द्रावरुणा मदं अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितुः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽष्टुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदं । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितुः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अपाम् उदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसा बलेन अनु अतन्तम् अन्वविष्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य बधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे प्रभुं प्रभूतं सन्तम् आ ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वभानुनाभूतं सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिनः प्रज्ञाकरस्य अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति अपितुः जलरहिता नदीः अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निविष्यदमात्रायते—‘अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदधुवोऽपिन्वदपितुः’ (शा. औ. ८. २५. १) इति । अपि च धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि पिन्वतं सिद्धान्तं फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु बह्व्यो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा मुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्ऽसु । पृतनासु । बह्व्यः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रऽसवे । मितऽज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । मुऽहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणा वह्व्यः हविषां स्तोत्राणां वा वोढारः क्रविजः । युन्सु युदेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । मितज्ञवः संकुचितज्ञानुका अङ्गिरसोऽपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे इन्द्रावरुणा कारवः स्तोतारो वचमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वः वसुतो धनस्य ईशाना ईश्वरो मुहवा मुखेन ह्लातव्या युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्मना ।

क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिर्ब्रह्म शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्मना ।

क्षेमेण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुत्ऽभिः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणा यत् यौ युवां भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतजातानि मज्मना आर्मीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्ता तयोर्युवयोर्मध्य एकं वरुणं क्षेमेण रक्षणहेतुना मित्रः देवः दुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणा हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । अन्यः एक इन्द्रः मरुद्भिः मरुद्गणैः उग्रः उद्गुणबलः सन् शुभं शोभनमलंकारम् ईयते प्राप्नोति । ब्रह्मा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकर्मायते प्रेरयति ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरदन्नेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्रथयन्तम् । आ । अतिरत् । दन्नेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूयसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्यर्थम् ओजः बलं नु क्षिप्रं मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यां । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महे महते शुल्काय घनाय । ईशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं त्वं स्वकीय-मसाधारणं यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमात इत्यन्वयः । तयोरिन्द्रावरुणयोः अन्यः एको वरुणः अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं अश्रयन्तं हिंसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च आतिरत् अभिहन्ति । अन्यः एक इन्द्रः दन्नेभिः अस्मैरेवोपायैः भूयसः बहुतरान्कृत्वा प्र वृणोति प्रकर्षणावृत्तान् बाधितान् करोति । ब्रह्मा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुकृष्टान् करोति ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कृतश्चन ।

यस्य देवा गच्छथो वीथो अश्वरं न तं मर्त्यस्य नश्यते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।
यस्य । देवा । गच्छथः । वीयः । अध्वरम् । न । तम् । मर्त्यस्य । नशते । परिऽहृतिः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^२तं ^३मर्त्यं मनुष्यम् ^४अंहः पापं ^५न ^६नशते न व्याप्नोति ।
^७न च ^८दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति । ^९कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् ^{१०}तपः
संतापश्च तं ^{११}न प्राप्नोति । हे ^{१२}देवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ ^{१३}यस्य ^{१४}मर्त्यस्य^{१५} मनुष्यस्य
^{१६}अध्वरं यज्ञं ^{१७}गच्छथः प्राप्नुथो युवां ^{१८}वीयः कामवेधे च यस्य हवींषि ^{१९}तं मनुष्यं ^{२०}परिहृतिः
परिबाधा ^{२१}न नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अर्वाङ्ग्रा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।

युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मार्लीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।
युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मार्लीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१नरा नेताराविन्द्रावरुणौ ^२दैव्येन देवसंबन्धिना ^३अवसा रक्षणेन सह ^४अर्वाक् अस्म-
दभिमुखम् ^५आ ^६गतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं ^७हवं स्तोत्रं ^८शृणुतम् । ^९यदि ^{१०}मे मम
^{११}जुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः ।
^{१२}युवोर्हि युवयोः खलु यत् ^{१३}सख्यं सखित्वम् ^{१४}उत ^{१५}वा अपि च ^{१६}यत् ^{१७}आप्यम् आपित्वं बान्धवं
^{१८}मार्लीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ ^{१९}नि ^{२०}यच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।

यद्वा हवन्त उभये अर्धं स्पृधि नरस्तोकस्य तर्नयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । इन्द्रावरुणा । भरेऽभरे । पूरऽयोधा । भवतम् । कृष्टिऽओजसा ।
यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अर्धं । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तर्नयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे ^१कृष्टयोजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ ^२भरेभरे संग्रामे संग्रामे ^३अस्माकं
^४पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ ^५भवतम् । ^६यत् यौ ^७वाम् युवाम् ^८उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानीं-
तनाश्च ^९नरः नेतारः स्तोतारः ^{१०}स्पृधि युद्धे यौ युवां ^{११}हवन्ते । ^{१२}अर्धं अपि च ^{१३}तोकस्य युद्धस्य ^{१४}तर्नयस्य
पौत्रस्य ^{१५}सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां ^{१६}हवन्ते । तावत्सार्कं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेऋतावृधौ देवस्य श्लोकं सवितुर्मीनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सप्रथः ।
अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

^१अस्मे अस्मभ्यमिन्द्रादयः ^२द्युम्नं द्योतमानं धनं ^३यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा ^४महि महत्
^५सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं ^६शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च ^७ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयिष्याः

वज्रितेः अदीनाया देवमानुः वज्रोतिः तेजस्र नोऽस्माकम् अवध्रम् अहिंसकमस्तु । वयं च देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य^१ सविनुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं स्तोत्रं मनोमते ज्ञानामः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनोमते याचामहे ॥ १ ॥

‘युवां नरा’ इति द्वाचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यायं जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा’ इत्यनुकान्तम् । आभिन्नविकेयूष्येयु स्तोमदृष्टां प्रशान्तिरिदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रिनं च—‘युवां नरा पुनरिदं वाम्’ (आश्व. श्री. ७. ९) इति ॥

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासा च वृत्रा हतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः । पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासा । च । वृत्रा । हतम् । मार्याणि । च । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे जनरा नेतारविन्द्रावरुणौ युवाम् । यद्यर्थे द्वितीया । युवयोः आप्यं बन्धुभावं पश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्वाग्धवलाभाधिः^२ गव्यन्तः गा आप्मन इच्छन्तो वज्रमानाः पृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तयोक्ताः । विस्तीर्णाश्चपशुहस्ताः सन्तः प्राचा प्राचीनं ययुः बहिराहरणार्थं गच्छन्ति । पश्वो हि बहिराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अथपश्वो बहिरच्छेति’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां दामा दामान्युपक्षपयितृणि पच वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि पच कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हन्ति हिंस्रम् । अपि च सुदान्मम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः सम्यन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भयन्ते भुवना स्वर्दृशस्तत्रा न इन्द्रावरुणार्धिं वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । सम्यन्ते । कृतध्वजः । यस्मिन् । अजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भयन्ते । भुवना । स्वः । दृशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अर्धि । वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र वस्मिन् संग्रामे नरः मनुष्याः^३ कृतध्वजः उच्छिन्नध्वजाः सम्यन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । यस्मिन् च अजा आजौ युद्धे । चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि प्रियम् अनुकूलं न भवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य दृष्टारो वीराश्च^४ भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ नः अस्मान् अर्धि वोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्तां ध्वमिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोऽर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वमिरा । अदृक्षत । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. ख-दानादिग्रहणयुक्तस्य; न-अ-दानादिदेवगुणयुक्तस्य । २. ख-न-अ-युष्मद्वाग्धवा लाभार्थिनः; झ-अ-त-४-युष्मद्वाग्धवः लाभार्थिनः; त-३-युष्मद्वाग्धवलोभार्थिनः । ३. ख-अ-नेतारः । ४. झ-त-अ-भ-अ-वीताश्च ।

हे इन्द्रावरुणौ भूम्याः वन्ताः पर्यन्ताः ध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः वसम् अदृक्षत संदृश्यन्ते ।
तथा द्विवि बृलोकं घोषः सैनिकानां शब्दश्च आरुहत् आरुढोऽभूत् । जनानाम् अस्मदीयानां
भयानाम् अरातयः शत्रवः माम् उप अस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे हवनश्रुता
आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ अर्वाक् अस्मदभिमुखम् अवसा रक्षणेन सह आ गतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनाम् । अभवत् । पुरः । इतिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं भेदम् एतत्संज्ञं सुदासः
शत्रुं वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां सुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं
प्र आवतं प्रकषेणारक्षतम् । एषां तृत्सूनां मम याज्यानां ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणुतम् अशृणु-
तम् । कदा । हवीमनि । आह्वयन्तेऽस्मिन् युद्धार्यं परस्परमिति हवीमा संग्रामः । तस्मिन् ।
यस्मादेवं तस्मात् तृत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां पुरोहितः मम पुरोधानं सत्या सत्य-
फलम् अभवत् । तेषु यन्मम पुरोहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माधान्यर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽर्धं स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अधानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्वः । उभयस्य । राज्यः । अर्धं । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अर्यः अरे शत्रोः संबन्धीनि अधानि आहन्तृण्यायुधानि मा माम् अभ्या
तपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च वनुषां हिंसकानां मध्ये अरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च
मामभितपन्ति । युवं हि युवां खलु उभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य वस्वः वसुनो धनस्य राजथः
इशाये । राजतिरैश्वर्यकर्मा । अध स्म अतः कारणात् पार्ये तरणीये द्विवि दिवसे युद्धदिने नः
अस्मान् अवतं रक्षतम् ॥ ४ ॥

युवां हवन्त उभयांस आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमार्वतं तृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयामः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुदासम् । आवतम् । तृत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

उभयांसः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्चैवं द्विप्रकारा जनाः आजिषु
संग्रामेषु इन्द्रं च वरुणं च युवां हवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । वस्वः धनस्य सातये
संग्रहार्थम् । यत्र वेष्वाजिषु दशभिः दशसंख्याकैः राजभिः शत्रुभूतैर्नृपैः निबाधितं नितरां
हिसितं सुदासं तृत्सुभिः सह वर्तमानं प्र आवतं युवां प्रकषेणारक्षतम् । तेष्वजिष्विस्त्वन्वयः ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः मुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामसदाभुपस्तुतिर्देवा एषामभवन्तेवह्निषु ॥ ७ ॥

दश । राजानः । समऽइताः । अयज्यवः । मुऽदामस । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

सत्या । नृणाम् । अग्रऽसदाम् । उपऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽह्निषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंख्याकाः । राजानः मुदासः शत्रवः । समिताः संगताः परस्परं समवेताः । अयज्यवः अयजमाना एवंभूतास्ते । मुदामस एतत्संज्ञमेकमपि राजानं । न युयुधुः न संप्रजदुः । युवान्यामनुगृहीतं तं ग्रहणं न शक्नुः । तदानीम् । अग्रमदाम् । अग्रमन्त्रे । हविषि सीदन्तीत्यग्रमद क्रविजः । हविर्भियुक्तानां । नृणां यज्ञस्य नेतृणामृत्विजाम् । उपस्तुतिः स्तोत्रं । सत्या सफलान्तर । अपि च । एषां । देवहृतिषु । देवा हृयन्त एष्विति देवहृतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च । देवाः । अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परिर्यत्ताय विश्वतः मुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्रित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीर्वन्तो अमपन्त तृप्तवः ॥ ८ ॥

दाशऽराज्ञे । परिर्यत्ताय । विश्वतः । मुऽदामे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्रित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीर्वन्तः । अमपन्त । तृप्तवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणौ । दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दाशः । विभक्तिव्यत्ययः । दशमी राजभिः शत्रुभूतैः । विश्वतः सर्वतः । परिर्यत्ताय परिवेष्टिताय । मुदामे राज्ञे । अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम् । यत्र यस्मिन् देवे । श्रित्यञ्चः श्रितं श्रित्यं नैमल्यसञ्जनो गच्छन्तः । कपर्दिनः जटिलाः । धीर्वन्तः कर्मभियुक्ताः । नृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा क्रविजः । नमसा हविलक्षणेनाद्येन । धिया स्तुत्या च । अमपन्त पयवन्तः । तस्मिन् देवे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छन्तमित्यर्थः ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिर्मिस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि । अन्यः । समऽइथेषु । जिघ्रते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिऽभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः । अन्यः एक इन्द्रः । वृत्राणि शत्रून् । समिथेषु संग्रामेषु । जिघ्रते हन्ति । अन्यः एको वरुणः । सदा सर्वदा । व्रतानि कर्माणि । अभि रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे । वृषणा कामानां वर्धिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ । वां युवां । सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् । अस्मे अस्मभ्यं । शर्म सुखं । यच्छतं दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा बुध्नं यच्छन्तु महि शर्म सुप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मेनामहे ॥ १० ॥

१. झ-त२-४-अदन्वन्त्रे; झ-भ-४-अदन्वन्त्रे; त३-अदासदन्वन्त्रे; न-अदन्वन्त्रे ।

२. ख-न-भ-प्रयच्छतं ।

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । धुमन् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतुऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं
महद्गृहं च । यज्ञस्य वर्षधिण्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य
देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ५ ॥

‘आ वाम्’ इति पञ्चमं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठे त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च—
‘आ वां पञ्च’ इति । उक्थ्ये तृतीयमवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ वां
राजानाविन्द्रावरुणा मनुमत्तमस्वेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वां राजानावध्वरे वृत्त्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वां घृताचीं बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरुपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानां । अध्वरे । वृत्त्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताचीं । बाह्वोः । दधाना । परि । त्मना । विषुरुपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे वामं युवां
वृहयेभिः हविभिः नमोभिः स्तोत्रैश्च आ वृत्त्याम् आवर्तयामि । अपि च बाह्वोः हस्तयोः
पदधाना धार्यमाणा विषुरुपा । रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमञ्जन्ती
बुधः त्मना आत्मना स्वयमेव वामं युवां परि प्र जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरुपा
नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहर्दिन्वति द्यौर्यौ सेतृभिररजुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतृभिः । अरजुभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळः । वरुणस्य । वृज्या । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवोः युवयोः बृहत् महत् राष्ट्रं राज्यं द्यौः शुलोकरूपम् इन्वति वृष्ट्या
सवान् प्रीणयति । द्यौं युवां सेतृभिः बन्धकैः अरजुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः
पापकृतो बन्धीवः । ‘षिन् बन्धने’ इति धातुः । तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळः क्रोधः नः
अस्मान् परि वृज्याः परिवृणक्तु । परित्यज्यान्वय गच्छतु । इन्द्रः उ इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं
लोकं स्थानं कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सुरिषु प्रशस्ता ।

उपो रयिर्देवर्जतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरुतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सुरिषु । प्रशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवऽर्जतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । उतिभिः । तिरेतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ऽनः अस्माकं ऽविद्रयेषु गृहेषु क्रियमाणं ऽध्वं ऽधानं शोभनं^१ फलमङ्गितं^२ ऽकृतं कुरुतम् । तथा ऽमूरिषु स्तोत्रेष्वस्मात् विद्यमानानि ऽब्रह्माणि परिवृडानि स्तोत्राणि ऽप्रशस्ता प्रशस्तान्युक्कृष्टानि फलमाञ्जि ऽकृतं कुरुतम् । अपि च ऽदेवभूतः देवान्मां युवान्मां प्रेरितः ऽरधिः धनं ऽनः अस्मान् ऽउपेतु प्राप्नोतु । तथा ऽस्यार्हाभिः सृष्टर्गायाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽनः अस्मान् ऽप्र ऽतिरेतं युवां वधंवेद्याम् । प्रपूर्वैस्तिरतिबंधनार्थः ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुषम् ।

प्र य आदित्यो अर्नुता मिनात्यमिता शूरो दयते वर्मनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवारम् । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । पुरुऽशुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अर्नुता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वर्मनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ऽअस्मे अस्मभ्यं ऽरधि धनं ऽधत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । ऽविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वर्णीयं संनजनीयं ऽवसुमन्तं निवासयुक्तं ऽपुरुषं बह्वक्षं पुरुभिर्बहुभिः प्रशस्तं वा । ऽआदित्यः अदितेः पुत्रः ऽयः वरुणः ऽअनुता अनुतानि सत्वरहितानि भूतानि ऽप्र ऽमिनाति प्रहिनस्ति । 'मीन् हिंसायाम्' इति धातुः । ऽशूरः शौर्यवान् स वरुणः ऽअमिता अमितान्यपरिमितानि ऽवसुनि धनानि ऽदयते स्तोत्रम्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरनामो देववीति गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्रा । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुऽरुनामः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

५ मे मदीया इयं ऽगीः स्तुतिः ऽइन्द्रं ऽवरुणं च ऽअष्ट अभ्यनुतां व्याप्नोतु । तथा ऽतूतुजाना मया प्रेर्यमाणा सा ऽतोके पुत्रे ऽतनये पौत्रे च विश्वे ऽप्रावत् प्ररक्षत्वस्मान् । वयं च ऽसुरनासः शोभनधनाः सन्तः ऽदेववीति देवैः कामयितव्यं यज्ञं ऽगमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे देवाः ऽयूयं ऽस्वस्तिभिः कल्याणैः ऽनः अस्मान् ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चदशं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैलोक्यमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविकेयूष्येषु तृतीयसवने स्तोमबुद्धौ प्रशस्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च— 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत् ।

घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुप्यताममीकं ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत् ।

घृतऽप्रतीकाम् । उपसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरुप्यताम् । अमीकं ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ऽवां युवान्मां युवबोरथम् ऽअरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंसृष्टां ऽमनीषां स्तुतिं ऽपुनीषे शोचयामि । किं कुर्वन् । ऽइन्द्राय ऽवरुणाय च ऽमोमं ऽजुह्वत् इन्द्रं वरुणं चोरिष्य

१. ख-अ-अ१-शोभनफलमङ्गितम् ।

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । १ देवीं द्योतमानाम् २ उषसं ३ न उषसमिव ४ धृतप्रतीकां
दीप्तावयवाम् । शिष्टः १ परोक्षकृतः । २ ता ताविन्द्रावरुणौ ३ अर्भके अभिगते युद्धे ४ यामन् यामनि
युद्धार्थं गमने सति ५ नः अस्मान् ६ उरुव्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।

युवं तां इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ॐ इति । देवद्वये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

१ देवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः ।
२ अत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे ३ स्पर्धन्ते ४ वै १ शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । ५ उ इति पूरकः । ६ येषु
संग्रामेषु ७ ध्वजेषु पताकासु ८ दिद्यवः शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि ९ पतन्ति १० तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान्
११ अमित्रान् शत्रून् हे १२ इन्द्रावरुणौ १३ युवं युवां १४ शर्वा शरणा हिंसकेनायुधेन १५ पराचः पराङ्मुखान्
१६ विषूचः विविधगतींश्च १७ हतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति
तथा तान् बाधेयमित्यर्थः ॥

आपश्चिद्धि स्वयंशसः सदैःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वयंशसः । सदैःसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

१ आपश्चिद् अग्निकाराः सोमाश्च २ स्वयंशसः स्वायत्तयज्ञस्काः ३ देवीः द्योतमानाः सन्तः ४ सदैःसु
सद्गतेषु स्थानेषु ५ इन्द्रं ६ वरुणं च ७ देवता एते द्वे देवते ८ धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्या-
चिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्चाख्या आप एव सोमामिषवद्वारा
सद्गतेष्विन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोरिन्द्रावरुणयोः ९ अन्यः एकः १० प्रविक्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्य-
विवेकेन विचित्रफलमोक्षीः ११ कृष्टीः प्रजा असांकार्येण १२ धारयति । १३ अन्यः इन्द्रः १४ वृत्राणि शत्रुजातानि
१५ अप्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि १६ हन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वां नमस्वान् ।

आवर्तदवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुक्रतुः । ऋतुऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शर्वसा । वाम् । नमस्वान् ।

आऽवर्तत । अवसे । वाम् । हविष्मान् । अस्त । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

१ सुक्रतुः शोभनकर्मां शोभनप्रज्ञो वा २ सः ३ होता स्तोता ४ ऋतचित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य
वा चेता निचेता ५ अस्तु भवतु । हे ६ आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दसः सांहितिको

१. ख-न-भ-अवशिष्टः । २. ख-अ-त-न-भ-अ-‘वै’ नास्ति । ३. घ-अ-त-२-आसांकार्येण;
ख-न-असांकार्येण ।

हृष्यः । वः वनमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् वज्रवसा बलेन युक्तो वा युवां परिचरतीति शेषः । स मुकनुरित्यन्वयः । अपि च यः हविष्मान् हविर्भिर्बुक्तः सन् अवस्ये तर्पणार्थं वा युवाम् आववर्तन् आवर्तयेत् वसः यजमानः प्रयस्वान् भक्षवान् भुक्वा मुविनाय सुहृ प्राप्तव्याय फलाय अमदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।

सुरत्नासो देववीति गमेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।

सुरत्नासः । देववीतिम् । गमेम । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाश्रुताम् । मया प्रेषमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनयनाः सन्त उत्तरोत्तरं पातं प्राप्नुवाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कृपायै रक्षत ॥ ७ ॥

‘धीरा त्वस्य’ इत्यष्टयं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वरुणदेवस्यम् । तथा चानुक्तान्तं— ‘धीराष्टौ वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा त्वस्य महिना जनूषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्यं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं प्रप्रयच्च भूमि ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूषि । वि । यः । तस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्यम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । प्रप्रयच्च । च । भूमि ॥ १ ॥

वस्य वरुणस्य जनूषि जन्मानि महिना महिना^१ तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । वः वरुणः उर्वीं विस्तीर्णं रोदसी चित् आवापृथिव्यापि वि तस्तम्भ विविधं स्वर्ग्ये स्वर्गीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यत्र बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्यं दर्शनीयं द्विता द्वैचं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सर्वं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति^२ द्विप्रकारः । भूमि भूमि च यः प्रप्रयत् प्रप्रयत् विस्तारितवान् । तस्मात्स्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

उत स्वया तन्वा^३ सं वदे तत्कदा न्वन्तर्वरुणे भुवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं मुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भुवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुसमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं क्षिप्रं दिदृक्षमाण अपिरनवा वितर्कयति । उतेति विचिक्रिसाधाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनास्मीयेन शरीरेण सं वदे सहवदनं करोमि । आहो खित् तत् तेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलक्षो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहृणानः अकुष्यन् वरुणः किं

केन हेतुना ऽनुपेत सेवेत । ऽसुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं ऽकदा कस्मिन् काले ऽमृच्छीकं सुखयितारं
वरुणम् ऽअभि ऽतथम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे क्वयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । क्वयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हणीते ॥ ३ ॥

हे ऽवरुण ऽतदेनः पापं ऽपृच्छे त्वां पृच्छामि । ऽदिदृक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छन्नहम् ।
येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पापैर्बद्धोऽस्मि पृष्टः संस्तत् पापं कथय । अहं ऽविपृच्छं विविधं ग्रहं
ऽचिकितुषः विदुषो ज्ञान् ऽउपो ऽणमि उपागाम् । ते ऽक्वयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च ऽमे मर्षं
ऽसमानमिन् समानमेवैकरूपमेव ऽआहुः अकथयन् । अदाहुस्तदाह । हे स्तोतः ऽतुभ्यम् ऽअयं ऽह
अयमेव ऽवरुणः ऽहणीते कृष्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूढम स्वधावोऽर्व त्वानेना नर्मसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुः । ऽदम् । स्वधाऽर्व । त्वा । अनेनाः । नर्मसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे ऽवरुण ऽज्येष्ठम् अधिकं ऽकिमाग^१ ऽआस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । ऽयत् येन
आगसा ऽसन्नायं मित्रभूतं सन्तं ऽस्तोतारं ऽजिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे ऽदूढम दुर्दभान्यैर्बाधितुम-
शक्य ऽस्वधावः तेजस्विन् हे वरुण ऽतत् आगः ऽमे मर्षं ऽप्र ऽवोचः प्रवृहि । एवं सति तस्य
प्रायश्चित्तं कृत्वा ऽअनेनाः अपायः सन्नहं ऽतुरः त्वरमाणः शीघ्रः ऽनमसा नमस्कारेण हविषा वा
त्वाम् ऽअयं ऽइयाम् उपगच्छेयम् ॥

अर्व दुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकुमा तनूभिः ।

अर्व राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अर्व । दुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अर्व । या । वयम् । चकुम । तनूभिः ।

अर्व । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण ऽपित्र्या^२ वितृतः प्रास्तानि ऽनः अस्मदीयानि ऽदुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान्^३
ऽअर्व ऽसृज विमुञ्च । अस्मभ्यो विच्छेदय^४ । ऽवयं च ऽया यानि द्रोहजातानि ऽतनूभिः शरीरैः
ऽअहम् कृतवन्तः स्म तानि च ऽअव सृज । हे ऽराजन् राजमान वरुण ऽपशुतृपं ऽन ऽतायुं स्तेन्य-
प्रायश्चित्तं कृत्वात्वानेना वासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव ऽदाम्नः रजोः ऽवत्सं ऽन वत्समिव
च ऽवसिष्ठं तां बन्धकात् पापात् ऽअव ऽसृज विमुञ्च ॥

१. स-स-त-न-भ-स-आग । २. स-पित्र्याणि; स-पित्र्या पित्र्याणि । ३. स-हेतु ।
४. स-स-त-न-भ-स-विच्छेदय च ।

न स स्वं दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विमीदको अचिन्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कर्त्तीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । ध्रुतिः । सा । सुरा । मन्युः । विमीदकोः । अचिन्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कर्त्तीयसः । उपऽऽरे । स्वप्नः । चन । इत । अनेतस्य । प्रऽऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण वसः स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वत् पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि भ्रुतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । 'भ्रु गतिस्त्वयंयोः' इति धातुः । वसा च भ्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । 'सुरा प्रमादकारिणी' वमन्युः क्रोधश्च गुवांश्चिष्यः सन्नयंहेतुः । विमीदकः क्षुत्साधनोऽक्षः । स च कृतेषु पुरुषं प्रेरयन्नयंहेतुर्भवति । अचिन्तिः अज्ञानमयिवेक-कारणम् । अत ईदृशी दैवकृत्स्नित्वेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कर्त्तीयसः अत्यस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समये नियन्त्रयेन स्थितः । ज्यायान् अधिक ईश्वरः अस्ति । स एव तं पापे प्रवर्त्तयति । तथा चास्मान्—'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति न वमवो निनीयते' (कौ. उ. ३. १. ८) इति । एवं च मति स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इत् इति पूरकः । स्वप्ने ह्येतरेषु कर्मनिर्वाहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्मुच्यन्त इति । अतो ममापराधो वैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः ॥

अरं दामो न मीळदुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।

अचेतयदचितो देवो अयं गृत्सं राये क्वचित्तरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दामः । न । मीळदुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागाः ।

अचेतयत् । अचितः । देवः । अयः । गृत्सम् । राये । क्वचित्तरोः । जुनाति ॥ ७ ॥

मीळदुषे सेक्रे कामानां वर्षिरे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताश्च वरुणाय अनागाः तत्प्रसादादपायः सन् अहम् अरम् अहं पर्याप्तं कराणि परिचरणं कराणि । दामो न यथा मृत्युः स्वामिने सन्त्यक् परिचरति तद्वत् । अयः स्वामी स च देवः अचितः अज्ञानतोऽस्मान् अचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तौतारं च क्वचित्तरोः प्राज्ञतरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

एकादशिते वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरोडासस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम्' (आश्र. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपभ्रितविदस्तु ।

शं नः क्षेमे शम् योर्गे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽभ्रितः । चित् । अस्तु ।

शम् । नः । क्षेमे । शम् । ऊँ इति । योर्गे । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावः अन्नवन् वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणः अन्नम् एकलुक्तामकं स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुप्तु उपभ्रितः उपगतः समवेतः अस्तु । चित् इति पूरकः ।

१. इ-स-न-२-४-दैवगतिः । २. स-स-त-न-न-स-प्रमादकारिणी । ३. य-न-१-स-अतय्य । ४. स-म-त-स-प्राप्तकः ।

अप्राप्तस्य प्राप्तं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । षनः अस्मदीये षक्षेमे रक्षणे षक्षम् उपद्रवाणां क्षमनम् षस्तु । षयोगे च षनः अस्मदीये प्रापणे षक्षसु क्षमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः षनः अस्मान् सर्वदा षस्वस्तिभिः अविनाशैः षपात रक्षत ॥ ८ ॥

‘ रक्षयथः ’ इति सप्तचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैदुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च—‘ रदत्सस ’ इति । गतो विनियोगः ॥

रदत्स्यो वरुणः सूर्याय प्राणीसि समुद्रिया नदीनाम् ।

सर्गो न सृष्टो अर्वतीः क्रताय चकार महीरवनीरहम्यः ॥ १ ॥

रदत् । पयः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अणीसि । समुद्रिया । नदीनाम् ।

सर्गः । न । सृष्टः । अर्वतीः । क्रतुऽयन् । चकार । महीः । अर्वनीः । अहम्यः ॥ १ ॥

अयं षवरुणः देवः षसूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय षपथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् षप्र षरदत् प्रापच्छत् । षसमुद्रिया समुद्र उदधौ भवानि । यद्वा । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्र-मन्तरिक्षम् । तत्र भवानि । षअणीसि उदकानि षनदीनां प्राप्तुञ्जत् । षसर्गो षन । सृज्यते युद्धभूमौ मादिना प्रेष्यत इति सर्गोऽश्वः । स यथा षअर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् षक्रतायन् क्रतं शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् षमहीः महतीः षअर्वनीः रात्रीः षअहम्यः अहोम्यः सकाशात् षचकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ।

अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूर्णिः । यवसे । ससवान् ।

अन्तः । मही इति । बृहती इति । रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥ २ ॥

हे वरुण षते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेषमाणः षवातः वायुः षआत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च षरजः उदकम् षआ षनवीनोत् समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टिर्जायते । षभूर्णिः जगनो भर्ता स वायुः षयवसे घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरन्नवान् भवति तद्वत् षससवान् । ‘ ससम् ’ इत्यन्ननाम । तद्वान् भवति । हविलक्ष्णमन्नमपि तस्मै प्रवच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनोतेः कस्यै रूपम् । ततः ससवान् संमक्तवान् वातो घासे सति पशुर्वधा भारवाही भवति तद्वज्जगनो भर्ता । हे षवरुण षमही महत्यौ षबृहती परिवृढे षइमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षअन्तः मध्ये । द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । षते तव षविश्वा सर्वाणि षधाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा षप्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उमे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

क्रतावानः कुवयो यज्ञधीराः प्रचैतसो य इष्यन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि । स्पशः । वरुणस्य । स्मत्दिष्टाः । उमे इति । पश्यन्ति । रोदसी इति । सुमेके इति सुडमेके ।

क्रतुऽवानः । कुवयः । यज्ञधीराः । प्रचैतसः । ये । इष्यन्त । मन्म ॥ ३ ॥

स्वस्मिन् स्तुतस्मिन्ति स्तुतश्रवः । 'वक्त्रस्य द्वयस्य' 'स्वशः श्रवः' 'स्मद्दिष्टः' । 'स्मद्दिष्टेन' प्रशस्त्यर्थे सहाय्यं च वर्तते । प्रशस्तगतयः । बह्व । सह प्रेषिताः सन्तः । 'भुमे' शोभनमेवमेव मुख्ये वा 'उभे' 'रोदसी' चावायुधिव्यो 'परि' 'पश्यन्ति' परित इक्षन्ते । उभयोर्मोक्षार्थं नमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान् तद्दिष्ट्या 'कृतावान्' कर्मवन्तः 'वक्त्रधीराः' वक्ष्ये कृतबुद्धयः 'प्रचेतसः' प्राज्ञाः 'कवचः' कान्तदक्षिणः 'ये' जनाः 'सम्पन्न' सम्पत्तिं स्तोत्राणि 'पश्यन्ति' गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मादपि स्तोत्रं ज्ञात्वा पापात् मुञ्चन्तिवन्द्यपिराप्तास्ते ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाग्न्या विभर्ति ।

विद्वान्यदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । मे । वरुणः । मेधिगय । त्रिः । सप्त । नाम । अग्न्या । विभर्ति ।

विद्वान् । यदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगार्य । विप्रः । उपराय । शिक्षन् ॥ ४ ॥

'मेधिराय मेधाविदे' 'मे' मद्यं 'वरुणः' 'उवाच' उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । 'त्रिः' 'सप्त एकविंशतिमन्वाकानि नामानि' 'अग्न्या' गौः 'विभर्ति' चारयतीति । वागन्न गौरुच्यते । सा च उरसि कृन्ते शिरसि च बह्वानि शाख्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि विभर्ति । बह्व । वेदात्मिका वागैकविंशतिमन्वानां यज्ञानां नामानि विभर्ति चारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च 'गौर्मां मा' इति षट्शतान्येकविंशतिनामानांति । अपि च 'विद्वान्' ज्ञानम् 'विप्रः' मेधावी स वरुणः 'युगाय' युक्ताय 'उपराय' उप समीपे रसमाभाषान्तेवासिने मद्यं 'शिक्षन्' उपदिशन् 'यदस्य' उक्तस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि 'गुह्या' गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि । नक्षत्रद्वार्ये । इमानि च 'वोचत्' उक्तवान् । अतोऽहं वरुणस्य शिष्योऽस्मि । तस्मान् स वरुणः अस्मान् पापात् मोचयित्वित्यर्थः ॥

तिस्रो द्यावो निर्दिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपराः पट्विधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक एतं दिवि प्रेक्षं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । द्यावः । तिऽर्हिताः । अन्तः । अस्मिन् । तिस्रः । भूमीः । उपराः । पट्ऽविधानाः ।

गृत्सः । राजा । वरुणः । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रऽर्क्षम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥ ५ ॥

'तिस्रः' त्रिप्रकारा उक्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः 'द्यावः' पुलोकः 'अस्मिन्' वरुणे 'अन्तः' मध्ये 'निर्दिताः' । 'तिस्रः' पूर्ववत्त्रिविधाः 'भूमीः' भूम्यश्च 'पट्विधानाः' । विधानं विधा । वसन्ता-ध्रुवमेवेन पट्विधाः प्रकारा यामु तादृश्यः । 'उपराः' अस्मिन्नेव वरुणे उक्ता अन्तर्भूताः । लोकानां त्रित्वं च 'त्रयो वा इमे त्रिकुतो लोकाः' (ऐ. मा. २.१०) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमिर्धारयन्' (क. सं. २.२०.८) इति निगमश्च भवति । इमीं लोकावाकृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः । अपि च 'गृत्सः' स्तुत्यः 'राजा' ईश्वरः सः 'वरुणः' 'दिवि' अन्तरिक्षे 'हिरण्ययं' हिरण्यं सुवर्णमयं हितरमणीयं वा 'प्रेक्ष्यं' दोषावरिगृह्यसंस्पर्शनिम् 'एतं' सूर्यं 'शुभे' 'कं' दीप्यर्थं 'पके' कृतवान् । 'दिवि' सूर्यमदृष्टासोममयी' (क. सं. ५. ८५. २) इति हि श्रूयते ॥

वारुणे पशौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'अव सिन्धुं वरुणो घौरिव स्थादयं सु दुम्भं वरुण स्वभावः' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

अव सिन्धुं वरुणो घौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुर्विष्मान् ।

गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव । सिन्धुम् । वरुणः । घौः ऽईव । स्यात् । द्रप्सः । न । श्वेतः । मृगः । तुर्विष्मान् ।

गम्भीरशंसः । रजसः । विमानः । सुपारक्षत्रः । सतः । अस्य । राजा ॥ ६ ॥

वघौरिव मूर्धं इव दीप्तः वरुणः वसिन्धुं समुद्रम् अव स्यात् वेलायामवस्थापयति । यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । द्रप्सो न द्रवणक्षील उदबिन्दुरिव श्वेतः शुश्रूषणः मृगः । लुप्तोपममेतत् । गौरमृग इव तुर्विष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा गम्भीरशंसः । गम्भीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः । रजसः उदकस्य विमानः निर्माता सुपारक्षत्रः सुष्ठु दुःखात् पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः सतः विद्यमानस्य अस्य जगतः राजा ईश्वरो भवति ॥

यो मृळ्याति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेऋधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यः । मृळ्याति । चक्रुषे । चित् । आगः । वयम् । स्याम । वरुणे । अनागाः ।

अनु । व्रतानि । अदितेः । ऋधन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वआगः अपराधं वचक्रुषे चित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे वयः वरुणः मृळ्याति उपद्रवां करोति तस्मिन् वरुणे वअनागाः अनागसोऽनपराधाः सन्तः वयं स्व्याम वर्तमाना भवेम । किं कुर्वन्तः । अदितेः अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि अनु आनुपूर्व्येण ऋधन्तः समर्चयन्तः । हे वरुणा-दयो देवा वयमस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ १ ॥

'प्र शुन्ध्युवम्' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैदुभं वारुणम् । 'प्र शुन्ध्युवम्' इत्यनुष्ठुप् । गतो विनिधोगः ॥

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्टां मतिं वसिष्ठ मीळ्हुषे भरस्व ।

य ईमर्वाञ्चं करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र । शुन्ध्युवम् । वरुणाय । प्रेष्टां । मतिम् । वसिष्ठ । मीळ्हुषे । भरस्व ।

यः । ईम् । अर्वाञ्चम् । करते । यजत्रम् । सहस्रामघम् । वृषणम् । बृहन्तम् ॥ १ ॥

अधिराजाममेव प्रवर्ज्यते स्तुतौ नियुक्ते । हे वसिष्ठ त्वं मीळ्हुषे सेक्रे वरुणाय शुन्ध्युवं शोषयिषीं ब्रह्मा स्वत एव ब्रुवा । प्रेष्टां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व ग्रहर प्रापय । वयः वरुणः ईम् एनं सूर्यम् अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायै-त्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्ट्यं सहस्रामघं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्तं महान्तम् ॥

अथा न्वस्य संदृशं जगन्वानश्वरनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्षदशमध्रिषा उ अन्धोऽमि मा वपुर्दृश्ये निनीयात् ॥ २ ॥

कं । त्वानि । नौ । सख्या । बभूवुः । सचावहे इति । यत् । अवृकम् । पुरा । चित् ।
बृहन्तम् । मानम् । वरुण । स्वधाऽवः । सहस्रऽदारम् । जगम् । गृहम् । ते ॥ ५ ॥

हे वरुण ऽस्थानि तानि पुरातनानि ऽनौ आवचोः ऽसख्या सख्यानि सखित्वानि ऽक कुत्र
बभूवुः । ऽपुरा पूर्वस्मिन् काले ऽववृकम् अहिंस्यमात्यन्तिकं ऽयत् सख्यमस्ति तत् ऽसचावहे
आवो सेचावहे । ऽचित् इति पूरकः । अपि च हे ऽस्वधावः अन्नवन् ऽवरुण ऽते त्वदीयं ऽगृहं
जगम् गच्छानि । कोदयेँ भिद् । कीदृशं गृहम् । ऽबृहन्तं महान्तं ऽमानम् । मान्यस्मिन् सर्वाणि
भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः । ऽसहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।

मा त एनस्वन्तो यक्षिन्भुजेम यन्धि प्मा विप्रः स्तुवते वरूथम् ॥ ६ ॥

यः । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वाम् । आगांसि । कृणवत् । सखा । ते ।
मा । ते । एनस्वन्तः । यक्षिन् । भुजेम । यन्धि । स्म । विप्रः । स्तुवते । वरूथम् ॥ ६ ॥

हे वरुण यः वसिष्ठः नित्यः ध्रुवः ऽआपिः बन्धुः । औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्वं ऽप्रियः
सन् ऽत्वां प्रति ऽआगांसि अपराधान् ऽकृणवत् अकरोत् स इदानीं ऽते तव ऽसखा समानस्थानः
मित्रोऽस्तु । हे वक्षिन् यजनीय वरुण ऽते तव स्वभूता वधम् ऽएनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः
सन्तः ऽमा भुजेम मा भुज्महि । स्वप्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे । ऽविप्रः
मेधावी त्वं च ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय ऽवरूथम् अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहं ऽयन्धि
प्रवच्छ । ऽस्म इति पूरकः ॥

अत्र ऋग्विचानं— भ्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्नात्रौ जपेदेतां
विशाचस्तं न गच्छति ' (ऋग्वि. २. ३१९) इति ॥

भ्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो भूमोचत् ।

अवो बन्वाना अदितेरुपस्थाद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

भ्रुवासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियन्तः । वि । अस्मत् । पाशम् । वरुणः । भूमोचत् ।

अवः । बन्वानाः । अदितेः । उपऽस्थात् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

भ्रुवासु क्षिवासु ऽआसु द्रव्यमानासु ऽक्षितिषु भूमिषु ऽक्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण
त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च वरुणः अस्मत् अस्मन्नः ऽपाशं बन्धकं पापं ऽवि भूमोचत्
मोचयेत् । तथा ऽअदितेः अक्षयनीयायाः पृथिव्याः ऽउपस्थात् उपस्थानात् ऽअवः रक्षणं वरुणेन दत्तं
बन्वानाः संनजमाना वयं स्वाम । अन्यद्वत्तम् ॥ १० ॥

'मो पु वरुण' इति पञ्चमैकोनविंशं सूक्तं वाक्यम् । अन्या जगती क्षिष्टाश्रतलो गायत्र्यः ।
तथा चातुष्कान्तं— 'मो पु पञ्च गायत्रं जगत्पन्तम्' इति । गतो विनियोगः ॥

मो पु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृज्य सुखत्र मृज्य ॥ १ ॥

मो इति । सु । वरुण । मनुऽमयम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ १ ॥

हे 'राजन् ईश्वर' वरुण त्वदीयं 'सुम्भयं सुदादिभिर्निर्मितं' 'गृहं' मो मा ड मैव 'अहं' 'गमं' गतोऽस्मि । अपि तु 'सु' शोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । म 'यं' मा 'मूळ' सुख्य । हे 'सुक्षत्र शोभनघन वरुण' 'मूळ्य' उपद्रवां च कुरु ॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ २ ॥

यत् । एमि । प्रस्फुरन्ऽईव । दतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ २ ॥

हे 'अद्रिवः आयुधवन् वरुण' यत् यदा 'प्रस्फुरन्निव शौभ्येन प्रविचलन्निव' 'त्वद्रयादेरमानः' 'दतिर्न' दतिरिव 'ध्मातः' वायुना पूर्णः संस्वया बहोऽहम् 'एमि' गच्छामि तदानीं 'मूळ' सुख्य । हे 'सुक्षत्र सुधन' 'मूळ्य' उपद्रवां कुरु ॥

क्रत्वः समह दीनतां प्रतीपं जगमा शुचे । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ३ ॥

क्रत्वः । समह । दीनतां । प्रतिऽईपम् । जगम् । शुचे । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ३ ॥

हे 'समह सधन' 'शुचे' स्वभावतो निर्मल वरुण 'दीनता' दीनताशक्ततया 'प्रश्रवः' कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिकस्यस्य 'प्रतीपं' प्रतिकूलमननुष्ठानं 'जगमा' प्राप्तवानस्मि । अत एव 'तया' बहः । तारत्तां मां 'मूळ' सुख्य । अन्यद्वतम् ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं नृष्णाविदजरितारम् । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । नृष्णां । अविदत् । जरितारम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ४ ॥

'अपां' समुद्राणामुद्रकानां 'मध्ये' 'तस्थिवांसं' स्थितवन्तमपि 'जरितारं' तव स्तोतारं मां 'नृष्णा' पिपासा 'अविदत्' आसवती । लवणोष्णस्य सामुद्रजलस्य 'पानानर्हत्वात्' । अतस्तादृशं मां 'मूळ' सुख्य । अन्यद्वतम् ॥

देवसुतां हविषु वारुणस्य हविषः 'यत्किं चेदम्' इति याज्या । सूत्रिनं च—'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्प्रशुषा इवाकरमिति हे' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिंती यत्तव धर्मी युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचिंती । यत् । तव । धर्मी । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रीरिषः ॥ ५ ॥

हे 'वरुण' 'दैव्ये' देवसमूहकूपे 'जने' 'यत्' 'इदं' किंचन 'अभिद्रोहम्' अपकारवातं 'मनुष्याः' वर्यं 'चरामसि' चरामः निर्वर्तयामः । तथा 'अचिंती' अचिन्त्याज्ञायेन 'तव' त्वदीयं 'यत्' 'धर्मं' धारकं कर्म 'युयोपिम' वर्यं विमोहितवन्तः । हे 'देव' 'तस्मादेनसः' पापात् 'नः' अस्मात् 'मा' 'रीरिषः' मा हिंसी ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

१. य-य-सुदादिनिर्मितं; ऋ-त-सुदादिनिर्मितं; ऋ-सुदादिनिर्मितं; त-य-य-सुदादिनिर्मितं । २. स-न-सुख्य । ३. स-त-स-न-सुख्य सुख्य; य-मूळ; स-सुख्य । ४. त-समुद्रजलस्य ।

५. स-सुख्य; य-मूळ; स-त-स-सुख्य सुख्य ।

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैलुभं वायव्यम् । चासु पञ्चम्याचासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्र वीरया सप्त वायव्यं द्वैन्द्र्यञ्च वा द्विवदुक्ताः' इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगक्षेत्रे 'प्र' वीरया' इति वायव्य-सूचः । सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचयो दद्विरे वां ते सत्येन मनसा दीध्यानाः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याह्यच्छ पिब सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र । वीरया । शुचयः । दद्विरे । वाम् । अध्वर्युऽभिः । मधुऽमन्तः । सुतासः ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीरय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति ऋतुर्ध्यां बाजादेशः ॥ वं तां । व्यावयेन द्विवचनम् । तुभ्यं वशुचयः शुद्धाः वमधुमन्तः माधुर्योपेताः वसुतासः अभि-पुताः सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे वध्वर्युभिः अध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः वप्र वद्विरे प्रदीक्षन्ते । 'दद्विरे दावे' इत्यस्यैतद्वृत्तम् । यत एवमतः कारणात् हे वायो वनियुतः बडवाः वह रवं प्रायय । तेन च रथेन वच्छ वयाहि । अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिगत्य च वसुतस्य अभिपुतस्य वअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं पिब । किमर्थम् । वमदाय मदोत्पत्त्यर्थम् ॥

शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं यो देव मनसेशानाय प्रहुतिं वस्त आनद' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । वायव्ये पश्चादेवैव चरुपुरोडाशस्य बाज्या । सूत्रितं च—'ईशानाय प्रहुतिं वस्त आनद प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद शुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । प्रऽहुतिम् । यः । ते । आनद । शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपाः । तुभ्यम् । वायो इति ।

कृणोषि । तम् । मर्त्येषु । प्रऽशस्तम् । जातऽजातः । जायते । वाजी । अस्य ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईशराय ते तुभ्यं त्वदर्थं प्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां वः यजमानः वआनद प्राप्नोत् । दद्यादित्यर्थः । तथा हे शुचिपाः शुद्धस्य सोमस्य पातवाचो वतुभ्यं वशुचि शुद्धं सोमं च वाः प्रयच्छति वमर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये तं यजमानं वप्रशस्तं सुखं वकृणोषि करोषि । स च जातोजातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् वाज्यस्य प्राप्त्यवस्य धनस्य प्राप्तये वजायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

नियुक्तवृत्त्यधिकृष्टवायुदेवताके पत्नी 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य बाज्या । सूत्रितं च—'राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे प्र वायुमच्छा वृहती मनीषा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे राये देवी धिषणा घाति देवम् ।

अथ वायुं नियुतः सञ्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदमी इति । इमे इति । राये । देवी । धिरगा । धानि । देवम् ।
अथ । वायुम् । निऽयुतः । सधत् । स्वाः । उत । धेनम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

१ इमे १रोदमी छायापृथिव्या १यं वायुं १राये धनार्थं १नु क्षिप्रं १जज्ञतुः जननामाननुः
तं १देवं दानादिगुणयुक्तं वायुं १देवी द्योतमाना १धिपणा स्तुतिः १राये धनार्थं १धानि धारयति ।
धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । १अथ अबुनैवं स्तुती प्रवृत्तायां १स्वाः स्वर्कायाः १नियुतः
वडवा रथवाहाः १वायुं १सधत् सचन्ते सेवन्ते । १उत अपि च १धेनं क्षुब्धवर्णं १निरेके । नितरां
रेको रिकता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति १वसुधितिं वसुनां धातारं प्रदातारं
तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रथमश्लोके वायव्यनृचस्य 'उच्छन्नपुषः' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'उच्छन्नपुषः सुदिना अग्निं इत्येकपातिन्यः' (आश. श्री. ८. १०) इति ॥

उच्छन्नपुषः सुदिना अग्निं उरु ज्योतिर्विबिदुर्दीप्यानाः ।

गव्यं चिदुर्वमुश्जिगे वि वद्वस्तेषामनु प्रदिवः समुरापः ॥ ४ ॥

उच्छत् । उपमः । मुऽदिनाः । अग्निः । उरु । ज्योतिः । विबिदुः । दीप्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्जम् । उश्जिगे । वि । वद्वः । तेगाम् । अनु । प्रऽदिवः । मन्त्रः । आपः ॥ ४ ॥

वेदङ्गिरसो वायुमस्त्रोचन तेषाम् १अग्निः पापरहिताः १उपमः १सुदिनाः शीघ्रदिनस्य
हेतुमताः सन्धः १उच्छत् अक्षत् स्ववासयन् । ते च १दीप्यानाः दीप्यमानाः सन्तः १उरु
विस्तीर्णं १ज्योतिः सूर्याख्यं १विबिदुः बावोः प्रमादादुलभन्त । अपि च १उश्जिगे कामय-
मानास्तेऽङ्गिरसः १गव्यं १चित् गोमंजरूपमपि १ऊर्जं धनं पणिभिरपहन्त १वि १वद्वः स्ववृष्वन्
अलभन्त । तथा १तेषाम् अङ्गिरसामर्थाय १प्रदिवः पुराण्यः १आपः १अनु १सन्तुः अन्वसरन्
अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसक्तिर्यर्थः । आचरकस्यामुरस्य वायुना हननादसुरेणाहतायुक्त-
प्रभृतीन् पुनर्लब्धयन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रथमश्लोके 'ते सत्येन' इत्येन्द्रवाचवस्तुतः । सूत्रितं च—'ते सत्येन मनसा
दीप्याना दिवि लभन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश. श्री. ८. ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीप्यानाः स्वेन युक्तासुः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायु वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृषः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीप्यानाः । स्वेन । युक्तासुः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायु इति । वीरऽवाहम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृषः । सचन्ते ॥ ५ ॥

१ते प्रसिद्धाः १सत्येन यथार्थेन १मनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः १दीप्यानाः दीप्यमानाः
१स्वेन स्वकीयेन विहितेन १क्रतुना कर्मणा नियमैर्मितिकारमणा १युक्तासुः युक्ता एवंमृता वज्रमाला
हे १इन्द्रवायु १वीरवाहं वीरैर्विशेषेणैरभिपूजितः स्तोत्रमिव हनीयं प्रापणीयम् । वहा वीरः अश्वैर्वहनीयम् ।
तम् १ईशानयोः ईश्वरयोः १वामं युक्तयोः स्वमृतं १रथं १वहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च
१पृषः अश्वानि हविर्लक्ष्णानि १अभि १सचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

ईशानामो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायू सूरयो विश्वमायुरर्वञ्जिर्वीरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्वञ्जिऽभिः । वीरैः । पृतनासु । सद्युः ॥ ६ ॥

हे । इन्द्रवायू । ईशानासः ईशराः प्रभवः । ये जनाः । नः अस्मभ्यं । गोभिः । अश्वेभिः । अश्वैः । वसुभिः । निवासकैः । हिरण्यैः च सहितं । स्वः सुधुरणीयं सुखं । दधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा । हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसुनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थः । ते । सूरयः दातारः । विश्वं व्याप्तम् । आयुः अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूते । पृतनासु संग्रामेषु । अर्वञ्जिः अश्वैः । वीरैः शूरभटैश्च साधनभूतैः । सद्युः अभिभवेयुः । यद्वा सहायै तृतीया । अर्वञ्जिर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तुः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तो । न अथा इव हविषां बोद्धारः । श्रवसः अन्नस्य । द्वितीयार्थे पशू । अन्नं । भिक्षमाणाः वाचमानाः । वाजयन्तः वाजं बलमात्मन इच्छन्तः । वसिष्ठाः वयं । स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्टु तर्पणाय वा । सुष्टुतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । इन्द्रवायू इन्द्रं वायुं च । हुवेम आहुयेमहि । अन्वहृतम् ॥ ॥ १२ ॥

‘कुविदङ्ग’ इति सप्तर्षे द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभं वायव्यम् । ‘कुविदङ्ग’ इत्यनुक्तान्तम् । गतः सूक्तविनिबोधः । वायव्ये पशौ ‘कुविदङ्ग’ इति वपाया याज्या । सूत्रितं च— ‘कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनत्’ (आश्र. श्रौ. ३. ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावांसयन्नुपसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुविद् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । अवांसयन् । उपसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीप्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः । पुरा पूर्वस्मिन् काले । ये वृधासः वृद्धाः । देवाः स्तोतारः । कुविदिति बहुनाम् । अङ्गेति क्षिप्रनाम् । कुविद् बहुशः । अङ्ग क्षिप्रं कृतेन । नमसा वायुविषयेन स्तोत्रेण नमस्कारेण वा । अनवद्यासः अवधारहिताः । आसन् । ते अद्यापि । वायवे हवींषि दातुं । सूर्येण सह । उपसम् । अवांसयन् । उपसो व्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । मनवे अनुष्याणां । बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा मनवे बाधितायेति पशव्ये अनुष्णीं । बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्वागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रदगसख ऐन्द्रवायवतृचस्य 'उशन्ता' इत्येवा प्रथमा । सूत्रिने च—
'उशन्ता दूता न दर्माय गोपा वायवतृचस्तन्वो यावदोज इत्येका ई च' (आश. श्री. ८. १०) इति ॥

उशन्ता दूता न दर्माय गोपा मामश्च पाथः श्रग्दश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायु सुष्टुतिर्वीमियाना माडीकर्महि सुवितं च नच्यम् ॥ २ ॥

उशन्ता । दूता । न । दर्माय । गोपा । मामः । च । पाथः । श्रग्दः । च । पूर्वीः ।

इन्द्रवायु इति । सुस्तुतिः । वाम् । इयाना । माडीकर्म । ईहे । सुवितम् । च । नच्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायु । उशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेर्गतिकर्मणो दूतवाच्यः ।
गन्तारौ गोपा गोपावितारावीदृशौ युवां दर्माय हिंसायै न भवतम् । अपि तु मामः
मासान् च पूर्वीः बह्वीः श्रग्दः संवत्सरान् च चिरकालमस्मान् पाथः रक्षतम् । अपि च
हे इन्द्रवायु सुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः वां युवाम् इयाना गच्छन्ती प्रामुदन्ती
माडीकर्म सुखम् ईहे वाचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीहे स्तौति । तथा नच्यं प्रशस्यं
सुवितं सुष्टु प्रार्थ्य यन् ईहे ॥

निकुबद्वायुदेवताके पत्नी 'पीबोअन्ना' इति वपाया वाज्या । सूत्रिने च—'पीबोअन्नी
रयिवृधः सुमेधा राये नु यं जगद् रोदसीमे' (आश. श्री. १. ८) इति । तथा द्वितीये
छन्दोमे प्रदगसख वायवतृचस्यैवैव द्वितीया । सूत्रिने च—'पीबोअन्नी रयिवृधः सुमेधा उच्छ-
वयमः मुदिना अरिप्राः' (आश. श्री. ८. १०) इति ॥

पीबोअन्ना रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति निपुतामभिः ।

ते वायवे समनसो वि तस्युर्विश्वेन्नरः स्वपन्त्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीबः अन्नान् । रयिवृधः । सुमेधाः । श्वेतः । सिषक्ति । निपुतामभिः ।

ते । वायवै । समनसः । वि । तस्युः । विश्वा । इत् । नरः । सुअपन्त्यानि । चक्रुः ॥ ३ ॥

पीबोअन्नान् पीबन्ति स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् रयिवृधः रक्ता धमेन
वृक्षानि वनानाञ्च जगन्नाम् सुमेधाः शोभनप्रज्ञः निकुतां वडवानां स्वबाह्यानाम् अभिः
अभिः अन्नीयः श्वेतः श्वेतवर्णो वायुः सिषक्ति सेवते । ते च जनाः समनसः समानमनस्काः
सन्तः वायवे वायुमुद्दिश्य यद् वि तस्युः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते नरः कर्मणां
नेतारो जनाः विश्वेत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपन्त्यानि शोभनापयहेतुनि यद्वा सुष्टुपतन-
कारणानि वायुदेवतानि कर्मानि चक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रदगसख ऐन्द्रवायवतृचस्य 'यावदोज' इत्यादिके हे अपी । सूत्रं
तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यावदोजस्तन्वो यावदोजो यावदोजस्तन्वो दीप्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायु सदतं बहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत् । तर् । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीप्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिः स्या । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायु इति । सदतम् । बहिः । आ । इदम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रवायू युवयोः ^२तन्वः शरीरस्य ^३तरः वेगः ^४यावत् अस्ति ^५यावत् च ^६ओजः बलं ^७यावत् च ^८नरः कर्मणा नेतारः क्रतिवज्रः ^९चक्षसा ज्ञानेन ^{१०}दीप्यानाः दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूपं ^{११}क्षुचिपा क्षुचेः सोमस्य पाताराविन्द्रवायू ^{१२}क्षुचि क्षुचं ^{१३}सोमम् ^{१४}अस्मे अस्मदीयं ^{१५}पातं विषतम् । ^{१६}इदं तेषां स्तीर्णं ^{१७}बर्हिः च ^{१८}आ ^{१९}सदतं पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थः ॥

नियुवाना नियुतः स्पर्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।

इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमर्धं ग्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नि^१युवाना । नि^२युतः । स्पर्ह^३वीराः । इन्द्र^४वायू इति । स^५रथम् । या^६तम् । अ^७र्वाक् ।

इ^८दम् । हि । वा^९म् । प्र^{१०}भृतम् । मध्वः । अग्रम् । अर्धं । ग्री^{११}णाना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२स्पर्हवीराः सृष्टणीयस्तोतृकान् ^३नियुतः आत्मीयानश्चान् ^४सरथम् उभयोः समानमेकं ^५रथं ^६नियुवाना निमिषयन्तौ ^७युवाम् ^८अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^९यातं गच्छतम् । ^{१०}इदं ^{११}हि इदं क्षतु ^{१२}मध्वः मधुरस्य सोमस्य ^{१३}अग्रं ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवार्थं ^{१४}ग्रहं ^{१५}वां युवयोरर्थं ^{१६}प्रभृतं प्रकर्षेण हतं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । ^{१७}अथ अयं तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं ^{१८}ग्रीणाना ग्रीयमाणौ युवाम् ^{१९}अस्मे अस्मान् ^{२०}वि ^{२१}मुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगक्षस्य ऐन्द्रवायवत्तस्य 'वा वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च— 'वा वां शतं नियुतो वाः सहस्रमिषेकपातिन्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्पातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

याः । वा^१म् । शतम् । नि^२युतः । याः । सहस्रम् । इन्द्र^३वायू इति । वि^४श्ववाराः । सचन्ते ।

आ । आभिः । या^५तम् । सु^६विदत्राभिः । अ^७र्वाक् । पा^८तम् । नरा । प्रति^९भृतस्य । मध्वः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रवायू ^२वाः ^३नियुतः ^४शतं शतसंख्याकाः सत्यः ^५वां युवां ^६सचन्ते सेवन्ते । ^७वाः च ^८विश्ववाराः विश्वैर्वरणीया नियुतः ^९सहस्रं सहस्रसंख्याकाः सत्यो युवां सचन्ते । ^{१०}सुविदत्राभिः सोमनयनप्रदाभिः ^{११}आभिः नियुजिः ^{१२}अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^{१३}आ ^{१४}यातम् आगच्छतम् । हे ^{१५}नरा नेतारौ ^{१६}प्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य ^{१७}मध्वः मधुरस्य सोमस्य । द्वितीयायै षष्ठी । इदं सोमं ^{१८}पातं विषतम् ॥

अर्वन्तो न अर्वसो भिर्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्वर्षसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । अर्वसः । भिर्ष^१माणाः । इन्द्र^२वायू इति । सु^३स्तुतिभिः । वसि^४ष्ठाः ।

वा^५जयन्तः । सु । अर्वसे । हुवे^६म । यूयम् । पा^७त । स्व^८स्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

प्यात्पातेष्वम् । अङ्गरार्थस्तु । अथा इव इविषां बोढारोऽयं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं होमनरक्षणाय होमभिः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आहुवेमहीति ॥ १३ ॥

१. व-न-स-मेकरथं । २. स-निमिषीतवती; त-निप्रवती; न-निमितवती; म-निमिषि-तवती; स-मिषवती । ३. स-स-त-न-म-स- 'वाः' नास्ति ।

‘आ वायो’ इति पञ्चमं तृतीयं मूकं वसिष्ठस्वार्यं त्रैदुभं वाचयन्वाह । अनुकान्ते च—‘आ वायो पञ्च’ इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोनिनियुक्तो वागस्य ‘आ वायो’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । नियुक्तद्वयो-
देवताके पञ्चावैषैव वषाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८) । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्य-
नृचस्यैवैवाद्या । सूत्रितं च—‘समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः महस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मर्धमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपाः । उप । नः । महस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार ।

उपो इति । ते । अन्धः । मर्धम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे शुचिपाः शुचैः शुद्धस्व सोमस्व पातः वायो वनः अस्माकम् उप समीपे आ भूष आगच्छ । ‘भू प्राप्नो’ इत्यस्यैतदुपम् । हे विश्ववार विश्वैर्वर्णीय ते तव वाहनमूताः नियुतः वडवाः सहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत एवमतः शीघ्रमागच्छ । ते तव मर्धं मदकर्तृ सोमलक्षणम् अन्धः अहम् उपो उप उ उप अयामि । उपयत्नं पात्रे गृहीतमसीत् । हे देव वायो वस्य सोमस्व पूर्वपेयं प्रथमपानं दधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वायुकरे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुन्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तारक्षमन्त्र उपायामित्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवनृचस्य ‘प्र सोता’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘प्र सोता जीरो अच्वरेष्वस्थाये वायव इन्द्रमादनामः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अच्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबेद्यै ।

प्र यद्रां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरः । अच्वरेषु । अस्यात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबेद्यै ।

प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

जीरः क्षिप्रकारी सोता अभिषोताध्वर्युः इन्द्राय वायवे च पिबेद्यै पानार्थम् अच्वरेषु वागेषु सोमं प्र अस्यात् प्रातिष्ठियत् । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायु यत् वेषु यज्ञेषु मध्वः सोमस्व अग्रियम् अग्रमर्धं प्रथमभागं देवयन्तः देवकामाः अध्वर्यवः शचीभिः कर्मभि-
रभिषवादिहोतैः वा युवयोरर्थं प्र भरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वच्वरेष्वित्यन्वयः ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुक्तद्वयोर्वागस्य ‘प्र याभिः’ इति वाज्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्वासि दाक्षांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तदेवत्ये पञ्चावैषैव पुरोडा-
शस्त्वानुवाक्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्वासि दाक्षांसमच्छा नो नियुक्तिः शनिर्नाभिः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे एषैव वायव्यनृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्वासि दाक्षांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र याभिर्वासि दाक्षांसमच्छा नियुक्तिर्वायविष्टये दुरोणे ।

नि नो रयि सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्न्य च राधः ॥ ३ ॥

१. ख-स-त-न-न-स-‘उप समीपे’ वास्ति । २. ख-न-प्रातिष्ठन्; न-प्रातिष्ठन् ।

प्र । याभिः । यामिं । दा॒क्षांसम् । अ॒च्छ । नि॒युत्ऽभिः । वा॒यो इति । इ॒ष्टये । दुरो॒णे ।

नि । नः । ग॒यिम् । मु॒ऽभोज॑सम् । यु॒वस्व । नि । वी॒रम् । ग॒व्यम् । अ॒श्व्यम् । च । राधेः ॥ ३ ॥

हे वायो वदुरोणे वज्रगृहे स्थितं दाक्षांसं हविषां दातारं यजमानम् इष्टये यागाय वाभिः नियुजिः वदवाभिः अच्छ वासि अभिगच्छसि तामिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च वनः अस्मभ्यं मुभोजसं शोभनाद्युक्तं रविं धनं नि युवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा वीरं पुत्रं गव्यं गोमघम् अश्व्यम् अश्वसं वमेतदुभयात्मकं राधेः धनं च नि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगहात् ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितं च— 'ये वायव इन्द्रमादनामो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वा॒यव॑ इन्द्र॒माद॑नाम् आदे॒वासो॑ नि॒तो॒ऽशना॑सो अ॒र्यः ।

घ्नन्तो॑ वृ॒त्राणि॑ मृ॒रिभिः॑ प्याम॒ साम॒ह्वांसो॑ यु॒धा नृ॒भिर्मि॒त्रान् ॥ ४ ॥

ये । वा॒यवे॑ । इन्द्र॒माद॑नाम् । आ॒दे॒वामः॑ । नि॒ऽतो॒ऽशना॑सः । अ॒र्यः ।

घ्नन्तः । वृ॒त्राणि॑ । मृ॒रिभिः॑ । स्या॒म । स॒म॒ह्वांसः॑ । यु॒धा । नृ॒ऽभिः॑ । अ॒मि॒त्रान् ॥ ४ ॥

ये सूरयः स्तोतारः इन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा वायवे वायोश्च मादनाः तर्पका भवन्ति । ये च आदेवासः जागतैरुपेता अत एव अर्यः अरेः शत्रोः नितोऽशनासः निहन्तारः । तैरस्मदीयैः मृरिभिः स्तोतृभिः वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तः हिंसन्तः स्याम भवेम । किं कुर्वन्तः । अभिमित्रान् शत्रुभटान् नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः युधा युद्धैः ससह्वांसः अभिमवन्तः ॥

नियुवद्वायुदेवताके पक्षौ 'आ नो नियुजिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च— 'आ नो नियुजिः क्षतिनीभिरध्वरं पीबोअर्षी रविबृधः सुमेधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगहात् वायवतृचस्यैव तृतीया । सूत्रितं च— 'आ नो नियुजिः क्षतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वन्वात्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो॑ नि॒युजिः॑ क्ष॒तिनी॑भिरध्व॒रं स॒ह॒स्रिणी॑भिरु॒प॑ याहि॒ यु॒जम् ।

वा॒यो अ॒स्मिन्त्सर्व॑ने माद॒यस्व॑ यू॒यं पा॑त॒ स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ५ ॥

आ । नः । नि॒युत्ऽभिः॑ । क्ष॒तिनी॑भिः । अ॒ध्वर॑म् । स॒ह॒स्रिणी॑भिः । उ॒प॑ । या॒हि । यु॒जम् ।

वा॒यो इति॑ । अ॒स्मिन् । स॒र्वने॑ । मा॒द॒यस्व॑ । यू॒यम् । पा॑त॒ । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः ॥ ५ ॥

हे वायो वनः अस्माकम् अध्वरं हिंसारहितं वज्रं क्षतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च नियुजिः वदवाभिः उप वा याहि उपागच्छ । तदनन्तरम् अस्मिन् सवने प्रातःसवने मादयस्व सोमेन तृणस्व । अन्यत्रतम् ॥ १४ ॥

'शुचिं नु' इत्यष्टयं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैदुभ्यैन्द्राग्रम् । अनुक्रम्यते हि— 'शुचिं न्वष्टा-वेन्द्राग्रं नु' इति । रातः सूक्तविनिर्वाहः । ऐन्द्राग्रस्य पञ्चोर्वपायाः 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— 'शुचिं नु स्तोमं नवजातमघं गीर्भिर्विधः प्रमत्तिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुपेयाम् ।

उभा हि वां मुहवा जोहवीमि ता वाजं मय उशने धेष्टा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अथ । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहणा । जुपेयाम् ।

उभा । हि । वां । मुहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । मयः । उशने । धेष्टा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारो इन्द्राग्नी शुचिं शुद्धं निरवयं नवजातम् इदानीमुत्पन्नं स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् अथ अस्मिन् काले नु क्षिप्रं जुपेयां संवेधाम् । हि यस्मात् मुहवा मुक्तमाह्वानं शक्यौ उभा उभौ वां युवां जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । अत आगत्य सेवेधामित्यर्थः । किञ्च ता तौ तथाविधौ युवाम् उशने कामयमानाय यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा सद्यः तदानीमेव शीघ्रं धेष्टा धातृत्वमौ भवतम् ॥

ता मानसी शवसाना हि भुतं माकंवृधा शवसा शुशुवांसा ।

श्रयन्तौ रायो यवसस्य भूरः पृङ्गं वाजस्य स्थविरस्य घृध्वेः ॥ २ ॥

ता । मानसी इति । शवसाना । हि । भुतम् । माकम्ऽवृधा । शवसा । शुशुवांसा ।

श्रयन्तौ । रायः । यवसस्य । भूरः । पृङ्गम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृध्वेः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ता तौ तादृशौ मानसी सवैः संभजनीयौ युवां शवसाना । शवो बलम् । तद्वदाचरन्तौ हि ललु भूतम् । बलमिव शत्रूणां भजकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ मन्तौ । माकंवृधा सह प्रवृद्धौ शवसा बलेन शुशुवांसा वर्धमानौ तथा रायः धनस्य भूरः बहुलस्य यवसस्य अन्नस्य श्रयन्तौ इन्दरौ । पूर्वविधौ युवं युवां स्थविरस्य स्थूलस्य घृध्वेः शत्रूणां घर्षकस्य वाजस्य अन्नस्य । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानवाचतुर्थ्येण षष्ठी । इदंशान्नं घृङ्कं संयोजयन्तौ । अस्मभ्यं प्रवच्छतमित्यर्थः ॥

उपो हृ यद्विदथं वाजिनो गुधीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नश्रमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । हृ । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रमतिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठाम् । नश्रमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

वाजिनः हविष्मन्तः विप्राः मेधाविनः प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानाः आपन्नं इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथम् । विदन्ति जानन्ति देवान्नं बह्व्यस्येनेति विदथो यज्ञः । तं धीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा उपो गुः उपगच्छन्ति । उ इति पूरकः । ते नरः कर्मणां नेतारो जनाः अर्वन्तो यद् काष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धयुग्मिं व्याप्नुवन्ति तथा नक्षमाणाः ऐन्द्राग्नाणि कर्माणि व्याप्नुवन्तः इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च जोहुवतः पुनःपुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

१. स-भ-मुखेना°; य-मुह्वा°; श-मुह्वा° । २. स-न-भ-वा-तद्वत् तदाचरन्तौ; म-त-न-तदाचरन्तौ । ३. य-जोहवतः; स-त-न-य-स्वजोहवतः । ४. स-त-युद्धयुग्मां वाप्नुवन्ति; स-न-भ-युद्धयुग्मां वाप्नुवन्ति; श-युद्धे युग्मां वाप्नुवन्ति ।

अमावास्यायामेन्द्राग्रस्य हविषः 'गीर्भिः' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्रे पशौ पुरोडाशास्यैषैव याज्या । सूत्रं त्वाह्नम् ॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईद्रे रयिं यशसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीःऽभिः । विप्रः । प्रऽमतिम् । इच्छमानः । ईद्रे । रयिम् । यशसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्नी इति । वृत्रहणा । सुवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् विप्रः सेधावी वसिष्ठः यशसं यशसा युक्तं पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं रयिं धनमुद्दिश्य गीर्भिः स्तुतिभिः ईद्रे युवां स्तौति । हे वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ सुवज्रा सोमनायुधौ इन्द्राग्नी नव्येभिः नवतरैः प्रज्ञासतैः देष्णैः दानवैर्धनैः नः अस्मान् प्र तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

मं यन्मही मिथ्यती स्पर्धमाने तनुरुचा शूरसाता यतैते ।

अदेवयुं विदथे देवयुभिः सत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

मम् । यत् । मही इति । मिथ्यती इति । स्पर्धमाने इति । तनुऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।

अदेवऽयुम् । विदथे । देवयुभिः । सत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

मही महत्त्वौ मिथ्यती परस्परं हिंसन्त्वौ । यद्वा । मेघतिराक्रोशकम् । परस्परमाक्रोशन्त्वौ । स्वर्धमाने स्वर्धं कुर्वन्त्वौ तनुरुचा --- हतं हिस्तम् । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यजमानसंवेनासोमसुतं जनं हिस्तम् ॥ १५ ॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न इन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

न चिद्धि परिमन्त्राय अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ।

सु । चित् । हि । परिमन्त्राय इति परिऽमन्त्रायै । अस्मान् ।

आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । ववृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी इमामु इमामेव नः अस्मदीयां सोमसुतिं सोमामिषवक्रियां सौमनसाय सुमन्सो भावाय सु सुहु उप आ वातम् उपागच्छतम् । अपि च युवाम् अस्मान् परित्यज्य नू चित् नैव मन्त्राये अन्त्यान् मन्येये । अस्मानेव सर्वदा बुध्येये । हि वस्मादेवं तस्मात् ववां युवां शश्वतिः बहुभिः वाजैः अवैर्हविकेभ्यः आ ववृतीय आवर्तवामि ॥

सो अग्र एना नमसा सपिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमामेवकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रयन्तु ॥ ७ ॥

सः । अग्ने । एना । नर्ममा । समऽइन्द्रः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । बोचेः ।

यत् । सीम् । आर्गः । चक्रम् । नत । सु । मृष्ट । नत । अर्यमा । अर्दिनि । शिश्रयन् ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽसः त्वम् ऽएना एनेन ऽनमसा अग्नेनास्मदीयेन इविया ऽसमिद्धः संदीप्तः मन
 ऽमित्रं ऽवरुणमिन्द्रं च ऽअच्छ ऽबोचेः अभिप्रायाः । अयमस्मदीयो रक्षणाय इति कथम् । वचं ऽयत्
 ऽआर्गः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । ऽसीं सर्वतो वाक्मनःकार्यः ऽचक्रम् कृतवन्तो वचं
 ऽतत् तस्माद्वागसः ऽसु ऽमृष्ट अस्मान् सुदु रक्ष । ऽतत् आर्गः ऽअर्चमा ऽअर्दितिः मित्राद्वच
 ऽशिश्रयन् अस्मत्तो विवोजयन् ॥

एता अत्र आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाम्यस्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अस्याम । वाजान् ।

मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ऽएताः ऽइष्टीः इमान् यजान् ऽआशुषाणासः आशु
 षीमं संनजमाना वचं ऽयुवोः युवयोः स्वभूतान् ऽवाजान् अश्वानि ऽसचा सह युगपदेव ऽअभ्यस्याम
 अभिप्राप्नुवाम । अपि च ऽइन्द्रः ऽविष्णुः ऽमरुतः च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरि ऽख्यन् अस्मान्
 परित्यज्यान्वान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अभ्यद्रतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘इयं वाम्’ इति द्वादशार्थं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चमैन्द्राग्रम् । द्वादश्वनुद्वृत्तिं शिष्टा गायन्वः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘इयं वां द्वादश गायत्रमन्यानुद्वृत्तिः’ इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽष्टावाकसाश्च
 आदितो नवचः क्षत्यन्ते । सूच्यते हि—‘इयं वामस्य मन्मन इति नव’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।
 अभिप्रायिकेऽन्येऽपि स्तोमेऽपि द्वादशवाकसाश्च प्रातःसवने इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च—
 ‘इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चानुविधिकेऽहनि प्रातःसवने
 तस्यैवाद्यस्तुवः । सूत्रितं च—‘इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्यस्तुतिः । अत्राहुटिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्यस्तुतिः । अत्रात् । वृष्टिः इव । अजनि ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽइयं ऽपूर्यस्तुतिः पूर्यां मुक्या स्तुतिः ऽअस्य ऽमन्मनः स्तोतुरस्माद्वसिष्ठान्
 ऽवां युवाम्नां युवयोरर्थम् ऽअत्रात् मेवात् ऽवृष्टिरिव बह्वी सती ऽअजनि प्रादुर्भूता । तां
 शृणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं युवां ऽशृणुतम् । शृणा च ऽगिरः तदीयाः
 स्तुतीः ऽवनतं संनजतम् । तथा ऽईशाना ईश्वरी युवां ऽधियाः अनुष्ठितानि कर्माणि ऽपिप्यतं तस्यैः
 फलैः प्रयतम् ॥

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिःस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापत्वाय । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिऽस्तये । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ इन्द्राग्नी नः अस्मान् पापत्वाय^१ ह्रीनभावाय^२ मा रीरधतम् । तथा अभिःस्तये शत्रुभिः कृतायाभिः संसनाय^३ मा रीरधतम् । तथा निदे निन्दकाय जनाय नः अस्मान् मा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्ययं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च— 'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया घेना अवस्यर्वः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । घेनाः । अवस्यर्वः ॥ ४ ॥

अवस्यर्वः रक्षणकामा वयम् इन्द्रे देवे अग्ना अग्नी च बृहत् बृंहणं वर्धकं नमः इति रक्षणमन्त्रं सुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च परयामहे अभिप्रेरयामः । तथा धिया कर्मणा युक्ताः घेनाः । वाङ्मामेतत् । अग्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयामः ॥

ता हि शश्वन्त ईळते इत्या विप्रास ऊतये । सबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्या । विप्रासः । ऊतये । सबाधः । वाजऽसातये ॥ ५ ॥

एता हि तौ खड्विन्द्राग्नी शश्वन्तः बहवः विप्रासः मेधाविनो जनाः ऊतये रक्षणाय इत्या इत्यमनेन प्रकारेण ईळते स्तुवन्ति । तथा सबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः वाजसातये अजलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति^१ संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यर्वः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीऽभिः । विपन्यर्वः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधऽसाता । सनिष्यर्वः ॥ ६ ॥

विपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः प्रयस्वन्तः इति रक्षणोपायानोपेताः सनिष्यवः सर्वा धनमात्मन इच्छन्तो वयं मेधसाता मेधानां वागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी एता तौ वां वृषां गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे ॥ १० ॥

अमावास्यायामेन्द्राग्रस्य इविषः 'इन्द्राग्नी अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— 'इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विषः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवतारौ हे इन्द्राग्नी अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यो देवेभ्यः अवसा अजेय सह आ गतम् आगच्छतम् । दुःशंसः दुष्टाभिः संसन्तः पारुष्यवादी शत्रुभ्यः नः अस्मान् मा ईशत ईशित^१ । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अरूपो घृतिः प्रणव्यस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

१. क-बाधत्वाय शत्रुत्वाय; झ-त-न-भ-श-पापत्वाय पापवत्त्वाय । २. ख-स-त-भ-श-रीरधतं वशीकुरुतम् । ३. झ-त-१-२-बाधमानाविति । ४. झ-मा ईशितम् ।

मा । कस्य । नः । अरुणः । धुतिः । प्रणक् । मय्यस्य । इन्द्राग्नी । शर्म । युष्मत्तुम् ॥ ८ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'कस्य कस्यचिदपि' 'अरुणः अरुः' 'मय्यस्य मनुष्यस्य संबन्धिना' 'धुतिः हिमा'
'नः अस्मान्' 'मा' 'प्रणक् मा प्राप्नोतु ।' 'शर्म मुक्तं चास्मभ्यं' 'यस्मिन्' इत्यम् ॥

गोमद्विरण्यवद्वमु यद्वामश्चावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वम् । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'गोमत् गोभिर्युक्तं' 'हिरण्यवत् हिरण्यं' 'सुवर्णैर्बुक्तम्' 'अश्ववत् अश्वैर्बुक्तं'
'वत्' 'वम्' 'वां युवाम्' 'ईमहे वाचामहे' 'तत् वम् युवयोः प्रसादादयं' 'वनेमहि संभवेमहि' ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशास्त्रे 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भजीवा अहर्गणेषु च
द्वितीयादिव्यहःस्वेवा प्रातःसवने तेनैव संसनीया । सूत्रितं च—'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भजीवाः
शस्त्रा' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमै । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तीवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

'यत्सोमे' 'सुते अभिषुते सति' 'नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः' 'सपर्यवः परिचरणकामाः मन्तः'
'सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्चौ' 'इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च' 'यत् यदा' 'आ' 'अजोहवुः अभिह्वयन्ते तदा युवामा-
गच्छन्तमिति शेषः ॥

उक्थेमिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुपैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेमिः । वृत्रहन्तमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गुपैः । आऽविवासतः ॥ ११ ॥

'वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तमौ' 'मन्दाना मोदमानौ' 'या वाधिनद्राग्नी' 'उक्थेमिः
शस्त्रैः' 'गिरा' 'चित् स्तुवा च' 'आविवासतः परिचर्येते । व्याख्येयं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।' 'आङ्गुपैः
आधोवैरन्वैश्च स्तोत्रैर्वावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छन्तमिति शेषः ॥

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । दुःसर्विद्वांसम् । रक्षस्विनम् । आऽभोगम् । हन्मना । हतम् ।

उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे 'इन्द्राग्नी' 'तौ युवा' 'दुःशंसं दुष्टमिहंसं' 'दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं' 'रक्षस्विनं बलवन्तम्'
'आभोगम् आङ्गुष्ठास्मत्तोऽपहृत्वा भोकारं' 'मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं' 'हन्मना हननसाधनेषांयुधेन' 'हतं
हिस्तम् । उक्थेमैर्वा वृत्रहन्तेन ब्रूयति ।' 'उदधिम् । लुप्तोपमेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा
कुम्भोऽनायासेन निघट्ट एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिस्तम् ॥ ॥ १८ ॥

'प्र क्षोदसा' इति पठ्यते यद् सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सर-
स्वदेवताका । अनुक्रम्यते च—'प्र क्षोदसा यद् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते' इति । यतः सूक्त-

विनिर्वाहः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशब्दे 'प्र क्षोदसा धायसा सन्न एषेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । सारस्वते पक्षौ 'प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सन्न एषा पावीरवी कन्वा चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र क्षोदसा धायसा सन्न एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः ।

प्रबाधधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धायसा । सन्ने । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आयसी । पूः ।

प्रऽबाधधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना । सिन्धुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या^१ एषा नदीवह्निगमा । ^२एषा दृश्यमाना नदीरूपा ^३सरस्वती ^४आयसी अयसा निर्मिता ^५पूः पुरीष ^६धरुणम् । लिङ्गव्यत्वयः । धरुणा धारयित्री ^७धायसा धारकेण ^८क्षोदसा उदकेन ^९प्र सन्ने प्रधावति शीघ्रं गच्छति । ^{१०}सिन्धुः स्यन्दनशीला नदीरूपा सा ^{११}अन्याः ^{१२}विश्वाः सर्वाः ^{१३}अपः आपगाः ^{१४}महिना महिन्ना ^{१५}प्रबाधधाना भृक्षां बाधमाना ^{१६}रथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती ^{१७}याति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिवेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुलुमादिकं चूर्णाकृत्य गच्छति तद्वत् स्वर्कावेन वेगेन सर्वं संपिपती गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पक्षौ वपायाः 'एकाचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एका चेत्सरस्वती नदीनामुन स्वा नः सरस्वती जुषाणा' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

एकाचेत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिम्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरैर्धृतं पर्यो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती । गिरिऽम्यः । आ । समुद्रात् ।

रायः । चेतन्ती । भुवनस्य । भूरैः । धृतम् । पर्यः । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण^१ ऋतुना बक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रवत्सरेपर्यन्तं पर्यो धृतं च प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । ^२नदीनाम् अन्यासां मध्ये ^३शुचिः शुद्धा ^४गिरिम्यः सकाशात् ^५आ ^६समुद्रात् समुद्रपर्यन्तं ^७यती गच्छन्ती ^८एका ^९सरस्वती नदी ^{१०}अचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा ^{११}भुवनस्य भूतजातस्य ^{१२}भूरैः बहुलस्य ^{१३}रायः धनानि ^{१४}चेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रवच्छन्ती ^{१५}नाहुषाय राज्ञे ^{१६}धृतं ^{१७}पर्यः च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्याप्तं ^{१८}दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

सरस्वदेवताके पक्षौ 'स वावृधे' इति पुरोडासस्य याज्या । सूत्रितं च—'स वावृधे नर्यो योषणामु यस्य व्रतं पक्षदो वन्ति सर्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।

स वाजिनं मधवज्जो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

सः । वावृधे । नर्यः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यज्ञियासु ।

सः । वाजिनम् । मधवज्जोऽम्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वंम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । 'नयः' दृश्यो' हितः' 'वृषा मेघमममयः' 'शिशुः
प्रादुर्भासमयेऽक्षतया दृश्यमानः' 'वृषभः वर्जिता एवेभूतः' 'सः' सरस्वान् । 'वशिष्ठाम् वज्राहाम्
'योषणाम् योषिस्वाग्मिनः कलत्रभूताम् मध्यमस्थानास्त्वय्यु मध्ये' 'वृषभे वर्धते' । 'सः' तारुणः सरस्वान्
'मघवज्रयः हविष्मज्रयो वज्रमानेभ्यः' 'वाजिनं बलिनं पुत्रं' 'दधानि ददति' । तथा 'मयये कामार्थे
'तन्मं तेषां शरीरं' 'वि' 'मामृजीन विमार्ष्टि' । कामार्थे संस्कारोत्पत्त्यर्थः । यद्यप्येवम सरस्वानः स्मृतिस्त्वयापि
सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोगिके सरस्वते' मृधेऽस्या उष्णो विमिद्योगो न विरुध्यते ॥

दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रठगे 'उत स्या नः' इति सरस्वतः सप्तममृधः । सूत्रिनं च—'उत स्या
नः सरस्वती जुषाणेनि प्रठगम्' (आथ. श्रौ. ८. १०) इति । सरस्वते पत्नी पुरोडाशस्य 'उत
स्या नः' इत्यनुवाक्या । सूत्रिनं च—'उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वतमि नो नेपि वस्यः'
(आथ. श्रौ. १. ३) इति ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोर्प श्रवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् ।

मितजुभिर्नमस्त्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिम्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् । सुभगा । यज्ञे । अस्मिन् ।

मितजुऽभिः । नमस्त्यैः । इयाना । राया । युजा । चित् । उत्तरा । सखिम्यः ॥ ४ ॥

'उत अपि च' 'जुषाणा प्रीयमाना' 'सुभगा शोभनयना' 'स्या सा' 'सरस्वती' 'नः' अस्माकम्
'अस्मिन्' 'यज्ञे' 'उप' 'श्रवत्' । अस्मादीयाः स्तुतीरूपशृणोः । कीदृशी सा । 'मितजुभिः' प्रह्वैर्जानुभिः
'नमस्त्यैः' नमस्कारैर्देवैः' 'इयाना उपगम्यमाना । चिच्छन्दश्चार्थः । 'युजा निषवकुणेन' 'राया घनेन
च संगता' 'मखिम्यः' 'उत्तरा' उन्मूलतरा । ईदृशस्मादीयाः स्तुतीरूपशृणोषिषमन्वयः ॥

पवित्रेष्टया' सरस्वतस्य हविषः 'इमा जुह्वानाः' इति याज्या । सूत्रिनं च—'इमा जुह्वाना
युष्मदा नमोमिदं चिक्राणो अकारिषम्' (आथ. श्रौ. २. १२) इति ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमम् । सरस्वति । जुषस्व ।

तव । शर्मन् । प्रियऽतमे । दधानाः । उप । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे 'सरस्वति' 'इमा इमान्यस्मदीयानि हवीषि' 'जुह्वानाः' तुभ्यं जुह्वतो वयं 'नमोभिः' त्वद्दि-
व्यैः' नमस्कारैः' 'युष्मत् त्वत्सकाशात्' 'आ । उपसर्गब्रुतेष्वेभ्यक्रियाध्याहारः । आदीमहि धनानीति
शेषः । 'स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं' 'प्रति' 'जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च' 'प्रियतमे अतिशयेन प्रिये
'तव त्वदीये' 'शर्मन् शर्मणि सुखे' 'दधानाः' निधीयमानाः सन्तः' 'शरणं' 'न' 'वृक्षम् आश्रयभूतं
वृक्षमिव' 'उप' 'स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अयमु ते सरस्वति वसिष्ठो दारावृतस्य सुमने व्यावः ।

वर्धे शुभ्रे स्तुवते राप्ति वाजान्युर्य पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. त-योषणासु वतः । २. ख-ह-ह-न-सः' नास्ति । ३. ह-त-न-म-स-सारस्वत' । ४. य-
नमस्कारैः' । ५. ह-त-न-परिवेष्टया । ६. ख-स-त-न-तुप-इद्विष्यैः ।

अयम् । ॐ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुऽभगे । वि । आवरित्यावः ।
वर्धे । शुभ्रे । स्तुवते । रामि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे 'सुभगे शोभनघने' सरस्वति 'अयं' वसिष्ठः 'ते' त्वां यन्तुः 'ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्यौ'
'द्वारौ पूर्वापरे' व्यावः विवृणोति । 'उ' इति पूरकः । हे 'शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि' 'वर्धं वर्धस्व' । तथा
'स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय' 'वाजान् अजानि' 'रामि' 'रासि' प्रदेहि । अन्यद्वतम् ॥ ॥ १९ ॥

'बृहदु गायिषे' इति षट्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यायम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वदेवताकः ।
तथा चानुक्तान्—'बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वते' इति । पञ्चमेऽहनि
प्रदगाथस्य आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'बृहदु गायिष' इति बार्हतं प्रदगं प्रगाथानेके'
(आश. औ. ३. १२) इति ॥

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ॐ इति । गायित्रे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनवरित्तामानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे 'वसिष्ठ त्वं' 'बृहदु बृहदेव महदेव'
'वचः स्तोत्रं' 'गायिषे गायसि' । किमर्थम् । 'नदीनां मध्ये' 'असुर्या' । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य
क्यादेशः । असुरावै बलवत्त्वै नदीरूपावै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा 'रोदसी'
द्यावापृथिव्योः स्थितां द्विवि देवतारूपेण भूम्यां बाष्पेण निवसन्तीं 'सरस्वतीमिद्' सरस्वतीमेव
'सुवृक्तिभिः' सुषु दोषवर्जितैः 'स्तोमैः स्तोत्रैः' 'महय पूजय' । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नाम्नां
देवतामिति भावः ॥

उमे यत्तै महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोदु राधो मधोनाम् ॥ २ ॥

उमे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्सखा । चोदु । राधः । मधोनाम् ॥ २ ॥

हे 'शुभ्रे शुभ्रवर्णे' सरस्वति 'यद् यस्याः' 'ते तव' 'महिना महिम्ना' 'उमे' 'अन्धसी उभय-
विधं दिग्धं शार्धिवं चाग्निं प्राण्यमारण्यं वा' 'पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः' 'अधिक्षियन्ति अधि-
गच्छन्ति' 'सा त्वम्' 'अवित्री रक्षित्री सती' 'नः अस्मान्' 'बोधि बुध्यस्व' । अपि च 'मरुत्सखा ।
मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं' 'मधोनां' 'हविकेक्षण-
जनोपेतानामस्माकं' 'राधः धनं' 'चोदु प्रेरय ॥

मद्रमिद्रद्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति बाजिनीवती ।

गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अर्कवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽयती ।
गृणाना । जमदग्निऽवत् । स्तूवाना । च । यमिष्टऽवत् ॥ ३ ॥

‘भद्रा कस्याङी भजनीया वा ‘सरस्वती । ‘भद्रमिष्टं भद्रमेव कस्याप्यमेव ‘कृणवत् अस्माकं करोतु । तथा ‘अर्कवारी अकुस्मितगमना ‘वाजिनीयती अश्ववती । ‘चेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा । मर्दायं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा ‘जमदग्निवत् जमदग्निनाकिण्डेव मया ‘गृणाना स्तूयमाना ‘वसिष्ठवत् । अर्हार्थे वसिष्ठवत् । वसिष्ठाहं वसिष्ठस्यानुरूपं ‘स्तूवाना स्तूयमाना ‘च भव’ ॥

सरस्वदेवताके पशौ ‘जनीयन्तः’ इति निष्पन्नः पशुपुरोडासहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रिनं च—‘जनीयन्तो न्वग्रव इति तिङो दिष्ट्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्’ (आश. श्री. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जतिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

‘जनीयन्तः । जायन्त आस्वपयानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः ‘पुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयन्त्याः ‘सुदानवः शोभनदानाः ‘अग्रवः उपगन्तारो वयं ‘नु अथ ‘सरस्वन्तं देवं ‘हवामहे स्तुमहे आहवामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतधृतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽधृतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे ‘सरस्वः सरस्वत्’ देव । ‘ते श्वदीयाः’ ये ‘ऊर्मयः जलमयाः’ ‘मधुमन्तः रसवन्तः’ ‘घृतधृतः घृतस्य वृष्टपुदकस्य भागिनो भवन्ति’ ‘तेभिः तैरुर्मिभिः’ ‘नः अस्माकम्’ ‘अविता रक्षिता’ ‘भव ॥

अन्वारम्भार्थायां सरस्वतो यागस्य ‘पीपिवांसम्’ इत्यनुवाक्या । सूत्रिनं च—‘पीपिवांसं सरस्वतो दिष्ट्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्’ (आश. श्री. २. ८) इति ॥

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ ६ ॥

पीपिऽवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वऽदर्शतः । भक्षीमहि । प्रजाम् । इषम् ॥ ६ ॥

‘पीपिवांसं प्रवृद्धं’ ‘सरस्वतः देवस्य’ ‘स्तनं शब्दाद्यमानं स्तनवद्भस्माधारं वा मेघं’ ‘भक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयामः । ‘यः विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा ‘प्रजां पुत्रादिसवाम्’ ‘इषम् अर्घं च सरस्वतः प्रसादान् भक्षीमहि’ ॥ २०॥

‘यज्ञे दिवः’ इति दशर्चमष्टमं सूत्रं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्रो नृतीयानवन्धोरिन्द्राग्रहण-स्वती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्ते—‘यज्ञे दक्षैन्द्रादि वार्ह-स्पत्यमन्वैन्द्रो च नृतीयानवन्धोवैन्द्राग्राहणस्य’ इति । आभिप्रायिकैस्त्वेषु नृतीयस्यैव स्तोमबृहदौ ग्राहणार्थमिन्द्र इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रिनं च—‘यज्ञे दिवः’ (आश. श्री. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृपदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मर्दन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वनानि सुन्वे गमुन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

१. झ-भवति । २. ख-न-न-पुरोडासस्य हविषां । ३. ख-स-सरस्वदेवः, य-देव । ४. झ-भक्षीमहि प्राप्नुयामः; न-भक्षीमहि शिल्पे-वत्य प्रतं पयवो वंति सर्वे वस्य व्रतमुपतिष्ठत आपः । वस्य व्रते पुष्टिपतिर्मिषिष्ठस्तं सरस्वतमवने हुवेम ॥ (च. कै. १५)

यज्ञे । दिवः । नृऽसदने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मरन्ति ।
इन्द्राय । यत्र । सर्वानानि । सुन्वे । गर्मत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् यज्ञे देवयवः देवान् कामयमानाः नरः नेतारः कृत्विजः मरन्ति हृष्यन्ति
यत्र यस्मिन् सवयानि अभिषोतव्याः सोमाः इन्द्राय इन्द्राय सुन्वे अभिषूयन्ते पृथिव्याः
संबन्धिनि नृपदने नृणां नेतृणां सदनमृते तस्मिन् यज्ञे प्रथमं सर्वभ्यो देवेभ्यः पूर्वं दिवः
कुलोकात् गमत् आगच्छन्तु । किमयम् । मदाय मदार्यम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा वयश्च
गन्तारस्तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।
यथा भवेम मीळहुषे अनागा यो नो दाता परावर्तः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।
यथा । भवेम । मीळहुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । पराऽवर्तः । पिताऽईव ॥ २ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारो वयं दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि अवांसि रक्षणानि
वृणीमहे अभिषजामहे प्रार्थयामहे । नः अस्माकं हविः बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः
महे । महतिदानार्थः । आमहते आदत्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । यः बृहस्पतिः
परावर्तः दूरदृष्टादनाम्बाहृत्य पुत्रेभ्यः पितेव नः अस्मभ्यं दाता भवति तस्मै मीळहुषे सेवन्ते
बृहस्पते अनागाः अनागत अनपराधाः यथा वयं भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिव्रतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।
इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविः । भिः । सुऽशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।
इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिषक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

ज्येष्ठं प्रजापत्यतमं सुशेवं सुसुखं ब्रह्मणः मन्त्रस्य पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं तमु तमेव
देवं नमसा नमस्कारेण हविर्भिः चक्षुरोडावाहिभिश्च सार्धं गृणीषे गृणे सुवे । अपि च महि
महान्तम् इन्द्रं दैव्यः देवार्हः श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः सिषक्तु सेवताम् । ब्रह्मणः
अस्मत् मन्त्रस्य वा देवकृतस्य देवैः स्तोतुमिः कृतस्य यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा राजा ईश्वरः
भवति । तस्मिन् तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्वारो यो अस्ति ।
कामो रायः सुवीर्यस्य तं दातृर्षन्नो अतिं सुश्वतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वऽवारः । यः । अस्ति ।
कामः । रायः । सुऽवीर्यस्य । तम् । दातृ । पर्वत् । नः । अतिं । सुश्वतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

१. स-य-स- 'नेतृणां' नास्ति । २. स-अभिषजानीमहे ।

प्रेक्षः प्रियतमः । नमः । बृहस्पतिः । नमः । अस्माकं । योनिं स्वामं वेदिलक्षणम् । आ । मदन आम्नी-
दनु आगन्तोपविशतु । नमः । बृहस्पतिः । विश्ववारः विश्वैर्वर्णीयः । अस्ति भवति । अवि च । प्रायः
धनस्य । सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः । कामः । अस्माकमभिलाषोऽस्ति । ते । कामममममं । शम्
ददानु । काम्यमानं प्रवचकविषयः । तथा । ममनः । उपद्रवैः संमन्तान् । नमः । अस्मात् । अरिहान्
अहिंसितान् कृत्वा । अति । पर्वत् अतिपारयति भवतु ॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः । अर्कम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धाम् । अमृतासः । पुराऽजाः ।

शुचिऽक्रन्दम् । यजन्तम् । पस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनर्वाणम् । हुवेम ॥ ५ ॥

नं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् । असृताय अमरणायाय जीवनाय । जुष्टं पयंसम् । अर्कम्
अर्चनसाधनमर्घ्यं । पुराजाः पुरा ज्ञानाः । इमे । असृतासः अमरणा देवा । बृहस्पतेराज्ञया । नमः । अस्म-
भ्यम् । आ । वासुः प्रदुः । ययं च । शुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं । पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् ।
तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां । यजतं यजन्तम् । अनर्वाणम् । अप्रपृतं केनाप्यप्रतिगतं । बृहस्पतिं
बृहतां पालकं देवं । हुवेम आहुवाम स्तुवेम वा ॥ ॥ २१ ॥

तं शम्भामो अरुषामो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति ।

सहधिष्यस्य नीलवत्सधस्थं नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शम्भामः । अरुषामः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहऽवाहः । वहन्ति ।

सहः । धित् । यस्य । नीलऽवत् । मधऽस्थम् । नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥ ६ ॥

शम्भामाः शम्भाः सुखकराः शक्ता वा । अरुषासः आरोचमानाः । सहवाहः संहत्य वाहकाः
। अश्वाः । तं । बृहस्पतिं । वहन्ति वहन्तु । यस्य बृहस्पतेः । सहधिष्यं यत् च भवति । नीलवत् ।
नीलं नीलव्यो निवासः । तयुक्तं । सधस्थं सहस्वानं च यस्य । तं बृहस्पतिमिच्छन्त्यः । कीदृशा
अश्वाः । नभो न आदित्यमिव । अरुषम् आरोचमानं । रूपं वसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युहिरण्यवाहीरिपिरः स्वर्पाः ।

बृहस्पतिः स स्वविश्र क्रुष्यः पुरु सखिम्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । शतपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यवाहीः । रिपिरः । स्वऽप्ताः ।

बृहस्पतिः । सः । मुऽआवेशः । क्रुष्यः । पुरु । सखिम्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥ ७ ॥

स हि स शतु बृहस्पतिः । शुचिः शुद्धः । शतपत्रः बहुविधवाहनः । सः एव । शुन्ध्युः
सर्वेषां शोधयिता । हिरण्यवाहीः । 'वाही' इति वाहनाम् । हितरमणीयवाक् । यद्वा । 'वाही-
स्तकताकमन्वीर्यभिः' (अ. सं. १०. १०१. १०) इति विगमाद्वाहवायुयम् । स्वर्गमवायुयः ।
रिपिरः गन्ताभ्येषणीयो वा । स्वर्पाः स्वर्गस्य संमन्त्राः । यद्वा सरणहीनत्वेन्द्रकस्य सखिना दाता ।

१. स-स्तुवेम; अ-त-१-४१-स्तुवेम; अ-२-पुस्तुवेम । २. स-अ-न-म-नीलं म्यन्तो निवासः;
ध-नीलं निवासः; अ-त-१-२-४-नीलवत्सव्यो निवासः; अ-नीलवत्सव्यो निवासवत् । ३. स-स-त-न-
म-अ-हितरमणीया वाक् ।

१. इहो देवः स्तोत्रभ्यः । इहो देवः स्तोत्रभ्यः ।
 २. इहो देवः स्तोत्रभ्यः । इहो देवः स्तोत्रभ्यः ।

देवी देवस्य गेदमी जनित्री बृहस्पतिं वावृषतुर्महित्वा ।

दुक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्रव्येण सुतरां सुगन्धा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्रो इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।

दशाय्याय । दशत । मन्त्रायः । करत । ब्रह्मणे । सुतरा । सुगन्धा ॥ ८ ॥

'देवा देवां दानादिगुणभुक्ते' 'देवस्य बृहस्पतेः' 'जनित्री जनयित्र्यौ' 'रोदसी द्यावापृथिव्यौ'
 'महिषा महिषेन युक्ते' 'बृहस्पति' 'वक्त्रधनुः' 'वर्धयामासनुः' । हे 'सत्तायः' 'यूयमपि' 'दक्षाध्याय'
 'वर्धनीयाय' । द्वितीयाथै 'अनुर्यौ' । वर्धनीयं तं बृहस्पति 'दक्षत' वर्धयत । स च बृहस्पतिः 'ब्रह्मणे'
 'कुंजिताय' 'प्रमत्तायाश्चाय' तदर्थ 'मृतरा' 'मृतरणानि' सुखेन तरणीयानि 'सुगाथा' सुखेनावगाहनीया-
 न्युदकानि 'करन्' करोतु ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमुर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुवृत्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगत्तम् । पुर्णऽधीः । जज्ञस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे व्रह्मणस्पते तुभ्यं वज्रिणे वज्रवते वृन्दाय च वं युवाभ्याम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । व्रह्म
मन्त्ररूपा इत्थं सुवृत्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः वज्रकारि मया कृताभूत् । तौ युवां वधियः अस्मदीयानि
कर्माणि वज्रिहं रक्षन्तम् । तथा पुरोर्वाः पुरुषीर्बह्वीः स्तुतीः व्रिष्टुतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् ।
वर्षः अग्निभिर्गन्धीः वसुधां संभक्तुगामस्माकम् अरातीः शत्रुसेनाः वज्रस्तम् उपक्षपयतम् ॥

मृत्वीरसकव उक्थ्ये ब्राह्मणार्द्धसिनः 'बृहस्पते युवम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—
'बृहस्पते युवमिन्द्राव वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्त्यस्यैषैव
परिधानीया । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्राव वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।

धुत्तं रायिं सुवते कीरये चिद्वयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाये इति । उत । पार्थिवस्य ।

ध॒त्तम् । र॒यिम् । स्तु॒ब॒ते । की॒रये॑ । चि॒त् । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्तिऽभिः । सदा॑ । नः ॥१०॥

हे वृहस्पते त्वं च वृन्त्रं पुनं युवां दिव्यस्य दिवि भवस्य वस्वः वसुनो धनस्य
 ईशाये । अतः कारणात् वस्तुनो स्तोत्रं कुर्वते । कीरये । स्तोत्रनामैतत् । स्तोत्रे रश्मिं धनं वधत्
 इत्तम् । चिन् इति पुरजः । अभ्यस्तम् ॥ ॥ २२ ॥

१. स-स-न-स-सुतरा सुतराणि; च-‘सुतरा सुतराणि’ नास्ति; न-सुतराणि। २. स-त-उपलब्धवती; च-उपलब्धवती; स-स-उपलब्धवती; न-न-उपलब्धवती यत्।

‘अध्वर्यवः’ इति मत्सर्वं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभ्यैन्द्रं मत्स्यैन्द्रावाहंस्वम्बा । तथा चानुक्रान्तम्—‘अध्वर्यवः मत्सोक्तदेवतान्वा’ इति । पूर्वसूक्तेन मत्सोक्तो विनियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभार्य क्षितीनाम् ।

गौरादेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभार्य । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः कृत्विजः क्षितीनां जवानां मध्ये वृषभार्य भेदा-
येन्द्राय अरुणम् आरोचमानं दुग्धम् अभियुतम् अंशुं सोमं जुहोतन जुहुत । अवपानम्
अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पानस्थं सोमं गौरात् गौरसृगादपि वेदीयाद् अतिसयेन विश्वान् इन्द्रः
सुतसोमम् अभियुतसोमं वज्रमानम् इच्छन् अन्विच्छन् विश्वाहा विश्वान्वाहानि इत् एव सर्वदैव
प्राप्तिं गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यदधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हुदोत मनसा जुषाण उशमिन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारुं । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हुदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्रः । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले चारुं शोभनं यत् सोमलक्षणम् अन्नं
दधिषे पानेनोदरे चारयामि अन्नं सोमस्य पीतिमित् पानमेव दिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि
वक्षि कामयसे । ‘वक्ष काम्यो’ इत्यस्य सिपि शपो लुकि क्वकवक्पेत्वेनद्रुवम् । उत अपि च
हे इन्द्र हृदा हृदयेन । उतमान्द्राव्यं । मनसा च जुषाणः सेवमानः उशन् अस्मान् कामय-
मानस्य प्रस्थितान् पुरस्ताद्धीतानुत्तरवेदिस्थान् सोमान् पाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाय प्र ते माता महिमानंमुवाच ।

एन्द्र पप्रायोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवचकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाय । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । पप्राय । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं जज्ञानः ज्ञायमान एव सहसे बलाय सोमं पपाय पीतवानसि । ते तव
महिमानं महत्त्वं माता त्वदीया जनन्यदितिः प्र उवाच प्रोक्तवती । संवाद्सूक्ते ‘अथ पन्था’
इत्यादिके ‘नदी न्वस्य’ (अ. सं. ४. १८. ४) इत्यर्थचोदात्तस्य आदिष्वेन्द्रमहत्त्वस्योक्तावात् ।
अतः कारणात् हे इन्द्र त्वम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् आ पप्राय स्वतेजसापूरितवानसि ।
अपि च युधा युधेन देवेभ्यः स्तोत्रभ्यो देवेभ्य एव वा वरिवः धनं चकर्थं कृतवानसि ॥

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः श्वाशदानान् ।

यद्वा नृभिर्वृत इन्द्रामिषुष्यास्तं त्वयाजि सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योध्याः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।
यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । महतः प्रभूतान् । मन्यमानान् शत्रून् । यत् यदा । योध्याः अस्माभिर्योधयेः ।
तैः सह योर्बुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं । शाशदानान् हिंसतः । तान् शत्रून् । बाहुभिः आयुध-
निरपेक्षैर्हस्तैरेव । त्वत्प्रसादात् । साक्षाम् सहेम अभिवेम । यद्वा यदि वा हे । इन्द्र । नृभिः नेतृभि-
र्मंसिभिः । वृतः परिवृतस्त्वमेव । अभियुध्याः अस्मदीयान्छत्रूनभियुध्येश्च । सौश्रवसम् । श्रवोऽब्जं
यज्ञो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं । तम् । आजिं संग्रामं । त्वया सहायेन वयं । जयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।

यदेदेवीरसहिष्ट माया अथामवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघवा । या । चकार ।
यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अयं । अमवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । कृतानि वीर्यकर्माणि । प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि । प्र । वोचं प्रब्रवीमि । मघवा
घनवानिन्द्रः । या यानि । चकार कृतवान् । नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि । प्र । वोचम् । यदेत्
यदैव । अदेवीः आसुरीः । मायाः तैः कृतानि । असहिष्ट अभ्यभूत् । अथ अनन्तरमेव । अस्य इन्द्रस्य
। सोमः । केवलः असाधारणः । अमवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं । यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेकं इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।
गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेष्वो हितम् । अभितः सर्वतो
विद्यमानम् । इदं । विश्वं सर्वं जगत् । तवेत् तवैव स्वभूतम् । सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य । चक्षसा
तेजसा । यत् विश्वं । पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे । इन्द्र । एकः एव त्वं । गोपतिः । असि ।
न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह । गवाम् इति । अतः कारणात् । ते त्वया
। प्रयतस्य प्रयत्नः । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तं । वस्वः धनं । भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यसूर्येणाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीर्ये चिद्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीर्ये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे । बृहस्पते त्वं च । इन्द्रश्च युवां । दिव्यस्य । पार्थिवस्य
चोभयविधस्य धनस्येवौ भवयः । तौ युवां । स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ ॥ २३ ॥

‘परो मात्रया’ इति मत्तचं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । ‘उरं यज्ञाय’ इत्याद्यास्तिस्र एन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘परो वैष्णवं तूरुमित्येन्द्राश्च तिस्रः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । मात्रया । तन्वा । वृधान । न । ते । महित्वम् । अनु । अश्नुवन्ति ।

उभे इति । ते । विद्म । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥ १ ॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्षे । परस्ताच्चाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एवा पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । ‘मात्रया’ परः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया ‘तन्वा शरीरेण’ वृधान वर्धमान हे विष्णो ‘ते तव’ महित्वं महत्त्वं ‘न’ अन्वश्नुवन्ति नानुव्याप्नुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । ‘ते तव’ उभे ‘रजसी उभौ लोकौ’ पृथिव्याः आरम्य पृथिवीमन्तरिक्षं च ‘विद्म’ ज्ञानीमः । वर्धं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे ‘देव’ द्योतमान ‘विष्णो’ त्वम् एव ‘परमस्य स्वर्गादिरूपलोकस्य’ । द्वितीयायै षष्ठी । परमं लोकं ‘वित्से’ जानासि । अतस्तव महत्त्वं न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘न ते विष्णो’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो मुमतिं विश्वजन्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाष ।

उदस्तम्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिम्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तम्नाः । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । दाधर्थम् । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे ‘देव’ दानादिगुणयुक्त ‘विष्णो’ ते तव ‘महिम्नः महत्त्वस्य’ परं विप्रकृतम् ‘अन्तम्’ अवसानं ‘जायमानः प्रादुर्भवजनः’ न ‘आप’ न प्राप्नोति । तथा ‘जातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः’ न एव प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह । ‘ऋष्वं’ दक्षनीयं ‘बृहन्तं’ महान्तं ‘नाकं’ सुलोकम् ‘उदस्तम्नाः’ त्वमृष्वमधारयः । यथाद्यो न पतति तथा । ‘पृथिव्याः भूमेः’ संबन्धिनीं ‘प्राचीं’ ककुभं च ‘दाधर्थं’ धारितवाप्तसि । उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं—‘य उ त्रिधातु पृथिवीमुत शामेको दाधार भुवनानि विश्वा’ (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘इरावती’ इति इविषो याज्या । सूत्रितं च—‘इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं स्रयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तम्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

१. ख-श-‘रुक्मिण्य’ लोकस्य । २. त३-श-माहात्म्यं ।

इरावती इतीरावती । धेनुमती इति धेनुमती । हि । भूतम् ।

सुयवसिनी इति सुयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तन्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्यं । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥ ३ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ षमनुषे स्तुवते मनुष्याय षदशस्या दिवस्या युक्ते युवाम् षइरावती अश्ववत्यौ षधेनुमती गोमत्यौ षसुयवसिनी शोभनयवसे च षभूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे षविष्णो षएते इमे षरोदसी द्यावापृथिव्यौ षव्यस्तन्नाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति विविधत्वम् । अपि च षपृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् षअभितः सर्वत्र स्थितैः षमयूखैः पर्वतैः षदाधर्यं धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुपासमग्निम् ।

दासस्य चिदृषशिप्रस्य माया जग्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उपसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषशिप्रस्य । मायाः । जग्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्रविष्णू षयज्ञाय यजमानाय षउरु विस्तीर्णं षलोकं स्वर्गालयं षचक्रथुरुं कृतवन्तौ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । षसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् षउपसं तमोनिवारकमुषःकालम् षअग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे षनरा नेतारविन्द्रविष्णू षवृषशिप्रस्य एतस्संज्ञस्य षदासस्य षचित् उपक्षपयितुरसुरस्य षमायाः षपृतनाज्येषु संग्रामेषु षजग्नथुः जिहिंसथुः । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्रविष्णू दंष्टिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अग्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्रविष्णू इति । दंष्टिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् ।

शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । हथः । अग्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे षइन्द्रविष्णू षदंष्टिताः दृढीकृताः षनव षनवतिं षच नवोत्तरनवतिसंख्याकाः षपुरः पुराणि षशम्बरस्य स्वभूतानि षश्रथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'अथ हिंसायाम्' । अपि च षशतं षसहस्रं षच षवर्चिनः षअसुरस्य षवीरान् षअग्रति प्रतिद्विन्द्वो यथा न भवन्ति तथा षसाकं सह संघश एव षहथः अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (ऋ. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वर्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनैष्विन्द्र ॥ ६ ॥

१. ख-य-एव; श-स्य-एवमेव; न-एवमेव; श-एव । २. ख-स-त-३-४-न-स-इति । ३. ख-स-त-न-म-स-पर्वतैः नास्ति । ४. ख-चक्रथुः; य-स-त-न-स-चक्रथुः उरु । ५. य-त-क्रमवतौ । ६. इ-त-१-२-य-जनयता जनयतौ ।

इयम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । त्वमा । वर्धयन्ती ।

ररे । वाम् । स्तोमम् । विदधेपु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इषः । वृजनेपु । इन्द्र ॥ ६ ॥

‘बृहती महती इयं मनीषा मननीया स्तुतिः बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ उरुक्रमा विस्तीर्ण-
विक्रमा । विष्णुता सहकार्यभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । त्वमा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नाम-
धेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वन्त्यस्माभिः कृता । हे विष्णो हे इन्द्र विदधेषु
यज्ञेषु वां युवान्यां स्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्रं ररे ददे । ‘रा दाने’ इति धातुः । तौ युवां वृज-
नेपु’ इषः अन्नानि पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अन्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ‘वषट् ते’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘भद्रा ते हन्ता
मुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मे जुपस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुपस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।

वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे विष्णो एते तुभ्यम् आसः आस्यात् आ अभिसुखं वषट् कृणोमि करोमि । वषट्-
कारेण हविर्हव्यामि । हे शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो एतत् वषट्कृतं मे मदीयं
हव्यं हविः जुपस्व संवस्व । सुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः गिरः वाचश्च ग्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु ।
अन्युदतम् ॥ ॥ २४ ॥

‘नू मर्तः’ इति सप्तचर्मकादृशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभं वैष्णवम् । ‘नू मर्तः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्थे^१ अच्छावाकशश्च इदं संसर्गायम् । सूत्रितं च—‘ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः’
(आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो दयते सनिष्यन्त्यो विष्णवे उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सुत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात् ॥ १ ॥

नू । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णवे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सुत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नर्यम् । आऽविवासात् ॥ १ ॥

सः मर्तः मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् एतु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । यः मनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत् हवींषि दद्यात् । यः
च सुत्राचा सहाज्जता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यजाते प्रकर्षेण पूजयेत् एतावन्तम् एता-
वत्परिमाणं महान्तं नर्यं नरेभ्यो हितं विष्णुम् आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स
मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लभार्थस्य लटि^२ रूपम् । स मर्तः सनिष्यन्
धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

१. च-वृजनेषु आपत्सु; त१-२-वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; वा-वृजनेषु संग्रामेषु । २. स-त-स-
वषट् करोमि । ३. स-त-न-भ-स-उक्थे । ४. स-इदं सूक्तं । ५. स-न-लिटि; स-त-स-लटि ।

विष्णुदेवस्ये पशौ पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्त्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्त्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।

पचो यथा नः सुवितस्य भूरेश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुमतिम् । विश्वजन्त्याम् । अप्रयुताम् । एवयावः । मतिम् । दाः । पचोः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरेश्वावतः । पुरुश्चन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् यापयति प्रापयति स्तोतृनित्येवयावा । हे एवयावन् विष्णो त्वं विश्वजन्त्यां सर्वजनहिताम् अप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां सुमतिम् अनुग्रहदुद्धिं दाः अस्मभ्यं देहि । सुवितस्य सुष्ठु प्राप्तव्यस्य भूरेः बहुलस्य अश्वावतः अश्वयुक्तस्य पुरुश्चन्द्रस्य पुरुणां बहूनामाह्लादकस्य रायः धनस्य पचोः संपर्कः नः अस्माकं यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य 'त्रिदेवः' इति याज्या । सूत्रितं च—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पशावप्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितं च—'त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृचान' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसुस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽर्चसम् । महित्वा ।

प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चांश्च यस्यास्तादृशीम् एतां पृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् महित्वा महत्त्वेन त्रिः वि चक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । तवसः तवस्विनो वृद्धादपि तवीयान् तवस्वितरः विष्णुः प्र अस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । अस्य स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः नाम नामकं रूपं विष्णुरित्येवञ्चामैव वा त्वेषं हि यस्मादीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवदित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'वि चक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।

ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुक्षितिम् । सुजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एषः देवः विष्णुः एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे सुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् वि चक्रमे विक्रान्तवान् । अस्य च विष्णोः कीरयः स्तोतारः जनासः जनाः ध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं चकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमानिरेके सति नैमित्तिके होतुः शक्ये 'प्र तन्ने अद्य' इति स्तोत्रि-
यस्तृचः (आश्व. श्रौ. ६. ७) । अन्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तन्ने अद्य' इति याज्या । सूत्रितं
च—'वषट् ते विष्णवांस आ कृणोमि प्र तन्ने अद्य शिपिविष्ट नाम' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्तै अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि व्युनानि विद्वान् ।

तं त्वा गृणामि त्वसुमर्तव्यान्क्षयन्तमुस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्यः । शंसामि । व्युनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वा । गृणामि । त्वसम् । अतर्व्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे ऽशिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ऽते तव ऽतत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं ऽनाम ऽअर्यः
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा ऽव्युनानि ज्ञातव्यान्वर्थजातानि ऽविद्वान् ज्ञानब्रह्म ऽअद्य इदानीं
ऽप्र ऽशंसामि प्रक्षेपेण स्तौमि । ऽत्वसं प्रवृद्धं ऽतं ऽत्वा त्वां विष्णुम् ऽअतर्व्यान् अतर्वीथानवृद्ध-
तरोऽहं ऽगृणामि स्तौमि । कीदृशम् । ऽअस्य ऽरजसः ङोक्तस्य ऽपराके दूरदेशे ऽक्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे बभूथ ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्षः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । समिधे । बभूथ ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार । तं जानन्नृपिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तं—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी
भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्योपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यक्षः
प्रभूषे शेष इव निर्वैष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रभूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्षं इति रूपनाम वृणोतीति सतः ।
यदन्यरूपः समिधे संग्रामे भवसि संघतरश्मिः' (निरु. ५. ७-८) इति । तत्र । कुत्सितार्थपक्षे
योजना । हे ऽविष्णो ऽते तव तन्नाम ऽकिं ऽपरिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं ऽभूत् भवति । किञ्चिद्दः क्षेपे ।
अप्रख्यापनीयमेव तद्भवति । यत् नामास्मन्यं ऽप्र ऽववक्षे प्रभूषे ऽशिपिविष्टोऽस्मि इति । अन्त-
र्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वैष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति । तदस्त्रीलार्थत्वादिदं नाम न
प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति ऽएतत् ऽवर्षः रूपम्
ऽअस्मत् अस्माकं ऽमा ऽअप गूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु । 'गूह संवरणे' । अपि तु तदेव रूपं
प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् । यत् यस्मात् ऽअन्वरूपः रूपान्तरमेव
धारयन् ऽसमिधे संग्रामे ऽबभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षे
तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम् । किं
तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति तन्नाम प्रभूषे । यत् एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेत-
द्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्वं समिधे संग्रामेऽन्वरूपः कृत्रिमरूपं

यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव बभूव भवसि तस्मात्त्वं गृहोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गृहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णोवा॒स आ कृ॑णोमि॒ तन्मे जुष॑स्व शिपि॒विष्ट ह॒व्यम् ।

वर्ध॑न्तु त्वा सुष्टु॒तयो गि॒रौ मे यूयं पा॑त स्व॒स्तिभिः सदा॑ नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । वि॒ष्णो इति॑ । आ॒सः । आ । कृ॑णोमि । तत् । मे । जुष॑स्व । शि॒पिऽविष्ट॑ । ह॒व्यम् ।
वर्ध॑न्तु । त्वा । सु॒ऽस्तुतयः॑ । गि॒रः । मे । यूयम् । पा॒त । स्व॒स्तिभिः । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं^१ हविर्हे शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्तिवति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि । 'तिस्रो वाचः' इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पार्जन्यं^२ तु^३' इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा^४' इति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्वम् । अत्र शौनकः—'आस्यदघ्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां^५ तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करम्^६ ॥ अनश्वतैतजसव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६-२७) इति ॥

तिस्रो वाचः प्र वद॑ ज्योति॑रग्रा या एतदु॒हे मधु॑दोषमू॒धः ।

स वत्सं॑ कृ॒ष्वन्ग॑र्भमोष॒धीनां॑ सु॒द्यो जा॒तो वृ॒षमो रो॑रवीति ॥ १ ॥

ति॒स्रः । वाचः॑ । प्र । वद॑ । ज्योतिः॑ऽअग्राः । याः । एतत् । दु॒हे । मधु॑ऽदोषम् । ऊ॒धः ।

सः । वत्स॑म् । कृ॒ष्वन् । गर्भ॑म् । ओष॒धीनाम् । सु॒द्यः । जा॒तः । वृ॒षमः । रो॒रवीति॑ ॥ १ ॥

१. ख-म-अरमदीयं । २. ङ-त१ (प्रान्ते)-पर्जन्याय त्वं गायत्रं द्वितीया पादनिवृत् । ३. ङ-त१ (प्रान्ते)-वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डूकांस्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप् ; श-वा वृष्टिकामः । ४. ख-सूक्तानि तिस्रादादित्यमुपतिष्ठेत् भास्करं ; ङ-सूक्तानि तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ; त१-सूक्तानि तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत् भास्करं एताभ्यां ; न-श-सूक्तानि तिस्र आदित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ; म-सूक्तानि तिस्रादादित्यामुपतिष्ठेत् भास्करं ।

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे ऽतिष्ठः त्रिविधा ऋष्यनुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः ऽवाचः
 ऽप्र ऽवद प्रवृद्धि^१ । कीदृशो वाचः । ऽज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो धामां
 तादृशीः । ऽवाः वाचः ऽमधुदोषं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् ऽपृतम् नभसि इक्ष-
 मानम् ऽऊधः उद्धतं^२ मेघम् । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं ऽदुहं दुहते ।
 दुहेर्लोपः 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको रट् । स्तोत्रैः प्रीतो
 हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव^३ दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । वदेति व्यत्ययेन मध्यमः ।
 तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युप्रमुखा वाचः प्रवदेतेति^४ । वा
 गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः ऽसः च पर्जन्यः ऽवत्सं सह
 निवसन्तं वैद्युताग्निं ऽकृण्वन् प्रादुष्कर्वन् तमेव ऽओषधीनां व्रीह्यादीनां च ऽगमं कुर्वन् ऽसद्यः शशिं
 ऽजातः प्रादुर्भूतः ऽवृषभः वर्षिता सन् ऽरोरवीति मृशं शब्दायते ॥

यो वर्षेन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातु शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वमिष्ट्यस्मे ॥ २ ॥

यः । वर्षेनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्म । यंसत् । त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ऽओषधीनां ऽवर्षेनः वर्षयिता । ऽवः च ऽअपाम् उदकानां वर्षकः । ऽवः च
 ऽदेवः द्योतमानः पर्जन्यः ऽविश्वस्य सर्वस्य ऽजगतः ऽईशे ईष्टे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
 तलोपः । 'अर्धागर्थ' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषवेन विवक्षिते षष्ठी । अनुदात्ते-
 ष्वात् लसावधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यद्गुत्तास्त्रित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । ऽसः पर्जन्यः
 ऽत्रिधातु त्रिभूमिकं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं ददातिवित्यर्थः । यमेल्लेख-
 ङागमः । 'सिन्वहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । तथा ऽत्रिवर्तु त्रिषु क्रतुषु
 अतिशयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि—'त्रीणि वा आदित्यस्य तेजोसि वसन्ता' प्रातर्मीमे मध्यंदिने
 शरत्पराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं ऽस्वमिष्टि स्वमेषणं ऽज्योतिः तेजश्च ऽअस्मे
 अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तूरीरं त्वद्भवति सूत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तूरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यश्चन्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य ऽत्वत्
 अन्यद्रूपं ऽस्तूरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोम्नी तद्वद्भुक्तं न ऽभवति । ऽउ इति पूरकः ।
 द्वितीय उच्चन्दश्चार्थः । ऽत्वत् अन्यच्च रूपं ऽसूते धेनुवत्प्रसूते । उदकानि प्रवर्षति । ऽपयः पर्जन्यः
 ऽतन्वं स्वकीयं शरीरं ऽवद्यावशं यथाकामं स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च ऽचक्रे करोति । अपि च ऽपितुः
 दिवः सकाशात् ऽपयः वृष्ट्युदकं ऽमाता पृथिवी ऽप्रति ऽगृभ्णाति प्रतिगृह्णाति । 'ह्रप्रहोमः'

१. ख-प्रकथय; न-भ-प्रकथय । २. त-उद्धतं । ३. त-एवं । ४. ख-त-न-भ-प्रवदेतेति ।

५. स-त-न-भ-वसंते ।

इति भत्वम् । प्रतिगृहीतेन ऽतेन हविरात्मना परिणतेन ऽपिता द्युलोकः ऽवर्धते । ऽतेन एवोदकेन
 ऽपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिष्ठो द्यावत्रेधा ससुरारपः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः । तिस्रः । द्यावः । त्रेधा । ससुः । आपः ।

त्रयः । कोशासः । उपऽसेचनासः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विऽरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् पर्जन्ये विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीन-
 वृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् द्यावः^१ द्युग्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते । यस्माच्च आपः त्रेधा
 ससुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति । उपसेचनासः उपसेक्तारः त्रयः पौरस्यः
 प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः कोशासः मेघाः विरप्शं महान्तं पर्जन्यम् अभितः परितः
 मध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं श्रोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजै हृदो अस्त्वन्तरं तज्जोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वऽराजै । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयऽभुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुऽपिप्पलाः । ओषधीः । देवऽगोपाः ॥ ५ ॥

इदं वचः वचनं स्तोत्रं स्वराजे स्वायत्तदीप्तये पर्जन्याय क्रियते । एतच्च हृदः तदीयस्य
 हृदयस्य अन्तरम् अन्तर्गतम् अस्तु । सच तत् स्तोत्रं जुजोषत् सेवताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
 लेख्यहागमश्चान्दसः । आपः श्लुः । मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः वृष्टयः अस्मे अस्माकं तत्प्रसा-
 दात् सन्तु भवन्तु । तथा देवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ओषधीः
 ओषधयश्च सुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥

तत् । मा । ऋतम् । पातु । शतऽशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

सः पर्जन्यः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां रेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनि-
 धाता भवति । वृषभः इत्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्थाघाता भवति तद्वत् ।
 अतः तस्मिन् पर्जन्ये जगतः जन्मस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा देहो वर्तते । तत् पर्जन्येन
 वृषम् ऋतम् उदकं मा मां शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं पातु रक्षतु ॥ मासब्दस्य
 'क्षयकः' इति प्रकृतिभावो हस्त्वत्वं च । अन्यद्भूतम् ॥ ॥ १ ॥

‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्^१ । पूर्ववदपि देवते । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्जन्याय तृचं गायत्रम्’ इति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः ‘पर्जन्याय’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘पर्जन्याय प्र गायत प्र वाना वान्ति पतयन्ति विधुनः’ (आश्व. श्री. २. १५) इति ॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुपै । म नो यवममिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । प्र । गायत । दिवः । पुत्राय । मीळहुपै । सः । नः । यवमम् । इच्छतु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः^२ पर्जन्याय देवाय^३ प्र गायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । दिवः अन्तरिक्षस्य पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । मीळहुपे सेक्रे । सः तादृशः पर्जन्यः नः अस्मभ्यं यवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् इच्छतु ॥

यो गर्भोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः । गर्भम् । ओषधीनाम् । गवाम् । कृणोति । अर्वताम् । पर्जन्यः । पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः ओषधीनां ब्रीह्यादीनां गवाम् अर्वताम् अवतीनां बहवानां पुरुषीणां नारीणां च यः पर्जन्यः गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

तस्मै । इत् । आस्ये । हविः । जुहोति । मधुमत्तमम् । इळां । नः । समस्यतम् । करत् ॥ ३ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव पर्जन्याय आस्ये देवानामास्यभूतेऽग्नौ मधुमत्तमं रसवत्तमं हविः जुहोत जुहुत हे कस्विजः । स च पर्जन्यः नः अस्मभ्यम् इळाम् अन्नं संयतं सम्यग्विद्यतं यथा भवति तथा करत् करोतु । ददातिविति यावत् ॥ ॥ २ ॥

‘संवत्सरम्’ इति दशचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाचानुष्टुप्’ इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्^४ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

७४-IV-15-13

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ १ ॥

संवत्सरम् । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतचारिणः ।

वाचम् । पर्जन्यजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव’ (निरु. ९. ६) इति । ‘मण्डूका मण्डूका मञ्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्माणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्माणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक्ष इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति’ (निरु. ९. ५) इति । व्रतचारिणः सर्वे संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः ब्राह्मणाः । लुप्तोपममेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव संवत्सरं शरत्प्रभृति आ वर्षतैरेकं संवत्सरं शशयानाः शशयाना वर्षकार्यं

१. ख-म-गायत्रं द्वितीया पादनिकृत् । २. ख-म (प्रान्ते)-गायत्रं द्वितीया पादनिकृदेते कुमार आमेयोपश्यद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः । ३. ख-म-जाप्यं ।

तपश्चरन्त इव बिल एव सन्तः एते ऽमण्डूकाः ऽपर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं वाचं ऽप्र ऽअवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अमि यदेनमायन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वयुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अमि । यत् । एनम् । आयन् । दतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वयुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

ऽदिव्याः दिवि भवाः ऽआपः ऽदतिं ऽन इतिमिव ऽशुष्कं नीरसं ऽसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'इदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निजले घर्मकाले ऽशयानं निवसन्तम् ऽएनं मण्डूकगणं ऽयत् यदा ऽआबन् अभिगच्छन्ति तदा ऽअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति ऽवत्सिनीनां वत्सयुक्ताणां ऽगवां ऽन ऽमायुः गवां शब्द इव ऽमण्डूकानां ऽवयुः शब्दः ऽसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वदृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । ऽअह इति पूरकः ॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तुष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अस्त्वलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अमि । अवर्षीत् । तुष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् । अस्त्वलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

ऽउशतः कामयमानान् ऽतुष्यावतः तुष्यावतः ऽएनान् मण्डूकान् ऽप्रावृषि वर्षतौ ऽआगतायाम् आगते सति ऽयत् यदा ऽअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । ऽईम् इति पूरणः । तदानीम् ऽअस्त्वलीकृत्य । अस्त्वल इति शब्दानुकरणम् । अस्त्वलशब्दं कृत्वा ऽपुत्रः ऽपितरं ऽन पितरमिव ऽअन्यः मण्डूकः ऽवदन्तं शब्दयन्तम् ऽअन्यं मण्डूकम् ऽउप ऽएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गृम्णात्येनोर्पां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कनृभिः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृम्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अभिवृष्टः । कनिष्कन् । नृभिः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

ऽएनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः ऽअन्यः मण्डूकः ऽअन्यं मण्डूकमनुगम्य ऽगृम्णाति गृह्णाति । ऽअपाम् उदकानां ऽप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति ऽयत् यदा ऽअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । ऽयत् यदा च ऽअभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः ऽकनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । नृशं स्कन्दसुस्त्वन् कुर्वन् ऽनृभिः नृभिर्वर्णः ऽमण्डूकः ऽहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन ऽवाचं ऽसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वति । तदानीमन्योऽन्यमनु गृम्णातीत्यन्वयः ॥

यदैषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदैषां समुधैव पर्व यत्सुवाचो वदयनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

यत् । ए॒षाम् । अ॒न्यः । अ॒न्यस्य॑ । वाच॑म् । शा॒क्तस्य॑ऽइव । वद॑ति । शि॒क्षमा॑णः ।

सर्व॑म् । तत् । ए॒षाम् । स॒मृधा॑ऽइव । पर्व॑ । यत् । मु॒ऽवाच॑ । वद॑यन् । अधि॑ । अ॒प्सु ॥ ५ ॥

हे मण्डुकाः १ यत् २ यदा ३ एषां ४ युष्माकं मध्ये ५ अन्यः मण्डुकः ६ अन्यस्य मण्डुकस्य ७ वाचं ८ वदति अनुवदति अनुकरोति ९ शिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः १० शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत् । ११ यत् यदा च १२ सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वं १३ अप्सु वृष्टेपूदकेषु १४ अधि उपरि प्लवन्तः १५ वदयन् वदत शब्दं कुरुत । १६ तत् तदा १७ एषां युष्माकं १८ सर्वं १९ पर्व परस्परच्छरीरं २० समृद्धेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मृत्नावमापन्ना मण्डुकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गोमा॑युरे॒को अ॒जमा॑युरे॒कः पृ॒श्निरे॒को हरि॑त॒ एक॑ ए॒षाम् ।

स॒मानं॑ नाम॒ बिभ्र॑तो॒ विरू॑पाः पुरु॒त्रा वाच॑ं पि॒पिशु॑र्वदन्तः ॥ ६ ॥

गो॒ऽमायुः । एकः । अ॒ज॒ऽमायुः । एकः । पृ॒श्निः । एकः । हरि॑तः । एकः । ए॒षाम् ।

स॒मानम् । नाम॑ । बिभ्र॑तः । वि॒रू॒पाः । पुरु॒त्रा । वाच॑म् । पि॒पिशुः । वद॑न्तः ॥ ६ ॥

१ एषां मण्डुकानां मध्ये २ एकः मण्डुकः ३ गोमायुः ४ गोमायुरिव ५ मायुः शब्दो यस्य तादृशो भवति । ६ एकः अन्यो मण्डुकः ७ अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । ८ एकः ९ पृश्निः पृश्निवर्णः । १० एकः अपरः ११ हरितः हरितवर्णः । एवं १२ विरूपाः नानारूपा अपि १३ समानम् एकं मण्डुका इति १४ नाम १५ बिभ्रतः धारयन्तः १६ पुरुत्रा बहुषु देशेषु १७ वाचं १८ वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः १९ पिपिशुः अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । २० पिश अवयवे । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

ब्रा॒ह्मणा॑सो॒ अति॑रा॒त्रे न सोमे॑ सरो॒ न पु॑र्णम॒भितो॑ वदन्तः ।

सं॒वत्स॑रस्य॒ तद॑हः परि॑ ह्य॒ यन्म॑ण्ड॒काः प्रा॒वृषी॑र्णं ब॒भूव॑ ॥ ७ ॥

ब्रा॒ह्मणा॑सः । अ॒ति॒ऽरा॒त्रे । न । सोमे॑ । स॒रः । न । पु॑र्णम् । अ॒भितः॑ । वद॑न्तः ।

सं॒वत्स॑रस्य॑ । तत् । अ॒ह॒रिति॑ । परि॑ । स्थ॑ । यत् । म॒ण्ड॒काः । प्रा॒वृषी॑र्णम् । ब॒भूव॑ ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । १ अतिरात्रे २ न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमवागे ३ ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे ४ मण्डुकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्ययै । ५ न संप्रति ६ पूर्णं ७ सरः ८ अभितः सर्वतः ९ वदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं १० तदहः तद्दिनं ११ परि १२ पृष्ठ परितः सर्वतो भवथ । १३ यत् अहः १४ प्रावृषीर्णं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं १५ बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्रा॒ह्मणा॑सः सो॒मिनो॑ वाच॑म॒क्रत॒ ब्रह्म॑ कृ॒ण्वन्तः॑ परि॒वत्स॑रीर्णम् ।

अ॒ध्व॒र्यवो॑ घ॒र्मिणः॑ सि॒ध्विदा॑ना आ॒विर्भव॑न्ति गु॒ह्या न के॑ चि॒त् ॥ ८ ॥

ब्रा॒ह्मणा॑सः । सो॒मिनः॑ । वाच॑म् । अ॒क्रत॑ । ब्रह्म॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । परि॒वत्स॑रीर्णम् ।

अ॒ध्व॒र्यवः॑ । घ॒र्मिणः॑ । सि॒ध्विदा॑नाः । आ॒विः । भ॒वन्ति॑ । गु॒ह्याः । न । के॑ । चि॒त् ॥ ८ ॥

१. स-त-न-भ-श-येषां । २. स-स-त-श-गोमायुरिव; घ-स-त-३-न-गोमायुः गोमायुरिव ।

३. स-यूयं संवत्सरस्य ।

१ सोमिनः सोमयुक्ताः २ परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं ३ ब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं
४ कृष्णवन्तः कुर्वन्तः ५ ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव ६ वार्चं शब्दम् ७ अकृत अकृषतेमे
मण्डूकाः । अपि च ८ धर्मिणः धर्मेण प्रवरयेण चरन्तः ९ अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋविज इव
१० सिध्विदानाः स्वध्वद्रात्राः ११ गुह्याः धर्मकाले बिलेऽभिगूढाः १२ के १३ चित् केचन मण्डूकाः १४ न संप्रति
वृष्टौ मन्याम् १५ आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवहिंति जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यामतायां तप्ता धर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहिंतिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ।

संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । धर्माः । अश्रुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

१ नरः नेतारः २ एते मण्डूकाः ३ देवहिंति देवैः कृतं विधानम् अस्पृश्यां धर्म इत्येवंरूपं ४ जुगुपुः
गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव ५ द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य ६ ऋतुं तं तं
वसन्तादिकं ७ न ८ प्र ९ मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्ती-
त्यर्थः । १० संवत्सरे संपूर्णं ११ प्रावृषि वर्षतौ १२ आगतायाम् आगते सति १३ धर्माः पूर्वं धर्मकाले वर्तमानाः
१४ तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति १५ विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् १६ अश्रुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदाजमायुरदात्पृश्निरदाद्वरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवां । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

१ गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः २ वसूनि धनानि ३ नः अस्मभ्यम् ४ अदात्
ददातु । ५ अजमायुः च ६ अदात् ददातु । ७ हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । ८ पृश्निः पृश्निवर्णश्च
९ अदात् ददातु । तथा १० सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षतुः सहस्र-
सावः । तस्मिन् सति सर्वे ११ मण्डूकाः १२ गवां १३ शतानि अपरिमिता गाः १४ ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः
१५ आयुः जीवनं १६ प्र तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥ ४ ॥

‘ इन्द्रासोमा ’ इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी
जगती त्रिष्टुप्चाष्टादश्येकविंशतीत्रयोविंशो जगत्योऽन्त्या ‘ प्रति षड्व ’ इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः ।
नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी
प्रावदेवत्याष्टादशी भरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावभिदेवताके ‘ प्र वर्तय ’ इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्र-
देवताकाः । ‘ मा नो रक्ष ’ इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्च्यो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तदेवताकः ।
उत्तरोऽर्च्यः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोह्णविन्द्रासोमी देवता । तथा चानुकान्तम्—
‘ इन्द्रासोमा पञ्चधिकैन्द्रासोमं राक्षोभ्यं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशतीत्रयो-
विंश्यां चाष्टादशी मास्ती च दशमीचतुर्दश्यावाष्टम्यौ दैन्येकादश्यन्त्यानुष्टुभवमी द्वादशी त्रयोदशी
सौम्यः सप्तदशी प्राण्यष्टमीषोडश्यावैन्द्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्यो मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशी-

१. ख-न-भ-पूर्व । २. न-प्रवर्धयन्तु खिलः-उपप्लवद मंदुकि वर्ष मावद तादुरि । मध्ये ह्रदस्य ह्रवस्व
विष्टुभ चतुरः पदः (ऋ. सै. १९) ॥ ३. ऋत-चतस्र ऐश्वर्यः; स-चतस्र ऐश्वर्यो वा; त-भ-स-पंचैश्वर्यो वा ।

रुतरोऽधैर्धैः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः^१ इति । अत्र बृहदेवतायामनुक्रम्यते—‘संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रा-
सोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्ददर्श रक्षोऽप्यं पुत्रशोकपरिप्लुतः । हते पुत्रशने क्रुद्धः सौदाम्यैर्दुःखिनस्तदा ॥’
(बृहदे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतस्मिन् अर्प्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्षं उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेयां नि शिशीतमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परां । शृणीतम् । अचितः । नि । ओपतम् । हतम् । नुदेयाम् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदस्यानङ् । आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां तपतं संतापयतम् । ‘आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवत्’ इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा उब्जतं हिंस्तम् ।
उब्जतिर्हिंसाकर्मा । तिङ्ः परस्वाङ्घाताभावः । हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्धितारौ न्यर्पयतं
रक्षांसि नीचैर्द्वं प्रापयतम् । तमोवृधः तमसावरकेणान्वकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ
वर्धमानान् वा अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् परां शृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति
तथा हिंस्तम् । तथा न्योषतं नितरां दहतम् । ‘उष दाहे’ । उहते तान् मारयतम् । नुदेयाम् अस्मत्तो
हतांस्तान् प्रेरयेयाम् । अत्रिणः अदनवीलांस्तान् राक्षसान् नि शिशीते नितरां तनूकुरुतम् ॥

इन्द्रासोमा समघर्षंसमभ्यर्धं तर्पुयस्तु चरुरग्निवाँहव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽर्षंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययन्तु । चरुः । अग्निवान्ऽहव ।

ब्रह्मऽद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघर्षंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारम् अघम् आगत्य हन्तारं राक्षसं वसं
सहैव । अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिभवतम् । स च तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः अग्निवानिव अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः चरुः इव वयस्यस्तु । ‘यसु प्रयत्ने’ । केवलोऽप्यव-
माङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मे-
भ्योऽस्मभ्यं द्वेष्टे क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा किमी-
दिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावम् अनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण
यथा भवति तथा धत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वव्रे । अन्तः । अन्तरम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् ।

तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दुष्कृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् ^२वव्रे वारके ^३अन्तः मध्ये ^४अनारम्भणे आलम्बनरहिते ^५तमसि अन्धकारे ^६प्र ^७विध्यतं प्रवेश्य ताडयतम् । ^८यथा येन प्रकारेणैषां मध्ये ^९एकश्चन एकोऽपि राक्षसः ^{१०}अतः अस्मात्तमसः ^{११}पुनः ^{१२}न ^{१३}उदयत् उद्गच्छेत् । तथा विध्यत-
मित्यर्थः । एतेल्लेख्यहागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गुणायादेशौ । ^{१४}तत् प्रसिद्धं ^{१५}मन्युमत-
क्रोधयुक्तं ^{१६}वां युवयोः ^{१७}शवः बलं ^{१८}सहसे रक्षसामभिभवनाथ ^{१९}अस्तु भवतु ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हणम् ।

उत्तक्षतं स्वयं पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघऽशंसाय । तर्हणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वयम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निजूर्वथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दिवः अन्तरिक्षात् ध्रुलोकाद्वा ^२वधं हननसाधनमायुधं ^३सं ^४वर्तयतम् उत्पा-
दयतम् । ^५पृथिव्याः अस्मादपि लोकात् ^६तर्हणं हिंसकमायुधम् ^७अघशंसाय अवशंसमनर्थस्या-
शंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा ^८पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् ^९स्वयम् । ' स्तु-
शब्दोपतापयोः ' । उपतापकमशनम् ^{१०}उत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम् । ^{११}येन अशनाना ^{१२}वावृधानं वर्ध-
मानं प्रवृद्धं वा ^{१३}रक्षः राक्षसं ^{१४}निजूर्वथः निहथः । ' जुर्वी हिंसायाम् ' । तमशानिमुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्भुवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरेभिरत्रिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मभिः ।

तपुऽवधेभिः । अजरेभिः । अत्रिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१दिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः ^२वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । ^३युवं तौ युवाम् ^४अग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः ^५तपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः ^६अजरेभिः जरारहितैर्दंडैः ^७अश्म-
हन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारहृन्ननसाधनैस्तरायुधैः ^८अत्रिणः राक्षसस्य ^९पर्शानि पार्श्वस्थाने
^{१०}नि ^{११}विध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः ^{१२}निःस्वरं निःशब्दं ^{१३}यन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु^{१४} ॥ ॥५॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्चैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽइव । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिहिनोमि । मेधया ।

श्मा । ब्रह्माणि । नृपती । इवेति नृपतीऽइव । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ ^१इवम् अस्माभिः क्रियमाणा ^२मतिः मननीया स्तुतिः ^३वाजिना वाजिनौ
बलवन्तौ ^४वां युवां विश्वतः सर्वतः ^५परि ^६भूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । ^७कक्ष्या
कक्षबन्धनी^८ रज्जुः ^९अश्वेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत् । ^{१०}वां होत्रां वाचं ^{११}वां युवाभ्यां ^{१२}मेधया

परिहिनोमि प्रेरयामि । सेयं मतिरिति संबन्धः । अपि च इमा इमान्यस्माभिः कृतानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि --- यथा धनैः पूरयन्ति तथा जित्वतं फलैः पूरयन्तम् ॥

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूयो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयतऽभिः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःकृते । मा । सुगम् । भूत् ।

यः । नः । कदा । चित् । अभिदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ तुजयद्भिः स्वरमाणैः एवैः गन्तुमिरथैः प्रति स्मरेथाम् अभिगच्छतम् । उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च द्रुहः द्रोघून् भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः रक्षसः राक्षसान् हतं हिंस्रम् । हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते पापकारिणे राक्षसाय सुगं सुखं मा भूत् मा भवतु । द्रुहा द्रोहेण युक्तः यः नः अस्मान् कदा चित् अपि अभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आर्षइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वृक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आर्षऽइव । काशिना । संगृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वृक्ता ॥ ८ ॥

पाकेन पक्वेन जुद्धेन मनसा चरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं यः मां राक्षसः अनृतेभिः अनृतैरसत्यैः वचोभिः वचनैः अभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे इन्द्र काशिना मुष्टिना संगृभीताः सम्बन्धगृहीताः आर्षइव यथापो विक्षीर्णा भवन्ति तथा असतः असत्यस्यै वक्ताः स राक्षसः असन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नश्यवित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दुषयन्ति स्वधामिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्कृतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकशंसम् । विहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दुषयन्ति । स्वधामिः ।

अहये । वा । तान् । प्रददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःकृतेः । उपस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसं परिपक्ववचनं सत्यभाषिणं माम् एवैः एतथैः प्राप्त्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः १ । ये वा स्वधामिः बलैर्युक्ताः भद्रं कल्याणवर्तनं मां दुषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति तान् सर्वान् सोमः अहये वा सर्पां वा प्रददातु । निर्कृतेः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे वा आ दधातु प्रक्षिपतु ॥

१. घ-पूरयत । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतः तद्वत् । २. ज-त३-द्रेष्टुन् ।

३. ज-त१-२-४-न-असत्यवक्ता । ४. त३-परिमवतीत्यर्थः । ५. ख-न-भ-अ-कल्याणं वर्तमानं ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वांनां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा तना च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वांनाम् । यः । गवांम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । द्रुम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽयः राक्षसः ऽनः अस्माकं ऽपित्वः अन्नस्य ऽरसं सारं ऽदिप्सति जिघांसति । ऽयः
च ऽअश्वांनाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽगवां रसं दिप्सति । ऽयः च ऽतनूनाम्
अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । ऽरिपुः बाधकः ऽस्तेनः चौरः ऽस्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः
सर्वो जनः ऽद्रुं हिंसाम् ऽएतु प्राप्नोतु । अपि च ऽसः बाधकः ऽतन्वा स्वकीयेन शरीरेण ऽतना ऽच
तनयेन च ऽनि ऽहीयतां निहीनो भवतु ॥ ॥ ६ ॥

परः सो अस्तु तन्वा तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

ऽसः राक्षसः ऽतन्वा ऽतना ऽच । न्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च ऽपरः
परस्तात् ऽअस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः । ऽविश्वाः व्याप्ताः ऽतिस्रः
ऽपृथिवीः त्रीँहोकां ऽअधो ऽअस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे ऽदेवाः
ऽअस्य यज्ञोः ऽयज्ञः अन्नं कीर्तितां ऽप्रति ऽशुष्यतु । ऽयः राक्षसः ऽनः अस्मान् ऽदिवा अहनि
ऽदिप्सति जिघांसति ऽयश्च ऽनक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यज्ञः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सचासच्च वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्यत्सत्यं यतरदजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

मुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्मी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—‘ हत्वा पुत्रशतं
पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू
राक्षसोऽब्रवीत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ’ ॥ इति । ऽचिकितुषे विदुषे ऽजनाय
इदं ऽसुविज्ञानं विज्ञातुं सुशकं भवति । किं तत् । ऽसच्च सत्यं च ऽअसच्च असत्यं च । ऽवचसी सत्या-
सत्यरूपे वचने ऽपस्पृधाते मिथः स्पर्धेते । ऽतयोः सदसतोर्मध्ये ऽयत्सत्यं यथार्थं वचनं ऽयतरत् यश्च
ऽऋजीयः ऋजुतममकुटिलं ऽतदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं ऽसोमः ऽअवति रक्षति । ऽअसत् उक्त-
विलक्षणमसत्यं ऽहन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद्ददन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ श्रयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ॐ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । अत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । अस्त । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रसितौ । शयाने इति ॥ १३ ॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमः देवः न वा उ न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ
त्वमिति न मुञ्चति । तथा वक्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं
बिभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं न च हिनोति न विसृजति । अपि तु रक्षः राक्षसं हन्ति । असत्
असत्यं वदन्तं च हन्ति हिनस्ति । उभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य संबन्धिनि
प्रसितौ बन्धने शयाने निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयायै षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ
बद्धौ । 'चिन् बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि बाहमनृतदेव आस मोघं वा देवा अप्यूहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋयं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऋयम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि वा अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यथहम् आस अस्मि ।
अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि
मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं
किं कारणं हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः
यस्ते तव निर्ऋयम् । निष्पूर्वोऽतिहिंसायां वर्तते । निर्ऋयं निःशेषेणाति हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वार्युस्ततप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । वार्युः । ततप । पूरुषस्य ।

अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान इति । आह ॥ १५ ॥

इधमपि क्षपयन्त्यैव । यदि अहं वसिष्ठः यातुधानः राक्षसः अस्मि अद्य अस्मिन्नेव दिने
मुरीय त्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुः जीवितं यदि अहं राक्षसो भूत्वा ततप
हिंसितवानस्मि तद्व्याहमद्य त्रियेयेत्यन्वयः । अद्य अद्यैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्य राक्षस इति तर्हि
यसः त्वं दशभिः वीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः वि यूयाः वियुक्तो भवेः । यः
राक्षसः मा मां मोघं मृषैव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ॥ ७ ॥

यो मार्यातु यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोर्धमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । मार्यातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः राक्षसो माम्^१ वयातुम् अराक्षसं सन्तं हे वयातुषान हे राक्षस इति संबोध्य आह
ब्रूते यो वा यश्च रक्षाः राक्षसः शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि इत्याह ब्रूते तम्
उभयविधं राक्षसम् इन्द्रः महता प्रौढेन वधेन आयुधेन वज्रेण हन्तु हिनस्तु । स च
विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः जनस्य अधमः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप दुहा त्वं गृहमाना ।

वव्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट प्रावाणो घ्नन्तु रक्षसं उपद्वैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलऽश्व । नक्तम् । अप । दुहा । त्वम् । गृहमाना ।
ववान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । घ्नन्तु । रक्षसः । उपद्वैः ॥ १७ ॥

या राक्षसी नक्तं रात्रौ दुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उलूकीव प्र जिगाति प्रगच्छति ।
किं कुर्वती । त्वं स्वकीयं शरीरम् अप गृहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । सा राक्षसी अन-
न्तान् अपर्यन्तान् ववान् गतान् अव पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु । प्रावाणः सोमाभिषवार्थाः
पाषाणाश्च उपद्वैः अभिषवशब्दैः रक्षसः राक्षसान् घ्नन्तु हिनस्तु ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विश्विच्छतं गृभायतं रक्षसः संपिनष्टन ।

वयो ये भुत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विश्व । इच्छतं । गृभायतं । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।
वर्यः । ये । भुत्वी । पतयन्ति । नक्तभिर्ये । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अध्वरे ॥ १८ ॥

हे मरुतः यूयं विश्व प्रजासु वि तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गृहान् राक्षसान् हन्तुम्
इच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं रक्षसः तान् राक्षसान् गृभायत गुम्पित गृहीत । गृहीत्वा च स
पिनष्टन चूर्णयत । ये राक्षसाः वयः पक्षिणः भुत्वी भूत्वा नक्तमिः रात्रिमी रात्रिषु पत-
यन्ति आगच्छन्ति । ये वा ये च देवे दीप्ते अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे विदधिरे ।
तान् राक्षसान् संपिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र वर्तय दिवो अस्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्तं शिक्षाधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अस्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघऽवन् । सम् । शिक्षाधि ।
प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे इन्द्र दिवः अन्तरिक्षाद् अस्मानम् अश्वभिः प्र वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् ।
तथा सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे मघवन् धनवन्निन्द्र संपिक्षाधि संस्करु । अपि
च प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि
दिग्भागाद् रक्षसः राक्षसान् पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अभि जहि मारय ॥

एत उ त्वे पतयन्ति श्रयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।

शिश्रिति शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । पतयन्ति । श्रयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाभ्यम् । शिश्रिति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्भ्यः ॥ २० ॥

१ त्वे ते २ एते राक्षसाः ३ श्रयातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा ४ पतयन्ति पतन्ति । ये ५ दिप्सवः जिघांसवः सन्तः ६ अदाभ्यम् अहिंस्यम् ७ इन्द्रं ८ दिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः ९ पिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं १० शक्रः शक्र इन्द्रः ११ वधम् आयुधमशनिरूपं १२ शिश्रिति तीक्ष्णीकरोति । १३ यातुमद्भ्यः १४ राक्षसेभ्यः १५ नूनं क्षिप्रम् १६ अशनिं १७ सृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ८ ॥

इन्द्रो यातुनामभवत्पराशरो हविर्मयीनामभ्या विवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातुनाम् । अभवत् । पराशरः । हविः समर्थीनाम् । अभि । आ विवासताम् । अभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् ।

पात्रा इव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

१ यातुनां हिंसकानां रक्षसामयम् २ इन्द्रः ३ पराशरः पराशतयिता हिंसिता ४ अभवत् । कीदृशानाम् ५ हविर्मयीनां हवींषि मथ्यतामभिमुखम् ६ आ विवासताम् आगच्छताम् । अपि चार्थं ७ शक्रः इन्द्रः ८ वनं वृक्षजातं ९ परशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव १० पात्रेव मृन्मयानि पात्राणि ११ भिन्दन् मुद्गर इव च १२ सतः । प्राप्तनामैतत् । यदाह यास्कः—‘तिरः सत इति प्राप्तस्य’ (निरु. ३. २०) इति । प्राप्तान् १३ रक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिंसन् १४ अभि १५ एति अभिगच्छति । इदं पूरणौ ॥

उलूकयातुं शुश्रूल्कयातुं जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकयातुम् । शुश्रूल्कयातुम् । जहि । श्रयातुम् । उत । कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुम् । उत । गृध्रयातुम् । दृषदा इव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

१ उलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः । यदा उलूकस्त्री यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं २ जहि विनाशय । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘उलूकयातुं जघेतान्नानारूपाग्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि’ (बृहदे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ३ शुश्रूल्कयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका अस्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरस्य उलूकः शुश्रूल्कः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं ४ श्रयातुं श्रूपेण वर्तमानं राक्षसम् ५ उत अपि च ६ कोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं ७ सुपर्णयातुम् । सुपर्णः श्वेनः । तदाकारं यातुधानम् ८ उत अपि च ९ गृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वान्नानाकारान् हे १० इन्द्र जहि । किं बहुना ११ दृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण १२ रक्षः राक्षसमात्रं १३ प्र १४ मृण मारय ॥

१. श-श-यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यः । २. श-श-ज-त-भ-श-कीदृशीनां । ३. श-मथ्यतामभ्या-विवासतामभिः ।

मा नो रक्षो अभि नञ्धातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

रक्षः राक्षसजातिः नः अस्मान् मा पृथिवी मा भिव्याप्नोतु । नशतेर्व्याप्तिर्कर्मणो लुकि 'मन्त्रे घस' इति च्छेलुक् । 'न माङ्गयोगे' इत्यहभावः । तथा यातुमावतां यातनावतां राक्षसानां मिथुना मिथुनानि क्लीपुंस्वरूपाणि युगलानि अपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अप-
वञ्चयतु । या यानि मिथुनानि किमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति । अपि च पृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च नः अस्मान् पार्थिवात् पृथिव्या अन्तरि-
क्षस्य संबन्धिनः अंहसः पापात् पातु रक्षतु । अन्तरिक्षं च दिव्यात् दिविभवात् पापात्
अस्मान् पातु रक्षतु ॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विप्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्तसूर्येषुचरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रे । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽप्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उतऽचरन्तम् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र पृमांसं पुरुषधारिणं यातुधानं राक्षसं जहि मारय । उत अपि च मायया
वञ्चनया विज्ञानदानां हिंसर्तवीं स्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च मूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः
विप्रीवासः विचित्रप्रीवाः सन्तः ऋदन्तु नश्यन्तु । ते तथाविधा राक्षसाः उचरन्तम् उचरन्तं
सूर्यम् आदित्यं मा दृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्पन्नयोर्मण्डलाद्यन्तर्होमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'यो नः स्वो अरणः
प्रति चक्ष्व' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमर्ज्वः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमर्ज्वः ॥ २५ ॥

हे सोम त्वम् इन्द्रश्च प्रति चक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा वि चक्ष्व विविधं
पश्य । यथास्माद्य वाधेरन् तथा पश्येत्पर्यः । युवां च संहतौ जागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ
भवतम् । यातुमर्ज्वः हिंसावज्ज्वः रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः अशनिम् अशनिरूपं वधम् आयुधम्
अस्यतं क्षिपतम् ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'मा चिदन्यत्' इति चतुर्विंशत्तमं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'मा चिद्वतुस्त्रिंशन्मेधातिथिमेध्यातिथी येन्द्रं बार्हतं द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबन्तमाद्यं दृचं प्रगाथोऽपश्यत्स घौरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् प्लायोर्गि-
आसङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतसृमिरात्मानं तुष्टाव पत्नी चास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्त्यया तुष्टाव' इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृषी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुक्तगोत्रः 'प्राङ्मत्स्यात् काण्वः' इति परिभाषितत्वात् । आद्यस्य दृचस्य तु घोरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तत्वात् काण्वः प्रगाथाख्य ऋषिः । प्लायोगनाम्नो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् स्त्रीत्वमनुभूय पश्चात्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि स्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिरस्तौ । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भावाङ्गिरसः सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् 'अन्वस्य स्थूरम्' इत्यनया स्तुतवती । अतस्तस्या ऋचः शश्वत्यृषिका । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतोबृहत्तौ शिष्टा बृहत्यः । कृत्स्नस्य सूक्तस्येन्द्रो देवता । 'स्तुहि स्तुहि' इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तुत्यमानत्वात्तदेवताकाः । 'अन्वस्य' इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । महाव्रते निष्केवत्ये बार्हतृचाशीतावादित एकोनत्रिंशद्विनियुक्ताः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
'मा चिदन्यद्दि शंसतेत्येकया न त्रिंशत्' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मार्थ्यदिन-
सवने मैत्रावरुणस्य 'मा चिदन्यत्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'मा चिदन्य-
द्दि शंसत यच्चिद्धि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्याद्या विनियुक्ता । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्दि शंसत' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोः मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूच्यते हि—'मा चिदन्यदग्ने याहि स्वादिष्टया' इति ॥

मा चिदन्यद्दि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमिस्तोता वृषणं सर्वा सुते मुहुःकथा च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सर्वा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे ऽसखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् ऽअन्यत् स्तोत्रं ऽमा ऽचित् ऽवि ऽशंसत मैवोच्चारयत । ऽमा ऽरिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्वदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृषोपशीणा मा भवत । ऽसुते अभिषुते सोमे ऽवृषणं कामानां वर्धितारम् ऽइन्द्रमिद् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ऽसखा सह संवीभूय ऽस्तोत स्तुत । हे प्रस्तात्रादयः ऽउक्था ऽच उक्थानि ज्ञाज्ञानि चेन्द्रविषयाणि यूयं ऽमुहुः पुनःपुनः ऽशंसत ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं ययाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं सुवननोभयंकरं मंहिष्ठभयविनम् ॥ २ ॥

अवऽक्रक्षिणम् । वृषमम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।

विऽद्वेषणम् । समऽवनना । उभयम्ऽकुरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

वृषमं यथा वृषममिव अवक्रक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारम् अजुरं जरारहित-
महिंसितं वा गामं न गामिव वृषमिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारं
विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहा-
नुग्रहयोरुभयोः कर्तारं मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेनोभयविषधनेनोपेतम् ।
बद्धा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्चोपेतम् ।
पूर्वविषमिन्द्रमिदं स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यच्चिद्धि त्वा' इति प्रज्ञास्तुवैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः ।
सूत्रं तदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदर्मिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक्
यच्चित् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव
हे इन्द्र एते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अहा सर्वाण्य-
हानि सर्वेष्वहःसु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयस्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उप क्रमस्व पुरुषमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उप । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र विपश्चितः विद्वांसस्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां
शत्रूणां विपः वेपथितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते मृच्छमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशस्वम्
उप क्रमस्व उपगच्छात्मान् । पुरुषं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकतमं वाजम् अन्नम् ऊतये
तर्पणाय आ भर अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिवः परा शुल्काय देयाम् ।

५१-३-२-९

न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शतार्य शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिऽवः । परा । शुल्काय । देयाम् ।

न । सहस्राय । न । आयुताय । वज्रिऽवः । न । शतार्य । शतऽमघ ॥ ५ ॥

हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वन्वाम् । वचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । वमहे च महतेऽपि वशुल्काय मूल्याय न परा देयां न विक्रीणानि । हे वज्रिवः वज्रहस्तेन्द्र वसहस्राय सहस्रसंख्याय च धनाय वन परा देयाम् । वयुताय दशसहस्राय च शुल्काय वन परा देयाम् । हे वशतामघ बहुधनेन्द्र वशताय । बहुनामैतत् । अपरिमिताय च धनाय वन परा देयां न विक्रीणानि । उक्तसंख्याद्वनादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

वस्यो इन्द्रासि मे पितुरुत आतुरमुञ्जतः ।

माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥ ६ ॥

वस्यान् । इन्द्र । असि । मे । पितुः । उत । आतुः । अमुञ्जतः ।

माता । च । मे । छदयथः । समा । वसो इति । वसुत्वनाय । राधसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वमे मदीयात् पितुः जनकादपि वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः वसि । उत अपि च वसुमुञ्जतः अपालयतो मम आतुः अपि वसीयांस्त्वमधिकोऽसि । हे वसो वासकेन्द्र वमे मदीया माता वच त्वं च वसमा समौ समानौ सन्तौ । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंसः शेषः । छदयथः । अर्चतिकर्मायम् । मां पूजितं कुरुयः । किमर्थम् । वसुत्वनाय व्यापनाय वराधसे धनाय च । उभयोर्लोभायेत्यर्थः ॥

कैयथ केदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः ।

अलर्षि युध्म खजकृत्पुर्दर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥ ७ ॥

कै । इयथ । कै । इत् । असि । पुरुत्रा । चिद्धि । हि । ते । मनः ।

अलर्षि । युध्म । खजकृत् । पुरम् । ददर । प्र । गायत्राः । अगासिषुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वक कुत्र देशे इयथ गतवानसि पुरा । केत् कुत्र च वसि भवसि । इदानीं वर्तसे । वपुरुत्रा वचिद्धि बहुषु हि यजमानेषु ते त्वदीयं मनः संचरति । हे युध्म युद्धकुशल खजकृत् युद्धस्व कर्तर्हे पुरंदर आसुरीणां पुरां दारयितर्हे इन्द्र वलर्षि आगच्छ । गायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः वप्र वगासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति । 'अलर्षि' इत्येतत् दाक्ष्यादां (पा. सू. ७. ४. ६५) इत्यर्तेर्निपात्यते ॥

प्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुर्दरः ।

यामिः काण्वस्योप बर्हिः आसदम् यासद्वज्री भिनत्पुर्दरः ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । गायत्रम् । अर्चत । वावातुः । यः । पुरम् । ददरः ।

यामिः । काण्वस्य । उप । बर्हिः । आसदम् । यासत् । वज्री । भिनत् । पुरः ॥ ८ ॥

वअस्मै इन्द्राय वगायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा वप्र वार्चत प्रगायत । पुरंदरः पुरां दारयिता वयः इन्द्रः वावातुः ववनीयः संभजनीयः । यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः पुरंदरः शत्रुपुराणां दारयिता । वयामिः ऋग्भिः काण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मैष्यातिथेश्च वबर्हिः वज्रम् उप वआसदम् उपासत्तुमुपगन्तुं वासत् गच्छेत् वज्री वज्रयुक्तः सन् । यामिश्च ऋग्भिः स्तुयमानः सन् वपुरः शत्रुवीः वभिनत् भिन्नात् । तास्वृक्षु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥

ये ते सन्ति दशग्विनः शतिनो ये सहस्रिणः ।

अश्वासो ये ते वृषणो रघुद्रुवस्तेभिर्नस्तूयमा गहि ॥ ९ ॥

ये । ते । सन्ति । दशग्विनः । शतिनः । ये । सहस्रिणः ।

अश्वासः । ये । ते । वृषणः । रघुद्रुवः । तेभिः । नः । तूयम् । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषग्विनः दशयोजनगामिनः वये अश्वाः वते तव वसन्ति विद्यन्ते । वये चान्ये वशतिनः शतसंख्याकाः वसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । वये वते त्वदीयाः वअश्वासः अथाः ववृषणः सेचनसमर्था युवानः वरघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च । वतेभिः तैः सर्वैरश्वैः वनः अस्मान् वतूयं क्षियम् वआ गहि आगच्छ ॥

आ त्वद्य सर्वर्षा हवे गायत्रवेपसम् ।

सुदुघामन्यामिषमुरुधारांरमंकृतम् ॥ १० ॥

आ । तु । अष । सबः सुदुघाम् । हुवे । गायत्रवेपसम् ।

इन्द्रम् । धेनुम् । सुदुघाम् । अन्याम् । इषम् । उरुधाराम् । अरम् सुकृतम् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तोति । वअ इदानीं वधेनुं धेनुरूपम् इन्द्रं वतु क्षियम् वआ हुवे आह्वये । कीदृशीं धेनुम् । वसबर्षां पयसो दोग्ध्रीं वगायत्रवेपसं प्रशस्यवेगां वसुदुधां सुखेन दोग्धुं शक्याम् । वअन्याम् उक्तविलक्ष्याम् वउरुधारां बहुदुधधाराम् वइषम् एषणीयां इष्टिम् । एतद्रूपेण वर्तमानम् वअरंकृतम् अलंकृतारं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ॥ ११ ॥

यत्तुदत्सर एतशं वङ्क वार्तस्य पर्णिना ।

वङ्कत्सर्माजुनेयं शतक्रतुः त्सरद्रन्धर्वमस्तृतम् ॥ ११ ॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतशम् । वङ्क इति । वार्तस्य । पर्णिना ।

वहत् । कुत्सम् । आजुनेयम् । शतक्रतुः । त्सरत् । गन्धर्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

वसूरः सूर्यः वपुतशम् एतत्संज्ञं राजर्षि वयत् यदा वतुदत् अव्यथयत् तदानीमेतशं रश्मिन् ववङ्क वक्रगामिनौ ववातस्व वायोः सदृशौ वपर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तावीदृशावश्चौ वशतक्रतुः बहुविधकर्मन्द्रः वआजुनेयम् अजुन्याः पुत्रं वकुत्सम् कृषिं वहत् अवहत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्यैतच्चरक्षणायागच्छदित्यर्थः । तथा च निगमन्तरे—‘प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवर्ग्ये सुषिमावदिन्द्रः’ (क. सं. १. ११. १५) इति । वगन्धर्वं गवां रश्मिनां धर्तारं सूर्यम् वअस्तृतं केनाप्यर्हिसितं वत्सरत् अत्सरत् । उच्चगत्यागच्छत् । सूर्येण शोढुं गतवानित्यर्थः ॥

य क्रते चिदभिश्चिषः पुरा जत्रुम्य आतुदः ।

संधाता संधि मघवां पुरुवसुरिष्कर्ता विहृतं पुनः ॥ १२ ॥

यः । क्रते । चित् । अभिश्चिषः । पुरा । जत्रुम्यः । आतुदः ।

सम् संधाता । सम् संधिम् । मघवां । पुरुवसुः । इष्कर्ता । विहृतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

वयः इन्द्रः । अभिश्रिषः अभिश्रिषोऽभिश्रिषणात् संधानद्रव्यात् । ऋते । चित् विनापि । जनुभ्यः ।
 ग्रीवाभ्यः सकाशात् । आनृदः आतदेनात् । आ रुधिरनिःस्रवणात् । पुरा पूर्वमेव । संधिं संधातव्यं तं
 । संघाता संयोजयिता भवति । मधवा धनवान् । पुरुवसुः^१ बहुधनः स इन्द्रः । विहुतं विच्छिन्नं तं
 । पुनः । इष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्टयाइवेन्द्र त्वदरणाइव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोषासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्टयाःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिऽवः । दुरोषासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे । इन्द्र । त्वत् त्वत्तः त्वत्प्रसादात् । निष्टयाइव । नीचैर्भूता ह्रीना निष्टयाः । त इव वयं । मा
 । भूम । तथा । अरणाइव अरमणा दुःस्तिन इव वयं मा भूम । अपि च । प्रजहितानि प्रक्षीणानि
 शाखादिभिर्वियुक्तानि । वनानि । न वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिर्वियुक्ता मा भूम । हे । अद्रिवः वज्र-
 वन्निन्द्र । दुरोषासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्या दुर्घेषु गृहेषु निवसन्तो वा वयम् । अमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीदनाश्वोऽनुप्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाश्वः । अनुप्रासः । च । वृत्रहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे । वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र । अनाश्वः अशीघ्रा अत्वरमाणाः । अनुप्रासः अनुप्रा-
 अनुवृणाः । च सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वाम् । अमन्महीत् स्तुम एव । हे । शूर वीर्यवन्निन्द्र
 । ते त्वदर्थं । सकृत् एकवारमपि । महता प्रभूतेन । राधसा धनेन हविलक्षणेन सह । सु शोभनं
 । स्तोमं स्तोत्रम् । अनु । मुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुब्रवामेत्यर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।

तिरः पवित्रं ससुवांसं आश्वो मन्दन्तु त्रय्यावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।

तिरः । पवित्रम् । ससुवांसः । आश्वः । मन्दन्तु । त्रय्यऽवृधः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः । मम मदीयं स्तोत्रं^१ । यदि । श्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् । इन्द्रम् । अस्माकम्
 अस्मदीयाः । इन्दवः सोमाः । मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । तिरः तिर्थगवस्थितं
 । पवित्रं पवनसाधनं दक्षापवित्रं । ससुवांसः प्राप्तवन्तः । दक्षापवित्रेण पूता इत्यर्थः । आश्वः
 शीघ्रं मद्जनकाः । त्रय्यावृधः त्रय्यामिबंसतीवर्थैकधनाख्याभिरन्निर्वर्धमानाः ॥ १२ ॥

आ त्वद्य सधस्तुतिं वाबातुः सख्युरा गहि ।

उपस्तुतिर्मघोनां प्र त्वावत्वघां ते वशिम सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अ॒थ । स॒धऽस्तु॒तिम् । व॒वा॒तुः । स॒ख्युः । आ । ग॒हि ।

उ॒पऽस्तु॒तिः । म॒घोना॑म् । प्र । त्वा । अ॒व॒तु । अ॒र्ध । ते । व॒दि॒म् । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ^१वावातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य ^२सख्युः स्तोतुः ^३सधस्तुतिम् अन्यैर्ऋत्विग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिम् ^४अथ इदानीं ^५तु क्षिप्रम् ^६आ ^७गहि आगच्छ । ^८मघोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् ^९उपस्तुतिः स्तोत्रं ^{१०}त्वा त्वां ^{११}प्र ^{१२}अवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा । ^{१३}अथ अधुना ^{१४}सुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि ^{१५}वदिम कामये ॥

सो॒ता हि सोम॑म॒द्रि॒भिरे॑मे॒नम॑प्सु धा॒वत ।

ग॒व्या व॒क्षे॒व वा॒सय॑न्त॒ इन्न॑रो निर्धु॒क्षन्व॑क्षणा॒भ्यः ॥ १७ ॥

सो॒त । हि । सोम॑म् । अ॒द्रिऽभिः । आ । ई॒म् । ए॒न॒म् । अ॒प्ऽसु । धा॒व॒त ।

ग॒व्या । व॒क्षाऽइ॒व । वा॒सय॑न्तः । इ॒त् । न॒रः । निः । धु॒क्षन् । व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

हे अभ्वर्यवः ^१अद्रिभिः प्रावभिः ^२सोमं ^३सोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव ^४१ । ^५एनम् इमम् ^६अप्सु वसतीवरीषु ^७आ ^८धावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाम्यग्रहे हिमादासुत इत्यादि-भिर्मन्त्रैर्वसतीवरीष्वधवनं सोमस्य क्रियते । तत् कुरुतेत्यर्थः । ^९गव्या गवि भवानि ^{१०}वक्षेव वक्षाण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् ^{११}वासयन्त ^{१२}इत् आच्छादयन्त एव ^{१३}नरः नेतार इन्द्रस्यानुचरा मरुतः ^{१४}वक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामर्थां ^{१५}निर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । मोदासिषतेत्यर्थः ॥

अ॒थ ज॒मो अ॒र्ध वा दि॒वो बृ॒ह॒तो रो॒च॒नाद॑र्धि ।

21-1-5-2

अ॒या वर्ध॑स्व त॒न्वा गि॒रा म॒मा जा॒ता सु॒क्र॒तो पृ॒ण ॥ १८ ॥

अ॒र्ध । ज॒मः । अ॒र्ध । वा । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । रो॒च॒ना॒त् । अ॒र्धि ।

अ॒या । वर्ध॑स्व । त॒न्वा । गि॒रा । म॒म । आ । जा॒ता । सु॒क्र॒तो इति॑ सु॒क्र॒तो । पृ॒ण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ^१अथ अधुना ^२जमः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति जमा पृथिवी । तस्याः सकाशात् ^३अथ ^४वा अपि वा ^५दिवः अन्तरिक्षात् ^६बृहतः महतः ^७रोचनात् ^८नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यानुवादी । ^९अया अनया ^{१०}तन्वा ततया विस्तृतया ^{११}मम मदीयया ^{१२}गिरा स्तुत्या ^{१३}वर्धस्व बृहो नव । हे ^{१४}सुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र ^{१५}जाता जातानस्मदीयान् जनान् ^{१६}आ ^{१७}पृण अभिलक्षितैः फलैरापूरय ॥

इन्द्रा॒य सु म॒दि॒न्त॑मं सोमं सो॒ता व॑रेण्यम् ।

शु॒क्र ए॒षं पी॒पय॑द्वि॒श्या धि॒या हि॒न्वा॒नं न वा॑ज॒यु॒म् ॥ १९ ॥

इन्द्रा॒य । सु । म॒दि॒न्त॑मम् । सोम॑म् । सो॒त । व॑रेण्यम् ।

शु॒क्रः । ए॒न॒म् । पी॒पय॑त् । वि॒श्या । धि॒या । हि॒न्वा॒नम् । न । वा॒ज॒यु॒म् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । मदिन्तमं मादधितुतमं । वरेण्यं वरणीयं संभजनीयं । सोमं ।
 'सु' । 'सोत' अभिषुणुत । कुत इत्यत आह । 'वाक्रः' इन्द्रः । 'विश्वया' । 'धिया' सर्वया क्रिययाभिष्टो-
 मादिलक्षणया । 'हिन्वानं' प्रीणयन्तं । 'वाजयुम्' अन्नमात्मन इच्छन्तम् । 'पुनं' यजमानम् । 'न' इति
 संप्रत्ययार्थाः । संप्रति । 'पीपयत्' वर्धयति । अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ २० ॥

मा । त्वा । सोमस्य । गल्दया । सदा । याचन् । अहम् । गिरा ।

भूर्णिम् । मृगम् । न । सर्वनेषु । चुक्रुधम् । कः । ईशानम् । न । याचिषत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वां । 'सर्वनेषु' यज्ञेषु । 'सोमस्य' । 'गल्दया' गालनेनास्त्रावणेन । 'गिरा' स्तुत्या च युक्तः । 'अहं'
 'सदा' सर्वदा । 'याचन्' याचमानः सन् । 'मा' । 'चुक्रुधं' मा क्रोधयानि । बहुशो याच्यमाने त्वधि क्रोधो
 जायते ते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । 'भूर्णिं' भर्तारं । 'मृगं' । 'न' सिंहमिव
 भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति । लोके । 'कः' वा पुरुषः । 'ईशानम्' ईश्वरं
 स्वामिनं । 'न' । 'याचिषत्' न याचेत् । सर्वं एव हि याचते । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच
 इति भावः ॥ ॥ १३ ॥

मदेनेषितं मदमुग्रमुप्रेण शर्वसा ।

विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि म्मा ददाति नः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उग्रम् । उप्रेण । शर्वसा ।

विश्वेषाम् । तरुतारम् । मदच्युतम् । मदे । हि । म्मा । ददाति । नः ॥ २१ ॥

'मदेन' मादयित्रा स्तोत्रा । 'इषितं' प्रेषितं । 'मदं' मदकरं सोमम् । 'उग्रम्' उदूर्णं रसम् । 'उप्रेण'
 उदूर्णेनाधिकेन । 'शर्वसा' बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च । 'विश्वेषां सर्वेषां' शत्रूणां । 'तरुतारं'
 तरीतारं जेतारं । 'मदच्युतं' मदस्य शत्रूणां गर्वस्य व्यावयितारं पुत्रं । 'मदे' सोमपात्रेण जनिते हर्षे सति
 'नः' अस्मभ्यं । 'ददाति' । 'हि' । 'म्मा' ददाति खलु । अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥

शेवारे वार्या पुरु देवो मर्तीय दाशुषे ।

स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारे । वार्या । पुरु । देवः । मर्तीय । दाशुषे ।

सः । सुन्वते । च । स्तुवते । च । रासते । विश्वगूर्तः । अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

'शेवारे' । शेषं सुप्तम् । तस्य गमके यज्ञे । 'दाशुषे' चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
 'पुरु' पुरुषि बहूनि वार्याणि वरणीयानि धनानि । 'देवः' दानादिगुणयुक्त इन्द्रः । 'रासते' ददाति ।
 'सः' एव । 'सुन्वते' । 'च' सोमाभिषवं कुर्वते च । 'स्तुवते' । 'च' स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते । कीदृशः
 सः । 'विश्वगूर्तः' विश्वेषु सर्वेषु कार्येषु यतः स्वतः प्रवृत्तः । 'अरिष्टुतः' अरिभिः प्रेरितृभिः प्रक्षस्तः ॥

एन्द्रं याहि मत्स्वं चित्रेण देव राधसा ।

सरो न प्राप्स्युदरं सर्पीतिभिरा सोमैभिरु स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्वं । चित्रेण । देव । राधसा ।

सर्पः । न । प्राप्ति । उदरम् । सर्पीतिऽभिः । आ । सोमैभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ । हे देव द्योतमान चित्रेण दर्शनीयेन राधसा धनेन सोम-
लक्षणेन मत्स्वं माध । सर्पीतिभिः मरुजिः सह पीयमानैः सोमैः उरु विस्तीर्ण स्फिरं
वृद्धम् उदरम् आत्मीयं जठरं सरो न सर इव आ प्राप्ति आपूरय । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः ॥

चातुर्विधिकेऽग्नि माध्यन्दिने ब्रह्मशस्त्रे 'आ त्वा' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूच्यते
हि—'आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमपीतये ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सहस्रं सहस्रसंख्याकाः हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु आनयन्त्व-
स्मघश्चम् । तथा शतं शतसंख्याकाश्च भवदीयाः अश्वास्त्वाम् आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवाभ्यां
हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरथैः कथं यातुं शक्यत इति
अत आह 'युक्ताः' इति । हिरण्यये हिरण्यये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य
मभटः 'ऋग्यवास्त्व' इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे रथे युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां
स्त्रीप्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद्युगपदेव सर्वैरैकान्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । ब्रह्मयुजः
ब्रह्मणा परिवृत्तेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्दत्तेन इविषा वा युक्ताः ।
केशिनः । केशाः केशराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । सोमपीतये सोमस्य पानाय ।
यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आवहन्त्वित्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरीं मयूरश्रेण्या ।

श्रितिपृष्ठा बहतां मध्वो अन्धसो विवक्ष्यणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी । मयूरश्रेण्या ।

श्रितिपृष्ठा । बहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवक्ष्यणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हयोर्विमूर्तिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्त्विति प्रार्थितम् । अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते । हिरण्यये हिरण्यये रथे युक्ता मयूरश्रेण्या मयूरश्रेण्यौ मयूरवर्णश्रेणो ययोस्तौ । 'सुपां
मुच्छ्र' इति विभक्त्यादिशः । श्रितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ श्वेतभूतावधौ हे इन्द्र त्वाम् आ वहताम् ।

१. श-ब्राह्मणाच्छंसिने । २. ख-म-त्वदीया । ३. ख-द्वावेवाधौ; भ-द्वावेवास्याधौ ।
४. य-य-एवंभूतौ हरी अश्वौ ।

किमर्थम् । १ मध्वः मधुररसस्य १ विवक्षणस्य वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा बोद्धव्यस्य प्राप्तव्यस्य
१ अन्वयः अन्नस्य सोमरूपस्य १ पीतये पानार्थम् ॥ ११४ ॥

पिब त्वस्य गिर्वणः सुतस्य पूर्वपाईव ।

परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुमदाय पत्यते ॥ २६ ॥

पिब । तु । अस्य । गिर्वणः । सुतस्य । पूर्वपाःऽईव ।

परिष्कृतस्य । रसिनः । इयम् । आऽसुतिः । चारुः । मदाय । पत्यते ॥ २६ ॥

हे १ गिर्वणः गीर्मिवननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र १ सुतस्य अभिषुतस्य १ अस्य सोमस्य ॥
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानवाच्यतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ इममभिषुतं सोमं १ तु क्षिप्रं १ पिब ।
तत्र दृष्टान्तः । १ पूर्वपाईव । पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स
इवैन्द्रवायवे मुख्ये ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । १ परिष्कृतस्य अभि-
षवादिभिः संस्कृतस्य ॥ 'संपर्युपेभ्यः' (पा. सू. ६. १. १३०) इति करोतेर्भूषणे सुट् । 'परिनि-
विभ्यः' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुट्ः क्वम् ॥ १ रसिनः रसवतः । अपि च १ इयमासुतिः
अयमासवो मदकरः १ चारुः शोभनः सोमरसः १ मदाय हर्षाय हर्षजननाय १ पत्यते संपद्यते । 'पतु
गतौ' । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकमां । मदाय मदस्य पत्यते ईदृष्टे । मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः ॥

य एको अस्ति दंसना महान् उग्रो अभि व्रतैः ।

गमत्स शिप्री न स योषदा गमद्भवं न परि वर्जति ॥ २७ ॥

यः । एकः । अस्ति । दंसना । महान् । उग्रः । अभि । व्रतैः ।

गमत् । सः । शिप्री । न । सः । योषत् । आ । गमत् । हवम् । न । परि । वर्जति ॥ २७ ॥

१ यः इन्द्रः १ एकः केवलोऽसहाय एव १ व्रतैः आत्मीयैः कर्मभिः १ अभि १ अस्ति शत्रूनभि-
भवति । यत्र १ दंसना कर्मणा १ महान् अधिकः जत एव १ उग्रः उदूर्णबलः १ शिप्री । शिप्रं
शिरस्त्राणम् । प्रक्षंसायामिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वान् । १ सः
इन्द्रः १ गमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । १ सः तादृशः १ न १ योषत् न पृथग्भवतु । न विद्युक्तो भवतु ॥
गमेयैतिष्ठ लेख्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । गमेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
चौतैः 'सिच्यबहुलम्' इति सिप् । १ हवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च १ आ १ गमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । १ न
१ परि १ वर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मान्स्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्विति यावत् ॥

त्वं पुरं चरिष्वं वधैः शुष्णस्य सं पिणक् ।

त्वं मा अनु चरो अर्धं द्विता यदिन्द्र हव्यो भुवः ॥ २८ ॥

त्वम् । पुरम् । चरिष्वम् । वधैः । शुष्णस्य । सम् । पिणक् ।

त्वम् । माः । अनु । चरः । अर्धं । द्विता । यत् । इन्द्र । हव्यः । भुवः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र १ त्वं १ शुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य १ चरिष्वं चरणक्षीलम् ॥ 'वा छन्दसि' इत्यभि
पूर्वत्वस्य विकल्पितवाच्यदेशः ॥ १ पुरं निवासस्थानं १ वधैः वज्रादिभिरायुधैः १ सं १ पिणक्
समचूर्णयः । अमाहृक्षीरित्यर्थः । पिनटेलंकि मध्यमैकवचने रूपमेतत् । १ अर्धं अपि च १ माः

भासमानः १त्वम् १अनु १चरः तं गुणं हन्तुमन्वगच्छः । यद्वा । अध गुणस्य पुरमेदनानन्तरं
भा दीप्तिस्त्वमनु चरः अन्वगच्छः । प्राप्तवानित्यर्थः । हे १इन्द्र त्वं १यत् यदा १द्विता द्विधा
द्विविधैः स्तोतृभिर्बृष्टमिश्र १हव्यः ह्यातव्यः १भुवः भवेः । तदानीं त्वं गुणस्य पुरं सं पिणगित्यन्वयः ।
भवतेल्लेदि सिष्यडागमः । छान्दसः शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिष्ठि' इति गुणप्रतिषेधादुवङ् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि मार्घ्यदिनसवने ब्रह्मशास्त्रे 'मम त्वा' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रं
तु पूर्वसुदाहृतम् ॥

मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः ।

मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसुवा स्तोमासो अवृत्सत ॥ २९ ॥

मम । त्वा । सूर । उतऽइते । मम । मध्यंदिने । दिवः ।

मम । प्रऽपित्वे । अपिऽशर्वरे । वसो इति । आ । स्तोमासः । अवृत्सत ॥ २९ ॥

१सूरे सूर्ये १उदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्नसमये १मम १स्तोमासः स्तोत्राणि हे १वसो वासकेन्द्र
त्वाम् १आ १अवृत्सत आवर्तयन्तु । अस्मदभिमुखं गमयन्तु । तथा १दिवः दिवसस्य १मध्यंदिने
मध्याह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । तथा १प्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेऽपि मदीयाः
स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । १अपिशर्वरे । शर्वरीं रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः । शर्वरे कालेऽपि
मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु ॥

स्तुहि स्तुहीदिते वा ते मंहिष्ठासो मघोनाम् ।

निन्दिताश्वः प्रपथी परमज्या मघस्य मेघ्यातिथे ॥ ३० ॥

स्तुहि । स्तुहि । इत् । एते । घ । ते । मंहिष्ठासः । मघोनाम् ।

निन्दितऽअश्वः । प्रऽपथी । परमऽज्याः । मघस्य । मेध्यऽअतिथे ॥ ३० ॥

आसन्नो राजर्षिर्मेघ्यातिथये बहु धनं दत्त्वा तस्मिन् दत्तदानस्य स्वस्थ स्तुतौ प्रेरयति । हे
१मेघ्यातिथे बज्राहतिथय एतस्मिन्मेघ्ये १स्तुहि १स्तुहीत् । पुनःपुनरस्मान् प्रशंसेव । मोदास्व औदासीन्यं
मा कार्षीः । १एते १घ एते स्तुतु वयं १मघोनां घनवतां मध्ये १ते तुभ्यं १मघस्य घनस्य १मंहिष्ठासः
दानृतमगः । अतोऽस्मान् स्तुहीत्यर्थः । कासौ स्तुतिस्तामाह । १निन्दिताश्वः । यस्य वीर्येण परेषामश्वा
निन्दिताः कुल्लिता भवन्ति तादृशः । १प्रपथी । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । तद्वान् । सन्मार्गवर्तीत्यर्थः ।
१परमज्याः उत्कृष्टज्यः । अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते । उत्कृष्टायुध इत्यर्थः । यद्वा । परमानुत्कृष्टान्छत्रान्
जिनाति दिनस्तीति परमज्याः । 'ज्या वचोहानौ' । अस्मात् 'आतो मनिन्' इति विच् । एवंभूतोऽ
इमासन्न इति स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ यदश्वान्वनन्वतः श्रद्धयाहं रथे रुहम् ।

उत वामस्य वसुनश्चिकेतति यो अस्ति याद्वः पशुः ॥ ३१ ॥

आ । यत् । अश्वान् । वनन्ऽवतः । श्रद्धया । अहम् । रथे । रुहम् ।

उत । वामस्य । वसुनः । चिकेतति । यः । अस्ति । याद्वः । पशुः ॥ ३१ ॥

ववनवतः ववनवतः संभक्तवतः वअश्वान् तुरगान् वअहं प्रायोगिः वअद्वया आदरातिशयेन युक्तः सन् वयत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये वरये वआ वरुहं आरोहयम्^१ । रुहेरन्तर्भावितव्यथाङ्गुकि 'कृमृदरुहिभ्यः' इति च्लेरडादेशः । तदानीं मामेवं स्तुहि । वउत अपि च । प्रकृतस्तुत्थपेक्ष एष समुच्चयः । ववासस्य वननीयस्य ववसुनः धनस्य । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । इदं धनं वचिकेतति । एष आसङ्गो दातुं जानाति । वयाद् यदुर्वशोद्भवः । यद्वा । यदवो मनुष्याः । तेषु प्रसिद्धः । वषष्ठुः । लुप्तमवर्धमेतत् । पञ्चमान् । यद्वा । पञ्चुः पश्यते । सूक्ष्मस्य द्रष्टा । वयः आसङ्गः वअस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः ॥

य ऋज्जा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु सौमगासङ्गस्य स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

यः । ऋज्जा । मह्यम् । मामहे । सह । त्वचा । हिरण्यया ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौमगा । आऽसङ्गस्य । स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासङ्गो मेध्यातिथिं ब्रूते । वयः आसङ्गस्यात्मा वऋज्जा गमनशीलानि धनानि वहिरण्यया हिरण्यया वत्वचा चर्मणास्तरणेन वसह सहितानि वमह्यं मेध्यातिथये वममहे ददौ । मंहतिर्दानकर्मा । वएषः आसङ्गस्यात्मा वस्वनद्रथः शब्दायमानरथः सन् वविश्वानि व्याप्तानि सौमगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि वअभ्यस्तु अभिभवतु ॥

अथ प्लायोगिरतिं दासदन्यानासङ्गो अग्रे दशभिः सहस्रैः ।

अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाईव सरसो निरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अथ । प्लायोगिः । अति । दासत् । अन्यान् । आऽसङ्गः । अग्रे । दशभिः । सहस्रैः ।

अथ । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः । नळाऽईव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

वअथ अपि च वप्लायोगिः^२ प्रयोगान्नाः पुत्रः वआसङ्गः नाम राजा वदशभिः दशगुणितः वसहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्वादिभिः वअन्यान् दातुन् वअति वदासत् अतिक्रम्य ददाति । वअथ अनन्तरम् वउक्षणः सेचनसमर्थाः वमह्यम् आसङ्गेन दत्ताः वरुशन्तः दीप्यमानाः वदश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवाद्यः वनळाईव । नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः । ते यथा वसरसः तटाकात् संवशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवाद्योऽस्मादासङ्गात् वनिरतिष्ठन् निर्गत्वावास्थिपत । एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्त्वादेतासां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादिनस्थ ऊरुवरम्बमाणः ।

शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुमद्रमर्य भोजनं विमर्षि ॥ ३४ ॥

अनु । अस्य । स्थूरम् । ददृशे । पुरस्तात् । अनस्थः । ऊरुः । अवऽरम्बमाणः ।

शश्वती । नारी । अभिचक्ष्य । आह । सुमद्रम् । अर्य । भोजनम् । विमर्षि ॥ ३४ ॥

अथमासङ्गो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव । तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन सिद्धा सती महत्तपस्तेपे । तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप । प्राप्तपुंस्वजनं तं रात्राबुपलम्ब प्रीता शश्वत्य-

नवा तमस्तौत् । १ अस्य आसङ्गस्य १ पुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेवो १ स्थूरं स्थूलं वृद्धं सत् पुण्यजनम् १ अनु १ दृष्टो अनुदृश्यते । २ अनस्यः अस्थिरहितः स चावयवः १ ऊरुः उरुर्विस्तीर्णः १ अवरम्बमाणः अतिदीर्घवेनावामुलं लम्बमानः । यद्वा । ऊरुः । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरु प्रत्यवलम्बमानो भवति । ३ शश्वती नामाङ्गिरसः सुता १ नारी तस्यासङ्गस्य भार्या १ अभिचक्ष्य एवं-भूतभवयवन् निशि दृष्ट्वा हे १ अर्थं स्वामिन् भर्तः १ सुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं १ भोजनं भोगसाधनं १ विभर्षि धारयसीति १ आह ब्रूते ॥ ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विक्वारिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेध-स्वार्थम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येषानुष्टुप् शिक्षा गायन्धः । इन्द्रो देवता । अन्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतिवाचदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—'इदं वसो द्विक्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभिन्दोर्दानं नृष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरुवतीयस्य आद्यस्तृचोऽनुचरः । सूत्र्यते हि—'इदं वसो सुतमन्ध इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीये रात्रिपर्याये ब्रह्मक्षेत्रेऽयमेव स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थोऽह्न्यपि मरुवतीयस्यानुचरस्तृचः । सूत्रितं च—'तं त्वा वशेमिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् । अनाभयित्ररिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुपूर्णम् । उदरम् । अनाभयिन् । रिरिम् । ते ॥ १ ॥

हे १ वसो वासयितरिन्द्र १ इदं पुरोवर्तमानं १ सुतम् अभिषुतम् १ अन्धः अन्नं सोमलक्षणं १ पिब । यथा १ उदरं त्वदीयं जठरं १ सुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे १ अनाभयिन् । आ समन्तादिभेतीत्याभयी । बिभेतेरौणादिक इनिः । नामय्यनाभयी । तादृश हे इन्द्र १ ते तु त्वदर्थं १ रिरिम् उक्तलक्षणं सोमं दधः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृमिधूतः सुतो अश्रैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न नित्तो नदीषु ॥ २ ॥

नृमिधूतः । धूतः । अश्वैः । अव्यः । वारैः । परिपूतः । अश्वः । न । नित्तः । नदीषु ॥ २ ॥

१ नृमिधूतः अश्वरस्य नेत्रमिर्कस्त्रिगमिः १ धूतः आधूतोऽदाभ्यग्रहः १ आधवनेन संस्कृतः १ अश्वैः अश्वमिर्गोवभिः करणभूतैः १ सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः १ अव्यः अवैर्मेघस्य १ वारैः वारैः १ परिपूतः । दक्षापवित्रस्य नामिभूतया उणास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—'शुक्रामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शक्ये दक्षापवित्रस्य नामिं कुरुते शुक्लं वलक्ष्याः पवित्र-ममोतं भवति' इति । १ नदीषु नदीनास्वप्सु १ अश्वो १ न अश्व इव १ नित्तः निर्णिकः शोधितः । यथाप्सु स्नातोऽबोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवयाख्याभिरङ्गिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः । ईरसो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुर्मकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्सधुमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवम् । यथा । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।

इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधुमादे ॥ ३ ॥

१तं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र १ते स्वदयं १यवं १यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः १श्रीणन्नः मिश्रीकुर्वन्तः १स्वादुं रसात्वेन स्वादनीयम् १अकर्म अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे यम' इति ज्येष्ठेर्लुक् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र १त्वा त्वां तादृशं सोमं पातुम् १अस्मिन् वर्तमाने १सधमादे सहमदने यज्ञे आह्वयार्थमिति शेषः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये गायत्र्यनुवाक्यानां 'इन्द्र इत्सोमपाः' इत्येतदादिमूलशेषः शंसनीयः । अन्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा तत्रापि 'स्वादवः' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने 'न ह्यन्यं बलाकरम्' इत्येतामावोपेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा उद्धरति । तासां स्वादवः सोमा आ बाहीत्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं बलाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । पञ्चमेऽहनि मरुवतीये 'इन्द्र इत्' इत्यनुचरस्तुचः । सूच्यते हि—'इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः । अन्तर्देवान्मर्त्याश्च ॥ ४ ॥

इन्द्रः । इत् । सोमऽपाः । एकः । इन्द्रः । सुतऽपाः । विश्वऽआयुः ।

अन्तः । देवान् । मर्त्यान् । च ॥ ४ ॥

१इन्द्र १इत् इन्द्रः १एकः एव १देवान् १मर्त्यान् मनुष्यान् १च १अन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये १सोमपाः कृच्छस्य सोमस्य पाता । नान्ये । ते ह्येकदेशभाजः । अत एव १सुतपाः सुतस्याभिषुतस्या-स्मदीयस्य सोमस्य कात्स्न्येन पाता । १इन्द्रः एक एव १विश्वायुः । स चेन्द्रः सर्वाङ्गो भवति । भानाकरम्भादिहवीषि सवनेष्विन्द्रायैव ह्वयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते । अत एवविध इन्द्रोऽस्मदीयं हविः स्वीकरोतिवत्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचंसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न । यम् । शुक्रः । न । दुराशीः । न । तृप्राः । उरुऽव्यचंसम् ।

अपऽस्पृण्वते । सुहार्दम् ॥ ५ ॥

१उरुव्यचंसं विस्तीर्णव्यापनं १सुहार्दं सुहृदयं १यम् इन्द्रं १शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः १न अपस्पृण्वते' । 'स्पृ प्रीतिबलयोः' । अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते । नञा च प्रीत्यभावो निवार्यते । न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव । तथा १दुराशीः दुःस्तेन निष्पाद्याक्षीराश्रयणद्रव्यं यस्य तार्तीयसवननिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं १न अपस्पृण्वते प्रीणयत्येव । १तृप्राः तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं १न १अपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । यद्वा । अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः । यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति । उरुव्यचंसमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णव्यासिकः अतः कारणादपराधाः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ ॥ १७ ॥

गोमिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न ब्रा मृगयन्ते । अभित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मृगम् । न । ब्राः । मृगयन्ते । अभिऽत्सरन्ति । धेनुभिः ॥ ६ ॥

१यत् ये १अस्मत् अस्मत्तः १अन्ये ऋत्विग्यजमानाः १ईम् एनमिन्द्रं १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः संस्कृतैः सोमैः सहिताः सन्तः १मृगयन्ते अन्विष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १ब्राः वरीतारो

शालादिभिरुपायैर्निरुध्ना व्याधाः ^१सृगं ^२न यथा सृगामन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिण एव बला-
दिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्त इत्यर्थः । 'सृग अन्वेषणे' इति धातुः । ये च जनाः ^३धेनुभिः । धेनुरिति
वाङ्नाम । वारिभः स्तुतिभिश्च ^४अभित्सरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतुं न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । 'त्सर च्छन्नगतौ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुवतीयस्य 'त्रय इन्द्रस्य' इति तृचोऽनुचरः । सूत्र्यते हि—'तं
नमिद्राक्षसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य । स्वे क्षये सुतपात्रः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु । देवस्य । स्वे । क्षये । सुतपात्रः ॥ ७ ॥

^१देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य ^२इन्द्रस्य पानार्थं ^३त्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः ^४स्वे
^५क्षये स्वकीये यज्ञगृहे ^६सुतासः अभिषुताः ^७सन्तु भवन्तु । ^८सुतपात्रः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् ।
यस्मादयमिन्द्रोऽभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्तिवत्यर्थः ॥

त्रयः कोशासः श्रोतन्ति तिस्रश्चम्बः सुपूर्णाः । समाने अधि भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः । कोशासः । श्रोतन्ति । तिस्रः । चम्बः । सुपूर्णाः । समाने । अधि । भार्मन् ॥ ८ ॥

^१त्रयः त्रिसंख्याकाः ^२कोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलशपुतभृदाधवनीयाख्याः
^३श्रोतन्ति क्षरन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्तावयन्ति । ^४तिस्रः त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमानाः ^५चम्बः
चमसाश्च ^६सुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपुरिता आसन् । एतत्सर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । ^७समाने एक-
स्मिन्नेव ^८भार्मन् भर्मणि भरे ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे । ^९अधि^{१०} ससम्यर्थानुवादी ॥

शुचिरसि पुरुनिःष्ठाः क्षीरैर्मध्यत आशीर्तः । दध्ना मन्दिष्ठः शूरस्य ॥ ९ ॥

शुचिः । अस्ति । पुरुनिःऽस्याः । क्षीरैः । मध्यतः । आऽशीर्तः । दध्ना । मन्दिष्ठः । शूरस्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं ^१शुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवस्मि । --
पात्रेषु ग्रहचक्रमादि ॥

सोमास्तीव्रा अस्म सुतासः । शुक्रा आशिरं याचन्ते ॥ १० ॥

इमे । ते । इन्द्र । सोमाः । तीव्राः । अस्मे इति । सुतासः । शुक्राः । आऽशिरम् । याचन्ते ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते त्वदीयाः ^३इमे ^४सोमाः ^५तीव्राः तीव्रमदाः ^६अस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः
^७सुतासः अभिषुताः ^८शुक्राः शुद्धाः सन्तः ^९आशिरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं^{१०} त्वां ^{११}याचन्ते ।
ताम्रक्षीर्णाहीन्युत्तरत्रान्वयः ॥ ॥ १० ॥

तां आशिरं पुरोळाशुमिन्द्रेमं सोमं श्रीणीहि । रेवन्तं हि त्वां शुणोमि ॥ ११ ॥

तान् । आऽशिरम् । पुरोळाशम् । इन्द्र । इमम् । सोमम् । श्रीणीहि ।

रेवन्तम् । हि । त्वा । शुणोमि ॥ ११ ॥

१. न-त-१-२-४-अधिः ।

२. स-स्थाः; म-स्थाः; दा-स्थापितः ।

३. स-दा-श्रयणद्रव्यैः ।

४. दा-श्रयणद्रव्यैः ।

हे ऽइन्द्र ऽतान् पूर्वोक्तान् सोमान् ऽआशिरं श्रयणद्रव्यं च श्रीरादिकं ऽश्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं ऽपुरोकाशं धानाकरम्भादिलक्षणं स्वनीयपुरोडाशम् ऽइमम् अस्मदीयं ऽसोमं च श्रीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोकाशं पश्चान्पानेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । ऽहि यस्मात् ऽरेवन्ते रथिमन्तम् । 'रथेमन्तौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां ऽश्रणोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नग्ना जरन्ते ॥ १२ ॥

हृत्सु । पीतासः । युध्यन्ते । दुःसमदासः । न । सुरायाम् । ऊर्ध्वः । न । नग्नाः । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽपीतासः त्वया पीताः सोमाः ऽहृत्सु हृदयेषु त्वदीयेषु ऽयुध्यन्ते । परस्परं संप्रहारं कुर्वन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽसुरायां पीतायां जायमानाः ऽदुर्मदासो ऽन । दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत्त्वां मादयितुं परस्परं युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । आश्विन्दोसि । तानि न जहर्तीति ऽनग्नाः स्तोतारः । ते च ऽऊर्ध्वं पयसा पूर्णं गवादेरुध इव सोमपूर्णं त्वां ऽजरन्ते स्तुवन्ति । जरतिः स्तुतिकर्मा ॥

षष्ठेऽहनि यदि रैवतसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये 'रेवौ इत्' इत्यनुरूपसृचः । सूच्यते हि—'रेवतीनः सधमादे रेवौ इद्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

रेवौ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥

रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽवतः । मघोनः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवुः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे ऽहरिवः हरिवन् । 'मतुवसो रुः' इति नकारस्थ रुवम् । हरी अर्धौ । तद्वच्चिन्द्र ऽरेवतः रथिमतो बहुधनोपेतस्य तव' ऽस्तोता ऽरेवान् ऽस्यात् रथिमान् भवेत् । इच्छद्दोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रवयति । ऽत्वावतः त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । ऽमघोनः मघवतो धनाढ्यस्य ऽश्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता ऽप्रेदु । स्यात् इत्यनुषज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निहीयते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्तं च न श्रुत्यमानमगौरिरा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥

उक्तम् । चन । श्रुत्यमानम् । अगौः । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेगौः^१ । ऽअगोः अस्तोतुः ऽअरिः शत्रुरिन्द्रः ऽश्रुत्यमानं होत्रा पठ्यमानम् ऽउक्तं ऽचन शस्त्रमपि ऽआ ऽचिकेत अभिजानाति । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यये । ऽन संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः^२ ऽगीयमानं ऽगायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राख्यमपि चिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयूषवे मा शर्धते परा दाः । शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥

मा । नः । इन्द्र । पीयूषवे । मा । शर्धते । परा । दाः । शिक्ष । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२पीयन्तवे । पीयतिर्वधकर्मा । वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे ^३ऽनः अस्मान् ^४प्रा ^५परा ^६दाः मा परित्याक्षीः । ^७प्रा च ^८शर्धते अभिमवित्रे अस्मान् मा परा दाः । ‘शृष्टु प्रसहने’ इति धातुः । अपि तु हे ^९शचीवः शक्तिमन्निन्द्र ^{१०}शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः ^{११}शिक्ष अस्माननुशाधि । यद्वा । शिक्षतिर्दानकर्मा । अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि । यद्वा । शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । शक्तेः सनन्तस्य ‘सनि मीमा’ इति इसादेशोऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ १९ ॥

प्रथमे रात्रिपयाये ब्रह्मशस्त्रे ‘वयसु त्वा’ इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—‘वयसु त्वा तदिदृयां वयमिन्द्र त्वायवोऽभि’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वयसु त्वा तदिदृयां इन्द्र त्वायन्तुः सखायः । कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदिदृयाः । इन्द्र । त्वायन्तः । सखायः ।

कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः ^३सखायः समानख्यानाः ^४वयं ^५तदिदृयाः यत्त्वद्विषयं स्तोत्रं तदिदृयाः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः ^६त्वा त्वां जरामहे स्तुमहे । ^७उ इति पूरणः । ^८कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च ^९उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ^{१०}जरन्ते त्वां स्तुवन्ति ॥

न वैमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ १७ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।

तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे ^१वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ^२अपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि ^३नविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोऽहम् ^४अन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं ^५न ^६घं नैव ^७आ ^८पपन अभिष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मण उत्पन्ने णलि ङिति रूपम् । अपि तु ^९तवेदु तवैव ^{१०}स्तोमं स्तोत्रं ^{११}चिकेत अभिजानामि । त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्राय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्राय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रमादम् । अर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

^१सुन्वन्तं सोमामिषवं कुर्वन्तं यजमानं ^२देवाः इन्द्रादयः सर्वे ^३इच्छन्ति रक्षितुम् । ^४स्वप्राय ^५न ^६स्पृहयन्ति । स्वप्रायस्यां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति । सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘स्पृह-रीप्सितः’ (पा. सू. १. ४. ३६) इति कर्मणि चतुर्थी । ‘स्पृह ईप्सायाम्’ । चुरादिरदन्तः । यत् एव-मतः कारणात् ^७अर्तन्द्राः अनलसा देवाः ^८प्रमादं प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं ^९यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

ओ षु प्र याहि वाजेभिर्मा हृणीथा अभ्यस्मान् । महार्इव युर्वजानिः ॥ १९ ॥

ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजेभिः । मा । हृणीथाः । अभि । अस्मान् ।

महान्ऽईव । युर्वजानिः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ^१वाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरश्वैः सार्धम् ^२अस्मान् ^३अभि आभिमुख्येन ^४सु सुष्टु ^५प्र प्रकर्षेण ^६ओ आ उ ^७याहि शीघ्रमायाशेव आगच्छैव । ^८प्रा ^९हृणीथाः मा क्रुध्यस्व । हृणीयतिः क्रुध्यतिक्रमा । यद्वा मा लज्जां प्राप्नुहि । ‘हृणीद् लजायाम्’ इति कण्वादौ पठ्यते । तत्र दृष्टान्तः ।

‘महानिव युवजानिः । युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः । ‘जायाया निङ्’ इति ममामान्तो निङादेशः । ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्या प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्व^१द्य दुर्हणावान्सायं करदारो अस्मत् । अश्रीरइव जामाता ॥ २० ॥

मो इति । सु । अद्य । दुःऽहर्णावान् । सायम् । करत् । आरे । अस्मत् ।

अश्रीरऽइव । जामाता ॥ २० ॥

‘दुर्हणावान् । परैर्दुःसहहननं दुर्हणम् । तद्वानिन्द्रः । अद्य इदानीम् । अस्मत् । आरे अस्माकं समीप आगच्छतु । सु सुष्ठु अतिशयेन । सायं दिवसस्यावसानं सायंकालं । मो । अकरत् मा कार्षीत् । करोतेर्माकि लुकि ‘कृमृदृरुहिभ्यः’ इति च्लेरलादेशः । । जामाता । जायत इति जा अपत्यम् । तस्य निर्माता दुहितुः पतिः । अश्रीरइव । न श्रीरश्रीः । तदस्यास्तीत्यश्रीरः । मत्वर्थीयो रः । गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाहूयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते । तद्वत्त्वं कालविलम्बं मा कृथा इत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

विद्वा ह्यस्य वीरस्य भूरिदारवीं सुमतिम् । त्रिषु जातस्य मनांसि ॥ २१ ॥

विद्वा । हि । अस्य । वीरस्य । भूरिऽदारवीम् । सुमतिम् । त्रिषु । जातस्य । मनांसि ॥ २१ ॥

अस्य इन्द्रस्य । वीरस्य विक्रान्तस्य । भूरिदारवीं बहुधनस्य दारवीं । सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं । विद्वा । हि । जानीमः स्खल । तथा । त्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु । जातस्य तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य । मनांसि हृदयानि च जानीमः । अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जन्यते तथा स्तोत्रं कुर्म इत्यर्थः ॥

आ तू षिञ्च कर्णमन्तं न घा विद्वा शवसानात् । यशस्तरं शतमूतेः ॥ २२ ॥

आ । तु । षिञ्च । कर्णऽमन्तम् । न । घ । विद्वा । शवसानात् । यशऽस्तरम् । शतम्ऽऊतेः ॥ २२ ॥

हे अश्वर्यो । कर्णमन्तम् । कणतिः शब्दकर्मा । कर्णाः स्तोतारः । यद्वा । कर्णगोत्रा ऋषयः । तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य । तु क्षिप्रम् । आ । षिञ्च सोमं जुहुषि । शवसानात् । शवो बलम् । तदिवाचरतोऽतिबलात् । शतमूतेः । शतं बहुनामैतत् । बहुय उतयो रक्षा यस्मिन् स शतमूतिः । तादृशादस्मादिन्द्रात् । यशस्तरं यशस्वितरं पुरुषं । न । घ नैव । विद्वा जानीमः । अतस्तमेवोद्दिश्य सोमं जुहुषीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठेन सोतुरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय । मरा पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन । सोतः । इन्द्राय । सोमम् । वीराय । शक्राय । मर । पिबत् । नर्याय ॥ २३ ॥

हे । सोतः अभिषेत्तराश्वर्यो । वीराय विक्रान्ताय । शक्राय शक्तियुक्ताय । नर्याय नृभ्यो हिताय । इन्द्राय । ज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण । स हि धाराप्रगाणां मध्ये ज्येष्ठः । तेन । सोमं । मर हर आहर । वीर्यं प्रापय । स केन्द्रः । पिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदिष्ठो अय्यिष्वश्वावन्तं जरितृभ्यः । वाजं स्तोतृभ्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदिष्ठः । अय्यिषु । अश्वऽवन्तम् । जरितृभ्यः । वाजम् । स्तोतृभ्यः । गोऽमन्तम् ॥ २४ ॥

यद्वा । मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्ताननु गृह्णातीति शेषः । अथवा । यस्य मधोनो धनवत इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽर्तिं शृण्वे । वाजदावा मधोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । एतानि । चकार । इन्द्रः । विश्वा । यः । अर्ति । शृण्वे । वाजदावा । मधोनाम् ॥ ३४ ॥

वृषः । इन्द्रः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि । यद्वा । पृथि-
व्यादीनि भूतजातानि । तानि चकार कृतवान् । यः इन्द्रः बलैरतिशयितः । शृण्वे^१ श्रूयते सर्वत्र
स्तुषते । अपि च स इन्द्रः मधोनां हविष्मतां यजमानानां वाजदावा वाजस्याश्रय दाता भवति ॥

प्रमर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रऽमर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् । यम् । अवति ।

इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रमर्ता प्रहर्ता प्रहरणशील इन्द्रः । रथं रंहणं । गव्यन्तं गा इच्छन्तं । यं स्तोतारम् । अपाकात्
अविपक्वप्रज्ञाच्छत्रोः । चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । विपक्वप्रज्ञादपि अवति रक्षति । स । हि । स
खलु स्तोता । इनः ईश्वरः सन् । वसु धनं । वोळ्हा साधुवाही भवति । वहेः साधुकारिणि कृत् ।
अतो ' न लोकाव्यय ' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ॥ २३ ॥

सर्निता विप्रो अर्वेद्विहन्ता वृत्रं नृभिः शूरः । सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सर्निता । विप्रः । अर्वेत् । ऽभिः । हन्ता । वृत्रम् । नृऽभिः । शूरः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रः मेधावी स इन्द्रः । अर्वेद्विः अश्वैर्वाहनमृतैः । सनिता गन्तव्यं संभक्ता । तथा । शूरः
शौचोपेतः सन् । नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः सार्धं । वृत्रम् आवरकमसुरं । हन्ता साधुघाती । अपि च
विधन्तं परिचरन्तं यजमानं^२ । सत्यः^३ साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः । अविता परिचरतो
यजमानस्य रक्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा । यो भूत्सोमैः सत्यमद्वा ॥ ३७ ॥

यजध्व । एनम् । प्रियऽमेधाः । इन्द्रम् । सत्राचा । मनसा । यः । भूत् । सोमैः । सत्यऽमद्वा ॥ ३७ ॥

हे प्रियमेधाः । प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम् ।
प्रियमेधाख्य ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे प्रियमेधाः । सत्राचा सहाज्जता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह
वर्तमानेन । मनसा चित्तेन । एनम् । इन्द्रं । यजध्व यजध्वम् । बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः । ' यजध्वैनम् ' ।
(पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्वर्णलोपः । यः इन्द्रः । सोमैः करणमृतैः^३ । सत्यमद्वा । भूत्
सत्यमदोऽवितथमदो भवति ॥

गायश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम् । कण्वासो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गायऽश्रवसम् । सत्पतिम् । श्रवः । ऽकामम् । पुरुत्मानम् । कण्वासः । गात । वाजिनम् ॥ ३८ ॥

१. ख-स-त-३-इ मृण्वे; घ-न-श-इति मृण्वे । २. स-त-न-श-यजमानः सत्सु । ३. ख-त-२-म-
कारणमृतैः ।

हे ऋष्यासः कण्वपुत्रा मेधातिथयः । पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनं च । हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः यूयं ऋष्याश्रवत्सं गातव्ययशसं सन्त्यति सतां पालयितारं श्रवस्कामम् । श्रवःस्वप्नेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम् । 'पुरुत्मानं' ब्रह्मात्मानं यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेष्वनन्तं सततं गच्छन्तं वाजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं गात गायनं स्तुष्वम् ॥

य ऋते चिद्रास्पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान् ।

ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः । ऋते । चित् । गाः । पदेभ्यः । दात् । सखा । नृभ्यः । शचीवान् ।

ये । अस्मिन् । कामम् । अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहतासु ऋषदेभ्यः गतानां गवां मार्गे संलग्नेभ्योऽन्वेषणसाधनभूतेभ्यः ऋते ऋषिभ्योऽपि विनापि ऋष्या मित्रभूतः शचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा यः इन्द्रः नृभ्यः नेतृभ्यः देवेभ्यः ऋष्याः पणिभिरपहता दात् पुनर्दत्तवान् । ये देवाः अस्मिन् इन्द्रे कामम् अभिलाषम् अश्रियन् असेवन्तं प्राप्नुवन् । तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः । तमिन्द्रं गातेति पूर्वेण सहैकवाक्यता ॥

इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेघ्यातिथिम् । मेघो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था । धीवन्तम् । अद्रिऽवः । काण्वम् । मेघ्यऽतिथिम् ।

मेघः । भूतः । अभि । यन् । अयः ॥ ४० ॥

इत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण धीवन्तं स्तुतिमन्तं काण्वं कण्वपुत्रं मेघ्यातिथिं यज्ञार्हातिथि-
मेतत्संज्ञमृषिं हे अद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र मेघो भूतः मेघरूपतां प्राप्तः अभि यन् अभिगच्छन् । य
इत्यनुवर्तते । तद्योगाच्च तिष्ठो निघाताभावः । यस्त्वम् अयः अगमयः तं त्वां स्तुम इत्यर्थः । 'मेधाति-
थेर्मेघ' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाज्ञायते—
'मेधातिथिं हि काण्वायमि मेघो भूत्वाजहार' (प. ब्रा. १. १) इति । तदभिप्रायेणेयं स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विमिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत् । अष्टा परः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्ष । विमिन्दो इति विमिन्दो । अस्मै । चत्वारि । अयुता । ददत् ।

अष्ट । परः । सहस्रा ॥ ४१ ॥

विमिन्दुनाम्नो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन दत्तेन प्रशंसति । हे
विमिन्दो राजन् ददत् दाता त्वम् अस्मै मष्टमृषये चत्वारि अयुता अयुतानि दशसहस्राणि
चत्वारिंशत्सहस्राणि शिक्ष अशिक्षः दत्तवानसि । परः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि सहस्रा
सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्ये पयोवृधा माकी रणस्य नृप्या । जनित्वनाय मामहे ॥ ४२ ॥

उत । सु । त्ये इति । पयःवृधा । माकी इति । रणस्य । नृप्या । जनिऽत्वनाय । मामहे ॥ ४२ ॥

१. ख-भ-पुरुत्मानं पुरुषात्मानं; ङ-श-त२-४-पुरुषात्मानं ब्रह्मात्मानं; त३-न-पुरुषात्मानं । २. ख-न-
भ-श- 'हि' मास्ति; त३-य.ब्रा.- ह ।

१उत अपि च १सु सुष्टु १त्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे १पयोवृधा पयस उदकस्य वर्धयिष्यौ १माकी निर्माय्यौ भूतजातस्य १रणस्य । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतुः १नप्या नप्यौ न पातयिष्यौ सर्वदानुग्रह-
ज्ञाने द्यावापृथिव्यौ १जनित्वनाथ पूर्वोक्तधनस्य जननाय प्रादुर्भावाय लाभाय १ममहे स्तुतवानस्मि ।
द्यावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

‘ पिबा सुतस्य ’ इति चतुर्विंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षम्^१ । अयुजो बृहत्प्यो
युजः सतोबृहत्प्यः एकविंशत्यनुष्टुप्चतुर्विंशतीत्रयोविंशत्यौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती । एताश्चतस्रः कुर्याणस्य^२
पुत्रस्य पाकस्थामनाम्नो राज्ञो^३ दानस्तुतिप्रतिपादिकाः । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा ऐन्दवः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘ पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागायं त्वनुष्टुप्गायत्र्यौ बृहती चान्त्याः कौर्याणस्य पाक-
स्थाम्नो दानस्तुतिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बाह्वतृचाशीतौ दानस्तुतीर्विनेदं सूक्तं सप्तम्यष्ट-
म्योश्चोद्धारः । तयैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धारति ’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्र्यते
हि—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—‘ उक्तो रथन्तरस्योभयं शृण्वच्च न इति बृहतः ’ (आश्व.
श्रौ. ७. ३) इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्ठं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथो द्रष्टव्यः । पञ्चमेऽ-
हनि प्रउगशब्दे ‘ पिबा सुतस्य ’ इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘ पिबा सुतस्य रसिनो देवंदेवं
वोऽवसे ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिनो बोधि सधमाद्यो वृधेऽस्मां अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोमतः ।

आपि । नः । बोधि । सधमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे इन्द्र १रसिनः रसवतः १गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य १नः
अस्मदीयस्य १सुतस्य अभिषुतस्य । ‘ क्रियाप्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
इदं सोमं १पिब । पीत्वा च १मत्स्व तृप्तो भव । अपि च १सधमाद्यः सह मादयितव्यः सहितै-
रस्माभिस्तर्पितव्यस्त्वम् १आपिः आपयिता बन्धुः सन् १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १बोधि
बुध्यस्व । १ते त्वदीयाः १धियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः १अस्मान् स्तोतृन् १अवन्तु रक्षन्तु ॥

भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा नः स्तरभिमातये ।

अस्माञ्चित्राभिरवतादुभिर्दिभिरा नः सुन्नेषु यामय ॥ २ ॥

भूयाम । ते । सुमतौ । वाजिनः । वयम् । मा । नः । स्तः । अभिमातये ।

अस्मान् । चित्राभिः । अवतात् । अभिर्दिभिः । आ । नः । सुन्नेषु । यामय ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ते तव १सुमतौ शोभनायां मतावनुग्रहबुद्धौ १वाजिनः हविष्मन्तः १वयं १भूयाम
वर्तमाना भवाम^४ । १अभिमातये । अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः । तस्मै तदर्थं १नः अस्मान् १मा
१स्तः मा हिंसाः । ‘ स्तृङ् हिंसावाम् ’ । माङि लुङि छान्दसञ्चेल्लुक् । अपि तु १अभिर्दिभिः अभ्येषणी-

याभिः प्रार्थनीयाभिः । चित्राभिः चायनीयाभिर्बहुविधाभिर्वा त्वर्दीयाभिरुतिभिः । अस्मान् । अयतान्
अव रक्ष । तथा । नः । अस्मान् । सुत्रेषु सुत्रेषु । आ । यामय आयतान् कुरु । सर्वदा सुग्विन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनुपत ॥ ३ ॥

इमाः । ॐ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकवर्णाः । शुचयः । विपः । चितः । अभि । स्तोमैः । अनुपत ॥ ३ ॥

हे । पुरुवसो बहुधनेन्द्र । मम मदीयाः । इमाः । गिरः शस्त्ररूपा वाचः । त्वा । त्वां । वर्धन्तु
वर्धयन्तु । तथा । पावकवर्णाः अग्निसमानतेजस्काः अत एव । शुचयः शुद्धाः । विपश्चितः विद्वांस उद्गा-
तारश्च । स्तोमैः स्तोत्रैर्बहिष्पवमानादिभिः । अभि । अनुपत त्वामभिषुवन्ति । 'नृ' स्तुतौ । कृयादिः ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सहः । स्कृतः । समुद्रः । इव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शवः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् इन्द्रः । सहस्रं सहस्रसंख्याकैः । ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः । सहस्कृतः
सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् । समुद्रइव उद-
धिरिव । पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य । सत्यः अवितथः । सः प्रसिद्धः
महिमा महत्त्वं । शवः बलं च । यज्ञेषु यागेषु । विप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोत्राणां
राज्ये स्तुतशस्त्रसंघे । गृणे स्तूयते ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्रमिहेवतातये ' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठयेऽहनि
निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः । सूयते हि—' इन्द्रमिहेवतातये इतीतरेषां पृष्ठय एवैकैकमन्वहम् '
(आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिहेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवतातये । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समीके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

देवतातये । देवैः स्तोत्रमिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिर्यङ्गः । तदर्थम् । इन्द्रमित्
देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे । प्रयति प्रगच्छत्युपक्रान्ते सति । इन्द्रं । हवामहे ।
तथा । समीके सन्ध्यागते संपूर्णे च यागे । वनिनः संभजमाना वयम् । इन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा ।
समीकमिति संप्रामनाम् । समीके संप्राम इन्द्रमाह्वयामहे । धनस्य । सातये लाभाय । इन्द्रम्
एवाह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छस्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो म॒हा रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॑ इन्द्रः सूर्य॑मरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ भुव॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सुवा॒नास॑ इन्द्रवः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । म॒हा । रोद॑सी इति । पप्रथ॒त् । शर्वः । इन्द्रः । सूर्य॑म् । अरोच॒यत् ।

इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॒नानि॑ । येमि॒रे । इन्द्रे॑ । सुवा॒नासः । इन्द्रवः ॥ ६ ॥

अयम् इन्द्रः शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य महिम्ना महत्त्वेन रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वभानुनावृतं सूर्यम् अयमेव इन्द्रः
अरोचयत् अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च इन्द्रे ह अस्मिन्नेन्द्रे
विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि येमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्ते
इत्यर्थः । तथा सुवानासः सूयमाना अभिषूयमाणाः इन्द्रवः सोमाश्च अस्मिन्नेव इन्द्रे
नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरपृष्ठस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः ।
सूच्यते हि- 'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि 'निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च- 'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (पे. आ. ५. २. २) इति ॥

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

समीचीनासः क्रमवः समस्वरन्नुद्रा गृणन्त पूर्यम् ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पूर्व॑पीतये । इन्द्र । स्तोमे॑भिः । आय॑वः ।

सम॑ऽईचीनासः । क्रम॑वः । सम॑ । अस्वर॑न् । रुद्राः । गृण॑न्त । पूर्य॑म् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र आचवः मनुष्याः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैस्त्वामभिषुवन्ति । किमर्थम् । पूर्व-
पीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव
सोमो हूयते । तथा समीचीनासः संगताः क्रमवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
क्रमुर्बिम्बा वाज इत्येते च समस्वरन् त्वामेव सम्यगस्तुवन् । 'स्तु शब्दोपतापयोः' । रुद्राः
रुद्रापुत्रा मरुतश्च पूर्यं पुरातनं बृद्धं त्वामेव गृणन्त अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधसमये 'प्रहर भगवो
जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो मदं सुतस्य विष्णावि ।

अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनु षुवन्ति पूर्वथा ॥ ८ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । ववृ॒धे । वृष्ण्य॑म् । शर्वः । मदं॑ । सुत॑स्य । विष्णा॑वि ।

अद्य॑ । तम् । अस्य॑ । महि॑मानम् । आय॑वः । अनु॑ । स्तुव॑न्ति । पूर्व॑था ॥ ८ ॥

अस्येत् अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं शवः बलं च इन्द्रः वावृधे वर्धयति ।
सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन विष्णावि कृत्स्नदेहस्य व्यापके मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य
बलं वर्धयतीत्यर्थः । अद्य अस्मिन् काले अस्य इन्द्रस्य तम् उक्तगुणं महिमानं महत्त्वम् आचवः

मनुष्याः ऽअनु ऽष्टुवन्ति । आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । ऽपूर्वथा । पूर्वशब्दादिवाच्ये 'प्रश्नपूर्व' इत्यादिना
याहप्रत्ययः । यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'तत्त्वा यामि' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'तत्त्वा
यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रिषानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चानुविधिकेऽहनि माध्यं-
दिनसवनेऽप्ययं प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः । सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि सुवीर्यमभि प्र वः सुगवसम्'
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽतत् ऽसुवीर्यं शोभनवीर्यं ऽस्वा त्वां ऽयामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । तथा
ऽतत् ऽब्रह्म परिवृढमब्जं ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि । ऽधने ऽहिते
अभीष्टे सति ऽयेन सुवीर्येण ऽयतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य ऽभृगवे
महर्षये प्रयच्छसि । यद्वा । कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः । तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि । तादर्थ्यं
चतुर्यी । ऽयेन च ब्रह्मणा ऽप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रसृष्टिम् ऽआविथ ररक्षिथ । तदुभयं
याचामीत्यन्वयः ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शर्वः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ १० ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शर्वः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समुद्रनशे । यम् । क्षोणीः । अनुचक्रदे ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽयेन आत्मीयेन^१ बलेन ऽसमुद्रम् अविं प्रति ऽमहीः महतीः ऽअपः उदकानि
ऽअसृजः व्यसृजः । महान् समुद्रो बावत्रिजलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः ।
ऽते त्वदीयं तत् ऽश्वः बलं ऽवृष्णि वर्षकम् । अभीष्टफलदमित्यर्थः । ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसः
ऽमहिमा न ऽसंनशे न सम्भगापनीयः^२ । परैरप्रधृत्य इत्यर्थः । नशेः कृत्यार्थं केनप्रत्ययः । ऽयं महिमानं
ऽक्षोणीः क्षोणी पृथिवी ऽअनुचक्रदे अनुगच्छति । क्रदिरत्र गत्यर्थः । यदधीना वर्तत इत्यर्थः ॥ ॥२६॥

शुग्धी न इन्द्र यत्त्वा रयिं यामि सुवीर्यम् ।

शुग्धि वाजाय प्रथमं सिषासते शुग्धि स्तोमाय पूर्य ॥ ११ ॥

शुग्धि । नः । इन्द्र । यत् । त्वा । रयिम् । यामि । सुवीर्यम् ।

शुग्धि । वाजाय । प्रथमम् । सिषासते । शुग्धि । स्तोमाय । पूर्य ॥ ११ ॥

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन । २. ख-सम्भगापनीयः; इ-त१-२-४-न-भ-सम्भगापनीयः; त३-
श-सम्भगापनीयः ।

हे षड्द्र षड्वीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 'यत् षड्वीर्यं धनं त्वां' ष्यामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । षनः अस्मभ्यं तद्धनं षशग्धि
 देहि । शक्तिरत्र दानार्थः । तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लृक् । 'हुसलभ्यः' इति हेर्धित्वम् ।
 तथा षसिषासते संभक्तुमिच्छते । सनतेः सनि 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनादिङभावे 'जन-
 मनस्वनाम्' इत्यात्वम् । षवाजाय । वाज इत्यन्ननाम । तेन च तद्वाङ्मयते । हविष्मते यज-
 मानाय षप्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव षशग्धि धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी । कर्मभिस्त्वां
 संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्नं शग्धि देहि । पश्चात् षस्तोमाय स्तोत्रे हे षपूर्व्यं
 पूर्वस्मिन् काले भव चिरन्तनेन्द्र षशग्धि देहि । स्तौतेः कर्तरि 'अर्तिस्तु' इत्यादिना मन्त्रप्रत्ययः ॥

अग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ धियं इन्द्र सिर्षासतः ।

अग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

अग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः । इन्द्र । सिर्षासतः ।

अग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वः ऽनरम् ॥ १२ ॥

हे षड्द्र षधियः कर्माणि स्तोत्राणि वा षसिषासतः संभक्तवतः षनः अस्माकं संबन्धिनः
 षअस्य यजमानस्य तद्धनं षशग्धि प्रदेहि यद्ध येन खलु धनेन षपौरम् । पुरुनाम राजा । तस्य
 पुत्रम् षआविथ ररक्षिथ । अपि च हे षड्द्र रुशमं षश्यावकं षकृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् षयथा
 येन प्रकारेण षप्रावः प्रारक्षः तथा षस्वर्णं सर्वस्य हविषो भेदारं प्रापयितारम् । यद्वा । स्वः स्वर्गं प्रति
 नेतव्यमिमं यजमानं षशग्धि शक्ते कुरु । घनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्ते भवति तथा
 कुर्वित्यर्थः । इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादिवेनाष्टमिकनिवाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माव्यं दिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'कन्नव्यः' इति कद्वत्प्रगाथः । सूत्रितं च—
 'कन्नव्यो अतसीनां कद्वं न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु
 द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिन्मध्ये तस्यैवायं प्रगाथः । सूच्यते हि—'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽ-
 हरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यैः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गुणन्त आनशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यैः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यैः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गुणन्तः । आनशुः ॥ १३ ॥

अतसीनाम् अतन्तीनां सततगामिनीनां स्तुतीनां षतुरः प्रेरयिता षमर्त्यैः मरणधर्मा षनव्यः
 अभिनव इदानीन्तनः षकत् को नाम स्तोता षगृणीत इन्द्रं स्तुयात् । अल्पप्रज्ञैरिदानीन्तनैरिन्द्रः स्तोतुं
 न शक्यत इत्यर्थः । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'प्रादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । षनु पुरा पूर्व-
 स्मिन्नपि काले विद्यमानाः षस्वः सर्वे षगुणन्तः स्तोतारः । यद्वा । स्वः सुधुरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गुणन्तः
 स्तुवन्तो जनाः । षइन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम् । षअस्य इन्द्रस्य षमहि-
 मानं महत्त्वं नहि षआनशुः न खलु प्राप्तुवन् । अश्रोतेर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः'
 इत्यभ्यासस्यावम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

कदु स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवं मधवभिन्द्र मुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवं । मधुवन् । इन्द्र । मुन्वतः । कत् । ऊँ इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१स्तुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः ^२कदु के खलु जनाः ^३देवता । ‘देवताल्’ इति स्वार्थिक-
स्तत्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रथमा । देवे^४ त्वामुद्दिश्य^५ ऋतयन्त ऋतं यज्ञमैच्छन् । त्वदायथागेच्छापि
दुर्लभा दूरे त्वधागकथा । ऋषिः द्रष्टा विप्रः मेधावी ऋकः स्तोता ओहते वहति । त्वां स्तुताः
प्रापयति । न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे मधवन् धनवन् इन्द्र
अनुग्रहीता त्वर्थवागन्तव्यम् । स त्वं कदा कस्मिन् काले मुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यज्ञमानस्य
हवम् आह्वानं प्रति आ गमः आगच्छः । कदु कदा च कस्मिन् काले स्तुवतः केवलं स्तोत्रं
कुर्वतो यज्ञमानस्य हवमाह्वानमा^६ गमः अभ्यगच्छः^७ । मुन्वतः स्तुवतः इत्युभयत्र ‘शतुरनुमः’^८
इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । गमेर्लुङि लुङिवात् च्लेरङादेशः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ‘उदु त्ये’ इति प्रगाथोऽनुरूपान्तरं^९ शंसनीयः ।
सूत्रितं च—‘उदु त्ये मधुमत्तमा इन्द्रः पूर्वित्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिके
माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘उदु त्ये मधुमत्तमा-
स्वमिन्द्र प्रतृतिषु’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरः स्तोमांस ईरते ।

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।

सत्राजितः । धनसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजयन्तः । रथाऽइव ॥ १५ ॥

व्ये ते प्रसिद्धाः मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः गिरः अग्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः स्तोमांसः
प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च उत् ^१ईरते । हे इन्द्र त्वामुद्दिश्य उन्नच्छन्ति । ऊर्ध्वं
प्रसरन्ति । ‘ईर गतौ’ । आदादिकः^२ । तत्र दृष्टान्तः । सत्राजितः सदैव^३ शत्रून् जयन्तः अत एव
धनसाः धनानि संभजन्तः । ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘जनसन्तनक्रमगमो विद्’ । ‘विद्वनोरनुना-
सिकस्यात्’ इत्यात्वम् । अक्षितोतयः । अक्षिताः क्षयरहिता ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः । क्षियो
भावे निष्ठा । ‘निष्ठायामण्यदर्थे’ इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव ‘क्षियो दीर्घात्’ इति
निष्ठान्त्वाभावश्च । वाजयन्तः वाजमन्त्रमिच्छन्तः । क्वचि ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इति त्वदीर्घयोः
प्रतिषेधः । एवंगुणविशिष्टाः रथाइव । ते यथा विविधमितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्गुदीरत इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

कणाइव भृगवः सूर्याइव विश्वमिद्रीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोभेभिर्मिहयन्त आयवः प्रियमैधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

१. ख-न-भ-देवतासु^१ । २. झ-‘माह्वानं’ प्रत्या । ३. ख-प्रत्यागच्छः; श-अत्यगच्छः ।
४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपान्तरं । ५. ख-स-न-भ-श-अदादिकः । ६. ख-त-३-न-भ-सदैव ।

कण्वाऽइव । भृगवः । सूर्याऽइव । विश्वम् । इत् । धीनम् । आनशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमैभिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

कण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः ॥ भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः ॥ धीनम् आभ्यान् ॥ विश्वमित् व्यासं तमेवेन्द्रम् ॥ आनशुः व्यापुः । ॥ सूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्भाप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च ॥ प्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा ॥ आयवः मनुष्यास्तमेव ॥ इन्द्रं ॥ मह्यन्तः पूजयन्तः ॥ स्तोमैभिः स्तोत्रैः ॥ अस्वरन् अस्तुवन् । ' स्तु शब्दोपतापयोः ' । औवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम् हरीं इन्द्र परावर्तः ।

अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतये उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्वा । हि । वृत्रहन्तम् । हरी इति । इन्द्र । परावर्तः ।

अर्वाचीनः । मघवन् । सोमपीतये । उग्रः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे ॥ वृत्रहन्तम् । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तम् । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । ' अनो नृत् ' इति तमपो नृत् । हे तादृश इन्द्र ॥ हरी त्वदीयावधौ ॥ युक्ष्वा । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे ॥ मघवन् धनवन् ॥ उग्रः उदूर्णस्त्वं ॥ सोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ॥ अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः ॥ ऋष्वेभिः ऋष्वैः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सार्धं ॥ परावतः । दूरनामैतत् । दूरे वर्तमानाद्युलोकात् ॥ आ ॥ गहि आगच्छ । गमेलोऽटः सेहिः । छान्दसः शपो लृक् । ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य ' असिद्धवद्वा भात् ' इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रांसो मेधसातये ।

स त्वं नो मघवन्निन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रांसः । मेधसातये ।

सः । त्वम् । नः । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

॥ कारवः कर्मणां कर्तारः ॥ विप्रांसः मेधाविनः ॥ इमे ॥ हि इमे खलु यजमानाः ॥ धिया स्तुत्या हे इन्द्र ॥ ते त्वां ॥ वावशुः पुनस्तुवन् । ' वाश्व शब्दे ' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्रूपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । ' वश्व कान्तौ ' । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि ' सिजन्म्यस्त ' इति श्रेजुस् । बाहु-ल्लङोऽइभावः । लिटि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । किमर्थम् । ॥ मेधसातये मेधस्य आगत्य संभजनार्थम् । सनतेः क्तिनि ' जनसनखनाम् ' इत्यात्वम् । दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे ॥ मघवन् धनवन् ॥ गिर्वणः गीर्भिर्वननीय ॥ नः अस्माकं ॥ हवम् स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं ॥ शृणुधि शृणु । बुध्यस्व । ॥ वेनो ॥ न । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जातामिलापः पुरुषः कामयितव्यमैकादयेण शृणोति तद्वत् । ' शृणुषुपृक्कृभ्यः ' इति हेर्धित्वम् । ' अन्येषामपि ' इति साहित्यिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं घनुभ्यो अस्फुरः ।

निरिन्द्रस्य मृगयस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगयस्य । मायिनः । निः । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे १इन्द्र २वृत्रम् आवरकमसुरं ३बृहतीभ्यः महद्भयः । लिङ्गव्यत्ययः । ४धनुभ्यः धनुर्भ्यः कोद-
ण्डेभ्यः । छान्दसो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुर्भिर्हेतुभिः ५निः ६अस्फुरः । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वान्ति गच्छन्तीति धनव
आपः । महतीभ्योऽद्भयः । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृशीनामपां लाभार्थं निरवधीः । अपि च ७मायिनः
मायाविनः ८अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य ९मृगयस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी ।
इमावप्यसुरौ १०निः अस्फुरः निःशेषेणावधीः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' इति
मन्थर्यायो विनिः । तथा ११पर्वतस्य बलनाम्नासुरेण १२गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीः
१३गाः बलेनापहृताः १४निः १५आजः निरगमयः । 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥

निरग्र्यो रुरुचुर्निरु मूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहि कृपे तर्दिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्रयः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । मूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृपे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे १इन्द्र २महाम् महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् ३अहिम् आहननशीलं वृत्रं यदा त्वम्
४अन्तरिक्षात् आकाशात् ५निः ६अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । ७तत् तदानीं ८पौंस्यं
वृत्रहननहेतुभूतं ९बलं १०कृपे कृपे पुरस्कृते । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ११अग्रयः च त्रिस्थान-
गताः १२निः १३रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । १४सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । १५इन्द्रियः
इन्द्रेण सेव्यः १६रसः रसान्मकोऽमृतमयः १७सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अश्यादयः सर्वे पूर्वं
वृत्रेणावृतवाग्निष्पन्नाः सन्त इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशिषतेत्यर्थः ॥ २० ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्ठम्पैव दिवि धार्वमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दृः । इन्द्रः । मरुतः । पाकऽस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्ठम् । उपऽइव । दिवि । धार्वमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्जकेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नो राज्ञो दानं लब्ध्वा^१ मेध्यातिथिस्तदीयं
दानं स्वीति । २यं बाह्यं धनसंघं ३मे मह्यम् ४इन्द्रः ५मरुतः च ६दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमूहं
७कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिसुख्येन कृतं दानं हस्त्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः
कौरयाणः । ८पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलम् । परिपक्वबलः । एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् ।
ददातेर्लुङि 'गातिस्व' इति सिचो लुक् । अइभावश्छान्दसः । कीदृशं धनसंघम् । ९विश्वेषां
सर्वेषां जनानां मध्ये १०त्मना आत्मना स्वत एव ११शोभिष्ठम् अतिशयेन शोभावन्तम् । 'मन्त्रेष्वालयादेः'
इत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् । 'विन्मतोर्लुङ्' । 'बस्य' इति लोपः ।

१. ख-घ-ज्ञ-न-न-भ-श-बलनाप्रा । २. ब-त-३-वृत्रहननाय हेतुभूतं । ३. ख-ज्ञ-न-भ-श-लब्धा ।

अतिशयेन शोभावश्चे दृष्टान्तः । 'दिवि आकाशे उपेव धावमानं प्रभाभिरुपेतं शीघ्रगामिनं सूर्यमिव । शोभावत्तममित्यर्थः ॥

रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यग्राम् । अदाद्रायो विबोधनम् ॥ २२ ॥

रोहितम् । मे । पाकऽस्थामा । सुऽधुरम् । कक्ष्यऽग्राम् । अदात् । रायः । विऽबोधनम् ॥ २२ ॥

पाकस्थामा राजा 'रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा 'मे मह्यम् 'अदात् दत्तवान् । कीदृशम् । 'सुधुरं शोभनधुरं शोभनवह्नप्रदेशम् । 'क्क्ष्यग्राम्' (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकारः समासान्तः । 'ऋवादयश्च' इति बहुव्रीहवृत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'कक्ष्यग्राम् । कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः' बध्यमाना रज्जुः । तस्याः प्रतारं पूरयितारम् । पीवरमित्यर्थः । 'प्रा पूरणे' । 'रायः धनस्य 'विबोधनं विशेषेण बोधकम्' । बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

यस्मा अन्ये दश प्रति धुरं वहन्ति वह्नयः । अस्तं वयो न तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति । वह्नयः । अस्तम् । वयः । न । तुग्र्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते । 'यस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्याश्वस्य वृषभस्य वा 'धुरं वोढव्यं युगधुरम् 'अन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः 'वह्नयः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः सन्तो मां वोढुं 'वहन्ति विभ्रति । बहुनामेकत्रवहने दृष्टान्तः । 'अस्तम् । अस्यते क्षिप्यते तस्मिन् पदार्थजातमित्यस्तं गृहम् । प्रति 'वयो 'न गन्तारोऽश्वा यथा 'तुग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युं समुद्रतीरादवहन् तद्वत् । तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामृच्यन्वयः । भुज्योर्वहनं च 'नासत्या भुज्युमूहयुः' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी । यं रथमन्ये दशसंख्याका वह्नवो वोढारोऽश्वा धुरं वह्नप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥

आत्मा पितुस्तनूवांस ओजोदा अभ्यञ्जनम् ।

तुरीयमिन्द्रोहितस्य पाकस्थामानं भोजं दातारमब्रवम् ॥ २४ ॥

आत्मा । पितुः । तनूः । वांसः । ओजःऽदाः । अभिऽअञ्जनम् ।

तुरीयम् । इत् । रोहितस्य । पाकऽस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥

अथ पाकस्थामा 'आत्मा स्वयं 'पितुः जनकस्य 'तनूः तनयः । पिता यथा सन्मार्गवर्तितया प्रज्ञस्त एवमथमपीत्यर्थः । तथा 'वासः वासयिता निवासयिता । वासयतेरौणादिकोऽसुन् । 'अभ्यञ्जनम् अभिष्वङ्कं यथा भवति तथा 'ओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा । यद्वा । आत्मा सततगामी । पितुरित्यञ्जनात् । व्याप्तमश्वं येन दत्तम् । तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं वृत्तौलादिकं च येन दत्तम् । यश्चोजोदा बलस्य दाता । तं 'पाकस्थामानं 'तुरीयं स्वकीयप्रपितामहापेक्षया चतुर्थं यद्वा तुरीयं शत्रूणां त्वर्कं हिंसितारं 'भोजं शत्रूणां भोजयितारं 'रोहितस्य लोहितवर्णस्य पूर्वोक्तस्थामास्य 'दातारम् पूर्वगुणक पाकस्थामानम् 'अब्रवम् । उक्तेन प्रकारेणास्तौषम् । 'इत् इति पूरकः ॥ २५ ॥

'यदिन्द्र' इत्येकविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेराधम् । 'वृक्षाश्विन्मे' इत्येषा पुराणिङ् शिष्टास्वपुत्रो वृहत्पुत्रो युजः सतोवृहत्पुत्रः । 'स्यूरं राधः' इत्यादिभिस्तिस्मिभिः कुरुक्षेत्राण्यस्त्वयमानवासास्तदेवताकाः । तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

१. स-पार्थवोः । २. त३-अवबोधकः, स-बाधकं ।

शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र सैका देवानिधिसृचोऽन्यः पुरउणिगन्तः कुरुङ्गस्य दान-
स्तुनिस्तपूर्वाश्रतम्बः पौण्यो वा’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हन्तृचार्शनावाद्याश्चतुर्दशचः
शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके—‘यदिन्द्र प्रागपागुदगिनि चतुर्दश’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूच्यते हि—
‘यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

सिमा पुरु नृषूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृभिः ।

सिम । पुरु । नृसूतः । असि । आनवे । असि । प्रऽशर्ध । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः । सप्तम्यन्ताद्विच्छन्दाद्विहितस्यास्तातेः
‘अञ्जेल्कु’ (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा उदक्
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ‘न्यधी च’ इति नेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उदात्तस्वरितयोर्धणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः नृभिः स्तोतृ-
भित्सर्वं ह्यसे स्वस्वकार्याय आह्वयसे हे सिम श्रेष्ठेन्द्र । ‘सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते’ इति वाजस-
नेयकम् । यद्यप्येवं बहुमिराह्वयसे तथापि आनवे । अनुनाम राजा । तस्य पुत्रे राजपौ । पुरु
बहुलं नृपूतः नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितः असि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेर-
यन्तीत्यर्थः । ‘पृ प्रेरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृताया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपि च हे प्रशर्ध प्रकर्षेण शार्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतत्संज्ञे च राजनि नृपूतः असि नृभिः
प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।

कण्वासस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।

कण्वासः । त्वा । ब्रह्मभिः । स्तोमवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

यद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माद्यसि तथापि
स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृद्धैर्मन्त्रैर्ह-
विभिर्वा हे इन्द्र त्वाम् वा यच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा । द्वितीयाधे तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि
हवींश्चाभिसुक्तेन प्रयच्छन्ति ददति । ‘दाण् दाने’ । ‘पाप्रा’ इत्यादिना यच्छादेशः । अतस्त्वम्
वा गहि क्षीप्रमागच्छ । गमेर्लोपि छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘यथा’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—
‘यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृप्यन्तेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तृयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

यया । गौरः । अपा । कृतम् । तृष्यन् । एति । अवे । इरिणम् ।

आऽपिन्वे । नः । प्रऽपित्वे । तृयम् । आ । गहि । कण्वेयु । सु । सचा । पिब ॥ ३ ॥

१ गौरः गौरमृगः २ तृष्यन् पिपासन् ३ अपा अद्भिरुदकैः । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ४ कृतं संपूर्णं कृतम् ५ इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं ६ यथा येन प्रकारेण ७ अव एति अवगच्छति । अवशब्दोऽभिशब्दस्यार्थः । अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा ८ आपित्वे बन्धुत्वे ९ प्रपित्वे प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं १० नः अस्मान् ११ तृयम् । क्षिप्रनामैतत् । शीघ्रम् १२ आ १३ गहि आगच्छ । आगत्य च १४ कण्वेयु कण्वपुत्रेष्वस्मासु १५ सचा सहैकयत्नेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं १६ सु सुष्ठु १७ पिब ॥

मन्दन्तु त्वा मधवन्निन्द्रेन्दवो राधोदेयाय सुन्वते ।

आमुष्या सोममपिबश्चम् सुतं ज्येष्ठं तदधिषे सहः ॥ ४ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मधवन् । इन्द्र । इन्दवः । राधः देयाय । सुन्वते ।

आऽमुष्य । सोमम् । अपिबः । चम् इति । सुतम् । ज्येष्ठम् । तत् । दधिषे । सहः ॥ ४ ॥

हे १ मधवन् धनवन् २ इन्द्र ३ इन्दवः क्लेदनाः सोमास्त्वां ४ मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । मदे-
व्यत्ययेनै परस्मैपदम् । किमर्थम् । ५ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ६ राधोदेयाय राधसो
धनस्य दानार्थम् । ददातेः 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'इद्यति' इतीकारः । 'यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तत्वे ७ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'शतुरनुमः' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपि
च त्वं ८ सोमम् ९ आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहृत्य १० अपिबः पीतवानसि । 'स यज्ञ-
वेज्ञसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः । कीदृशं सोमम् । ११ चम्
चन्वोरधिषवणफलकयोः १२ सुतम् अभिषुतम् । यद्वा चमूभ्यां चमसाभ्यां होतुमैत्रावरुणस्य च
संबन्धिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम् । यस्मादेवं १३ तत् तस्मात् कारणात् १४ ज्येष्ठं
प्रजास्यतमं वृद्धतमं वा १५ सहः बलं १६ दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि । अतो मदीया अपि सोमास्त्वां
मादयन्त्विति प्राच्यन्ते ॥

प्र चक्रे सहसा सहो बभञ्ज मन्युमोजसा ।

विश्वे त इन्द्र पृतनायवो यहो नि वृक्षा इव येमिरे ॥ ५ ॥

प्र । चक्रे । सहसा । सहः । बभञ्ज । मन्युम् । ओजसा ।

विश्वे । ते । इन्द्र । पृतनाऽयवः । यहो इति । नि । वृक्षाऽइव । येमिरे ॥ ५ ॥

स इन्द्रः १ सहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा २ सहः शत्रूणामभिभवनं ३ प्र चक्रे प्रकर्षेण
कृतवान् । तथा ४ ओजसा बलेन ५ मन्युं परकीयं क्रोधं ६ बभञ्ज भग्नवान् । उत्तरोऽर्धं चैः प्रत्यक्षकृतः ।
हे ७ यहो । महिमायैतत् । हे महन् ८ इन्द्र ९ विश्वे सर्वे १० पृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः ११ ते त्वया
१२ वृक्षा इव महीरुहा इव १३ नि येमिरे नियता आसन् । यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निर्व्यापारा
अभूवन्निर्धनः ॥ ३० ॥

सहस्रेणैव सचते यवीयुधा यस्त आनल्लपस्तुतिम् ।

पुत्रं प्रावर्गं कृणुते सुवीर्यं दाभ्रोति नमउक्तिभिः ॥ ६ ॥

महत्त्वेणऽइव । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनट् । उपऽस्तुतिम् ।
पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्ये । दाश्नोति । नमऽउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृते तव उपस्तुति स्तोत्रं वयः पुरुषः 'आनट् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अश्नोते-
लंछि व्यत्ययेन परस्मैपदम्' । - - - 'सचते समवैति । 'पच समवाये' । 'सहस्रेणेव यथा सहस्र-
संख्येन बलेन तथेत्यर्थः । यश्च यजमानः 'नमऽउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः सार्धं 'दाश्नोति
हवींषि तुभ्यं ददाति । 'दाश् दाने' । स यजमानः 'सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्ते संप्राप्ते 'प्रावर्ग
प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं 'पुत्रं 'कृणुते करोति उत्पादयति । त्वत्प्रसादाद्बलभूत इत्यर्थः । प्रपूर्वा-
द्वृत्तेः 'कृत्ययुटो बहुलम्' इति कर्तरि घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' (पा. सू. ६. ३. १२२)
इति दीर्घः । धायादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयाथे
सप्तमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुवीर्यौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भेम मा श्रमिष्मोऽग्रस्य सख्ये तव ।

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भेम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।

महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र उग्रस्य उदूणबलस्य तव सख्ये सखित्वे सति वयं 'मा' 'भेम' 'मा भेम' ।
कृतश्चिदपि शत्रोर्भीता मा भूम । 'मा' 'श्रमिष्म' श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम । 'वृष्णः कामानां
वर्षितुः' वृते तव संबन्धि 'महत् प्रभूतं' 'कृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म' 'अभिचक्ष्यम्' अभितः ख्याप-
नीयं स्तोत्रम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत्
कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । 'तुर्वशम्' एतत्संज्ञं राजर्षिं 'यदुम्' एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन
जीवन्तौ 'पश्येम' दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत
इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति । ७-३-१२-८

मध्वा संपृक्ताः सार्वेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । ववसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।

मध्वा । समुऽपृक्ताः । सार्वेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

'वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः' 'सव्यां दक्षिणेतरां' 'स्फिग्यं' कटिप्रदेशम् 'अनु । तृतीयाथेऽनोः
कर्मप्रवचनीयात्वम् । सव्यया स्फिग्वा शरीरैकदेशेनैव 'ववसे' वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति ।
स्वयं कृष्णं जगदीश्वरं वर्तत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्यथा स्फिग्वा क्षामवस्थाः'
(क. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च 'दानः अवलम्बयिता । 'दाव' अवलम्बने । 'पचाद्यच्' ।
स च 'अस्य' इममिन्द्रं 'न' 'रोषति' न हिनस्ति । 'रिषे' रूपे 'हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः
कश्चिदपि नालीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्तेन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति ।
सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्धः प्रत्यक्षकृतः । 'सार्वेण । सरथा मधुमक्षिका ।

तत्संबन्धिना ऽमध्वा मधुना । लुसोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना अथणद्रव्येण ऽसंपृक्ताः संस्पृष्टाः संस्कृताः ऽधेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमाः । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । 'धेद् पाने' । 'धेट इच्च' इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे इन्द्र ऽतृपं क्षिप्रम् ऽएहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च ऽद्रव । सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते^१ तं देशं शीघ्रं गच्छ । 'द्रु गतौ' इति धातुः । 'ब्रचोऽतस्तिङः' इति साहित्यिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वर्युणा दत्तं सोमं ऽपिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इद्रोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।

श्वात्रभाजा वर्यसा सचते सदा चन्द्रो याति सुभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।

श्वात्रभाजा । वर्यसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सुभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽसखा मित्रभूतः पुरुषोऽभ्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छद्दः प्रत्येक-मभिसंबध्यते । अश्वी इत् बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति । न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । रथी रथवानेव स भवति । सुरूप इत् शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । गोमाँ इत् बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति । न कदाचिदेतैर्वियुज्यते इत्यर्थः । अपि च ऽश्वात्रभाजा । 'श्वात्रम्' इति धननाम । आशु अतनीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं संभजता इन्द्रधनसंयुक्तेन ऽवर्यसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन स सर्वदा ऽसचते समवैति । संगच्छते । 'षच समवाये' । अत एव ऽचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् ऽसमां जनसंसदम् ऽउप ऽयाति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि पिबा सोमं वशाँ अनु ।

निमेघमानो मधवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवऽपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशान् । अनु ।

निऽमेघमानः । मधऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽऋश्यो ऽन ऋश्याख्यो मृग इव ऽतृष्यन् पिपासंस्तवम् ऽअवपानम् अवनीतं ग्रहचम-सादिषु पात्रेष्वानीतं पातव्यं सोमम् ऽआ गहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं ऽसोमं ऽवशाँ ऽअनु अनुकामं यथाकामं ऽपिब । यावता पीतेन पर्याप्तिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अत एव सोमपानात् प्राप्तबलसत्वं ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसं ऽनिमेघमानः न्यव्यवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् हे ऽमधवन् इन्द्र ऽओजिष्ठम् ओजस्वितमसुद्रुणतमं ऽसहः बलं ऽदधिषे धारयसि । ओजस्वि-त्वदादिष्टनि 'विन्मतो लुक्' इति विनो लुक् । 'टेः' इति टिलोपः ॥ ३१ ॥

अर्ध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अर्ध्वर्यो इति । द्रवय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।

उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रहा ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यो अध्वरस्य नेतः ऽत्वं ऽसोमं ऽद्रावय । उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभियुष्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् । ऽइन्द्रः ऽपिपासति इमं सोमं पातु-
मिच्छति । त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह । ऽवृषणा वर्षितारौ युवानौ वा ऽहरी अर्धौ ऽनूनम् अध
ऽयुयुजे । उपगम्य सारथिर्योजितवान् रथे । ऽवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ऽच ऽआ ऽजगाम आगतवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनो यत्रा सोमस्य तृप्सि ।

इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

स्वयम् । चित् । सः । मन्यते । दाशुरिः । जनः । यत्र । सोमस्य । तृप्सि ।

इदम् । ते । अन्नम् । युज्यम् । समुक्षितम् । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

ऽदाशुरिः दाश्वान् । दाश्वतैरौणादिक उरिन् । हविषां दाता ऽसः यजमानलक्षणे ऽजनः ऽस्वयं
ऽचित् स्वयमेव आत्मनैव ऽमन्यते सर्वं जानाति । परायत्तप्रज्ञो न भवतीत्यर्थः । ऽयत्र यस्मिन्
जने ऽसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं ऽतृप्सि तृप्सि । ‘तृप् तृप् तृप्तौ’ । तौदादिकः । ‘शे तृप्ता-
दीनाम्’ (पा. सू. ७. १. ५९.१) इति नुम् । ऽते त्वदीयं ऽयुज्यं योग्यम् ऽइदम् अस्मदीयं
सोमलक्षणम् ऽअन्नं ऽसमुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वसिक्तम् । ‘उक्ष संचने’ । कर्मणि निष्ठा । ‘गति-
रनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्तं तादृशं सोमम् ऽपृहि अभिगच्छ । ऽप्र ऽद्रव शीघ्रं
प्राप्नुहि । तदनन्तरं ऽपिब पानं कुरु ॥

रथेष्टायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन ।

अधि ब्रध्नस्याद्रयो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन ।

अधि । ब्रध्नस्य । अद्रयः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

ऽरथेष्टाय । रथे तिष्ठतीति रथेष्टः । ‘सुपि स्थः’ इति कप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’
इति सप्तम्या अलुक् । एवंलक्षणाया ऽइन्द्राय हे ऽअध्वर्यवः ऽसोमं ऽसोतन अभियुनुत । ‘षुब्
अभिषवे’ । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तनबादेशः । ऽब्रध्नस्य ब्रध्नस्य मूलस्याभिषवार्यं कर्मणि
स्थापितस्योषरात्यस्य विस्तृतस्याद्मनः ऽअधि उपरि ऽअद्रयः अन्ये प्रावाणश्चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः
ऽदाश्वध्वरं दाक्षोदांतुर्यजमानस्य अध्वरो यागो येन निष्पद्यते तादृशं सोमं ऽसुन्वन्तः ऋत्विजिरपेक्षं
स्वयमेवाभियुज्यन्तः ऽवि ऽचक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते । सोमाभिषवेऽतिशयेनानुकूला वर्तन्त इत्यर्थः ।
अथवाद्रयस्तैरिभिर्हे अध्वर्यवः सोममभियुनुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमपसु वक्षतः ।

अर्वाश्च त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् । अपऽसु । वक्षतः ।

अर्वाश्चम् । त्वा । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ॥ १४ ॥

‘वृध्नम् अन्तरिक्षं वावाता’ संभक्तवन्तौ । वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विवचनमिदं भाव आत्वं धातुस्वरश्च । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति सांहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा । वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ । ‘वा गतिगन्धनयोः’ । अस्माद्यङ्लुगन्तात् कर्तरि निष्ठा । ‘वृषणा वृषणौ सेक्तारौ’ ‘हरी हरण-शीलावधौ उक्तगुणौ’ सन्तौ ‘अपसु अस्मदीयेषु कर्मसु । अपश्चाद्दः सकारान्तः कर्मवचनः । ‘पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः’ (पा. म. ६. ३. १०९. ६) इतीह सकारो लुप्यते । तत्रेमम् ‘इन्द्रम्’ उप वक्षतः उपवहतामुपानयताम् । वहतेर्लेङ्यङागमः । ‘सिब्वद्गुलम्’ इति सिप् । अपि च ‘अध्वरश्रियः अध्वरं सेवमानाः’ ‘सप्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः’ ‘सवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम्’ ‘अर्वाञ्चम् अभिमुखम्’ उप ‘वहन्तु उपगमयन्तु ।’ इत् इति पूरकः ॥

प्र पुषणं वृणीमहे युज्याय पुरुवसुम् ।

स शक्र शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजै राये विमोचन ॥ १५ ॥

प्र । पुषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुवसुम् ।

सः । शक्र । शिक्ष । पुरुहूत । नः । धिया । तुजै । राये । विमोचन ॥ १५ ॥

इदमावाप्तु चतसृषु पूष्ण इन्द्रस्य च लिङ्सन्नावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते । ‘पुरुवसुं बहुधनं’ ‘पूषणं पोषकमिन्द्रं यदेतत्संज्ञं देवं’ ‘प्र’ ‘वृणीमहे’ प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थम् । ‘युज्याय । युक्त इति युक् सखा । तस्य भावाय । सखित्वायेत्यर्थः । हे ‘शक्र शक्त’ ‘पुरुहूत बहुभिराहूत हे’ ‘विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्रं पूषन् वा’ ‘सः त्वं’ ‘नः अस्मान्’ ‘धिया आत्मीयया बुद्ध्या’ ‘शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । किमर्थम् । ‘राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं’ ‘तुजै शत्रून्तो-जयितुं हिंसितुम् । ‘तुज हिंसायाम्’ । अस्मात् कृत्यार्थं केन्द्रत्ययः । यद्वा । राये इति ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । जातावेकवचनम् । रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सञ्जोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि । शिक्षतिदानकर्मा । ‘ऊडिदम्’ इति रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ ॥ ३२ ॥

सं नः शिशीहि भुरिजौरिव क्षुरं रास्व रायो विमोचन ।

त्वे तन्नः सुवेदमुस्त्रियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिशीहि । भुरिजौऽइव । क्षुरम् । रास्व । रायः । विमोचन ।

त्वे इति । तत् । नः । सुवेदम् । उस्त्रियम् । वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन् वा ‘नः अस्मान्’ ‘सं’ ‘शिशीहि सम्यक् निश्य’ तीक्ष्णबुद्धीन् कुरु । ‘भुरि-जौरिव । बाहुनामैतत् । नापितस्य बाह्वोरिव’ स्थितं ‘क्षुरम् इव । अपि च हे ‘विमोचन पापा-द्विमोचन पापाद्विमोचयितः’ ‘रायः धनानि’ ‘रास्व अस्मभ्यं देहि । ‘रा दाने’ । तत् कस्य हेतोः । ‘त्वे त्वयि खलु’ ‘उस्त्रियम् । उस्त्रा गावः । तत्संबद्धं’ ‘तत्’ ‘वसु निवासकं धनं’ ‘नः अस्माकं’ ‘सुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु । ‘यं धनसमूहं’ ‘मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति’ ‘त्वं’ ‘हिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वर्थात्यन्तयः । यत एवं तस्मात् रास्व इति योज्यम् ॥

वेमि त्वा पूषन्नुजसे वेमि स्तोतव आघृणे ।

न तस्य वेम्यरणं हि तदसौ स्तुपे पुज्याय सान्ने ॥ १७ ॥

१. ख-भ-ववाता । २. न-श-उत्कलक्षणी । ३. ख-भ-शिर्यः, श-तिर्यः । ४. झ-बाहोः ।

वेमि । त्वा । पुषन् । ऋजसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वमो इति । स्तुपे । पज्जाय । साञ्जे ॥ १७ ॥

हे 'पूषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञ' वा' देव 'त्वा त्वाम्' 'ऋजसे प्रमाधयितुं' 'वेमि कामये ।
'आघृणे आगतदीप्ते' 'स्तोतवे त्वां स्तोतुं' 'वेमि कामये । यत्स्वद्वानिरिक्तं देवतान्तरं' 'तस्य स्तोत्रं' 'न
'वेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । 'हि यस्मात्' 'अरणम् अरमणममुष्यकरम् । अतस्त्वामेव
स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे 'वसो वासक' 'स्तुपे स्तुवते' 'पज्जाय प्राजंकाय' स्तोत्राणां 'साञ्जे । साम
स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाह्येयते । तद्वते । यद्वा । पञ्च इति कक्षीवत आख्या । आम्नातं हि—
'यद्वा पज्जासो अश्विना हवन्ते' (क्र. सं. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मङ्गलम् ।
सामर्थ्यादुपमार्थो लभ्यते । अपेक्षितं घनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कर्चिदाघृणे नित्यं रेक्णो अमर्त्य ।

अस्माकं पूषन्निविता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेक्णः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पुषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ १८ ॥

हे 'आघृणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा' 'कचित् कस्मिंश्चित् काले अस्मदीयाः' 'गावो' 'यवसं
तृणं भक्षितुं' 'परा गच्छन्ति । हे 'अमर्त्य अमरण देव तदानीं' 'रेक्णः तद्गौरूपं घनं' 'नित्यम् अस्माकं
भुवमस्तु । चोरव्याघ्रादिमहिंसितं मा भूत् । अपि च हे 'पूषन् पोषयितः' 'अस्माकम्' 'अविता रक्षिता
भूत्वा' 'शिवः सुखकरः' 'भव । तथा 'वाजसातये वाजस्याश्वस्य बलस्य वा संभजनार्थं' 'मंहिष्ठः
दातृत्वा भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूरम् । राधः । शतऽश्वम् । कुरुङ्गस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सुभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन तृप्तेन देवातिथिः कुरुङ्गनाम्नो राज्ञो दानं सतीति । 'कुरुङ्गस्य । कुरुङ्गेतुं गच्छति
कुलं गच्छतीति वा कुरुङ्गः । 'होऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेरुः । पृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य 'त्वेषस्य
दीक्षस्य' 'सुभगस्य शोभनघनस्य एवंभूतस्य' 'राज्ञः संबन्धिनीषु' 'दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्त्वेषणेषु
प्राप्तिहेतुभूतासु बाणक्रियासु' 'रातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु सत्सु' 'तुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धा-
रणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं 'स्थूरं स्थूलं प्रभूतं' 'शताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं' 'राधः घनम्
'अमन्महि अज्ञासिष्यम् । अलभ्यमान इत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि काण्वस्य वाजिनः प्रियमैधैरभिधुभिः ।

षष्टिं सहस्रान् निर्मेजामजे निर्यथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः । मातानि । काण्वस्य । वाजिनः । प्रियमैधैः । अभिद्युऽभिः ।

पष्टिम् । सहस्रा । अनु । निःऽमजाम् । अजे । निः । यूथानि । गवाम् । ऋषिः ॥ २० ॥

१काण्वस्य कण्वपुत्रस्य १वाजिनः हविष्मतो मेघातिथेः संबन्धिभिः १धीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः १मातानि संभक्तानि १अभिद्युभिः अभिगतदीप्तिभिः १प्रियमैधैः एतत्संज्ञैर्षिभिः सेवितानि १निर्मजं निःशेषेण झुट्टानां १गवां १पष्टिं १सहस्रा पष्टिसंख्याकानि सहस्राणि १यूथानि १ऋषिः देवातिथिरहम् १अनु पश्चात् १निः १अजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । 'अज गतिक्षेपणयोः' । यथा प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रतिगृह्यन्त इत्यर्थः ॥

वृक्षाश्विन्मे अभिपित्वे अरारणुः । गां भजन्त मेहनाश्वं भजन्त मेहना ॥ २१ ॥

वृक्षाः । चित् । मे । अभिऽपित्वे । अरारणुः ।

गाम् । भजन्त । मेहना । अश्वम् । भजन्त । मेहना ॥ २१ ॥

१मे मया १अभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति १वृक्षाश्वित् वृक्षा अपि १अरारणुः अशब्द-यन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः १मेहना मंहनीयां प्रशस्यां १गां १भजन्त असेवन्त अलभन्त । १मेहना मंहनीयम् १अश्वं च १भजन्त अलभन्तेति । गामश्चमिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा । मेहनेति म इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः—'यदिन्द्र चित्रं' चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि' (निरु. ४. ४) । तदैवं व्याख्येयम् । इमं ऋषयो गामश्वं चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्दानं मम नासीन्मम नासीदिति वृक्षमस्तुत्याः सर्वेऽपि जनाः प्रोचुरित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्पाश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमो^१ व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि । 'दूरात्' इत्येकोनचत्वारिंशद्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेरार्षम् । आदितः षट्त्रिंशद्वा-क्यः । ततो द्वे बृहस्पौ । अन्तिमानुष्टुप् । अन्येषु पञ्चस्वर्धर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुक्तान्तं—'दूरादेकाशचत्वारिंशद्ब्रह्मा-तिथिराश्विनं द्विवृहस्पनुष्टुवन्तमन्यथाः पञ्चाधर्चांश्चैवस्य कशोर्दानंस्तुतिः' इति । प्रातरनुवाका-श्विनश्वकशोरारश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'दूरादिहेवेति तिस्र उक्त्वा उद्धरेत्' (आश्व. श्री. ४. १५) इति ॥

दूरादिहेव यत्प्रत्यरुणप्सुरशिक्षितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात् । इहऽईव । यत् । मूर्ता । अरुणऽप्सुः । अशिक्षितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

‘दूरात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना’ इहेव ‘सर्ता इह मर्मापे विद्यमानेव । अस्तेः शतरि श्वसोरहोपे ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शानुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् । ‘अरुणप्सुः आरोचमानरूपा ईदृशी उपाः’ यत् यदा ‘अशिक्षितत्’ अश्वेतयत् । ‘श्विता वर्णे’ । अस्माग्व्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ‘यद्वृत्ताञ्जितम्’ इति निघातप्रतिषेधः । तदा ‘भानुं दीप्तिं’ ‘विश्वधा’ बहुविधं ‘वि’ अतनत् विस्तारितवती । तनोतेर्व्यत्ययेन शप् । ईदृशीमुपसं हे अश्विनौ सचेये इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्य^१ उपस्थेन^२ काण्डेन उपाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शंसिष्यमाणमाश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥

नृवदंस्त्रा मनोयुजा रथेन पृथुपाजसा । सचेये अश्विनोपसम् ॥ २ ॥

नऽवत् । दंस्त्रा । मनऽयुजा । रथेन । पृथुऽपाजसा । सचेये इति । अश्विना । उपसम् ॥ २ ॥

हे ‘दंस्त्रा दंस्तौ दर्शनीयौ शत्रूणासुपक्षपचितारौ वा । ‘सुपां सुलृक्’ इत्याकारः । ईदृशौ हे ‘अश्विना अश्विनौ’ नृवत् नृभिः नेतृमिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । ‘तेन तुल्यम्’ इति प्रथमार्थे वतिः । बद्धा । नृवतीम् । नृशब्दान्मतुषञ्छान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । ङीप्छान्दसो लृक् । ‘इस्वनुइभ्यां मतुप्’ इति मतुप् उदात्तत्वम् । ईदृशीम् ‘उपसं’ रथेन आत्मीयेन वाहनेन ‘सचेये सम्यगागच्छथः’ । ‘षच समवाये’ । यद्वा । सचतिः सेवनार्थः । सचेये सेवेथे । तदाह यास्कः—‘सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये’ (निरु. ३. २१) इति । कीदृशेन रथेन । ‘मनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्वैर्युज्यमानेन’ पृथुपाजसा विस्तीर्णबलेन बद्धेन वा । उपसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात्तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाम्यां वाजिनीवसु प्रति स्तोमा अदक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाम्याम् । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसु । प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ।

वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे ‘वाजिनीवसु । वाजो हविलक्ष्णमश्वम् । तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु घनं यथोरस्ति तौ तथोक्तौ । यद्वा । अश्वयुक्तं स्तोमभ्यो देवं वसु घनं यथोरस्ति तादृशौ । हे अश्विनौ ‘युवाम्यां’ ‘स्तोमाः’ अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि ‘प्रति’ ‘अदक्षत’ प्रतिदृश्यन्ताम् । दशेञ्छान्दसः कर्मणि लृक् । ‘लिङ्गसिचावात्मनेपदेषु’ इति क्तिवात् ‘सृजिदशोः’ इत्यमभावः । षवक्त्वफत्वानि । अहं च ‘वथा चेन प्रकारेण’ दूतः प्रेष्यः ‘वाचं स्वामिनो वाक्यं वाचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम्’ ‘ओहिषे’ । पुरुषव्यत्ययः । वाचे । ‘उहिरर्दने’ । वाचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोर्कां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे वहे युवां प्रापयामि ॥ बहेर्ब्यत्ययेन^१ मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । ‘छन्दस्युभयथा’ इत्याधंघातु-क्त्वात् इडागमः । शबभाषो लृक्पथमुणञ्च । ‘एङि पररूपम्’ इति पररूपत्वम् ॥

१. ख-भ-विश्वधातनत् । २. झ-प्रातरनुवाक । ३. ख-भ-ता उपस्थेन; झ-उपसे उपस्थेन; श-उपसेन । ४. झ-त-श-नेतृमती । ५. ख-भ-रश्रुतिसामान्याद्वा; त३-धुतिसामान्याद्वा । ६. ख-झ-त-न-य-सम्यगागच्छथः; झ-त-२-३-भ-श-सम्यगागच्छथः । ७. ख-झ-झ-त-२-श-ऊहे ।

पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू । स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । नः । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू ।

स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियौ पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादयितारौ वा । यद्वा । पुरु बहुलं माद्यन्तौ । पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं स्तुषे स्तुमहे । पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मन् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेष्यन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजऽसातमा । इष्यन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृत्वमौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारौ । यद्वा वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तृत्वमौ । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसन' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम् । इष्यन्ता स्तोत्रभ्य इषमन्नं कुर्वन्तौ । ईदृशन्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । गेरिष्ठवद्भावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इष्यन्ता एष्यन्तौ श्रेयांसि प्रापयन्तौ । 'इष गतो' । अस्माद्धेतुमणिच् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । शुभः शोभनस्य घनस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतः 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ईदृशावश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ १ ॥

ता सुदेवाय दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुदेवाय । दाशुषे । सुमेधाम् । अविऽतारिणीम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ता तौ तादृशौ युवां सुदेवाय । शोभना देवा येन यष्टव्याः स तथोक्तः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरणं विगमनमपायः । अनपायिनीम् । नन्समासेऽभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं गव्यूतिम् । गावो यूयन्ते संयुज्यन्तेऽत्रेति गव्यूतिर्गोसंचारभूमिः । 'गोयूतौ छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां घृतैः क्षरणशीलैरुदकैः उक्षतं सिञ्चतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवत्तूर्यं श्येनेभिर्गशुभिः । यातमश्वेभिरश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूर्यम् । श्येनेभिः । अशुभिः । यातम् । अश्वेभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रम् अश्वेभिः अश्वैः । 'द्रवत् तूर्यम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । तूर्यं क्षिप्रम् उप आ यातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । द्रवत् क्षीप्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्त्यगमनैः आशुभिः क्षीप्रैः ॥

येभिस्तिष्ठः परावतो दिवो विश्वानि रोचना । त्रीरुक्त्वापरिदीयथः ॥८॥

येभिः । तिष्ठः । पराऽवतः । दिवः । विश्वानि । रोचना । त्रीन् । अक्त्वा । परिऽदीयथः ॥८॥

हे अश्विनौ ऽतिष्ठः ऽदिवः त्रीन् दिवसान् ऽत्रीन् ऽअक्त्वा तिस्रो रात्रौश्च । अत्यन्तमयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ऽविश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ऽपरावतः दूरदेशात् ऽयेभिः यैरश्वैः ऽपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिगंतिक्रमां । तैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

उत नो गोमतीरिष उत सातीरहर्षिदा । वि पथः सातये सितम् ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । र्षः । उत । सातीः । अहःऽविदा । वि । पथः । सातये । सितम् ॥९॥

ऽउत अपि च हे ऽअहर्विदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ । नः अस्मभ्यं ऽगोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ऽइषः अन्नानि दत्तमिति शेषः । ऽउत अपि च ऽसातीः संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेवां कर्मणि क्तिन् । 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम् । 'उतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं ऽसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा ऽपथः तदुपायरूपान् मार्गान् ऽवि ऽसितं विशेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । 'षिञ् बन्धने' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो गोमन्तमश्विना सुवीरं सुरथं रयिम् । वोऽहमश्ववतीरिषः ॥१०॥

आ । नः । गोऽमन्तम् । अश्विना । सुवीरम् । सुरथम् । रयिम् । वोऽहम् । अश्वऽवतीः । र्षः ॥१०॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ नः अस्मभ्यं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽवोऽहम् आवहतम् आहरतम् । वहेलोटि छान्दसः शपो लुक् । ऽवभृत्पुत्रवदलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्यात्वम् । कीदृशं रयिम् । ऽगोमन्तं बह्वीभिर्गोभिर्युक्तं ऽसुवीरम् । वीर्यांजायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तैरुपेतम् । विविधमीरयन्ति शत्रूनि वा वीराः शूराः । तैरुपेतम् । ऽसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च ऽअश्ववतीः अश्वयुक्ताः । 'मन्त्रे सोमाश्व' इति मतौ दीर्घः । ऽइषः इष्यमाणा-न्यन्नानि चास्मभ्यमावहतम् ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य 'वावृधाना' इत्येषा याज्या । सूत्र्यते हि—'होता यक्षदश्विना वासत्या वावृधाना शुभस्पती' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वावृधाना शुभस्पती दत्ता हिरण्यवर्तनी । पिबतं सोम्यं मधु ॥ ११ ॥

वावृधाना । शुभः । पती इति । दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ११ ॥

हे ऽशुभस्पती शुभः शोभनस्यालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ 'सुभामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्मन्त्रावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वाणुदात्तत्वम् ॥

‘दत्ता दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा’ हिरण्यवर्तनी हिरण्यमागौ । यद्वा । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तनी रथः । हिरण्यमथो रथो ययोस्तौ । यद्वा । वर्तनि वर्तनमाचरणम् । हितरमणीयाचरणौ । ‘ववृधाना’ प्रवृद्धौ । वृधेल्लिटः कानच् । ईदृशौ युवां ‘सोम्यं सोममयं’ मधु माधुर्योपेतं मदकरं वा रसं ‘पिबतम् ॥

अस्मभ्यं वाजिनीवसू मधवद्भ्यश्च सप्रथः । छर्दिर्यन्तमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । मधवत्ऽभ्यः । च । सुऽप्रथः ।

छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे ‘वाजिनीवसू । वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रिया । तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं ययोस्तथा-विधौ हे अश्विनौ’ अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ‘मधवद्भ्यः । मधं धनं हविर्लक्षणम् । तद्वद्भ्यो यजमानेभ्यः’ च ‘सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णम्’ अदाभ्यं केनाप्यर्हिष्यं ‘छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं’ यन्तं नियच्छतं दत्तमिति यावत् ॥ यमेश्छान्दसः शपो लुक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यार्धधातुक्त्वेन क्तिन्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥

नि षु ब्रह्म जनानां याविष्टं तूयमा गतम् । मो ष्वन्याँ उपारतम् ॥ १३ ॥

नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् । या । अविष्टम् । तूयम् । आ । गतम् ।

मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ ‘या यौ युवां’ जनानां प्राणिनां मध्ये ‘ब्रह्म ब्राह्मणजातिं’ सु सुष्ठु ‘नि नितराम्’ अविष्टम् अरक्षिष्टम् । यद्वा । जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यौ युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम् । अवतिर्गत्यर्थः । तौ युवां ‘तूयं क्षिप्रम्’ आ ‘गतम्’ अस्मानप्यागच्छतम् । ‘अन्यान्’ अस्मद्व्यतिरिक्तान् यजमानान् ‘मो मैव’ सु ‘उपारतम्’ उपगमतम् । कदाचिदपि मैव प्राप्तमित्यर्थः ॥ अर्तेर्माङ्गि लुङि ‘सर्तिशास्यतिभ्यश्च’ इति च्छेरङादेशः ॥

आपराह्निके प्रवर्ग्यं धर्मस्य हविषः ‘अस्य पिबतम्’ इति द्वितीया याज्या । सूत्रितं च— ‘अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होता’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

अस्य पिबतमश्विना युवं मदस्य चारुणः । मध्वो रातस्य घिष्ण्या ॥ १४ ॥

अस्य । पिबतम् । अश्विना । युवम् । मदस्य । चारुणः । मध्वः । रातस्य । घिष्ण्या ॥ १४ ॥

हे ‘अश्विना अश्विनौ हे’ घिष्ण्या । घिष्ण्या स्तुतिः । तदहौ ‘युवं युवां’ ‘मदस्य मदकरस्य’ ‘चारुणः शोभनस्य’ ‘रातस्य अस्माभिर्दत्तस्य’ अस्य ‘मध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं’ ‘पिबतम्’ । यद्वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पिबतम् ॥

अस्मे आ वहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणम् । पुरुक्षुं विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

अस्मे इति । आ । वहतम् । रयिम् । शतऽवन्तम् । सहस्रिणम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ‘अस्मे अस्मभ्यं’ ‘रयिं धनं’ आ ‘वहतम्’ आनयतम् । कथंभूतम् । ‘शतवन्तं शतसंख्योपेतं’ ‘सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च’ ‘पुरुक्षुं’ बहुनिवासं यद्वा ‘पुरुर्भिर्बहुभिः’ स्तृत्यं ‘विश्व-धायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम्’ । ‘वहिहाधाय्यश्छन्दसि’ इति दधातेरसुन् । ‘णित्’ इत्पनुदृत्तेर्णिङ्गात्वेन युगागमः ॥ ३ ॥

पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वाघद्गिरश्चिना गतम् ॥१६॥

पुरुत्रा । चिद् । हि । वाम् । नरा । विह्वयन्ते । मनीषिणः ।

वाघत्ऽभिः । अश्चिना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे वनरा नरो स्तोतृणां धनस्य नेतारावश्चिनौ वमनीषिणः मनस इंक्षितारः स्तोतारः ववां युवां वपुरुत्रा वचिद्धि बहुषु हि देशेषु वविह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति । तथा सति हे अश्चिनौ ववाघद्भिः वाहकैरश्वैः वआ वगतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनासो वृक्तबर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः । युवां हवन्ते अश्चिना ॥१७॥

जनासः । वृक्तबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः । युवाम् । हवन्ते । अश्चिना ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हियँस्ते तथोक्ताः । वहविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः वअरंकृतः पर्याप्त-कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकर्तारः वजनासः कृत्विलक्षणा जना हे वअश्चिना अश्चिनौ वयुवां हवन्ते आह्वयन्ति । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्चिना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्चिना ॥१८॥

वअद्य इदानीम् वअस्माकम् वअयं वस्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्चिनौ ववां युवयोः ववाहिष्ठः वाहयितृतमः प्रापयितृतमः सन् वयुवाभ्याम्^१ वअन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती वभूतु भवतु । 'तमे तादेश्व' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलुप्यते । भवतेभ्यश्चान्दसः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्चिना ॥ १९ ॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्चिना ॥१९॥

हे वअश्चिना अश्चिनौ वरथचर्षणे रथस्य चर्षणे द्रष्टव्ये मध्ये देशे वयः वदतिः वमधुनः मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः वआहितः स्थापितो वर्तते वततः दतेः सकाशात् सोमं वपिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसू पश्चे तोकाय शं गवे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । पश्चे । तोकाय । शम् । गवे ।

वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

हे ववाजिनीवसू । वाजोऽश्वं बलं वा । तद्युक्तघनौ वनः अस्माकं वपश्चे पशवे अश्वादिलक्षणाय ॥ 'जसादिषु छन्दसि वाचचनम्' इति 'घेर्ङिति' इति गुणस्य विकल्पितवाचणम् ॥ वतोकाय पुत्राय वगवे च । जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम् । पशुप्रभृतिभ्यः वशं सुखं यथा भवति तथा वपीवरीः प्रवृद्धान् वइषः अन्नानि वतेन भवदीयेन रथेन ववहतम् आवहतं प्रापयतम् । दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूरहर्विदा । अप द्वारेव वर्षथः ॥ २१ ॥

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहः । ऽविदा । अप । द्वारा । ऽइव । वर्षयः ॥ २१ ॥

उत अपि च हे अहर्विदा अहो लम्भयितारौ । यद्वा । अहि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोत-
व्यावशिनौ । विद्व्याः दिविभवाः इषः इष्यमाणा अपः नः अस्मदर्थं द्वारेव द्वारेणेव छिद्रेणेव
अप वर्षयः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः । उत अपि च सिन्धून् स्थन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः
अस्माकं स्नानपानादिकार्याय कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौ प्र्यो विधत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्यतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौ प्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे नरा नरौ नेतारावशिनौ तौ प्र्यः तुप्रपुत्रो भुज्युः समुद्रे जलधौ जहितः असुरैः प्रक्षिप्तः
सन् कदा कस्मिन् काले वां युवां विधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् । यत् यदा वां
युवयोः विभिः गन्धुभिरश्वैरुपेतः रथः पतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति
पूर्वोर्ध्वेन पृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हर्म्ये । शश्वदूतीर्दशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये । शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राण्पात्'
इति नभः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यास्क-
े 'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवामः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याप्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति'
वा' (निरु. ६. १३) इति । तौ युवां कण्वाय एतत्संज्ञायर्षये हर्म्ये हर्म्यतले अपिरिप्ताय
असुरैर्बाधिताय शश्वत् शश्वतीः बह्वीः ऊतीः रक्षाः दशस्यथः दत्तवन्तौ । 'युवं कण्वायापिरिप्ताय
शश्वुः प्रत्यघत्सु' (ऋ. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वसू हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिभिः ।

यत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । हुवे ॥ २४ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणघ्नौ । 'वृषण्वस्वधयोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृष-
ण्भावो निपात्यते । तदानीं ताभिः पूर्वोक्ताभिः नव्यसीभिः नवतराभिः सुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः
ऊतिभिः रक्षाभिः साध्वम् आ यातम् आगच्छतम् । यत् यदा वां हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमावतं प्रियमैधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् । प्रियमैधम् । उपऽस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥ २५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यथा चित् येन खलु प्रकारेण कण्वम् एतत्संज्ञमुषिम् आवतम्
अरक्षतं प्रियमैधं प्रियवज्जेतत्संज्ञं च उपस्तुतम् एतदाल्यं च शिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम्
अत्रिम् एतानृषींश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । 'एतावद्वां वृषण्वसू'
हृष्यनयैकवाच्यता ॥ ५ ॥

यथोत कृत्वये धनेऽंशुं गोष्वगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोभरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्वये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोभरिम् ॥ २६ ॥

उत्त अपि च यथा येन प्रकारेण धने कृत्वये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति अंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । गोषु च लब्धव्यासु यथा अगस्त्यम् ऋषिभरक्षतम् । वाजेषु अश्वेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण सोभरिम् एतत्संज्ञमृषिं चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वा वृषण्वसु अतो वा भूयो अश्विना । गुणन्तः सुम्रमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसु इति वृषण्वसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।

गुणन्तः । सुम्रम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनौ अश्विना अश्विनौ गुणन्तः स्तुवन्तो वयम् एतावत् यथा चित् कण्वम् इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं सुम्रं सुखम् अतो वा अस्माद्वा भूयः बहुतर-मधिकं सुम्रं वा युवाम् ईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

रथम् । हिरण्यवन्धुरम् । हिरण्यअभीशुम् । अश्विना । आ । हि । स्थाथः । दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्यसारथिस्थानं हिरण्याभीशुं हिरण्यप्रग्रहं दिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वादिवं स्पृशन्तम् । स्पृशेः क्तिन् । दिवशब्दाद्वि-तीयार्थे सप्तमी । 'हृद्युभ्यां डेरूपसंख्यानम्' इत्यलुक् । ईदृशं रथम् आ हि स्थाथः युवामातिष्ठथ एव । हिरवधारणे । अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमिति भावः । 'घा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययीं वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययीं । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः रभिः आरम्भणीयालम्भनमृता रथस्य ईषा हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यविकारा । अक्षः च हिरण्ययः हिरण्ययो हिरण्यनिमित्तः । 'ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च उभा उभे द्वे अपि चक्रा चक्रे रथचरणे हिरण्यया हिरण्यये सुवर्णनिमित्ते । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्याकारः । 'ऋत्स्ववास्त्ववास्त्व' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसु इति वाजिनीवसू । परावतः । चित् । आ । गतम् ।

उपे । इमाम् । सुस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे वाजिनीवसू अन्नवद्भनावश्विनौ य उक्तो हिरण्ययसर्वावयवो रथः तेन रथेन नः अस्मान् परावतश्चित् दूरदेशादपि आ गतम् आगच्छतम् । गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीमृषिरेकवदाह । मम मदीयाम् इमाम् इदानीं क्रियमाणां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरश्रन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अश्रन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३१ ॥

हे ऽअमर्त्या अमरणौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽदासीः । दासा उपक्षपयितारोऽसुराः । तत्संबन्धिनीः
 ऽपूर्वीः पुरीः ऽअश्रन्तौ भक्षयन्तौ भञ्जन्तौ युवाम् ऽइषः अन्नानि ऽपराकात् परागतादूरदेशात् ऽआ
 ऽवहेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अश्रन्तौ व्यामुवन्तौ । ‘अशू व्याप्तौ’ । अस्माद्व्यत्ययेन आ
 परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः ऽदासीः दासस्योपक्षपयितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अन्नानि
 शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो घुम्रैराश्रवोभिरायायातमश्विना । पुरुश्वन्द्रा नासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । घुम्रैः । आ । श्रवः ऽभिः । आ । राया । यातम् । अश्विना । पुरुऽचन्द्रा । नासत्या ॥ ३२ ॥

हे ऽपुरुश्वन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरुणां बहुनामाह्लादकौ ॥ ‘हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे’ इति
 सुट् । पादादित्वात् पाठिक्रमात्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ
 नासिकाप्रभवौ वा ॥ ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्
 इदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम्^१ । न च ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः
 पुरुश्वन्द्रेत्यस्य विशेषवचनत्वात् ॥ ईदृशौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽघुम्रैः द्योतमानैरन्नैर्दातव्यैः सार्धं
 ऽनः अस्मान् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । तथा ऽश्रवोभिः श्रवणीयैर्यशोभिश्च अस्मानागच्छतम् ।
 तथा ऽराया धनेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां प्रुषितप्सवो वयो वहन्तु पर्णिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु । पर्णिनः । अच्छा । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥ ३३ ॥

हे अश्विनौ ऽइह अस्मिन् यागे ऽवां युवां ऽप्रुषितप्सवः । प्रुषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरूपाः
 ऽपर्णिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः ऽवयः गन्तारोऽश्वाः
 ऽस्वध्वरं शोभनवर्णं यजमानलक्षणं ऽजनम्^२ । अच्छा अभिमुखम् ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह । न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३४ ॥

हे अश्विनौ ऽयः रथोऽस्मभ्यं देयेनाञ्चेल^३ ऽसह ऽवर्तते ऽवां युवयोः स्वभूतम् ऽअनुगायसं
 स्तोतुमिरनुगातव्यं तं ऽरथं ऽचक्रं परसैन्यं ऽन ऽअभि ऽबाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वीर्य-
 कर्मसाधनम् । ‘घर्घ्यं कविधानम्’ इति कः । ‘कृजादीनां के’ (का. ६. १. १२. १) इति
 द्विवचनम् । अस्मिन्^४ पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिमिरश्चैः । धीजर्वना नासत्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अश्चैः । धीऽजर्वना । नासत्या ॥ ३५ ॥

हे ऽधीजर्वना मनोवद्देवान्तौ^५ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे ऽनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य
 नेतारौ वा । ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन^६ पदादपरत्वादाष्टमिक-

१. ङ-त-न-भ-श-‘माद्युदात्तत्वं । २. ख-ङ-त-न-भ-श-‘जनं’ नास्ति । ३. घ-देयेन इषाञ्चेल;
 श-इषाञ्चेल । ४. ङ-त-न-श-यस्मिन् । ५. ख-भ-धीवद्देगं । ६. ङ-त-२-श-‘विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्त्रितविद्यमानवस्वनिषेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनत्वाभावात् । व्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवां वृषत्पाणिभिः शीघ्रगमनपदैः^१ अश्वैः युक्तेन^२ हिरण्ययेन हिरण्ययेन स्वर्णमयेन^३ रथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नासत्या इत्येतद्वयमपि प्रथमान्तमेव नामन्त्रितम् । धियो जव इव जवो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नासत्यावश्विनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

युवं मृगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥

युवम् । मृगम् । जागृवांसम् । स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे वृषण्वसू वर्षणघनावश्विनौ युवं युवां जागृवांसं जागरणशीलं स्वकार्ये मदजनने व्यग्रं मृगं मृग्यमन्वेषणीयं सोमं स्वदथः आस्वादयथः । यद्वा । जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगानामानमसुरं^४ स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । ता तौ युवां नः अस्मदर्थम् वृषा अश्वेन रयिं धनं पृङ्क्तं संपृङ्क्तं^५ कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातं नवानाम् ।

यथा चिचैद्यः कशुः शतमुष्ट्रानां ददत्सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।

यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्ट्रानाम् । ददत् । सहस्रा । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ता तादृशौ युवां नवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां सनीनां संभजनीयानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि मे महां दापयितुं विद्यातं जानीतम् । यथा चित् येन खलु प्रकारेण चैद्यः चेदिपुत्रः कशुः एतत्संज्ञो राजा उष्ट्रानां दशतं तथा गोनां गवां दश सहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदशो दश राज्ञो अमंहत ।

अधस्पदा इचैद्यस्य कृष्ट्यश्चर्मन्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यसंदशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।

अधःस्पदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्ट्यः । चर्मन्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

यः कशुसंज्ञो राजा मे महां हिरण्यसंदशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् दश राज्ञः अमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेनास्मै दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह । कृष्ट्यः सर्वाः प्रजास्तस्य चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः अधस्पदा इत् पादयोरवस्थादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि तत्समानस्तदधिको वा विद्यते । अभितः सर्वतो वर्तमानाः जनाः चर्मन्नाः चर्ममयस्य कवचादेर्धारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि । तेषु मनन्त्यभ्यस्यन्तीति चर्मन्नाः । 'म्ना अभ्यासे' । 'आतो मनिन्' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-४-म-श- 'गमनपदैः' । २. ख-म-मृग्यमानं तमः ; झ-त३-श-मृग्यनामानमः ;

न-मृग्यमामानामम् । ३. ख-ज्ञ-त३-म-श-संपृक्तः ; घ-ज्ञ-त१-२-४-न- 'संपृक्तः' नास्ति ।

माकिरेना पथा गाद्येनेमे यन्ति चेदर्यः ।

अन्यो नेत्सुरिरोहते भूरिदावत्तरो जनः ॥ ३९ ॥

माकिः । एना । पथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदर्यः ।

अन्यः । न । इत् । सुरिः । ओहते । भूरिदावत्तरः । जनः ॥ ३९ ॥

१येन मारोण १इमे १वेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः १यन्ति गच्छन्ति १एना अनेन १पथा मारोण १माकिः १गात् अन्यो न गन्तुं शक्नोति । अपि च अस्माद्वाज्ञः १अन्यः १भूरिदावत्तरः बहुदान्तमः १सूरिः विद्वान् सन् १जनः १नेत् नैव १ओहते वहति स्तोत्रभ्यो धनं प्रापयति । यद्वा । बहुदान्तमो यो जनः कशुर्नाम अस्मादन्यः । व्यत्ययेन प्रथमा । अन्यं १सूरिः स्तोता नेदोहते नैव याचते । ओहिर्याच्चाकर्मा । यथान्यं न याचते तथा बहु धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'महाँ इन्द्रः' इत्यष्टाक्षवारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य^१ वत्सस्वार्षं गायत्रम् । अन्यतृचवर्जमैन्द्रम् । तस्मिन्^२ परशुनाम्नो राज्ञः पुत्रस्य तिरिन्दिदरस्य दानं स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'महाँ इन्द्रोऽष्टाक्षवारिंशद्वत्सस्तृचोऽन्यस्तिरिन्दिदरस्य पारशव्यस्य दानस्तुतिः' इति । महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'महाँ इन्द्रो य ओजसेति तिस्र उत्तमा उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रातःसवने सोमातिरेके 'महान्' इत्यादिकाः स्तोमातिशंसनार्थाः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्राभिर्वैष्णवीमिश्र स्तोममतिशस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'महाँ इन्द्रः' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विश इति' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असौर्यामे ब्रह्मणोऽतिरिक्तोक्थे अयमेव तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा नूनमश्विना' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दशंयोगे महेन्द्रयाजिनः सांनार्यस्य 'महान्' इत्येषानुवाक्या । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१५-५-९-१०-१

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव । स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे ॥ १ ॥

१यः १इन्द्रः १ओजसा बलेन १महान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव । १वृष्टिमानिव^३ । यथा^४ वृष्ट्या युक्तः १पर्जन्यः रसानां प्राज्यिता देवो महान् स इवेत्यर्थः । स इन्द्रः १वत्सस्य^५ पुत्रस्थानीयस्य स्तोनुवंत्सनाम्न एवर्षेः स्तोत्रैः १वावृधे प्रवर्धते ॥

१५-५-९-१०-३

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्नयः । विप्राः क्रतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रऽजाम् । क्रतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्नयः । विप्राः । क्रतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

१क्रतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा १प्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं १पिप्रतः नभसः प्रदेशान् पूरयन्तः १वह्नयः वाहका अश्वाः १यत् यदा १प्र १भरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा १विप्राः मेधाविनः^६ १क्रतस्य यज्ञस्य १वाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥

१. ख-न-म-श-ऋग्वस्य । २. ख-न-म-तस्य । ३. भ-वृष्टिमान् पर्जन्य इव । ४. झ-यथा वृष्टिमान् । ५. त-१-वत्सस्य पुत्रस्य । ६. श-मेधाविनः स्तोतारः ।

कण्वा इन्द्रं यदक्रतु स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥ ३ ॥

वकण्वाः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतारः कण्वगोत्रा वा इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः यज्ञस्य यागस्य साधनं साधयितारं निष्पादकं यत् यदा अक्रत अकृपत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसः' इति ल्लुक् । तदानीम् आयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं जामि । अतिरेकनामैतत् । अतिरिक्तमहितं प्रयोजनरहितं ब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा । आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं जामि जामि भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तत इत्यर्थः ॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्यवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशद्वचः । सूच्यते हि— 'समस्य मन्यवे विश इति द्विचत्वारिंशद्विश्वजिते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रायैव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

विशः विशन्त्यः विश्वाः सर्वाः कृष्टयः प्रजाः अस्य इन्द्रस्य मन्यवे क्रोधाय । यद्वा । मन्युः मननसाधनं स्तोत्रम् । तदर्थं सं नमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तरि छान्दसो लङ् । 'न दुहस्तुनमामः' इति यक्चिणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रायैव यथा समुद्रमण्डि प्रति सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ५ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । समुऽवर्तयत् ।

इन्द्रः । चर्मैव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

अस्य इन्द्रस्य तत् वज्रं ओजः बलं तित्विषे दिदीपे । 'त्विष दीप्तौ' । यत् येन ओजसा अयम् इन्द्रः उभे रोदसी द्वावापृथिव्यौ चर्मैव समवर्तयत् सम्यग्वर्तयति । यथा कश्चित् किञ्चिच्चर्म कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ १॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो बिभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतपर्वणा । शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

चिच्छब्दोऽप्यर्थः । स च भिन्नक्रमः । वृत्रस्य चित् आवरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं जगत्कम्पयतोऽसुरस्य शिरः मूर्धानं शतपर्वणा शतसंख्याकपर्वाणि धारा यस्य तादृशेन वृष्णिना वीर्यवता वज्रेण इन्द्रः वि बिभेद विचिच्छेद ॥

आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'इमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च— 'इमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इमा अभि प्र णोनुमो विपामग्रेषु धीतर्यः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥ ७ ॥

इमाः । अभि । प्र । णोनुमः । विपाम् । अग्नेषु । धीतर्यः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥ ७ ॥

वविषां स्तोत्राणाम् वअग्नेषु पुरस्तात् वइमाः अस्मदीयाः वधीतयः धियः स्तोत्राणि वअभि वप्र
वणोनुमः अभिसुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । ' णु शब्दे ' । कीदृशीः स्तुतीः । वअग्नेः वशोचिर्न दीप्ति-
रिव वदिद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गुहा सतीरुप् त्मना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कण्वा ऋतस्य धारया ॥८॥
गुहा । सतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कण्वाः । ऋतस्य । धारया ॥८॥

वगुहा गुहायां वसतीः सत्यो भवन्त्यः वयत् याः वधीतयः स्तुतयः कर्माणि वा वत्मना
आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः वप्र वशोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः
प्रदीप्यन्ते । ताः स्तुतीः वकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः वऋतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य वधारया
सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयि गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचिन्तये ॥ ९ ॥
प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वचिन्तये ॥९॥

हे वइन्द्र वगोमन्तं गोभिर्युक्तम् वअश्विनम् अश्वैरुपेतं वतं प्रसिद्धं वरयि त्वदीयं धनं वप्र वनशी-
महि प्राप्नुयाम । तथा वब्रह्म परिवृढमन्नं च वपूर्वचिन्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्तवाम^१ ॥

अहमिद्धि पितृप्परि मेधामृतस्य जग्रभं । अहं सूर्यइवाजनि ॥ १० ॥
अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभं । अहम् । सूर्यः इव । अजनि ॥१०॥

वपितुः पालकस्य वऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य वमेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् वअह-
मिद् अहमेव वपरि वजग्रभं परिगृहीतवानस्मि नान्ये । वहि यस्मादेवं तस्मात् वअहं वसूर्यइवाजनि
सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिषं प्रादुरभवूम् ॥ ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद्धे ॥११॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्ववत् ।

येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

वकण्ववत् मम जनकः कण्व इव वअहं वप्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण वमन्मना मननसाधनेनेन्द्र-
विषयेण स्तोत्रेण वगिरः वाचः वशुम्भामि अलं करोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानीं यथार्थ-
त्वाद्वाचोऽलंकृता भवन्ति । येन खलु स्तोत्रेण वइन्द्रः वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं वदधे वइत् धत्त एव
धारयत्येव । यत्स्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवश्यं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवृक्षयो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ।

मम । इत् । वर्धस्व । सुष्टुतः ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वये जनाः वत्वां वन वतुष्टुवुः न स्तुवन्ति वये वच वऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः वतुष्टुवुः
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये वममेत् ममैव स्तोत्रेण वसुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् ववर्धस्व वृद्धो भव ॥

यदस्य म॒न्युरध्व॑नीद्वि वृ॒त्रं पर्व॑शो रु॒जन् । अ॒पः समु॑द्रमैर॑यत् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒स्य । म॒न्युः । अध्व॑नीत् । वि । वृ॒त्रम् । पर्व॑ऽशः । रु॒जन् । अ॒पः । समु॑द्रम् । ऐर॑यत् ॥ १३ ॥

‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘मन्युः क्रोधः’ वृत्रम् आवृत्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा ‘पर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि’ ‘वि’ ‘रुजन् विभञ्जन्’ ‘यत् यदा’ ‘अध्वनीत् स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं’ ‘समुद्रं समुन्दनीयमुदधिं प्रति’ ‘अपः वृष्ट्युदकानि’ ‘ऐरयत् स इन्द्रः प्रेरितवान् ॥

नि शु॒ष्णं इन्द्र॑ धर्॒णसि॑ वज्रं जघ॑न्य दस्य॑वि । वृषा॑ ह्यु॒ग्र शृ॒ण्विषे॑ ॥ १४ ॥

नि । शु॒ष्णो । इन्द्र॑ । धर्॒णसि॑म् । वज्रं॑ । जघ॑न्य । दस्य॑वि । वृषा॑ । हि । उ॒ग्र । शृ॒ण्विषे॑ ॥ १४ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘शुष्णे शोषक एतत्संज्ञे’ ‘दस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे’ ‘धर्णसि धारयितव्यं’ ‘वज्रं कुलिशं त्वं’ ‘नि’ ‘जघन्य निहतवानसि’ । ‘वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः’ । हे ‘उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र’ ‘वृषा कामानां वर्धितेति’ ‘हि’ ‘शृण्विषे श्रूयसे’ । अतोऽस्मदपेक्षितं घनं देहीति शेषः ॥

न द्याव॑ इन्द्र॑मो॒जसा॑ नान्तरि॑क्षाणि व॒ज्रिण॑म् । न वि॒व्यच॑न्त भू॒मयः॑ ॥ १५ ॥

न । द्यावः॑ । इन्द्र॑म् । ओज॑सा । न । अ॒न्तरि॑क्षाणि । व॒ज्रिण॑म् । न । वि॒व्यच॑न्त । भू॒मयः॑ ॥ १५ ॥

‘द्यावः’ ‘द्युलोका इमम्’ ‘इन्द्रम्’ ‘ओजसा बलेन’ ‘न’ ‘विव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति’ । ‘द्युलोकेभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः’ । तथा ‘अन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः’ ‘वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं’ ‘न व्याप्नुवन्ति’ । तथा ‘भूमयः भूलोकाश्च तमिन्द्रं’ ‘न व्याप्नुवन्ति’ । ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादेकैकस्य लोकस्य त्रित्वम् । ‘तिस्रो भूमीः’ (ऋ. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥ ॥ ११ ॥

यस्त॑ इन्द्र॑ म॒हीर॑पः स्त॑भूयमा॒न आश॑यत् । नि तं पद्या॑सु शि॒श्रथः॑ ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र॑ । म॒हीः । अ॒पः । स्त॑भू॒ऽयमा॑नः । आ । आश॑यत् । नि । तम् । पद्या॑सु । शि॒श्रथः॑ ॥ १६ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘ते तव संबन्धिनीः’ ‘महीः महतीः’ ‘अपः आन्तरिक्ष्याण्युदकानि’ ‘यः वृत्रः’ ‘स्तभूयमानः स्तम्भयन्’ ‘यथाघो न पतन्ति तथा कुर्वन्’ ‘आशयत् आवृत्याशेत’ ‘तम् असुरं’ ‘पद्यासु गमनशीलास्वप्सु मध्ये’ ‘नि’ ‘शिश्रथः न्यहिंसीः’ ‘श्रिहिंसार्थः’ । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इमे॑ रोद॑सी म॒ही संमी॑ची स॒मज॑ग्रभीत् । तमो॑भिरिन्द्र॑ तं गु॒हः ॥ १७ ॥

यः । इमे॑ इति । रोद॑सी इति । म॒ही इति । स॒मीची॑ इति स॒मऽईची॑ । स॒मऽअज॑ग्रभीत् ।

तमः॑ऽभिः । इन्द्र॑ । तम् । गु॒हः ॥ १७ ॥

‘यः वृत्रः’ ‘मही महत्यौ विस्तीर्णं’ ‘समीची संगते’ ‘इमे प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने’ ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ’ ‘समजग्रभीत् सम्यगग्रहीत्’ । आवृणोदित्यर्थः । ‘तम् असुरं हे’ ‘इन्द्र त्वं’ ‘तमोभिः अन्धकारैः’ ‘गुहः संवृतमकरोः’ । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेक्ष्य इत्यर्थः ॥

य इन्द्र॑ यत॑यस्त्वा भृ॒गवो॑ ये च॑ तुष्टु॒वुः । ममे॑दु॒ग्र श्रु॒वी हव॑म् ॥ १८ ॥

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च । तुस्तुवुः ।

मम । इत् । उग्र । श्रुधि । हवम् ॥ १८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ये ^३यतयः नियता अङ्गिरसस्त्वां ^४तुस्तुवुः ^५ये ^६च ^७भृगवः भृगुगोत्रास्त्वां^८ तुस्तुवुः
स्तुवन्ति तेषु मध्ये ^९ममेत् ममैव ^{१०}हवं स्तोत्रं हे ^{११}उग्र ओजस्विभिन्द्र ^{१२}श्रुधि शृणु ॥

इमास्ते इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहते आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥ १९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ये त्वदीयाः ^३इमाः ^४पृश्नयः प्राष्टवर्णाः^५ गावः ^६घृतं क्षरणशीलम् ^७एनाम्^८
^९आशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः ^{१०}दुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः । ^{११}ऋतस्य सत्यस्या-
वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा ^{१२}पिप्युषीः वर्धयिष्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमचक्रिरन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥

याः । इन्द्र । प्रस्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अचक्रिरन् । परि । धर्मेऽइव । सूर्यम् ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रस्वः । प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सूतेः ‘सत्सद्विष’ इति क्प् ।
इन्द्रयः ^३याः गावः ^४आसा आस्येन ^५त्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं
भक्षयित्वा ^६गर्भमचक्रिरन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । ^७सूर्यं परितः सूर्य-
मण्डलस्योपरि ^८धर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण बिभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि
धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् । कृत्स्नस्य जगतो
धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् ‘इन्द्रस्य
वृत्रं जघ्नुषः’ इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विसृष्टमाह्वतं—‘तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन्
तत्प्रत्यदुहन्’ (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पयोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं
दुहते इति पूर्वस्यान्वयः ॥ ॥ १२ ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्तये ‘त्वामिच्छवसस्पते’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वामिच्छवसस्पते तं
प्रनया’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कणा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतास इन्द्रवः ॥ २१ ॥

त्वाम् । इत् । शवसः । पते । कणाः । उक्थेन । ववृधुः । त्वाम् । सुतासः । इन्द्रवः ॥ २१ ॥

हे ^१शवसस्पते बलस्य स्वामिभिन्द्र ^२त्वाम्^३ एव^४ ^५कणाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ^६उक्थेन
शक्तेन ^७ववृधुः वर्धयन्ति । ^८सुतासः अध्वर्युभिरभिषुताः ^९इन्द्रवः सोमाश्च ^{१०}त्वाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिपूत प्रशस्तिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तसार्यः ॥ २२ ॥

तवै । इत् । इन्द्र । प्रणीतिपु । उत । प्रशस्तिः । अद्रिऽवः । यज्ञः । वितन्तसार्यः ॥ २२ ॥

^१उत अपि च हे ^२अद्रिवः । आहणात्पनेनेत्यद्रिवंशः । तद्वन् ^३इन्द्र ^४तवेत् तवैव ^५प्रणीतिपु
प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु ^६प्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा ^७वितन्तसार्यः विस्तृत-

१. ऋत१-२-४-भृगुगोत्रास्त्वा त्वां; श-भृगुगोत्रोत्पन्नास्त्वां । २. श-पृश्नवर्णाः । ३. सन्त४-श-
एनं । ४. श-श-त्वामित्वामेव ।

तमः । तनोतेऽञ्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्डादिर्द्वन्द्वार्थः । तस्मादाँणादिक आच्यप्रत्ययः । प्रवृद्धो ऽयज्ञः च तवैव क्रियते ॥

आ न इन्द्र महीमिषं पुरं न दर्पि गोमतीम् । उत प्रजां सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

आ । नः । इन्द्र । महीम् । इषम् । पुरम् । न । दर्पि । गोऽमतीम् । उत । प्रजाम् । सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽमहीं महतीं ऽगोमतीं गोभिर्युक्ताम् ऽइषम् अन्नम् ऽआ ऽदर्पि आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थः । ऽपुरं ऽन । पालनं पूः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं कर्तुमाद्रियस्व ॥

उत त्यदाश्चर्यं यदिन्द्र नाहुषीष्व । अग्रे विश्व प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । आशुऽअश्चर्यम् । यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । अग्रे । विश्व । प्रऽदीदयत् ॥ २४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम कश्चिद्राजा । तदीयासु ऽविश्व प्रजासु ऽअग्रे पुरस्तात् ऽयत् ऽआश्चर्यं शीघ्रगाम्यश्चसंवात्मकं बलं ऽप्रदीदयत् प्रादीप्यत् ऽउत अपि च ऽत्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अभि व्रजं न तन्निषे सूर उपाकचक्षसम् । यदिन्द्र मृळयांसि नः ॥ २५ ॥

अभि । व्रजम् । न । तन्निषे । सूरः । उपाकऽचक्षसम् । यत् । इन्द्र । मृळयांसि । नः ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थः । ऽन संप्रतीदानीं हे इन्द्र ऽसूरः प्राज्ञस्त्वं ऽव्रजं गोष्ठम् ऽउपाकचक्षसम् । उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् ऽअभि ऽतन्निषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेऽञ्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योऽञ्छन्दसि' इत्युपधालोपः । ऽयत् यदा हे ऽइन्द्र त्वं ऽनः अस्मान् ऽमृळयांसि मृळयसि सुखयसि ॥ १३ ॥

यदङ्ग तविषीयस इन्द्र प्रराजसि क्षितीः । मह्यं अपार ओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयसे । इन्द्र । प्रऽराजसि । क्षितीः । मह्यम् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

० अङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे इन्द्र ऽयत् यस्त्वं ऽतविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवाचरसि । हस्त्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं भनक्ति^१ तद्वत्त्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं ऽक्षितीः । मनुष्यनामेतत् । मनुष्यान् ऽप्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजति-रैश्वर्यकर्मा । अस्यापि यद्वृत्तयोगाच्च निधातः । स इन्द्रः ऽओजसा बलेन ऽमहान् सर्वेभ्योऽधिकः अत एव ऽअपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा हविष्मतीर्विश उप ब्रुवत ऊतये । उरुजयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उप । ब्रुवते । ऊतये । उरुऽजयसम् । इन्दुऽभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र^२ ऽतं पूर्वोक्तगुणम् ऽउरुजयसं विस्तीर्णव्यापिनं त्वां ऽहविष्मतीः हविर्भिश्चरुपरोडाक्षादि-भिर्युक्ताः ऽविशः प्रजाः ऽउप ऽब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । ऽइन्दुभिः सोमैः ऽऊतये तर्पणाय^३ । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुजयसं विस्तीर्णजवमृतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

उपह्वरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ २८ ॥

उपह्वरे । गिरीणाम् । समुद्रगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

१ गिरीणां पर्वतानाम् २ उपह्वरे उपह्वृतव्ये प्रान्ते ३ नदीनां सरितां ४ संगथे संगमने ५ च ईदग्विधे देशे क्रियमाणया ६ धिया यागक्रियया स्तुत्या वा ७ विप्रः १ मेधावीन्द्रः २ अजायत प्रादुर्भवति । अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमो वेति भावः । गिरीणामित्यत्र 'नामन्यतरस्थाम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्धतश्चिकित्वा अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उद्धतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

१ यतः यस्मिन् शुलोके २ विपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुक्तो वा इन्द्रः ३ एजति चेष्टते ४ उद्धतः उद्धतात् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः । ५ अतः अस्मात् शुलोकात् ६ चिकित्वान् जानन् स इन्द्रः ७ समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीयमानं सोमम् ८ अव पश्यति अवाङ्मुखः सञ्जीक्षते । यद्वा । सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते । यस्मिन्नभसि विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मनेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाजानन् विद्वान्वा स इन्द्र उद्धत उद्धतादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम् । उपलक्षणमेतत् । समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति । अवाङ्मुखं प्रस्तैः किरणैः प्रकाशयति ।

आदित्यन्तस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवा ॥ ३० ॥

आत् । इत् । प्रन्तस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । परः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥

१ परः २ दिवा दिवः परस्तात् शुलोकस्योपरि ३ यत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना ४ इध्यते दीप्यते ५ आदित् अनन्तरमेव ६ प्रन्तस्य चिरन्तनस्य ७ रेतसः गन्तुः ॥ 'री गतिरेषणयोः' । अस्मात् 'सुरीभ्यां तुद् च' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुडागमश्च ॥ यद्वा । रेत इत्युदकनाम । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशास्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः १ वासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा २ ज्योतिः द्योतमानं तेजः ३ पश्यन्ति सर्वे जनाः । यद्वा । वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृष्णमहर्दयप्रभृत्यास्तमनं यावज्ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य फक्त्वम् ॥ ११४ ॥

कण्वास इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो शविष्ठ वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वासः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । शविष्ठ । वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

हे १ इन्द्र २ ते त्वदीयां ३ मतिं बुद्धिं ४ पौंस्यम् । बलनामैतत् । बलं च ५ विश्वे सर्वे ६ कण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ७ वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'जेरनिटि' इति णिलोपः । ८ उतो अपि च हे ९ शविष्ठ शवस्वितम बलवत्तम । 'विन्मतोलुक्' । 'टेः' इति टिलोपः । ईदृशेन्द्र १ वृष्ण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म २ च कण्वासो वर्धयन्त्येव ॥

इमां मे इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इमां पुरोवर्तिनीं ^३मे मदीयां ^४सुष्टुति शोभनां स्तुतिं ^५जुषस्व सेवस्व । सेवित्वा च स्तोतारं ^६मां ^७सु शोभनं ^८प्र अव प्रकर्षेण रक्ष । ^९उत अपि च ^{१०}मतिं अस्मदीयां बुद्धिं ^{११}प्र वर्धय प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्थदक्षिणी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः । विप्रा अतक्ष्म जीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रवृद्ध । वज्रिवः । विप्राः । अतक्ष्म । जीवसे ॥ ३३ ॥

^१उत अपि च हे ^२प्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकृष्टां वृद्धिं प्राप्त हे ^३वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र । एको मत्वर्यायोऽनुवादः । यद्वा । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् । ‘मनुवसो रुः’ इति मकारस्य रुत्वम् । ईदृशेन्द्र ^४तुभ्यं त्वदर्थं ^५विप्राः मेधाविनः ^६वयं ^७ब्रह्मण्या ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो याजादेशः । ^८जीवसे जीवनार्थम् ^९अतक्ष्म अकार्ष्म । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । लङि छान्दसः शपो लुक् ॥

अभि कण्वा अनूषतापो न प्रवता यतीः । इन्द्रं वनन्वती मतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कण्वाः । अनूषत । आपः । न । प्रवता । यतीः । इन्द्रम् । वनन्वती । मतिः ॥ ३४ ॥

^१कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ^२अभि ^३अनूषत इन्द्रमभिष्टुवन्ति । ‘नू स्तुतौ’ । कुटादिः । ^४प्रवता प्रवणेन मार्गेण ^५यतीः गच्छन्त्यः ^६आपो ^७न आप इव ^८मतिः मननीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यम् ^९इन्द्रं ^{१०}वनन्वती स्वयमेव संभजनवती भवति ॥

इन्द्रमुक्त्यानि ववृधुः समुद्रमिव सिन्धवः । अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । उक्त्यानि । ववृधुः । समुद्रम् ईव । सिन्धवः । अनुत्तमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥

^१उक्त्यानि शस्त्राण्यस्माभिः शस्यमानानि ^२इन्द्रं ^३ववृधुः वर्धयन्ति । ^४सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ^५समुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । ^६अनुत्तमन्युम् । अनुत्तोऽप्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः क्रोधो यस्य तादृशम् । ‘नुदविदोन्द्राः’ (पा. सू. ८. २. ५६) इत्यादिना विकल्पितत्वाभिष्टानत्वाभावः । ^७अजरं जरारहितम् । बहुव्रीहौ ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥

आ नो याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम् । इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । परावतः । हरिभ्याम् । हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२परावतः परागतादूरे वर्तमानात् द्युलोकात् ^३हर्यताभ्यां कान्ताभ्यां ^४हरिभ्याम् अश्वभ्यां ^५नः अस्मान् ^६आ ^७याहि आगच्छ । आगत्य च ^८इमम् अस्मदीयं ^९सुतम् अभिषुतं सोमं ^{१०}पिब ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः । हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः । हवन्ते । वाजसातये ॥ ३७ ॥

हे ^१वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्राणामावृण्वतां शत्रूणां हन्तः ^२त्वामित् त्वामेव ^३वृक्तबर्हिषः वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिषेयां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः ^४जनासः जना ऋत्विग्लक्षणाः ^५हवन्ते आह्वयन्ति । ह्वः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । किमर्थम् । ^६वाजसातये वाजस्य

अङ्गस्य बलस्य वा सातये लाभाय । यद्वा । संग्रामनामैतत् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् संग्रामे तत्र माहाययाय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम् । अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । चक्रम् । न । वर्ति । एतशम् ।

अनु । सुवानासः । इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वाम् ऽउभे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तेते । त्वदधीने भवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽचक्रं ऽन यथा रथचक्रम् ऽएतशम् । अश्वनामैतत् । पुरो गच्छन्तमश्वम् ऽअनु ऽवर्ति अनुवर्तेते तद्वत् । अपि च ऽसुवानासः ऋत्विग्भिर्भूमिपूयमाणाः ऽइन्दवः सोमाश्च त्वाम् ऽअनु वर्तन्ते ॥

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति । मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥

मन्दस्व । सु । स्वः ऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणा ऽवति । मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

ऽउत अपि च हे इन्द्र ऽशर्यणावति । शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मनुप् । 'मतौ बह्वचः' इति दीर्घः । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने^१ ऽस्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नैतव्ये यज्ञे ऽसु सुष्ठु ऽमन्दस्व माघ तृप्तो भव । अपि च ऽविवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य ऽमती मत्या च ऽमत्स्व मदं प्राप्नुहि । मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वावृधान उप द्यवि वृषा वृज्यरोरवीत् । वृत्रहा सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वृज्री । अरोरवीत् । वृत्रहा । सोमपातमः ॥ ४० ॥

ऽवावृधानः वृद्धः^२ ऽवज्री वज्रवान्त एव ऽवृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता ऽसोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः ऽवृषा उदकानां वर्षिता ऽद्यवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे ऽउप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा ऽअरोरवीत् भृशं स्तनयितुलक्षणं शब्दमकरोत् । मेघेन वज्रहतेनेदं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा । इन्द्र चोष्क्यसे वसु ॥ ४१ ॥

ऋषिः । हि । पुर्वजाः । असि । एकः । ईशानः । ओजसा । इन्द्र । चोष्क्यसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ऽपूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं जात उत्पन्नः । यद्वा । यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः । त्वम् ऽऋषिर्हि दृष्टा सर्वज्ञः खलु ऽअसि भवसि । अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये ऽएकः मुख्यः ऽओजसा बलेन ऽईशानः ईश्वरो भवसि । यद्वा । एकोऽसहाय एव सन्नो जसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि । स त्वं ऽवसु धनं ऽचोष्क्यसे पुनःपुनः स्तोतृभ्यो ददासि । 'स्कुञ् आप्रवणे' इह दानार्थः । तथा चोक्तं—'चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र बहु वननीयम्' (निरु. ६. २२) इति ॥

अस्माकं त्वा सुताँ उप वीतपृष्ठा अभि प्रयः । शतं वहन्तु हरयः ॥ ४२ ॥

अस्माकम् । त्वा । सुतान् । उप । वीतपृष्ठाः । अभि । प्रयः । शतम् । वहन्तु । हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र ^१अस्माकम् अस्मदीयान्^२ सोमानुपलक्ष्य ^३प्रयः । अन्ननामैतत् । धानाकरम्भादि-
हविलक्षणमन्नं चाभिलक्ष्य ^४वीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः ^५शतं शतसंख्याकाः ^६हरयः अश्वाः
त्वां ^७वहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु पुर्व्यां धियं मधोर्धृतस्य पिप्युषीम् । कण्वा उक्थेन वावृधुः ॥ ४३ ॥
इमां । सु । पुर्व्याम् । धियम् । मधोः । धृतस्य । पिप्युषीम् । कण्वाः । उक्थेन । वृधुः ॥ ४३ ॥

१ इमाम् इदानीं क्रियमाणां २ सु सुष्ठु ३ पूर्व्यां पूर्वैः पित्रादिभिः कृतां ४ मधोः मधुरस्य ५ धृतस्य
क्षरणशीलस्योदकस्य ६ पिप्युषीं वर्धयित्रां यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां ७ धियं यागाक्रियां
८ कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ९ उक्थेन शस्त्रेण १० वावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति । उक्थैर्हि यागो वर्धते ।
अत्यग्निष्टोमादिपूतरासु संस्थासु शस्त्रवृद्धेर्दृष्टत्वात् । यद्वा । पूर्व्यां चिरंतनीमिमांसीन्द्रस्य धियमनुग्रह-
बुद्धिं क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषीं वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिद्विमहीनां मेधे वृणीत मर्त्यैः । इन्द्रं सनिष्युः ॥ ४४ ॥
इन्द्रम् । इत् । विऽमहीनाम् । मेधे । वृणीत । मर्त्यैः । इन्द्रम् । सनिष्युः । ऊतये ॥ ४४ ॥

१ विमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये २ इन्द्रमित् इन्द्रमेव ३ मेधे यज्ञे ४ मर्त्यैः मनुष्यो
होता ५ वृणीत स्तुतिभिः संभजते । तथा ६ सनिष्युः धनकामश्च स्तोता ७ ऊतये रक्षणाय ८ इन्द्रम् एव
वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥
अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधस्तुता । हरी इति । सोमपेयाय । वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे १ पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र २ प्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्ऋषिभिः स्तुतौ । 'तृतीया
कर्माणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ईदृशौ ३ हरी अश्वौ ४ सोमपेयाय
सोमपानार्थं त्वाम् ५ अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ६ वक्षतः वहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पर्शवा ददे । राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥
शतम् । अहम् । तिरिन्दिरे । सहस्रम् । पर्शौ । आ । ददे । राधांसि । याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृचेन तिरिन्दिरस्य राज्ञो दानं स्तूयते । १ पर्शौ परशुनाम्नः पुत्रे । उपचाराजन्ये
जनकशब्दः । २ तिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि ३ याद्वानाम् । यदुरिति मनुष्यनाम । यद्व एव याद्वः ।
स्वार्थिकस्तद्धितः । तेषां मध्ये ४ अहं ५ शतं शतसंख्याकानि ६ सहस्रं सहस्रसंख्याकानि च ७ राधांसि
घनानि ८ आ ९ ददे स्वीकरोमि । यद्वा । याद्वानां यदुकुलजानामन्येषां^१ राज्ञां स्वभूतानि राधांसि
बलादपहृतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि श्रुतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् । ददुष्पञ्चाय सार्धे ॥ ४७ ॥
त्रीणि । श्रुतानि । अर्वताम् । सहस्रा । दश । गोनाम् । ददुः । पञ्चाय । सार्धे ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यामृचि स्वसंप्रदानकं दानमुक्तम् । अधुनान्येभ्योऽप्यृषिभ्यस्तिरिन्दो बहु धनं दत्त-
वानित्याह । १ अर्वतां गन्तृणामश्वानां २ त्रीणि ३ श्रुतानि ४ गोनां गवां ५ दश दशगुणितानि ६ सहस्रा

सहस्राणि च पञ्चाय स्तुतीनां प्रार्जकाय ऽसाधे एतत्संज्ञायर्षये । यद्वा । साधे । साम स्तोत्रम् । तद्वत्ते पञ्चाय पञ्चकुलजाताय कर्क्षीवते । ऽदुः तिरिन्द्रिराख्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदानदकुहो दिवमुष्ट्रश्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्वं जनम् ॥ ४८ ॥

उत् । अ॒न॒ट् । क॒कुहः । दि॒वम् । उष्ट्र॑न् । च॒तुः॒ऽयुजैः । द॒दत् । श्र॒वसा । या॒द्वम् । ज॒नम् ॥ ४८ ॥

अयं राजा ऽककुहः उच्छ्रितः सन् ऽश्रवसा कीर्त्या ऽदिवं स्वर्गम् ऽउदानद् उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् । किं कुर्वन् । ऽचतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् ऽउष्ट्रान् ऽददत् प्रयच्छन् । तथा ऽयाद्वं ऽजनं च दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ ॥ १७ ॥

‘प्र यद्वः’ इति षट्त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वत्सस्यार्षं मारुतं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र यद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आग्नि-मारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिषं मरुतो विप्रो अक्षरत् । वि पर्वतेषु राजथ ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रि॒ऽस्तु॒भम् । इ॒षम् । म॒रुतः । वि॒प्रः । अ॒क्षरत् । वि । प॒र्वतेषु । रा॒जथ ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः^१ मितराविणो^२ मितरोचिनो वा^३ एतत्संज्ञा माध्यमका देवगणाः । पादादित्वात् ‘अपादादौ’ इति पर्युदासादाष्टमिकनिवाताभावे षाष्टिकमामन्त्रितायुदात्तत्वम् । ऽवः युष्मभ्यं ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽत्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुष्टन्दसा संबद्धां माध्यं-दिनसवनिकीम् ऽइषं सोमलक्षणमन्नं ऽयत् यदा ऽप्र ऽअक्षरत् प्राप्तिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा । त्रिष्टुभं त्रिष्टुष्टन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम् । तदानीं यूयं ऽपर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु ऽवि ऽराजथ । तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यदुङ्ग तविषीयवो यामं शुभ्रा अचिध्वम् । नि पर्वता अहासत ॥ २ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । त॒विषी॑ऽय॒वः । या॒मम् । शु॒भ्राः । अ॒चिध्व॑म् । नि । प॒र्वताः । अ॒हास॑त् ॥ २ ॥

हे ऽतविषीयवः । तविषीति बलनाम । तां कामयमानाः । यद्वा । बलयुक्ताः । हे ऽशुभ्राः शोभ-मानाः ऽअङ्ग हे मरुतः ऽयामम् । याति गच्छतीति यामो रथः । तं ऽयत् यदा ऽअचिध्वं समचिनुध्वं अन्नादिभिः साधनेः संचितं संश्लिष्टं कुरुष्व गमनार्थं तदानीं ऽपर्वताः गिरयोऽपि ऽनि ऽअहासत नितरां गच्छन्ति युष्मद्वयवेगाद्गीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ‘ओहाङ् गतौ’ । छान्दसो लुङ् ॥

उदीरयन्त वायुभिर्वाश्रासः पृश्निमातरः । धुक्षन्त पिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ई॒रय॑न्त । वा॒युभिः । वा॒श्रासः । पृ॒श्नि॒ऽमा॒तरः । धु॒क्षन्त । पि॒प्युषी॑म् । इ॒षम् ॥ ३ ॥

ऽवाश्रासः वाशनशीलाः शब्दकारिणः ऽपृश्निमातरः । पृश्निर्माध्यमिका वाक् । सा माता जननी येषां ते तथोक्ताः । ‘ऋतञ्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः । ईदृशा मरुतः ऽवायुभिः । वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृक्ष्यः । पृषतीभिर्वाहनभूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरेव वा ऽउदीरयन्त उद्धमयन्ति मेधादिकम् । तथा ऽपिप्युषीं वर्षयित्रीम् ऽइषम् अन्नं च स्तोतृभ्यः ऽधुक्षन्त दुहन्ति ॥

१. ऋत१-२-मरुतो मरुतो । २. ऋत१-२-मितराविणो वा । ३. ऋ-वा महद्रवंतीति वेति निरुक्तं; त१ (मान्ते)-वा महद्रवंतीति वा ।

वपन्ति मरुतो मिहं प्र वैपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥

वपन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वैपयन्ति । पर्वतान् । यत् । यामम् । यान्ति । वायुऽभिः ॥४॥

वमरुतः एतत्संज्ञा देवाः वमिहं वृष्टिं वपन्ति विकिरन्ति विक्षिपन्ति । तथा वपर्वतान् गिरीन्
वप्र ववैपयन्ति प्रकम्पयन्ति । अयमर्थः कदेति चेत् । वयत् यदा ववायुभिः सार्धं वयामं रथं गमनं
वा वयान्ति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिर्नि सिन्धवो विधर्मणे । मुहे शुष्माय येमिरे ॥५॥

नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विधर्मणे । मुहे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः वः युष्माकं यद्यामाय रथाय गमनाय वा गिरिः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः
सुः । गिरयः पर्वताः यत् यदा नि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीलाः
समुद्रा नद्यो वा विधर्मणे विधरणाय महे महते शुष्माय शोषकाय युष्मदीयाय बलाय नि
येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । गिरयो नद्यश्च युष्मद्यामाद्वलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्त
इत्यर्थः । तदानीं वपन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमेः कर्मकर्तरि लिट् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

युष्माँ उ नक्तमृतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥

युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊतये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।

युष्मान् । प्रऽयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः युष्माँ व उ युष्मानेव नक्तं रात्रौ वक्तये रक्षणार्थं वहवामहे । दिवा अह्नि च
युष्मान् एव आह्वयामहे । अध्वरे । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । यागे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं युष्मान् एवाह्वयामहे ॥

उदु त्वे अरुणप्सवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि ण्णुना दिवः ॥ ७ ॥

उत् । ऊँ इति । त्वे । अरुणऽप्सवः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।

वाश्राः । अधि । स्नुना । दिवः ॥ ७ ॥

वश्ये ते पूर्वोक्तगुणाः वरुणप्सवः अरुणवर्णरूपाः चित्राः चायनीयाः आश्रयभूता वा
वाश्राः शब्दकारिणः एवंभूता मरुतः यामेभिः यामैर्यानेः दिवः अधि ह्युलोकस्थोपरि स्नुना
सानुना समुच्छ्रितप्रदेशेन उदु ईरते उद्वच्छन्ति । उ इति पूरणः । 'पदादिषु मांसुत्सूनामुप-
संस्थानम्' इति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥

कारीयां सौर्यस्य हविषः 'सृजन्ति रश्मिम्' इत्येषानुवाक्या । सूत्र्यते हि—'सृजन्ति रश्मि-
मोजसा वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुम्' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥८॥

सृजन्ति । रश्मिम् । ओजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । ये मरुतः ^१सूर्याय सूर्यस्य । ‘षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या’ इति चतुर्थी । ^२यातवे^३ गन्तुं ^४रश्मिं व्याप्तम् । ‘अशे रश च’ इत्यशोतेरौणादिको मिश्रत्ययो रशादेशश्च । यद्वा । रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम् । ^५पन्थां पन्थानम् ^६ओजसा बलेन ^७सृजन्ति उत्पादयन्ति । वृत्रादिभिरावृतं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । ^८ये मरुतः ^९भानुभिः तेजोभिः ^{१०}वि ^{११}तस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरमिमं स्तोममृभुक्षणः । इमं मे वनता हवम् ॥ ९ ॥

इमाम् । मे । मरुतः । गिरम् । इमम् । स्तोमम् । ऋभुक्षणः । इमम् । मे । वनत । हवम् ॥ ९ ॥

हे ^१मरुतः ^२इमां पुरोवर्तिनीं ^३मे मम ^४गिरं शस्त्ररूपां वाचं ^५वनत संभजत । हे ^६ऋभु-
क्षणः । मह्यन्तः । महान्तः । जसि ‘इतोऽस्त्वंनामस्थाने’ इत्यकारः । ‘वा षपूर्वस्य निगमे’
इति दीर्घाभावः । ते यूयम् ^७इमं ^८स्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं ^९मे मम ^{१०}इमं पुरोवर्तिनं
^{११}हवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृथ्रयो दुदुहे वृजिणे मधु । उत्सं कवन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि । सरांसि । पृथ्रयः । दुदुहे । वृजिणे । मधु । उत्सम् । कवन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥

^१पृथ्रयः मरुत्मानृभूता गावः ^२वृजिणे वज्रवत इन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थं ^३मधु
मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं ^४त्रीणि ^५सरांसि सर इव सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि
सवनेषु श्रयणार्थं ^६दुदुहे दुदुहिरे । यद्वा । मधु मधुरं सोमं वृजिणे वज्रयुक्ताय मरुद्गाय त्रीणि
सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृलक्षणानि प्रति पृथ्रयो माध्यमिका वाचो दुदुहे वृष्टिद्वारा दुहन्ति ।
यद्वा पृथ्रय इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते । पृथ्रिमातरो मरुत इन्द्रार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशा-
दीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् ^७उत्सम् उत्सवणशीलं ^८कवन्धम् उदकम् ^९उद्रिणम् उदकवन्तं
मेवं दुदुहे दुहते ॥ दुहेऽञ्छान्दसो लिट् । ‘इरयो रे’ इति रेभावः । पादादित्वादनिघातः ॥ ॥ ११ ॥

मरुतो यद्द वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उप गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्तः । हवामहे । आ । तू । नः । उप । गन्तन ॥ ११ ॥

हे ^१मरुतः ^२यद्द यदा खलु ^३वः युष्मान् ^४सुम्नायन्तः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तो वयं ^५दिवः
शुलोकात् ^६हवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे । ^७आ ^८तु अनन्तरमेव शीघ्रं ^९नः अस्मान् ^{१०}उप ^{११}गन्तन
उपगच्छत । गमेलौटि ‘तसनसनयनाश्च’ इति तनवादेशः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानवो रुद्रा ऋभुक्ष्णो दमै । उत प्रचेतसो मदै ॥ १२ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । रुद्राः । ऋभुक्षणः । दमै । उत । प्रचेतसः । मदै ॥ १२ ॥

^१उत अपि च हे ^२सुदानवः शोभनदाना हे ^३रुद्राः रुद्रपुत्राः । पादादित्वादामन्त्रित-
निघाताभावः । हे ^४ऋभुक्षणः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः ^५यूयं ^६हि^२ खलु ^७दमे
यज्ञगृहे ^८यदे मदकरे सोमे पीते सति ^९प्रचेतसः ^{१०}स्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयिं मदच्युतं पुरुक्षुं विश्वधायसम् । इयर्ता मरुतो दिवः ॥ १३ ॥

आ । नः । रयिम् । मद्ऽच्युतम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् । इर्यत । मरुतः । दिवः ॥ १३ ॥

हे ऽमरुतः ऽनः अस्माकं ऽरयि धनं ऽदिवः शुलोकात् ऽआ ऽइर्यत आगमयत । 'ऋ गतौ' इत्यस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् जौहोत्यादिकाहोति तस्य 'तत्तनत्तन' इति तवादेशः । 'अनुदात्ते च' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रयिम् । ऽमदच्युतं मदं स्ववन्तं यद्वा शान्नवस्य मदस्य च्यावधितारं ऽपुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानं वा ऽविश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्गिरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥ १४ ॥

अधिऽइव । यत् । गिरीणाम् । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । सुवानैः । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥ १४ ॥

हे ऽशुभ्राः शोभमाना मरुतः ऽगिरीणां पर्वतानाम् ऽअधीव उपरीव ऽयत् यदा ऽयामं युष्मदीयं रथम् ऽअचिध्वं गमनसाधनैरश्वादिभिः उपचितं कुरुष्व तदानीं ऽसुवानैः अभिषूयमाणैः ऽइन्दुभिः सोमैः ऽमन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुभ्रं भिक्षेतु मर्त्यैः । अदाम्यस्य मन्मभिः ॥ १५ ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुभ्रम् । भिक्षेतु । मर्त्यैः । अदाम्यस्य । मन्मऽभिः ॥ १५ ॥

ऽमर्त्यः मनुष्यः स्तोता ऽमन्मभिः स्तोत्रैः ऽसुभ्रं सुखं धनं वा ऽएषां मरुतां स्वभूतं ऽभिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । ऽएतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च ऽअदाम्यस्य केनापि हिंसितुम-
शक्यस्य मरुद्गणस्य सुभ्रं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ ॥ २० ॥

ये द्रप्साइव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्साऽइव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिऽभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ऽये मरुतः ऽद्रप्साइव उदविन्दव इव ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवृष्टिभिः वर्षणैः ऽअनु ऽधमन्ति अनुगच्छन्ति साकन्त्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुध्माते उच्छ्रंसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः । ऽअक्षितम् अधीणमुदकम् ऽउत्सं मेघं ऽदुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाहमुखं पातयन्तः । दुहेः 'लक्षण-
हेत्वोः' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यत् एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिरीरत उदयैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रयैः । उत् । ऊँ इति । वायुऽभिः ।

उत् । स्तोमैः । पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

ऽस्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः ऽउत् ऽइरते उद्गच्छन्ति । 'स्वन शब्दे' । 'स्वनहसोर्वा' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपो विकल्पितत्वात् पक्षे घञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति मिस ऐसभावः । ऽउ इति पूरणः । तथा ऽरयैः रथप्रमुखैः वाहनैश्चोदीरते ।
ऽपृश्निमातरः^१ - - -

१. ख१-म-संचितं । २. ऋ-त१-२-रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज-दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. घ-ज-त१-२-मु- पृश्निमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते; श-पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्रा मरुतः स्तोमै-रस्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्गच्छति ।

येना॒व तुर्व॑शं॒ यदुं॑ येन॒ कण्वं॑ धन॒स्पृतम् । रा॒ये सु तस्य॑ धीमहि ॥ १८ ॥

येन॑ । आ॒व । तुर्व॑शम् । यदुम् । येन॑ । कण्वम् । धन॒स्पृतम् । रा॒ये । सु । तस्य॑ । धीमहि ॥ १८ ॥

येन^१ आत्मीयेन रक्षणेन^२ तुर्वशम् एतत्संज्ञं^३ यदुम् एतत्संज्ञं च राजर्षिम्^४ आव यूयं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लेटि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । येन च^५ धनस्पृतं धनकामं^६ कण्वम् ऋषिं रक्षितवन्तः स्थ^७ तस्य युष्मदीयं रक्षणं^८ राये धनार्थं^९ सु^{१०} धीमहि शोभनं ध्यायाम ॥

इ॒मा उ॑ वः सु॒दानवो॑ घृ॒तं न पि॒प्युषी॑रिषः । वर्धा॑न्का॒ण्वस्य॑ मन्मभिः ॥ १९ ॥

इ॒माः । उँ इति॑ । वः । सु॒दानवः॑ । घृ॒तम् । न । पि॒प्युषीः॑ । इषः ।

वर्धा॑न् । का॒ण्वस्य॑ । मन्म॑भिः ॥ १९ ॥

हे^१ सुदानवः शोभनदाना मरुतः^२ घृतं^३ घृतमिव^४ पिप्युषीः^५ वर्धयिष्यः^६ शरीरपुष्टिहेतुभूताः^७ इ॒माः इ॒दानीं^८ प्रदीयमानाः^९ इषः^{१०} अन्नानि सोमलक्षणानि^{११} काण्वस्य^{१२} कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः^{१३} मन्मभिः^{१४} स्तोत्रैः^{१५} सार्वं^{१६} वः युष्मान्^{१७} वर्धान्^{१८} वर्धयन्तु ॥ वृधेर्ण्यन्तात् लेटि रूपमेतत् । उ इति पूरणः ॥

कं नूनं सु॒दानवो॑ म॒दथा॑ वृ॒क्तव॑र्हिषः । ब्र॒ह्मा को वः॑ स॒पर्य॑ति ॥ २० ॥

कं । नूनम् । सु॒दानवः॑ । म॒दथा॑ । वृ॒क्तव॑र्हिषः । ब्र॒ह्मा । को । वः । स॒पर्य॑ति ॥ २० ॥

मरुदागमनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । सुदानवः शोभनदाना हे^१ वृक्तवर्हिषः^२ वृक्तं वृक्कं छिन्नं बर्हिषेषां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यज्ञनाम । वृक्तः प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे इदंशा मरुतः^३ कं कुत्र देशे^४ नूनम् इ॒दानीं^५ म॒दथा॑ साधय । ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् । वः च^६ ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता^७ वः युष्मान्^८ स॒पर्य॑ति परिचरति । किंकारणं बहुशः स्तुतैरपि भवन्निरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ २१ ॥

न॒हि ष्म॑ यद्ध॑ वः पु॒रा स्तोमै॑र्भिवृ॒क्तव॑र्हिषः । श॒र्धो॑ ऋ॒तस्य॑ जिन्व॑थ ॥ २१ ॥

न॒हि । स्म॑ । यत् । ह॒ । वः । पु॒रा । स्तोमै॑भिः । वृ॒क्तव॑र्हिषः । श॒र्धो॑न् । ऋ॒तस्य॑ । जिन्व॑थ ॥ २१ ॥

पूर्वथा वितर्क्य इ॒दानीं॑ निश्चिनोति । हे^१ वृक्तवर्हिषः प्रवृक्तयज्ञका मरुतः^२ नहि^३ ष्म तन्न खलु संभवति । वः यूयं पु॒रा अस्मत्तः पूर्वमेव कृतैः^४ स्तोमैरन्यदीयैः^५ स्तोत्रैः^६ ऋतस्य उदकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः^७ शर्धान् आत्मीयानि बलानि^८ जिन्वथ प्रीणयथ इति^९ यद्ध यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । वृक्तवर्हिष इत्यृत्विङ्नाम । हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिभिः^{१०} स्तोमैभिः^{११} स्तोत्रैर्ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागाहान्छर्धान् मारुतानि बलानि पु॒रा अन्येभ्यः^{१२} स्तोत्रेभ्यः^{१३} पूर्वं यद्यस्मात्कारणजिन्वथ यूयं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्वदीयैः^{१४} स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्धये महावर्ति पयसोरासिकयोः सतोः ‘समु त्वे महतीरपः’ इत्येषानुवक्तव्या^१ । सूत्र्यते हि—‘आसिकयोः समु त्वे महतीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठसु’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

स॒मु त्वे म॑हती॒रपः॑ सं क्षोणी॑ स॒मु क्षर्य॑म् । सं वज्रं॑ प॒र्वशो॑ दधुः ॥ २२ ॥

सम् । ऊँ इति । त्ये । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । मूर्धम् ।
सम् । वज्रम् । पूर्वऽशः । दधुः ॥ २२ ॥

१त्ये ते पूर्वोक्तगुणा मरुतः १महतीः बह्वीः १अपः वृष्ट्युदकानि १समु १दधुः संवधति ।
ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । धर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'बृह-
न्महतीरुपसंस्थानम्' इति महतः परस्य ङीप् उदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्शब्दात्परः
शस् उदात्तः ॥ तथा १क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ च ते मरुतः १सं दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽ-
वतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धार्यते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै गोतम
तत्सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति' (बृ. उ. ३.
७. २) इति । तथा १सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे १सं दधुः सम्यग्धारयन्ति । उशब्दः
समुच्चये । ईदृशास्ते मरुतः १वज्रम् आत्मीयमायुधं १पूर्वशः पूर्वणि पूर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयव-
संबन्धिषु हननार्थं १सं दधुः समयूयुजन् ॥

वि वृत्रं पूर्वशो ययुर्वि पूर्वताँ अराजिनः । चक्राणा वृष्णि पौंस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पूर्वऽशः । ययुः । वि । पूर्वतान् । अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौंस्यम् ॥ २३ ॥

१अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्य न विद्यत इत्य-
राजेन्द्रः । तद्युक्तः । १वृष्णि वीर्यवत् १पौंस्यं बलं १चक्राणाः कुर्वाणा मरुतः १वृत्रम् आवरकमसुरं
मेघं वा १पूर्वशः पूर्वणि पूर्वणि भेदेन १वि १ययुः विशिष्टं वधमगमयन् । तथा १पूर्वतान् गिरिंश्च
विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु त्रितस्य युध्यतः शुष्ममावन्नत क्रतुम् । अन्विन्द्रं वृत्रतूर्यै ॥ २४ ॥

अनु । त्रितस्य । युध्यतः । शुष्मम् । आवन् । उत । क्रतुम् । अनु । इन्द्रम् । वृत्रतूर्यै ॥ २४ ॥

१त्रितस्य आप्यस्यैतत्संज्ञस्य १युध्यतः शत्रून् संप्रहरतो राजर्षेः १शुष्मं परेषां शोषकं बलं
मरुतः १अनु १आवन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । १उत अपि च १क्रतुं
तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च १वृत्रतूर्यै वृत्रवधार्थं संग्रामे १इन्द्रं च १अनु आवन् अरक्षन् ॥

विद्युद्धस्ता अभिद्यवः शिप्राः शीर्षिन्हिरण्ययीः । शुभ्रा व्यञ्जत श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युत्ऽहस्ताः । अभिऽद्यवः । शिप्राः । शीर्षिन् । हिरण्ययीः । शुभ्राः । वि । अञ्जत । श्रिये ॥ २५ ॥

१विद्युद्धस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः १अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः १शुभ्राः शोभमाना मरुतः
१शीर्षिन् शीर्ष्णि शिरस्यात्मीयेषु शिरःसु १हिरण्ययीः हिरण्ययीः स्वर्णमयानि १शिप्राः शिरस्त्राणानि
१श्रिये शोभार्थं १व्यञ्जत व्यञ्जयन्ति । व्यक्तीकुर्वन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

उशना यत्परावर्त उक्ष्णो रन्ध्रमयातन । द्यौर्न चक्रदद्विया ॥ २६ ॥

उशना । यत् । पराऽवर्तः । उक्ष्णः । रन्ध्रम् । अयातन । द्यौः । न । चक्रदत् । मिया ॥ २६ ॥

हे मरुतः १उशनाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशनसा काव्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा ।
उशनाःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ उशनसः स्तोतृन् कामयमाना यूयम् १उक्ष्णः सेक्तुः

कामानां वर्षितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा ऽरन्ध्रं मध्यं ऽपरावतः दूरदेशात् ऽथत् यदा ऽअथातन अगच्छत् ॥ यातेर्लङ्घि मध्यमबहुवचनस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तनादेशः ॥ तदानीं ऽघौर्न । अत्र शुभ्रान्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते । शुलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं ऽमिथा युष्मद्देगजनितया भीत्या ऽचक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥

आ नो मुखस्य दावनेऽश्वैर्हिरण्यपाणिभिः । देवांस उषं गन्तन ॥२७॥

आ । नः । मुखस्य । दावने । अश्वैः । हिरण्यपाणिऽभिः । देवांसः । उषं । गन्तन ॥ २७ ॥

हे ऽदेवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः ऽनः अस्माकं ऽमुखस्य यज्ञस्य ऽदावने दानाय । ददातेरौणादिको भावे वनिः । ऽहिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हिरमणीयपादैर्वा ऽअश्वैः ऽआ ऽउषं ऽगन्तन उपागच्छत प्राप्तु ॥ गमेलोऽपि छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तमबादेशः । अत एव डिप्वाभावादनुनासिकलोपो न क्रियते ॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः । यान्ति शुभ्रा रिणन् अपः ॥ २८ ॥

यत् । एषाम् । पृषतीः । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । यान्ति । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

ऽपृषां मरुतां ऽरथे ऽपृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता मृग्यः ऽयत् यदा वहन्ति यदा च ऽप्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी । यद्वा । प्रमुखे युज्यमानः सन् । ऽरोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः ऽवहति तदानीं ऽशुभ्राः शोभमाना मरुतः ऽयान्ति गच्छन्ति । तेषां गमने च सति ऽअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ऽरिणन् अरिणन् अगच्छन् । सर्वत्र प्रवहन्ति ॥ 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । छान्दसोऽडभावः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'तिकृतिष्ठः' इति निघाताभावः ॥

सुषोमे शर्यणावत्यार्जिके पस्त्यावति । युयुनिचक्रया नरः ॥ २९ ॥

सुऽसोमे । शर्यणाऽवति । आर्जिके । पस्त्यऽवति । युयुः । निऽचक्रया । नरः ॥ २९ ॥

ऽसुषोमे शोभनसोमयुक्ते ऽआर्जिके । ऋजीका नाम देशाः । तत्संबन्धिनि ऽशर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि ऽपस्त्यावति । पस्त्यम् इति गृहनाम । यज्ञगृहोपेते सोमपानाय ऽनरः नेतारो मरुतः ऽनिचक्रया नीचीनचक्रया अवाह्यमुखं प्रवर्तमानया रथकठ्या ऽययुः यान्ति गच्छन्ति । यातेऽछान्दसो लिट् । यद्वा । नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शक्यया ययुः गच्छन्ति ॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम् । माडीकेभिर्नाधमानम् ॥ ३० ॥

कदा । गच्छाथ । मरुतः । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । माडीकेभिः । नाधमानम् ॥ ३० ॥

हे ऽमरुतः ऽइत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण ऽहवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं ऽनाधमानं याचमानं ऽविप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां ऽकदा कस्मिन् काले ऽमाडीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं ऽगच्छाथ गच्छथ । विलम्बं मा कृषत शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ॥ २३ ॥

कद् नूनं कंधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्व औहते ॥ ३१ ॥

कत् । ह । नूनम् । कन्धऽप्रियः । यत् । इन्द्रम् । अजहातन । कः । वः । सखित्वे । औहते ॥ ३१ ॥

हे ऽकषप्रियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः । 'कथ वाक्यप्रबन्धने' । अस्माद्भावे 'चिन्तिपूजि' (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततष्टाप् । उत्तरपदे 'इयापोः संज्ञाच्छन्दसोः' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धत्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् ऽइन्द्रं ऽनूनं सत्यम् ऽअजहातन पर्यत्यजतेति ऽयत् एतत् तत् ऽकद्ध कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । 'वृत्रस्य त्वा श्वसयादीषमाणाः' (क्र. सं. ८. ९६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत एवमतः कारणात् ऽवः युष्माकं ऽसखित्वे । व्यत्ययेन ससमी । सखिभावं ऽकः स्तोता ऽओहते वाचते । यद्वा । वहते प्राप्नोति । ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सहो षु णो वज्रहस्तैः कण्वांसो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सहो इति । सु । नः । वज्रहस्तैः । कण्वांसः । अग्निम् । मरुत्सभिः ।

स्तुषे । हिरण्यवाशीभिः ॥ ३२ ॥

वज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः ऽहिरण्यवाशीभिः । हिरण्मयी वाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैः । ऽमरुद्भिः ऽसहो सहैव वर्तमानम् ऽअग्निं ऽनः अस्मदीया हे ऽकण्वांसः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं ऽस्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तौतेरुत्तमैकवचने 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

ओ षु वृष्णः प्रयज्युना नव्यसे सुविताय । ववृत्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रयज्युन् । आ । नव्यसे । सुविताय । ववृत्याम् । चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

वृष्णः वर्षितृन् अभीष्टफलदान् ऽप्रयज्युन् प्रकर्षेण यष्टव्यान् ऽचित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः ऽसु सुषु ऽओ आ उ ऽववृत्यां आवर्तयामि । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च ऽनव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय ऽसुविताय सुषु प्राप्तव्याय धनाय च तान् ऽआ ववृत्याम् आवर्तयामि ॥

गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिरयः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥ ३४ ॥

मरुसु आगच्छसु ऽगिरयश्चित् गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि ऽपर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पर्श्यमानाः । अत एव ऽमन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः ऽनि ऽजिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्भेगेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा ऽपर्वताश्चित् पर्ववन्तो मेघा अपि तदीयेन गमनेन ऽनि ऽयेमिरे नियम्बन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्षण्यावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । आक्षण्यावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

वक्ष्णयावानः अक्ष्णं व्यासं गच्छन्तः । यद्वा । अक्ष्णश्चक्षुषोऽपि शीघ्रं यान्तीत्यक्ष्णयावानः ।
यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ईदृशा अश्वाः वान्तरिक्षेण आकाशमार्गेण पततः गच्छतो
मरुतः वा वहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नभसि पततो
गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय वयः अन्नं धातारः
विधातारः कुर्वाणाः ॥

अग्निर्हि जानिं पुर्व्यश्छन्दो न सूरौ अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जानिं । पुर्व्यः । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥३६॥

वअग्निर्हि अग्निः खलु वअर्चिषा तेजसा वपुर्व्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः वजानि अजायत ।
'दीपजन' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेशिणादेशः । तत्र दृष्टान्तः । वछन्दः
उपच्छन्दनीयः वसूरः वन सूर्य इव । तदनन्तरं वते पूर्वोक्तगुणा मरुतः वभानुभिः दीप्तिभिः वि
वस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते ह्यग्निः पूर्वं स्तुयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयो-
रर्धचरयोः क्रमेणाग्निर्मरुतश्च स्तुयन्ते ॥ २४ ॥

'आ नो विश्वाभिः' इति त्रयोविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्षमानुष्टुभम् ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यग्निदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नस्यधिका सध्वंस आश्विनं
ह्यानुष्टुभं तु' इति । प्रातरनुवाक आश्विने कृतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतस्सूक्तम् । सूत्र्यते
हि—'आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असौयामि
प्रश्नास्तुरतिरिक्तोक्त्येऽप्येतत् । सूत्रितं च—'आ नो विश्वाभिः प्रातर्वायाणा' (आश्व. श्रौ. ९. ११)
इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'आ नो विश्वाभिः' इत्याश्विनस्तुचः । सूत्रितं च—'आ नो विश्वा-
भिरुतिमित्यस्य वो अग्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरुतिभिराश्विना गच्छतं युवम् ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिभिः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ अश्ववानौ सर्वं जगद्व्याप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ वयुवं युवां वविश्वामिः
सर्वाभिर्भ्यांसाभिर्वा वउतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः सार्धं वनः अस्मान् वआ वगच्छतम् । आगत्य
च हे वदक्षा दक्षौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे वहिरण्यवर्तनी हिरण्यवरयौ हितरमणी-
याचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ वसोम्यं सोममयं वमधु वपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।

भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यत्वचा ।

भुजी इति । हिरण्यपेशसा । कवी इति । गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

हे वभुजी हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोतृमिरश्चानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा
हे वहिरण्यपेशसा हिरण्यपालकौ हिरण्ययावयवौ वा हे वकवी क्रान्तदक्षिणौ स्तोतव्यौ वा हे

वगम्भीरचेतसा प्रशस्तज्ञानो ईदृशो हे वअश्विना अश्विनौ वसूर्यत्वचा सूर्यवज्रासमानेन वरथेन
वनूनम् अवश्यमस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।

पिबाथो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ।

पिबाथः । अश्विना । मधु । कण्वानाम् । सवने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वनहुषसरि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते ।
मानुषात्तस्माद्लोकात् । परि पञ्चम्यर्थानुवादी । वसुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा
स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः वआ वयातम् आगच्छतम् । तथा वअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तान्मध्यमा-
ल्लोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च वकण्वानां कण्वगोत्राणामस्माकं वसवने यज्ञे प्रातःसवनादौ वसुतम्
अभिषुतं वमधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ वपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।

पुत्रः कर्णस्य वामिह सुषाव सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधप्रिया ।

पुत्रः । कर्णस्य । वाम् । इह । सुषाव । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वदिवस्परि दिवोऽधि द्युलोकात् वनः अस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ।
'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे अधप्रिया अधोऽधस्तादस्मिँल्लोके
विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणौ । यद्वा । कधप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कथया स्तुत्या प्रीयमाणौ ।
हे ईदृशावश्विनौ वअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । वइह अस्मिन्यज्ञे वकर्णस्य क्रपेः वपुत्रः वसोम्यं
सोममयं वमधु ववां युवाम्यां युवयोरर्थं वसुषाव अभिषुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातमुपश्रुत्याश्विना सोमपीतये ।

स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपश्रुति । अश्विना । सोमपीतये ।

स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वउपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः । उपगता श्रुद्यस्मिन्
तस्मिन् यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय वआ वयातम् आगच्छतम् । हे वर्धना वर्धनौ वकवी क्रान्त-
दर्शिनोवश्विनौ वस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्मनाम् ।
स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा वस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे वनरा नेतारावश्विनौ
वधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च प्रवर्धकौ भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ
स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुवां हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदर्शिनौ धीतिभिर्बुद्धिभिरात्मीयैः

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अह्वत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भुतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे ऽश्विना अश्विनौ ऽविप्रः मेधावी स्तोता ऽइह अस्मिन् यागे ऽअवसे रक्षणार्थं ऽस्तोमेभिः स्तोत्रैः ऽवां युवाम् ऽआ ऽअह्वत् आहूतवान् । ह्वयेतेर्लुङि 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरकादेशः । हे ऽअरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपापौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृत्वमौ ऽता तौ तादृशौ युवां ऽनः अस्माकं ऽमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ ऽभूतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमर्तिष्ठद्राजिनीवसू ।

विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे ऽवाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावशिनौ ऽयोषणा योषित् सूर्या आजिधावनेन त्रियमाणा सती ऽवां युवयोः ऽरथं ऽयत् यदा ऽआ ऽअतिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयुवं युवां ऽधीतानि ध्यातान्यभिलषितानि ऽविश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण ऽअगच्छतं प्रापतम् ॥ ॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।

वत्सो वां मधुमद्वचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तन्ते ऽअतः अस्मात्स्थानात् ऽसहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन ऽरथेन ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽकाव्यः कवेः पुत्रः ऽकविः मेधावी ऽवत्सः ऋषिः ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थं ऽमधुमत् माधुर्योपेतं ऽवचः वचनमुक्थम् ऽअशंसीत् शंसितवान् । यत् एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरुवसू मनोतरा रयीणाम् ।

स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नीं अनुपाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रयीणाम् ।

स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनुपाताम् ॥ १२ ॥

ऽपुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा ऽपुरुवसू बहुधनौ बहूनां निवासकौ वा ऽरयीणां धनानां ऽमनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेऽस्त्विति ऽश्विना दत्त्वाद्रूपसिद्धिः । 'नामन्व-तरस्याम्' इति रैक्यन्दाश्राम उदात्तत्वम् । ऽवह्नी कृत्स्नस्य जगतो वोढारौ ईदृशौ ऽअश्विनौ ऽमे मस

वृहमं वृहमं स्तोत्रम् वृहमि वृहमपातां सम्यक् स्तुतमिति प्राशंसिषाताम् ॥ ' एणु स्तुतौ ' । यद्वा ।
नुवतिरत्र श्रवणार्थं वर्तते । अभिप्रासावश्रौष्टाम् ॥

आ नो विश्वान्यश्विना धत्तं राधांस्यह्या ।

कृतं न ऋत्वियावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धत्तम् । राधांसि । अह्या ।

कृतम् । नः । ऋत्वियऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे वृश्विना अश्विनौ वृहया अहयाणि अहीतिकरणान्यलजाहेतूनि प्रशस्तानि वृश्वानि
सर्वाणि वृश्वानि धनानि वृनः अस्मभ्यम् वृआ वृधत्तं प्रयच्छतम् । अपि च वृनः अस्मान् वृकृत्वि-
यावतः । कृतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्वियम् । तद्वतः कुरुतम् । तथा वृनिदे निन्दायै
निन्दकाय वा वृनः अस्मान् वृमा वृरीरधतं मा वृशं नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे ।

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । अम्बरे ।

अतः । सहस्रऽनिर्णिजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे वृनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ वृयत् यदि वृपरावति दूर-
देशे वृस्थः । वृयद्वा यदि च वृअम्बरे । अन्तिकनामैतत् । समीपे स्थः भवथः । अधिः सप्तम्य-
यानुवादी । वृअतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् वृसहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण वृरथेन हे अश्विनौ
आगच्छतम् ॥

यो वा नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ।

तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।

तस्मै । सहस्रऽनिर्णिजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्रुतम् ॥ १५ ॥

हे वृनासत्यौ वृयः वत्साख्यः वृऋषिः वृवां युवां वृगीभिः स्तुतिभिः वृअवीवृधत् अवर्धयत्
वृतस्मै ऋषये वृसहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं वृघृतश्रुतं घृतं क्षरन्तीम्^१ वृइषम् अन्नं वृधत्तं
प्रयच्छतम् ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जे घृतश्रुतमश्विना यच्छतं युवम् ।

यो वा सुन्नाय तुष्टवदसुयादानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्रुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।

यः । वाम् । सुन्नाय । तुष्टवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥ १६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽअस्मै स्तोत्रे ऽघृतश्रुतं घृतधारया युक्ताम्^१ ऽऊर्जं बलकरमन्नरसं ऽयुवं युवां ऽप्र ऽयच्छतं दत्तम् । हे ऽदानुनस्पती दानस्याधिपती ऽवां युवां ऽसुम्नाय सुखार्थं ऽयः ऽतुष्ट-
वत् स्तुयात् । यश्च ऽवसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत् । अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।

कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुभुजा ।

कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे ऽरिशादसा रिशातां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तारौ भक्षयितारौ हे
ऽपुरुभुजा बहुलस्य^२ हविषो भोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ ऽनः अस्माकम् ऽइमं ऽस्तोमं
स्तोत्रम् ऽआ ऽगन्तम् अभिगच्छतम् । आगत्य च हे ऽनरा नेतारौ ऽनः अस्मान् ऽसुश्रियः सुश्रीकान्
शोभनया संपदा युक्तान् ऽकृतं कुस्तम् । तदर्थम् ऽइमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि^३
ऽअभिष्टये अभिप्रासये ऽदातं दत्तम् । ददातेलोटि छान्दसः शपो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

राजन्तौ । अध्वराणाम् । अश्विना । यामऽहूतिषु ॥ १८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽयामहूतिषु यामानां यातृणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यारोषु तेषु ऽप्रिय-
मेधाः प्रिययज्ञा एतत्संज्ञा ऋषयः ऽअध्वराणां यज्ञानां ऽराजन्तौ ईश्वरौ । राजतिरैश्वर्यकर्मा । 'अश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्ताम्' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम् । ईदृशौ ऽविश्वाभिः
सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ ऽवां युवाम् ऽआ ऽअहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।

यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः । गन्तम् । मयऽभुवा । अश्विना । शम्भुवा । युवम् ।

यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिऽभिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ऽशंभुवा रोगाणां शमस्य
भावयितारौ ऽयुवं युवां ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । हे ऽविपन्यू स्तुत्यावश्विनौ
ऽयः वत्सः स्तोता ऽवां युवां ऽधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः ऽगीर्भिः स्तुतिभिश्च ऽअवीवृधत्
अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यामिः कण्वं मेधातिथिं यामिर्वशं दशैव्रजम् ।

यामिर्गोश्र्यमावृतं तामिनोऽवतं नरा ॥ २० ॥

यामिः । कण्वम् । मेधऽअतिथिम् । यामिः । वशम् । दशऽव्रजम् ।

यामिः । गोऽर्शर्यम् । आवतम् । तामिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ यामिः उतिभिः वृकण्वम् ऋषिं वमेधातिथिं च आवतम् अरक्षतम् । यामिः च ववशम् एतत्संज्ञं चावतम् । यामिः च गोऽर्शर्यम् । शीर्णा गौर्यस्य स गोऽर्शर्यः शयुः । तथा चान्नातं—‘ शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तथै पिप्यथुर्गाम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं गोऽर्शर्यं शयुसावतमरक्षतम् । हे वनरा नेतारौ यामिः उतिभिः वनः अस्मान् अवतं रक्षतम् ॥ २८ ॥

यामिर्नरा व्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

तामिः च्वास्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥ २१ ॥

यामिः । नरा । व्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।

तामिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजसातये ॥ २१ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ धने वृकृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति व्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुस-
पुत्रस्यै यामिः उतिभिः आवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ यामिः उतिभिः वसु सुष्टु वस्मान्
प्रावतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । वाजसातये वाजस्याश्वस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरौ वर्धन्त्वश्विना ।

पुरुषा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।

पुरुषा । वृत्रहन्तमा । ता । नः । भूतम् । पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ स्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः सुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुष्टु दोषवर्जिता वा गिरः
शक्करूपा वाचश्च वामं युवां वप्र वर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे पुरुषा बहूनां त्रातारौ हे वृत्र-
हन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तुतमौ ईदृशौ हे अश्विनौ ता तौ युवां वनः अस्माकं पुरुस्पृहा पुरु-
बहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ भूतं भवतम् ॥

श्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहां परः ।

कवी ऋतस्य पत्नमिर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

श्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहा । परः ।

कवी इति । ऋतस्य । पत्नमिः । अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

श्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः अश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि पदानि चक्राणि गुहा
गुहाणां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृक्वमानानि परः गुहायाः परस्ताद्दृष्टिगोचरे देशे आविः
सन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांख्यिकान्दसो दीर्घः । व्यत्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतद्
अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च ‘ रथश्चिचक्रः
१. ऋ-त-१-२-इतत्संज्ञं दृक्प्रबं । २. ख-म-तादृशं ।

परि वर्तते' (क्र. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । षड्वी क्रान्तदर्शिनावशिनौ
 षड्वी सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः षड्वीभिः यैः पदैः षड्वीवेत्यस्यरि । परिस्पर्यर्थः ।
 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । जीवानामुपरि जीवेष्वात्मासु षड्वीर्वाक् अभिमुखम् । आगच्छत-
 मिति शेषः । तानि पदानीदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ ॥ २९ ॥

'आ नूनम्' इत्येकविंशत्युचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्याधमश्विदेवत्यम् । विंद्येकविंशत्यौ द्वितीया-
 तृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशी चेति पञ्च बृहत्यः पञ्चमी ककुप्
 'मध्यमश्रेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दशमी त्रिष्टुबेकादशी विराड्द्वादशी
 जगती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नूनं सैका शशकर्णोऽन्त्ये गायत्र्यानुपाद्ये चाद्या
 चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्यः पञ्चमी ककुब्दशम्याद्यास्त्रिष्टुबिराड्जगत्याः' इति । असौर्यामे
 ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त्य इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नूनमश्विना तं वां रथम्' (आश्व.
 श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दिथ्युतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे षड्वीभिः अश्विनौ षड्वी युवं युवां वत्सस्य स्तोतुर्मम अवसे रक्षणार्थं नूनम् अवश्यम्
 षड्वी गन्तम् आगच्छतम् । आगत्य च षड्वी कृष्ये षड्वी बाधकरहितं षड्वी विस्तीर्णं षड्वी
 गृहं प्र यच्छतं प्रदत्तम् । तथा षड्वीः अरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः षड्वीयुतं
 स्तोतुम्यः पृथक्कुस्तम् ॥

यदन्तरिक्षे यदिवि यत्पञ्च मानुषाँ अनु । नृम्णं तद्वत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके यत् नृम्णं धनमस्ति । यदिवि गृहलोके च
 यत् अस्ति । पञ्च पञ्चसंख्याकान् मानुषान् मनुष्यान् अनु । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तत्र
 चेह लोके यत् नृम्णं धनमस्ति । हे अश्विनौ यत् त्रिविधं नृम्णं धनं धत्तम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

ये वां दंसाँस्यश्विना विप्रांसः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसाँसि । अश्विना । विप्रांसः । परिमामृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ षड्वी युवयोः संबन्धीनि षड्वी दंसाँसि कर्माणि परिचरणात्मकानि षड्वी विप्रांसः विप्रा
 मेधाविनो यजमानाः परिमामृशुः परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा
 तदीयानि परिचरणानि युवां जानीथः एवेत् एवमेव काण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं बोधतम्
 अवगच्छतम् ॥

अयं वाँ धर्मो अश्विना स्तोमेन परि पिच्यते ।

अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । धर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वामं युवयोः संबन्धी अयं धर्मः प्रवर्ग्य वस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण परि पिच्यते आर्दीक्रियते । यथा युवयोस्तृप्तिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । धर्मस्य हविष आधारभूतो महावीरो धर्मः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि पिच्यते आसिच्यते वामं युवयोरर्थम् । अपि च हे वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ अयं सोमः तार्तीयसंवन्तिको मधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते । येन युवां वृत्रम् आवरकं शत्रुं चिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं धर्मः सोमश्चेत्युभयग्रन्थयः ॥

यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ अप्सु उदकेषु यत् भेषजं कृतं युवासकार्ष्टम् । करोतेर्लुङ् 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । तथा वनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणप्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेदमेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु यत् च भेषजं युवासकुरुतम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो ब्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । दासीभारादिषु परितक्त्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' (पा. सु. ६. ३. १३२) इति दीर्घः । ब्रीह्यादिष्वोषधीषु च यत् भेषजं कृतं युवासकार्ष्टम् । हे अश्विना अश्विनौ तेन सर्वेण भेषजेन मा माम् अविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोङ् 'सिञ्जहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सिप् । तत् इट् ॥ ३० ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।

अयं वाँ वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे वनासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ यत् यौ युवां भुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण्य धारणपोषणयोः' । कण्ठादिः । हे देवा दानादिगुणयुक्तावश्विनौ । छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः । यद्वा यौ च युवां भिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अथमपि कण्ठादिः । तौ वामं युवाम् अयं वत्सः स्तोता मतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः न विन्धते न विन्दते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । हविष्मन्तं हविर्भियुक्तं स्तोतारं हि युवां गच्छथः । तस्माद्युवां हविर्भियुक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

प्रवर्ये महावीरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषानुवक्तव्या । सूच्यते हि—'आ नूनमश्विनोर्ऋषिरिति गन्ध आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४, ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोर्ऋषिः स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः ऽश्विनोः ऽस्तोमं स्तोत्रम् ऽऋषिः मन्त्रद्रष्टा ऽवामया वननीययोत्कृष्टया^१ बुद्ध्या ऽनूनम् अवश्यम् ऽवा ऽचिकेत अभिजानीयात् । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । तथा ऽमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं ऽसोमं ऽघर्मं प्रवर्यसंबन्धि घर्माख्यं हविश्च ऽअथर्वणि अहिसके अग्नौ । यद्वा । अथवा ऋषिः । तेन निर्मथितोऽग्निः उपचारादथर्वेत्युच्यते । अथर्वणा निर्मथनं च 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इत्यादि-निगमान्तरेऽवगम्यते । तस्मिन्नग्नौ ऽवा ऽसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् । अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनिं रथं तिष्ठायो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नमो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नमः । न । चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ऽरघुवर्तनिं लघुवर्तनं शीघ्रगमनं ऽरथं ऽनूनम् अवश्यमिदानीमेव ऽवा ऽतिष्ठायः आतिष्ठतम् अधिरोहतम् । 'वालमूललघ्वलम्' इति लघोर्लकारस्य रेफः । ऽमम मदीयाः ऽइमे ऽस्तोमाः स्तोत्राणि ऽनमो ऽन सूर्यमिव तेजस्विनौ ऽवां युवाम् ऽवा ऽचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति । यद्वा । च्यवतिरत्र अन्तर्भावितव्यर्थः । आच्यवयन्ति^२ युवामभिप्राययन्ति ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्यवीमहि ।

यद्वा वाणीभिः अश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत् । अद्य । वाम् । नासत्या । उक्थैः । आऽचुच्यवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ ऽअद्य इदानीम् ऽउक्थैः शस्त्रैः ऽयत् यथा^३ येन प्रकारेण ऽवां युवाम् ऽआचुच्यवीमहि आगमयेम हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा ऽवाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम ऽएवेत् एवमेव तथैव ऽकाण्वस्य मम तदुक्थादिकं ऽबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वा कक्षीवाँ उत यद्वयश्च ऋषिर्यद्वा दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद्वा वैन्यः सार्दनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ १० ॥

यत् । वाम् । कक्षीवान् । उत । यत् । विऽअश्वः । ऋषिः । यत् । वाम् । दीर्घऽतमाः । जुहाव ।
पृथी । यत् । वाम् । वैन्यः । सदेनेषु । एव । इत् । अतः । अश्विना । चेतयेयाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ^१वां युवां ^२कक्षीवान् ^३ऋषिः ^४यत् यथा ^५जुहाव जुहाव । ^६उत अपि च
^७व्यशः एतस्संज्ञः ऋषिश्च ^८यत् यथा जुहाव । ^९यत् यथा च ^{१०}वां युवां ^{११}दीर्घतमाः ऋषिर्जुहाव ।
^{१२}सदेनेषु यज्ञगृहे ^{१३}वैन्यः वेनस्य पुत्रः ^{१४}पृथी एतस्संज्ञो राजर्षिः ^{१५}वां युवां ^{१६}यत् यथा जुहाव
जुहाव । ^{१७}एवेत् एवमेव स्तुवतो सम ^{१८}अतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयार्थे तसिः । हे अश्विनौ
^{१९}चेतयेथां जानीतम् ॥ ॥ ३१ ॥

यातं छर्दिष्या उत नः परस्या भूतं जगत्पा उत नस्तनूपा ।

वर्तिस्तोकाय तनयाय यातम् ॥ ११ ॥

यातम् । छर्दिऽपौ । उत । नः । परऽपा । भूतम् । जगत्ऽपौ । उत । नः । तनूऽपा ।
वर्तिः । तोकाय । तनयाय । यातम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ ^१छर्दिष्यौ । छर्दिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां ^२यातम्
आगच्छतम् । ^३उत अपि च ^४नः अस्माकं ^५परस्या परमतिशयेन पालकौ ^६भूतं भवतम् ।
पारस्करादित्वासुद । तथा ^७जगत्सौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् ।
^८उत अपि च ^९नः अस्माकं ^{१०}तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वार्थं
^{११}तोकाय तोकस्य पुत्रस्य ^{१२}तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य ^{१३}वर्तिः गृहं ^{१४}यातं गच्छतम् ॥

यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विना यद्वा वायुना भवथः समोक्सा ।

यदादित्येभिर्ऋषिभिः सजोषसा यद्वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्रेण । सऽसरथम् । याथः । अश्विना । यत् । वा । वायुना । भवथः । सम्ऽओक्सा ।

यत् । आदित्येभिः । ऋषुऽभिः । सऽजोषसा । यत् । वा । विष्णोः । विऽक्रमणेषु । तिष्ठथः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ ^१इन्द्रेण सह ^२सरथं समानमेकं रथमास्थाय ^३यत् यदि ^४याथः गच्छथः । ^५यद्वा
यद्वा वा ^६वायुना सह ^७समोक्सा समाननिवासौ ^८भवथः । ^९यत् यदि वा ^{१०}आदित्येभिः अदिति-
पुत्रैर्मित्रादिभिः ^{११}ऋषुभिः च ^{१२}सजोषसा सह प्रीयमाणौ वर्तेथे । ^{१३}यद्वा यदि वा ^{१४}विष्णोर्विक्रमणेषु
विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु ^{१५}तिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

यद्वाश्विनावहं हुवेय वाजसातये ।

यद्वाश्विनोरवः ॥ १३ ॥

यत् । अश्व । अश्विनौ । अहम् । हुवेय । वाजसातये ।

यत् । पूतऽसु । त्वर्णे । सहः । तत् । श्रेष्ठम् । अश्विनोः । अवः ॥ १३ ॥

१. क-१-यद्वाभिः; ज-त-य-यदा; म-यद्वावी । २. ज-त-१-२-य-यज्ञगृहेषु । ३. श-भायातं ।
४. ११-२-४-य-अदितेः पुत्रैः ।

यत् यदा अहम् अश्विनौ वाजसातये संग्रामार्थं हुवेय आह्वयेय^१ अद्य इदानीं तावा-
गच्छतमिति शेषः । पृन्सु पृतनासु संग्रामेषु तुर्वणे शत्रूणां हिंसने यत् सहः शत्रूणामभिभवितु
रक्षणम् अश्विनोः तत् अवः रक्षणं श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अतस्तावाह्वयामीति भावः ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामथ ॥ १४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमासः । अधि । तुर्वशे । यदौ । इमे । कण्वेषु । वाम् । अथ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नूनम् अवश्यम् आ यातम् आगच्छतम् । इमा इमानि पुरोवर्तीनि हव्यानि
हवींषि वा^२ युवाभ्यां^३ हिता हितानि । यद्वा । युवयोरर्थं विहितानि कृतानि । इमे च सोमासः
सोमाः तुर्वशे यदौ च वर्तमानाः । वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः ।
अथ अपि च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु^४ च इमे सोमाः वां युवाभ्यां दत्ताः । अत आयातमित्यर्थः ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम् ॥ १५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छर्दिः । वत्साय । यच्छतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ पराके दूरदेशे अर्वाके समीपे च यत् युवयोः संबन्धि भेषजं रोगोप-
शमनकारणम्^५ अस्ति तेन भेषजेन सहितं छर्दिः गृहं हे प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ
विमदाय । लुप्तोपशमेतत् । एतत्संज्ञायैवर्षथे वत्साय नूनम् अवश्यं प्रयच्छतम् ॥ ३२ ॥

अमुत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः ।

न्यावर्देव्या मतिं वि राति मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अमुत्सि । ऊँ इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अश्विनोः संबन्धिन्या देव्या द्योतमानया वाचा स्तुतिरूपया साकं सह अहं प्र अमुत्सि
प्रबुद्धोऽस्मि । उ इति पूरणः । हे देवि द्योतमान उषः त्वं च मतिं मया कृतां स्तुतिम् आ
अभिलक्ष्य व्यावः तमांसि विवृणु अपरामय । प्रकाशयेत्यर्थः । वृणोतेभ्यश्चान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' ^६
इत्यादिना च्लेर्लुक् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । अपि च मर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्योऽ-
स्मभ्यं रातिं धनं वि आवः प्रकाशय ॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि स्रुते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषकप्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ १७ ॥

१. ऋत्त१-२-४-अ-आह्वये । २. ऋत्त१-२-४-युवाभ्यां; श-वां । ३. श-कण्वोत्रेषु । ४. घ-ज-
झ-रोगोपशमनकारणं; ऋ-श-रोगोपशमनकारणं; त३-रोगाय शमनकारणं ।

प्र। बोधय। उषः। अश्विनौ। प्र। देवि। सुनुते। महि।

प्र। यज्ञऽहोतः। अनुषक्। प्र। मदाय। श्रवः। बृहत् ॥ १७ ॥

हे उषः अश्विनौ देवौ प्र बोधय अस्मत्स्तोत्रस्य श्रवणार्थम्। हे देवि दानादिगुणयुक्ते हे सुनुते सुष्ठु नेत्रि हे महि महति इत्थं महाभागा त्वमश्विनौ प्र बोधय। हे यज्ञहोतः यज्ञानां यष्ट-
न्यानां देवानामाह्वातहोतृणां अनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः प्र बोधय।
तथा मदाय अश्विनोर्मदोत्पादनार्थं बृहत् महत् श्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्नमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे।

आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत्। उषः। यासि। भानुना। सम्। सूर्येण। रोचसे।

आ। ह। अयम्। अश्विनोः। रथः। वर्तिः। याति। नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे उषः भानुना दीप्या सह यत् यदा यासि गच्छसि तदानीं सूर्येण सं रोचसे
सम्यग्दीप्यसे। अपि च तस्मिन् समये अश्विनोः अयं रथः नृपाय्यं यत् नृभिर्ननुमिर्कृतिविभिः
पालनीयं वर्तिः यज्ञगृहम् आ याति ह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः।

यद्वा वाणीरनूषत प्र देवयन्तो अश्विनौ ॥ १९ ॥

यत्। आपीतासः। अंशवः। गावः। न। दुहे। ऊर्धभिः।

यत्। वा। वाणीः। अनूषत। प्र। देवयन्तः। अश्विनौ ॥ १९ ॥

यत् यदा आपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः अंशवः सोमलताः ऊर्धभिः गावो न
गाव इव दुहे रसे दुहते^१। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः^२। 'बहुलं छन्दसि' इति रुडा-
गमः। यद्वा यदा च देवयन्तः देवान् कामयमाना ऋत्विजः वाणीः वाचः स्तुतीः अनूषत
अस्तुवन्। अकुर्वन्वित्यर्थः। तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र धुम्नाय प्र शवसे प्र नृषाहाय शर्मणे। प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र। धुम्नाय। प्र। शवसे। प्र। नृषाहाय। शर्मणे। प्र। दक्षाय। प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ धुम्नाय द्योतमानावाहाय शवसे वा। तादर्थ्यं चतुर्थी।
धुम्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम्। शवसे बलाय च प्ररक्षतम्। नृषाहाय^३ नृभिः सोढव्याय शर्मणे
सुखाय च प्ररक्षतम्। दक्षाय वृद्धयर्थं प्ररक्षतम्। यद्वा। धुम्नायेत्यादौ 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्'
इति कर्मणः संप्रदानवाचतुर्यी। धुम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नूनं धीमिराश्विना पितुर्योना निषीदथः। यद्वा सुन्नेभिरुक्थ्या ॥ २१ ॥

१. ख-स-सुदुहते; घ-दुहते; ङ-त-स-असुदुहते; न-सं सुदुहते। २. ख-स-त-स-लोपः;
त-स-लोपः। ३. ख-नृषाहाय; घ-नृषाहो।

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योनौ । निऽर्सादयः ।

यत् । वा । सुन्नेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ ऽपितुः पालयितुर्बुलोकस्य संबन्धिनि ऽयोना योनौ स्थाने ऽयत्^१ यदि^२ ऽधीभिः कर्मभिः सह ऽनिषीदयः निवसथः । ऽयद्वा यदि वा हे ऽउक्थ्या उक्थ्यौ प्रशस्यौ ऽसुन्नेभिः सुन्नेः सुन्नेः सह निवसथः । तदास्माभिः स्तुतौ सन्तावागच्छतमिति शेषः । अथवा । पितुः पालयितु-
र्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदि च सुन्नेः सुख-
करैर्हविर्भिश्च सह निवसथः तद्वागच्छतम् । ऽनूनम् इति पदपूरणः । उक्तं च यास्केन—‘अथापि
पदपूरणः । नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे’ (निरु. १. ७) इति ॥ ॥ ३३ ॥

‘यत्स्थः’ इति षड्वचं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्याधर्माश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया
मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ‘यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः’ (अनु. ९. ८) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । तृतीयानुष्टुप्
चतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः । ‘अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम् । पञ्चमी
बृहती षष्ठी सतोबृहती । तथा चानुक्रान्तं—‘यत्स्थः षट् प्रगाथोऽपश्यद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टु-
बास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ ब्राह्मते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्र्यते
हि—‘धुम्नी वां यत्स्थ इति ब्राह्मतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसन्नानि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घप्रसन्नानि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदीर्घप्रसन्नानि । प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसन्नानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः
प्रसन्नानो यस्मिन्^१ तस्मिँल्लोके^२ ऽयत् यदि ऽस्थः भवथः वर्तथे । ऽयद्वा यदि वा ऽअदः असुप्तिन्
‘दिवः बुलोकस्य संबन्धिनि ऽरोचने रोचमाने स्थाने भवथः । ऽयद्वा यदि वा ऽसमुद्रे अन्तरिक्षे ।
समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् । ऽआकृते निर्मिते ऽगृहे अधिवसथः । ऽअतः
त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव इन्द्राविष्णूँ अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । सम्मिमिक्षथुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ।

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे । इन्द्राविष्णूँ इति । अश्विनौ । आशुहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा वा येन वा^३ प्रकारेण ऽमनवे प्रजापतये यजमानाय ऽयज्ञं ऽसंमिमिक्षथुः
संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ ऽएवेत् एवमेव ऽकाण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं ऽबोधतम्
अवगच्छतम् । अपि च ऽबृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं ऽविश्वान् सर्वान्^४ मित्रादीन्
‘देवान् च ऽइन्द्राविष्णूँ च ऽआशुहेषसा शीघ्राश्वौ । यद्वा । ‘हेषु शब्दे’ । शीघ्रं सर्वत्र शब्द-
मानौ^५ स्तूयमानौ ऽअश्विनौ च ऽअहं ऽहुवे आह्वये ॥

१. ख-भ-यद्यदा; घ-यदि । २. ख-श-अस्मिन् तस्मिन्; घ-यस्मिन् । ३. ज्ञ-त१-२-श-‘वा’
नास्ति । ४. ज्ञ-त१-२-४-य-श-देवान् । ५. ख-भ-शब्दमानौ; श-शिष्यमाणौ ।

त्या न्व॒श्विना॑ हुवे सु॒दंस॑सा गु॒भे कृ॒ता ।

ययो॒रस्ति॒ प्र णः॑ स॒ख्यं दे॒वेष्व॑घ्याप्यम् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अ॒श्विना॑ । हु॒वे । सु॒दंस॑सा । गु॒भे । कृ॒ता ।

ययोः । अस्ति । प्र । नः । स॒ख्यम् । दे॒वेषु॑ । अ॒धि । आप्य॑म् ॥ ३ ॥

यत्वा त्वौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ यनु क्षिप्रम् अहम् हुवे आह्वयामि । कीदृशौ । यसुदंससा शोभनकर्माणौ यगृभे ग्रहे^१ ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा यकृता कृतौ प्रादुर्भूतौ यदेवेषु मध्ये । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ययोः अश्विनोः यआप्यम् आसव्यं यनः अस्माकं यसख्यं सखित्वं यप्र यस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययो॒रधि॒ प्र य॒ज्ञा अ॒सूरे॑ सन्ति॒ सूर॑यः ।

ता य॒ज्ञस्या॑ध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसा स्व॒धाभि॒र्या पि॑बतः सो॒म्यं म॑धु ॥ ४ ॥

ययोः । अधि । प्र । य॒ज्ञाः । अ॒सूरे॑ । सन्ति॒ । सूर॑यः ।

ता । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒चे॒तसा॑ । स्व॒धाभिः॑ । या । पि॑बतः । सो॒म्यम् । म॑धु ॥ ४ ॥

ययोः अश्विनोः यअधि उपरि ययज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः यप्र यस्ति प्रभवन्ति^२ । छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विभ्यां संधानात् । तथा च ‘यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत’ इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं- ‘तावेतयज्ञशिरः प्रत्यक्षत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै’ (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । यअसूरे स्तोत्ररहितेऽपि देशे ययोश्च यसूरयः स्तोतारः सन्ति तावश्विनौ यअध्वरस्य हिंसाप्रत्यवाय- रहितस्य ययज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः यप्रचेतसा प्रकृष्टं ज्ञातारौ यस्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । यथा यावश्विनौ यसोम्यं सोममयं यमधु मधुरं सोमरसं यपिबतः ॥

यद॒द्याश्वि॑नावपा॒ग्यत्प्रा॑क्स्थो वाजि॒नीव॑सू ।

यद॒द्रुह्य॑न्यन॒वि तु॒र्वशे॑ यदौ हुवे वा॒मथ॑ मा ग॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्वि॒नौ । अ॒पाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वा॒जि॒नी॒व॒सू इति॑ वाजिनीऽवसू ।

यत् । द्रु॒ह्य॒वि । अ॒न॒वि । तु॒र्वशे॑ । यदौ॑ । हु॒वे । वा॒म् । अ॒र्थम् । मा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे यअश्विनौ यअद्य इदानीं ययत् यदि यअपाक् प्रतीच्यां दिशि यस्थः भवथः वर्तये । हे यवाजिनीवसू यअन्यन्यनौ ययत् यदि यप्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । ययत् यदि वा द्रुह्यप्रभृतिषु^३ ऋतुषु स्तोत्रेषु^३ संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ यवां युवां हुवे अहमाह्वयामि । यअय अनन्तरमेव यमा माम् यआ यगतम् आगच्छतम् ॥

यद॒न्तरि॑स्त्रि॒ पत॑यः पुरु॒भुजा॑ यद्वे॒मे रोद॑सी अनु ।

यद्वा॑ स्व॒धाभि॑रधि॒तिष्ठ॑थो रथ॒मत॑ आ या॒तम॑श्विना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑स्त्रि॒ । पत॑यः । पुरु॒भुजा॑ । यत् । वा । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी इति॑ । अनु ।

यत् । वा । स्व॒धाभिः॑ । अ॒धि॒तिष्ठ॑थः । रथ॑म् । अतः । आ । या॒तम् । अ॒श्विना॑ ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-स्त-२-३-न-म-ग्रहे । २. ख-म-भवति । ३. ख-द्रुह्यवि अनावि तुर्वशे यदौ ।

हे वपुःसुजा बहूनां पालयितारौ बहुलहविषो भोक्तारौ वा वयत् यदि वान्तरिक्षे वपतथः गच्छथः । वयद्वा यदि वा वहमे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः । वयद्वा यदि वा वस्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलैर्वा सार्धं वरयम् वधितिष्ठथः रथे उपविशथः । 'अधिशिङ्गस्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । वतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अश्विनौ वआ वयातम् आगच्छतम् ॥ १३४॥

'त्वमग्ने' इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वगोत्रस्य वत्सस्यार्पमाग्नेयम् । आद्या प्रतिष्ठागायत्री अष्टकसप्तकपदकोपेतत्वात् । द्वितीया वर्धमाना षट्सप्तकाष्टकोपेतत्वात् । तथा चोक्तं—'षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा' (पि. सू. ३. १४-१५) इति । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा गायथ्यः । तथा चानुक्रान्तं—'त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽन्या त्रिष्टुबाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—'त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । व्रातपत्यामाद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीडथः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईडथः ॥ १ ॥

हे वमग्ने देवः द्योतमानः पत्वं मर्त्येष्वामनुष्येषु च देवेषु च मध्ये वव्रतपाः ववसि । व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि । अतः कारणात् वयज्ञेषु पत्वम् वईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य । अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम् । असि । प्रऽशस्यः । विदथेषु । सहन्त्य । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः वमग्ने विदथेषु यज्ञेषु पत्वं प्रशस्यः स्तुत्यः ववसि । अध्वराणां यागानां रथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः । अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अस्मत् । अप । द्विषः । युयोधि । जातऽवेदः । अदेवीः । अग्ने । अरातीः ॥ ३ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः वमग्ने वसः पूर्वोक्तगुणः पत्वम् ववस्मत् अस्मत्तः वद्विषः द्वेष्टञ्चतून् ववप युयोधि पृथक्कुरु । अदेवीः आसुरीः ववरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमहं यज्ञं मर्तस्य रिपोः । नोर्ष वेषि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति । चित् । सन्तम् । अहं । यज्ञम् । मर्तस्य । रिपोः । न । उर्ष । वेषि । जातऽवेदः ॥ ४ ॥

हे जातवेदः ववन्ति वचित् अन्तिकेऽपि ववन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि वरिपोः अस्मच्छत्रोः वमर्तस्य मनुष्यस्य वयज्ञं वनोप वेषि । अहश्चाब्दोऽवधारणे । नैव कामयसे ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः । अमर्त्यस्य । ते । भूरि । नाम । मनामहे । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ५ ॥

वमर्ताः मनुष्याः वविप्रासः मेघादिनो वयं हे अग्ने जातवेदसः जातानां वेदितुः ववमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य वभूरि विस्तृतं ववनाम स्तोत्रं ववमनामहे जानीमः । कुर्म इति यावत् ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम् । विप्रासः । अवसे । देवम् । मर्तासः । ऊतये । अग्निम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रासः मेधाविनः । मर्तासः मर्ता मनुष्या वयं । विप्रं मेधाविनं । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अग्निम् । अवसे हविर्भिस्तर्पयितुम् । ऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च । गीभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे ॥

आभिर्भुविकेपूक्येषु तृतीयसवने 'आ ते वत्सः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुतः । सूत्रितं च—
'आ ते वत्सो मनो यमदासे स्थूरं रयि भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमार्चित्सधस्थात् । अग्रे त्वां कामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्रे । त्वाम् । कामया । गिरा ॥ ७ ॥

हे अग्रे । वत्सः ऋषिः । ते तव । मनः । परमाच्चित् । उत्कृष्टादपि । सधस्थात् । सहस्थानात् । शुलोकात् । आ । यमत् आयमयति । केन साधनेन । त्वां कामया त्वामभिलषन्त्या । गिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदङ्कुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समस्तु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सदङ्कु । अंसि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्रे । पुरुत्रा । हि । बहुषु देशेषु त्वं । सदङ्कुसि समानं द्रष्टा भवसि । अत एव । विश्वाः । सर्वाः । विशः । प्रजा अनुलक्ष्य । प्रभुः । ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां । समस्तु संग्रामेषु । रक्षणार्थं । हवामहे आह्वयामहे ॥

समस्त्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्राधसम् ॥ ९ ॥

समत् । त्वा । अग्निम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्राधसम् ॥ ९ ॥

समस्तु सहमदनेषु संग्रामेषु । वाजयन्तः । बलमिच्छन्तो वयम् । अवसे रक्षणार्थम् । अग्निम् । हवामहे । कीदृशम् । वाजेषु संग्रामेषु । चित्राधसं चायनीयधनम् ॥

प्रत्नो हि कुमीडयो अघ्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्ति ।

स्वां चाग्ने तन्वं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौमगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रत्नः । हि । कुम् । ईड्यः । अघ्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्ति ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौमगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्रे । अघ्वरेषु यज्ञेषु । ईड्यः । स्तुत्यस्त्वं । प्रत्नो । हि । चिरंतनः । खलु भवसि । कुम् इति । पुरकः । तथा । सनात् । चिरकालादारभ्य । होता । देवानामाह्वाता । च । सन् । नव्यः । स्तुत्यः । च । सन् । सत्ति यज्ञेषु निषीदसि । हे अग्रे । देवानां । हविर्वहस्त्वं । स्वां । च । तन्वम् । आत्मीयं च । शरीरं । पिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भागेन तर्पय । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यश्च । सौमगं सुमगात्वं । च । आ । यजस्व । प्रदेहि । सुभगश्चन्द्रावायै । सुभगान्मन्त्रे । इति उद्गात्रादिषु पाठात् । अत्रप्रत्ययः ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशने तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुतं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि जातानि^३ । ‘य इन्द्र’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पर्वत औष्णिहं तु’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहृतचाक्षीताविदमादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘औष्णिह्री तृचाक्षीतिर्यं इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि निष्केवल्य आदितः षड्वचः शंसनीयाः । सूच्यते हि—‘य इन्द्र सोमपातम इति षडुष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आभिर्लविकेयूक्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्रिणं तमीमहे ॥ १ ॥

यः । इन्द्र । सोमपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र षयः त्वं षसोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । हे शविष्ठ बलवत्तम । शव इति बलनाम । तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्टम् । ‘विन्मतोर्लुक्’ । टिलोपः । हे ईदृशेन्द्र तस्य तव सोमपानजनितो यः षमदः षचेति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि^४ कर्तुम् । य इत्यस्य चेततीत्यनेनापि संबन्धात् ‘यदृत्ताञ्जित्यम्’ इति तिङ् न निहन्यते । अथवैतदेवं^५ वाक्यम् । हे बलवत्तमेन्द्र सोमपातमः सोमस्य पातुतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तपर्णीयः^६ संश्रेतति । पुरुषव्यत्ययः । चेतसि सम्यग्जानासि । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति मदेः कर्मण्यप् । षयेन सोमपानजनितेन^७ मदेन षअत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं षनि षहंसि निहिनस्सि निकृष्टां हिंसां प्रापयसि षतं मदं तादृक्मदोपेतं त्वां वा षईमहे । याच्नाकर्मायम् । याचामहे । यद्वा । ‘ई गतौ’ । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । ईयामहे^८ उपगच्छामः । स्तुतिभिः संभजामहे^९ इत्यर्थः ॥

येना दशग्वमग्निं गुं वेपयन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमार्विथा तमीमहे ॥ २ ॥

येन । दशग्वम् । अग्निंऽगुम् । वेपयन्तम् । स्वःऽनरम् । येन । समुद्रम् । मार्विथ । तम् । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र षयेन सोमपानजनितेन मदेन षदशग्वम् । ये दशभिर्मासैः सत्त्रासनं परिसमाप्य निरगमन् ते दशगवा अङ्गिरसः । तेषामन्यतमम् षअग्निगुम् अष्टगमनमनिवारितगतिमेतत्संज्ञं^{११} चर्षि^{१२}

१. ख-ग-घ-त-२-४-न-भ-श-‘वागीशाद्याः...गजाननं’ नास्ति । २. ग-न-भ-श-गतानि; त-४-तानि । ३. ग-कर्माणि । ४. ग-न-अथवैतदेव; भ-अथवैतदेक । ५. ग-बलवन् त्वमिन्द्र । ६. ग-‘स्तर्पयितव्यः’ । ७. ख-त-न-भ-२-श-सोमपानाय जनितेन; ग-सोमपानेन जनितेन । ८. श-ईह । ९. भ-२-श-ईमहे । १०. ग-संभजाम । ११. ग-‘मेतत्संज्ञकं वा ऋषि ।

वपेयन्तं तमांसि वर्जयन्तं^१ स्वर्णं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च^२ आविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन^३ ररक्षिथ ।
येन च मदेन^४ समुद्रम् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ ।^५ तं त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा^६ ईमहे
याचामहे । मदे हि सति हृष्टः^७ सन्निद्रो बहु धनं प्रयच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याचोपपन्ना ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँइव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य^८ जनिमहे ॥ २ ॥

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान्ऽइव । प्रऽचोदयः ।

पन्थाम् । ऋतस्य । यातवे । तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र महीः महतीः अपः वृष्टयुदकानि^९ सिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति^{१०} येन
सोमपानजन्येन मदेन^{११} प्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः ।^{१२} रथानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभि-
क्षितदेशगमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।^{१३} ऋतस्य यज्ञस्य^{१४} पन्थां पन्थानं सार्गं^{१५} यातवे यातुं प्राप्नुवन्तं^{१६}
मदम्^{१७} ईमहे याचामहे ॥

इमं स्तोममभिष्टये घृतं न पुतमद्रिवः । येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ ॥ ४ ॥

इमम् । स्तोमम् । अभिष्टये । घृतम् । न । पुतम् । अद्रिऽवः ।

येन । नु । सद्यः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निद्रं^{१८} घृतं^{१९} न घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव^{२०} पूतं^{२१} शुद्धम्^{२२} इमम्^{२३} अस्म-
दीयं^{२४} स्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् ।^{२५} अभिष्टये अभिप्राप्यै । इष्टस्य धनादेरस्माकं
लाभायेत्यर्थः ।^{२६} येन स्तोत्रेण स्तुयमानः सन्^{२७} ओजसा आत्मीयेन बलेन^{२८} सद्यः तदानीमेव स्तुति-
समयः^{२९} एव^{३०} नु क्षिप्रं^{३१} ववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इमं जुषस्व गिर्विणः समुद्रइव पिन्वते । इन्द्र विश्वाभिरूतिभिर्ववक्षिथ ॥ ५ ॥

इमम् । जुषस्व । गिर्विणः । समुद्रऽइव । पिन्वते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे गिर्विणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र^{३२} इमं स्तोमं मया क्रियमाणं^{३३}
जुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः^{३४} समुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य^{३५} पिन्वते^{३६} वर्धते । अभिधेय-
स्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्यासृचि ववक्षिथेत्यनेन
युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य 'तिङ्कृतिकः' इति निघाताभावः ॥
हे इन्द्र येन स्तोमेन हेतुना^{३७} विश्वाभिः ग्वासाभिः^{३८} ऊतिभिः रक्षाभिः^{३९} ववक्षिथ वहसि
श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ वहेः सनन्ताछिति 'अमन्त्रे' इति निषेधादामभावे थलि किति
रूपमेतत् ॥ ॥ १ ॥

यो नो देवः परावतः सखित्वनार्य मामहे । दिवो न वृष्टिं प्रथयन्ववक्षिथ ॥ ६ ॥

यः । नः । देवः । पराऽवतः । सखिऽत्वनार्य । मामहे ।

दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथयन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

१. ख-च-१-त-२-४-भ-२- 'र्दस्योरपनयनेन; न- 'र्दस्योरपनयनेन; भ-१- 'र्ददस्यापनयनेन; श-
'र्दस्योरपनयनेन । २. ग-तूतः । ३. ख-४-त-२- 'समयामेव; ग-न-भ- 'समयमेव; त-४- 'समयामर्च ।
४. ख-ग-त-भ-ख- 'पिन्वते' नास्ति ।

वयः ऽदेवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः ऽपरावतः परावतादूरात् शुलोकादागत्य ऽनः अस्माकं
 ऽसखित्वनाय सखित्वाय ऽमामहे धनानि^१ प्रददौ । मंहतेर्दानकर्मण एतद्रूपम् । यद्वा । अस्माभिः
 पूज्यते । 'मह पूजायाम्' । अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट् । उत्तरार्धचः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ऽदिवो
 ऽन ऽवृष्टिं दिवः सकाशाद्वृष्टिमिव ऽप्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं ऽववक्षिथ
 अस्मान् वोढुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥

ववक्षुरस्य केतव उत वज्रो गर्भस्त्योः । यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः । अस्य । केतवः । उत । वज्रः । गर्भस्त्योः । यत् । सूर्यः । न । रोदसी इति । अवर्धयत् ॥ ७ ॥

वस्य इन्द्रस्य केतवः प्रज्ञानात्म्यस्मत्स्तुतिविषयाणि । यद्वा । रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः ।
 ववक्षुः अवहन् । अस्मान्छ्रेयांसि प्रापयन् । उत अपि च गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् । इन्द्रस्य
 हस्तयोरवस्थितः वज्रः च अवहत् । यत् यदायमिन्द्रः सूर्यो न सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव
 रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन अवर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषां अर्धः । आदिच इन्द्रियं महि प्र वावृधे ॥ ८ ॥

यदि । प्रवृद्ध । सत्पते । सहस्रम् । महिषान् । अर्धः ।

आत् । इत् । ते । इन्द्रियम् । महि । प्र । ववृधे ॥ ८ ॥

हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे सत्पते सतामनुष्ठातृणां^२ पालयितरिन्द्र सहस्रं सहस्रसंख्याकान्
 महिषान् । महन्नामैतत् । महतोऽसुरान् वृत्रादीन् यदि यदा अवः अवधीः । हन्तेच्छान्दसमेत-
 द्रूपम् । यद्वा । 'घस्ल अदने' । लुङि सिपि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । आदित् अनन्तरमेव
 हे इन्द्र पते तव इन्द्रियं वीर्यं महि महद्बहुलं^३ सत् प्र वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्नैर्शसानमोषति । अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे ॥ ९ ॥

इन्द्रः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । नि । अशसानम् । ओषति ।

अग्निः । वनाऽइव । सासहिः । प्र । ववृधे ॥ ९ ॥

अयम् इन्द्रः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः अशसानम् ॥
 'अर्चैर्गुणः शुट् च' (उ. सू. २. २४५) इति 'ऋ गतौ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुडागमश्च ।
 अत्र केवलोऽप्यतिराहपूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आहपूर्वश्च बाधने वर्तते । यथा 'आर्तिमार्तोः' (श. ब्रा. १३. १. २. ४) इति । अशसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं^४ ऽनि ओषति नितरां दहति ।
 'उष दाहे' । तत्र दृष्टान्तः । अग्निर्वनेव । यथा वनारण्यानि^५ दावानलो भस्मसात् करोति तद्वत् ।
 एवं सासहिः शत्रूणागमिभवनशील इन्द्रः प्र वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इयं तं ऋत्विगावती धीतिरेति नवीयसी । सपर्यन्ती पुरुप्रिया मिमीत इत् ॥ १० ॥

इयम् । ते । ऋत्विगवती । धीतिः । एति । नवीयसी । सपर्यन्ती । पुरुऽप्रिया । मिमीति । इत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र पते त्वाम् इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा धीतिः स्तुतिः एति गच्छति ।
 कीदृशी । ऋत्विगावती । ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विगम् । तद्वती नवीयसी अति-

१. ग-धनादीनि । २. ग-सतामुत्तमानां । ३. ग-मह प्रबलं; घ-महिम् सत् । ४. ग-मन्देह-
 नासकम् । ५. ख-ग-घन-वनान्यरण्यानि; त-वनाचरण्यानि ।

शयेनाभिनवा स्तुतिः । 'सपर्यन्ती पूजयन्ती' पुरुषप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती 'मिमीत' इत् इन्द्रगतात् गुणात् परिच्छिन्नत्येव^१ । साहाय्यं प्रख्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमीयमानेन^२ यच्छन्देन च योगान्मिमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा । सपर्यन्ती पुरुषप्रियेतीदमप्येतीत्यनेन^३ संबन्धनीयम् । अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् 'समानवाक्ये युष्मदस्मदादिना वक्तव्याः' इति वचनात्तदपेक्षया निघाताभावे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ २ ॥

गर्भो यज्ञस्य देवयुः क्रतुं पुनीत आनुषक् ।

स्तोमैरिन्द्रस्य बावृधे मिमीत इत् ॥ ११ ॥

गर्भः । यज्ञस्य । देवऽयुः । क्रतुम् । पुनीते । आनुषक् । स्तोमैः । इन्द्रस्य । ववृधे । मिमीति । इत् ॥ ११ ॥

'यज्ञस्य यष्टव्यस्येन्द्रस्य' गर्भः गरिता स्तोता । 'गृ शब्दे' । 'अतिगृभ्यां भन्' । यद्वा । यजेर्भाव एव नङ्प्रत्ययः । यागस्य गर्भो ग्रहीतानुष्ठाता 'देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमात्मन इच्छन्' आनुषक् अनुषक्तमातृपुत्र्येण संततं यथा भवति तथा 'क्रतुं प्रज्ञापकं सोमं' पुनीते दशा-पवित्रेण शोधयति । इन्द्रपानार्थमिति शेषः । यद्वा । यज्ञस्य गर्भो दीक्षितः । 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति' (ऐ. ब्रा. १. ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । स देवकामः क्रतुं ज्योतिष्टोमादिक्रमानुषक् । आनुषक्यनामैतत् । यदाह यास्कः—'आनुषगिति नामानुषक्यस्य' (निरु. ६. १४) इति^४ । स स्तोता 'इन्द्रस्य । कर्मणि षष्ठी । इन्द्रविषयैः स्तोमैः स्तोत्रैः' ववृधे^५ वर्धते । यद्वा । वृधिना प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैस्तमिन्द्रं वर्धयति । स च स्तोमैः 'मिमीत' इत् इन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिन्नत्येव । अनुगतार्थो भवतीत्यर्थः ॥

सनिमित्रस्य पप्रथ इन्द्रः सोमस्य पीतये ।

प्राची वाशीव सुन्वते मिमीत इत् ॥ १२ ॥

सनिः । मित्रस्य । पप्रथे । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये ।

प्राची । वाशीव । सुन्वते । मिमीति । इत् ॥ १२ ॥

'मित्रस्य मित्रभृतस्य स्तोतुः' सनिः धनस्य दाता 'इन्द्रः' सोमस्य 'पीतये पानाय' पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णशरीरो बभूव । यथा पीतो बहुलः सोमः उदरेऽन्तर्भवति तथा प्रवृद्धशरीरो बभूवैत्यर्थः । तत्र प्रथमे दृष्टान्तः । 'प्राची प्राञ्चन्ती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती' वाशीव । वाङ्नामैतत् । स्तुतिरूपा वाक् 'सुन्वते' । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । सुन्वतः सोमामिषत्वं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णा भवति तथेन्द्रः पप्रथ हर्षयः । प्रथिता च सा 'मिमीत' इत् इन्द्रमाहात्म्यं यथावत् परिच्छिन्नत्येव ॥

यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमन्दुरायवः । घृतं न पिप्य आसन्युतस्य यत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः । उक्थवाहसः । अभिप्रमन्दुः । आयवः ।

घृतम् । न । पिप्ये । आसनि । कृतस्य । यत् ॥ १३ ॥

१. ख-त-स-आपरि* । २. ग-न-य-स-अनुशब्दमानेन; म१-२-अनुषज्यमानेन । ३. ग-पुरुषप्रियेण-त्वममपि एतीत्यनेन; श-पुरुषप्रिया मिमीत इतीत्यनेन । ४. ग-म-इति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे ('मासा-मिष्ट्वे'-ग-म-२-न) छिप्युवातुर्मासैरथ सोमेनेत्येवमानुपुत्र्येण पुनीते शोधयति (साधयति-ग) सम्पन्नमितिष्ठति । ५. ग-वावृधे ।

विव्राः मेधाविनः वउकथवाहसः उकथानां शस्त्राणां वोदारः प्रापयितारः वआयवः मनुष्याः
 वयस् इन्द्रम् वअभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेव्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे
 छन्दसि वा' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य वआसनि आस्ये ।
 'यहन्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । वृत्तं वन घृतमिव शुद्धं वपिष्ये सेचनेन वर्धये ।
 प्यायतेऽछान्दसो लिद्र । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः । किं तत् । हविः । वृत्तस्य यज्ञस्य संबन्धि
 वयत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तमृतयं क्रतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत । स्वराजै । अदितिः । स्तोमम् । इन्द्राय । जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तम् । उतये । क्रतस्य । यत् ॥ १४ ॥

उत अपि च अदितिः अदीना देवमाता अखण्डनीयस्तोता वा स्वराजे स्वयमेव राजमानाय
 इन्द्राय पुरुप्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं वस्तोमं स्तोत्रं वजीजनत् अजीज-
 नत् अजनयत् । किमर्थम् । उतये रक्षणार्थम् । यत् स्तोत्रम् वृत्तस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि
 भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय उतयेऽनूषत् प्रशस्तये । न देव विव्रता हरीं क्रतस्य यत् ॥ १५ ॥

अभि । वह्नयः । उतये । अनूषत् । प्रशस्तये । न । देव । विव्रता । हरी इति । क्रतस्य । यत् ॥ १५ ॥

वह्नयः वोदार क्रतिवजः उतये रक्षणार्थं प्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं च अभि अनूषत् इन्द्र-
 मभ्यष्टुवन् । 'नू स्तुतौ' । कुटादिः । हे देव दानादिगुणयुक्तेन्द्र । न इति संप्रत्यये । संप्रति
 विव्रता विविधकर्माणौ वहरी त्वदीयावश्चौ वृत्तस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि वयत् स्तोत्रं
 हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्ये । ५I-6-2-5-4.

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्ये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र विष्णवि विष्णौ पानार्थमागते सत्यन्यदीये यागे वसोमं यत् यदि तेन विष्णुना
 सार्धं पिबसि । यद्वा यदि च आप्ये अपां पुत्रे त्रिते एतत्संज्ञे राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि ।
 घ इति पूरणः । यद्वा यदि च मरुत्सु च सोमपानायागतेष्वन्यदीये यज्ञे मन्दसे माद्यसि ।
 तथाप्यस्मदीयैरेव इन्दुभिः सोमैः वसं सम्यक् माद्य ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अपि मन्दसे ।

अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

१. ख-ज्ञ-त३-४-प्रशस्त्यर्थः; ग१-म-प्राशस्त्यर्थः; ग२-त२-न-प्राशस्त्यर्थः । २. ग१-सोमपानार्थः;
 ग२-घपानार्थः ।

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ।

अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुभिः ॥ १७ ॥

हे ^१शक्र शक्तेन्द्र ^२परावति परागते दूरदेशे ^३समुद्रे समुन्दनशीले सोमे । ^४अधि ^५सप्तम्य-
धांनुवादी । ^६यद्वा यदि वा ^७मन्दसे माघसि तथापि ^८अस्माकमित् अस्माकमेव सोमे अभिषुते
सति ^९इन्दुभिः सोमरसैः ^{१०}सं ^{११}रण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्पते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुभिः ॥ १८ ॥

हे ^१सत्पते सतां पालयितरिन्द्र ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ^३यजमानस्य ^४यद्वा यदि वा
^५वृधः ^६असि वर्धयिता भवसि । ^७वृधेरन्तर्णीतित्यर्थादिगुणधलक्षणः कः । ^८यस्य च यजमानस्य
^९उक्थे शब्दे ^{१०}वा शंसिते सति ^{११}रण्यसि रमसे । एवमपि ^{१२}इन्दुभिः अस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व ॥

देवदेवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अघा यज्ञाय तुर्वणे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवमऽदेवम् । वः । अवसे । इन्द्रम् । इन्द्रम् । गृणीषणि । अघा । यज्ञाय । तुर्वणे । वि । आनशुः ॥ १९ ॥

हे कृत्विग्यजमानाः ^१वः शुष्माकम् ^२अवसे रक्षणाय ^३देवदेवम् ^४इन्द्रमिन्द्रं दानादिगुण-
युक्तम् । ^५इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याद-
दानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिघत्ते । तथा च निगमान्तरम्—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
इत्येते’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । तदपेक्षयेयं वीप्सा । बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं
^६गृणीषणि अहं स्तौमि । गृणातेर्लिङि छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । कारकमेवैतत् । गृणीषणि स्तवनेच्छायां
सत्याम् । ^७अघ अनन्तरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः ^८व्यानशुः व्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । ^९तुर्वणे
तूर्णं संभजनाय ^{१०}यज्ञाय यागार्थम् । यद्वा । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
^{११}यज्ञं यष्टव्यं तुर्वणे शत्रूणां हिंसितारं तूर्णसंभजनं वा ॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमैभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः । यज्ञऽवाहसम् । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

होत्राभिः । इन्द्रम् । ववृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

^१यज्ञेभिः यज्ञैर्वजनसाधनैर्हविभिः ^२यज्ञवाहसं यज्ञे ^३वोढव्यं ^४प्रापणीयं यज्ञैर्यौग्यज्ञानां
यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा । अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम् । न केवलमेकेन यज्ञेन अपि तु
सर्वैरित्याह यज्ञेरिति । एवं ^५सोमैभिः ^६सोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतमम् ^७इन्द्रं ^८होत्राभिः
स्तुतिभिः ^९वावृधुः स्तोतारो वर्धयन्ति । ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः ^{१०}व्यानशुः तमिन्द्रं व्याप्नुवन्ति
च । अश्रोतेर्ण्यत्वेन परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे व्यानशुः ॥२१॥

महीः । अस्य । प्रणीतयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । विश्वा । वसूनि । दाशुषे । वि । आनशुः ॥२१॥

वस्य इन्द्रस्य वप्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि महीः महत्यो महान्ति भवन्ति । वउत अपि च अस्य वप्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः वपूर्वीः बह्वयः विस्तृतनमा भवन्ति । ता उभयविधाः वदाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि व्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूषता समोजसे ॥ २२ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत । सम । ओजसे ॥ २२ ॥

वदेवासः देवाः ववृत्राय वहन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम् । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः । इमम् वइन्द्रं वपुरः वदधिरे पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन् । ववाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्चेममेव । वइन्द्रम् वअनूषत स्तुवन्ति । किमर्थम् । वसं समीचीनाय वओजसे बलार्थम् । यथा वृत्रवधानुगुण-मुत्कृष्टं बलमस्य जायते तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमैर्भिर्हवनश्रुतम् । अकैरभि प्र णोनुमः समोजसे ॥२३॥

महान्तम् । महिना । वयम् । स्तोमैभिः । हवनश्रुतम् ।

अकैः । अभि । प्र । णोनुमः । सम । ओजसे ॥ २३ ॥

वमहिना महिना वमहान्तं सर्वेभ्योऽधिकं वहवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं ववयं वस्तोमैभिः स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः वअकैः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च वअभि वप्र वणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् ।

अमादिदस्य तित्विषे समोजसः ॥ २४ ॥

न । यम् । विविक्तः । रोदसी इति । न । अन्तरिक्षाणि । वज्रिणम् ।

अमात् । इत् । अस्य । तित्विषे । सम । ओजसः ॥ २४ ॥

वयं ववज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ न वविविक्तः न पृथक्कुस्तः स्वसमीपात् पृथक्कुत न शक्नुतः । द्यावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः । 'विचिर् पृथग्भावे' । वअन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्वर्तमानानि गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं न पृथक्कुर्वन्ति । वअस्य इन्द्रस्य वअमादिद् । अमति रुजति शत्रूननेनेत्यमो बलम् । बलादेव वतित्विषे सर्वं जगदीप्यते । किमर्थम् । वओजसः बलस्य संगमाय । यद्वा । ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ओजस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

१. ख-हन्त-२-३-४-वाचश्चरमेव; श-वाचपरमेधरमेव । २. ग-फलमस्य ख्याप्यते । ३. ख-घ-त-२-३-४-भ-२-य-श-स्तोतारमिन्द्रं । ४. ग-व्योरधिर्वर्तमानानि । ५. ख-त-न-भ-२-श-ओजसे ।

पोदक्षिषास्ते 'यदिन्द्र पृतनाज्ये' इति वृचः । सूयते हि—'यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हयंत इत्यौष्णिहबाहंतौ वृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥२५॥

यत् । इन्द्र । पृतनाज्ये । देवाः । त्वा । दधिरे । पुरः ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २५ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संप्रामनामैतत् । पृतनाः सेना अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना जीयतेऽत्रेति वा पृतनाज्यं संप्राप्तः । तत्र एत्वा त्वां एथत् यदा एदेवाः एपुरः एदधिरे वृत्रहननाय पुरतोऽधारयन् एआदित् अनन्तरमेव एहर्यता हर्यतौ कान्तौ । 'हर्य गतिकान्त्योः' । 'भृमुदक्षि' इत्यादिनौष्णादिकोऽतच्प्रत्ययः । इंद्रौ एहरी अश्वौ एते त्वां एववक्षतुः अवहताम् ॥ ५ ॥

यदा वृत्रं नदीवृतं शर्वसा वज्रिन्नवधीः । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥२६॥

यदा । वृत्रम् । नदीऽवृतम् । शर्वसा । वज्रिन् । अवधीः ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवशिन्द्र नदीवृतम् । नदनाद्यध आपः । श्रूयते हि—'अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्व' (तै. सं. ५. ६. १. २) इति । ता आवृष्वन्तं एवृत्रम् अवर्षणशीलं मेघमसुरं वा एयदा यस्मिन् काले एशवसा बलेन एअवधीः अहिंसीः । शिष्टं समानम् ॥

यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे । आदिचे हयता हरी ववक्षतुः ॥२७॥

यदा । ते । विष्णुः । ओजसा । त्रीणि । पदा । विऽचक्रमे ।

आत् । इत् । ते । हयता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र एते तवानुजः एविष्णुः व्यापनशीलो देवः एओजसा बलेन एयदा यस्मिन् काले एत्रीणि पदानि पदत्रयरूपेण त्रीणिकान् एविचक्रमे विक्रान्तवान् परिच्छिन्नवान् । गतमन्यत् ॥

यदा ते हयता हरी वावृधाते दिवेदिवे । आदिचे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२८॥

यदा । ते । हयता । हरी इति । ववृधाते इति । दिवेऽदिवे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वदीयौ एहर्यता हर्यतौ कान्तौ एहरी हरणशीलावधौ एदिवेदिवे प्रतिदिवसं एयदा यस्मिन् काले एवावृधाते एप्रवृद्धौ बभूवतुः एआदित् अनन्तरमेव त्वया एविश्वा विश्वानि सर्वाणि एभुवनानि भूतजातानि एयेमिरे नियम्यन्ते स्म ॥

यदा ते मारुतीर्विश्वस्तुम्यमिन्द्र नियेमिरे । आदिचे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२९॥

यदा । ते । मारुतीः । विश्वः । तुम्यम् । इन्द्र । निऽयेमिरे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं त्वदर्थं ^३मारुतीः मारुतो^१ मरुद्रूपाः ^४ते त्वदीयाः ^५विश्वः प्रजाः ^६यदा यस्मिन् काले ^७नियेमिरे नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्गतम् ॥

यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।

आदिच्छे विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । आधारयः ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र ^१अमुं विप्रकृष्टं ^२शुक्रं निर्मलं ^३ज्योतिः द्योतमानं ^४सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वादित्यं ^५दिवि ध्रुलुके जगतः प्रकाशनाय^६ ^७यदा यस्मिन् काले ^८अधारयः धारितवानसि । समानमन्यत् ॥

इमां तं इन्द्र सुष्टुतिं विप्रं इयति धीतिभिः । जामिं पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥ ३१ ॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयति । धीतिभिः ।

जामिम् । पदाऽइव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे ^१इन्द्र ^२विप्रः मेधावी स्तोता ^३अध्वरे यज्ञे ^४इमां पुरोवर्तिनीं ^५पिप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं वा ^६सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^७धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः साधं ^८ते त्वां ^९प्र ^{१०}इयति प्रेरयति प्रगमयति । ^{११}जामिं ^{१२}पदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।

नाभा यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । समऽईचीनासः । अस्वरन् ।

नाभा । यज्ञस्य । दोहना । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

^१अध्वरे यज्ञे ^२अस्य इन्द्रस्य ^३धामनि स्थाने तेजसि वा ^४प्रिये प्रीणयितव्ये सति ^५समीचीनासः संगताः स्तोतारः ^६यत् यदा ^७प्र ^८अस्वरन् प्रकर्षणास्तुवन् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । 'अथाकिन्द्रस्य प्रिया धामानि' (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । ^९नाभा नाभौ पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये ^{१०}यज्ञस्य यजनसाधनस्य^{११} ^{१२}सोमस्य ^{१३}दोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽभिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वश्र्व्यं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतैव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥ ३३ ॥

सुवीर्यम् । सुऽअश्र्व्यम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।

होताऽइव । पूर्वचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

^१सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ^२स्वश्र्व्यं शोभनेनाश्वसंघेन च युक्तं ^३सुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च धनं हे ^४इन्द्र ^५नः अस्मभ्यं ^६दद्धि ददस्व । 'दद' दाने । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

छान्दसः शपो लुक् । अहं च ^१अध्वरे यामो ^२होतेव यथा मानुषो ^३होतृर्विकृत् स्तौति एवमेव ^४पूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः स्तोत्रभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्राशंसिषमिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहनुवाक्षीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे 'इन्द्रः सुतेषु' इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. औ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु कर्तुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥ १ ॥
इन्द्रः सुतेषु सोमेषु कर्तुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥ १ ॥

^१सोमेषु ^२सुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ^३इन्द्रः तान् पीत्वा ^४कर्तुं कर्मणां कर्तारम् ^५उक्थ्यं स्तोताहं च ^६पुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषूक्थ्याख्यं कर्तुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । ^७वृधस्य वर्धकस्य ^८दक्षसः बलस्य ^९विदे लाभाय । ^{१०}सः तादृश इन्द्रः ^{११}महान् ^{१२}हि महान् खलु । अत एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सद्ने वृधः । सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥ २ ॥
सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सद्ने । वृधः । १०-१-२-१२
सुऽपारः । सुश्रवःऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

^१सः इन्द्रः ^२प्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा ^३व्योमनि विशेषेण रक्षके ^४देवानां ^५सद्ने । सीदत्यस्मिन्निति सद्नेन स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् ^६वृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा ^७सुपारः सुबु पारयिता पारवृधस्य सम्यक्परिसमापयिता ^८सुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽञ्जं षशो वा षस्य स तयोक्तः । ^९सं सम्यक् ^{१०}अप्सुजित् अप्सूदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विघातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमहे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भवानः सुप्ते अन्तमः सखा वृधे ॥ ३ ॥
तम् । अहे । वाजऽसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् । १०-१-३-१२-३
भव । नः । सुप्ते । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

^१तं पूर्वोक्तगुणं ^२शुष्मिणं बलवन्तम् ^३इन्द्रं ^४वाजसातये बलानामज्ञानां वा सातिर्लाभो यस्मिन् तादृशाय ^५भराय संग्रामाय । यद्वा । अग्र्यन्ते तस्मिन् ^६हवीपीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्रामनामाग्निं यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् ^७अहे आह्वये^८ । 'लिपिसिचिह्नश्च' 'आत्मनेपदेष्वाण्यतरस्याम्' इति ह्रस्वतेऽछान्दसे लुकि च्छेरकादेशः । हे इन्द्र त्वं ^९सुप्ते सुखे धने वा लिप्सिते सति ^{१०}नः अस्माकम् ^{११}अन्तमः अन्तिकतमः संनिकृष्टतमः ^{१२}भव । 'तमे तादेश्च' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा ^{१३}वृधे वर्धनार्थं च ^{१४}सखा समानख्यानो मित्रभूतो भव ॥

इयं त इन्द्र गिर्वणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ४ ॥
इयम् । ते । इन्द्र । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।
मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीभिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय ऽइन्द्र ऽते तुभ्यं त्वदर्धम् ऽइयं पुरोवर्तिनी
 ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी ऽरातिः ऋत्विग्भिर्दीयमाना सोमाहुतिः
 ऽक्षरति आहवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तथा ऽमन्दानः मन्दमानो मोदमानस्तृप्यन् ऽअस्य
 ऽबर्हिषः^१ यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तर्दिन्द्र दद्धि नो यत्त्वा सुन्वन्त ईमहे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्वर्दिदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्धि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईमहे ।

रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भरा । स्वऽर्दिदम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनूनम् अवश्यं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदद्धि ददस्व । ‘दद दाने’ । न्यत्ययेन
 परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । ऽयत् धनं ऽत्वा त्वां ऽसुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो^२ वयम् ऽईमहे
 याचामहे । अपि च ऽचित्रं चायनीयं ऽस्वर्दिदं सर्वस्य लम्भकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं ऽरयिं
 पुत्रं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभरा आहर^३ ॥ ॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणि रतिप्रश्रार्धयद्गिरः । वयाइवानु रोहते जुषन्त यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽर्चर्षणिः । अतिऽप्रश्रार्धयत् । गिरः ।

वयाऽइव । अनु । रोहते । जुषन्त । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ऽस्तोता ऽते तुभ्यं त्वदर्धं ऽगिरः स्तुतीः ऽयत् यदा ऽअति-
 प्रश्रार्धयत् अतिवायेन प्रश्रार्धयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । ‘श्रुधु प्रसहने’ । ऽयत् यदा च
 ता गिरः ऽजुषन्त त्वामसेवन्त अप्रीणयन् वा तदा ऽवयाइव शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्वयः
 शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा ऽअनु ऽरोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्त्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवज्जनया गिरः शृणुधी जरितुह्वम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे । ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र ऽप्रत्नवत् पुरा यथा स्तोतृभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि
 ऽगिरः स्तुतीः ऽजनय उत्पादय । ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं च ऽशृणुधि शृणु । जानीहि ।
 तादृशस्त्वं ऽमदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति ऽसुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ऽववक्षिथ अपेक्षितं
 फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सनुता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सनुताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।

अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसनुताः प्रियसत्यात्मिका वाचः ऽक्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रवता
 प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव । यथा निम्नोच्चतेन पथा गच्छन्त्य आप

१. ग-बर्हिषि । २. ख-घ-त-न-सोमाभिषुण्वतः; ग-स-सोमानभिषुण्वतः; श-सोमाभिषवं कुर्वतः ।

३. ग-त-न-भ-श-आहरेति ।

उत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत् । ऽदिवः स्वर्गस्य ऽपतिः पालयिता ऽयः इन्द्रः ऽअया अनया
 ऽधिया स्तुत्या ऽउच्यते प्रतिपाद्यते अस्वेन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इदृशी । नमोवृधैरवस्युभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वृशी ।

नमः ऽवृधैः । अवस्युभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

उतो अपि च ऽवृशी वृशयिता ऽएक इत् एक एव ऽकृष्टीनां मनुष्याणां ऽपतिः पालयितेति
 ऽयः इन्द्रः ऽउच्यते । कैः । नमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितृभिः ऽअवस्युभिः
 रक्षणेच्छुभिः । स त्वं पूर्वोक्तं ऽसुते अभिषुते सोमे ऽरण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे
 स्तुहि । रणतिः शब्दार्थः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥ १० ॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपः ऽचितम् । हरी इति । यस्य । प्रऽसक्षिणा ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽविपश्चितं विशिष्टज्ञानं ऽश्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं ऽस्तुहि प्रशंस । ऽयस्य इन्द्रस्य
 ऽहरी अश्वौ ऽप्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ ऽनमस्विनः हविष्मतः ऽदाशुषः दत्तवतो यजमानस्य
 ऽगृहं ऽगन्तारा गमनशीलौ च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ॥ ८ ॥

तुतुजानो महेमते ऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्वि ते ॥ ११ ॥

तुतुजानः । महेऽमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

आ । याहि । यज्ञम् । आशुभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे ऽमहेमते । महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे
 इन्द्र ऽतुतुजानः त्वरमाणः सन् ऽप्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः ऽआशुभिः शीघ्रगामिभिः ऽअश्वेभिः
 अश्वैः ऽयज्ञम् अस्मदीयम् ऽआ ऽयाहि आगच्छ । ऽहि यस्मात् ऽते तव तस्मिन् यज्ञे ऽशमित् सुखं
 विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्रं शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनम् ॥ १२ ॥

इन्द्रं । शविष्ठ । सत्ऽपते । रयिम् । गृणत्ऽसु । धारय ।

श्रवः । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुऽत्वनम् ॥ १२ ॥

हे ऽशविष्ठ बलवत्तम ऽसत्पते सतां पालयितः ऽइन्द्र ऽगृणत्सु अस्मासु ऽरयिं धनं ऽधारय
 अवस्थापय । अपि च ऽसूरिभ्यः स्तोतृभ्यः ऽअमृतम् अनश्वरं ऽवसुत्वनं व्याप्तिम् ऽश्रवः अक्षं
 यज्ञो वा वेहीति शेषः ॥

हवै त्वा सूर उदिते हवै मय्यदिने दिवः । जुषाण इन्द्र ससिभिर्न आ गहि ॥ १३ ॥

हवे । त्वा । सूरै । उत्सृते । हवे । मध्यंदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । सत्तिऽभिः । नः । आ । गहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वसूरे सूर्ये उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां^१ हवे आह्वये । तथा दिवः दिवसस्य मध्यंदिने मध्यभागे माध्यंदिनसवने त्वां हवे आह्वये । हे इन्द्र स त्वं जुषाणः प्रीयमाणः सन् सत्तिभिः सर्पणशीलैरश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ ॥

आ तू गहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः ।

तन्तुं तनुष्व पुन्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोमतः ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुन्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रम् आ गहि आगच्छ । आगत्य च तु क्षिप्रं प्र द्रव । सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ । गत्वा च गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य हृष्टो भव । तदनन्तरं यथा अहं विदे उपलभे तथा पुन्यं पुनैः कृतं तन्तुं विस्तृतं यज्ञं तनुष्व सम्यङ्निष्पादय । फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥

यच्छक्रासि परावति यदवावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेदसि ॥ १५ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अवाऽवति । वृत्रहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे शक्र शकेन्द्र परावति दूरदेशे यत् यदि असि भवसि । हे वृत्रहन् यत् यदि वा अवावति समीपे भवसि वर्तसे । यद्वा यदि वा समुद्रे जलधावन्तरिक्षे वा वर्तसे । तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन अवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ १५ ॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्द्रवः । इन्द्रे हविष्मतीर्विशो अराणिषुः ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासः । इन्द्रवः ।

इन्द्रे । हविष्मतीः । विशः । अराणिषुः ॥ १६ ॥

नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः इन्द्रं वर्धन्तु वर्धयन्तु । सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाश्चात्मदीयाः तम् इन्द्रं वर्धयन्तु । हविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्ताः विशः प्रजास्तस्मिन् इन्द्रे अराणिषुः अरंसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्स्वतीभिरूतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्त्याइव ॥ १७ ॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्स्वतीभिः । ऊतिभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । व्याऽइव ॥ १७ ॥

विप्राः मेधाविनः अवस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः तमिव तमेव इन्द्रं प्रवत्स्वतीभिः
प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः उतिभिः तृसिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति । तथा क्षोणीः क्षोण्यः ।
क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः वया इव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः
अवर्धयन् वर्धयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अन्तत ।

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । सदाऽवृधम् ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु । त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्याभिप्लविकान्यहानि । तेषु देवासः
देवाः चेतनं चेतयितारमिन्द्रं यज्ञं यष्टन्यम् अन्तत अतन्वत अकृषत । तनोतेर्लङि छान्दसो
विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योञ्छन्दसि' इत्युपधालोपः । तमिव तमेवेन्द्रं नः अस्माकं गिरः
स्तुतयश्च वर्धयन्तु । कीदृशम् । सदावृधं सर्वदा स्तोतॄणां वर्धयितारम् ॥

स्तोता यत्ते अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे । शुचिः पावक उच्यते सो अद्भुतः ॥१९॥

स्तोता । यत् । ते । अनुऽव्रतः । उक्थानि । ऋतुऽथा । दधे ।

शुचिः । पावकः । उच्यते । सः । अद्भुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र यत् यस्य ते तव स्तोता अनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् ऋतुथा ऋतुषु काले काले
उक्थानि शब्दादि दधे विधत्ते करोति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । परोऽर्धर्चः
परोऽकृतः । सः इन्द्रः अद्भुतः आश्चर्यमूतः शुचिः शुद्धः पावकः अन्येषामपि शोधकः उच्यते
स्तोतृभिः स्तूयते ॥

तदिदुद्रस्य चेतति यद्दं प्रत्नेषु धामसु । मनो यत्रा वि तद्घुर्विचेतसः ॥२०॥

तत् । इत् । रुद्रस्य । चेतति । यद्दम् । प्रत्नेषु । धामऽसु ।

मनः । यत्र । वि । तत् । दधुः । विऽचेतसः ॥ २० ॥

तदिदं तदेव रुद्रस्य । इत् दुःखम् । तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य यद्दम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम् ।
यद्वा । रुद्रस्येन लक्षणया मरुद्गण उच्यते । रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य यद्दम् । महिष्मैतत् ।
महत् तदेव बलं प्रत्नेषु चिरंतनेषु धामसु पृथिव्यादिस्थानेषु चेतति ज्ञायते वर्तते । यत्र
यस्मिन् बलविषये विचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः तत् प्रसिद्धं मनः मननसाधनं स्तोत्रं वि
दधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ १० ॥

यदि मे सुख्यामावर इमस्य पाह्वन्धसः । येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि । मे । सुख्यम् । आऽवरः । इमस्य । पाहि । अन्धसः ।

येन । विश्वाः । अति । द्विषः । अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मम सख्यं सखित्वं यदि आवरः यद्यामिसुख्येन वृणुयास्तर्हि इमस्य अस्य ।
इति कोष्ठाभावाच्छान्दसः । पुरोवर्तिनः अन्धसः अन्धस्य सोमलक्षणस्य स्वांशं पाहि पिव ।

अन्वस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिवते^१ञ्छान्दसः शपो लुक्^२ । एतेन^३ त्वत्पीतेन सोमेन हेतुना वयं
 विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः अति अतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥

कदा त इन्द्र गिर्विणः स्तोता भवाति शंतमः ।

कदा नो गव्ये अश्व्ये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्विणः । स्तोता । भवाति । शमऽतमः ।

कदा । नः । गव्ये । अश्व्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे गिर्विणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः इन्द्र एते तव स्तोता शंतमः सुखतमोऽतिशयेन
 सुखवान् कदा कस्मिन् काले भवाति भवेत् । कदा कस्मिंश्च काले नः अस्मान् गव्ये गोसमूहे
 अश्व्ये अश्वसंघे वसौ निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि घने दधः धारयेः ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा वहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः । रथम् ।

अजुर्यस्य । मदिन्ऽतमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

उत अपि च हे इन्द्र सुष्टुता शोभनं^१ स्तुतौ^२ वृषणौ^३ कामानां वर्षितारौ^४ हरी अश्वौ
 अजुर्यस्य जरारहितस्य एते तव रथम् इदानीं वहतः अस्मन्निकटं प्रापयतः । मदिन्तमम् अति-
 शयेन मदवन्तं यं त्वां धनम् ईमहे याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं यहं प्रत्नाभिरुतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सददध द्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । यहम् । प्रत्नाभिः । ऊतिऽभिः ।

नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अध । द्विता ॥ २४ ॥

यहं महान्तं पुरुस्तुतं^१ बहुभिः स्तुतं एतम् इन्द्र प्रत्नाभिः पुराणीभिः^२ ऊतिभिः तृप्ति-
 करिभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः ईमहे याचामहे । स चेन्द्रः प्रिये प्रीतिकरे बर्हिषि आस्तीर्णे^३ दमे
 नि षदत् निषीदतु हविःस्वीकरणाद्योपविशतु । अध अनन्तरं द्विता द्वैधं^४ वर्तमानानि चरु-
 पुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥

वर्धस्वा सु पुरुष्टुतं ऋषिष्टुताभिरुतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुतम् । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।

धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अव । च । नः ॥ २५ ॥

हे पुरुष्टुतं बहुभिः स्तुतेन्द्र ऋषिष्टुताभिः^१ ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः ऊतिभिः
 रक्षाभिः सु सुष्टु^२ वर्धस्व अस्मान् वर्धय । यद्वा । ऋषिभिरूपादिताभिरुतिभिः स्तुतिभिस्त्वं
 वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । नः अस्मभ्यं च पिप्युषीं प्रवृद्धाम् इषम् इष्यमाणमन्नम् अव
 धुक्षस्व अवाक्मुखमस्मदभिमुखं धुक्षस्व^३ क्षारय । देहीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-म१-३-श-शोभनस्तुतौ; ग-शोभनश्रुतौ । २. भ-वृषणा वृषणौ । ३. ग१-त२-
 पुरुष्टुतं । ४. ग-पुराणाभिः । ५. ग-द्विधा । ६. त१-२-म३-ऋषिस्तुताभिः; भ२-ऋषिभिः स्तुताभिः ।
 ७. ग-न-म१-पुष्य ।

इन्द्र त्वमावतदसां तथा स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियमिं ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्या । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।

ऋतात् । इयमिं । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन् ऽइन्द्र ऽत्वम् ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यज-
मानस्य ऽअवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत एवमतः कारणादहमपि ऽऋतात् यज्ञाद्धेतोः^१ ऽमनो-
युजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ऽते त्वदीयां ऽधियम् अनुग्रहबुद्धिम् ऽइयमिं प्राप्नोमि । यद्वा ।
ऋतात् सत्यभूतात्त्वत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वग्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरीं इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।

हरी इति । इन्द्र । प्रतद्वसू इति प्रतद्वसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽइह अस्मिन् यागे ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअभि ऽस्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् ।
ऽत्या त्वौ तौ प्रसिद्धौ ऽसधमाद्या त्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ ऽप्रतद्वसू प्रततवसू
विस्तीर्णधनौ ईदृशौ ऽहरी त्वदीयावश्चौ ऽयुजानः रथेन संयोजयन् ॥

अभि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षत श्रियम् । उतो मरुत्वतीर्विशो अभि प्रयः ॥ २८ ॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।

उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

ऽअभि ऽस्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र ऽतव अनुचराः ऽरुद्रासः रुद्रपुत्राः ऽये मरुतः सन्ति ।
अपि च ते ऽश्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं ऽसक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । ऽउतो अपि च ऽमरुत्वतीः मरुद्भि-
र्युक्ताः ऽविशः अन्या अपि दैवीः प्रजाः ऽप्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविलंक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्त यद्विवि । नामा यज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।

नामा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्यः ऽइमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः ऽप्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां
हिंसित्वाः सत्यः ऽपदं स्थानं ऽजुषन्त असेवन्त । ऽदिवि युलोके ऽयत् स्थानमन्यैर्दुष्प्रापमस्ति तत्पद-
मित्यर्थः । अपि च ताः ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽनामा नामौ नाभिस्थानीये हविर्धानं उत्तरवेद्यां
वा ऽसं ऽदधुः संनिदधते । ऽयथा येन प्रकारेण ऽविदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा ।
विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावरं^१ ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरे । मिमीति यज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।

मिमीति । यज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

१. ख-त-न-म-श-यज्ञाद्धेतोः । २. ख-त-न-म-दक्षोवरं; ग-पक्षेवरं; श-दीक्षावरं ।

वप्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे वध्वरे हिंसारहिते यज्ञे वप्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति
वअयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं वयज्ञमानुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण वविचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा वमिमीते
निष्पादयति । किमर्थम् । वदीर्घाय आयताय वचक्षसे^१ दर्शनाय । यद्वा । द्रष्टव्याय फलाय ॥ ११२ ॥

वृषायमिन्द्र ते रथ उतो ते वृषणा हरी । वृषा त्वं शतक्रतो वृषा हवः ॥ ३१ ॥

वृषा । अयम् । इन्द्र । ते । रथः । उतो इति । ते । वृषणा । हरी इति ।

वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वृषा । हवः ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र वते त्वदीयः वअयं वरथः ववृषा कामानां वर्षिता । वउतो अपि च वते तव वहरी
अश्वौ ववृषणा वृषणौ वर्षितारौ । हे वशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र वत्वं च ववृषा वर्षिता कामानाम् ।
तथा वहवः त्वद्विषयमाह्वानं च ववृषा वर्षिता । त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्षति । किमु वक्तव्यं
त्वदीया रथादयो वर्षन्तीति भावः ॥

वृषा प्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः ॥ ३२ ॥

वृषा । प्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषा । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा । हवः ॥ ३२ ॥

वप्रावा अभिषवसाधनपाषाणः ववृषा वर्षिता कामानाम् । हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः
वमदः च ववृषा वर्षिता । वसुतः त्वदर्थमभिषुतः वअयं वसोमः च ववृषा वर्षिता । वयं यज्ञम्
वइन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च वयज्ञः ववृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता । त्वदीयः वहवः च ववृषा ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्रामिरुतिभिः । वावन्त्य हि प्रतिष्ठुति वृषा हवः ॥ ३३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्रामिः । उतिऽभिः ।

वावन्त्य । हि । प्रतिऽस्तुतिम् । वृषा । हवः ॥ ३३ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र ववृषणं वृषणं वर्षितारं त्वां^२ ववृषा वर्षिता हविषामासेकाहं वचित्रामिः
चायनीयामिर्नानाविधामिर्वा वउतिभिः तृसिकरीभिः स्तुतिभिः वहुवे आह्वये । वहि यस्मात्वं
वप्रतिष्ठुति त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं वावन्त्य^३ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः वहवः आह्वानं ववृषा
वर्षिता । यद्वा । हवो ह्यातव्यो वृषा वर्षिता त्वं यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात्त्वं हुव इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

‘यदिन्द्राहम्’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोषूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्र-
मैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र पञ्चोना गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य
एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सन्नाजं चर्षणीनामिति सूक्ते’
(ऐ. आ. ५. २. ५) इति । तृतीये पर्याये ब्रह्मशास्त्रेऽपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यदिन्द्राहं प्र
ते महे’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् । स्तोता मे गोषेखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोऽसेखा । स्यात् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यथा ^३वत्सम् ^४एक ^५इत् एक एव केवलं ^६वस्वः वसुनः धनस्य ईक्षिषे^१ एवम्
^७अहम् अपि ^८यत् यदि ^९ईक्षीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं ^{१०}मे मम ^{११}स्तोता ^{१२}गोसखा ^{१३}स्यात् गोभिः
 सहितो भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः^२ ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥
 शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे ^१शचीपते शक्तिमन्निन्द्र ^२अस्मै ^३मनीषिणे मनस ईक्षित्रे स्तोत्रे ^४दित्सेयं दातुमिच्छेयम् ।
 तदनन्तरं ^५शिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च । ^६यत् यदि ^७अहं ^८गोपतिः गवामधिपतिः ^९स्यां भवेयं
 त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्ट इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते । गामश्च पिप्युषीं दुहे ॥ ३ ॥
 धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूनृता स्तिरूपा वाक् ^४धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा ^५सुन्वते सोमाभिषवं
 कुर्वते ^६यजमानाय ^७गामश्च च । उपलक्षणमेतत् । गवाश्चादिकं सर्वमभिलषितं ^८दुहे दुग्धे । किं
 कुर्वती । पिप्युषी तमेव^१ प्रवर्धयित्री ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः । यदित्ससि स्तुतो मधम् ॥ ४ ॥
 न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मधम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३राधसः धनस्य स्तोत्रभ्यो दातव्यस्य ^४वर्ता निवारकः ^५देवः ^६न ^७अस्ति
 न विद्यते । ^८व ^९मर्त्यः मनुष्योऽपि निवारको नास्ति^१ । ^{१०}स्तुतः स्तोत्रभिः प्रख्यापितयुगलः सन् ^{११}यत्
 मधं ^{१२}मधं मंहनीयं धनं ^{१३}दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥
 यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । ओपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

^१यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः ^२इन्द्रं देवम् ^३अवर्धयत् । श्रूयते हि—‘इन्द्र इदं
 हविरनुपतावीवृषत महो ज्यायोऽकृत’ (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति । स इन्द्रः ^४यत् यस्मात्
^५भूमिं पृथिवीं ^६अवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् । ^७दिवि अन्तरिक्षे
 मेघम् ^८ओपशम् उपेत्य क्षायानं ^९चक्राणः कुर्वन् । यद्वा । आत्मानि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः ।
 तन्मातरिक्षे कुर्वन् ॥ ११ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥
 वावृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वावृधानस्य^१ वर्धमानस्य ^३विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^४धनानि ^५ज्ञानसंबन्धीनि
^६जिग्युषः कितवतः ^७ते तव ^८ऊतिं रक्षां ^९वयम् ^{१०}आ ^{११}वृणीमहे आभिसुख्येन संभजामहे ॥

१. म१-३-ईक्षिषे मह एव ईश्वरो भवसि मयि; न-ईक्षिषे ईश्वरो भवसि । २. म-म१-३-य-
 भवेदेवैव; न-भवेदेव । ३. म-तमेव यजमानं । ४. त-न-भ-अस्ति । ५. म-म-ववृधानस्य

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मज्ञाने 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इत्ययं पर्यासस्तृचः । सूत्र्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतिरच्छयावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शब्देऽयं पर्यासस्तृचः । सूत्रितं च—'पर्यासान्क-द्रतोऽहरहःशस्यानीति' होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७.१) इति ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥ ७ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

१सोमस्य पानेन १मदे इधे सति १रोचना रोचमानम् १व्यन्तरिक्षम् अयम् १इन्द्रः १वि १अतिरत् व्यवर्धयत् । १यत् यस्मात्कारणात् १वलम् आवृत्य स्थितमसुरं मेघं वा १अभिनत् व्यदारयत् ॥

उद्गा आजदङ्गिरोम्य आविष्कृण्वन्गुहा सतीः । अर्वाञ्च ननुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽम्यः । आविः । कृण्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । ननुदे । वलम् ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोम्यः ऋषिभ्यो बलानुचरैः पणिभिरपहृताः १गाः १उत् १आजत् उदगमयत् । किं कुर्वन् । १गुहा गुहायां बिले १सतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गुहास्ता गाः १आविष्कृण्वन् प्रकाशयन् । अपि च पणीनामधिपतिं १वलम् असुरमपि १अर्वाञ्चम् अधोमुखं १ननुदे प्रेरितवान् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृब्हहानि दंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृब्हहानि । दंहितानि । च । स्थिराणि । न । पराऽनुदे ॥ ९ ॥

१दिवः शुलोकस्य संबन्धीनि १रोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि १इन्द्रेण १दृब्हहानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि १दंहितानि १च दृढीकृतानि । यद्येकत्र नैश्रव्येनावतिष्ठन्ते तथा कृतानीत्यर्थः । यद्वा । 'दह दहि बृहि बृढी' । दंहितानि वर्धितानि चेत्यर्थः । अपि च १स्थिराणि स्थानूनि' दृढानि तानि १न १पराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति । न केनापि स्थानात् प्रख्यावधितुं क्षाप्यानीत्यर्थः । 'नुद प्रेरणे' । अस्मात् 'कृषार्थे' इति केन्द्रप्रत्ययः ॥

अपामूर्मिर्मदभिर्व स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मर्दन्ऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ १० ॥

१अपां समुद्राणाम् १ऊर्मिः तरङ्गः १मदञ्चिव यथा माद्युपपुंरि जायते । हे १इन्द्र १स्तोमः त्वदीयं स्तोत्रं तथा १अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । अपि च १ते त्वदीयाः १मदाः स्तोत्रजन्वाः सोमपानजन्वाश्च १वि १अराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत मद्रुक्त् ॥ ११ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । मद्रुक्त् ॥ ११ ॥

१. ख-त-न-म-२-अ-पर्यासान्नुदतो' । २. ख-ङ-त-३-अ-स्थाणूनि; ग-स्थस्तूनि; त-४-न-म-१-स्थाणूनि । ३. त-१-२-केन्यप्रत्ययः ।

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३हि त्वं खलु ^४स्तोमवर्धनः ^५स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशादिना वर्धनीयः ^६असि । तथा ^७उक्थवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । ^८उत अपि च ^९स्तोतृणाम् अस्माकं ^{१०}भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥

इन्द्रमित्केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः । उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

^१केशिना केशिनौ । ^२मूर्धजानि लोमानि केशाः । तद्वन्तौ ^३हरी अश्वौ ^४सुरार्धसं शोभनघनम् ^५इन्द्रमित् इन्द्रमेव ^६यज्ञम् ^७उप अस्मद्यज्ञं प्रति ^८सोमपेयाय सोमपानार्थं ^९वक्षतः वहताम् । यद्वा । यज्ञं यष्ट्यमिन्द्रमुपवहताम् ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ १३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः । विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुराजित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक । स च गुध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे । स च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत् । त्वां विसृजामि राजावद्धि च शुष्केणाद्रिणं चायुधेन यदि मां मा हिंसीरिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संघौ शुष्काद्रिविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद । अथमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे ^१इन्द्र ^२अपां ^३फेनेन वज्रीभूतेन ^४नमुचेः असुरस्य ^५शिरः ^६उदवर्तयः क्षरीरादुद्धतमवर्तयः । अच्छैसीरित्यर्थः । कदेति चेत् । यत् यदा ^७विश्वाः सर्वाः ^८स्पृधः स्पर्धमाना आसुरीः सेनाः ^९अजयः जितवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् --- ॥

मायामिरुत्तिसृप्तत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः । अव दस्यूरधूनुथाः ॥ १४ ॥

मायामिः । उत्तऽसिसृप्ततः । इन्द्र । द्याम् । आरुरुक्षतः । अव । दस्यूर्न । अधूनुथाः ॥ १४ ॥

--- हे ^१इन्द्र त्वम् ^२अव ^३अधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि ॥

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥ १५ ॥

असुन्वाम् । इन्द्र । समऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः । सोमपाः । उत्तरः । भवन् ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२सोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा ^३उत्तरः उत्कृष्टतरः ^४भवन् ^५असुन्वां सोमाभिषवहीनां ^६संसदं जनसंहतिं ^७विषूचीं परस्परविरोधेन विषु नाना गन्त्रीं ^८व्यनाशयः विशेषेण नाशयसि ॥ १५ ॥

‘तम्बमि’ इति त्रयोदशार्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम् । पूर्वोक्तावेवर्षा । तथा चानुक्रम्यते— ‘तम्बमि सप्तौष्णिहम्’ इति । महावते निष्केवस्य औष्णिहतृचाशीतावुत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि— ‘तम्बमि प्र गावतेत्युत्तमासुदरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिष्टुविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्रह्मक्षत्र आद्यस्तुचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ‘तम्बमि प्र गावत वयसु त्वामप्यव्य’ (आश. श्रौ. ७. ८) इति ॥

७. ५. ८. ५. १. इन्द्र गीभिस्तविषमा

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम्

इन्द्रम् । गीऽभिः । तविषम् । आ । विवास्त ॥ १ ॥

पुरुहूतं बहुभिराहूतं पुरुहुतं बहुभिः स्तुतं तमु तमेवेन्द्रं ह स्तोतारः अभि प्र वाचत अभिमुत्तं प्रकर्षेण स्तुध्वम् । एतदेव स्पष्टयति । तविषं महान्तम् इन्द्रं गीभिः वाग्भिः आ विवासत परिचरत ॥

यस्य द्विर्बर्हसो बृहत्सहो दाधार रोदसी । गिरिराजो अपः स्ववृषत्पत्न्या ॥ २ ॥

यस्य । द्विऽबर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।

गिरीन् । अजान् । अपः । स्वः । वृषऽत्पत्न्या ॥ २ ॥

द्विर्बर्हसः द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य यस्य इन्द्रस्य बृहत् महत् सहः बलं रोदसी छावाष्टधिव्यौ दाधार धारयति । छान्दसो लिट् । तुजादिस्वादभ्यासदीर्घः । तथा अजान् क्षिप्र-गमनान् गिरीन् पर्वतान् मेधान् वा स्वः सरणशीलाः अपः उदकानि च वृषत्पत्न्या वृषत्वेन वीर्येण बस्येन्द्रस्य बलं धारयति तत्रावस्थापयति । तम्बमीति पूर्वया संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा ॥

स राजसि पुरुष्टुतं एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे ।

इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ३ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत इन्द्र सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं राजसि दीप्यसे इक्षिषे वा । अपि च त्वम् एकः सहायरहितः केवल एव सन् वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि जिघ्रसे हतवानसि । किमर्थम् । जैत्राणि जेतव्यानि धनानि श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यज्ञानि यद्वा श्रवणाहानि यज्ञांसि च यन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिप्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशब्दे 'तं ते मदम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूच्यते हि—'तं ते मदं गृणीमसि तम्बभि प्र गायत' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम् । उ लोककृत्तुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥

तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्सु । सासहिम् ।

ऊँ इति । लोकऽकृत्तुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र ते त्वदीयं तं मदं सोमपानजनितं हर्षं गृणीमसि गृणीमः प्रशंसामः । 'गृ शब्दे' । क्रयादिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः । कीदृशम् । वृषणं वर्षितारं कामानां पृत्सु संप्राप्तेषु सासहिं शत्रूणामभिभवितारं लोककृत्तुं लोकस्य स्थानस्य कर्तारं हरिश्रियं हरिभ्यामश्वभ्यां श्रवणीयं सेव्यम् । उशब्दः समुच्चये पदपूर्णे वा ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥

येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन आत्मीयेन मदेन आयवे और्वशेषाय मनवे विवस्वतः पुत्राय च ज्योतीषि सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्वरणेन विवेदिथ अलम्बवः । प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः ।

१. ख-च-त-म-च । २. घ-असहायः । ३. घ-जैत्रा । ४. ग-एषां समुच्चये; त-न-म-येषां समुच्चये; म-१-३-सर्वेषां समुच्चये ।

तेन मदेन वमन्दानः मोदमानस्वम् अस्य बर्हिषः वृद्धस्य यज्ञस्य वि राजसि विशेषेणेशिषे ।
यद्वा । अस्मेति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेन बर्हिषा वृद्धेन हृष्यन् वि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ १७ ॥

तदुद्या चित्त उक्थिनोऽनुं ध्रुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अद्य । चित् । ते । उक्थिनः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वस्था ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वते त्वदीयं वत् प्रसिद्धं बलम् अद्य वचित् अद्यापि पूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव
उक्थिनः शशिणः स्तोतारः अनु ध्रुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं वृषपत्नीः वृषा वर्षिता
पत्न्यः पतिर्यासां तादृशीः अपः दिवेदिवे प्रतिदिवसं जय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशति धिषणा वरेण्यम् ॥ ७ ॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशति । धिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वत् तव प्रसिद्धम् इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं बृहत् प्रभूतं वीर्यं धिषणा स्तुतिः
वशिषाति निःश्चति तीक्ष्णीकरोति । तथा तव त्वदीयं शुष्मं शोषकं बलम् उत अपि च क्रतुं
प्रज्ञानं बलं कर्म वा वरेण्यं वरणीयं वज्रम् आयुधं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौत्स्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ ८ ॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौत्स्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीयं पौत्स्यं बलं द्यौः वर्धति वर्धयति । त्वदीयं श्रवः यज्ञः पृथिवी
वर्धयति । वृषेण्यन्ताष्टिः अपि ' छन्दस्युभयथा ' इत्याद्यध्यातुक्त्वात् ' जेरनिटि ' इति णिलोपः । तं
त्वाम् आपः उदकानि अन्तरिक्षाणि पर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः च गिरयश्च वा हिन्विरे
प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्षो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्षः । मदति । अनु । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र बृहन् महान् क्षयः निवासहेतुः विष्णुः मित्रः वरुणः च त्वां गृणाति
स्तौति । तथा मारुतं मरुत्संघं क्षयः बलं त्वाम् अनु मदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चात्मा-
यति । त्वामनुमायति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सत्रा । विश्वा । सुऽअपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृषा वर्षिता ^३त्वं ^४जनानां देवजनानां मध्ये ^५मंहिष्ठः दानृतमः ^६जज्ञिषे प्रादुर्भवसि ।
अत एव ^७विश्वा सर्वाणि ^८स्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ^९सत्रा सह ^{१०}दधिषे' दानु
धारयसि । ददासि वा ॥ ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुष्टुतं एको वृत्राणि तोशसे । नान्य इन्द्रात्करणं भूय इन्वति ॥ ११ ॥

सत्रा । त्वम् । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । तोशसे ।

न । अन्यः । इन्द्रात् । करणम् । भूयः । इन्वति ॥ ११ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२त्वम् ^३एकः असहाय एव सन् ^४सत्रा । महश्चामैतत् । महान्ति
^५वृत्राणि शत्रुजातानि । यद्वा । सत्रेति सहायै । सहैव युगपदेवैक्यत्वेनैव ^६तोशसे हिनस्सि ।
तोशतिवैधर्मा । अर्कतुं शक्तानीति भावः । अपि चास्मात् ^७इन्द्रात् ^८अन्यः कश्चित् ^९भूयः बहु-
तरं ^{१०}करणं कर्म वृत्रवधादिकं ^{११}न ^{१२}इन्वति न प्राप्तोति । इन्द्र^{१३} एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदिन्द्र मन्मशस्त्वा नाना हवन्त ऊतये । अस्माकैभिर्नृभिरत्रा स्वर्जय ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्र । मन्मशः । त्वा । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकैभिः । नृभिरात्र । स्वः । जय ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् संग्रामे त्वां ^३मन्मशः मन्मनां^४ स्तोत्रेण ^५नाना बहुप्रकारं ^६हवन्ते
आह्वयन्ति । किमर्थम् । ^७ऊतये रक्षायै । ^८अत्र यस्मिन् संग्रामे ^९अस्माकैभिः अस्माकैस्मदीयैरेव
^{१०}नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिराहूतः सन् ^{११}स्वः शत्रुबलं^{१२} ^{१३}जय अभिमव ॥

अरं क्षयाय नो महे विश्वा रूपाण्याविशन् । इन्द्रं जैत्राय हर्षया शचीपतिम् ॥ १३ ॥

अरम् । क्षयाय । नः । महे । विश्वा । रूपाणि । आविशन् ।

इन्द्रम् । जैत्राय । हर्षय । शचीपतिम् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ^१महे महते ^२नः अस्माकं ^३क्षयाय । गृहनामैतत् । गृहाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । गृहार्थम्
^४अरम् अलं पर्याप्तं ^५विश्वा विश्वानि व्याप्तानि ^६रूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ^७आविशन् स्तुत्या
व्याप्नुवन् ^८शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम् । कर्मणां पालकम् । यद्वा । शच्या इन्द्राण्या भर्तारम् ।
तमेव ^९इन्द्रं ^{१०}जैत्राय जेतव्यघनार्थं ^{११}हर्षय तोषय । स्तुत्या परिचरणेन वेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

‘प्र सभ्राजम्’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तमिरिम्बिठिनाम्नः काण्वस्यापं गायत्रमैन्द्रम् । अनु-
क्रम्यते हि—‘प्र सभ्राजं द्वादशेरिम्बिठिः’ इति । अतिरात्रे द्वितीये पथयिष्वावाकशश्च एतसूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘प्र सभ्राजमुप क्रमस्वा भर’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य
एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्यं दृष्टं वर्जयित्वा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘प्र सभ्राजं
चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्वोत्तमे उद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र सभ्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः । नरं नृपाहं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

१. म-सर्वाणि धनानि । २. स्व-दधिषे स्तोतृत्तमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि; ग-दधिषे सर्वेभ्यो; त-न-
श-दधिषे स्तोतृत्तमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; म-दधिषे स्तोतृभ्यो । ३. ग-न-न-
अपि तु इन्द्र । ४. घ-त्वा त्वां । ५. ग-मन्मना मन्मना; त-म-मन्मना मन्मना; न-मन्मना मन्मना ।
६. ग-म-न-सर्वं शत्रुबलं; घ-न-म-१-३- सर्वशत्रुबलं । ७. ग-समस्तानि ।

प्र । समुद्राजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत । नव्यम् । गीऽभिः ।
नरम् । नुऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये वसत्राजं सम्यग्राजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् इन्द्रं हे
स्तोतारः प्र स्तोत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् । गीभिः स्तुतिभिः नव्यं स्तुत्यं नरं नेतारं नृषाहं
नृणां शत्रुमनुष्याणामभिभवितारं मंहिष्ठं दातृतमम् ॥

यस्मिन्नुक्त्यानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्त्यानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् इन्द्रे उक्त्यानि शस्त्राणि रण्यन्ति रमन्ते विश्वानि सर्वाणि श्रवस्या श्रवस्यानि
श्रवणीयानि हविलक्षणादन्यन्नानि च रमन्ते । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रे उदधौ अपाम् उदकानाम्
अवो न । अवति गच्छतीत्यवस्तरङ्गजालम् । तद्यथा समुद्रेऽन्तर्भवति तथा रण्यन्तीत्यर्थः ॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठराजम् । भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् इन्द्रं सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या आ विवासे परिचरामि । कीदृशम् । ज्येष्ठराजं
ज्येष्ठेषु प्रशस्वतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् । राजतेः 'सत्सुद्विष' इति क्तिप् । भरे संग्रामे महः
महतो वृत्रवधादेः कृत्नुं कर्तारं वाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा । किमर्थम् । सनिभ्यः धनेभ्यः ।
धनलाभायेत्यर्थः ॥

यस्पानूना गमीरा मदा उरवस्तरुत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गमीराः । मदाः । उरवः । तरुत्राः । हर्षुमन्तः । शूरऽसातौ ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मदाः सोमपानजनिताः अनूनाः अन्यूनाः गमीराः गाम्भीर्योपिताः
उरवः विस्तीर्णाः तरुत्राः शत्रूणां तारकाः शूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे हर्षुमन्तः हर्ष-
युक्ताः संग्रामोत्सुका भवन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वयोत्तरया वा संबन्धः ॥

तमिद्वनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनेषु । हितेषु । अधिवाकाय । हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

धनेषु हितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तव्येषु सत्सु तमिदं तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रम् अधिवाकाय
अधिवाचनाय पक्षपातवचनाय हवन्ते स्तोतार आह्वयन्ति । तत्र च येषां पक्षे इन्द्रः वर्तते ते
एव जयन्ति । जयेन तानि धनानि लभन्ते नान्ये ॥

तमिद्व्यौत्नैरार्यन्ति तं कृतेभिश्चर्षणयः । एष इन्द्रो वरिवस्कृत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । व्यौत्नैः । आर्यन्ति । तम् । कृतेभिः । चर्षणयः । एषः । इन्द्रः । वरिवऽकृत् ॥ ६ ॥

तमित् तमेवेन्द्रं व्यौत्नैः बलकरैः स्तोत्रैः आर्यन्ति आर्यमभिज्ञमीश्वरं कुर्वन्ति । चर्षणयः
अनुष्याः कृतेः कर्मभिश्चार्यन्ति । एषः एवंगुणकः इन्द्रः वरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति
स्तोत्रगण्यः ॥ २० ॥

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२ब्रह्मा परिबृढः सर्वेभ्योऽधिकः । स एव ^३इन्द्रः ^४ऋषिः द्रष्टा सर्वस्यायंज्ञानस्व^५ ।
सः ^६इन्द्रः ^७पुरु बहुलं ^८पुरुहूतः बहुभिराहूतश्च ^९महीभिः महतीभिः ^{१०}शचीभिः क्रिबामिद्वृत्रवधादि-
रूपाभिः ^{११}महान् प्रभूतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकुर्मिः । एकश्चित्सन्निभमूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविऽकुर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिमूतिः ॥ ८ ॥

^१सः पूर्वोक्त इन्द्रः ^२स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यार्हः । ^३सः एव ^४हव्यः ह्वातव्यश्च ^५सत्यः सत्सु
साधुरवितथस्वभावो वा ^६सत्वा शत्रूणामवसादयिता ^७तुविकुर्मिः बहुकर्मा । यत एवमतः कारणात्
^८एकश्चित्सन्निभमूतिः असहायोऽपि भवन् ^९अभिमूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कृता भवति ॥

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षण्यः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षण्यः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

^१चर्षण्यः द्रष्टारो मन्त्राणां ^२क्षितयः मनुष्याः ^३तं इन्द्रम् ^४अर्केभिः अर्चनसाधनैर्यजूरूपैर्मन्त्रैः
^५वर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः ^६सामभिः गानविशिष्टैर्मन्त्रैः ^७तं वर्धयन्ति । तथा ^८गायत्रैः
गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः ^९तम् एव ^{१०}इन्द्रं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । सप्तह्रांसं युधामित्रान् ॥ १० ॥

प्रऽणेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु । सप्तह्रांसम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

^१वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् ^२अच्छ आभिमुख्येन ^३प्रणेतारं प्रापयितारं ^४सप्तसु
संप्राप्तेषु शत्रुनिरसनेन ^५ज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं ^६कर्तारं करणशीलम् । करोतेलाच्छीलिकस्तृन् ।
कुत इत्यत आह । ^७युधा युद्धेन ^८अमित्रान् शत्रून् ^९सप्तह्रांसम् अभिभूतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं
वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः पप्रिः पारयति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ ११ ॥

सः । नः । पप्रिः । पारयति । स्वस्ति । नावा । पुरुहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

^१पप्रिः प्राप्ता पूरयिता ^२पुरुहूतः बहुभिराहूतः ^३सः ^४इन्द्रः ^५विश्वाः सर्वाः ^६द्विषः द्वेष्टीः
प्रजाः ^७नः अस्मान् ^८नावा तरणसाधनेन ^९स्वस्ति क्षेमेण ^{१०}अति ^{११}पारयति अतिपारयति ॥

स त्वं न इन्द्र वाजैर्भिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुप्तं नेषि ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजैर्भिः । दशस्य । च । गातुऽय । च ।

अच्छ । च । नः । सुप्तम् । नेषि ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सः तादृशः ^३त्वम् ^४नः अस्मभ्यं ^५वाजेभिः बलैः ^६दशस्य ^७च धनं प्रयच्छ च ।
दशस्यतिर्दानकर्मा । ^८गातुय ^९च गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च । गातुशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्'
इति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घनिषेधः । तथा ^{१०}नः अस्मान् ^{११}सुखं सुखं ^{१२}च ^{१३}अच्छ
^{१४}नेषि अभिप्रापय^१ ॥ २१ ॥

'आ याहि' इति पञ्चदशैव पञ्चमं सूक्तमिरिम्बिटेराषमैन्द्रम् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी
सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायत्र्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ याहि पञ्चोना प्रगाथान्तम्' इति ।
अन्त्यं प्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्र आधाः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथानन्तराः सप्तचंभ्र शंसनीयाः । सूच्यते हि—'आ याहि सुषुमा हि त
इति षट् स्तोत्रियानुरूपानन्तराः सप्त' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवन
आद्यस्तृचोऽस्मिन्नेव शस्त्रे षडहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः । सूत्रितं च—'आ याहि सुषुमा हि त
इन्द्रमिन्द्राग्निनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबामिम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥
आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र त्वम् ^२आ ^३याहि आगच्छ । ^४ते त्वदर्थं ^५सुषुम^३ ^६हि अभिपुतवन्तः खलु सोमं
वयम् । तम् ^७इमम् अभिपुतं ^८सोमं ^९पिब । तदर्थं ^{१०}मम मदीयम् ^{११}इदं ^{१२}बर्हिः वेद्यामास्तीर्णम्
^{१३}आ ^{१४}सदः आसीद् अभिनिषीद् ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥
आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानौ ^३केशिना केशिनौ केशवन्तौ ^४हरी हरणक्षीलावधौ
^५त्वा त्वां ^६आ ^७वहताम् अभिप्रापयताम् । त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य ^८नः अस्माकं ^९ब्रह्माणि स्तोत्राणि
^{१०}शृणु स्तोत्राणि गृहाण । सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥
ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ब्रह्माणः ब्रह्मणाः ^३वयं ^४त्वा त्वां ^५युजा योग्येन स्तोत्रेण ^६हवामहे आह्वयामहे ।
कथंयूतम् । ^७सोमपां सोमस्व पातारम् । कीदृशा वयम् । ^८सोमिनः सोमयुक्ताः ^९सुतवन्तः
अभिपुतैव सोमैक्येताः ॥

आ नो याहि सुतावतोऽस्माकं सुष्टुतीर्य । पिबा सु शिप्रिन्नन्वसः ॥ ४ ॥
आ । नः । याहि । सुतवन्तः । अस्माकम् । सुस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्वसः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सुतवन्तः अभिपुतसोमयुक्तानस्मान् ^३आ ^४याहि अभिगच्छ । ततः ^५अस्माकं
संबन्धीनि ^६सुष्टुतीः शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि । हे ^७सुशिप्रिन् शोभनक्षिरस्त्राण
शोभनहनुक केन्द्रं ^८अन्वसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं ^९पिब । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
अन्वोऽस्मादीवं सोमं पिब ॥

आ ते सिञ्चामि कुक्षोरनु गात्रा वि धावतु । गृभाय जिह्वया मधु ॥ ५ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्षोः । अनु । गात्रा । वि । धावतु । गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२कुक्षयोः उदरयोः ^३आ ^४सिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षां सोमेन पूरयामा-
त्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—‘ओभा कुक्षां पृणता वाग्रं च माघोनं च’ इति^१ ।
यद्वा । एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेनोर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स^२ चासिक्तः^३ सोमो
गात्राणि^४ शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण^५ वि ^६धावतु व्याप्नोतु । त्वं च ^७मधु
मधुरं मया सिच्यमानं सोमं ^८जिह्वया रसनेन्द्रियेण ^९गृभाय गृहाण । ‘छन्दसि शायजपि’ इति
ग्रहं^{१०} उत्तरस्य भः शायजादेशः । ‘हग्रहोभः’ इति भत्वम् ॥ ॥ २२ ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान्तन्वे^३ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । सम्सुदे । मधुमान् । तन्वे । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

^१संसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र ^२ते तुभ्यं ^३मधुमान् माधुर्यवानयं सोमः ^४स्वादुः ^५अस्तु
रुचिकरो भवतु । ^६तव ^७तन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव ^८हृदे हृदयाय च सः ^९सोमः ^{१०}शमस्तु
सुखजनकं भवतु ॥

अयमु त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोम इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अयम् । ऊँ इति । त्वा । विचर्षणे । जनीः । इव । अभि । सम्संवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे विचर्षणे विद्रष्टः ^१इन्द्र ^२जनीरिव जनयो जाया इव ता यथा झुकैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति
एवं ^३संवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः ^४अयं ^५सोमः^६ अभि ^७प्र ^८सर्पतु अभिगच्छतु ।
^९उ इति पूरकः ॥

तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ ८ ॥

तुविग्रीवः । वपाऽउदरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदे । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ८ ॥

^१तुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः ^२वपोदरः पीवरोदरः^३ यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति
तथा विस्मृतजठर इत्यर्थः । ^४सुबाहुः शोभनबाहुरेवगुणकः ^५इन्द्रः ^६अन्धसः अन्नस्य सोमात्मकस्य
^७मदे हर्षे सति ^८वृत्राणि शत्रुजातानि ^९जिघ्रते हिनस्ति ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान् ओजसा । वृत्राणि वृत्रहज्जहि ॥ ९ ॥

इन्द्रः । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा । वृत्राणि । वृत्रहज्जहि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ओजसा बलेन ^३विश्वस्य सर्वस्य जगतः ^४ईशानः स्वामी भवन् ^५एवं ^६पुरः
अस्माकं पुरस्तात् ^७प्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे ^८वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः ^९वृत्राणि
अस्मदीयानि शत्रुजातानि ^{१०}जहि विनाशय ॥

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ‘दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘दीर्घस्ते
अस्त्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतो पाणी’ (आश्व. औ. ३. १३) इति ॥

१. ग-त-म-इति स चासिक्तः । २. ग-त-म-‘स चासिक्तः’ नास्ति । ३. म-गात्रा गात्राणि ।
४. य-सर्वाण्यनु अनुक्रमेण । ५. ग-ग्रहेः । ६. ग-म-सोमस्तां । ७. ग-वधावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसु प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृते तव वङ्कुशः शृणिराकर्षणसाधनमायुधं वदीर्घः वस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामवान् भवत्वित्यर्थः । वृतेन अङ्कुशेन वसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते वयजमानाय वसु धनमाहृत्य प्रयच्छसि ददासि ॥ ॥ २३ ॥

द्वितीये पद्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अर्धि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपूतः । अर्धि । बर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वृते तुभ्यं त्वदर्थम् अयं सोमः वर्हिषि अधि वेद्यामास्तीर्णे दमे निपूतः नितरां दशापवित्रेण शोधितः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ईम् इदानीम् अस्य इमं सोमं प्रति पृष्टि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते^१ तं देशं प्रति द्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनयं रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे शाचिगो । शाचयः शका गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादौणादिक इत्प्रत्ययः^२ । शाचयो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृशः । हे शाचिपूजन । पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजन वृते तव रणाय रमणाय सुखंजननाय अयं सोमः सुतः अभिषुतः । यतः कारणात् हे आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः^३ प्र हूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येयं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गऽवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रऽनपात् । कुण्डऽपाय्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिद्वृषिः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्प्रणपात्नाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृडादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्मवजायेवामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र वृते तव संबन्धी प्रणपात् प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता कुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः स्तुतिशेषः । 'ऋतौ कुण्डपाय्यसंचार्यौ' (पा. सू. ३. १. १३०) इति पिबतेरधिकरणे ष्यत्प्रत्ययो

युगागमश्च निपात्यते । एतत्संज्ञो ऽयः क्रतुरस्ति ऽस्मिन् कुण्डपाथ्ये क्रनो ऽमनः स्वान्तम् ऽथा ऽनि
 ऽदध्रे । अभितो वर्तमानाः कुण्डपाथिनामान ऋषयः पुरा नि दधिरे । सम्यक् ऽवदेव्यं क्रतुमनुष्ठित-
 वन्त इत्यर्थः । दधातेर्लिटि 'इरयो रे' इति रेमावः ॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः । पते । ध्रुवा । स्थूणा । अंसत्रम् । सोम्यानाम् ।

द्रप्सः । भेत्ता । पुराम् । शश्वतीनाम् । इन्द्रः । मुनीनाम् । सखा ॥ १४ ॥

हे ऽवास्तोष्पते गृहपते ऽस्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः ऽध्रुवा स्थिरा भवतु । ऽसोम्यानां
 सोमार्हाणां सोमसंपादिनां वास्माकं ऽअंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य कृत्स्नशरीरस्य त्रायकं
 रक्षकं बलं भवतु । अपि च ऽद्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान् । अश्वं आदित्वादृचप्रत्ययः ।
 ऽशश्वतीनां बद्धीनां ऽपुराम् असुरपुरीणां ऽभेत्ता विदारयिता एवंभूतः ऽइन्द्रः ऽमुनीनाम् ऋषीणा-
 मस्माकं ऽसखा मित्रभूतो भवतु ॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषण एकः सन्नभि भूर्यसः ।

भूर्णिमश्च नयत्तुजा पुरो गृमेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुऽसानुः । यजतः । गोऽएषणः । एकः । सन् । अभि । भूर्यसः ।

भूर्णिम् । अश्चम् । नयत् । तुजा । पुरः । गृभा । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुसानुः । पृदाकुः सर्पः । स इव सानुः समुच्छ्रितः । तद्वदुन्नतशिरस्क इत्यर्थः । यद्वा ।
 पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः । स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रौषधादिभिः संसेव्यो नाल्यैः एवमिन्द्रोऽपि
 बहुभिः स्तोत्रादिभिर्यत्नैः सेव्य इत्यर्थः । ऽयजतः षष्ठ्यः ऽगवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता एवंगुणको
 य इन्द्रः ऽएकः ऽसन् असहायः केवल एव सन् ऽभूर्यसः बहुतराण्यनभिभवति ऽभूर्णि मरणशीलम्
 ऽअश्चं व्याप्नुवन्तं तम् ऽइन्द्रं ऽसोमस्य ऽपीतये पानार्थं ऽपुरः अस्माकं पुरस्तात् ऽनयत् नयति
 प्रापयति । सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते । केन साधनेन । ऽतुजा क्षिप्रगामिना ऽगृभा ग्रहणसाधनेन
 स्तोत्रेण । यद्वा । अश्वमिति लुप्तोपममेतत् । यथा वोढारमश्च दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण
 महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

'इदं ह' इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमुष्णिक्छन्दस्कम् । 'उत त्या' इत्येषा
 अश्विदेवताका । 'शमभिः' इत्येषा अग्निमूर्यवायुदेवताका । शिष्टा आदित्यदेवताकाः । तथा
 चानुक्रम्यते—'इदं ह इयधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विभ्यां पराभिस्सूर्यानिखानाम्' इति । गतो
 विनिधोगः ॥

इदं ह नूनमेषां सुन्नं मिक्षेत मर्त्यैः । आदित्यानामपूर्य्यं सर्वीमनि ॥ १ ॥

इदम् । ह । नूनम् । एषाम् । सुन्नम् । मिक्षेत । मर्त्यैः । आदित्यानाम् । अपूर्य्यम् । सर्वीमनि ॥ १ ॥

इदं ऽह इदानीं खलु ऽनूनम् अवश्यम् ऽआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् ऽएषां देवानां
 मित्रादीनां ऽसर्वीमनि प्रसवे प्रेरेण सति ऽमर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता ऽअपूर्य्यम् अभिनवं ऽसुन्नं सुखकरं
 घनं ऽमिक्षेत याचेत । न कालान्तरे ॥

अनर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदब्धाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥२॥

अनर्वाणः । हि । एषाम् । पन्थाः । आदित्यानाम् । अदब्धाः । सन्ति । पायवः । सुगेऽवृधः ॥२॥

पृषाम् । आदित्यानां । पन्थाः पन्थानो मार्गाः । ' सुपां सुलुक् ' इति जसः सुः । अनर्वाणः अप्रत्युताः परैरप्रतिगताः अत एव । अदब्धाः अहिंसिताश्च । सन्ति भवन्ति । हि यस्मादेवं तस्मात् । पायवः पालयितारस्ते मार्गाः । सुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु सप्रथो यदीर्महे ॥३॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सऽप्रथः । यत् । ईर्महे ॥ ३ ॥

सवित्रादयश्चत्वारो देवाः । सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं । तत् । शर्म सुखं गृहं वा । नः । अस्मभ्यं । सु सुष्टु । यच्छन्तु ददतु । यत् शर्म । ईर्महे वयं याचामहे ॥

देवेभिर्देव्यदितेऽरिष्टभर्मन्ना गंहि । स्मत्सूरिभिः पुरुप्रिये सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

देवेभिः । देवि । अदिते । अरिष्टऽभर्मन् । आ । गंहि ।

स्मत् । सूरिभिः । पुरुऽप्रिये । सुशर्मऽभिः ॥ ४ ॥

हे । देवि दानादिगुणयुक्ते हे । अरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे । पुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे । एवंगुणविशिष्टे । अदिते । सूरिभिः प्राज्ञैः । सुशर्मभिः सुसुलैः । देवेभिः देवैरात्मीयैः पुत्रैः सार्धम् । स्मदिति निपातः शोभनार्थः । स्मत् शोभनं यथा भवति तथा । आ । गंहि आगच्छ ॥

ते हि पुत्रासो अदितिविद्वेष्टांसि योतवे । अंहोश्चिदुरुचक्रयोऽनेहसः ॥ ५ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । विदुः । द्वेष्टांसि । योतवे ।

अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः । अनेहसः ॥ ५ ॥

अदितेः । पुत्रासः पुत्राः । ते । हि ते खलु मित्रादयो देवाः । द्वेष्टांसि द्वेष्टृणि राक्षसादीनि । योतवे पृथक्कर्तुं । विदुः जानन्ति । ' विदो लटो वा ' इति विद उत्तरस्य श्लेष्सादेशः । तथा । उरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारः । अनेहसः अनाहन्तारो रक्षकास्ते । अंहोश्चित् आहननशीलात् पाषादपि योतवे पृथक्कर्तुमस्मान् जानन्ति ॥ ॥ २५ ॥

अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमद्वयाः । अदितिः पात्वंहसः सदावृधा ॥६॥

अदितिः । नः । दिवा । पशुम् । अदितिः । नक्तम् । अद्वयाः ।

अदितिः । पातु । अंहसः । सदाऽवृधा ॥ ६ ॥

नः । अस्माकं । पशुम् । अदितिः अदीना अलण्डनीया वा देवमाता । दिवा अहनि । पातु रक्षतु । तथा । अवृधाः बाह्यान्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा । अदितिः । नक्तं रात्रौ आत्मादीनि गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि । अंहसः पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन । सदावृधा सर्वदा बुद्धिमतामीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्या गमत् । सा शंताति मयस्करदप सिधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । ऊत्या । आ । गमत् ।

सा । शम्ऽताति । मयः । करत् । अप । सिधः ॥ ७ ॥

उत अपि च ष्या सा पूर्वोक्ता षमतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा षअदितिः षऊत्या रक्षया सार्धं षदिवा अहनि षनः अस्मान् षआ षगमत् आगच्छतु । आगत्य च षशंताति शान्तिकरं षमयः सुखं षसा अदितिः षकरत् करोतु । षसिधः बाधकाञ्छद्रूपापगमयतु । सिधिर्बाधनार्थः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात्करणेऽर्थे तातिप्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामितो रपो अप सिधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । करतः । अश्विना ।

युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । सिधः ॥ ८ ॥

उत अपि च षत्या तौ प्रसिद्धौ षदैव्या देवेषु भवौ षभिषजा चिकित्सकौ ईदृशौ षअश्विना अश्विनौ षनः अस्माकं षशं सुखं रोगाणां शमनं वा षकरतः कुरुताम् । षइतः अस्मत्तः षरपः पापं षयुयुयातां पृथक्कुर्याताम् । षसिधः शत्रून्प्रापगमयताम् ॥

शमग्निभिः कर्च्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप सिधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निऽभिः । करत् । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । सिधः ॥ ९ ॥

षअग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः षअग्निः देवः षशं षकरत् अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । षसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च षनः अस्माकं षशं सुखं यथा भवति तथा षतपतु प्रदीप्यताम् । षवातः वायुश्च षअरपाः अपापः सन् षशं यथा भवति तथा च षवातु अनुवर्तताम् । षसिधः शत्रून्प्रापेऽऽयादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामप सिधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अमीवाम् । अप । सिधम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् ।

आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः षअमीवां रोगम् षअप षसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । षसिधं चापसेधकं शत्रुं च षअप सेधत । षदुर्मतिम् अस्माकं दुःखस्य मन्तारं च षअप सेधत । अपि च हे षआदित्यासः आदित्याः षनः अस्मान् षअंहसः पापात् षयुयोतन पृथक्कुरुत । यौतेर्लोति छान्दसः क्षपः श्नुः । 'तप्तनप्तनयनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वाच्चिघातो न भवति ॥ २६ ॥

युयोता श्रुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋधग्द्रेषः कृणुत विश्ववेदसः ॥११॥

युयोत् । शरुम् । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।

अर्धक् । द्वेपः । कण्ठ । विश्वऽवेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः १शरं हिंसकम् १अस्मदा अस्मत्तश्च १युयोत पृथक्कुरुत । १उत अपि च १अमर्ति
दुर्बुद्धिं च पृथक्कुरुत । हे १विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा १द्वेषः द्वेष्टुञ्जतून् १ऋक् पृथक् १कृणुत
कुरुत । अस्मत्तो वियोजयत ॥

तत्सु नः शर्म यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥१२॥

तत् । सु । नः । शर्म । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुऽदानवः ॥ १२ ॥

हे व आदित्याः व तत् व शर्म सुखं व नः अस्मभ्यं व सु सुष्ठु व यच्छत दत्त । हे व सुदानवः शोभनदानाः व पुष्पदीयं व यत् शर्म व पुनस्वन्तं व चित् पापिनमपि स्तोतारम् व पुनसः पापात् व मुमो-
षति मोचयति तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः काश्चिद्विरिञ्चति रक्षस्त्वेन मर्त्यैः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥१३॥

यः । नः । कः । चि॒त् । रि॒रि॒क्षति । र॒क्षः॒ऽत्वेन । म॒र्त्यः ।

स्वैः । सः । एवैः । रि॒रि॒षी॒ष्ट । युः । ज॒नः ॥ १३ ॥

वयः वक्रश्चित् वमय्यः मनुष्यः वनः अस्मान् वरक्षस्त्वेन रक्षोभावेन पिशाचाद्यात्मना वरि-
 श्चित जिहिसिषति । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । वसः मनुष्यः वस्त्वैः वएवैः आत्मैरैव
 षेष्टैः वरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । सः वजनः वयुः यातापगमनशीलश्च भवतु । यद्वा । स जनः
 स्वैरेव गमनैर्युक्तः च गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समिच्चमधर्मश्रवद्भुःशंसं मर्त्यं रिपुम् । यो अस्मन्ना दुर्हणावाँ उप द्रव्युः ॥१४॥

सम् । इत् । तम् । अघम् । अश्रवत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।

यः । अस्मऽत्रा । दुःऽहनावान् । उप । द्युः ॥ १४ ॥

१दुःसांतं दुष्कृतिं २रिपुं नातुं ३तं ४मर्त्यम् ५इन् मनुष्यमेव ६अर्धं पापं ७सम् ८अश्वत्
 सम्बन्धमाप्नोतु । ९यः मर्त्यः १०अस्मन्ना अस्मांसु अस्मद्विषये ११दुर्हणावान् दुष्टहृन्ननवान् उपजायते १२द्वयुः
 द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति । अथमर्थः । प्रत्यक्षकृतो १३हितं वदति परोक्षकृतस्त्वहितम् । तादृशः
 कपटो १४द्रुगिरुज्ज्वले । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति तमपि पापं व्याप्नोत्विति ॥

पा॒त्रा स्थ॑न दे॒वा इ॒त्सु जा॑नीथ॒ मर्त्य॑म् । उ॒प॒ द्र॒युं चा॒द्र॒युं च॒ वस॑वः ॥१५॥

पा॒कऽत्रा । स्य॒नः । दे॒वाः । इ॒त्सु । जा॒नी॒यः । म॒र्त्यम् ।

उप । द्युम् । च । अद्युम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

हे ^१देवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं ^२पाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रज्ञेषु स्तोत्रेषु ^३स्थान भवथ । यद्वा । प्रथमार्थे त्राप्रत्ययः । पाकत्रा^१ पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ । यत्न एवमनः कारणात् ^४हृत्सु आत्मीयेषु हृदयेषु ^५द्वयं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं ^६च ^७अद्वयं ^८च तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च ^९मर्त्यं मनुष्यमुपेत्य हे ^{१०}वसवः वासकाः ^{११}जानीथ अवगच्छथ ॥ ॥ २७ ॥

आ शर्मं ^१पर्वतानामोतापां वृणीमहे । द्यावाक्षामारे ^२अस्मद्रपस्कृतम् ॥ १६ ॥

आ । शर्मं । पर्वतानाम् । आ । उत । अपाम् । वृणीमहे ।

द्यावाक्षामा । आरे । अस्मत् । रपः । कृतम् ॥ १६ ॥

^१पर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि ^२शर्मं सुखं वयम् ^३आ ^४वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । ^५उत अपि च ^६अपाम् उदकानां च । हे ^७द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ^८अस्मत् ^९आरे अस्मत्तो विप्रकृष्टे देशे ^{१०}रपः पापं ^{११}कृतं कुरुतम् । अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो भद्रेण शर्मणा युष्मार्कं नावा वसवः । अति विश्वानि दुरिता पिपर्तन ॥ १७ ॥

ते । नः । भद्रेण । शर्मणा । युष्मार्कम् । नावा । वसवः ।

अति । विश्वानि । दुः । ऽइता । पिपर्तन ॥ १७ ॥

हे ^१वसवः वासयितारः आदित्याः ^२ते पूर्वोक्तगुणा यूयं ^३भद्रेण शोभनेन ^४शर्मणा सुखेन ^५युष्मार्कं ^६नावा ^७नः अस्मान् ^८विश्वानि सर्वाणि ^९दुरिता दुर्गमनानि ^{१०}अति ^{११}पिपर्तन पिष्टत अतिपारयत ॥

तुचे तनाय तत्सु नो द्राघीय आयुर्जीवसे । आदित्यासः सुमहसः कृणोर्तन ॥ १८ ॥

तुचे । तनाय । तत् । सु । नः । द्राघीयः । आयुः । जीवसे ।

आदित्यासः । सुऽमहसः । कृणोर्तन ॥ १८ ॥

हे ^१आदित्यासः अदितेः पुत्राः ^२सुमहसः शोभनतेजस्काः ^३नः अस्मार्कं ^४तुचे पुत्राय ^५तनाय तत्तनयाय पौत्राय च ^६जीवसे जीवनाय ^७द्राघीयः दीर्घतमं ^८तत् प्रसिद्धम् ^९आयुः जीवितं ^{१०}सु सुहु ^{११}कृणोर्तन कुरुत ॥

यज्ञो ह्रीळो वो अन्तर आदित्या अस्ति मूळत ।

युष्मे इद्वो अपि ष्मसि सज्जात्ये ॥ १९ ॥

यज्ञः । ह्रीळः । वः । अन्तरः । आदित्याः । अस्ति । मूळत ।

युष्मे इति । इत् । वः । अपि । स्मसि । सऽज्जात्ये ॥ १९ ॥

हे ^१आदित्याः ^२ह्रीळः । ह्रीडिर्गन्त्यर्थः । गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः ^३यज्ञः ^४वः युष्माकम् ^५अन्तरः ^६अस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति । अतोऽस्मान् ^७मूळत सुज्ञवत । ^८वः युष्माकं ^९सज्जात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमाना वचं ^{१०}युष्मे ^{११}इत् युष्मास्वेव ^{१२}अपि ^{१३}स्मसि सर्वदा भवामोऽपि । इदन्तो मसिः ॥

बृहद्वरुणं मरुतां देवं त्रातरमग्निना । मित्रमीमहे वरुणं स्वस्तये ॥ २० ॥

बृहत् । वरुणम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।

मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

वमरुतां देवानां स्वामिनां वत्रातारं पालयितारं वदेवम् इन्द्रम् वअश्विना अश्विनौ च वमित्रं ववरुणं च वबृहत् प्रौढं ववरुणं शीतातपादिनिवारकं गृहं वस्वस्तये अविनाशाय वईमहे याचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमन्नवद्वरुणं शंस्यम् । त्रिवरुणं मरुतो यन्त नश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।

त्रिऽवरुणम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे वमित्र हे वअर्यमन् हे ववरुण हे वमरुतः ते सर्वे यूयम् वअनेहः अर्हिसितं वनृवत् नृभिः पुत्रादिभिरुपेतं वशंस्यं स्तुत्यं वत्रिवरुणं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं वछर्दिः गृहं वनः अस्मभ्यं वयन्त यच्छत दत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युबन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।

प्र सु न आयुर्जीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।

प्र । सु । नः । आयुः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे वआदित्याः वये वचित् ये च वयं वमनवः मनुष्याः वहि यस्मात् वमृत्युबन्धवः वस्मसि मृत्योर्धमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणा भवामः अतो हेतोस्तेषां वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय चिरकालावस्थानाय वआयुः जीवितं वसु वप्र वतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ ॥ २८ ॥

‘तं गूर्धय’ इति सप्तत्रिंशद्वचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेतार्षम् । प्रथमातृतीयाद्युजः ककुभो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः । ‘पितुर्न पुत्रः’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विंशत्यक्षरा विराट् । ‘यमादित्यासः’ इत्येषा चतुर्विंशत्युष्णिक् । ‘यूयं राजानः’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘अदान्मे’ इत्येषा ककुम् । ‘उत मे’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्तुनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात्तदेवताके । चतुर्विंशीपञ्चत्रिंशद्यावादित्यदेवताके । शिष्टा आप्तेभ्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोमरिराप्तेयं ककुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्त्ये ककुप्पङ्क्ती त्रसदस्तोर्दानस्तुतिस्तत्पूर्वं उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे । देवत्रा हव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । त्वऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।

देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोत्रः वतं प्रसिद्धमग्निं वगूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । वस्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सर्वैर्ब्रह्मानैः कर्मादौ नीतं वा । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । वदेवासः । दीव्यन्ति सुवर्णमिति देवा ऋषिजः । वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअरतिम् अर्थं स्वामिनं यद्वाभिप्रासद्वच्यं वदध-

न्विरे धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । ध्विर्गत्यर्थः । प्राप्य च तेनाग्निना ^१देवत्रा देवान् । ‘देवमनुष्य’ इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । ^२हव्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः ^३ओहिरे अभिप्रापयन्ति । वह्नेर्लिटि यञादिवात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।

अस्य मेघस्य सोम्यस्य सोमरे प्रमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्र । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।

अस्य । मेघस्य । सोम्यस्य । सोमरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे विप्र मेघाविन् सोमरे एतत्संज्ञ ऋषे अध्वराय यागाय ईम् इमम् अग्निं प्र ईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । विभूतरातिं व्यासधनं प्रभूतदानं वा चित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा सोम्यस्य सोमसाध्यस्य अस्य मेघस्य यज्ञस्य यन्तुरं नियन्तारं पूर्व्यं चिरन्तनम् ॥

आभिर्वाविकैक्यूक्येषु तृतीयसवने प्रश्नास्तुः शस्त्रे ‘यजिष्ठं त्वा’ इत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रिचानुरूपौ । सूत्रितं च—‘यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधा य आहुती’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवऽत्रा । होतारम् । अमर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने यजिष्ठं यष्टतमं त्वा^१ ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । देवत्रा देवेषु मध्ये देवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं होतारं देवानामाह्वतारम् अमर्त्यम् अविनाशम् अस्य यज्ञस्य यागास्य सुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभगं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।

स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुभ्रं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठऽशोचिषम् ।

सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुभ्रम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

^१ऊर्जः अन्नस्य नपातं न पातयितारम् । यद्वा । नसारं चतुर्थम् । हविर्लक्षणेनाग्नेनापो जायन्ते अग्निश्चौषधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जातः इति चतुर्थत्वम् । ‘नआभ्यपात्’ इति नमः प्रकृतिभावः । सुभगं शोभनघनं सुदीदितिं सुष्ठु दीपयितारं श्रेष्ठशोचिषं प्रशस्यतमतेजस्कम् अग्निं स्तौमीति शेषः । सः तादृशोऽग्निः नः अस्मदर्थं दिवि द्योतमाने देवयजने कुलोके वा मित्रस्य देवस्य वरुणस्य च सुभ्रं सुखम् आ अभिलक्ष्य यक्षते यजतु । तथा सः अग्निः अपाम् अब्देवतानां सुभ्रमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्र्ये । यो नमसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । समऽइधा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तः । अग्र्ये ।

यः । नमसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥

इयं पाक्यज्ञप्रशंसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.४-५) । वयः वमर्तः मनुष्यः वसमिधा पालाशादिनेध्मेन वअप्रये अइयर्थं वददाश परिचरति । वयः च वआहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यया परिचरति । वयः च ववेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति । वयः च वस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् वनमसा अग्नेन चरुपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अन्वयर्थं परिचरति । तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युम्नितमं यशः ।

न तमहो देवकृतं कृतश्च न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य । इत् । अर्वन्तः । रंहयन्ते । आश्वः । तस्य । द्युम्नितमम् । यशः ।

न । तम् । अंहः । देवकृतम् । कृतः । च । न । न । मर्त्यकृतम् । नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः वस्येत तस्यैव आश्वः व्यापनशीलाः वर्वन्तः अश्वाः वरंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति । शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः । वद्युम्नितमं दीप्तिमत्तमं यशः कीर्तिश्च तस्य एव भवति । यद्वा । द्युम्निति धननाम । धनवत्तमं यशोऽञ्च च तस्य भवति । अपि च वदेवकृतम् देवैः कृतम् अंहः पापं वकृतश्चन कस्मादपि हेतोः वतं वन वनशत् न प्राप्नोति । वनं मर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वप्नयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस उर्जा पते । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुअप्रयः । वः । अग्निभिः । स्याम । सूनो इति । सहसः । ऊर्जाम् । पते ।

सुवीरः । त्वम् । अस्मयुः ॥ ७ ॥

हे वसहसः वसून् बलस्य पुत्र । अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते । हे ऊर्जा वपते अन्नानां हविर्ब्रह्मणानां स्वामिन्ने वः । वचनव्यत्ययः । तवावयवभूतैः अग्निभिः गार्हपत्यादिभिर्वयं स्वप्नयः शोभनाग्निकाः स्याम भवेम । सुवीरः शोभनैर्वीरैरूपेतः त्वं च अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेद्यः ।

त्वे क्षेमासो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेद्यः ।

त्वे इति । क्षेमासः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा । रयीणाम् ॥ ८ ॥

वप्रशंसमानः स्तुवन् अतिथिर्न अतिथिरिव । यद्वा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशस्यमानः सः वग्निः वमित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितो भवति । तथा वरथो वन रथ इव वेद्यः लम्बनीयोऽनीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा । उत्तरोऽध्वं चः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने त्वे त्वयि साधवः साधकाः समीचीनाः वक्षेमासः धारणानि अपि सन्ति भवन्ति । तथा वरयीणां धनानां वयम् एव वराजा ईश्वरो भवसि ।

सो अद्वा दाम्ध्वरोऽग्ने मर्तः सुभग स प्रशंस्यः । स धीभिर्स्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्वा । दाम्ध्वरोऽध्वरः । अग्ने । मर्तः । सुभग । सः । प्रशंस्यः ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे अग्ने यः वसतः^१ मनुष्यः^२ दत्तयज्ञो भवति वसः^३ अद्वा । सत्यनर्मेतत् । सत्यफलो भवतु । हे वसुभ्यो शोभनधन अग्ने^४ वसः एव प्रशंस्यः प्रशंसनीयः शोधनीयश्च भवतु । तथा वसः^५ धीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा^६ सनिता^७ वस्तु संभजनशीलो भवतु^८ ॥

यस्य त्वमूर्ध्वो अध्वराय तिष्ठसि क्षयद्वीरः स साधते ।

सो अर्वद्भिः सनिता सः विपन्युभिः स शूरैः सनिता कृतम् ॥१०॥

यस्य । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वराय । तिष्ठसि । क्षयद्वीरः । सः । साधते ।

सः । अर्वद्भिः । सनिता । सः । विपन्युभिः । सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥१०॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य अध्वराय यागनिष्पादनाय^१ त्वम् ऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् तिष्ठसि अवतिष्ठसे वसः यजमानः^२ क्षयद्वीरः निवसद्भिरित्वरैर्वा^३ वीरैः पुत्रादिविरूपेतः सन् साधते सर्व-
कृत्यं साधयति । तदेव^४ विवृणोति । वसः तादृशो जनः^५ अर्वद्भिः अर्धैः^६ कृतं निष्पादितं जयादिकं^७
वसनिता संभजनशीलो भवति । वसः^८ तादृशो जनः^९ विपन्युभिः मेधाविभिः^{१०} वसः^{११} शूरैः च
वसनिता भवति^{१२} ॥ ॥ ३० ॥

यस्याभिर्वपुर्गृहे स्तोमं चनो दधीत विश्ववार्यः । हव्या वा वेविषद्विषः ॥११॥

यस्य । अग्निः । वपुः । गृहे । स्तोमम् । चनः । दधीत । विश्ववार्यः ।

हव्या । वा । वेविषत् । विषः ॥ ११ ॥

यस्य यजमानस्य गृहे विश्ववार्यः विश्वैर्वरणीयः^१ वपुः । रूपनामेतत् । रूपवान् दीप्ति-
मान्^२ अग्निः^३ स्तोमं स्तोत्रं चनः अन्नं च हविलक्षणं^४ दधीत धारयेत् । यस्य च^५ हव्या । वाक्वाब्दः
समुच्चये । हव्यानि हवींश्च^६ विषः व्याप्तान् देवान्^७ वेविषत् प्रापयेत् । 'विष्णु व्याप्तौ' ।
अस्माद्धेति रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्रस्य वा स्तुवतः सहसो यहो मधुतमस्य रातिषु ।

अवोदेवमुपरिमर्त्य कृधि वसो विविदुषो वचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मधुतमस्य । रातिषु ।

अवः^१ देवम् । उपरि^२ मर्त्यम् । कृधि । वसो इति । विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे सहसो यस्य यहो बलस्य पुत्राग्ने विप्रस्य मेधाविनः^१ स्तुवतः स्तोतुः^२ वा^३ रातिषु हवि-
दानेषु^४ मधुतमस्य^५ शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा^६ विविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य^७ वचः वचनं हे^८ वसो
वासकाग्ने अवोदेवं देवानामवस्तात्^९ उपरिमर्त्य मर्यानामुपरिष्टाच्च^{१०} कृधि कुरु । सर्वं नमःप्रदेशं
व्यापयेति यावत् ॥

यो अग्निं हव्यदातिभिर्नमोभिर्वा सुदक्षमाविवांसति । गिरा वाजिरशोचिषम् ॥१३॥

१. ग-मर्त्यः । २. ख-ग-त-न-म-श- 'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श-भवति । ४. ग-ध-न-म-
यागनिष्पादनार्थं । ५. ग-त-म-निवसद्भिरित्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-न-म-श-एतदेव । ७. ख-
त-न-म-श-विपन्युभिः स्तोतृभिः कृतं च स ('स' नास्ति-ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्यापैतैः
मृत्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श-मधुतमस्य ।

यः । अग्निम् । हव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुदक्षम् । आऽविर्वासति ।
गिरा । वा । अजिरऽशौचिषम् ॥ १३ ॥

यः यजमानः । हव्यदातिभिः हविषां दानैः । नमोभिः नमस्कारैः । वा । सुदक्षं शोभनबलम् ।
अग्निम् । आविर्वासति परिचरति । गिरा । वा । स्तुत्या वा । अजिरशौचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमग्निं
परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निश्चिती दाशुददिति धामभिरस्य मर्त्यैः ।

विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनाँ अतिं द्युन्नैरुद्रैव तारिषत् ॥ १४ ॥

सुम्ऽइधा । यः । निऽश्चिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यैः ।
विश्व । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगाः । जनान् । अतिं । द्युन्नैः । उद्रऽईव । तारिषत् ॥ १४ ॥

यः । मर्त्यैः मनुष्यैः । अस्य अग्नेः । धामभिः शरीरैः । गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः
सार्धम् । अदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं । निश्चिती निश्चित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया
समिधा । दाशत् परिचरेत् । धीभिः । कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा । सः । सुभगः । सन् । विश्वेत् सर्वानेव
जनान् । द्युन्नैः द्योतमानैरद्यैरशोभिर्वा । उद्रैव उदकानीव । अति । तारिषत् अतितरेत् अतिक्रामेत् ॥

तदग्ने द्युन्नमा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मन्युं जनस्य दूढ्यः ॥ १५ ॥
तत् । अग्ने । द्युन्नम् । आ । भर । यत् । ससहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यः ॥ १५ ॥

हे । अग्ने । तत् । द्युन्नम् । आ । भर अस्मभ्यमाहर । यत् । सदने गृहे वर्तमानं । कं । चित्
कमपि । अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं । सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा । दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः
ज्ञातृजनस्य । मन्युं क्रोधं यच्च द्युन्नमभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । ' ध्यै च ' इति पृषोदरादिपाठात्
दुरो रेफस्थोत्वं उत्तरपदादेशुत्वं च ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।

वयं तत्ते शर्वसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।

वयम् । तत् । ते । शर्वसा । गातुवित्ऽतमाः । इन्द्रत्वाऽज्जताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

येन अग्नेयेन तेजसा । वरुणः देवः । चष्टे प्रकाशयति । येन च । मित्रः । अर्यमा च चष्टे ।
येन च । नासत्या अधिनौ च चक्षते । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । शर्वसा बलेन
गातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञातृतमाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धतमाः ।
इन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण त्वयोता रक्षिताः सन्तः । वयं हे अग्ने । ते त्वदीयं । तत् तेजः । विधेमहि
परिचरेमहि ॥

। वेदे स्तान्यो । ये त्वा विप्र निदधिरे नृचक्षसम् । विप्रांसो देव सुक्रतुम् ॥ १७ ॥

१. त-च-न-वीतिभिः । २. गन-न-श-सुभगः शोभनधनः । ३. च-द्युन्नं सामर्थ्यं ।

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षमम् ।
विप्रांसः । देव । सुऽकर्तुम् ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते ऽघेतु त एव खलु ऽस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ऽविप्र मेधाविन्
ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽये ऽविप्रांसः विप्रा मेधाविनः ऋषिब्रजः ऽनृचक्षसं नृणां चक्षरं^१ ऽसुकर्तुं सुकर्मणं
शोभनप्रज्ञं वा ऽत्वा त्वां ऽनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वध्याधानसंस्कारेण स्थाप-
यन्ति ते वेदित्यन्वयः ॥

त इद्रेदि सुभग त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।

त इद्राजैर्भिर्जिग्युर्महद्वनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् । चक्रिरे । दिवि ।

ते । इत् । वाजैभिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ऽसुभग शोभनधनाग्ने ऽत ऽइत् त एव यजमानास्त्वद्यागाय ऽवेदिं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ।
तदनन्तरं ऽते यजमानाः ऽआहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ऽदिवि
द्योतमाने सौत्येऽहनि ऽसोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञाः ऽत ऽइत्
त एव ऽवाजैभिः वाजैर्बलैः ऽमहत् प्रभूतं ऽधनं ऽजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत
आह । ऽये यजमाना हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽकामम् अभिलाषं ऽन्येरिरे नितरां गच्छन्ति^२ । त्वामाद-
रातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

अभिप्रायिकेषूक्त्येषु तृतीयसवने प्रस्तातुः शब्दे 'भद्रो नः' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूच्यते हि—'भद्रो नो अभिराहुतो यदी घृतेभिराहुतः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अभिराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अश्वरः ।

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः । अश्वरः ।

भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ऽआहुतः हविर्मिस्तर्पितः ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽभद्रः कल्याणो भवतु । हे ऽसुभग शोभन-
धनाग्ने ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानं चास्माकं भवतु । ऽभद्रः कल्याणः ऽअश्वरः यागाश्च भवतु ।
ऽउत अपि च ऽभद्राः कल्याण्यः ऽप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु ससहः ।

अव स्थिरा तनुहि मूरि शर्षतां वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्ये । येन । समत्सु । ससहः ।

अव । स्थिरा । तनुहि । मूरि । शर्षताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

हे अग्ने ^१वृत्रतूयं संग्रामे ^२भद्रं शोभनं ^३मनः ^४कृणुष्व अस्माकं कुरु । ^५येन मनसा त्वं ^६समस्तु संग्रामेषु ^७सासहः भृशं शत्रून्भिभवसि । अपि च ^८शार्धताम् अभिभवतां शत्रूणां ^९भूरि भूरीणि बहूनि स्थिराणि ^{१०}दधान्यपि ^{११}अव ^{१२}तनुहि अवाञ्चि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयं च ^{१३}अभिष्टिभिः अम्येषणसाधनैर्हविभिः स्तोत्रैश्च ^{१४}ते त्वां ^{१५}वनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अमीष्टैः फलैर्वनेम संगच्छेमहि ॥ ३२ ॥

इँले गिरा मनुहितं यं देवा दूतमरति न्यैरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

इँले । गिरा । मनुःऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

^१गिरा वाचा स्तुतिरूपया ^२मनुहितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् ^३इँले सौमि । कीदृशम् । ^४यजिष्ठं यदृष्टमं ^५हव्यवाहने हविषा वोढारं ^६अरतिम् अर्थमीश्वरं वा ^७दूतं देवानां दूत्ये वर्तमानम् । ^८वयम् अग्निं ^९देवाः ^{१०}न्यैरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयो गायस्यग्रये ।

यः पिशते सूनृताभिः सुवीर्यमग्निधृतमिहाहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मऽजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गायसि । अग्रये ।

यः । पिशते । सूनृताभिः । सुवीर्यम् । अग्निः । धृतेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

^१तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय ^२तरुणाय नित्ययूने जराभरणरहिताय ^३राजते राजमानाय ^४अग्रये ^५प्रयः हविलक्षणमग्नं ^६गायसि हे स्तोतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । ^७यः ^८अग्निः ^९सूनृताभिः प्रियसत्त्वात्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः ^{१०}धृतेभिः धृतेराज्यैः ^{११}आहुतः अभिहुतश्च सन् ^{१२}सुवीर्यं शोभनवीर्यं ^{१३}पिशते आक्षेपयति स्तोतृभिः संयोजयति । 'पिश अवयवे' । तस्मा अग्रय इत्यन्वयः ॥

आग्निहविकेवृक्षयेषु प्रशस्तुः शस्त्रे यदा 'भद्रो नः' (क्र. सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानीं 'यदी धृतेभिः' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी धृतेमिहाहुतो वाशीमग्निर्भरत उच्चारं च । असुरइव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । धृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अग्निः । भरते । उत् । च । अव । च ।

असुरऽइव । निऽनिजम् ॥ २३ ॥

^१धृतेभिः धृतेः ^२आहुतः अभिहुतोऽयम् ^३अग्निः ^४यदि यदा यस्मिन्काले ^५वाशीम् । वाङ्मना मैतत् । वाचं शब्दम् ^६उच्च ऊर्ध्वं च ^७अव ^८च अवाक्च ^९भरते संपादयति । यद्वा । वाक्वा वाचनवाक्वा शब्दकारिणी ज्वालासुद्धरे उद्धरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखम् अव च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । ^{१०}असुरइव रश्मिनां क्षेप्ता सूर्यो यथा ^{११}निर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशानयोद्गमयति अघस्तनेषु वावाङ्मुखं गमयति तद्गुच्छनीचभावनयाग्निस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

यो हव्यान्यैरयता मनुहितो देव आसा सुगन्धिना ।

विवासते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुऽगन्धिना ।

विवासते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः ऽमनुहितः मनुना प्रजापतिनाहितः ऽदेवः द्योतमानोऽग्निः ऽसुगन्धिना शोभनगन्ध-
युक्तेन ऽआसा आस्येन ऽहव्यानि अस्मदीयानि हवींषि ऽऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति ऽस्वध्वरः शोभन-
यज्ञः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽदेवः दीप्यमानः ऽअमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः ऽवार्याणि वरणीयानि
घनानि ऽविवासते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्रे मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः सूनवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्रे । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।

सहसः । सूनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽआहुत घृतैरभिहुत हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् ऽअग्रे
ऽमर्त्यः मरणधर्मा ऽअहं यत् यदि त्वं ऽस्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये' यथा-
यथोपासते ते' तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः । तद्वहम् ऽअमर्त्यः मरणरहितो^१ देव एव भवेयमिति ॥ २५ ॥

न त्वा रासीयाभिश्स्तये वसो न पापत्वार्य सन्त्य ।

न मे स्तोतामतीवा न दुहितः स्यादग्रे न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वार्य । सन्त्य ।

न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्रे । न । पापया ॥ २६ ॥

हे ऽवसो वासकाम्रे ऽत्वा त्वाम् ऽअभिश्स्तये अभिश्सनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा ऽन
ऽरासीय नाक्रोशयेयम् । 'रास् शब्दे' । हे ऽसन्त्य संभजनीयाम्रे ऽपापत्वाय त्वां ऽन रासीय । ऽमे
मदीयः ऽस्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आक्रोशयतु । अत^२ एव^३ ऽअमतीवा । अमतिरशोभना
बुद्धिः । तद्वान् अपि च ऽदुहितः शत्रुर्हे ऽअग्रे अस्माकं ऽन ऽस्यात् न भवतु । अत एव ऽपापया
अशोभनया बुद्ध्या सः ऽन बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

ऽपितुर्न ऽपुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं ऽसुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः
सम्यग्भृतो हविर्भिः पोषितः । अयमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः ऽदुरोणे यज्ञगृहे ऽदेवान् ऽआ
अमिलक्ष्य ऽनः अस्माकं ऽहविः ऽप्र ऽएतु प्र गमयतु । यद्वा अग्निरैतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविश्च
देवान् प्रमोह ॥

१. स-बं । २. त-स- 'ते' नास्ति । ३. ङ-स-१-२-मरणधर्मरहितो । ४. स-व-त-न-स-अत एव
पापया; स-कीदृशः स्तोता ।

तवाहमग्र ऊतिभिर्नेदिष्ठाभिः सचेय जोषमा वसो । सदा देवस्य मर्त्यः ॥ २८ ॥

तव । अहम् । अग्रे । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति ।

मदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे वसो वासक वस्रे नेदिष्ठाभिः अन्तिकतमाभिः ऋजुगामिनीभिर्वा देवस्य तव ऊतिभिः रक्षाभिः मर्त्यः मनुष्यः अहं स्तोता वसदा सर्वदा जोषम् आ वसचेय प्रीतिमभिसेवेथ ॥

तव कृत्वा सनेयं तव रातिभिश्च तव प्रशस्तिभिः ।

त्वामिदाहुः प्रमतिं वसो ममाग्रे हर्षस्व दातवे ॥ २९ ॥

तव । कृत्वा । सनेयम् । तव । रातिऽभिः । अग्रे । तव । प्रशस्तिऽभिः ।

त्वाम् । इत् । आहुः । प्रमतिम् । वसो इति । मम । अग्रे । हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे वस्रे तव कृत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा सनेयं त्वां संभजेयम् । एतदेव विशदयति । तव रातिभिः त्वदीयेहविदानैश्च सनेयम् । तथा तव प्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च त्वां संभजेयम् । अस्यैव संभजने किं कारणं तदाह । हे वसो वासकाग्रे मम स्तोतुः प्रमतिं प्रकृष्टवृद्धिं रक्षकं त्वामित् त्वामेव आहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । अतो हे वस्रे दातवे दातुं हर्षस्व इष्टो भव । हर्षयुक्तः सन् बहु धनं प्रयच्छेयर्थः ॥

पूर्वोक्त एव प्रशस्तुः शब्दे 'प्र सः' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'प्र सो अग्रे तवोतिभिर्भिर् वो वृषन्तम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्र सो अग्रे तवोतिभिः सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः ।

यस्य त्वं सख्यमावरः ॥ ३० ॥

प्र । मः । अग्रे । तव । ऊतिऽभिः । सुवीराभिः । तिरते । वाजभर्मभिः ।

यस्य । त्वम् । सख्यम् । आवरः ॥ ३० ॥

हे वस्रे तवोतिभिः रक्षाभिः वसः यजमानः प्र तिरते प्रवर्धते । उक्तयो विशेष्यन्ते । सुवीराभिः । शोभना वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताः । वाजभर्मभिः । वाजानामश्वानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः । हे अग्रे त्वं यस्य यजमानस्य सख्यं सखित्वं मित्रत्वम् आवरः अभिवृणोषि स तिरत इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

तव द्रप्सो नीलवान्वाश ऋत्विज इन्वानः सिष्णो वा ददे ।

त्वं महीनामुषसामसि प्रियः क्षुपो वस्तुषु राजसि ॥ ३१ ॥

तव । द्रप्सः । नीलऽवान् । वाशः । ऋत्विजः । इन्वानः । सिष्णो इति । आ । ददे ।

त्वम् । महीनाम् । उषसाम् । असि । प्रियः । क्षुपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे सिष्णो । सिषिः सेचनार्थः । सोमेनासिष्यमानाग्रे द्रप्सः द्रवणशीलः नीलवान् शकट-
इ' तद्वान् वाशः कान्तः शब्दायमानो वा ऋत्विजः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः

‘इन्धानः संदीपयन् एवभूतः’ ‘तव सोमः’ ‘आ’ ‘ददे’ तुभ्यं होमायाध्वर्युणादीयते । अपि च ‘त्वं’
‘महींनां महतीनाम्’ ‘उभयां’ ‘प्रियः मित्रभूतः’ ‘अमि । उषसि ह्यग्नयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा
‘क्षपः क्षपाया रात्रेः संबन्धियु’ ‘वस्तुषु’ ‘राजसि प्रकाशमे । यद्वा । रात्रिसंबन्ध्यानि वस्तूनि पदार्थ-
जातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमागन्म सोमरयः सहस्रमुष्कं स्वमिष्टिमवमे । मन्नाजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

तम् । आ । अगन्म् । सोमरयः । सहस्रमुष्कम् । मुऽअमिष्टिम् । अवमे ।

मम्ऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

‘सोमरयः ऋषयो वयम्’ ‘अवसे रक्षणाय’ ‘तम् अग्निम्’ ‘आगन्म हविर्भिः’ ‘स्तुतिभिश्च प्राप्ता
अभूम् । कीदृशम् । ‘सहस्रमुष्कम् । मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति’ ‘मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं
‘स्वमिष्टिं शोभनाभ्येषणं’ ‘सन्नाजं सम्यग्राजमानं’ ‘त्रासदस्यवम् । त्रासदस्युर्नाम राजर्षिः । तस्य
स्तोतव्यत्वेन संबन्धनम् ॥

यस्य ते अग्रे अन्ये अग्रय उपक्षितौ व्याइव ।

विपो न द्युम्ना नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्रे । अन्ये । अग्रयः । उपक्षितः । व्याऽइव ।

विपः । न । द्युम्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे ‘अग्रे’ ‘यस्य’ ‘ते तव’ ‘अन्ये’ ‘अग्रयः’ ‘व्याइव वृक्षस्य शाखा इव’ ‘उपक्षितः’ ‘समीपे
निवसन्तो भवन्ति’ ‘जनानां’ ‘जनिमतां’ ‘मनुष्याणां मध्येऽहं’ ‘तस्य’ ‘तव’ ‘क्षत्राणि’ ‘बलानि’ ‘स्तुत्या
‘वर्धयन्’ ‘विपो’ ‘न । स्तोतृनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव’ ‘द्युम्ना’ ‘द्योतमानान्यज्ञानि’ ‘यशांसि वा
‘नि’ ‘युवे’ ‘नितरां’ ‘प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाल्लभेयेत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्त्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥ ३४ ॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् । मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुदानवः ॥ ३४ ॥

हे ‘अद्रुहः’ ‘अद्रोग्धारः’ हे ‘सुदानवः’ हे ‘आदित्यासः’ ‘अदितेः’ ‘पुत्रा मित्रादयः’ ‘मघोनां
‘हविष्मतां’ ‘विश्वेषां सर्वेषां मध्ये’ ‘यं’ ‘मर्त्यं’ ‘मनुष्यं’ ‘यजमानं’ ‘पारं’ ‘नयथ आरब्धस्य कर्मणः
‘समाप्तिं’ ‘प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

यूयं राजानः कं चिचर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषां अनु ।

वयं ते वो वरुण मित्रार्यमन्तस्यामेदृतस्य रथ्यः ॥ ३५ ॥

युयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।

वयम् । ते । वः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । स्याम । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे ‘राजानः’ ‘राजमाना हे’ ‘चर्षणीसहः’ ‘शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः’ ‘यूयं’ ‘मानुषाननु
‘मनुष्यान्’ ‘यजमानाननुलक्ष्य’ ‘क्षयन्तं’ ‘क्षपयन्तं’ ‘कं’ ‘चित्’ ‘कमपि’ ‘शत्रुं’ ‘सर्वमपि’ ‘शत्रुवर्गमभिभवयेति

१. ख-तन-सत्सु; म-वस्तुषु आच्छादकेषु तमःसु सत्सु त्वं; श-मरुसु । २. घ-सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु^१ यजमानेषु क्षयन्तं स्तुतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे
 वरुण हे मित्र हे अर्यमन्^२ वते तादृशाः वयं ववः युष्माकं संबन्धिनः वक्तस्य यज्ञस्य वर्य्यः
 वस्याम नेतारो भवेम ॥

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः ॥ ३६ ॥
 अदात् । मे । पौरुकुत्स्यः । पञ्चाशतम् । त्रसदस्युः । वधूनाम् ।
 मंहिष्ठः । अर्यः । सत्पतिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति । पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः त्रसदस्युः मे
 मङ्गं वधूनां पञ्चाशतम् अदात् दत्तवान् । कीदृशः । मंहिष्ठः दातृतमः अर्यः अभिगन्तव्यः
 स्वामी वा सत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतृणां पालयिता ॥

उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुर्वनि ।
 तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियानां पतिः ॥ ३७ ॥
 उत । मे । प्रयियोः । वयियोः । सुवास्त्वाः । अधि । तुर्वनि ।
 तिसृणाम् । सप्ततीनाम् । श्यावः । प्रणेता । भुवत् । वसुः । दियानाम् । पतिः ॥ ३७ ॥

॥ ३५ ॥

‘आ गन्त’ इति षड्विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेणार्षं मारुतम् । प्रथमाद्ययुजः
 ककुभो द्वितीयादियुजः सतोबृहत्यः । अनुक्रम्यते हि—‘आ गन्त षड्विंशतिमारुतम्’ इति ।
 गतो विनिबोधोः ॥

आ गन्ता मा रिषण्यत् प्रस्थावानो मापं स्थाता समन्यवः ।
 स्थिरा चिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्त । मा । रिषण्यत् । प्रस्थावानः । मा । अप । स्थात । समन्यवः ।
 स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः आ गन्त अस्मानागच्छत । मा रिषण्यत्
 अनागमनेनास्मान् मा हिंस्त । हे समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा स्थिरा चित् स्थिराणि
 दृढानिपि पर्वतादीनि हे नमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पयितारः मापं स्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्यत्र
 मा तिष्ठत । अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वीळुपविर्मिरुत ऋभुक्ष्ण आ रुद्रासः सुदीतिभिः ।

इषा नो अद्या गता पुरुस्पृहो यज्ञमा सोमरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । ऋभुक्ष्णः । आ । रुद्रासः । सुदीतिऽभिः ।

इषा । नः । अद्य । आ । गत । पुरुस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोमरीयवः ॥ २ ॥

हे १ क्रमुक्षणः सहान्त उरुभासमाननिवासा वा हे २ रुद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदृशा हे ३ मरुतः ४ सुदीप्तिभिः शोभनदीप्तैः ५ वीळुपविभिः । रथनेमयः पवयः । वीळु दृढाः पवयो येषु तादृशौ रथैः ६ आ १ गत १ आगच्छत । एतदेव विवृणोति । हे ७ पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीया इप्सितव्याः ८ सोभरी-यवः सोभरिमृषि मां कामयमानाः ९ नः १ अस्माकं २ यज्ञं प्रति ३ अद्य इदानीम् ४ इषा अग्नेन सहागच्छत । आ पूरणः १ ॥

विद्वा हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् । विष्णोरेषस्य मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

विद्वा । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् । शिमीवताम् ।

विष्णोः । एषस्य । मीळहुषाम् ॥ ३ ॥

१ रुद्रियाणां १ रुद्रपुत्राणां २ शिमीवतां कर्मवतां ३ विष्णोः व्यासस्य ४ एषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युद-कस्य ५ मीळहुषां सेक्तृणां ६ मरुताम् ७ उग्रम् उद्वृणं ८ शुष्मं बलं ९ विद्वा १ हि जानीमः खलु १ ॥

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठदुच्छुनोभे युजन्त रोदसी ।

प्र धन्वानिरैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पापतन् । तिष्ठत् । दुच्छुना । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति ।

प्र । धन्वानि । ऐरत । शुभ्रखादयः । यत् । एजथ । स्वभानवः ॥ ४ ॥

१ द्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरपयो येषु तान्युदमध्यस्थलानि १ । 'द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम् । 'ऋक्पृः' इत्यादिनाकारः समासान्तः । तानि च २ वि ३ पापतन् अन्त्यर्थं मरुद्गेन विपतन्ति । ४ तिष्ठत् स्थावरं चान्यदृक्षजातं ५ दुच्छुना दुःखेन युज्यते । ६ उभे ७ रोदसी द्यावापृथिव्यावपि ८ युजन्त । ते मरुतः स्वागमनजनितेन कम्पनेन योजयन्ति । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ९ धन्वानि गमनशीलान्युदकानि च १ प्र २ ऐरत प्रगच्छन्ति । हे ३ शुभ्रखादयः शोभनायुधाः ४ शोभनहविष्का वा हे ५ स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं ६ यत् यदा ७ एजथ कम्पयथ । तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्वो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः । भूमिर्यामेषु रेजते ॥ ५ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति । पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥

हे मरुतः १ वः युष्माकम् २ अज्मन् अज्मनि गमने सति ३ अच्युता ४ चित् च्यावधितुमशक्या अपि ५ पर्वतासः पर्वता मेवा गिरयो वा ६ वनस्पतिः । जातावेकवचनम् । वनस्पतयो वृक्षाश्च ७ आ ८ नानदति अभितो मृगं शब्दाद्यन्ते । अपि च ९ यामेषु युष्मदीषेषु गमनेषु निमित्तेषु १ भूमिः पृथिवी च २ रेजते कम्पते ॥ ३ ६ ॥

१. ग-त-म-स- 'आ गत' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त-१-२-म-सु-संतः अद्वेदानीं यज्ञमस्मदीयं आगं इषा अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुर्वतः ग-त-३-४-स- 'नः अस्माकं... आ पूरणः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-म-एषां मरुतां शुष्मं बलं बयं स्तोतार सोमरयः उग्रमुद्वृणं विद्वा जानीमः । कीदृशानां मरुतां । रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोर्व्यासस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युदकस्य मीळहुषां सेक्तृणां ग-त-३-४- 'मरुतां...खलु' नास्ति । ४. ग-म-स-तान्यु-दकमध्यस्थलानि । ५. ग- 'द्वस्तुजातं । ६. न-म-शोभमानायुधाः ।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीत उत्तरा बृहत् ।

यत्रा नरो देदिशते तनूष्वा त्वक्षांसि बाह्वोजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीते । उत्तरा । बृहत् ।

यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुऽओजसः ॥ ६ ॥

हे ^१मरुतः ^२वः युष्माकम् ^३अमाय बलाय ^४यातवे यातुं ^५द्यौः बुलोकः ^६बृहत् अन्तरिक्षं विमृज्य ^७उत्तरा उद्गततरा ^८जिहीते गच्छति । युष्मदागमनाद्गीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । ^९यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे ^{१०}बाह्वोजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः ^{११}नरः नेतारो मरुतः ^{१२}त्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि ^{१३}तनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु ^{१४}आ ^{१५}देदिशते आदिष्टानि दृष्टानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विस्तृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोद्भेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महि त्वेषा अमवन्तो वृषप्सवः । वहन्ते अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

स्वधाम् । अनु । श्रियम् । नरः । महि । त्वेषाः । अमवन्तः । वृषप्सवः । वहन्ते । अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

^१नरः नेतारो मरुतः ^२स्वधामनु । स्वधेलक्षणात् । हविलक्षणेनमन्मनुलक्ष्य ^३श्रियं शोभां ^४महि महत्प्रौढं ^५वहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । ^६त्वेषाः दीप्ताः ^७अमवन्तः बलवन्तः ^८वृषप्सवः वर्षणरूपाः ^९अहुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोमरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।

गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्पर्से नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोमरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।

गोऽबन्धवः । सुऽजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्पर्से । नु ॥ ८ ॥

^१सोमरीणाम् ऋषीणां ^२गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैः ^३वाणः मरुद्गीणा ^४अज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । ^५हिरण्यये ^६रथे ^७कोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गन्तुभिर्गोमानुकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोमरीणां ज्ञानायेदृशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च ^८गोबन्धवः गोमानुकाः ^९सुजातासः शोभनवन्मानः ^{१०}महान्तः महानुभावास्ते मरुतः ^{११}नः अस्माकम् ^{१२}इषे अन्नाय ^{१३}भुजे भोगाय ^{१४}स्पर्से प्रीत्यै च बलनाय वा ^{१५}नु क्षिप्रं भवन्तिवति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्घीय मारुताय मरध्वम् । हव्या वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषदञ्जयः । वृष्णे । शर्घीय । मारुताय । मरध्वम् । हव्या । वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

हे ^१वृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाजन्तः सिञ्चन्तोऽध्वध्वः ^२वः यूयं ^३वृष्णे वर्षित्रे ^४मारुताय मरुत्सवरूपाय ^५शर्घीय बलाय हव्यानि हवींषि ^६प्रति ^७मरध्वम् । आहवनीयं प्रति हरत । शर्घं विशेष्यते । ^८वृषप्रयाव्णे । वृषाणः सेकारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्चेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।

आ श्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत ॥ १० ॥

वृषणश्चेन । मरुतः । वृषप्सुना । रथेन । वृषनाभिना ।

आ । श्येनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥

हे वनरः नेतारः वमरुतः वृषणश्चेन वृषभिः सेचनसमर्थैरथैरुपेतैः वृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन वृषनाभिना । नाभिश्चकच्छद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन वरथेन वनः अस्माकं हव्यानि^१ हवींषि^२ वआ^३ गत आगच्छत । वृथा अनायासेनैव ववीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । वश्येनासो वन वपक्षिणः श्येनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमङ्गयेषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दर्विद्युतत्यूष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अङ्गि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।

दर्विद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

वृषां मरुताम् वअङ्गि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं वसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । वरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः ववि वभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विशेषेण दीप्यन्ते । तथा वबाहुषु वअधि अंसेषु वऋष्टयः शक्त्यादीन्यायुधानि वदर्विद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नकिष्टनृषु येतिरे ।

स्थिरा धन्वा न्यायुधा रथेषु वोऽनीकेष्वधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रबाहवः । नकिः । तनूषु । येतिरे ।

स्थिरा । धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

वउग्रासः उद्ग्रासः सर्वकार्येषूद्यताः ववृषणः वर्षितारः वउग्रबाहवः उद्ग्राणबाहुकाः वते मरुतः वतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु वनकिः वयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ववः युष्माकं वरथेषु वधन्वानि धनूप्यायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च वस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अत एव^१ कारणत्वा^२ वअनीकेष्वधि सेनामुखेषु वश्रियः जयसंपदः युष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्भुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम् । अर्णः । न । सप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।

वयः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

वअर्णो वन उदकमिव वसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं वत्वेषं दीप्तं वशश्वतां बहूनां वयेषां^१ मरुतामीदृशं वनाम मरुत इति नामधेयम् वएकमित् एकमेवासहायमेव सत् वभुजे स्तोतृणां भोगाय भवति । तत्र दृष्टान्तः । वसहः प्रसहनशीलं वपित्र्यं पितुरागतं ववयो वन अन्नमिव । यथा तद्विस्त्रम्भेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।

अराणां न चरमस्तदैषां दाना मह्ना तदैषाम् ॥ १४ ॥

तान् । वन्दस्व । मरुतः । तान् । उप । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।

अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । मह्ना । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् ^१तान् पूर्वोक्तगुणान् ^२मरुतः ^३वन्दस्व प्रणम । ^४तान् एवोपेत्य ^५स्तुहि । ^६हि यस्मात् ^७धुनीनां कम्पयितृणां ^८तेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । ^९अराणाम् ^{१०}अर्याणां ^{११}स्वामिनां यथा ^{१२}चरमः ^{१३}हीनः सेवकः शेषभूतस्तद्वत् । ^{१४}तत् तस्मात् ^{१५}एषां मरुतां ^{१६}दाना दानानि ^{१७}मह्ना महत्त्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । ^{१८}तदैषाम् इति द्विरुक्तिरादरार्था पदप्रणार्था वा ॥

सुभगः स व ऊतिष्वास पूर्वासु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुऽभगः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वासु । मरुतः । विऽउष्टिषु ।

यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे ^१मरुतः ^२वः युष्माकम् ^३ऊतिषु रक्षासु सतीषु ^४सः स्तोता ^५सुभगः ^६आस शोभनधनो भवति । अस्तेऽछान्दसो भूभावाभावः । यद्वा । सुभग आस ^७दीप्यते । ‘अस गतिदीप्यादानेषु’ । कदेति चेत् उच्यते । ^८पूर्वासु ^९व्युष्टिषु पूर्वैश्वर्यतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वास्वागामिनीषु व्युष्टिषूषुः । उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । ^{१०}उत अपि च ^{११}यः ^{१२}मनुष्यः स्तोता यद्वा वा ^{१३}नूनम् अवश्यम् ^{१४}असति युष्माकं भवति । अस्तेऽछान्दसः शपो लुगभावः । स सुभग हृत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

यस्य वा यूयं प्रति वाजिनो नर आ हव्या वीतर्ये गथ ।

अभि व धुमैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धूतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । यूयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतर्ये । गथ ।

अभि । सः । धुमैः । उत । वाजसातिभिः । सुम्ना । वः । धूतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे ^१नरः नेतारो मरुतः ^२यूयं ^३यस्य ^४वा यस्य च ^५वाजिनः हविष्मतो यजमानस्य ^६हव्या हव्यानि हवीषि ^७प्रति ^८वीतर्ये भक्षणाय ^९आ ^{१०}गथ आगच्छथ ^{११}सः यजमानः हे ^{१२}धूतयः कम्पयितारो मरुतः ^{१३}धुमैः द्योतमानैरन्वैश्वशोभिवां ^{१४}उत अपि च ^{१५}वाजसातिभिः वाजानां ^{१६}संभज्यैश्च ^{१७}वः युष्माकं संबन्धीनि ^{१८}सुम्ना सुम्नानि सुम्नानि ^{१९}अभि ^{२०}नशत् अभितो व्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सुनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सुनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।

युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

^१रुद्रस्य दुःखद्रावधितुरीश्वरस्य ^२सुनवः पुत्राः ^३असुरस्य उदकानां क्षेपुर्मेघस्य ^४वेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजम् । तस्य कर्तारः । ^५युवानः १. व-अराणां न । २. ऋ-त-१-२-म-१-आर्याणां । ३. ख-त-न-म-१-श-चरमो न । ४. त-म-तन् । ५. व-वो वा वय । ६. व-अन्नानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः ^१विद्वः अन्तरिक्षादागत्य ^२यथा येन प्रकारेण ^३वशान्ति अस्मान् कामयन्ते
^४तथेत् तेनैव प्रकारेण ^५असत् इदं स्तोत्रं भवतु । वटेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चाहँन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान् आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अहँन्ति । मरुतः । सुदानवः । स्मत् । मीळुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

^१सुदानवः शोभनदानाः ^२ये ^३च यजमानाः ^४मरुतः देवान् ^५अहँन्ति पूजयन्ति । ^६ये च
^७मीळुषः सेकृन् मरुतः ^८स्मत् प्रशस्तं ^९चरन्ति हविर्भिः प्रचरन्ति यजन्ति । यत एवम् ^{१०}अतः
^{११}अपि कारणत् तानुभयविधान् ^{१२}नः अस्मान् ^{१३}आ अभिलक्ष्य ^{१४}वस्यसा वसीयसा वसुमत्तमेन ^{१५}हृदा
^{१६}हृदयेन हे ^{१७}युवानः मरुतः ^{१८}उप ^{१९}आ ^{२०}ववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यून ऊ पु नविष्टया वृष्णाः पावकाँ अभि सोमरे गिरा ।

गाय गाईव चर्कषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नविष्टया । वृष्णाः । पावकान् । अभि । सोमरे । गिरा ।

गाय । गाऽईव । चर्कषत् ॥ १९ ॥

हे ^१सोमरे ^२यूनः नित्यतरुणान् ^३वृष्णाः वर्षितृन् ^४पावकान् तान् मरुतः ^५नविष्टया अतिशये-
नाभिनवया ^६गिरा वाचा स्तुतिरूपया ^७सु शोभनम् ^८अभि ^९गाय अभिष्टुहि । ^{१०}चर्कषत् पुनःपुनः
^{११}कृषन् कृषीवलः ^{१२}गाईव । स यथा यूनः शक्ताननहुहः स्तोति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृत्सु होतृषु ।

वृष्णाश्चन्द्रान् सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अह ॥ २० ॥

साहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽईव । हव्यः । विश्वासु । पृत्सु । होतृषु ।

वृष्णाः । चन्द्रान् । न । सुश्रवःस्तमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अह ॥ २० ॥

^१विश्वासु सर्वासु ^२पृत्सु पृतनासु युद्धेषु ^३होतृषु आह्वानशालेषु योद्धृषु च ^४ये मरुतः ^५साहाः
^६सन्ति अभिमवितारो भवन्ति ^७हव्यः ह्यातव्यः ^८मुष्टिहेव । मुष्टिभिरिव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः ।
स इव । नेति संप्रत्यर्थे । ^९न संप्रति ^{१०}वृष्णाः वर्षितृन् ^{११}चन्द्रान् आह्वादाकान् ^{१२}सुश्रवस्तमान् अति-
शयेन शोभनयशस्कास्तान् ^{१३}मरुतः ^{१४}अह मरुत एव ^{१५}गिरा वाचा ^{१६}वन्दस्व स्तुहि ॥ ॥ २१ ॥

गावश्चिद्धा समन्यवः सजात्यैन मरुतः सबन्धवः ।

रिहते कुकुर्मो मिथः ॥ २१ ॥

गावः । चित् । घ । सऽमन्यवः । सऽजात्यैन । मरुतः । सऽबन्धवः ।

रिहते । कुकुर्मः । मिथः ॥ २१ ॥

हे ^१समन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे ^२मरुतः ^३गावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः
^४सजात्येन समानजातित्वेन ^५सबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः ^६ककुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागान्
 प्राप्य ^७मिथः परस्परं ^८रिहते लिहन्ति । ^९व इति पूरकः ॥

मर्तेश्विद्वो नृतवो रुक्मवक्षस उर्प भ्रातृत्वमायति ।

अधि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निध्रुवि ॥ २२ ॥

मर्तैः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मवक्षसः । उर्प । भ्रातृत्वम् । आ । अयति ।

अधि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपित्वम् । अस्ति । निध्रुवि ॥ २२ ॥

हे ^१नृतवः नृत्यन्तो हे ^२रुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः ।
 ईदृशा हे ^३मरुतः ^४मर्तेश्वित् मनुष्योऽपि स्तोता ^५वः युष्माकं ^६भ्रातृत्वं सखित्वम् ^७आ आभिमुख्येन
^८उप ^९अयति उपगच्छति । अतः ^{१०}नः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतृन् ^{११}अधि ^{१२}गात अधिभूत अस्म-
 त्पक्षपातवचना भवत । ^{१३}वहि यस्मात् ^{१४}वः युष्माकम् ^{१५}आपित्वं बन्धुत्वं ^{१६}निध्रुवि नितरां धार-
 चितन्ये स्तोत्रे यज्ञे वा ^{१७}सदा सर्वदा ^{१८}अस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मरुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं सखायः सप्तयः ॥ २३ ॥

मरुतः । मरुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥ २३ ॥

हे ^१सुदानवः शोभनदाना हे ^२सखायः समानख्याना हे ^३सप्तयः सर्पणशीलाः ^४मरुतः ^५नः
 अस्माकं ^६मरुतस्य ^७भेषजस्य मरुतसंबन्धि भेषजमौषधं ^८यूयम् ^९आ ^{१०}वहत आनयत ॥

यामिः सिन्धुमवथ यामिस्तूर्वथ यामिर्दशस्यथा क्रिविम् ।

मर्यो नो भूतोतिभिर्मर्योभुवः शिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

यामिः । सिन्धुम् । अवथ । यामिः । तूर्वथ । यामिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।

मर्यः । नः । भूत । उतिभिः । मर्यः । भूवः । शिवाभिः । असचद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुतः ^१यामिः ऊतिभिः ^२सिन्धुं समुद्रम् ^३अवथ रक्षथ । ^४यामिः च ^५तूर्वथ स्तोतृणां
 कवृन् हिंस्य । तुर्वी हिंसार्थः । ^६यामिः च ^७क्रिवि कृपं तृणजे गोतमाय ^८दशस्यथ प्रयच्छथ ।
 हे ^९मर्योभुवः मर्यसः सुखस्य भावयितारो हे ^{१०}असचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः ^{११}शिवाभिः
 कल्याणीभिस्ताभिः सर्वाभिः ^{१२}ऊतिभिः रक्षाभिः ^{१३}नः अस्माकं ^{१४}मर्यः सुखं ^{१५}भूत भावयत उत्पादयत ।
 षडा । 'भू प्राप्नो' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यदसिन्ध्र्यां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिन्ध्र्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुवर्हिषः ।

यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे ^१सुवर्हिषः शोभनयज्ञाः ^२मरुतः ^३सिन्धौ एतत्संज्ञे स्यन्दनशालि नदे ^४यत् ^५भेषजम्
 अस्ति ^६यत् च ^७असिन्ध्र्यां ^८यत् च ^९समुद्रेषु जलधिषु ^{१०}यत् च ^{११}पर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं
 भेषजं पश्यन्त ह्युत्तरयैकवाक्यता ॥

विश्वं पश्यन्तो बिभृथा तनूष्वा तेना नो अर्थि वोचत ।

क्षमा रपौ मरुत आतुरस्य न इष्कर्ता विहृतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । बिभृथ । तनूषु । आ । तेन । नः । अर्थि । वोचत ।

क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्ता । विहृतम् । पुनरिति ॥ २६ ॥

विश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं पश्यन्तः जानन्तो यूयं तनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु आ बिभृथ आहरथ । आहृतेन च तेन नः अस्मान् अधि वोचत अधिभूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे मरुतः नः अस्माकं मध्ये आतुरस्य रोगिणः रपः । पापनामैतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य क्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा विहृतं विबाधितमङ्गं पुनः इष्कर्तुं निःशेषेण संपूर्णं कुरुत । निसो नलोपगच्छान्दसः । करोतेल्लोष्टि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तप्तनसनथनाश्च' इति तशब्दस्य तबादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ४० ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमयाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^१ ॥

चतुर्थेऽनुवाके^३ दश सूक्तानि । तत्र 'वयमु त्वाम्' इत्यष्टादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम-
णिका—'वयमु द्रथूनान्त्ये दृचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्रान्त्यस्मात्' इति परिभाषया
काण्वः सोमरिर्ऋषिः । 'काकुभं प्रगाथं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतो-
बृहत्यः । अन्त्ये दृचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्द्रः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्त्ये
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वयमु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्य्य यो न
इदमिदं पुरेति प्रगाथौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिप्लविकेपूक्येष्वपि तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रमुक्तम् । अस्मिन्नेव शब्दे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति
प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयमु त्वा' इत्यनुरूपतृचस्याद्या । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्य्य
यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

वयमु त्वामपूर्य्य स्थूरं न कच्चिद्भरन्तोऽवस्यवः । वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्य्य । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यवः ।

वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

१. ऋ-महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञबैभवः ।
श्रीमत्सायणमंत्रिशो दाशतत्याश्च षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतेतद्विस्तारः ॥ २. ऋ-महेश्वरः ॥
इत्थं षष्ठाष्टकाः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण द्वितीयो व्याकरिष्यति (ते) ॥
३. श-अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । चतुर्थेऽनुवाके ।

हे ^१अपूर्व्यं त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनवेन्द्र ^२भरन्तः सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां पोषयन्तः ^३वयं ^४वाजे । वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽन्नेति वाजयन्त्यायुधान्यन्नेति वा वाजः संग्रामः । तस्मिन् ^५चित्रं चायनीयं विविधरूपं वा ^६त्वाम् ^७उ त्वामेव ^८अवस्यवः रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः ^९हवामहे त्वामाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}स्थूरं ^{११}न यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं ^{१२}कञ्चित् कञ्चिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप त्वा कर्मन्तये स नो युवोऽग्रश्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिद्वयवितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अवितारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ^१कर्मन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ^२ऊतये रक्षणाय ^३त्वा त्वामुपगच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । ^४यः इन्द्रः ^५धृषत् धृणोति शत्रूनभिभवति । ‘निघृषा प्रागल्भ्ये’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शप्रत्ययः । ^६युवा तरुणः ^७उग्रः उद्गूर्णः ^८सः इन्द्रः ^९नः अस्मान् प्रति ^{१०}चक्राम आगच्छतु । यद्वा । चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु । क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८) । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ^{११}सखायः समानस्थाना बन्धुभूता वा वयं ^{१२}सानसिम् । ‘वन षण संभक्तौ’ । संभजनीयम् ^{१३}अवितारं सर्वस्य रक्षितारं ^{१४}त्वामित् त्वामेव ^{१५}ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धौ । हियोगादनिघातः ॥

आ याहीम इन्द्रवोऽश्वपते गोपते उर्वरापते । सोमं सोमपते पिब ॥ ३ ॥

आ । याहि । इमे । इन्द्रवः । अश्वपते । गोपते । उर्वरापते । सोमम् । सोमपते । पिब ॥ ३ ॥

^१अश्वपते अश्वानां स्वामिन् ^२गोपते गवां पालयितः ^३उर्वरापते । सर्वसस्यादृथा भूमिरुर्वरा । तस्याः पते हे इन्द्र ^४इन्द्रवः सोमाः ^५इमे भवदीयाः । त्वदर्थमभिषुता इत्यर्थः । तस्मात् ^६आ ^७वाहि आगच्छ । आगत्य ^८सोमपते हे इन्द्र ^९सोमं ^{१०}पिब ॥

वयं हि त्वा बन्धुमन्तमबन्धवो विप्रांस इन्द्र येमिम ।

या ते धामानि वृषम् तेभिरा गहि विश्वेभिः सोमपीतये ॥ ४ ॥

वयम् । हि । त्वा । बन्धुमन्तम् । अबन्धवः । विप्रांसः । इन्द्र । येमिम ।

या । ते । धामानि । वृषम् । तेभिः । आ । गहि । विश्वेभिः । सोमपीतये ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अबन्धवः बन्धुरहितः ^३विप्रांसः मेधाविनः ^४वयं ^५बन्धुमन्तं बन्धुभिर्देवैरिन्द्रोभिर्वा तद्वन्तं ^६त्वा त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव ^७येमिम बन्धुत्वेन नियच्छाम । यच्छतेर्लिटि रूपम् । तथा सति हे ^८वृषम् कामानां वर्षितरिन्द्र ^९पते तव ^{१०}या यानि ^{११}धामानि शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते ^{१२}तेभिः तैः ^{१३}विश्वेभिः सर्वैर्धामभिः सह ^{१४}सोमपीतये सोमपानार्थम् ^{१५}आ ^{१६}गहि आगच्छ ॥

सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्रीति मधौ मदिरे विवक्षणे । अमि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ५ ॥

सीदन्तः । ते । वयः । यथा । गोऽश्रूति । मधौ । मदरे । विवक्षणे ।

अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रूति । 'श्रीङ् पाके' । गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्यते । दध्ना पयसा च श्रूति श्रयणद्रव्येण मिश्रिते 'मदरे मदकरे' विवक्षणे स्वर्गप्रापणशाले त्वदीये 'मधौ सोमे' सीदन्तः निवसन्तः । सद्ने दृष्टान्तः । 'वयो यथा पक्षिणो यथैकत्र संघीभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं' त्वाम् अभि अभिमुख्येन 'नोनुमः पुनःपुनर्भृशं वा स्तुमः ॥ १ ॥

अच्छा च त्वेना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।

सन्ति कामासो हरिवो ददिष्टुं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।

सन्ति । कामासः । हरिऽवः । ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छ च अपि चा अभिमुख्येन व एना एतेन नमसा स्तोत्रेण इविलक्षणेनाञ्जेन वा सह एना त्वा वदामसि अभिवदामः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । त्वं तु मुहुश्चित् मुहुर्मुहुः 'किं कस्माद्धेतोः' वि दीधयः । विपूर्वो दीधितिश्चिन्तने । विचिन्तयसि । 'दीधीक्ष दीसिदेवनयोः' । व्यत्ययेन परस्मैपदं लुगभावश्च । किमर्थं यूयं वदथेति चेत् । 'हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः सन्ति कामाः सन्तु । अहं न प्रयच्छामीति चेत् । 'त्वं तु ददिः धनादिदाता खलु । तस्मात् वयं त्वत्सन्निधौ स्मः भवामः । किंच नः अस्माकं धियः कर्माणि च तव समीपे सन्ति तिष्ठन्ति । ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः ॥

नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विब्रा पुरा परीणसः ॥ ७ ॥

नूत्नाः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।

विब्र । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव ऊती ऊत्यै रक्षणे वयं नूत्ना इत् नूतना एव अभूम भवामः । अद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र पुरा पूर्व त्वां परीणसः । सुव्यत्ययः । परीणसं परितो व्याप्तं महान्तं वेति नहि विब्र न जानीमः । नु संप्रति तु ते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्ष्या इति ॥

विब्रा सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्मीहे ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजै सुशिग्र गोमति ॥ ८ ॥

विब्र । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।

उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजै । सुऽशिग्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

'शूर क्षत्रूणां श्रातचित्तबलवन् हे इन्द्र सखित्वं तव सखिभावं वयं विब्र जानीमः । उत अपि च भोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विब्र । वज्रिन् हे इन्द्र ते त्वदीये एता ते सख्यधने एता अभिमुख्येन ईमहे वयं याचामहे । उतो अपि च वसो सर्वस्य वासयितः सुशिग्र शोभनहानो

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र ऽगोमति गवाद्युक्ते ऽसमस्मिन् सर्वस्मिन् ऽवाजे अन्ने ऽनः अस्मान्
 ऽआ ऽशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । उपलक्षणम् । प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्वित्यर्थः । ' शिञ् निशाने '
 इत्यस्य छान्दसः श्रुतः ॥

उक्त्येव ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ' यो न इदमिदम् ' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । ' यो न इदमिदं पुरेति
 प्रगाथो सर्वाः ककुभः ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम् । आभिप्लविकेपूक्थ्येष्वपि ब्राह्मणा-
 च्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८) । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणा-
 च्छंसिशस्त्रे ' त्वं न इन्द्रा भर ' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपतृचः समाहार्यः । तत्रेयं ' यो न इद-
 मिदम् ' इति द्वितीया । सूत्रितं च—' यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः '
 (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तष्टु वः स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥९॥

यः । नः । इदम् इदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आनिनाय । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ।
 सखायः । इन्द्रम् । मूतये ॥ ९ ॥

ऽसखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ऽयः इन्द्रः ऽपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया^१
 विद्यमानं^२ ऽवस्यः वसीयः । वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । प्रशस्तं वसु ऽनः अस्मान्
 ऽप्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् ऽतसु तमेव धनानामानेतारम् ऽइन्द्रं ऽवः युष्माकं धनलाभार्थम्
 ऽऊतये रक्षणाय च ऽस्तुषे सोभरिरहं स्तौमि ॥

हयैश्च सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ १० ॥

हरिऽअश्वम् । सत्पतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥ १० ॥

ऽहयैश्च हरितवर्णाश्वोपेतं ऽसत्पतिं स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिं
 वा ऽचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितारं ऽस ऽहि ऽष्म स खलु जनः स्तौति ।
 ऽयः जनः ऽअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तुतो भवति स एनं तुष्टुषति । एवं^३ सति ऽमघवा धनवान्
 ऽसः इन्द्रः ऽशतं ऽगव्यमश्व्यम् अनेकं गवाश्वसंघं ऽस्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽतु क्षिप्रम् ऽआ ऽवयति
 आप्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्मास्तेष्वडागमः । ततो लब्धगवादिका वयं चैनं स्तुम इति ॥ ॥२॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति श्वसन्तं वृषभ ब्रवीमहि । संस्थे जनस्य गोमतः ॥ ११ ॥

त्वया । ह । स्वि । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् । वृषभ । ब्रवीमहि ।

सम्स्थे । जनस्य । गोमतः ॥ ११ ॥

ऽवृषभ वर्षितर्हं इन्द्र ऽगोमतः गवाद्युक्तस्य ऽजनस्य ऽसंस्थे स्थाने युद्धे ऽश्वसन्तम्
 अस्मान् प्रति कोपातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं ऽयुजा सहायेन ऽत्वया ऽह ऽस्वित् त्वयैव खलु ऽवयं
 ऽप्रति ऽब्रवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः । निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥

१. ख-त-न-श-दर्शनीयं तवाधिद्यमानं; घ-दर्शनीयं तव विद्यमानं । २. ख-त-न-म-श-य एवं ।

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दृढ्यः ।

नृभिर्वृत्रं हन्याम शूशुयाम चावैरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दुःऽध्वः ।

नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम । शूशुयाम । च । अवैः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

‘पुरुहूत बहुभिराह्वातव्य’ हे ‘इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो बाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र ‘कारिणः हिंसां कुर्वतः शत्रून् ‘कारे । कीर्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिंस्तान् वयं ‘जयेम । ‘दृढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीनपि ‘अभिः ‘तिष्ठेम’ अभितः स्थास्यामः । किंच ‘वृत्रं गवामावरकं शत्रुं ‘नृभिः आयुधेनैव नृभिर्मर्तुमिच्छति सह ‘हन्याम हिंस्याम । हत्वा ‘शूशुयाम ‘च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरग्निष्टोमादिकर्मभिर्युधैर्वर्धयेमहि । यद्वा । श्वयतिरत्रान्तर्णीतव्यर्थः । शत्रुभ्यो बाधा-
भावात् सोमलक्षणैरग्नैस्त्वां वर्धयेम । ततस्त्वं ‘नः अस्माकं ‘धियः कर्माणि ‘प्र ‘अवेः प्रकृष्येण रक्ष ॥

आभिष्टविकेयूक्थ्येषु नृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रे ‘अभ्रातृव्यः’ इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमाजुरो यथा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा मनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । मनात् । अस्मि ।

युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छमे ॥ १३ ॥

हे ‘इन्द्र त्वं ‘जनुषा जन्मनैव ‘अभ्रातृव्यः । ‘व्यन् सपत्ने’ (पा. सू. ४. १. १४५) इति व्यन्यत्ययः । ‘अना’ अनेतृकः^१ । ‘ऋतच्छन्दसि’ इति कपः^२ प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः । ‘अनापिः बन्धुवर्जितश्च ‘मनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वया ‘आपित्वं बान्धवम् ‘इच्छसे इच्छसि तत्र ‘युधेत् युधेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोत्राणां सखा भवसीति ॥

नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित्येते ह्यसे ॥ १४ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहमि । आत् । इत् । पिताऽहम् । ह्यसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ‘रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाख्यं मानवं’^१ ‘सख्याय सखि-
भावाय ‘नकिः ‘विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । ‘सुराश्वः । ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । सुरया वृद्धास्तद्वत् प्रमत्ता नास्तिकाः ‘ते त्वां ‘पीयन्ति । पीयति हिंसा-
कर्मा । हिंसन्ति । ताश्चाश्रयसीत्यर्थः ॥

१. घ-‘राहुत । २. त-न-भ-न-नामितिष्ठेम; म१-३-मितिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न-अना अनेतृकः; घ-अना अनियन्तृकः; ङ-सपत्नरहितः अना अनेतृकः; म१-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः; म२-३-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः (अनेकः-भ-३) ; ङ-अना त्वं अनेकः । ४. ख-त-न-श-शयः । ५. ख-न-ङ-त१-२-न-भ-अन्य मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मुरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाजुरः । यथा । मुरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वावतः ।

नि । सदाम । सचा । सुते ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूता वयं तथा मा भूय मा भवाम यथा त्वावतः त्वाद्दशः त्वत्स-
दशस्य देवस्य सख्ये मुरासः मुराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मूढा
जनाः । अमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा
वयममाजुरो न भवाम । कथम् । सचा ऋत्विग्भिः सह सुते अभिषुते सोमे वयं तु नि षदाम
निवसाम^१ । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।

दृळ्हा चिदर्यः प्र मृशभ्या भर न ते दामान आदभे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोदत्र । निः । अराम । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।

दृळ्हा । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामानः । आदभे ॥ १६ ॥

हे गोदत्र स्तोतृणां गवादिदानशील हे इन्द्र ते तव स्वभूता वयं राधसः धनान् मा
निरराम मा निर्गमाम । अतैर्लुङि 'सतिशास्त्यतिभ्यश्च' इत्यङादेशः । 'ऋदशोऽङि' इति गुणः ।
सर्वदा त्वतो^२ धनाढ्या^३ भवाम । किंच ते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् मा
गृहामहि मा गृह्णीमः । अपि तु त्वत् एव धनं गृह्णीम इत्यर्थः । ग्रहेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि'
इति शः । छिन्वात्संप्रसारणम् । अर्यः स्वामी त्वं दृळ्हा चित् दृढान्यपि विनश्वराणि धनानि प्र
सृज्य प्रकषेणास्मासु स्थापय । किंच अभि अभिसुख्येन आ भर धनादिभिः समन्तादस्मान्
पोष्य । ते तव दामानः तानि दानानि न आदभे न कैश्चिदपि आदम्भितुं शक्यन्ते । तस्मात्
दानादिबुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा घेदिर्यन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुभगा । ददिः । वसु ।

त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थं यागमकृत । तत्र मन्त्र-
द्रष्टृर्षिर्बहुजनलामान्महामेतावद्वनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते^४ । दाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्त-
वते मघम् इन्द्रो वा घेत् इन्द्र एव किं सख्येतावत्^५ मघं मंहनीयं धनं ददिः प्रायच्छत् ।
यद्वा सुभगा शोभनधना सरस्वती नदी वसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा चित्र एतन्नामक
हे राजन् त्वं वा एतावद्वनं^६ मघं प्रादा इति ॥

चित्रः २५. १. २. ३. ४. ५.

सरस्वतीमनु

पर्जन्य इव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

१. व-न-गृहे । २. स-त-न-भ-२-घ-निवासामः; ग-घ-त-१-अ-१-२-निवासामः । ३. ग-त्वद्दत्तधना ।
४. घ-विहस्यते । ५. स-सखित्वदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्वनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजकाः । इत् । अन्यके । यके । मरस्वतीम् । अतु ।
पुर्जन्यःऽइव । ततनत् । हि । वृष्टया । महसम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षत् । 'सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम्' 'अयुता अयु-
तानि च धनानि च' 'ददत् प्रयच्छन्' 'चित्र' 'इत् चित्रनामैव' 'राजा' 'अन्यके' 'यके' । अल्प
इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये 'राजका' 'इत् राजान एव' 'सरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते । तान्
सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा' 'ततनत् धनैस्तनोति । तनोतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्य-
न्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । 'पुर्जन्यहव । यथा पुर्जन्यः पृथिवीं' 'वृष्टया तनोति प्रीणयति
तथायं चित्रः सर्वान् धनैः प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

'ओ त्यमह्वे' इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोमरेणार्चम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो
द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्यः ससमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तस्यानुवृत्तेः
शिष्टाश्चत्वारः काकुमाः प्रागाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रागायादि
बृहत्यानुष्टुबेकादश्याद्ये ककुममध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विन-
शस्त्रे चाद्याः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'ओ त्यमह्व आ रथमिति सप्त' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ओ त्यमह्व आ रथमद्या दंसिष्ठमुतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थथुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अह्वे । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्ठम् । ऊतये ।

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थथुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ 'दंसिष्ठम् अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिशयेन शत्रूणामुपक्षपयितारं' 'त्यं तं युवयोः'
'रथम्' 'ऊतये रक्षणाय' 'अद्य अस्मिन् यागदिने' 'अह्वे सोमरिहमाह्वयामि । 'सुहवा सुहवौ
स्तोत्रशस्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ' 'रुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमागौ यद्वा स्तुयमानमागौ हे अश्विनौ
'सूर्यायै सूर्यां स्वयंवरे वरयितुं' 'यं रथं युवाम्' 'आ' 'तस्थथुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥

पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्यं वाजेषु पूर्व्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोमरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुहवम् । पुरुऽस्पृहम् । भुज्यम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ।

सचनावन्तम् । सुमतिभिः । सोमरे । विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे 'सोमरे' 'सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं स्तुहि । किंविशिष्टम् । 'पूर्वापुषं
पूर्वेषां स्तोतृणां धनादिदानेन पोषकं' 'सुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं' 'पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं' 'भुज्यम् ।
'भुज पालने' । सर्वस्य रक्षकं 'वाजेषु' 'पूर्व्यं संग्रामेष्वप्रतो गन्तारं' 'सचनावन्तं सर्वैर्मज्जनवन्तं
'विद्वेषसं शत्रूणां विशेषेण द्वेषारम्' 'अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं स्तुहीत्यन्वयः ॥

इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्ववसे करामहे गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ३ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । देवा । नमःऽभिः । अश्विना ।

अर्वाचीना । सु । अवसे । करामहे । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ ऽदेवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा
 ऽदाशुषः हविर्देवतो यजमानस्य ऽगृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ ऽत्या तौ ऽअश्विना अश्विनौ
 युवाम् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽअवसे रक्षणाय ऽनमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ऽअर्वाचीना अर्वाचीनौ
 अभिमुखमागच्छन्तौ ऽसु ऽकरामहे वयं सुष्ठु कुर्मः ॥

युवो रथस्य परिं चक्रमीयत ईर्मान्यद्वाभिषण्यति ।

अस्माँ अच्छा सुमतिर्वी शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥ ४ ॥

युवोः । रथस्य । परिं । चक्रम् । ईयते । ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इषण्यति ।

अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पती इति । आ । धेनुःऽइव । धावतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽयुवोः युवयोः ऽरथस्य एकं ऽचक्रं ऽपरि ऽईयते परितो द्यां गच्छति । ऽअन्यत्
 अवस्थितं रथस्य चक्रम् ऽईर्मा ईर्मौ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्वोदकस्य प्रेरयितारौ ऽवां युवाम्
 ऽइषण्यति गच्छति । उक्तायै मन्त्रान्तरं—‘न्यन्यस्य मूर्धनि’ (ऋ. सं. १. ३०. १९) इति ।
 हे ऽशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽसुमतिः कल्याणी मतिः ऽअच्छ
 आभिमुख्येन ऽअस्मान् ऽआ ऽधावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽधेनुरिव । यथा नवप्रसूता गौर्वत्सं
 प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वद्युवयोः सुमतिरस्मान् प्रति घनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो यो वां त्रिवन्धुरो हिरण्याभीशुरश्विना ।

परि द्यावापृथिवी भूषति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥ ५ ॥

रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः । हिरण्यऽअभीशुः । अश्विना ।

परिं । द्यावापृथिवी इति । भूषति । श्रुतः । तेन । नासत्या । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽत्रिवन्धुरः । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईषे
 तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः ऽहिरण्याभीशुः
 हिरण्यभाषादिरज्जुः ऽवां युवयोः ऽयः ऽरथः ऽश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् ऽद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 ऽपरि ऽभूषति स्वबलेन परिभवति । भवतेल्लेष्टि सिप्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालंकरोति । हे
 ऽनासत्या नासत्यौ ऽतेन पूर्वोक्तं रथेन ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

दशस्यन्ता मनवे पुर्व्यं दिवि यवं वृक्रेण कर्षथः ।

ता वामद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता । मनवे । पुर्व्यम् । दिवि । यवम् । वृक्रेण । कर्षथः ।

ता । वाम् । अद्य । सुमतिऽभिः । शुभः । पती इति । अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ऽपुर्व्यं पुरातनं ऽदिवि पुलोके स्थितमुदकं ऽमनवे एतन्नामकाय राज्ञे ऽदशस्यन्ता
 दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां ऽवृक्रेण । ‘वृको काङ्कं भवति विकर्तनात्’ (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन वयं यवनामकं धान्यं कर्षयः । पुनश्च तस्मै विलेम्बनं कुरुयः । शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विना अश्विनौ ता नौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ वा युवाम् अद्य अस्मिन् यज्ञदिने सुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण स्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप नो वाजिनीवम् यातमृतस्य पथिभिः ।

येभिस्तृक्षि वृषणा त्रासदस्यवमहे क्षत्राय जिन्वथः ॥ ७ ॥

उप । नः । वाजिनीवम् इति वाजिनीऽवम् । यातम् । ऋतस्य । पथिऽभिः ।

येभिः । तृक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्यवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवम् अन्नघनवन्तौ । अन्नमेव घनं ययोस्तौ । अश्विनौ ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पथिभिः मार्गैः नः अस्मान् उप यातम् आगच्छतम् । वृषणा वृषणौ घनानां सेत्तारौ हे अश्विनौ त्रासदस्यवम त्रासदस्योः पुत्रं तृक्षिम् एतन्नामकं येभिः यैर्यज्ञमार्गैः महे महते क्षत्राय धनाय जिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् घनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अयं वामद्रिभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।

आ यातं सोमपीतये पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्रिऽभिः । सुतः । सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । यातम् । सोमऽपीतये । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

नरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतृणां धनस्य नेतारौ वृषण्वसू वर्षणशीलघनवन्तौ हे अश्विनौ वां युष्मदर्थम् अद्रिभिः प्रावभिः अयं सोमः सुतः अभिपुतः । तस्मात् सोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् आ यातम् । आगत्य च दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां पिबतम् ॥

आ हि रुहतमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू । युञ्जाथां पीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहतम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

युञ्जाथाम् । पीवरीः । रिषः ॥ ९ ॥

वृषण्वसू वर्षणशीलघनौ हे अश्विना अश्विनौ हिरण्यये हिरण्ययरज्ज्वादिषुक्ते कोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले रथे । हिरवधारणे । युवामेव आ रुहतम् आरोहणं कुरुतम् । ततः पीवरीः पावयितृणि स्थूलानि वा इषः अन्नानि युञ्जामासु अस्मासु योजयतम् ॥

यामिः पक्थमवथो यामिराग्निं यामिर्वभ्रुं विजोषसम् ।

तामिर्नो मक्षु तूर्यमश्विना गतं मिषज्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

यामिः । पक्थम् । अवथः । यामिः । अग्निऽगुम् । यामिः । वभ्रुम् । विऽजोषसम् ।

तामिः । नः । मक्षु । तूर्यम् । अश्विना । आ । गतम् । मिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ यामिः उतिभिः पक्थम् एतन्नामकं राजानम् अवथः रक्षयः । यामिः उतिभिश्च अग्निगुम् अष्टतगमनं राजानमवथः । यामिः उतिभिश्च वभ्रुं राजानं च विजोषसं विशेषेण सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् वै पालयैरवथः तामिः तै रक्षयैः मक्षु क्षिप्रं तूर्यं तूर्यं नः

अस्मान् आ गतं रक्षणार्थमागच्छतम् । किञ्च यत् आतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं
प्रति भिषज्यतं भैषज्यं कुरुतम् । भिषक्कण्डादिः ॥ ६ ॥

यदग्निगावो अग्निगू इदा चिदहो अश्विना हवामहे । वयं गीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अग्निऽगावः । अग्निगू इत्यग्निऽगू । इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे ।

वयम् । गीऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

अग्निगावः अघृतगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः विपन्यवः मेघाविनः वयम् अग्निगू अघृत-
गमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ अश्विना अश्विनौ युवाम् अहः दिवसस्य इदा चित्
इदानीमेव प्रातःकाले गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः यत् यदा हवामहे युवामाह्वयामस्तदा
तामिरुतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तर संबन्धः ॥

ताभिरा यातं वृषणोप मे हवं विश्वप्सुं विश्वार्यम् ।

इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः क्रिर्वि वावृधुस्ताभिरा गतम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । यातम् । वृषणा । उप । मे । हवम् । विश्वऽप्सुम् । विश्वऽवार्यम् ।

इषा । मंहिष्ठा । पुरुऽभूतमा । नरा । याभिः । क्रिर्विम् । वावृधुः । ताभिः । आ । गतम् ॥ १२ ॥

वृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ विश्वप्सुम् । प्सुरिति रूपनाम । स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन
नानारूपं विश्ववार्यं सर्वदेवैर्वरणीयं मे मदीयं हवं युष्मद्विषयमाह्वानम् आ अभिमुखीकृत्य
ताभिः कृतिभिः उप यातं युवामागच्छतम् । याभिः नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ इषा ।
'इष इच्छावाम्' । हवींषीच्छन्तौ मंहिष्ठा मंहिष्ठावतिशयेन धनानां दातारौ पुरुभूतमा पुरुभूतमौ
युद्धेष्वत्यन्तं पुरुषा भवन्तौ बद्धातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ क्रिर्वि कृपं प्रति
याभिः कृतिभिरुदकानि वावृधुः अवर्षयतः । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । कृपपतितो वन्दनो
मायाभिः कृपं पूरयित्वा युवाम्यामुख्यापितः खलु । तथा मन्त्रः—'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दशे'
(क. सं. १. ११२. ५) इति । ताभिः तैः पालनैः आ गतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे । ता ऊ नमोभिरीमहे ॥ १३ ॥

तौ । इदा । चित् । अहानाम् । तौ । अश्विना । वन्दमानः । उप । ब्रुवे ।

तौ । ऊ इति । नमऽभिः । ईमहे ॥ १३ ॥

तौ संग्रामे आयुधानि स्तोत्रान्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ अश्विना अश्विनौ अहा-
नाम् अह्वाम् इदा चित् इदानीमेव प्रातःकाले वन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् उप ब्रुवे तयोः
समीपे स्तौमि । ततः ता उ तावेव नमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैवा ईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥

ताविदोषा ता उपसिं शुमस्पती ता यामं रुद्रवर्तनी ।

मा नो मतीय रिपवै वाजिनीवसु परो रुद्रावति ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ । इत् । दोषा । तौ । उपसिं । शुमः । पती इति । ता । यामन् । रुद्रवर्तनी

इति रुद्रऽवर्तनी ॥ मा । नः । मतीय । रिपवै । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसु ।

परः । रुद्रौ । अति । ख्यतम् ॥ १४ ॥

वृभस्पती उदकस्य पालयितारौ वृद्धवर्तनी युद्धे रोदनशीलमागौ स्तूयमानमागौ वा तावित्
तावेवाश्विनौ दोषा दोषायां रात्रौ तौ एव उपसि उपःकाले तावश्विनौ यामन् यामन्यहनि च सर्वेषु
कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः । एवं सति वाजिनीवसू अन्नधनौ रुद्रौ हे अश्विनौ मतांय मनुष्याय
परिवे शत्रवे नः अस्मान् परः परस्तात् मा अति त्यतं मा द्यूतम् । शत्रवे अस्मान्मा कुरुतमित्यर्थः ॥

आ सुगम्याय सुगम्यं प्राता रथेनाश्विना वा सक्षणी । हुवे पितेव सोमरी ॥१५॥

आ । सुगम्याय । सुगम्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सक्षणी इति ।

हुवे । पिताऽईव । सोमरी ॥ १५ ॥

वा अपि च सक्षणी सेवनीयशीलौ अश्विना अश्विनौ युवां सुगम्याय सुखाहाय मक्षं
सुगम्यं सुखं प्रातःकाले रथेन आवहतम् । ततः सोमरी सोमरिरहं हुवे युवामाह्वयामि । तत्र
दृष्टान्तः । पितेव यथा मम पिता आजुहाव तद्वदहमाह्वयामि ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मक्षुंगमाभिरुतिभिः ।

आरात्ताचिद्रूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःजवसा । वृषणा । मदच्युता । मक्षुम्सगमाभिः । ऊतिभिः ।

आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वीभिः । पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

हे मनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ वृषणा वृषणौ धनानां वधितारौ मदच्युता । माद्य-
न्तीति मदाः शत्रवः । तेषां च्यावयितारौ पुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतृन्
धनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ मक्षुंगमाभिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः ऊतिभिः रक्षभिः पूर्वीभिः
बहुभिः अस्मे अस्माकम् अवसे रक्षणाय आरात्ताचित् अन्तिक एव भूतं भवतम् ॥

आ नो अश्वावदश्विना वर्तियीसिष्टं मधुपातमा नरा । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥१७॥

आ । नः । अश्ववत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुपातमा । नरा ।

गोऽर्मत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

मधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ नरा नेतारौ दस्त्रा सर्वदंशनीयौ हे अश्विनौ
नः अस्माकं वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिगृहम् । तत् अश्वावत् अश्वयुक्तं गोमत् गवादियुक्तं
हिरण्यवत् सुवर्णकनकादियुक्तं कृत्वा आ यासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तियज्ञ-
मार्गम् अश्वादियुक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेर्लुङि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाघृष्टं रक्षस्विना ।

अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥ १८ ॥

सुप्रावर्गम् । सुवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाघृष्टम् । रक्षस्विना ।

अस्मिन् । आ । वाम् । आयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

१. ख-त-यजुहाव; ग-अश्विनावाजुहाव; न-वजुहाव; म२-श-तावजुहाव । २. ख-न-त-म२-
श-पूर्वाभिर्बहुभिः; म१-३-पूर्वाभिर्बहुभिरुतिमी रक्षभिः ।

‘सुप्रावर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत् । स्तोत्रम्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधं
 ‘सुवीर्यं शोभनवीर्यं’ सुष्ठु शोभनं यथा भवति तथा ‘वार्यं सर्वैर्वरणीयं’ ‘रक्षस्विना बलवतापि
 ‘अनाष्टम् अनभिभवनीयं धनम्’ ‘आ’ ‘धीमहि त्वत्तो वयं धारयामः । तदेवाह । ‘वाजिनीवसू
 बलयुक्तधनौ अन्नधनौ वाग्धनौ’ ‘वां युवयोः’ ‘अस्मिन्’ ‘आयाने अस्मद्गृहं प्रत्यागमने’ ‘विश्वा
 विश्वानि दिव्यभौमादीनि’ ‘वामानि धनानि आ धीमहि वयं लभामहे । ‘धीङ् आधारे’ इत्यस्य
 लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ८ ॥

‘ईळिष्व’ इति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तम् । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक् छन्दः ।
 अग्निदेवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमना वैयश्व आग्नेयमौष्णिहं ह’ इति । प्रातर-
 नुवाक आग्नेये क्रतावौष्णिहे छन्दस्याश्विनशखे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ईळिष्व ह्रीत्यौष्णिहम्’
 (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ईळिष्व हि प्रतीव्यं^१ यजस्व जातवेदसम् । चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥
 ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातवेदसम् । चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

‘प्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम् । हिरवधारणे । अग्निमेव ‘ईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु ।
 किंच ‘चरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालम्’ ‘अगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं’ ‘जातवेदसं
 जातप्रज्ञम् । यद्वा । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तमग्निं ‘यजस्व हविर्भिः पूजय ॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा । उत स्तुषे विष्पर्धसो रथानाम् ॥ २ ॥
 दामानम् । विश्वऽचर्षणे । अग्निम् । विश्वऽमनः । गिरा ।
 उत । स्तुषे । विऽस्पर्धसः । रथानाम् ॥ २ ॥

‘उत अपि च हे ‘विश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन दृष्टः’ ‘विश्वमनः । सर्वेषु स्थावर-
 जङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः । एतन्नामक हे ऋषे ‘विस्पर्धसः विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य
 ‘रथानां रथादीनां’ ‘दामानं दातामेवेविधम्’ ‘अग्निं’ ‘गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा’ ‘स्तुषे स्तोत्रं कुरु ॥

येषामाबाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रमे । उपविदा वह्निर्विन्दते वसु ॥ ३ ॥
 येषाम् । आऽबाधः । ऋग्मियः । इषः । पृक्षः । च । निऽग्रमे ।
 उपऽविदा । वह्निः । विन्दते । वसु ॥ ३ ॥

‘आबाधः शत्रूणामभिसुल्येन बाधकः’ ‘ऋग्मियः ऋग्भिरर्चनीयोऽग्निः’ ‘येषाम् अयजमानानाम्
 ‘इषः अन्नानि’ ‘पृक्षः अन्नादिरसांश्च’ ‘निग्रमे निगृह्णीते । ग्रहेर्लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘लोपस्त
 आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । ‘हग्रहोर्भञ्जन्दसि’ इति मकारः । निगृह्य च वह्निः हविषां वोढा
 स एवाग्निः’ ‘उपविदा उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव’ ‘वसु धनं
 ‘विन्दते लभते ॥

उदस्य शोचिरस्तादीदियुषो व्यर्जरम् । तपुर्जम्भस्य सुद्युतो गणश्रियः ॥ ४ ॥
 उत । अस्य । शोचिः । अस्तात् । दीदियुषः । वि । अर्जरम् ।
 तपुऽजम्भस्य । सुद्युतः । गणऽश्रियः ॥ ४ ॥

१दीदियुषः । दीदितिदीदितिकर्मा । संदीप्यमानस्य १तपुर्जन्मस्य तापयितृदंष्टस्य १सुधुतः शोभन-
दीप्तेः १गणश्रियः । हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य । १अस्य एतादृशोऽग्नेः १अजरं जरारहितं
पुनःपुनर्मथ्यमानत्वाद्भूतनं हविर्भिर्वर्धमानत्वादभिनवं वा १शोचिः तेजः १उत् १अस्थात् उद्गतमभूत् ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा । अभिरुया भासा बृहता शुशुक्निः ॥५॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सुऽअध्वर । स्तवानः । देव्या । कृपा ।

अभिऽरुया । भासा । बृहता । शुशुक्निः ॥ ५ ॥

१स्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने १अभिरुया अभिसुखं गच्छन्त्यामितः प्रसिद्धया वा १बृहता बृहत्या
१भासा दीप्या १शुशुक्निः । 'शुच दीप्तौ' । दीपनशीलस्त्वं १स्तवानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन्
१देव्या द्योतमानया १कृपा ज्वालाया १उत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ । १उ प्रसिद्धौ ॥ ॥ ५ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिभिर्देव्या जुह्वान आनुषक् । यथा दूतो बभूय हव्यवाहनः ॥६॥

अग्ने । याहि । सुशस्तिभिः । देव्या । जुह्वानः । आनुषक् ।

यथा । दूतः । बभूय । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

हे १अग्ने १आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १हव्या हव्यानि हवनयोग्यान्वहानि १जुह्वानः
जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छस्त्वं १सुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह १याहि देवानां हविष्पदानार्थं गच्छ ।
अस्य हविष्पदातृत्वं कथमित्याशङ्क्याह । १यथा त्वं १हव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां १दूतो
१बभूय भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥

अग्निं वः पूर्य हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥७॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । हुवे । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

तम् । अया । वाचा । गृणे । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ॥ ७ ॥

१चर्षणीनां १मनुष्याणां १होतारं होमनिष्पादकं १पूर्य पुरातनं १वः बहूत्वेन युष्मत्संबन्धिनम्
१अग्निं १हुवे आहूयामि । आहूय च १तम् अग्निम् १अया अनया सूक्तरूपया १वाचा गिरा १गृणे
शंसामि । किंच १वः युष्मदर्थं १तमु तमेवाग्निं १स्तुषे स्तौमि ॥

यज्ञेमिरद्भुतक्रतुं यं कृपा सुदयन्त इत् । मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञेभिः । अद्भुतऽक्रतुम् । यम् । कृपा । सुदयन्ते । इत् ।

मित्रम् । न । जने । सुऽधितम् । ऋतुऽवनि ॥ ८ ॥

१अद्भुतक्रतुं बहुविधप्रज्ञं यद्वा चित्रकमाणं १मित्रं १न यजमानानां मित्रमिव स्थितं १सुधितं
हविर्भिः संतर्पितं १यम् अग्निम् १ऋतावनि १यज्ञवति १जने यजमाने १कृपा स्वसामर्थ्येन १यज्ञेभिः
यज्ञैः १सुदयन्ते । सूदिः क्षरणकर्मा । अध्वर्यादयः कामान् क्षारयन्त्येव । यजमानस्य कामान्
प्रापयन्तीत्यर्थः । तमग्निमुपासेवध्वमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य साधनं गिरा । उपो एनं जुजुषुर्नमसस्पदे ॥ ९ ॥

कृतऽवानम् । कृतऽयवः । यज्ञस्य । सार्धनम् । गिरा ।

उपो इति । ए॒नम् । जु॒जुषुः । न॒मसः । प॒दे ॥ ९ ॥

१क्रतायवः यज्ञकामा हे यजमानाः १क्रतावानं यज्ञवन्तं १यज्ञस्य १साधनं साधनभूतम् १एनम्
अग्निं १नमसः हविषः १पदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा १गिरा स्तुतिर्लक्षणया वाचा १उपो १जुष्टुषुः उपा-
सेवध्वम् ॥ ‘तिढां तिढो भवन्ति’ इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासौ यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विश्वा यशस्तमः ॥१०॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । सम्ऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विक्षु । आ । यशःऽर्तमः ॥ १० ॥

१संयतः सुगादिमिर्निर्गमिताः १नः अस्माकं १यज्ञासः यज्ञाः १अङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम्
 १अच्छ आमिषुत्पेयेन च १यन्तु गच्छन्तु । १यः अग्निः १विक्षु मनुष्येषु १होता होमनिष्पादकः सन् १आ
 सर्वतः १यज्ञस्तमः । लुप्तमत्वर्थीयः । यज्ञस्त्वितमः १अस्ति भवति तमग्निं यन्वित्यन्वयः ॥ ११०॥

अग्ने तव॒ त्ये अ॒जरे॒न्धाना॑सो बृ॒हद्भाः॑ । अश्वा॑हव॒ वृष॑णस्तवि॒षीय॑वः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । ते । अजर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वःऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

अञ्जर जरारहित हे अञ्जे इन्द्रानासः इन्द्राना दीप्यमानाः बृहत् बृहन्तो महान्तः त्वेते सर्व-
गताः त्वत्स्वदीयाः भाः भासो रश्मयः वृष्णः कामानां वर्षितारः सन्तः त्वविषीयवः बलमाचरन्तो
भवन्ति । तत्र इष्टान्तः । अश्वाइव । यथा वृष्णो रेतसः सेफारोऽश्वा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जा पते रयिं रास्व सुवीर्यम् । प्रावं नस्तोके तनये समत्स्वा ॥१२॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जम् । पते । रयिम् । रास्व । सुऽवीर्यम् ।

प्र । अव । नः । तोके । तनये । समदऽसु । आ ॥ १२ ॥

१कृद्वांश्च अजानां १पते स्वामिन् हे अग्ने १सः तथाविधः १त्वं १नः अस्मभ्यं १सुवीर्यं शोभन-
वीर्षोवेति १रषिं धनं १रास्व देहि । १नः अस्माकं १तोके पुत्रे १तनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति १
तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं १समस्तु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं १धनं तच्च १प्राव प्रकर्षेण रक्ष ।
अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उ विष्पतिः श्रितः सुप्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥१३॥

यत् । वै । ॐ इति । वि॒स्पतिः । शि॒तः । सु॒ऽप्री॒तः । मनु॑षः । विशि ।

विष्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेवति ॥ १३ ॥

१. क-स-त-न-भ-१-२-य-एवमिति । २. य-‘व’ नास्ति । ३. य-स-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव ।
४. क-त-न-भ-१-२-उमिति; य-स-कुलमिति । ५. य-भट्टैवेतिव्यं ।

विशपतिः विशां पालयिता विशतः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः सुप्रीतः सुष्टु प्रीतः सन्
 मनुषः मनुष्यस्य विशि निवेशने गृहे यद्वै यदा खलु वर्तते तदानीम् अग्निः विश्वेत् विश्वान्येव
 तस्य बाधकानि रक्षांसि प्रति पेषति हिनस्ति ॥ 'पिबु गत्याम्' । भौवादिकः । उ प्रसिद्धौ ॥

श्रुद्यन्मे नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥

श्रुटी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विशपते ।

नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

वीर शत्रूणां विनाशयितव्यं वन् विशपते विशां पालयितर्ह्ये अग्ने नवस्य इदानीं
 क्रियमाणत्वाच्चतनं मे मदीयं स्तोमस्य स्तोत्रशस्त्रादिकं श्रुष्टी श्रुत्वा मायिनः मायाविनः रक्षसः
 कर्मविघ्नकारिणो राक्षसान् तपुषा तपकेन तेजसा नि दह नितरां मस्मीकुरु ॥ श्रुटी । 'स्तात्वा-
 दयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यैः । यो अग्नये द्वादश हव्यदातिभिः ॥१५॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यैः ।

यः । अग्नये । द्वादश । हव्यदातिभिः ॥ १५ ॥

मर्त्यैः मनुष्यैः रिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थः । मायया चन माययापि
 तस्य जनस्य न ईशीत ईश्वरो न भवति । यः जनः हव्यदातिभिः हविषां दानृभिर्कृत्विभिः
 अग्नये द्वादश हवींषि प्रयच्छति । तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

व्यश्वस्त्वा वसुविदमुक्षुष्युरप्रीणादृषिः । महो राये तम् त्वा समिधीमहि ॥१६॥

विऽअश्वः । त्वा । वसुविदम् । उक्षुष्युः । अप्रीणात् । ऋषिः ।

महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

उक्षुष्युः धनानां सेत्कारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेत्कारमिच्छन् व्यश्वः ऋषिः एतन्नामको
 मम पिता वसुविदं वसूनां धनानां लम्भकं त्वा त्वाम् अप्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् ।
 तथा वयमपि महः महते राये धनाय तमु तथाविधमेव त्वा त्वां समिधीमहि सम्भगाज्या-
 दिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयजि त्वा मनवे जातवेदसम् ॥१७॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।

आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातऽवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने काव्यः कविपुत्रः उशना एतन्नामक ऋषिः मनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । आयजिम्
 आभिमुख्येन यष्टारं जातवेदसं जातप्रज्ञं त्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आदरार्थः । त्वामेव होतारं
 होमनिष्पादकं नि असादयत् नितरामुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो देवासो दूतमक्रेत । श्रुटी देव प्रथमो यज्ञियो भुवः ॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सुऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अकृत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽसजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवींष्यान्यतीति विचार्य ऽत्वा । हिरवधारणे । त्वामेव ऽदूतं हविषां वोढारं दूतम् ऽअकृत अकार्षुः । ततः ऽदेव द्योतमान हे अग्ने ऽप्रथमः देवानां मुख्यभूतस्त्वं ऽश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽयज्ञियः देवानां हविर्दानृत्वेन यज्ञाहः ऽभुवः भूयाः ॥

इमं वा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्यः । पावकं कृष्णवर्तनिं विहायसम् ॥ १९ ॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत । मर्त्यः ।

पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विऽहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । ऽवीरः कर्मणि समर्थः ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽअमृतं मरणधर्मरहितं ऽपावकं पापानां शोधकं ऽकृष्णवर्तनिम् । वर्तनिर्मारिः । कृष्णमारिं ऽविहायसम् । विहाया इति महन्नाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् ऽइमं ऽघ इममेवाग्निं ऽदूतं देवानां वोढृत्वेन दूतं ऽकृण्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्रुचः सुभासं शुक्रशोचिषम् । विशामग्निमजरं प्रत्नमीड्यम् ॥ २० ॥

तम् । हुवेम । यतऽस्रुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशोचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

ऽयतस्रुचः गृहीतस्रुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्रुचो वयं ऽसुभासं शोभनदीप्तिं ऽशुक्रशोचिषं दीपनशीलितेजस्कं ऽविशाम् स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ऽईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् ऽअजरं जरारहितं ऽप्रत्नं पुरातनं ऽतं तथाविधम् ऽअग्निं हुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मर्तोऽर्विधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरवद्यशः ॥ २१ ॥

यः । अस्मै । हव्यदातिऽभिः । आऽहुतिम् । मर्तः । अर्विधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । यशः ॥ २१ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहव्यदातिभिः हविर्दानृभिर्कृतिभिः ऽअस्मै अग्नये ऽआहुतिम् ऽअवि-
धत् विदधाति ऽसः मनुष्यः ऽभूरि बहु ऽपोषं घनादिभिः पोषणम् ऽवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ऽयशः
कीर्तिं च ऽधत्ते धारयति । तस्मै घनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पुर्व्यम् । प्रति सुगोति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ।

प्रति । सुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

ऽप्रथमं देवानां प्रधानभूतं ऽजातवेदसं जातप्रजं ऽपुर्व्यं पुरातनमेतादृशम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु
अग्निहोमादिष्वेषु ऽहविष्मती सोमादिहविर्युक्ता ऽसुक् ऽनमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह ऽप्रति
ऽएति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाग्नये ज्येष्ठाभिर्यश्चवत् । मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अग्नये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्चवत् ।

मंहिष्ठाभिः । मतिऽभिः । शुक्रऽशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं ऽज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः ऽमंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः ऽआभिः सूक्त-
रूपाभिः स्तुतिभिः ऽशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे ऽअग्नये ऽविधेम परिचरेम । कथमिव । ऽव्यश्चवत् ।
यथा व्यश्चोऽस्माकं पिता अग्निं स्तुतिभिः पथंचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्चं विहायसे स्तोमेभिः स्थूरयुपवत् । ऋषे वैयश्च दम्यायाग्नये ॥ २४ ॥

नूनम् । अर्चं । विऽहायसे । स्तोमेभिः । स्थूरयुपऽवत् । ऋषे । वैयश्च । दम्याय । अग्नये ॥ २४ ॥

ऽवैयश्च व्यश्चस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक ऽऋषे ऽविहायसे महते ऽदम्याय दमे गृहेऽरणीभिः
मध्यमानत्वेन भवाय । यद्वा । यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय । ऽअग्नये ऽनूनं संप्रति
ऽस्तोमेभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्ष्यैः स्तोमैः ऽअर्चं स्तुहि । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरयुपवत् । यथा स्थूरयुपो
नामधिरेनमग्निमानर्चं तद्वदर्च्यथः ॥

अतिथिं मानुषाणां सुनुं वनस्पतीनाम् । विप्रा अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सुनुम् । वनस्पतीनाम् ।

विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥

ऽविप्राः मेधाविनो यजमानाः ऽमानुषाणां मनुष्याणाम् ऽअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ऽवनस्पतीनां
ऽसुनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन^१ तेषां सुनुं ऽप्रत्नं पुरातनमेवविधम् ऽअग्निमवसे
कर्मरक्षणाय ऽईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वान् अभि षतोऽग्निं हव्यानि मानुषा । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । षतः । अग्निं । हव्यानि । मानुषा ।

अग्ने । नि । षत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे ऽअग्ने ऽमहः कर्मकर्तृत्वेन महतः ऽविश्वान् सर्वान् ऽषतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतृन्
ऽअभि अभितस्त्वं ऽनमसा स्तुत्यतया ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽषत्सि निषीद । तथा ऽमानुषा^२
मनुष्यसंबन्धीनि ऽहव्यानि हवींषि ऽअभि अभितस्तानि स्वीकृतुं निषीद^३ ॥

वंस्वा नो वार्यो पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्यो । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुऽस्पृहः ।

सुऽवीर्यस्य । प्रजाऽवतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

१. य-^१ज्यमानत्वात् । २. ख-मानुषाणां; ग-त-अ-श-मानुषा मानुषाणां; न-मानुषा
मानुषाणि । ३. ख-ग-ङ्ग-त-१-२-भ-निषीद । किंच अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च सह
(सह वा त्वमिह-ग) निषत्सि नितरां सीद ।

हे अग्ने ऽवायां वायाणि वरणीयानि ऽपुरु पुरुणि बहूनि गवादीनि ऽनः अस्मभ्यं ऽवंस्व प्रयच्छ । तथा ऽपुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं ऽरायः धनम् । किंविशिष्टम् । ऽसुवीर्यस्य शोभन-
वीर्योपेतं ऽप्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं ऽयशस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं ऽवंस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय । सदा वसो रातिं यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । अग्ने । जनाय । चोदय ।

सदा । वसो इति । रातिम् । यविष्ठ । शश्वते ॥ २८ ॥

ऽवरो सर्वैर्वरणीय ऽवसो शत्रूणां वासयितः ऽयविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे ऽअग्ने ऽत्वं
ऽसुषाम्णे सुसाम्ने । सुषामादिवात् षत्वम् । त्वत्प्रसादाच्छोभनसामवते ऽशश्वते बहवे ऽजनाय
प्रादुर्भूताय स्तोतृणां ऽसदा सर्वदा ऽरातिं धनादिकं ऽचोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतूरसि त्वं नो गोमतीरिषः । महो रायः सातिमग्ने अपा वृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सुऽप्रतूरः । असि । त्वम् । नः । गोऽमतीः । र्षः ।

महः । रायः । सातिम् । अग्ने । अपा । वृधि ॥ २९ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वम् । हिरवचारणे । त्वमेव ऽसुप्रतूरः स्तोतृणां धनादिकं सुष्ठु प्रदाता ऽअसि
प्रयच्छसीत्यर्थः । अत एव ऽगोमतीः पश्वादियुक्तानि ऽइषः अन्नानि ऽमहः महतः ऽरायः धनस्य
मध्ये ऽसातिं देयं धनं च ऽनः स्तोतृणामस्माकम् ऽअपा ऽवृधि अपावृणु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यशा अस्या मित्रावरुणा वह । ऋतावाना सम्राजा पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने । त्वम् । यशाः । असि । आ । मित्रावरुणा । वह ।

ऋतऽवाना । सम्ऽराजा । पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽयशाः । लुप्तमत्वर्थीयः । देवानां मध्ये यशस्वी ऽअसि भवसि । अत एव त्वम्
ऽऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा ऽसम्राजा सम्राजौ सम्यग्राजमानौ ऽपूतदक्षसा
पूतदक्षसौ । दक्ष इति बलनाम । शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि ऽआ ऽवह आह्वय । प्रायेण
कर्मणि अग्नेर्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति सूचयति ॥ ॥ १४ ॥

‘सखाय आ शिषामहि’ इति त्रिशद्वचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखाय-
स्तुषोऽन्त्यः सौषाम्यस्य वरोर्दानस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्’ इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । ‘औष्णिहं
ह’ इत्युक्तवादेतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि । अनुक्तवादिन्द्रो देवता । अन्त्यासु
तिष्ठु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुणाग्रो राज्ञो दानं स्तुयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । महाव्रते
निष्केवस्ये औष्णिहन्तृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘सखाय आ
शिषामहि य एक इन्द्रिदयते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे ‘सखायः’
इति तिस्र ऋचः । सूच्यते च—‘सखाय आ शिषामहीति तिस्र उष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वृजिणे । स्तुष ऊ षु वो नृतमाय धृष्णवे ॥ १॥

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

स्तुते । ऊँ इति । सु । वः । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

वसखायः मित्रभूता हे ऋषिवज्रः वज्रिणे वज्रहस्ताय इन्द्राय ब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रम् वा शिषामहि वयम् आशास्मः^१ । 'शामु अनुशिष्टौ' । लुङि च्छेरकादेशः । इत्त्वपरवे । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र वः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय नृतमाय सर्वेषां नेतृतमाय यद्वा संग्रामेष्ववा-युधादीनां नेतृतमाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशिलाय तस्मा इन्द्रायाहमेव वसु सुष्टु स्तुपे स्तौमि ॥

शर्वसा हसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा । मधैर्मधोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मधोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं शर्वसा बलेन श्रुतः प्रसिद्धः असि भवसि । एहि प्रसिद्धौ । तदेवाह । वृत्र-हत्येन वृत्रासुरहननेन वृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । शूर शौर्यवन् हे इन्द्र मधोनः मधवतो धनवतः पुरुषात् मधैः त्वदीयैर्धनैः अति अतिक्रम्य दाशसि स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान् आ भर रयि चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः ॥ ३ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवःस्तमम् ।

निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वसः तथाविधस्त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन नानाविधाहोपेतं रयिं पुत्रं धनं वा नः अस्मभ्यम् वा भर संपादय^२ । देहीत्यर्थः । हरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र यः त्वं निरेके चित् निर्गमन एव वसुः शत्रूणां वासयिता भवसि । तवायुधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं ददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत प्रियमिन्द्र दर्षि जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान् आ भर ॥ ४ ॥

आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दर्षि । जनानाम् ।

धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उत अपि च प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं निरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचना-भिर्गमनादेति । तद्वन् जनानां स्तोत्रणमस्माकम् वा दर्षि आविदारय विवृतं कुरु । 'दृ विदारणे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । विवृत्य च धृष्णो धर्षणशील^३ हे इन्द्र स्तवमानः स्तोत्रमि-रस्माभिः स्तूयमानः सन् धृषता दृष्टेन मनसा सह वा भर तद्वन्मस्मभ्यं देहि ॥

न ते सुव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आभुरः । न परिबाधो हरिवो गर्विष्टिषु ॥ ५ ॥

न । ते । सुव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आभुरः ।

न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽईष्टिषु ॥ ५ ॥

१. ख-ङ-त-१-२-अ-आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरूपमस्माकाशस्मः । २. ख-त-न-अ-स-आसंपादय । ३. ख-ग-त-न-भ-२-शत्रूणां धर्षणशीलः; भ-१-३-मनसा शत्रूणां धर्षणशीलः ।

हे ^१हरिवः अश्ववञ्चिन्द्र ^२आसुरः संग्राम आभिमुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारः ^३गविष्टिषु पणिभिरपहतानामङ्गिरसां गवामन्वेषणेषु ^४ते तव ^५सव्यं ^६हस्तं ^७न ^८वरन्ते न निवारयन्ति । तेषा-
मायुधादिभिर्न निवार्यत इत्यर्थः । तथा ^९दक्षिणं हस्तं च ^{१०}न निवारयन्ति । किंच ^{११}परिबाधः
परितो बाधमाना वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ ^{१२}न निवारयन्ति । संग्रामेषु त्वया सर्वे
ज्ञात्रवदिल्लहस्ताः सर्वतो गच्छन्तु^३ । त्वं तु तैरबाधितो वर्तस इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आ त्वा गोभिरिव व्रजं गीर्भिर्ऋणोम्यद्रिवः । आ स्मा कामं जरितुरा मनः पूणः ॥६॥

आ । त्वा । गोभिःऽइव । व्रजम् । गीःऽभिः । ऋणोमि । अद्रिऽवः ।

आ । स्म । कामम् । जरितुः । आ । मनः । पूण ॥ ६ ॥

हे ^१अद्रिवः वज्रवञ्चिन्द्र ^२गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^३त्वा त्वाम् ^४आ ^५ऋणोमि
प्राप्नोमि । ' ऋणु गतौ ' । तनादिः । तत्र दृष्टान्तः । ^६गोभिरिव । यथा गोपालो गोभिः ^७व्रजं गोष्ठं
गच्छति तद्वत्त्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्तं ^८जरितुः स्तोतुर्मम ^९कामं धनादिविषयम् ^{१०}आ
^{११}पूण आपूरय । तथा ^{१२}मनः मदीयं मानसं धनादिप्रदानेनापूरय ॥

विश्वानि विश्वमनसो धिया नो वृत्रहन्तम । उग्रं प्रणेतुरधि पू वसो गहि ॥७॥

विश्वानि । विश्वमनसः । धिया । नः । वृत्रहन्ऽतम् ।

उग्रं । प्रणेतुरिति प्रऽनेतः । अधि । सु । वसो इति । गहि ॥ ७ ॥

हे ^१वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रासुरस्योपद्रवाणां वा हन्तः । ' नाद्रस्य ' इति तमपो नुडा-
गमः । कीदृशः । ^२उग्र उद्गूर्णबल ^३प्रणेतः स्तोतृणां प्रकर्षेण धनादेर्नेतः । ' नामन्त्रिते ' इत्युग्रेत्यस्य
अविद्यमानवद्रावप्रतिषेधः । तथाविध ^४वसो वृत्राणां वासयितरिन्द्र ^५नः । पूजायां बहुवचनम् ।
^६विश्वमनसः एतच्चाज्ञो मम ^७विश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा ^८धिया मनसा ^९सु सुषु
^{१०}अधि ^{११}गहि अधिगच्छ । स्तुत्यतया यष्ट्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्यर्थः । गमेलोटि छान्दसः
षापो लुक् । हेर्किद्वद्वावाद् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यनुनासिकलोपः ॥

वयं ते अस्य वृत्रहन्विद्याम शूर नव्यसः । वसोः स्पाहस्य पुरुहूत राघसः ॥८॥

वयम् । ते । अस्य । वृत्रऽहन् । विद्याम् । शूर । नव्यसः ।

वसोः । स्पाहस्य । पुरुहूत । राघसः ॥ ८ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ^२शूर बलवान् ^३पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराह्वातव्येन्द्र^३ ^४नव्यसः नवीयसः ।
^५इषसुन ईकारलोपश्छान्दसः । नवतरं ^६स्पाहस्य स्पृहणीयं ^७राघसः । ' राघ साध संसिद्धौ ' । शर्मादेः
संसाधकं ^८ते त्वदीयम् ^९अस्य ^{१०}वसोः । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति वसोः संप्रदानसंज्ञा ।
^{११}' यतुर्वयं बहुलं छन्दसि ' इति वसोः षष्ठी । त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं ^{१२}वयं ^{१३}विद्याम लभेमहि ।
^{१४}' विद् लभे ' । आदादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

इन्द्र यथा हस्ति तेऽपरीतं नृतो श्वः । अमृक्ता रातिः पुरुहूत दाशुषे ॥ ९ ॥

१. व-सव्यं वामं; ऋ-१-२-३-सव्यतमं; त-४-न-अ-सव्यतमं; भ-१-सव्यमिमं; भ-३-सव्यमिदं ।

२. ग-भ-१-गच्छति । ३. घ-राहुतैः; ङ-राह्वातरिद्र । ४. य-त-अ-तव ।

इन्द्रं । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽज्ञम् । नृतो इति । शर्वः ।

अमृता । रातिः । पुरुऽद्वुत् । दाशुये ॥ ९ ॥

हे नृतो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः । इन्द्रं ते स्वदीयं । शर्वः बलं यथा अपरीतम् । अस्ति शत्रुभिरपरिगतमग्न्यासं भवति । हि प्रसिद्धौ । तथा हे पुरुद्वुत् पुरुभिर्बहुभिराद्वुतेन्द्रं दाशुये हविर्दत्तवते यजमानाय । रातिः धनादिदानम् । अमृता शत्रुभिरर्हिसितं भवति । त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृषस्व महामह महे नृतम् राधसे । दृढहृश्चिदृह्य मधवन्मधत्तये ॥ १० ॥

आ । वृषस्व । महाऽमह । महे । नृतम् । राधसे ।

दृढहः । चित् । दृह्य । मधऽवन् । मधत्तये ॥ १० ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय नृतम् नेतृत्वेनेन्द्रं महे महते । राधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् । आ वृषस्व स्वोदरमासिञ्च । सोमं पिबेत्यर्थः । हे मधवन् धनवन्निन्द्रं सोमपानेन मत्तः सन् । दृढहश्चित् इदानीं परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि मधत्तये मघानां धनानां लाभाय । दृह्य जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

नू अन्यत्रा चिदद्विबुस्त्वन्नो जग्मुराशंसः । मधवञ्छुग्धि तव तन्न ऊतिभिः ॥ ११ ॥

नू । अन्यत्र । चित् । अद्विऽवः । त्वत् । नः । जग्मुः । आऽशंसः ।

मधऽवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

हे अद्विबः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेत्यपरिज्ञाय नः अस्मदीयानि । आशंसः आशंसानि अभिलाषाः । त्वत् त्वत्तः । अन्यत्र देवादौ । नू । चित् पुरा । जग्मुः अगच्छन् । तत्र फलं नालभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे मधवन् धनवन्निन्द्र तव त्वदीयं तत् शत्रुपुरविदारणलब्धं धनम् । ऊतिभिः स्वद्रक्षणैः नः अस्मभ्यं । शग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नह्य अङ्ग नृतो त्वदन्यं विन्दामि राधसे । राये बुभ्नाय शर्वसे च गिर्वणः ॥ १२ ॥

नहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि । राधसे ।

राये । बुभ्नाय । शर्वसे । च । गिर्वणः ॥ १२ ॥

हे नृतो नर्तयितः । गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वर्तनीय संभजनीयेन्द्रं । राधसे बलसंसाधकाया-
ज्ञाय । राये धनाय । बुभ्नाय द्योतमानाय यज्ञसे । शर्वसे वर्धकाय बलाय । च । त्वत् त्वत्तः । अन्यं । नहि । विन्दामि न लभे । अङ्ग प्रसिद्धौ ॥

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिबति सोम्यं मधु । प्र राधसा चोदयाते महित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिञ्चत । पिबति । सोम्यम् । मधु ।

प्र । राधसा । चोदयाते । महिऽत्वना ॥ १३ ॥

हे ऋग्विजः ^१इन्दुं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम् ^२आ ^३सिञ्जत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत ।
अभिपुण्यतेत्यर्थः । ततः ^४सोम्यं सोममयं ^५मधु मदकरं सोमरसं ^६पिबति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः
^७महित्वना स्वमहत्वेनैव ^८राघसा अग्नेन सह घनादिकं स्तोतृभ्यः ^९अ ^{१०}चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति ।
यद्वा । यजमानो महित्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राघसा अग्नेन सह
स्तोतृन् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोतृन् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पृञ्चन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्व्यस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पृञ्चन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्व्यस्य ॥ १४ ॥

^१हरीणां हरितवर्णानामश्वानां ^२पतिं पालयितारं ^३दक्षं वर्षकं स्वबलं ^४पृञ्चन्तम् । ‘पृची
संपर्कः’ । मरुसु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं त्वाम्
^५उपो अब्रवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । ^६अश्व्यस्य । व्यश्वो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते ।
तस्य पुत्रस्य ^७स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनी ^८त्वद्विषयां स्तुतिं ^९नूनं संप्रति ^{१०}श्रुधि शृणु ॥

नह्यः पुरा च न जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अज्ञः । पुरा । च । न । जज्ञे । वीरतरः । त्वत् ।

नकीः । राया । न । एवथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ^१त्वत् त्वत्तः ^२पुरा पूर्वं ^३वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् ^४नहि ^५जज्ञे जातः ^६खलु ।
^७अज्ञः प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किंच त्वत्तोऽपि ^८राया घनेन समर्थः ^९नकीः न
कश्चिदस्ति । तथा ^{१०}एवथा ^{११}शत्रुपुराणि संप्रप्तं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः ^{१२}न जातः । यद्वा । एवथा ।
अव रक्षणदिषु । अकारस्वैकारभ्रान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोतृणां चावनेन
त्वत्तोऽधिको नास्ति । किंच ^{१३}भन्दना । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः ^{१४}न जातः ।
घनवान् रक्षकः स्तुत्यञ्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ १७ ॥

‘एदु मध्वः’ इति तृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘एदु
मध्वो मदिन्तरमेतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वयो अन्वसः । एवा हि वीरः स्तवते सुदवृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वयो इति । अन्वसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सुदावृधः ॥ १६ ॥

हे ^१अध्वयो अध्वरस्य नेतृर्ऋग्विक् ^२मध्वः मदकरस्य ^३अन्वसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य ^४मदि-
न्तरम् अर्चयं माद्विपुतमं सोमरसमेव ^५आ ^६सिञ्च इन्द्रार्थमभिपुणु । ^७इदु इत्यवधारणे । ^८वीरः
समर्थः ^९सुदावृधः सर्वदा हविर्मिवर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्षकोऽयम् ^{१०}एव इन्द्रः ^{११}स्तवते
^{१२}हि स्तोत्रप्रसादादिभिः स्तुयते खलु । स्तुतावेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्माद सिञ्जेति समन्वयः ॥

१. घ-भ-२-‘मिद्रार्थे’ । २. म-संबन्धिनी हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. झ-त-१-४-य-
एव यथा; य-२-एव तथा ।

इन्द्रं स्थात॒हरीणां॑ न॒र्किं॒ष्टे पु॒र्व्यस्तु॑तिम् । उ॒दानं॑श्च शर्व॒मा न म॒न्दना॑ ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नर्किः । ते । पुर्व्यस्तुतिम् ।

उत् । आनंश्च । शर्वसा । न । मन्दना ॥ १७ ॥

हे १हरीणां १स्थातः अश्वानामघिष्ठातः १इन्द्र १ते त्वदीयां १पुर्व्यस्तुतिं पुर्वैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानीं तनैः क्रियमाणासपि स्तुतिं १नर्किः न कश्चित् १शर्वसा बलेन १उदानंश्च व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ' । लिटि 'अभोतेश्च' इति लुट् । छान्दसो सुम् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच १मन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं १न कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो बान्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो॒ वाजा॑नां॒ पति॑म॒हूम॑हि श्रव॒स्यवः॑ । अप्रा॒युभि॑र्य॒ज्ञेभि॑र्वावृ॒धेन्य॑म् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।

अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । ववृधेन्यम् ॥ १८ ॥

१अप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः । अथवा । अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्रारम्भे नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः १यज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा १वावृधेन्यं वर्धनीयं १वाजानाम् अश्वानां १पतिं स्वामिनं १वः यष्टृयष्टव्यसंबन्धेन युष्मदीयं १तं तादृशमिन्द्रं १श्रवस्यवः वयमश्वकामाः सन्तः १अहूमहि आह्वयामः । ह्यतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—
'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो॒ न्विन्द्रं॑ स्तवाम॒ सखा॑यः स्तोम्यं॒ नरम् । कृ॒ष्टीर्यो॑ विश्वा॒ अभ्य॑स्त्येक॒ इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।

कृष्टीः । यः । विश्वाः । अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे १सखायः समानख्याना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः १नु क्षिप्रम् १एतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । १स्तोम्यं स्तोमाहं १नरं सर्वस्य नेतारं तम् १इन्द्रं १स्तवाम स्तोत्रं करवाम । १यः इन्द्रः १एक इह एकोऽसहाय' एव सन् १विश्वाः सर्वाः १कृष्टीः शत्रुसेनाः १अभ्यस्ति अभिभवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगो॑रुधाय॒ ग॒विषे॑ द्यु॒क्षाय॑ दस्म्यं॒ वचः॑ । घृ॒तात्स्वा॑दीयो॒ मधु॑नश्च वोचत ॥ २० ॥

अगोऽरुधाय । गोऽर्षे । द्युक्षाय । दस्म्यम् । वचः ।

घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः १अगोरुधाय । गाः स्तुती रूपद्वीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाशयत्वाद्दोषे शृणोतीत्यर्थः । तादृशाश्च अत एव १गविषे स्तोत्राणीच्छते १द्युक्षाय दीप्यमानावेन्द्राश्च १दस्म्यं दर्शनीयं १घृतात् स्वादुतरादाज्यात् १मधुनश्च १स्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतः १वचः स्तोत्ररूपं वाक्यं १वोचत ब्रूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

वृत्तान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्वित्याशास्ते । तदाह^१ भगवानाश्वलायनः—‘वच एव म इदं वृत्ताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह’ (आश्व. गु. १. १. ५) इति ॥ १८ ॥

यस्यार्मितानि वीर्या^३ न राघः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य^१ । अर्मितानि । वीर्या^३ । न । राघः । परिऽएतवे ।

ज्योतिः । न । विश्वम् । अभि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य इन्द्रस्य^१ वीर्या^३ वीर्याणि वृत्रहनादिलक्षणानि^३ सामर्थ्यानि^३ अर्मितानि अस्य इयन्ति सामर्थ्यानि^३ नान्यानीति परिमितानि न भवन्ति । यद्वा । ‘मीङ् हिंसायाम्’ । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य^१ राघः धनं^३ पर्येतवे^३ शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्तुं शक्यं^३ न भवति । अत एव यस्य^१ दक्षिणा धनदानं^३ विश्वमभ्यस्ति सर्वं^३ स्तोतृजनमभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । ‘ज्योतिर्न’ । ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोकं पित्राय तिष्ठति तद्वत् स्तोतृजनं धनदानेन पिघत्त इत्यर्थः^६ ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्वदन्मिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥ २२ ॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्च^३ इवत् । अर्नमिम् । वाजिनम् । यमम् ।

अर्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः^३ ‘अर्नमिम् । ऊर्मिर्हिंसाकर्मां । कैश्चिदप्याहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्^३ । अत एव^३ वाजिनं बलवन्तं^३ यमं स्तोतृभिः^३ सुनियतमेतादृशम्^३ इन्द्रं^३ स्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । ‘व्यश्वदत्’ । यथा व्यश्वो^३ विश्वमनसः^३ पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत्^३ अर्यः स्वामी इन्द्रः^३ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय^३ मंहमानं पूज्यमानं^३ गयं धनम् । यद्वा । देवानां पूजयै गयं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविर्भिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् त्वं धनगृहलामाव स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैर्यश्च दशमं नवम् । सुर्विद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥ २३ ॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नवम् ।

सुर्विद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैर्यश्च व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः^३ ‘चरणीनां’^३ मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां^३ दशमं दशसंख्यापूरकम् । तत्र मन्त्रः—‘नव वै पुरुषे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्वाभावं दशधा चरन्तम्’ इति । एतादृशमन्त्र एव^३ नवं स्तुत्यं^३ ‘सुर्विद्वांसम्’^३ अन्तर्यामित्वात्

१. ग-भ-तथाह । २. घ-रूपाणि । ३. न-भ-बलानि । ४. त१-२-य-न पर्येतवे; म२-न पद्येतवे । ५. झ-त१-२-अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श-इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभिभवति तेन (एत-भ) दत्तं (‘दत्तं’ नास्ति-ग-न-भ) धनमादाय असतः (मस्तः-ग-भ; सतः-त३; सर्वतः-भ३) शत्रुनभिभवतीत्यर्थः (‘भवतीत्यर्थः-ख-त-भ३-श) । ७. ग-‘रुमिगन्तव्यं । ८. ख-स्तुतिभिः सुनियंतव्यं; घ-न-ख-अर्थभिः स्तोतृभिश्च नियंतव्यं; घ-त१-२-स्तुतिभिः स्तोतृभिः सुनियंतव्यं; घ-अर्थभिः स्तोतृभिः सुनियंतव्यं । ९. ग-व्यश्वर्षिस्तव; घ-व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२-व्यश्वो वामिति व; म३-व्यश्वो वाम्नी तव । १०. त-न-भ-चर्षणीनां । ११. ख-शुचिर्द्रवसं; त-न-शुचिर्द्रवसं; म-शुचिप्रवर्त्तनं; घ-सुविद्वांसं प्रवर्त्तत ।

सुषु सर्वं जानन्तं चकृत्यं भूयो भूयः कार्येषु सर्वेनमस्कृत्यमेवंविधमिन्द्रम् । एव नूनम् इदानीम् ।
उप स्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥२४॥

वेत्यं । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽवृजम् ।

अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह । हे वज्रहस्त वज्रयुक्कहस्तेन्द्र निर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां
परिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । त्वमेव वेत्थ जानीषे । तत्र दृष्टान्तः । अहरहः शुन्ध्युः ।
अस्मिन्निदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः ।
परिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां
वर्जनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो
गच्छन्ति खलु । एवं त्वयिन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्रयो नि चोदय ॥२५॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ठ । कृत्वने ।

द्विता । कुत्साय । शिश्रयः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे इन्द्र तत् अवः तद्रक्षणमस्मभ्यम् आ भर । हे दंसिष्ठ अत्यन्तं दर्शनीयं यद्वा शत्रू-
णामुपक्षयितरिन्द्र कृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं येन पालनमकृयाः तद्रक्षणम् आभरेति
समन्वयः । किंच कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये द्विता द्विधा द्विप्रकारेण शिश्रयः त्वं शत्रूनववीः ।
तस्मै द्वैधं पालनमकार्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं नि चोदय नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वने
इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ १९ ॥

तमु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ठ सन्यसे ।

स त्वं नो विश्वा अभिमातीः सक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ठ । सन्यसे ।

सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिमातीः । सक्षणिः ॥ २६ ॥

हे दंसिष्ठ अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र नव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं तमु तादृशमेव एवा त्वां
नूनम् इदानीम् ईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । सन्यसे । 'अमु क्षेपणे' । भावे क्षिपु ।
संन्यासार्थं याचामह इति शेषः । सः तादृशः एत्वं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः अभिमातीः
शत्रुसेनाः सक्षणिः । सहेः सनिप्रत्ययः । सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवसि ॥

य ऋक्षादंहसो मुचद्यो वार्यात्सप्त सिन्धुषु । वर्धदासस्य तुविनृम्ण नीनमः ॥२७॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । आर्यात् । सप्त । सिन्धुषु ।

वर्धः । दासस्य । तुविऽनृम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

१. ऋ-म-राक्षसादीनां । २. ग-न-स-द्विविधं । ३. म-त-व-मप्यस्मभ्यं ।

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वयः इन्द्रः वक्रक्षात् । ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको
दप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् ^१अंहसः पापरूपादुपद्रवात् ^२मुचत् मुञ्चति । राक्षस एनं न बाधते
किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि^३ च^४ वयः इन्द्रः ^५सप्त ^६सिन्धुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सप्त सर्प-
शीलासु सिन्धुषु । तत्कूलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां घोष इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतृणाम् ^७आर्यात्
धनादिकं प्रेरयेत् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । आशीर्लिङि ' गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ' (पा. सू. ७. ४. २९)
इति गुणः । ' बहुलं छन्दसि ' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे ^८तुविनुम्ण बहुधनेन्द्र
^९दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य ^{१०}वधः हननसाधनमायुधं ^{११}नीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य आवहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥ २८ ॥

यथा । वरो इति । सुसाम्ने । सनिभ्यः । आ । आवहः । रयिम् ।

विऽअश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेन तृत्वेन वरोर्दानं स्तूयते । हे ^१वरो वरुनामक राजन् ^२सुषाम्णे सुसाम्ने सुषामाख्यं राज्ञं
स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं ^३सनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः ^४आ कोशादाहृत्य ^५रयिं धनं ^६यथा
पुरा ^७अवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानीं ^८व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः^९ अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनी-
वतीति पदलिङ्गादियमुपस्था । अयं तृचोऽप्युषस्य इति शौनकेनोक्तं—' यथा वरो सुषाम्ण इत्युत्तम-
स्वौषसस्तृचः ' इति । हे ^{१०}सुभगे शोभनधनयुक्ते ^{११}वाजिनीवति अन्नवति । मतुबनुवादार्थः । यद्वा ।
वाजो वाजिनं गमनमस्यास्तीति वाजिन्यन्नम् । तद्वृत्तिर्हे उषः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोर्बहु-
धनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वहं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति
अन्नवति हे उषः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने मम पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमा-
नेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्स्य तेन यथा दानमकारयः एवं ममपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहु-
वचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उषसमेवं वदेत्युपराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वा एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥ २९ ॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।

स्थूरम् । च । राधः । शतऽवत् । सहस्रऽवत् ॥ २९ ॥

अनया धनसृषिरादत्तवानित्याह । ^१नार्यस्य । नरहितो नर्यः । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात्
संबन्धमात्रे ' तस्येदम् ' इत्यण् । तस्य ^२सोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् ।
तारुणास्य वरोः ^३दक्षिणा दानं सोमवतः ^४व्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् ^५आ एतु आगच्छतु^६ । किंच
^७स्थूरं स्थूलं ^८शतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं ^९राधः अश्वं ^{१०}च अस्मानागच्छतु ॥

यत्त्वा पुच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते । एषो अपश्रितो वृलो गोमृतीमव तिष्ठति ॥ ३० ॥

यत् । त्वा । पुच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते ।

एषः । अपऽश्रितः । वृळः । गोऽमृतीम् । अव । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुपसं संबोध्यभिधीयते । हे ^१कुहयाकृते स वरुः कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतदिच्छया^२
अभिलक्षणाप्रवृत्तिर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उषः ^३त्वा त्वां ^४यत् यदा

१. ग-योषि वा; घ-ना अपि च; न-म१-३-व्येपि च; म३-योषि च । २. ग-म३-व्यश्वस्य; त-न-
म१-स्वश्वस्य; न-सुश्वस्य । ३. ख-व-त-न-म२-न-श-आगच्छति; म१-अगच्छती । ४. म-व्येतयेच्छया ।

कश्चित् पृच्छात् पृच्छति ईजानः इष्टवान् वरः कुहया क तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् अप-
श्रितः सर्वैराश्रितः । यद्वा । विवृतद्वारः । यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबध्नन्ती-
त्यर्थः । तादृशः वलः वरः स्वबलेनावारकः शत्रूणाम् । यद्वा । भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता ।
पृषो एष वरः गोमतीम् एतन्नामिकां नदीम् । 'कालाध्वनोः' इति द्विर्नाया । तस्यास्नरे
अव तिष्ठति इति तदानीं त्वं कथयसि ॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्युच्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'ता वां चतुर्विंशतिर्मेत्रा-
वरुणं दशम्याद्यास्तिस्रो वैश्वदेव्य उपान्त्योष्णिग्गर्भा' इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक्
छन्दः । उपान्त्या^१ उष्णिग्गर्भा 'षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् ।
दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया । ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया । ऋतावाना । यजसे । पूतदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपाधितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ देवेषु
मध्ये यज्ञिया यज्ञहौ ता तौ तादृशौ वां युवां हविष्यदानार्थं यजमानं भजयः । अत एव हे
विश्वमनः ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ता-
विति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ । मित्रावरुणौ यजसे
हविर्भिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या वरुणो यश्च सुक्रतुः । सनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुक्रतुः ।

सनात् । सुजाता । तनया । धृतव्रता ॥ २ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा यः वरुणः सुकर्मा मित्रा च मित्रावरुणौ । कीदृशौ । तना । तन्वन्ति
मुकुटकटकादिनेति तनानि धनानि । नश्वार्थे । धनानि च रथ्या रथ्यौ नेतारौ । यद्वा । धनानि
कर्मणः कर्त्रेपेक्षत्वात् प्रयच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनात् चिरादेव सुजाता
सुजातां शोभनजन्मानौ । तदेवाह । तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ
ता यजसे इति पूर्वेण समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसामुर्याय प्रमहसा । मही जजानादितिऋतावरी ॥ ३ ॥

ता । माता । विश्ववेदसा । असुर्याय । प्रमहसा । मही । जजान । अदितिः । ऋतावरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति । विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ । यद्वा । विश्वानि स्थावर-
जङ्गमात्मकानि सर्वाणि विदुर्जानीत इति विश्ववेदसौ । प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृतेजस्कौ ता तौ
तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः जजान जनया-
मास । किमर्थम् । असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय । असुरान् हन्तुमुत्पादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सम्राजा देवावसुरा । ऋतावानावृतमा धौपतो बृहत् ॥ ४ ॥

१. ख-त१-२-म-पूर्ववदुष्णिक् । २. त१-२-म-त्रयोविंशौ । ३. त-न-म-द्योतमानशीलौ ।

४. वां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा
पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवां बलवन्तौ इति वचनमात्रेण ।

महान्ता । मित्रावरुणा । समऽराजा । देवौ । असुरा ।

ऋतऽवानौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

१महान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ १सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ १असुरा असुरौ बल-
वन्तौ । यद्वा । सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ १देवौ १बृहत् स्तोत्र-
भक्तादिना महान्तम् १ऋतं यज्ञम् १आ १घोषतः स्वदीप्त्या प्रकाशयतः । घुषेर्लटि रूपम् ॥

नपाता शर्वसो महः सुनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदानू इषो वास्त्वार्धि क्षितः ॥ ५ ॥

नपाता । शर्वसः । महः । सुनू इति । दक्षस्य । सुक्रतु इति सुऽक्रतू ।

सुप्रदानू इति सुप्रऽदानू । इषः । वास्तु । अर्धि । क्षितः ॥ ५ ॥

१महः महतः १शर्वसः बलस्य १नपाता नपातौ पौत्रौ । बलत १उत्पादिताविति १बलस्य पौत्रौ ।
तादृशौ १दक्षस्य । ‘दक्ष बृहदौ शीघ्रायै च’ इति दक्षो वेगः । तस्य १सूनू पुत्रौ । बलाद्रेग इति
तयोः पुत्रत्वम् । तौ १सुक्रतू शोभनकर्माणौ १सुप्रदानू प्रसृतधनादिदानौ मित्रावरुणौ १इषः अन्नस्य
१वास्तु १निवासस्थाने १अधि १क्षितः अधिवसतः । ‘अधिशीङ्’ इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः
लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नमस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥ ६ ॥

सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।

नमस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे १मित्रावरुणौ यौ युवां १दानूनि देवानि धनानि १सं १येमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा
१दिव्याः दिव्यानि दिवि भवानि १पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि १इषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्टय-
भावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । १नमस्वतीः उदकवत्यः १वृष्टयः तादृशौ १वां युवाम्
१आ १चरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्टयवेला तदा वर्षतमित्यर्थः ६ ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि युथेव पश्यतः । ऋतावाना सम्राजा नमसे हिता ॥ ७ ॥

अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । युथाऽईव । पश्यतः ।

ऋतऽवाना । समऽराजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

१आ यौ मित्रावरुणौ १बृहतो १दिवः द्योतमानान् देवान् १अधि १पश्यतः । तत्र दृष्टान्तः ।
१युथेव । यथा वृषभो गोयूयानि रन्तुम् १अभि अभिमुखं पश्यति तद्देवतौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा
देवान् मोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । १ऋतावाना सत्यवन्तौ १सम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्य-
मानौ १नमसे हविषे १हिता हितौ प्रियौ पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमाशतुः ॥ ८ ॥

१. ग-सम्यग्प्राजमानौ । २. घ-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग-बलेनोत्पा; त२-बलतोत्पा; म-श-बलवतोत्पा । ४. म२-३-वास्तु वास्तुनि । ५. म-स्त्री(?) क्षि)यतेः । ६. ग-यौ युवां दानूनि देवानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथाः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चान्नानि तव युवां नमस्वतीरुदकवत्यः वृष्टयः आचरन्तुपतिष्ठन्तु ।

कृतऽवना । नि । सेदतुः । साम्ऽराज्याय । सुकृतु इति सुऽकृतु ।

धृतऽवता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आशतुः ॥ ८ ॥

वक्रतावाना कृतावानौ सत्यवन्तौ वसुकृत् क्षोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ वसाम्राज्याय साम्राज्यार्थं नि पृथेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः — 'नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पस्यास्वा साम्राज्याय सुकृतुः' (क्र. सं. १. २५. १०) इति । धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ क्षत्रिया क्षत्रियौ बलवन्तौ वक्षत्रं बलम् आशतुः आनशाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्रातुवित्तरानुल्वणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्वतुः ॥ ९ ॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्तरा । अनुल्वणेन । चक्षसा ।

नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्वतुः ॥ ९ ॥

वक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं गातुवित्तरा गातुवित्तरावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातु-
वित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । नि मिषन्ता
निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि निचिरा नितरां चिरंतनौ तौ अनुल्वणेन । उल्वणमिति
दुःसहमग्नेस्तेजः । तद्वददुःसहेन चक्षसा अहोरात्रयोर्व्याप्तेन तेजसैव नि चिक्वतुः पूजितौ
बभूवतुः । चित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यदितिरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धश्रवसः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धश्रवसः ॥ १० ॥

उत अपि च देवी द्योतनशीला अदितिः मित्रावरुणयोर्माता नः अस्मान् रक्षतु ।
नासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च उरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः
कृष्णादिः । वृद्धश्रवसः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वधनशीलहविलक्षणाद्योपेताः ।
मरुतः उरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥ २२ ॥

ते नो नावमुरुष्यत दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥ ११ ॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यत । दिवा । नक्तम् । सुऽदानवः ।

अरिष्यन्तः । नि । पायुऽभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे सुदानवः क्षोभनदाना मरुतः अरिष्यन्तः केनाप्यहिंसिताः ते तादृशा यूयं नवः
अस्मदीयां नावं यज्ञिषां नावं दिवा नक्तं च उरुष्यत पालयत । ततो यूयं पायुभिः युष्म-
दीयैः पालयैः नि सचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अग्रेते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्तिसन्धो पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुऽदानवे ।

श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वचित्तये ॥ १२ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ^१ अरिष्यन्तः पालनवत्त्वात् केनाप्यबाधिताः ^२ वयम् अग्नते स्तोतृणां यष्टृणां चाहिसकाय ^३ सुदानवे शोभनदानाय ^४ विष्णवे स्वमहत्त्वेन सर्वव्यापकायैतन्नामकाय देवाय स्तुतिं कुर्मः । अथ प्रत्यक्षः । हे ^५ स्वयावान् । स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामे वा यातीति स्वयावान् । ^६ सिन्धो स्तोतृन् प्रति धनानां स्यन्दनशील विष्णो ^७ पूर्वचित्तये । चित्तिः कर्म । मन्त्रान्तरेऽपि तथा श्रवणात्—‘ सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यम् ’ (ऋ. सं. १. १६४. २९) इति । पूर्व प्रारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं ^८ श्रुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु ॥

तद्वायं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत्पान्ति वरुणो यदर्यमा ॥ १३ ॥

तत् । वायम् । वृणीमहे । वरिष्ठम् । गोपयत्यम् ।

मित्रः । यत् । पान्ति । वरुणः । यत् । अर्यमा ॥ १३ ॥

^१ वरिष्ठम् उरुतरं ^२ गोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं यतैः ^३ पालनीयं वा ^४ वायं सर्वैर्वननीयं ^५ तत् धनं ^६ वृणीमहे वयं संभजामहे । ^७ यत् धनं ^८ मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ^९ वरुणः शत्रूणां वारयिता ^{१०} अर्यमा सर्वदा गच्छन् एतन्नामकाग्रयो देवाः ^{११} पान्ति पालयन्ति । तद्धनं वृणीमहे । अस्मदीयस्य धनस्य रक्षका भवन्तीत्यर्थः ॥

उत नः सिन्धुरपां तन्मरुतस्तदश्विना । इन्द्रो विष्णुर्मीढ्वांसः सजोषसः ॥ १४ ॥

उत । नः । सिन्धुः । अपाम् । तत् । मरुतः । तत् । अश्विना ।

इन्द्रः । विष्णुः । मीढ्वांसः । सजोषसः ॥ १४ ॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाशास्ते । ^१ उत अपि च ^२ अपाम् उदकानां ^३ सिन्धुः स्यन्दनशीलः पज्जन्यः ^४ नः अस्मदीयं ^५ तत् धनं रक्षतु । ^६ तत् एव ^७ मरुतः च पालयन्तु । ^८ अश्विना अश्विनौ देवौ तद्धनं पालयताम् । तथा ^९ इन्द्रः ^{१०} विष्णुः च ^{११} मीढ्वांसः कामानां सेक्ता एते सर्वे देवाः ^{१२} सजोषसः संगताः सन्तोऽस्मदीयं धनं रक्षन्तु । एते देवा अस्मभ्यं धनं दत्त्वा पालयन्तिवत्यर्थः ॥

ते हि ष्मा वनुषो नरोऽभिमातिं कयस्य चित् । तिग्मं न क्षोदः प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः ॥ १५ ॥

ते । हि । स्म । वनुषः । नरः । अभिमातिम् । कयस्य । चित् ।

तिग्मम् । न । क्षोदः । प्रतिघ्नन्ति । भूर्णयः ॥ १५ ॥

^१ वनुषः वननीयाः संभजनीयाः ^२ नरः नेतारः ^३ ते ^४ हि ^५ ष्मा ते खलु देवाः ^६ भूर्णयः क्षिप्रगमनाः सन्तः ^७ कयस्य ^८ चित् कस्यचिच्छत्रोः ^९ अभिमातिम् अभिमानं ^{१०} प्रतिघ्नन्ति प्रतिकूलं यथा भवति तथा हिंसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{११} तिग्मं ^{१२} न यथा तिग्मं तीक्ष्णं जवेन गच्छत् ^{१३} क्षोदः उदकमग्रतः स्थितं वृक्षमुन्मूलयति तद्वत्तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अयमेक इत्या पुरुष चष्टे वि विश्पतिः । तस्य व्रतान्यनु वश्रामसि ॥ १६ ॥

अयम् । एकः । इत्या । पुरु । उरु । चष्टे । वि । विश्पतिः ।

तस्य । व्रतानि । अनु । वः । चरामसि ॥ १६ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह । वृश्पतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोः वृष्कः वृष्यं मित्रः
 वृषु वृषुणि बहूनि च वृउरु उरुणि च द्रव्याणि वृहथा हृथं वृवि वृचटे स्वतेजसा पश्यति ।
 वृत्स्य मित्रस्य वृनानि कर्माणि^१ वृवः युष्मदर्थम् वृअनु वृचरामसि अनुचरामः । कुर्म इत्यर्थः ॥

अनु पूर्वाण्योक्त्या साम्राज्यस्य सश्रिम । मित्रस्य वृता वरुणस्य दीर्घश्रुत् ॥१७॥

अनु । पूर्वाणि । ओक्त्या । साम्राज्यस्य । सश्रिम ।

मित्रस्य । वृता । वरुणस्य । दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

वसाम्राज्यस्य । साम्राजो भावः साम्राज्यम् । साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः । 'अर्श-
 आदिभ्यः' इत्यच्प्रत्ययः । साम्राज्यवतो वरुणस्य पूर्वाणि^२ पुरातनानि ओक्त्या । ओक्तो गृहम् ।
 तस्मै हितानि कर्माणि वयं सश्रिम । सश्रतिर्गतिकर्मा । लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पि-
 तत्वाद्वा द्विवचनाभावः । तदेवाह । मित्रस्य वृता वृतानि कर्माणि च दीर्घश्रुत् । 'सुपां सुलुक्'
 इति षष्ठ्या लुक् । दीर्घश्रुतोऽतिशयेन प्रसिद्धस्य वरुणस्य वृतानि च सश्रमेति ॥

परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः । उमे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ॥१८॥

परि । यः । रश्मिना । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।

उमे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ॥ १८ ॥

यः मित्रः पृथिव्याः पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः वृअन्तान्^३ रश्मिना स्वतेजसा परि ममे
 परिमिनोति । तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । स एव उमे पप्रौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ
 महित्वा स्वमहिम्ना आ पप्रौ आ समन्तात् पूरयति ॥

उदु प्य शरणे दिवो ज्योतिरयस्त सूर्यः । अग्निर्न शुक्रः समिधान आहुतः ॥१९॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयस्त । सूर्यः ।

अग्निः । न । शुक्रः । समिधानः । आहुतः ॥ १९ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः स्यः स मित्रो वरुणश्च दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य शरणे
 स्थाने नभसि ज्योतिः आत्मीयं तेजः उत् अयस्त उद्यच्छति । ऊर्ध्वं गमयति । सर्वत्र विस्तार-
 यतीत्यर्थः । यमेर्लुङि रूपम् । ततः सः अग्निर्न शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः समिधानः हविर्भिः
 समिध्यमानः आहुतः सर्वैराहुतस्तिष्ठति ॥

वचो दीर्घप्रसन्नानीशे वाजस्य गोमतः । ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने ॥ २० ॥

वचः । दीर्घप्रसन्नानि । ईशे । वाजस्य । गोमतः । ईशे । हि । पित्वः । अविषस्य । दावने ॥ २० ॥

हे स्तोतः दीर्घप्रसन्नानि दीर्घं प्रततं विस्तृतं सद्यः सदनं यस्मिन् यज्ञे वचः मित्रं वरुणं च
 स्तुहि । वकेर्लेट्यङागमः । स वरुणः गोमतः पशुमतः वाजस्य अन्नस्य ईशे ईष्टे स्वामी भवति ।
 केवलं स्वामी न भवति किंतु अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः पित्वः अन्नस्य दावने दानाय च
 ईशे समर्थो भवति । ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्सूर्यं रोदसी उभे दोषा वस्तोरुपं ब्रुवे । भोजेष्वस्माँ अभ्युच्चरा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उभे इति । दोषा । वस्तोः । उप । ब्रुवे ।

भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

‘सूर्यं सुवीर्यं’ तत् वारुणं मैत्रं च तेजः । उभे । रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ च । ‘दोषा’ । ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया लुक् । ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया । राज्ञौ । वस्तोः^१ अहनि चाहम् । उप । ब्रुवे उपस्तौमि । त्वं स्तूयमानो वरुणः । भोजेषु दातृषु । अस्मान् । सदा । अभ्युच्चर सर्वदामिसुखं प्रेरय । दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋजमुक्षप्यायने रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥ २२ ॥

ऋजम् । उक्षप्यायने । रजतम् । हरयाणे । रथम् । युक्तम् । असनाम् । सुसामनि ॥ २२ ॥

सुषाम्नाः पुत्रो वरुणं राजा । स यद्दानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना ऋषिरनया भाषष्टे । उक्षप्यायने । उक्षनामा कश्चिद्गुरोः पूर्वजः । तस्य गोत्रापत्य उक्षणशब्दाण्यः । तदन्तात् ऋक्प्रत्ययः । एतौ छान्दसौ । वृद्धिभावोऽपि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति न भवति । तस्य गोत्रापत्ये । हरयाणे शत्रुजीवितैश्चर्यादिहरणशीलयाणे एतादृशे । सुषामणि । बहुवत्पितृशब्देन पुत्रोऽभिधीयते । सुषाम्नाः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् । ऋजम् ऋजुगामिनं । रजतं रजतमयं रजतसदृशं वा । युक्तम् अश्वाम्यां युक्तं । रथम् । असनाम् । एतेषां मित्रादीनां^२ प्रसादात् वयं संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ॥

ता मे अख्यानां हरीणां नितोशना । उतो नु कृत्यानां नृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अख्यानाम् । हरीणाम् । नितोशना । उतो इति । नु । कृत्यानाम् । नृवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह^३ । हरीणां हरितवर्णानाम् । अख्यानाम् अश्वसंघानां मध्ये । नितोशना नितोशनौ । तोशति हिंसाकर्मा । शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ । उतो अपि च । कृत्यानां युद्धकर्मणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ । नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतृणां मनुष्याणां बोधारौ । ता तावश्वा । मे मह्यं । नु क्षिप्रं सौषाम्येन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्मदमीशू कशावन्ता विप्रा नर्विष्ठया मती । महो वाजिनावर्वन्ता सचासनम् ॥ २४ ॥

स्मदमीशु इति स्मत्स्ममीशू । कशाऽवन्ता । विप्रा । नर्विष्ठया ।

मती । महः । वाजिनौ । अर्वन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्वावग्रहीषमित्याह । स्मदमीशू । स्मत्सुमत् । उकारलोपश्छान्दसः । शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्तौ^४ । कशावन्ता कशावन्तौ कशायुक्तौ । विप्रा विप्रौ मेधाविनामुचितौ । मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् संतोषकौ । महः महतः सौषाम्यस्य वरोः संबन्धिनौ । वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ । अर्वन्ता अर्वन्तौ द्वावश्वा । सचा सह

१. ख-त-२-३-४-न-भ-१-२-दोषां; घ-श-दोषावस्तोः । २. ख-घ-त-न-भ-श-‘वस्तोः’ नास्ति । ३. न-भ-मित्रादीनां देवानां । ४. भ-१-प्रगृहीता । ५. ख-त-न-भ-शोभनस्वशरीरकान्ति; श-शोभनकान्ति ।

युगपदेव ^१नविष्टया नवतरया ^२मती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् ^३असनम् । विश्वमना अहं
समभजम् । प्रत्यग्रहीषमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘युवोरु षू’ इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमिका—‘युवोः पञ्चाधिका व्यश्वो
वाङ्मिरस आश्विनं विंश्याद्या वायव्यास्तत्पूर्वांश्चतस्रो गायत्र्योऽन्त्यैकविंश्यां च विंशत्यनुष्टुप्’ इति ।
आङ्मिरसो व्यश्वो वैश्वश्वो विश्वमना वा ऋषिः । षोडश्याद्याश्चतस्रो गायत्र्यो विंशत्यनुष्टुबेकविंशां
पञ्चविंशी च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुणिहः । अश्विनौ देवता । विंश्याद्याः पञ्चचो वायुदेवताकाः ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितः पञ्चदशर्चः । सूत्रितं च—‘युवोरु षू
रथं हुव इति पञ्चदशेत्यौष्णिहम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवोरु षू रथं हुवे सधस्तुत्याय सुरिषु । अर्तूतदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ऊँ इति । सु । रथम् । हुवे । सधस्तुत्याय । सुरिषु ।

अर्तूतदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ १ ॥

हे ^१अर्तूतदक्षा । ‘तू ध्रुवनतरणयोः’ इत्यस्य निष्ठायां ‘नसत्त’ इति सूत्रेण निपातितः^२ ।
परैरहिंसितबलौ ^३वृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव ^४वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ
^५युवोः युवयो रथं ^६सु ^७हुवे सुष्ठु स्तोत्रादिभिराह्वयामि । किमर्थम् । ^८सुरिषु प्राज्ञेषु स्तोत्रेषु मध्ये
^९सधस्तुत्याय । स्तौतेभावे क्यप् । सह भवन्तौ स्तोतुम् । तस्माद्युवयोः शीघ्रगत्यै युष्मद्भ्यमनसाधन-
रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या । अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुसाम्ने । महे । तने । नासत्या ।

अवोऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वरं राजानं संबोध्याह । हे ^१नासत्या नासत्यौ । न विद्यतेऽस्त्यमनयोरिति नासत्यौ ।
^२वृषणा कामानां वर्षितारौ ^३वृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावश्विनौ^४ युवं युवां ^५सुषाम्णे सुषामालम्ब-
राज्ञे मम पित्रेऽस्मै ^६महे महेते ^७तने । तनोतीति तनं धनम् । धनाय । ‘क्रियार्थोपपदस्व’ इति
चतुर्थी । तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मङ्गमपि धनं दातुम् ^८अवोभिः पालनैः सह ^९याथः^३
युषामायातमिति हे ^{१०}वरो वरुणामक राजन्नेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वामद्य हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू । पूर्वीरिष इष्यन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता । वाम् । अद्य । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

पूर्वीः । इषः । इष्यन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे ^१वाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ ^२पूर्वीः बहूनि ^३इषः अन्नानि ^४इष्यन्तौ । ‘इषु
इच्छामां’ । इच्छन्तौ ^५ता तौ प्रसिद्धौ ^६वां युवाम् ^७अद्य अस्मिन् यागादिने ^८अति ^९क्षपः क्षपाया
अतिक्रमे । उषःकाल इत्यर्थः । तस्मिद्युषःकाले ^{१०}हव्येभिः हविलक्ष्णैरश्वैः सह वयं ^{११}हवामहे आह्व-
यामः । आश्विनशस्त्रस्य तत्र शस्त्रमावत्वादुषःकाल एवाह^{१२} । यागं इत्यर्थः ॥

आ वां वाहिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा । उप स्तोमान्तरस्य दर्शयः श्रिये ॥ ४ ॥

आ । वाम् । बाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः । नरा ।

उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शयः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे नरा सर्वस्य नेतारौ अश्विना अश्विनौ वाम युवयोः बाहिष्ठः वोढृतमः श्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः रथः आ यातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य स्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् श्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय उप दर्शयः । पश्यतिज्ञानकर्मा । जानीतम् । इशेलटि व्यत्ययेनाडादेशः ॥

जुहुराणा चिदश्विना मन्येथां वृषण्वसू । युवं हि रुद्रा पर्षथो अति द्विषः ॥ ५ ॥

जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे वृषण्वसू वषणशीलघनवन्तौ अश्विना अश्विनौ जुहुराणा चित् । ‘हुङ्गं कौटिल्ये’ । ‘हुङ्गः सनो लुक् छलोपश्च’ (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविघ्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् आ अभिमुख्येन मन्येथां जानीतम् । ततो हे रुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ स्वन्तौ वा अश्विनौ युवम् । हिरवधारणे । युवामेव द्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् अति पर्षथः अतीत्य संक्षेपयतम् । हतमित्यर्थः । ‘पृषु हिंसासंक्षेपनयोः’ इति भौवादिकः ॥ २६ ॥

दक्षा हि विश्वमानुषङ्मक्षुभिः परिदीयथः । धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥ ६ ॥

दक्षा । हि । विश्वम् । अनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीयथः ।

धियम्जिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

दक्षा दक्षौ सर्वैर्दक्षिणीयौ । यद्वा । ‘दसु उपक्षये’ । शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ । कीदृशौ । धियंजिन्वा धियंजिन्वौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ मधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्तौ । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ तादृशौ युवां मक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा विश्वम् ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्यासम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति परिदीयथः । दीयतिर्गतिर्कर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह । मधवाना सुवीरावनपच्युता ॥ ७ ॥

उप । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वपुषा । सह ।

मधवाना । सुवीरौ । अनपच्युता ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ विश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण राया धनेन सह वनः अस्मदीयं यज्ञम् उप यातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य घनमस्यम्यं प्रयच्छतिसिति भावः । किमनयोषेनमस्तीत्यत आह । मधवाना मधवानौ मंहनीयघनवन्तौ सुवीरौ शोभनसामर्थ्योपेतौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि अनपच्युता तैरपच्यवावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् । देवा देवेभिर्य सुचनस्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् । देवा । देवेभिः । अद्य । मुचनःऽतमा ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ ^२सचनस्तमा । 'पच समवाये' । 'कृत्यल्युटः' इति कर्माण्युट् । अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यां सेव्यमानौ युवां ^३प्रतीव्यम् । वां गत्यादिषु । अधिकरणे औणादिकः क्तिप् । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थोऽस्ति । पुनःपुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः । तम् ^४अस्य पुरोवर्तिनः^१ ^५मे मम संबन्धिनं यज्ञम् ^६अद्य अस्मिन् दिने ^७देवेभिः देवैः सार्धम् ^८आ ^९गतम् आगच्छतम् । यद्वा । मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिमुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवामहे उक्ष्ण्यन्तौ व्यश्ववत् । सुमतिभिरुप विप्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । उक्ष्ण्यन्तः । व्यश्ववत् ।

सुमतिऽभिः । उप । विप्रौ । इह । आ । गतम् ॥ ९ ॥

^१उक्ष्ण्यन्तः धनादिसेकारावात्मन इच्छन्तः ^२वयं ^३वां ^४हि धनादीनां प्रतारौ युवामेव ^५हवामहे तद्वाभार्थमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^६व्यश्ववत् । यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत् । हे ^७विप्रौ मेधाविनावश्विनौ ^८सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह । यद्वा । सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह । ^९इह अस्मिन् यागदिने ^{१०}उप ^{११}आ ^{१२}गतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वषे स्तुहि कुवित्ते श्रवतो हवम् । नेदीयसः कूळयातः पणीरूत ॥ १० ॥

अश्विना । सु । कूपे । स्तुहि । कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ।

नेदीयसः । कूळयातः । पणीन् । उत ॥ १० ॥

हे ^१ऋषे विश्वमनः ^२अश्विना अश्विनौ देवौ ^३सु ^४ष्टुहि शोभनं स्तुहि । ततस्तावश्विनौ ^५ते स्तोतुस्तव ^६हवम् आह्वानं ^७कुवित् । कुविदिति बहुनाम । बहुवारं ^८श्रवतः शृणुताम् । 'श्रु श्रवणे' । लेख्याहागमः । एवं त्वया स्तुतावश्विनौ ^९नेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून् ^{१०}कूळयातः हिंस्ताम् । ^{११}उत अपि च ^{१२}पणीन् एतन्नामकान् अङ्गिरोवागमपनेतृन् असुरानपि हिंस्ताम् ॥ 'कुडि दाहे' । ण्यन्तस्य लेख्याहागमः ॥ २७ ॥

वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वैदथः । सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ११ ॥

वैयश्वस्य । श्रुतम् । नरा । उतो इति । मे । अस्य । वैदथः ।

सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ११ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२वैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं ^३श्रुतं शृणुतम् । ^४उत अपि च ^५मे मदीयम् ^६अस्य तदाह्वानं ^७वैदथः आत्मीयतया जानीष्वः । अथ ^८वरुणः ^९मित्रः मित्रावरुणौ च ^{१०}सजोषसा संगतौ सन्तौ ^{११}अर्यमा एतन्नामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादत्तस्य धिष्या युवानीतस्य सूरिभिः । अर्हरहर्षणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवाऽदत्तस्य । धिष्या । युवाऽनीतस्य । सूरिभिः ।

अर्हऽअर्हः । वृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥ १२ ॥

हे ऽधिष्ण्या अधिष्यौ अधिषणाहौ स्तुत्यौ वृषणौ कामानां सेक्तारावधिनौ' ऽसूरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यास्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः ऽयुवादत्तस्य युवाभ्यां यत्स्तोतृभ्यो दीयते तत् तथा ऽयुवानीतस्य युवाभ्यां यत्स्तोतृभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् ऽअहरहः अहन्यहनि ऽमहं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां ऽशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वां यज्ञेभिरावृतोऽधिष्वस्त्रा वधूरिव । सपर्यन्ता शुभे चक्राते अश्विना ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूःऽइव ।

सपर्यन्ता । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽर्धचं परोक्षकृतः । ऽयः मनुष्यः ऽवां युवयोः ऽयज्ञेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्यागैः ऽआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽअधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा ऽवधूः^१ अन्येन^२ वस्त्रेण^३ यथाच्छादिता भवति तथावृतो यदा भवति तदा ऽसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्तौ ऽअश्विना अश्विनौ भवन्तौ तं मनुष्यं ऽशुभे ऽचक्राते मङ्गले धने कृतवन्तौ । तं धनादियुक्तमकार्षामित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वांमुक्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुव्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ ऽउरुव्यचस्तमम् अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं ऽनृपाय्यं नेतृभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं ऽयः मनुष्यः ऽवां युवाभ्यां तं सोमं दातुं ऽचिकेतति भृशं जानाति तस्य ऽवर्तिः । वर्ततेऽव्रेति वर्तिर्गृहम् । ऽअस्मयू अस्मान् । पूजार्थं बहुवचनम् । विश्वमनसं मां कामयमानौ युवां ऽपरि ऽयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'किं ज्ञाने' इत्यस्य यद्गुणान्तस्य लेख्यदागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुद्रुहैव यज्ञमृहथुगिरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुद्रुहाऽइव । यज्ञम् । ऊह्युः । गिरा ॥ १५ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलघनवन्तावश्विनौ ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थं ऽनृपाय्यं नेतृभ्यां पातव्यं सोमं प्रति ऽवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति ऽसु ऽयातं युवां सुष्ठु आयातम् । ऽगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां ऽयज्ञमृहथुः मनुष्येषु यज्ञसमार्प्तिं प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । ऽविषुद्रुहेव । 'द्रुह जिघांसायाम्' । विश्वान् हिनस्ति ज्ञानिति विषुद्रुहः श्वरः । तेन यथा व्याघ्रो मृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्पेन समार्प्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

श्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च— 'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीरायामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्रौ. ४.१५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भुत् । अश्विना ॥ १६ ॥

हे नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ^१ । हवानां स्तोत्राणां स्तोत्राणां मध्ये । स्तोमः^२ वाहिष्ठः^३ । युवामतिशयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः^४ । दूतः दूतभूतः सन्^५ । हुवत् आह्वयन् । सोऽयं मदीयः स्तोमः^६ । युवाभ्यां प्रियकरः^७ । भूतु भवतु ॥

यददो दिवो अर्णव इषो वा मदीयो गृहे । श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मदीयः । गृहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ । दिवः । ध्रुलोकस्य । अदः । 'सुपां सुलक्' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन् । अर्णवे अपां स्थाने । यत् यदि । मदीयः । माद्ययः । वा अपि च । इषः । युवामिच्छतो यजमानस्य । गृहे यदि माद्ययः । एवं चेत् हे । अमर्त्या । मरणधर्मरहितावमनुष्यौ वाश्विनौ । मे मदीयं स्तोत्रं । श्रुतमित् । युवां शृणुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वा नदीनाम् । सिन्धुहिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतयावरी । वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाम्या नद्यास्तारेऽश्विनावस्तौद् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह । उत अपि च । श्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । सिन्धुः स्यन्दमाना । हिरण्यवर्तनिः हिरण्यस्वीयमाणां हिरण्ययोभयकूला । स्या एषा श्वेतयावरीनामिका । नदीनाम्^३ अन्यासां नदीनां मध्ये । वां युवां । वाहिष्ठा स्तुत्यातिशयेनागन्त्री भवति । एषापि^४ युवां स्तौतीत्यर्थः । यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा बोद्धृता सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तौरे युवामस्तुवमिति ॥

स्मदेतया सुकीर्त्याश्विना श्वेतया धिया । वहैथे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एतया । सुकीर्त्या । अश्विना । श्वेतया । धिया । वहैथे इति । शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

हे शुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे अश्विना अश्विनौ । सुकीर्त्या शोभनस्तुत्या । श्वेतया श्वेतजला । धिया धारयिष्या हिरण्यकूलवत्त्वादुभयकूलस्थितानां प्राणिनां घनदानेन पोषयिष्या । एतया नद्या स्मत् सुमत् शोभनं । वहैथे युवां स्तुतिं प्राप्नुयः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

युक्ष्वा हि त्वं रथसहा युवस्व पोष्या वसो ।

आन्नो वायो मधु पिबस्माकं सवना गहि ॥ २० ॥

युक्ष्वा । हि । त्वम् । रथसहा । युवस्व । पोष्या । वसो इति ।

आत् । नः । वायो इति । मधु । पिब । अस्माकम् । सवना । आ । गहि ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो । रथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थावभौ । हिरवधारणे । त्वम्^१ एव^२ । युक्ष्वा संयोजय । हे वसो वासयितः । आन्नं^३ पोष्या पोष्यौ कण्डेषु करतलास्फालनैराश्वस्य पोषणीयौ तावथौ । युवस्व संग्रामेषु क्षत्रवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः सन् ब्रह्मं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे वायो । आत् अनन्तरं । नः अस्मदीयं । मधु मदकरं सोमं त्वं पिब । अत एव । अस्माकं यज्ञेषु । सवना त्रिषु सवनेषु । आ गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ २१ ॥

१. घ-नेतारावश्विनाश्विनौ । २. घ-वां वाहिष्ठः । ३. म१-३-नदी । ४. घ-स्या एषापि ।

५. घ-त्वं हि त्वमेव । ६. घ-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः 'तव वायो' इत्येषा अनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तव वायो इति । ऋतः पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक्' (का. ७.१.५१.४) इति सुगागमः । त्वष्टुर्जामातः ब्रह्मणो जामातः । एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृशः ऋतु महन् विचित्रकर्मन् हे वायो तव त्वदीयानि अवांसि पालनानि आ वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयागे संभजामहे ॥

त्वष्टुर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे । सुतावन्तो वायुं युम्ना जनांसः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।

सुतऽवन्तः । वायुम् । युम्ना । जनांसः ॥ २२ ॥

इमे जनांसः जनाः वयं त्वष्टुः ब्रह्मणः जामातरम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुत-
वन्तः अभिषुतसोमाः रायः धनम् ईमहे याचामहे । तेन दत्तेन वयं युम्ना धनवन्तः स्यामेति शेषः ॥
वायव्यतृचे 'वायो याहि शिवा दिवः' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च—'वायो
याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्वा सु स्वर्ग्यम् । वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे ॥ २३ ॥

वायो इति । याहि । शिव । आ । दिवः । वहस्व । सु । सुऽअर्ग्यम् ।

वहस्व । महः । पृथुऽपक्षसा । रथे ॥ २३ ॥

हे वायो दिवः ध्रुलोकस्य शिव । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । शिवं
कल्याणम् आ याहि आप्रपय । सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा ध्रुलुके तानि
स्थापयेति प्रार्थयते । ततस्त्वं स्वर्ग्यम् । अश्वानां संधोऽर्ग्यः । शोभनाश्वसंधं रथं सु सुष्ठु वहस्व
सर्वतो दिक्षु प्रापय । इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावश्वावावह । महः महांस्त्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वय-
युक्तावधौ रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहन्तार्यं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषः 'त्वां हि सुप्सरस्तमम्' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—'त्वां
हि सुप्सरस्तममिति द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हुमहे । प्रावाणं नाश्वपृष्ठं मुंहना ॥ २४ ॥

त्वाम् । हि । सुप्सरःऽतमम् । नृऽसदनेषु । हुमहे । प्रावाणम् । न । अश्वऽपृष्ठम् । मुंहना ॥ २४ ॥

हे वायो सुप्सरस्तमम् । सुप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । अतिशयेन शोभनरूपवन्तं
मुंहना स्वकीयेन महत्वेन अश्वपृष्ठं सर्वतो व्याप्तपृष्ठम् । पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति । व्याप्तकृत्स्नाङ्ग-
मित्यर्थः । त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु । नरोऽध्वरस्य नेतारः ऋत्विजोऽत्र
सीदन्तीति नृषदना यज्ञः । तेषु हुमहे वयमाह्वयामः । कथमिव । प्रावाणं न । यथा सोमाभिष-
कार्यं प्रावाणं स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

शुनासीरीये 'स त्वं नो देव' इत्येषा वायोरनुवाक्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनस्सेश-
नाथ प्रहुतिं यस्त आनद्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः । कृधि वाजा अपो धियः ॥२५॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः । अग्रियः ।

कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥

हे देव द्योतमान यद्वा स्तोतव्य वायो वाग्रियः देवानां मध्ये मुख्योऽग्रतो गन्तासि ।
तादृशः त्वं मनसा मन्दानः मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् वनः अस्माकं वाजान् अन्नानि
अपः मेघभेदनेनोदकानि च उभयस्मिन्स्वया प्रदत्ते सति धियः अग्निहोत्रादिकर्माणि च कृधि
कुरु । कारयेत्यर्थः ॥ ३० ॥

'अग्रिरुक्थे' इति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्रिरुक्थे द्वयधिका मनुवैव-
स्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्' इति । विवस्वतः पुत्रो मनुर्ऋषिः । प्रथमानृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीया-
चतुर्थ्यादियुजः सतो बृहत्यः । इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्रिरुक्थे पुरोहितो ग्रावाणो बर्हिर्ध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवां अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽर्हितः । ग्रावाणः । बर्हिः । अध्वरे ।

ऋचा । यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते । उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यज्ञे अग्निः पुरोहितः
यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृत्विग्मिर्निहितोऽभूत् । तथा ग्रावाणः च सोमाभिषेकार्यं पुरतो निहिताः ।
बर्हिः च पुरतो निहितमासादितम् । एवं सामग्र्यां सत्यां मरुतः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गान् ब्रह्मण-
स्पतिं स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं देवान् इन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् वरेण्यं वरणीयं
भजनीयम् अवः रक्षणम् ऋचा सूक्तरूपया स्तुत्या यामि मनुर्हं याचामि । याचतेलैटि रूपम् ।
वर्णलोपश्छान्दसः ॥

आ पशुं गांसि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा नक्तमोषधीः ।

विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गांसि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् । उपसा । नक्तम् । ओषधीः ।

विश्वे । च । नः । वसवः । विश्वऽवेदसः । धीनाम् । भुत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वार्धेऽग्निः संबोध्यते पश्चादिशब्दसद्भावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे पशुम्
अग्नीषोमीयं पशुं प्रति आ गांसि आगच्छसि । 'गाङ्' गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तथा
पृथिवीम् इदं देवसदनं प्रति किञ्च वनस्पतीन् मथनसाधनानरणिर्गान् वनस्पतीन् प्रति तथा
उषासां होतव्यत्वेन उषःकालं तथा नक्तं यष्टव्यतया रात्रिं च प्रति किञ्च ओषधीः । 'उष दाहे'
अत्र सादनकर्मा । ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः । स धीयते निधीयते येष्वित्योषधयो ग्रावाणः ।
तान् प्रत्यागच्छसि । यद्वा । ओषध्वः फलपाकान्ता कृताः । ताः प्रत्यायाहि । अथवा हे स्तोतः पश्चादीन्

आ गासि समन्तात् स्तुहि । 'कै गै शब्दे' इति धातुः । ततो हे ऽवसवः वासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे ऽविश्वे सर्वेऽपि देवाः ऽनः^१ अस्मदीयानां कर्मणां^२ ऽप्रावितारः ऽभूत । अनेनाग्निना सह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥

प्र सू न एत्वध्वरोऽग्रा देवेषु पुर्व्यः ।

आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्रा । देवेषु । पुर्व्यः ।

आदित्येषु । प्र । वरुणे । धृतऽव्रते । मरुत्सु । विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

पुर्व्यः पुरातनः । पुर्व्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पुर्व्यं इत्युच्यते । तादृशो मुख्यः ऽनः अस्मदीयः ऽध्वरः यज्ञः ऽअग्रा । 'सुपां सुलक्' इति सप्तम्या ङादेशः । अग्रा । अग्निर्देवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः । तस्मिन्नाग्नौ सर्वेष्वन्येषु ऽदेवेषु च ऽसु सुष्टु ऽप्र ऽएतु प्रकर्षेण गच्छतु । देवान् विशिनष्टि । ऽआदित्येषु अदितेः पुत्रेभ्यिन्द्रादिषु ऽधृतव्रते धृत-कर्मणि ऽवरुणे च ऽविश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु ऽमरुत्सु च ऽप्र एतु ॥

विश्वे हि ष्मा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृधे रिशार्दसः ।

अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । स्म । मनवे । विश्वऽवेदसः । भुवन् । वृधे । रिशार्दसः ।

अरिष्टेभिः । पायुऽभिः । विश्वऽवेदसः । यन्त । नः । अवृकम् । छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्ववेदसः सर्वतो व्यासधनाः । बहुधना इत्यर्थः । तादृशाः ऽरिशार्दसः रिशतां हिंसतां शत्रूणांसितार उपक्षयितारो वा ऽविश्वे ऽहि ऽष्म सर्वे खलु देवाः ऽमनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनोः ऽवृधे वर्धनाय ऽभुवन् भवन्तु । स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्वा तं वर्धयन्तु इत्याशास्ते । ततो हे ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः ऽअरिष्टेभिः परैरहिंसितैः ऽपायुभिः पालनैः सह ऽअवृकम् । वृकः स्तेनः । तद्रहितम् । बाधारहितमित्यर्थः । तादृशं ऽछर्दिः गृहं ऽनः अस्मभ्यं ऽयन्त प्रयच्छत । शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः । यन्तेति यमेलोऽटि छान्दसो विकरणस्य लृक् । तस्य तवादेशः । तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः ।

ऋचा गिरा मरुतो देव्यर्दिते सदर्ने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ । नः । अद्य । सऽमनसः । गन्त । विश्वे । सऽजोषसः ।

ऋचा । गिरा । मरुतः । देवि । अर्दिते । सदर्ने । पस्त्ये । महि ॥ ५ ॥

समनसः सर्वेषु स्तोत्रेषु समानमनस्काः ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः ऽगिरा । ऋचूपुतया प्राप्तव्येत्यर्थः । तथा ऽऋचा सह ऽअद्य अस्मिन् यागादिने ऽनः यष्टृन् अस्मान् ऽआ ऽगन्त आगच्छत । अनन्तरं हे ऽमरुतः ऽदेवि द्योतमाने ऽमहि महति देवानां

मातृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे ^१अदिते अर्दाने एतन्नामिके देवि ^२सदने स्थाने^३ ^४पस्ये अस्मदीये गृहे
स्तोतव्यतयोपविशत ॥ मरुत इत्यादेर्वाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन
वाक्यादिवादननिघातः ॥ ॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथन ।

आ बर्हिर्इन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रयाथन ।

आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे ^१मरुतः ^२प्रिया प्रियाणि ^३या यानि ^४वः युष्माकम् ^५अश्व्या अश्व्यानि ^६प्रियानश्वसंघान्
^७अभि ^८प्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे ^९मित्र ।
मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः ^{१०}हव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवींषि
स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेर्लोपि 'तसनसनयनाश्च' इति यनादेशः ।
आगत्य च ^{११}इन्द्रो ^{१२}वरुणः इन्द्रावरुणौ^{१३} ^{१४}तुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं स्वरसणाः ^{१५}नरः नेतारः ^{१६}आदित्या-
सः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च ^{१७}नः अस्मदीये यज्ञे ^{१८}बर्हिः बर्हिषि आसादिते ^{१९}आ ^{२०}सदन्तु
आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।

सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्वाग्रयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तबर्हिषः । हितप्रयसः । आनुषक् ।

सुतसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्द्विद्वाग्रयः ॥ ७ ॥

हे ^१वरुण वरुणादयो हे देवाः ^२वृक्तबर्हिषः ऋत्विजः ^३वयम् ^४आनुषक् सुगादिष्वनुषकं
यथा भवति तथा ^५हितप्रयसः । प्रीणातीति प्रयोऽन्नम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः ^६वः युष्मान्
^७हवामहे एतानि^८ हवींष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । ^९सुतसोमासः अभिषुतसोमाः ^{१०}इद्वाग्रयः
आहुतिभिः समिद्धाग्रयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}मनुष्वत् । मनुष्यथा यज्ञे युष्माना-
नुहाव तद्वत् ॥

आ प्र यातु मरुतो विष्णो अश्विना पूषन्माकीनया धिया ।

इन्द्र आ यातु प्रथमः सनिष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गुणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यातु । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूषन् । माकीनया । धिया ।

इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सनिष्युभिः । वृषा । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः ^१प्र ^२यातु प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे ^३मरुतः हे ^४विष्णो स्वबलेन
सर्वतो व्यासैतन्नामक देव हे ^५अश्विना अश्विनौ ^६पूषन् । स्तोतृन् घनादिना पोषयतीति पूषा । एत-
न्नामक देव मरुदादयो हे देवाः ^७माकीनया^८ । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोः' (पा. सू. ४. ३. १)

१. ख-ज्ञ-श-सदनस्थाने; त२-३-४-षदनस्थाने; न-म-निषदनस्थाने । २. घ-ईश्वारणौ
मित्रश्च । ३. स-दत्तानि । ४. म-श-माकीनया मामकीनया ।

इति खत्रु शैषिकः । एकवचने 'तवकममकौ' इति ममकादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः । मया क्रिय-
माणया षधिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः ।
किंच प्रथमः देवानां मुख्यः सः इन्द्रः च षआ षयातु । षवृषा कामानां सेक्ता षयः इन्द्रः षसनि-
व्युभिः । सनिः संभजनम् । तदात्मन इच्छद्भिः स्तोतृभिः षवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य
हन्तेति षगृणे स्तूयते । 'गृ' शब्दे 'इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्दसो विकरणः ॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्मं यच्छत ।

न यदूराद्वसवो नू चिदन्तितो वरूथमादधर्षति ॥ ९ ॥

वि । नः । देवासः । अद्रुहः । अच्छिद्रम् । शर्मं । यच्छत ।

न । यत् । दूरात् । वसवः । नु । चित् । अन्तितः । वरूथम् । आऽदधर्षति ॥ ९ ॥

हे षअद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्रधारः । यद्वा । दुहेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । शत्रुभिरहिंस्याः । हे
षदेवासः मरुदादयो देवाः षअच्छिद्रं बाधकरहितं साधीयो वा षशर्मं । शृणाति दुःखादिकमिति
शर्मं गृहम् । तत् षनः अस्मभ्यं षवि षयच्छत । हे षवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः षदूरात्
दूरदेशात् षअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य षनू षचित् कदाचिदपि षवरूथं वरणीयं संभज-
नीयं षयत् गृहं षन षआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्गृहं प्रयच्छतेति समन्वयः । 'षृ
प्रसहने' इत्यस्य विभाषितणिच्वात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम् ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे ॥ १० ॥

अस्ति । हि । वः । सजात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति । आप्यम् ।

प्र । नः । पूर्वस्मै । सुविताय । वोचत । मक्षु । सुम्नाय । नव्यसे ॥ १० ॥

हे षरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारः षदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः षवः युष्माकं
षसजात्यम् षअस्ति परस्परं समानजातिभावोऽस्ति खलु । किंच षआप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य
भाव आप्यम् । स्तोतृषु स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात् वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं
बन्धुभावः षअस्ति खलु । ततः षपूर्वस्मै प्रथमभाविने षसुविताय । सुष्ठु ईयते सर्वैरागम्यत इति
सुवितोऽभ्युदयः । तस्मै षनव्यसे नवीयसे नवतराय षसुम्नाय च उभयं षमक्षु शीघ्रं षनः अस्माकं
षप्र षवोचत प्रकर्षेण ब्रूत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्त्यै ।

उप वो विश्ववेदसो नमस्युरा असृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्य । भक्त्यै ।

उप । वः । विश्ववेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्याम्ऽइव ॥ ११ ॥

हे षविश्ववेदसः सर्वधना हे देवाः षनमस्युः अन्नमिच्छन् मनुरहं षवः युष्माद्विषयाम् षउपस्तुतिम्
षअन्यामिव अदृष्टपूर्वामिव स्थिताम् । कैश्चिदप्यकृतामित्यर्थः । तादृशीमुपस्तुतिम् षइदा षहि ।

हिरवधारणे । इदानीमेव ऽउप ऽआ ऽअनुक्षि उपामृजामि करोमीत्यर्थः । किमर्थम् । ऽवः युष्म-
त्संबन्धिनः ऽवामस्य वननीयस्य ऽइदा इदानीमेव ऽभक्तये संभजनाय । लाभायेत्यर्थः । असृक्षीति
सृजेर्लुङि रूपम् । पादादित्वादनिघातः ॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः ।

नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽर्विश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुप्रणीतयः । अस्थात् । ऊर्ध्वः । वरेण्यः ।

नि । द्विऽपादः । चतुऽपादः । अर्थिनः । अविश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे ऽसुप्रणीतयः । शोभनप्रणीतिः स्तुतिः । शोभनप्रणयनाः शोभनस्तुतयो मस्तः ऽवः युष्माकं
मध्ये ऽऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता ऽवरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः संभजनीयः सः^१ ऽसविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरक
एतन्नामकः स देवो यदा ऽउत् ऽअस्थात् स्वतेजसोद्गतोऽभूत् तदा ऽअर्थिनः ऽद्विपादः पादद्वययुक्ताः
पुरुषाः ऽचतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः ऽपतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च ऽनि ऽअविश्रन्
स्वस्वकार्येषु निविशन्ते । सूर्यं उदिते^२ केचन पुरुषा अग्निहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं
स्तोत्रं कुर्वन्ते । पश्चादयस्तुणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति ॥ न्यविश्रन् । निपूर्वाद्दिशतेर्लुङि व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुढागमः ॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'देवंदेवम्' इति वैश्वदेवस्तुतः । सूत्रितं च—'देवंदेवं बृहदु गायिषे
वचः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

देवंदेवं वोऽवसे देवंदेवमभिष्टये ।

देवंदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ १३ ॥

देवम्ऽदेवम् । वः । अवसे । देवम्ऽदेवम् । अभिष्टये ।

देवम्ऽदेवम् । हुवेम । वाजसातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥ १३ ॥

वयं ऽदेव्या द्योतमानया ऽधिया स्तुत्या ऽगृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽदेवंदेवं
दीप्यमानं देवम् ऽअवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम । अनुक्रमेणाह । ऽअभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च
ऽदेवंदेवं वयमाह्वयाम^३ । ततः ऽवाजसातये अञ्जलाभाय ऽहुवेम ह्वयाम ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सऽसरातयः ।

ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवऽविदः ॥ १४ ॥

ऽसमन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः ऽविश्वे सर्व एव
ऽदेवासो ऽहि ऽष्म मरुदादयो देवाः खलु ऽमनवे एतन्नामकाय ऋषये महं ऽसाकं सह युगपदेव
ऽसरातयः घनादिदानेन सहिताः भवन्तु । पुनरपि प्रार्थयते । ऽते देवाः ऽनः अस्माकम् ऽअद्य
अस्मिन् दिने ऽअपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु घनदातारो भवन्तु । न केवलमस्माकमेव किंतु

‘तुचे । तुगित्यपत्यनाम् । ‘तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु’ । तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति’
तुक् पुत्रः । तस्मै वनः अस्माकं पुत्राय वरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लम्भयितारः वभवन्तु ॥

प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम् ।

न तं धूर्तिर्वरुण मित्र मर्त्य यो वो धामभ्योऽविधत् ॥ १५ ॥

प्र । वः । शंसाभि । अद्रुहः । समस्थे । उपस्तुतीनाम् ।

न । तम् । धूर्तिः । वरुण । मित्र । मर्त्यम् । यः । वः । धामभ्यः । अविधत् ॥ १५ ॥

हे अद्रुहः अद्रोघारोऽहिंसा वा मरुदादयः उपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां संस्थे तासां यज्ञे क्रियमाणत्वादस्मत्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे वः युष्मान् प्र शंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे वरुण मित्र मित्रावरुणौ तं मर्त्यं मनुष्यं धूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । शत्रुभ्यो हिंसा तं वन बाधते यः मनुष्यः वः युष्माकं धामभ्यः तेजोभ्यः । धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा । तेभ्यः अविधत् । ‘विध विधाने’ । हवींषि विदधाति प्रयच्छति । एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते ॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ।

प्र प्रजामिर्जायते धर्मणस्पर्यरिष्टः सर्व एधते ॥ १६ ॥

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ।

प्र । प्रजामिः । जायते । धर्मणः । परि । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ १६ ॥

हे मरुदादयः सः मनुष्यः क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तत् स मनुष्यः प्र तिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्द्विद्धि कर्मा । स एव महीः महान्ति इषः अन्नानि च वि वर्धयति यः मनुष्यः वराय वरणीयाय धनाय तदर्थं वः युष्मभ्यं दाशति हवींषि प्रयच्छति । धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किंच धर्मणः । ध्रियते ऋतिविभिरिति धर्मं कर्म । युष्मद्विषयात् कर्मणः सकाशात् स मनुष्यः प्रजामिः पुत्रपौत्रादिभिः परि परितः सर्वतः प्र जायते प्रकर्षेणाविर्भवति । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ (श. ब्रा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । ततः अरिष्टः अन्यैरहिंसितः सर्वः युष्माकं हविष्यदानात् सकलो जनः एधते धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ३३ ॥

ऋते सः सुगेभिर्यत्यध्वनः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । विन्दते । युधः । सुडगेभिः । याति । अध्वनः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । सरातयः । यम् । त्रायन्ते । सजोषसः ॥ १७ ॥

सः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः युधः । ‘युध संप्रहरे’ । भावे क्तिप् । युद्धात् ऋते विनापि विन्दते धनानि लभते । किंच सुगेभिः शोभनगमनैः सुष्ठु गन्तुमिवाश्वैः सह अध्वनः मार्गान् । गन्तव्यान् देशानित्यर्थः । तान् याति गच्छति । यं जनम् अर्यमा सततं गच्छन् मित्रः स्तोतृणां षट्पृणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः वरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीय

१. त२-३-न-म-मिति वा । २. म१-हविष्यदाता । ३. ख-त-अतन्वा चञ्छन्; न-य-अततत्वा-चञ्छन्; म-अतस्तावाञ्छन् ।

एतन्नामकाः वसरातयः समानदानास्त्रयो देवाः वसजोपसः परस्परं संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातारं
वत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दन्तीत्यन्वयः ॥

अत्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनं दुर्गे चिदा सुसरणम् ।

एषा चिदस्मादशनिः परो नु सास्त्रेधन्ती वि नश्यतु ॥ १८ ॥

अत्रे । चित् । अस्मै । कृणुथ । निऽअञ्चनम् । दुऽगे । चित् । आ । सुऽसरणम् ।

एषा । चित् । अस्मात् । अशनिः । परः । नु । सा । अस्त्रेधन्ती । वि । नश्यतु ॥ १८ ॥

हे देवाः वसज्रे वचित् । 'त्रि अभिभवे' । परैरनभिभवनीयेऽपि परपुरे न्यञ्चनं नितरां
गमनम् वसस्मै मनवे कृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अत्रे ऋजुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा वदुर्गे
वचित् अगन्तव्येऽपि स्थले वसुसरणम् । 'स गतौ' । शोभनगमनम् वा समन्तात् कुरुत । एवं
सति सा एषा वशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् वस्मात् सर्वतो गन्तुमर्नोः नु क्षिप्रं वपरः
परस्ताद्भवेत्^१ । पश्चात् वसा अशनिः वस्त्रेधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती वि नश्यतु विनष्टा भवेत् ॥

यद्य सूर्य उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध ।

यन्निष्पुचि प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यंदिने दिवः ॥ १९ ॥

यत् । अद्य । सूर्ये । उत्तद्यति । प्रियक्षत्राः । ऋतम् । दध ।

यत् । निऽनिष्पुचि । प्रऽबुधि । विश्ववेदसः । यत् । वा । मध्यंदिने । दिवः ॥ १९ ॥

हे प्रियक्षत्राः प्रीणयितृबला देवाः सूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि उद्यति
उद्गच्छति सति अद्य अस्मिन् दिने यत् यदा ऋतं कल्याणभूतं गृहं दध धारयत । दधातेर्लिटि
मध्यमबहुवचने रूपम् । यत् यदा हे विश्ववेदसः सर्वधना देवाः निष्पुचि । नृचिर्गत्यर्थः । सूर्यस्य
निष्प्रोचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयथ । यद्वा प्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले ।
यद्वा दिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याह्नः मध्यंदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यद्वाभिपित्वे असुरा ऋतं यते छर्दिरेम वि दाशुषे ।

वयं तद्वो वसवो विश्ववेदस उप स्थेयाम मध्य आ ॥ २० ॥

यत् । वा । अभिऽपित्वे । असुराः । ऋतम् । यते । छर्दिः । येम । वि । दाशुषे ।

वयम् । तत् । वः । वसवः । विश्ववेदसः । उप । स्थेयाम । मध्ये । आ ॥ २० ॥

हे असुराः प्राज्ञाः संग्राम आयुधानां क्षेप्तारो वा देवाः यद्वा अभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति
युष्माकमभिप्राप्तौ ऋतं सत्यभूतं यज्ञं यते । इणः शतरि रूपम् । गच्छते दाशुषे हवींषि दत्तवते
यजमानाय छर्दिः । 'छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः' । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दन्ति दीप्यन्ते^२
अत्रेति छर्दिर्गृहम् । तद्गृहं तेजो वा वि येम प्रयच्छथ । यद्येवं यूयं कुरुथ तर्हि वयं हे वसवः
स्तोतृणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा

१. ख-तन-श-परस्ताद्ववत्; ग-परस्ताद्ववन्ती; घ-भ२-३-परस्ताद्ववतु; म१-परस्ताद्ववतु ।
२. ज-त२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्दते दीप्यते ।

हे देवाः १वः शुष्मत्संबन्धि १तत् कल्याणं गृहम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । भवद्भिः प्रत्तस्य १ गृहस्य १मध्ये १उप १स्थेयाम् उपतिष्ठेम । शुष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराश्रीलिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यदद्य सूर उदिते यन्मध्यंदिन आतुचि ।

वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ २१ ॥

यत् । अद्य । सूरै । उत्तुडिते । यत् । मध्यंदिने । आतुचि ।

वामम् । धृत्य । मनवे । विश्ववेदसुः । जुह्वानाय । प्रचेतसे ॥ २१ ॥

हे १विश्ववेदसः सर्वतो १ व्यासधना हे देवाः १यत् १यदा १ १अद्य इदानीम् । यद्वा सूर्ये १उदिते सति । १यत् यदा १मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये । यद्वा १आतुचि । आतुचिर्गमनार्थः । सूर्यस्य निजोचने । सायमित्यर्थः । १जुह्वानाय अग्नौ हवींषि जुह्वते अत एव १प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय १मनवे एतन्नामकार्यर्थे मह्यं १वामं वननीयं धनं १धृत्य दत्त तद्वृणीमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

वयं तद्वः सम्राज आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपाय्यम् ।

अश्याम् तदादित्या जुह्वतो हविर्येन वस्योऽनशामहे ॥ २२ ॥

वयम् । तत् । वः । समऽराजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः । न । बहुऽपाय्यम् ।

अश्याम् । तत् । आदित्याः । जुह्वतः । हविः । येन । वस्यः । अनशामहे ॥ २२ ॥

हे १सम्राजः सम्यग्दीयमाना देवाः १पुत्रो १न । एकवचनं छान्दसम् । शुष्माकं पुत्रा इव स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्वशुष्माभिः पोष्याः १वयम् । १बहुपाय्यं बहुभिर्भोज्यं १वः शुष्मत्संबन्धि १तत् धनम् १अश्याम् प्राप्नुयाम । १येन १धनेन १वस्यः वसीयोऽतिशयेन वसुमश्वम् १अनशामहे अश्ववामहे प्राप्नुमः ॥ अश्वोतेर्लोपि व्यत्ययेन भ्रमप्रत्ययः ॥ ॥ ३४ ॥

'ये त्रिंशति' इति पञ्चम्यष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रान्तं—'ये त्रिंशति पञ्चोपान्त्या पुर-उष्णिक्' इति । मनुर्दधिः । प्राग्वत्सग्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । उपान्त्या पुरउष्णिक् । पूर्ववत् विभे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशास्त्रे 'ये त्रिंशति' इत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिंशति त्रयस्पुरो देवासो बर्हिःरासदन् । विदन्नहं द्वितासनन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । पुरः । देवासः । बर्हिः । आ । असदन् । विदन् । अहं । द्विता । असनन् ॥ १ ॥

मनुराह । १त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः १पुरः परस्तात् १त्रयः । त्रयस्त्रिंशद्देवता इत्यर्थः । १ये १देवासः देवाः १बर्हिः अस्मदीययज्ञसंबन्धिनि बर्हिषि हविःस्वीकरणार्थम् १आसदन् आसीदन्तु अथानन्तरं १विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातुनिति जानन्तु । ततः १द्विता द्विधा द्विप्रकारम् १असनन् अस्मभ्यं धनं पश्नादिकं च प्रयच्छन्तु । यद्वा । द्विता द्वैधम् । अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते । पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददस्वित्यर्थः ॥

वरुणो मित्रो अर्यमा स्मद्रातिषाचो अग्रयः । पत्नीवन्तो वर्षदकृताः ॥ २ ॥

१. ग-तस्य; घ-दत्तस्य; भ-प्रदत्तस्य । २. श-सर्वत्र । ३. ग-भ-यद्वा; घ-त-न-यद्वा । ४. ख-त-न-भ-न-य-एतेन । ५. ग-घ-न-श-अह यथा ।

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः । अग्नयः । पत्नीऽवन्तः । वषट्कृताः ॥ २ ॥

वरुणः वरणीयः संभजनीयः । मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनादिदानेन मित्रभूतः । अर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः । स्मद्रातिपाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविष्यदानं येषामस्तीति स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातृन् सचन्त इति । ते तादृशाः । पत्नीवन्तः देवपत्नीसहिताः । अग्नयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्नयः । वषट्कृताः । मया 'सोमस्याग्ने वीहि वौषट्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुहुता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदक्त्वा इत्था न्यक् । पुरस्तात्सर्वया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदक् । ते । इत्था । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ते वरुणादयो देवाः । सर्वया सर्वेण । विशा अनुचरवर्गेण सह । अपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः । नः अस्माकं । गोपाः गोपायितारो भवन्तु । ते एव उदक् उदीच्याः । 'अब्रेलुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । इत्था इति शब्देनोर्ध्वा दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोर्ध्वाया दक्षिणयाश्च दिशः । ते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा न्यक् नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं त्रातारो भवन्तु । किंच । पुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसुचदेवां नकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नकिः । आ । मिनत् ।

अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । यथा वशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यगणदेशः । तथेत् यथोशन्ति तथैव । असत् तद्भवत्येव । तदेवाह । एषां देवानां । तत् कामनं । नकिः न कश्चिदपि । मिनत् हिनस्ति । 'मीढृ हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । चन इत्यप्यर्थः । अदातापि मर्त्यः मनुष्य उशन्नयो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋधयः सप्त द्युम्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋधयः । सप्त । द्युम्नानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अदितेः (?) गर्भस्य केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषां कथा^१ 'इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः' (ऋ. सं. १. ११४. ६) इत्यस्मिन् वर्गे सप्तपञ्चेनाभ्यधायि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । सप्तानां मरुतां गणानां सप्त सप्तसंख्याकाः । ऋधयः आयुषविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा सप्त सप्तसंख्याकानि द्युम्नानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । द्युम्नान्यन्नानि वा । एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

ततः सप्त मस्तां गणाः ऽसप्तो सप्तैव सप्तविधाः ऽश्रियः सकला दीप्तीः ऽअधि ऽधिरे^१
परस्परमधिकं दधिरे ॥ ॥ ३५ ॥

‘बभ्रुरेकः’ इति दशैव नवमं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुवां ऋषिः । तथा
चानुकम्प्यते—‘बभ्रुर्दश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम्’ इति । दशापि द्विपदा विशत्यक्षरा विराजः ।
पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे^२ वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूच्यते हि—‘बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति^३ ॥

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवाङ्गयङ्के हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विषुणः । सूनरः । युवा । अङ्गि । अङ्के । हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथग्देवताः । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते । ‘सौम्यं बभ्रुमा लभेत’ (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः । यद्वा । ‘हुभृञ् धारणपोषणयोः’ । ‘कुभ्रञ्’ (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशः
ऽविषुणः विश्वगञ्जनः ऽसूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु । एतादृशः ऽयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः ऽएकः देवः सोमः ऽहिरण्ययं हिरण्ययम् ऽअङ्गि । अभिव्यज्यते प्रकाशयते
अनेन इत्याङ्गि आभरणम् । अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं^४ स्वशरीरम् ऽअङ्के अभिव्यज्यति ।

योनिमेक आ ससादु द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । ससादु । द्योतनः । अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गादभिरुच्यते । ‘अग्नये गृहपतये’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽदेवेषु देवानाम्
ऽअन्तः मध्ये ऽद्योतनः^५ स्वतेजसा दीप्यमानः ऽमेधिरः मेधावी । अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोतृणां
मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविधः ऽएकः अग्निः ऽयोनिं^६ स्थानभूतमाहवनीयादिकम् ऽआ ऽससाद
हविःस्वीकरणार्थमासीदिति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निध्रुविः ॥ ३ ॥

वाशीम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीम् । अन्तः । देवेषु । निध्रुविः ॥ ३ ॥

ऽदेवेषु ऽअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः ऽनिध्रुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा । नितरां
गमनमस्यास्तीति निध्रुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एता-
दृशः ऽएकः त्वष्टृनामको देवः ऽआयसीम् अयोमयधारां ऽवाशीम् । ‘वाश् शब्दे’ । शब्दयत्या-
क्रन्दयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये ऽहस्ते ऽबिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आर्हितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आर्हितम् । तेन । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता । ऽएकः इन्द्रः ऽआर्हितं स्वकीयहस्ते निहितं ऽवज्रम्
एतन्नामकमायुधं ऽबिभर्ति धत्ते । स एवेन्द्रः ऽतेन निहितेन वज्रेण ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
पपावि वा ऽजिघ्रते मृच्छं हन्ति ॥

१. सप्त-न-स-दधिरे । २. ग-वैश्वदेवशस्त्रे एतत् । सूत्रितं च । इमा तु कं बभ्रुरेक इति द्विपदा-
सूक्तानि । ३. श-अलंकारणकमुकुटादिकं । ४. त-म-द्योतमानः । ५. स्व-त-न-म-१-२-एवं ।

तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलापमेपजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । विभर्ति । हस्ते । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलापऽमेपजः ॥ ५ ॥

अत्र जलापमेपज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । 'शुचिः । 'शुचिर्दीप्तौ' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुचि शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव 'उग्रः उद्वर्णबलः' जलापमेपजः रोगापनयनेन सुखकरमैषज्यवान् । यद्वा । स्तोतॄणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारि-भिषगूपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः 'एकः रुद्रः' 'तिग्मं तीक्ष्णधारम्' 'आयुधम्' । आयुधयति संप्रहरति शत्रून्नेनेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये 'हस्ते' 'विभर्ति' ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेदः । निऽधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषन्नध्वनस्तिर' (ऋ. सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । 'एकः पूषनामको देवः' पथः मार्गान् 'पीपाय' । प्यायतिर्वर्धनकर्माप्यत्र रक्षणार्थः । ये अग्निहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । 'एषः सोऽयं पूषा' 'निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि' 'वेद वेत्ति' । ज्ञात्वा स्तोतॄणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'तस्करो' यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य स्वसहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मदन्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुऽगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मदन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । 'उरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः' । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीति वा उरुगायः । एतादृशः 'एकः असहायो विष्णुः' 'त्रीणि पदानि भुवनानि' 'वि चक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान्' । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरात्मनेपदम् । 'यत्र येषु लोकेषु' 'देवासः इन्द्रादयो देवाः' 'मदन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासऽइव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयते । 'द्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ' 'विभिः । वी गत्यादिषु । क्रिप् । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः' 'चरतः संचरेते । किंच इमावश्विनौ' 'एकया सूर्याख्यया ताम्यां स्वयंवृतया स्त्रिया' 'सह' 'प्र' 'वसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः । प्रवासे दृष्टान्तः । 'प्रवासेव' । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपऽमा । दिवि । सम्राजा । सर्पिरासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयते । 'उपमा उपमौ परस्परं स्वकान्त्योपमानभूतौ' । यद्वा । उपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ सर्वस्य । एतावेव 'सम्राजा सम्राजौ सम्बन्दीप्यमानौ' 'सर्पिः-

रासुती । सर्पिर्धृतमाभ्यामासुयत इति^१ सर्पिरासुती । घृतहविष्कौ^२ ऽद्वा द्वौ मित्रावरुणौ^३ ऽदिवि
धुलोके ऽसदः । सीदन्यत्रेति सदः स्थानम् । तत् ऽचक्राते अकार्हा^४म् ॥

अर्चन्त एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चन्तः । एके । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥

१ एके^२ अत्रयः १ महि महत् १ साम त्रिवृत्पञ्चदशादि १ मन्वत अमन्वत । तदेव १ अर्चन्तः
पूजयन्त एतादृशा^३ अत्रयः १ तेन उक्तेन साम्ना १ सूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥ ३६ ॥

‘ नहि वः ’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती
चतुर्थ्यनुष्टुप् । मनुर्वैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ नहि वश्चतुष्कं
पुरउष्णिग्बृहत्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगस्तु^४ लिङ्गादवगन्तव्यः^५ ॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १ ॥

नहि । वः । अस्ति । अर्भकः । देवासः । न । कुमारकः । विश्वे । सतः समहान्तः । इत् ॥ १ ॥

हे १ देवासः देवाः १ वः युष्माकं मध्ये १ अर्भकः नहि १ अस्ति शिशुर्नास्ति खलु^१ । तथा १ न
१ कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति । किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव
प्रतिपादयति । १ विश्वे सर्वे देवा यूयं १ सतोमहान्त १ इत् । सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये
महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २ ॥

इति । स्तुतासः । असथ । रिशादसः । ये । स्थ । त्रयः । च । त्रिंशत् । च ।

मनोः । देवाः । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे १ रिशादसः रिशतां हिंसतमसितारो^१ हे १ मनोः १ यज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञार्हा
हे १ देवाः १ ये यूयं १ त्रयश्च त्रिसंख्याकाः १ त्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः १ स्थ भवथ अभूत
ते यूयम् १ इति इत्थमनेन प्रकारेण १ स्तुतासः १ असथ । मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेल्लेष्टि
छान्दसो लुगभावः । यद्वा । असतिः कान्त्यर्थः । इत्थं स्तुता यूयं हवींषि कामयध्वम् ॥

ते नस्त्राध्वं तैऽवत त उ नो अर्धि वोचत ।

मा नः पथः पित्र्यान्मानवादर्धि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊँ इति । नः । अर्धि । वोचत ।

मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अर्धि । दूरम् । नैष्ट । परावतः ॥ ३ ॥

हे देवाः १ ते यूयं १ नः अस्मान् १ त्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्रायध्वम् । १ ते यूयम् १ अवत
धनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत । १ ते^२ एव देवाः १ नः अस्मान् १ अधि १ वोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-हृतं; ग-म-हृतं; त-न-हृत । २. ख-ज्ञ-त-१-२-म-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके
केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यन्ते-म) उच्चारयन्तीत्यर्थः तादृशा; ग-एकेत्रयो महि
महत् साम सान्वनं गानं वा अमन्वत तादृशा; त-३-४-न-श-तादृशा । ३. ख-ग-त-न-म-स्तल्लिगाद^३ ।
४. ख-ग-त-न-म-श-कल्पनवा नास्तीत्यर्थः । ५. ग-म-तारो । ६. घ-त-उ ते ।

धनादिमन्त्रश्च भवन्तिवति यूयं वृत । किंच हे देवाः षमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत आगतात्
 षपित्र्यात्^१ पिता मनुयं मार्गं चक्रे तस्मात् षपथः मार्गात् षनः अस्मात् षमा षनैष्ट मा नयत । अप-
 नयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किंतु
 षदूरं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् षअधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

ये देवास इह स्थन् विश्वे वैश्वानरा उत ।

अस्मभ्यं शर्म सप्रथो गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४ ॥

ये । देवासः । इह । स्थन् । विश्वे । वैश्वानराः । उत ।

अस्मभ्यम् । शर्म । सप्रथः । गवे । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥

हे षदेवासः देवाः षउत अपि च षवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्यादयो
 यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेऽण्प्रत्ययः ।
 यद्वा । विश्वानरोऽग्निः । देवानां तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । षविश्वे सर्वे षये देवा यूयम् षइह
 अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे षस्थन् हवींष्यादातुं भवथ ततः षसप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । सर्वतः प्रसिद्धं
 सर्वत्र पृथुतमं वा षशर्म । सर्वं^२ श्रणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तत् षअस्मभ्यं प्रयच्छत ।
 तथा षगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः षअश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशचं प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो
 मनुर्कषिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् ।
 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणात्^३ । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरि-
 भाषया गायत्र्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते^४ । अतस्तदेवताकाः । 'या
 दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तदेवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराशिषः
 प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति द्वयूनात्रेज्यास्तवो यजमान-
 प्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाशिषोऽनुष्टुप्^५ चतुष्षड्क्यन्तं नवम्यनुष्टुब्दशमी
 पादनिचृत्' इति ॥

यो यजाति यजात इत्सुनवच्च पचाति च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजाति । यजाते । इत् । सुनवत् । च । पचाति । च । ब्रह्मा । इत् । इन्द्रस्य । चाकनत् ॥ १ ॥

षयः यजमानः सकृत् षयजाति यागं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधना-
 दिकः सन् षयजात षइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छत्येव । तथा स एव यजमानः
 षसुनवच्च सोमाभिषवं करोति च । स एव षपचाति षच पञ्चपुरोडाशादिकं पचति च । सर्वत्र
 यजादिषु लेट्यढागमाः । स यजमानः षइन्द्रस्य षब्रह्म ब्रह्माणि । षइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि
 स्तोत्राण्येव षचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः कान्त्यर्थात् यङ्लुकि अम्बासत्वं छान्दसम् ।
 ततो लेट्यढागमः । अत्र यागे यजमानो घनादि^६ लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन्
 सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

१. ग-परावतः पित्र्यः घ-परावतः दूरात् ; त-न-भ-परावतः । २. भ- 'सर्व' नास्ति । ३. ख-
 त-न-तल्लक्षणः ; भ-श-तल्लक्षणं । ४. ग-त-न-स्तूयते । ५. ग-त-न-भ-श-शिष्टा अंयास्त* । ६. ख-त-न-भ-
 श-घनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम् । पादितं शक्रो अंहसः ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररते । आशिरम् । पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

यः यजमानः अस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा आशिरं तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं^१
सोमं^२ ररते प्रयच्छति । रातेर्लटि^३ शपः श्लुः । अडागमः । शक्रः समर्थः स इन्द्रः यतं यष्टारम्
अंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा पात् । इत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य धुमां असद्रथो देवजृतः स शशुवत् । विश्वा वन्वन्नमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य । धुमान् । असत् । रथः । देवजृतः । सः । शशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य देवजृतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः धुमान् दीप्तिमान्
रथः रंहणशीलः स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन असत् भवति आगच्छति । ततस्तेन
रथेन अमित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिः कृतान् विश्वा सर्वान् बाधान् वन्वन् । 'वनोतिहिंसा-
कर्मा' इति यास्कः । हिंसन् सः एव शशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधा-
भावश्चामूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं दत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसश्नन्ती दिवेर्दिवे । इळा धेनुमती दुहे ॥ ४ ॥

अस्य । प्रजावती । गृहे । असश्नन्ती । दिवेर्दिवे । इळा । धेनुमती । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादिभिरुक्तम्^४ असश्नन्ती । सश्नतिर्गतिकर्मा । अगमनशीलं^५ तादृशं^६ धेनुमती ।
पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीति धेनुगौः । तत्सहितम्^७ इळा अन्नम् अस्य यष्टुः गृहे दिवे-
दिवे अहरहः दुहे देवैः दुह्यते । यद्वा इत्येति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतित्वात्
धेनुमिर्वेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै
ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा सुनुत आ च धावतः । देवासो नित्ययाशिरा ॥ ५ ॥

या । दंपती इति दम्पती । समनसा । सुनुतः । आ । च । धावतः ।

देवासः । नित्यया । आशिरा ॥ ५ ॥

अत्र यजने दंपत्योः स्तुतिः । हे देवासः देवाः समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ
या यौ दंपती यज्ञकारिणौ जायापती^८ सुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिषुतं
सोमम् आ धावतः च दक्षापवित्रेण शोधयतः । 'धावु गतिशुद्ध्योः' । तथा नित्यया । यत्र
तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्येव । तस्मात् नित्यसंबन्धेन आशिरा आश्रय-
णेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावच्चादीन् प्राप्नुत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ ३८ ॥

प्रति प्राश्व्या इतः सम्यक्षा बर्हिःशाते । न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥

प्रति । प्राश्व्यान् । इतः । सम्यक्षा । बर्हिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥ ६ ॥

१. घ-ख-गोक्षीरेण मिश्रितं । २. ख-त-न-भ-श-सोममस्मै । ३. ग-लेंटि; त-न-भ-लेंटि । ४. ग-
पुत्रादिभिरुक्ता । ५. ग-अगमनशीलां स्थित्यर्थः; त-अगमनशील्यतीत्यर्थः; न-भ-अगमनशीलं यतीत्यर्थः ।
६. ग-तादृशी । ७. ग-तत्सहिता । ८. ग-श-यजमानदम्पत्योः । ९. ख-न-त-न-भ-श-यौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती ^१प्राशव्यान् । ‘अश भोजने’ । प्रपूर्वस्यास्यौणादिको भाव उग्रप्रत्ययः । प्राशुर्मक्षणम् । तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् ^२प्रति ^३हुतः प्रतिगच्छतः । यद्वा । प्राशितव्यान् । अत्र वर्णलोपः । तावेव ^४सम्यग्वा सम्यग्ज्ञौ समीचीनौ संगतौ ^५बर्हिः यज्ञम् ^६प्राशाते आनशाते । तत्र द्रव्यैर्व्याप्नुतः । तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती ^७वात्रेषु देवैर्देव्यन्त्रेषु ^८न ^९वायनः । वयतिर्गत्यर्थः । न गच्छतः^१ । सर्वदाब्रह्मसहितौ तिष्ठेतामित्यर्थः ॥

न देवानामपि हुतः सुमतिं न जुगुक्षतः । श्रवो बृहद्विवासतः ॥ ७ ॥

न । देवानाम् । अपि । हुतः । सुऽमतिम् । न । जुगुक्षतः । श्रवः । बृहत् । विवासतः ॥ ७ ॥

एतौ दंपती ^१देवानाम् इन्द्रादीनां ^२न ^३अपि ^४हुतः अपलापं न कुरुतः । अपिह्नवोऽपलापः^२ । देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः । ‘हुङ् अपनये’ । कथं नापलपन्ती-त्यवसीयते । तदाह । ^५सुमतिं युष्मदीयां शोभनां मतिं ^६न ^७जुगुक्षतः जुगुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः । संवारणमाच्छादनम् । न छादयत इत्यर्थः । किंतु स्तुतिं कुरुतः । ‘गृह् संवरणे’ । ‘सनिग्रहगुहोश्च’ (पा. सू. ७. २. १२) इति इदृशप्रतिषेधः । ढत्वषत्वभावौ । संहिताकाले भग्भावो नास्ति छान्द-सत्वात् । किंच ^८बृहत् देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् ^९श्रवः । श्रव इत्यञ्जनाम् । महदञ्जं ^{१०}विवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छतः । विवासतिः परिचरणकर्मा । दानमपि च^३ परिचरणमेव । देवैर्देवमञ्जं वृतादिभि-र्मिश्रीकृत्य पुनःपुनर्यजत इत्यर्थः^४ ॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यंश्रुतः । उभा हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणा । ता । कुमारिणा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतः । उभा । हिरण्यऽपेशसा ॥ ८ ॥

^१पुत्रिणा पुत्रवन्तौ तत्रापि ^२कुमारिणा षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ ^३हिरण्यपेशसा हिरण्यमै-राभरणैरलंकृतरूपौ ^४उभा उभौ ^५ता तौ दंपती ^६विश्वं सर्वम् ^७आयुः आयुष्यं ^८व्यंश्रुतः व्याप्नुतः । यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं^१ धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः ॥

वीतिहोत्रा कृतद्रुसू दशस्यन्तामृताय कम् । समूर्धो रोमशं हतो देवेषु कृणुतो दुवः ॥ ९ ॥

वीतिऽहोत्रा । कृतद्रुसू इति कृतत्^१द्रुसू । दशस्यन्ता । अमृताय । कम् ।

सम् । ऊधः । रोमशम् । हतः । देवेषु । कृणुतः । दुवः ॥ ९ ॥

^१वीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ । वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो ययोस्तौ । अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति । तादृशौ । यद्वा । वीतिः कान्त्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम । अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथग्देवैः काम्यमानस्तुती । अत एव ^२कं सुखप्रदं हवीरूपमञ्जं ^३दशस्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ ^४कृतद्रुसू । तकारोपजनश्छान्दसः । याचमानकृतधनौ । पात्रेषूपयुक्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती ^५अमृताय अमरणाय संतानाभिवृद्धये ^६रोमशं रोमवन्तं वृषणम् ^७ऊधः योनिं च ^८सं ^९हतः संयोजयत इति मैथुनमनूयते । ततः सपुत्रादिकौ तौ ^{१०}देवेषु ^{११}दुवः स्तुत्यञ्जदारूपां परिचर्यां ^{१२}कृणुतः कुरुतः । पञ्चभिर्दंपती अस्त्येताम् ॥

आ शर्म पर्वतानां वृणीमहे नदीनाम् । आ विष्णोः सचाभुवः ॥ १० ॥

१. ख-त-न-म-श-गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः; ग-गच्छतः क्षिप्यत इत्यर्थः । २. ख-ग-झ-त-२-अपह्नवो^१; त-१-अपह्नवो^२ । ३. ख-ग-त-न-म-श-स्व^३ । ४. श-अञ्जं देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कुरुत इत्यर्थः । ५. श-पुत्रपौत्रादिकं ।

आ । शर्म । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सचाऽभुवः ॥ १० ॥

एतदादिषु दंपत्योराशिषः । यद्यारो वयं पर्वतानां फलपुष्पसहितलताभिर्युक्तानां^१ यत् शर्म सुखं ततेषां स्थैर्यलक्षणं सुखं वा नदीनां चोभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम् आ वृणीमहे संभजामहे । सचाभुवः देवैः सह भवतो देवसहितस्य विष्णोः अपि शत्रुहननलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम् आ वृणीमहे । बाधाभावाद्विष्णुदानेन देवैः सह वर्तामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

एतु पृषा रयिर्भगः स्वस्ति सर्वधातमः । उरुर्ध्वा स्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पृषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वधातमः । उरुः । अध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

रयिः धनानां दाता भगः भजनीयः सर्वैः सर्वधातमः सर्वेषां धारयितुतमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितुतमः पृषा एतन्नामको देवः स्वस्ति क्षेमेण आ एतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु । ततो मार्गरक्षके पूषण्यागते सति उरुः विस्तीर्णः अध्वा मार्गः स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा । आदित्यानामनेह इत् ॥ १२ ॥

अरमतिः । अनर्वणः । विश्वः । देवस्य । मनसा । आदित्यानाम् । अनेहः । इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह । अनर्वणः । अर्वा गन्तव्यः । शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्यृतस्य^२ देवस्य द्योतमानस्य पूषणः विश्वः सर्वैः स्तोतृजनः मनसा श्रद्धया भक्त्यैव अरमतिः अलमतिः पर्याप्त-स्तुतिर्भवति । तथा हि आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् अनेह इत् अपापमेव खलु । तस्मादब्रादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तौतीत्यर्थः ॥

यथा नो मित्रो अर्यमा वरुणः सन्ति गोपाः । सुगा क्रतस्य पन्थाः ॥ १३ ॥

यथा । नः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सन्ति । गोपाः । सुगाः । क्रतस्य । पन्थाः ॥ १३ ॥

मित्रोऽर्यमा वरुणः एते त्रयो देवाः नः अस्माकं गोपाः गोपायितारः यथा सन्ति भवन्ति यैर्मागैर्वयमेतैः पालयितव्या भवाम ते क्रतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाः पन्थानः सुगाः एषां सुगमना भवन्तु । तैरागत्य अस्मान् यज्ञमार्गे स्थापयन्त्वित्यर्थः ॥

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीळे वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥ १४ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । गिरा । देवम् । ईळे । वसूनाम् ।

सपर्यन्तः । पुरुऽप्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रऽसाधसम् ॥ १४ ॥

हे देवाः वः युष्माकं पूर्य मुख्यं पुरतो गन्तारं वा देवं स्वभासा दीप्यमानम् अग्निं वसूनां प्राप्ते गिरा स्तुतिलक्षणाया वाचा ईळे अहं स्तौमि । किंच सपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः पुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहुनामभिमतदानेन ग्रीणयितारं वा क्षेत्रसाधसम् क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः । तस्य साधकम् । साधने दृष्टान्तः । मित्रं न । यथा मित्रं सुहृदन्वस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वद्यज्ञसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुवन्ति ॥

मक्षु देववर्तो रथः शूरो वा पृतसु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥१५॥

मक्षु । देवऽवर्तः । रथः । शूरः । वा । पृतसु । कासु । चित् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१५॥

१ देववर्तः । देवा यष्टव्यतया यस्य सन्ति स देववान् । तस्य २ रथः देवैर्दत्तः १ मक्षु शीघ्रं दुर्गमं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । २ वा इतिशब्दोऽत्र उपमान-वाची । यथा ३ शूरः योद्धा ४ कासु ५ चित् ६ पृतनासु ७ तद्वत् । ८ यः ९ देवानाम् । १० इत् अवधारणे ११ मनः एव १२ इयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टु-मिच्छति । सः १३ यजमानः १४ अयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् १५ अभि १६ भुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजायाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१६॥

हे १ यजमान २ यः ३ भवान् ४ देवानां ५ मनः ६ इयक्षति स त्वं ७ न ८ रिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे ९ सुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वंस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि १० न रिष्यसि । हे ११ देवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि १२ न रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स १३ यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१७॥

१ यः यजमानः २ देवानां ३ मनः यष्टुमिच्छति ४ तं ५ नकिः न कश्चिदपि ६ नशत् स्वकीयेन ७ कर्मणा न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । किंच स यथा ८ न ९ प्र १० योषत् स्वस्मात् स्थानाच्च विभक्तः पृथक्कृतो न भवति । किंच ११ न १२ योषति पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेख्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ग-देवैरधिष्ठितः । २. ख-ङ्ग-त१-२-म-पृतनासु संप्रामेषु अप्रतिबद्धागमनः सन् शत्रुहननार्थं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिन्द्रादीनां मन इदवधारणे; ग-पृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त३-४-न-पृतना इदवधारणे । ३. घ-हविर्भिः; तन-म-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वनः । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वर्यम् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअर्यम् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥

यः यजमानः देवानां मनः यष्टुमिच्छति अत्र अस्मिन् यजमाने सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं पुत्रादिकम् असत् भवत्येव । उत अपि च आश्वर्यम् आशुगमनाश्वसंघयुक्तं त्यत् तद्वना-
दिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्भियष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स
जनः अयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्श्रुतो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'प्र कृतानि' इति त्रिशद्वचं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेय-
मनुक्रमणिका— 'प्र कृतानि त्रिशन्मेधातिथिः' इति । काण्वो मेधातिथिर्कषिः । 'परं गायत्रं
प्राग्वत्सग्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाज्ञातावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— 'प्र कृतान्यृजीषिण आ वा ये
अग्निमिन्धते' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र कृतानि'
इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च— 'प्र व इन्द्राय मादनं' प्र कृतान्यृजीषिणः' (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे 'प्रति श्रुताय' इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूत्र्यते हि— 'प्रति श्रुताय वो घृषदिति
पञ्चदश' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने
'प्रति श्रुताय' इति तृचः । सूत्रितं च— 'प्रति श्रुताय वो घृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२)
इति । अहीनान्तर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः 'पन्य इदुप गायत' इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गार्थया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गार्थया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे कण्वाः^२ ऋजीषिणः ऋजीषवतः सोमस्य कृतानि कर्माणि इन्द्रस्य गार्थया इन्द्रस्य
वाचा मदे अस्य मदे संजाते सति प्र वोचत प्रवृत्त ॥

यः सुर्विन्दुमनर्शनिं पिष्टुं दासमेहीशुर्वम् । वर्धीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

१. तन-भ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो घृषदिति तृचाविति ।

२. त१-३-४-न-काण्वाः ।

यः । सुबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुर्वम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

यः इन्द्रः उग्रः उर्द्ध्वगस्तेजस्वी वा सः अपः उदकानि रिणन् प्रेरयन् सुबिन्दं सुबिन्द-
नामकं शत्रुम् अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं पिप्रुं पिप्रुनामकं च दासं च अहीशुर्वं च शत्रुं वधीत्
अवधीत् जघान ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहतः महतः अर्बुदस्य मेघस्य वर्ष्माणम् उदकस्य वारकं विष्टपं स्थानं नि
तिर विध्य । तत् प्रसिद्धं पौंस्यं व्रतं च कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुतार्य वो धृषत्तूर्णांशं न गिरेरधि । हुवे सुशिश्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुतार्य । वः । धृपत् । तूर्णांशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुशिश्रम् । ऊतये ॥४॥

हे स्तोतारः वः युष्माकं श्रुतार्य स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च धृषत् शत्रून् धृषन्तं
सुशिश्रं सुहनुमिन्द्र प्रति हुवे ह्वयामि । तूर्णांशं न । यथा घर्मेऽभितप्तः पुमास्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः—‘तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते’ (निरु. ५. १६) इति । गिरेरधि मेघं प्रति
ह्वयति । ‘पर्वतो गिरिः’ इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्पसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्पसि ॥ ५ ॥

हे शूर इन्द्र सः प्रसिद्धस्त्वं मन्दानः मोदमानः गोः अश्वस्य च व्रजं निवासस्थानं
सोम्येभ्यः सोमाहंभ्यः पुरं न शत्रूणां नगरीमिव वि दर्पसि विवृतद्वारं करोषि ॥ १ ॥

यदि मे रारणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । रारणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र मे मम सुते अभिषुते सोमे उक्थे स्तोत्रे वा यदि रारणः रमसे चनः अहं
यदि च दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि आरात् दूरात् स्वधा अग्नेन उप आ गहि उपागच्छ ॥

वयं वा ते अपि ष्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । व । ते । अपि । स्मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमपाः ॥७॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र ते तव अपि वयं वध वयं खलु स्तोतारः स्मसि
भवामः । हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र त्वं नः अस्मान् जिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भर संरराणो अविक्षितम् । मध्वन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । सम्ररारणः । अविक्षितम् । मध्वन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

उत अपि च हे वमघवन् वसंरणः संरममाणस्त्वम् अविक्षितम् अविक्षीणं पितुम्
अन्नम् । 'पृक्षः पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वते तव वसु
धनं वभूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमत्स्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमत्तः । कृधि । हिरण्यऽवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रभेमहि ॥ ९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र वनः अस्मान् गोमत्तः गोमिनः कृधि कुरु । अश्विनः अश्वयुक्तान्
कृधि । हिरण्यवतः धनवतश्च कृधि । इळाभिः अबैश्च वसं रभेमहि वयं संरब्धा भवेम ॥

बृबदुकथं हवामहे सृप्रकरस्त्रमूतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत्ऽउक्थम् । हवामहे । सृप्रऽकरस्त्रम् । ऊतये । साधु । कृण्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

ऊतये लोकस्य रक्षणाय सृप्रकरस्त्रं प्रसृतबाहुम् । 'करस्तौ बाहु कर्मणां प्रसनातारौ'
(निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । अवसे लोकस्य पालनाय वसाधु कृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं
वृबदुकथं महदुकथमिन्द्र हवामहे हवामः । तथा च यास्कः — 'बृबदुकथो महदुकथो वक्तव्यमस्मा
उक्थम्' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा । जरितृभ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । सम्ऽस्थे । चित् । शतऽक्रतुः । आत् । ईम् । कृणोति । वृत्रऽहा ।

जरितृभ्यः । पुरुऽवसुः ॥ ११ ॥

ययः प्रसिद्ध इन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च आत् अनन्तरम् ईम्
इदं शत्रुवधादिकं कृणोति करोति चित् एव अयमिन्द्रः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किंच
जरितृभ्यः स्तोतृणामर्थे पुरुवसुः बहुधनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शक्रदानवाँ अन्तराभरः । इन्द्रो विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शक्रत् । दानऽवान् । अन्तरऽआभरः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

शक्रः शक्तः सः इन्द्रः नः चित् अस्मानपि आ शक्रत् शक्तान् करोतु । अपि च
इन्द्रः दानवान् विश्वाभिः सवैः ऊतिभिः पालनैः अन्तराभरः अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः ।
छिद्रापिघातीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत ॥ १३ ॥

ययः इन्द्रः रायः धनस्य अवनिः पालकः महान् सर्वोत्तमः सुपारः शोभनपारणश्च भवति ।
यश्च सुन्वतः सोमामिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा प्रियो भवति । तमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुतम् ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'अश्विनः... कृधि' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च;
घ-घनिनश्च । ३. ग-पुरुवसुः । ४. ख-त-भ-अभिष्टुतं हे स्तोतार इति शेषः ।

यः । सुबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुवम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

यः इन्द्रः उग्रः उर्द्ध्वगस्तेजस्वी वा सः अपः उदकानि रिणन् प्रेरयन् सुबिन्दं सुबिन्द-
नामकं शत्रुम् अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं पिप्रुं पिप्रुनामकं च दासं च अहीशुवं च शत्रुं वधीत्
अवधीत् जघान ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहतः महतः अर्बुदस्य मेघस्य वर्ष्माणम् उदकस्य वारकं विष्टपं स्थानं नि
तिर विध्य । तत् प्रसिद्धं पौंस्यं व्रतं च कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुतार्य वो धृषत्तूर्णांशं न गिरेरधि । हुवे सुशिश्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुतार्य । वः । धृपत् । तूर्णांशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुशिश्रम् । ऊतये ॥४॥

हे स्तोतारः वः युष्माकं श्रुतार्य स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च धृषत् शत्रून् धृषन्तं
सुशिश्रं सुहनुमिन्द्र प्रति हुवे ह्वयामि । तूर्णांशं न । यथा घर्मेऽभितप्तः पुमांस्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः—‘तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते’ (निरु. ५. १६) इति । गिरेरधि मेघं प्रति
ह्वयति । ‘पर्वतो गिरिः’ इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्पसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्पसि ॥ ५ ॥

हे शूर इन्द्र सः प्रसिद्धस्त्वं मन्दानः मोदमानः गोः अश्वस्य च व्रजं निवासस्थानं
सोम्येभ्यः सोमाहंभ्यः पुरं न शत्रूणां नगरीमिव वि दर्पसि विवृतद्वारं करोषि ॥ १ ॥

यदि मे रारणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । रारणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र मे मम सुते अभिषुते सोमे उक्थे स्तोत्रे वा यदि रारणः रमसे चनः अहं
यदि च दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि आरात् दूरात् स्वधा अग्नेन उप आ गहि उपागच्छ ॥

वयं वा ते अपि ष्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । व । ते । अपि । स्मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमपाः ॥७॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र ते तव अपि वयं वध वयं खलु स्तोतारः स्मसि
भवामः । हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र त्वं नः अस्मान् जिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भर संरराणो अविक्षितम् । मध्वन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । सम्ररारणः । अविक्षितम् । मध्वन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

उत अपि च हे वमघवन् वसंरणः संरममाणस्त्वम् वविक्षितम् वविक्षीणं वपितुम्
अन्नम् । 'पृक्षः पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वते तव ववसु
घनं वभूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमत्स्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोमत्तः । कृधि । हिरण्यवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रभेमहि ॥ ९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र वनः अस्मान् गोमत्तः गोमिनः कृधि कुरु । अश्विनः अश्वयुक्तान्
कृधि । हिरण्यवतः घनवतश्च कृधि । इळाभिः अबैश्च वसं रभेमहि वयं संरब्धा भवेम ॥

बृबदुकथं हवामहे सृप्रकरस्त्रमूतये । साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत्उक्थम् । हवामहे । सृप्रकरस्त्रम् । ऊतये । साधु । कृण्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

ऊतये लोकस्य रक्षणाय सृप्रकरस्त्रं प्रसृतबाहुम् । 'करस्तौ बाहु कर्मणां प्रसनातारौ'
(निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । अवसे लोकस्य पालनाय वसाधु कृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं
वृबदुकथं महदुकथमिन्द्र हवामहे हवामः । तथा च यास्कः — 'बृबदुकथो महदुकथो वक्तव्यमस्मा
उक्थम्' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा । जरितृभ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । सम्स्थे । चित् । शतक्रतुः । आत् । ईम् । कृणोति । वृत्रहा ।

जरितृभ्यः । पुरुवसुः ॥ ११ ॥

ययः प्रसिद्ध इन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च आत् अनन्तरम् ईम्
इदं शत्रुवधादिकं कृणोति करोति चित् एव अयमिन्द्रः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किंच
जरितृभ्यः स्तोतृणामर्थे पुरुवसुः बहुघनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शक्रदानवाँ अन्तराभरः । इन्द्रो विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शक्रत् । दानवान् । अन्तराभरः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिः ॥ १२ ॥

शक्रः शक्तः सः इन्द्रः नः चित् अस्मानपि आ शक्रत् शक्तान् करोतु । अपि च
इन्द्रः दानवान् विश्वाभिः सवैः ऊतिभिः पालनैः अन्तराभरः अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः ।
छिद्रापिघातीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत ॥ १३ ॥

ययः इन्द्रः रायः घनस्य अवनिः पालकः महान् सर्वोत्तमः सुपारः शोभनपारणश्च भवति ।
यश्च सुन्वतः सोमामिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा प्रियो भवति । तमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुतम् ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'अश्विनः... कृधि' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च;
घ-घनिनश्च । ३. ग-पुरुवसुः । ४. ख-त-भ-अभिष्टुतं हे स्तोतार इति शेषः ।

आयन्तारं महि स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महि । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

वआयन्तारम् आगन्तारं^१ वमहि महान्तं वपृतनासु संग्रामेषु वस्थिरम् अचलं वश्रवोजितं श्रवसो जेतारम् वओजसा बलेन वभूरेः बहोर्धनस्य ईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नकिरस्य शचीनां नियन्ता सुनृतानाम् । नकिर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सुनृतानाम् । नकिः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वसुनृतानां शोभनानां वशचीनां कर्मणाम् । ‘धीः शची’ इति कर्मणामसु पाठात् । वनकिः न कश्चित् वनियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः वन वदादिति न प्रयच्छतीति वनकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अप्रता पीपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अप्रता । पीपे ॥ १६ ॥

वप्राशूनाम् । ये सोमं प्राशुनुवन्ति ते प्राशवः । तेषां सोमं वसुन्वतां वब्रह्मणां ब्राह्मणानाम् वऋणं देवर्णं वन वनूनम् वअस्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—‘एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी’ (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच वअप्रता अविस्तीर्णधनेन वसोमः वन वपीपे न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थः ॥

पन्य इदुप गायत पन्य उक्थानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥ १७ ॥

पन्ये । इत् । उप । गायत । पन्ये । उक्थानि । शंसत । ब्रह्म । कृणोत । पन्ये । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातारः वपन्य वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे^२ वउप वगायत उपगानं कुरुत । किंच वपन्ये^३ एवेन्द्रे वउक्थानि स्तोत्राणि वशंसत । हे स्तोतार इति शेषः । वपन्ये वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे ब्रह्माण्यन्यानि स्तोत्राणि वकृणोत कुरुत^४ ॥

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥ १८ ॥

पन्यः । आ । दर्दिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

वयः ववाजी बलवान् वशता वीराणां शतानि वसहस्रा सहस्राणि च वआ वदर्दिरत् आभिमुख्येन दारयति सोऽयम् वइन्द्रः शत्रुभिः वअवृतः^५ वपन्यः स्तुत्यो भवति । वयज्वनः विधिनेष्टवतो यजमानस्य ववृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि षू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

१. ख-त-म-आभिमुख्येत नेतारं । यच्छंतमित्यर्थः; ग-आयामवन्तं; घ-सर्वतो नियामकं । २. झ-त-१-२-एवेन्द्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-म-पन्ये स्तुत्ये । ४. घ-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इन्द्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निन्द्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे अवर्धयः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेन्द्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-म-आवृतः ।

हे ^१इन्द्र ^२आहुवः आह्वातव्यस्त्वं ^३कृष्टीनां मनुष्याणां ^४स्वधाः हवींषि ^५अनु ^६सु सुष्टु
वि ^७चर । द्वितीयः ^८अनु पूरणः । ^९सुतानाम् अभिषुतान् सोमांश्च ^{१०}पिब ॥

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुष्ट्ये सचा । उतायमिन्द्र यस्तव ॥ २० ॥

पिब । स्वऽधैनवानाम् । उत । यः । तुष्ट्ये । सचा । उत । अयम् । इन्द्र । यः । तव ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान् । धेन्वा क्रीतानि-
त्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ धेन्वा क्रीणाति ’ (तै. सं. ६. १. १०. २) इति । ^३उत अपि च ^४य सोमः
^५तुष्ट्ये उदके । ‘ बुसं तुष्ट्यम् ’ इत्युदकनामसु पाठात् । ^६सचा संसृष्टः तमपि सोमं ^७पिब । ^८उत
अपि च ^९यः सोमः ^{१०}तव त्वदीयः त्वामुद्दिश्य गृहीतः सः ^{११}अयं त्वया पातव्य इति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब ॥ २१ ॥

अति । इहि । मन्युऽसाविनम् । सुसुऽवांसम् । उपऽारणे । इमम् । रातम् । सुतम् । पिब ॥ २१ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम् ^३अतीहि अतिगच्छ । तथा ^४उपारणे । ब्राह्मणा
उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन् देशे ^५सुषुवांसं सुन्वन्तम् अतीहि । ^६इमं ^७रातं
ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं ^८सुतं सोमं ^९पिब ॥

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्च जनाँ अति । घेना इन्द्रावचाकशत् ॥ २२ ॥

इहि । तिस्रः । पराऽवतः । इहि । पञ्च । जनान् । अति । घेनाः । इन्द्र । अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२घेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः ^३अवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं ^४परावतः दूरात् । ‘ आरे
परावतः ’ इति दूरनामसु पाठात् । ^५तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः ^६इहि गच्छ । अनेन अग्रतः पृष्ठतः
पार्श्वतश्च ^७इन्द्रस्यागमनमाश्रास्ते । अपि च ^८पञ्च ^९जनान् मनुष्यान् ^{१०}अति ^{११}इहि अतिगच्छ । यद्वा ।
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः । तानतीहीत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ गन्धर्वाः
पितरो देवा असुरा रक्षांसित्येके क्ववारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति ॥

सूर्यो रश्मि यथा सृजा त्वा यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न सध्यक् ॥ २३ ॥

सूर्यः । रश्मिम् । यथा । सृज । आ । त्वा । यच्छन्तु । मे । गिरः ।

निम्नम् । आपः । न । सध्यक् ॥ २३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सूर्यः यथा ^३रश्मि रश्मीन् किरणानश्चग्रग्रहान् वा विसृजति तथा मह्यं धनं
विसृज । अपि च ^४मे मदीयाः ^५गिरः स्तुतयः ^६सध्यक् सह त्वाम् ^७आ ^८यच्छन्तु । ^९निम्नमापो
^{१०}न । यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अध्वर्यवा तु हि विश्व सोमं वीराय शिप्रिणे । भरा सुतस्य पीतये ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इति । आ । तु । हि । विश्व । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । भर । सुतस्य । पीतये ॥ २४ ॥

हे ^१अध्वर्यो ^२शिप्रिणे हन्मते ^३वीराय शूरायेन्द्राय ^४सोमं ^५तु ^६हि क्षिप्रमेव ^७आ ^८सिञ्च ।
^९सुतस्य सुतं सोमं ^{१०}पीतये पानाय च ^{११}भर आहर च ॥

य उद्रः फलिगं भिनक्त्य १ क्सिन्धूँरवासृजत् । यो गोषु पक्कं धारयत् ॥ २५ ॥

यः । उद्रः । फलिऽगम् । भिनत् । न्यक् । सिन्धून् । अवऽअसृजत् ।

यः । गोषु । पक्कम् । धारयत् ॥ २५ ॥

यः उद्रः उदकार्यं फलिगं मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठात् । भिनत् अभिनत् । सिन्धून् अपश्च अन्तरिक्षात् न्यक् अर्वाक् अवासृजत् । यः च गोषु पक्कं पयः धारयत् आधारयत् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अहन्वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम् । हिमेनाविध्यद्वुदम् ॥ २६ ॥

अहन् । वृत्रम् । ऋचीषमः । और्णऽवामम् । अहीशुवम् । हिमेन । अविध्यत् । अर्बुदम् ॥ २६ ॥

वृक्चीषमः ऋचा दीप्त्या सम इन्द्रः वृत्रं वृत्रनामकं शत्रुम् अहन् जघान । तथा और्ण-
वामम् और्णवामनामकम् अहीशुवम् अहीशुवनामकं च शत्रुमहन् । तथा हिमेन तुषारेणोदकेन वा
अर्बुदं मेघम् अविध्यत् ॥

प्र व उग्राय निष्टुरेऽषाब्हाय प्रसक्षिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उग्राय । निऽस्तुरे । अषाब्हाय । प्रऽसक्षिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ २७ ॥

हे उद्गातारः वः यूयम् उग्राय उद्ग्रायं निष्टुरे शत्रून्विस्तरते अषाब्हाय शत्रूनामभि-
भवित्रे प्रसक्षिणे प्रसहनशीलायेन्द्राय देवत्तं देवप्रसादलब्धं ब्रह्म स्तोत्रं प्र गायत ॥

यो विश्वान्यभि व्रता सोमस्य मदे अन्धसः । इन्द्रो देवेषु चेतति ॥ २८ ॥

यः । विश्वानि । अभि । व्रता । सोमस्य । मदे । अन्धसः । इन्द्रः । देवेषु । चेतति ॥ २८ ॥

अन्धसः अद्यमानस्य सोमस्य मदे संजाते विश्वानि सर्वाणि व्रता व्रतानि कर्माणि यः
इन्द्रः देवेषु अभि चेतति ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय देवत्तं ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २९ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । हरी । हिरण्यऽकेश्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २९ ॥

इह यज्ञे त्या तौ प्रसिद्धौ सधमाद्या सह माद्यन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्यकेश्यौ हरी अश्वौ
हितं हितकरं प्रयः सोमरूपमन्नम् अभि अभिलक्ष्य वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ३० ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधऽस्तुता । हरी । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ३० ॥

हे पुरुष्टुत इन्द्र त्वा त्वां प्रियमेधस्तुता हरी अश्वौ सोमपेयाय सोमपानाय अर्वाञ्चम्
अस्मदभिमुखं वक्षतः वहतः ॥ ६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-म२-३-एतन्नामकावशौ । २. घ-त-म-हविरूपमन्नं । ३. श-पुरुष्टुत बहुभिः
स्तुत । ४. श-प्रियमेधैः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगित्याकारः । ईदशौ हरी ।

‘ वयं घ त्वा ’ इत्येकोनविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरापि^१ बृहतीच्छन्दस्कम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंशत्यनुष्टुप् । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ वयं वैकोना मेध्यातिथिर्बाहृतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । महाभ्रते निष्केवल्ये बाहृततृचाशीतावादितः पञ्चदशर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके श्रौनकेन सूत्र्यते—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश मो घु त्वा वाघतश्चने त्येतस्य द्विपदां चोद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिज्ञश्चे ‘ वयं घ त्वा ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रं—‘ वयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । स्वरसाङ्गयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्याः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । तस्मिन्नेव शब्दे ‘ क ई वेद ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रसुक्तमेव ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतऽवन्तः । आपः । न । वृक्तऽबर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रऽहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

हे ^१वृत्रहन् इन्द्र^२ ^३त्वा त्वां ^४वयं ^५घ वयं खलु ^६सुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः ^७आपो ^८न आप इव प्रवणमभिगच्छामः । ^९पवित्रस्य सोमानां ^{१०}प्रस्रवणेषु ^{११}वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः ^{१२}स्तोतारः च त्वां पर्युपासते^३ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक् आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओक् । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ २ ॥

हे ^१वसो वासयितरिन्द्र ^२त्वा त्वां ^३सुते अभिषुते सोमे ^४निरेके निर्गमने ^५उक्थिनः^६ ^७नरः नेतारः ^८स्वरन्ति शब्दायन्ते । अपि चेन्द्रः ^९सुतं सोमं प्रति ^{१०}तृषाणः तृष्यन् ^{११}स्वब्दीव स्वभूतशब्द इव ^{१२}वंसगः वननीयगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् ^{१३}कदा ^{१४}ओक् स्थानम् ^{१५}आ गमत् ॥

कण्वेभिर्धृष्णावा धृषद्वाजं दर्षि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघऽवन् । विऽचर्षणे । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे ^१धृष्णो धर्षकेन्द्र ^२कण्वेभिः कण्वानुद्दिश्य । विभक्तिव्यत्ययः । ^३सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं ^४वाजम् ^५आ ^६दर्षि देहि^७ । हे ^८मघवन् घनवन् ^९विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र ^{१०}घृषत् घृष्टं ^{११}पिशङ्गरूपं ^{१२}गोमन्तं च वाजं ^{१३}मक्षु शीघ्रम् ^{१४}ईमहे याचामहे । त्वामिति शेषः ॥

१. ग-त-न-भ-मेधातिथेः । २. ग-त-न-भ-‘ इन्द्र ’ नास्ति । ३. घ-पर्यासते उपासते । ४. ग-त-न-‘ उक्थिनः ’ नास्ति । ५. ग-त-न-भ-‘ देहि ’ नास्ति ।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे ।

यः संमिंश्लो हयोर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मदे । इन्द्राय । मेध्यऽअतिथे ।

यः । सम्मिंश्लः । हयोर्यः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽमेध्यातिथे ऽपाहि सोमं पिब । ऽअन्धसः पीतस्य सोमस्य ऽमदे तस्मै ऽइन्द्राय ऽगाय स्तोत्रं पठ^१ च^१ । ऽयः इन्द्रः ऽहयोर्यः अश्वयोः ऽसंमिंश्लः स्वरथे संमिंश्लयिता । ऽयः च ऽसुते सोमे ऽसचा सहायः । य इन्द्रः ऽवज्री । यस्य ऽरथः ऽहिरण्ययः हिरण्ययः ॥

यः सुषण्वः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुर्गुणे ।

य आक्रः सहस्रा यः शतामघ इन्द्रो यः पूर्मिदारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसुषण्वः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गुणे ।

यः । आऽक्रः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पुऽमित् । आऽरितः ॥ ५ ॥

यः ऽसुषण्वः शोभनसण्वहस्तः यश्च ऽसुदक्षिणः यश्च ऽइनः ईश्वरः । 'नियुत्वान् इनः' इतीश्वरनामसु पाठात् । यः चापि ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ऽसहस्रा सहस्राणां बहूनां यः च ऽआक्रः कर्ता । यः चापि ऽशतामघः^२ बहुधनः । यः च ऽपूर्मित् पुरां भेत्ता । यश्च ऽआरितः प्रत्यूतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—'य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्यूतः स्तोमान्' (निरु. ५. १५) इति । सः ऽइन्द्रः ऽगृणे अस्माभिः स्तूयते च ॥ ॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति स्मश्रुषु श्रितः ।

विभूतद्युम्नश्च्यवनः पुरुष्टुतः कर्त्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । स्मश्रुषु । श्रितः ।

विभूतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । कर्त्वा । गौःऽइव । शाकिनः ॥ ६ ॥

यो ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता यः च ऽअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः यः चापि ऽस्मश्रुषु युद्धेषु । अथः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः स्मश्रु युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ऽश्रितः ऽअस्ति भवति । यश्चापि ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतधनः । यश्च ऽच्यवनः सोमानां च्यावयिता । यश्चापि ऽपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ऽकर्त्वा कर्मणा ऽशाकिनः शक्तस्य यजमानस्य ऽगौरिव यथा गौः पयसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद्र्यो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनच्योर्जसा मन्दानः शिप्र्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिन्नति । ओर्जसा । मन्दानः । शिप्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

सुते अभिषुते सोमे सचा ऋत्विजा सह सोमं पिबन्तम् ईम् एनमिन्द्रं कः वेद वेत्ति ।
न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । क् किं वा वयः अन्नं दधे धारयति । यः अयम् इन्द्रः शिप्री हनुमान्
अन्धसः सोमेन मन्दानः मन्दमानः ओजसा बलेन पुरः विभिनत्ति ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नर्किष्टा नि यमदा सुते गमो महँश्चरस्योजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नर्किः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

मृगः शत्रूणामन्वेषकः वारणः गजः दाना मदजलानीव पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु चरथं
चरणशीलं मदं दधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र त्वा त्वां नर्किः नि यमत्
न कश्चिन्नियच्छति । सुते सोमे आ गमः आगच्छ । महान् हि त्वम् ओजसा बलेन
सर्वतः चरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अर्निःस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

यः उग्रः उग्रं ओजस्वी वा सन् भवन् अनिष्टृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः स्थिरः अचलः
रणाय युद्धाय संस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः इन्द्रः मघवा धनवान् यदि स्तोतुः
हवम् आह्वानं शृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र न योषति न गच्छति । किंतु आ गमत् तत्रैवागच्छति ॥

स्त्यमित्था वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽवृतः ।

वृषा हुग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

स्त्यम् । इत्या । वृषा । इत् । असि । वृषजूतिः । नः । अवृतः ।

वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । परावति । वृषो इति । अर्वावति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे उग्र उग्रैन्द्र त्वं स्त्यम् इत्या इत्थं वृषेत् कामानां वर्षक एव असि । वृषजूतिः
वृषमिश्राकृष्टः नः अस्माकम् अवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । वृषा हि सेचक एव शृण्विषे
शृणसे । परावति दूरेऽपि वृषैव अर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव श्रुतः वृषैवाश्रयथाः ॥ ८ ॥

वृषणस्ते अभीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।

वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।

वृषा । रथः । मघवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥ ११ ॥

हे ^१मघवन् ^२ते तव ^३अभीष्टावः रश्मयोऽश्वरक्षणाः ^४वृषणः वर्षितारः । ^५हिरण्ययी हिरण्ययी
^६वक्त्रा अपि ^७वृषा । ^८रथः अपि ^९वृषा वर्षिता । ^{१०}हरी अश्वावपि ^{११}वृषणा वृषणौ वर्षितारौ ।
 हे ^{१२}शतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र ^{१३}एत्वं च ^{१४}वृषा वर्षिता ॥

वृषा सोता सुनोतु ते वृषन्नृजीपिन्ना भर ।

वृषा दधन्वे वृषणं नदीष्व तुभ्यं स्थातहरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । ऋजीपिन् । आ । भर ।

वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् । स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे ^१वृषन् वर्षितरिन्द्र ^२ते तव ^३सोता अभिषवकर्ता ^४वृषा वर्षिता सन् ^५सुनोतु सोमम-
 भिषुणोतु । हे ^६ऋजीपिन् ^७ऋजुगमनेन्द्र ^८आ ^९भर धनमस्मभ्यमाहर । ^{१०}हरीणाम् अश्वानाम् ^{११}आ
 आभिमुख्येन हे ^{१२}स्थातः इन्द्र ^{१३}तुभ्यं ^{१४}नदीषु उदकेषु ^{१५}वृषणं वर्षितारं सोमं ^{१६}वृषा वर्षिता
^{१७}दधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र याहि पीतये मधु श्विष्ठ सोम्यम् ।

नायमच्छा मघवा शृणवद्गिरो ब्रह्मोक्था च सुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । श्विष्ठ । सोम्यम् ।

न । अयम् । अच्छ । मघवा । शृणवत् । गिरः । ब्रह्म । उक्था । च । सुक्रतुः ॥ १३ ॥

हे ^१श्विष्ठ बलवत्तम ^२इन्द्र ^३सोम्यं सोमात्मकं ^४मधु असृतं ^५पीतये पानाय ^६आ ^७याहि
 आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण ^८मघवा धनवान् ^९सुक्रतुः सुकर्मा
 शोभनप्रज्ञो वा ^{१०}अयम् इन्द्रः ^{११}गिरः स्तुतीः ^{१२}ब्रह्म स्तोत्राण्युक्तानि ^{१३}च ^{१४}न ^{१५}अच्छ ^{१६}शृणवत्
 नाभिश्चोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वहेन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्यं सर्वनानि वृत्रहन्नन्येषां या शतक्रतो ॥ १४ ॥

वहेन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथयुजः ।

तिरः । चित् । अर्यम् । सर्वनानि । वृत्रहन् । अन्येषाम् । या । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥ १४ ॥

हे ^१वृत्रहन् ^२शतक्रतो बहुप्रज्ञ ^३रथेष्ठां रथस्थम् ^४अर्यम् ईश्वरं ^५त्वा त्वां ^६रथयुजः रथे युक्ताः
^७हरयः अश्वाः ^८अन्येषां ^९या यानि सर्वनानि सन्ति तानि ^{१०}तिरः ^{११}तिरस्कुर्वन्तः ^{१२}सर्वनानि
 अस्मदीयानि सर्वनानि ^{१३}आ ^{१४}वहेन्तु ॥

अस्माकमघान्तमं स्तोमं धिष्व महामह ।

अस्माकं ते सर्वना सन्तु शतमा मदाय द्युक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

अस्माकम् । अद्य । अन्तमम् । स्तोमम् । धिष्व । महाऽमह ।

अस्माकम् । ते । सर्वना । सन्तु । शम्ऽतमा । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे ऽमहामह महतामपि महन् महापूज वा ऽअद्य ऽअन्तमम् अन्तिकतमम् ऽअस्माकं मेध्याति-
धीनां ऽस्तोमं ऽधिष्व धारय । हे ऽद्युक्ष दीप्त ऽसोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ऽते तव ऽमदाय मदार्थं
ऽसवना सवनानि ऽअस्माकं ऽशंतमा शंतमानि सुखतमानि ऽसन्तु भवन्तु ॥ १५ ॥

नहि षस्तव नो मम शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥ १६ ॥

नहि । सः । तव । नो इति । मम । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।

यः । अस्मान् । वीरः । आ । अनयत् ॥ १६ ॥

यः ऽवीरः शूरः ऽअस्मान् ऽआनयत् ऽसः इन्द्रः ऽतव ऽशास्त्रे शासने ऽनहि ऽरण्यति न
रमते । ऽमम अपि शास्त्रे शासने ऽनो रण्यति । ऽअन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण
एव रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः । उतो अह क्रतुं रघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । चित् । घ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अशास्यम् । मनः ।

उतो इति । अह । क्रतुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनप्रदाता प्रायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा कथ्यभवत् । तदा यदिन्द्र उवाच
तदिदमाह । तथा चाहुः—‘प्रायोगिश्चासङ्गो’ यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा
इति । ऽइन्द्रश्चिद्ध इन्द्रः खलु ऽतदब्रवीत् । ऽस्त्रियाः ऽमनः चित्तम् ऽअशास्यं पुरुषेणाशिष्यं
शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । ऽउतो अपि च स्त्रियाः ऽक्रतुं प्रज्ञां ऽरघुं लघुमाह ॥

सती चिद्धा मदच्युता मिथुना वहतो रथम् । एवेद्वृष्ण उत्तरा ॥ १८ ॥

सती इति । चित् । घ । मदऽच्युता । मिथुना । वहतः । रथम् ।

एव । इत् । घूः । वृष्णः । उत्तरा ॥ १८ ॥

ऽसती ऽचिद्ध इन्द्रस्याश्वावपि खलु ऽमदच्युता सोमं प्रति गन्ताराविन्द्रस्यैव ऽरथं मिथुनौ
ऽवहतः । ऽएवेत् एवमेव ऽवृष्णः इन्द्रस्य रथस्य ऽघूः ऽउत्तरा अश्वयोहृत्तरा भवति ॥

अधः पश्यस्व मोपरि संतरां पादकौ हर ।

मा ते कशप्लकौ दृशन्स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ॥ १९ ॥

अधः । पश्यस्व । मा । उपरि । समऽतराम् । पादकौ । हर ।

मा । ते । कशऽप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूविथ ॥ १९ ॥

एषमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्थ इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं प्रायोगिं यदुवाच
तदाह । हे प्रायोगे त्वं स्त्री सती अधः पश्यस्व । एष स्त्रीणां धर्मः । उपरि ऽमा पश्यस्व ।

१. ग-त-न-अ-प्रायोगि* । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त-प्रयोगे; त-न-
न-२-प्रायोगे । ४. घ-पश्य ।

उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि । ^१पादकौ पादावपि ^२संतरां संश्लिष्टौ यथा भवतस्तथा
^३इह । यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च
^४पते ^५कशप्लुकौ । कशश्च प्लुकश्च कशप्लुकौ । कशतिराहननकर्मा । कशप्लुकावुभे अङ्गे ^६मा ^७दृशन्
 पुरुषा न पश्यन्तु । तयोरदर्शनं वाससः सुष्ठु परिधानेन भवति । अतः सुष्ठु वाससा परिधानं
 कुरु । स्त्रियो हि आ गुल्फादभिसंवीता भवन्तीत्यर्थः । ^८हि यस्मात् कारणात् ^९ब्रह्मा सन्
^{१०}स्त्री ^{११}बभूविति ॥ ॥ १० ॥

‘एन्द्र याहि’ इत्यष्टादशचं चतुर्थं सूक्तं कण्वस्य नीपातिथेराषमानुष्टुभम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो
 गायत्र्यः । वसुरोचिषोऽङ्गिरोगोत्राः^१ सहस्रसंख्याकाः ‘आ यदिन्द्रश्च’ इत्यादीनां तासां तिसृणामृषयः ।
 इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रमणम्—‘एन्द्र याहि’ इत्यादीनां नीपातिथिरानुष्टुभं तृचोऽन्त्यो गायत्रस्तं
 सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसोऽपश्यन्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र याहि हरिर्मिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । उप । कण्वस्य । सुऽस्तुतिम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२कण्वस्य^३ सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^४हरिभिः अश्वैः ^५उप ^६आ ^७याहि^८ । ^९दिवः
 द्युलोकम् । द्वितीयाथै षष्ठी । ^{१०}अमुष्य अमुष्मिन्निन्द्रे ^{११}शासतः शासति^{१२} । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र
 वयं सुखमात्महे । हे ^{१३}दिवावसो दीप्तहविष्केन्द्र ^{१४}दिवं^{१५} स्वर्गं ^{१६}यय यूयं गच्छत । बहुवचनं
 पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो धुनामकम् अमुष्य अमुं लोकं^{१७} शासनं कुर्वन्तो यूयं दिवं
 स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा ग्रावा वदन्निह सोमी घोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा । ग्रावा । वदन् । इह । सोमी । घोषेण । यच्छतु ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वाम् ^२इह यज्ञे ^३ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ^४सोमी सोमवान् ^५वदन् शब्दं
 कुर्वन् ^६घोषेण ध्वनिना सह ^७आ ^८यच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धूनुते । वृकः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

१. त३-न-म-वसुमतोचिर्नोङ्गिरोगोत्राः । २. ख-ङ्ग-त१-२-भ२-३-कण्वस्य एतन्नामकस्यर्थः ।
 ३. म-याहि आगच्छ । ४. म-शासति सति । ५. त-न-दिवं कुर्व । ६. ख-त-न-भ२-लोकं शासतः ।

अत्र अस्मिन् यज्ञे ऽप्याम् अभिषवप्राच्यां ऽनेमिः सोमलता ऽवि ऽधूनुते विशेषेण कम्प-
यति । ऽउरां मेधीं ऽवृको ऽन वृक इव । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा कर्णा इहावसे हवन्ते वाजसातये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कर्णाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजसातये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वा त्वाम् ऽइह यज्ञे ऽकर्णाः ऽअवसे रक्षणाय ऽवाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थं च
ऽआ ऽहवन्ते अभिसुख्येन ह्वयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ५ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वपाय्यम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽते तुभ्यं ऽसुतानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । सुतान् सोमान् ऽदधामि प्रयच्छामि । ऽवृष्णे
ऽन यथा वायवे ऽपूर्वपाय्यं यज्ञमुखे तेयं प्रयच्छन्ति^१ तद्ब्रह्मं प्रयच्छामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

स्मत्पुंरंधिर्न आ गहि विश्वतोधीर्न ऊतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्पुंरंधिः । नः । आ । गहि । विश्वतः ऽधीः । नः । ऊतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ६ ॥

हे^२ इन्द्र ऽस्मत्पुंरंधिः स्वर्गकुटुम्बी ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगहि । तथा ऽविश्वतोधीः सर्वजगतो
धारकस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽऊतये रक्षणाय आ गहि आगच्छ^३ ॥

आ नो याहि महेमते सहस्रोते शतामघ ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ । नः । याहि । महेऽमते । सहस्रऽऊते । शतऽमघ ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ७ ॥

हे ऽमहेमते महाबुद्धे ऽसहस्रोते सहस्ररक्षणं ऽशतामघ बहुधनेन्द्र त्वं ऽनः अस्मान् ऽआ
ऽयाहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा होता मनुर्हितो देवत्रा वक्षदीर्घ्यः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ८ ॥

१. स-य-य-त-न-स-य-प्रयच्छति । २. त-३-४-म-१-य-श-पुस्तकेषु षष्ठमन्त्रभाष्यं नास्ति ।

आ । त्वा । होता । मनुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत् । ईडयः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वदेवत्रा देवानां मध्ये ईडयः स्तुत्यः वहोना देवानामाह्वाताभिः
मनुर्हितः मनुष्यैर्गृहेषु निहितः वआ वक्षत् वहतु^१ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मदच्युता हरीं श्येनं पक्षेव वक्षतः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मदच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽइव । वक्षतः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां मदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ वहरी अश्वौ वश्येनं
श्येनाख्यं पक्षिणं वपक्षेव आत्मीयपक्षाविव वआ वक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहिर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे अर्य ईश्वर त्वम् वआ वपरि सर्वतः वआ वयाहि आगच्छ । वपीतये तव पानार्थं
वसोमस्य सोमं वस्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

आ नो याह्युपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकम् इह यज्ञे उक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु^१ उपश्रुति उपश्रुतौ समी-
पम् वआ वयाहि आगच्छ । अस्मान् वरणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संभृतैः संभृताश्वः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

ससरूपैः । आ । सु । नः । गहि । समभृतैः । संभृतऽअश्वः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वसंभृताश्वः पुष्टाश्वस्वं वसु वसंभृतैः वसरूपैः समानरूपैरश्वैः वनः अस्मान् वआ
वगहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आ याहि आगच्छ । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य विष्टपः विष्टपाच्च
अधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यश्या सहस्रा शूर ददहि ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्या । सहस्रा । शूर । ददहि ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे शूर इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि
गोरूपाणि वा अश्यानि^१ अश्वहितान्यश्वात्मकानि^२ वा आ ददहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भ्रातृयुतानि शतानि च ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रशः । भ्रा । अयुतानि । शतानि । च ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रधा अयुतानि शतानि च अभीष्टानि वस्तूनि^३
आ भ्रा आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्वयं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्वहे इति । सहस्रम् । वसुरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्वयम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं सहस्रम् अस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरम्
अश्वयम् अश्वात्मकं पशुं च यत् यदा आ दद्वहे पारावतादादग्राहे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋज्जा वातरंहसोरुषासो रघुष्यदः । भारजन्ते सूर्याद्व ॥ १७ ॥

ये । ऋज्जाः । वातरंहसः । अरुषासः । रघुऽस्यदः । भारजन्ते । सूर्याऽद्व ॥ १७ ॥

तदा ये ऋज्जाः ऋजुगामिनः वातरंहसः वायुसदृशवेगाः अरुषासः आरोचमानाः रघु-
ष्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वाः सूर्याद्व यथा सूर्यस्तथा भारजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्रवचक्रेष्वाशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत्क्रेषु । आशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्ये । आ ॥ १८ ॥

तेषु ^१पारावतस्य ^२रातिषु देयेषु ^३द्रव्यचक्रेषु ^४द्रव्यचक्रेषु ^५आशुषु अश्वेषु । 'तादृष्यः आशुः' इत्यश्वनामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सत्सु ^६वनस्य ^७मध्ये ^८आ ^९तिष्ठम् इति असुरोचिषां सहस्रं वदति ॥ ॥ १३ ॥

'अग्निनेन्द्रेण' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं श्यावाश्वस्यात्रेयस्पर्षम् । अत्रानुक्रमणिका— 'अग्निना चतुर्विंशतिः श्यावाश्व आश्विनमौपरिष्टाज्ज्योतिषं पङ्क्तिमहावृहतीपङ्क्त्यन्तम्' इति । उपरिष्टा-ज्ज्योतिश्छन्दः । चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात् । 'यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः' (अनु. ९. ८) इति तल्लक्षणम् । द्वाविंशी पङ्क्तिः । त्रयोविंशी महावृहती 'सत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती' (अनु. ९. ९) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्विंशी पङ्क्तिः । अश्विनौ देवता । असौर्याम होतुरतिरिक्तोक्थे 'अग्निनेन्द्रेण' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'अग्निनेन्द्रेणा मात्यग्निः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । सचाभुवा ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२अग्निनेन्द्रेण ^३वरुणेन ^४विष्णुनादित्यैः ^५रुद्रैः ^६वसुभिः च ^७सचाभुवा सहभूतौ ^८उषसा ^९सूर्येण ^{१०}च ^{११}सजोषसा संगतौ युवां ^{१२}सोमं ^{१३}पिबतम् ॥

विश्वामिधीभिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वामिभिः । धीभिः । भुवनेन । वाजिना । दिवा । पृथिव्या । अद्रिभिः । सचाभुवा ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे ^१वाजिना बलिनावश्विनौ ^२विश्वामिभिः सर्वाभिः ^३धीभिः ^४प्रज्ञाभिः ^५भुवनेन अखिलेन भूतजातेन च ^६दिवा शुलोकेन च ^७पृथिव्या च ^८अद्रिभिः च ^९सचाभुवा सहभूतौ ^{१०}उषसा ^{११}सूर्येण ^{१२}च ^{१३}संगतौ युवां ^{१४}सोमं ^{१५}पिबतम् ॥

विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैरिहाद्भिर्मरुद्भिर्मृगुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः । देवैः । त्रिभिः । एकादशैः । इह । अतः । मरुद्भिः । मृगुभिः । सचाभुवा ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैः ^२त्रयस्त्रिंशैः ^३इह यज्ञे ^४अग्निः ^५मरुद्भिः ^६मृगुभिः च ^७सचाभुवा सहभूतौ ^८उषसा ^९सूर्येण ^{१०}च संगतौ युवां ^{११}सोमं ^{१२}पिबतम् ॥

१. ख-तन-भ-१-२-श-सत्सु वनस्पतयः । २. ग-ज्ञ-त-४-तपोवनस्य । ३. म-३- च सजोषसौ । ४. ख-ष-तन-भ-सहभूतौ युवां सजोषसा । ५. ख-ष-तन-भ- 'संगतौ युवां' नास्ति ।

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अवं । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा
सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अन्नं नः आ वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशा ईव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अवं । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेव यथा युवानौ
कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह यज्ञे विश्वा विश्वानि सवनानि अव
गच्छतं प्राप्तम् । सिद्धमन्यत् ॥

गिरौ जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अवं । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतिः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च
जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ १४ ॥

हारिद्रवेव पतथो वनेदुष सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवा ईव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषा ईव । अवं । गच्छथः ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिषुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविव यथा हारिद्रवौ
पक्षिणौ वना वनान्युदकानि । 'वाः वनम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः ।
महिषाविव यथा पिपासितौ महिषाबुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः ।
उषसा सूर्येण च संगतौ त्रिर्वर्तिः त्रिर्मासं वातं च ॥

१. गत-न-म१-२-इह यज्ञे विश्वा नास्ति । २. ज-चागच्छंतु; त१-२-४-न-म१-२-चागच्छति;
त३-हागच्छति; म३-चागच्छत । ३. ज-त१-२-न-म२-विश्वा विश्वानि । ४. घ-हारिद्रवेव । ५. घ-
न्युदकादि । ६. घ-महिषेव । ७. त-म१-२-त्रिर्मासं ।

हंसाविं पतथो अध्वगाविं सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यीतमश्विना ॥ ८ ॥

हंसौऽईव । पतथः । अध्वगौऽईव । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽहंसाविं यथा हंसौ ऽध्वगाविं यथा च पथिकाबुदकं^१ गच्छतः तथा वेगेन ऽसुतं ऽसोमं ऽपतथः । सिद्धमन्यत् ॥

इयेनाविं पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यीतमश्विना ॥ ९ ॥

इयेनौऽईव । पतथः । हव्यदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अव । गच्छथः ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽइयेनाविं यथा इयेनौ गगनं गच्छतः तथा वेगेन ऽसुतं ऽसोमं ऽहव्यदातये यजमानार्थं ऽपतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृष्णुतं चा च गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृष्णुतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।

सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं ऽपिबतं ऽच ऽतृष्णुतं ऽच तृप्यतं च । पानार्थं तृप्यर्थं ऽच ऽआ ऽगच्छतम्^१ । सोमं पीत्वा तृप्तौ सन्तौ युवामस्मभ्यं ऽप्रजां ऽच ऽधत्तं धारयतम् । ऽद्रविणं धनं ऽच ऽधत्तम् । ऽउषसा ऽसूर्येण ऽच संगतौ ऽनः अस्मभ्यम् ऽऊर्जं बलं च ऽधत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।

धत्तम् । सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽजयतं शत्रून् ऽच जयतम् । ऽप्र ऽस्तुतं स्तोतृन् ऽच ऽप्र ऽचावतम् अस्माञ्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हृतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उपसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

१. ख-घ-त-श-पथिकाबु* । २. ग-घ-त-ज-भ-गच्छतं च ।

ह॒तम् । च । श॒त्रून् । य॒त॑तम् । च । मि॒त्रिणः । प्र॒ऽजाम् । च । ध॒त्तम् । द्र॒विणम् । च । ध॒त्तम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । ऊ॒र्जम् । नः । ध॒त्तम् । अ॒श्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां वशत्रून् च वहतम् । उतापि च यततं मित्रिणः मैत्रीयुक्तान् च गच्छ-
तम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

मि॒त्रावरु॑णवन्ता उ॒त ध॒र्मव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १३ ॥

मित्रावरुणवन्तौ । उ॒त । ध॒र्मव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १३ ॥

व॒त अपि च हे अश्विनौ युवां मित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ धर्मवन्ता धर्मयुक्तौ च
मरुत्वन्ता मरुद्भिर्युक्तौ च जरितुः स्तोतुः हवम् आह्वानं गच्छथः आगच्छतम् । उषसा
सूर्येण च आदित्यैः च१ यातं गच्छतम् ॥

अ॒ङ्गिर॑स्वन्ता उ॒त वि॒ष्णु॑वन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १४ ॥

अङ्गिरस्वन्तौ । उ॒त । वि॒ष्णु॑वन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १४ ॥

व॒त अपि च हे अश्विनौ युवाम् अङ्गिरस्वन्तौ अङ्गिरोभियुक्तौ विष्णुवन्ता विष्णुना च
सहितौ मरुद्भिश्च सहितौ स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋ॒भुम॑न्ता वृष॒णा वा॒जव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो ह॒वम् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १५ ॥

ऋभुमन्ता । वृष॒णा । वा॒जव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रितुः । ग॒च्छथः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऋभुमन्ता ऋभुसहितौ वृषणा कामानां वर्षितारौ वाजवन्तौ वाजयुक्तौ मरु-
त्वन्ता च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्र॒ह्म जि॒न्वत॑मु॒त जि॒न्वत॑ धि॒र्यो ह॒तं र॒क्षांसि॑ से॒ध॒त॒ममी॑वाः ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण च सोमं सु॒न्वतो॑ अ॒श्विना ॥ १६ ॥

ब्रह्म । जि॒न्वत॑म् । उ॒त । जि॒न्वत॑म् । धि॒र्यः । ह॒तम् । र॒क्षांसि॑ । से॒ध॒त॒म् । अमी॑वाः ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च । सो॒मम् । सु॒न्वतः । अ॒श्विना ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ङ-त१-२-च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ङ-त१-२-मरुत्वता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-
ङ-त१-२-मे जरितुः मम स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३-वाजवता अजयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां वब्रह्म ब्राह्मणं^१ विज्वतं प्रीणयतम् । उत अपि च वधियः कर्माणि विज्वतम् ।
वहतं च वरक्षांसि । वामीवाः राक्षसांश्च^२ सेधतम् । उषसा सूर्येण च संगतौ सुन्वतः
यजमानस्य सोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नृहृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नृन् । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां वक्षत्रं क्षत्रियं विज्वतम् । उत अपि च वनृन् योद्धन् विज्वतम् ।
सिद्धमन्यत् ॥

धेनूजिन्वतमुत जिन्वतं विशो हृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ धेनूजिन्वतम् । उत अपि च विशः वैश्यांश्च विज्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १६ ॥

अत्रैरिव शृणुतं पूर्व्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ १९ ॥

अत्रैः इव । शृणुतम् । पूर्व्यस्तुतिम् । श्यावः अश्वस्य । सुन्वतः । मदः च्युता ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरः अह्वयम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः
श्यावाश्वस्य मम पितामहस्य अत्रैरिव पूर्व्यस्तुतिं मुख्यां स्तुतिं शृणुतम् । उषसा सूर्येण च
संगतौ तिरोअह्वयं सोमं पिबतम् । तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्युः प्रातरश्विनोर्धांग इति ॥

सर्गाँइव सृजतं सुष्टुतीरुप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ २० ॥

सर्गाँः इव । सृजतम् । सुष्टुतीः । उप । श्यावः अश्वस्य । सुन्वतः । मदः च्युता ।

सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरः अह्वयम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य मम सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः सर्गानिव^३ । आभरणानि वा
हवींषि वा सर्गाः । तान् यथा तथा आत्मनि उप सृजतम् । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-त-ब्रह्मणो; ग-न-ब्रह्मणं; श-ब्रह्माणं । २. ग-रोगांश्च । ३. ग-त-२-३-४-सर्गाणि;
झ-न-भ-श-सर्गाणि वज्राणि; त-१-सर्गाणि ।

र॒श्मी॑रि॒व य॒च्छत॑म॒ध्वरा॑ उप॒ श्यावा॑श्चस्य सु॒न्वतो॑ म॒दच्यु॑ता ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॒ सूर्ये॑ण चा॒श्विना॒ तिरोऽह॑यम् ॥ २१ ॥

र॒श्मीन्ऽई॒व । य॒च्छत॑म् । अ॒ध्वरा॑न् । उप॒ । श्या॒वऽअ॒श्वस्य॑ । सु॒न्वतः॑ । म॒दऽच्यु॑ता ।

स॒जोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । अ॒श्विना॑ । ति॒रऽअ॒हय॑म् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ^१ व॒श्यावा॑श्चस्य मम व॒अध्वरा॑न्^२ व॒रश्मी॑नि॒व यथा॑श्चप्र॒ग्रांस्तद्ग॑त् व॒उप॑ व॒यच्छ॑तम्
उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अ॒र्वाग्र॑थं नि य॒च्छतं॑ पि॒बतं॑ सो॒म्यं म॑धु ।

आ या॑तम॒श्विना॒ गत॑म॒वस्यु॑र्वामि॒हं हु॒वे ध॒त्तं र॑त्नानि दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

अ॒र्वाक् । रथ॑म् । नि । य॒च्छत॑म् । पि॒बत॑म् । सो॒म्यम् । म॑धु । आ । या॒तम् । अ॒श्विना॑ ।

आ । ग॒तम् । अ॒वस्युः॑ । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं व॒रथ॑म् व॒अर्वाक् अ॒स्मदभि॑मुखं व॒नि य॒यच्छ॑तम् । व॒सोम्यं॑ सोमम॒धं
मधु॑ अमृतं च व॒पिब॑तम् । यज्ञ॑म् व॒आ व॒यातं॑ च । सोमं॑ प्रति व॒आ व॒गत॑म् आगच्छतं च । व॒अवस्युः॑
रक्षण॑कामः व॒अहं॑ श्यावा॒श्वः व॒वां हु॒वे ह्या॑मि । व॒दाशु॑षे हवींषि प्रयच्छते म॒ह्यं व॒रत्नानि॑ व॒धत्तं॑
धार॑यतम् ॥

न॒मोवा॑के प्र॒स्थिते॑ अ॒ध्वरे॑ न॒रा वि॒वक्ष॑णस्य पी॒तये॑ ।

आ या॑तम॒श्विना॒ गत॑म॒वस्यु॑र्वामि॒हं हु॒वे ध॒त्तं र॑त्नानि दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

न॒मऽवा॑के । प्र॒स्थिते॑ । अ॒ध्वरे॑ । न॒रा । वि॒वक्ष॑णस्य । पी॒तये॑ । आ । या॒तम् । अ॒श्विना॑ ।

आ । ग॒तम् । अ॒वस्युः॑ । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ व॒नरा॑ नेतारौ यु॒वां वि॒वक्ष॑णस्य ह॒वनशी॑लस्य^३ मम व॒प्रस्थिते॑ व॒नमो॑वाके ।
नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन् व॒अध्वरे॑ यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—‘उभयं सह वा
एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च’ (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । व॒पीतये॑ सोमपानाय व॒आ
व॒यात॑म् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहा॑कृतस्य तृ॒म्पतं॑ सु॒तस्य॑ दे॒वान्ध॑सः ।

आ या॑तम॒श्विना॒ गत॑म॒वस्यु॑र्वामि॒हं हु॒वे ध॒त्तं र॑त्नानि दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

स्वाहा॑कृतस्य । तृ॒म्पत॑म् । सु॒तस्य॑ । दे॒वौ । अ॒न्ध॑सः । आ । या॒तम् । अ॒श्विना॑ ।

आ । ग॒तम् । अ॒वस्युः॑ । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ व॒देवौ॑ यु॒वां व॒सुत॑स्य अ॒भिषु॑तस्य व॒स्वाहा॑कृतस्य हु॒तस्य॑ व॒अन्ध॑सः सोमस्य
व॒तृम्प॑तं तृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

१. व-अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ-युवां सुन्वतः । २. भ-अध्वरान् यज्ञान् ।
३. व-भ३-वहनशीलस्य; व-दर्शनशीलस्य ।

‘अवितासि’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘अविता सप्त शाकरं महापङ्क्त्यन्तम्’ इति । षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी छन्दः । ‘श्यावाश्वस्य’ इति
सप्तमी महापङ्क्तिः ‘षष्ठका वा महापङ्क्तिः’ (अनु. १०. ३) इति लक्षणसद्भावात् । दशरात्रे
पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अवितासीत्या हि’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ १ ॥

अविता । असि । सुन्वतः । वृक्तबर्हिषः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः ।
उरु । जयः । सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ १ ॥

हे षतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र षुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः षवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य
षअविता रक्षिता षअसि भवसि । षमदाय मदार्यं षसोमं षपिब । हे षसत्पते सतां पते षइन्द्र षते
तुभ्यं षयं सोमस्य षभागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन् । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘स एतं माहेन्द्र-
सुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि’ (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति । तं भागं षविश्वाः
षपृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः षउरु बहु षजयः वेगं च षसं षसेहानः सम्यगभिभवन् षअप्सुजित्
अप्सु जेता च सन् पिब ॥

प्राव स्तोतारं मघवन्न त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ २ ॥

प्र । अव । स्तोतारम् । मघवन् । अवं । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ २ ॥

हे षमघवन् षस्तोतारं षप्राव प्ररक्ष । षत्वां च षअव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योर्जसा त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओर्जसा । त्वाम् ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । आधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं षदेवान् षऊर्जा अग्नेन हविषा षअवसि रक्षसि । षत्वाम् अपि षओर्जसा बलेन
अवसि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं १दिवः १द्युलोकस्य १जनिता जनकोऽसि । १पृथिव्याः च १जनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्चानां जनिता गवामसि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वाणाम् । जनिता । गवाम् । असि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् १अश्वाणां १जनिता जनकः १असि । १गवां च १जनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे १अद्रिवः अद्रिमन् १अत्रीणां १स्तोमं १महस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

इयावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्मृषाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

इयावऽअश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।

प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्ये । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वं १सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः १इयावाश्वस्य मम स्तुतिं १कर्माणि १कृण्वतः

कुर्वतः १अत्रेः १यथाशृणोः अश्रौषीः १तथा १शृणु । अपि च १त्वमेक १इत् एक एव १नृषाह्ये

युद्धे १ब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः १वर्धयन् १त्रसदस्युं १प्र १आविथ ॥ ॥ १८ ॥

‘ प्रेदं ब्रह्म ’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य इयावाश्वस्यार्घम् । आद्या द्वापञ्चाशदक्षराति-

जगती । शिष्टाः षडृचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रेदं महापाङ्क्तमा-

द्यातिजगती' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्' । तथा च सूत्रं—'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्म । वृत्रऽतूर्येषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र त्वं ऽवृत्रतूर्येषु संग्रामेषु ऽइदं ऽब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः^१ रक्षाभिः ऽप्र ऽआविथ प्ररक्ष । ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च ऽप्र आविथ । अपि च हे ऽअनेद्य अनिन्द्य ऽवज्रिवः वज्रिन् ऽवृत्रहन् ऽइन्द्र ऽमाध्यंदिनस्य ऽसर्वनस्य संबन्धिनं ऽसोमस्य सोमं ऽपिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि द्रुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । द्रुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपते ऽउग्र उद्गूर्ण ऽइन्द्र ऽअभि ऽद्रुहः द्रोघ्नीः ऽपृतनाः सेनाः ऽसेहानः अभिभवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविथेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकराजस्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकऽराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽएकराट् एक एव राजा सन् ऽराजसि भ्राजसे । सिद्धमन्यत् ॥

सस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सऽस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽत्वमेकः एव ऽसस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ ऽयवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ५ ॥

अपि च हे वृत्रहन्नेद्य इन्द्र सर्वस्य जगतः वक्षेमस्य प्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयो-
रित्यर्थः । ईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन्नेद्य इन्द्र त्वं वक्षत्राय जगतो बलाय भवसि । अवसि आश्रितान् रक्षसि ।
त्वं न आविथ केनापि न रक्षसे । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य रेभतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्यै । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र रेभतः स्तुवतः श्यावाश्वस्य मम स्तुतिं कर्माणि कृण्वतः अत्रेः यथा
अशृणोः यथा शृणु । अपि च क्षत्राणि बलानि कामैः वर्धयन् युद्धे त्वमेकः एव त्रसदस्युं
प्र आविथ ॥ १९ ॥

‘यज्ञस्य हि’ इति दशर्वमष्टमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रिमन्द्राग्नि-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य दशैन्द्राग्नम्’ इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकश्च आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य’ (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘यज्ञस्य हि स्थः’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः ।
सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी युवाभिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. २)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘प्रातर्यावभिः’ इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रितं च—‘प्रातर्यावभिरिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विधिके प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकश्च ‘श्यावाश्वस्य’ इत्ययं पर्यासस्तृचः । अन्यत्रात्यहर्माणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्र्यते
हि—‘श्यावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सन्नी वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सन्नी इति । वाजेषु । कर्मसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२सस्त्री शुद्धौ युवां ^३यज्ञस्य ^४ऋत्विजा ऋत्विजौ ^५स्थः भवथः ^६हि । ^७वाजेषु युद्धेषु ^८कर्मसु चोपतिष्ठन्ताविन्द्राग्नी ^९तस्य तं मां तस्य मम स्तुतिं वा ^{१०}बोधतं जानीतम् ॥

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासा । रथयावाना । वृत्रहणा । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२तोशासा शत्रून् हिंसन्तौ ^३रथयावाना रथेन गच्छन्तौ ^४वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ ^५अपराजिता केनाप्यपराजितौ ^६तस्य तं मां ^७बोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुसन्नद्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वां युवामुद्दिश्य ^३नरः यज्ञस्य नेतारः ^४अद्रिभिः प्रावभिः ^५मदिरं मदकरं ^६मधु सोमात्मकममृतम् ^७अधुक्षन् अपूरयन् । सिद्धमन्यत् ॥

जुषेथां यज्ञमिष्ट्यै सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्ट्यै । सुतम् । सोमम् । सधस्तुती इति सधस्तुती ।

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे ^१सधस्तुती सधभूतस्तुती ^२नरा नेतारौ ^३इन्द्राग्नी ^४यज्ञं ^५जुषेथां सेवेथाम् । ^६इष्ट्ये यागाय ^७सुतम् अभिषुतं ^८सोमं च ^९आ ^{१०}गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सवना येभिर्हव्यान्युहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमा । जुषेथाम् । सवनानि । येभिः । हव्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२नरा नेतारौ युवां ^३येभिः^१ यैः सवनैः ^४हव्यानि ^५ऊहथुः वहथः तानि ^६इमा इमानि ^७सवनानि ^८सवनानि ^९जुषेथां सेवेथाम् । ^{१०}आ ^{११}गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनि जुषेथां सुष्टुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुस्तुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी नरौ युवां ^२मम ^३गायत्रवर्तनिं गायत्रमागाम् ^४इमां ^५सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ^६जुषेथां सेवेथाम् । ^७आ ^८गतं च ॥ ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावभिराभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसु इति । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे ^१जेन्यावसू जेतव्यशत्रुघ्नौ ^२इन्द्राग्नी ^३प्रातर्यावभिः देवैः सह ^४सोमपीतये सोमस्य पानाय ^५आ ^६गतम् आगच्छतम् ॥

स्यावाश्वस्य सुन्वतोऽत्रीणां शृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

श्यावऽश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । शृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे इन्द्राग्नी युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य श्यावाश्वस्य मम अत्रीणाम् ऋविजां हवम् आह्वानं सोमस्य पानाय शृणुतम् ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी वामं युवां यथा मेधिराः प्राज्ञाः अहुवन्त आहुतवन्तः एवमहम् ऊतये रक्षणाय सोमस्य पीतये च अह्वे ह्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतोरिन्द्राग्न्योरवो वृणे । याम्यां गायत्रमृच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राग्न्योः । अवः । वृणे । याम्याम् । गायत्रम् । ऋच्यते ॥ १० ॥

याम्यां ययोरिन्द्राग्न्योरथं गायत्रं साम ऋच्यते स्तूयते तयोः सरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः इन्द्राग्न्योः संबन्धि अवः रक्षणम् अहम् आ वृणे ॥ २१ ॥

‘अग्निमस्तोषि’ इति दशच नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्याधर्मम् । षडष्टका महापाङ्क्ति-
श्रुन्दः । अग्निर्देवता । अनुक्रान्तं च—‘अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि’ इति ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निमस्तोष्यग्मियमग्निमीळा यजध्वै ।

अग्निर्देवाँ अनक्तु न उमे हि विदथे कविरन्तश्चरति द्रुत्यं नभन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

अग्निम् । अस्तोषि । ऋग्मियम् । अग्निम् । ईळा । यजध्वै ।

अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उमे इति । हि । विदथे इति । कविः ।

अन्तरिति । चरति । द्रुत्यम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

यऋग्मियम् ऋगहम् अग्निम् अस्तोषि स्तौमि । अपि च अग्निं यजध्वै यष्टुम् ईळां स्तुत्वा स्तौमीत्यर्थः । अपि च अग्निः यनः अस्माकं विदथे यज्ञे देवान् हविर्भिः अनक्तु । कविः क्रान्तदृश्यग्निः उमे छावापृथिव्यौ अन्तः द्रुत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म चरति । अन्यके शत्रवोऽपि समे सर्वे नभन्ताम् । नभतिर्हिसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनूषु शंसमेषाम् ।

न्यराती रराव्यां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वाप्सुरो नभन्तामन्यके समे ॥ १२ ॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनूषु । शंसम् । एषाम् । नि । अरातीः । रराव्याम् ।

विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आप्सुरः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे अग्ने तनूषु अस्माकमङ्गेषु नव्यसा नवतरेण वचः वचसा स्तोत्रेण एषां शत्रूणां शंसं शंसं नि दहेत्यर्थः । रराव्यां हविः प्रयच्छताम् अरातीः शत्रूँश्च नि दह । अपि च विश्वाः सर्वे अर्यः अग्निगच्छन्तः आप्सुरः आमूढाः अरातीः शत्रवः इतः युच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

अग्रे मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।

स देवेषु प्र चिकिद्दि त्वं ह्यसि पुर्व्यः शिवो दूतो विवस्वतो नभन्तामन्यके संमे ॥ ३ ॥

अग्रे । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।

सः । देवेषु । प्र । चिकिद्दि । त्वम् । हि । असि । पुर्व्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

हे ऽअग्रे ऽतुभ्यं त्वदर्थम् ऽआसनि आस्ये ऽकं ऽघृतं ऽन यथा सुखकरं घृतं जुह्वन्त्ये तद्ददह-
मपि तवास्ये ऽमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि ऽजुह्वे जुहोमि । ऽसः त्वं ऽदेवेषु देवानां मध्ये ऽप्र
चिकिद्दि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । अपि च ऽत्वं ऽपुर्व्यः प्रत्नः ऽअसि । ऽशिवः सुखकरश्चासि ।
विवस्वतः ऽदूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तदग्निर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयो दधे विश्वस्यै देवहूत्यै नभन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

तत्तत्सत् । अग्निः । वयः । दधे । यथाऽयथा । कृपण्यति ।

ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवहूत्यै ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

यथायथा यद्यदन्नं कृपण्यति स्तोत्रमियाच्यते तत्तत् वयः ऽअग्निः ऽदधे स्तोत्रम्यः प्रय-
च्छति । अपि च ऽऊर्जाहुतिः अग्नेनाहूयमानोऽग्निः ऽवसूनां हविषां वासकानां यजमानानां ऽशं
ज्ञान्तिनिमित्तं ऽयोः विषययोगजनितं ऽच ऽमयः सुखं ऽदधे करोति । ऽविश्वस्यै ऽदेवहूत्यै सर्वस्मै
देवानां ह्यानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाग्निश्चित्रेण कर्मणा ।

स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिर्भवीवृत इनोति च प्रतीव्यं नभन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।

सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

वसः ऽअग्निः ऽसहीयसा अभिभावकेन चित्रेण नानाविधेन ऽकर्मणा व्यापारेण चिकेत
ज्ञायते । वसः अग्निः ऽशश्वतीनां बह्वीनां देवतानां ऽहोता ह्वाता ऽदक्षिणाभिः पशुभिश्च ऽअभीवृतः
परिवृतः ऽप्रतीव्यं प्रयेतव्यं शत्रुम् ऽइनोति च गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ २२ ॥

अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामपीच्यम् ।

अग्निः स द्रविणोदा अग्निर्द्वारा व्यूर्णुते स्वाहुतो नवीयसा नभन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।

अग्निः । सः । द्रविणऽऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । ऊर्णुते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

वदेवानां वजाता जातानि जन्मानि वअग्निः वेत्ति^१ । वमर्तानां मनुष्याणां च वअपीच्यस्म
गुह्यम् वअग्निः वेद वेत्ति । वसः वअग्निः वद्रविणोदाः धनस्य दाता । वनवीयसा नवतरेण हविषा
वस्वादुतः सम्यग्बुतः वअग्निः वद्वारा धनस्य द्वाराणि वव्यूणुते च । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निदेवेषु संवसुः स विश्व यज्ञियास्वा ।

स मुदा काव्या पुरु विश्वं भूमेव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके समे ॥ ७ ॥

अग्निः । देवेषु । समऽवसुः । सः । विश्व । यज्ञियासु । आ ।

सः । मुदा । काव्या । पुरु । विश्वम् । भूमऽइव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

वदेवेषु मध्ये वअग्निः वसंवसुः संवसति । वसः अग्निः वयज्ञियासु यज्ञाहंसु वविश्व प्रजास्वपि
संवसुः^२ । किंच वसः अग्निः वपुरु बहूनि वकाव्या कर्माणि वभूमेव यथा भूमिः वविश्वं तथा
वमुदा मोदेन वपुष्यति । वदेवेषु मध्ये वदेवः अग्निः वयज्ञियः यज्ञाहश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।

तमागन्म त्रिपस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पूर्य नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तऽमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।

तम् । आ । अगन्म । त्रिऽपस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

वयोऽग्निः वसप्तमानुषः^३ वविश्वेषु सर्वेषु वसिन्धुषु नदीषु वश्रितः वत्रिपस्त्यं त्रिस्थानं
वमन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः वदस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं वयज्ञेषु वपूर्य मुख्यं^४ वतम् वअग्नि
वयम् वागन्म । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातुन्या क्षेति विदथा कविः ।

स त्रीरेकादशां इह यक्षच पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके समे ॥ ९ ॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिऽधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।

सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।

विप्रः । दूतः । परिऽकृतः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वअग्निः वत्रीणि वत्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि पृथिव्यादीनि वविदथा वेदनी-
यानि स्थानानि वआ वक्षेति आवसति । अपि च वसः अग्निः वदूतः देवानां वविप्रः प्राज्ञः वपरिष्कृतः
अलंकृतश्च सन् वइह यज्ञे वत्रीनेकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् वयक्षत् यजतु । वनः अस्मान् वपिप्रयच्च
कामैः पूरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-घ-ङ-त-१-२-वेद वेत्ति । २. ख-त-न-हे देवेषु; ग-श-यः देवेषु । ३. ख-न-त-न-भ-श-
आ संवसुः । ४. घ-सप्तमानुषः सप्तहोता । ५. त-न-मुखं ।

त्वं नो अग्न आयुषु त्वं देवेषु पूर्य वस्व एक इरज्यसि ।

त्वामार्षः परिस्रुतः परि यन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूर्य । वस्वः । एकः । इरज्यसि ।

त्वाम् । आर्षः । परिस्रुतः । परि । यन्ति । स्वसेतवः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे १पूर्य १अग्ने १त्वम् १एकः एव १आयुषु मनुष्येषु । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १नः अस्माकं १वस्वः धनस्य १इरज्यसि ईशिये । १देवेषु अपि १त्वम् एक एव वस्व इरज्यसि । अपि च १त्वां १स्वसेतवः १स्वभूतसेतवः १परिस्रुतः परिस्रवन्त्यः १आपः १परि १यन्ति परिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

'इन्द्राग्नी युवम्' इति द्वादशर्चं दशमं सूक्तं नाभाकस्यार्षम् । द्वितीया षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापङ्क्तयः । इन्द्राग्नी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्निं त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शक्करी' इति । महावते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'ऊरू इन्द्राग्नी युवं सु नः' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । चातुर्विधिकेऽहनि तृतीय-सवने मैत्रावरुणो यदि महाबालभिदं शंसेत्तदानीं माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशस्त्र आरम्भणीयाम्य ऊर्ध्वं नाभाकतृचावावपेरन् । तत्र 'ता हि मध्यम्' इत्यच्छावाकस्य नाभाकतृचः । सूत्रितं च—'ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'पूर्वीष्ट इन्द्र' इति नाभाकतृचः । सूत्रितं च—'पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणा-च्छंसी' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवं सु नः सहन्ता दासथो रयिम् ।

येन दृढ्वा समत्स्वा वीळु चित्साहिषीमह्यग्निर्वनेव वात इन्नभन्तामन्यके समे ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवम् । सु । नः । सहन्ता । दासथः । रयिम् ।

येन । दृढ्वा । समत्स्वा । आ । वीळु । चित् । सहिषीमहि ।

अग्निः । वनाऽश्व । वाते । इत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ११ ॥

हे १इन्द्राग्नी १सहन्ता शत्रून्भिभवन्तौ १युवं युवां १नः अस्मभ्यं १रयिं धनं सुष्टु १दासथः दत्तम् । तं रयिं विशिनष्टि । १येन रयिणा १समत्सु १चित् संग्रामे १दृढा १चित् दृढानि स्थिरा-ण्यपि १वीळु शत्रुबलानि १अग्निर्वनेव यथाग्निर्वनानि १वात इत् वातेनैवाभिभवति तथा १सहिषीमहि अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

नहि वां वत्रयामहेऽथेन्द्रमिद्यजामहे शर्विष्ठं नृणां नरम् ।

स नः कदा चिद्वेता गमदा वाजसातये गमदा मेघसातये नभन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

नहि । वाम् । वत्रयामहे । अर्थ । इन्द्रम् । इत् । यजामहे । शर्विष्ठम् । नृणाम् । नरम् ।

सः । नः । कदा । चित् । अर्वेता । गमत् । आ । वाजसातये । गमत् । आ । मेघसातये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे ^१हरिवः वज्रिन् ^२सूनो^३ प्रेरयितः ^४इन्द्र ^५हिन्वस्य ग्रीणयितुः ^६वस्वः^७ दीपकस्य ^८वीरस्य
^९आपृचः धनान्युपयच्छतः ^{१०}वते तव ताः ^{११}उपमातयः उपमानानि ^{१२}पूर्वीः बहूनि । ^{१३}उत अपि च
^{१४}प्रशस्तयः ^{१५}पूर्वीः । ^{१६}याः ^{१७}नः ^{१८}घियः प्रज्ञां ^{१९}साधन्तं असाधयन् । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता सुवृक्तिभिस्त्वेषं सत्वानमृगिम्यम् ।

उतो नु चिद्य ओजसा शुष्णस्याण्डानि भेदति जेषत्स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

तम् । शिशीत । सुवृक्तिऽभिः । त्वेषम् । सत्वानम् । ऋगिम्यम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओजसा । शुष्णस्य । आण्डानि । भेदति ।

जेषत् । स्वऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ १० ॥

हे स्तोतारः ^१त्वेषं दीप्तं ^२सत्वानं संभक्तारं धनानाम् ^३ऋगिम्यं ऋगर्हमृग्भिः स्तोतव्यं ^४तम्
^५इन्द्रं ^६सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः ^७शिशीत संस्कृत । ^८उतो ^९नु ^{१०}चित् अपि च ^{११}यः इन्द्रः ^{१२}ओजसा
^{१३}बलेन ^{१४}शुष्णस्य शुष्णनामकस्यासुरस्य ^{१५}आण्डानि अण्डजातान्यपत्यानि ^{१६}भेदति अभिनत् सः
^{१७}स्वर्वतीः दिव्यानि ^{१८}अपः सलिलानि ^{१९}जेषत् जयतु । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता स्वध्वरं सत्यं सत्वानमृत्विम्यम् ।

उतो नु चिद्य ओहत आण्डा शुष्णस्य भेदत्यजैः स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ ११ ॥

तम् । शिशीत । सुअध्वरम् । सत्यम् । सत्वानम् । ऋत्विम्यम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओहते । आण्डा । शुष्णस्य । भेदति ।

अजैः । स्वऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ११ ॥

हे स्तोतारः ^१स्वध्वरं सुयज्ञं ^२सत्यम् अविनाशं ^३सत्वानं संभक्तारम् ^४ऋत्विम्यम् ऋतौ
^५यष्टव्यं ^६तम् इन्द्रं ^७शिशीत स्तुतिभिः संस्कृत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ^८उतो ^९नु ^{१०}चित् अपि
^{११}च ^{१२}यः इन्द्रः ^{१३}ओहते यज्ञं प्रति गच्छति ^{१४}शुष्णस्य ^{१५}आण्डा आण्डान्यण्डजातानि च ^{१६}भेदति^३
^{१७}भिनत्ति^३ स त्वं ^{१८}स्वर्वतीः दिव्यानि ^{१९}अपः सलिलानि ^{२०}अजैः अजैषीः । सिद्धमन्यत् ॥

एवेन्द्राग्निभ्यां पितृवन्नवीयो मन्धातृवदङ्गिरस्वदाचि ।

त्रिधातुना शर्मणा पातमस्मान्वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १२ ॥

एव । इन्द्राग्निऽभ्याम् । पितृऽवत् । नवीयः । मन्धातृऽवत् । अङ्गिरस्वत् । अवाचि ।

त्रिधातुना । शर्मणा । पातम् । अस्मान् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १२ ॥

^१एव एवं याभ्याम् ^२इन्द्राग्निभ्यां ^३पितृवत् नभाकवत् ^४मन्धातृवत् यौवनाश्वमान्धातृवच्च
^५अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च ^६नवीयः नवतरम् ^७अवाचि नामाकेन मया पाठिताविन्द्राग्नी ^८त्रिधातुना
^९त्रिपर्वणा ^{१०}शर्मणा गृहेण^४ नः ^{११}अस्मान् नामाकान्^४ ^{१२}पातं रक्षतम् । ^{१३}वयं ^{१४}रयीणां धनानां ^{१५}पतयः
^{१६}स्वामिनः ^{१७}स्याम भवेम ॥ ॥ २५ ॥

१. ग-त-न-भ-‘सूनो’ नास्ति । २. त-न-भ-२-वस्वो वा । ३. ख-ग-त-न-भ-श-‘भेदति भिनत्ति’
 नास्ति; च-भेदति अभिनत् । ४. ग-गृहे तु नास्माञ्चा^५; त-न-भ-गृहे नास्माञ्चा^५ ।

‘अस्मा ऊ पु’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अस्मा ऊ पु दश वारुणं तु’ इति । नाभाक ऋषिरनुवृत्तत्वात् । ‘महापाङ्क्तं हि’ इत्युक्तत्वादितदस्य महापाङ्क्तम् । इदमादिके द्वे सूक्ते वरुणदेवत्ये । विनियोगो लैङ्गिकः । चानुविधिकेऽहनि साध्यं दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं ‘स क्षपः’ इत्ययं नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘स क्षपः परि षस्वजे इति मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । ‘यः ककुभः’ इत्येतत्प्रभृतिको वा नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘यः ककुभो निधारय इति’ वा (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

अस्मा ऊ पु प्रभृतये वरुणाय मरुद्भ्योऽर्चं विदुष्टरेभ्यः ।

यो धीता मानुषाणां पृश्नो गाईव रक्षति नभन्तामन्यके समे ॥ १ ॥

अस्मै । ऊँ इति । सु । प्रभृतये । वरुणाय । मरुत्भ्यः । अर्चं । विदुःष्टरेभ्यः ।

यः । धीता । मानुषाणाम् । पृश्नः । गाःऽईव । रक्षति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः । सु प्रभृतये प्रकृष्टधनाय । अस्मै । वरुणाय । विदुष्टरेभ्यः । विदुष्टरेभ्यः । मरुद्भ्यः च । अर्चं स्तुहि । यः वरुणः । धीता कर्मणा । मानुषाणां । मनुष्याणां । पृश्नः पशून् । गाईव । रक्षति । सिद्धमन्यत् ॥

तम् पु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिर्भियः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो

नभन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । सु । समना । गिरा । पितृणाम् । च । मन्मभिः ।

नाभाकस्य । प्रशस्तिभिः । यः । सिन्धूनाम् । उप । उत्स्रजे ।

सप्तस्वसा । सः । मध्यमः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

तसु तमेव वरुणं समना समानया गिरा स्तुत्या सु अभिष्टौमि । पितृणां मन्मभिः स्तोमैः । च अभिष्टौमि । नाभाकस्य ऋषेः प्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि । सिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनाम् उप समीपे यः । उदये उत्स्रजति यश्च सप्तस्वसा स मध्यमः इति वाग्भिर्निरुच्यते । अन्यके दुर्धियः शत्रवः समे सर्वे नभन्तां मा भूवन् । तथा च यास्कः—‘तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामपासुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽर्थ एव भवति । नभन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः’ (निरु. १०. ५) इति ॥

स क्षपः परि षस्वजे न्युत्सो मायया दधे स विश्वं परि दर्शतः ।

तस्य वेनीरनु व्रतमुषस्तिस्त्रो अवर्धयन्नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

सः । क्षपः । परि । सस्वजे । नि । उत्स्रजः । मायया । दधे । सः । विश्वम् । परि । दर्शतः ।

तस्य । वेनीः । अनु । व्रतम् । उत्स्रजः । अवर्धयन् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

१. ख-त-इति च; ग-इति चेति; न-भ-इवेति; श-इति । २. ग-त-न-भ-र-गच्छति इव रक्षति; घ-रक्षति यथा गोपालो गा रक्षति तद्वत्; म-गच्छति ।

वसः वरुणः वक्ष्पः रात्रीः परि वषस्वजे परिष्वजते । अपि च दर्शतः दर्शनीयः वसः वरुणः
उत्सः उत्सरणशीलः सन् विश्वं मायया कर्मणा परि परितः नि दधे निदधाति । किंच
तस्य वरुणस्य व्रतं कर्म वेनीः कामयमानाः प्रजाः तिस्रः उषः त्रिषु प्रातर्माध्यंदिनं सायं च
अनु अवधेयन् अनुवधेयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यः ककुभो निधारयः पृथिव्यामधि दर्शतः ।

स माता पुन्यं पदं तद्वरुणस्य सप्त्यं स हि गोपाइवेर्यो नभन्तामन्युके समे ॥४॥

यः । ककुभः । निऽधारयः । पृथिव्याम् । अधि । दर्शतः ।

सः । माता । पुन्यम् । पदम् । तत् । वरुणस्य । सप्त्यम् । सः । हि । गोपाऽइव । इर्यः ।
नभन्ताम् । अन्युके । समे ॥ ४ ॥

यः वरुणः पृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि दर्शतः दर्शनीयः सन् ककुभः दिशः निधारयः निधारयति वसः वरुणः माता निर्माता । पुन्यं प्रत्नं पदं स्वर्गाख्यं स्थानं सप्त्यम् अस्मा-
भिश्च सर्पणीयं तत् वरुणस्य स्वकृतम्^१ । अपि च स हि स एव इर्यः^२ ईश्वरः सन् गोपाइव
गोपाल इव पशूनामस्माकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥

यो धर्ता भुवनानां य उक्षाणामपीच्या वेद नामानि गुह्या ।

स कविः काव्या पुरु रूपं द्यौरिव पुष्यति नभन्तामन्युके समे ॥ ५ ॥

यः । धर्ता । भुवनानाम् । यः । उक्षाणाम् । अपीच्या । वेद । नामानि । गुह्या ।

सः । कविः । काव्या । पुरु । रूपम् । द्यौऽइव । पुष्यति । नभन्ताम् । अन्युके । समे ॥५॥

यः वरुणः भुवनानां धर्ता धारयिता यः च उक्षाणां देवाधिष्ठानभूतानां रश्मीनाम्
अपीच्या अपीच्यान्यन्तर्हितानि गुह्या गुह्यानि गुहायां निहितानि नामानि वेद जानाति वसः
वरुणः कविः प्राज्ञः सन् काव्या काव्यानि कविकर्माणि पुरु बहूनि रूपं द्यौरिव पुष्यति ।
सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २६ ॥

यस्मिन्विश्वानि काव्या चक्रे नाभिरिव श्रिता ।

त्रितं जूती सपर्यत व्रजे गावो न संयुजे युजे अश्वो अयुक्षत नभन्तामन्युके समे ॥६॥

यस्मिन् । विश्वानि । काव्या । चक्रे । नाभिऽइव । श्रिता ।

त्रितम् । जूती । सपर्यत । व्रजे । गावः । न । सम्ऽयुजे ।

युजे । अश्वान् । अयुक्षत । नभन्ताम् । अन्युके । समे ॥ ६ ॥

यस्मिन् वरुणे विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि कविकर्माणि चक्रे नाभिरिव यथा
रथस्य चक्रे नाभिस्तथा श्रिता श्रितानि तं त्रितं^३ त्रिस्थानं वरुणं जूती जूत्या क्षिप्रं सपर्यत हे
मदीया जनाः परिचरत । किमर्थमित्यत आह । व्रजे गोष्ठे गावो न यथा गाः संयुजे संयोगार्थं

१. ख-त-भ१-२-स्वनुतं; ग-स्वदत्तं; न-नुतं; म३-श-स्वभूतं । २. त-न-भ-अर्थः । ३. घ-
त्रितं भूर्भुवःस्वः ।

सह स्थापयितुं युजे युजन्ति तथास्माकमभियोगाय अश्वानयुक्षत सपत्ना युजन्ति । अतस्तदुपद्रव-
परिहाराय वरुण परिचरतेत्यर्थः ॥

य आस्वत्क् आशये विश्वा ज्ञातान्येषाम् ।

परि धामानि मर्मशद्वरुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके समे ॥७॥

यः । आम् । अत्कः । आशये । विश्वा । ज्ञातानि । एषाम् ।

परि । धामानि । मर्मशत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे । देवाः । अनु । व्रतम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

--- त्परिमृशतः वरुणस्य पुरो गये रथस्य पुरताद्भवति तस्य वरुणस्य पुरस्ताद् विश्वे
सर्वे देवाः व्रतं कर्म अनु गच्छन्तीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स समुद्रो अपीच्यस्तुरो द्यामिव रोहति नि यदासु यजुर्दधे ।

स माया अर्चिना पदास्तृणा न्नाकमारुहन्नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । द्याम् । ईव । रोहति । नि । यत् । आम् । यजुः । दधे ।

सः । मायाः । अर्चिना । पदा । अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्रवन्ति सः वरुणः समुद्रः अपीच्यः अन्तर्हितः तुरः क्षिप्रः द्यामिव
यथादित्यो द्यां रोहति तथा नाकं रोहति । अपि च यत् यः वरुणः आसु दिक्षु यजुः प्रजाम्यो
दानं नि दधे निदधाति सः वरुणः मायाः असुराणां मायाः अर्चिना अर्चिष्मता पदा स्थानेन ।
तेजसेत्यर्थः । आ अस्तृणात् समन्ताद्विनस्ति । नाकं स्वर्गम् आरुहत् आरोहति । सिद्धमन्यत् ॥

यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीरधिक्षितः ।

त्रिरुत्तराणि पप्रतुर्वरुणस्य ध्रुवं सदः स सप्तानामिरज्यति नभन्तामन्यके समे ॥९॥

यस्य । श्वेता । विचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिऽक्षितः ।

त्रिः । उत्तराणि । पप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः ।

सः । सप्तानाम् । इरज्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

यस्य वरुणस्य अधिक्षितः अन्तरिक्षेऽधिवसतः श्वेता श्वेतानि विचक्षणा तेजांसि तिस्रो
भूमीः त्रिरुत्तराणि तिसृणामधिस्थितानि भुवनानि पप्रतुः प्रथयन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—
'तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्' (ऋ. सं. २. २७. ८) इति । तस्य वरुणस्य सदः स्थानं ध्रुवम्
अचलमिति । किंच सः वरुणः सप्तानां सिन्धूनाम् इरज्यति ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यः श्वेताँ अधिनिर्णिजश्चक्रे कृष्णाँ अनु व्रता ।

स धाम पुर्व्य ममे यः स्कम्भेन वि रोदसी

अजो न धामधारयन्नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

यः । श्वेतान् । अर्धिऽनिर्निजः । चक्रे । कृष्णान् । अन्तु । व्रता ।
 सः । धाम । पूर्यम् । ममे । यः । स्कम्भेन । वि । रोदसी इति ।
 अजः । न । धाम् । अधारयत् । नमन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

यः वरुणः । निर्निजः आत्मीयान् रश्मीन् दिवा । श्वेतान् । अधि । चक्रे अधिकरोति तथा रात्रौ । कृष्णान् चक्रे । सः वरुणः । अनु । व्रता कर्माणि लक्ष्मीकृत्योभयविधकर्मानुगुणं । पूर्यम् । धाम अन्तरिक्षं दिवं वा । ममे निर्ममे । अपि च । यः । स्कम्भेन अन्तरिक्षेण । अजो । न यथा आदित्यः । धां धारयति तथा । रोदसी धावापृथिव्यौ । वि । अधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘अस्तम्नात्’ इति षट्चं द्वादशं सूक्तम् । अर्चनाना ऋषिः काण्वो नाभाको वा ऋषिः । उत्तरे त्वर्चनानाः । आद्यस्तृचक्षैष्टुभो वरुणदेवत्यो द्वितीयस्तृच आनुष्टुभोऽश्विदेवताकः^१ । तथा चानुक्रान्तम्—‘अस्तम्नात् षट्चर्चनाना वा त्रैष्टुभमन्त्यं वा तृचमाश्विनमानुष्टुभमपश्यत्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वारुणे पशौ हविषो याज्या ‘अस्तम्नात्’ इति । सूत्रितं च—‘अस्तम्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशिनः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येपोत्तरा परिधानीया । तथा सूत्रितम्—‘अस्तम्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ‘एवा वन्दस्व’ इत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) । सोमप्रवहणे ‘इमां धियम्’ इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—‘इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

अस्तम्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अर्मिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीद्विश्वा भुव्नानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥

अस्तम्नात् । धाम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अर्मिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ।

आ । आसीदत् । विश्वा । भुव्नानि । सम्राट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

विश्ववेदाः विश्वघनः । असुरः बलवान् वरुणः । धाम् । अस्तम्नात् । तथा । पृथिव्याः च । वरिमाणं परिमाणम् । अर्मिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि । विश्वा सर्वाणि । भुव्नानि । सम्राट् भूत्वा । आसीदत् च अच्यतिष्ठत् । वरुणस्य^२ तानि एतानि । व्रतानि^३ कर्माणि । विश्वेत् विश्वान्येव^४ । अतो वर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः^४ ॥

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपाम् ।

स नः शर्म त्रिवरुणं वि यंसत्पातं नो द्यावापृथिवी उपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य । गोपाम् ।

सः । नः । शर्म । त्रिवरुणम् । वि । यंसत् । पातम् । नः । द्यावापृथिवी इति । उपस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः । बृहन्तं महान्तं । वरुणम् । एव एवं । वन्दस्व स्तुहि । अमृतस्य । गोपां गोपा-
 वितारं । धीरं प्राज्ञं वरुणं । नमस्य नमस्कु च । सः वरुणः । नः अस्मभ्यं । त्रिवरुणं त्रिस्थानं

१. ख-य-त-न-श-‘ष्टुभो विश्वेदेवताकः । २. घ-एतादृशस्य वरुणस्य । ३. त-न-भ-‘व्रतानि’ नास्ति । ४. घ-बहुनि संति ।

वश्रमं गृहं वि वयंसत् प्रयच्छतु । उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् वनः अस्मान् द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ पातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुणं सं शिशाधि ।

ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । सम् । शिशाधि ।

यया । अति । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । सुतर्माणम् । अधि । नावम् । रुहेम् ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान वरुण इमां धियम् इदं कर्म शिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम क्रतुं
प्रज्ञानं दक्षं बलं च वसं शिक्षाधि तीक्ष्णीकुरु । यया नावा यज्ञरूपया विश्वा सर्वाणि दुरिता
दुरितानि अति तरेम तां सुतर्माणं सुष्ठु तारयित्री यज्ञरूपां नावम् अधि रुहेम वयमारुहेम ।
दुःस्वसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरित्यत्र न्यपदिश्यते ॥

आ वां ग्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नमन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । ग्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।

नासत्या । सोमपीतये । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नासत्या सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—‘सत्यावेव नासत्यावित्यौर्वाभः
सत्यस्य प्रणेतारौ’ (निरु. ६. १३) इति । अश्विना अश्विनौ वां युवां सोमपीतये सोमस्य
पानाय विप्राः प्राज्ञा कृत्विजः ग्रावाणः सोमाभिषवपापाणाश्च धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः
अचुच्यवुः अभिरच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीभिर्विप्रा अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नमन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।

नासत्या । सोमपीतये । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वां युवां विप्रः प्राज्ञः अत्रिः यथा गीभिः स्तुतिभिः सोमपीतये
अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः ।

नासत्या सोमपीतये नमन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अह्ने । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।

नासत्या । सोमपीतये । नमन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'इमे विप्रस्य' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्पर्षं गायत्रमग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'इमे विप्रस्येति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यवभृथेष्टयोः प्रथमाज्यभागस्य 'अप्स्वग्ने' इत्यनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—'अप्सुमन्तावाज्यभागवप्स्वग्ने सधिष्टव' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । श्रूयते च—'उक्षात्राय वशात्रायेत्याग्नीध्रो यजति' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति । अग्निवतीष्टौ 'त्वं ह्यग्ने' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निनाग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति । अग्निमन्थनेऽप्येषा । सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । अग्नेये कामायाष्टाकपालेष्टौ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाइयाम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । अन्वाहिताग्नेः प्रयाणे समारोपणपक्षेऽन्यैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितं—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । वैद्युताग्निनाग्नीनां संसर्गेऽग्नेयस्सुमतीष्टिः । तत्र 'यदग्ने दिविजाः' इति याज्या । 'यदग्ने दिविजा अस्यग्निहोता न्यसीदद्यजीयान्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमांस ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतयज्वनः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ॥ १ ॥

१इमे अस्मदीयाः १स्तोमांसः स्तोतारः १विप्रस्य मेधाविनः १वेधसः विधातुः १अस्तृतयज्वनः अहिंसितयजमनस्य १अग्नेः १गिरः स्तुतीः १ईरते प्रेरयन्ति ॥

अस्मै ते प्रतिहर्ष्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्मै । ते । प्रतिहर्ष्यते । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । जनामि । सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

हे १जातवेदः जातधन १विचर्षणे विद्वष्टः १अग्ने १अस्मै १प्रतिहर्ष्यते प्रयच्छते १ते तुभ्यं १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं १जनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि ॥

आरोकाइव घेदहं तिग्मा अग्ने तव त्विषः । दद्भिर्वनानि बप्सति ॥ ३ ॥

आरोकाः ईव । घ । इत् । अहं । तिग्माः । अग्ने । तव । त्विषः । दत्ऽभिः । वनानि । बप्सति ॥ ३ ॥

हे १अग्ने १तव १तिग्माः तीक्ष्णाः १त्विषः दीप्तयः १आरोकाइव आरोचमानाः पशव इव १दद्भिः दन्तैः १वनानि अरण्यानि १बप्सति भक्षयन्ति । १घेदह इति त्रयं पूरकम् ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप दधि । यतन्ते वृथगग्रयः ॥ ४ ॥

हरयः । धूमकेतवः । वातजूताः । उप । दधि । यतन्ते । वृथक् । अग्रयः ॥ ४ ॥

१हरयः हरणशीलाः १वातजूताः वातप्रेरिताः १धूमकेतवः धूमध्वजाः १अग्रयः १उप १दधि अन्तरिक्षे १वृथक् १पृथक् १यतन्ते गच्छन्ति । १पृथगित्यनेन सममग्नयं वृथगिति । १पृथगित्येव वाजसने-विनः पठन्ति (वा. सं. ३३. २) ॥

एते ते वृथगग्रय इदासः समदक्षत । उपसाभिव केतवः ॥ ५ ॥

एते । त्वे । वृथक् । अग्रयः । इद्वासः । सम् । अदक्षत । उपसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥

वृते वृते एते वग्रयः वृथक् पृथक् इद्वासः अग्निहोत्रिभिः समिद्धाः सन्तः उपसामिव
केतवः उपसां प्रज्ञापका इव समदक्षत सम्यग्दृश्यन्ते ॥ ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्रियद्रोधति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातवेदसः । अग्निः । यत् । रोधति । क्षमि ॥ ६ ॥

जातवेदसः अग्नेः प्रयाणे पत्सुतः पत्तः रजांसि पांसवः कृष्णानि^१ भवन्ति । कदेत्यत
आह । क्षमि क्षमायां यत् यदा अग्निः रोधति शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

घासि कृष्णान ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

घासिम् । कृष्णानः । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

अग्निः ओषधीः घासिम् अन्नम् । 'क्षुत् घासि' इत्यन्ननामसु पाठात् । कृष्णानः कुर्वन्
बप्सत् भक्षयन् न वायति न शमयति । पुनः च तरुणीः ओषधीः अपि यन् गच्छन् भवति ।
भक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जज्ञणाभवन् । अग्निर्वनेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वामिः । अह । नन्नम् । अर्चिषा । जज्ञणाऽभवन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

अग्निः जिह्वाभिरह ज्वालाभिरेव नन्नम् वनस्पतीनत्यन्तं नमयन् अर्चिषा तेजसा
जज्ञणाभवन् ज्वलन् । 'जज्ञणाभवन् मल्ललाभवन्^३' इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । वनेषु अरण्येषु
रोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वग्रे सधिव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सजायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्रे । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरिति ॥ ९ ॥

हे अग्रे यस्य तव अप्सु सधिः प्रवेशस्थानं सः त्वम् ओषधीः अनु रुध्यसे अनु-
रुणस्ति । पुनः च तासां भूमिष्ठानां गर्भे सन् भवन् जायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदग्रे तव तद्गतादर्ची रोचत आहुतम् । निसानं जुहो मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्रे । तव । तत् । घृतात् । अर्चिः । रोचते । आहुतम् । निसानम् । जुहः । मुखे ॥ १० ॥

हे अग्रे तव घृतात् आहुतं जुह्वः होमसाधनभूतायाः सुचः मुखे निसानं^४ लिहानं^५
तत् अर्चिः उत् रोचते प्रकाशते ॥ ॥ ३० ॥

उक्षात्राय वशात्राय सोमपृष्ठाया वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्रये ॥ ११ ॥

उक्षऽअत्राय । वशाऽअत्राय । सोमऽपृष्ठाया । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रये ॥ ११ ॥

१. ग-ध-त-न-भ-पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त-कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त-३-४-मसनाभवन्; झ-
भस्मनाभवन्; न-मनानाभवन् । ४. ग-त-३-४-न 'निसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-निलिहानं ।

१ उक्षाद्याय । उक्षाद्यमदनीयं हविर्यस्यासावुक्षाद्यः । तस्मै १ वशाद्याय । वशाद्यं यस्यासौ वशाद्यः । तस्मै १ सोमपृष्टाय सोमधृतपृष्टाय १ वेधसे विधात्रे कामानाम् १ अग्नये १ स्तोमैः १ विधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा वयं होतवरेण्यक्रतो । अग्ने समिद्धिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । वयम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो ।

अग्ने । समित्ऽभिः । ईमहे ॥ १२ ॥

१ उत अपि च हे १ होतः देवानां ह्यातः १ वरेण्यक्रतो वरणीयप्रज्ञ १ अग्ने १ त्वा त्वां १ वयम् आङ्गिरसाः १ नमसा अग्नेन हविषा १ समिद्धिः च १ ईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदग्र आहुत । अङ्गिरस्वद्ववामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे १ शुचे स्वभावतः शुद्ध १ आहुत १ अग्ने १ त्वा त्वां १ भृगुवत् यथा भृगुस्तथा १ मनुष्वत् यथा च मनुस्तथा १ अङ्गिरस्वत् अङ्गिरीवच्च १ हवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता । सखा । सख्या । सम्ऽमिध्यसे ॥ १४ ॥

हे १ अग्ने १ विप्रः मेधावी १ सन् विद्यमानः १ सखा च १ त्वं १ विप्रेण १ सता १ सख्या १ अग्निना १ समिध्यसे । तथा च ब्राह्मणं—' त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्तसतेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा ' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम् । अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः । त्वम् । विप्राय । दाशुषे । रयिम् । देहि । सहस्रिणम् । अग्ने । वीरऽवतीम् । इषम् ॥ १५ ॥

हे १ अग्ने १ सः प्रसिद्धः १ त्वं १ विप्राय मेधाविने १ दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय १ सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं १ रयिं धनं १ वीरवतीं पुत्रपौत्रादिसहितम् १ इषम् अन्नं च १ देहि ॥ ॥ १५ ॥

अग्ने भ्रातः सहस्कृत रोहिदश्च शुचिव्रत । इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने । भ्रातरिति । सहऽस्कृत । रोहिद्ऽअश्च । शुचिऽव्रत । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । मे ॥ १६ ॥

हे १ अग्ने १ भ्रातः भ्रातृवधजमानानां मित्रभूत १ सहस्कृत सहसा बलेन कृत १ रोहिदश्च लोहितवर्णाश्च १ शुचिव्रत शुद्धकर्मजम् १ मे आङ्गिरसस्य मम १ इमं १ स्तोमं १ जुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वाग्ने मम स्तुतौ वाश्राय प्रतिहर्यते । गोष्ठं गावद्ववाशत ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अग्ने । मम । स्तुतः । वाश्राय । प्रतिऽहर्यते । गोऽस्थम् । गावऽद्व । आशत ॥ १७ ॥

१ उत अपि च हे १ अग्ने १ त्वा त्वां १ मम आङ्गिरसस्य १ स्तुतः स्तुतयः १ वाश्राय वाशनशीलाय वत्साय १ प्रतिहर्यते पयः कामयमानाय दोगुं १ गोष्ठं १ गावद्व यथा गावः प्रविशन्ति तथा १ आशत प्राप्नुवन्ति ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्रे कामाय येमिरे ॥ १८ ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःऽतम् । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् । अग्रे । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे ^१अङ्गिरस्तम् अङ्गिरसां श्रेष्ठ ^२अग्रे ^३तुभ्यं ^४विश्वाः सर्वाः ^५ताः प्रमिताः ^६सुक्षितयः प्रजाः ^७कामाय आत्मनः कामसिद्धयर्थं ^८पृथक् ^९येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अन्नसद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥

अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःऽचितः । अन्नऽसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

^१मनीषिणः मनस ईश्वराः ^२मेधिरासः मेधाविनः ^३विपश्चितः प्राज्ञा यजमानाः ^४धीभिः कर्मभिः ^५अन्नसद्याय अन्नस्य भजनाय ^६अग्निं ^७हिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्रे अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥

तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्रे । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥

हे ^१अग्रे ^२वाजिनं बलिनं ^३वह्निं हविषां वोढारं ^४होतारं देवानामाह्वतारं ^५तं प्रसिद्धं ^६त्वाम् ^७अज्मेषु गृहेषु ^८अध्वरं यज्ञं ^९तन्वानाः विस्तारयन्तो यजमानाः ^{१०}ईळते स्तुवन्ति ॥ ॥ २० ॥

पुरुत्रा हि सद्यङ्गुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥

पुरुत्रा । हि । सद्यङ्गु । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्रे त्वं ^१हि यतः ^२प्रभु प्रभुः । सुलोपश्छान्दसः । ^३पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु ^४विश्वाः सर्वाः ^५विशः प्रजाः ^६अनु ^७सद्यङ्गु समानदर्शी ^८असि अतः ^९त्वा त्वां ^{१०}समत्सु संग्रामेषु ^{११}हवामहे ह्वयामः ॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृण्वद्ववम् ॥ २२ ॥

तम् । ईळिष्व । यः । आऽहुतः । अग्निः । विऽभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृण्वत् । हवम् ॥ २२ ॥

^१यः ^२अग्निः ^३घृतैः सह ^४आहुतः ^५विभ्राजते यश्च ^६नः अस्माकम् ^७इमं ^८हवम् आह्वानं ^९शृण्वत् शृणोति ^{१०}तम् अग्निम् ^{११}ईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्रे घन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातवेदसम् । अग्रे । घन्तम् । अप । द्विषः ॥ २३ ॥

हे ^१अग्रे ^२जातवेदसं जातघनं जातप्रज्ञं वा ^३द्विषः शत्रून् ^४अप ^५घन्तं हिंसन्तं ^६शृण्वन्तम् अस्मदीयमाह्वानं ^७शृण्वन्तं च त्वां ^८वयम् आङ्गिरसाः ^९हवामहे ॥

विशां राजानमद्भुतमर्घ्यं धर्मेणामिमम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ २४ ॥

विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अर्घ्यम् । धर्मेणाम् । इमम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । उ । इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

विविधां प्रजानां वराजानम् ईश्वरम् अद्भुतं महान्तं धर्मणां कर्मणाम् अध्यक्षम् अनुसंधा-
तारं यं इममग्निमीळे^१ स्तौमि यस्य स एवाग्निः श्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वायुवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सतिं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वायुवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सतिम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥

विश्वायुवेपसं सर्वगतबलम् अग्निं वाजिनं बलिनं मर्यं न मनुष्यमिव हितं सतिं
न अश्वमिव वाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ ॥ ३३ ॥

घ्नन्मुद्राण्यप द्विषो दहन् रक्षांसि विश्वहा । अग्ने तिम्रेन दीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मुद्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । तिम्रेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे अग्ने त्वं मुद्राणि हिंसकान् द्विषः द्रेष्टुन् अप घ्नन् हिंसन् विश्वहा सर्वदा रक्षांसि
च दहन् तिम्रेन तीक्ष्णेन तेजसा दीदिहि दीप्यस्व^२ ॥

यं त्वा जनांस इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनांसः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरः । तमम् । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे अङ्गिरस्तमाग्ने यं त्वा त्वां जनांसः जनाः मनुष्वत् यथा मनुस्तथा इन्धते दीप-
यन्ति यसः त्वं मे मदीयं वचः स्तुतिं बोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविजाः । असि । अप्सुजाः । वा । सहः । सकृतम् ।

तम् । त्वा । गीः । ऽसिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे अग्ने यत् यत्त्वं दिविजाः दिवि भवः असि भवसि अप्सुजा वा अन्तरिक्षजातश्च
भवसि सहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि तं त्वा त्वामग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे हवामः^३ ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासिं हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुक्षितयः । पृथक् ।

धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने तुभ्यं यत् त्वदयमेव ते इमे मया इयमानाः जनाः विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः
प्रजाश्च धासिम् अन्नं हविः अत्तवे अदनाय पृथक् हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाध्वोऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुध्वः । अहा । विश्वा । नृचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुः । गहा ॥ ३० ॥

हे अग्ने ते घेत् त्वदयमेव खलु त्वं स्वाध्वः सुकर्माणः सन्तः विश्वा विश्वानि अहा
अहानि नृचक्षसः द्रष्टारश्च दुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि तरन्तः स्याम भवेम ॥ ॥ ३४ ॥

१. ग-त-न-म-श-अग्निमीळे । २. ग-त-न-म-श-‘दीप्यस्व’ नास्ति । ३. घ-त-न-म-हवाम ।
४. ख-घ-त-१-२-वेत् ।

अग्निं मन्द्रं पुरुप्रियं शीरं पावकशौचिषम् । हृद्भिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशौचिषम् । हृत्ऽभिः । मन्द्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

वमन्द्रं मादनं वपुरुप्रियं बहुप्रियं वशीरं यज्ञेषु शयनशीलं वपावकशौचिषं पावकदीप्तिम्
वअग्निं वहद्भिः मनोहरैर्मन्द्रैः मादनैः स्तोत्रैः वईमहे याचामहे ॥

स त्वमग्ने विभावंसुः सृजन्त्सूर्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तर्मांसि जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभाऽवसुः । सृजन् । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ।

शर्धन् । तर्मांसि । जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

हे वअग्ने विभावसुः दीप्तिधनः वसः प्रसिद्धः वत्वं वसृजन् उद्यन् वसूर्यो वन यथा सूर्य-
स्तथा वरश्मिभिः वशर्धन् बलं कुर्वन् वतर्मांसि वजिघ्रसे नाशयसि ॥

तत्ते सहस्व ईमहे दात्रं यन्नोपदस्यति । त्वदग्ने वार्यं वसु ॥ ३३ ॥

तत् । ते । सहस्वः । ईमहे । दात्रम् । यत् । न । उपऽदस्यति । त्वत् । अग्ने । वार्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे वसहस्वः बलवन् वअग्ने वते तव वयत् वसु वनोपदस्यति नोपक्षीयते वतत् वदात्रं दातव्यं
ववार्यं वरणीयं च ववसु धनं वत्वत् त्वत्तः वईमहे याचामहे ॥ ३५ ॥

‘समिधाग्निम्’ इति त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया
गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुकम्प्यते—‘समिधाग्निं त्रिंशत्’ इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्या-
श्विनशस्त्रे चेदं विनियुक्तम् । महाव्रते ‘समिधाग्निम्’ इत्याद्याश्चतस्रः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितं—‘समिधाग्निमिति चतस्रो वैश्वकर्मण ऋषभः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आति-
थ्यायां ‘समिधाग्निम्’ इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘समिधाग्निं दुवस्यता
प्यायस्व समेतु ते’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘वृषन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दर्शपूर्ण-
मासयोराम्नेयस्यानुवाक्या ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य’ (आश्व. श्रौ.
१. ६) इति । मूर्धन्वदुणस्याग्नेरप्येषैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्ये मूर्धन्व’ इति । पवमानेष्टिषु
द्वितीयस्यामिष्टावग्नेः शुचिरनुवाक्या ‘अग्निः शुचिन्नततमः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निः शुचि-
न्नततम उदग्ने शुचयस्तव’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतार्तिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सम्ऽइधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वअतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् वअग्निं वसमिधा वदुवस्यत परिचरत । वघृतैः दीप्ति-
साधनैराज्यैः वबोधयत च । वअस्मिन् समिद्धेऽग्नौ वहव्या हवींषि वआ वजुहोतन आजुहुत च ।

अग्ने स्तोमं जुषस्व मे वर्षस्वानेन मन्मना । प्रीतिं सूक्तानि हर्य नः ॥ २ ॥

१. घ-‘मन्द्रेभिः’; तन-म-‘मन्त्रैः’ । २. ग-इतीति । अग्निः प्रत्नेनेति । ३. ग-आजुहोत आजुहत;
न-त१-२-म३-जुहोतन जुहुत; म१-जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने॑ । स्तोम॑म् । जुष॑स्व । मे॒ । वर्ध॑स्व । अ॒नेन॑ । मन्म॑ना । प्र॒ति । सुऽउ॒क्तानि॑ । ह॒र्य॒ । नः॑ ॥ २ ॥

हे १अग्ने १मे आङ्गिरसस्य मम १स्तोमं स्तोत्रं १जुषस्व सेवस्व । १अनेन १मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण १वर्धस्व च । १नः अस्माकं १सूक्तानि १प्रति १हर्य कामय च ॥

अ॒ग्निं दू॒तं पु॒रो द॑धे ह॒व्य॒वाह॑मु॒प॒ ब्रु॒वे । दे॒वाँ आ सा॑द॒यादि॒ह ॥ ३ ॥

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । पु॒रः । द॑धे । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । उ॒प॒ । ब्रू॒वे । दे॒वान् । आ । सा॒द॒यात् । इ॒ह ॥ ३ ॥

१दूतं देवानां १हव्यवाहं इविषां वोढारं च १अग्निं १पुरो १दधे पुरस्करोमि । १उप १ब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निः १इह यज्ञे १देवान् १आ १सादयत् आसादयतु ॥

उ॒त्ते बृ॒हन्तो॑ अ॒र्चयः॑ स॒मिधा॑नस्य दी॒दिवः॑ । अ॒ग्ने शु॒क्रासं॑ ई॒रते ॥ ४ ॥

उ॒त् । ते । बृ॒हन्तः । अ॒र्चयः । स॒मिधा॑नस्य । दी॒दि॒ऽवः । अ॒ग्ने । शु॒क्रासः । ई॒रते ॥ ४ ॥

हे १दीदिवः दीप्त १अग्ने १समिधानस्य समिध्यमानस्य १ते तव १बृहन्तः महान्तः १शुक्रासः ज्वलन्तः १अर्चयः दीप्तयः १उत् १ईरते ॥

उ॒प॒ त्वा जु॒हो॑ म॒म घृ॒ताची॑र्यन्तु ह॒र्यत॑ । अ॒ग्ने ह॒व्या जु॑षस्व नः ॥ ५ ॥

उ॒प॒ । त्वा । जु॒होः । म॒म । घृ॒ताचीः । य॒न्तु । ह॒र्यत॑ । अ॒ग्ने । ह॒व्या । जु॑षस्व । नः ॥ ५ ॥

हे १हर्यत कामयमान १अग्ने १मम मदीयाः १घृताचीः घृतमन्त्रन्त्यः १जुहोः लुचः १त्वा त्वाम् १उप १यन्तु । १नः अस्माकं १हव्या हव्यानि १जुषस्व सेवस्व च ॥ ३६ ॥

म॒न्द्रं हो॒तार॑मृ॒त्विजं॑ चि॒त्रभा॑नुं वि॒भाव॑सुम् । अ॒ग्निमी॒ळे स उ॑ श्रवत् ॥ ६ ॥

म॒न्द्रम् । हो॒तारम् । ऋ॒त्विजम् । चि॒त्रभा॑नुम् । वि॒भाव॑सुम् ।

अ॒ग्निम् । ई॒ळे । सः । उ॑ । इति॑ । श्र॒वत् ॥ ६ ॥

१मन्द्रं मादनं १होतारं देवानामाह्वतारम् १ऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं १चित्रभानुं चित्रदीप्तिं १विभावसुं दीप्तिघनम् १अग्निम् १ईळे स्तौमि । १सः अग्निः १श्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोस्तेव ॥

प्र॒त्नं हो॒तार॑मी॒ड्यं जु॒ष्टम॑ग्निं क॒विक्र॑तुम् । अ॒ध्वरा॑णाम॒भि॒श्रिय॑म् ॥ ७ ॥

प्र॒त्नम् । हो॒तारम् । ई॒ड्यम् । जु॒ष्टम् । अ॒ग्निम् । क॒वि॒ऽक्र॒तुम् । अ॒ध्वरा॑णाम् । अ॒भि॒ऽश्रि॒यम् ॥ ७ ॥

१प्रत्नं पुराणं १होतारं देवानामाह्वतारम् १ईड्यं स्तुत्यं १जुष्टं प्रीतं सेवितं वा १कविक्रतुं क्रान्तकर्माणम् १अध्वराणां यज्ञानाम् १अभिश्रियम् अभिश्रियतारमीड्यम् १अग्निम् ईळे स्तौमि ॥

जु॒षा॒णो अ॒ङ्गिर॑स्तमे॒मा ह॒व्या॒न्यानु॑षक् । अ॒ग्ने य॒ज्ञं न॑य क्रतु॒था ॥ ८ ॥

जु॒षा॒णः । अ॒ङ्गि॒रः॒ऽस्त॒म् । इ॒मा । ह॒व्या॒नि । आ॒नु॒षक् । अ॒ग्ने । य॒ज्ञम् । न॑य । क्र॒तु॒ऽथा ॥ ८ ॥

हे १अङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ १अग्ने १इमा इमान्यस्मदीयानि १हव्यानि हवीषि १आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १जुषाणः सेवमानो भव । १क्रतुथा काले काले १यज्ञं च १नय ॥

१. त१-२-सादयात् । २. ख-उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-न-उदीरयते; ज-त१-२-उदीरयते उद्गच्छति; व-उदीरते उद्गच्छति । ३. म-मोदनं । ४. घ-उ श्रवत् । ५. त१-न-म-अभिश्रियतारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा वह । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ९ ॥

सम्ऽइधानः । ऊँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इहा । आ । वह । चिकित्वा । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे ऽसन्त्य भजनशील ऽशुक्रशोचे ज्वलहीसे त्वं ऽसमिधान ऽउ समिध्यमान एव ऽदैव्यं देव-
संबन्धिनं ऽजनं ऽचिकित्वा । जानन् ऽइहा यज्ञे ऽआ ऽवह ॥

विप्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावंसुम् । यज्ञानां केतुमीमहे ॥ १० ॥

विप्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवसुम् । यज्ञानाम् । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

ऽविप्रं मेधाविनं ऽहोतारं देवानामाह्वातारम् ऽअद्रुहम् अद्रोघारं ऽधूमकेतुं धूमध्वजं
ऽविभावसुं दीप्तिधनं ऽयज्ञानां ऽकेतुं पताकास्थानीयमग्निम् ऽईमहे अमीष्टं याचामहे ॥ ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रति षम देव रीषतः । भिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रीषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहऽस्कृत ॥ ११ ॥

हे ऽसहस्कृत बलेन कृत ऽदेव दीप्त ऽअग्ने ऽरीषतः हिंसकान् ऽनः अस्मान् ऽप्रति ऽनि ऽपाहि
प्रतिरक्ष । ऽस्म इति पूरणः । ऽद्वेषः द्वेषः शत्रूंश्च ऽभिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं । स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

ऽकविः क्रान्तकर्मा ऽअग्निः ऽप्रत्नेन पुराणेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽस्वां स्वकीयां
ऽतन्वं तनुमङ्गं ऽशुम्भानः शोभयन् ऽविप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ऽववृधे प्रवृद्धो भवति ॥

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं पुत्रं ऽपावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् ऽअग्निं ऽस्वध्वरे असुरैस्त्यन्तमहिंस्ये
ऽअस्मिन् ऽयज्ञे ऽआ ऽहुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽमहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे ऽमित्रमहः मित्राणां पूजनीय ऽअग्ने ऽसः ऽत्वं ऽशुक्रेण ज्वलता ऽशोचिषा तेजसा ऽदेवैः
सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीद् ॥

यो अग्निं तन्वोऽदमे देवं मर्तैः सपर्यति । तस्मा इदीदयद्रुसु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तैः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽदमे गृहे ऽअग्निं ऽदेवं ऽतन्वः धनस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः । ' भोजनं
तना ' इति धननामसु पाठात् । ऽसपर्यति परिचरति ऽतस्मा ऽइत् तस्मा एव ऽवसु धनं ऽदीदयत् ।
सोऽग्निः प्रयच्छति ॥ ॥ ३८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतोसि जिन्वति ॥ १६ ॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतोसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

१ मूर्धा देवानां श्रेष्ठः २ दिवः द्युलोकस्य ३ ककुत् उच्छ्रितः ४ पृथिव्याः च ५ पतिः ६ अयम् ७ अग्निः ८ अपां ९ रेतोसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि १० जिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ १७ ॥

उत् । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे अग्ने ते १ तव २ शुचयः निर्मलाः ३ शुक्राः शुक्लवर्णाः ४ भ्राजन्तः दीप्यमानाः ५ अर्चयः प्रभाः ६ तव ७ ज्योतीषि तेजांसि ८ उत् ९ ईरते प्रेरयन्ति ॥

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥

ईशिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वऽपतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे अग्ने १ स्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं २ वार्यस्य वरणीयस्य ३ दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य ४ ईशिषे ईश्वरोऽसि । ५ शर्मणि सुखे निमित्ते ६ तव ७ स्तोता ८ स्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे अग्ने १ त्वां २ मनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किंच ३ त्वाम् एव ४ चित्तिभिः कर्माभिः ५ हिन्वन्ति प्रीणयन्ति । ६ नः अस्माकं ७ गिरः स्तुतयः ८ त्वाम् एव ९ वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेभतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥

अदब्धस्य । स्वधावतः । दूतस्य । रेभतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने १ अदब्धस्य केनाप्यहिंसितस्य २ स्वधावतः बलवतः ३ दूतस्य देवानां ४ रेभतः देवान् स्तुवतस्तव ५ सख्यं ६ सदा वयं ७ वृणीमहे ॥ ११ २९ ॥

अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीं रोचत आहुतः ॥ २१ ॥

अग्निः । शुचिब्रततमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुतः ॥ २१ ॥

१ शुचिब्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा २ शुचिः शुद्ध एव ३ विप्रः मेधावी ४ शुचिः शुद्धः सन्नेव ५ कविः क्रान्तकर्मा ६ शुचिः एव ७ आहुतः ८ अग्निः ९ रोचते प्रकाशते ॥

उत त्वा धीतयो मम गिरों वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि नः ॥ २२ ॥

उत । त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

१ उत अपि च हे २ अग्ने ३ त्वा त्वां ४ मम ५ धीतयः कर्माणि ६ गिरः स्तुतयश्च ७ विश्वहा सर्वदा ८ वर्धन्तु वर्धयन्तु । ९ नः अस्माकं १० सख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं ११ बोधि जुष्यस्व ॥

यदग्रे स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ २३ ॥

यत् । अग्रे । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ । स्याः । अहम् ।

स्युः । ते । सत्याः । इह । आशिषः ॥ २३ ॥

हे अग्रे वयत् यदि अहं त्वं बहुधनः स्यां भवेयं त्वं वा घ त्वं वा खलु अहं
द्विद्रः स्तोता स्याः भवेः ततस्तव आशिषः आशासनानि इह अस्मद्विषये सत्याः सत्यानि
स्युः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्रे विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम । असि । अग्रे । विभावसुः । स्याम । ते । सुमतौ । अपि ॥ २४ ॥

हे अग्रे त्वं विभावसुः दीसिधनः वसुपतिः धनपतिः वसुः वासयिता च असि भवसि
हि यस्मादतो वयम् अपि ते तव सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम ॥

अग्रे धृतव्रताय ते समुद्रायैव सिन्धवः । गिरौ वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्रे । धृतव्रताय । ते । समुद्रायैव । सिन्धवः । गिरौ । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे अग्रे धृतव्रताय धृतकर्मणे ते तुभ्यं वाश्रासः वाशनश्रीलाः गिरः मम स्तुतयः
सिन्धवः नद्यः समुद्रायैव यथा समुद्राय तथा ईरते प्रवर्तन्ते ॥ ४० ॥

युवानं विस्पतिं कविं विश्वादं पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भामि मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानम् । विस्पतिम् । कविम् । विश्वऽअदम् । पुरुऽवेपसम् । अग्निम् । शुम्भामि । मन्मऽभिः ॥ २६ ॥

युवानं नित्यतरुणं विस्पतिं विशां पतिं कविं क्रान्तकर्माणं विश्वादं सर्वस्य हविषोऽन्तारं
पुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेपः' इति कर्मनामसु पाठात् । अग्निं मन्मभिः मननीयैः
स्तोत्रैः शुम्भामि शोभयामि ॥

यज्ञानां रथ्ये वयं तिग्मजम्भाय वीळ्वे । स्तोमैरिवेमाग्र्ये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्ये । वयम् । तिग्मऽजम्भाय । वीळ्वे । स्तोमैः । इषेम । अग्र्ये ॥ २७ ॥

यज्ञानां रथ्ये नेत्रे तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय वीळ्वे बलवते अग्र्ये स्तोमैः स्तोत्रैः
वयम् आङ्गिरसाः इषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमग्रे त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मृळ्य ॥ २८ ॥

अयम् । अग्रे । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मृळ्य ॥ २८ ॥

हे पावक शोधक सन्त्य भजनीय अग्रे त्वे अपि त्वय्यपि अयम् अस्मदीयो जनः
जरिता स्तोता भूतु भवतु । तस्मै जरित्रे मृळ्य सुखमुत्पादय । तं सुखं वा ॥

धीरो ह्यस्यद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्रे दीदयसि धर्वि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अद्यऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्रे । दीदयसि । धर्वि ॥ २९ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२घोरः ^३असि ^४हि भवसि खलु ^५। ^६अन्नसत् हविषि सीदन् ^७विप्रो ^८न मेधावीव
^९आगृविः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि । ^{१०}सदा ^{११}ध्रुवि अन्तरिक्षे ^{१२}दीदृयसि दीव्यसि च ॥

पुराग्ने दुरितेभ्यः पुरा मृध्रेभ्यः कवे । प्र ण आयुर्वसो तिर ॥ ३० ॥

पुरा । अग्ने । दूःऽदृतेभ्यः । पुरा । मृध्रेभ्यः । कवे । प्र । नः । आयुः । वसो इति । तिर ॥ ३० ॥

हे ^१वसो वासक ^२कवे क्रान्तकर्मन् ^३अग्ने ^४दुरितेभ्यः पापेभ्यः ^५पुरा ^६मृध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च
^७पुरा । यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युजते ततः प्रागेवेत्यर्थः । ^८नः अस्माकम् ^९आयुः प्र
^{१०}तिर वर्धय ॥ ॥ ४१ ॥

‘आ घा ये’ इति द्विक्त्वारिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ घ द्विक्त्वा-
 रिंशत्त्रिंशोक्त आद्याग्नेन्द्री’ । अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिशोक्त^१ ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति
 परिभाषया गायत्री छन्दः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । आद्यायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च । महाव्रते निष्केवल्ये
 गायत्रनृचाशीतवेत्स्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न
 इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्त-
 दशर्चः । तथैव ‘अतिरात्रे’ इति खण्डे सूच्यते—‘आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश’ (आश्व.
 श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘आ घा ये’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम्’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।
 मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘स्तोत्रमिन्द्राय’ इत्याद्याः षड्रुचो विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपाः । सूत्रितं च—
 ‘तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । द्वितीये पर्याये
 ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘अभि त्वा वृषभ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि
 प्र गोपतिं गिरा’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘भिन्धि विश्वाः’
 इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षष्ठहस्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—‘भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्ऽनुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ १ ॥

ये ऋषयः ^१आ ^२घ आभिमुख्येन खलु ^३अग्निमिन्धते दीपयन्ति ^४येषां च ^५युवा नित्य-
 तरुणः ^६इन्द्रः ^७सखा भवति ते ^८आनुषक् आनुपूर्व्येण ^९बर्हिः^३ ^{१०}स्तृणन्ति ॥

बृहभिदिष्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

बृहन् । इत् । इष्मः । एषाम् । भूरि । शस्तम् । पृथुः । स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २ ॥

^१एषाम् ऋषीणाम् ^२इष्मः ^३बृहच्चित् महान् खलु ^४भूरि बहु च ^५शस्तं स्तोत्रं ^६स्वरुः च ^७पृथुः
 महान् । सिद्धमन्वत् ॥

अयुद्ध इद्युधा वृतं शूर आजति सत्त्वभिः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अयुद्धः । इत् । युधा । वृतम् । शूरः । आ । अजति । सत्त्वभिः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ३ ॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् ^१अयुद्ध ^२इव प्रागयोदैव सन् ^३युधा ^४वृतं योद्धृभिर्मदैरावृतं शत्रुं
^५सत्त्वभिः आत्मीयैर्बलैः ^६शूरः सन् ^७आजति नमयति ॥

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ ४ ॥

आ । बुन्दम् । वृत्रहा । ददे । जातः । पृच्छत् । वि । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ ४ ॥

वजातः उत्पन्नः वृत्रहा इन्द्रः बुन्दम् इषुम् । तथा च यास्कः—'बुन्द इषुर्भवति' (निरु. ६. ३२) इति । वआ वददे । आदाय च इषुम् उग्राः उदूर्णबलाः के के च शृण्विरे वीर्येण विश्रुता इति स्वमातरं वि पृच्छत् अप्राक्षीत् ॥

प्रति त्वा शवसी वदद्गिरावप्सो न योधिषत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । शवसी । वदत् । गिरौ । अप्सः । न । योधिषत् ।

यः । ते । शत्रुत्वम् । आऽचके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां शवसी बलवती माता प्रति वदत् प्रत्यवोचत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके कामयते सः गिरौ पर्वते अप्सो न दर्शनीयो गज इव योधिषत् योधयति ॥ ४२ ॥

उत त्वं मघवञ्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्वीळ्यासि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघवञ् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । वीळ्यासि । वीळु । तत् ॥ ६ ॥

उत अपि च हे मघवन् त्वं शृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । ते त्वत्तो यत् वष्टि कामयते स्तोता तत् ववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं यत् वीळ्यासि दृढीकरोषि तत् वीळु तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजि यात्याजिकृदिन्द्रः स्वश्चयुरूप । रथीतमो रथीनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिऽकृत् । इन्द्रः । स्वश्चयुः । उप । रथिऽतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् यदा आजिकृत् युद्धकृत् इन्द्रः स्वश्चयुः कल्याणमश्वमिच्छन् आजि युद्धम् उप याति तदा रथीतमः अतिशयेन रथी भवति । रथीनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्रिन्विष्वग्यथा वृह । भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वाः । अभिऽयुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ८ ॥

हे वज्रिन् त्वं विश्वाः सर्वाः अभियुजः अभियोक्त्रीः प्रजाः यथा विष्वक् भवन्ति तथा सु षु वि वृह^२ । नः अस्माकं सुश्रवस्तमः शोभनाच्चवत्तमश्च^३ भव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोत सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

यम् इन्द्रं धूर्तयः हिंसकाः न धूर्वन्ति न हिंसन्ति सः इन्द्रः अस्माकं सातये अभीष्टलाभाय सु रथं कल्याणं रथं पुरः कृणोत पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विषोऽरं ते शक्र दावने । गमेमेदिन्द्र गोमंतः ॥ १० ॥

वृज्याम् । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गमेमे । इत् । इन्द्र । गोऽमंतः ॥ १० ॥

१. ग-वन्त-ते यः; न-मे य । २. घ-वृह कुरु । ३. घ-षुषु अतिशयेन अन्नवान् ।

हे वशक्र वइन्द्र याचमाना वयं वते तव वद्विषः द्वेष्टुन् परि ववृज्याम नोपगच्छेम । किन्तु वते तव वगोमतः पशुमतः वदावने अभीष्टदानाय वअरं पर्याप्तं वगमेमेत् गच्छेमैव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः । अश्वऽवन्तः । शतैऽग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥ ११ ॥

हे वद्विषः वज्रिन् वयं वशनैः मन्दं मन्दं वयन्तः गच्छन्तः वअश्वावन्तः अश्ववन्तः वशतग्विनः बहुधनाः वविवक्षणाः वोढव्यं वहन्तः वअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सूनृता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहस्रा । सूनृता । शता । जरितृऽभ्यः । विऽमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वते तव वजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः वसहस्रा सहस्राणि वशता शतानि च वऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि सुस्थानि वसूनृता सूनृतानि साधनानि वदिवेदिवे अन्वहं वविमंहते यजमानः प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्म ॥

विद्महि त्वा धनं जयमिन्द्र दृढहा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गयम् ॥ १३ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्र । दृढहा । चित् । आऽरुजम् ।

आऽदारिणम् । यथा । गयम् ॥ १३ ॥

हे वइन्द्र वत्वा त्वां वधनं जयं धनानां जेतारं वदृढा वचित् दृढानामपि शत्रूणाम् वआरुजम् आभिमुख्येन भङ्कारम् वआदारिणम् आदतारं च वयथा वगयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकं च वविद्म जानीम ॥

ककुहं चित्त्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वा पुणि यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।

आ । त्वा । पुणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे वकवे कान्तकर्मन् वधृष्णो धषकेन्द्र वयत् यदा वपुणि पणमानं^१ वत्वा त्वाम् वआ आभिमुख्येन वईमहे अभीष्टं याचामहे तदा वककुहम्^२ उच्छ्रितं^३ वत्वा त्वाम् वइन्द्रवः वचित् सोमा अपि वमन्दन्तु मादयन्तु ॥

यस्ते रेवा अदाशुरिः प्रममर्षं मघत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्षं । मघत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥ १५ ॥

हे इन्द्र वमघत्तये धनदानाय वते तुभ्यं वयः पुमान् वरेवान् धनवान् सन् वअदाशुरिः अदानशीलः वप्रममर्षं अभ्यसूयति वतस्य पुंसः वेदः धनं वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर ॥ ॥ ४४ ॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टऽवन्तः । यथा । पशुम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सोमिनः अभिपुतसोमाः सत्वायः इम उ इम एव स्वस्वस्मदीया
जनाः पृष्टावन्तः संभृतघासाः यथा पशुं पशुमिव त्रि चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वाबधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमृतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अबधिरम् । वयम् । श्रुत्कर्णम् । सन्तम् । मृतये । दूरात् । इह । हवामहे ॥ १७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र अबधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं सन्तं
त्वा त्वां वयं त्रिशोकाः इह यज्ञे ऊतये रक्षणाय दूरात् हवामहे ह्वयामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवै दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवैरपिनो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःसर्षम् । चक्रियाः । उत । भवैः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यत् यदि इमम् अस्मदीयं हवम् आह्वानं शुश्रूयाः शृणुयाः तर्हि दुर्मर्षं
शत्रूणां दुःसहं बलं चक्रियाः कुर्याः । उत अपि च नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः आपिः
बन्धुः भवैः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यर्थिर्जगन्वांसो अमन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥ १९ ॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यर्थिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।

गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

अपि यच्चिद् अपि च हे इन्द्र ते तुभ्यं यत् यदा हि व्यथिः दारिघ्रेण व्यथिताः
जगन्वांसः गन्तारो वयम् अमन्महि विष्टुमः तदा नः अस्माकं गोदा इत् गवां दातैव
भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जित्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्थ आ ॥ २० ॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जित्रयः । ररम्भ । शवसः । पते । उश्मसि । त्वा । सधस्थे । आ ॥ २० ॥

हे शवसस्पते बलस्य पते त्वा त्वां वयं जित्रयः क्षीणा वृद्धाः रम्भं न दण्डमिव
ररम्भं रभासहे । तथा च यास्कः—‘आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम्’ (निरु. ३. २१) इति ।
अपि च त्वा त्वां सधस्थे यज्ञे उश्मसि कामयामहे ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्त्वेन । नकिर्यं वृण्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत । पुरुनृम्णाय । सत्त्वेन । नकिः । यम् । वृण्वते । युधि ॥ २१ ॥

यम् इन्द्रं युधि युद्धे नकिः वृण्वते केषु न वारयन्ति तस्मै सत्त्वेन दानशीलाय
पुरुनृम्णाय बहुधनाय इन्द्राय स्तोत्रं गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तृम्पा व्यश्रुही मदम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तृम्प । वि । अश्रुहि । मदम् ॥ २२ ॥

हे वृषभ इन्द्र त्वा त्वां सुते सोमेऽभिषुते सति सुतम् अभिषुतं सोमं पीतये पानाय
अभि सृजामि । तृम्प तृष्य मदं मदकरं व्यश्रुहि च ॥

मा त्वा मुरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । मार्की ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २३ ॥

मा । त्वा । मुराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

मार्कीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां मूराः मूरका मूढा मनुष्याः^१ अविष्यवः^२ पालनकामाः^३ मा आ दभन्^४ मा हिंसन्तु । उपहस्वानः उपहसनपराश्च मा^५ भवन्तु । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां द्वेष्टुं मार्कीं वनः मा भजेयाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरोः । गौरोः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यज्ञे गोपरीणसा गव्येन पयसा संमिश्रितेन सोमेन महे महते राधसे धनाय मन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं यथा गौरः मृगः सरः पिबति तथा पिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रहा । परावति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्सु । प्र । वोचत ॥ २५ ॥

वृत्रहा इन्द्रः परावति दूरे यथा यानि सना सनातनानि नवा नवानि नूतनानि च धनानि चुच्युवे प्रेरितवान् तानि धनानि संसत्सु यज्ञेषु सभासु वा प्र वोचत प्रवृत्ते विद्वज्जनः ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रबाह्वे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

इन्द्रः कद्रुवः कद्रुनामकस्यर्षेः संबन्धिनं सुतम् अभिषुतं सोमम् अपिबत् पीतवान् । सहस्रबाह्वे सहस्रबाहोः शत्रून् श्राह्निति शेषः । अत्र अस्मिन्नवसरे पौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम् अदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्वाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शमि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्वाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शमि ॥ २७ ॥

तुर्वशे राशि यदौ च यदुनामके च राशि तत् प्रसिद्धं यागादिलक्षणं शमि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । सत्यं परमार्थं विदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम् अह्वाय्यम् अह्वाय्यनामकं तयोः शत्रुं तुर्वणे संग्रामे व्यानट् व्याप्तवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रदं वार्जस्य गोमंतः । समानमु प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वोः । जनानाम् । त्रदम् । वार्जस्य । गोमंतः । समानम् । ऊँ इति । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

१. ग-ज्ञ-ता-न-मनुष्याणामविष्यवः; घ-मनुष्याणा अविष्यवः; त१-२-३-मनुष्याणां मविष्यवः ।

२. ग-पालकामादभन्; झ-त१-२-पालकामा आदभन्; त३-४-न-पालकामा मादभन्; म१-पालकामादभन् । ३. त-न-'मा' नास्ति । ४. घ-ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः । वः युष्माकं । जनानां पुत्रपौत्रादीनां । वतरणि तारकं । वत्रदं शत्रूणां तर्दयितारं । गोमतः पशुमतोऽस्य दातारं चेन्द्रं । समानसु साधारणमेव । प्र । प्रशंसिषं स्तौमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तव उक्थेषु तुग्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुग्यऽवृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणं महान्तं । तुग्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुग्या बुधुरम्' इत्युदकनामसु पाठात् । इन्द्रं । सोमे । सचा स्तोत्रेण सह । सुते अभिषुते सति । उक्थेषु शस्त्रेषु । वर्तवे धनं वरितुं प्रशंसामीति शेषः । न इति संप्रत्यये ॥

यः कृन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरेतवे ॥ ३० ॥

यः । कृन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निः । एतवे ॥ ३० ॥

यः । इत् य एवेन्द्रः । योन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं । पृथुं विस्तीर्णं । गिरिं मेघम् । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । त्रिशोकाय त्रिशोकनामर्ष्यर्थं । वि । कृन्तत् न्यच्छिन्तः सः । गोभ्यः गमनवद्भ्य उदकेभ्यः । निरेतवे निर्गमनाय । गातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् । मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ॥ ४७ ॥

यदधिषे मनस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मृळ्य ॥ ३१ ॥

यत् । दधिषे । मनस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मृळ्य ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र । मन्दानः मोदमानस्त्वं । यत् शुभं वस्तु । दधिषे धारयसि यच्च । मनस्यसि पूजयसि यदपि च । प्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव । तत् सर्वं । मा । कः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव । किंचास्मान् । मृळ्य सुख्य ॥

दभ्रं चिद्धि त्वावतः कृतं शुण्वे अधि क्षमि । जिगात्विन्द्र ते मनः ॥ ३२ ॥

दभ्रम् । चित् । हि । त्वावतः । कृतम् । शुण्वे । अधि । क्षमि । जिगात् । इन्द्र । ते । मनः ॥ ३२ ॥

हे इन्द्र । त्वावतः त्वत्सदृशस्य । दभ्रं । चित् अल्पमपि । कृतं कर्म । अधि । क्षमि क्षमायाम् । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । शुण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति । ते तव । मनः । जिगातु मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसंभ्रुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मृळ्यासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुकीर्तयः । असन् । उत । प्रशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मृळ्यासि । नः ॥ ३३ ॥

हे इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । यत् यामिः । मृळ्यासि सुखयसि । ताः । सुकीर्तयः शोभनाख्यातयः । तवैव । तवैव । असन् भवेयुः । उत अपि च ताः । प्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत् त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ ३४ ॥

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वर्धीः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे ^१शूर इन्द्र ^२नः अस्मान् ^३एकस्मिन्नागसि अपराधे ^४मा वर्धीः मा हिंसीः । ^५द्वयोः आगसोरपि ^६मा वर्धीः । ^७उत अपि च ^८त्रिषु आगःस्वपि ^९मा हिंसीः । ^{१०}भूरिषु असंख्यातेष्वप्यागःसु मा च वर्धीः ॥

विभया हि त्वावत उग्रादभिप्रमङ्गिणः । दुस्मादहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

विभयं । हि । त्वाऽवतः । उग्रात् । अभिऽप्रमङ्गिनः । दुस्मात् । अहम् । ऋतिऽसहः ॥३५॥

हे इन्द्र ^१त्वावतः त्वत्सदृशात् ^२उग्रात् उदूर्णात् ^३अभिप्रमङ्गिणः शत्रूणामभिप्रहृतुः ^४दुस्मात् पापानामुपक्षपयितुः ^५ऋतीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः ^६अहं ^७विभयं ^८हि ^९॥ ॥ ४८ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्वद्भूत ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो ।

आऽवृत्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे ^१प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र ^२ते तव ^३सख्युः ^४शूनं वृद्धं ^५मा ^६आ ^७विदे मावेदयामि । ^८पुत्रस्य अपि शूनं ^९मा विदे । तव ^{१०}मनः अस्मासु ^{११}आवृत्वत् आवर्तनवत् ^{१२}भूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

^१को ^२नु कः खलु हे ^३मर्याः मनुष्याः ^४अमिथितः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अनाकृष्ट^५ इन्द्रादन्यः ^६सखा ^७सखायं प्रति ^८जहा अहं कं जघान ^९कः को वा ^{१०}अस्मत् अस्मत्तो भीतः ^{११}ईषते पलायते^{१२} इति ^{१३}अब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तव्यमिषायः । तथा च यास्कः—‘मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मदीतः पलायते’ (निरु. ४. २) इति । ‘मा न एकस्मिन्नागसि’ इत्यादिकया श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्र आजहारेत्यत्रर्षिर्विस्मयत इति ॥

एवारै वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारै । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीऽइव । निऽवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे ^१वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र ^२एवारै । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् ^३सुते^४ अभिषुते^५ सोमे सति ^६भूरि बहूनि धनानि ^७असिन्वन् न^८ बभूवन् ^९श्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—‘श्वघ्नी कितवो भवति स्व^{१०} इन्ति^{११}’ (निरु. ५. २२) --- ॥

आ ते एता वचोयुजा हरी गृभ्ये सुमद्रेथा । यदी ब्रह्मभ्य इददः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःऽयुजा । हरी इति । गृभ्ये । सुमत्ऽरथा ।

यत् । ईम् । ब्रह्मभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

१. ग-त-न-भ-‘अहं...हि’ नास्ति । २. ग-ध-त-न-अनाकृष्ट । ३. न-भ-पालयत । ४. ग-त-१-४-न-भ-अभिषुते; ङ-त-२-३-अभिसुते । ५. घ-अबभूवन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्तः आबधः दृश्यमानाः सर्वे देवा निवता अधोमुखाः संतः आचरन्निर्गताः । *ख-संहते; ग-सहन्ते; त-न-संहते; म१-३-स्वं हं; म२-स्वं हतीति; श-संहतेति ।

वते^१ तव वसुमद्रथा कल्याणरथौ वचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानौ वृता वृता^२ हरी अश्वौ वआ
वृग्णे। अस्मदभिमुखं^३ यातुं हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः। यत् यस्मात् त्वं ब्रह्मभ्य वृत् ब्राह्मणेभ्य
एव ईम् इदं धनं ददः ददासि ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जह्री मृषः। वसु स्पाहं तदा भर ॥४०॥

भिन्धि। विश्वाः। अप। द्विषः। परि। बाधः। जहि। मृषः। वसु। स्पाहं। तत्। आ। भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः द्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः अप भिन्धि विदारय। बाधः हिंसित्रीः
मृषः संग्रामान्। 'स्पृषः मृषः' इति संग्रामनामसु पाठात्। परि वज्रि हिन्धि। अतस्तासां
स्पाहं स्पृहणीयं तत् प्रसिद्धं वसु आ भर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्वीळविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शने पराभृतम्। वसु स्पाहं तदा भर ॥४१॥

यत्। वीळौ। इन्द्र। यत्। स्थिरे। यत्। पर्शने। पराभृतम्।

वसु। स्पाहं। तत्। आ। भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र त्वया च वीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये यत् धनं पराभृतं विन्यस्तं यत् च
स्थिरे स्वयमचले पराभृतं यत् चापि पर्शने विमर्शनक्षमे पराभृतं^३ तत् स्पाहं वसु आ भर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूर्देवस्य वेदति। वसु स्पाहं तदा भर ॥ ४२ ॥

यस्य। ते। विश्वमानुषः। भूरैः। देवस्य। वेदति। वसु। स्पाहं। तत्। आ। भर ॥४२॥

हे इन्द्र त्वया^१। विभक्तिव्यत्ययः। देवस्य दत्तं भूरैः बहु यस्य यद्धनम्। कर्मणि षष्ठी।
विश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः वेदति जानाति तत् स्पाहं स्पृहणीयं वसु आ भर ॥ ४२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याख्याय श्रीमतीमुतः।

श्रीसायणार्यः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'त्वावतः' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तमश्वपुत्रस्य वशाख्यस्यार्थम्। प्राग्वत्सप्रपरि-
भाषयाद्याश्चतस्रो गायत्र्यः। तत्राद्या पादनिचृत् 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। 'दधानो गोमदश्ववत्' इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादै-
रुपेतत्वात्। 'मध्यमश्चेत् ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम्। 'तमिन्द्रम्' इति षष्ठी

१. ग-त-न- 'ते' नास्ति। २. ख-त-न-म-श- 'दभिमुखे; घ- 'दभिमुखो। ३. त-१-२-३-न-प्रात-
राभृतं। ४. ग-त्वं; झ-त-१-३-त्वां; त-४-न-म-१-२-त्वा।

गायत्री । 'तस्मिन् हि सन्ति' इति सप्तमी बृहती । 'यस्ते मदः' इत्यष्टम्यनुष्टुप् । 'यो दुष्टः' इति नवमी सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' (अनु. ८. ४) इति ह्युक्तम् । 'गव्यो पु णः' इति दशमी गायत्री । 'नहि ते शूर' इत्येकादशी बृहती । 'य ऋष्वः' इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती^१ प्रथमतृतीययोरष्टाक्षरा द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादशाक्षरा च । 'युजौ चेद्विपरीता' (अनु. ८. ५) इत्युक्तत्वात् । 'स नो वाजेषु' इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । 'अभि वो वीरम्' इति चतुर्दशी पिपीलिकमध्या बृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या (अनु. ७. ७) इत्युक्तत्वात् । 'ददी रेकणः' इति पञ्चदशी ककुभ्यङ्कुशिरा 'त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुभ्यङ्कुशिरा' (अनु. ५. ४) इत्युक्तत्वात् । 'विश्वेषाम्' इति षोडशी विराट् । 'महः सु वः' इति सप्तदशी जगती । 'ये पातयन्ते' इत्यष्टादश्युपरिष्ठाद्बृहती चतुर्थपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'प्रभङ्गम्' इत्येकोनविंशी बृहती । 'सनितः सुसनितः' इति विंशी विषमपदा बृहती 'नवकाष्टवेकादश्यष्टिनो विषमपदा' (अनु. ७. ८) इत्युक्तत्वात् । 'आ स एतु' 'षष्टि सहस्रा' इत्येकविंशीद्वाविंश्यौ पङ्क्तिः । 'दश श्यावाः' इति त्रयोविंशी गायत्री । 'दानासः' इति चतुर्विंशी पङ्क्तिः । पञ्चविंशी-सप्तविंश्यौ बृहत्स्यौ । षड्विंश्याद्विंश्यौ सतोबृहत्स्यौ । एकोनत्रिंशी गायत्री । 'गावो न यूथम्' इति त्रिंशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् । एकत्रिंश्युष्णिक्^२ । द्वात्रिंशी पङ्क्तिः । त्रयस्त्रिंशी गायत्री । 'आ स एतु' इत्यादिभिश्चतसृभिः कनीतपुत्रस्य^३ पृथुश्रवसो दानं स्तूयते । अतस्तद्देवताकाः । 'आ नो वायो' इत्यादीनां चतसृणां द्वात्रिंश्याश्च वायुर्देवता । शिष्टा अनादेशपरिभाषयेन्द्रदेवताकाः । एतत्सर्वमनुक्रमण्यमुक्तं— 'त्वावतस्त्रयस्त्रिंशद्रशोऽभ्य आ स आदि कानीतस्य पृथुश्रवसो दानस्तुतिराद्या पादनिचृत् पञ्चम्यादि ककुभ्यागायत्री बृहत्त्यनुष्टुप् सतोबृहती गायत्री विपरीतोत्तरः प्रगाथो द्विपदा चतुर्विंशिका बृहती पिपीलिकमध्या ककुभ्यङ्कुशिरा विराड्जगत्युपरिष्ठाद्बृहतीबृहत्स्यौ विषमपदोत्तरे पङ्क्ति गायत्री पङ्क्तिः प्रगाथौ च वायव्यौ गायत्री द्विपदोष्णिक् पङ्क्तिर्वायव्या गायत्री' इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'सनितः सुसनितः' इत्यन्तमेव^४ सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— 'त्वावतः पुरुवसविति वशः सनितः सुसनितरित्येतदन्तः' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेतः । स्मसिं स्थातर्हरीणाम् ॥ १ ॥

त्वाऽवतः । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । वयम् । इन्द्र । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

स्मसिं । स्थातः । हरीणाम् ॥ १ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र प्रणेतः कर्मणां पारं प्रकर्षेण प्रापयितः इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य । इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात्तत्त्वर्थः । तव स्वभूताः वयं स्मसि स्मः । हे हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां स्थातः अधिष्ठातः ॥

त्वां हि सत्यमद्रिवो विद्म दातारमिषाम् । विद्म दातारं रयीणाम् ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । सत्यम् । अद्रिऽवः । विद्म । दातारम् । इषाम् । विद्म । दातारम् । रयीणाम् ॥ २ ॥

हे अद्रिवः । अत्ति शत्रुमित्यद्रिवंजः । तद्विद्म त्वां सत्यं निश्चयम् इषाम् अश्वानां दातारं विद्म जानीमः^५ । तथा रयीणां घनानां दातारं विद्म ॥

आ यस्य ते महिमानं श्रुतमूते श्रुतक्रतो । गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ॥ ३ ॥

१. व-न-म-स-बृहती । २. ख-न-त-भ-उष्णिक् । ३. ख-घ-त-न-म-स-कनीत । ४. ग-इत्यन्तमेतत् ।

५. ख-घ-त-२-४-म-स-प्रनेतः ; ग-प्राणेतः । ६. न-जानीमः ।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम्ऽऊते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

गोऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे ऽशतमूते अपरिमितरक्षण हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र ऽयस्य ऽते ऽमहिमानं माहात्म्यं
ऽकारवः स्तोतारः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽगृणन्ति स्तुवन्ति स्वर्भाष्टाय ॥

सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

मूऽनीथः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् । अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

ऽस ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽसुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । ऽघ इति प्रसिद्धौ । स
इत्युक्तं कमित्याह । ऽयं यजमानं ऽमरुतः देवाः ऽपान्ति रक्षन्ति ऽअद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा
ऽयमर्यमा पाति । यं च ऽमित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्ववत्सुवीर्यमादित्यजूत एधते । सदा राया पुरुस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजूतः । एधते ।

सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

ऽआदित्यजूतः आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो^१ यजमानः ऽगोमत् गोभिरुपेतम् ऽअश्ववत्
अश्वैरुपेतं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं ऽदधानः धारयन् ऽएधते वर्धते ऽसदा सर्वदा । किंच
ऽपुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन ऽराया धनेन सदैधते ॥ १ ॥

तमिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

ऽतं प्रसिद्धम् ऽइन्द्रं ऽदानं देयं ऽरायः^२ धनम् ऽईमहे याचामहे । कीदृशमिन्द्रम् । ऽशवसानं
बलमाचरन्तम् ऽअभीर्वम् अभीरुम् ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्नि सन्त्युतयो विश्वा अभीरवः सचा ।

तमा वहन्तु सप्तयः पुरुवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।

तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

ऽतस्मिन् इन्द्रे ऽऊतयः गन्ध्यः ऽविश्वाः सचाः ऽअभीरवः अक्रातराः ऽसचा सहायभूता
मरूद्रूपाः सेनाः ऽसन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सर्वा रक्षणाः सह संभवन्ति । ऽतम् इन्द्रं ऽसप्तयः
सर्पणशीलाः ऽहरयः अश्वाः ऽपुरुवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं ऽमदाय ऽसुतम् अभिषुतं
सोमं प्रति ऽआ ऽवहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य इन्द्र वृत्रहन्तमः ।

य आददिः स्वर्नृभिर्यः पृतनासु दुष्टरः ॥ ८ ॥

यः । ते । मदः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः ।

यः । आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तूयते । हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३यः ^४मदः ^५वरेण्यः
वरणीयः । ^६यः च मदः संग्रामे ^७वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । ^८यः च ^९आददिः आदाता
^{१०}स्वः स्वराणां धनं ^{११}नृभिः नृभ्यः शत्रुभ्यः । ^{१२}यः च ^{१३}पृतनासु संग्रामेषु ^{१४}दुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै
मदाय हरयो वहन्त्विति ॥

यो दुष्टरो विश्ववार श्रवाय्यो वाजेवस्ति तरुता ।

स नः श्विष्ठ सवना वसो गहि गमेम गोमति व्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्ववार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।

सः । नः । श्विष्ठ । सर्वना । आ । वसो इति । गहि । गमेम । गोमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे ^१विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र ^२वाजेषु युद्धेषु ^३यः तव ^४दुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः ^५तरुता
शत्रूणां तारकः ^६अस्ति भवति हे ^७वसो वासक हे ^८श्विष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र ^९सः त्वं ^{१०}नः
^{११}सवना अस्माकं सवनानि ^{१२}आ ^{१३}गहि आगच्छ । वयं च ^{१४}गोमति ^{१५}व्रजे गोमन्तं व्रजं ^{१६}गमेम
गच्छेम ॥

गव्यो पु णो यथा पुराश्रयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अश्वया । उत । रथया । वरिवस्य । महामह ॥ १० ॥

हे ^१महामह महाधनेन्द्र ^२गव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवद्भावेन
निपातवद्भावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं ^३गा दातुं ^४यथा ^५पुरा पूर्वं यथास्माकं
गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्दद्यापि ^६सु सुष्ठु ^७वरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं
गवेच्छया किंतु ^८अश्वया अश्वप्रदानेच्छया । ^९उत अपि च ^{१०}रथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ २ ॥

नहि ते शूर राघसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।

दशस्या नो मघवन् चिदद्रिवो धियो वाजैभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राघसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।

दशस्य । नः । मघवन् । नु । चित् । अद्रिवः । धियः । वाजैभिः । आविथ ॥ ११ ॥

हे ^१शूर विक्रान्तेन्द्र ^२ते तव ^३राघसः धनस्य ^४अन्तम् इयत्तां ^५सत्रा सत्यं ^६नहि ^७विन्दामि न
कमे । यस्मादेवं तस्मात् हे ^८मघवन् धनवन् हे ^९अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ^{१०}नः अस्माकं ^{११}नू ^{१२}चित् क्षिप्र-
मेव ^{१३}दशस्य देहि तद्धनम् । किंच ^{१४}वाजैभिः वाजैरश्वैः ^{१५}धियः अस्मदीयानि कर्माणि ^{१६}आविथ रक्ष ॥

य ऋध्वः श्रवयत्सखा विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्र हवन्ते तविषं यतसुचः ॥ १२ ॥

१. ऋ-ग-त-न-म-श- 'तव' नास्ति । २. घ-तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ-नः
अस्माकं । ४. ऋ-ग-त-न-म-श- यथास्माकं यागं । ५. घ-लमे खलु । ६. ग-रराक्षिष ।

यः । ऋष्वः । श्रवयत्सखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम् । पुरुस्तुतः ।
तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । तविषम् । यत्सुचः ॥ १२ ॥

यः इन्द्रः ऋष्वः दर्शनीयः श्रवयत्सखा^१ । श्रवयन्तः सखाय ऋत्विजो यस्य स तादृशः श्रवयत्सखा । पुरुष्टुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः सः विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिमा^२ जन्मानि प्राणिनां वेद जानाति । तं तविषं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेऽप्यध्वर्यादयः यत्सुचः स्वीकृतहविष्काः सन्तः मानुषा मनुष्यसंबन्धिनः युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते आह्वयन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरुवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥ १३ ॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुवसुः । पुरःस्थाता । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ॥ १३ ॥

एषा द्विपदा जगती । सः पुरुवसुः बहुधनः मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः नः अस्माकं वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः भुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विचेतसम् ।
इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः वः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय अन्धसः सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु वीरं शत्रूणामीरयितारं नाम शत्रूणां नामकं विचेतसं विशिष्ट-प्रज्ञं श्रुत्यं सर्वत्र श्रोतव्यं शाकिनं शक्तीदृशम् इन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वचः वाग्युष्मदीया यथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा गाय गायत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमर्थ ॥ १५ ॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुहूत । वाजिनम् । नूनम् । अर्थ ॥ १५ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं तन्वे मह्यं शरीराय रेक्णः धनं ददिः दाता भव । कदेति उच्यते । नूनं क्षिप्रम् अद्येदानीमेव^३ । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यः ददिः दाता भव । तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् अश्ववन्तं रथि ददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिङ्भावात् 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनां सासह्यांसं चिदस्य वर्षसः । कृपयतो नूनमत्यर्थ ॥ १६ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वसूनाम् । सासह्यांसम् । चित् । अस्य । वर्षसः ।

कृपयतः । नूनम् । अति । अर्थ ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वां विधेयां सर्वेषां वसूनां धनानाम् इन्द्रज्यन्तम् ईशानम् अस्य वर्षसः
वारकस्य कृपयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः सासद्भांसम् अभिमवितारं स्तुवत इति शेषः । स त्वं
नूनं क्षिप्रमद्यापीदानीमपि^१ धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळहुषे अरंगमाय जग्मये ।

यज्ञेभिर्गीभिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गायै त्वा नमसा गिरा ॥१७॥

महः । सु । वो । अरम् । इषे । स्तवामहे । मीळहुषे । अरम् ऽगमाय । जग्मये ।

यज्ञेभिः । गीऽभिः । विश्वमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गायै । त्वा । नमसा । गिरा ॥१७॥

हे इन्द्र महः महतः वः । तवेत्यर्थः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । अरं^२ गमनमस्मद्विषय-
मिच्छामि । अर्तेररमिति रूपम् । तदर्थं मीळहुषे सेक्रे अरंगमाय^३ संपूर्णगमनाय जग्मये गमन-
शीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय^४ देवाय वस्तवामहे । त्वां स्तुम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
यज्ञेभिः यजनसाधनेर्हविर्विमियज्ञैरेव^५ वा गीभिः स्तुतिभिः । हे देव विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां
यष्टृणाम् इयक्षसि एतैरिज्यसे । मरुतां संबन्धी त्वम् । किंच वत्वा त्वां नमसा नमस्कारेण गिरा
स्तुत्या च गायै स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अज्मभिर्गिरीणां स्तुभिरेषाम् ।

यज्ञं महिष्वणीनां सुन्नं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अज्मभिः । गिरीणाम् । स्तुभिः । एषाम् ।

यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुन्नम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

ये मरुतः गिरीणां मेधानां स्तुभिः प्रस्नवद्भिः अज्मभिः^६ बलैः बलकरैरुदकैः सह पातयन्ते
पतन्ति गच्छन्ति एषां मरुतां महिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां यज्ञं कुर्म इति शेषः । कृत्वा च
तुविष्वणीनां बहुध्वनीनां^७ सुन्नं सुखं तैः कृतम् अध्वरे यज्ञे प्र प्राप्नुयाम । अथवा चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । प्रभूतस्वनेभ्यः सुन्नसुक्तलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रमङ्गं दुर्मतीनामिन्द्र शविष्ठा भर ।

रयिमस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रमङ्गम् । दुऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर ।

रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत् ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत् ऽमते ॥ १९ ॥

दुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां प्रमङ्गं प्रकर्षेण भञ्जकं त्वां याचामहे इति शेषः । हे
इन्द्र शविष्ठ अतिशयेन बलवत् स्तुतस्त्वम् अस्मभ्यं रयिं धनं युज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमद्यापी*; घ-क्षिप्रमिदानीं अबक्ति अन्तरमपि । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरंगमाय
अरं । ३. ङ-त-३-४-न-म-२-श-अरंगमाय । ४. ख-ग-त-न-श-स एवंभूताय । ५. ग-घ-त-न-यजमान-
साधनै*; श-यज्ञसाधनै* । ६. ग-त-३-४-न-श- अज्मभिः नास्ति । ७. त-श-बहुध्वनीनां । ८. ख-ग-त-
न-भ-श-बलवद्भिः ।

धनम् 'आ' 'भर' आहर । हे 'चोदयन्मते । चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः । हे तादृश देव । किंच हे 'चोदयन्मते' उक्तार्थं 'ज्येष्ठं धनमा भर ॥

सनि॒तः सु॒सनि॒तस्त्र्य॒ चित्र॒ चेति॒ष्ठ॒ सू॒त ।

ग्रा॒सहा॑ स॒म्राट् स॒हुरि॑ स॒हन्तं॑ भुज्युं वाजेषु॒ पूर्व्यम् ॥ २० ॥

मनि॒तरि॒ति । सु॒सनि॒तः । उ॒ग्र । चि॒त्र । चेति॒ष्ठ । । सू॒त ।

ग्रा॒सहा॑ । स॒म्राट् । स॒हुरि॑ । स॒हन्तम् । भुज्युम् । वाजेषु॒ । पूर्व्यम् ॥ २० ॥

हे 'सनि॒तः' संभक्त॒र्दात॒र्वा' 'उ॒ग्र' उ॒त्तूष्ण॑बल 'चि॒त्र' चायनीय 'चेति॒ष्ठ' अत्यन्तं चेतयितः 'सू॒त' सुसत्त्व 'ग्रा॒सहा' प्रसह्य हे 'स॒म्राट्' सर्वस्य स्वामिन् सम्यग्राजमान वा त्वं 'स॒हुरि॑' सहनशीलं^१ 'भुज्युं' भोजयितारं 'पूर्व्यं' प्रवृद्धम् । मुख्यमित्यर्थः । ईदृशं धनं 'वाजेषु' संग्रामेष्वामरेति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

आ स ए॒तु य ई॒वदाँ॑ अ॒देवः॑ पु॒र्तमा॑ददे ।

यथा॑ चि॒दशो॑ अ॒श्वयः॑ पृथु॒श्रव॑सि कानी॒ते॒स्या व्यु॑ष्याददे ॥ २१ ॥

आ । सः । ए॒तु । यः । ई॒वत् । आ । अ॒देवः । पु॒र्तम् । आ॒ददे॑ ।

यथा॑ । चि॒त् । व॒शः । अ॒श्वयः । पृथु॒श्रव॑सि । कानी॒ते । अ॒स्याः । वि॒उषि॑ । आ॒ददे॑ ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—'वशायाश्चयाय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । तदत्र स्तूयते^१ दानमा स एवेवमादिभिः' (बृहदे ६. ७९-८०) । 'ए॒तु' आगच्छतु 'सः' यः 'अ॒देवः' देवादभ्यो मनुष्यो वशः 'ई॒वत्' गमनवत् गवादिलक्षणं 'पु॒र्तं' पूर्णम् 'आ॒ददे' आदत्ते । स्वीकृतवानित्यर्थः । देवश्चेन्माययाप्यागन्तुमर्हति । अतः प्रकाशेनैवागच्छरित्वित्यर्थः । कथमस्य घनावासिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते । 'यथा' 'चि॒त्' । चिदिति पूरणः । येन कारणेन^२ यस्माद्वा 'व॒शः' एतत्संज्ञकः 'अ॒श्वयः' अश्वपुत्रः 'पृथु॒श्रव॑सि' एतन्नामके राशि 'कानी॒ते' कनीतपुत्रे कन्यायाः पुत्रे 'अ॒स्याः' उषसः 'व्यु॑षि' व्युष्टौ 'आ॒ददे' आदत्ते तेन कारणेन^३ तस्माद्वा कारणादायादिति । एवमश्वो बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑भ्यस्या॒युता॑स॒नमु॒ष्ट्राणां॑ वि॒ंशतिं॑ श॒ता ।

द॒श श्या॒वीनां॑ श॒ता द॒श त्र्य॑रु॒षीणां॑ द॒श गवाँ॑ स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । अ॒भ्यस्य॑ । अ॒युता॑ । अ॒सनम् । उ॒ष्ट्राणां॑ । वि॒ंशतिम् । श॒ता ।

द॒श । श्या॒वीनाम् । श॒ता । द॒श । त्रि॒रु॒षीणां॑ । द॒श । गवाँ॑ । स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते । 'अ॒श्वयस्य' अश्वसंबन्धिनः 'ष॒ष्टिं' स॒हस्रा सहस्राणि 'अ॒युता' अयुतानि च 'अ॒सनम्' अभजम् । 'उ॒ष्ट्राणां' 'विंशतिं' 'श॒ता' शतानि चासनम् । 'श्या॒वीनां' श्याववर्णानां वडवानां 'द॒श' शता शतानि चासनम् । 'त्र्य॑रु॒षीणां' त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुपृष्ठपाश्वादिस्थानानि यासां तादृशीनां 'गवाँ' 'द॒श' स॒हस्रा सहस्राण्यभजम् ॥

१. घ-संभक्तः सुसनि॒तः सुष्ठु संभक्त॒र्दात॒र्वा । २. घ-सहनशीलं सहन्तं पुत्रादियुक्तं । ३. भ१-३-श-भ्रूयते । ४. घ-त३-म-श-प्रकारेण । ५. ख-ग-घ-त-न-म-श-प्रकारेण ।

दशं श्यावा ऋधद्रयो वीतवारास आशवः । मथ्रा नेमिं नि ववृतुः ॥ २३ ॥

दश । श्यावाः । ऋधत्ऽर्यः । वीतऽवारासः । आशवः । मथ्राः । नेमिम् । नि । ववृतुः ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकाः २ श्यावाः श्याववर्णाः ३ आशवः अश्वाः ४ नेमिं रथनेमिं ५ नि ६ ववृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ईदृशास्ते ७ ऋधद्रयः प्रवृद्धवेगाः ८ वीतवारासः क्रान्तबलाः प्राप्तबला वा आशवः ९ मथ्राः मयनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुरार्धसः ।

रथं हिरण्ययं ददन्मंहिष्ठः सुरिरभूद्वर्षिष्ठमकृत श्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुऽश्रवसः । कानीतस्य । सुऽरार्धसः ।

रथम् । हिरण्ययम् । ददत् । मंहिष्ठः । सुरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृत । श्रवः ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि^१ बन्धूनां पितुर्वा पुरस्ताद्विदिशन्नाशास्ते । २ पृथुश्रवसः ३ कानीतस्य ४ सुरार्धसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुरार्धाः । तस्य ५ दानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि ६ हिरण्ययं हिरण्यमयं ७ रथं च ८ ददत् प्रयच्छन् ९ मंहिष्ठः अतिशयेन दाता १० सुरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञो वा ११ अभूत् भवति भवतु वा । १२ वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं^{१३} १४ श्रवः कीर्तिम् १५ अकृत करोति करोतु वा ॥

‘आ नो वायो’ इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे तृतीया । ‘आ नो वायो महे तन इत्येका रथेन पृथुपाजसा’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ।

वयं हि ते चक्रमा भूरि दावने सद्यश्चिन्महि दावने ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय । पाजसे ।

वयम् । हि । ते । चक्रम् । भूरि । दावने । सद्यः । चित् । महि । दावने ॥ २५ ॥

हे १ वायो एवं २ नः अस्मान् प्रति ३ आ ४ याहि आगच्छ । किमर्थम् । ५ महे महते ६ तने धनाय ७ मखाय महनीयाय^८ ९ पाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । १० वयं ११ हि वयं^{१२} खलु १३ ते १४ भूरि १५ दावने प्रभूतधनदात्रे १६ चक्रम् स्तुतिं हविर्वा । १७ सद्यश्चित् तदानीमेव तवागमनानन्तरमेव चक्रम् १८ महि महतो धनस्य १९ दावने दात्रे ॥ २५ ॥

यो अश्वेभिर्वहते वस्त उस्त्रास्त्रिः सप्त सप्ततीनाम् ।

एभिः सोमैभिः सोमसुद्धिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वैभिः । वहते । वस्ते । उस्त्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।

एभिः । सोमैभिः । सोमसुत्ऽभिः । सोमऽपाः । दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

१. ख-घ-त३-४-न-म-मध्नाः । २. ङ-त२-४-धनानि यः त३-न-धनानीयः श-धनान्यानीय । ३. ख-म१-कानीतस्य । ४. ख-न-ङ-त१-२-म-प्रवृद्धं । ५. घ-ङ-त१-२-मंहनीयाय । ६. घ-त३-४-ख-‘वयं’ नास्ति ।

वयः^१ पृथुश्रवाः^२ वश्वेभिः^३ अश्वैः^४ वहते गृहं^५ वस्ते^६ च^७ उन्नाः^८ गाः । तामिश्च गच्छतीत्यर्थः ।
त्रिः ससेति तासां गवां संख्योक्ता^९ । सा^{१०} संख्या विशेष्यते । वसतीनां^{११} त्रिः^{१२} वसत । उक्तसंख्या-
कामिर्गोमिरश्वश्च यो गच्छति स पृथुश्रवाः^{१३} एभिः^{१४} सोमेभिः^{१५} सोमैः^{१६} सोममुद्भिः^{१७} सोममभिषुष्वद्भिश्च^{१८}
हे^{१९} सोमपाः । सोमस्य पातरिति वायोः संबोधनम् । हे^{२०} शुक्रपूतपाः^{२१} दीप्तपूतस्य च सोमस्य पातर्वायो
दानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो म इमं चिदु त्मनामन्दचित्रं दावने ।

अरुदे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावने ।

अरुदे । अक्षे । नहुषे । सुकृत्वनि । सुकृत्तराय । सुकृतुः ॥ २७ ॥

वयः पृथुश्रवाः^{२२} मे मह्यम्^{२३} इमं पुरतो वर्तमानं^{२४} चित्रं चायनीयं गवाश्चादिकं^{२५} दावने दानाय
त्मना आत्मना स्वबुद्धयैव^{२६} अमन्दत्^{२७} अमन्दत अमाद्यत । स च^{२८} सुकृतुः शोभनकर्मा राजा
सुकृत्तराय सुकृतकर्तृत्वाय^{२९} अरुदे^{३०} अक्षे^{३१} नहुषे^{३२} सुकृत्वनि च । एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः ।
तेष्वन्वशात् अस्मै गवादिकान् संयोजयतेति । यद्वा । अरुदादयोऽन्ये राजानः । तेषु मध्ये
सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उचध्ये^{३३} वर्षुषि यः स्वराट् वायो घृतस्नाः ।

अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उचध्ये । वर्षुषि । यः । स्वराट् । उत । वायो इति । घृतस्नाः ।

अश्वेऽश्वेषितम् । रजःऽरजेषितम् । शुनःऽश्वेषितम् । प्र । अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

उचध्ये^{३४} वक्तव्ये स्तुत्ये^{३५} वर्षुषि शरीरे^{३६} यः^{३७} स्वराट् स्वयं राजते । यद्वा । उचथ्यो वर्षुश्चोमौ
राजानौ । तयोरपि यः स्वराट् स्वाराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । हे^{३८} वायो यश्च^{३९} घृतस्नाः
घृतवच्छुद्दः स राजा^{४०} अश्वेषितम्^{४१} अश्वैः प्रापितं^{४२} रजेषितम् । रजःशब्देनोष्ट्रो गर्दभो बोध्यते ।
तेनाप्यानीतं^{४३} शुनेषितं च^{४४} अज्म अन्नं^{४५} प्र अदात् । तत्^{४६} अन्नमश्वाद्यानीतम्^{४७} इदं पुरतो दृश्यते ।
तत् तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छुद्दः पूरणः । अश्वाद्यानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥

अथ प्रियमिषिराय षष्टिं सहस्रासनम् । अश्वानामिन्न वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अथ । प्रियम् । इषिराय । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अथ अनुना^{४८} इषिराय घनाद्विघ्नैरश्विरे राज्ञे^{४९} प्रियं श्रद्धेयमश्वानामिव^{५०} वृष्णां सेक्तृणां^{५१}
गवां सहस्रा सहस्राणां^{५२} षष्टिं^{५३} षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियभूतम्^{५४} असनम्^{५५} अमजम् ॥

गावो न यूथमुप यन्ति वध्रय उप मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । यूथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

१. ख-त३-४-न-श-‘यः’ नास्ति । २. ख-घ-ङ-त१-२-वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-श-संख्यो-
क्ता च । ४. ख-ग-घ-ङ-न-म-सा च । ५. ख-त३-न-श-अभिषुष्वद्भिश्च । ६. न-म-प्राविर्हे । ७. घ-
उतापि च उचध्ये । ८. ख-ङ-‘मश्वानामिव अश्वानामिव; घ-त१-२-‘मश्वानामिव अश्वानामिव ।

वशादो वन गाव इव ता यथा संगवे वयूथमुप वयन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् वध्रयः छिन्नमुष्का वृषभाः प्रथुश्रवसा दत्ताः वमा मां उप वयन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां वध्रयः उपा यन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अधु यचारथे गणे शतमुष्टौ अचिक्रदत् । अधु श्विन्नेषु विंशतिं शता ॥ ३१ ॥

अधु । यत् । चारथे । गणे । शतम् । उष्ट्रान् । अचिक्रदत् । अधु । श्विन्नेषु । विंशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

वअध अथ वयत् यदा वचारथे । चरथं चरणं गमनम् । तत्संबन्धिनि चार्यमाणे । वनाय प्रेषमाण इत्यर्थः । तादृशे गणे उष्ट्रसंघे उष्ट्रान् शतम् उष्ट्राणां शतम् अचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानायानुहाव । अधु अपि चास्मदर्थमेव श्विन्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु विंशतिं च शता शतानि च अथवा शतानां विंशतिमचिक्रदत् ॥

शतं दासे बल्वुथे विप्रस्तरुक्ष आ ददे ।

ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्वुथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।

ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रगोपाः । मदन्ति । देवगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं विप्रः मेधावी वशो जनोऽहं बल्वुथे एतन्नामके दासे तरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाधधिकृते राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि वा ददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां शतम् । शतशब्दोऽपरिमितवचनः । हे वायो वते तव स्वभूताः वते स्तोतारः इमे जनाः । वयमित्यर्थः । आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । त्वयानुगृहीतत्वात् इन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः । इन्द्रेण रक्षिताः मदन्ति । तथा देवगोपाः मदन्ति । इन्द्रं देवांश्च राज्ञो लब्धेन धनेन यजन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥

अधु स्या योषणा मही प्रतीची वशमश्वम् । अधिरुक्मा वि नीयते ॥ ३३ ॥

अधु । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अश्वम् । अधिरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

वअध अधुना स्या सा योषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता मही महती पूज्या प्रतीची अस्मदभिमुखी अभ्यम् अश्वपुत्रं वशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा सती वि नीयते । तां कन्यां मां प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यास्तरुक्षु यत्र वायुनं स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपस्त्वमवगन्तव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

‘महि वः’ इत्यष्टादशचं पञ्चमं सूक्तमाप्यस्य त्रितस्याध्वम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः । आद्यास्त्रयोदशचं आदित्यदेवताकाः । ‘यच्च गोषु’ इत्याद्याः पञ्चचं उषोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च । तथा चानुक्रमणिका—‘महि वो ब्रूना त्रित आप्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रं दाशुषे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-न-म-श-‘मा’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-म-श-‘शता’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-म-श-देवान् । ४. ख-ग-त-न-श-राज्ञा । ५. ग-साधिरुक्मा साभरणा; न-म-अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । दाशुपे ।

यम् । आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षय । न । ईम् । अवम् । नशत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र । एतद्द्वयमर्थगोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः महतां वः युष्माकम् अवः रक्षणं महि महत् । कस्मै । दाशुपे हविर्दात्रे यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे आदित्याः यं यजमानं द्रुहः द्रोण्युः सकाशात् अभि वरक्षय ईम् एनं यजमानम् अवं पापं न नशत् न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । वः युष्माकम् ऊतयः रक्षणानि अनेहसः अपापान्यनुपद्रवाणि च । ऊतयः युष्माकं रक्षणानि सुऊतयः शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरार्था ॥

विदा देवा अघानामादित्यासो अपाकृतिम् ।

पक्षा वयो यथोपरि व्यः शर्म यच्छतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ २ ॥

विद । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपऽआकृतिम् ।

पक्षा । वयः । यथा । उपरि । वि । अस्मे इति । शर्म । यच्छत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे देवाः आदित्यासः आदित्याः यूयम् अघानां दुःखानाम् अपाकृतिम् अपाकरणं परिहारप्रकारं विद जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् वयः पक्षिणः यथा^१ पक्षा पक्षौ^२ उपरि स्वशिशुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् अस्मे अधि अस्मासु शर्म सुखं यच्छत् कुरुत । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्यः शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन ।

विश्वानि विश्ववेदसो वरूथ्या मनामहेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ३ ॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।

विश्वानि । विश्वऽवेदसः । वरूथ्या । मनामहे ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् अस्मे अधि अस्मासु तत् । युष्मास्वेवासाधारणं यत् शर्म अस्ति तदित्यर्थः । तत्^३ वि यन्तन^३ विशेषेण प्रापयत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः युष्मान् विश्वानि^४ सर्वाणि वरूथ्या । वरूथं गृहम् । तदुचितानि धनानि मनामहे याचामहे ॥

यस्मा अरासत् क्षयं जीवातुं च प्रचेतसः ।

मनोविश्वस्य घेदिम आदित्या राय ईशतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ४ ॥

१. ख-न-तन-म- 'यथा' नास्ति । २. ख-त-म-स्वपक्षौ; न-पक्षौ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिशुकानां स्वपक्षौ परि (पक्षोपरि-ज्ञ-त-२) यथा तथा वि यन्तन । ४. ख-त-न-म-१-२-स्य - विश्वा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचेतसः ।
मनोः । विश्वस्य । घृ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

यस्मै मनुष्याय^१ वक्ष्यं निवासं^२ जीवातुं जीवनसाधनमञ्चं^३ च प्रचेतसः प्रकृष्टमतयः^४ अरासत
प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् इमे आदित्याः विश्वस्य वेत् सर्वस्याप्ययष्टुः मनोः^५
मनुष्यस्य घनिकस्य^६ रायः घनस्य ईशते स्वामिनो भवन्त्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परि णो वृणजन्नाघा दुर्गाणि रथ्यो यथा ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ५ ॥

परि । नः । वृणजन् । अघा । दुऽगानि । रथ्यः । यथा ।
स्याम् । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अवसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

परि वृणजन् परिवर्जयन्तु नः अस्माकम् अघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः । दुर्गाणि
दुर्गमनान् प्रदेशानवटधिण्यादिकान् यथा परिवर्जयन्ति तद्वत् इन्द्रस्य शर्मणि स्वाम भवेम
ववम् । उत अपि च आदित्यानाम् अवसि रक्षणे च स्याम ॥ ७ ॥

परिहृतेदना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।

देवा अदभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ६ ॥

परिऽहृता । इत् । अना । जनः । युष्मादत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आश । वः ।
यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

परिहृतेत् परिपीडितेनैव तपोनियमादिना अना प्राणयुक्तः जनः युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तं
घनम् । कर्मणि षष्ठी । वायति गच्छति । हे देवाः हे आशवः शीघ्रगमनाः^३ यूयं यं यजमानम्
अहेतन प्राप्तुः स^४ जनः^५ अदभ्रम् अनल्पं घनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं तिग्मं चन त्यजो न द्रासदमि तं गुरु ।

यस्मा उ शर्म सप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ७ ॥

न । तम् । तिग्मम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अमि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म ।
सऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ७ ॥

तं मनुष्यं तिग्मं चन तीक्ष्णमेव सन्तं त्यजः । क्रोधनामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमान-
मायुधमुच्यते । न द्रासत् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । कुत्सितं नागच्छति^१ । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा
तं जनं गुरु प्रबृद्धमपरिहाराहं दुःखं न द्रासत् न गच्छति । हे आदित्यासः आदित्याः सप्रथः

१. व-त-न-भ-श- 'मनोः' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिहृतादित् । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्याः ।
४. ख-त-न- स घनः; घ-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

ममानप्रथनाः सर्वतः पृथुभूता वा यूयं वयस्मा वउ यस्मै यजमानाय । उशब्दः पूरणः । वशर्म सुखम्
वअराध्वम् अदत्त तं न^१ दासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु ।

यूयं महो न एनसो यूयमर्भीदुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःऽइव । वर्मऽसु ।

युयम् । महः । नः । एनसः । युयम् । अर्भीत् । उरुष्यत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे देवाः आदित्याः वयुष्मे युष्मासु वयम् वअपि वस्मसि अपि भवेम । युष्माभिरपिहिताः
स्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वयुध्यन्तः शूराः वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् । वयूयं वनः अस्मान्
वमहः महतः वएनसः पापात्^२ वउरुष्यत रक्षत । तथा वयूयम् अस्मान् वअर्भीत् अल्पादप्येनसः
उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु ।

माता मित्रस्य रेवतोऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यत् । अदितिः । शर्म । यच्छत् ।

माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

वनः अस्मान् वअदितिः अखण्डनीया देवमाता वउरुष्यतु रक्षतु । तथा वअदितिः वशर्म सुखं
वयच्छतु । अदितिर्विशेष्यते । या वमाता निर्मात्री । कस्य । वमित्रस्य वरेवतः धनवतः वअर्यम्णः
वरुणस्य वच । सा न उरुष्यत्विति ॥

यदेवाः शर्म शरणं यद्भद्रं यदनातुरम् ।

त्रिधातु यद्वरुध्यं तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१०॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।

त्रिधातु । यत् । वरुध्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे देवाः आदित्याः यत् वशर्म सुखं वशरणं शरणीयम् । यत् वभद्रं सर्वैर्मजनीयम् ।
वयत् वअनातुरं रोगरहितम् । यत् वत्रिधातु त्रिगुणम् । यद्वरुध्यम् । वरुध्यं गृहम् । तदहम् ।
वत उक्तगुणकं शर्म वअस्मासु ववि वयन्तन वियच्छत ॥ ८ ॥

आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पशः ।

सुतीर्थमर्भवतो यथानु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

आदित्याः । अव । हि । ह्यत । अधि । कृत्वात्ऽइव । स्पर्शः ।

सुऽतीर्थम् । अर्वतः । यथा । अनु । नः । नेपय । सुऽगम् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः यूयम् अव हि ह्यत अव हि पश्यताधस्तात्स्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः ।
 वकृत्वा अधि कूले स्पशः स्पष्टाः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं
 जिज्ञासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाक्पश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा सुतीर्थं शोभनावतार-
 प्रदेशम् । अर्वतः अश्वान् यथा प्रापयन्त्यश्वरक्षास्तद्वत् । नः अस्मान् सुगं सुपन्थानम् अनु
 नेपय अनुनयय ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।

गवे च भद्रं धेनवे वीराय च श्रवस्यतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।

गवे । च । भद्रम् । धेनवे । वीराय । च । श्रवस्यते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः इह भूमौ भद्रं कल्याणं सुखं रक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्दृष्टे
 न भवत्विति शेषः । अवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते न भवतु भद्रम् । तथा उपयै उपगच्छते
 न भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । गवे च भद्रं युष्मदीयं भवतु । चशब्दो वक्ष्यमाण-
 धेन्वाद्यपेक्षः । किंच धेनवे नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु । वीराय अस्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु ।
 कीदृशाय वीराय । श्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिना गवादि-
 काय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतम् ।

त्रिते तद्विश्वमाप्स्य आरे अस्मद्घातनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुःकृतम् ।

त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्ये । आरे । अस्मत् । दधातुन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे देवासः देवा आदित्याः यदाविः यत् पापमाविर्भूतम् अस्ति । दुष्कृतं यत् च
 अपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । 'अपीच्यम्' इत्यन्तर्हितनाम । तद्विश्वं तदुभयम् आप्ये त्रिते
 मयि मा भूत् । किंतु अस्मत् आरे दूरे दधातुन स्थापयत ॥

'यच्च गोषु' इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्टादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च 'स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा'
 इत्युपक्रम्य 'यच्च गोषु दुष्पन्नमिति पञ्चमिरादित्यमुपतिष्ठेत्' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनावतर* ; घ-शोभन* । २. ख-त-अ-अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ-
 अस्मदीयं ।

यच्च गोषु दुष्प्वप्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।

त्रिताय तर्दिभावयप्याय परा वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोषु । दुःऽस्वप्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।

त्रिताय । तत् । त्रिभाऽवरि । आप्याय । परा । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः । ॥ १४ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उषः उपोदेवते ऽयच्च ऽगोषु अस्मदीयासु ऽदुष्प्वप्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच ऽयच्च दुष्प्वप्यम् ऽअस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यदुःस्वप्नं पश्याम इत्यर्थः । ऽतत् सर्वं हे ऽविभावरी । उपोनामैतत् । हे व्युच्छन्वति देवि ऽआप्याय ऽत्रिताय ऽपरा ऽवह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृण्वते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।

त्रिते दुष्प्वप्यं सर्वमाप्स्ये परि दद्वस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृण्वते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।

त्रिते । दुःऽस्वप्यम् । सर्वम् । आप्स्ये । परि । दद्वसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उषः ऽनिष्कं ऽवा ऽघ आभरणविशेषं वा ऽकृण्वते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् ऽदुष्प्वप्यं दृष्टम् । स्वर्णकारेण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । घेति पूरणः । वाक्षद्वश्वार्थे । ऽवा अथवा ऽस्रजं माल्यं कृण्वते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यदुष्प्वप्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् ऽआप्स्ये अपां पुत्रे ऽत्रिते वर्तमानं ऽपरि^२ ऽदद्वसि उपरि^३ दद्वसः । वयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्प्वप्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परि दद्वसि । अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य^४ तयोरुपरि^३ स्थापयामः ॥ १५ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।

त्रिताय च द्विताय चोषो दुष्प्वप्यं वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।

त्रिताय । च । द्विताय । च । उषः । दुःऽस्वप्यम् । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

१ तदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवाहं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा ऽतदपसे । यदेवापः कर्म निन्दितं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्म । तादृशाय देवाय^४ ऽतं ऽभागं दुःस्वप्न-

१. ख-ग-म-१-३-दुःस्वप्नः; त-न-म-२-दुःष्वप्नः; श-दुःष्वप्यं । २. ख-त-म-परिदद्वसुपरि; घ-न-श-परिदद्वसि परि । ३. ग-निष्कृष्टयो^०; त-२-३-श-निष्कृष्टतयो^०; न-निष्कृष्टतयो^० । ४. ख-घ-त-म-देवाह; न-तदेवाह ।

स्यांशम् ^१उपसेदुषे प्राप्नुवते ^२त्रिताय ^३द्विताय ^४च हे ^५उषः देवि ^६दुष्स्वप्न्यम् अन्नकर्मविषयं
^७वह अन्यत्र प्रापय । स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवत्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामसि ।

एवा दुष्स्वप्न्यं सर्वमाप्स्ये सं नयामस्यनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम् नयामसि ।

एव । दुःस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्स्ये । सम् । नयामसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तः^१ यथा येन प्रकारेण ^२कलां ^३शफम् इति संदायान्यत्र
 संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति
 यथा च शफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । यथा वा ^४ऋणं शनैः संन-
 यन्ति एव एवं ^५दुष्स्वप्न्यं ^६सर्वमाप्स्ये वर्तमानं ^७सं ^८नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानागसो वयम् ।

उषो यस्मादुष्स्वप्न्यादभैष्माप तदुच्छत्वनेहसौ व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम् । अनागसः । वयम् ।

उषः । यस्मात् । दुःस्वप्न्यात् । अभैष्म । अप । तत् । उच्छत्तु ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

वचं त्रिताः ^१अद्य ^२अजैष्म जयेम । ^३असनाम् ^४च^२ संभजेम च सुस्वप्नं सुखं वा । ^५अनागसः
 अपापाः ^६अभूम् भवेम । हे ^७उषः ^८यस्मात् ^९दुष्स्वप्न्यात् ^{१०}अभैष्म भीताः स्म ^{११}तत् पापम् ^{१२}अप
^{१३}उच्छत्तु अपगच्छतु^३ ॥ १० ॥

‘स्वादोरभक्षि’ इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्चं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् ।
 पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी
 जगती’ इति । सूक्तविनिर्वाहो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यौ वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सुमेधाः । सुआध्यः । वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः । अभि । सम् संचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः ^१सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^२स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा ^३वरिवोवित्तरस्य अतिशयेन
 पूजां लभमानस्य ^४स्वादोः सुष्टुदनीयस्य स्वादुभूतस्य ^५वयसः अन्नस्य । एताः कर्माणि षष्ठ्यः ।

१. ख-त-संस्तुवंतो; ग-स्तुवंतो; न-संस्तुवंतो । २. ख-न-त-न-श-‘च’ नास्ति । ३. ख-न-
 त-न-श-अपागच्छतु ।

उक्तलक्षणं वयोऽञ्चं सोमाख्यम्^१ अभक्षि भक्षयेयः।^२ यं यदञ्चं^३ विश्वे देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः^४ उत अपि च^५ मर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः^६ मधु^७ ब्रुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः^८ अभि^९ वसंचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा। तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।

इन्द्रविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता । हरसः । दैव्यस्य ।

इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥ २ ॥

हे सोम त्वम्^१ अन्तश्च^२ प्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तरांछसि । गत्वा च^३ अदितिः^४ अदीनस्त्व^५ दैव्यस्य^६ हरसः क्रोधस्य^७ अवयाता पृथक्कर्ता^८ भवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम । हे^९ इन्द्रो सोम त्वम्^{१०} इन्द्रस्य^{११} सख्यं^{१२} जुषाणः सेवमानः^{१३} श्रौष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी श्रौष्टी । क्षिप्रगाभ्यश्चः^{१४} धुरम्^{१५} इव^{१६} राये अस्माकं धनलाभाय^{१७} अनु^{१८} ऋध्याः अनुगच्छसि । अथवाश्वो यथा धुरं वृत्वाभिमतदेशे^{१९} प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय^{२०} । अनुपूर्वं ऋधिरागत्यर्थः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्याभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रविति मुखहृदये अभिमृशेरन्' (आश्व. श्रौ ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभुमार्गन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरिमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभुम् । अर्गन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।

किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे^१ अमृत^२ अमरण सोम त्वाम्^३ अपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः^४ अमृताः^५ अभूम भवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम । पश्चात्^६ ज्योतिः द्योतमानं स्वर्गम्^७ अर्गन्म । अविदाम ज्ञातवन्तः^८ देवान् । तथाभूतान्^९ अस्मान्^{१०} नूनम्^{११} इदानीम्^{१२} अरातिः शत्रुः^{१३} किं^{१४} कृणवत्^{१५} कुर्यात् । किमु^{१६} किं वा^{१७} मर्त्यस्य^{१८} इदानीं मनुष्यभूतस्य मम^{१९} धूर्तिः^{२०} हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रो पितेव सोम सुनवे सुशेवः ।

सखेव सख्ये उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्द्रो इति । पिताऽइव । सोम । सुनवे । सुऽशेवः ।

सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

१. ग-शब्दयन्तः । २. ख-ग-त-न-म-श-त्वं । ३. ग-म-ष्ट्वा । ४. ख-त-न-म-१-२-प्रयः, ग-नयः, श-राय । ५. ख-त-१-२-अमृत अविद । ६. ख-ग-त-न-म-श-अयं तथाभूतान् । ७. त-३-न-म-२-चा; श-च ।

हे ^१इन्द्रो ^२सोम अस्माभिः ^३पीतः त्वं ^४नः अस्माकं ^५हृदे हृदयाय ^६शं सुखम् ^७आ ^८भव ।
सुखं भवते दृष्टान्तद्वयम् । ^९पिता ^{१०}सूनवे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा ^{११}सखा
अहिताग्निवर्त्य हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा ^{१२}सुशेवः सुसुखो भवति । शेवमिति
सुखनाम । तद्वत्त्वमपि भव । किंच हे ^{१३}उखांस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्ते ^{१४}सोम ^{१५}धीरः
धीमांस्त्वं ^{१६}नः अस्माकं ^{१७}जीवसे जीवनाय ^{१८}आयुः आयुष्यं ^{१९}प्र ^{२०}तारीः प्रवर्धय ^{२१}॥

इमे मां पीता यशसं उरुष्यवो रथं न गावः समनाह पर्वसु ।

ते मां रक्षन्तु विस्ससंश्चरित्रादुत मां सामाद्यवयन्तिवन्दवः ॥ ५ ॥

इमे । मा । पीताः । यशसः । उरुष्यवः । रथम् । न । गावः । सम् । अनाह । पर्वसु ।

ते । मा । रक्षन्तु । विस्ससः । चरित्रात् । उत । मा । सामात् । यवयन्तु । इन्दवः ॥ ५ ॥

^१इमे ^२पीताः ^३यशसः यशस्कराः ^४उरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः ^५सोमाः ^६गावः गोविकार-
भृता वध्यः ^७रथं ^८न रथमिव तां यथा रथं विस्सस्तं ^९पर्वसु ^{१०}समनाह संदधते तद्वत् मां
पीताः सोमाः पर्वसु संनहन्तु । किंच ^{११}ते सोमाः ^{१२}मा मां ^{१३}विस्ससः विस्सस्तात् ^{१४}चरित्रात्
चरणादनुष्ठानात् ^{१५}रक्षन्तु । सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्सस्तं भवति । ^{१६}उत अपि च ^{१७}मा मां
^{१८}स्वामात् व्याधेः सकाशात् ^{१९}इन्दवः पीताः ^{२०}यवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

अग्निं न मां मथितं सं दिदीपः प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः ।

अथा हि ते मद आ सोम मन्ये रेवाँइव प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

अग्निम् । न । मा । मथितम् । सम् । दिदीपः । प्र । चक्षय । कृणुहि । वस्यसः । नः ।

अथ । हि । ते । मदे । आ । सोम । मन्ये । रेवान्इव । प्र । चर । पुष्टिम् । अच्छ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं ^१मा मां ^२मथितम् ^३अग्निं ^४न अग्निमिव ^५सं ^६दिदीपः संदीपय । ^७प्र
^८चक्षय च चक्षुषः संयुक्षणेन । ^९नः अस्मान् ^{१०}वस्यसः अतिशयेन वसुमतः ^{११}कृणुहि कुरु ।
^{१२}अथ अधुना ^{१३}हि खलु ^{१४}ते त्वां हे ^{१५}सोम ^{१६}मदे मदार्यं ^{१७}मन्ये स्तौमि । तथा सति ^{१८}रेवानिव
धनवानिह । इवेति संप्रत्यर्थे । ^{१९}पुष्टिम् अस्मत्पोषम् ^{२०}अच्छ ^{२१}प्र ^{२२}चर अभिगच्छ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोम राजन्त्र ण आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण । ते । मनसा । सुतस्य । भक्षीमहि । पित्र्यस्येव । रायः ।

सोम । राजन् । प्र । नः । आयूषि । तारीः । अहानिइव । सूर्यः । वासराणि ॥ ७ ॥

^१इषिरेण इच्छावता ^२मनसा ^३सुतस्य ^४ते सुतमभिषुतं त्वां ^५भक्षीमहि । ^६पित्र्यस्य
पितृसंबन्धिनो ^७धनस्येव धनमिव । ^८पित्र्यं धनं यथैषणेन मनसोपभुजते तद्वत् । भक्षितं हे ^९सोम
^{१०}राजन् स्वामिन् ^{११}नः अस्माकम् ^{१२}आयूषि ^{१३}प्र ^{१४}तारीः प्रवर्धय । ^{१५}वासराणि जगद्वासकानि

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘अस्माभिः...त्वं’ नास्ति । २. घ-पितेव । ३. ग-प्रावर्धयः; घ-ज्ञ-त-१-२-न-
श-प्रवर्धयः । ४. ख-ग-त-न-भ-श-ते । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘समनाह’ नास्ति । ६. ख-ग-त-न-भ-श-
‘मदे मदार्य’ नास्ति । ७. घ-‘संबन्धिनो रायः’ ।

वअहानि वसूर्यः वइव^१ । अत्र 'ईषणेन^२ वैषणेन वाषणेन वा' (निर. ४. ७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

सोमं राजन्मृळया नः स्वस्ति तव स्मसि व्रत्या^३स्तस्य विद्धि ।

अलर्तिं दक्षं उत मन्युरिन्दो मा नो अर्यो अनुकामं परा दाः ॥ ८ ॥

सोमं । राजन् । मृळय । नः । स्वस्ति । तव । स्मसि । व्रत्याः । तस्य । विद्धि ।

अलर्तिं । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा । नः । अर्यः । अनुकामम् । परा । दाः ॥ ८ ॥

हे वसोम वराजन् वनः अस्मान् वस्वस्ति अविनाशाय वमृळय सुखय च । व्रत्याः व्रतिनो वयं वतव वस्मसि स्वभूताः स्मः । वतस्य तं स्वकीयं तव विद्धि जानीहि । अथवा तव त्वमित्यर्थः । त्वं जानीहि । किंच हे वइन्दो वदक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छत्रुः वअलर्तिं गच्छति । वउत अपि च वमन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अलर्तिं । तादृशस्योभयविधस्य वअर्यः अरैः वअनुकामं यथाकामं वनः अस्मान् वमा वपरा वदाः परादेहि ॥

त्वं हि नस्तन्वः सोम गोपा गात्रेगात्रे निषसत्था नृचक्षाः ।

यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि स नो मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽसत्थं । नृऽचक्षाः ।

यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । सः । नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे वसोम देव त्वं वनः अस्माकं वतन्वः तनोरङ्गस्य वगोपाः वहि रक्षिता खलु । अतः वगात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु वनृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणां द्रष्टा त्वं वनिषसत्थ निषीदसि । यत् यद्यपि वते तव वव्रतानि कर्माणि ववयं वप्रमिनाम हिंस्रः तथापि हे वदेव वसः त्वं ववस्यः श्रेष्ठान् वनः अस्मान् वसुषखा शोभनसखा सन् वमृळ सुखय ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्वयंश्च पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधायस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥ १० ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्येत् । हरिऽअश्च । पीतः ।

अयम् । यः । सोमः । नि । अधायि । अस्मे इति । तस्मै । इन्द्रम् । प्रऽतिरम् । एमि । आयुः ॥ १० ॥

अहं प्रगाथः वऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन वसख्या वसचेय संगच्छेय । संगतो भवामि । 'ऋदूदरः सोमो मृदूदरः' (निर. ६. ४) इति यास्कः । वयः सोमः वपीतः सन् वमा मां वन रिष्येत् न हिंस्येत्^१ हे वहर्यंश्च इन्द्र । सौम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिक्रवाच्च विरुद्धम् । वयः वअयं वसोमः वअस्मे अस्मासु वन्यधायि निहितोऽभूत् वतस्मै सोमाय वप्रतिरम् वआयुः जठरे चिरकालावस्थानम् वइन्द्रम् वएमि याचे ॥ ॥ १२ ॥

अप त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तमिषीचीरमैषुः ।

आ सोमो अस्माँ अरुहद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ ११ ॥

१. घ-इव स यथा वर्षणेन प्रवर्षयति तद्वत् । २. ख-तन-भ-श-एषणेन । ३. भ२-हिसेत् ; भ३-हिसेत् ।

अप । त्याः । अस्थुः । अनिराः । अमीवाः । निः । अत्रसन् । तमिषीचीः । अमैषुः ।
आ । सोमः । अस्मान् । अरुहत् । विऽहायाः । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

व्याः ताः व अनिराः प्रेरयितुमशक्याः व अमीवाः बलवत्यः पीडाः^१ व अप व अस्थुः अपगच्छन्तु ।
बाः व तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् व निः नितराम् व अत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा व अमैषुः ।
अपगमे^२ कारणमाह । यस्मात् व सोमः विहायाः महान् सन् व अस्मान् व आ व अरुहत् आगमम्
प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । व यत्र यस्मिन् सोमे पीते व आयुः आयुष्यं व प्रतिरन्ते वर्षयन्ति
मनुष्यास्ते सोमम् व अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हृत्सु पीतोऽमर्त्यो मर्त्या आविवेश ।

तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हृत्सु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।

तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे व पितरः व यः व इन्दुः व हृत्सु व पीतः सन् व अमर्त्यः मृतिरहितः सन् व आविवेश व मर्त्यान्^३
व नः अस्मान् व तस्मै व सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व अस्य सोमस्य व मृळीके सुखे व सुमतौ
चानुग्रहबुद्धौ च व स्याम भवेम ॥

महापितृवजे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च—
'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर उत्यवाक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने
सौम्यस्य चरोरपीयं^४ याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९)
इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।

तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिः । संविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्थ ।

तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे व सोम व त्वं व पितृभिः सह व संविदानः संगच्छमानः व द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ व अनु
व आ व ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । व तस्मै सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व वयं व रयीणां
धनानां व पतयः व स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अधि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।

वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।

वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे व त्रातारः रक्षितारो हे देवाः व नः अस्मान् व अधि व वोचत अधिवचनं कुरुत । किंच
व नः अस्मान् व निद्राः स्वप्नाः व मा व ईशत ईशरा मा भूवन् बाधितुम् । व उत अपि च व जल्पिः

१. ख-त-न-म-श- 'पीडाः' नास्ति । २. ख-त-न-म-१-२-श-अपरामे; घ-त्यजंतु अपराधे ।
३. त-न-म-श-मर्त्यान् । ४. ख-त-न-पीयमेव ।

निन्दकः अस्मान् वमा निन्दतु । वयं वसोमस्य वप्रियासः प्रियाः स्वाम वविश्वह सर्वेष्वप्यहःसु । सर्वदेत्यर्थः । वसुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदयं स्तोत्रम् वा वदंम अभिमुख्येन वदंम । अथवा सुपुत्रा विदयं गृहमा वदंम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनोपच्छन्दनम् ॥

‘त्वं नः सोम विश्वतः’ इति सौम्ये पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।

त्वं न इन्द्र ऊतिभिः सजोषाः पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । स्वःऽवित् । आ । विश । नृऽचक्षाः । त्वम् । नः । इन्द्रो इति । ऊतिऽभिः । सऽजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥

हे वसोम वत्वं वनः अस्माकं विश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः वयोधाः अन्नदाता । तथा वत्वं वस्वर्वित् स्वर्गलम्भकः नृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् वा विश । हे इन्द्रो वत्वं वसजोषाः सह प्रीयमाणः सन् ऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मरुतः । तैः सहितः सन् वपश्चातात् पश्चात् उत वा पुरस्तात् च पाहि ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ वालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-म-श-ऊतिभिः । २. घ-पाहि रक्ष ।

वालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकर्तार्यलक्ष्मी यो विकासयति हृदयतम् (? ताम्) । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलो हरिः ॥ ‘अभि प्र वः’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रस्कृष्वत्सार्धमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘अभि प्र दश प्रस्कृष्वः प्रागायं तत्’ इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां स्तोत्रहृती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कृष्व वः युष्माकम् । बहुवचनं पुत्रपौत्राभिप्रायेण । युष्मत्सामिभूतमिन्द्रमभिलक्ष्य प्रार्चं प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्वांसं स्वगुरुं पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुराधसम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसामिन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मघवा धन-

* वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते ज्ञ-संज्ञकलिखितपुस्तके वालखिल्यसूक्तानां भाष्यं लिखितमुपलभ्यते । परं त्वितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलम्भात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकारिणः एवं लिखन्ति—‘एतद्वत्लिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे क्रीतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तन एवाभूदिति श्रूयते । एतद्वत्लिखितपुस्तकगतवालखिल्यसूक्तभाष्यं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तुमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डितेनैतद्विरचितमिति निश्चितमेव ।’

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।

यः । जरितुऽभ्यः । मघऽवा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।

गिरेऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुऽभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नन्वोऽक्यं सरः पुणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्द्रवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।

आपः । न । वज्रिन् । अनु । ओक्यम् । सरः । पुणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्टमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्टम् । ईम् । पिब ।

आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्राऽइव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरुवसुः बहूनां वासयिता जरितुभ्यः स्तोतुभ्यः सहस्रेणैव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धनादिक्रमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुवर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रकर्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किंच य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून् वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यादीनि धनानि । दत्रमत्र हिरण्यं ' मरुत् दत्रम् ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । प्र पिन्विरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगत् । अत्र दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा संबन्धिनो यथा रसाः जलानि जगत् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्यं समवयितुमर्हं (? समवेतुमर्हं) त्वा त्वामापृणन्ति सर्वतः पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलशयं पूरयन्ति तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहसं यथाकालम् ईम् एनं सोमं पिब । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्यं मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्टं स्वादुतमम् । क्रमेण । यस्य पानेन मन्दसानः हवींषि संभजमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि कात्स्न्येन विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुवर्षकस्त्वं त्वना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोतृभिः ।

यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । द्वियानः । अश्वः । न । सोतृभिः ।

यम् । ते । स्वधाऽवन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातयः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम् । विभूतिम् । अक्षितावसुम् ।

उद्रीऽव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।

अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।

अतः । नः । यज्ञम् । आशुभिः । महेऽमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमामिषवकर्तृभिरध्वर्यादिभिर्ऋत्विग्भिः कृतं स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीपं प्राप्नोतु । क इव । द्वियानः प्रेरमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषितं देशं प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवज्रिन्द्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मासु वर्तमानानि रातयः हविर्दानानि यं त्वां स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रुभयान् प्रेरयन्तं त्वां नमसा हविलक्षणेनाज्ञेन सह । यद्वा नमसा प्रह्वीभावेन सह उप सेदिम शरणं प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्रं न उदूर्णवलमिव । तं यथा केचन दीनाः शरणं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । विभूतिं विविधैश्वर्योपेतम् । अथवा विविधभवन-स्वभावम् । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इति श्रुतेः । ‘रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव’ इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किञ्च हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेवने तुभ्यं त्वदर्थं धीतयः अस्मदङ्गुल्यः क्षरन्ति स्रवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान्?) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेवने जलं क्षरति तद्वत् । अत्र इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तसे । यत् यत्र वा यज्ञे अध्वरे वर्तसे । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिकं वर्तसे । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उदूर्णवलस्त्वम् उग्रेभिः उदूर्णवलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताइव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वदृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताऽइव । प्रसक्षिणः ।

येभिः । अपत्यम् । मनुषः । परिऽईयसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुन्नस्य गोमतः

यथा प्रावो मघवन्मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्र । सुन्नस्य । गोऽमतः ।

यथा । प्र । आवः । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथिम् । यथा । नीपऽअतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऽऋजिश्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघऽवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पक्थे । दशऽव्रजे ।

यथा । गोऽशर्ये । असनोः । ऋजिश्चनि । इन्द्र । गोऽमत् । हिरण्यऽवत् ॥ १० ॥ ॥ १५ ॥

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अश्वाः वाताइव वायव इव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण संगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । अजिरासः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतुं यजमानं परीयसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्वं स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तैरा गहि इति पूर्वेणान्वयः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेध्यातिथिम् एतन्नामकऋषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृषिं प्रावः एतावतः इवदेव ते तव स्वभूतं गोमतः गवाश्चाद्युपेतं सुन्नस्य सुलम् ईमहे याचामहे वयं कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठ्यः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नाम्नि मत्पितरि गोमत् गवोपेतं हिरण्यवत् काञ्चनोपेतं च सुन्नम् असनोः दत्तवानसि । यथा च त्रसदस्यवि एतन्नामके राक्षि यथा च पक्थे एतत्संज्ञे राक्षि यथा च दशव्रजे एतत्संज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नाम्नि क्षत्रिये यथा च ऋजिश्चनि एतत्संज्ञके राजनि गवाद्युपेतं सुन्नमसनोः एतावदीमहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्र सु भुतम् ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य पुष्टिगोरार्धमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सु भुतं पुष्टिगुः ’ इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतो-बृहती छन्दः । विनिर्वागः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चो अक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽरार्धसम् । अर्चम् । अक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणऽइव । मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदी सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समऽइषः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्सु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदी सुतास इन्द्रवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सर्वनं म आ वसो दुधाइवोप दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । सुतासः । इन्द्रवः । अभि । प्रियम् । अमन्दिषुः ।

आपः । न । धायि । सर्वनम् । मे । आ । वसो इति । दुधाऽइव । उप । दाशुषे ॥ ३ ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये तं शक्रं सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्रं सु सुष्ठु यथा तथा प्र अर्चं प्रकर्षेण पूजय । कीदृशम् । श्रुतं विख्यातं सुरार्धसं शोभनघनोपेतम् । तं क्रमम् । य इन्द्रः सुन्वते सोमामिधवं कुर्वते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय काम्यं कामिनं (? कम्नीयं) वसु धनं सहस्रेणैव असंख्यातमेव मंहते ददाति तम् । मंहतिर्दानार्थः । दानकर्मसु तत्पाठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अस्पेन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मघवत्सु हविल्लक्षणघनवत्सु यजमानेषु पिन्वते । तदीयशत्रुघनानि तेषु समर्थं तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः । क इव । भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव । स यथा भुवि जलानि समर्थं तां प्रीणयति तद्वत् । शत्रुघनाहरणं तु ' शत्रूयतामा भरा भोजनानि ' (ऋ. सं. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । कीदृश्यो हेतयः । शतानीकाः । शतमपरिमितानि अनीकानि सुत्वानि यासां ताः । सर्वतोमुखा इत्यर्थः । अत एव दुष्टरा दुर्निवार्याः । समिधः सम्यक् इद् अन्नं याम्यस्ताः । महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः यं (? प्रियं) वल्लभम् ईम् एनं त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन् । तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मर्दर्थं सर्वनं यज्ञः उपगम्य आ धायि कात्स्न्येन सफलीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् । अपरो दृष्टान्तः । दुधाइव । हविर्दुधा घेनवो यथा सांनाय्यसेवनादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसं वो हवमानमृतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानासु इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वोः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।

आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्द्रवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमं स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमं । सुऽअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।

यम् । ते । स्वदाऽवन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरे । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥१६॥

प्र वीरमुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनऽस्पृतम् । विऽभूतिम् । राधसः । महः ।

उद्रीऽईव । वज्रिन् । अवतः । वसुऽत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुषे ॥ ६ ॥

(४) हे ऋत्विजः वः शुभ्रत्वं वन्निन्यः धीतयोऽङ्गुल्यः ऊतये रक्षार्थं हवमानं स्तूयमानमिन्द्र-मुदिश्य मध्वः मधुरसं सोमं क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहन्त्यत इत्यनेहः तम् । शत्रु-भिग्नभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्द्रवः सोमाः स्तोत्रेषु निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माकं यजमानानां संवन्धिनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति अत्यो न सततगमनशीलोऽथ इव इयानः गच्छन्निन्द्रः आ तोशते अस्मच्छत्रून् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्मा । ' नितोशते निवर्हयति ' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन् आस्वादन्-कुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः यं त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्वं पौरे पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुतिं छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येति मिल्हपसीत्यर्थः ॥ ॥१६॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रूणां प्रेरयितारं महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । कीदृशं त्वाम् । उग्रमुदूर्णबलं विविचिं पुण्यापुण्ययोर्विवेकारं धनस्पृतं धनदातारं विभूतिं विविधैश्वर्योपेतान् (? उपेतं) यतः हे वज्रिन् वज्र-वज्रिन्द्र त्वं दाशुषे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ आप्याययसि । वर्षयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद् नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । परावति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।

युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्मिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्मिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।

येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निघोषयः । येभिः । स्वऽरिति स्वः । परिऽईयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम् । शूर । नव्यसः ।

यथा । प्र । आवः । एतशम् । कृत्व्ये । धने । यथा । वशम् । दशव्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्मेघे अघ्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मरियं गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद् यत्र क्वचित् परावति दूरदेशे नूनं निश्चितं वर्तसे । यद्वा यत्र वा पृथिव्यां भुवि दिवि तुलोके वा वर्तसे । अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वैः महद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथं युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महांस्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यज्ञम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्मिधः । स्मिधो हिंसकाः शत्रवः । तद्रहिताः सन्ति । येभिर्नैरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य संवन्धिनं दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं निः निरन्तरं निघोषयः नितरामाक्रोशयसि । अश्वशफप्रहारैस्तं चूर्णयन् विशब्दितं करोषीत्यर्थः । किंच येभिः नैरश्वैः स्वः स्वर्लोकं परीयसे परितो गच्छसि । ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बलं पिप्रति पूरयन्ति । वायोः सामर्थ्यमात्मानि संपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्व्ये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतशम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । किंच यथा येन प्रकारेण दशव्रजे दशसंख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । एतावतः एतावत्पराक्रमोपेतं ते त्वां नव्यसः स्तुत्यं विद्याम जानीमो वयम् । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः बज्रिवन् (?) इन्द्र मेघे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्रियम् । हरिः जगत्तापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम् । गोत्रं मेघम् असिषासः दत्तवानसि । ईदृशे कण्वे अघ्वरे । ध्वरतिर्हिंसाकर्मा । तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घे स्वर्लोकपर्यन्तं नीयं हविः-

यथा । कण्वे । मघऽवन् । मेधे । अ॒ध्वरे । दी॒र्घऽनी॒थि । द॒मून॒सि ।

यथा । गोऽश॒र्ये । अ॒सि॒सासः । अ॒द्रिऽवः । मयि । गो॒त्रम् । ह॒रिऽश्रि॒यम् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा॒ मनौ॒ सां॒वरणौ॒ सोम॑मिन्द्रा॒पिबः॑ सु॒तम् ।

नी॒पा॒ति॒थौ मघ॑वन्मे॒ध्याति॒थौ पु॒ष्टि॒गौ श्रु॒ष्टि॒गौ स॒चा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । साम्ऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।

नीपऽअतिथौ । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पा॒र्ष॒द्वा॒णः प्र॒स्क॒ण्वं स॒मसा॑दय॒च्छया॑नं जि॒त्रिमु॒द्धित॑म् ।

स॒हस्रा॑ण्यसि॒षास॒द्रवा॑मृषि॒स्त्वोतो॑ दस्य॒वे वृ॒कः ॥ २ ॥

पा॒र्ष॒द्वा॒णः । प्र॒स्क॒ण्वम् । सम् । अ॒सा॒दय॑त् । श॒या॒नम् । जि॒त्रिम् । उ॒द्धि॒तम् ।

स॒हस्रा॑णि । अ॒सि॒सा॒सत् । ग॒वा॒म् । ऋ॒षिः । त्वाऽऊ॒तः । दस्य॒वे । वृ॒कः ॥ २ ॥

य उ॒क्थेभि॑र्न वि॒न्धते॑ चि॒कि॒ध ऋ॒षि॒चो॒दनः॑ ।

इन्द्रं॑ तम॒च्छा व॒द न॒व्यस्या॑ म॒त्यरि॑ष्यन्तुं न भो॒जसे ॥ ३ ॥

प्रापणं यस्य तथाभूते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशर्ये एतन्नामके ऋषौ मेघं दत्तवानसि तथा मयि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्रं देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्ट्या मेघवृष्टिं कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्ट्या अभिलषितवृष्टिं कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ॥ १७ ॥

‘यथा मनौ सांवरणौ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य श्रुष्टिगोरार्पमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘यथा मनौ श्रुष्टिगुः’ इति । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सांवरणौ संवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमानं चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्संज्ञके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञार्हः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ इति पुषिषातोः कर्तरि क्तिच् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मयि च । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आश्रु अष्टि’ इति निरुक्तमत्रानुसंधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानमभिषुतं सोमं सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पा॒र्ष॒द्वा॒णः परुषवाक् क्षिच्छतुः (? कश्चिच्छत्रुः) । वाण इति वाङ्नाम ‘वाणीची वाणः’ इति तन्नामसु पाठात् । शयानं स्वपन्तं प्रस्कण्वं कण्वस्य पुत्रं यदा समसादयत् सम्यगपीडयत् । कीदृशम् । जित्रिं जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवां सहस्राणि असिषासत् संभजते स्म । इत्थं प्रभावस्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेभिः । न । विन्त्रै । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।

इन्द्रम् । तम् । अच्छ । वद । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षणमानुचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिजनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अर्कम् । सप्तऽशीर्षणम् । आनुचुः । त्रिऽधातुम् । उत्तऽत्तमे । पदे ।

सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

विद्वा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

विद्वा । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

(३) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न संप्रति उक्थेभिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोतुः ज्ञानं विन्धते परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । मस्तवने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या-
(?) भिनन्दति । यथेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणां मन्त्राणां तद्द्रष्टृणां वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्रं परमेश्वरम् अच्छामिक्ष्य नव्यस्या नवतना(? नवतरां) मतीं मतिं स्तुतिं वद ब्रूहि । तत्र दृष्टान्तः । अरिष्यन्तं न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिंसन्तं स्वामिनं भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुतिं ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उत्कृष्टतमे स्थाने शुलोकाख्ये स्थितम् अर्कम् अर्चनीयमादित्यमानुचुः अर्चन्ति सर्वे । ' अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ' (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तं यदीयं स्वरूपमुपलब्धम् । सर्वं सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमर्कम् । सप्तशीर्षणम् । सप्तसंख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातुं त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु वृष्ट्यादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अर्कमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि दृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माथ्यमिक्या वाचा दददशब्दैर्गम(? र्दम) दद्यादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्यं बलं शिक्षालक्षणं जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनितलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेप्यो (? भूस्थेप्यो) हितमुपदिशति । अनाकणिते च तस्मिन् पश्चाद्वारिद्यादिलक्षणां शिक्षामाविष्करोतीति । अत्रामिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे ' त्रया इ वै प्राजापत्याः ' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माकं वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्रं परमेश्वरं हूमहे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादत्येन्द्रस्य नवीयसीं नवतरामकृतपूर्वां सुमतिं कल्याणीं मतिमनु-
ग्रहबुद्धिं विद्वा जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण संबन्धः । यथा सुमत्या वयं गोमति गवोपेते व्रजे गजाश्वादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्राप्नुयाम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अश्नुते ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतावन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपोऽप । इत् । नु । मघवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥ ७ ॥

प्र यो ननुक्षे अम्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्नु दिवमादिजनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

प्र । यः । ननुक्षे । अभि । ओजसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निघोषयन् ।

यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमूम् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥ ८ ॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदये रुशमि पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

(६) हे वसो वासवतिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दानाय धनदानार्थं शिक्षसि आज्ञापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोषं पृष्ठिमश्नुते व्याप्नोति । यं यजमानं धनं दातुं प्रवर्तयसि स त्वदाज्ञया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्चर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्मिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र तं तादृशं त्वा त्वां सुतावन्तः अमिषुतसोमा वयं हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र नु क्षिप्रं दानं हविःसमर्पणं नु निश्चितं भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया संपृक्तं भवति । स्वल्पमपि शीघ्रं सत्यान्ने समर्पितं बहुलीभूय ईश्वरे संगतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्वसि तेन संगच्छसे । तदीयं सख्यं संपादयसीत्यर्थः । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचनं (द्विवचनं) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्र वधैः आयुषप्रहारैः क्रिविं विकृतं शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरां शब्दयन् सन् अभि अभितः प्र प्रकर्षेण ननुक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्पेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमुं दूरे दृश्यमानं दिवं बुद्धोक्तम् अस्तम्भीत् स्तब्धं कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकानां प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आर्यः असुरस्वामिको गणः यस्तेन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः घनादेरपक्षयिता शेवधिपाः । शेवधिर्निश्चितं पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यैः । दासैः । शेवधिऽपाः । अरिः ।

तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्यम् । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुमन्तम् । घृतश्चुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृष्ण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रपिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्रः । अपिबः । सुतम् ।

यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्रः । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहर्ता स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेतं चक्रं पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृशं चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निधिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्तं चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्पात्रे गुप्तं धनदानं महाफलदं स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुरामृतसरसोपेतं घृतश्चुतं जलस्त्राविणं मेघभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीत्युच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृष्ण्यम् अपत्योत्पादकं शवः बलमस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्दवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानुग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु संपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् आयबमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनावुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतो बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं छन्दः वेदजातं जुजोषसि मृशं सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा सह वर्तमानं सोमं छन्दोलक्षणं तदुभयं संसेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्यै मातरिश्चनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिध्रे दशोण्ये स्यूमरस्मावृजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्यै । मातरिश्चनि । इन्द्र । सुवाने । अमन्दथाः ।

यथा । सोमम् । दशऽशिध्रे । दशऽओण्ये । स्यूमरस्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।

यस्मै । विष्णुः । स्त्रीणि । पदा । विचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मैऽभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजै वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुधामिव गोदुहो जुहुमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजै । वाजिन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तम् । त्वा । वयम् । सुदुधाम् । गोदुहः । जुहुमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता म्हाँ उग्र ईशानकृत् ।

अयामनुग्रो मधवा पुरुवसुगौरश्चस्य प्र दातु नः ॥ ५ ॥

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमाभिषवं कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं सोमं पीत्वा यथा अमन्दथाः दृष्टवानसि । यथा च मेध्ये मातरिश्चनि दशशिध्रे दशोण्ये स्यूमरस्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वपिषु वर्तमानं सोमं पीत्वा अमन्दथाः । तथा मां मादयसे इति पूर्वेषु संवन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्त्यानि शस्त्राणि दधे अवधारयति । शृण्वतीत्यर्थः (शृणोती*) । यश्चेन्द्रः धृषितः^१ शत्रूणां धर्षकः अभिभविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुर्व्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहरभिमानी देवः । ‘अहवै मित्रो रात्रिर्वरुणः’ (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा त्रिभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवानिन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविलक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृप्यसि तं तादृशं त्वा त्वामिन्द्र श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दद्याः । तत्र दृष्टान्तः । सुदुधामिव गोदुहः । गोदोन्धारः सुदोग्ध्रीं गां प्रति यथा हरिततृणादिकं ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता घनादेर्ददति (ईर्ददाति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उदगूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

यः । नः । दाता । सः । नः । पिता । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत ।

अयामन् । उग्रः । मघवा । पुरुऽवसुः । गोः । अश्वस्य । प्र । दातु । नः ॥५॥ ॥२०॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

वसुयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । मंहसे । सः । रायः । पोषम् । इन्वति ।

वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ॥ ७ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इति । नि । पासि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । हवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्रं गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिरं उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुषी हवम् ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्यं गोः गामश्वस्य अश्वं च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्त्यनेनेति यामा मार्गः । स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । मार्गरहिते पापिनि पुंसि उग्रः उदगूर्णबलः तस्मिन् आविष्कृतप्रभुशक्तित्यर्थः । पुरुवसुश्च प्रभूतगवाश्वादिघनोपेतः ॥ ॥२०॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्रं त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं घनादिकं मंहसे ददासि स तादृशो यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । घनसमुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसु-यवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं घनपालकं शतक्रतुं बहुकर्माणम् इन्द्र परमेश्वर (इन्द्रं परमेश्वरं) त्वां स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमृषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमत्तो भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यतस्त्वमुभे जन्मनी । एक-मदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्मविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि । न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रत्यगात्मरूपेण अवस्थान्त्रयातीत हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् । हूयतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सग्यादित्यमुपतिष्ठते’ इति स्मृतेरादित्य-मण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशं मण्डलम् अमृतं मरणघर्मरहितं सत् दिवि बुलोके आ तस्थौ आभिमुख्येनातिष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वां हवामहे इति पूर्वेणान्वयः ॥

(८) हे मघवन् घनवन् हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं घनादि ददासि तत्संबन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुषि

यस्मै । त्वम् । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । शिक्षो इति । शिक्षसि । दाशुषे ।
अस्माकम् । गिरः । उत । सुऽस्तुतिम् । वसो इति । कण्वऽवत् । शृणुधि । हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्म पुर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीकृतस्य बृहतीरनूत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ ९ ॥

अस्तावि । मन्म । पुर्व्यम् । ब्रह्म । इन्द्राय । वोचत ।

पूर्वीः । कृतस्य । बृहतीः । अनुत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधुनत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः । रायः । बृहतीः । अधुनत । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।

सम् । शुक्रासः । शुचयः । सम् । गोऽवाशिरः । सोमाः । इन्द्रम् । अमन्दिषुः ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।

पुर्भिर्त्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ १ ॥

शृणु । उतापि च हे वसो वासवितरिन्द्र सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं शृणुधि । किंच कण्ववत् यथा कण्वस्य इवमाह्वानमशृणोः एवमस्माकं हवं शृणु ॥

(९) हे ऋग्विजः मन्म मननीयं पुर्व्यं पुरातनं यत् ब्रह्म स्तोत्रम् अस्तावि(अस्तावि) स्तुतिविषयीकृतं भवद्विस्तत् ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य संवन्धिनीः पूर्वीः वह्नीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारानित्यर्थः । अनूत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किंच स्तोतुर्मम आयोः मेधाः धारणावतीः बुद्धीः असृक्षत सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधनानि समधुनत सम्यगाकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधुनत सम्यक् रचयांचके । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । 'रोदसी क्षोणी अन्वसी' इति तन्नामसु पाठात् । किंच य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मानं समधुनत समजनयत् । तमिन्द्रं शुक्रासः शुक्राः दीप्ताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्यैकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमादयन् । किंच गवाशिरः गोदुग्धं सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थं महानुभाव इन्द्रोऽसीति तदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

'उपमं त्वा' इत्यष्ट्वर्चं पञ्चमं सूक्तं कण्वस्य मेध्यस्यार्थम् । अनुक्रान्तं च—'उपमं त्वाष्टौ मेध्यः' इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां धनवतां मध्ये उपमं उपमाभूतं वृषभाणां कामवर्षितृणां मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्त्वं च त्वा त्वां रायः गवाश्वादिधनानि ईमहे याचामहे वयम् । कीदृशं त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मघोनाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषमाणाम् ।

पुर्भित्ऽतमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविदम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्च शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । ववृधानः । दिवेऽदिवे ।

तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अर्दयः ।

ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृप्ससि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।

शीष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तृप्ससि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पूर्भित्तमम् अतिशयेन शत्रुपुरां भेत्तारमत एव गोविदं गवां लम्भयितारम् ईशानं सर्वविद्यानां नियन्ता-
रम् । 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्तं दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्षमानः सन् आयुम्
एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतत्संज्ञमृषिम् अतिथिग्वम् एतत्संज्ञमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (!प्रदानेन) पीड-
यसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्वं तु हठात् अभीष्टवरं याचते(याचत) इत्युक्त्वा
तान् क्लेशयसीत्यर्थः । तं तादृशं हर्यश्च हरिसंज्ञौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतुं बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाज-
वन्तः (!यन्तः) अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं संवन्धिनः अर्दयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दयम् । अद्रिप्रभवास्ते
सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्मणि षष्ठी । रसमात्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु काल्पयन् क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः ।
ते के । ये इन्दवः सोमाः परावति दूरेदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेपु निमित्तेषु आ सुन्विरे
आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विग्भिः । ये च इन्दवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुता-
स्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थं स्वरसं सिञ्चन्त्वित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकमभिवाणि जहि नाशय । किंचास्मान्
अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ
सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तृप्ससि
पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अंशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः
मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधामिरूतिभिः ।

आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितऽमेधामिः । ऊतिऽभिः ।

आ । शम्ऽतम् । शम्ऽतमाभिः । अभिष्टिऽभिः । आ । सुऽअपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वामगम् ।

प्र स्र तिरा शचीभिरे ते उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजितुरम् । सत्पतिम् । विश्वऽचर्षणिम् । कृधि । प्रजासु । आऽभगम् ।

प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम । भरेषु । ते ।

वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिभिः । ससवांसः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्चयुर्गव्युरग्रे मथीनाम् ॥ ८ ॥

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्वं मितमेधामिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो यामिस्तामिरनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षामिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ । किंच हे शंतम सुवतमेन्द्र शंतमाभिरभिष्टिभिः अभितः प्रियाभिश्च ऊतिभिः एहि । अथ च हे स्वापे सुतरामातेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आप्ता बन्धवः यासु तामिरूतिभिरेहि । उपसर्गवशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्वं प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आभगम् आभिमुख्येन भगं भजनीयं धनं कृधि कुरु । कीदृशम् । आजितुरं संग्रामे त्वरमाणम् । जित्वरमित्यर्थः । सत्पतिं सतां पालकं विश्वचर्षणिम् । विश्वाः सर्वाश्चर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम् । किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते तव आनुषक् अनुषक्तम् । त्वया संगतमित्यर्थः । क्रतुं कर्मविशेषं पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः धनप्रदानादिकर्माभिः सु सुतरां प्र तिर प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्रणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्गणगतास्ते वयं भरेषु संग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम । संगते त्वत्पालनीया भवेमेत्यर्थः । उतापि च हे इन्द्र ससवांसः हविर्लक्षणाबन्तः । ससमित्यन्नाम 'नेमः ससम्' इत्यन्नामसु पाठात् । तादृशा वयं यजमानाः देवहूतिभिः । देवानिन्द्रादीन् हवन्ति ता देवहूतयः । तामिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुति-लक्षणाभिः त्वां मनामहे स्तुमः । होत्रेति वाङ्नाम 'ऋक् होत्रा गीः' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्रोपेतेन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेघ्य ऋषिः वाजयुः अन्नकामः सन् ब्रह्म अन्नमुत्पिष्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षामिः सह आजि संग्रामं यामि प्राप्नोमि । हीति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गव्युः । अग्रे । मथीनाम् ॥ ८ ॥ ॥ २३ ॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतत् इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गुणन्ति कारवः ।

ते स्तोमन्त ऊर्जमावन्धृतश्चुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीःऽभिः । गुणन्ति । कारवः ।

ते । स्तोमन्तः । ऊर्जम् । आवन् । धृतऽश्चुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्तु इन्द्रमवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्यया । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।

यथा । सम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कृशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोष नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वामेव सम् अमे संगतो भवामि । संग्रामे त्वामेवाश्रयामि । नेतरं कंचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २३ ॥

‘एतत्ते’ इति अष्टर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्षमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्षमैन्द्रम्) । अनुक्रम्यते च—‘एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः’ इति । तृतीयाचतुर्थ्यौ विश्वे-देवदेवताके । अन्यासां षण्णामिन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव संबन्धि एतत् दृश्यमानं बृष्टादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोमन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति । किंच ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः धृतश्चुतं धृतस्त्राविणं गवादिगणं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा दुहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानानां संबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निमातेषु (? निपीतेषु) त्वं मन्दसे हृष्यसि ते यजमानाः अवसे अघ्राय रक्षणाय वा सुकृत्यया शोमनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वां नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ‘इन्वति नक्षति’ इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् । अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः । अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण संवर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः हृष्टवानसि यथा च कृशे एतन्नाम्नि यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व हृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यन्मुद्दिष्येति शेषः ।

आ । नः । वि॒श्वे । स॒ऽजो॒र्षसः । दे॒वांसः । गन्त॑न् । उप॑ । नः ।

व॒सवः । रु॒द्राः । अ॒वसे । नः । आ । ग॒मन् । शृ॒ण्वन्तु । म॒रुतः । ह॒वम् ॥ ३ ॥

पू॒षा वि॒ष्णुर्ह॒व॒नं मे॒ सर॑स्व॒त्यव॑न्तु स॒प्त सि॒न्धवः ।

आपो॒ वा॒तः प॑र्व॒तासो॒ वन॑स्पतिः शृ॒णोतु॑ पृ॒थि॒वी ह॒वम् ॥ ४ ॥

पू॒षा । वि॒ष्णुः । ह॒व॒नम् । मे॒ । सर॑स्वती । अ॒व॒न्तु । स॒प्त । सि॒न्धवः ।

आपः । वा॒तः । प॑र्व॒तासः । वन॑स्पतिः । शृ॒णोतु॑ । पृ॒थि॒वी । ह॒वम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदि॑न्द्र॒ राधो॑ अस्ति॒ ते मा॒घो॒नं म॒घव॑त्तम ।

ते॒न नो॒ बोधि॑ स॒ध॒मा॒घो वृ॒धे भ॒गो द॒नाय॑ वृ॒त्रह॑न् ॥ ५ ॥

यत् । इ॒न्द्र । राधः । अस्ति॑ । ते॒ । मा॒घो॒नम् । म॒घव॑त्त॒मम् ।

ते॒न । नः । बो॒धि । स॒ध॒ऽमा॒घः । वृ॒धे । भ॒गः । द॒नाय॑ । वृ॒त्र॒ह॒न् ॥ ५ ॥

आजि॑पते नृ॒पते॒ त्वमि॒द्वि नो॒ वा॒ज आ॒ वक्षि॑ सु॒क्रतो॑ ।

वी॒ती हो॒त्राभि॑स्तु॒ दे॒ववी॑तिभिः स॒स॒वांसो॒ वि शृ॑ण्विरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्त॑न् आगच्छन्तु । किंच वसवोऽष्टौ रु॒द्रा एका॑दश च नोऽस्माकमवसे रक्ष॑णाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका दे॒वास्तु ह॒वम॑स्मत्कृतं स्तोत्रं शृ॒ण्वन्तु ॥

(४) पू॒षा पोष॑को देवः वि॒ष्णुर्व्या॑पको देवः सर॑स्वती । सर॑ इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिश्वानस्य (मातरिश्वनः) ऋषेः ह॒वन॑माह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अव॑न्तु शृ॒ण्वन्तु । अव॑तिरत्र श्रवणकर्मा । ‘ अव॑ रक्ष॑णगतिः’ इत्यस्मिन् सूत्रे (?) तस्य श्रवणाभिधानात् । किंच सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्ध॒वो गङ्गा॑द्या नद्य आपः जलाभिमानिन्यो दे॒वताः वा॒तो वा॒युः प॑र्व॒तासः प॑र्व॒वता॑ मे॒र्वादी॑नामभिमानिनो दे॒वाश्च मे॒ ह॒वन॑म् अव॑न्तु शृ॒ण्वन्तु । अथ च वन॑स्पतिः वनानां पा॒तारः पा॒ल॒को (पा॒ल॒का) दे॒वाः पृ॒थि॒वी च दे॒वी मे॒ ह॒वं स्तो॒त्रं शृ॑णोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे म॒घव॑त्तम अतिशयेन धनवन्निन्द्र ते तव स्वभूतं मा॒घो॒नं म॒घव॑त्स्वामिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राध॑सा धनेन हे वृ॒त्रह॑न् वृ॒त्रह॑न्तिन्द्र त्वं दानार्थं वृ॒धे वर्ध॑नार्थं च नोऽस्मान् पात्र॑भूतान् बोधि॑ बुध्यस्व । तद्वन॑दानेन अस्मान् समृ॒द्धान् कर्तु॑ जानीहीत्यर्थः । कीदृ॒शस्त्वम् । स॒ध॒मा॒घः स॒ह॒मा॒दन॒योग्यः भ॒गो भ॒जनी॑यश्च ॥

(६) हे आजि॑पते संग्रामपालक हे नेतृ॒पते (नृ॒पते) नेतृ॑णां सैनिकानां पालक हे सु॒क्रतो॑ शोभनकर्मवन्निन्द्र त्वमि॒दं त्वमे॒व नोऽस्मान् वा॒जे संग्रामे॑ आवक्षि आव॑हसि प्रापयसि । त्वत्सा॒हाय्येन॑ वयं धनार्थं संग्रामं गन्तुमुत्स॒हाम॑ इत्यर्थः । कीदृ॒शस्त्वम् । हो॒त्राभिः॑ स्तुति॒लक्ष॑णाभिः वाग्भिः सह । वी॒ती अ॒ज्ञान॑वान् स्तुतिभिः प्रोत्स॒हमानो॑ ह॒विर॑तेत्यर्थः । उतापि च स॒स॒वांसः ह॒विर्ल॑क्षणात्तवन्तो यज॑मानाः

आजिऽपते । नृऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजे । आ । वक्षि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
वीती । होत्राभिः । उत । देववीतिऽभिः । समऽवांसः । वि । शृण्विरे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्यर्षे आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अर्षे । आऽशिषः । इन्द्रे । आयुः । जनानाम् ।

अस्मान् । नक्षस्व । मघऽवन् । उप । अवसे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राघो अह्वयं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र । स्तोमैभिः । विधेम । त्वम् । अस्माकम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

महि । स्थुरम् । शशयम् । राघः । अह्वयम् । प्रस्कण्वाय । नि । तोशय ॥ ८ ॥ ॥२५॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यमभ्यायति । राघस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनैः वि शृण्विरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वाष्टशा देवास्तेषां हविरस्नुवन्ति
तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनानां जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडा-
शाद्यन्नम् आशिषः गवाश्चाद्यैश्वर्याणि च अर्षे जगत्त्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि
भवन्ति । अतो हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्नुहि । आत्मीयत्वेन
स्वसमीपे कुर्वित्यर्थः । किंचास्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्नं धुक्षस्व
प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्वं चास्माकमसि । ' त्वमस्माकं तवस्मसि '
(ऋ. सं. ८. १२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः विधेम
परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्वं प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मह्यं मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने)
राघो धनं नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राघो विशिनष्टि । महि महत् पूज्यं स्थूरं स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः ।
शशयं देवब्राह्मणादिशरीरे शयानं तैरुपमोग्यमित्यर्थः । अह्वयं लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्धं धनं हि
लज्जासहितं भवति । इदं तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तत्वेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

' भूरीत् ' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य कृशस्यार्थं प्रस्कण्वदानदेवताकं गायत्रम् ।
अनुक्रान्तं च—' भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्रं तु ' तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ ' इति ।
अन्त्यातृतीययोरनुष्टुप् छन्दः । अन्यासां गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अग्नि अभितः
आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्यं व्यङ्गासिषमहम् । ईश्वरेणात्यमपि कृतं कर्म बहु भवत्

भूरिं । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यम् । वि । अह्यम् । अमि । आ । अयति ।

राधः । ते । दस्यवे । वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतासं उक्ष्णो दिवि तारो न रोचन्ते । महा दिवं न तस्तमुः ॥२॥

शतम् । श्वेतासः । उक्ष्णः । दिवि । तारः । न । रोचन्ते । महा । दिवम् । न । तस्तमुः ॥२॥

शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लतानि ।

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

शतम् । वेणून् । शतम् । शुनः । शतम् । चर्माणि । म्लतानि ।

शतम् । मे । बल्वजस्तुकाः । अरुषीणाम् । चतुःशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥४॥

सुदेवाः । स्थ । काण्वायनाः । वयः । विचरन्तः । अश्वासः । न । चङ्क्रमत ॥४॥

आदितामस्य चर्किरभानूनस्य महि श्रवः ।

श्यावीरितिष्वसन्पथश्शुषा चन संनशे ॥ ५ ॥

प्रसिद्धश्रुतित्यर्थः । इदानीमृषिः प्रत्यक्षीकृत्याह । हे वृक शत्रुविकर्तनं प्रस्कण्व ते तव संवन्धि राधो वनं दस्यवे दस्युं हन्तुं समर्थं भवतीति शेषः ॥

(२) हे प्रस्कण्व त्वया दत्ताः शतसंख्याकाः श्वेतासः श्वेताः शुक्रवर्णाः उक्ष्णः उक्ष्माणः रेतः-
संचनसमर्था बलीवर्दा रोचन्ते दीप्यन्ते । क इव । दिवि बुल्लोके तारो न तारा इव । ता यथा दिवि
रोचन्ते तद्वदेते भुवीत्यर्थः । किंच महा तेजसो महत्त्वे (महत्त्वेन) दिवं न तारा यथा बुल्लोके तस्तमुः
व्याप्नुवन्ति तद्वदेते महा यशसो महत्त्वेन भुवं व्याप्नुवन्ति ॥

(३) प्रस्कण्वः शतमपरिमितान् वेणून् मस्करान् । प्रादादिति सर्वत्र शेषः । शतं शतसंख्या-
कान् शुनः सारमेयान् प्रादात् । तथा शतं बहूनि म्लतानि मृदुकृतानि चर्माणि अजिनानि प्रादात् ।
किंच शतमपरिमिताः बल्वजस्तुकाः तृणपूलाः मे मह्यं कृशनात्रे ऋषये प्रादात् । अथ च अरुषीणा-
मारोचमानानां गवां चतुःशतं प्रादात् ॥

(४) हे काण्वायनाः कण्वगोत्राः प्रस्कण्वाः वयोवयः अतिशयेन पक्षिण इव । छुप्तोपमेयम् ।
विचरन्तः विहायसि चरन्तः यूयं सुदेवाः स्थ कल्याणदेवाः भवथ । अतोऽस्मदाशिषा अश्वा इव चङ्क्रमत
विहरत यूयम् ॥

(५) आदित् दानानन्तरमेव अनुनस्य अन्यूनस्य । सर्वोक्तृष्येति यावत् । साप्तस्य एवंनामनः
कण्वपुत्रस्य संवन्धि महि महत् श्रवः यशः न चर्किरनं कर्तुमिच्छन्ति । तद्यशः संपादयितुं केचित्
नेष्टते इत्यर्थः । किंच पथः चर्ममार्गात् सकाशात् अतिष्वसन् अतिशयेनाथः पतन् कृपणः पुमान् श्यावीः

आत् । इत् । सासस्य । चर्किरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
श्यावीः । अतिऽध्वसन् । पयः । चक्षुषा । चन । समऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदश्येद्वयम् । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदशि । अह्वयम् । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ १ ॥

दश मह्यं पौतकृतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मह्यम् । पौतऽकृतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासाँ अति स्रजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णाऽवतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । स्रजः ॥ ३ ॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि संनशे सम्यक् व्याप्तुं संद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्यं तद्यशःसंपादने
नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘प्रति ते’ इति पञ्चचर्ममष्टमं सूक्तं काण्वस्य पृषध्रस्वार्थं गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते
पृषध्रोऽन्त्या^१ अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्काः । विनियोगः सूत्रा-
दवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूतं राधो धनं दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम्
अदशि दष्टम् । शत्रुनापहतं सन् (शत्रुणापहृतं सन्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युतापकारायैव
जायत इत्यर्थः । कीदृशं राधः । अह्वयं लज्जारहितम् । शत्रुहनेन प्रगल्भमिति यावत् । किंच ते शवः
बलं प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न दुलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्टं त्वामहं स्तौमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतकृतः पवित्रकर्मवन्निद्र मह्यं मर्दय दश सहस्रा अयुतसंख्याकान् दस्यून्^२ उपक्षयि-
तृन् शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः
रायः धनानि अमंहत अदुः मह्यम् । मंहतिदानकर्मा तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किंच हे इन्द्र त्वत्तो भीतास्ते मे मह्यमृषये पृषध्रिनाग्ने (पृषध्र^३) गर्दभानां रासभानां
शतम् । अमंहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतेनान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णावतीनां मेषीनां शतमदुः ।
तथा शतान् शतसंख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशयिताः स्रजो मालाश्च अदुः । एवंप्रभावस्त्वां
(‘प्रभावं त्वां ’) स्तौमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतकृतः । पूते पवित्रे स्थाने ऋतः पाद-
विक्षेपो यस्याः सा पूतकृता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्यासः अदितेरुचित एव । ‘दष्टिपूतं न्यसेत्
पादम्’ इति वचनात् । तस्या अपत्यं पौतकृत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । तं
हन्तुं वृकश्चन्द्रमाः सन (सन्) नित्यात् अनुपक्षीणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसंख्याकानि
रायः धनानि मह्यं पृषध्रनाग्ने अमंहत प्रादात् । किंच गर्दभमेषीदासमालाशतान्यपि मे मह्यं स एव
प्रादात् इति । ‘वृकश्चन्द्रमा भवति’ (निरु. ५. २०) इति यास्कः ॥

१. ‘पृषध्रोऽन्त्याग्निशौरी पङ्क्तिः इति । अन्त्या’ इति भाव्यम् । २. ‘दस्यवे’ इति मन्त्रपाठः ।

तत्रो अपि प्राणीयत पूतकृतयै व्यक्ता । अश्वानामिन्न युध्याम् ॥ ४ ॥
तत्रो इति । अपि । प्र । अनीयत । पूतऽकृतयै । विऽर्क्ता । अश्वानाम् । इत् । न । युध्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाद् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यऽवाद् । सः । सुमद्रथः ।

अग्निः । शुक्रेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७ ॥

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । आगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

(४) किंच व्यक्ता विविषं गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानायै) पूतकृतयै एतन्नामे (? 'नाम्न्यै') समात्रेऽपि (स्वमात्रेऽपि) प्राणीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां वडवानां युध्यां संहतिम् । न केवलं मल्लमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि वडवावृन्दं प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानवाग्निसूर्यौ स्तूयेते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्तं यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाद् हविषां वोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । ' सुमत् स्वयमित्यर्थः ' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमनशील इत्यर्थः । किंच बृहत् महान् योऽग्निः शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा तेजसा सूरः सुष्ठु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोकं सूर्यः सुष्ठु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उमाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ॥ २७ ॥

' युवं देवा ' इति चतुर्लङ् नवमं सूक्तं काण्वस्य मेथ्यस्वार्पमाश्विनं त्रैष्टुभम् । अनुक्राम्यते-
' युवं देवा चतुर्लङ् मेथ्य आश्विनं त्रैष्टुभम् ' इति । विनिवोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयौ पूर्व्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूर्व्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्ध्या वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्पन्दनेन युक्ताः संयुक्ता अश्वः तविषं वलं यथा भवति तथा वहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणेः कर्मभिः सह इदं तृतीयं सबनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिवतं सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्त्रयं एकादशासः सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।

अस्माकं यज्ञं सर्वान् जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यमी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः । सत्याः । सत्यस्य । ददृशे । पुरस्तात् ।

अस्माकम् । यज्ञम् । सर्वानम् । जुषाणा । पातम् । सोमम् । अश्विना । दीद्यमी इति दीदिऽअमी ॥ २ ॥

पनार्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गविष्ठौ सर्वा इत्ता उप याता पिबन्धै ॥ ३ ॥

पनार्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽइष्ठौ । सर्वा । इत् । तान् । उप । यात । पिबन्धै ॥ ३ ॥

अयं वां भागो निर्हितो यजत्रेमा गिरौ नासत्योप यातम् ।

पिबन्तं सोमं मधुमन्तस्मे प्र दाश्वांसमवन्तं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निर्हितः । यजत्रा । इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबन्तम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अस्मे इति । प्र । दाश्वांसम् । अवन्तम् । शचीभिः ॥ ४ ॥ ॥ २ ८ ॥

(२) हे अश्विनाश्विनौ युवां द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च ' अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति श्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वे यूयं सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददृशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माकं संबन्धिनं सवनम् । सूयतेऽभिषूयते सोमो यत्रेति सवनः । तं तादृशं यज्ञं यजनीयमध्वरं जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवां सोमम् अभिषुतसोमरसं पातं पिबन्तम् । कीदृशौ युवाम् । दीद्यमी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो ययोस्तौ तादृशौ । मिषजोः भवतोर्दीप्ताग्नित्वमप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः द्युलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्धिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वां युवयोः कृतं कर्म पनार्यं स्तुत्यं भवति । भवदनुग्रहादेव शुष्मत्पिता सूर्यः पृथिव्यां वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाडीभिः भूमेर्जलमाकृष्टमस्ति । स कथं वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतत्कर्मेत्यभिप्रायः । यत एवमतः गविष्ठौ गवामेषणे निमित्ते सति ते^१ प्रसिद्धाः सहस्रसंख्याकाः शंसाः । शस्यन्ते स्तूयन्त इति शंसा यज्ञाः । आरब्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवामुपयातं समीपे गच्छन्तम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । किमर्थम् । पिबन्धै सोमं पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अयं पुरोवर्ती वां युवयोः भागः भजनीयोऽयः सोमलक्षणाः निर्हितः नियमेन स्थापितः । अतस्तं गृहीतुमागच्छतमिति (गृहीतु^०) शेषः । किञ्च हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः संनिष्ठाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयातं समीपे गच्छन्तं श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं पिबन्तम् । किञ्च अस्मे अस्माकं संबन्धिनं दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं शचीभिः अभिमत्तफलप्रदानलक्षणैः कर्मभिः प्र अवन्तं प्रकर्षेण रक्षन्तम् ॥ ॥ २ ८ ॥

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्विच्च यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।

यः । अनुचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्विच्च । तत्र । यजमानस्य । सम्ऽवित् ॥ १ ॥

एकं एवाग्निर्विबुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । सम्ऽईद्धः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।

एका । एव । उपाः । सर्वम् । इदम् । वि । भाति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।

चित्रामवा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्वै ॥ ३ ॥

‘यमृत्विजः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्थं वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—‘यमृत्विजस्तृचं’ वैश्वदेवमाद्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा’ इति । आद्या ऋत्विग्देवत्या वा इत्यर्थः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिमं यज्ञं यजनीयकर्मविशेषं बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिमं यज्ञं कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणो विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्विच्च । स्विदिति वितर्कः । का वा यजमानस्य संवित् प्रज्ञा । न किञ्चित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किञ्चिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाडववैद्युताद्यनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्तो भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुप्तु कर्मस्वीरयिता देवः विश्वं सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । ‘सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च’ (ऋ. सं. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किञ्च एका एकाकिन्येव उपाः तमो विवासयन्तो देवी सर्वं समस्तमिदं दृश्यमानं जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेकं वै एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाम्यादयो देवा अप्येकाकिनः सन्तोऽनेकमवनसमर्थस्तदा परं ब्रह्म एकं सदनैकं भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माकं मध्ये अतिरिक्तं^१ निरतिशयं तं तच्छब्दवाच्यं परमात्मानं पिबध्वै सोमं पातुं हुवे आह्वयामि । तं कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसंबन्धे सति चित्रमथा । चित्रं चायनीयं मघं गवाश्चादिलक्षणं धनं यस्याः सा चित्रमथा ।

१. अनुक्रमण्यमेतच्चोपलभ्यते । मङ्क.— पृ. ३१ द्रष्टव्यम् ॥ २. ‘अति । रिक्तम्’ इति पदपाठः ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् ।
चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबध्यै ॥३॥ २९॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्तु इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सर्वना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षयः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागधेयानि । सिस्तुते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् ।

यज्ञेयज्ञे । ह । सर्वना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षयः ॥ १ ॥

निष्विध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।

या सिस्तु रजसः पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अग्निं जज्ञे अधिकं प्रादुरभूत् युषिष्ठिरादेस्तम् । कीदृशं तम् । ज्योतिष्मन्तं
ज्योतींषि सूर्यादीनि प्रकाश्यत्वेन सन्ति यस्य तम् । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । केतु-
मन्तम् । केतवः प्रज्ञाः विषयाः सन्ति यस्य तम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ (सु. उ. १. १. ९) इति
श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम् । ‘केतुः केतः’ इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्रं त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्रं
चक्रमणं त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ (ऋ. सं. १. २३. १७) इत्यादिश्रुतेः ।
यद्वा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहतं चक्रं मुदर्शनाख्यं यस्य तम् । सुखं निरतिशयानन्दात्मकम् । ‘ओं कं ब्रह्म
खम्’ (इति) श्रुतेः । रथं रहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’
(श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुषदम् । शोभने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुषत् सुप्रतिष्ठः तम् ।
‘प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । भूरिवारं भूरिभिर्वहुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् ।
सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । ‘आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति’ (बृ. उ. २. ४. ५)
इति श्रुतेः ॥ ॥ २९ ॥

‘इमानि वाम्’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं काण्वस्य सुपर्णस्यार्पमैन्द्रावरुणं जागतम् । ‘इमानि
वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जागतम्’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानीं कृतानि भागधेयानि भवदंशभूतानि चर-
पुरोडाशादिहवींषि वां युवां प्रति सिस्तुते प्राप्तुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु सत्सु महे
महते पूजनाय वां युवां प्र प्रार्चये । उपसर्गवशाद्योम्यक्रियाध्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं
सर्वना त्रिष्वपि सर्वनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किञ्च सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते यजमानाय
शिक्षयः अभिमतं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । ‘पृणाति शिक्षति’ इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूतां तदा निः-
सिध्वरीः नितरां मङ्गलस्वभावा ओषधीः ब्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमानं भवतो-
र्माहात्म्यम् आशत व्याप्नुवन्ति । किञ्च या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोक्तस्य संवन्धिनः अध्वनो

निःऽसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशतु ।
या । सिध्वतुः । रजसः । पारे । अध्वनः । ययौः । शत्रुः । नक्तिः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्य वां मध्वं ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।

तामिर्दाश्वांसमवतं शुभस्पती यो वामदन्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कृशस्य । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।

तामिः । दाश्वांसम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

यः । वाम् । अदन्धः । अभि । पाति । चित्तिऽभिः ॥ ३ ॥

घृतपुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदेन ऋतस्य ।

या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्तामिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतऽपुषः । सौम्याः । जीरऽदानवः । सप्त । स्वसारः । सदेने । ऋतस्य ।

याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्रुतः । तामिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अवोचाम महते सौमगाय सत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिध्वतुः यथेच्छं सरणं कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी
असुरादिः नक्तिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहरतोर्भवतोः गतिप्रतिघातकः
शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसंख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्र-
काणां स्तुतिरूपा वाचः कृशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य संबन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मिं तदुपलक्षितं
रसं प्रति वां युवां दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्तामिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां
दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानम् अवतं रक्षतम् । यजमानं विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ यो यजमानः अदन्धः केनाप्यर्हिसितः सन् चित्तिभिः प्रज्ञोपलक्षितैः कर्मभिः वां युवा-
मभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः क सन्तीत्यपेक्षायामाह । ऋतस्य यज्ञस्य सदेने स्थाने सप्त सप्तसंख्याकाः
स्वसारः स्वयंसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतपुषः । घृतमिल्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते ।
तथा च सोमरसस्ताविष्य इत्यर्थः । सोम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किंच हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्दिश्य घृतश्रुतः सोमरसस्ताविष्यो भवन्ति अथवा आज्यसाविष्यो
भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । तामिर्हेतुभूताभिः धत्तं यजमानं पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभि-
मतं दत्तम् ॥ ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाम्यां दीताभ्यां भवद्भ्यां संपादितं महिमानं कीर्तिविशेषं
वचं महते ब्रूते सौमगाय ऐश्वर्याय अवोचाम वण्येभ्यः । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । शुभस्त्वक्-

अवोचाम् । महते । सौमगाय । सत्यम् । त्वेयाम्याम् । महिमानम् । इन्द्रियम् ।

अस्मान् । सु । इन्द्रावरुणा । धृतऽध्वृतः । त्रिऽभिः । साप्तेभिः । अवतम् । शुभः । पत्नी इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋषिऽभ्यः । मनीषाम् । वाचः । मतिम् । श्रुतम् । अदत्तम् । अग्रे ।

यानि । स्थानानि । असृजन्त । धीराः । यज्ञम् । तन्वानाः । तपसा । अभि । अपश्यम् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदत्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।

प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौमनसम् । अदत्तम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धत्तम् ।

प्रऽजाम् । पुष्टिम् । भूतिम् । अस्मासु । धत्तम् ।

दीर्घायुत्वाय । प्र । तिरतम् । नः । आयुः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति बालखिल्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्मवतोर्ज्ञापकम् । तस्मात् हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राबिन्द्रावरुणौ युवां धृतदधुतः सोमसस्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः साप्तेभिः । सप्तयोऽश्वाः तेषां
समूहः । सप्तयूथैस्तैः त्रिसंख्याकैरश्वसमूहैः सोतं (? सु अवतं) सुतरां पालयतम् । इन्द्रावरुणयोरैश्वर्य-
योगात् अश्वैरस्मत्पालनं समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञं तन्वानाः कर्मविशेषं विस्तारयन्तः अत
एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्रे अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि गृहक्षेत्रादीनि
स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्प्राप्तिरिति (? तत्प्राप्तिरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्र-
दम्यः मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्तं दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं
सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषद्विज्ञाना गिरः । मतिर्मननं
तर्कसामर्थ्यम् । श्रुतं शास्त्रमीमांसासालक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमच्चरणप्रसादालम्ब-
ज्ञानेन मया ज्ञातमित्युपेवकुरभिप्रायः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसन्नमनस्कत्वं तथा अदत्तम् अनुदत्तम् ।
मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्माद्यु स्तोतृषु
प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाश्वादिगजान्तसंपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च
दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकालं प्र तिरतं प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरति-
वर्धनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'अग्न आ याहि' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं प्रागाथपुत्रस्य^१ भर्गस्यार्षमाप्तेयम्^२ । प्रथमानृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्न आ विंशतिभर्गः प्रागाथ आप्तेयं प्रागाथं तु' इति । प्रातरनुवाक आप्तेये ऋतौ बाहते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अयमग्निरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्न आ याहि॒ग्निभिर्होतारं॑ त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु॑ प्रयता ह॒विष्मती॑ यजिष्ठं ब॒र्हिः॑रासदे॑ ॥ १ ॥

अग्ने॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । हो॒तारम् । त्वा॒ । वृणी॑महे ।

आ । त्वा॒म् । अ॒नक्तु॑ । प्र॒यता॑ । ह॒विष्मती॑ । यजिष्ठम् । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअग्निभिः यष्टव्यैः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । तदर्थं ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे । त्वा त्वामागतं ऽप्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ऽहविष्मती घृतवती^३ ऽयजिष्ठं ऽत्वां ऽबर्हिः^४ बर्हिषि ऽआसदे आसाद्य ऽआ सर्वतः ऽअनक्तु^५ ॥

अच्छा॒ हि त्वा॑ सहसः॒ सूनो॑ अ॒ङ्गिरः॒ सुच॑श्चरन्त्यध्वरे ।

ऊ॒र्जो॑ नपातं॒ घृतकै॑शमीमहेऽग्निं॒ यज्ञेषु॑ पु॒र्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ॑ । हि । त्वा॒ । स॒हसः॒ । सु॒नो॒ इति॑ । अ॒ङ्गिरः॒ । सुचः॑ । चर॑न्ति । अ॒ध्वरे॑ ।

ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । घृ॒तऽकै॑शम् । ई॒महे॑ । अ॒ग्निम् । यज्ञे॑षु । पु॒र्व्यम् ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वात् । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक । अथवाङ्गतिर्गतिकर्मा । सर्वत्र संगत । ऽत्वा त्वाम् ऽअध्वरे यागे ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽसुचः ऽचरन्ति गच्छन्ति । अतः ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नष्टारं वा ऽघृतकेशं प्रदीप्त-केशस्थानीयज्वालं ऽपुर्व्यं पुरातनं पूरकं वा ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अस्मदीयेषु ऽईमहे स्तौमि ॥

अग्ने॑ क॒विर्वे॒धा अ॒सि॒ होता॑ पाव॒क॒ यक्ष्यः॑ ।

म॒न्द्रो यजिष्ठो॑ अध्वरे॒ष्वीढ्यो॑ वि॒प्रेभिः॑ शु॒क्र॒ मन्म॑भिः ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । क॒विः । वे॒धाः । अ॒सि॒ । होता॑ । पा॒व॒क॒ । यक्ष्यः॑ ।

म॒न्द्रः । यजिष्ठः॑ । अ॒ध्वरे॑षु । ई॒ड्यः॑ । वि॒प्रेभिः॑ । शु॒क्र॒ । मन्म॑भिः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽकविः मेधावी त्वं ऽवेधाः विधाता ऽअसि फलानाम् । हे ऽपावक^६ होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽयक्ष्यः यष्टव्योऽसि । हे ऽशुक्र दीप्त ऽमन्द्रः मोदनीयः ऽयजिष्ठः यष्टतमस्त्वम् ऽअध्वरेषु यज्ञेषु ऽविप्रेभिः मेधाविभिर्कृत्विग्भिः ऽमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ऽईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

अद्रो॒घमा॑ व॒हो॒शतो॑ यविष्ठ॒य दे॒वाँ अज॑स्र वी॒तये॑ ।

अ॒भि प्रया॑सि॒ सुधि॑ता वसो ग॒हि म॒न्दस्व॑ घी॒तिभिर्हि॑तः ॥ ४ ॥

१. ग-त-न-श-प्रागाथपुत्रभर्गस्या* । २. म१-२-घृतवती लुक; म३-हविर्मिमुक्ता लुक । ३. ग-त-श-बर्हिः नास्ति । ४. य-अनक्तु मक्षयतु । ५. त३-४-न-श-सपुर्व्य । ६. घ-पावक शोधक ।

अद्रोघम् । आ । वह् । उशतः । यविष्ठय । देवान् । अजस्त । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुधिता । आ । वसो इति । गहि । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ॥४॥

वअद्रोघम् अद्रोघारं मां प्रति हे वयविष्ठय युवतम् वअजस्त नित्य वआ वह आनय । कान् ।
वउशतः अस्मदर्थं कामयमानान् वदेवान् । किमर्थम् । ववीतये हविर्भक्षणाय । हे वसो वासकाशे
वसुधिता सुनिहितानि वप्रयांसि अन्नानि वअभि वहि अभिगच्छ । आगत्य च वधीतिभिः^१ स्तुतिभिः
वहितः निहितः सन् वमन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्रे त्रातः ऋतस्कृविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सुप्रथाः । असि । अग्रे । त्रातः । ऋतः । कविः ।

त्वाम् । विप्रासः । सुऽइधान । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे वअग्रे वत्रातः रक्षक वऋतः सत्यभूतः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वमिद् त्वमेव वसप्रथाः सर्वतः
पृथुः वअसि भवसि । हे वसमिधान समिध्यमान हे वदीदिवः दीप्त वत्वां वविप्रासः विप्रा
मेधाविनः वेधसः विधातारः स्तोतारः वविवासन्ति^१ परिचरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महां असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सूरयः शत्रूषाहः स्वग्रयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्रयः ॥ ६ ॥

हे वशोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरग्रे वशोच दीप्यस्व । वदीदिहि दीपयास्मान् । वविशे
प्रजायै वस्तोत्रे वमयः सुखं वरास्व देहि । त्वं वमहानसि । वदेवानां^३ संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि
सुखे वमम वसूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा वसन्तु भवन्तु । वशत्रूषाहः शत्रूणामभि-
भवितारः वस्वग्रयः शोभनाग्रयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमतसमग्रे संजूर्वसि क्षमि ।

एवा दह मित्रमहो यो अस्मधुगदुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्रे । सुजूर्वसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मधुक् । दुऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे वअग्रे वक्षमि क्षमायां वर्तमानं ववृद्धमतसं शुष्कं काष्ठं वयथा येन प्रकारेण वसंजूर्वसि ।
जूर्वतिहिंसाकर्मा । सम्यग्दहसीत्यर्थः । वएव एवं वदह हे वमित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो^४
वा । कम्^५ । वयः वअस्मधुक् अस्माकं द्रोण्या वकश्चिद् वदुर्मन्मा दुर्मन्तिः वेनति कामयते
अस्मान् द्रोण्युं तं दहेति^६ ॥

१. ज्ञ-म-धीतिभिः कर्मभिः । २. घ-आविवासति । ३. ख-घ-त-न-भ-श-मु-त्वं देवानां । ४. ख-ज्ञ-
त-१-२-तेजो वार्यकः ग-तेजो वाः त-३-४-श-तेजोवाक । ५. त-न-भ-१-२-श-दहतेति ; भ-३-दहति ।

मा नो मर्ताय रिपवे रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अस्त्रेधद्विस्तरणिभिर्यविष्ठय शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवे । रक्षस्विने । मा । अघऽशंसाय । रीरधः ।

अस्त्रेधत्ऽभिः । तरणिऽभिः । यविष्ठय । शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

नः अस्मान् मर्ताय^१ मरणधर्माय^१ रिपवे शत्रवे द्विस्त्रि^१ रक्षस्विने बलवते^१ मा रीरधः^१ वशमानय^१ । तथा अघशंसाय पापशंस्काय^१ मा रीरधः । हे यविष्ठय युवतम् अस्त्रेधद्विः^१ अहिंसकैः^१ तरणिभिः तारकैः^१ शिवेभिः सुखकरैः^१ पायुभिः पालनैः^१ नोऽस्मान् पाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्र एकया पाह्युत द्वितीयया ।

पाहि गीभिस्तिस्त्रुभिर्ऊर्जा पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्रे । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीऽभिः । तिस्त्रुभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे अग्रे नः अस्मान् एकया कृत्वा गिरा पाहि रक्ष । उत अपि च द्वितीयया कृत्वा पाहि पालय । पाहि तिस्त्रुभिः गीभिः ऊर्जाम् अस्त्रानां बलानां वा पते स्वामिन् । तथा पाहि चतसृभिः गीभिर्हे वसो वासकाग्रे ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातये आपि नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्णः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवऽतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे अग्रे विश्वस्मात् सर्वस्मात् रक्षसः अराव्णः अदातुः सकाशात् पाहि रक्षास्मान् । वाजेषु संग्रामेषु नः अस्मान् प्र अव प्रकर्षेण रक्ष । स्म इति पूरणः । हि यस्मात् नेदिष्ठम् आसन्नम् आपि बन्धुभूतं त्वामित् त्वामेव देवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं वृधे वर्धनाय नक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ ३३ ॥

आ नो अग्रे वयोवृधं रयि पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयंशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्रे । वयऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुस्पृहम् । सुनीती । स्वयंशऽस्तरम् ॥ ११ ॥

हे अग्रे पावक शोधक वयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं शंस्यं शंसनीयं^१ रयिं धनं नः अस्मभ्यम्^१ आ हरेति शेषः । आहत्य च हे उपमाते । उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशाग्रे

१. स-ग-त-न-म-श- 'मर्ताय मरणधर्माय' नास्ति । २. म-वशं मानय । ३. ग-त-न-म-श- 'पते' नास्ति । ४. स-ग-त-न-म-श- 'शंसनीयं' नास्ति ।

वनः अस्मभ्यं वसुनीती सुनीत्या शोभननयनेन वपुस्तृहं बहुभिः स्पृहणीयं स्वचक्षस्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्ति धनं रास्व च देहि ॥

येन वंसाम् पृतनासु शर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसाम् । पृतनासु । शर्धतः । तरन्तः । अर्यः । आदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीवसो । जिन्व । धियः । वसुविदः ॥ १२ ॥

येन घनेन पृतनासु संग्रामेषु शर्धतः^१ वेगं कुर्वतः^२ अर्यः अरीन्ध्वनून् आदिशः आदेशुन्ध-
नप्रक्षेप्तृन् वतरन्तः वंसाम् हिंसाम् तद्धनं देहि । हे शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मघन वा
वसः प्रसिद्धः त्वं वनः अस्मान् वर्ध वर्धय प्रीणय । प्रयसा अग्नेन त्वं वा वर्ध । अस्मदीयेन
प्रयसा हविषा वसुविदः वसूनां लम्भकानि धियः कर्माण्यस्मदीयानि जिन्व प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दविध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दविध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिधृषे । सुजम्भः । सहसः । यहुः ॥ १३ ॥

अयम् अग्निः शृङ्गे शिशानः तीक्ष्णिकुर्वन् वृषभो यथा दविध्वत् कम्पयति शिरः एवं
शृङ्गस्थानीया^३ ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णिकुर्वन् दविध्वत् कम्पयति शिरः । अस्य अग्नेः हनवो वन
हनव इव हनुस्थानीया ज्वालाः तिग्माः^४ वन प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः । योऽग्निः सुजम्भः
सुदंष्ट्रः सहसो यहुः सहसः पुत्रः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतुः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्यो पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिधृषे । जम्भासः । यत् । वितिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्यो । पुरु ॥ १४ ॥

हे वृषभ वर्षक वते तव जम्भासः जम्भा दन्तस्थानीया ज्वालाः नहि प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं
न शक्याः । यत् यस्मात् वितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्धस इत्यर्थः । हे होतः होमनिष्पादक
वस त्वं हविः अस्मद्वत् सुहुतं कृधि कुरु । वनः अस्मभ्यं वार्यां वरणीयावि पुरु बहूनि
वंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मर्तीस इन्धते ।

अतन्द्रो हव्या वहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि ॥ १५ ॥

१. ग-शर्धती वेगं कुर्वतः; घ-त१-२-श-शर्धतः वेगं कुर्वतः; त३-४-शर्धत वेगं कुर्वतः; न-वर्धत
वेगं कुर्वत । २. झ-त२-४-न-म१-३-श-शृगे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-म-श- तिग्माः नास्ति ।

शेषे । वनेषु । मात्रोः । सम् । त्वा । मतींसः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हव्या । वहसि । हविःऽकृतः । आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥ १५ ॥

हे अग्ने वनेषु वर्तमानयोः वमात्रोः अरण्योः वशेषे स्वपिषि वर्तसे । वत्वा त्वां तथाभूतं वमतींसः मनुष्या अध्वर्यादयो मथनेनोत्पाद्य वसम् वहन्धते । पश्चात् प्रवृद्धस्त्वम् वतन्द्रः अनलसः सन् वहविष्कृतः यजमानस्य वहव्या हवींषि वहसि देवान् प्रति । वादिद् अनन्तरमेव देवेषु मध्ये वराजसि दीप्यसे ॥ ३४ ॥

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमह्वयम् ।

मिनत्स्यद्रिं तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनाँ अति ॥ १६ ॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईळते । त्वा । अग्ने । सुत्यजम् । अह्वयम् ।

मिनत्सि । अद्रिम् । तपसा । वि । शोचिषा । प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥ १६ ॥

हे वअग्ने वतमिद् तमेव वत्वा त्वां वसप्त वहोतारः होत्रकाः वईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । वसुत्यजं सुत्यागम् । अभिमतप्रदमित्यर्थः । वाह्वयम् अक्षीणं प्रवृद्धम् । किञ्च वाद्रि मेघं वतपसा तापकेन वशोचिषा तेजसा । तपसा शोचिषा चेति वा योज्यम् । वि वमिनत्सि । हे वअग्ने वजनान् अस्मान् वअति अतीत्य वप्र वतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति । अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अग्निमग्निं वो अग्निगुं हुवेम वृक्तबर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्वो होतारं चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निम्ऽअग्निम् । वः । अग्निऽगुम् । हुवेम । वृक्तबर्हिषः ।

अग्निम् । हितप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् । चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

वअग्निमग्निम् । वीप्सादराथां । अग्निमेव हे यजमानाः ववः युष्मदर्थं वहुवेम आह्वयाम । अथवा । हे देवाः वो युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम् । कीदृशा वयम् । वृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः । कीदृशमग्निम् । वअग्निगुम् अधृतगमनं सर्वदा गृहे वर्तमानम् वअग्निम् । वहितप्रयसः निहितहविष्का वयम् वा हुवेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । वशश्वतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं वहोतारं होमनिष्पादकम् । किमर्थम् । वचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अग्नौ वृत्ते सति वृष्टिभावात् प्राण्युपकारसिद्धं प्राण्यर्थत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केतेन शर्मन्तसचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्यया नः पुरुषरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ १८ ॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुसामनि । अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्यया । नः । पुरुषरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

१. ख-त-स-वा यो; न- वा वो । २. ख-ग-त-अधृतकर्माणं; न-भ-अधृतगमनकर्माणं ।

३. ख-त-न-भ-२-३-स-प्राण्युपकारं सिद्धं ।

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽचिकित्वना चिकित्वा जनेन होत्रादिना सह यजमानः ऽकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । ऽसुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते ऽशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे । अतो हे अग्ने ऽहृषण्यया इच्छया स्वीयया ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुषरूपं नानारूपं ऽनेदिष्टम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ऽवाजम् अन्नम् ऽजतये रक्षणाय ऽआ ऽभर आहर ॥

अग्ने जरितर्विस्पतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अप्रोषिवान्गृहपतिर्महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ १९ ॥

अग्ने । जरितः । विस्पतिः । तेपानः । देव । रक्षसः ।

अप्रोषिवान् । गृहपतिः । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणयुः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽजरितः स्रोतः । स्तुत्येत्यर्थः । ऽविस्पतिः प्रजानां पालकः ऽरक्षसः राक्षसानां ऽतेपानः संतापकोऽसि । ऽअप्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन् । तदेवाह । ऽगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ऽमहान् अतिशयेन पूज्यः ऽअसि । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽपायुः पाता ऽदुरोणयुः यजमानगृहस्य मिश्रयिता । सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो रक्ष आ वेशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातुमावताम् ।

प्रोगव्यत्यनिरामप क्षुधमग्ने सेध रक्षस्विनः ॥ २० ॥

मा । नः । रक्षः । आ । वेशीत् । आघृणिवसो इत्याघृणिऽवसो । मा । यातुः । यातुऽमावताम् । परःऽगव्यति । अनिराम् । अप । क्षुधम् । अग्ने । सेध । रक्षस्विनः ॥ २० ॥

हे ऽआघृणीवसो दीक्षधनाग्ने ऽनः अस्मान् ऽरक्षः राक्षसादिः । ‘रक्षो रक्षितव्यमस्मात्’ (निरु. ४. १८) इति यास्कः । ऽमा ऽआ ऽवेशीत् सर्वतो न प्रविशतु । तथा ऽयातुमावताम् । यातुर्यातना पीडा । तद्व्रतां यातुधानानां ऽयातुः पीडा ऽमा वेशीत् । हे ऽअग्ने ऽअनिराम् । इराक्षम् । अन्नाभावं दारिद्र्यं ऽक्षुधं क्षपयितारं ऽरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ऽपरोगव्यति क्रोशद्वाद्वाद्देशात् परस्तात् । एतदुपलक्षणम् । अत्यन्तं दूरदेशे ऽअप ऽसेध परिहर । अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्त्विति ॥ ३५ ॥

‘उभयं शृणवत्’ इत्यष्टादशचं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भर्गस्यार्थम् । अत्रानुक्रमणिका—‘उभयं ब्रूना’ इति । पूर्वसूक्ते ‘प्रागाथं’ तु’ इत्युक्तत्वादिदमपि प्रागाथम् । अत्रायुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतसूक्तं सप्तम्यष्टमीवर्जम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं शौनकेन—‘उभयं शृणवच्च न इति सप्तमीं चाष्टमीं चोद्वरति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ‘उभयम्’ इति बृहत्सामप्रागाथः । सूत्रितं च—‘उभयं शृणवच्च नः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यायमेव स्तोत्रियः प्रागाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रागाथः ॥

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मघवा । सोमपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

उभयं स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकं चोभयविधम् । इदं वचः । अर्वाक् अस्मदभिमुखम् । इन्द्रः शृणवत् शृणोतु । श्रुत्वा च सत्राच्या अस्माकं सहाञ्जन्त्या धिया युक्तः सन् मघवा शर्विष्ठः अतिज्ञेयं बलवान् आ गमत् आगच्छतु । सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वऽराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निऽस्ततक्षतुः ।

उत । उपऽमानाम् । प्रथमः । नि । षीदसि । सोमऽकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

तं हि तं खल्विन्द्रं स्वराजं स्वयमेव राजमानं धिषणे द्यावापृथिव्यौ वृषभं जगदुपकारिकाया वृष्टेर्वर्षकं निष्टतक्षतुः संचस्करतुः । तं तमेवेन्द्रम् ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । उत यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यः सन् नि षीदसि वेद्याम् । सोमकामं हि खलु ते मनः ॥

पूर्वोक्तोच्छावाकशब्दे ' आ वृषस्व ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रान्वसः ।

विद्या हि त्वा हरिवः पृतसु सासहिमघृष्टं चिदध्रुष्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्वसः ।

विद्या । हि । त्वा । हरिवः । पृतसु । सासहिम् । अघृष्टम् । चित् । दध्रुष्वणिम् ॥ ३ ॥

हे पुरुवसो बहुधन इन्द्र त्वम् आ वृषस्व आसिञ्जस्व । किम्^१ । सुतस्य अन्वसः सुत-मन्वः सोमं जठरे । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र त्वा त्वां विद्या^२ हि^३ जानीमः खलु । कीदृशम् । पृतसु संप्राप्तेषु सासहिम् अभिमवितारं शत्रूणाम् अघृष्टं चित् कैरप्यघर्षणीयं दध्रुष्वणिम् अन्येषां वर्षकम् ॥

अप्रामिसत्य मघवन्तथेदसदिन्द्र क्रत्वा यथा वशः ।

सनेम बाजं तव शिप्रिभवसा मधू चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अप्रामिसत्य । मघवन् । तथा । इत् । असत् । इन्द्र । क्रत्वा । यथा । वशः ।

सनेम । बाजम् । तव । शिप्रिन् । अवसा । मधु । चित् । यन्तः । अद्रिवः ॥ ४ ॥

१. ख-तन-म-श-किञ्च; ग-किं तत् । २. ग-विद्यामही; ज्ञ-त-विद्यमहि; त-४-न-श-विद्यामहि; म-विद्याहि ।

हे ^१अग्रामिसत्य अहिंसितसत्य हे ^२मघवन् इन्द्र ^३तथेदसत् तथैव भवति । हे ^४इन्द्र ^५ऋवा कर्मणा प्रज्ञानेन ^६यथा^१ येन^२ प्रकारेण ^३वशः कामयेः । हे ^४विभिन् ^५अवसा रक्षणेन निमित्तेन ^६वाजम् अन्नं ^७सनेम संभजेम वयं ^८तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । ^९मधु ^{१०}चित् शांभवेव ^{११}यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिमवन्तः । हे ^{१२}अद्रिवः । अद्रिवैजः । तद्वच्चिन्द्रेति ॥

शृग्ध्यु^१ षु शचीपत् इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शृग्धि । ऊँ इति । सु । शची^२ऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३शृग्धि देह्यभिमतम् । ^४विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ऊतिभिः^६ मरुजिः सह । हे ^७शूर ^८भगं ^९न भाग्यमिव ^{१०}यशसं यशस्विनं ^{११}वसुविदं धनस्य लम्भकं ^{१२}त्वा त्वाम् ^{१३}अनु ^{१४}चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥ ॥ ३६ ॥

पौरौ अश्वस्य पुरुकृद्गवामस्युत्सौ देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्षिषत्त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरु^१ऽकृत् । गवाम् । अ^२सि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परि^३ऽमर्षिषत् । त्वे इति । यत्^४ऽयत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वम् ^१अश्वस्य ^२पौरः पूरयिता ^३असि भवसि । तथा ^४गवां^५ ^६पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे ^७देव ^८हिरण्ययः हिरण्ययशरीरस्त्वम् ^९उत्सः^{१०} उत्ससदशोऽसि । हे इन्द्र ^{११}त्वे त्वयि वर्तमानं ^{१२}दानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा ^{१३}नकिः^{१४} परिमर्षिषत् न कश्चिद्विनस्ति । अतः ^{१५}यद्यद्यामि याचे ^{१६}तदा ^{१७}भर आहर मह्यम् ॥

यद्यभिष्टोमे^१ बृहत्साम^२ तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘त्वं ह्येहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति’ (आश्र. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिद्वि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्रावृषस्व मघवन्नाविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इ^१हि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।

उत् । वृषस्व । मघ^२ऽवन् । गो^३ऽइष्टये । उत् । इन्द्र । अश्वम्^४ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२हि त्वं खलु । सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः ^३एहि आगच्छ । आगत्य चास्मभ्यं ^४भगं भजनीयं धनं ^५विदाः लभस्व दत्स्व । किमर्थम् । ^६वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे ^७मघवन् ^८गविष्टये गा इच्छते मह्यं ^९उद्रावृषस्व उत्सिञ्चस्व गामिति शेषः । तथा हे ^{१०}इन्द्र ^{११}अश्वमिष्टये अश्वेषणवते मह्यमश्वान् ^{१२}उत् वृषस्व उत्सिञ्चस्व देहि ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-वा यद्यथानेन; घ-त३-४-म३-यद्यथानेन; म२-वा यद्यथा येन; न-श-यथानेन ।

२. ख-ज्ञ-त१-२-सु-ऊतिमी रक्षकैः; घ-रक्षकैः । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-गवां पौरः । ४. ख-ग-त-श-‘उत्सः’ नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ१-२-श-नकिर्दानं; म३-नकिर्हि । ६. ख-ग-त-न-श-‘ष्टोमबृहत्साम’ ।

त्वं पुरु सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय मंहसे ।

आ पुरंदरं चक्रम् विप्रवचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । यूथा । दानाय । मंहसे ।

आ । पुरम्ऽदरम् । चक्रम् । विप्रवचसः । इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वत्वं पुरु पुरुणि बहूनि सहस्राणि शतानि च यूथा गवादिपशूनां दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा । दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दान-
कर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति । पुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय प्रीतये वा
गायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृत्यवचना वयम् आ आगन्तारमभिमुखं वा चक्रम् कुर्मः ॥

अविप्रो वा यदविधद्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।

स प्र ममन्दत्वाया शतक्रतो प्राचामन्यो अहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।

सः । प्र । ममन्दत् । त्वाया । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहम्ऽसन ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव वचः स्तोत्रं यत् यः अविप्रो वा अमेधाव्यस्तुतिकुशलो वा विप्रः मेधावी
स्तुतिकुशलः वा अविधत् कुर्यात् । त्वां स्तोतीत्यर्थः । सः स्तोता त्वाया त्वयीच्छया साधनेन
प्र ममन्दत् प्रकर्षेण मोदते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध । अप्रतिहत-
क्रोधेत्यर्थः । न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् । हे अहंसन । संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन्
यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः । तादृशेन्द्र ॥

उग्रबाहुर्भक्षकृत्वा पुरंदरो यदि मे शृण्वद्ववम् ।

वसूयवो वसुपति शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः । भक्षकृत्वा । पुरम्ऽदरः । यदि । मे । शृण्वत् । हवम् ।

वसुयवः । वसुपतिम् । शतक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः उद्गूर्णभुजः भक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां पुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः यदि मे
हवम् शृण्वत् शृणुयात् तर्हि वसूयवः वसुकामा वयं वसुपतिं बहुधनस्वामिनं शतक्रतुम्
अपरिमितप्रज्ञम् इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ ॥ ३७ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।

यदिभ्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृण्वामहे ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । नारायासः । न । जल्हवः ।

यत् । इत् । जु । इन्द्रम् । वृषणम् । सचा । सुते । सखायम् । कृण्वामहे ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं^१ पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः^२ न मन्यामहे ।
तथा अरायासः अराया अधना वा अहविष्का वा न मन्यामहे । न जलहवः अज्वलनाः
अनग्नयो न मन्यामहे । कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽग्निसहितास्तं स्तुम इत्युषिरात्सानमाह । यदि
यस्मादेव कारणात् नु इदानीं वृषणं वर्षकम् इन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सचा सहिताः^३ सस्वायं
कृण्वामहे कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मन्यामहे । पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात् ।
अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निरु. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिमृणकातिमदाम्यम् ।

वेदा भुमं चित्सर्निता रथीतमो वाजिनं यमिदु नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् । युयुज्म । पृतनासु । ससहिम् । कृणऽकातिम् । अदाम्यम् ।

वेदं । भूमम् । चित् । सर्निता । रथिऽतमः । वाजिनम् । यम् । इत् । ऊं इति । नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् उदूर्णबलमिन्द्रं युयुज्म योजयामः । कीदृशमिन्द्रम् । पृतनासु संग्रामेषु सासहिं
शत्रूणाभिमभितारम् कृणकातिम् कृणभूतस्तुतिम् । यस्य स्तुतिर्कृणवदवश्यं क्रियते तं तादृशम् ।
अथवा कृणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम् । अदाम्यं केनाप्यहिंस्यम् । य इन्द्रः भुमं चित् बहुष्वेषु
भ्रमणशीलमेव वाजिनं बलवन्तमश्वं रथीतमः रथस्वामी वेदं वेत्ति गृह्णाति तद्वत् सनिता इन्द्रो
वाजिनं हविष्मन्तं यमिदु यमेव जनं बहूनां यजमानानां मध्ये नशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति ।
ते वयमिति वा योज्यम् । वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः ।
सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ।
दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिसूक्ष्मशेषो जप्यः^४ (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अमयं कृधि ।

मघवञ्छगिध तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अमयम् । कृधि ।

मघऽवन् । शगिध । तव । तत् । नः । ऊतिभिः । वि । द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यतः हिंसकात् भयामहे वयं ततः नः^५ अस्मभ्यम् अभयं कृधि कुरु । हे
मघवन् शगिध शक्तो भवसि नः अस्मभ्यमभयं कर्तुं तव तत् तैः ऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः
पुरुषैः । किंच वि जहि द्विषः अस्मद्वेदृन् । वि जहि मृधः अस्मद्विंसकान् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो मुहः क्षयस्यासि विधतः ।

तं त्वा वयं मघवभिन्द्र गिर्वणः सुतार्वन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःपते । राधसः । मुहः । क्षयस्य । असि । विधतः ।

तम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतऽर्वन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-रहिताः संतः । २. ख-सयसहिताः; ज्ञ-त१-२-म१-२-सहायसहिताः;
त३-४-सहसेहिताः; न-सहासहिताः श-सेहिताः । ३. ख-त-न-भ-तत् । ४. ख-ज्ञ-त१-२-जप्यः
सूत्रितं च यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्ष्मशेषं । ५. ख-न-त-न-भ-श- 'नः' नास्ति ।

हे ^१राघस्यते धनस्वामिन् ^२त्वं ^३हि त्वं खलु ^४महः महतः ^५राघसः धनस्य ^६क्षयस्य च
गृहस्य^७ च^८ वर्धयिता ^९असि^{१०} हि खलु । सामर्थ्यादेवं लभ्यते । कस्य राघसो गृहस्य च^{११} वर्धक
इत्युच्यते । ^{१२}विधतः परिचरतो यजमानस्य । ^{१३}तं तादृशं ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}वयं हे ^{१६}मघवश्चिन्द्र ^{१७}गिरिवर्णः
गीर्भिवननीष ^{१८}सुतावन्तः अभिषुतसोमाः ^{१९}हवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पलुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रऽहा । परऽस्पाः । नः । वरेण्यः ।

सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः । पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२स्पट् सर्वस्य ज्ञाता । स्पशतिर्ज्ञानकर्मा^३ । ^४उत अयं ^५वृत्रहा वृत्रहन्ता
^६परस्पाः परपालयिता ^७नः अस्माकं ^८वरेण्यः वरणीयः । ^९सः इन्द्रः ^{१०}नः अस्माकम् । पुत्रमिति
शेषः । ^{११}रक्षिषत् रक्षतु । ^{१२}चरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत् । ^{१३}सः ^{१४}मध्यमं पुत्रं^{१५} रक्षिषत् । ^{१६}सः ^{१७}नः
अस्मान् ^{१८}पश्चात् रक्षिषत् । ^{१९}नः ^{२०}पुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । नि । पाहि । विश्वतः ।

आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदेवीः ॥ १६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३नः अस्मान् ^४पश्चात् पश्चाद्भागात् ^५पुरः पूर्वभागात् ^६अधरात् अधोभागात् ।
एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । ^७उत्तरात् उत्तरभागात् । एतदक्षिणस्याप्युपलक्षणम् । किं बहुना
^८विश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् ^९नि ^{१०}पाहि । हे इन्द्र ^{११}दैव्यं भयम् ^{१२}अस्मत् अस्मत्तः ^{१३}आरे दूरे
^{१४}कृणुहि कुरु । तथा ^{१५}अदेवीः आसुराणि ^{१६}हेतीः आयुधानि ^{१७}आरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्च इन्द्र त्रास्व परे च नः ।

विश्वा च नो जरितृन्तसत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य । श्वऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । परे । च । नः ।

विश्वा । च । नः । जरितृन् । सत्पते । अहा । दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

^१अद्याद्य यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं ^२श्वःश्चः ^३त्रास्व रक्ष । तथा ^४परे ^५च
परस्मिन्स्तीयेऽहनि च त्रास्व । हे ^६सत्यते सतां पालक ^७विश्वा सर्वाण्यपि ^८अहा अहाणि
सर्वेष्वप्यहःसु ^९नः अस्मान् ^{१०}जरितृन् ^{११}रक्षिषः रक्षसि । तथा ^{१२}दिवा ^{१३}नक्तं ^{१४}च रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रमङ्गी धूरो मघवा तुवीर्मघुः संमिश्रो वीर्यीय कम् ।

उमा ते बाह्वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

१. ग-त-श- 'गृहस्य च' नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श- 'असि' नास्ति । ३. ख-ग-त-श-
'च' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-श- 'स्पर्धति' । ५. ख-त-पुत्रं स ।

प्रऽभङ्गी । गूरः । मघऽवा । तुविऽमघः । सम्ऽमिश्रः । वीर्याय । क्रम् ।

उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिश्रतुः ॥ १८ ॥

अयं ऽमघवा इन्द्रः ऽप्रभङ्गी प्रभजनशालः ऽगूरः ऽतुर्वीमघः प्रभूतधनः ऽसंमिश्रः सम्मिश्र मिमिश्रिता । किमर्थम् । ऽवीर्याय शत्रूणां वीर्यकरणाय । ऽक्रम् इति पादपूरणः । एवंमहानुभावो भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र ऽते ऽउभा उभावपि ऽबाहू ऽवृषणा वर्षकौ कामानां हे ऽशतक्रतो बहुप्रज्ञ ऽया यौ ऽवज्रम् आयुधं ऽनि ऽमिमिश्रतुः परिगृहीतः ॥ ॥ ३९ ॥

‘प्रो अस्मै’ इति द्वादशचै तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्पम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्या-द्यास्तिस्रो बृहत्त्यः । इन्द्रो देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथः पाङ्क्तं सप्तम्याद्याश्च’ तिस्रो बृहत्त्यः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अस्मा उपस्तुतिं भरता यजुजोषति ।

उक्थैरिन्द्रस्य माहिं वयो वर्धन्ति सोमिनो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति ।

उक्थैः । इन्द्रस्य । माहिं नम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १ ॥

ऽअस्मै इन्द्राय ऽउपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं ऽप्रो ऽभरत प्रकर्षेण संपादयत हे ऋग्विजः । ऽयत् यदि^१ अयमिन्द्रः ऽयुजोषति सेवते तर्हि भरतेति । ऽसोमिनः सोमप्रियस्य ऽइन्द्रस्य स्वभूतं ऽमाहिं महत् ऽवयः अन्नं सोमलक्षणम् ऽउक्थैः^२ शस्त्रैः^३ ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति । ऽभद्राः स्तुत्यानि खलु ऽइन्द्रस्य ऽरातयः दानानि ॥

अयुजो असमो नृभिरेकः कृष्टीरयास्यः ।

पूर्वीरति प्र वावृधे विश्वा जातान्योजसा भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृऽभिः । एकः । कृष्टीः । अयास्यः ।

पूर्वीः । अति । प्र । वावृधे । विश्वा । जातानि । ओजसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

ऽअयुजः असहायः ऽअसमः असदृशोऽन्यैः ऽनृभिः^४ द्वैः ऽएकः मुख्यः ऽअयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः ऽपूर्वीः ऽकृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः ऽअति ऽप्र ऽवावृधे अतिप्रवर्धते । किंच ऽविश्वा सर्वाणि ऽजातानि इदानीमुत्पन्नानि ऽओजसा बलेनाति प्र वावृधे । ऽभद्राः हि ऽइन्द्रस्य ऽरातयः । अथवा । अयमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वीः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अहिंतेन चिद्वैता जीरदानुः सिषासति ।

प्रवाच्यमिन्द्र तत्तव वीर्याणि करिष्यतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ३ ॥

अहिंतेन । चित् । अहिता । जीरऽदानुः । सिषासति ।

प्रऽवाच्यम् । इन्द्र । तत् । तव । वीर्याणि । करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

१. ग-भ-श-अनु-सप्तम्याद्यास्तिस्रो ।

२. ख-घ-त-यद्यपि; ग-यद्यदा; श-पद्यवि ।

३. ग-भ-त-३-४-न-य-‘उक्थैः शस्त्रैः’ नास्ति । ४. न-भ-नृभिर्नैतृभिः ।

अयं^१ जीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः^२ अहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन^३ चित्^४ अवता अरणवता-
श्वेन^५ सिषासति संभक्तुमिच्छति । तस्माद्दे^६ इन्द्र^७ वीर्याणि सामर्थ्यानि^८ करिष्यतः^९ तव महत्त्वं^{१०}
प्रवाच्यम् । स्तुत्यमित्यर्थः ॥

आ याहि कृण्वाम त इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना ।

येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृण्वाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।

येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ^१ । ते^२ कृण्वाम । किम् । ब्रह्माणि परिवृढानि स्तुति-
लक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि । वर्धना उत्साहवर्धकानि । येभिः यैः कर्मभिः हे शविष्ठ अति-
शयेन बलवन्निन्द्र चाकनः कामयसे । किम् । भद्रं कर्तुम् । कस्मै । श्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषतश्चिद्रुषन्मनः कृणोषीन्द्र यत्त्वम् ।

तीव्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।

तीव्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमःऽभिः । प्रतिभूषतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र धृषतश्चित् दृष्टादपि धृषत् दृष्टं मनः कृणोषि । अत्यन्तं दृष्टं करोषि । यत्
यस्मात् त्वं तीव्रैः मदजनकैः सोमैः सपर्यतः पूजयतः^१ नमोभिः नमस्कारैश्च प्रतिभूषतः
अलङ्कुर्वतो यजमानस्याभिमतं दिवससीति^२ शेषः ॥

अव चष्ट ऋचीषमोऽवताँइव मानुषः ।

जुष्टी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ६ ॥

अव । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान्ऽइव । मानुषः ।

जुष्टी । दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ऋचीषमः ऋचा स्तुत्या^१ समस्तथा परिच्छिन्नः सन् अव चष्टे पश्यत्यनुग्रहेणा-
स्मान् । तत्र दृष्टान्तः । मानुषः मनुष्यः अवतान् अवतान् कृपादिप्रदेशान् इव । जुष्टा
च जुष्ट्वी प्रीतोऽयं दक्षस्य प्रवृद्धस्य सोमिनः यजमानस्य युजं युज्यमात्मानं सखायं कृणुते
करोति । तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः । अथवा । तृषितो मनुष्यो जलपूर्णा नवदानिव स्तुतः सन्
पश्यति सोमं पातुम् । पश्चादवेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्ट्वी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं
कुरुते ॥ ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु कर्तुं ददुः ।

भुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुष्टुत भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ७ ॥

१. ख-ञ-त१-२-३-भ२-अयोजितेन प्रेरितेन । २. घ-तत्तस्माद्दे । ३. घ-आगच्छ इहास्मिन्
बद्धे । ४. घ-ते तव । ५. त-न-पूजतः । ६. ख-घ-त१-२-दिशसीति । ७. ख-घ-त-श-स्तुत्यः ।
८. ख-ञ-त१-२-कृणुते कुरुते ।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अनु । । क्रतुम् । ददुः ।

भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४क्रतुं प्रज्ञां च ^५अनु अनुमत्य ^६विश्वे सर्वे ^७देवाः ^८ददुः दधुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^९गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः ^{१०}भुवः भवसि । ^{११}विश्वस्य इत्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे ^{१२}पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^{१३}भवसीति समन्वयः ॥

गृणे तदिन्द्र ते शर्व उपमं देवतातये ।

यद्वंसि वृत्रमोजसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ८ ॥

गृणे । तत् । इन्द्र । ते । शर्वः । उपमम् । देवतातये ।

यत् । हंसि । वृत्रम् । ओजसा । शचीऽपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३तत् ^४शर्वः बलम् ^५उपमम् अन्तिकं ^६देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा ^७गृणे स्तुवे । ^८यत् यस्माद्दे ^९शचीपते ^{१०}वृत्रम् ^{११}ओजसा बलेन ^{१२}हंसि तस्मात्ते शर्वो गृणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा ।

विदे तदिन्द्रश्चेतनमधं श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।

विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अधं । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ९ ॥

^१समनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा ^२वपुष्यतः वपुश्छित्तः पुरुषान् ^३कृणवत् करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रः ^४मानुषा मनुष्यान् ^५युगा युगानि कालान् संवत्सरायनर्तुमासादीन् ^६विदे लम्बयति । ^७तत् युगनिर्माणाल्मकं कर्म ^८इन्द्रः ^९चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । ^{१०}अध अथैवं कृत्वा ^{११}श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शर्व उच्चासुत्तव क्रतुम् ।

भूरिगो भूरि वावृधुर्मघवन्तव शर्मीणि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शर्वः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।

भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । वावृधुः । मघऽवन् । तव । शर्मीणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत् । अयं व्यवहितेनापि ^३वावृधुः^२ इत्यनेन संबध्यते । उद्वर्धयन्ति सोमेन । किम् । ^४ते ^५शर्वः बलम् । न केवलं बलं किंतु ^६त्वाम् ^७उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । पश्चात् ^८तव ^९क्रतुं प्रज्ञां स्वानुकूलाम् ^{१०}उत् वर्धयन्ति । ^{११}भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभूतमुद्वर्धयन्तीत्यर्थः । क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे ^{१२}भूरिगो बहुपक्षो हे ^{१३}मघवन् धनवानिन्द्र ^{१४}तव ^{१५}शर्मीणि त्वदीये सुखे ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्तसं युज्याव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रहन् । सम् । युज्याव । सनिभ्यः । आ ।

अरातिऽवा । चित् । अद्विवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र त्वं वच अहं वच वसं युज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते ।
सनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । नौ संगतयोश्चावयोर्हे अद्विवः
वज्रवन् इन्द्र अरातीवा अदानोऽपि जनस्त्वद्वत्तधनस्य अनु मंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्रा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम नानृतम् ।

महान् असुन्वतो वधो भूरि ज्योतीषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्तवाम । न । अनृतम् ।

महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतीषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १२ ॥

वयं प्रगाथाः तम् इन्द्रं सत्यमित् सत्यमेव स्तवाम । नानृतम् असत्यं न स्तवाम ।
अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । स्तुत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि असुन्वतः अयष्टुः
वधः महान् प्रभूतो भवति । भूरि ज्योतीषि बहून् सोमान् सुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यज्ञ-
मानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

‘स पूर्व्यः’ इति द्वादशचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘स पूर्व्यो गायत्रमाद्या
चतुर्थ्यादिद्वे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रथमाचतुर्थीपञ्चमीसप्तम्यश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ‘अस्मे रुद्राः’ इत्यन्त्या त्रिष्टुबवशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्राः । षष्ठेऽ-
हनि मरुवतीयस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च— ‘स पूर्व्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति
मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्व्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुष्पिता देवेषु धियं आनजे ॥ १ ॥

सः । पूर्व्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुभिः । आनजे ।

यस्य । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

वसः पूर्व्यः मुख्यः महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः
कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्स्युपायानि
धियः कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालकः मनुः आनजे प्राप । आनजिः प्रासिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सदन्त्सोमपृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सद् । सोमपृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

दिवः षुलोक्तस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सदन् नोत्सृजन्तु । के । सोमपृष्ठासः सोमस्पर्ष्टारः
सोमाभिषवकर्तारः अद्रयः प्रावाणः । किंच उक्था उक्त्यानि शस्त्राणि ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि

वक्षस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा । यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानिन्द्रं नोत्सृज-
न्तिवति समन्वयः ॥

स विद्वाँ अङ्गिरोभ्य इन्द्रो गा अवृणोदप । स्तुपे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

मः । विद्वाँ । अङ्गिरःऽभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् । अप । स्तुपे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

वसः । विद्वाँ उपायज्ञः । इन्द्रः । अङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय । गाः पणिभिरपहृताः पिहिताः ।
अप । अवृणोत् अपवारितवान् । तत् तादृशम् । अस्य पौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं । स्तुपे स्तौमि ॥

स प्रत्नथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वक्षणिः । शिवो अर्कस्य होमन्यस्मन्ना गन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रत्नथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वक्षणिः ।

शिवः । अर्कस्य । होमनि । अस्मन्ना । गन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

वसः । इन्द्रः । प्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्वदिदानीमपि । कविवृधः मेधाविनां
स्तोतृणां वर्धयिता । वाकस्य स्तोतुः । वक्षणिः वोढा । शिवः सुखकरः । अर्कस्य । अर्कमन्त्रमवर्नी-
यन्वादर्चनसाधनत्वाद्वा । तादृशस्य सोमस्य । होमनि होमे सः । अस्मन्ना अस्मासु निमित्तभूतेषु
अवसे रक्षणाय । गन्तु गच्छतु ॥

आदूनु ते अनु क्रतुं स्वाहा वरस्य यज्यवः । श्वात्रमर्का अनूषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । क्रतुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।

श्वात्रम् । अर्काः । अनुपत । इन्द्र । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

आदु अनन्तरमेव । नु अद्य हे । इन्द्र । ते तव । क्रतुं कर्म । अनु क्रमेण । अनूषत इति संबन्धः ।
अनुक्रमेण स्तुवन्ति । के । स्वाहावारस्य स्वाहादेव्याः पतेरग्रेः । यज्यवः यष्टारः । त्वदर्थमग्नौ
यागं कुर्वन्त इत्यर्थः । तादृशः । अर्काः अर्चयितारः स्तोतारः । श्वात्रम् इति क्षिप्रनाम । अन्यदेवता-
स्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिशीघ्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते । गोत्रस्य
दावने घनस्य दानाय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्या कृतानि कर्त्तव्यानि च । यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रे । विश्वानि । वीर्या । कृतानि । कर्त्तव्यानि । च । यम् । अर्काः । अध्वरम् । विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् । इन्द्रे । विश्वानि सर्वाणि । वीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि । कृतानि । कर्त्तव्यानि । च
कर्त्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः । यम् इन्द्रम् । अर्काः स्तोतारः । अध्वरम् अहिंसकं । विदुः जानन्ति
तस्मिन्निन्द्र इति ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'यत्पाञ्चजन्यया' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'यत्पाञ्चजन्यया
विशेन्द्रे इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा अस्तृक्षत । अस्तृणाद्बर्हणा विपोर्यो मानस्य स क्षयः ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्चजन्यया । विशा । इन्द्रे । घोषाः । अस्तृक्षत ।

अस्तृणात् । बर्हणा । विपः । अर्यः । मानस्य । सः । क्षयः ॥ ७ ॥

यत् यदा पञ्चजन्यया । निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवया विशा प्रजया
इन्द्रे घोषाः स्तुतयः असृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः अस्तृणात् हिनस्ति शत्रून् बहूना
स्वमहत्वेन । अनन्यसहायेनेत्यर्थः^१ । तादृशः वसः अर्थः^२ इन्द्रः विपः मेधाविनः स्तोतुर्मम
मानस्य^३ पूजायाः सत्कारस्य क्षयः निवासो भवति ॥

इयम् ते अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौंस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुऽस्तुतिः । चकृषे । तानि । पौंस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् इदानीं क्रियमाणा अनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः एते तव स्वभूता । कुतस्त इति
उच्यते । तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि पौंस्या पुंस्त्वानि यतः चकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र
चक्रस्य रथाधारस्य वर्तनिं मार्गं प्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाय रक्षःकृता चक्रमार्गवाधा
यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदने उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पश्व आ ददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवम् । न । पश्वः । आ । ददे ॥ ९ ॥

अस्य वृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य व्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति जीवसे जीवनाय उरु
विस्तीर्णं क्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धव्ये वा सति
पदन्यासं करोति । तथा कृत्वा यवं न पश्वः यवं पशव इव सर्वो जनः आ ददे आदत्ते
स्तुतादस्मात् ॥

तदधाना अवस्यवो युष्मामिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तद् । दधानाः । अवस्यवः । युष्मामिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

तत् स्तोत्रं दधानाः धारयन्तः अवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः युष्मामिः । सहिता
इति वा योज्यम्^४ । तादृशाः दक्षपितरः । दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः स्याम ।
किमर्थम् । मरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य वृधे वर्धनाय यागाय ॥

बलृत्विष्या धाम्न ऋक्मभिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बट् । ऋत्विष्या । धाम्ने । ऋक्मभिः । शूर । नोनुमः । जेषाम । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

बट् सत्यम् ऋत्विष्या ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले प्रादुर्भूताय
धाम्ने कल्याणतेजसे तुभ्यं हे शूर इन्द्र ऋक्मभिः मन्त्रैः नोनुमः अतिशयेन^५ स्तुमः^६ । हे इन्द्र
स्तुतेन त्वया युजा सहायभूतेन जेषाम जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धार्यं पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-श-अन्य* । २. घ-ञ-अर्थः स्वामी । ३. ख-ञ-त-१-२-३-यजमानस्य । ४. ख-ग-त-
न-म-श-कृतस्तव । ५. त-न-श-योज्ये । ६. ख-ग-त-न-म-श-काले । ७. ख-ग-त-न-म-श-‘अतिसयेन
स्तुमः’ नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहृत्यै । भरद्वातौ । सजोषाः ।

यः । शंसते । स्तुवते । धार्यि । पञ्जः । इन्द्रज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

व अस्मे अस्मान् व रुद्राः व मेहना उदकसेचनयुक्ताः व पर्वतासः मेघाश्च व वृत्रहृत्ये वृत्रहनन-
साधने व भरद्वातौ संप्रामाह्वाने व सजोषाः अस्मात्समानप्रीतिश्च व यः इन्द्रः व शंसते शस्त्रं पठते व स्तुवते
स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय व पञ्जः बलवान् वेगवान् वा व धार्यि गच्छति स इन्द्रश्चमे व इन्द्रज्येष्ठाः
व देवाः व अस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथर्वैवं योज्यम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन
युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १.
२०) इति निरुक्तम् । वृत्रहृत्ये भरद्वातौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठा उक्त-
लक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्तिवति ॥ ॥ ४३ ॥

'उत्वा मन्दन्तु' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्यार्थम् । प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र-
मैन्द्रम् । 'उत्वा' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः । अव । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां व स्तोमाः स्तुतयः व उत् उत्कृष्टं व मन्दन्तु मादयन्तु । व कृणुष्व कुरु व राधः
अन्नं हे व अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र अस्मभ्यम् । किंच व ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टुन् व अव व जहि ॥

पदा पृणीराराधसो नि बाधस्व मुह्यं असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

पदा । पृणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । मुह्यन् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

व पृणीन् लुब्धान् व अराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् व पदा पादेन अतिक्रम्य^१ व नि^१
नितरां व बाधस्व । वत्वा त्वां तव व कश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा व प्रति प्रतिनिधिः सदृशो
व नहि अस्ति खलु^२ ॥

त्वमींशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईंशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे व इन्द्र वत्वं व सुतानाम् अभिषुतानां सोमानाम् व ईंशिषे ईंशरो भवसि । तथा व त्वम्
व असुतानां वल्ल्याकारे वर्तमानानां चेशिषे । वत्वं व जनानां सर्वेषां व राजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षयो दिव्या^३ घोष^३ चर्षणीनाम् । ओमे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽघोषन् । चर्षणीनाम् ।

आ । उमे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र व एहि आगच्छ । तथा व प्रेहि प्रगच्छ^३ । व दिवि घुलोकात् । किम् । व क्षयः निवासम् ।
किं कुर्वन् । व आघोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । व चर्षणीनां मनुष्याणामर्यांश्च । अथवा । हविः
स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाघोषन् यजमानं स्तुवन् । व उमे व रोदसी धावापृथिव्यौ^३ व आ
व पृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्ट्या वा ॥

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम् । वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । पर्वतम् । गिरिम् । शतवन्तम् । सहस्रिणम् । वि । स्तोतृभ्यः । रुरोजिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं पत्यं पचित् तम् । चिदिति पूरणः । पर्वतं पर्ववन्तं पगिरिं मेघम् । उभयो-
र्मेघनामत्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः । शतवन्तं शतोदकवन्तं तथा सहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं
मेघं पस्तोतृभ्यः अर्थाय पवि पुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

वयम् त्वा दिवा सुते वयं नक्तं हवामहे । अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । दिवा । सुते । वयम् । नक्तम् । हवामहे । अस्माकम् । कामम् । आ । पृण ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं पत्वा त्वां पदिवा अहनि पसुते सोमेऽभिषुते पहवामहे आह्वयामः । तथा पवयं
पनक्तं हवामहे । आहूतं आगत्य पअस्माकं पकाममा पपृण आपूरय ॥ ॥ ४४ ॥

कस्य वृषभो युवा तुविग्रीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं संपर्यति ॥ ७ ॥

कः । स्यः । वृषभः । युवा । तुविग्रीवः । अनानतः । ब्रह्मा । कः । तम् । संपर्यति ॥ ७ ॥

पस्यः सः पवृषभः वर्षिता पयुवा नित्यतरुणः पतुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः पअनानतः कदा-
चिदप्यनवनत इन्द्रः पक कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः । पकः पब्रह्मा स्तोता त्वा त्वां पसप-
र्यति पूजयति ॥

कस्य स्विस्सर्वनं वृषा जुजुष्वां अव गच्छति । इन्द्रं क उ स्विदा चके ॥ ८ ॥

कस्य । स्वित् । सर्वनम् । वृषा । जुजुष्वान् । अव । गच्छति ।

इन्द्रम् । कः । ऊँ इति । स्वित् । आ । चके ॥ ८ ॥

पकस्य पस्वित् पसवनम् । स्विदिति विचिकित्सायाम् । पवृषा वर्षितेन्द्रः पजुजुष्वान्
प्रीयमाणः पअव गच्छति । पक पउ को वा यजमानः पइन्द्रम् पआ पचके जानाति स्तोतुम् ।
पस्वित् इति पूरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहन्कं सुवीर्या । उक्थे क उ स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम् । ते । दानाः । असक्षत । वृत्रहन् । कम् । सुवीर्या ।

उक्थे । कः । ऊँ इति । स्वित् । अन्तमः ॥ ९ ॥

पते त्वां पदानाः यजमानैर्दन्ताः पअसक्षत सेवन्ते^१ । हे पवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र पकं कीदृशं
त्वाम् पउक्थे शस्त्रे पसुवीर्या शोभनवीर्याणि स्तोत्राण्यसक्षत । पक पउ पस्विदन्तमः वान्तिकृतमो
भवति युद्धे^२ ॥

द्वितीये पर्वाये होतुः शस्त्रे 'अयं ते मानुषे' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अयं ते मानुषे
जन उदेदमि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-त-न-आमृत । २. ग-त-३-४-न-श- 'विस्तीर्णकन्धरः' नास्ति । ३. घ-१-स्तोतारं वा;
च-स्तोता तं त्वां; घ-स्तोता तं । ४. ग-असेवन्त । ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे ।

अयं ते मानुषे जने सोमः पूरुषु स्यते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पूरुषु । स्यते । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

वअयं वसोमः वते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा वपूरुषु मनुष्येषु मध्ये वमानुषे वजने मयि वस्यते ।
अथवा पूरुषामसु राजसु स्यते । वतस्य । तमित्यर्थः । तम् एहि आगच्छ । आगत्य च वप्र वद्रव
गृहसमीपम् । तथा कृत्वा वपिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । अर्जीकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणावति । सुसोमायाम् । अधि । प्रियः । अर्जीकीये । मदिन्तमः ॥ ११ ॥

वअयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः वते त्वां वमदिन्तमः मादयितृतमः । अयम् वधि श्रितः
आश्रितः । कुत्रेति तदुच्यते । वशर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरतृणोपेते सरसि । तत्सरः
कुत्र वर्तत इति उच्यते । वसुषोमायाम् एतन्नामिकायां नद्याम् । सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते ।
वअर्जीकीये एतन्नामिके देशे । एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः ।
तं पिबेत्युत्तरत्रान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृष्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

वतं पूर्वमन्त्र उपवर्णितं वचारुं चरणशीलं सोमं वमहे महते वराधसे अस्माकं धनाय तव
वघृष्वये शत्रूणां वर्षणशीलाय वमदाय वपिब । हे वइन्द्र तदर्थं वद्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति ।
तदर्थम् वईम् इदानीम् एहि आगच्छ ॥ ४५ ॥

‘यदिन्द्र प्राक्’ इति द्वादशचं षष्ठं सूक्तं प्रगाथस्यापं गायत्रमैन्द्रम् । ‘यदिन्द्र’ इत्यनु-
क्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदहन्यग्वा ह्यसे नृभिः । आ याहि त्वयमाशुभिः ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृभिः ।

आ । याहि । त्वयम् । आशुभिः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनृभिः कर्मनेतृभिरस्मदीयैरध्वर्यादिभिः वप्राक् वा वपागुदक् वा वन्यग्वा
यतः कुतश्चित् वह्यसे अतः वतूयं तूयम् वआशुभिः आशुगामिभिरश्वैः वआ वयाहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वः । नरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

वयद्वा अथवा वदिवः ध्रुलोकस्य वप्रस्रवणे असृतनिष्यन्दनस्थाने वमादयासे माद्यसि । यद्वा
वस्वर्णरे स्वर्गनयने वा भूलोकेऽन्यस्य यागदेशे माद्यसि । वयद्वा वअन्धसः । अन्धोऽन्धम् । तेन
तत्कारणमुदकं लक्ष्यते । तस्य वसमुद्रे समुन्दनापादानभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि । तत्र तत्र वर्तमानमपि
हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

आ त्वा गीर्मिहामुरुं हुवे गामिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीःऽभिः । म्हाम् । उरुम् । हुवे । गाम्ऽइव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १त्वा त्वां १गीभिः स्तुतिभिः १हुवे आह्वयामि । कीदृशं त्वाम् । १महां महान्तम् १उरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । १सोमस्य १पीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । १भोजसे भोगाय १गामिव ॥

आ त इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १महिमानं माहात्म्यं १रथे १बिभ्रतः धारयन्तः १हरयः अश्वाः १आ १वहन्तु । तथा हे १देव १ते १महः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वाः आ वहन्तु । अत्र महिम्नो महसश्च पृथगावहनासंभवात्ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्रं गृणीष उं स्तुषे महां उग्र ईशानकृत् । एहि नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गृणीषे । ऊं इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र त्वं १गृणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा १स्तुषे १उ स्तूयसे च । उ इति चार्थः । कीदृशस्त्वम् । १महान् गुणैः प्रवृद्धः १उग्रः उदूर्णबलः १ईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशस्त्वम् १एहि आगच्छ । आगत्य च १नः १सुतं सोमं १पिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बर्हिःसादे ॥ ६ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसादे ॥ ६ ॥

१सुतावन्तः अभिषुतसोमवन्तः १प्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशायज्ञवन्तश्च १वयं १त्वा त्वां १हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । १इदं १नः अस्मदीयं १बर्हिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा १आसादे आसादनाय १ ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र त्वं १यच्चिद्धि यस्मात् खलु १शश्वतां बहुनां यजमानानां १साधारणः १असि । चिदिति पूरणः । इति प्रसिद्धौ । १तं तादृशं साधारणं १त्वा त्वां १वयं १हवामहे आह्वयामः । इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने ' इदं ते सोम्यम् ' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च- ' इदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वधुक्षत्रिभिर्नरैः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरैः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ वते त्वदर्थम्^२ इदं^३ सोम्यं सोमसंबन्धि^४ मधु^५ अयुक्षन्^६ अद्रिभिः प्रावभिर-
भिषवसाधनैः^७ वनरः अस्मदीया अध्वर्यादयः । हे इन्द्र^८ वत मधु^९ जुषाणः प्रीयमाणः^{१०} पिब ॥

विश्वान्^{११} अर्यो विपश्चितोऽति^{१२} ख्यस्तूयमा गहि । अस्मे धेहि^{१३} श्रवो बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान् । अर्यः । विपः^{१४}ऽचितः । अति । ख्यः । तूयम् । आ । गहि ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^{१५} अर्यः स्वामी त्वं^{१६} विश्वान्^{१७} विपश्चितः स्तोतृन्^{१८} अति^{१९} ख्यः अतिक्रम्य पश्य ।
तदर्थं^{२०} तूयं क्षिप्रम्^{२१} आ गहि । आगत्य च^{२२} अस्मे अस्मासु^{२३} बृहत्^{२४} श्रवः अन्नं यशो वा^{२५} धेहि ॥

दाता मे पृषतीनां^{२६} राजा हिरण्यवीनाम् । मा देवा मघवा रिषत् ॥ १० ॥

दाता । मे । पृषतीनाम् । राजा । हिरण्य^{२७}ऽवीनाम् । मा । देवाः । मघवा^{२८} । रिषत् ॥ १० ॥

हिरण्यवीनां हिरण्यवीतानां^{२९} पृषतीनां^{३०} राजा इन्द्रः^{३१} मे दाता भवतु । हे देवाः^{३२} मघवा^{३३}
इन्द्रः^{३४} मा रिषत् रिषो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि^{३५} श्वन्द्रं^{३६} बृहत्पृथु । शुक्रं हिरण्यमा ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे । पृषतीनाम् । अधि^{३७} । चन्द्रम्^{३८} । बृहत् । पृथु । शुक्रम^{३९} । हिरण्यम्^{४०} । आ । ददे ॥ ११ ॥

अहं^{४१} पृषतीनां गवां^{४२} सहस्रे^{४३} अधि उपरि धारितं^{४४} बृहत् महत्^{४५} पृथु विस्तृतं^{४६} चन्द्रम्^{४७}
आह्लादकं^{४८} शुक्रं निर्मलं^{४९} हिरण्यमा^{५०} ददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे सहस्रेण सुरार्धसः । श्रवो देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः । दुः^{५१}ऽगहस्य । मे । सहस्रेण^{५२} । सुरार्धसः^{५३} । श्रवः^{५४} । देवेषु^{५५} । अक्रत ॥ १२ ॥

नपातः अरक्षितस्य^{५६} दुर्गहस्य^{५७} दुःखं गाहमानस्य^{५८} मे^{५९} संबन्धिनो जनाः^{६०} सहस्रेण अपरिमिते-
नेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन^{६१} सुरार्धसः^{६२} सुधनाः सन्तः^{६३} देवेषु प्रीतेषु । इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः । श्रवः^{६४} अन्नं
यशो वा^{६५} अक्रत । अलभन्तेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥

‘तरोभिर्वः’ इति पञ्चदशचं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^{६६} कलेराषम् । प्रथमातृतीयाद्ययुजो
बृहत्सो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्सः पञ्चदशी त्वनुष्टुप् । तथा चानुक्रमणिका—
‘तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रगाथः’^{६७} प्रगाथमन्त्यानुष्टुप्^{६८} इति । महाव्रते निष्केवल्ये
बाह्वेतनृचात्रीतावेत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमासुदरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमेऽञ्छावाकशस्त्रेऽयं प्रगाथः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—
‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ।
चातुर्विधिकेऽहन्ययमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. घ—साधनैरभिषुतवतः के । २. घ—सर्वान् स्तोतृन् । ३. घ—पृषतीनामश्वानां । ४.
ख-ग-घ-त-न-श—‘महत्’ नास्ति । ५. ख-त-न-म-श—चंद्रं हि । ६. ख-घ-त-न-म—आह्लादकं हि । ७.
ख-घ-ज्ञ-त-१—मे मम । ८. ग-त-न-श—प्रगाथपुत्र* । ९. ख-ग-त-१-२-न—प्रगाथः । १०. ख-ग-म—प्रगाथ* ।

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सबाधं ऊतये ।

बृहदायन्तः सुतसोमै अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरोऽभिः । वः । विदत्सुसुम् । इन्द्रम् । सबाधः । ऊतये ।

बृहत् । गायन्तः । सुतसोमै । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः यूयं तरोभिः वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा विदद्वसुं वेदयद्वसुं धनावेदकम्
इन्द्रं सबाधः बाधासहिताः ऊतये रक्षणाय बृहत् साम एतत्संज्ञं गायन्तः सन्तः परिचरतेति
शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । सुतसोमे सुतसोमके^१ अध्वरे यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं^२ हुवे
आह्वयामि । कमिव । भरं भर्तारं कुटुम्बपोषकं कारिणं हितकरणाशीलं^३ यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति
पुत्रादयस्तद्वत्तथामृतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदे सुशिप्रमन्धसः ।

य आदृत्य शशमानाय सुन्वते दाता जरित्रे उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुध्राः । वरन्ते । न । स्थिराः । मुरः । मदे । सुशिप्रम् । अन्धसः ।

यः । आदृत्य । शशमानाय । सुन्वते । दाता । जरित्रे । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

यं सुशिप्रम् इन्द्रं दुध्राः दुधरा असुरादयो न वरन्ते न वारयन्ति संग्रामे । तथा
स्थिराः देवाः न वरन्ते । किंच मुरः मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते । अन्धसः अन्नस्य^४ सोमस्य^५
मदे मदाय सोमपानजनिताय आदृत्य यः शशमानाय शंसमानाय सुन्वते अभिषवं कुर्वते
जरित्रे स्तोत्रे च दाता भवति । किम् । उक्थ्यं स्तुत्यं धनम् । स रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्ययः ।

स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृत्तिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शक्रः । मृक्षः । अश्व्यः । यः । वा । कीजः । हिरण्ययः ।

सः । ऊर्वस्य । रेजयति । अपावृत्तिम् । इन्द्रः । गव्यस्य । वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः शक्रः इन्द्रः स्तोत्राणां मृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा । यश्च अश्व्यः । अश्व-
कुललोऽश्व्यः । अश्ववाग्भ्य इति स्वार्थिको यत् । मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते । यो वा
कीजः । कीज इत्यद्भुतमाह । किमस्य कथं जात इति व --- । यश्च हिरण्ययः हिरण्ययशरीरः यसः
एवमाश्वर्चभूतः इन्द्रः वृत्रहा गव्यस्य गोसमूहस्य । कीदृशस्य । ऊर्वस्य बहुलस्य अपावृत्तिम्^१
अपवर्णार्थं रेजयति । कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वस्रदिद्वपति दाशुषे ।

वज्री सुशिप्रो हयैश्च इत्करदिन्द्रः क्रत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

१. घन-अभिपुतसोमके । २. ख-ग-त-न-म-श-त्वदर्थं । ३. ख-त-न-श-सहितकरण^२; भ-
स्वहितकरण^३ । ४. ख-ग-त-म-श-अश्वस्य सोमस्य^४ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-१-२-मावृत्तिः ।

निऽर्वातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत । इत् । वर्पति । दाशुषे ।

वज्रा । मुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । करत् । इन्द्रः । क्रन्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

१ निऽर्वातं २ चित् भूमौ स्थात्वा स्थापितमपि ३ संभृतं संगृहीतं यागदानादिकं कृत्वेदं ४ पुरु बहु ५ वसु धनम् ६ उदिद्वपति उद्वपत्येव ७ दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः ८ वज्रा ९ मुऽशिप्रः सुहनुः १० हर्यश्च ११ इत् हरितवर्णाश्चयुक्तः १२ इन्द्रः एव करोति १३ केनोपाधिना । १४ क्रन्वा कर्मणा यागेनोपाधिना । १५ यथा १६ वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थं पुरुष्टुत पुरा चिच्छर नृणाम् ।

वयं तत्तं इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । ववन्थं । पुरुऽस्तुत । पुरा । चित् । शूर । नृणाम् ।

वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे १ पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र २ शूर विक्रान्त ३ नृणां नेतृणां ४ स्तोतृणां ५ सकाशात् ६ पुरा । ७ चित् इत्युपमायै । तथेदानीमपि ८ यद्वावन्थ अचीकमथाः ९ तत् एव १० वयं ११ तुरं तृणं १२ ते तुभ्यम् १३ इन्द्र १४ सं १५ भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । १६ यज्ञं यागयोग्यं हविः १७ उक्थं शस्त्रं १८ वचः वाच्यम् । तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय द्युक्ष सोमपाः ।

त्वमिद्वि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्टुः सुन्वते भुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।

त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्टुः । सुन्वते । भुवः ॥ ६ ॥

हे १ पुरुहूत बहुभिराहूत हे २ वज्रिवः वज्रवन् ३ द्युक्ष द्युमन् ४ सोमपाः सोमस्य पातः त्वं ५ सोमेषु अभिषुतेषु ६ मदाय ७ सचा सह भवेति शेषः । ८ त्वमिद्वि त्वमेव ९ ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे १० सुन्वते च ११ काम्यं कमनीयं १२ वसु धनं १३ देष्टुः दानृतमः १४ भुवः भवसि ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्षणीनाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ ७ ॥

१ वयं यजमानाः २ एनम् इन्द्रं ३ वज्रिणम् ४ इदा इदानीं ५ ह्यः च ६ इह अत्र ७ अपीपेम आप्याययाम सोमेन । ८ तस्मा ९ उ अद्य तस्मा एव १० अद्य अत्र ११ समना संग्रामार्थं १२ सुतम् अभिषुतं सोमं १३ भर हरत हे अध्वर्यादयः । १४ नूनम् इदानीं १५ श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति १६ आ १७ भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

१. ग-उपेत्यैव; ङ-त३-४-श-उपति उपेत्यैव; त२-न-उपेत्यैव । २. ख-घ-ङ-त१-२-न-भ२-क-र-करोति; त३-४-श-क-करोति । ३. ख-भ१-३-श-नेतृणां; घ-स्तोतृणां । ४. ग-त-न-भ-श-तस्मा उ नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारुणः । उरामथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारुणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि वरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आ भूषति आनुकूल्यमेव भवते । अतीव हिंसोऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अस्येति कर्मणि षष्ठी । अमुमिन्द्रमुक्त्वा वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेणा भूषति । सः त्वम् इमं नः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः व आ गहि आगच्छ । हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गहि शीघ्रमागच्छ ॥

चातुर्वैशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कदू नु' इति कद्वत्प्रगाथः । 'कदू न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रितम् ॥

कदू न्वस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य कदू नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनाचरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रघादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किंच पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वल्पमपि यः पुंस्त्वं कुर्यात् स तेन स्तूयतेऽयं तु न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन पुंस्त्वेन न शुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपयैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तायं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतत्पुंस्वप्रदर्शनं धोतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्वदन्यान्यपीति भावः ॥

कदू महीरघृष्टा अस्य तविषीः कदू वृत्रघ्नो अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहृदश उत क्रत्वा पणीरभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अघृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रघ्नः । अस्तृतम् ।

इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटान् । अहःऽदशः । उत । क्रत्वा । पणीन् । अभि ॥ १० ॥

कदू कदा खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महान्ति अघृष्टाः अघृष्टान्यधर्षकाणि आसन् । कदू कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तृतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्य- - - - - व्यहं अभवदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यघृष्टान्यबलैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः शारीरं बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन द्विविधेन

१. ख-त-म-श-पुंस्त्वं; न-म-१-३-य-पुंस्त्वं यः । २. ख-त-न-म-श-यंतु । ३. ख-त-न-म-श-श्रवणीयेन; य-श्रवणीयेन । ४. ख-त-न-श-कदू नु । ५. ख-न-घ-१-त-न-म-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नशारीरं; म-१-२-वृत्रघ्न शारीरं ।

बलेन ^१इन्द्रः ^२विश्वान् सर्वान् ^३वेकनाटान् । अनेन कुसीदिनो वृद्धिर्जीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थः । एकं कार्पापणमृणिकाय प्रयच्छन् द्रौ मह्यं दातव्यं --- नयेन दर्शयन्ति^३ ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति वेकनाटाः । तान् ^४अहर्दशः^५ । अहःशब्देन तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अयष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः । इन्द्रान् ^६पणीन् पणिसदृशान् शूद्रकल्पान् । उतशब्द एवार्थः । ^७कृत्वा ^८उत कर्मणैव ताडनादिव्यापारेणैव ^९अभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्द्या स्मर्यते—‘गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्’ (मनु. ८. १०२) इति ॥ ॥ ४९ ॥

वयं घा ते अपव्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन् ।

पुरुतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृतिं न प्र भरामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्या । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रहन् ।

पुरुतमासः । पुरुहूत । वज्रिवः । भृतिम् । न । प्र । भरामसि ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र वयं ^२घ खलु ^३ते तव ^४अपूर्व्या नूतनानि ^५ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ^६प्र भरामसि संभरामः ^७पुरुतमासः बहुतमा वयमृत्विग्यजमानरूपेण ^८वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ^९पुरुहूत बहुभिराहूत हे ^{१०}वज्रिवः वज्रयुकेन्द्र । किमिव । ^{११}भृतिं ^{१२}न भृतिमिव । तां यथा नियमेन प्रयच्छन्ति तद्वत् । नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम् ॥

पूर्वांश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोत्तयः ।

तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम् ॥ १२ ॥

पूर्वीः । चित् । हि । त्वे इति । तुविऽकुर्मिन् । आऽशसः । हवन्ते । इन्द्र । उत्तयः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सवना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे ^१तुविकूर्मिन् बहुकर्मन् ^२इन्द्र त्वे त्वयि ^३पूर्वीः बहूनि ^४आशसः आशंसनानि स्थितानि तथा ^५उत्तयः रक्षाश्च त्वय्यवस्थिता^६ लब्धुं ^७हवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोऽन्ये । अतः ^८अर्यः अरेः ^९सवना सवनानि ^{१०}तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य असमत्सवनान्यभिलक्ष्य हे ^{११}वसो वासकेन्द्र ^{१२}आ ^{१३}गहि आगच्छ । अतो हे ^{१४}शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ^{१५}मे ^{१६}हवं ^{१७}श्रुधि शृणु ॥

वयं घा ते त्वे इन्द्रिन्द्र विप्रा अपि प्ससि ।

नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मघवन्नस्ति मर्दिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । स्मसि ।

नहि । त्वत् । अन्यः । पुरुहूत । कः । चन । मघवन् । अस्ति । मर्दिता ॥ १३ ॥

१. ख-ञ-त१-२-३-सु-दर्शयति । २. ख-ग-त१-२-न-म-श-न्ते चाहर्दशः; ङ-त३-४-न्ते बाहर्दशः ।

३. ख-घ-त-श-‘वस्थितानि; ग-म-‘वस्थितास्तानि; न-‘वस्थितानि तानि ।

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३वघ वयं खलु ^४ते तव स्वभूताः । अतः ^५त्वे ^६इत् त्वय्येव ^७विप्राः मेघा-
विनः स्तोतारः ^८अपि ^९स्मसि । अपिः संभावनायाम् । त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः । अन्यान् विहायेन्द्र
एव वर्तामहे । तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह । हे ^{१०}पुरुहूत ^{११}त्वदन्यः ^{१२}कश्चन हे ^{१३}मघवन् ^{१४}महिता
सुखयिता न ^{१५}अस्ति ॥

त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधोऽभिःशस्तेरव स्पृधि ।

त्वं न ऊती तव चित्रया धिया शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । अमतेः । उत । क्षुधः । अभिःशस्तेः । अव । स्पृधि ।

त्वम् । नः । ऊती । तव । चित्रया । धिया । शिक्षा । शचिष्ठ । गातुवित् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२नः अस्मान् ^३अस्या ^४अमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः ^५उत अपि च ^६क्षुधः ^७अभि-
शस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् ^८अव स्पृधि अवमोचय । किंच ^९त्वं ^{१०}नः अस्मभ्यं ^{११}तव ^{१२}ऊती
ऊत्या ^{१३}चित्रया ^{१४}धिया विचित्रेण कर्मणा ^{१५}शिक्षा देह्यभिमतम् । हे ^{१६}शचिष्ठ ^{१७}गातुवित् मार्गज्ञ
उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम इद्रः सुतो अस्तु कलयो मा बिभीतन ।

अपेदेष ध्वसायति स्वयं घैषो अपायति ॥ १५ ॥

सोमः । इत् । वः । सुतः । अस्तु । कलयः । मा । बिभीतन ।

अप । इत् । एषः । ध्वस्मा । अयति । स्वयम् । घ । एषः । अप । अयति ॥ १५ ॥

^१सोमः ^२सुतः अमिषुतः ^३वः युष्माकं संबन्धी ^४अस्तु ^५इत् भववेवेन्द्राय । हे ^६कलयः ।
कलिमहर्षैर्ज्ञातयः^१ पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते । यूयं ^८मा बिभीतन भीता मा भवत । भीत्यभावे कारण-
माह । ^९एष ^{१०}ध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः ^{११}अप ^{१२}अयति अपराच्छयेवेन्द्रसामर्थ्यात् । ^{१३}स्वयं ^{१४}घ
स्वयमेव^२ ^{१५}एषः ^{१६}अपायति । ^{१७}उ इति पूरणः । पुनरुक्तिर्दाढ्यार्था ॥ ५० ॥

‘त्याक्षु’ इत्येकविंशत्यृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्याक्षु सैका मत्स्यः सांमदो
मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्’ । संमदाख्यस्य महामनीनस्य
पुत्रो मत्स्यो^३ यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः^४ सन्तो बन्धन-
मोक्षायादित्यानस्तुवन् । अतस्त एवर्षयः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः ।
आदित्वा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यान् क्षत्रियां अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृळीकां अभिष्टये ॥ १ ॥

त्यान् । नु । क्षत्रियान् । अवः । आदित्यान । याचिषामहे । सुमृळीकान् । अभिष्टये ॥ १ ॥

^१त्यान् तान् ^२आदित्यान् ^३क्षत्रियान् जाल्या क्षत्रियान् ^४अवः रक्षणं ^५याचिषामहे याचा-
महे । कीदृशान् । ^६सुमृळीकान् सुधु सुखयितृन् । किमर्थम् । ^७अभिष्टये अभिगमनायाभिमतया वा ।
मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

१. ख-घ-ङ-त-१-२-शचिष्ठ बलवन् । २. ख-त-न-श-कलितहर्षेः; घ-कलितहर्षा^० । ३. ख-म-त-न-श-
अहमेव । ४. ख-म-त-१-२-३-मात्स्यः; श-मान्यः । ५. न-जाले नद्धाः; भ-जालेन नद्धाः ।

मित्रो नो अत्यंहति वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥ २ ॥

वमित्रः^१ ववरुणः वअर्यमा वआदित्यासः आदित्याः^१ वनः अस्मान् वअंहनिम् वअति वपर्षत् अतिनयन्तु । ते वयथा वविदुः येन^२ प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहतिं पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं^१ वरुथमस्ति दाशुषे । आदित्यानामरुकृते ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरुथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरुमरुकृते ॥ ३ ॥

वतेषाम् वआदित्यानां वहि खलु वचित्रं चायनीयम् वउक्थ्यं स्तुत्यं ववरुथं धनम् वअस्ति वदाशुषे हविदात्रे वअरुकृते अलंकत्रे पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवांस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे वरुणादयः वमहतां ववः^२ वअवः^३ रक्षणं वमहि महत् दाशुषे हविदात्रे करणीयमस्ति । अतः वअवांसि रक्षणानि वआ ववृणीमहे ॥

जीवानो अभि धेतुनादित्यासः पुरा हथात् । कद्र स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतुन् । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वनः अस्मान् वजीवान् इदानीं जीवतः सतः वअभि वधेतन अभिधावत । अभिधावनं कुरुत । वपुरा वहथात् हननात् पुरा मृतेः पूर्वम् । वक्तु क वस्थ भवथ । हे वहवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ५१ ॥

यद्रः श्रान्ताय सुन्वते वरुथमस्ति यच्छर्दिः । तेना नो अर्धि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरुथम् । अस्ति । यत् । छर्दिः । तेन । नः । अर्धि । वोचत ॥ ६ ॥

वश्रान्ताय कर्मणः^४ वसुन्वते अभिषुण्वते यजमानाय दातव्यं वयत् ववरुथं वरणीयं धनं ववः युष्माकम् वअस्ति वयत् च वछर्दिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति वतेन द्वयेनास्मान् प्रीणयित्वा वनः अस्मान् वअधि ववोचत अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोर्वस्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतऽएनसः ॥ ७ ॥

हे देवाः वअंहोः हन्तुः पापशीलस्य वउरु वअस्ति महत् पापमस्ति । वअनागसः अपापस्य वरत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयः वअस्ति । ततो^५ हे वआदित्याः वअद्भुतैनसः अमृतपापाः । अतोऽस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥

१. ख-तन-म-श-मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-तन-म-श-तेन । ३. ख-व-त-१-३-व-यो अव । ४. म२-कर्मणी; म३-कर्मणा । ५. ख-न-म-अतो ।

मा नः सेतुः सिषेद्वयं महे वृणक्तु नस्परि । इन्द्र इद्वि श्रुतो वशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । महे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १सेतुः बन्धको जालः १मा १सिषेत् मा बध्नातु । १नः अस्मान् १महे महते कर्मणे १परि १वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । १इन्द्र १इत् इन्द्र एव १श्रुतः विश्रुतः १वशी सर्वस्य वशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपूणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपुणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे १अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः १देवाः १नः अस्मान् १वृजिनानां हिंसकानां १रिपूणां १मृचा । मृचिर्हिंसाकर्मा । 'यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा' (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन १मा १अभि १प्र १मृक्षत । अभिमर्शानमुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुस्त । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु 'उत त्वामदिते' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते महि महीम् षु मातरम्' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वपाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते मद्यनेहो न उरुव्रजे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मद्यहं देव्युप ब्रुवे । सुमृळीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । महि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुमृळीकाम् । अभिष्टये ॥ १० ॥

हे १महि महति १अदिते देवमातः १देवि १त्वाम् १अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् १उप १ब्रुवे उपेख स्तौमि । कीदृशीम् । १सुमृळीकां सुष्ठु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । १अभिष्टये अभिमताय ॥ ॥ ५२ ॥

पर्षि दीने गभीर आ उग्रपुत्रे जिघांसतः । मार्किस्तोकस्य नो रिषत् ॥ ११ ॥

पर्षि । दीने । गभीरे । आ । उग्रपुत्रे । जिघांसतः । मार्किः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥ ११ ॥

हे अदिते १आ १पर्षि सर्वतः पालयसि । १दीने क्षीणे १गभीरे उदके । उदकनामैतत् 'गभीरं गहनम्' इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रपुत्रे । उग्रूणाः पुत्रा यस्मिन् तत् १ । तस्मिन्बुदके १जिघांसतः हिंसतो जालं १तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं १मार्किः १रिषत् मैव हिंसां करोतु १ ॥

आदित्यस्य पशौ 'अनेहो नः' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रज उरुचि वि प्रसर्तवे । कृधि तोकार्य जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुव्रजे । उरुचि । वि । प्रसर्तवे । कृधि । तोकार्य । जीवसे ॥ १२ ॥

१अनेहः अपापान् १नः अस्मान् हे १उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरमियमदितिर्भूमिरूपा १ गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोत्सगमने धीरे हे १उरुचि उरुत्वं १वि १प्रसर्तवे अभिसरणाय १कृधि

१. ख-घ-ङ-त-१-२-उतापि च हे । २. घ-त-२-३-य-तत् नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-करोति ।

४. य-दूरं हि इयमदितिः; न-दूरं यमदितिः; त-३-भ-१-य-दूरं यमदितिः; भ-२-दूरं यमदितिः; भ-३-दूरं यथा प्रवर्तति ।

कुरु । कस्मै । १ तोकाय पुत्राय मत्स्याय १ जीवमे तस्य जीवनाय । यथा जीवमे पुत्राश्रितं
तथोरुवं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयशसः । व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये । मूर्धानः । क्षितीनाम् । अदब्धासः । स्वऽयशसः । व्रता । रक्षन्ते । अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये १ मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः १ क्षितीनां मनुष्याणाम् १ अदब्धासः अहिंसकाः
१ स्वयशसः स्वायत्तकीर्त्यः १ व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि १ रक्षन्ते पालयन्ते १ अद्रुहः अद्रोश्चारः
सन्तः ॥

ते न आस्रो वृकाणामादित्यासो मुमोचत । स्तेनं बद्धमिवादिता ॥ १४ ॥

ते । नः । आस्रः । वृकाणाम् । आदित्यासः । मुमोचत । स्तेनम् । बद्धम् १ इव । अदिता ॥ १४ ॥

हे १ आदित्यासः आदित्याः १ ते धूयं १ नः अस्मान् १ वृकाणां हिंसकानामादातृणां वा १ आस्रः
आस्यात् सकाशात् १ मुमोचत विमोचनं कुरु १ स्तेनं १ बद्धमिव । हे १ अदिता त्वंच मोचयास्मानिति ॥

अपो पु ण इयं शरूरादित्या अप दुर्मतिः । अस्मदेत्वज्रघ्नुषी ॥ १५ ॥

अपो इति । सु । नः । इयम् । शरूः । आदित्याः । अप । दुः १ मतिः ।

अस्मत् । एतु । अजघ्नुषी ॥ १५ ॥

हे १ आदित्याः १ इयं १ शरूः हिंसिका प्रसितिः जालिकप्रेरिता १ अजघ्नुषी अहिंसन्ती सती
१ अस्मत् अस्मत्तः १ सु सुष्ठु १ अपो १ एतु अपगच्छेव । तथा १ दुर्मतिः दुष्टा मतिरप्यजघ्नुषी
अस्मत्तः १ अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्धि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम् । पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत् । हि । वः । सु १ दानवः । आदित्याः । ऊतिभिः । वयम् । पुरा । नूनम् । बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे १ सुदानवः सुदाना हे १ आदित्याः १ वः युष्माकम् १ ऊतिभिः रक्षामिः १ वयं १ पुरा १ नूनम्
इदानीमपि १ शश्वत् सर्वदा १ बुभुज्महे । यद्वा । शश्वत् बहून् भोगान् भुञ्ज्महे ॥

शश्वन्तं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः । देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम् । हि । प्र १ चेतसः । प्रति १ यन्तम् । चित् । एनसः । देवाः । कृणुथ । जीवसे ॥ १७ ॥

हे १ प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे १ देवाः १ शश्वन्तं बहुमपि १ प्रतियन्तं १ चित् प्रतिगच्छन्तमपि
शत्रुम् १ एनसः पापस्य कर्तारम् । अथवैनसः पापकृतः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । पापकर्तारं १ जीवसे
जीवनायास्माकं १ कृणुथ कुरुत । अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तत्सु नो नव्यं सन्यस आदित्या यन्मुमोचति । बन्धाद्बद्धमिवादिता ॥ १८ ॥

१. ख-अस्मान् कारणान् क्राणान्; घ-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-श-अस्मान् क्राणान्; त२-अस्मान्
प्राणान्; म३-अस्मान् ऋषीन् ॥ अत्र 'वृकाणाम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा 'नोऽस्माकं प्राणान्'
इत्यभिप्रेतं स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

बन्धात् । बद्धम्ऽईव । अदिते ॥ १८ ॥

वतत् बन्धकं वनः अस्माकं वसु सुष्ठु वनव्यं स्तुत्यं वसन्यसे संभजनाय भवतु । अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । हे वआदित्याः अदितेः पुत्रा हे वअदिते त्वदनुग्रहात् वयत् वमुमोचति मुञ्चत्यस्मान् बन्धनसाधनं पूर्वं यत् प्रतिबन्धकत्वादासीत् तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान् मुञ्चतु^१ । यद्वा । युष्माकं यद्वक्षणमस्मान् मुञ्चति तत् सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥

नास्माकमस्ति तत्तर आदित्यासो अतिष्कदे । यूयमस्मभ्यं मृळत ॥ १९ ॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तरः । आदित्यासः । अतिऽस्कदे ।

यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे वआदित्यासः आदित्या युष्माकनृकः वतत् वतरः वेगः वअस्माकं वन वअस्ति यो वेगो बन्धकाज्जालात् वअतिष्कदे अस्माकमतिस्कन्दनाय प्रभवति । अतः वयूयमस्मभ्यं वमृळत । तत्तादृशं तरः कुरुतेत्यर्थः ॥

मा नौ हेतिविंस्वत आदित्याः कृत्रिमा शरुः । पुरा नु जरसो वधीत् ॥ २० ॥

मा । नः । हेतिः । विंस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा । शरुः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥ २० ॥

हे वआदित्याः वनः अस्मान् वविंस्वतः विंस्वत्पुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । तस्य वहेतिः आयुधभृता वकृत्रिमा^१ क्रियया^२ निष्पन्ना वशरुः हिंसिका प्रसितिः वपुरा पूर्वं वनु इदानीम् । सर्वदेत्यर्थः । वजरसः इदानीं जीर्णान् वमा ववधीत् मा हिंस्यात् ॥

वि षु द्वेषो व्यंहतिमादित्यासो वि संहितम् । विष्वग्वि वृहता रपः ॥ २१ ॥

वि । सु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि । सम्ऽहितम् ।

विष्वक् । वि । वृहत् । रपः ॥ २१ ॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वद्वेषः द्वेषून् वसु सुष्ठु वि वृहत् उन्मूलयत^१ । नाशयतेत्यर्थः । तथा वअंहतिं पातकं पापं वि वृहत् । 'हन्तेरंह च' (उ. सू. ४. ५०२) इत्यतिप्रत्ययः । तथा वसंहितं जालं वि वृहत् । तथा वरपः पापं सर्वं विष्वक् विषूचीनं वि वृहत् । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४. २१) इति यास्कः ॥ ॥ ५४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसात्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-३-४-न-भ२-बंधकं न साधनं; घ-बंधकसाधनं; त२-बंधकं बंधनसाधनं; श-बंधक-साधने । २. ख-त-न-भ२-श-प्रतिबंधकत्वाद्यमासीत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-मुंचतु स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः; घ-मुंचतु इष्टांतः बंधात् बद्धमिव बद्धं पुषं बंधात् यथा विमुंचति तद्वत् । ४. ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श-कृत्रिमक्रियया; घ-कृत्रिमा कृत्रिमक्रियया; न-कृत्रिमक्रिया; भ१-कृत्रिमक्रियया । ५. ग-त-न-भ२-श-विद्वदनुमूलयत; भ१-विद्वदनुमूलयत । ६. त३-न-श-हितं ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः ।

व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकोनविंशत्यृचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ त्वैकोना प्रियमेध आदावनुष्टुप्मुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्त्याः षट्क्षेत्रमेधयोर्दानस्तुतिः' इति । आङ्गिरसः प्रियमेध ऋषिः । प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'परं गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः । अन्ततः षट्सृक्षु कक्षाश्वमेधयोर्दानं स्तूयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्द्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यस्तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. प. १४) इति । महाव्रतादिष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव^१ प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोतये सुम्नायं वर्तयामसि । तुविक्कुर्मिमृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥ १ ॥

आ । त्वा । रथम् । यथा । ऊतये । सुम्नायं । वर्तयामसि ।

तुविऽकुर्मिम् । कृतिऽसहम् । इन्द्र । शविष्ठ । सत्पते ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ त्वा त्वाम्^२ आ^३ वर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थम् ।^४ ऊतये अस्माकं रक्षणाय^५ सुम्नाय सुखाय च । किमिव ।^६ रथं^७ यथा । रथं यथोतये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् ।^८ तुविक्कुर्मि बहुकर्माणम्^९ वृत्तीषहं^{१०} हिंसकानामभिभवितारम् । हे^{११} इन्द्र^{१२} शविष्ठ अतिशयेन बलवन् हे^{१३} सत्पते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते । आ पप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म । तुविक्रतो इति तुविऽक्रतो । शचीवः । विश्वया । मते । आ । पप्राथ । महिऽत्वंना ॥ २ ॥

हे^१ तुविशुष्म प्रभूतबल हे^२ तुविक्रतो बहुकर्मन् । अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः पृथगभिधानात् । हे^३ शचीवः बहुकर्मोपेत^४ मते पूजनीयेन्द्र^५ विश्वया विश्वव्याप्तेन^६ महित्वना महत्त्वेन^७ आ^८ पप्राथ आपूरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परिं ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परिं । ज्मायन्तम् । ईयतुः । हस्ता । वज्रम् । हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

महः महतः^१ यस्य^२ ते तव । यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः । प्रकृतं तूक्तमृगद्वयम् । तत्रत्यतुविकृ-
र्मिमृतीषहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः^३ । महिना महत्त्वेन^४ हस्ता तव हस्ता हस्तौ^५ ज्मायन्तं
पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं^६ हिरण्ययं हिरण्ययं^७ वज्रम्^८ ईयतुः परिगृह्णीतः । सर्वदास्माकं भय-
निवारणायेति भावः ॥

१. ख-त-१-२-अ-यमेव तृचः । २. ख-त-त इत्यर्थः; ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; म१-व इत्यर्थः; श-स इत्यर्थः । ३. ख-त-न-श-वज्रहस्तं; म-वज्रं हस्तौ ।

पृष्ठयाभिष्टवषडहयोद्वितीयेऽहनि ' विश्वानरस्य ' इति प्रतिपत्तुचः । सूत्रितं च—' विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्रं इत्तोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शर्वसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । शर्वसः ।

एवैः । च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्यृतस्य अनानतस्य शत्रूणामप्रहस्य शर्वसः बलस्य पतिं स्वामिनमिन्द्रं वा । अत्रेन्द्रसंबन्धिनो^१ मरुतोऽपि संकीर्त्यन्ते । हे मरुतः वदः । युष्माकमित्यर्थः । यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व^२ इति^३ सामर्थ्याल्लभ्यते । युष्माकं चर्षणीनां सैनिकानाम् एवैः गमनैः सह । यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यम् । युष्माकं रथानां च ऊती ऊतिभिर्गमनैश्च सह हुवे आह्वयामि । गन्तुमी रथैर्गन्तुभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः । यद्वा । हे यजमानाः युष्मदीयाः सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संप्रभं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळहेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अभिष्टये । सदाऽवृधम् । स्वःऽमीळहेषु । यम् । नरः । नाना । हवन्ते । ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् अभिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनायाभिष्टये वा सदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुव इति शेषः । यं स्वर्मीळहेषु संप्राप्तेषु नरः नेतारो मनुष्याः नाना बहुप्रकारं हवन्ते आह्वयन्ति ऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रं सुरार्धसम् । ईशानं चिद्वसूनाम् ॥ ६ ॥

पुःऽमात्रम् । ऋचीषमम् । इन्द्रम् । उग्रम् । सुऽरार्धसम् । ईशानम् । चित् । वसूनाम् ॥ ६ ॥

परोमात्रम् । परा मात्रा यस्य तादृशम् । अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः । ततः परस्ता-द्वर्तमानमपरिमितस्वरूपम् । तथापि ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नः तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः । तदेवाह । इन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम् उग्रम् उद्गूणबलं सुरार्धसम् । राध इति धननाम । शोभनधनं शोभनाद्यं वा ईशानं चित् ईश्वरं च । केषाम् । वसूनाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम् । एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये ' तंतमित् ' इति प्रतिपत्तुचः । सूत्रितं च—' तंतमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमाः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतमिद्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये । यः पूव्यामनुष्टुतिमीशै कृष्टीनां नृतुः ॥ ७ ॥

तम्ऽतम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदामि । पीतये ।

यः । पूव्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशै । कृष्टीनाम् । नृतुः ॥ ७ ॥

तंतमित् तमेव इन्द्रम् । सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रति चोदामि प्रेरयामि स्तुतिं पीतये सोमपानाय । ततः को लाभ इति उच्यते । महे महते राधसे धनाय प्रभूतधन-

लाभार्थम् । यः वृत्तुः फलस्य नेता देवः पृथ्यां पूर्वं भवां यज्ञमुत्सृज्याम् अनुद्युतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणं स्तुतिं कृष्टीनां मनुष्याणामृत्विजां संबन्धिनीम् ईशे ईधे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य ते शवसानं सख्यमानंशं मर्त्यैः । नक्तिः शर्वांसि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसानं । सख्यम् । आनंशं । मर्त्यैः । नक्तिः । शर्वांसि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे शवसानं बलवन्निन्द्रं यस्य ते तव सख्यं मर्त्यैः मरणधर्मा मनुष्यः न आनंशं न व्याप्नोति ते शर्वांसि बलान्यपि नक्तिः नैव नशत् व्याप्नोति ॥

त्वोतासस्त्वा युजाप्सु सूर्ये महद्धनम् । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऽतासः । त्वा । युजा । अप्सु । सूर्ये । महत् । धनम् । जयेम । पृत्सु । वज्रिवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः त्वा त्वया युजा सहायेन अप्सु स्नातुं सूर्यं द्रष्टुं च । स्नानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमित्यर्थः । तदर्थं पृत्सु संग्रामेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्रं महद्धनं जयेम । शत्रून् संग्रामे जित्वा तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि मरुवतीये 'तं त्वा यज्ञेभिः' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'तं त्वा यज्ञे-
भिरीमहे इदं वसो सुतमन्ध इति मरुवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा यज्ञेभिरीमहे तं गीर्भिर्गिर्वणस्तम ।

इन्द्र यथा चिदाविथ वाजेषु पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

तम् । त्वा । यज्ञेभिः । ईमहे । तम् । गीऽभिः । गिर्वणऽस्तम ।

इन्द्र । यथा । चित् । आविथ । वाजेषु । पुरुमाय्यम् ॥ १० ॥

यत् स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वां यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः ईमहे याचामहे । तम् एवेन्द्रं गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे । हे गिर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति समन्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते । वाजेषु संग्रामेषु । कीदृशं माम् । पुरुमाय्यं बहुग्रजम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य ते स्वादु सख्यं स्वाद्री प्रणीतिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य । ते । स्वादु । सख्यम् । स्वाद्री । प्रऽनीतिः । अद्रिवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्रं यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य ते तव सख्यं स्वादु अतीवानु-
भवाहम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं घनादीनां स्वाद्री स्वादु सुहृषकम् । तथोमे त्वद्विषयो यज्ञः
च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उरु णस्तन्वे तन उरु क्षयाय नस्कृधि । उरु णो यन्धि जीवसे ॥ १२ ॥

उरु । नः । तन्वे । तनै । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । उरु । नः । यन्धि । जीवसे ॥ १२ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-बलवन्निन्द्रं न यस्य; त३-४-म२-बल - - - नि यस्य; श-बलानि यस्य । २. न-
बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्यर्थः; म-बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं वतन्वे आत्मजाय वरु प्रभूतं वृद्धिं कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा वतने तत्पुत्राय वरु कृधि । तथा वक्ष्याय निवासाय वरु कृधि । वनः अस्माकं जीवसे जीवनाय यन्वि प्रयच्छाभिमतम् ॥

उरुं नृभ्य उरुं गवे उरुं रथाय पन्थाम् । देववीतिं मनामहे ॥ १३ ॥

उरुम् । नृभ्यः । उरुम् । गवे । उरुम् । रथाय । पन्थाम् । देववीतिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र नृभ्यः अस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः वरुं हितं मनामहे याचामहे । तथा गवे । एतदुपलक्षणम् । गवाश्वादिकाय तथा रथाय पन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा देववीतिं यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षट् द्वाद्वा नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

उप । मा । षट् । द्वाद्वा । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षट्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहद्देवतानुक्रमण्याम् ‘ऋक्षाश्वमेधयोरेव पञ्च दानप्रशंसकाः’ (बृहदे. ६. १२) इत्युक्तं तथापि ‘उप मा षट्’ इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वादविरोधः । अनेनैवाश्वमेधयानुक्रमण्याम् ‘अन्याः षट्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः’ इत्युक्तम् । वमा मां प्रियमेधं यज्ञे प्रसर्पन्तः^१ षट् एतत्संख्याकाः वनरः नेतारो राजानः वसोमस्य पीतस्य वृहत्या हर्षेण स्वादुरातयः सुषूपभोगार्हदानाः सन्तः द्वाद्वा द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा माम् उप तिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम दत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्राविन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सुनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥

ऋज्रौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी । इति । ऋक्षस्य । सुनवि । आश्वमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

‘इन्द्रोते’ एतन्नामक आतिथिग्वेऽतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । ‘अतिथिगवाय शम्बरम्’ (ऋ. सं. १. ५१. ६) ‘अतिथिगवाय शंस्यम्’ (ऋ. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिगवः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते ऋज्रौ ऋजुगामिनावश्च^२ आ ददे स्वीकृतवानस्मि^३ । तथा आश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि रोहिता रोहितवर्णावश्च^४ आ ददे । तथा आश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि रोहिता रोहितवर्णावश्च^५ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैष दोषः । ऋक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्थेः प्रवृत्तेस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तयोर्ब्रह्मदिदक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्च^६ । अतस्तद्दानं प्रासङ्गिकमिति । एवमृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिर्व न^७ व्याहृत्यते^८ । पितृपुत्रयोरेवमेदात्तयोः^९ पक्षकर्तृत्वाच्च^{१०} । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं ‘षळ्वान्’ इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ३ ॥

सुरथो आतिथिग्वे स्रभीश्रुक्षे । आश्वमेधे सुपेशसः ॥ १६ ॥

सुरथान् । आतिथिग्वे । सुऽअभीश्रुन् । अक्षे । आश्वमेधे । सुऽपेशसः ॥ १६ ॥

१. ख-त-यज्ञे प्रसर्पन्तः; ग-यज्ञे प्रसर्पन्तः; घ-यज्ञे प्रसर्पन्तः; म-यज्ञे प्रसर्पन्तः; श-यज्ञे प्रसर्पन्तः ।
२. ख-त-न-अ-श-हे इन्द्रोत । ३. ख-म-स्वीकृतवानसि । ४. ख-त-श-‘नान्ना । ५. ख-त-३-४-मव्याहृत्यते; ङ-श-अव्याहृत्यते । ६. म-१-२-‘तयोः प्राद्वोः; घ-‘तयोः प्राद्वोः । ७. ख-त-न-अ-श-प्रक्षकर्तृत्वा; ग-प्रयोःकर्तृत्वा ।

वआतिथिग्वे इन्द्रोते वसुरथान् शोभनरथोपेतानश्वानाददे । वआर्क्षे ऋक्षपुत्रे वस्वमीशून् अश्वानाददे । वआश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे वसुपेशसः सुरूपानश्वान् शोभनालंकारानाददे ॥

षष्ठ्या आतिथिग्वे इन्द्रोते वधूमतः । सचा पुतक्रतौ सनम् ॥ १७ ॥

पट् । अश्वान् । आतिथिग्वे । इन्द्रोते । वधूमतः । सचा । पुतक्रतौ । सनम् ॥ १७ ॥

वआतिथिग्वे इन्द्रोते वपूतक्रतौ शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्मोपिते वा तस्मिन् वधूमतः वधुभिर्वडवानिस्तद्वतः वषडश्वान् सचा ऋक्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वादिधनेन सचा सह वसनं लब्धवानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वे लिङ्गम् ॥

एषु चेतद्वृषण्वत्यन्तर्ऋजेष्वरुषी । स्वमीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषण् । स्वती । अन्तः । ऋजेषु । अरुषी । सुऽअमीशुः । कशा । स्वती ॥ १८ ॥

वएषु वऋजेषु ऋजुगामिष्वेषु वअन्तः मध्ये वआ वचेत् आज्ञायते । का । ववृषण्वती वर्षकैः पुमयैस्तद्वती वरुषी आरोचमाना वस्वमीशुः शोभनप्रग्रहा वकशावती दृसा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽवन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥

हे वाजबन्धवः अन्नबन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां षण्णां वा संबोधनम् । हे राजानः युष्मे युष्मासु निनित्सुश्चन निन्दकोऽपि मर्त्यः मनुष्यः अवद्यं निन्दां चन वधि वदीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्धा यूयमिति दातृणां स्तुतिः ॥ ४ ॥

‘प्रप्र वः’ इत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं प्रियमेघस्याङ्गिरसस्यार्षम् । द्वितीया ‘नदं वः’ इत्येषा चतुःसप्तकोष्णिक चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीषोडश्या पङ्क्ती^१ शिष्टा दशानुष्टुभः । ‘अपादिन्द्रः’ इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो वरुण इदिह इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चो वरुणदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्रप्र द्वयूनानुष्टुभं द्विवृहत्यन्तं द्वितीयोष्णिक चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः षोडश्याकादश्या पङ्क्ती अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः’ इति । आद्यस्तुत्रः षोडशिशब्द आनुष्टुभः । सूत्रितं च—‘प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेघसातये पुरंध्या विवासति ॥ १॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत् । वीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेघऽसातये । पुरम् । ध्या । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवाद्यः वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । वत्रिष्टुभं स्तोभन्नरथोपेतम् वइषम् अन्नं वप्रम् । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योन्यक्रियाध्याहारः । कस्मै । वमन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै वइन्दवे इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मण^२ इदं रूपम् । अथवा फलैर्वृष्टिभिर्वीनत्तीतीन्दुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः वः युष्मान् वमेघसातये यज्ञसंभजनाय वपुरंध्या बहुप्रज्ञया वधिया कर्मणा वआ वविवासति^३ । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

१. ख-त-न-सुरूपान् तान् ; म-सुरूपाननान् । २. ख-म-त-भ-श-पतयौ ; न-पतौ । ३. ख-त-न-भ-श-इधते* । ४. न-भ-विवासति परिचरति ।

महाव्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतथैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् । पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनार्मिषुध्यसि ॥ २ ॥

नदम् । वः । ओदतीनाम् । नदम् । योयुवतीनाम् ।

पतिम् । वः । अघ्न्यानाम् । धेनूनाम् । इषुध्यसि ॥ २ ॥

१ओदतीनाम् । ओदत्य उषसः ' ओदती भास्वती ' इति तन्नामसु पाठात् । तासां १नदम् । उत्पादकमित्यर्थः । इन्द्रेण ह्युषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् । ' विवस्वदिन्द्रं सुम्य ' इति द्वादशादित्यमध्य इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः १वः युष्मदर्थम् । आह्वयतेत्यर्थः । तथा १योयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां १नदं शब्दयितारं १वः युष्मदर्थमाह्वयामि । १अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां १पतिम् आह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता । हे यजमान त्वं १धेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् १इषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुतिं काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत् । तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेत ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । सूददोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

१ताः प्रसिद्धाः १सूददोहसः । सूद इति कृषनाम । तत्सदृशदोहनाः १पृश्नयः पृश्निवर्णा गावः १अस्य इन्द्रस्य १सोमं १श्रीणन्ति मिश्रयन्त्याश्विरेण । कदा । १त्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु । गावो विशेष्यन्ते । १देवानां १जन्मन् जन्मस्थाने । दिवीत्यर्थः । १दिवः आदित्यस्य १आ १रोचने आरोचमाने । अनेन द्यौर्विशेष्यते । तस्मिन् स्थाने १विशः निविशन्त्यः । यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां क्षुप्रासिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पद्यायै मैत्रावरुणहास्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सुनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सुनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

१गोपतिं गवां स्वामिनम् १इन्द्रम् १अभि १प्र १अर्चं । प्रकर्षेण पूजय स्तुत्या । १यथा १विदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाचैति ।

१. ख-त-म-श-भासां । २. ख-म-त-न-म-श- ' नदं ' नास्ति । ३. ख-म-घ-ज्ञ-त-१-२-वः; त-३-४-न-म-श-वां । ४. ख-त-न-म-श-जन्मनि । ५. ख-न-त-१-२-न-म-श-अभि प्र गोपतिं ।

कीदृशमिन्द्रम् । 'सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य' वा 'सूनुं पुत्रम् । तत्रानुरक्तत्वात् सूनुवित्युपचयते ।
'सत्यति सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हरयः ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । संनवामहे ॥ ५ ॥

वहरयः हरितवर्णा अश्वाः वरुषीः आरोचमानाः वधि वर्हिषि । अर्धाति सप्तम्यर्थानुवादी ।
बर्हिष्यास्तृते वा वससृजिरे आसृजन्तु । यत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् अभि संनवामहे
अभिसंस्तुमः ॥ ५ ॥

इन्द्राय गाव आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावः । आशिरम् । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपह्वरे । विदत् ॥ ६ ॥

वइन्द्राय वगावः वाशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं वमधु मदकरं वदुदुहे दुहते ।
कीदृशाय । वज्रिणे वज्रयुक्तयेन्द्राय । यत् यदा उपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं सीं
सर्वतः विदत् लभते तदा ॥

षोडशिशस्त्रस्य 'उद्यद्भन्तस्य' इत्येषान्त्या । सूत्रितं च—'उद्यद्भन्तस्य विष्टपमित्येषा परि-
धानीया' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्भन्तस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा संचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । संचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

यत् यदा व्रध्नस्य विष्टपं सूर्यस्य स्थानं गृहमिन्द्रश्च अहं चोभौ उत् गन्वहि
उद्गच्छावः तदानीं मध्वः मधुरं सोमरसं पीत्वा संचेवहि संसृष्टौ भवेव । कुत्र । सख्युः सर्वेषां
सखिभूतस्यादित्यस्य । त्रिः सप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यै-
कविंशत्वात् । तथा च ब्राह्मणं—'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित् एकविंशः'
(ऐ. ब्रा. १. ३०) इति । तादृश एकविंशस्थाने संचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'अर्चत' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—'प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत
प्राचत' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्चतु प्रार्चतु प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चत । प्रियमेधासः । अर्चत ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

१. ग-न-भ-२—'सत्यस्य' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-यद्यदा ब्रध्नस्य । महन्नाम ब्रध्न इति ।
महतः आदित्यस्य विष्टपं स्थानं; ग-ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं; त-३-ख-ब्रध्नस्य विष्टपं स्थानं । ३. ख-
च-ज्ञ-त-१-२-सख्युः पदे ।

हे अध्वर्वाद्यः यूयमिन्द्रम्^१ अर्चत पूजयत स्तुत्या ।^२ प्रार्चत प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे प्रिय-
मेघासः प्रियमेघसंवन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम्^३ अर्चत इन्द्रम् । पुत्रकाः पुत्रा अपि^४ अर्चन्तु इन्द्रम् ।
उत अपि च^५ पुरं^६ न^७ पृष्टुणु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम्^८ अर्चत ॥

अव^१ स्वराति^२ गर्गरो गोधा परि^३ सनिष्वणत् ।

पिङ्गा परि^४ चनिष्कददिन्द्राय^५ ब्रह्मोद्यतम् ॥ ९ ॥

अव^१ । स्वराति^२ । गर्गरो^३ । गोधा^४ । परि^५ । सनिस्वनत् ।

पिङ्गा^६ । परि^७ । चनिस्कदत् । इन्द्राय^८ । ब्रह्म^९ । उत^{१०} इत्यतम् ॥ ९ ॥

वर्गः गर्गर्ध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे^१ अव^२ स्वराति^३ भयं शब्दयति । गोधा^४ हस्तजः
परि^५ परितः सनिष्वणत्^६ स्वनति भृशम् । पिङ्गा^७ पिङ्गवर्णा ज्यापि^८ परि^९ चनिष्कदत्^{१०} परिस्कन्दते ।
यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत इन्द्राय^{११} ब्रह्म^{१२} परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणम्^{१३} उद्यतं भवत्विति शेषः ॥

आ यत्पतन्त्येन्यः^१ सुदुधा अनपस्फुरः^२ । अपस्फुरं^३ गृभायत^४ सोममिन्द्राय^५ पातवे ॥ १० ॥

आ^१ । यत्^२ । पतन्ति^३ । एन्यः^४ । सुदुधाः^५ । अनपस्फुरः^६ ।

अपस्फुरम्^७ । गृभायत^८ । सोमम्^९ । इन्द्राय^{१०} । पातवे ॥ १० ॥

यत्^१ यदा एन्यः^२ एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः^३ आ^४ पतन्ति^५ आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति ।
कीदृशः^६ । सुदुधाः^७ सुदोहाः^८ अनपस्फुरः^९ । अपस्फुरोऽपस्फुरा अप्रवृद्धाः^{१०} । अतादृशोऽनपस्फुरः^{११} ।
अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यदा^{१२} । सुदुधाः^{१३} प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा^{१४}
अपस्फुरम्^{१५} । अत्रापशब्दो धात्वर्थानुवादी । अत्यन्तप्रवृद्धं^{१६} सोममिन्द्राय^{१७} पातवे पातुं^{१८} गृभायत^{१९}
ग्रहणं कुरुत । अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यपशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । तथा सत्ययमर्थः । यदा एन्यो
नद्योऽनपस्फुरोऽप्रवृद्धोदका आ पतन्ति वृष्टिरस्या यदा भवति तदा सोममिन्द्राय^{२०} संपादयतेति ॥ १० ॥

अपादिन्द्रो^१ अपादिग्निर्विश्वे^२ देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह^३ क्षयत्तमापो^४ अभ्यनूषत^५ वत्सं^६ संशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात्^१ । इन्द्रः^२ । अपात्^३ । अग्निः^४ । विश्वे^५ । देवाः^६ । अमत्सत^७ ।

वरुणः^८ । इत्^९ । इह^{१०} । क्षयत्^{११} । तम्^{१२} । आपः^{१३} । अभि^{१४} । अनुषत^{१५} । वत्सम्^{१६} । संशिश्वरीः^{१७} इव ॥ ११ ॥

इन्द्रः^१ अपात्^२ अपिबत् सोमम् । अग्निः^३ अप्यपिबत् । विश्वे^४ देवाः^५ अपि^६ अमत्सत तृप्ता
अभवन् सोमपानेन । वरुण^७ इत्^८ वरुणोऽपि^९ इह^{१०} अस्मिन् यागगृहे^{११} क्षयत्^{१२} निवसतु सोमपानार्थम् ।
निवसन्तं^{१३} तम्^{१४} आपः^{१५} अपि^{१६} अभ्यनूषत । उदकान्यापनशीला स्तुतयो वाभ्यष्टुवन् । किमिव ।
वत्सं^{१७} स्वीयं^{१८} संशिश्वरीः^{१९} संशिश्वर्यः^{२०} संगच्छमाना गावः^{२१} इव । ता यथा धावन्त्यो हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् ॥

सुदेवो^१ असि^२ वरुण^३ यस्य^४ ते सप्त^५ सिन्धवः^६ । अनुक्षरन्ति^७ काकुदं^८ सुर्म्यं^९ सुषिरामिवा ॥ १२ ॥

सुदेवः^१ । असि^२ । वरुण^३ । यस्य^४ । ते^५ । सप्त^६ । सिन्धवः^७ ।

अनुक्षरन्ति^८ । काकुदम्^९ । सुर्म्यम्^{१०} । सुषिराम्^{११} इव ॥ १२ ॥

हे वरुण जलामिमानिन् देव त्वं सुदेवोऽसि यस्य सुदेवस्य ते तत्र काकुदं तानुं
समुद्राख्यं सस सिन्धवः गङ्गाद्याः सस नद्यः अनुभ्रान्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति ॥

पोडशिश्ने 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तृचः। सूत्रितं च—'यो व्यतीरफाणयदिनि
तृचा आनुष्टुभाः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यतीरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुपै । तत्को नेता तदिद्विपुरुषमा यो अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुयुक्तान् । उप । दाशुपै ।

तत्कः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपमा । यः । अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः व्यतीन् विविधगमनान् सुयुक्तान् सुष्ठु रथे संबद्धानश्चान् दाशुपे इविदात्रे
यजमानाय गन्तुं प्राप्नुस्व उप अफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिर्कर्मा । यदैवं करोति तदित्
तदानीमेव तत्कः । तत्कतिर्गतिर्कर्मा । यज्ञगमनशीलः नेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रः वपुः
उदकमुत्पादयतीति शेषः । यः इन्द्रः उपमा उपमानभूतः अमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभि-
र्मुक्तो भवति ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत्कनीन ओदन पच्यमानं परो गिरा ॥ १४ ॥

अति । इत् । ऊँ इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । परः । गिरा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः शक्रः शक्तः सन् अतीत् ओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान्
शत्रून् । तदेवाह । अयम् इन्द्रः विश्वाः द्विषः द्वेषून् शत्रून् अति अतिक्रम्य गच्छति । कनीनः
कम्पनीयः परः मेघानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः ओदनम् । मेघनामैतत् । मेघं भिनत् अमिनत्
भिनत्ति वृष्टयर्थम् । कीदृशम् । गिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया पच्यमानम् । वज्र-
निर्घोषेण ताड्यमानमित्यर्थः ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठत्वं रथम् । स पक्षन्माहिषं मृगं पित्रे मात्रे विमुक्तुम् ॥ १५ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवम् । रथम् ।

सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विमुक्तुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः^१ अर्भको न अल्पशरीरः कुमारकः^२ कुमारक इव नवं स्तुभ्यं रथम् अधि
तिष्ठत् अधितिष्ठति । सः इन्द्रः महिषं महान्तं मृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा
विमुक्तुं बहुकर्माणं मेघं पक्षत् पचति । वृष्टयभिमुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सुशिप्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अर्घं द्युक्षं संचेवाहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगार्मनेहसम् ॥ १६ ॥

१. ग-स्त्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्यं लोहप्रतिमां सुषिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः;
घ-त-मु-दृष्टांतः सूर्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. स-घ-त-१-२-अयमिन्द्रः पित्रे
मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-न-कुमारको न ।

आ । तु । मुऽशिग्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्यम् ।

अध । द्युक्षम् । सचेवहि । सहस्रपादम् । अरुणम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे ऽसुशिग्र सुहनो हे ऽदंपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । ऽतु^१ त्वं तावत् ऽरथम् ऽआ ऽतिष्ठ । हविःस्वीकरणान्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशम् । ऽहिरण्यं हिरण्यम् । ऽअध तवारोहणानन्तरमहमप्यास्वोभौ ऽसचेवहि संगच्छेवहि । संगतौ भवेव । पुनः^२ कीदृशम्^३ । ऽद्युक्षं दीप्तं रथं^४ ऽसहस्रपादं बहुपादम् ऽअरुणम् आरोचमानं^५ ऽस्वस्तिगां कुशलगमनम् ऽअनेहसम् अपापम् ॥

पूर्वाङ्गे प्रवर्त्ये 'तं धेमित्या' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं धेमित्या नमस्विन इति प्रागाथी पूर्वाङ्गे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं धेमित्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वराजम् । आसते ।

अर्थम् । चित् । अस्य । सुधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

तं ऽघ तं खलु ऽईम् एनमिन्द्रम् ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽनमस्विनः अश्वन्तः स्तुतिवन्तो वाध्वर्वाद्यः ऽस्वराजं स्वयं राजमानं वा ऽउप ऽआसते सेवन्ते । तथा कृत्वा ऽअर्थं ऽचित् अरणीयं धनं ऽसुधितं सुधु स्थापितम् ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेति आह । ऽयत् यदा ऽएतवे अस्मिन्दस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा ऽदावने हविर्दानाय ऽआवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाश्वा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नस्योक्तसः प्रियमैधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयति वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओक्तसः । प्रियमैधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिसुपसंहरति । ऽएषां देवानामिन्द्रादीनां ऽप्रत्नस्य पुराणस्य ऽओक्तसः स्थानस्य पुराणं स्थानं ऽप्रियमैधासः प्रियमेधाः ऽअनु ऽआशत अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः । ऽपूर्वां मुख्यं^१ ऽप्रयतिं प्रदानम् ऽअनु लक्ष्मीकृत्य ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णदर्भाः ऽहितप्रयसः आसादितसोमदि-हविष्काः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो राजा' इति पञ्चदशैव प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रमिका—'यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगनुष्टुप्पुरउष्णिगन्तम्' इति । पुरुहन्मा ऋषिः । स च 'कचित् कथंचिदविशेषितम्' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्योपष्टयः सतोबृहत्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्यः । त्रयो-दश्युष्णिक् चतुर्दश्यनुष्टुप् पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका षष्टका । 'आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' (अनु. ५.

१. स-त-म-उ त्वं; म-त्वं । २. स-त-म-श-त किं; म-किं तत् । ३. ग-त-म-श-रथं कीदृशं । ४. स-ग-त-श-आरोचनं । ५. स-ग-व-त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तल्लक्षणम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवरूपे बार्हतृचाशीतावादित एकादशर्चः । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ यो राजा चर्षणीनामित्येकादश ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथैभिराग्निगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथैभिः । अग्निगुः ।

विश्वासां । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । चर्षणीनां मनुष्याणां । राजा स्वामी रथैः । याता गन्ता च अग्निगुः अद्यत-
गमनोऽन्यैः विश्वासां पृतनानां सेनानां । तरुता तारकः । यः च ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् । यश्च
वृत्रहा वृत्रं हतवान् । तं महाभागमिन्द्रं गुणे स्तौमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्वसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अवसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् ऋषे त्वं तम् इन्द्रं शुम्भ हविष्प्रदानादिनालंकुरु । किमर्थम् । अवसे
रक्षणाय । एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति । यस्य तव विधर्तरि विचारक इन्द्रे द्विता द्वित्व-
मस्त्यौघ्यमनौघ्यम् । तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौघ्यं चेति द्वैतमस्ति । तत्रौघ्यचिह्नं
दर्शयति । हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः महः महान् वज्रः प्रति धायि
प्रतिनिहितो भवति दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा दिवि दृश्यमानः सूर्यः इव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे ‘ नकिष्टम् ’ इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ नकिष्टं कर्मणा
नशन्न त्वा बृहन्तो अद्रयः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृन्वसमघृष्टं धृष्णवौजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदावृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । ऋन्वसम् । अघृष्टम् । धृष्णुवौजसम् ॥ ३ ॥

यत् जनमन्यो मर्षको जनः कर्मणा हननादिव्यापारेण नकिः नशत् नैव व्याप्नोति । यः
इन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रम् । सदावृधं सदा वर्षकं विश्वगूर्तं
सर्वैः स्तुल्यम् ऋन्वसं महान्तम् अघृष्टम् अन्यैः धृष्णवौजसं धर्षकबलम् ॥

अषाब्धमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्मुहीरुरुज्रयः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धावः क्षामौ अनोनवुः ॥ ४ ॥

१. घ-म-सु-रथैमी रथैः । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-सर्वेषां संग्रामाणां; ग-त३-४-स-‘ सेनानां ’
नास्ति । ३. ख-त-स-तत्रौघ्यं चिह्नं । ४. ख-त१-‘ अथवा ’ नास्ति । ५. ग-वर्षको । ६. घ-म-सर्वदा ।

अपा॑हम् । उ॒ग्रम् । पृ॒त॒नासु । स॒म॒हिम् । यस्मि॑न् । म॒हीः । उ॒रुऽज॒यः ।
सम् । धे॒नवः॑ । जा॒य॒माने । अ॒नो॒नवुः । द्या॒वः । क्षा॒मः । अ॒नो॒नवुः ॥ ४ ॥

वअपाहम् असोढम् वउग्रम् उरूणबलं वपृतनासु शत्रुसेनासु वसासहिम् अभिमवितारं
स्तौमीत्यर्थः । वयस्मिन् इन्द्रे वजायमाने वमहीः महत्यः वउरुजयः बहुवेगाः वधेनवः हविरादिना
प्रीणयिष्यः प्रजा गाव एव वा वसम् वअनोनवुः समस्तुवन्^१ । न केवलं धेनव एव अपि तु वद्यावः
द्युलोकाः वक्षामः पृथिव्यश्च सम् वअनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । 'त्रिवृतो लोकाः'
(ए. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे 'यद्द्यावः' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
'यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावत्सुवमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्द्या॒व इन्द्र॑ ते श॒तं श॒तं भूमी॑रु॒त स्युः ।

न त्वा॑ वज्रि॒न्त्सहस्रं॑ सू॒र्या अनु॑ न जा॒तम॒ष्ट॒ रोद॑सी ॥ ५ ॥

यत् । द्या॒वः । इन्द्र॑ । ते । श॒तम् । श॒तम् । भूमीः॑ । उ॒त । स्युरि॑ति॒ स्युः ।

न । त्वा । वज्रि॒न् । सह॑स्रम् । सू॒र्याः । अनु॑ । न । जा॒तम् । अ॒ष्ट॒ । रोद॑सी इति ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वते तव प्रतिमानार्थं वयत् यदि वद्यावः^२ द्युलोकाः वस्युः तथापि नाश्रुवन्ति ।
वउत अपि च वभूमीः भूम्यस्ते तव मूर्तिप्रतिबिम्बाय वशतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे ववज्रिन्
वत्वा त्वां वसहस्रं वसूर्याः अगणिता अपि सूर्याः^३ वन वअनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । 'न
तत्र सूर्यो माति' (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । वजातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन वन वअष्ट
नाश्रुते । तथा वरोदसी द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । 'ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आ प॒प्राथ॑ म॒हिना॑ वृ॒ष्ण्या वृ॒षन्वि॑श्वा श॒विष्ट॑ शर्व॒सा ।

अ॒स्माँ अ॒व म॒घव॑न्गोम॒ति व्र॒जे वज्रि॑ञ्चि॒त्राभि॑रु॒तिभिः॑ ॥ ६ ॥

आ । प॒प्राथ॑ । म॒हिना॑ । वृ॒ष्ण्या । वृ॒षन् । वि॒श्वा । श॒विष्ट॑ । शर्व॒सा ।

अ॒स्मान् । अ॒व । म॒घव॑न् । गो॒म॒ति । व्र॒जे । वज्रि॑न् । चि॒त्राभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ ॥ ६ ॥

हे ववृषन्^४ अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्^५ वआ वप्राथ आपूरयसि व्याप्नोषि । कानि । वविश्वा^६
सर्वाणि ववृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । वमहिना महता वशवसा बलेन
स्वीयेन । अथवा वृष्ण्येतच्छब्दोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि
पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा वअस्मान् वगोमति बहुभिर्गोभिर्मुक्ते वव्रजे^७ शत्रुसंबन्धिन निमित्ते
सत्यस्मान्^८ अव हे ववज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र । कैः साधनैः । वचित्राभिः नानाविधैः वउतिभिः रक्षणैरिति ॥

न सी॒मदे॑व आप॒दिषं॑ दी॒र्घायो॑ म॒र्त्यैः ।

ए॒त॒ग्वा चि॒द्य ए॒त॒शा यु॒योज॑ते ह॒री इन्द्रो॑ यु॒योज॑ते ॥ ७ ॥

१. ग-सम्यगस्तुवन् । २. ख-त२-वा द्यावो; त१-या द्यावो । ३. घ-सूर्याः अनु न जातं ।

४. ख-व-ऊ-त१-२-वविष्ट बलवन् मघवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-भ-वा-त्वं वृषा । ६. ख-त-
विश्वानि । ७. ख-व-त-अ१-२-वा-व्रजे ।

न । मीम् । अदेवः । आपत् । इषम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्त्यैः ।

एतऽग्रा । चित् । यः । एतशा । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे ^१दीर्घायो नित्येन्द्र सः^२ ^३अदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः ^४मर्त्यैः मरणधर्मा मनुष्यः ^५मीं सर्वम् ^६इषम् अन्नं ^७न ^८आपत् न प्राप्नोति । ^९यः मर्त्योऽस्येन्द्रस्य ^{१०}एतग्रा ^{११}चित् । एतवर्णाविवाधौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । ^{१२}एतशा^{१३} एतशावधौ ^{१४}युयोजते योजयति^{१५} रथे यज्ञं गन्तुम् । यश्च ^{१६}इन्द्रः ^{१७}हरी ^{१८}युयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महाय्यमिन्द्रं दानाय सक्षणिम् ।

यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सक्षणिम् ।

यः । गाधेषु । यः । आऽआरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः ^१महः महान्तः ^२वः यूयं ^३तं ^४महाय्यं पूज्यम् ^५इन्द्रं ^६दानाय ^७सक्षणिं सचमानं परिचरेतेति शेषः । ^८यः इन्द्रः ^९गाधेषु उदकेषु ^{१०}हव्यः ^{११}अस्ति आह्वातव्यो भवति । ^{१२}यः च ^{१३}आरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषूदकेषु स्थलेषु वा ^{१४}हव्योऽस्ति । तथा ^{१५}वाजेषु संप्रामेषु जयाय ^{१६}हव्यः ह्वातव्योऽस्ति भवति ॥

उदू षु णो वसो महे मृशस्व शूर राधसे ।

उदू षु महौ मघवन्मघत्तय उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।

उत् । ऊँ इति । सु । महौ । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे ^१वसो वासयितः ^२शूर इन्द्र त्वं ^३नः अस्मान् ^४सु सुषु ^५उदू ^६मृशस्व उन्मृशस्वैव । उत्थापय । किमर्थम् । ^७महे महते ^८राधसे अन्नाय । तथा हे शूर ^९मघवन् इन्द्र ^{१०}उत् मृशस्व ^{११}महौ महते ^{१२}मघत्तये धनदानाय । तथा ^{१३}उत् मृशस्व ^{१४}इन्द्र ^{१५}महे महत्यै ^{१६}श्रवसे कीर्त्यै ॥

त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।

मध्ये वसिष्व तुविनृम्णोर्वोर्नि दासं शिश्रथो हयैः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।

मध्ये । वसिष्व । तुविनृम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिश्रथः । हयैः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२ऋतयुः यज्ञकामः ^३त्वं ^४नः अस्मान् ^५त्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्मादयष्टुः सकाशात् ^६नि नितरां ^७तृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहृत्येति भावः । एवं संतर्प्य हे ^८तुविनृम्ण प्रभूतधन स त्वं तव ^९ऊर्वोः ^{१०}मध्ये अस्मान् ^{११}वसिष्व । ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम् । ^{१२}दासम् उपक्षपयितारमस्मद्द्वेषिणं पापं वा ^{१३}हयैः हननैः ^{१४}नि ^{१५}शिश्रथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिर्न दासमसुरं नि शिश्रथो हननैः ॥ ॥ ९ ॥

अन्यव्रतममानुषमर्यज्वानमदेवयुम् ।

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अर्यज्वानम् । अदेवऽयुम् ।

अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुघ्नाय । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१अन्यव्रतं^२ व्यतिरिक्तकर्माणम्^३ अत एव ^४अमानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामग्निषम् ^५अर्यज्वानम् अयष्टारम् ^६अदेवयुम् अदेवकर्मिणं पापिनं ^७स्वः स्वर्गात् ^८अव ^९दुधुवीत । अवचालये-
दित्यर्थः । कः । ^{१०}सखा^{११} ^{१२}पर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति
सः तथापि^{१३} पातयति^{१४} ऋषिः । न केवलं धूननमात्रमपि तु ^{१५}सुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे ^{१६}दस्युम्
उत्कलक्षणं ^{१७}पर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सं गृभायास्सयुद्धिः सं गृभायास्सयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।

धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे ^१शविष्ठ बलवन् ^२इन्द्र ^३त्वं ^४नः अस्मभ्यं ^५दावने प्रदानाय ^६आसां गवाम् । कर्मणि
षष्ठी । उता गाः ^७हस्ते ^८गृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । ^९धानानां ^{१०}न । धाना शृष्टयवाः । अत्रापि
कर्मणि षष्ठी । धाना यथा संगृह्णाति तद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ।
गृहीत्वा च ^{१२}अस्मयुः सन् ^{१३}द्विः ^{१४}सं ^{१५}गृभाय । पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुतिं भोजः सुरियो अह्यः ॥ १३ ॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।

उपस्तुतिम् । भोजः । सुरिः । यः । अह्यः ॥ १३ ॥

हे ^१सखायः क्रतिवजोऽध्वर्यादयः ^२क्रतुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् ^३इच्छत क्रतुम् । हे सखायः
^४शरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य ^५कथा कथं ^६राधाम साधयाम् । किम् । ^७उपस्तुतिं
स्तोत्रम् । ^८यः इन्द्रः ^९भोजः शत्रूणां भोजयिता ^{१०}सुरिः प्रेरकः ^{११}अह्यः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यदित्थमेकमेकमिच्छर वत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।

यत् । इत्यम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शरं । वत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-त-श- 'अन्यव्रत' नास्ति । २. न-स-इन्द्रव्यतिरिक्तकर्माणं । ३. ख-ग-त-म-श-सखा यः ।

४. ख-त-१-२-३-४-तथा तथापि तपति; ग-तथा तथापि त इति; ङ-तथा तथापि पातयति; न-
तथापि तथा तपति; स-तथापि त पातयति; श-तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र वसमह समानपूज । सर्वैः पूज्येत्यर्थः । वभूरिभिः बहुभिः वक्रपिभिः अतीन्द्रिय-
जैर्ऋत्विग्भिः वबर्हिष्मद्भिः यागवद्भिः वस्तविष्यसे स्तूयसे । यत् य इन्द्रः वद्व्यमेकमेकमित्
पक्रमेकमेव वत्समित्येवं बहुन् वत्सान् स्तोतुभ्यः वपराददः प्रयच्छसि^१ । हे वशर हिंसक शत्रोः ।
अत्र वत्सशब्दो वत्समातृणां गवामुपलक्षकः । गाः प्रयच्छसीति ॥

कर्णगृह्णा मघवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् । अजां सूरिर्न धातवे ॥ १५ ॥

कर्णऽगृह्णा । मघवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः । आ । अनयत् ।

अजाम् । सूरिः । न । धातवे ॥ १५ ॥

अयं वमघवा इन्द्रः वत्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् वशौरदेव्यः । दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा
योद्धारः । शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः । तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् । तत्संबन्धिन्यो गाः । युद्धे
शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिन्य इत्यर्थः । ताः वत्सं वन । नेति चार्थः । वत्ससहिता अस्मभ्यं वकर्णगृह्ण
कर्णे गृहीत्वा वआनयत् आनयतु । वसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव वधानवे पानाय वअजां यथा स आनयति
कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ ॥ १० ॥

‘त्वं नो अग्ने’ इति पञ्चदशचं द्वितीयं सूक्तम् । सुदीतिपुरुमीढावृषी तयोरन्यतरो वा ।
आदौ नव गायत्र्यो दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत् एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्सः । अग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वं नः सुदीतिपुरुमीढा तयोर्वान्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाधान्तम्’ इति ।
प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः । तथा च सूत्रितं—‘त्वं नो
अग्ने महोभिरिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्मान् वमहोभिः पूजाभिर्महद्भिर्धनैर्वा वपाहि रक्ष । वविश्वस्याः बहुविधात्
वअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्धनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशादक्षेत्यर्थः ।
यद्वा । महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम् । वउत अपि च वद्विषः द्वेष्टुः वमर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात्
पाहि । अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषादक्षेति संबन्धः । अरातेरित्यस्यादाना-
दिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥

नहि मन्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात । त्वमिदं क्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मन्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात । त्वम् । इत् । असि । क्षपाऽवान् ॥ २ ॥

हे वप्रियजात^२ अग्ने ववः तव वपौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वमन्युः क्रोधः वन ईशे नेष्टे बाधितुम्^३ ।
अस्मदादिमी रक्षितत्वादिति भावः । दिवाचराः खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिनांस्तीति भावः ।
अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः । तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते । वत्वमित् त्वमेव खलु वक्षपावान्
रात्रिमान् वअसि । रात्रौ ह्यग्निर्विशेषेण तेजस्वी भवति ॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरुजो नपाद्भद्रशोचे । रयिं देहि विश्ववारम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-त-भ-श-प्रायच्छसिः । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘प्रियजात’ नास्ति । ३. ग-अस्मान्
बाधितुं । ४. घ-त्वमिदि ।

सः । नः । वि॒श्वेभिः । दे॒वेभिः । ऊ॒र्जैः । न॒पात् । भ॒द्रं ऽशो॒चे । र॒यिम् । दे॒हि । वि॒श्वऽवा॒रम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽसः स्तुत्यस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं^१ वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्य नसनं पातयित्वा हे ऽभद्रशोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । ऽरयि धनं ऽविश्ववारं सर्वैर्वरणीयं धनं ऽदेहि । अथवा यद्वसूप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गृहादिलक्षणं तच्च रयिं दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्युपनरुक्तिः ॥

न तम॒ग्ने अ॒रा॒तयो॒ म॒र्तं यु॒वन्त॒ रा॒यः । यं त्रा॒यसे॒ दा॒श्वांस॑म् ॥ ४ ॥

न । तम् । अ॒ग्ने । अ॒रा॒तयः । म॒र्तम् । यु॒वन्त॒ । रा॒यः । यम् । त्रा॒यसे॒ । दा॒श्वांस॑म् ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं स्तोतारम् ऽअरातयः अदानशीला द्वेषिणः ऽरायः रयिमन्तः^२ ऽन ऽयुवन्त न पृथक्कुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । ऽयं ऽदाश्वासं हविर्दातारं^३ ऽत्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं वि॒प्र मे॒धसा॒ताव॒ग्रे हि॒नोषि॑ धना॒य । स तवो॒ती गो॒षु गन्ता॑ ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । वि॒प्र । मे॒धसा॒ता । व॒ग्रे । हि॒नोषि॑ । धना॒य । सः । तव॑ । ऊ॒ती । गो॒षु । गन्ता॑ ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽविप्र^४ ऽत्वं ऽयं मर्त्यं ऽमेधसातौ यज्ञस्य संभजने ऽहिनोषि प्रेरयसि ऽधनाय गवा-दिधनलाभाय ऽसः यजमानः ऽतव ऽऊती ऊत्या रक्षणेन ऽगोषु ऽगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं र॒यि पुरु॒वीर॑म॒ग्ने दा॒शुषे॑ म॒र्ताय॑ । प्र णो॑ न॒य वस्यो॑ अ॒च्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । र॒यिम् । पुरु॒ऽवी॒रम् । अ॒ग्ने । दा॒शुषे॑ । म॒र्ताय॑ । प्र । नः । न॒य । वस्यः॑ । अ॒च्छ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽदाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय ऽरयि धनं ऽपुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि । अतः ऽनः अस्मानपि ऽवस्यः वसीयो धनम् ऽअच्छ अमिप्राप्तुं ऽप्र ऽणय प्रापय ॥

उ॒रु॒ष्या णो॑ मा॒ परा॑ दा॒ अघा॒यते॑ जा॒तवे॒दः । दु॒रा॒ध्ये॑ म॒र्ताय॑ ॥ ७ ॥

उ॒रु॒ष्य । नः । मा । परा॑ । दाः । अ॒घा॒यते॑ । जा॒तवे॒दः । दुः । आ॒ध्ये॑ । म॒र्ताय॑ ॥ ७ ॥

हे ऽजातवेदः जातविद्य जातधन वाग्ने ऽनः अस्मान् ऽउरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । ऽमा ऽपरा ऽदाः मा परादेह्यास्मान् । कस्मा इति स उच्यते । ऽअघायते अघं पापमिच्छते ऽदुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये ऽमर्ताय मनुष्याय ॥

अ॒ग्ने मा॒र्कि॒ष्टे दे॒वस्य॑ रा॒तिम॑दे॒वो यु॒योत॑ । त्वमी॒शिषे॑ वसू॒नाम् ॥ ८ ॥

अ॒ग्ने । मा॒र्किः । ते॒ । दे॒वस्य॑ । रा॒तिम् । अ॒दे॒वः । यु॒योत॑ । त्वम् । ई॒शिषे॑ । वसू॒नाम् ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवस्य द्योतमानस्य ऽते^५ तव ऽरति^६ दानं दत्तं धनं वा कश्चित् ऽअदेवः मर्त्यादिः ऽमार्किः ऽयुयोत मैव पृथक्करोतु । ऽत्वम् एव ऽईशिषे । कस्य । ऽवसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनामिश्रणीयाया रातेः सद्भाव उक्तो भवति ॥

स नो॒ वस्व॑ उ॒प मा॒स्यूर्जो॑ न॒पा॒न्मा॒र्हिन॑स्य । सखे॑ वसो॒ जरि॑त॒भ्यः ॥ ९ ॥

१. व-अस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिः । २. ख-य-त-न-भ-श-रयिवंतः । ३. घ-र्दातारं मर्तं यजमानं । ४. घ-विप्र पात्रं । ५. ख-त-न-भ-श-देवरातिः घ-तव राति ।

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् । माहिनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्यान्नस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वादाज्यलक्षणेनाग्नेन प्रवर्धनाद्ऊर्जन-
पाप्तवम् । हे ऽसखे सखिवद्वितकारिन्^१ ऽवसो वासकाग्ने ऽसः स्तुत्यन्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं ऽजरितृभ्यः
गरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽमाहिनस्य ऽवस्वः । माहिन इति महन्नाम । महद्वनम् ऽउप
ऽमासि समीपे मासि निर्मासि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाके बाहते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षडृचः । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः
शीरशोचिषमिति प्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अग्निम्'
इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः । सूत्रितं च—'अच्छा नः शीरशोचिषं
प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचो' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति ॥

अच्छा नः शीरशोचिषं गिरौ यन्तु दर्शतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ १० ॥

अच्छ । नः । शीरऽशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।

अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुऽवसुम् । पुरुऽप्रशस्तम् । ऊतये ॥ १० ॥

ऽअच्छ अभिसुखं ऽयन्तु गच्छन्तु ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतयः । कम् । ऽशीरशोचिषम्
अन्ननशीलज्वालं^२ ऽदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमग्निम् । तथा ऽयज्ञासः यज्ञाश्चास्मदीयाः ऽनमसा हविषा-
ज्यादिलक्षणेन ऽअच्छ अभिसुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् । ऽपुरुवसुं प्रभूतधनं ऽपुरुप्रशस्तं बहु-
स्तुतम्^३ । किमर्थम् । ऽऊतये अस्माकं रक्षणाय ॥ ॥ १२ ॥

अग्निं सुनुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्याणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्वो होता मन्द्रतमो विशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् । दानाय । वार्याणाम् ।

द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ ११ ॥

ऽअग्निं ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रं ऽजातवेदसं जातधनं ऽवार्याणां वरणीयानां गवादिधनानां
ऽदानाय गिरः अच्छ यन्त्वित्यनुवर्तते । ऽयः अग्निः ऽअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः ऽमर्त्येष्वो ।
आकारश्चार्थे । मनुष्येषु चाभूत् अभवदित्येवं ऽद्विता द्वैधं भवति । देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं
मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते । ऽविशि विश्व यजमानरूपासु प्रजासु ऽहोता होमनिष्पादकः
ऽमन्द्रतमः मादयितृतमश्न भवति । अच्छ यन्त्विति समन्वयः । अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं
द्विप्रकारोऽभूत् । कथम् । मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धं विशि
यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः^४ अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥

अग्निं वो देवयज्ययाग्निं प्रयत्यध्वरे ।

अग्निं धीषु प्रथममग्निमवैत्यग्निं क्षेत्राय सार्धसे ॥ १२ ॥

१. ख-त-म-श-°द्वितकारी । २. ख-त-म-श-°शीलज्वालं वारि । ३. न-म-बहुभिः स्तुतं ।

४. ख-ग-त-न-श-°मन्द्रतमो वा ।

अग्निम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

अग्निम् । धीपु । प्रथमम् । अग्निम् । अर्वति । अग्निम् । क्षैत्राय । साधसे ॥ १२ ॥

हे यजमानाः गुष्माकं^१ देवयज्यया देवयगो न निमित्तेन देवयागार्थम्^२ अग्निं स्तौमीति शेषः । तथा^३ अग्निम् अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि^४ प्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा^५ अग्निम् अर्वति आगते भ्रातृभ्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्^६ । तथा^७ अग्निम् क्षैत्राय^८ क्षेत्राय^९ क्षेत्रसंबन्धिने साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम् ।

अग्निं तोके तनये शश्वदीमहे वसुं सन्तं तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः । इषाम् । सख्ये । ददातु । नः । ईशे । यः । वार्याणाम् ।

अग्निम् । तोके । तनये । शश्वत् । ईमहे । वसुम् । सन्तम् । तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः देवः सख्ये समानख्यानाय^१ नः मह्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम्^२ इषाम् इषोऽन्नानि^३ ददातु । यः अग्निः वार्याणां धनानाम्^४ ईशे ईष्टे स ददात्विति । तमेव^५ अग्निं तोके पुत्रार्थं^६ तनये तत्पुत्रार्थं च^७ शश्वत् बहु धनमन्नं वा^८ ईमहे याचामहे । वार्याणामीश इत्युक्तत्वादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । वसुं वासकं^९ सन्तं सर्वदा वर्तमानं^{१०} तनूपाम् अङ्गानां पालयितारम् ॥

अग्निमीळिष्वामसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुरुमीळ्ह श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १४ ॥

अग्निम् । ईळिष्व । अमसे । गाथाभिः । शीरशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुरुमीळ्ह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुदीतये । छर्दिः ॥ १४ ॥

हे^१ पुरुमीळ्ह^२ त्वम् अग्निम् अवसे आवयो रक्षणाय^३ ईळिष्व स्तुहि^४ गाथाभिः । गाथेति वाङ्मनाम् । मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । कीदृशम् । शीरशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्म् । तथा^५ राये धनाय ईळिष्व । श्रुतम् एनं^६ नरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात्^७ सुदीतये मह्यम्^८ अग्निं^९ छर्दिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळ्ह^{१०} ब्रूते ॥

अग्निं द्वेषो योतवै नो गृणीमस्यग्निं शं योश्च दातवे ।

विश्वासु विक्ष्ववितेव हव्यो भुवद्रस्तुर्ऋषणाम् ॥ १५ ॥

अग्निम् । द्वेषः । योतवै । नः । गृणीमसि । अग्निम् । शम् । योः । च । दातवे ।

विश्वासु । विक्षु । अविताऽईव । हव्यः । भुवत् । वस्तुः । ऋषणाम् ॥ १५ ॥

१. ग-वो गुष्माकं । २. घ-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुबुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः मुख्यं स्तौमि । ३. ग-घ-त-न-स-यज्ञे विघ्नं; ख-यज्ञैर्विघ्नं । ४. घ-तथाग्निं । ५. ख-ग-घ-त-न-श-क्षेत्राय नास्ति । ६. स-क्षेत्राय नास्ति । ७. घ-पुरुमीळ्ह बहुसेकः । ८. घ-तथाग्निं । ९. ख-घ-त-न-स-अग्निः । १०. त-स-पुरुमीळ्ह ।

वअग्निं वनः अस्माकं वद्वेपः द्वेष्टुन् वयोतवै पृथङ्कर्तुं वगृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा वअग्निं वशं मुखं वयोश्च भयानाममिश्रणं च वदातवे दातुम् । अथवा शं मुखस्य योमिश्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेष्टो योतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । सोऽग्निः वविश्वाम् सर्वांस्तु वविश्वं प्रजाम् वअवितेव रक्षिता राजेव वऋषणाम् ऋषीणामस्माकं ववस्तुः वासको देवः वहव्यो वभुवत् भवतु । अथवा सर्वास्तु विश्वे यजमानरूपाम् प्रजाम् मध्य ऋषणामृषीणां सूक्तद्रष्टृणामस्माकमेव हव्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥ १३ ॥

‘हविष्कृणुध्वम्’ इत्यष्टादशचै तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘हविर्द्वयूना हव्यतः प्रागाथो हविषां स्तुतिर्वा’ इति । प्रागाथपुत्रो हव्यतः ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्रागवत्सप्रेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । ‘आग्नेयं तु’ इत्युक्तत्वादिभिर्देवता यद्वा हविषां स्तूयमानत्वात्तदेवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वाँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्वान् । अस्य । प्रऽशासनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंबन्धिनो हविष्कर्तारः यूयं वहविः कृणुध्वं कुरुध्वं शीघ्रम् । यतः आ वगमत् आजगामाथमग्निः अतः कृणुध्वम् । अध्वर्युः पुनः वनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । अस्य हविषः प्रशासनं प्रदानं विद्वान् ॥

नि तिग्ममभ्यंशुं सीदद्वोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अभि । अंशुम् । सीदत् । होता । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सख्यम् ॥ २ ॥

वहोता कृत्विकृ^३ तिग्मं तीक्ष्णम् अंशुं तमग्निं नि^४ षीदत् निषीदति । कीदृशो होता । अस्य अग्नेः सख्यं मनावधि यजमाने जुषाणः^५ । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं पुरो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वया ससम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जने । रुद्रम् । परः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । ससम् ॥ ३ ॥

तं रुद्रम् । रुद्रः दुःखम् । तस्य द्रावयितारम् । अथवा रुद्रः स्तुतिः । तथा गन्तव्यम् । स्तुत्य-मित्यर्थः । तादृशमग्निं जने यजमानार्थं मनीषया स्वप्रज्ञानेन परः परस्तात् पुरोदेशे^६ इच्छन्ति स्थापयितुम् । त एव पश्चात् ससं स्वपन्तमग्निं जिह्वया । जन्ये जनकशब्दः । जिह्वाग्रभवया स्तुत्या गृभ्णन्ति गृह्णन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—‘स्वप्नमेतन्मध्यमं^७ ज्योतिरनित्यदर्शनम्’ (निरु. ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहद्रनम् । दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयःऽधाः । अरुहत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

वयोधाः अन्नस्य दाताग्निमध्यमस्थानः जामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । ‘जाम्य-तिरेकनाम’ (निरु. ४. २०) इति यास्कः । धनुः धन्वान्तरिक्षम् अतीतपे अतितपति । अथवा-

१. ख-ग-त-श-‘विश्व’ नास्ति । २. घ-हव्यः आह्वातव्यः । ३. ङ-कृत्विक् अभि सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रीयमाणः ; म१-जुषाणः यमाणः । ५. घ-पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त२-निरु.-स्वपन-मेतन्माध्यमिकं ; झ-त१-स्वपमेतन्माध्यमिकं ; न-भ-स्वपनमेतन्मध्यमं ।

भेजामि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम् । स च वयोधा अन्नस्य दाताग्निः वनम् उद-
कम् अरुहत् आरोहति विमोकाय । तदर्थं विद्वया ज्वालयामास दृषदं मेघम् अवधीत् हन्ति । दावा-
ग्निपक्षे वनं तत्समूहं हन्ति । जिह्वया दृषदं कठिनमपि पाषाणं भिनत्तीति ॥

चरन्वत्सो रुशन्निह निदातारं न विन्दते । वेति स्तोतव अम्यम् ॥ ५ ॥

चरन् । वत्सः । रुशन् । इह । निदातारम् । न । विन्दते । वेति । स्तोतवे । अम्यम् ॥ ५ ॥

वत्सः । वत्सवच्चापलेन धावनाद्वत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव संचरन् । इवशब्दो
लुप्यते । रुशन् श्वेतो भवन् इह अस्मिँल्लोके निदातारं निरोधकं न विन्दते न लभते ।
किंतु स्तोतवे स्तोतुम् अम्यं स्तोतारं स्वयं वेति कामयते । अथवात्र वैद्युतोऽग्निरुच्यते । वैद्युतोऽयं
रुशन्श्वरं श्रेष्ठान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन्निदातारं निरोधकं न विन्दते । किंतु
स्तोतुमम्यं माध्यमिकां वाचं वेति ॥ ॥ १४ ॥

उतो न्वस्य यन्महदश्ववद्योजनं बृहत् । दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । महत् । अश्ववत् । योजनम् । बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपि च नु क्षिप्रमद्य अस्य आदित्यस्य यन्महत् माहात्म्ययुक्तम् अश्ववत् संवृद्धा-
श्ववत् बृहत् महत् स्थूलं योजनं दृश्यते । तदेवाह । रथस्य दामा ददृशे दृश्यते । अन्तरिक्षे
रथेऽश्वान्नियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे घर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अग्निरश्विना'
(आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः । तीर्थे सिन्धोराधि स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः । तीर्थे । सिन्धोः । अधि । स्वरे ॥ ७ ॥

सप्त ऋत्विजः एकां घर्मं दुहन्ति । तेषां मध्ये द्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारवध्वर्यौ पञ्च
अन्यान् उप सृजतः प्रयोजयतः । के ते पञ्च त उच्यन्ते । यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तो-
तारमिति । कुत्रेति उच्यते । सिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रस्थाताया नद्याः तीर्थे । यत्राथ-
सृषिर्बजति तत्र । स्वरे अधि । स्वरतिः शब्दकर्मा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । स्वरोपेते शब्दवति ।
यत्तीर्थं सृष्टिविजाम् ओ श्रावय इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे आग्णोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ दशभिर्विवस्वतो
दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ दशभिर्विवस्वत इन्द्रः कोशमचुच्यवीत् । खेदया त्रिवृता दिवः ॥ ८ ॥

आ । दशभिः । विवस्वतः । इन्द्रः । कोशम् । अचुच्यवीत् । खेदया । त्रिवृता । दिवः ॥ ८ ॥

१. ख-त-१-२-न-भ-१-चेति । २. ख-त-श-बृहत् नास्ति । ३. ख-त-न-भ-स-स दृश्यते ।
४. ख-य-व-त-म-स-घर्म । ५. ख-ग-त-न-भ-स-तयोः । ६. ख-त-श-प्रस्थाताराः ; ग-अध्वर्युप्रस्थातारौ ।
७. ख-त-भ-पचोनान्यान् ; य-पचमोन्यान् ।

विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य षड्नाभिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् इन्द्रः कोशम् । मेघनामैतत् । उदकसेचकं मेघं दिवः अन्तरिक्षसंवन्विनं तप्तकाशाद्वा आ अचुच्यवात् । व्यदारयदित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । त्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता खेदया रश्मिना । यद्वा । अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते । खेदया त्रिवृतेति लिङ्गात् ॥

परि त्रिधातुर्ध्वरं जूर्णिरिति नवीयसी । मध्वा होतारो अञ्जते ॥ ९ ॥

परि । त्रिधातुः । अध्वरम् । जूर्णिः । एति । नवीयसी । मध्वा । होतारः । अञ्जते ॥ ९ ॥

अयमग्निः त्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः जूर्णिः जवो वेगवान् नवीयसी नवीयस्या ज्वालाया अध्वरं प्रवर्ग्यम् एति गच्छति । होतारः होमनिष्पादका अध्वर्यादयः मध्वा आज्यादिना परि अञ्जते । अथवाग्नेस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा ज्वाला पर्येति महावीरम् । तं मध्वाञ्जत इति ॥

सिञ्चन्ति नमसावतमुच्चाचक्रं परिज्मानम् नीचीनवारमक्षितम् ॥ १० ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाचक्रम् । परिज्मानम् । नीचीनवारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥

नमसा नमनेन अवतं महावीरम् उच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं परिज्मानं परितो व्याप्तं नीचीनवारं नीचीनद्वारम् अक्षितम् अक्षिणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाहवनीयस्योपरि नमनेन सिञ्चन्ति जुह्वति । महावीरेण ह्याहवनीये दूयते ॥ ११ ॥

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे । मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

अद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्यादयः अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिरिक्तं मधु पुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अग्निहोत्रार्थम् अवतस्य महावीरस्य विसर्जने विसर्जनसमये । होमानन्तरं खलु महावीरमासन्ध्यामासादयन्ति ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णी । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे गावः घर्मदुघा यूयम् अवतं महावीरं प्रति उपावत उपागच्छत । यस्मात् यज्ञस्य घर्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा । रप्सुदारप्सुदे आरिप्तोः फलप्रदे । लिप्स्वीरश्चिनोर्दातव्ये वा । यद्वा रपणं शब्दनम् । रप् मन्त्रः । तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा 'पूढ क्षरणे' । रपा मन्त्रेण क्षारणीये दोहनीये । ईदृशे गवाजयोः पयसी मही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम् । गौरजाबा अप्युपलक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य उभा उभौ कर्णा कर्णस्थानीयौ द्वौ रक्तौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽजापयसि महावीर आनीयमाने 'आ सुते' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्रियम् । रसा दधीत वृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अभिऽश्रियम् । रसा । दधीत । वृषभम् ॥ १३ ॥

वसुते दुग्धे गोपयसि वश्रियं श्रयणमाजं पयः वआ वसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजम् । वरोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येषा । द्यावापृथिव्यौ वअभिऽश्रियम् अमिश्रयन्तम् । अग्नि-संयोगात्तावत्पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्त्वादश्विनोरमिश्रयमित्यर्थः । सेचनानन्तरं वरसा रस आज्ञे पयसि ववृषभं वर्षक-मग्निं वदधीत स्थापयत । अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आग्नेयी वा एषा बद्दजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति^१ ब्राह्मणम् ॥

ते जानत स्वमोक्ष्यं^१ सं वत्सासो न मातृभिः । मिथो नसन्त जामिभिः ॥ १४ ॥

ते । जानत । स्वम् । ओक्ष्यम् । सम् । वत्सासः । न । मातृऽभिः ।

मिथः । नसन्त । जामिऽभिः ॥ १४ ॥

वते ता गावः वजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकारेण त इति पुंनिर्देशः । किम् । वस्वं स्वकीयम् वओक्ष्यं निवासं महावीरम् । तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह । वत्सासः वत्साः वमातृभिः वन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् वजामिभिः बन्धुभिः सहिता गावः वमिथः प्रत्येकं वसं वनसन्त संगच्छन्ते^२ महावीरम् ॥

उप स्रक्केषु वप्सतः कृण्वते धरुणं दिवि । इन्द्रे अग्रा नमः स्वः ॥ १५ ॥

उप । स्रक्केषु । वप्सतः । कृण्वते । धरुणम् । दिवि । इन्द्रे । अग्रा । नमः । स्वः^१रिति स्वः ॥ १५ ॥

महावीरस्य वस्रक्केषु ववप्सतः ज्वालाया भक्षयतोऽग्नेरन्नं^२ वधरुणम् इन्द्रे अग्रा इति वक्ष्यमाण-त्वादिन्द्राग्न्योर्धारकं वदिवि अन्तरिक्षे वउप वकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निर्महावीरं दहति तदा तस्योपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं^३ महावीर आसिच्य वइन्द्रे वअग्रा अग्नौ च वस्वः सर्वं गन्धमाजं^४ च वनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ ॥ १६ ॥

प्रवर्ये^५ धर्मदुहि दुग्धायाम् 'अधुक्षत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलशेषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधुक्षत्पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः । सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः ॥ १६ ॥

अधुक्षत् । पिप्युषीम् । इषम् । ऊर्जम् । सप्तपदीम् । अरिः । सूर्यस्य । सप्त । रश्मिऽभिः ॥ १६ ॥

वारिः अरण्यशीलो वायुः वसूर्यस्य वसप्त वरश्मिभिः साधनैः वपिप्युषीम् आप्याययत् वइषम् अन्नम् वऊर्जं रसं च वसप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं धर्मभुग्रेणावस्थिताम् वअधुक्षत् दुग्धवान् । यद्यप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया साङ्गं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधु-धुक्त्वं 'हिङ्कृण्वती, गौरमीमेत्' (क्र. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोमस्य मित्रावरुणोर्दिता सूर आ देदे । तदातुरस्य भेषजम् ॥ १७ ॥

सोमस्य । मित्रावरुणा । उत्तईता । सूरैः । आ । देदे । तत् । आतुरस्य । भेषजम् ॥ १७ ॥

१. न-म-इति हि । २. ख-ग-त-न-म-संगच्छते ते । ३. ख-अग्नेः; घ-अग्नेः; ङ-त-१-२-३-अ-ग्नेः । ४. ख-त-अ-अत एव; ग-अत एन । ५. ख-घ-ङ-त-१-२-३-माज्यं ।

हे^१ मित्रावरुणो^२ वसूरे^३ सूर्ये^४ उदिता उदिते^५ सोमस्य सोमम्^६ वा^७ वददे^८ स्वीकरोति । तत्र हेतुमाह । वत् स्वीकाररूपं कर्म^९ आतुरस्य अस्मदादेः^{१०} भेषजम् औषधम् । हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं हर्यतस्य निधान्यम् । परि द्यां जिह्वयातनत् ॥१८॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । पदम् । हर्यतस्य । निधान्यम् ।

परि । द्याम् । जिह्वया । अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे^१ उतो अपि च^२ अस्य सोमदातुः^३ हर्यतस्य प्रदानं कामयमानस्य मम^४ यत्पदं^५ निधान्यं हविषां निधानाहमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थित्वाग्निः^६ द्यां^७ परि परितः^८ जिह्वया ज्वालया^९ अतनत् व्याप्नोत्^{१०} ॥ ॥ १७ ॥

‘उदीरायाम्’ इत्यष्टादशचं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवध्वेर्वापं गायत्रमाश्विनम् । तथा चानुक्रमणिका—‘उदीरायां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्वेर्वाश्विनम्’ इति । प्रातरनुवाक् आश्विने कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशक्ने चेदं सूक्तम् । ‘उदीरायामा मे हवमिति गायत्रम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीरायामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १ ॥

उत् । ईरायाम् । ऋतयते । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १ ॥

हे^१ अश्विना अश्विनौ^२ ऋतायते यज्ञमिच्छते महां मदर्थम्^३ उदीरायाम् उद्रच्छतम् । तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं ता^४ प्राप्तुं^५ युञ्जाथां योजयतमश्वैः^६ रथम् । वां युवयोः^७ अवः रक्षणम्^८ अन्ति अस्मदन्तिके^९ सत् वर्तमानं^{१०} भूतु भवतु ॥

निमिषश्चिज्वीयसा रथेना यातमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः । चित् । ज्वीयसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ २ ॥

वनिमिषश्चित् निमेषादपि^१ ज्वीयसा अतिशयवेगेन^२ रथेन^३ वा^४ वातम् आगच्छतमस्मद्यज्ञं^५ हे^६ अश्विना । शिष्टमुक्तम् ॥

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन धर्ममश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ३ ॥

उप । स्तृणीतम् । अत्रये । हिमेन । धर्मम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ३ ॥

वअत्रये महर्षयेऽसुरैरग्नौ प्रक्षिप्ताय तस्य हितार्थं^१ धर्मम् अग्निदाहकं^२ हिमेन उदकेन^३ उप स्तृणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ । ‘हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेयाम्’ (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति निगमः ॥

कुहं स्थः कुहं जग्मथुः कुहं श्येनेव पेतथुः । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ४ ॥

१. धन-म-हे मित्रावरुणा । २. घ१-व्याप्नोतु नु शीघ्रं; य-व्याप्नोति । ३. ऋत१-२-म-‘वा’ नास्ति । ४. त-अ१-२-श-उदक; म३-उदके ।

कुह । स्थः । कुह । जग्मथुः । कुह । श्येनाऽइव । पेतथुः ।
अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वकुह क वस्थः भवथः । इदानीं वकुह क कुत्र वजग्मथुः गच्छथः स्वेच्छया ।
वकुह क वा वश्येनेव श्येनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ वपेतथुः पतथः । एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया
संनिहितौ भवतमिति शेषः । तादृशयोः ववः अन्तिके भवतु ॥

यदद्य कर्हि कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ५ ॥
यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ ५ ॥

यत् यस्माच्च निर्धार्यन्तेऽतः वअद्य अस्मिन् काले वकर्हि कस्मिन्नपि देशे वकर्हि कस्मिन्नपि
काले वइमं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ॥ १८ ॥

अश्विना यामद्वृत्तमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ६ ॥
अश्विना । यामऽद्वृत्तमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ ६ ॥
यामद्वृत्तमा अतिशयेन काले ह्यतव्यौ वअश्विना अश्विनौ वयामि । वनेदिष्ठम् अन्तिकतमम्
वआप्यं^१ बान्धवं च यामि तयोः ॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ७ ॥
अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ ७ ॥

हे वअश्विना^२ वयुवं युवाम् वअत्रये अश्यागारे दह्यमानाय वअवन्तं रक्षन्तं^३ वगृहं वकृणुतं
कृतवन्तौ । तादृशयोः ववामवः भवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता ॥

वरैथे अग्रिमातपो वदते वल्गवत्रये । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ८ ॥
वरैथे इति । अग्रिम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ ८ ॥
हे अश्विनौ ववल्गु मनोहरं ववदते स्तुवते वअत्रये वआतपः आतपादौष्ण्यात् वअग्निं ववरैथे
आवारयतम् ॥

प्र सप्तवधिराशसा धारांमयेरशायत । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ९ ॥
प्र । सप्तऽवधिः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भुतु । वाम् । अवः ॥ ९ ॥

वसप्तवधिः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः वआशसा आशंसनेन स्तुत्या मञ्जूषाया निर्गत्य वअग्नेः
वधारां तस्यां मञ्जूषायां वप्र^४ वअशायत^५ आशाययत् । स्वनिरोधिकां^६ तां दग्धवानित्यर्थः । सप्तवध्रेः
पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहप्रतिगमश्च 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इत्यत्र
स्पष्टमुक्तम् ॥

१. ख-घ-ङ-त-१-२-आप्यं प्राप्तव्यं । २. घ-अश्विनाश्विनौ । ३. ख-घ-त-न-रक्षतं; ग-रक्षितं ।
४. ग-अशायत; ङ-अशायत; त-१-४-भ-आशायत । ५. ख-स्वस्वमिरोधिकां; ग-त-न-म-ग-
स्वस्वमिरोधिकां ।

इहा गंतं वृषण्वसू शृणुतं मे इमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावशिनौ^१ । इह अस्मिन् यज्ञे^२ आ^३ गतम् आगच्छतम् । तदर्थं^४ मे^५ मम^६ इमं^७ हवम्^८ वृषण्वसू ॥ १० ॥

किमिदं वां पुराणवज्ररतोऽरिव शस्यते । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणवज्रत् । रतोऽरिव । शस्यते । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ^१ वां युवयोरर्थमागमनाय^२ पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह ।
वज्ररतोऽरिव^३ शस्यते । पुनःपुनरागच्छतमिति शस्यते । किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवार-
माहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः । एवमनागमाद्गवीति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे^१ अश्विना अश्विनौ^२ वां युवयोः परस्परं^३ सजात्यं समानजातित्वं^४ समानम्^५ एकमेव ।
उभयोरप्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः^६ बन्धुः^७ बन्धकः^८ सुवः^९ समानः^{१०}
एक एव । अथर्विरेहं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथो वियाति रोदसी । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विद्याति । रोदसी इति ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

वां युवयोः^१ यः^२ रथः^३ अस्ति स रथः^४ रजांसि लोकान्^५ रोदसी^६ द्यावापृथिव्यौ च^७ वियाति^८
विशेषेण गच्छति । अतस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ^१ नः^२ अस्मान्^३ सहस्रैः^४ अपरिमितैः^५ गव्यैभिः^६ गोसमूहैः^७ अश्वसमूहैश्च^८
उप^९ गच्छतम् ॥

मा नो गव्यैभिरश्व्यैः सहस्रैरिति ख्यतम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १५ ॥

१. ख-त-श-वर्षणधर्मा^१; ग-वृषणधना^२ । २. ख-ग-त-न-भ-श-समे । ३. ग-त-न-भ-श-
'गव्यैभिः' नास्ति ।

मा । नः । गव्यैभिः । अश्वैः । सहस्रेभिः । अति । ख्यतम् ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ऽगव्यैभिः गोसमूहैः ऽअश्वैः अश्वसमूहैः ऽसहस्रेभिः सहस्रसंख्याकैः ऽमा अस्मान् ऽअति ऽख्यतम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदकुज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽप्सुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ ऽउषाः ऽअरुणप्सुः शुभ्रवर्णा ऽअभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । ऽज्योतिः तेजः^१ ऽअकः^२ करोति ऽअन्ति सर्वतः ऽऋतावरी ऋतवत्युषाः^३ ॥

अश्विना सु विचारकशदृक्षं परशुमाँदिव । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचारकशत् । वृक्षम् । परशुमान्ऽदिव ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

ऽसु ऽविचारकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा ऽवृक्षं ऽपरशुमानिव स यथा शकलयति तद्वत्सो निवारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मात् ऽअश्विना अश्विना-वाहय इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्ण्या बाधितो विशा । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १८ ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्ण्या । बाधितः । विशा ।

अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अवः ॥ १८ ॥

हे ऽधृष्णो धर्षक सप्तवध्रे त्वं^१ ऽकृष्ण्या आकर्षया ऽविशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया ऽबाधितः त्वं ततो निर्गत्य तामिव ऽआ ऽरुज पीडय^२ अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा गोपवनः सप्तवध्रेमेवं ब्रवीति । ऽवां युवयोः ऽअवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति षत्' इत्युत्तरोऽर्धर्चोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः पञ्चोनाश्रेयं त्वनुष्टुम्बुस्वास्तृचाश्चत्वारोऽन्यास्तिस्रोऽनुष्टुम आर्क्षस्य श्रुतवर्णो दानस्तुतिः' इति । अनुष्टुपेर्गोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु तृषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयानृतीये प्रागवत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यो त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुमः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्यास्तिस्रः श्रुतवर्णान्नो राज्ञो दानस्तुतिः । ज्योमविश्वदेवस्तत्पञ्चशारदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शुषस्य मन्मभिः ॥ १ ॥

१. ख-न-म-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग-'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टांतः पुरं न यथा पुरं शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।

अग्निम् । वः । दुर्यम् । वचः । स्तुपे । शूपस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋत्विजो यजमानाश्च वः यूयं वाजयन्तः अहमिच्छन्तः विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अतिथिं पूज्यं पुरुप्रियं बहुप्रियम् अग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च वः युष्मदर्थं दुर्यं गुहा हितं वचः स्तुपे शूपस्य सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः । मन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् । जनासः । हविष्मन्तः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् । प्रशंसन्ति । प्रशस्तिभिः ॥ २ ॥

यम् अग्निं जनासः जना यजमानाः हविष्मन्तः सन्तः मित्रं न मित्रमिवादित्यमिव सखायमिव वा सर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिस्तादृशं प्रशंसन्ति स्तुवन्ति प्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्युद्यता । हव्यान्परैर्यदिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातवेदसम् । यः । देवताति । उत्त्यता । हव्यानि । परैर्यत् । दिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् अतिशयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं जातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुव इति शेषः । यः अग्निः देवताति देवतातौ यज्ञे उद्यता उद्यतानि हव्यानि हवींषि दिवि परैर्यत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥

आगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यस्य श्रुतवीं बृहन्नाक्षो अनीक एधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । वृत्रहन्तमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आर्नवम् ।

यस्य । श्रुतवीं । बृहन् । आक्षः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

वृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं ज्येष्ठं प्रशस्यम् आनवं मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणम् अग्निम् आगन्म आगतो वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । यस्य अग्नेः अनीके ज्वालासंधे बृहन् महान् आक्षः क्रक्षपुत्रः श्रुतवां नाम राजा एधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एवं श्रुतवाणं भिक्षयागतो गोपवनोऽग्निं स्तौति ॥

अमृतं जातवेदसं तिरस्तमांसि दर्शतम् । घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥

अमृतम् । जातवेदसम् । तिरः । तमांसि । दर्शतम् । घृतआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥

स एवागत्य स्तौति । अमृतम् अमरणं जातवेदसं जाततेजआद्युपलक्षणधनं तमांसि तिरः दर्शतं नाशयन्तमित्यर्थः । घृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । ईड्यं स्तुत्यम् । ईदक्षमागन्मेति संबन्धः ॥ २१ ॥

१. ख-त-न-भ-दुर्गं । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-भ-सुखस्य; श-सूर्यस्य । ३. ग-त-३-४-भ-श-उद्यता नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-प्रशस्य मानवं । ५. भ-अस्य । ६. ख-त-भ-श-स्तौमि ।

सुबाधो यं जना इमेऽग्निं हव्येभिरीकते । जुहानासो यत्सुचः ॥ ६ ॥

सुबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईकते । जुहानासः । यत्सुचः ॥ ६ ॥

१इमे १सबाधः बाधसहिता अध्वर्वादयः १यम् १अग्निं १हव्येभिः हविभिः १ईकते स्तुवन्ति । कीदृशा जनाः । १जुहानासः यागं कुर्वाणाः १यत्सुचः तदर्थं दृतसुगदण्डाः । तमागन्मेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्रे अधायिस्मदा ।

मन्द्र सुजात सुक्रतोऽमूर दस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्रे । अधायि । अस्मत् । आ ।

मन्द्र । सुजात । सुक्रतो इति सुक्रतो । अमूर । दस्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे १अग्रे १इयम् इदानीं क्रियमाणा १नव्यसी नवतरा स्तुतिः १ते तव स्वभूता १अस्मत् अस्मासु १अधायि' धृताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे १मन्द्र मोदमान १सुजात शोभनजनन १सुक्रतो शोभनकर्मन् १अमूर अमूढ १दस्म दर्शनीय १अतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्नेर्विशेषणानि ॥

सा ते अग्रे शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्रे । शम्ऽतमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे १अग्रे १सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः १शंतमा अत्यन्तं सुखकरा १चनिष्ठा अतिशयेना-
श्रवती १ते तव १प्रिया १भवतु । १तया स्तुत्या १सुष्टुतः सुष्टु स्तुतः सन् १वर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥

सा युष्मैर्बुध्निनी बृहदुपोऽश्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । बुष्मैः । बुध्निनी । बृहत् । उपोऽउप । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्र-तूर्ये ॥ ९ ॥

१सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः १युष्मैः द्योतमानैरस्त्रैः अस्मभ्यं प्रदेयैः १बुध्निनी अश्रवती १श्रवसि' पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽस्त्रे पुनरपि १बृहत् महत् १श्रवः अन्नम् १उपोऽप १दधीत पुनरपि धारयतु । कुत्रेति उच्यते । १वृत्रतूर्ये संप्राप्ते । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिदां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।

यस्य श्रवांसि तूर्यं पन्यपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथ-प्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्पतिम् ।

यस्य । श्रवांसि । तूर्यं । पन्यम्ऽपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

१गां गन्तारम् १अश्वमित् । इच्छन् इवार्ये । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । १रथप्रां रथानामस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा १त्वेषं दीप्तिमग्निं १सत्पतिं सतां पालकम् १इन्द्रं १न इन्द्रमिवेमं

१. घ-आ अधायि । २. ख-न-त-न-म-श-'स्तुतिः' नास्ति । ३. ग-सुखकरी म-सुखकरो । ४. त-म-श-युरस्मभ्यं । ५. ख-त-न-म-श-अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ-सुश्रवसि । ६. ङ-त-१-२-विद्यमानोऽश्वः; त-१-विद्यमानोऽश्वः; श-अविद्यमानोऽश्वः । ७. त-म-श-उप । ८. ग-म-पुनरपि ।

वृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति^१ शेषः । यस्य अग्नेर्बलेन वश्रवांसि अन्नानि शत्रुसंघर्षानि वृत्तं
तथा वपन्यपन्यं वच यद्यत् स्तुन्यं धनमस्ति तदपि नृवंथ हिंस्य ॥ २२ ॥

यं त्वा गोपवनो गिरा चर्निष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक शुधी हवम् ॥ ११ ॥

यम् । त्वा । गोपवनः । गिरा । चर्निष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । मः । पावक । शुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वयं वत्वा त्वां वगोपवनः ऋषिः वगिरा स्तुत्या वचनिष्ठत् अतिशयेनान्नप्रदातार-
मकरोत् वसः तादृशमे वअङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा वपावक शोधक वह्वं गोपवनस्य
वशुधि शृणु ॥

यं त्वा जनास ईळते सबाधो वाजसातये । स बोधि वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनासः । ईळते । सबाधः । वाजसातये । सः । बोधि । वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः स्तोतारो वा वाजसातये अन्नस्य कामाय वसबाधः
निर्बन्धरूपबाधोपेताः^२ सन्तः वईळते स्तुवन्ति वसः त्वं ववृत्रतूर्यं वैरिनाक्षनाय पापक्षयाय वा
वबोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रतूर्यं संग्रामे बोधि ॥

अहं हुवान् आर्क्षे श्रुतर्वणि मदच्युति ।

शर्धासीव स्तुकाविनां मुक्षा शीर्षा चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदच्युति ।

शर्धासिइव । स्तुकाविनाम् । मुक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

वअहम् ऋषिः वहुवानः हूयमानो यज्ञदिदृक्षार्थं वश्रुतर्वणि एतन्नास्ति राजनि वमदच्युति
शत्रूणां मदस्य च्यावयितरि वस्तुकाविनाम् । स्तुकाविन उर्णायवः । स्तुकः केशसंघातः । तद्वतां
वशर्धासीव उच्छ्रितानि लोमानीव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् वृक्षा वृक्षाणि । वृक्ष्यन्त इति वृक्षाः
केशाः । तद्वन्ति वृक्षाणि वशीर्षा^३ शीर्षाणि शिरांसि । केषाम् । वचतुर्णां श्रुतर्वणा प्रदत्तानामश्वानां
शिरांस्युन्मृजामीति शेषः । अथवा वृक्षा वृक्षेण । व्रश्चनसाधनत्वाद्वृक्षो हस्तः । तेनोन्मृजामि^४ ॥

मां चत्वार आश्वः शर्विष्ठस्य द्रविन्नवः ।

सुरथासो अभि प्रयो वक्षन्वयो न तुम्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आश्वः । शर्विष्ठस्य । द्रविन्नवः ।

सुसुरथासः । अभि । प्रयः । वक्षन् । वयः । न । तुम्यम् ॥ १४ ॥

वमां वशर्विष्ठस्य अतिशयेनाश्वतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः वचत्वारः वआश्वः अश्वाः
वद्रविन्नवः गमनशीलाः वसुरथासः शोभनरथा अश्वाः वप्रयः अश्वं शत्रूणां प्रति वअभि ववक्षन्
अभिवहन्ति । ववयो^५ वन वतुम्यम्^६ । मुज्युं यथाश्विन्यां प्रेरिताश्चतस्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

१. ख-परिचरति; घ-तन-म-परिचरतेति । २. ख-ग-घ-त-त-१-४-म-श-‘बोधोपेताः; च-‘बोधो-
पेताः; त-२-३-‘बोधोपेताः । ३. ग-त-म-श-‘शीर्षा’ नास्ति । ४. ख-त-न-म-श-तेनोन्मृजामि । ५. ख-
त-१-२-न-तुम्यं; ग-तु उम्यं; घ-तुम्यं न; त-३-४-तुम्यं; म-उम्यं; ऋ-श-तुम्यं ।

सत्यमिच्छा महेनदि परुष्णयव देदिशम् ।

नेमापो अश्वदातरः शर्विष्ठादस्ति मर्त्यैः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुष्णि । अर्व । देदिशम् ।

न । ईम् । आपः । अश्वऽदातरः । शर्विष्ठात् । अस्ति । मर्त्यैः ॥ १५ ॥

हे 'युक्ष्वा हि' इति षोडशचं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—'युक्ष्वा हि षोडश विरूपः' इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'तृतीये युक्ष्वा हीत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्यग्नेये गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'युक्ष्वा हि प्रेष्ठं वः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

युक्ष्वा हि देवदूतमाँ अश्वान् अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्यः सदः ॥ १ ॥

युक्ष्व । हि । देवऽदूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीऽईव । नि । होता । पूर्यः । सदः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवदूतमान् देवानामाह्वातृतमान् अश्वान् युक्ष्व योजय रथे । रथीरिव यथा रथी स्वाश्वानिदशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा होता त्वं पूर्यः मुख्यः सन् नि षदः उपविश ॥

उत नो देव देवाँ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्चा वार्या कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुऽष्टरः । श्रत् । विश्वा । वार्या । कृधि ॥ २ ॥

हे देव अग्ने उत अपि च नः अस्मान् देवान् अच्छा वोचः अभिब्रूयाः । सम्यगनुष्ठित-वन्त इति । तथा विदुष्टरः विद्वत्तमान् वोचः । तथा कृत्वा विश्वा सर्वाणि वार्या वरणीयानि धनानि देवसंबन्धीनि अश्रत् सत्यानि कृधि कुर्वस्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यवविष्ठय सहसः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यवविष्ठय । सहसः । सुनो इति । अऽहुत । ऋतऽवा । यज्ञियः । भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने यवविष्ठय युवतम सहसः सुनो बलस्य पुत्र आहुत सर्वतो हुत आहुत वा त्वं यत् यदा ह खलु ऋतावा सत्यवान् यज्ञियः यज्ञार्हश्च भुवः भवसि तदा वार्याणि श्रत्कुर्विति संबन्धः ॥

दशपूर्णमासयोरग्नेयस्य 'अयमग्निः' इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—'अयमग्निः सह-स्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१. ख-म-महे महे नदि; घ-महे महते नदि । २. ख-ग-ङ्ग-त-३-४-न-म-म-तर्वणो नाधि; घ-तर्वणः; च-तर्वणादधिकः; त-तर्वणो नाधिकः । ३. त-३-४-म-म-षद । ४. ख-ग-त-म-म-उपविश नास्ति । ५. ग-त-श्रुत्कुर्विति; म-श्रुत्कुर्विति; स-श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मुर्धा कवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मुर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

वअयमग्निः वशतिनः वसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य वाजस्य अन्नस्य वपतिः स्वामी वमुर्धा
शिरोवदुन्नतः श्रेष्ठः वकविः मेधावी वरयीणां घनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

तं नेमिमृभवो यथा नमस्व सहस्रतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । ऋभवः । यथा । आ । नमस्व । सहस्रतिभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥ ५ ॥

हे वअङ्गिरः त्वं वसहस्रतिभिः समानाद्धानैरन्यैर्देवैः सह वनेदीयः अन्तिकतमं वयज्ञम्^१ वआ
वनमस्व^२ आनमय । वऋभवः वनेमिं रथमिव^३ ॥ ॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिद्यवे । वाचा । विरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

हे वविरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं वतस्मै प्रसिद्धाय वअभिद्यवे अभिगतदीप्तये ववृष्णे
ववर्षकायाश्नये वनित्यया उत्पत्तिरहितया ववाचा मन्त्ररूपया वसुष्टुतिं वनूनम् इदानीं वचोदस्व
स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमुं ध्विदस्य सेनयाग्नेरपाकचक्षसः । पणिं गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकऽचक्षसः ।

पणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

वअस्य वअग्नेः वअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः वसेनया ज्वालारूपया वगोषु निमित्तेषु
वकमु वध्वित् कं^४ खलु वपणिं वस्तरामहे । स्तरणं^५ हिंसनम्^६ । इदानीं बलिनमभिभवेत्यर्थः^७ ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्तातीरिवोन्नाः । कृशं न हासुरध्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्तातीऽइव । उन्नाः । कृशम् । न । हासुः । अघ्न्याः ॥ ८ ॥

वदेवानां सर्वेषां वविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् वनः अस्मान् वमा हासीत् अग्निर्मा
परित्यजतु । वप्रस्तातीः^८ वउन्नाः^९ वइव पयः क्षरन्तीर्गाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न
परित्यजत्वित्यर्थः । किमिव । वकृशम् अल्पं स्ववत्सम् वअघ्न्याः गावो यथा वन वहासुः न
परित्यजन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूष्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दूऽऽध्यः । परिद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥ ९ ॥

१. ख-घ-त-आनमस्व यज्ञः; ग-न-भ-आनमस्व । २. ग-अरमिव । ३. ख-त-भ-श-कः; ग-कमु;
न-कुः । ४. ख-स्तरणिसक; ग-स्तरणीं हिंसनं; ऋ-त-३-स्तरणिं हिंसक; त-४-न-भ-श-स्तरणं हिंसकं ।
५. ख-म-त-न-भ-श-“मभिभवामे” । ६. ख-म-१-प्रस्नवतीः; ग-म-२-प्रस्नवतीः; त-भ-३-श-प्रस्नवतीः ।
७. ऋ-त-३-श-उषा ।

वसमस्य सर्वस्य परिद्वेषतः परितो द्विषतः वदूढ्यः^१ पापबुद्धेः वंहतिः हननं वमा^२ वमा वधीत् मा हिंस्यात्^३ । वनावम्^४ वज्जिमिः समुद्रतरङ्ग इव । स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः^३ । अत्र 'मा नः सर्वस्य दुधियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

नमस्ते अग्रे ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥ १० ॥

नमः । ते । अग्रे । ओजसे । गृणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥

हे अग्रे देव ते तुभ्यं वनमः गृणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् । ओजसे बलाय । के । कृष्टयः मनुष्या यजमानाः । अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । तथा अमैः बलैः अमित्रं शत्रुम् अर्दय नाशय ॥ २५ ॥

प्राग्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गोऽग्रे संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र 'कुवित्सु नः' इत्यनुवाक्या 'मा नो अस्मिन्' इति याज्या । सूत्रितं च—'कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्रे संवेर्षिषो रयिम् । उरुकुदुरु णस्कृधि ॥ ११ ॥

कुवित् । सु । नः । गोऽईष्टये । अग्रे । समऽवेर्षिषः । रयिम् । उरुकुदुत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे अग्रे त्वं वनः अस्माकं गविष्टये गवामेषणाय कुवित् बहु रयिं धनं संवेर्षिषः संप्रापय । उरुकुदुत् त्वं वनः अस्मान्^५ उरु कृधि कुरु ॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वग्भारभृद्यथा । संवर्गं सं रयिं जय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क । भारऽभृत् । यथा ।

समऽवर्गम् । सम् । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

वनः अस्मान् वस्मिन् वमहाधने संप्राप्ते वमा परा वर्क मा परिव्याक्षीः । भारभृद्यथा । भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् । संवर्गं शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं रयिं धनं वसं वज्रवस्मदर्थम् ॥

अन्यमस्माद्भिया इयमग्रे सिषक्तु दुच्छुना । वर्धो नो अमवच्छवः ॥ १३ ॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्रे । सिषक्तु । दुच्छुना । वर्ध । नः । अमऽवत् । शवः ॥ १३ ॥

हे अग्रे त्वदीया इयं दुच्छुना बाधकसंहतिः अस्मत् अन्यम् अस्तोतारं भियै अबाध सिषक्तु सेवताम् । त्वं च वनः अस्माकम् अमवत् बलोपेतं शवः वेगं वर्ध वर्धय संप्राप्ते ॥

यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमर्दुर्मखस्य वा । तं घेदग्निर्वृधावति ॥ १४ ॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अर्दुऽमखस्य । वा ।

तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

यस्य वनमस्विनः नमस्कारवतः अर्दुर्मखस्य वा अदुष्टयागास्य वा शमीं कर्म अजुषत् असेवत् तं घेत् तमेव यजमानं संप्राप्ते अग्निर्विधावति विशेषेण गच्छति । अतो नमोयुक्ता अर्दुर्मखा भवामेति भावः ॥

१. ख-ग-त-म-दूर्यः । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अस्मानावधीत् मां हिंस्यात् ; घ-नोस्मान् मा वधीत् मा हिंस्यात् ; त-४-न-म-आवधीत् मा हिंस्यात् । ३. ख-ग-त-न-म-श-वधीरित्यर्थः । ४. घ-अस्मान् सु सुष्ठु ।

परस्या अर्धं संवतोऽवराँ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताँ अव ॥ १५ ॥

परस्याः । अर्धं । सम्ऽवतः । अवराँ । अभि । आ । तर ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽपरस्याः अन्यस्याः ऽसंवतः सेनायाः ऽअवरान् अन्यानस्मदीयान् ऽअभि अभिसुखम्
 ऽआ सर्वतः ऽतर तारय । वैरिसेना अस्मद्भैः पराभावयेत्यर्थः । ऽयत्र येष्वस्मदीयपरिजनमप्ये
 ऽअहमस्मि स्वामी^१ ऽतानव रक्ष ॥

विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अथा ते सुम्रमीमहे ॥ १६ ॥

विद्वा । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा । अवसः ।

अधे । ते । सुम्रम् । ईमहे ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितुः पालकस्य ऽते तव ऽअवसः अवो रक्षणं ऽपुरा ऽयथा तथेदानीमपीति
 ऽविद्वा^२ । ऽअधे^३ तत् ऽते^४ तव ऽसुम्रं सुखम् ऽईमहे याचामहे । अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः । पितुः
 पालनं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

‘इमं नु मायिनम्’ इति द्वादशचं सप्तमं सूक्तम् । कुरुसुतिर्नाम काण्व ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तम्—‘इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः’ इति । व्यूढे दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमं नु मायिनं हुवे त्यसु वः सत्रासाहम्’
 (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

इमं नु मायिनं हुव इन्द्रमीशानमोजसा । मरुत्वन्तं न वृजसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । मरुत्वन्तम् । न । वृजसे ॥ १ ॥

इमं ऽमायिनं प्रज्ञावन्तम् ऽओजसा स्वबलेन ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनं ऽमरुत्वन्तं ऽन ।
 नेति संप्रत्यर्थे । मरुद्भिस्तद्वन्तिमिदानीम् ऽइन्द्रं ऽवृजसे शत्रूणां छेदनाय ऽहुवे आह्वयामि ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिनुच्छिरः । वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्ऽसखा । वि । वृत्रस्य । अभिनत् । शिरः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ २ ॥

अयमिन्द्रो^१ ऽमरुत्सखा मरुद्युक्तः ऽवृत्रस्य ऽवि ऽअभिनत् व्यच्छिनत् ऽशिरः ऽवज्रेण
 ऽशतपर्वणा शतसंधिना^२ ॥

वावृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत् । सृजन्त्समुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

ववृधानः । मरुत्ऽसखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् । ऐरयत् । सृजन् । समुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽवावृधानः वर्धमानः ऽमरुत्सखा मरुत्सहायः ऽवृत्रं मेघं ऽवि ऽऐरयत् विदारित-
 वान् । किं कुर्वन् । ऽसमुद्रियाः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः ऽअपः ऽसृजन् ॥

१. ग-भवामि । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-विद्वा नवं । ३. ख-त२-४-न-अधी तते; ग-अग्रमः ते;
 घ-अतस्ते; ज्ञ-अधित् ते; म१-अधितस्ते; म२-अधीतितस्ते; श-अधीते । ४. ख-ग-त-न-म-श-अयमिन्द्रो
 मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यच्छिनच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ज्ञ-त३-४-म१-२-श-शतशत) ।

तीत्राः सोमास आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबो दधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥

तीत्राः । सोमासः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिब । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१तीत्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । ^२मादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणो वेमे ^३सोमासः सोमाः ^४सुतासः त्वदर्थमभिषुताः । तस्मात् ^५आ ^६गहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् ^७पिब । सोमपाने कारणमाह । त्वं ^८यथा ^९दधृक् धृष्टस्त्रीतां प्रगल्भः संस्तान् ^{१०}ऊचिषे^१ समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'अधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उच समवाये' । छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दुस्वादु तेऽरं वराय मन्यवे । भुवत्त इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवे ।

भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२इषा सोमलक्षणोनाब्धेन ^३मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । ^४उ इत्यवधारणे । ^५आत् अनन्तरमेव ^६ते तव ^७वराय शत्रुनिवारकाय ^८मन्यवे क्रोधाय स सोमः ^९अरम् अलं पर्याप्तो भवतु । क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच ^{१०}ते तव ^{११}हृदे हृदये स सोमः ^{१२}शं शंकरः सुखकरः ^{१३}भुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि षीदता त्वशत्रवा गहि' (आध. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च हूयसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । हूयसे । उपऽमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१अशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्गणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तादृशेन्द्र ^२तु क्षिप्रम् ^३आ ^४गहि^२ आयाहि अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ^५दिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् बुलोकात् । तत्रत्यैर्देवैरित्यर्थः । ^६रोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च ^७उपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेत्युपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ^८च ^९उक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति ^{१०}नि ^{११}हूयसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोम इन्द्र हूयते ॥ ५ ॥

तुभ्य । अयम् । अद्रिभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।

प्र । सोमः । इन्द्र । हूयते ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्प्रांविभिः ^३अयं ^४सोमः तुभ्यं त्वदर्थं ^५सुतः अभिषुतः । ततो दशापवित्रेण पूवा ^६गोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ^७श्रीतः सोऽस्माभिः परावत^३ एव^३ संस्कृतः सोमस्तव ^८मदाय मदार्यं ^९कं सुखेन ^{१०}प्र ^{११}हूयते अग्नौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ ११ ॥

१. च-ऊचिषे ओचिषे । २. ख-ग-त-न-म-श- 'आ गहि' नास्ति । ३. घ-'परावत एव' नास्ति ।

पिबे । इत् । इन्द्र । मरुत्सखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ९ ॥

हे इन्द्र मरुत्सखा त्वं सुतम् अभिषुतं सोमं पिब । किमर्थम् । दिविष्टिषु अस्माक-
महामभिगमनेषु दिवः स्वर्गस्य वैष्णेषु निमित्तेषु । पीत्वा च ओजसा बलेन सोमपानजनितेन
वज्रं शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । शत्रूज्जहीति भावः ॥

चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन्ना 'उत्तिष्ठन्' इति तृचः षष्ठहस्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चम् सुतम् ॥ १० ॥

उत्सृष्टिन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चम् इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं पीत्वी पीत्वा ओजसा बलेन सह उत्तिष्ठन् शिप्रे हनू अवेपयः अकम्पयः ।
मदावेनादिति भावः । किं पीत्वा । चम् चन्द्रोरधिषवणफलकयोः सुतं सोमम् ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यदस्युहाभयः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।

इन्द्र । यत् । दस्युहा । अभयः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र क्रक्षमाणं शत्रून् विलिखन्तं त्वा त्वाम् उभे रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ
अनु अकृपेताम् अनुकल्पयेताम् । यत् यदा दस्युहा अभयः भवति तदा ॥

वाचमष्टापदीमहं नवसक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टापदीम् । अहम् । नवसक्तिम् । ऋतस्पृशम् ।

इन्द्रात् । परि । तन्वंम् । ममे ॥ १२ ॥

अष्टापदीम् । अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः साष्टापदी । नवसक्तिम् उपरि स्थितेनादित्येन
नवसक्तिम् । आसु दिक्षु व्यासामित्यर्थः । ऋतस्पृशं यज्ञस्पृशं वाचं स्तुतिम् अहं परिपूर्णात्
इन्द्रात् तन्वं तनुं न्यूनां सतीं परि ममे । अन्यूनेयतां करोमीत्यर्थः । कास्त्वेन स्वरूपं स्तुत्या
विषयीकृतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ॥ २८ ॥

'जज्ञानः' इत्येकादशचर्मष्टयं सूक्तं काण्वस्य कुरुतेरार्षम् । आद्या नव गायन्त्रो दक्षमी बृह-
त्येकादशी सतोबृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम्' इति ।
महाव्रते निष्केवस्ये 'जज्ञानो नु शतक्रतुः' इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जज्ञानो नु शत-
क्रतुरित्येका' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः ^१वज्रानो ^२नु जायमान एव ^३शतक्रतुः बहुकर्मा ^४इति इत्थं ^५मातरं स्वजननीं विपृच्छति । किमिति । ^६वक ^७उग्राः उद्गूर्णबला लोके । ^८वके ^९वह ^{१०}शृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

आदीं श्वस्यब्रवीदौर्णवाभमहीशुवम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥

आत् । ईम् । श्वसी । अब्रवीत् । और्णऽवाभम् । अहीशुवम् । ते । पुत्र । सन्तु । निऽस्तुरः ॥ २ ॥

इन्द्रेण पृष्टा ^१श्वसी माता अनन्तरमेव ^२एनमिन्द्रम् ^३अब्रवीत् । किमिति उच्यते । ^४और्ण-वाभमहीशुवम् ^५एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा इव ^६पुत्र तव ^७निष्टुरः निस्तारणीयाः ^८सन्तु इति ॥

समिचान्वृत्रहासिदत्से अराँइव खेदया । प्रवृद्धो दस्युहाभवत् ॥ ३ ॥

सम् । इत् । तान् । वृत्रहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव । खेदया ।

प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

^१तान् जनन्योक्तान् ^२वृत्रहा इन्द्रः ^३समिदत् सहेव ^४अखिदत् ^५खेदनं नाम आकर्षणम् । ^६खे रथचक्रस्य नामौ ^७अरान् चकाङ्गभूतान्छङ्कन् ^८खेदया रज्ज्वा ^९इव । तथा तान् यथा संखिदन्ति तदत् । तथा कृत्वा ^{१०}दस्युहा शत्रुघातीन्द्रः ^{११}प्रवृद्धः ^{१२}अभवत् ॥

एकया प्रतिधापिबत्साकं सराँसि त्रिशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सराँसि । त्रिशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥ ४ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२एकया एकेन ^३प्रतिधा प्रतिधानेन ^४साकम् एकधैव ^५त्रिशतम् अपि । उक्थ-पात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । ^६सराँसि ^७सोमस्य पूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि ^८काणुका कान्तानि कान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि ^९अपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयैवम् । नैरुक्तप्रसिद्धया तु कालाभिमानीन्द्रः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेकरूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् ' एकेन प्रतिधानेनापिबत् ' (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तद्व्याख्याने च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमतृणदबुधेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृधे ॥ ५ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अबुधेषु । रजःऽसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । वृधे ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२गन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् ^३अभि ^४आ ^५अतृणत् सर्वतो हिंसितवान् । कुत्र । ^६अबुधेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु ^७रजःसु लोकेषु । अन्तरिक्ष-प्रदेशेष्वित्यर्थः । किमर्थम् । ^८ब्रह्मभ्य इत् ब्राह्मणेभ्य एव ^९वृधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पक्कमौदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ६ ॥

निः । अविध्यत् । गिरिऽभ्यः । आ । धारयत् । पक्कम् । ओदनम् ।

इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽवाततम् ॥ ६ ॥

१. घ-आदनंतरमेव; न-भ-आनंतरमेव । २. ख-त-महीशुवं न; न-भ-महीशुवं च । ३. त३-म१-श-सह वै सह खिदत् । ४. घ-नाभौ अराणि । ५. ख-त-श-सह; न-भ-साकं सह । ६. ख-त-श-पदनिध्यान* ।

अथम् ^१इन्द्रः ^२गिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं ^३निराविध्यत् संप्राहरत्^४ तानेव मेघान् । किं कुर्वन् । ^५पक्कं परिपक्कम् ^६ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^७बुन्दम् इषुं ^८स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रध्न इषुस्त्वर् सहस्रपर्ण एक इत् । यमिन्द्र चक्रुषे युजम् ॥ ७ ॥

शतऽब्रध्नः । इषुः । तव । सहस्रऽपर्णः । एकः । इत् । यम् । इन्द्र । चक्रुषे । युजम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव ^३इषुः ^४शतब्रध्नः शताग्रः ^५सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः शीघ्रगमनाय । अपरिमितगमनो वा । स च ^६एक इत् एक एव । ^७यं च इषुं ^८युजं सहायं ^९चक्रुषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतृभ्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे । सद्यो जात क्रमुष्ठिर ॥ ८ ॥

तेन । स्तोतृभ्यः । आ । भर । नृभ्यः । नारिभ्यः । अत्तवे । सद्यः । जातः । क्रमुऽस्थिर ॥ ८ ॥

^१तेन इषुणा ^२स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^३नृभ्यः मनुष्येभ्यः । ^४पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा ^५नारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ^६अत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् ^७आ ^८भर आहर । ^९सद्यः तदानीमेव ^{१०}जातः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे ^{११}क्रमुष्ठिर । उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौलानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीडुधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौलानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा । हृदा । वीडु । धारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वया ^२एता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि ^३वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि ^४परीणसा परितो नतानि अत एव ^५च्यौलानि^६ इति भावः^७ । भूमेः कीलवद्धारणाय ^८कृता कृतानि । पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि ^९हृदा बुद्ध्या ^{१०}वीडु स्थिराणि ^{११}धारयः । बुद्ध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयः तानीमानि ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।

शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । ता । विष्णुः । आ । अभरत् । उरुऽक्रमः । त्वाऽईषितः ।

शतम् । महिषान् । क्षीरऽपाकम् । ओदनम् । वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या क्रचो नैरुक्तैरिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत् । हे इन्द्र ^१ता तानि यानि त्वया स्रष्टव्यानुदकानि सन्ति तानि ^२विष्णुः व्यापनशील आदित्यः ^३आभरत् आभरति । लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः । ^४उरुक्रमः बहुगतिः । किं स्वविरोधेन नेत्याह । ^५त्वेषितः त्वया प्रेरितः । न केवलमुदकान्येव अपि च ^६शतं ^७महिषान् शतसंख्याकान् पशून् । महिषशब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महत्त्वम् । असंख्यातान् महतो यज्ञान् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच ^८क्षीरपाकं क्षीरपक्कम् ^९ओदनं पायसम् । एतच्चरु-पुरोडाशादेरुपलक्षकम् । तद्यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वार्थं वृष्टिप्रदानद्वारादनं प्राहरत् । किंच ^{१०}इन्द्रः^{११}

१. घ-संप्रहरत् ; त-स-संप्रहारन् ; भ-संप्रहारत् । २. घ-च्यौलानि अयुक्तानि तव बलानि ।

३. ख-ग-त-न-श-नवानपीडो ।

‘वराहं जलपूर्णं’ मेघं^१ हन्तीति शेषः । कीदृशं तम् । ‘एमुषम् । आ इत्यस्य स्थाने छान्दस एकारः । आसुषमुदकस्य मोषकमित्यर्थः । निरुक्तपक्ष एवम् । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मण इतिहास आश्रयते । विष्णुयज्ञः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमन्यदेवता नाविद्विन्नद्रस्त्ववेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । तमिन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति । सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहतां त्वं तु यदि दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोऽयं वराहो वाममुषं^२ एकविंशत्याः^३ पुरां^४ पारेऽश्ममथीनां वसति तस्मिन्नसुराणां वसु वाममस्ति तमिमं जहीति । तस्येन्द्रस्ताः पुरो भित्वा हृदयमविध्यत्^५ । अधि तत्र यदासीत्तद्विष्णुराहरदिति । सोऽयमितिहासः ‘अस्येदु मातुः सवनेषु’ (ऋ. सं. १. ६१. ७) ‘विश्वेत्ता विष्णुः’ इत्याभ्यां प्रतिपादितः । तयोर्मध्ये ‘अस्येदु मातुः’ इत्यत्र विष्णुना हे इन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्तेत्यात्मानं कथयसि तर्हि वाममुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तार्थो ‘विध्यद्वराहम्’ इति पादेन प्रतिपादितः । इन्द्रेण च विष्णो त्वं दुर्गादाहर्तेति वृषे मया पुराणि जितान्यसुरश्च घातितस्तस्य वामं वस्त्वानयेत्युक्तो विष्णुमूर्तिस्तस्य वराहासुरस्य धनं मुमोष । सोऽयं ‘मुषायद्विष्णुः पचतम्’ इति पादेन सूचितः । स किं पुनर्मुषितवानिति तदत्रोच्यते ‘विश्वेत्ता’ इति । हे इन्द्र त्वेषितस्त्वया प्रेरितो विष्णुयज्ञरूपी त्वेषितस्त्वं दुर्गादाहतां किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः सञ्चरुक्रमो भूत्वा विश्वेत्ता यानि त्वयाहर्तव्यानीत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि तानि सर्वाण्याभरत् आभरत् । कानि तानीति । शतं महिषानपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां वाहनरूपान्^६ महिषान् वा क्षीरपाकमोदनं च पक्वमाग्रेमवौदनं चाभरत् । ‘विध्यद्वराहम्’ इत्यत्रोक्तोऽर्थश्च चरमपादेनोच्यते । इन्द्रस्तु वराहं वराहारं स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वैमुषमेमुषनामानमथवैमुषं धनानामामोषकं^७ वराहमसुरं हृदयेऽविध्यदिति शेषः ॥

तुविश्वं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृता ऋदुपे चिद्वृधा ॥ ११ ॥

तुवि॒क्षम् । ते । सु॒कृतम् । सु॒मयम् । धनुः । सा॒धुः । बु॒न्दः । हि॒रण्ययः ।

उ॒भा । ते । बा॒हू इति । र॒ण्या । सु॒संस्कृ॒ता । ऋ॒दुपे । चि॒त् । ऋ॒दु॒वृ॒धा ॥ ११ ॥

*एषा निरुक्त एकमपि पदं (अ)विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते—‘तुविश्वं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः । उभौ ते बाहू रण्या रमणीयौ सांप्राम्यौ^१ वरूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ^२ मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ^३ वा’ (निरु. ६. ३३) इति ॥ ॥ ३० ॥

‘पुरोक्षाक्षं नः’ इति दशार्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्चम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरोक्षाक्षं दश बृहत्स्यन्तम्’ इति । सूक्तविनिर्वाहो

१. ख-त१-जलपूर्ण एवं व; ग-न-म-श-जलपूर्ण एवं; ज्ञ-त३-४-जलपूर्ण एवं; त२-जलपूर्णं ।
 २. ख-त-श-वाममुष; ग-वाममोष; म१-वाममुषः । ३. ख-न-त-म१-श-एकविंशत्या पुरा । ४. ख-त-हृदम्; ग-हृदम्; श-हृदम् । ५. ग-आहाररूपान् । ६. ख-त-धनानामोषकं; ग-इन्धनानां मोषकं ।
 ७. ज्ञ-त१-न-म१-संप्राम्यौ । ८. ख-ज्ञ-त१-२-गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ । *ष-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ईश ते तव धनुः तुविश्वं महाविषेपं सुकृतं सुमयं सुसुखं च । ते बुन्दः इषुः साधुः हिरण्ययः हिरण्ययः । ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसंस्कृता सुष्ठूलकृतौ ऋदुपे चित् संप्रामे अर्दनपातिनौ ऋदुवृधा हनवर्धनौ ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाक्षीताद्यास्तिस्र ऋचः । तथा च सूत्रितं—‘पुरोळाशं नो अन्धस इति तिस्रः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोळाशं नो अन्धस इन्द्रं सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोळाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्रं । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ १ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३पुरोळाशं पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् ^४अन्धसः अन्धं ^५स्वीकृत्य ^६गोनां गवां ^७सहस्रं ^८शता शतानि ^९वच ^{१०}नः ^{११}अस्मभ्यम् ^{१२}आ ^{१३}भर आहर । अधवा ^{१४}नोऽस्मभ्यं पुरतो दीयमान-
मन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्वम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१नः ^२अस्मभ्यं ^३व्यञ्जनं ^४गामश्वमभ्यञ्जनं तैलं च ^५आ ^६भर । ^७मना मननीयानि ^८हिरण्यया हिरण्यमान्युपकरणानि ^९सचा सहामरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरुणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णशोभना । पुरुणि । धृष्णो इति । आ । भर ।

त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

^१उत अपि च ^२नः ^३अस्मभ्यं ^४कर्णशोभना कर्णाभरणानि ^५पुरुणि बहूनि ^६आ ^७भर । हे ^८धृष्णो ^९धर्षकेन्द्र ^{१०}वसो वासयितरिन्द्र ^{११}त्वं ^{१२}हि ^{१३}खलु ^{१४}शृण्विषे श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति ॥

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।

न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते त्वचोऽन्यः कश्चित् ^३वृधीकः वर्धयिता ^४नकीं नैव । तथा ^५सुषाः सुहु संभक्ता ^६संप्राप्तादौ त्वचोऽन्यः ^७न । ^८उत अपि च ^९सुदाः सुदाता ^{१०}न । तथा हे ^{११}शूर ^{१२}त्वत् त्वचोऽन्यः ^{१३}वाघतः । ऋत्विग्नमैतत् । ऋत्विजो यजमानस्य वेता ^{१४}वान्यः अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥

अयम् ^१इन्द्रः ^२निकर्तवे निकर्तुं ^३नकीं नैव शक्यः । तथा ^४शक्रः शक्तोऽयं ^५परिशक्तवे ^६परिभावाच्च ^७न शक्यत इति । स तु ^८विश्वं ^९शृणोति ^{१०}पश्यति च ॥ ॥ ३१ ॥

स मनुं मर्त्यानामर्दधो नि चिकीषते । पुरा निदधिकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘शूर’ नास्ति । २. घ-सोमं । ३. ख-ग-त-श-‘नः...अथवा’ नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-‘आ’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-हिरण्यमान्युः । ६. ख-ग-त-न-भ-श-‘हि’ नास्ति । ७. ख-ग-त-न-भ-परिकर्तवे ।

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'अयं ह येन' इति मरुत्वन्निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

वअयं^१ वह^२ खल्विन्द्रः^३ येन^४ वै येन खलु^५ मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन^६ इन्द्रेण^७ इदं^८ स्वः^९ स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्व^{१०} कर्म^{११} वा यद्वेदं सर्वं जगत्^{१२} जितम् । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरप्तिनम् । इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विऽरप्तिनम् । इन्द्रम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तम्^१ ऋजीषिणम् । अभिषुतशेष ऋजीषः । स च तृतीयसवने पुनः सूयते । तद्वन्तम्^२ ओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दशा । शरीरवृद्धयुपेतमित्यर्थः । विरप्तिनम् । महन्नामैतत् । महान्तमेवंमहानुभावम्^३ इन्द्रं^४ गीर्भिः^५ स्तुतिभिः^६ हवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं प्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

मरुत्वन्तम्^१ इन्द्रं^२ प्रत्नेन पुराणेन^३ मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण^४ हवामहे^५ अस्य^६ सोमस्य^७ पीतये पानाय ॥ २७ ॥

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'मरुवो इन्द्र मीढुः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'मरुवो इन्द्र मीढुस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुवो इन्द्र मीढुः पिबा सोमं शतक्रतो । अस्मिन्यज्ञे पुरुष्टुत ॥ ७ ॥

मरुवान् । इन्द्र । मीढुः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अस्मिन् । यज्ञे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे मीढुः फलस्य वृष्टेर्वा सेक्तः^१ शतक्रतो बहुकर्मन्^२ इन्द्र त्वं^३ मरुवान्^४ सोमं^५ पिब^६ अस्मिन् यज्ञे हे पुरुष्टुत बहुभिराहृत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः । हृदा हूयन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमासः । अद्रिऽवः । हृदा । हूयन्ते । उक्थिनः ॥ ८ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्^१ इन्द्र^२ मरुत्वते^३ तुभ्येत् तुभ्यमेव^४ सोमासः^५ सुताः^६ अभिषुताः । ते च उक्थिनः शस्त्रवन्तः^७ हृदा^८ मनसा भक्त्या^९ हूयन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्संखा सुतं सोमं दिर्विष्टिषु । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ९ ॥

१. न-म-ह अयं । २. ख-ग-त-न-म-स-सर्वकर्म । ३. न-म-मरुत्वान् सन् । ४. त३-४-न-म-स-हृदा...भक्त्या' नास्ति ।

‘अयं कृतुः’ इति नवचं दशमं सूक्तम् । अत्रेवमनुक्रमिका—‘अयं कृतुर्नव कृतुर्भागवः सौम्यमन्त्रानुष्टुप्’ इति । भार्गवः कृतुर्ऋषिः । नवम्यनुष्टुप् । अष्टौ गायत्र्यः । सोमो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अयं कृतुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदिसोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ॥ १ ॥

अयम् । कृतुः । अगृभीतः । विश्वजित् । उत्तमिह । इत् । सोमः ।

ऋषिः । विप्रः । काव्येन ॥ १ ॥

अयं सोमः कृतुः कर्ता सर्वस्य अगृभीतः अन्यैरगृहीतः विश्वजित् सर्वस्य जेता उत्तमिह फलस्योद्भेदकः । अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ । तयोर्निष्पादकत्वात्तद्रूपः । ऋषिः ज्ञानवान् विप्रः मेधावी विप्रवत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा । एवंमहानुभावः सोमः काव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः ॥

अभ्यूर्णोति यन्नयं भिषक्तिं विश्वं यत्तुरम् । प्रेमन्धः ख्यन्निः श्रोणो भूत् ॥ २ ॥

अभि । ऊर्णोति । यत् । नम्रम् । भिषक्तिं । विश्वम् । यत् । तुरम् ।

प्र । ईम् । अन्धः । ख्यत् । निः । श्रोणः । भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः यन्नम्रम् अस्ति तत् अभ्यूर्णोति आच्छादयति । यन्नम्रमिव विफलं वर्तते तदाच्छादयति फलेन । अथवा वस्त्रं जनयन्नाच्छादयति । तथा यत् तुरम् आतुरं रुग्णं विश्वं तत् भिषक्तिं भिषज्यति । यन्नद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण च शरीरसिद्धिसाधनश्च । अन्धः सन् अन्धोऽपि प्र ख्यत् पश्यति । श्रोणः अपि पङ्गुरपि निः भूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः । उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनूकृत्यः । द्वेषः । अन्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् ॥ ३ ॥

हे सोम त्वं तनूकृद्भ्यः कृशीकुर्वद्भ्यः । अथवाङ्गानां विच्छेदकेभ्यः अन्यकृतेभ्यः द्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः । कृत्याम् इत्यर्थः । वरूथं वरकं रक्षणम् उरु यन्तासि भवसि स्तोत्रणास् । ‘अन्यकृतानि हि रक्षांसि’ इति ब्राह्मणम् ॥

त्वं चित्ती तव दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन् । यावीर्घस्य चिद्द्वेषः ॥ ४ ॥

त्वम् । चित्ती । तव । दक्षैः । दिव । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् ।

यावीः । अघस्य । चित् । द्वेषः ॥ ४ ॥

हे ऋजीषिन् तृतीयसवनगतेनर्जोषेण तद्वन् सोम त्वं तव चित्ती चित्या प्रज्ञया दक्षैः बलैश्च पृथिव्या दिव आ दिवश्च । आ इति सार्थं । पृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् अवस्य चित् अस्माकमाहन्तुरपि द्वेषः शत्रोः कृत्यां यावीः पृथक्कुर्वन् ॥

१. ख-ग-तन-स-तत्तदा । २. ख-‘साधनानीमौषध’; ग-‘साधनानां नामौषध’; घ-ज्ञ-त-‘साधनान ईमौषध’; त-‘साधनानिमौषध’; त-‘ग-न-स-‘साधनाननीमौषध’; स-‘साधनाननीमौषध’ । ३. ख-घ-ज्ञ-त-‘श्रोणः श्रोणोपि । ४. ग-त-‘पङ्गुरपि’ नास्ति । ५. ग-वारक । ६. ख-घ-ज्ञ-त-‘यन्तासि बहुकृत् ।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छन्निदुषो रातिम् । वृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छन् । इत् । ददुषः । रातिम् ।

वृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

वर्थिनः धनानि कामयमानाः वयन्ति वच्चे यन्ति च वर्थं प्रति । गत्वा च वददुषः दातुः वराति दानं वगच्छानित् गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य वृष्यतः भिक्षमाणस्य वकामं ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूर्व्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतऽयुम् । ईरयत् ।

प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

वयत् यदा वपूर्व्यं पुराणं वनष्टं स्वकीयं धनं विदत् लभते नष्टधनः वईम् एनम् वृक्तायुं नष्टधनलाभार्थं यज्ञकामम् वउत् वईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः २ ॥

सुशेवो नो मृलयाकुरदृत्तकुरवातः । भवा नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुऽशेवः । नः । मृलयाकुः । अदृत्तऽकृतुः । अवातः । भव । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे वसोम पीतस्त्वं वनः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः वसुशेवः सुसुखः वमृलयाकुः सुखयिता वअदृत्तकृतुः अप्रमत्तप्रज्ञः वअवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदय ?] सं (? वृक्षं) भव । अपरो नः पूरणः ॥

मा नः सोम सं वीविजो मा वि वीभिषथा राजन् । मा नो हार्दि त्विषा वधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । वीभिषथाः । राजन् ।

मा । नः । हार्दि । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे वसोम पीतस्त्वं वनः अस्मान् वमा वसं ववीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षीः । हे वराजन् सोम अस्मान् वमा ववि ववीभिषथाः भीतान् मा कुरु । वनः अस्माकं वहार्दि हृदयं ३ वविषा दीप्या वमा ववधीः ॥

अव यत्स्वे सुधस्यै देवानां दुर्मतीरीक्षे ।

राजन्नप द्विषः सेध मीढो अप स्निघः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सुधस्यै । देवानाम् । दुऽमतीः । ईक्षे ।

राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीढः । अप । स्निघः । सेध ॥ ९ ॥

१. ख-त-न-कामानां वर्जयति; घ-कामानावर्जयति; म-कामानां वर्जयती; श-कामानां वर्जयेति ।

२. ख-त-न-३-साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारमिणं आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकर्षेण । ३. ख-त-न-म-श-हृदये ।

वस्वे वसधस्थे स्वकीये सहस्थाने गृहे वदेवानां वदुर्मतीः दुर्मंतयो न प्रविवक्षन्तिवति । वयन् बदा वव वईक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे वराजन् वद्विषः अस्मद्देष्टुन् वप वसेष । हे वमीदुः सोमरसस्य सेकः वस्त्रिषः हिंसकान् वप वसेष । हिन्धीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

‘नहान्यम्’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘न हान्यं दशैकधूर्नीधसो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । एकधूर्नाम नोधसः पुत्र ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । सा च देवदेवत्या’ शिष्टा गायत्र्य ऐन्द्र्यः । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आदितोऽष्टवः । सूत्रितं च—‘नहान्यं बलाकर-मित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्या विनियुक्ता । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकः—‘नहान्यं बलाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नहान्यं बलाकरं मर्दितारं शतक्रतो । त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १ ॥

नहि । अन्यम् । बला । अर्करम् । मर्दितारम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १ ॥

हे वशतक्रतो त्वत्तः वान्यं वमर्दितारं सुखयितारं वबला बद् सत्यं वन वअकरं न करोमि । तस्माद्दे वइन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वमृळय ॥

यो नः शश्वत्पुराविथामृध्नो वाजसातये । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ २ ॥

यः । नः । शश्वत् । पुरा । आविथ । अमृध्नः । वाजऽसातये ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ २ ॥

वयः^२ वअमृध्नः अहिंसकः वनः अस्मान् ववाजसातये अञ्जलाभाय वपुरा पूर्वम् आविथ रक्षितवान् । हे वइन्द्र वस वत्वं वनः अस्मान् वशश्वत् सदा वमृळय सुखय^१ ॥

किमङ्ग रध्रचोदनः सुन्वानस्यावितेदसि । कुवित्स्विन्द्र णः शकः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनः । सुन्वानस्य । अविता । इत् । अमि ।

कुवित् । सु । इन्द्र । नः । शकः ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र त्वं वरध्रचोदनः । रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः । तादृशस्त्वं वसुन्वानस्य ववितेदसि रक्षक एव भवसि । अतः वनः अस्माकं वकुवित् बहु वसु सुहु वशकः अशकः शक्तो भव^३ । बहु धनं कुर्वित्यर्थः । अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र प्र णो रथमव पश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेनं मे कृषि ॥ ४ ॥

१. ख-त-श-देवत्या । २. ख-त-न-म-१-२-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं न विद्यते; ग-यस्त्वं नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षिष्य अञ्जलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय । त्वं च कीदृशः अमृध्नः अहिंसितः; श-य इन्द्रः नोस्मान् पूर्वं शश्वद्बहुवारं वाजसातये अञ्जलाभाय मृध्नः संग्रामात् आविष रक्षितवानसि स तादृशस्त्वं इन्द्रं नः अस्मान् मृळय सुखय; ङ-सु-हे इन्द्र यस्त्वममृध्नः शत्रुभिरहिंसितः सन् पुरा पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविष रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वाजसातयेऽञ्जलानार्थं बदा अञ्जसंभजनार्थं मृळय सुखय । ३. ख-त-१-२-म-अभवः ।

इन्द्र । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् । अद्रिऽवः ।

पुरस्तात् । एतम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः परथं प्र अव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । पश्चाच्चित्सन्तम् । चिदप्यर्थः । अस्मत्समानरथानां पश्चाद्गतमपि एतं मे रथं हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र पुरस्तात् वर्तमानं कृधि कुरु ॥

हन्तो नु किमाससे प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाजयु श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् । कृधि । उपमम् । वाजयु । श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तेत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । 'हन्त' इन्द्र' नु इदानीं 'किं त्वं तूष्णीम् आससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते' । वनः परथं प्रथमं सर्वेषां मुख्यं कृधि कुरु । 'वाजयु' अस्माकमग्नमिच्छ' श्रवः अन्नं हविलक्षणम् उपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्मादथमस्मदीयं प्रथमं कृधीति ॥ ॥ ३५ ॥

अवा नो वाजयुं रथं सुकरं ते किमित्परि । अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृधि ॥ ६ ॥

अव । नः । वाजयुम् । रथम् । सुकरम् । ते । किम् । इत् । परि ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वनः वाजयुम् अश्वेच्छुं परथम् अव रक्ष संग्रामे । ते तव किमित् किमपि सर्व-कर्तव्यजाते परि परितः सुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किंचिदस्ति । यस्मादेवं तस्मात् 'सु जिग्युषः सुष्ठु जेतुन्' कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र दृष्टस्व पूरसि भद्रा त एति निष्कृतम् । इयं धीः क्रत्वियावती ॥ ७ ॥

इन्द्र । दृष्टस्व । पूः । असि । भद्रा । ते । एति । निःस्कृतम् । इयम् । धीः । क्रत्वियऽवती ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं दृष्टस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं पूरसि पुरमसि । यथा पुरमविचलितं तद्वत्त्वमसि । अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्ययज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि । किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । निष्कृतं निष्कर्तारं ते त्वां भद्रा कल्याणी इयं धीः स्तुतिः क्रिया वा क्रत्वियावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती एति गच्छति । यद्वा । ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा हितं धनम् । अपावृक्ता अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा । सीम् । अवद्ये । आ । भाक् । उर्वी । काष्ठा । हितम् । धनम् । अपावृक्ताः । अरत्नयः ॥ ८ ॥

'मा' अस्मान् 'सी' सर्वतः अवद्यः निन्दा 'आ भाक्' माभजतु । प्राप्नोतु न कुतश्चित् । पापरहितान् कुर्वित्वर्थः । किंच उर्वी काष्ठा बहुन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थिता भवति' (निरु. २. १५) इति यास्कः । तत्र 'हितं निहितं शत्रुसंबन्धि धनम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । 'अरत्नयः अरममाणाः शत्रवः अपावृक्ताः सन्तिवति शेषः ॥

१. म-हे इन्द्र; घ-हंतो हे इन्द्र । २. ख-ग-त-श-चेत् । ३. घ-वाजयुः 'मिच्छन् ।

४. न-म-तस्मादस्मान् । ५. घ-जेतुन्तस्मान् कृधि । ६. ख-त-तस्मात् । ७. ख-त-म-श-भवति ।

८. ख-अपावृक्ताः; ऋ-त-३-४-म-अपावृक्ताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा करस्तदुद्गमसि । आदित्पतिर्न ओहमे ॥ ९ ॥

तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उद्गमि । आत् । इत् । पतिः । नः । ओहमे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धि^१ तुरीयं चतुर्थं नाम यदा करः करोषि तदुद्गमसि कामयामहे । आदित् अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव पतिः पालकस्त्वं नः अस्मान् ओहमे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गृह्यं नाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि सोमयार्जानि तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधदो अमृता अमन्दीदेकधूदेवा उत याश्च देवीः ।

तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकधूः । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।

तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रशस्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १० ॥

इयं वैश्वदेवी । हे देवाः हे अमृताः अमरणाः वः युष्मानयम् अवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या अमन्दीत् तर्पयति सोमेन^२ एकधूः ऋषिरहम् । उत अपि च हे देवीः देव्यो देवपत्न्यः याश्च यूयं स्थ युष्मानप्यवीवृधदमन्दीच्च । तस्मै राधः धनं प्रशस्तं प्रवृद्धं कृणुत कुरुत । उ इति पूरण एवकारार्थो वा । प्रातः प्रातरेव मक्षु क्षिप्रं धियावसुः कर्मधन इन्द्रः जगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'आ तू न इन्द्र' इति नवचं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिन आषं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'आ तू नो नव कुसीदी काण्वः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रनुवाचांशितवेतदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनकेन—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्रामं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । क्षुमन्तम् । चित्रम् । ग्रामम् । मम् । गृभाय । महाहस्ती । दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र महाहस्ती महाहस्तवान् त्वं^३ तु तदानीमेव नः अस्मभ्यं दातुं क्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यमित्यर्थः^४ । चित्रं चायनीयं ग्रामं ग्राहकं ग्रहणाहं वा धनं दक्षिणेन हस्तेन वा असं गृभाय अभिसुष्येन संगृहाण ॥

विद्वा हि त्वां तुविकूर्मिं तुविदेष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विद्वा । हि । त्वा । तुविऽकुर्मिम् । तुविऽदेष्णम् । तुविऽमघम् । तुविऽमात्रम् । अवोभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां विद्वा विहि जानीमः खलु । कीदृशमिति । तुविकूर्मिं बहुकूर्माणं तुविदेष्णं बहुप्रदेयं तुविमघं बहुधनं तुविमात्रं बहुप्रमाणम् अवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वां शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-श-यज्ञसंबन्धिः । २. त-न-श-सोमेनैकः; म-मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श- 'त्वं तु' नास्ति । ४. म-स्तुतिम् । ५. ख-न-तुवीमघं ।

नहि । त्वा । शूर । देवाः । न । मर्तासः । दित्सन्तम् । भीमम् । न । गाम् । वारयन्ते ॥३॥

हे ^१शूर इन्द्र ^२त्वा त्वां ^३दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं ^४देवाः ^५नहि ^६वारयन्ते न निवारयन्ति ।
तथा ^७मर्तासः मर्त्या अपि ^८न वारयन्ते । ^९भीमं ^{१०}न ^{११}गां भयजनकं ^{१२}वृषभं ^{१३}यवसे प्रवृत्तमिव । तं
यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' एतो न्विन्द्रम् ' इति तृचः । तथा च सूत्रितम्—' एतो न्विन्द्रं
स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवन् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं वस्वः स्वराजम् । न राधसा मधिषन्नः ॥ ४ ॥

एतो इति । जु । इन्द्रम् । स्तवाम् । ईशानम् । वस्वः । स्वऽराजम् ।

न । राधसा । मधिषत् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः ^१एतो आगच्छतैव ^२नु क्षिप्रम् । किं कर्तुम् । ^३स्तवाम् ^४इन्द्रम् । कीदृशं
तम् । ^५वस्वः वसुनः धनस्य ^६ईशानं स्वामिनं ^७स्वराजं स्वयमेव राजमानं ^८स्वर्गे ^९राजमानं ^{१०}वा ।
^{११}नः अस्मान् ^{१२}इन्द्रेणानुगृहीतान् ^{१३}राधसा धनेनान्यो धनी ^{१४}न ^{१५}मधिषत् न बाधताम् । आख्यानाम-
स्मत्समानानामप्याख्यत्वाय स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तोषदुप गासिषच्छवत्सामं गीयमानम् । अभि राधसा जुगुरत् ॥५॥

प्र । स्तोषत् । उप । गासिषत् । श्रवत् । सामं । गीयमानम् । अभि । राधसा । जुगुरत् ॥५॥

*पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः ^१प्र ^२स्तोषत् । प्रस्तुत्वा च ^३गासिषत् ^४उपगानं
च करोतु । तदर्थं ^५गीयमानं ^६सामं स्तोत्रं ^७श्रवत् ^८शृणोतु । ^९राधसा धनेन च ^{१०}युक्तोऽस्मान् ^{११}
^{१२}अभि ^{१३}जुगुरत् अभिगृणातु स्वीकुर्विति ॥ ॥ ३७ ॥

आ नो भर दक्षिणेनाभि सव्येन प्र मृश । इन्द्र मा नो वसोनिर्भाक् ॥६॥

आ । नः । भर । दक्षिणेन । अभि । सव्येन । प्र । मृश । इन्द्र । मा । नः । वसोः । निः । भाक् ॥६॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मभ्यम् ^३आ ^४भर । आहत्य ^५दक्षिणेन ^६सव्येन च हस्तेनोभाभ्यां ^७हस्ताभ्याम्
^८अभि ^९प्र ^{१०}मृश । प्रयच्छेत्यर्थः । ^{११}नः अस्मान् ^{१२}वसोः धनात् ^{१३}मा ^{१४}निर्भाक् मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' उप क्रमस्व ' इति तृचः । सूत्रितं च—' उप क्रमस्वा भर धृषता
तदस्मै नव्यम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप क्रमस्वा भर धृषता धृष्णो जनानाम् । अदाशूटरस्य वेदः ॥ ७ ॥

उप । क्रमस्व । आ । भर । धृषता । धृष्णो इति । जनानाम् । अदाशूऽतरस्य । वेदः ॥ ७ ॥

१. ख-त-न-भ-श- ' देवाः ' नास्ति । २. ख-त-श-भयजनकं वृष्णं; भ-जनभयजनकं वृष्णं ।
३. ख-त-१-२- ' राजमानं ' नास्ति । ४. त-३-४-श- ' स्वर्गे राजमानं ' नास्ति । * ग-पुस्तकेऽस्य
मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत्
शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानमिजुगुरदभिगृणातु स्वीकुर्विति । ५. भ-३-उपगासिषत् ।
६. त-भ-१-वायुक्तो; ग-श-वायुक्तो ।

हे इन्द्र त्वम् ^१उप ^२क्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ । प्रवृत्तो भव वा दानुम् । हे ^३धृष्णो धर्मक
शत्रूणां ^४धृषता धृष्टेन चेतसा युक्तः सन् ^५आ ^६भर आहर च । कस्य धनमाहरेति उच्यते । ^७जनानां
मध्ये ^८अदाशूष्टरस्य अत्यन्तमदातृतमस्य ^९वेदः धनम् ॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रेभिः सन्निवः । अस्माभिः सु नं सनुहि ॥ ८ ॥

इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रेभिः । सन्निवः ।

अस्माभिः । सु । तम् । सनुहि ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यः ^३वाजः अन्नं ^४विप्रेभिः मेधाविभिः ^५सन्निवः संभजनीयः ^६ते तव ^७अस्ति
^८तं^९ वाजम् ^{१०}अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा ^{११}सु सुष्ठु ^{१२}सनुहि देहि ॥

सद्योजुर्वस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः । वशैश्च मक्षु जरन्ते ॥ ९ ॥

सद्यःऽजुर्वः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वश्चन्द्राः । वशैः । च । मक्षु । जरन्ते ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२वाजाः ^३अस्मभ्यं ^४सद्योजुर्वः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते । ^५विश्व-
चन्द्राः^६ सर्वहिरण्योपेता बहूनामाह्लादका वा । अस्मदीयाश्च जनाः ^७वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः ^८मक्षु शीघ्रं
^९जरन्ते स्तुवन्ति ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ आ प्र द्रव ’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते— ‘ आ प्र द्रव ’ इति । ‘ ऋषिश्चा-
न्यस्मात् ’ इति परिभाषया काण्वः^१ कुसीदृषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः ।
अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः । द्वितीये रात्रिपर्वण्ये
मैत्रावरुणशब्दे ‘ आ प्र द्रव ’ इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ‘ आ प्र द्रव परावतो नल्लन्व
बळाकरमित्यष्टौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावर्तश्च वृत्रहन् । मध्वः प्रति प्रभर्मणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । परावर्तः । अर्वावर्तः । च । वृत्रहन् । मध्वः । प्रति । प्रभर्मणि ॥ १ ॥

हे ^१वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र ^२प्रभर्मणि । प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि
पशुप्रह्लादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा । प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणो देवानां
हविष्यदानेन पोषका ऋक्विजो यस्मिन्निति स तथोक्तः । एतादृशे यज्ञे ^३मध्वः मदकरान् सोमान्
^४प्रति ^५परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थाद्देशादपि ^६अर्वावर्तश्च समीपस्थाद्देशादपि आभिसुख्येन ^७प्र
^८द्रव त्वं त्वरयागच्छ । मध्व इति ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः ॥

‘ उभा हि दत्ता ’ इति पञ्चर्वं षष्ठं सूक्तम् । विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्षिः । जगती छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—‘ उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्ष्णिजार्जगतम् ’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

उभा हि दत्ता भिषजा मयोभुवोभा दक्षस्य वचसो बभूवथुः ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥ १ ॥

उभा । हि । दत्ता । भिषजा । मयःऽभुवा । उभा । दक्षस्य । वचसः । बभूवथुः ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ‘ दत्ता दर्शनीयौ । यद्वा । ‘ दसु उपक्षये ’ । सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ । भिषजा देवानां वैद्यौ । यद्वा भीतीनां त्रासयितारौ । यदा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः । पृषोदरादित्वाद्वारूपसिद्धिः । तादृशौ अत एव मयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ । उभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ । उभा उभौ द्वौ युवां । दक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः । वचसः स्तुतेः संबन्धिनौ । बभूवथुः । वि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषायां खलु । ‘ ता ’ तादृशौ प्रशस्तौ । ‘ वां युवां ’ विश्वकः एतन्नामक ऋषिः । तनूकृथे । तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः । तस्य विष्णाप्वो निमित्तं । हवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् । नः अस्माकं । सख्या सख्यानि यदृष्ट-व्यतया जातानि सखित्वानि । मा वि यौष्टं मा पृथक्कृतम् । यौतेर्लुङि सिचि रूपम् । किंच युवां । मुमोचतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वाश्वप्रग्रहान्मुञ्चतम् । मुञ्चतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । अडागमः । अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह । यद्वा । विश्वकस्य पिता कृष्णो नामर्षिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामधिह्वयतीति वदति ॥

कथा नूनं वां विमना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्यइष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥ २ ॥

कथा । नूनम् । वाम् । विऽमनाः । उप । स्तवत् । युवम् । धियम् । ददथुः । वस्यःऽइष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ विमनाः एतन्नामक ऋषिः । नूनं पुरा । कथा कथं । वां युवाम् । उप । स्तवत् कथमुपास्तौत् । तेन स्तुतौ । युवं युवां । वस्यइष्टये । वस्यो वसीयः प्रशस्तं धनम् । तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा । वसिष्ठधनस्येष्टये । प्राप्ते । धियं बुद्धिं विमनसे । ददथुः अददाथां खलु । वस्य इति वसुमच्छ्रद्धादीयसुनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति लुक् । इयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां विश्वको हवते इति गतम् ॥

युवं हि म्मा पुरुभुजेममैधतुं विष्णाप्वे ददथुर्वस्यइष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥ ३ ॥

युवम् । हि । स्म । पुरुऽभुजा । इमम् । एधतुम् । विष्णाप्वे । ददथुः । वस्यःऽइष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोचतम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ङ-त-१-२-३-न-म-श-तौ । २. ख-त-न-श-प्रयस्तौ । ३. ख-यद्वावसिष्टः; ग-म-३-यद्वा वसिष्टः; त-न-म-२-सु-यद्वावसिष्टः; श-यद्वा अवसिष्टः ।

इन्द्रं श्रुधि सु मे हवस्मे सुतस्य गोमतः । वि पीतिं तृप्तिमश्नुहि ॥ ६ ॥

इन्द्रं । श्रुधि । सु । मे । हवस् । अस्मे इति । सुतस्य । गोऽमतः ।

वि । पीतिम् । तृप्तिम् । अश्नुहि ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मे^३ मदीयं ^४हवं त्वद्विषयमाह्वानं ^५सु सुधु ^६श्रुधि शृणु । तथा ^७अस्मे अस्माभिः ^८सुतस्य अभिषुतस्य ^९गोमतः गव्यक्षीरवतः । क्षीरेण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य सोमस्य ^{१०}पीतिं पानं ^{११}वि ^{१२}अश्नुहि विविधं प्राप्नुहि^३ । तत्पानेन विविधां ^{१४}तृप्तिं च गच्छ । ‘अशू व्याप्तौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशस्त्रे ‘य इन्द्र चमसेषु’ इति तृचः । सूत्रितं च—‘य इन्द्र चमसेष्वा सोमः प्र वः सताम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र चमसेष्वा सोमश्चमूषु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्र । चमसेषु । आ । सोमः । चमूषु । ते । सुतः ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते त्वदर्थं ^३सुतः अभिषुतः ^४यः ^५सोमः ^६चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा ^७चमूषु । चमन्ति यजन्त्यत्रेति^१ चम्बो ग्रहाः । तेषु च ^८आ सर्वतः अस्ति ^९अस्य तमेतं सोमं ^{१०}पिबेत् । इदवधारणे । पिबैव । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे इन्द्र ^{१२}त्वमीशिषे तस्य त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत एवं ततः पिबेति समन्वयः । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । लटि ‘ईशः से’ (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अप्सु चन्द्रमाइव सोमश्चमूषु ददृशे । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । चन्द्रमाऽइव । सोमः । चमूषु । ददृशे । पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१यः गृहीतः ^२सोमः ^३चमूषु ग्रहेषु ^४ददृशे अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ^५चन्द्रमाइव यथा चन्द्रमाः ^६अप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सुदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव यतस्त्वमेवेश्वरिषे खलु ॥

यं ते श्येनः पदामरत्तिरो रजांस्थस्पृतम् । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ९ ॥

यम् । ते । श्येनः । पदा । आ । अमरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतम् ।

पिब । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१श्येनः शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी ^२रजांसि अन्तरिक्षादिलोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् ^३तिरः तिरः^४ कुर्वन्^५ ^६अस्पृतं शत्रुभिरस्पृष्टं सन्तं ^७यं सोमं ^८ते त्वदर्थं ^९पदा पद्मयाम् ^{१०}आमरत् । पदेति सवनद्वयामिप्राथम्यम् । सवनद्वय आहृतं सोमं त्वं पिब । गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्मयां सोममाहरदित्यत्रार्थे यजुर्ब्राह्मणं—‘पद्मयां द्वे सवने समगृह्णन्मुखेनैकं^१ तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च’ (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं पिबैव । त्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ ॥ २ ॥

१. ख-त-श-‘मे’ नास्ति । २. ख-प्राश्नुहि । ३. ख-त-न-जयंत्यत्रेति; ग-मक्षयंत्यत्रेति; ङ-त-१-२-३-जयंतीत्यत्रेति । ४. घ-ङ-तिरस्कुर्वन् । ५. घ-तै. सं.-‘मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णातदथयत् ।

‘देवानाम्’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम् । तथा चानु-
क्रम्यते—‘देवानां वैश्वदेवम्’ इति । दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘देवानामिदं इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

देवानामिदवो महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमृतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अवः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे । वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । ऊतये ॥ १ ॥

हे देवाः । देवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् । इत् एवार्थः । युष्माकमेव महत् व्याप्तं
महनीयं वा अवः पालनं यद्विद्यते तत् वृष्णां कामानां वर्षितृणां युष्माकं स्वभूतं तत् रक्षणं
यजमानाः वयम् वा वृणीमहे समन्तात्संभजामहे । किमर्थम् । अस्मभ्यमृतये । पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि ऊतय इति । अस्माकं पालनायेति ॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा । वृधासश्च प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वृधासः । च । प्रचेतसः ॥ २ ॥

ये देवाः । वरुणः शत्रूणां निवारकः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः । अर्यमा सततं गच्छन् एत-
न्नामकास्ते त्रयो देवाः । सदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु नः अस्माकं युजः सहायाः सन्तु भवन्तु ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्निवर्त्ययः ।
ततः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । यद्वा । चेतः स्तोत्रम् । शोभनस्तुतयः^१ । ते देवाः वृधासः वर्षकाः । च
अस्माकं घनादिदानेन वर्षयितारश्च सन्तु ॥

अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ । युयमृतस्य रथ्यः ॥ ३ ॥

अति । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः । न । पर्षथ । युयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे रथ्यः नेतारो देवाः । यद्वा । ऋतस्येति संबन्धि-
त्वात्कर्ताक्षिप्यते । यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः । विष्पिता विष्पितानि विप्राप्तानि वित-
तानि पुरु । सुपो लुक् । पुरुणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा नः^२ अस्मान् । अति पर्षथ^३ पारं^३
समाप्तिं रक्षणैर्गमयत^३ । तत्र दृष्टान्तः^४ । नौभिरपो न । यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जनां-
स्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥

वामं नो अस्त्वयमन्वामं वरुण शंस्यम् । वामं ह्यवृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम् । नः । अस्तु । अर्यमन् । वामम् । वरुण । शंस्यम् । वामम् । हि । आवृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अर्यमन् देव । वामं वननीयं संभजनीयं धनं नः अस्माकम् । अस्तु भवतु । हे वरुण
शंस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं वामं धनमस्माकमस्तु । कुतः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्कारणाद्वयं
वामं धनं युष्मान् आवृणीमहे याचामहे इत्यर्थः । तस्मान्नोऽस्त्वित्याशास्ते ॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशदसः । नेमादित्या अघस्य यत् ॥ ५ ॥

१. ख-त-भ-श-शोमनास्तुतयः । २. ग-त-३-४-श-‘नः ...पर्षथ’ नास्ति । ख-ज्ञ-त-१-२-भ-२-य-
नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-भ-य-बलानि चेत् तेषां (‘बलानि .. तेषां’ नास्ति-म१)
बलेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त-१-२-भ) कर्माणि चेत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्ग-
मयत । ४. ख-त-भ-श-दृष्टान्तः नः ।

वामस्य । हि । प्रऽचेतसः । ईशानासः । रिशादसः । न । ईम् । आदित्याः । अधस्य । यत् ॥ ५ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे रिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः
क्षेप्तारो देवा यूयं वामस्य वननीयस्य धनस्य ईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव
स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । 'ईशा ऐश्वर्यं' । अनुदात्तेत् ।
'तास्यनुदात्तेत्' इति स्वरेणाद्युदात्तता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः ईम् एनं याचमानं मां तद्धनं न प्राप्नोतु यत् धनम् अधस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ३ ॥

वयमिद्वः सुदानवः क्षियन्तो यान्तो अध्वन्ना । देवा वृधाय हूमहे ॥ ६ ॥

वयम् । इत् । वः । सुदानवः । क्षियन्तः । यान्तः । अध्वन् । आ । देवाः । वृधाय । हूमहे ॥ ६ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे देवाः क्षियन्तः गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः अध्वन् । सुपो
लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं यान्तः गच्छन्तोऽपि वयं वः इत् युष्मानेव वृधाय हविर्मिर्वध-
नाय हूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहाभिर्गमनकाले मार्गेषु च वृधायास्माकं धनादि-
भिर्वधनायाह्वयामः ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे इन्द्र विष्णो मरुतः हे अश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः सजात्यानाम् । समानायां
जातौ भवाः सजात्या भ्रातृभिन्नादयः । तेषाम् एषां मध्ये नः अस्मान् अधि इत यूयं स्तुत्य-
तयाधिगच्छत ॥

प्र भ्रातृत्वं सुदानवोऽध द्विता समान्या । मातुर्गर्भे भरामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रातृत्वम् । सुदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गर्भे । भरामहे ॥ ८ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना आदित्याः अध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं समान्या
सामान्येन । सुपो व्यादेशः । पूर्व सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारेण च मातुः
अदितेः गर्भे संजातं यद्युष्माकं भ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं प्र भरामहे । प्रभरणमुच्चारणं प्रका-
शनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वशो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्—
'अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य 'तस्यै
एषा चार्यमा चाजायेताम्' इत्यादिना ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिघवः । अर्धा चिद्र उत ब्रुवे ॥ ९ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । इन्द्रज्येष्ठाः । अभिघवः । अर्ध । चिद्र । वः । उत । ब्रुवे ॥ ९ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः सिद्धः । हे सुदानवः शोभनदाना देवाः इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो सुमुखो वेषां
ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तादृशाः अभिघवः अभिगतदीप्तयः यूयं हि स्थ
अस्मद्यज्ञे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । अध चित् अथानन्तरमेव वः युष्मान् अर्धं ब्रुवे स्तौमि ।
उत अपि च पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘प्रेष्टं वः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्योशनस आर्षं गायत्रमाप्तेयम् । तथानुक्रम्यते—
‘प्रेष्टमुशना काव्य आप्तेयम्’ इति । प्रातरनुवाक आप्तेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्टं वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविकेपूज्येषु
मैत्रावरुणे ‘प्रेष्टं वः’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्रेष्टं वो अतिथिं श्रेष्टं यविष्ठ
भारत’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

प्रेष्टम् । वः । अतिथिम् । स्तुषे । मित्रम् इव । प्रियम् । अग्निम् । रथम् । न । वेद्यम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः ^१प्रेष्टं युष्माकं धनदानेन प्रियतमम् ^२अतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा ।
‘अत सातत्यगमने’ । ‘ऋतन्यङ्गि’ इत्यादिना अतेरिधिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् ।
^३मित्रमिव सखायमिव ^४प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं ^५रथं ^६यन रथमिव ^७वेद्यम् । वेदो धनम् ।
धनहितं लाभहेतुम् । यथा रथी^१ रथेन^२ धनं^३ लभते तद्वत्स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते । तादृशं धन-
लाभकारणम् ^४अग्निं ^५वः युष्मत्कर्मसिद्धयर्थं ^६स्तुषे काव्य उशनाः स्तौमि ॥

कविमिव प्रचेतसं यं देवासो अर्धं द्विता । नि मर्त्येष्वद्भुः ॥ २ ॥

कविम् इव । प्रचेतसम् । यम् । देवासः । अर्धं । द्विता । नि । मर्त्येषु । आऽद्भुः ॥ २ ॥

^१अर्धं अपि च ^२देवासः देवा इन्द्रादयः ^३यम् अग्निं ^४मर्त्येषु मनुष्येषु ^५द्विता द्विधा ^६नि
^७आद्भुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ^८कविमिव ^९प्रचेतसम् । प्रकृष्ट-
ज्ञानं कविं क्रान्तकर्मणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत् । यद्वा । दिवि पृथिव्यां
च निहितवन्तः । भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविष्यदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नृन् । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ३ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम् । यद्वा । यौतेस्तृजन्तस्येष्टनि रूपम् । देवानां हविषां मिश्रयितृत्माप्ते ^२त्वं
^३दाशुषः हविर्दत्तवतः ^४नृन् कर्मणां नेतृन् यजमानान् ^५पाहि धनादिदानेन रक्ष । नृः पाहीत्यत्र
संहितायां ‘नृन्पे’ (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य रूपम् । ‘अत्रानुनासिकः’ (पा. सू.
८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः । किंच ^६गिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः ^७शृणुधि अवहितः सन्कृणु ।
‘श्रु श्रवणे’ । ‘श्रुशृणुपृ’ इत्यादिना हेर्ध्यादेशः । ^८उत अपि च ^९त्मना आत्मनैव स्वयमेव
^{१०}तोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं ^{११}रक्ष पालय । त्मनेति सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वयमेव रक्ष ।
त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः । त्वमेवास्मदीयं^{१२} स्तोत्रं^{१३} शृणु ॥

कया ते अग्ने अङ्गिर ऊर्जो नपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवै ॥ ४ ॥

कया । ते । अग्ने । अङ्गिरः । ऊर्जः । नपात् । उपस्तुतिम् । वराय । देव । मन्यवै ॥ ४ ॥

हे ^१अङ्गिरः अङ्गिरसां वरिष्ठ । यद्वा । अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः । तादृश हे ^२ऊर्जो
^३नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । हविर्भिवर्धमानत्वात् । यद्वा । नपादिति नसा ।

१. ख-ङ-त१-२-रथ्येधनक; त३-४-भ-रथ्येधक; ष-रथ्यको । २. ख-ङ-त१-२-वनेन । ३. ख-ङ-
त१-२-४-श-‘स्मदीयस्तोत्रं’ ।

प्र हि रिंरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।

न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिंरि॒क्षे । ओज॑सा । दि॒वः । अन्ते॑भ्यः । परि ।

न । त्वा । वि॒व्याच । रजः । इन्द्र । पार्थि॑वम् । अनु । स्व॒धाम् । वव॑क्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽदिवः सुलोकस्य पर्यन्तेभ्यः ऽओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव ऽप्र ऽरिरिक्षे प्रकर्षे-
णातिरिक्तो भवसि । रिचेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे ऽइन्द्र ऽपार्थिवं
पृथिव्यां भवः ऽरजः लोकः ऽत्वा त्वां महता स्वशरीरेण ऽन ऽविव्याच न व्याप्नोति । द्यावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं ऽस्वधाम् अन्नमुदकं वा
ऽअनु ऽववक्षिथ अनुबोद्धमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादात्मभावः ॥

नकिः परिष्टिर्मघवन्मघस्य ते यदाशुषे दशस्यसि ।

अस्माकं बोध्युचथस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नकिः । परि॑ष्टिः । म॒घऽवन् । म॒घस्य॑ । ते । यत् । दा॒शुषे॑ । द॒शस्य॑सि ।

अ॒स्माक॑म् । बो॒धि । उ॒चथ॑स्य । चो॒दिता॑ । मंहि॑ष्ठः । वाज॑सातये ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽमघस्य मंहनीयस्य धनस्य ऽपरिष्टिः परिबाधको निरोद्धा
ऽनकिः न कश्चिदस्ति । ऽयत् यदा ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽदशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा
तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति ऽचोदिता धनानां चोदयिता स्तोत्रभ्यः प्रेरयिता अत एव
ऽमंहिष्ठः दानूतमो मंहनीयो वा स त्वम् ऽअस्माकं संबन्धि ऽउचथस्य स्तोत्रं ऽवाजसातये अब्रलाभाव
तदर्थं क्रियमाणमिति ऽबोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि ।
' बुध अवबोधने ' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ध्यादेशः ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तचं नवमं सूक्तम् । नृमेधपुरुमेधवृषी । तौ चानुक्तत्वादाङ्गिरसौ । आदितो
द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीपृष्ठ्यावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त
नृमेधपुरुमेधौ द्वयनुष्टुबृहत्त्यन्तम् ' इति । चानुविधिकेऽहनि मरुवतीये प्राकृतान्मरुवतीयात्प्रगाथादूर्ध्वं
द्वौ मरुवतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठ्यामिष्टवषडहयोः
द्वितीयेऽहन्यथं प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुवतीया
ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. : श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधौ देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्रा॑य । गा॒यत॑ । मरु॑तः । वृ॒त्रह॑न्तमम् ।

येन॑ । ज्योतिः॑ । अ॒जन॑यन् । ऋ॒तऽवृ॑धः । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । जा॒गृवि॑ ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः ऽवृत्रहन्तमम्
अतिशयेन पापविनाशनं ऽबृहत् साम ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽगायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऽकृता-

१. ख-ङ-त१-२-३-बोधने । २. ख-ग-त-अ-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-इन्द्रार्थं देवां अः
अजनयन् उसादयन् ।

वसुकृतं शोभनप्रज्ञं सुकर्माणं वा वआजिषु संग्रामेषु वपुरोषावानं शत्रुहननार्थं^१ पुरत एव गन्तारं
ववाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं^२ यजमानाः वस्वेषु आत्मीयेषु वक्षयेषु गृहेषु वमर्जयन्ति निर्मथितमग्नि-
मलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमैभिः साधुभिर्नक्तिर्यं घन्ति हन्ति यः । अग्रे सुवीर एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमैभिः । साधुऽभिः । नक्तिः । यम् । घन्ति । हन्ति । यः । अग्रे । सुवीरः । एधते ॥ ९ ॥

हे वअग्रे यो मनुष्यः वसाधुभिः साधयद्भिः वक्षेमैभिः पालनैः सह वक्षेति स्वगृहे निवसति ।
तथा वयं जनं वनक्तिः न केचन वघ्नन्ति न हिंसन्ति । वयः^३ एव वहन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति । स
मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता वसुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तः
सन् वएधते आत्मीयगृहेषु घनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ६ ॥

‘आ मे हवम्’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ मे कृष्ण आश्विनं हि’ इति ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उदीराथामा मे
हवम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हवं नासत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वनासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां
वमे मदीयं वहवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽपि
छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति वमध्वः मदकरस्य वसोमस्य वपीतये पानाय तदर्थम् वआ वगच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेभं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमे मदीयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं^४ किञ्च वमे मदीयम् वइमम्
इदमागमनविषयं वहवम् आह्वानं च वशृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णौ अश्विना हवते वाजिनीवसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसू अश्वयुक्तघनौ । अत्रेनिरनुवादायः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती
वाजिनी । तद्युक्तघनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वअयं वकृष्णः नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ववां युवां वहवते
स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । वमध्वः वसोमस्य वपीतये इति ॥

शृणुतं जरितुर्हवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे नरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ वजरितुः । तच्छीलार्थे नृन् । व्यस्येनान्तोदात्तत्वम् ।
जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति वस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः । कृष्णस्य पृतन्नामकस्यर्षेः संबन्धि वृहवं युष्म-
द्विषयमाह्वानं शृणुतम् । यद्वा । जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानीं युवयोः स्तोत्रकारिणस्तस्य
हवं शृणुतम् । शिष्टं गतम् ॥

छर्दियन्तमदाम्यं विप्राय स्तुवते नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

छर्दिः । यन्तम् । अदाम्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ विप्राय मेधाविने अत एव वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णार्षये
अदाम्यम् । 'दभेश्व' इति ण्यत्प्रत्ययः । परैरहिंस्यं छर्दिः गृहं यन्तं प्रयच्छतम् । किमर्थम् ।
सोमपानाय । स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाम्यां प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

गच्छतं दाशुषो गृहमित्या स्तुवतो अश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इत्या । स्तुवतः । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ इत्या इत्यमनेन प्रकारेण वस्तुवतः युवयोः स्तोत्रं कुर्वतः दाशुषः
हवींषि दत्तवतो यजमानस्य गृहं प्रति गच्छतं युवामागच्छतम् । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य
पीतये इति ॥

युजाथां रासभं रथे वीडुङ्गे वृषण्वसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युजाथाम् । रासभम् । रथे । वीडुङ्गे । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ युवां वीडुङ्गे । वीडुङ्गः । दृढाङ्गोपेतैः स्वरथे
रासभं शब्दायमानमेतन्नामकमश्वं युजाथां संयोजयतम् । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य पीतये
इति । 'रासभावश्विनोः' इति रासभावेवाश्विनो रथस्य बाहनौ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरेण त्रिफलकासंघटितेन त्रिवृता त्रिकोणेन । यद्वा । त्रिवृता ।
त्रीणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः । तेन रथेन अस्मदङ्गं प्रति आ यातं युवामाग-
च्छतं च । शिष्टं गतम् ॥

नू मे गिरौ नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

नु । मे । गिरः । नासत्या । अश्विना । प्र । अवतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या असत्यरहितौ हे अश्विना अश्विनौ मे मदीयाः गिरः स्तुतिरूपेणा वाचः
प्रति युवं युवां नु क्षिप्रं प्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम् । यद्वा । मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम् ।
किमर्थम् । मध्वः मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय तदर्थम् । सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो
यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ॥ ८ ॥

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धचः । हे स्तोतारः ^१सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ^२तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^३धर्मं ^४न । यथा धर्मं दीपनशीलं प्रवर्ग्य ^५सामन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्नृणां तपन्ति तद्वत् । ततः ^६गिरिवंसे गीर्भिर्वननीयायेन्द्राय ^७जुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा ^८वृहत्^९ साम गायत ॥ ॥ १२ ॥

‘आ नो विश्वासु’ इति षट्च दशमं सूक्तम् । नृमेघपुष्पेष्वावृषी । विषमसंख्याका वृहन्धः समसंख्याकाः^१ सतोवृहत्यः^२ । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्-‘आ नो विश्वासु षट्’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि पञ्चमारण्यके-‘आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः^३’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति^४ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋषिरनयेन्द्र एवं करोतिव्याशास्ते । विश्वासु सर्वासु समत्सु असुरयुद्धेषु हव्यः सर्वै-
र्देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वातव्य एतादृशः इन्द्रः नः अस्माकं ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यश्नानि
वा उप आ भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्वयलंकरोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि
हवींषि वालंकृतानि भवन्ति । तथा सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश
इन्द्रः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या
मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टाञ्चतूत्रिजानाति हिनस्तीति परमज्याः । ऋची-
षमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिसुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रथमः सर्वेषां मुख्यः त्वं राधसां धनानां दाता असि । यद्वा । धनदातृणां मध्ये
त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ईशानकृत् तव स्तोतृन् ईशानान्^१ ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व^२ सत्यः
सत्यकर्मा असि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बह्वस्य
वा शर्वसः बलस्य पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्तुपुत्रस्य अत एव महः महत्तत्त्व
युज्या योग्यानि धनानि आ वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिरिवंशः क्रियन्ते अनतिद्विता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अर्मन्महि ॥ ३ ॥

१. भ-वृहत् महत् । २. ख-त-‘सम’ ‘वृहत्यः’ नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-ईशान् ।

हे पुरुषुजा पुरुषुजा पुरुषां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ । यद्वा । बहूनां स्तोतृणां पाल-
यितारावशिनौ । ययुवम् । विह १८ इत्यवधारणे । युवामेव १८ इममेधनुम् । एधतेः ' एधिवहोश्चतुः' ।
(उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । इमां धनादिदृष्टिं विष्णाप्वे । विष्णोः
सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्ग्रहणे सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्णवादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति
विष्णापूः । पृषोदरादिः । यद्वा । विष्णुं सर्वग्रहेषु व्याप्तं सोमं दशापवित्रेणापुनानीति । तस्य चतुर्थी
विष्णाप्व इति । एतन्नामके मम पुत्रे पौत्रे वा । पुत्राय पौत्राय वा । इमां धनादिदृष्टिं ददथुः
अदत्तम् । किमर्थम् । वस्यइष्टये वसीत्यसः प्रशस्तधनस्येष्टय इच्छां पूरयितुम् । ' क्रियाथोपपदस्य' ।
(पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । एता एवाम् इति पूर्ववद्वयारुहेयम् ॥

उत त्वं वीरं धनसामृजीषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे ।

यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥४॥

उत । त्वम् । वीरम् । धनसाम् । ऋजीषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे ।
यस्य । स्वादिष्टा । सुसमतिः । पितुः । यथा । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥४॥

हे अश्विनौ उत अपि च वीरं कर्मणि समर्थं धनसां धनानां संभक्तारम् ऋजीषिणम् ।
ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः^१ सोमः^२ । तद्वन्तं दूरे वचित् दूर एव सन्तं भवन्तं विनष्टमिव
एवं तं विष्णाप्वम् अवसे अस्माकं रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । पुत्रो हि पितरं रक्षति ।
किंच यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा सुमतिः शोभना स्तुतिः स्वादिष्टा स्वादुतमा । अतिशयेन
देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्यथा । पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरा^३
तद्वत् । तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः । एता एवाम् इति गतार्थः ॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे ।

ऋतं सासाह महि चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋतेन । देवः । सविता । शम्सआयते । ऋतस्य । शृङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे ।
ऋतम् । सासाह । महि । चित् । पृतन्यतः । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अश्विनौ देवः^४ द्योतमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि
प्रेरक एतन्नामको देवः ऋतेन सत्येन शमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं क्षमयति । ततोऽनन्तरं
स एव सविता ऋतस्य सत्यस्य शृङ्गम् अग्रम् उर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा
प्रातःकाले वि पप्रथे विशेषेण प्रथयति । सर्वतो विस्तारयति । किंच पृतन्यतः पृतनामिच्छतः
संयुयुत्सोः शत्रोः महि चित् महदपि बलम् ऋतं सत्यं^५ स्वयमेवाभिभवति । इत्थमुतं
प्रशस्तमभूत् । तस्माद्युवामपि तेनतेन एनः अस्माकं सख्यानि एता एवाम् वि यौष्टम् ।
अत्रागन्तुमश्वरम्भीन् सुञ्जतमिति ॥ ॥ ९ ॥

' शृङ्गी वाम् ' इति षडृचं सप्तमं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—' शृङ्गी षड्वासिष्ठो वा शृङ्गीकः
प्रियमेधो वा प्रागायं ह ' इति । वसिष्ठपुत्रो शृङ्गीक ऋषिराङ्गिरसः प्रियमेधो वा । उभयत्र

१. ग-उ-सू-वहोश्चतुः । २. श-तद्ग्रहणेन । ३. ध-उपार्जितः अभिषुतसोमः; इ-त-भ-श-
ऋजीषोपार्जितोऽभिषुतसोमः । ४. ग-प्रीतिकारिणी । ५. ख-त-भ-श-देवौ । ६. ध-सत्यं सासाह ।

वाशब्दाद्यदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे षेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ बुध्नी वां यस्त्य इति बार्हतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

बुध्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम् ।

मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥ १ ॥

बुध्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना । क्रिविः । न । सेकै । आ । गतम् ।

मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः । नरा । पातम् । गौरौऽईव । इरिणे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ अयमनुपक्षीणस्तोत्रो बुध्नीक एतन्नामक ऋषिः ऽवां युवयोः ऽस्तोमः स्तोता भवति । युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति^१ किंतु पुनर्वर्धन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रिविर्न । क्रिविरिति कूपनाम । कूपो यथा ऽसेके उदकसेचने वृष्टौ^२ भवन्त्यां नाल्योदको^३ भवति^४ तद्वत् । यद्वा । वां युवयोः स्तोमो युष्मद्विषया स्तुतिर्द्युङ्मयन्नवती खलु । स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिकं । इत्यर्थः । तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगतम् । स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम् । हे ऽनरा नरौ नेतारावश्विनौ ऽसः अयं स्तोता ऽदिवि द्योतमाने अस्मिन्^५ यज्ञे ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽप्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति । ततस्तेन सुतं सोमं ऽपातं युवां शीघ्र-मागत्य पिबतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा तृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ ऽइरिणे तदाका-दिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥

पिबंतं धर्मं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा ।

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः ॥ २ ॥

पिबंतम् । धर्मम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ।

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥ २ ॥

*हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं मदवन्तम् । मदकारिणमित्यर्थः । तादृशं रसवन्तं वा ऽधर्मम् । ‘ वृ क्षरणदीप्योः ’ । पात्रेषु क्षरन्तं सोमं ऽपिबतम् । यद्वा । मधुमन्तम् । मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं धर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं वेति । न तु साहचर्येण तदसंभवात् । हे ऽनरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसीदतम् उपविशतम् । यद्वा । पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽदुरोणे गृह-भूतेऽस्मिन् देवयजने ऽमन्दसाना^१ सोमपानेन मोदमानौ ऽता तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां ऽवेदसा पुरोडा-ज्ञादिलक्षणेन हविषा सह ऽवयः सोमरूपमन्नम्^२ ऽआ आगत्य ऽनि ऽपातं निपिबतम् । यद्वा । वेदसा घनेन सह वयोऽस्माकमायुर्नि पातं नितरां रक्षतम् ॥

आ वां विश्वाभिरुतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।

ता वर्तिर्यातमुप वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

१. ख-त-भ१-२-बाल्पीभवति; श-वा नाल्पीभवति । २. त-श-दृष्टो । ३. ख-ञ-त२-भ१-२-अल्योदका भवति; ग-त१-३-४-अल्योदका भवति; श-अस्त्योदका भवति । ४. ख-त-श-देवतेस्मिन्; ग-देवताभिरस्मिन्; म-देवातस्मिन् । * ग-त३-४-श-पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते । ५. म-मन्दसाना मन्दसानौ । ६. घ-सोमलक्षणमन्नं ।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहृषत ।

ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तर्वाहिपः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिवैष्टिपु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ प्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यज्ञमानाः । यद्वा । प्रियमेधा प्रतन्नामक ऋषिः । पूजायां बहुवचनम् । यष्टार ऋषिर्वा विश्वाभिरुतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः आच्छाकर्म । सर्वैरभिलषितयाचनैः सहिताः अहृषत आह्लासिषुः आह्लासीन् । आत्मनः पालन- हेतुकरत्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । ता तौ युवां वृक्तर्वाहिपः आस्तरणार्थं छिन्नर्वाहिपो यष्टुः संबन्धि जुष्टं सर्वदेवैः सेवितं पर्याप्तं वा यज्ञं यजनीयं हविः प्रति दिवैष्टिपु दिवसानाम- ह्नामागमनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा वर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् उप आ यातं हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबंतु सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतु सुमत् ।

ता ववृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबन्तम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदन्तम् । सुमत् ।

ता । ववृधानौ । उप । सुस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽईव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा सोमं युवां पिबन्तम् । ततः बर्हिः बर्हिषि यज्ञे सुमत् शोभनम् आ सीदन्तम् । पश्चात् ववृधानौ सोमपानेन वृद्धौ ता तौ युवां दिवः श्रुलोकात् सुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् उप गन्तं उपगच्छन्तम् । तत्र दृष्टान्तः । गौराविव यथा गौरमृगावन्यस्मादेशात् इरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दत्ता हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुभिः ।

दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । कृतवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवां प्रुषितप्सुभिः । प्सु^१ इति रूपनाम । 'पुष' स्नेहनसेचनपूरणेषु^२ । स्निग्धरूपैः दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह नूनम् इदानीम् आ यातम् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे दत्ता दत्तौ दर्शनीयानुपस्रपयितारौ वा हे हिरण्यवर्तनी । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तनी रथः । हिरण्यमययौ हे शुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे कृतावृधा सत्यस्य^३ यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागत्य सोमं पातं पिबन्तम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रासो वाजसातये ।

ता वल्गू दत्ता पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रासः । वाजसातये ।

ता । वल्गू इति । दत्ता । पुरुदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

हे अध्विनौ^१ विपन्यवः स्तोतारः अत एव विप्रासः विप्रा^२ मेधाविनः वयं वाजसातये
अञ्जलाभाय वाम् । हिरवधारणे । युवामेव वृहवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः^३ वल्गू । वलानं
कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ पुरुदंससा बहुकर्माणौ तौ युवां धिया अस्मदीयया स्तुत्याहृतौ
सन्तौ श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमस्मभ्यं धनादिदानाय वा वगतम् आगच्छतम् ॥ १० ॥

‘तं वो दस्मम्’ इति षड्चमष्टमं सूक्तं गौतमस्य^४ नोधस आर्षम् । तथा चानुक्रम्यते—‘तं वो
दस्मं नोधाः’ इति । ‘प्रागाथं ह’ इत्युक्तत्वादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागाथम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते
निष्केवल्ये बार्हतृचाश्रीतावेतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तं वो दस्ममृतीषहमा नो
विश्वासु हव्यः’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तं वो
दस्मम्’ इति प्रागाथः स्तोत्रियः^५ । सूत्रितं च—‘तं वो दस्ममृतीषहं तत्वा यामि सुवीर्यमिति
प्रागाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रागाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्यपि माध्यंदिनसवने
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ इति नोधसस्य योनिः शंसनीया । ‘तं वो दस्ममृती-
षहमभि प्र वः सुराधसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमानाः वदस्मं दर्शनीयम् वृत्तीषहम् । ऋतयो बाधकाः
ज्ञात्रवः । तेषामभिमवितारम् । पुनः कीदृशम् । वसोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा ।
वसोः पात्रे निवसतः । तादृशस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मन्दानं मन्दमानं मोदमानं
वः यष्टयष्टव्यत्वेन युष्मत्संबन्धिनं वतं तादृशम् इन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणभिर्वाग्भिः अभि
नवामहे । ‘नू स्तवने’ ‘नु शब्दे’ । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—‘स्वसराण्यहानि^६
स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति’ (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेतृकेषु
दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु ।
सुष्ठुस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

धुक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

धुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

धुक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभोजसम् ।

धुऽमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

वधुक्षं दीप्तीनां निवासस्थानम् । अतिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । धुक्षं दिवि धुलोके^७ क्षियन्तं
निवसन्तम् । सुदानुं शोभनदानं तविषीभिः बलैः आवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

१. व-अध्विना अध्विनौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-म१-३-‘विप्रा’ नास्ति । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-म३-
ता तौ; म१-ता तौ । ४. त-भ-गौतमस्य । ५. ख-त-श-‘स्तोत्रियः’ नास्ति । ६. ज्ञ-निरु.-‘प्यहानि
भवति । ७. ख-ज्ञ-त१-२-लोके ।

‘गिरिं’ न तविषीभिर्बलयुक्तैर्मैवैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम्। पुनः कीदृशम्। ‘पुरुभोजनं सोमा-
दिहविप्रदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं’ शुभन्तम्। ‘दुक्षु शब्दे’।
शब्दवन्तम्। अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते। स्तोत्रादीनि कुर्वाणं ‘शान्तिनं’ ‘सहस्रिणं’ शतसहस्रसंख्याक-
धनयुक्तं ‘गोमन्तं’ गवादियुक्तं ‘वाजम्’ अश्वं ‘मक्षु’ शीघ्रम् ‘ईमहे’ याचामहे। यद्वा। पूर्वार्धो वाज-
विशेषणत्वेन वा योजनीयः। प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं
शब्दादियुक्तमग्नमिन्द्रं याचामहे इति ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘न त्वा बृहन्तः’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः।
सूत्रितं च—‘न त्वा बृहन्तो अद्रय उभयं शृणवच्च नः’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीळ्वः।

यदित्ससि स्तुवते मावते वसु नकिष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न। त्वा। बृहन्तः। अद्रयः। वरन्ते। इन्द्र। वीळ्वः।

यत्। दित्ससि। स्तुवते। मावते। वसु। नकिः। तत्। आ। मिनाति। ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहन्तः बलेन महान्तः अत एव वीळ्वः सर्वतो दृढा अपि अद्रयः पर्वताः त्वा
त्वां न वरन्ते बलेन न निवारयन्ति। अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति। ‘स्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं
कुर्वते’ मावते मत्सदृशाय मादृशाय^१ स्तोत्रे यत् वसु^२ यद्धनं यदित्ससि त्वं दातुमिच्छसि तव देयं
‘तत् धनं’ नकिः न कश्चित् आ मिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’। ‘मिना-
तेर्निगमे’ इति ह्रस्वः। मावते। ‘युष्मदस्मद्भ्यां सादृश्य उपसंख्यानम्’ इति वतुप् ॥

योद्धासि कृत्वा शर्वसा उत्त दंसना विश्वा जातामि मज्मना।

आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्धा। अस्ति। कृत्वा। शर्वसा। उत्त। दंसना। विश्वा। जाता। अमि। मज्मना।

आ। त्वा। अयम्। अर्कः। ऊतये। ववर्तति। यम्। गोतमाः। अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र कृत्वा वृत्रहननादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन शर्वसा आत्मीयेन बलेन योद्धा शत्रूणां
संप्रहारकः^३ अस्ति। उत्त अपि च त्वं दंसना स्वकीयेन कर्मणा मज्मना। ‘मज् मुञ्जि शब्दार्थाः’।
मज्मुञ्जि चेति मज्जतिः शब्दार्थः। शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन बलेन विश्वा जाता सर्वाणि भूत-
जातान्यभिववसि। उक्तार्थस्य^४ ‘विश्वा जातान्यभ्यस्मि मद्वा’ (क्र. सं. ८. १००. ४) इत्यादि-
ष्विन्द्रेणैवोक्तत्वात्। एतादृशं त्वा त्वाम् अर्कः। ‘अर्चं पूजायाम्’। अर्चनीयः अर्थ मन्त्रः
यद्वाको देवानामर्चकः पूजकोऽयं स्तोता ऊतये स्वरक्षणाय आ ववर्तति आवर्तयति। आत्माभि-
मुख्ये^५ करोतेत्यर्थः। वर्ततेल्लेखितं बहुलं श्रुतडागमश्च। यं त्वां गोतमाः गोतमपुत्रा^६ नोषः प्रभृतयः
अजीजनन् स्वयज्ञे प्रादुरबीभवन्। तं त्वामयं^७ मन्त्रः स्तोता वावर्तयति ॥

१. ख-यन-‘मादृशय’ नास्ति। २. त-म१-२-वस्तु। ३. ग-संहारकः। ४. ख-तन-भ-
उक्तार्थस्य; श-उक्तार्थस्य। ५. ग-आत्माभिमुखं। ६. ख-त-म-गौतम*। ७. ख-त-म-श-तं त्वां वयं;
न-तं त्वा वयं।

प्र हि रिंरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।

न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिंरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।

न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् । अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽदिवः सुलोकस्य पर्यन्तेभ्यः ऽओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव ऽप्र ऽरिरिक्षे प्रकर्षे-
णातिरिक्तो भवसि । रिचेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति श्रुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे ऽइन्द्र ऽपार्थिवं
पृथिव्यां भवः ऽरजः लोकः ऽत्वा त्वां महता स्वशरीरेण ऽन ऽविव्याच न व्याप्नोति । द्यावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं ऽस्वधाम् अन्नमुदकं वा
ऽअनु ऽववक्षिथ अनुबोद्धमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादात्मभावः ॥

नकिः परिष्टिर्मघवन्मघस्य ते यदाशुषे दशस्यसि ।

अस्माकं बोध्युचथस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नकिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे । दशस्यसि ।

अस्माकम् । बोधि । उचथस्य । चोदिता । मंहिष्ठः । वाजऽसातये ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते तव ऽमघस्य मंहनीयस्य धनस्य ऽपरिष्टिः परिबाधको निरोद्धा
ऽनकिः न कश्चिदस्ति । ऽयत् यदा ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽदशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा
तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति ऽचोदिता धनानां चोदयिता स्तोत्रभ्यः प्रेरयिता अत एव
ऽमंहिष्ठः दानूतमो मंहनीयो वा स त्वम् ऽअस्माकं संबन्धि ऽउचथस्य स्तोत्रं ऽवाजसातये अब्रलाभाव
तदर्थं क्रियमाणमिति ऽबोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि ।
' बुध अवबोधने ' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ध्यादेशः ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तचं नवमं सूक्तम् । नृमेधपुरुमेधवृषी । तौ चानुकत्वादाङ्गिरसौ । आदितो
द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीपृष्ठ्यावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुकम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त
नृमेधपुरुमेधौ द्वयनुष्टुबृहत्त्यन्तम् ' इति । चानुविशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतान्मरुत्वतीयात्प्रगाथादूर्ध्वं
द्वौ मरुत्वतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठ्यामिष्टवषट्ढयोः
द्वितीयेऽहन्यथं प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया
ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधौ देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्तमम् ।

येन । ज्योतिः । अजनयन् । ऋतऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः ऽवृत्रहन्तमम्
अतिशयेन पापविनाशनं ऽबृहत् साम ऽइन्द्राय इन्द्रार्थं ऽगायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऽकृता-

१. ख-ङ-त१-२-३-बोधने । २. ख-ग-त-अ-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-इन्द्रार्थं देवां अः
अजनयन् उसादयन् ।

वृषः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः १ देवाय द्योतमानायेन्द्राय २ देवं देवनशीलं --- ३ जागृवि सर्वेषां जागरणशीलं ४ ज्योतिः सूर्यं ५ येन साक्षा ६ अज्रनयन् इन्द्रार्थमुदपादयन् तन्माम गायतेति ॥

अपाधमदभिश्स्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्याभवत् ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिश्स्तीः । अशस्तिऽहा । अय । इन्द्रः । द्युम्ना । आ । अभवत् ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्भानो । मरुद्गण ॥ २ ॥

१ अशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः २ अभिश्स्तीः । 'शसु हिंसायाम्' । अभितो हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिश्स्तीः शत्रुकृता हिंसाः । ३ अपाधमत् अपागमयत् । ४ अथ शत्रुहननानन्तरम् ५ इन्द्रः ६ युष्मदी सर्वत्र द्योतमानयज्ञोयुक्तः । यद्वा । तेषां धनापहरणेन धनादिमान् । ७ आभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे ८ बृहद्भानो बृहणशीलतेजस्क महादीप्ते वा ९ मरुद्गण । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः । तादृश हे १० इन्द्र ११ देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः १२ सख्याय आत्मनः सखिभावाय १३ ते १४ त्वां १५ येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निष्टोमे मरुवतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्ययं मरुवतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च — 'प्र व इन्द्राय बृहत् इति मरुवतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. प. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।

वृत्रम् । हनति । वृत्रऽहा । शतऽक्रतुः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ ३ ॥

हे १ मरुतः मितराविणः स्तोतारः २ बृहते महते ३ वः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीयाय ४ इन्द्राय ५ ब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं ६ प्र ७ अर्चत प्रोच्चारयत । ततः ८ वृत्रहा वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता ९ शतक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः १० शतपर्वणा शतसंख्याकधारेण ११ वज्रेण एतन्नामकेनायुधेन १२ वृत्रम् अपामावरकं वृत्राल्पमसुरं १३ हनति युष्माभिरभिहितः सन् हन्तु । हन्तेलैव्यहागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असद्बृहत् ।

अर्षन्त्वापो जर्वसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्ऽमनः । श्रवः । चित् । ते । अमत् । बृहत् ।

अर्षन्तु । आपः । जर्वसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

हे १ धृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र २ ते तवैव ३ बृहत् महत् अतिप्रभूतम् ४ श्रवः अक्षस् ५ असत् अस्ति । तद्वत् ६ धृषता धृष्टेन मनसा ७ युक्तः सन् ८ अस्मभ्यम् ९ अभि १० प्र ११ भर आभिमुल्येन १२

प्रकर्षेण संपादय । देहीत्यर्थः । हे इन्द्र^१ मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वम् ।
‘ अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ’ (तै. उ. २. १) इत्यादिश्रुतेः । तादृश्यः^२ आपः^३ जवसा वेगेन^४
पवि^५ अर्षन्तु विविधं भूमिं प्रति गच्छन्तु । कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह ।^६ वृत्रम् अपामावरितारं
शत्रुं मेघं^७ हनः जहि ताडय । ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु । पुनरपि^८ स्वः सर्वं भूतजातं^९ जय ॥

प्रथमे स्वरसान्नि निष्केवल्ये ‘ यजायथा अपूर्व्यं ’ इति स्तोत्रियः । तथा च सूच्यते—‘ तेषां
स्तोत्रिया यजायथा अपूर्व्यं ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

यजायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय । तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तन्ना उत धाम् ॥ ५ ॥

यत् । जायथाः । अपूर्व्यं । मघवन् । वृत्रहत्याय ।

तत् । पृथिवीम् । अप्रथयः । तत् । अस्तन्नाः । उत । धाम् ॥ ५ ॥

हे^१ अपूर्व्यं त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जित हे^२ मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र^३ वृत्रहत्याय
वृत्रासुरहननाय^४ यत् यदा त्वं^५ यजायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि^६ तत् तदानीमेव^७ पृथिवीं
प्रथमानाम्^८ अप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः ।^९ उत अपि च^{१०} तत् तदानीमेव^{११} यथां^{१२} सुलोकमन्तरिक्षेण
अस्तन्नाः^{१३} निरुद्धामकार्षीः । एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥

तर्चे यज्ञो अजायत तदुर्क उत हस्कृतिः ।

तद्विश्वमभिभूरसि यजातं यच्च जन्त्वम् ॥ ६ ॥

तत् । ते । यज्ञः । अजायत । तत् । अर्कः । उत । हस्कृतिः ।

तत् । विश्वम् । अभिभूः । अस्ति । यत् । जातम् । यत् । च । जन्त्वम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र^१ यच्चदा त्वमजायथाः^२ तत् तदानीं^३ ते त्वदर्शं^४ यज्ञः अग्निष्टोमादिः^५ अजायत
सोमपानार्थमभूत् ।^६ उत अपि च तदानीं^७ हस्कृतिः । ‘ हसे हसने ’ । हासकारी प्रीत्यर्थं
क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः^८ अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत । किंच तदा^९ यजातं भूतजातं
यच्च^{१०} जन्त्वम् । कृत्यार्थं त्वन्प्रत्ययः । जनितव्यं यत्^{११} विश्वम् अस्ति^{१२} तत् सर्वम्^{१३} अभिभूरसि
स्वमहिम्नाभिभूतवानसि ॥

आमासुं पक्मैरेय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।

धर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वेणसे बृहत् ॥ ७ ॥

आमासुं । पक्म । ऐरेयः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

धर्मम् । न । सामन् । तपत् । सुवृक्तिभिः । जुष्टम् । गिर्वेणसे । बृहत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र^१ आमासु अपक्वासु गोषु^२ पक्वं पयः^३ ऐरेयश्च । तथा मन्त्रः—‘ आमासु चिद्विषे
पक्मन्तः ’ (क्र. सं. १. ६२. ९) इति । किंच^४ दिवि सुलोके^५ सूर्यम्^६ आ^७ रोहयः च । पूर्वं
पण्यो नामासुरा अङ्घ्रिसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः । ततोऽङ्घ्रिस
इन्द्रं^८ स्तुत्वा गाः पुनरस्मन्धमाहरेते तैरूक इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय सुलोके
सूर्यमारोहितवान् । स्थापितवानसि । ‘ चादिकोपे विभाषा ’ इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धचः । हे स्तोतारः ^१सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ^२तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^३धर्मं ^४धनं । यथा धर्मं दीपनशीलं प्रवर्ग्य ^५सामन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्ब्रथा तपन्ति नदन्तु । ततः ^६गिरिवंसे गीर्भिर्वननीयायेन्द्राय ^७जुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा ^८वृहत्^९ साम गायत ॥ ॥ १२ ॥

‘आ नो विश्वासु’ इति षट्च दशमं सूक्तम् । नृमेघपुस्नेघावृषी । विषमसंख्याका वृहन्धः समसंख्याकाः^१ सतोवृहत्यः^२ । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्-‘आ नो विश्वासु षट्’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि पञ्चमारण्यके-‘आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः’^३ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति^४ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋषिरनयेन्द्र एवं करोत्वित्याशास्ते । ^१विश्वासु सर्वासु ^२समत्सु असुरयुद्धेषु ^३हव्यः सर्वै-
र्देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वातव्य एतादृशः ^४इन्द्रः ^५नः अस्माकं ^६ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यज्ञानि
वा ^७उप ^८आ ^९भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्वयलंकरोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि
हवींषि वालंकृतानि भवन्ति । तथा ^{१०}सर्वनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश
इन्द्रः । ^{११}वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता ^{१२}परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या
मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टाञ्चतूत्रिजानाति हिनस्तीति परमज्याः । ^{१३}ऋची-
षमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिसुवीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१प्रथमः सर्वेषां मुख्यः ^२त्वं ^३राधसां धनानां ^४दाता ^५असि । यद्वा । धनदातृणां मध्ये
त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ^६ईशानकृत् तव स्तोतृन् ईशानान्^७ ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व ^८सत्यः
सत्यकर्मा ^९असि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं ^{१०}तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बह्वस्य
वा ^{११}शर्वसः बलस्य ^{१२}पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्पुत्रस्य अत एव ^{१३}महः महतस्तव
^{१४}युज्या योग्यानि धनानि ^{१५}आ ^{१६}वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिरिवंः क्रियन्ते अनतिद्विता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अर्मन्महि ॥ ३ ॥

१. भ-वृहत् महत् । २. ख-त-‘सम’ ‘वृहत्यः’ नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्विणः । क्रियन्ते । अनतिद्वुता ।

इमा । जुषस्व । हरिऽअश्च । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे गिर्विणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र अनतिद्वुता त्वद्गुणान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्र-
गुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि ते त्वदर्थमस्माभिः
क्रियन्ते हे हर्यश्च हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि^१ तानि इमा
इमानि स्तोत्राणि जुषस्व सेवस्व । किंच हे इन्द्र ते त्वदर्थं यथा यानि स्तोत्राणि अमन्महि
वयमुच्चारामः^२ तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्ननानतो वृत्रा भूरि न्यूञ्जसे ।

स त्वं शविष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्च रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽकृञ्जसे ।

सः । त्वम् । शविष्ठ । वज्रऽहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र सत्यः सत्यकर्मा त्वम् एव अनानतः केषामप्यप्रहः सन् भूरि
भूरीणि वृत्राणि^३ रक्षांसि न्यूञ्जसे तानि प्रह्वीभावयसि । न्यक्करोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे शविष्ठ
बलेन वृद्धतमं^४ हे वज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र सः तादृशः त्वं दाशुषे
तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं घनादिकम् अर्वाञ्चम् अर्वाचीनमभिमुखं यथा गच्छति^५ तथा
तम् आ कृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'त्वमिन्द्र यशा असि' इति प्रगाथो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते च—'त्वमिन्द्र यशा असिन्द्र क्रतुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति ॥

त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पते ।

त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यशाः । असि । ऋजीषी । शवसः । पते ।

त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालयितर्हे इन्द्र ऋजीषी । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान्
त्वं यशाः यशस्वी असि^६ । कथमस्य यशस्वित्वं तदाह । अप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत
एव अनुत्तानि अन्यैर्नोत्तुमशक्यानि वृत्राणि रक्षांसि त्वम् एक इत् असहाय एव चर्षणीधृता
असुरादिहृन्नद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण हंसि संप्रहरसि । अत एवास्य यशस्वित्वम् ॥

तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्ववन् ॥ ६ ॥

१. ख-सप्तस्य योजनः; झ-सम्यक् तस्य योजनः; त१-२-३-४-सस्ययोजनः; श-सस्यस्य
योजनः । २. ख-व-त-म-वयमुच्चारामः; ग-वयमुच्चारयामः; श-वयमुच्चारोम । ३. घ-वृत्रा वृत्राणि ।
४. घ-प्रवृद्धतम । ५. ख-त-म-श-गच्छन्ति । ६. ख-ज्ञ-त१-२-म-असि भवसि ।

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । अमुर । प्रऽचेतसम् । राधः । भागम्ऽईव । ईमहे ।
मर्हाऽईव । कृत्तिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुन्ना । नः । अश्ववन् ॥ ६ ॥

हे असुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति^१ षते^२ प्रचेतसे^३ प्रकृष्टज्ञाने^४ त्वा । षउ
इत्यवधारणे । पितृवन्पोषकं त्वामेव^५ राधः धर्मादिसाधनं धनं^६ नूनम् इदानीम्^७ ईमहे वयं
याचामहे । तत्र दृष्टान्तः । षभागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः
स्तोत्रभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव । तस्माद्भागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । हे इन्द्र षमर्हाव
ऽकृत्तिः । कृत्तिर्यशो वाञ्छं वा । 'कृती छेदने' । करणे क्तिन् । कृन्तत्यनेनेति^८ । ईदृशी कृत्तिरिव
ऽते तव षशरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे द्युलोके महद्वर्तते । अत्र यास्कः—'कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वाञ्छं वा
मर्हाव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव'^९ (निरु. ५. २२) इति ।
किंच षते तव स्वभूतानि षसुन्ना सुन्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च षनः अस्मान् षप्र षअश्ववन्
प्रकर्षेणाश्ववतां व्याप्नुवन्तु । अश्वोतेर्लैव्यहागमः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेः पुण्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायानेन
सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवर्षिः । प्रथमाद्वितीये षङ्की शिष्टाः षज्जानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा
चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तारत्रेयपालेतिहास एन्द्र आनुष्टुभं द्विषङ्क्यादि' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा
सत्यत एव दुर्भगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे ।
सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्^{१०} ।
सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तस्मादाद्य गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्गं एव तं चत्वाद् ।
तद्गच्छणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं श्रुत्वा सोमाभिषवध्वनिमिति^{११} मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् ।
आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावाणोऽभिषुषवन्तीति । सा प्रत्यूचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं
दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्गच्छणजो ध्वनिरेव न तु प्राच्यां सोमाभिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः परा-
हवर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि ।
इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिषुतं सोमं पिब धानादींश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती
पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्र इति न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र
समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतयेन्द्राय पूर्वं
शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परित्यजेति । तत इन्द्रस्तां^{१२} कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिषुतं सोम-
मपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषाद्गृहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपाला-
यामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तद्गं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः
शिरो रोमवर्जितं तस्योषरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशमेतानि रोमफलादियुक्तं
कुर्वित्युक्तायां तत्पितृशिरःस्थितं^{१३} खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय
स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्य च छिद्र एतां त्रिवारं निश्चकर्ष । तस्याः पूर्वापहता वा त्वक्
शस्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यै-
तिहासिकी कथा । एतच्च शाब्दायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद्ब्राह्मणं तत्तदग्न्याख्यानसमये दर्शयिष्यते ।
एषोऽर्थः^{१४} 'कन्या वाः' इत्यादिष्वष्टु प्रतिपाद्यते ॥

१. ग-उक्तगुणोऽस्ति । २. त-म१-२-सप्रचेतसं; श-प्रचेतसं । ३. ख-त१-२-३-४-म२-३-श-
दानं; झ-म१-धनं दानं । ४. ख-ग-त-कृतं कृत्यनेनेति; श-कृते कृत्यनेनेति । ५. झ-कृत्तिरिवेति ।
६. ख-त-श-प्रत्यागमयत्; म१-२-प्रत्यगमयत् । ७. झ-'ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श-त्वामिन्द्रमिति ।
९. ग-इन्द्रः सोमं । १०. ग-त-'शिरःस्थितां । ११. म१-२-य-एषोऽर्थः क्रमेण ।

कन्या^१ वारवायती सोममपि सुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या^१ । वाः । अव^२यती । सोमम् । अपि । सुता । अविदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

१वाः उदकं प्रति २अवायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती ३कन्या अपाला नाम स्त्री ४सुता सुतौ मार्गे ५सोममपि ६अविदत् अलभत । 'विदत् लाभे' । लतारूपं तं सोमम् ७अस्तं गृहं प्रति ८भरन्ती आहरन्ती सा ९सोमम् १०अब्रवीत् । हे सोम ११त्वा त्वाम् १२इन्द्राय १३सुनवै मम दन्तैरेवाभिषुण्वै । पुनर्हे सोम १४त्वा त्वां १५शक्राय समर्थायेन्द्राय १६सुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोममक्षण-काले दन्तध्वनि^१ प्रावध्वनिमिति^२ मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः श्राद्धायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः— 'सा तीर्थसंभ्यवयन्ती सोमांश्चमविन्दन्तं समखादत्तस्यै ह^३ प्रावाण इव दन्ता ऊदुः^४ । स इन्द्र आद्रवत् प्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिष्याजहार कन्या वारवायती सोममपि सुताविददित्यस्यै^५ त इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराङ्मावतंत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना' इति ॥

असौ य एषि वीरको गृहंगृहं विचाकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम्गृहम् । विचाकशत् ।

इमम् । जम्भसुतम् । पिब । धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तम् । उक्थिनम् ॥ २ ॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र १वीरकः वीरः समर्थस्त्वं २यः ३असौ त्वं ४विचाकशत् । 'काशु ईक्षौ' । बङ्गुकि शतरि रूपम् । धातोर्इस्वञ्छान्दसः । अन्वर्थं दीप्यमानः सन् ५गृहंगृहं यजमान-गृहं प्रति सोमपानाय त्वम् ६एषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि ७जम्भसुतं मम दन्तैरभिषुतम् ८इमं सोमं ९पिब । कीदृशम् । १०धानावन्तम् । धाना मृष्ट्यवाः । तद्वन्तं ११करम्भिणं सक्तुमन्तम् १२अपूप-वन्तं पुरोडाशादिसहितम् १३उक्थिनं स्तोत्रादियुक्तेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेदयत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः । अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।

शनैःऽइव । शनकैःऽइव । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनादत्ताह । हे इन्द्र । १चन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे । २त्वा त्वाम् ३आ ४चिकित्सामः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्गं एवागतं ५त्वा त्वां ६न ७अधि ८इमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि ९चन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्य-

१. ख-त-श- 'सा' नास्ति । २. त-म-१-२-दंते बाव धनः; म-३-दंतेजातं; श-दंतवाद्यमाने । ३. य-प्रावध्वनिरिति । ४. म-इ वा । ५. ख-त-म-१-ऊदुः; म-३-ऊधः; म-३-ऊर्ध्वः; श-ऊदुः । ६. ख-त-म-१-२-सुताविद* ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह । हे ^१इन्द्रो क्षरणशील सोम अस्मा आगताय ^२इन्द्राय तदर्थं पूर्वं ^३शनैः मन्दं मन्दं ततः ^४शनैरिव । कुसितार्थेऽकच् । कुसितं शनैः शनकैः । क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं ^५परि ^६स्रव मदीयदंष्ट्राभिरभिषूयमाणः सन् परितः क्षरेति । तथा यज्ञेष्वपि प्रावभिरभिषूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्रवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्राये-
णोक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुते^१ सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत् ।
उक्तार्थः शाव्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधायि—‘अनाद्रियमाणेव^२ तमब्रवीदा चन त्वा चिकिंसा-
मोऽधि चन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तौतीत्युपपर्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो
परि स्रवेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरघयत्सोमपीध इह वा अस्य भवति य एवं विद्वान्
स्त्रीमुपजिघ्रति’ इति ॥

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित् । शकत् । कुवित् । करत् । कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिऽद्विषः । यतीः । इन्द्रेण । सम्गमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह । स इन्द्रः ^१कुवित् बहुवारमस्मान् ^२शकत् शक्तान्
समर्थान् करोतु । किंच ^३कुवित् बहु चास्मभ्यं ^४करत् करोतु^३ । किंच स^३ एवेन्द्रः ^५नः अस्मान्
^६कुवित् बहुकृत्वः ^७वस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु । करोतेः शक्नोतेश्च लेख्यहागमः ।
इदानीमात्रेण्यहमेवं करिष्यामीति वदति । पूर्वं ^८कुवित् बहु ^९पतिद्विषः त्वग्दोषात्पतिभिर्भर्तुंभि-
र्बहुवारं द्विष्टा अत एव ^{१०}यतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनूह्यमानाः सत्यः
संप्रति ^{११}इन्द्रेण सह ^{१२}संगमामहै संगच्छामहै । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनेन्द्रोऽपाला-
मचक्रमतेति ॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्ततस्योर्वरामादिदं म उपोदरे ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । ततस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरे ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किं कामयसे तदास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते । हे ^१इन्द्र ^२इमानि ^३त्रीणि
विष्टपानि स्थानानि सन्ति । ^४तानि त्रीणि स्थानानि ^५वि ^६रोहय उत्पादय । कानि तानि । ^७ततस्य
मम पितुः रोमवर्जितं ^८शिरः । खलतिमित्यर्थः । तच्चापगमय । रोमशं कुर्वित्यर्थः । ^९उर्वरां तस्योपरं
क्षेत्रं सर्वसस्याख्यं कुरु । ^{१०}आत् अनन्तरं ^{११}मे मम ^{१२}उपोदरे^४ उपोदरस्य समीपे यत् ^{१३}इदं स्थानम् ।
गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वग्दोषे सत्यसंजातरोमकम् । तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि
स्थानानि । एषोऽर्थः शाव्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—‘तामब्रवीदपाले किं कामयसीति । साब्रवीदिमानि
त्रीणि विष्टपेति खलतिर्हास्यै पिता स तं हाखलति चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै
रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च वा नः’ इति ॥

१. म-‘मेवामि’ । २. ख-त-अनाद्रियमाणेव; य-अनाद्रियमाणे च; श-अनाद्रियमाणे । ३. ख-
त२-करोतु त्वदाहम; ङ-भ२-य-करोतु तदाह स; त१-त्वदाहम । ४. भ-उपोदरे उदरे ।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं॑ मम ।

अथो॑ ततस्य॒ यच्छिरः॑ सर्वा॒ ता रोम॑शा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । वनः अस्माकं पितुः वया^१ असौ^२ उर्वरा यदिदमूर्ध्वं क्षेत्रमस्ति । वआत् अनन्तरं वमम इमां वतन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । वअथो अथापि च वततस्य तातस्य वयच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि वसर्वा सर्वाणि तानीमानि^३ त्रीणि स्थानानि वरोमशा रोमशानि वृधि कुरु ॥

खे रथस्य॒ खेऽनसः॑ खे युगस्य॒ शतक्रतो॑ ।

अपालामिन्द्र॒ त्रिष्पू॒त्यकृ॒णोः॑ सूर्य॒त्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पूती । अकृणोः । सूर्यऽत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे वशतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे वइन्द्र वरयस्य स्वकीयस्य वखे पृथुतरे छिद्रे तथा वअनसः शकटस्य वखे तदपेक्षयात्पे छिद्रे वयुगस्य वखे चात्यतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय वत्रिः त्रिवारं निष्कर्षणेन वपूती शोषयित्वा ततः वअपालाम् एतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीं वसूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् वअकृणोः अकरोः । कल्याणतमरूपभाजंमकरोरित्यर्थः शाब्दायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः^४—‘तां खे रथस्यात्ब-बृहत्सा गोधामवचां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकामवत्तदेधाम्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै ह यत्कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास’ इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति^५ । यत्स्वग्दोषदूषितः सन्नेतत्सूक्तं पठति तस्य^६ त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः^६ करोतीति सूक्तं प्रशस्यते ॥ ॥ १४ ॥

‘पान्तमा वः’ इति त्रयस्त्रिंशद्वचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—‘पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप्’ इति । महाव्रते गायत्रनुवाचीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘पुरुहूतं पुरुहूतमिति शेषः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपथाये होतुः शस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पान्तमा वो अन्वसोऽपादु क्षिप्र्यन्वसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्त॑मा वो अन्व॑स इन्द्र॒मभि॑ प्र गाय॑त । विश्वा॑साहं शत॒क्रतुं॑ मंहि॑ष्ठं चर्ष॑णीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्वसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

विश्वऽसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वः शुष्मदीप्यम् वअन्वसः सोमलक्षणमन्नम् वआ वपान्तम् आभिमुख्येन पिबन्तम् । ‘पा पापे’ । आन्दसः क्षपो लुक् । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति ‘न

१. व-असौ च यासा । २. व-ता तानीमानि । ३. ख-त-‘ममिहितः, म१-‘ममिहिता । ४. व-युगादि’ । ५. य-त-श-‘तस्य’ नास्ति । ६. ग-त१-२-४-म-‘सदृशः, न-‘सदृशः । ७. त-म१-२-विद्वन्त्येते ।

लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसः इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठी^१ । सोममाभि-
मुख्येन पिबन्तमेतादृशम् । इन्द्रं^२ प्र^३ गायत प्रकर्षेणामिष्टुत । कीदृशम् । विश्वसहं सर्वेषां
शत्रूणामभिवितारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव^४ शतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा
वर्षणानां मनुष्याणां^५ मंहिष्ठं धनस्य दातृत्वम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनायामिन्द्रं
गायतेति समन्वयः ॥

पुरुहूतं पुरुष्टुतं गाथान्यं सनश्रुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम् । गाथान्यम् । सनऽश्रुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे ऋत्विज्यजमानाः । पुरुहूतं यज्ञेषु बहुभिराहुतं पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम्
अत एव गायथान्यं गानयोऽयं गातव्यं सनश्रुतं सनातनतया प्रसिद्धमेवंविधं देवम् । इन्द्र इति
यूयं ब्रवीतन ब्रूयात । 'ब्रून् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत
एव गुणः ॥

इन्द्र इन्नो महानां दाता वाजानां नृतुः । महां अभिश्चा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानां । दाता । वाजानां । नृतुः । महान् । अभिऽज्ञ । आ । यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्र इत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव नः अस्मभ्यं महानां महतां वाजानाम्^१ अस्त्रानाम् ।
यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । मघानां धनानां वाजानामस्त्रानां च दाता भवतु । कीदृशः ।
नृतुः । 'नृतिश्रुत्योः कृ' (उ. सू. १. ९१) इति कृप्रत्ययः । इस्वच्छान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता ।
यद्वा । 'नृ^२ नये^३' । औणादिकस्तुप्रत्ययः । घातोर्ह्रस्वच्छान्दसः । स्तोतृभ्यो गवादिनेता । अत
एव महान् स इन्द्रः अभिञ्जु अभिगतजानुकमस्मभ्यम्^४ आ यमत् आयच्छतु ददातु । यद्वा स
इन्द्रोऽभिज्वस्मदभिमुखसमागच्छद्धनं स्वहस्तयोः परिगृह्णास्मान्नयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददातिव्यर्थः ॥

अपादु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्द्रो रिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिष्री । अन्धसः । सुदक्षस्य । प्रहोषिणः ।

इन्द्रोः । इन्द्रः । यवऽआशिरः ॥ ४ ॥

शिष्री । शिष्रे हनू नासिके वा । शोभनहनुः । यद्वा । शिष्राः शीर्षिण्याः । सुशिरस्त्राणः । सः
इन्द्रः एव प्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुह्वतः सुदक्षस्य एतन्नामकस्य ऋषेः संबन्धि यवा-
शिरः । 'श्रीङ् पाके' । आङ्पूर्वस्य 'अपस्पृधेयामानृचुः' इत्यादिना घातोः शिरादेशः । यवैरा-
मिश्रितं यवैः सह पक्कम् इन्द्रोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत् । अन्धसः सोमलक्षणमक्षम् अपात् अपि-
बत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्राय परिकल्पितं सोमांशमपिबत्^५ । षठ इत्यवधारणे ॥

तम्बमि प्रार्चतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्वयस्य वर्धनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । अर्चत । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

तत् । इत् । हि । अस्य । वर्धनम् ॥ ५ ॥

१. ख-त-न-म-२-३-श-षष्ठ्याः; म-१-षष्ठ्या । २. ख-म-त-म-श-'वाजानां' नास्ति । ३. ग-
नृणांतेः । ४. ख-त-२-३-४-म-१-२-श-सोमांसमपिबतु; ग-सोमांशपिबत्; ङ-त-१-सोमं साम पिबतु;
म-३-सोमं संपिबतु ।

हे ऋत्विजः । त्वमु तमेव इन्द्रम् । अग्निं आभिमुख्येन । प्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत । किमर्थम् । सोमस्य । पीतये अत्रागत्य सोमपानाय । किमर्थं सोमपानायेति विशेष्यते तदाह । तदित् तत्सोम-
पानमेव । अस्य इन्द्रस्य । वर्चनं^१ वर्चकं भवति खलु । तस्मात्सोमपानजहर्षाय प्रार्चत ॥ १५ ॥

अस्य पीत्वा मदानां देवो देवस्योजसा । विश्वाभि भुवना भुवत् ॥ ६ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । देवः । देवस्य । ओजसा । विश्वा । अभि । भुवना । भुवत् ॥ ६ ॥

१ देवः द्योतमान इन्द्रः । अस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य । मदानां मदकरान् रसान् । पीत्वा पानं कृत्वा । यद्वा । अस्यैतं सोमं पीत्वा तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा । १ देवस्य ग्रहेषु शोभमानस्य^२ यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन । ओजसा बलेन । विश्वा । भुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि । अभि । भुवत् अभिभवति । 'सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार' (ऋ. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥

प्रथमे पथाये होतुः शक्ने 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इत्यादिसूक्तशेषः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेषम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असोयामेऽच्छावाका-
तिरिक्तोक्ते 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रा-
साहं सत्रा ते अनु कृष्टव इति वा स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य दश-
रात्रस्य चतुर्येऽहनि निष्केवस्य एष एव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'इमं नु मायिनं हुवे
त्यमु वः सत्रासाहम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्षायतम् । आ च्यावयस्युतये ॥ ७ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । सत्रासाहम् । विश्वासु । गीर्षु । आऽयतम् । आ । च्यावयसि । ऊतये ॥ ७ ॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह । हे स्तोतः । सत्रासाहम् । सत्रासाहो बहुवाची । बहुनाम-
भिभवितारम् । यद्वा । शत्रून् स्वबलेन संगत्य जेतारम् । वः युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु सर्वेषु
स्तोत्रेषु आयतं विस्तृतम् । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते । तस्मात्तेषु विततं त्यम् । उ इत्यवधारणे ।
तमेवेन्द्रम् । ऊतये अस्मद्रक्षणाय । आ च्यावयसि । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । त्वदीयैः स्तोत्रैर्धनं
प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥

युध्मं सन्तमन्वर्वाणं सोमपामनपच्युतम् । नरमवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

युध्मम् । सन्तम् । अनर्वाणम् । सोमपाम् । अनपच्युतम् । नरम् । अवार्यक्रतुम् ॥ ८ ॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह । युध्मं शत्रूणां संप्रहारकं^३ सन्तम् अत एव अनर्वाणम्
अन्यैरप्रच्युतमभिगतं तस्मात् अनपच्युतं संप्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं सोमपां सोमस्य पातारमस्य
सोमस्य मदे सति अवार्पणं भटैरनिवारणीयकर्माणं^४ नरं सर्वस्य नेतारम् । एतादृशगुणोपेतमिन्द्र-
मागमयेति पूर्वेण सह संबन्धः ॥

विश्वा ण इन्द्र राय आ पुरु विद्वाँ ऋचीषम । अवा नः पार्ये धने ॥ ९ ॥

१. व-वर्चनं हि । २. न-शोभनस्य । ३. ख-त-न-म१-२-न-संप्रसारकं; घ-संप्रतारकं ।

४. ऋ-त१-२-३-न-रमिवारणीयम् ।

शिक्षं । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीषम् । अत्र । नः । पार्यै । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीषम् स्तुत्या सम । यद्वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' । अस्मादसमप्रत्ययः । सर्वगोन्नम्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवांस्त्वं शत्रुभ्यः आहूयः पुरायः धनानि नः अस्मभ्यं पुरुः बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विनि रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच पार्यै । पाराः^१ शत्रवः । तत्र भवे धने आजिहीर्षिते शत्रुधने नः अस्मान् अत्र रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥१०॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतवाजया । इषा । सहस्रवाजया ॥१०॥

हे इन्द्र अतश्चित् अस्मात् द्युलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् शतवाजया शतसंख्याक-बलयुक्तेन तथा सहस्रवाजया । वाजोऽश्वम् । सहस्रसंख्याकवता बहुबलाच्चेन इषा अश्वरसेन युक्तः सन् नः अस्मान् उपा याहि अधिकमाभिमुख्येनागच्छ ॥ ॥ १६ ॥

अयाम् धीवतो धियोर्व्वेद्भिः शक्र गोदरे । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥११॥

अयाम् । धीवतः । धियः । अर्व्वेत्ऽभिः । शक्र । गोदरे । जयेम । पृत्सु । वज्रिवः ॥११॥

हे शक्र समर्थेन्द्र धीवतः । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । कर्मकरणात्कर्मवन्तो वयं धियः युद्धजयार्थं कर्माणि अयाम् गच्छाम । ततः गोदरे । 'दृ विदारणे' । 'अच इः' इति इप्रत्ययः । गवां पर्वतानां दारयितव्यं वज्रिवः वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वच्चिन्द्र पृत्सु संग्रामेषु अर्व्वेद्भिः सर्वतो गन्तृभिः त्वया दत्तैरश्वैः जयेम वयं तवादातृजेष्णामः ॥

वयम् त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्वा । उक्थेषु रणयामसि ॥१२॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।

उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे शतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र त्वा सर्वतः । उ उक्थेषु स्तोत्र-शस्त्रादिकेषु वयं रणयामसि । 'इदन्तो मसिः' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गोपालः यवसेषु तृणविशेषेषु गावो गाः पशून् आ समन्ताद्गमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'औतोऽम्' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वानुक्तामा शतक्रतो । अगन्म वज्रिन्नाशसः ॥१३॥

विश्वा । हि । मर्त्यऽत्वाना । अनुक्तामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अगन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

१. म-त-न-म-आनुभ्यः; श-आनुभ्य । २. ख-ञ-त-२-३-न-म-१-आहूयः; त-४-ख-अहूयः । ३. ख-म-त-ख-'पुरु' नास्ति; च-आपुरु । ४. म-पराः । ५. ख-ञ-त-१-२-न-म-पर्वतानां मेधानां । ६. ख-त-२-३-म-१-श-चरयितव्ये; ऋ-त-४-य-चरयितव्ये; न-चरयितव्ये; म-२-चरयितव्ये ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः । ओजःऽदान्तमः । मरुः ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन नानाविधकर्तिः ^३यः ^४मरुः सोमः ^५ते त्वदर्थमस्मा-
भिरभिषुतः । ^६यः सोमः ^७वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किञ्च ^८यः सोमः ^९ओजोदान्तमः
अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माघेरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

विद्वा हि यस्तै अद्रिवस्त्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विद्वा । हि । यः । ते । अद्रिवः । त्वादत्तः । सत्य । सोमपाः ।

विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे ^१अद्रिवः । अद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे ^२सत्य यथार्थकर्मन् ^३सोमपाः सोमस्य पातः ^४दस्म दर्शनीय
यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र ^५विश्वासु ^६कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्य दानेषु यजमानेषु ^७त्वादत्तः त्वया
दत्तः ^८ते त्वदीयः ^९यः रथिरस्ति तं ^{१०}विद्वा ^{११}हि । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे ^{१२}इन्द्र
सर्वेषु यष्टषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तो-
स्माभिस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राय मद्दने सुतम्' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'इन्द्राय
मद्दने सुतमिन्द्रमिद्राथिनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्दने सुतं परिं षोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्दने । सुतम् । परिं । स्तोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

^१मद्दने । माघतेः कनिष् । मदनशीलाय ^२इन्द्राय तदर्थं ^३सुतम् अभिषुतं सोमं ^४नः अस्मदीयाः
^५गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ^६परि ^७षोभन्तु । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः
^८कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च ^९अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोमम् ^{१०}अर्चन्तु पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । सप्तसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

^१यस्मिन् इन्द्रे ^२विश्वाः सर्वाः ^३श्रियः कान्तयः ^४अधि अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वी-
त्यर्थः । किञ्च ^५सप्त सप्तसंख्याकाः ^६संसदः । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः
होत्रकाः । यस्मिन् ^७रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम्
^८इन्द्रं ^९सुते सोमेऽभिषुते सति ^{१०}हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ ॥ १८ ॥

त्रिकद्वकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिकद्वकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे ^१देवासः देवा इन्द्रादयः ^२त्रिकद्वकेषु आभिष्विकेण्वहःसु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्वकाः ।
तेषु ^३चेतनम् । 'चित्ता संज्ञाने' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं ^४यज्ञम्
^५अत्नत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । 'तनु विस्तारे' । लङि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'तनिफत्योऽछन्दसि' इत्युपधालोपः । ^६तमिद् तमेवास्मदीयं यज्ञं
^७नः अस्माकं ^८गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः ^९वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

आ त्वा विशन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते ॥२२॥

आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रमिव । सिन्धवः । न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥२२॥

हे इन्द्र इन्दवः स्वन्तोऽस्माभिर्दीयमानाः सोमाः त्वा त्वाम् आ विशन्तु । सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रमिव सिन्धवः । स्यन्दमाना नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एव तस्मात् हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा न भति रिच्यते नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यं वा स्वतोऽधिको नास्तीत्यर्थः ॥

विष्यकथं महिना वृषन्भक्षं सोमस्य जागृवे । य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २३ ॥

विष्यकथं । महिना । वृषन् । भक्षम् । सोमस्य । जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितर्हे जागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य सोमस्य भक्षं पानं प्रति महिना स्वमहिना विष्यकथं सर्वतो व्याप्तवानसि । व्यचेलिटि थलि 'अभ्यासस्योभयेषाम्' (पा. सू. ६. १. १७) इति संप्रसारणम् । हे इन्द्र यः सोमः ते जठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्याप्तवानसीति शेषः ॥

अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् । अरं धामभ्य इन्दवः ॥ २४ ॥

अरम् । ते । इन्द्र । कुक्षये । सोमः । भवतु । वृत्रहन् । अरम् । धामभ्यः । इन्दवः ॥२४॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापात्मावरकस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तर्हे इन्द्र सोमः अस्माभिर्दीयमानः ते तव कुक्षये अरम् अलं पर्याप्तः भवतु । किंच इन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमास्तव धामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यस्तव तेजोभ्यो वा अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु । अनेन तेजसां हविर्मास्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्षये देहेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥

अरमश्वाय गायति श्रुतकक्षो अरं गवे । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ २५ ॥

अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतकक्षः । अरम् । गवे । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षो नामर्षिः गवाश्चादिन्द्रं स्तौति । अयं श्रुतकक्षः एतन्नामक ऋषिः अश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्वायैतदर्थम् अरम् अलं गायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा गवे अरम् अलं गायति । इन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय धाम्ने गृहाय तदर्थं च अरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रचच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी । गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति ॥

अरं हि प्मा सुतेषु णः सोमेष्विन्द्र भूषसि । अरं ते शक्र दावने ॥ २६ ॥

अरम् । हि । प्मा । सुतेषु । णः । सोमेषु । इन्द्र । भूषसि । अरम् । ते । शक्र । दावने ॥२६॥

हे इन्द्र सुतेषु अभिषुतेषु नः अस्मदीयेषु सोमेषु । हि प्मा इत्यवघाणे । त्वमेव तेषां पाने अलं पर्याप्तः भूषसि भवसि । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु नोऽस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । 'भू प्रशो' । त्वं प्रापय । तथा भवति हे शक्र समर्थेन्द्र दावने धनादिकस्य दात्रे ते तुभ्यमस्माभिर्दीयमानाः सोमाः अरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ १९ ॥

१. ख-ङ-त१-२-म१-२-गावोश्चादिन्द्रः; त३-४-न-गावाश्चादिन्द्रः; म३-गवेश्चायेन्द्रः; श-गावोश्चादिन्द्रः । सु-गवाश्चादिनाभार्थमिन्द्रः । २. ख-ङ-त२-म१-सलः; ग-म३-अलः; घ-अरं; म२-स्वलं । ३. ख-त-श-नावादि* । ४-अरं; घ-अरमलं ।

पराक्तात्तच्चिदद्रिवस्त्वां नक्षन्त नो गिरः । अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराक्तात्तत् । चित् । अद्रिऽवः । त्वाम् । नक्षन्त । नः । गिरः । अरम् । गमाम् । ते । वयम् ॥ २७ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽनः अस्मदीयाः ऽगिरः इतो निर्गताः स्तुतयः ऽपराक्तात्तान् । ऽचित् अप्यर्थः । अतिदूरादपि ऽत्वां ऽनक्षन्त व्याप्नुवन्तु । किमुत सर्वापाश्वामभुवतामिति । नक्षने-
न्यासिकर्मणो नक्षतेर्वा' लेटि सिपि रूपम् । एवं सति स्तोतारः ऽवयं ऽते त्वदीयं धनम् ऽअरम् अलं
पर्याप्तं ऽगमाम त्वत्तो गच्छाम ॥

आभिप्लविकेपूकथेषु^१ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्रितं च—'एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राघ्यं मनः ॥ २८ ॥

एव । हि । असि । वीरऽयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राघ्यम् । मनः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽवीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्^२ हन्तुं कामयमानः ऽएव ऽअसि भवसि
खलु । ऽहि प्रसिद्धौ । अतः ऽएव त्वं ऽशूरः सामर्थ्यवानेव भवसि । ऽउत अपि च ऽस्थिरः संग्रामे
धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संग्रहरसीत्यर्थः । एवं सति ऽते तव ऽमनः ऽराघ्यं स्तुति-
भिराराधनीयम् ऽएव यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च^३ करोषीति । तव मन एव
सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमय विश्वेभिर्धायि धातुभिः । अथा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव । रातिः । तुविऽमय । विश्वेभिः । धायि । धातुभिः । अथ । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २९ ॥

हे ऽतुविमय । तुविरिति बहुनाम । बहुधनवन्निन्द्र ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽधातुभिः कर्माधारकैः^४ ।
बद्धा । देवानां हविर्दानेन पोषयितुभिः । सर्वैर्यजमानैस्तव ऽरातिः गवाश्चधनादिदानं ऽधायि तैर्धा-
यते ऽएव । दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । चिदेवार्थे । ऽअथ अत एव हे इन्द्र एवंविध त्वं ऽमे बहुमं-
मापि ऽसचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्धुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमृतः ॥ ३० ॥

मो इति । सु । ब्रह्माऽइव । तन्द्रयुः । धुवः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमृतः ॥ ३० ॥

हे ऽवाजानां ऽपते अजानां पते बलानां वा हे इन्द्र ऽतन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मवशादालस्य-
युक्तः ऽब्रह्मेव ब्राह्मण इव । 'अथापि तद्वदर्थे भाष्यते' (निरु. ६. ३१) इति यास्कोक्तमनुसृत्य
तन्द्रयुक्त इत्युक्तम् । अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनालस्यमिच्छन्नास्तिको ब्राह्मण इव त्वं ऽमो ऽषु
ऽधुवः सुष्ठु मा भवः । सर्वदास्मत्कर्मान्वितो भवेत्याज्ञासनम् । तदेवाह । ऽसुतस्य अभिषुतस्य ततः
ऽगोमृतः गन्धेन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन ऽमत्स्व माद्य हृष्टो भव ॥

मा न इन्द्रभ्यादिशः सूरौ अक्तुष्वा यमन् । त्वा युजा वनेम तत् ॥ ३१ ॥

मा । नः । इन्द्र । अभि । आऽदिशः । सूरः । अक्तुषु । आ । यमन् ।

त्वा । युजा । वनेम । तत् ॥ ३१ ॥

१. ख-त-न-म-श-नसतेर्वा । २. ङ-त-२-३-म-१-३-पूकथेषु । ३. ख-ङ-त-१-२-न-म-समर्थान्
शत्रून् । ४. ख-ग-ध-त-न-म-श-च' नास्ति । ५. ख-ग-ध-म-३-कर्मधारकैः ।

हे १इन्द्र १आदिशः आदेष्टारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः १ १सूरः । 'सु गतौ' । सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः १अक्तुषु रात्रिषु दिवापि १नः अस्माकं १मा १अभि १आ १यमन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो १ भवन्तु । यद्यागताश्चेत्तदा १तत् रक्षःकुलं १त्वा त्वया १युजा सहायेन १ वयं १वनेम हिंसाम । 'अथ क्रथ क्रथ क्रथ हिंसार्या वन च' इत्यत्र पठितत्वाद्विंसार्थः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥

त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रुवीमहि । स्पृधः ।

त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे १इन्द्र १त्वयेत् । इद्वधारणे । त्वयैव १युजा सहायेन १स्पृधः स्पर्धमानान्छत्रून् १वयं १प्रति १ब्रुवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे इन्द्र १त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोत्रयष्टयष्टव्यतया त्वमस्माकं भवसि वयं १तव १स्मसि भवामः । तथारण्यकं—'त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि' इति । तस्मात्त्वया सहायेन शत्रून् हन्यामेति १ ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥

त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनुनोनुवतः । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥

हे १इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं १त्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव १अनुनोनुवतः । नौतैर्यङ्गुलान्तस्य शतरि रूपम् । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः १ तस्मात्तव १सखायः सखिभूताः १कारवः स्तोतारः १त्वामित् । इद्वधारणे । त्वामेव १चरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । १हि इति प्रसिद्धयर्थः । चरतेल्लंघ्याढागमः । हियोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

'उद्ध' इति चतुस्त्रिंशच्च त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्याषं गायत्रमैन्द्रम् । अन्या त्विन्द्रमुदेवताका । तथा चानुक्रान्तम्—'उद्ध चतुस्त्रिंशत्सुकक्षोऽन्त्यैन्द्रमर्वा' इति । द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'उद्धेदमीत्युत्तमासुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिश्च आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'उद्धेदमीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । तथासौर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थेऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यदद्य कच्च वृत्रहसुद्धेदमि श्रुतामवसा नो विन्वाभिः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उद्धेदमि श्रुतामधं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमधम् । वृषभम् । नर्याऽअपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह । हे १सूर्य । द्वादशसु मानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात्सूर्यात्मक सुवीर्यं हे इन्द्र १श्रुतामधं सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनमत एव १वृषभं याचमानानां १ धनस्य वर्धितारं १नर्यापसम् । नरहितं नर्यम् । नरहितकर्माणम् १अस्तारं दानशौण्डिमौदार्यवन्तमेतादृशानुभावमभितः १उत् १एषि । १इत् अवधारणे । त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्धतोऽसि १ १घ इति प्रसिद्धौ ॥

१. ग-न्यतिसृजन्तः । २. न-म-नियंतारो गंतारो । ३. घ-त्वत्सहायेन । ४. त-हन्यातमेति; श-हन्यातमेति । ५. ख-ग-व-त-न-म-र-श-कुर्वति; म१-कुर्वती; म३-कुर्वतः । ६. ख-यावानानां; ग-याचकानां त१-न-यावमानानां; त२-३-४-श-यावानानां । ७. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-उद्गातासि; त४-म१-२-श-उद्गातोसि ।

नव॒ यो न॒वति॑ पुरो॒ विभेद॑ बा॒ह्वोज॑मा । अहिं॑ च वृ॒त्रहा॑र्वधीन् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । न॒वतिम् । पुरः॑ । वि॒भेद॑ । बा॒हुऽओज॑मा । अहिं॑म् । च । वृ॒त्रऽहा॑ । अ॒र्वधीन् ॥ २ ॥

यः इन्द्रः नव नवतिं नवनवतिमन्त्याका एकोनशतमन्त्याकाः शम्बरस्य पुरः पुरीः बाह्वोजसा स्वबाहुबलेनैव विभेद दिवोदासाय भिनति स्म । तथा च मन्त्रः—‘दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य’ (ऋ. सं. २. १२. ६) इति । सः वृत्रहा वृत्रामुरस्य हन्ता स इन्द्रः अहिं च केनाप्यहन्तव्यं मेघमपामावरकं वृत्रं वा अवर्धत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं ददात्वित्युत्तरेण संबन्धः ॥

स न इन्द्रः शिवः सखाश्चावद्रोमद्यवमत् । उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्व॑ऽवत् । गो॑ऽमत् । यव॑ऽमत् । उ॒रुधारा॑ऽइव । दो॒हते ॥ ३ ॥

यसः पूर्वोक्तलक्षणः शिवः कल्याणतमः सखा यष्टयष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेनास्माकं मित्रभूतः एतादृशः इन्द्रः अश्ववत् अश्वयुक्तं गोमत् पश्चादिमहितं यवमत् । ‘अयवादिभ्यः’ (पा. सू. ८. २. ९) इति प्रतिषेधान्मतुपो बत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं नः अस्मभ्यं दोहते दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्तः । उरुधारेव । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां पोषयित्री गौर्यथा वत्सस्य पथो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । द्रुहेल्लेख्यडागमः ॥

असौर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘यदद्य’ इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्रं तु पूर्वजं तृचेन सहोदाहृतम् ॥

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृ॒त्रऽहन् । उ॒त्ऽअगा॑ः । अभि । सूर्य॑ ।

मर्व॑म् । तत् । इन्द्र॑ । ते । वशे॑ ॥ ४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे सूर्यं सूर्यात्मकं इन्द्रं अद्य अस्मिन् दिने यत् कच्च यत्किञ्चित्पदार्थजातम् अभि अभिसुखीकृत्य उदगाः । ‘इण् गतौ’ । उत्पूर्वः । तस्य लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्भूतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा तत् सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगात् त्वे तव वशे भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं प्राक्कर्म कुर्वन्ति जुह्वति च ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत्सत्यमित्तव ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्र॒वृद्ध॑ । स॒त्प॒ते । न । म॒रैः । इति॑ । मन्य॑से ।

उ॒तो इति॑ । तत् । स॒त्यम् । इत् । तव॑ ॥ ५ ॥

वाक्शब्दः समुच्चये । अपि च हे प्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमान सत्पते सतां पते स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र न मरै इति मनुष्यवद्वार्धक्येनाहं न त्रिय इति यत् यदि मन्यसे बुध्यसे । ‘सृङ् प्राणत्यागो’ । लेख्यडागमः । ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्यैकारः । ‘उतो’ अपि च सव

१. ख-सख्या यष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन; त-न-म२-स-यष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन; म१-यष्टव्यानातृ-स्तुत्यलक्षणेन; म३-यष्टव्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-व-त१-२-न-तते तव; ग-तव; त३-४स-तप्तव; म१-२-तत् । ३. ख-त-न-भ-तदर्थी; श-तदधी । ४. ख-त-उत ।

वतत् न त्रिय इति मननं वसत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो न त्रियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—‘ न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ’ (ऋ. सं. १०. ८६. ११) इति ॥ ॥ २१ ॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥
ये । सोमासः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । सर्वाँन् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ये सोमासः सोमाः परावति विप्रकृष्टेतिदूरदेशे^१ ये सोमाः अर्वावति अन्ति-
कतमे देशे च सुन्विरे । छन्दसि द्विवचनस्य विकल्पितत्वादत्र द्विवचनाभावः । ये सोमा ऋत्विग्म-
रभिषूयन्ते सर्वान् दूरे समीपे चाभिषूयमाणान् तान् सोमान् गच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि ।
अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥

असौर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्ते ‘ तमिन्द्रं वाजयामसि ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं
च—‘ तमिन्द्रं वाजयामसि मह्यं इन्द्रो य ओजसा ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य
दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवत्येऽयमेव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च व्यूहश्चेदिति खण्डे—
‘ मरुवाँ इन्द्र मीद्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ७ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः । वतं पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं वाजयामसि वाजयामः । सोमेन स्तुतिभिर्वा
वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् । महे महते^२ वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुम् ।
सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् वृषा धनानां सेक्ता दाता वसः इन्द्रः वृषभः अस्माकं^३
स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको^४ दाता^५ भुवत् भवतु ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । धुम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ ८ ॥
इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः । धुम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ ८ ॥

वसः इन्द्रः दामने स्तोतृभ्यो धनादिदानार्थेन वृत्तः प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च ओजिष्ठः
ओजस्वितमः वसः एवेन्द्रः मदे । माद्यन्त्यनेनेति^६ मदः सोमः । तस्मिंश्च प्रजापतिना सृष्टिकाले
हितः । सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः । धुम्नी । ‘ धुम्नं द्योततेत्यंशो वाञ्छं वा ’ इति । यशस्यञ्ज-
वान् वा अत एव श्लोकी । श्लोकः स्तुतिः । तद्वान् वसः इन्द्रः सोम्यः सोमार्हो भवति ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्षे ऋष्वो अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा । वज्रः । न । सम्भृतः । सबलः । अनपच्युतः । ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः संभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । वज्रो
न । वज्र आयुधम् । तत्कर्तुर्भिर्निश्चितधारो^७ यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या
संभृतोऽत एव सबलः बलसहितस्तस्मात् अनपच्युतः परैरप्रच्युतः^८ । अनभिगत इत्यर्थः । तादृशः
ऋष्वः महान् दीप्यमानो वा अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ववक्षे स्तोतृभ्यो धनादिकं
बोद्धुमिच्छति ॥

१. न-भ-‘तिदूरे देशे । २. ख-ग-त-न-भ-श-महातं । ३. कामानां सेचको । ४. ख-ग-त-श-होता ।
५. ख-ग-त-श-माद्यत्यः ; न-मात्यः ; भ-माद्यः । ६. ख-त-यत्कर्तुमि । ७. ख-त-भ-१-२-‘ परैर-
प्रच्युतः ’ नास्ति ।

दुर्गे चिन्नः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुः॒ऽगे । चि॒त् । नः । सु॒ऽगम् । कृ॒धि । गृ॒णा॒नः । इन्द्र॒ । गि॒र्व॒णः ।

त्वम् । च । म॒घ॒ऽव॒न् । व॒शः ॥ १० ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽगृणानः स्तोत्रभिः स्तूयमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽदुर्गे
 ऽचित् दुर्गमेऽपि^१ मार्गे^१ ऽसुगं सुगमं पन्थानं ऽकृधि तथा कुरु । हे ऽमघवन् धनवान्इन्द्र ऽवन्म ।
 चशब्दश्चेदर्थः । यदि ऽवशः सोमपानार्थं तत्प्रदातृनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व ।
 वष्टेल्लेख्यडागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न भिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाग्निगुर्जनः ॥११॥

यस्य॑ । ते॒ । नु । चि॒त् । आ॒ऽदि॒शम् । न । भि॒नन्ति॑ । स्व॒ऽरा॒ज्यम् ।

न । दे॒वः । न । अ॒ग्नि॒ऽगुः । ज॒नः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ऽयस्य ऽते तव ऽआदिशम् । आदिशति नयति सर्वत्रानयेत्यादिबलम् ।
 औणादिकः करणे प्रत्ययः । यद्वा । आदेश एवादिगाज्ञा । भावे क्प् । त्वदीयामाज्ञां ऽनू ऽचित्
 इदानीं पुरा च ऽन ऽभिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच । ऽस्वराज्यं तव स्वमृतं राज्यं च ।
 यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गोऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । ऽन ऽदेवः
 त्वदन्यो देवोऽपि च तथापि ऽअग्निगुः अष्टतगमनः संग्रामे त्वरमाणो वीरोऽपि ऽन च ऽजनः प्रादुर्भूतो
 मनुष्योऽपि । एते न भिनन्तीत्यर्थः ॥

अर्धा ते अप्रतिष्कृतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उभे सुशिप्र रोदसी ॥१२॥

अर्ध॑ । ते॒ । अ॒प्र॒ति॒ऽस्कु॒तम् । दे॒वी इति॑ । शु॒ष्मम् । स॒पर्य॒तः ।

उ॒भे इति॑ । सु॒ऽशि॒प्र । रो॒द॒सी इति॑ ॥ १२ ॥

हे ऽसुशिप्र सुहनो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र ऽअध अपि च ऽदेवी देव्यौ^२ स्वतेजसा दीप्यमाने
 ऽउभे ऽरोदसी छावापृथिव्यौ ऽअप्रतिष्कृतम् । स्कु इति सौमो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रति-
 रोधनीयं ऽते त्वदीयं ऽशुष्मं परबलशोषकं बलं ऽसपर्यतः पूजयतः । त्वदधीने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुक्षत्पयः ॥ १३ ॥

त्वम् । ए॒तत् । अ॒धा॒र॒यः । कृ॒ष्णा॒सु । रो॒हि॒णी॒षु । च । प॒रु॒ष्णी॒षु । रु॒क्ष॒त् । प॒यः ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र ऽकृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा ऽरोहिणीषु ।
 'वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् । रोहितवर्णासु^३ ऽच गोषु ऽरुक्षत् ।
 रोचतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् ऽएतत् परिदृश्यमानं ऽपयः क्षीरं ऽत्वम् ऽअधारयः धारयसि ।
 तस्मात्त्वद्बलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहरेरध त्विषो विश्वे देवासो अक्रमुः । विदन्मृगस्य ताँ अमः ॥१४॥

वि । यत् । अहेः । अध । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रमुः ।

विदत् । मृगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

१अध अपि च १अहेः अहन्तव्यस्य^१ वृत्रासुरस्य १त्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासान्नीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिताः १विश्वे सर्वे १देवासः देवाः १यत् यदा १वि १अक्रमुः विविधं पादविहरणमकुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान्त्यं देशमगच्छन्नित्यर्थः । तदानीं १मृगस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य^२ संबन्धि १अमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा १तान् सर्वान् देवान् १विदत् अविन्दत् । प्राप्नोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आदु मे निवुरो भुवद्रृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुस्तृतः ॥१५॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।

अजातऽशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥

१आदु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव १मे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्ध्ययमिन्द्रः १निवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता १भुवत् अभवत् । ततः १वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः १पौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । ‘ स्त्रीपुंसाभ्याम् ’ (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे स्त्र् । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । १अदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति^३ । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः १अजातशत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः १अस्तृतः संग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥१६॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्तमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यष्टारः १श्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव १वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं १शर्धं बलभूतं वेगवान्तं वा एतादृशमिन्द्रं १चर्षणीनां मनुष्याणां १वः युष्माकम् १आशुषे । अश्रोतेर्लेंट्युत्तम इति^४ सिप् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यङागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्ववै^५ । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । १महे महते १राधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुषामनपुरुष्टुत । यत्सोमेसोम आभवः ॥१७॥

अया । धिया । च । गव्यऽया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमेऽसोमे । आ । अभवः ॥१७॥

हे १पुरुषामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशं नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव १पुरुष्टुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्र १सोमेसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा १आभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् १अया अनया । कीदृया । १गव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या १धिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादियुक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः । शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

१. ग-आहन्तव्यस्य । २. न-भ-तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ-निदधाति स्म । ४. ख-त-भ-इति । ५. ग-प्रकर्षेणाश्वे ।

बोधितुऽमनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रहा । भूरिऽआसुतिः ।
शृणोतु । शक्रः । आऽशिषम् ॥ १८ ॥

अयं^१ परोक्षकृतः । वृत्रहा वृत्रहन्ता^२ भूर्यासुतिः । बहुपु. देशोऽप्विन्द्रार्थं सोम आसूयतेऽभिषू-
यत इति तादृशः । यद्वा । बहूनि सोमादिहवींषीन्द्रार्थमासूयन्ते हूयन्त इति तादृशः ।^३ बोधिन्मनाः ।
'बुध अवगमने' । औणादिक इतिप्रत्ययः । यस्य मनः स्तोतृणामभिमतं^४ बुध्यते ज्ञानार्ताति तथोक्तः ।
वृत् अवधारणे । नः अस्माकं बोधिन्मना एव^५ अस्तु । सर्वदास्मदभीप्सितानि ज्ञानाप्तेवेत्यर्थः ।
यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः^६ शक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थ इन्द्रः
आशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशासनं वा^७ शृणोतु ॥

ज्योतिष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने मैत्रावरुणस्य 'कया त्वं न ऊत्या' इति तृचोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे^१ वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र^२ कया केन^३ ऊत्या । अव रक्षणदिषु गत्वर्थे । 'अतियूतिः'
इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन^४ नः अस्मान्^५ अभि^६ अभितः^७ प्र मन्दसे प्रकर्षेण
मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा
कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच^८ कया केनाभिगमनेन^९ स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं धनम्^{१०} आ भर आभि-
भर्षीतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥

कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ २० ॥

वृषा इन्द्रः^१ कस्य यजमानस्य^२ सचा सुते ऋग्भिः^३ सहाभिषुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो
लक्ष्यते । कस्य यज्ञे सोमपीतये सोमपानाय तदर्थं^४ रणत् रमते । कीदृशः । नियुत्वान् । नितरां
युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनि निति नियुतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्वः^५ ।
स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाश्वानदात् । तद्वान् । वृषभः धनानामपां वा वर्षकः^६ वृत्रहा
वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं^७ यागं^८ प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे
रमते । न कुत्रापि । किंत्वस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ २४ ॥

अभीषु णस्त्वं रयि मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र^१ त्वं मन्दसानः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन्^२ सहस्रिणिं सहस्रसंख्याकं धनं^३
नः अस्मभ्यं^४ सु सुषु अभि आभर । तदेवाह । त्वं^५ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय प्रयन्ता
धनादेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति^६ बोधि बुध्यस्व । 'बुध अवगमने' । औणादिकः ।
लोडि छान्दसो विकरणस्य लुक् । हेर्धिः^७ । धित्वे^८ धकारलोपश्छान्दसः ॥

१. ख-त-श-अथ । २. ख-ञ-त-१-२-३-स्तोत्रिणा* । ३. ख-ग-त-न-भ-श-'अभि' नास्ति ।
४. ख-ग-घ-ञ-त-२-न-भ-ऋविग्भिः । ५. ख-त-न-भ-२-श-'वाहनाश्वः ते; भ-१-'वाहनाश्वः से; भ-३-
'वाहनाश्वस्तैः । ६. ख-त-न-भ-नास्मदीयं । ७. ख-त-य-ञं । ८. घ-रयि धनं । ९. ग-हेर्धित्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीऽवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये । अपाम् । जग्मिः । निऽचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सोमसेकार्थे पत्न्यः पालयिष्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च । तद्वन्तः पसुताः अस्माभिरभिषुताः इमे ग्रहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थम् । वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुम्पुणः । ' निचान्तपृणः ' (निरु. ५. १७) इति यास्कः । ' चमु अदने ' । निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता । यद्वा । ' निचमनेन प्रीणाति ' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः । अभिषुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्याद्वृषीषरूपः सोमो गृह्यते । तादृशः सोमः अपां जग्मिः । अपामिति ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावश्चान्दसः । अप इत्यर्थः । यद्वा । अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गमनशीलः साधुगन्ता वा । सोमश्चेन्द्रं गच्छति । स ह्यवभृथकालं ऋजीषमप्सु प्रास्थन्तीति वचनादप्स्वृजीषरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षत । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे । अच्छ । अवऽभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - - र - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वृधासः हविर्मिन्द्रं वर्धयन्तः इष्टाः इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंस्थाकाः होत्राः होत्रकाः अवभृथम् अन्त्यदिवसम् अच्छ प्रति^१ ओजसा स्वतेजसा^२ सहिताः इन्द्रम् असृक्षत विसृजन्ति । यावदवभृथं सप्तहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । हरी इति । हिरण्यऽकेश्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४ ॥

एषा व्याख्याता (ऋ. सं. ८. ३२. २९) । अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते । सधमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तरपयितव्या यद्वा संप्राप्ते सह माद्यन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्यमयस्कन्धगतकेशवन्तौ त्वा तौ प्रसिद्धौ हरी हरितवर्णावेतन्नामकावधौ इह अस्मिन् यज्ञे हितं - - वादिषु निहितं हितकरं वा प्रयः हवीरूपमन्नमभिलक्ष्य^३ वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्य इन्द्रमा वह ॥ २५ ॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विमाऽवसो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुमन् । यद्वा । विशिष्टा मा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः । ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरभिः । हे तादृशास्ते तुभ्यं त्वदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिषुताः । तथा बर्हिः स्तीर्णम् । तस्मात् स्तोतृभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् इन्द्रं सोमपानार्थम् आ वह आह्वय । यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे । स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥

आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि । दाशुषे ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

ऋषिर्कृत्स्विग्यजमानान् प्रत्याह । हे यष्टः षडाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते षने तुभ्यं षरोचना रोचनं दीप्यमानं षदक्षं बलम् षआ आभिमुख्येन षवि षदधत् इन्द्रो विदधातु । यद्वा । रोचनामिति स्वर्गः । देवतेजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा षरत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । 'दुधात् धारणपोषणयोः' । लेटि 'घोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः । अडागमः । हे स्तोतारः षस्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्रः कुरुनाम् । तस्मात् तम् इन्द्रं यूयम् अर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामीन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥ २७ ॥

आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षते तव षइन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं षविश्वा षउक्था सर्वाणि स्तोत्राणि षआ षदधामि संपादयामि । हे इन्द्र त्वं षस्तोतृभ्यः षमृळय सुखय ॥

भद्रंभद्रं न आ भरेषमूर्जं शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २८ ॥

भद्रम् ऽभद्रम् । नः । आ । भर । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २८ ॥

हे षशतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा इन्द्र षभद्रंभद्रं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आसंपादय देहि । तथा षइषम् अन्नम् षऊर्जम् अन्नरसं यद्वा बलवदन्नं च देहि । षनः अस्मान् षयत् यदि षमृळयासि सुखयसि तर्हि तद्वनादिकं देहीति । 'मृड सुखने' । षयन्तस्य लेख्याडागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २९ ॥

सः । नः । विश्वानि । आ । भर । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २९ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षविश्वाणि सर्वाणि षसुवितानि । सुषीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि । सुपूर्वादितेः केऽ प्रत्ययेऽ उवङादेशः । सर्वान्मभ्युदयान् षनः अस्मभ्यमाहर । हे इन्द्र यदि षनः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितान्मभ्युदयान् देहीति ॥

त्वामिद्रुव्रहन्तम सुतावन्तो हवामहे । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ ३० ॥

त्वाम् । इत् । व्रहन् ऽतम् । सुतऽवन्तः । हवामहे । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ ३० ॥

१. ख-इद्विशेषण* ; झ-त१-२-३-इद्विशेषण* ; त४-न-म१-श-इद्विशेषण* । २. त३-४-न-म-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । ३. ख-त-न-म-श-चेद्वनादिकं । ४. ग-म-क-प्रत्यये ।

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यापामावरकस्य हन्तरिन्द्र वसुतवन्तः अभिषुतसोमवन्तो वयम् । इदवधारणे^१ । वत्वामि त्वामेव वृत्रहामहे । अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः । हे इन्द्र वनः अस्मान् यदि सुखयसि^२ तर्ह्याह्वयाम इति ॥ ॥ २६ ॥

व्यूळहस्य^३ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये 'उप नो हरिभिः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३१ ॥

उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् । पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे मदानां पते । माघन्तेऽन्नेनेति मदाः सोमाः । 'मदोऽनुपसर्गे' इति करणेऽप्रत्ययः । सोमानां स्वामिन्निन्द्र हरिभिः 'आ शतेन हरिभिः' (ऋ. सं. २. १८. ६) इत्यादिषु बहुनामशानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः^४ सह वनः अस्माकं यज्ञे वसुतम् अभिषुतं सोमम् उप याहि । तत्पानार्थं शीघ्रमायाहि । पुनः उप वनः इत्यादरार्थः ॥

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३२ ॥

द्विता । यः । वृत्रहन्तमः । विदे । इन्द्रः । शतक्रतुः । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

वृत्रहन्तमः^५ अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता वृत्रशतक्रतुः नानाविधकर्मा वयः इन्द्रः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादावुप्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मणि द्विप्रकारेण सर्वैर्ज्ञायते । 'विद ज्ञाने' । कर्मणि विहितस्य तत्प्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । स त्वं हरिभिः सह वसुतं^६ सोममुपयाहि ॥

त्वं हि वृत्रहन्तेषां पाता सोमानामसि । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३३ ॥

त्वम् । हि । वृत्रहन् । एषाम् । पाता । सोमानाम् । असि । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । हिशब्दो हेत्वर्थे । यस्मात् वृत्रम् एषाम् अस्मदीयानां सोमानां पाता पानकर्ता असि भवसि । एषाम् इति इदमोऽन्वादेशे अशादेशोऽनुदात्तश्च । अतस्त्वम् अश्वैः^७ सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥

व्यूळहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिष्ववत्तृचस्य^८ 'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तन' इति द्वे ऋचावार्भन्ग्यौ । सूत्रितं च—'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृधुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋमुम् । रयिम् । वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् ऋभुक्षणम् । 'वा षपूर्वस्य' इति दीर्घाभावः । यागादिकर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां भ्रातॄणां श्रेष्ठं वा । अथवा तृतीयसवने^९ प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातृत्वात् महान्तम् । रयिं दातारम् ऋभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामकं देवं वनः अस्मभ्यम्

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-श-इहवयोरणे; त४-म-इहवयोरणे । २. घ-मृळयासि सुखयसि । ३. ख-श-व्यूळह; ग-त२-३-४-म-व्यूळह* । ४. म-सहस्र* । ५. घ-यः वृत्रहन्तमः । ६. घ-नः सुतं । ७. घ-हरिभिः । ८. ग-आर्भन्ग* । ९. त४-न-म-सवनेन ।

वृषे अन्नार्थं वृद्धातु प्रयच्छतु । तथा वाजी बलवानिन्द्रः वाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा वाजनामानं कनीयांसं आतरं च^१ अस्माकमन्नलाभाय वृद्धातु ॥ २० ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'गोधयति' इति द्वादशर्चमाष्टं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः पूतदक्षनाम्नो वर्षं गायत्रं मरुदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'गोधयति द्वादश बिन्दुः पूतदक्षो वा मारुतम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातःसवने सोमातिरिक्तं^२ एकं दान्यमुपजायते । तत्राय-स्तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अस्ति सोमो अयं सुतो गोधयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपं' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

गोधयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् । युक्ता वह्नि रथानाम् ॥ १ ॥

गोः । धयति । मरुताम् । श्रवस्युः । माता । मघोनाम् । युक्ता । वह्निः । रथानाम् ॥ १ ॥

वमघोनां घनवतां वमरुतां वमाता निमात्री वगौः पृथिरूपा । 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जानाः' इति श्रुतेः । यद्वा । गौर्माध्यमिकी वाक् । तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि । वर्तनात्तेषां तत्पुत्रत्वमुपचर्यते । धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः । किमिच्छन्ती । वश्रवस्युः अन्नं कामयमाना । कीदृशी । वरथानां मारुतानां वह्निः पृथ्वीभिर्वह्निर्वाभिर्बोद्धा संयोजयित्री सा युक्ता सर्वत्र समन्तात् पूज्या भवति ॥

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते । सूर्यामासा दृशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः । देवाः । उपस्थे । व्रता । विश्वे । धारयन्ते । सूर्यामासा । दृशे । कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह । यस्याः मरुतां मातुर्गौः उपस्थे वर्तमानाः विश्वे सर्वे देवाः व्रता व्रतानि स्वस्वकर्माणि धारयन्ते बिभ्रति । इयमेवास्माकं स्वपयोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच सूर्यामासा । माति स्वकलाभिस्तिथीनि माश्वन्द्रमाः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्याचन्द्रमसौ दृशे दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च यस्या गोः समीपे एकं सुखेन वर्तमानौ भवतः । सेव्यं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

अर्यः स्तोत्रकरणार्थमितस्ततो गन्तारः वनः अस्मदीयाः विश्वे सर्वे कारवः स्तोतारः तत्सु मरुतां बलं सदा सर्वदा आ गृणन्ति । आभिसुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति । किमर्थम् । सोमपीतये अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम् । मरुतः पतञ्जामका देवा अस्माभिराह्वातव्याः खलु । ततः पुरस्ता-च्चक्षुर्लं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शब्दे 'अस्ति सोमः' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः । उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति । सोमः । अयम् । सुतः । पिबन्ति । अस्य । मरुतः । उत । स्वराजः । अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त-वाजी नामानं; ग-वाजीनामानं । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कनीयांसं च । ३. घ-'च' नास्ति । ४. य-सोमातिरेकः ।

अयं पुरोवर्ती^१ सोमः^२ सुतः^३ मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः^४ अस्ति विद्यते । तस्मात् अस्य ।
अन्वादेशे । एनं सुतं सोमं^५ स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः
मरुतः^६ पिबन्ति । उत अपि च^७ अश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तनां पूतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्यमा । तनां । पूतस्य । वरुणः । त्रिषधस्थस्य । जावतः ॥ ५ ॥

न^१ केवलं मरुत एव सोमपातारः किंवेतेऽपीत्याह । मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात्
सखिभूतः अर्यमा च वरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । एतन्नामकास्त्रयो देवाः तना ।
ततमूर्णास्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया आलादेशः । तनाद्युदात्तः ।
तना पूतस्य शोधितं^२ त्रिषधस्थस्य^३ । सह तिष्ठन्त्यत्रेति^४ सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूत-
भृदात्मनि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं जावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं पिबन्ति^५ ।
द्वितीयार्थे षष्ठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमतः । प्रातर्होतेव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोऽमतः ।

प्रातः । होतऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

उतो अपि च इन्द्रः सुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य गोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः अस्य^१ । अन्वा-
देशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य जोषं पानरूपां सेवां प्रातः प्रातःसवने नु क्षिप्रम् आ
मत्सति । मदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तौति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः ।
होतेव । यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ २८ ॥

कदत्विषन्त सूर्यस्तिर आपइव सिधः । अर्षन्ति पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सूर्यः । तिरः । आपऽइव । सिधः । अर्षन्ति । पूतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

ऋषिर्मरुतो बहुवारं स्तुवेदानीमात्मानं वितर्कयति । सूर्यः प्राज्ञाः आपइव उदकानीव
निरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः कत् कदा अत्विषन्त । ‘त्विष दीप्तौ’ ।
अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच सिधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः पूतदक्षसः शुद्ध-
बलाः सन्तः कदा वा अर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कद्वो अद्य महानां देवानामवो वृणे । त्मना च दस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अद्य । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । त्मना । च । दस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः महानां महनीयानां^१ महतां वा त्मना च आत्मनैवालंकरणैर्विनापि दस्मवर्चसां
दर्शनीयतेजस्कानामत एव देवानां द्योतमानानां^२ वः युष्माकम् अवः पालनं कत् कदाहं वृणे
संभजे । ‘वृक् संभक्तौ’ । क्रैवादिकः ॥

१. ख-त-म-श-‘न’ नास्ति । २. ख-परंशोधितं; ङ-त१-२-न-म२-परिशोधितं; घ-पूतं शोधितं;
म१-परिशोधनं । ३. घ१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-म-श-तिष्ठत्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबति;
म२-पिबन्ती । ६. ख-त-न-‘अस्य’ नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पप्रथन्त्रोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पप्रथन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ९ ॥

ये मरुतः विश्वा विश्वानि पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजानानि दिवः शुलोकस्य रोचना रोचमानानि ज्योतींश्चि च आ पप्रथन् सर्वत्र विम्लारितान्यकार्षुः । 'प्रथ प्रथ्याने' । ण्यन्तस्य चङि 'अस्मृदृत्वरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४. ९५) ह्रन्थभ्यामभ्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण मध्योदात्तः । तादृशान् मरुतः देवान् सोमपीतये सोमपानायाहमाह्वयामि ॥

त्यान् पुतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । पु । पुतदक्षसः । दिवः । वो । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे मरुतः मितराविण पुतन्नामका देवाः पुतदक्षसः परिशुद्धबलान् दिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा । दिवो शुलोकस्थितान् । त्यान् तान् प्रसिद्धान् वः युष्मान् नु क्षिप्रं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

त्यान् ये वि रोदसी तस्तुभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । पु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तुभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

ये मरुतः रोदसी द्यावापृथिव्यां वि तस्तुभुः स्वबलेनैवात्यर्थं स्तब्धे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकार्षुरित्यर्थः । त्यान् तान् सर्वतः प्रसिद्धान् नु क्षिप्रमहं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । अस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गणम् । गिरिष्ठां । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

त्यं तं सर्वत्र विश्रुतं गिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं वृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं मारुतं मरुसंबन्धिनं गणं संचं हुवे विन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवचं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभमैन्द्रम् । तिरश्चीनांमाङ्गिरस ऋषिः । तथा चानु-क्रम्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुष्टुभम्' इति । आभिप्लविकेपूक्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

अभि त्वा समनूषतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीः । स्थुः । सुतेषु । गिर्वणः ।

अभि । त्वा । सम । अनुषत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

१. ख-ङ-त-२-३-किस्वरेण; त-१-निस्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श-सर्वान्; म-१-सर्वान् सर्वतः ।

३. ङ-न-अनु-तिरश्चीराङ्गिरस आनु । ४. ख-म-पूक्येषु ।

हे ^१गिर्वेणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र ^२सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सःसु ^३गिरः अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः
^४त्वा त्वाम् ^५आ ^६अस्थुः आभिमुख्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^७रथीरिव । यथा रथवान् रथेन
 गच्छन् वीरः प्राप्यं देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । किंच हे
^८इन्द्र अस्मदीया गिरः ^९त्वा त्वामभिलक्ष्य ^{१०}समनूषत सम्यक् शब्दायन्ते । स्तुवन्तीत्यर्थः । ‘ नू
 स्तवने ’ । कुटादिः । तस्य लुङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ^{११}वत्सं ^{१२}न ^{१३}मातरः ^{१४} । यथा मातरो गावो
 वत्समभिलक्ष्य हम्भारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

आ त्वा शुक्रा अचुच्यवुः सुतासं इन्द्र गिर्वेणः ।

पिबा त्वस्यान्धस इन्द्र विश्वासु ते हितम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । शुक्राः । अचुच्यवुः । सुतासः । इन्द्र । गिर्वेणः ।

पिब । तु । अस्य । अन्धसः । इन्द्र । विश्वासु । ते । हितम् ॥ २ ॥

हे ^१गिर्वेणः गीर्भिर्वननीय हे ^२इन्द्र ^३शुक्राः ग्रहेषु पात्रेषु च दीप्यमानाः ^४सुतासः अस्माभिः
 अभिषुताः सोमाः ^५त्वा त्वाम् ^६आ ^७अचुच्यवुः आगच्छन्तु । ‘ च्युङ् प्लुङ् गतौ ’ । लङि ‘ बहुलं
 छन्दसि ’ इति शपः *लुः । ततस्त्वमस्माभिर्दीयमानस्य ^८अन्धसः सोमस्य भवदीयं भागं ^९तु क्षिप्रं
^{१०}पिब ^{११} । तदेवोपपादयति । हे ^{१२}इन्द्र ^{१३}विश्वासु सर्वासु दिक्षु ^{१४}ते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविः
^{१५}हितं निहितं भवति ॥

पिबा सोमं मदाय कमिन्द्र श्येनाभृतं सुतम् ।

त्वं हि शश्वतीनां पती राजा विशामसि ॥ ३ ॥

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । इन्द्र । श्येनऽभृतम् । सुतम् ।

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । पतिः । राजा । विशाम् । असि ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२श्येनाभृतम् । ‘ हग्रहोर्भञ्छन्दसि ’ इति हकारस्य भकारः । शुलोकात् श्येनरूपया
 गायत्र्याहृतं ^३सुतम् अभिषुतं ^४सोमं ^५मदाय हर्षाय ^६पिब । ^७कम् इति पूरणः सुखार्थो वा । सुखेन
 सोमं पिब । हिशब्दो हेतौ । ^८हि यस्मात् ^९त्वं ^{१०}शश्वतीनां बह्वीनां ^{११}विशां मरुद्गणानां सर्वेषां देव-
 गणानां च ^{१२}पतिः पालयिता स्वामी ^{१३}असि भवसि तथा ^{१४}राजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि । अतस्त्वं
 पूर्वं सोमं पिबेति ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु^१ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘श्रुधी हवं तिरश्चया’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूत्रितं च—‘ श्रुधी हवं तिरश्चया आश्रुत्कणं श्रुधी हवम् ’ (आश्र. औ. ७. ८) इति ॥

श्रुधी हवं तिरश्चया इन्द्र यस्त्वा सपर्यति ।

सुवीर्यस्य गोमतो रायस्पर्धि महां असि ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । तिरश्चयाः । इन्द्र । यः । त्वा । सपर्यति ।

सुऽवीर्यस्य । गोऽमतः । रायः । पर्धि । महान् । असि ॥ ४ ॥

१. घ-त्वामभ्यमिलक्ष्य । २. ख-त-वत्सं न च; घ-वत्सं न; न-श-वत्सं नव; म-वत्समिव ।

३. ख-ञ्ज-त-र-न-म-पिब यद्वा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं (ख-ञ्ज-त-र-बहुलं
 छन्दसि) षष्ठी । तदिदं सोमरूपमन्नं शीघ्रं पिब । ४. ख-म-१-‘पूक्थ्येषु ।

हे ^१इन्द्र ^२यस्त्वा त्वां ^३सपर्यति । सपरशब्दः कण्ठादिः । त्रिविभिः परिचरति तादृशस्य
^४वितरिष्यताः एतन्नामकस्यैषेः मम ^५हवं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं ^६श्रुधि शृणु । श्रुन्वा च हे इन्द्र
 त्वं ^७सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा । वीरे पुत्रे भवं वीर्यम् । सुपुत्रवतः । ^८गोमनः गवादि-
 पशुमतः ^९रायः धनस्य दानेन ^{१०}पूर्धि अस्मान् पूरय । एतन्मामर्थ्यं कुत इत्यत आह । त्वं ^{११}महान्
 गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च ^{१२}असि भवसि खलु ॥

इन्द्र यस्ते नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

चिकित्स्विन्मनमं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीयसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।

चिकित्स्वित्स्मनमम् । धियम् । प्रत्नाम् । ऋतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यः यजमानः ^३नवीयसीं नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया ^४मन्द्रां मदकीं ^५गिरं
 स्तुतिलक्षणां वाचं ^६ते त्वदर्थम् ^७अजीजनत् उदपीपदत् । अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं ^८प्रत्नां
 पुरातनम् ^९ऋतस्य सत्यस्य संबन्धि । यद्वा । तृतीयार्थे षष्ठी । सत्येन ^{१०}पिप्युषां प्रवृद्धम् । 'लिङ्ग-
 ङोश्च' इति प्यायतेः पीभावः । तादृशं ^{११}चिकित्स्विन्मनसम् । 'किन ज्ञाने' । कस्मां रूपम् । अकारस्ये-
 कारश्छान्दसः । चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि ययेति । अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं
 सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं ^{१२}धियं त्वदीयं रक्षणाख्यं तस्मै कुरु ॥ ॥ ३० ॥

तमुं ष्टवाम् यं गिर इन्द्रमुक्त्यानि वावृधुः ।

पुरूण्यस्य पौस्या सिसासन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम् । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उक्त्यानि । ववृधुः ।

पुरूणि । अस्य । पौस्या । सिसासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः । ^१तं पूर्वोक्तलक्षणम् । ^२उ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रं ^३स्तवाम् स्तुतिभिः
 स्तुमः । ^४यम् ^५इन्द्रं ^६गिरः अस्माकं स्तुतयः ^७उक्त्यानि शस्त्राणि च ^८वावृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः ।
 ततो वयम् ^९अस्य इन्द्रस्य ^{१०}पुरूणि बहूनि ^{११}पौस्या वीर्याणि ^{१२}सिसासन्तः । 'षण् संभक्तौ' ।
 सनीडभावपक्ष आत्वे कृते 'सनोतेरनः' इति साहित्यिकं ऋषम् । तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः
 सन्तः ^{१३}वनामहे । तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम् शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

शुद्धैरुक्थैर्वीवृध्वासं शुद्ध आशीर्वीन्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवाम् । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।

शुद्धैः । उक्थैः । ववृध्वासं । शुद्धः । आशीः । स्वान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरि-
 शुद्धमित्यमन्यत । ततस्तदोषपरिहारायेन्द्र ऋषीनवोचत् । अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति ।

ततस्ते च शुद्धयुत्पादकेन साक्षा शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय^१ यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाक्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादितः—‘इन्द्रो वासुरान्हत्वापूत इवामेधोऽमन्यत । सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साक्षा स्तुयुरिति^२ । स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति । ततः^३ ऋषयः सामापश्यन्^४ । तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेधोऽभवत्^५ इति । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । नु क्षिप्रम्^६ पूतो आगच्छतैव । आगत्य च^७ शुद्धेन शुद्धयुत्पादकेन^८ साम्ना तथा^९ शुद्धैः शुद्धिहेतुभिः^{१०} उक्थैः शस्त्रैश्च^{११} इन्द्रं^{१२} शुद्धम् अपापिनं कृत्वा^{१३} पूतवाम स्तुयाम^{१४} । ततः सामशस्त्रैश्च^{१५} वावृध्वांसं पापराहित्येन वर्धमानं तमिममिन्द्रं^{१६} शुद्धः दशापवित्रेण^{१७} आशीर्वान् आश्रयणवान् गव्यादिभिः । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् । तादृशः सोमः^{१८} ममत्तु इन्द्रं मादयतु । माद्यतेऽछान्दसः श्लुः ॥

इन्द्रं शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धार्भिरुतिभिः ।

शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्भि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धार्भिः । उतिऽभिः ।

शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्भि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे^१ इन्द्र^२ शुद्धः^३ अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं^४ नः^५ अस्मान्^६ आ^७ गहि आगच्छ ।^८ शुद्धार्भिरुतिभिः । उतयो मरुतः । अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा । तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः । तैर्मरुद्भिः सह^९ शुद्धः पापराहितस्त्वमा गहि । आगत्य च^{१०} शुद्धः त्वं^{११} रयिं धनमस्मासु^{१२} नि^{१३} धारय नितरां स्थापय । किंच^{१४} शुद्धः त्वं^{१५} सोम्यः^{१६} सोमाहौ भूत्वा^{१७} ममद्भि सोमेन माद्य । ‘मदी हर्षे’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः ॥

इन्द्रं शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्रः । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः । रत्नानि । दाशुषे ।

शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्रमे । शुद्धः । वाजम् । सिषाससि ॥ ९ ॥

हे^१ इन्द्र^२ शुद्धः^३ हिरवधारणे । शुद्ध एव त्वं^४ रयिं धनं^५ नः^६ अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा^७ शुद्धः त्वं^८ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय^९ रत्नानि रमणीयानि धनादीनि^{१०} च देहि । ततः^{११} शुद्धः पापराहितस्त्वं^{१२} वृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा^{१३} जिघ्रसे हंसि । ततः^{१४} शुद्धः शत्रुहननदोषपरिहारायस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं^{१५} वाजम् अन्नमस्मभ्यं^{१६} सिषाससि प्रदातुमिच्छसि । यदा यदा शत्रून् हन्त्यां तदा तदा शुद्धयुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं^{१७} कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

‘अस्मै’ इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘अस्मै सैका द्युतानो वा मारुतस्त्रै-
हुमं चतुर्थी विराजिष्यामीति मारुतः पादः परैन्द्राबार्हस्पत्या’ इति । द्युतानाख्यो मरुतां पुत्र ऋषि-
स्तिरश्वीनामाङ्गिरसो वा । चतुर्थी विराट् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘इष्यामि वो मरुतः’ इति
पादो मरुद्देवत्वः । ‘अथ द्रप्सः’ इत्येषा त्विन्द्रावृहस्पतिदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

१. श-पश्चाच्छुदायैन्द्राय । २. ख-इन्द्र-३-मर-श-स्तुयुरिति स्तुयुः; त१-शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः । ३. ख-त-म-तव; ग-त एते । ४. ख-त-म-श-सामापश्यं । ५. घ-स्तुयाम । ६. ख-ग-त-श-‘सोम्यः’ नास्ति । ७. ख-त-घनकवधनादीनि; ग-श-घनकनकादीनि; न-कनकवस्त्रधनादीनि; म-कनकवधनादीनि । ८. ग-न-म-मरुत* ।

अस्मा उपाम् आतिरन्तु याममिन्द्राय नक्तमूर्ध्याः सुवाचः ।

अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उपसः । आ । अतिरन्तु । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्ध्याः । सुऽवाचः ।

अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृऽभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुऽपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद्धीताः । उपसः उषःकालाः । अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय । इन्द्राय । यामं स्वस्वगमनम् । आतिरन्तु । तिरतिर्वधनकर्मा । समन्ताद्वधयन्तः । यथा पूर्वमुद्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्गता अभवन् । तथा । ऊर्ध्याः । रात्रिनामैतत् । ' क्र गतिप्रापणयोः ' । ' अतैरु च ' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिश्रययः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । सर्वैरभिगन्तव्याः । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवानं गच्छन्ति । स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले । सुवाचः शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि^१ कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशामति^२ वेदाद्यनुमाने^३ निरता^४ अभवन् । तथा आपः । ' आप्लु व्यासौ ' । सर्वतो व्यासाः । मातरः जगतां निर्माभ्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पगणालाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहेर्हननोत्पादकत्वात् । अस्मै इन्द्राय । नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं । सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्नित्यर्थः ॥

अतिविद्धा विथुरेणां चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।

न तदेवो न मर्त्यस्तुतुर्याद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिऽविद्धा । विथुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । समऽहिता । गिरीणाम् ।

न । तत् । देवः । न । मर्त्यः । तुतुर्यात् । यानि । प्रऽवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विथुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अप्यर्थे । विथुरेणासहायेनापि । अस्त्रा । ' असु क्षेपणे ' । ताच्छीलिकस्तृन् । शत्रुक्षेपणशीलेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्रास्त्रेण वज्रेण । त्रिः । ' सप्त ' एकविंशति-संख्यानि । ' संहिता संहितान्येकत्र संघीभूतानि । गिरीणां सप्तानां पर्वतानां । सानु^१ मानूनि । अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भित्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—' दर्मपिञ्जलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भित्वा तमहन् ' (तै. सं. ६. २. ४. ३) इत्यादि । तस्येन्द्रस्य । तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि । देवः इन्द्राद्यतिरिक्तो देवः । मर्त्यः मनुष्यो वा । न तुतुर्यात् न तरेत्^२ । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ' तृ प्लवनतरणयोः ' । लिङि छान्दसः शपः ऋः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्युक्त्वम् । यद्वा । ' तुर त्वरणे ' । जौहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्रः । यानि कर्माणि । चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः^३ ॥

१. ख-घ-त-समंताद्वर्धयतु; ग-न-समंताद्वर्धयते; भ-समंताद्वर्धयतो । २. ख-ग-त-न-भ-श-वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवण (ख-त-१-२-३-श्रवणः) चितया (ग-चित्ता) शीनि । ३. ख-ग-त-इन्द्रेणुशामनं । ४. त-३-४-न-भ-श-वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त-२-३-भ-२-श-सप्तकृतः । ६. घ-यानि सानु । ७. झ-इत्यात् इंतुं शक्तो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिहिसत्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोम्यं दीर्घाभावो ह्रस्वश्छान्दसः । न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्र आयसो निर्मिश्र इन्द्रस्य बाहोर्भूयिष्ठमोजः ।

शीर्षिभिन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्तु श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निर्मिश्रः । इन्द्रस्य । बाहोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।

शीर्षिन् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्तु । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उक्तगुणस्य ^१इन्द्रस्य ^२वज्र ^३आयसः अयसा निर्मितः । अयोमय इत्यर्थः । स^४ वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते ^५निर्मिश्रः संमिश्रः अत्यन्तं^६ संबद्धः^७ कृतः । अत एव ^८इन्द्रस्य ^९बाहोः भुजयोः ^{१०}भूयिष्ठं बहुतमम् ^{११}ओजः वीर्यमस्ति । तथा ^{१२}निरेके । निपूर्वाद्रित्यतेर्वा^{१३} निस्पृष्टादेतेर्वैति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् ^{१४}इन्द्रस्य ^{१५}शीर्षिन् शिरसि ^{१६}क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा ^{१७}आसन् । आस्थस्यासन्नादेशः । आस्थे च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किंच ^{१८}श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वं उपजीविनो भृत्याः ^{१९}उपाके अन्तिके ^{२०}एषन्त । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्ये नियोक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । ‘ ईष गतिर्हि सादर्शनेषु ’ । भौवादिकः ॥

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।

मन्ये त्वा सत्त्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्ये । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्ये । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।

मन्ये । त्वा । सत्त्वनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्ये । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदादयः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि ^३यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति^४ ^५मन्ये अवबुध्ये । तथा ^६त्वा त्वाम् ^७अच्युतानां च्युतिरहितानामपि पर्वतानां ^८च्यवनं च्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति ^९मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन च्यावयितुमशक्यानां बलिनां वीराणामपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति^{१०} जाने । किंच हे ^{११}इन्द्र^{१२} ^{१३}सत्त्वनाम्^{१४} । ‘ षण् संभक्तौ ’ । कनिष् । संभजमानानां भटानां ^{१५}केतुम् उच्छ्रितमिति ^{१६}मन्ये । यद्वा । सत्त्वनां^{१७} स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्तृणां यष्टृणां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा ^{१८}त्वा त्वां ^{१९}चर्षणीनां मनुष्याणां ^{२०}वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति ^{२१}मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाहोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तवा उ ।

प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्त इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाहोः । इन्द्र । धत्से । मदच्युतम् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ।

प्र । पर्वताः । अनवन्त । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिऽनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-घ-ङ-त१-२-स च । २. ख-ङ-त१-२-अत्यंतसंबंधः; न-भ-अत्यंत संबंधः । ३. ख-त-निपूर्वाद्रित्यतेर्वा । ४. ख-त-यज्ञियार्हमिति । ५. ग-च्यावयितारमिति । ६. घ-भ-इन्द्र त्वा त्वां । ७. ख-त-सत्त्वनां सत्त्वानां; ग-घ-सत्त्वानां; भ-षत्त्वानां । ८. ख-भ-त-भ-क्ष-सत्त्वानां ।

हे ^१इन्द्र ^२बाहोः ^३वज्रम् आयुधम् । कीदृशम् । ^४मदस्युतं शत्रूणां मदस्य ^५ध्यावतितारं ^६वत् यदा ^७आ ^८धस्ते आदधासि । किमर्थम् । ^९अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा ^{१०}हन्तव्यं । ^{११}उ ^{१२}ह्यवधारणे । हन्तुमेव । किंच यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति ^{१३}पर्वताः जगदापूरका मेघाः ^{१४}प्र ^{१५}अनवन्तः । 'नु शब्दे' । प्रकर्षेणाशब्दयन् । यदा वा ^{१६}गावः तत्स्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन् । उदकान्ध-
ध्वनयन्नित्यत्र याजुषो निगमः—'यददः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २; अ. सं. ३. १३. १) इति । तुरीयः पादः परोक्षः । तदानीम् ^{१७}अभिनङ्गन्तः अभित इन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः ^{१८}ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ^{१९}इन्द्रं पर्यचरन् । यद्वा । ब्रह्माणः । 'बृह वृद्धौ' । प्रवृद्धाः पर्वतादय इन्द्रमस्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

तमु ^१ष्टवाम य इमा जजान विश्वा जातान्यवराण्यस्मात् ।

इन्द्रेण मित्रं दिधिषेम गीभिर्रुपो नमोभिर्वृषभं विशेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम । यः । इमा । जजान । विश्वा । जातानि । अवराणि । अस्मात् ।
इन्द्रेण । मित्रम् । दिधिषेम । गीऽभिः । उपो इति । नमऽभिः । वृषभम् । विशेम ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहुः । ^१तमु तमेवेन्द्रं वयं संहत्य ^२स्तवाम मोत्रं करवाम । ^३यः इन्द्रः ^४इमा इमानि भूतानि जजान जनयामास । तस्मात् ^५अस्मात् इन्द्रादेव ^६विश्वा विश्वानि सर्वाणि वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा ^७अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति । तेनानेन ^८इन्द्रेण वयं ^९गीभिः स्तुतिभिः ^{१०}मित्रम् । लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः । मैत्रां ^{११}दिधिषेम धारयेम । 'धिष धारणे' इति धातुं केचिद्वदन्ति । यद्वा । मित्रम् । छान्दसमेकवचनम् । वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो भवामेति गीभिर्इन्द्रं शब्दयेम । 'धिष शब्दे' । जौहोत्यादिकः । अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणता न्तुश्च शश्च । ततः ^{१२}नमोभिः क्रियमाणैर्मस्कारैर्दीयमानैर्हविर्भिर्वा ^{१३}वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम् ^{१४}उपो ^{१५}विशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम ॥

वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुये सखायः ।

मरुद्भिर्इन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि ॥ ७ ॥

वृत्रस्य । त्वा । श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे । देवाः । अजहुः । ये । सखायः ।
मरुत्^१भिः । इन्द्र । सख्यम् । ते । अस्तु । अयं । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयासि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ^१ये ^२विश्वे ^३देवाः प्राक् ^४सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामेति' मित्राण्यभवात् ते सर्वे देवाः ^५वृत्रस्य वृत्रासुरस्य ^६श्वसथात् । श्वसेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । सर्वानागच्छतो दृष्ट्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वसमकार्षीत् । श्वासाङ्गीताः सन्तः अत एव ^७ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः ^८त्वा त्वाम् ^९अजहुः संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं सति हे ^{१०}इन्द्र ^{११}मरुद्भिः सह ^{१२}सख्यं सखिभावः ^{१३}ते तव ^{१४}अस्तु । ये मरुत्सवां न परित्यजन्ति तैः सहेति । ^{१५}अथ अनन्तरम् ^{१६}इमाः ^{१७}विश्वाः ^{१८}पृतनाः शत्रुसेनाः ^{१९}जयासि स्वबलेनाभिभवसि । अनेन वृत्रं प्रन्तमिन्द्रमाह । अत्र 'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

त्रिः षष्टिस्त्वा मरुतो वावृधाना उसाहव राशयो यज्ञियासः ।

उप त्वेमः कृधि नो भागधेयं शुष्मं त एना हविषा विधेम ॥ ८ ॥

त्रिः । षष्टिः । त्वा । मरुतः । ववृधानाः । उस्ताऽइव । राशयः । यज्ञियासः ।

उप । त्वा । आ । इमः । कृधि । नः । भागऽधेयम् । शुष्मम् । ते । एना । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्तित्याह । हे इन्द्र षत्रिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुक्' इति सुः । षष्टिः उत्तरसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'इंद्रश्चान्यादृश्च' (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामाश्रयन्ते । 'स्वतवांश्च प्रधासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोज्जेपी' (वा. सं. १७. ८५) इति सैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरण्येऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः षष्टिसंख्याकाः षुस्ताइव षराशयः गाव इव संधीभूतास्ते त्वां षवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते षमरुतः षयज्ञियासः यज्ञार्हा अभवन् । तं मरुतसहायमिन्द्रं षत्वा त्वां वयम् षमः उपगच्छामः । ततस्त्वं षनः अस्मभ्यं षभागधेयं भजनीयं धनं षकृधि कुरु । पश्चाद्वयमपि षएना एनेन सोमलक्षणेन षहविषा षते तुभ्यं षशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं षविधेम । 'विध विधाने' । विदध्म । कुर्म इत्यर्थः ॥

तिग्ममायुधं मरुतामनीकं कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष ।

अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण तां अप वप ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम् । आयुधम् । मरुताम् । अनीकम् । कः । ते । इन्द्र । प्रति । वज्रम् । दधर्ष ।

अनायुधासः । असुराः । अदेवाः । चक्रेण । तान् । अप । वप । ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र षते तव स्वभूतं षतिग्मं तीक्ष्णम् षआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनुः । तत्र षमरुतां त्रयः षष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् षअनीकं संघं च त्वदीयं षवज्रं च षकः को वा देवो मनुष्यो वा षप्रति षदधर्षं प्रतिकूलमभिभवति । अभिभावको नास्तीत्यर्थः । 'ष्टप प्रसहने' । 'आ दृषाद्वा' इति विभाषितणिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव षअनायुधासः धनु-रायायुधवर्जिताः षअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये षअसुराः सन्ति हे षऋजीषिन् । अपाजितोऽभिषुतः सोम ऋजीषः । तद्वन्निन्द्र षतान् असुरान् षचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा षअप षवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

मह उग्राय तवसे सुवृक्तिं प्रेरय शिवस्तमाय पश्वः ।

गिर्वाहसे गिर इन्द्राय पूर्वीधेहि तन्वे कुविदङ्ग वेदत् ॥ १० ॥

महे । उग्राय । तवसे । सुवृक्तिम् । प्र । ईरय । शिवस्तमाय । पश्वः ।

गिर्वाहसे । गिरः । इन्द्राय । पूर्वीः । धेहि । तन्वे । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः षमहे महते गुणैः षउग्राय बलेनोद्ग्राय षतवसे । तु इति धातुवृद्धयर्थः । प्रवृद्धाय षशिवस्तमाय कल्याणतमायेन्द्राय षसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं षप्रेरय चोदय । कुरु । किमर्थम् । षपश्वः पश्वोः । द्विपाच्चतुष्पाच्च^१ । पश्वोर्ममात्मदीयाय गवे वा । यद्वा पश्वोस्तीन्द्रियार्थं^२ द्रष्टुर्मम घनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः षगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिमिच्छामा-नाय षइन्द्राय षपूर्वीः बह्वीः षगिरः स्तुतीः षधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः षतन्वे । तनोति कुलमिति

१. ख-त१-२-म-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बलं भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२-द्विपाच्च चतुष्पाच्च ।

३. ग-रतीन्द्रियार्थः ; त१-म-रतीन्द्रियार्थः ।

तनूस्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायात्मने वा ^१कुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् ^२अङ्ग क्षिप्रं ^३वेदत् ।
लम्भयतु ददातु । 'विदू लाभे' । लेख्यडागमः । कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसे विभ्वे मनीषां द्रुणा न पारमर्या नदीनाम् ।

नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वे । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईर्यम् । नदीनाम् ।

नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः ^१उक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशस्त्रादिभिरङ्गमानाय अत एव ^२विभ्वे महते यद्वा
शत्रूणामभिभवित् इन्द्रायेन्द्रार्थं ^३मनीषां मनस ईषां स्तुतिम् ^४ईर्य प्रेरय । तत्र दष्टान्तः । ^५द्रुणा ^६न
यथा नाविकः ^७नदीनां नदमानानां सरितां ^८पारं तीरं प्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं
प्रति स्तुतिं गमयेति ^९। किंच ^{१०}नि ^{११}स्पृश नितरां धनं स्पृशय गमय ^{१२}तन्वि आत्मनि पुत्रे वा ।
कीदृशम् । ^{१३}श्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य ^{१४}जुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं
^{१५}धिया त्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वात्मानं गमय । ततस्त्वयाभिष्टुत इन्द्रः ^{१६}कुवित् बहु धनं क्षिप्रं
^{१७}वेदत् लम्भयतु ददातु ॥

तद्विविद्धि यत् इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।

उप भूष जरितर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविद्धि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुस्तुतिम् । नमसा । आ । विवासा ।

उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋत्विक् ^१यत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा ^२विविद्धि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुवित्यर्थः । ^३ते
तव स्वभूतं ^४यत् हविः स्तोत्रं वा ^५इन्द्रः ^६जुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
लोटे शपः श्लुः । अडागमः । छन्दसत्वात् 'नाम्यस्तस्य' इति गुणप्रतिषेधामावः । हे स्तोतः ^७सुष्टुतिं
सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं ^८स्तुहि । तथा ^९नमसा स्तोत्रेण हविषा
वा ^{१०}आ ^{११}विवास इन्द्रमाभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे ^{१२}जरितः
स्तोतः ^{१३}उप ^{१४}भूष । 'भूष अलंकारे' । अलंकृतो भव । ^{१५}मा ^{१६}रुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा
रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः ^{१७}वाचं स्तुतिमिन्द्रं ^{१८}श्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया
स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं ^{१९}कुवित् बहु धनं क्षिप्रं प्रयच्छतु ॥

पृष्ठयषडहगतेषूक्त्येषु ^१तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अव द्रप्सः' इति तृचः । सूत्रितं च—
'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३)
इति ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नुमणा अधत् ॥ १३ ॥

१. ख-ईन्द्रार्थं । २. ख-घ-त-म-श-गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-अंग क्षिप्रं । ४. घ-अंग क्षिप्रं
वेदत् । ५. ख-त-श-पूक्त्येषु; म१-पूक्त्येषु ।

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धमन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत्त ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाकक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सञ्चंशुमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् ।
आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा
हेतुः । द्रप्स इत्युदकक्रणोऽभिधीयते^१ स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (ऋ. सं. १०. १७. ११)
इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः—'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रमयादितः ॥
नदीमंशुमतीं नामाम्यतिष्ठत्' कुरुन् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययाद्वृत्रा सह ॥ योत्स्वमानः
सुसंहैरैरुद्भिर्विविधायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमायान्तं
जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुत्पतिरयं सोम ग्रेहि देवान्
पुनर्विभो । सोऽगवीब्रूति तं शक्रः स्वर्ग एव बलाद्वली । इयाय देवानादाय तं पपुर्विधिवत्सुराः ॥
जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् तृचे सर्वं निगद्यते' (बृहदे. ६.
१०९-११५) । एतदनापूर्त्वेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणशुं वक्ष्यते । तथा चास्या ऋचोऽ-
यमर्थः । 'द्रप्सः । द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । द्रुतं गच्छन्' 'दशभिः' 'सहस्रैः'
दशसहस्रसंख्यैरसुरैः' इयानः 'कृष्णः एतन्नामकोऽसुरः' 'अंशुमतीं नाम नदीम्' 'अव' 'अतिष्ठत्'
अवतिष्ठते । ततः 'शच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा' 'धमन्तम् उदकस्यान्तरुच्छसन्तं यद्वा जगद्गीतिकं
शब्दं कुर्वन्तं' 'तं कृष्णमसुरम्' 'इन्द्रः मरुद्भिः सह' 'आवत् प्राप्नोत्' । पश्चात्तं कृष्णमसुरं^२ तस्यानु-
चरांश्च हतवानिति वदति । 'नृमणाः नृषु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृष्वृत्विक्ष्वेकविधं मनो यस्य
स तथोक्तः । तादृशः सन् 'स्नेहितीः । स्नेहितिवंघकर्मसु पठितः । सर्वस्य हिंसित्रीस्तस्य सेनाः
'अप' 'अधत्त । अपघातं' इत्यनम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहितं नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १.
४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्^३ । हतवान् ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपऽह्वरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।

नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयपादो^१ मरुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्तयते । हे मरुतः 'द्रप्सं द्रुत-
गामिनं कृष्णमहम्' 'अपश्यम् अदृष्टम् । कुत्र वर्तमानम् । 'विषुणे विष्वगञ्जने सर्वतो विस्तृते देशे ।
यद्वा । विषुणो विषमः । विषमे परैरदृश्ये गुहारूपे देशे । 'चरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच 'अंशुमत्याः
एतन्नामिकायाः' 'नद्यः नद्याः' 'उपह्वरे' अत्यन्तं गूढे स्थाने 'नभो' 'न नभसि यथादित्यो दीप्यते ।
तद्वत्तत्र दीप्यमानम्'^२ 'अवतस्थिवांसम् उदकस्यान्तरवस्थितं' 'कृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् ।
तस्मिन् दृष्टे सति हे 'वृषणः कामानामुदकानां वा सेकारो मरुतः' 'वः युष्मान् युद्धार्थम्' 'इष्यामि
अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम्' 'आजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेपय-

१. ख-ग-त-म-श-"त्युदकक्रणो" । २. ख-ग-त-२-भ-"भ्यतिष्ठन्" । ३. ख-ग-त-भ-नदीमनु । ४. ख-
ग-त-कृष्णसुरं । ५. ख-ग-त-कृष्णसुरं । ६. ख-ग-त-अपाघातं । ७. ख-त-म-श-गतमसुरमपधत् ।
८. ख-ग-त-म-श-तृतीयः । ९. श-उपह्वरे उपस्थे । १०. ख-व-त-श-दीप्यमाने ।

न्तीति वाजिः संग्रामः । तस्मिन् 'युध्यत संहरत' । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इष्यामि वो मरुतः
इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अथ द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विपाणः ।

विशो अदेवीरभ्या चरन्ती बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अथ । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । अधारयत् । तन्वंम् । तित्विपाणः ।

विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ १५ ॥

अथ अथ द्रप्सः द्रुतगामी कृष्णः अंशुमत्याः नद्याः उपस्थे समीपे तित्विपाणः दीप्य-
मानः सन् तन्वंम् आत्मीयं शरीरम् अधारयत् । परैरहिंस्थस्त्वेन बिभर्ति । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं
स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र इन्द्रः गत्वा बृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन युजा सहानेन
अदेवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्त्वादस्तुत्याः । आचरन्तीः आगच्छन्तीः
विशः असुरसेनाः अभि ससाहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गादवगम्यते ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूळ्हे द्यावापृथिवी अन्विन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।

गूळ्हे इति । द्यावापृथिवी इति । अनु । अन्विन्दः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु त्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । जायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नेव
अशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः सप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिशम्बरादिसप्तभ्यो बलवद्भ्यः शत्रुभ्यः तदर्थं
शत्रुः अभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योङ्गिरोभ्यो गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नेवाश-
त्रुभ्यो बलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं गूळ्हे तमसा गूढे संवृते द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाश्यानुक्रमेण अन्विन्दः अलभथाः । तथा विभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः
भुवनेभ्यः लोकेभ्यः रणं रमणं धाः धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन्धृषितो जघन्य ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्येदविन्दः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्य ।

त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्या । इत् । अन्विन्दः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं गूळ्हे खलु त्यत् एतत् कर्माकर्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे वज्रिन् वज्रव-
ज्रिन्द्र धृषितः दृष्टः संग्रामेषु शत्रुहनेने कुशलः सन् । यद्वा । दृष्टो धीरः सन् अप्रतिमानम् ।
प्रतिमानमुपमा । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीर्घं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं शुष्णस्य ओजः बलं
वज्रेण आयुधेन जघन्य हतवानसि । 'अग्न्यास्ताच्च' इति हन्तेर्घत्वम् । पूर्वं शुष्णस्य बलं विनाशये-

१. ख-ग-त-म-श-तत् संहरत । २. घ-म-त्वं ह त्वं । ३. म-तदर्थं त्वं । ४. ख-त-म-धारणं ।
५. ख-त-म-श-यतः हे; ग-यत् हे । ६. श-उपमारहितं । ७. ख-सपूर्वत्वं; क-त-सपूर्वः; म-सर्वं ।

दानां शुष्णमपि हतवानित्याह । 'त्वं' वधत्रैः हननसाधनैरायुधैः 'शुष्णस्य' । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । शुष्णम् 'अवातिरः' । कुत्साय राजर्षयेऽवाह्मसुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—'कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे 'इन्द्र' 'त्वं' 'शक्त्या स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा' 'गाः शत्रून् हत्वा तेषां गाः' 'अविन्दः' अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संग्रह्य लब्धवानसि ॥

त्वं ह त्यद्वृषभ चर्षणीनां घनो वृत्राणां तविषो बभूथ ।

त्वं सिन्धूरसृजस्तस्तभानान् त्वमपो अजयो दासपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । वृषभ । चर्षणीनाम् । घनः । वृत्राणाम् । तविषः । बभूथ ।

त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् । त्वम् । अपः । अजयः । दासपत्नीः ॥ १८ ॥

'त्वं' खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे 'वृषभ' कामानां वर्षितरिन्द्र 'चर्षणीनां' यष्टूणां मनुष्याणां भावितानां 'वृत्राणाम्' उपद्रवाणां 'घनः' हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वात्प्रपातनम् । तादृशस्त्वं 'तविषः' प्रवृद्धो बलवान् वा 'बभूथ' बभूविथ । 'बभूथा ततन्थ' इतीडभावो निपात्यते । ततः 'त्वं' 'तस्तभानान्' असुरैर्विबुध्यमानाः 'सिन्धून्' सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय 'असृजः' । पश्चात् 'त्वं' 'दासपत्नीः' । दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र 'दासाच्च' इत्युपसंख्यानान् ङीप् । असुरस्वामिकाः 'अपः' 'अजयः' जितवानसि । तानसुराङ्गित्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सुक्रतु रणिता यः सुतेष्वनुत्तमन्युर्यो अहेव रेवान् ।

य एक इन्नर्यपांसि कर्ता स वृत्रहा प्रतीदन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुऽक्रतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तमन्युः । यः । अहाऽह्व । रेवान् ।

यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि । कर्ता । सः । वृत्रऽहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः^१ । 'सः' इन्द्रः 'सुक्रतुः' शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति 'यः' 'सुतेषु' अभिषुतेषु सोमेषु 'रणिता' तत्पानार्थं रमणशीलः किंच 'अनुत्तमन्युः' परैरनुजक्रोधः शत्रुभिर्नोत्तमशक्त्यः^२ तादृशः 'यः' इन्द्रः 'रेवान्' घनवान् । तत्र दृष्टान्तः । 'अहेव' । यथा अहानि दिवसा घनवन्तः । दिवसेषु हि घनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा 'यः' इन्द्रः 'एक' इत् असहाय एव 'नरि' कर्म-नेतरि मनुष्ये 'अपांसि' कर्माणि 'कर्ता' कर्तुंशीलो भवति । ताच्छीलिकस्त्वं । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । 'सः' पूर्वोक्तगुणोपेत इन्द्रः 'वृत्रहा' । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवस्य वा हन्तृत्वाद्वृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् 'अन्यं' प्रति । 'इत्' अवधारणे । अन्यं प्रत्येव 'आहुः' । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंघं प्रति भवति । अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥

स वृत्रहेन्द्रश्चर्षणीघृत्तं सुष्टुत्या हव्यं हुवेम ।

स प्राविता मधवा नोऽधिवक्ता स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता ॥ २० ॥

सः । वृत्र॒ऽह॒ । इन्द्रः । च॒र्षणि॒ऽधृत् । तम् । सु॒ऽस्तु॒त्या । ह॒व्यम् । हु॒वेम् ।

सः । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । म॒घऽवा । नः । अ॒धि॒ऽव॒क्ता । सः । वा॒ज॒स्य । श्र॒व॒स्य॒स्य । दा॒ता ॥ २० ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वसः वइन्द्रः वचर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषकां भवति । वतम् इन्द्रं वयं वसुष्ट्या शोभनया स्तुत्या वहुवेम अस्मद्यज्ञेष्वाल्लयामः । किमर्थं यूयमाह्वयेति चेत् कारणं ब्रूमः । वसः इन्द्रः वप्राविता प्रकर्षणास्माकं रक्षिता भवति । किंच वमघवा धनवानिन्द्रः वनः अस्माकम् वधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा । धनदानेनास्मान् अधिकं वक्तुमर्हति । 'अहं कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तृच् । किंच वसः एवेन्द्रः वश्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तिर्निमित्तस्य ववाजस्य अन्नस्य । यद्वा । श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य । वदाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृ॒त्रहेन्द्र॑ क्र॒मु॒क्षाः । सु॒द्यो ज॒ज्ञानो॑ ह॒व्यो बभू॒व ।

कृ॒ष्वन्नपाँ॑सि॒ नर्या॑ पुरु॒णि॒ सोमो॑ न पी॒तो ह॒व्यः सखि॑भ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृ॒त्रऽह॒ । इन्द्रः । क्र॒मु॒क्षाः । सु॒द्यः । ज॒ज्ञानः । ह॒व्यः । ब॒भूव॒ ।

कृष्वन्न । अपाँसि । नर्या । पुरुणि । सोमः । न । पीतः । हव्यः । सखिभ्यः ॥ २१ ॥

वक्रमुक्षाः महान् । यद्वा । क्रमुशब्देनभर्वादयस्त्रयो गृह्यन्ते । क्रमुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । वृत्रहा वसः वइन्द्रः वसद्यः तदानीमेव वजज्ञानः प्रादुर्भवन् वहव्यः सर्वैः स्तोत्रभिः यष्टभिराह्लातव्यो वबभूव । किंच वनर्या नर्याणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि वपुरुणि बहूनि वअपाँसि कर्माणि वकृष्वन् कुर्वन् वसखिभ्यः हविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्य ऋत्विग्भ्यः वहव्यः आह्लातव्यो हवनयोग्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । वसोमो वन यथा वपीतः सोमो यष्टभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्लातव्यो भवति तद्वत् ॥ ॥ ३५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशच चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यापमैन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यानुपरिष्टादृहत्या व्यष्टकान्तद्वादशकवत्यौ । त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्या । तथा चानुक्रम्यते—'या इन्द्र पञ्चोना रेभः काश्यपो बार्हतमतिजगत्यानुपरिष्टादबृहत्यावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सूक्तविनिर्वाणो लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवत्ये बार्हततृचाशीतौ 'या इन्द्र' इत्यादिका नवचर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये । सूच्यते च—'तमिन्द्रं जोहर्वामि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आध. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इन्द्र॑ भुज॒ आभरः॑ स्व॒र्वा असुरे॑भ्यः ।

स्तो॒तारमि॒न्मघ॑वन्नस्य॒ वर्धय॑ ये च॒ त्वे वृ॒क्तव॑र्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्रः । भुजः । आ । अमरः । स्वऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्त्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते । हे इन्द्र वस्त्वान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्वःशब्दः सर्वपर्यायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वान् । एवंगुणस्त्वं वयाः यानि वभुजः भोक्तव्यानि

धनानि ^१असुरेभ्यः बलवद्भयो राक्षसेभ्यः ^२आभरः आहरः तान् हत्वाहृतवानसि । ‘हग्रहोः’ इति भकारादेशः । अत एव हे ^३मघवन् धनवञ्चिन्द्र ^४अस्य । अन्वादेशेऽशादेशः । एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन ^५स्तोतारमित् तव स्तोत्रकारिणमेव ^६वर्धय वृद्धिमन्तं कुरु । ^७ये ^८वच अन्ये यष्टारः ^९त्वे त्वदर्थं ^{१०}वृक्तबर्हिषः स्तोत्रबर्हिषो भवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन् धेहि मा पणौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणावति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वं ^३यम् ^४अश्वं गमनसाधनान् हरीन् ^५गाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोपकारिका गाः ^६अव्ययं व्ययरहितमविनश्वरं ^७भागं भजनीयं धनम् । सर्वत्रैकत्वमविवक्षितम् । एतान् ^८शत्रुभ्य आहत्य ^९दधिषे ^{१०}बिभर्षि तं सर्वं ^{११}सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति ^{१२}दक्षिणावति यज्ञ क्रतिवग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति ^{१३}यजमाने यागं कुर्वाणे ^{१४}तस्मिन् त्वं ^{१५}धेहि । सर्वत्र धनादिदानं मा कुर्वित्वाह । ^{१६}मा ^{१७}पणौ । ‘पण व्यवहारे’ । द्रव्यव्यवहारादयष्टा जनः पणिः । तस्मिन्नेतत् सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः ।

सैः ष एवैर्मुमुरत्पोष्यं रयिं सनुतधेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अव्रतः । अनुस्वापम् । अदेवयुः ।

सैः । सः । एवैः । मुमुरत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः । धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अदेवयुः देवान् युष्माकमयमानः ^३अव्रतः व्रतरहितः कर्मरहितो भूत्वा ^४अनुस्वापम् अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा ^५यः ^६सस्ति स्वपिति । ‘ष स्वपापे’ । आदादिकः । ^७सः जनः ^८सैः आत्मीयैः ^९एवैः गमनैरेव ^{१०}पोष्यं पोषणीयं ^{११}रयिं स्वीयं धनं ^{१२}मुमुरत् मारयतु विनाशयतु । अमागैर्घृतादिभिस्तस्य ^{१३}धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्यदानेनेति । ^{१४}ततः त्वं ^{१५}तम् अव्यष्टारं जनम् । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । ^{१६}सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिद्देशे ^{१७}धेहि स्थापय ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् ।

अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत् । शक्र । असि । परावति । यत् । अर्वावति । वृत्रहन् ।

अतः । त्वा । गीः । ऽभिः । द्युगत् । इन्द्र । केशिभिः । सुतवान् । आ । विवासति ॥ ४ ॥

हे ^१शक्र शत्रुहन्तसमर्थेन्द्र ^२यत् यदा ^३परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे ध्रुलोके देशे ^४असि विद्यसे हे ^५वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ^६यत् यदि ^७अर्वावति अर्वाचीने तस्मादधस्तात्स्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ^८अतः अस्माद्ध्रुलोकाद्वा ^९द्युगत् । ‘गम्य गतौ’ । क्विपि ‘गमः कौ’

१. ख-ह-त-१-२-न-भ-एतान् वानसादीन् । २. ख-त-न-भ-दधिषे धत्से । ३. ख-त-न-भ-श-नुष्मान् कामयमानः । ४. घ-भूवा यः । ५. ख-श-त-न-भ-श-‘यः’ नास्ति । ६. ज-वोराग्निधूता ।

इत्यनुनासिकलोपः । तुक् । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । धुलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः 'केशिभिः केशवद्भिर्हरिभिरिव स्थिताभिः 'नीभिः स्तुतिभिः 'त्वा त्वां 'सुतवान् अभिषुतसोमवान् यजमानः 'आ 'विवासति । आत्मीयं यज्ञं प्रन्यागमयति त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वासि रोचने दिवः समुद्रस्याधि विष्टपि ।

यत्पार्थिवे सदेने वृत्रहन्तम् यदन्तरिक्षे आ गहि ॥ ५ ॥

यत् । वा । अस्ति । रोचने । दिवः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि ।

यत् । पार्थिवे । सदेने । वृत्रहन्तम् । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'यद्वा यदि वा 'दिवः धुलोकस्य 'रोचने दीपनशीले स्थाने' भवसि । यद्वा 'समुद्रस्य मध्ये 'अधि अधिराते 'विष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि । हे 'वृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र 'यत् यदि वा 'पार्थिवे पृथिव्यां भवे 'सदेने स्थाने विद्यसे । यदि वा 'अन्तरिक्षे तस्मिंल्लोके वर्तसे । यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति 'आ 'गहि आगच्छ ॥ ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते ।

मादयस्व राधसा सुनृतावतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमपाः । सुतेषु । शवसः । पते ।

मादयस्व । राधसा । सुनृतावता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे 'सोमपाः सोमस्य पातः हे 'शवसस्पते बलस्य पालयितः 'इन्द्र 'सः पूर्वोक्तलक्षणसर्वं 'सुतेषु अस्माभिरभिषुतेषु 'सोमेषु' 'नः अस्मान् 'राधसा बलसाधनेनाग्नेन' 'सुनृतावता अनृत-रहितत्वोपेतेन' । यद्वा । सुनृतेति वाङ्मनाम् । शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । पुत्रोपेते-नाग्नेन । 'परीणसा । बहुनामैतत् । बहुना 'राया धनेन च नोऽस्मान् 'मादयस्व मोदय । सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रघनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणुभवा नः सधमाधः ।

त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् । भवे । नः । सधमाधः ।

त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्र 'नः इविषां प्रदातृनस्मान् 'मा 'परा 'वृणक् मा परित्याक्षीः । 'वृणी बर्जने' । रौषादिकः । लङि रूपम् । तदेवाह । त्वं 'नः अस्माकं सोमेन 'सधमाधः सधमादनशीलः 'भव । किंच हे इन्द्र 'नः अस्मान् 'त्वम् एव 'ऊती ऊत्यां स्थापय । यद्वा । ऊती । व्यत्ययेन कर्तरि

१. ज-म१-स्वस्थाने । २. ख-ग-त-न-भ-श-'सोमेषु' नास्ति । ३. ख-ङ-त१-२-न-म१-बलसाधनाग्नेन; ग-बलसाधकाग्नेन; त३-४-श-बलसाधनाग्नेन । ४. ख-त-न-भ-श-'रहितस्योपेतेन; ग-ज-'रहितस्योपेतेन ।

किञ्चि^१ वा निपातितः^२ । त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा ऽत्वमिद् । इद्वधारणे । त्वमेव अस्माकम्^३ ।
 ऽआप्यं ज्ञातेयम् । त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अत एव ऽमा ऽन ऽइन्द्र ऽपरा ऽवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे इन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।

कृधी जरित्रे मधवन्नवो महदस्मे इन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सद । पीतये । मधु ।

कृधी । जरित्रे । मधऽवन् । अवः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्मे अस्माभिः ऽसचा सह ऽसुते अभिपुते सोमे ऽनि ऽषद अस्मदीये यज्ञे निषीद । किमर्थम् । ऽमधु ऽपीतये मधुनः । ‘सुपां सुलुक्’ इति ङसो लुक् । मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय । किञ्च हे ऽमधवन् धनवन् इन्द्र ऽमहत् ऽअवः रक्षणं ऽजरित्रे ऽकृधि कुरु । कस्मिन् सति । ऽअस्मे ऽइन्द्र ऽसचा ऽसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशत न मर्त्यासो अद्रिवः ।

विश्वा जातानि शवसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।

विश्वा । जातानि । शवसा । अभिऽभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽत्वा त्वां ऽदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ऽन ऽआशत । स्वकर्मणा स्व-
 बलेन वा न व्याप्नुवन्ति । ऽन ऽमर्त्यासः मर्त्या मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुत एतदवसीयते
 तदाह । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजातानि भूतजातानि ऽशवसा स्वबलेनैव ऽअभिभूरसि । अभि-
 भावुकोऽसि भवसि । तस्मात् ऽन ऽत्वा ऽदेवास ऽआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘विश्वाः पृतनाः’ इति वैकल्पिकः
 स्तोत्रिवः । सूत्रितं च—‘विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोहवीमि’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सजुस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आमुर्मुतोग्रमोजिष्ठं तवसें तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सऽजुः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।

क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुर्मुम् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसेम् । तरस्विनम् ॥ १० ॥

‘विश्वाः सर्वा व्याप्ता वा ऽपृतनाः । ‘पृङ् व्यापामे’ । व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः ।
 ऽसजुः परस्परं संगताः सत्यः ऽअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ऽनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं
 ऽततक्षुः । आयुषादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति । आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः^४ । यद्वा पृतना इति
 संग्रामनाम । व्याप्रियन्तेऽत्रेति पृतनाः संग्रामाः । सर्वाविव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योन्यं
 संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । स्तुते सति बलवान् भवतीति । यद्वा । यष्टारो हविष्यदानेन वीर्य-

१. ग-किञ् पूर्वसवर्णः । २. घ-नोस्माकं । ३. ख-त-न-म-व्याप्रियामे; श-व्याप्रियामो ।

४. ख-चक्रुरित्यर्थः; त-न-म-श-चक्रुरित्यर्थः ।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः वराजसे । राजतेऽनुमर्थेऽप्येत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाश-
नार्थं सूर्यात्मानम् इन्द्रं वज्रजनुः जनयामासुः । स्तोत्रं यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत अपि च
वृत्त्वा स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव वरिष्ठम् उरुनरम् आसुरिं शत्रूणामभिमुख्येन मारयितारमिन्द्रं
वरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । उग्रम् उद्गूर्णबल-
मत एव ओजिष्ठम् ओजस्वितमं तवत्वं प्रवृद्धं तदस्त्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं
धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ३७ ॥

समीं रेभासो अस्वरजिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पति यदी वृधे धृतव्रतो ओजसा समुतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतव्रतः । हि । ओजसा । मम् । ऊतिऽभिः ॥ ११ ॥

रेभासः । 'रेभु शब्दे' । शब्दयितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः^१ कश्यपपुत्रा रेभा पुत्रात्मका
कश्यपः । ईम् पुनम् । इन्द्रं सम् । अस्वरन् सम्यगशब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । सोमस्य
पीतये सोमपानाय । किंच स्वर्पति स्वर्गस्य पालयितारं धनस्य स्वामिनं वा ईम् पुनमिन्द्रं यत्
यदा वृधे हविर्भिर्वर्धनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतः धृतकर्मैन्द्रः ओजसा बलेन स्तोत्रभिः ऊतिभिः
मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते^२ । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेपं विप्रा अभिस्वरा ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेपम् । विप्राः । अभिऽस्वरा ।

सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्कभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । अरान् यथा नेमिर्वाप्नोति तद्वत् सर्वं व्याप्नुते^३ । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा
दर्शनमात्रेणैव नमन्ति । कश्यपा रेभाः स्तोतारो वा नमस्कुर्वन्ति । ततः विप्राः मेघाविनः मेघम् ।
इन्द्रो मेघो भूत्वा मेघातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेघातिथेर्मेषभूतमिन्द्रम् अभिस्वरा अभिस्वरणेन
स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमानः स्तोतृनाह । अपि च सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्या-
प्यद्रुग्धारः वः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्त इन्द्रस्य
कर्णे श्रोत्रसमीपे ऋक्कभिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः^४ । यद्वा । ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः शस्त्रादिभिः ।
संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः^५ ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे वैकल्पिकस्यानुरूपतृचस्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मध्वानमुग्रं सूत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शर्वासि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद्वाये नो विश्वा सुपथा कृणोत वृज्जी ॥ १३ ॥

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-संगच्छते हि । ३. ग-सर्वं व्याप्नुवते । ४. म२-मेघमिन्द्रं । ५. ग-
अर्चनं । ६. ज-तमभिः । ७. न-सूत्रमुदाहृतं । आश्वमेधिके अश्ववपायाश्च चरोः हविषोनुवाक्या ।
सूत्रांतरेपि दृष्टत्वात् । तमिन्द्रं जोहवीमि इन्द्रश्रेष्ठातीति । तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजेत् इत्यादि-
सूत्रांतरेपि विषयप्रामाण्यात् च न निर्वेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दर्धानम् । अप्रतिऽस्तुतम् । शर्वांसि ।
मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् ।
राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

१ तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् १ इन्द्रं १ जोहवीमि । यष्टाहं पुनः पुनराह्वयामि । ह्वयतेः 'अभ्यस्तस्य च'
इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । १ मघवानं मंहनीयधनवन्तम् १ उग्रम् उद्गूर्णबलं १ सत्रा सत्यं यथार्थमेव
१ शर्वांसि बलानि १ दधानम् अत एव १ अप्रतिष्कृतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किंच १ मंहिष्ठः
पूज्यतमो दातृतमो वा १ यज्ञियः यज्ञाहं इन्द्रः १ गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १ आ १ ववर्तत्
१ च यज्ञेष्वभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ।
'चङ्यन्तस्याम्' इति स्वरः । ततः १ वज्री वज्रवानिन्द्रः १ नः अस्माकं १ राये धनाय १ विश्वा
विश्वानि सर्वाण्येव १ सुपथा सुमार्गाणि १ कृणोतु च करोतु । धनं सर्वदिकस्यमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

त्वं पुर इन्द्र चिकिदेना व्योजसा शविष्ठ शक्र नाशयध्वै ।

त्वदिश्वानि भुवनानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

तम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । ओजसा । शविष्ठ । शक्र । नाशयध्वै ।

त्वत् । विश्वानि । भुवनानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे १ शविष्ठ बलवत्तम अत एव हे १ शक्र शत्रुहननसमर्थ हे १ इन्द्र १ त्वप् १ एनाः । अन्वादेशे ।
एतानि १ पुरः शम्बरस्य पुराणि १ ओजसा स्वीयेनैव तेजसा १ वि १ नाशयध्व विनाशयितुं १ चिकित्
ज्ञाता भवसि । नरोष्ण्यन्ताच्छब्दैः प्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यं प्रशंसति । हे १ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र
१ विश्वानि सर्वाणि १ भुवनानि भूतजातानि १ त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा १ द्यावापृथिवी ।
'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तश्च । पृथिवी ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः । 'देवताद्वन्द्वे च'
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च १ भीषा त्वत्तो भीत्या १ रेजेते
कम्पेते । 'अरेजेतां रोदसी' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वदधीना इत्यर्थः ॥

तन्म क्रतुमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरितातिं पर्षि भूरि ।

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । ऋतम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पातु । अपः । न । वज्रिन् । दुऽइता । अति । पर्षि । भूरि ।

कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वऽप्स्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ॥

हे १ शूर बलवन् १ चित्र चायनीय विविधरूप वा । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ. सं. ६.
४०. १८) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे १ इन्द्र १ तत् प्रशस्तं त्वदीयम् १ ऋतं सत्यं १ मा मां
१ पातु सर्वतो रक्षतु । किंच हे १ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र १ भूरि । सुपो लुक् । भूरीणि बहूनि १ दुरिता
दुरितानि पापानि १ अति १ पर्षि अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । १ अपो १ न यथा नाविक उदकानि
मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे १ राजन् दीप्यमान हे इन्द्र १ विश्वप्स्यस्य । 'प्स' इति
रूपनाम । रूपे साधु प्स्यम् । नकारोपजब*छान्दसः । बहुरूपं तत् १ स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं

परायः । 'क्रियाग्रहणम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । तद्धनं षनः
अस्मभ्यम् षआ अभिसुख्येन षकदा षदशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः । तदा तव स्वभूतं सन्धं मा
रक्षतु । मर्द्धं धनं दत्त्वा कर्माणि च मयानुष्ठाप्य मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणा-

चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'इन्द्राय' इति द्वादशच पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य
नुमेधाख्यस्यार्षमैन्द्रम् । सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तिस्रः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तलक्षणम् । नवमीद्वादश्यौ पुरउष्णिहौ । प्रथमपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् । 'आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्' (अनु. ५. २) इति हि तलक्षणम् । शिष्टा उष्णिहः ।
तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्राय द्वादश नुमेध औष्णिहं सप्तस्युपान्त्ये च ककुभोऽन्त्यानवम्यौ पुरउष्णिहौ'
इति । महाव्रते औष्णिहृतृचाशीताविदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यकं सूत्रितम्—'इन्द्राय साम गायत
सखाय आ शिषामहि' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिप्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः
'इन्द्राय साम गायत' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राय साम गायत सखाय
आ शिषामहि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिप्लविकेषूक्येषु 'एन्द्र
नो गधि' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मर्दितरम्' (आश्व. श्रौ.
७. ८) इति । उक्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'अघा हीन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—
'अघा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पूर्वोक्त एव शब्दे 'त्वं न
इन्द्रा भर' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्वं न इन्द्रा' भर वयसु त्वामपूर्व्यं यो
न इदमिदं पुरा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इन्द्राय साम गायतु विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ १ ॥

इन्द्राय । साम । गायतु । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मऽकृते । विपऽचिते । पनस्यवे ॥ १ ॥

हे उद्गातारः षविप्राय मेधाविने षबृहते महते षधर्मकृते कर्मणः कर्त्रे षविपश्चिते विदुषे
षपनस्यवे स्तुतिमिच्छते षइन्द्राय षबृहत् बृहन्नामकं षसाम षगायत पठत ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदैवो महां असि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।

विश्वऽकर्मा । विश्वऽदैवः । महान् । असि ॥ २ ॥

१. ख-म-मां । २. ख-ङ-त१-२-३-म१-स-षूक्येषु । ३. ख-ङ-त१-२-३-म१-स-षूक्येषु ।
४. ख-ङ-त१-२-३-म१-उक्ये । ५. त-न-इन्द्राय ।

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३अभिभूः शत्रूणामभिभवित्वा ^४असि भवसि । किंच ^५स्वम् ^६सूर्यम् आदित्यम्
^७अरोचयः तेजोभिरदीपयः । किंच ^८विश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता ^९असि ^{१०}विश्वदेवः सर्वदेवश्चासि । तथा
 च यजुर्वाहणम्—‘अग्निं वा अन्वन्त्या देवता इन्द्रमन्वन्त्याः’ (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति । अतो
^{११}महान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ३ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२ज्योतिषा तेजसा ^३दिवः आदित्यस्य ^४रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन ^५स्वः स्वर्गं
^६विभ्राजन् प्रकाशयन् ^७अर्गच्छः प्राप्नोः । किंच ^८देवाः सर्वे ^९ते तव ^{१०}सख्याय मित्रत्वाय ^{११}येमिरे स्वं
 स्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे^{१२} देवाः^{१३} प्रयत्नमकारुणित्यर्थः ॥

एन्द्र नो गाधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गाधि । प्रियः । सत्राजित् । अगोह्यः ।

गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२प्रियः प्रियतमः ^३सत्राजित् महतां जेता ^४अगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यः ^५गिरिर्न
 पर्वत इव ^६विश्वतः सर्वतः ^७पृथुः पृथुतमः ^८दिवः स्वर्गस्य ^९पतिः ईश्वरस्त्वं ^{१०}नः अस्मान् ^{११}आ
 गाधि आगच्छ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उमे बभूथ रोदसी ।

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि । हि । सत्य । सोमपाः । उमे इति । बभूथ । रोदसी इति ।

इन्द्र । असि । सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ५ ॥

हे ^१सत्य ^२सोमपाः सोमस्य पातः ^३इन्द्र यस्त्वम् ^४उमे ^५रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^६अभि
^७बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं ^८सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ^९वृधः वर्धकः ^{१०}असि ।
^{११}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१२}पतिः ईश्वरः असि^{१३} ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दूर्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्र । दूर्ता । पुराम् । असि ।

हुन्ता । दस्योः । मनोः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२शश्वतीनां बह्वीनां ^३पुरां शत्रुनगरीणां ^४दूर्ता ^५असि दारयिता भवसि । किंच
^६दस्योः^७ उपपन्नपशितुरसुरस्व^८ हुन्ता असि घातको भवसि । ^९मनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः
^{१०}वृधः वर्धकश्चासि । ^{११}दिवः स्वर्गस्यापि ^{१२}पतिः ईश्वरोऽसि ॥ १३ ॥

१. ख-त-न-म-सर्वदेवा । २. घ-असि हि । ३. ख-म-त-न-म-श-दस्योः वृथा कालस्य ।
 ४. ख-त-न-म-उपपन्नपशितुः; ग-श-उपपन्नपशितुः ।

अथा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः समृज्महे ।

उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अथ । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । समृज्महे ।

उदाऽदेव । यन्तः । उदऽभिः ॥ ७ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअथा ऽहि संप्रति हि ऽत्वा त्वां ऽमहः महतः ऽकामान् कमनीयान् स्तोमान् ऽउप ऽसमृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह^१ । 'उदेव यथोदकेन' ऽयन्तः गच्छन्तः ऽउदभिः अञ्जलिना उत्क्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्ण त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । ववृध्वासं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।

ववृध्वासं । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् ऽशूर इन्द्र ऽवार्ण यथोदकमुदकस्थानं^२ ऽयव्याभिः नदीभिः । 'भवन् यो यव्याः' इति नदीनामसु पाठात् । ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ऽब्रह्माणि स्तोत्रैः ऽववृध्वासं ऽचित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किंतु प्रवृद्धमेव त्वां ऽदिवेदिवे अन्वहं^३ वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गार्थयोरौ रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गार्थया । उरौ । रथे । उरुऽयुगे ।

इन्द्रऽवाहा । वचऽयुजा ॥ ९ ॥

ऽइषिरस्य गमनशीलस्येन्द्रस्य ऽउरुयुगे महायुगे ऽउरौ महति ऽरथे ऽइन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ ऽवचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ऽहरी अश्वौ ऽगार्थया स्तोत्रेण स्तोतारः ऽयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा भरं ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनासहम् ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।

आ । वीरम् । पृतनाऽसहम् ॥ १० ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् ऽविचर्षणे विद्वष्टः ऽइन्द्र ऽत्वं वनः अस्मभ्यम् ऽओजः बलं ऽनृम्णं धनम् । 'गयो नृम्णम्' इति धननामसु पाठात् । ऽआ ऽभर आहर । ऽवीरं बीरं पितं ऽपृतनासहं^४ सेनासहं^५ सेनामभिभवितारं^६ त्वाम् ऽआ याचामह इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ ।

अथा ते सुम्नमीमहे ॥ ११ ॥

१. घ-दृष्टांतः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न-स्थानं वा । ३. घ-अहन्वहनि । ४. ख-गत-न-भ-श-पृतनासहं । ५. ख-व-न-भ-सेनासहं नास्ति । ६. ग-भ-१-३-व-सेनानाम् ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे ऽवसो वासयितः ऽशतक्रतो बहुकर्मधिन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्माकं ऽपिता पितृवत्पालकः ऽबभूविथ
भव । ऽत्वं ऽमाता मातृवद्भारकश्च बभूविथ । ऽअध अथ च वयं ऽते तव स्वभूतं ऽसुम्नं सुखम्
ऽईमहे थाचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुऽहूत । वाजऽयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे ऽशुष्मिन् बलवन् ऽपुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत ऽशतक्रतो बहुकर्मधिन्द्र ऽवाजयन्तं बलमि-
च्छन्तं ऽत्वाम् ऽउप ऽब्रुवे उपस्तौमि । ऽसः त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽसुवीर्यं धनं ऽरास्व देहि ॥ ॥२॥

‘त्वामिदा ह्यः’ इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तं नृमेघस्यार्षमैन्द्रम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिदाष्टौ प्रागाथम्’ इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावा-
कस्य ‘त्वामिदा ह्यः’ इति (आश्व. श्रौ. ७. ४) । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावयं
प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिदा ह्यो नर इयेतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘श्रायन्तइव’
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘श्रायन्तइव सूर्यं बष्महाँ असि सूर्यं’ (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ‘त्वमिन्द्र प्रतृत्तिषु त्वमिन्द्र यज्ञा असि’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराज्योनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः ।
[सूत्रितं च—‘तथोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराज्यशक्ररैवतानां च’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्जिन्भूर्णयः ।

स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वज्जिन् । भूर्णयः ।

सः । इन्द्र । स्तोमऽवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसरम् । आ । गहि ॥ १ ॥

हे ऽवज्जिन् ऽइन्द्र यं ऽत्वां ऽभूर्णयः हविर्भिर्मरणशीलाः^१ ऽनरः कर्मणां नेतारो
यजमानाः ऽइदा अथ ऽह्यः च ऽअपीप्यन् सोममपाययन् ऽसः त्वं ऽस्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकानाम-
स्माकं स्तोत्रम् ऽइह यज्ञे ऽश्रुधि शृणु । ऽस्वसरं गृहं च । ‘दुषां स्वसराणि’ इति गृहनामसु
पाठात् । ऽउप ऽआ ऽगहि उपागच्छ ॥

मत्स्वा सुभिप्र हरिवस्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।

तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ २ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भुवन्ति । वेधसः ।

तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे ^१सुशिप्र शोभनहनो शोभनोष्णीधिन् वा ^२हरिवः अश्ववन् ^३गिर्वणः गीर्भिवन्नीय ^४इन्द्र ^५त्वे स्वधि ^६वेधसः परिचारकाः ^७आ ^८भूषन्ति आभवन्ति । ^९मत्स्व सोमेन मादयात्मानम् । किंच ^{१०}तत् त्वां वयम् ^{११}ईमहे याचामहे । किं याच्यमित्यत्राह । ^{१२}सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सन्तु ^{१३}तव ^{१४}श्रवांसि अञ्जानि ^{१५}उपमानि उपमानभूतानि ^{१६}उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्तिवति ॥

श्रायन्तइव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः ^१श्रायन्तइव ^२सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा ^३इन्द्रस्य ^४विश्वेत् विश्वान्येव धनानि ^५भक्षत भजत । स च यानि ^६वसूनि धनानि ^७जाते उत्पन्ने ^८जनमाने जनिष्यमाणे च ^९ओजसा बलेन करोति ^{१०}भागं ^{११}न पित्र्यं भागमिव तानि धनानि ^{१२}प्रति ^{१३}दीधिम प्रतिधारयामेति । यद्वा । श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुत इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो वसूनि उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन भक्षत विभजन्ते^१ । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थे^२ । प्रतियेषोऽन्वित्येतस्य स्थाने । अनु दीधिम वयमनुध्यायाम^३ । तथा च यास्कः—‘समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः^४ । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च ^५‘वयं भागमनुध्यायाम^६’ (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधत्ते न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधत्ते । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः ^१अनर्शरातिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः—‘अनर्शरातिमनश्शीलदानमश्लीं पापकम्’ (निरु. ६. २३) इति । ^२वसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम् ^३उप ^४स्तुहि । यतः ^५इन्द्रस्य ^६रातयः दानानि ^७भद्राः कल्याणानि । महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः । यतश्च ^८सः इन्द्रः स्वकीयं ^९मनः ^{१०}दानाय अभीष्टप्रदानाय ^{११}चोदयन् प्रेरयन् ^{१२}विधत्ते परिचरतः ^{१३}अस्य स्तोतुः ^{१४}कामम् इच्छां ^{१५}न ^{१६}रोषति न हिनस्ति ॥

१. न-म१-तं । २. ख-ग-ङ्ग-त१-२-३-स-विभजते । ३. ख-त-न-म३-संप्रत्यर्थे ध; स-संप्रत्यर्थे त्व । ४. ख-त-न-म३-स-‘मनुध्यायेम; ग-‘मनुधारयेम । ५. ख-ग-त-न-म३-स-विभज्यमानाः । ६. ख-त१-२-३-न-म३-‘मनुध्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिहा । जनिता । विश्वतूरः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि^१ असि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र त्वम् अशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां^२ हन्ता असि । जनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि । विश्वतूरः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि । तरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वासि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वासि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुष्मं बलं तुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ शिशुं न शिशुमिव अनु ईयतुः अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यत् ब्रह्मात् वृत्रं शत्रुं तूर्वासि हंसि अतः ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्राम-कारिण्यः सेनाः श्रथयन्त श्रयिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथीतममर्तुं तुग्र्यावृधम् ॥ ७ ॥

इतः । ऊती । वो । अजरम् । प्रहेतारम् । अप्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथीतमम् । अर्तुम् । तुग्र्यावृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः वः यूयम् अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् अप्रहितं केनाप्य-प्रेषितम् आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं^३ गन्तारं^४ रथीतमं रथिनां श्रेष्ठम् अर्तुं केनाप्य-हिंसितं तुग्र्यावृधम् उदकस्य बर्धयितारमिन्द्रम् ऊती अग्रे रक्षणाय इतः कुरुत । पुरस्कुरुतेति यावत् ॥

इष्कर्तारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतमूर्तिं शतक्रतुम् ।

समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसुजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कर्तारम् । अनिःस्कृतम् । सहःस्कृतम् । शतमऽऊतिम् । शतऽक्रतुम् ।

समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसुजुवम् ॥ ८ ॥

१. त-स- स अभि । २. ख-त१-२-३-मु-दैव्यानां । ३. ख-त२-३-हेतारं; घ-हेतारं । ४. घ-दैवानामाह्वारं ।

वृष्कर्तारं शत्रूणां संस्कर्तारम्^१ अनिष्कृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं^२ सहस्कृतं बलेन कृतं^३ शतमूर्तिं
बहुरक्षणं^४ शतकृतं बहुप्रशं बहुकर्माणं वा^५ समानं बहूनां साधारणं^६ वसवानं धनान्याच्छादयन्तं^७
वसुजुवं यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम्^८ इन्द्रमवसे रक्षणाय वयं^९ हवामहे ह्यामः ॥ ३ ॥

‘अयं ते’ इति द्वादशार्चं सप्तमं सूक्तं ऋगुगोत्रस्य नेमस्वार्थम् । ‘अयमस्मि जरितः’ इति
दृचेनेन्द्रो नेमसमीपमेव स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य दृचस्य स एवार्थः ‘यस्य वाक्यं स
ऋषिः’ (अनु. २. ४) इति न्यायात् । षष्ठी जगती । सप्तम्याद्यास्तिन्नोऽनुष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
इन्द्रो देवता । ‘यद्वागवदन्ती’^१ ‘देवीं वाचम्’ इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तम्—
अयं ते द्वादश नेमो भार्गवश्चैष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिन्नोऽनुष्टुभोऽयमिति दृचेनेन्द्र आत्मानमस्तौ-
दुपान्त्ये वाच्यौ’ इति । वाग्देवत्ये पशौ ‘यद्वागवदन्ती’ इति वपावा अनुवाक्या । सूत्रितं च—
‘यद्वागवदन्त्यवितेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । पूर्वोक्त एव
पशौ ‘देवीं वाचम्’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘देवीं वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तो
न्वप्रव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां
जपेत् । सूत्रितं च—‘कनिकदज्जनुषं प्रभुवाण इति सूक्ते जपेदेवीं वाचमजनयन्त देवा इति च’
(आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं ते एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात् ।

यदा मह्यं दीर्घरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा । यन्ति । पश्चात् ।
यदा । मह्यम् । दीर्घरः । भागम् । इन्द्र । आत् । इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे इन्द्र^१ ते तव^२ पुरस्तात् अप्रतः^३ तन्वा पुत्रेण सह^४ अयम् अहम्^५ एमि । शत्रून्भिभवि-
तुं गच्छामि । तवाप्रतो गच्छन्तं मां^६ विश्वे देवाः त्वया सह^७ पश्चात्^८ अभि^९ यन्ति अभिगच्छन्ति ।
यदा त्वं^{१०} मह्यं भार्गवाय नेमाय^{११} भागं शत्रुषु स्थितं भागं^{१२} दीर्घरः धारयसि^{१३} आदित् अनन्तर-
मेव^{१४} मया सह मच्छत्रून्जेतुं^{१५} वीर्याणि पौरुषाणि^{१६} कृणवः कुरु । यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं
दित्ससि^{१७} तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः ।

असंश्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽर्धा वृत्राणि जह्वनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि । ते । मधुनः । भक्षम् । अग्रे । हितः । ते । भागः । सुतः । अस्तु । सोमः ।
असः । च । त्वम् । दक्षिणतः । सखा । मे । अर्धः । वृत्राणि । जह्वनाव । भूरि ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ ते तुभ्यं^२ मधुनः मदकरस्य सोमस्य^३ भक्षमग्रे प्रथमं^४ दधामि धारयामि ।^५ सुतः
अभिषुतः^६ भागः भजनीयः^७ सोमः^८ ते तव हृदये^९ हितः निहितः^{१०} अस्तु भवतु । अपि च^{११} त्वं
मे मम^{१२} दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे^{१३} सखा सन्^{१४} असः स्थितो भव ।^{१५} अथ अथ^{१६} भूरि बहूनि^{१७} वृत्राणि
अस्मदीयान्छत्रून्^{१८} जह्वनाव त्वमहं^{१९} चोमौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति ।

नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभि ष्टवाम ॥ ३ ॥

प्र । सु । स्तोमम् । भरत । वाजऽयन्तः । इन्द्राय । सत्यम् । यदि । सत्यम् । अस्ति ।
 न । इन्द्रः । अस्ति । इति । नेमः । ऊँ इति । त्वः । आह ।
 कः । ईम् । ददर्श । कम् । अभि । स्तवाम ॥ ३ ॥

हे जनाः वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तो यूयम् । 'पौंस्ये वाजे' इति संग्रामनामसु पाठात् ।
 इन्द्राय सत्यं सत्यभूतं स्तोमं सु सुष्ठु प्र भरत । इन्द्रोऽस्तीत्येतत् यदि सत्यमस्ति
 भवति । इन्द्रास्तित्वे कः संदेहः । तत्राह । नेम उ भार्गवो नेम एव इन्द्रः नाम त्वः कश्चित् न
 अस्ति इति आह । तत्र कारणं दर्शयति । क ईम् एनमिन्द्रं ददर्श अद्राक्षीत् । न कोऽप्यपश्यत् ।
 अतः कं वयम् अभि वष्टवाम अभिष्टुमः । तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रं न तु
 तत्सत्यमित्यर्थः ॥

अयमस्मि जरितः पश्य मेह विश्वा जातान्यभ्यस्मि मद्वा ।

ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्याददिरो भुवना ददर्मीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । जातानि । अभि । अस्मि । मद्वा ।
 ऋतस्य । मा । प्रदिशः । वर्धयन्ति । आददिरोः । भुवना । ददर्मीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यर्षेर्वचनमाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन दृष्ट्वेन स्तौति ।
 हे जरितः स्तोतः अयम् अहम् अस्मि । इह तव समीपे स्थिते मा मां पश्य । विश्वा
 सर्वाणि जातानि भुवनानि मद्वा महत्त्वेन अभ्यस्मि अहमभिभवामि । किंच माम् ऋतस्य
 सत्यस्य यज्ञस्य वा प्रदिशः प्रदेष्टारो विद्वांसः स्तोत्रैः वर्धयन्ति । अपि च आददिरोः आदरण-
 शीलोऽहं भुवनानि भुवनानि शत्रुभूतानि ददर्मीमि मृशं विदारयामि ॥

आ यन्मा वेना अरुहन्नृतस्यैकमासीनं हर्यतस्य पृष्ठे ।

मनश्चिन्मे हृद आ प्रत्यवोचदचिक्कदञ्चिशुमन्तः सखायः ॥ ५ ॥

आ । यत् । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतस्य । पृष्ठे ।
 मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्कदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

यत् यदा ये ऋतस्य यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी । वेनाः कामयमानाः हर्यतस्य
 कान्तस्यान्तरिक्षस्य पृष्ठे आसीनम् उपविष्टम् एकं मा माम् आ अरुहन् तदानीं तेषां भव-
 तामारोहं मनश्चित् मन एव मे मम हृदे हृदयाय प्रत्यवोचत् अवधीत् । अज्ञासि च तदाह्वानं
 चिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः सखायः प्रिया अमी अचिक्कदन् मां क्रन्दन्तीति ॥

विश्वेत्ता ते सर्वेषु प्रवाच्या या चक्रथ मधवभिन्द्र मुन्वते ।

पारावतं यत्पुरुसंभूतं वस्वपावृणोः शरमाय ऋषिबन्धवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-सोम । २. ख-ङ्ग-म-श-जातानि जनितानि; घ-ङ्ग-त-१-२-जातानि जनितानि
 तानि; त-३-जातानि तानि; न-जातानि जातानि । ३. ऋ-त-१-२-४-भ-२-ख-स-शुभूतानि भूतानि ।

विधा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्र॒ऽवाच्या । या । च॒र्था । म॒घऽवन् । इन्द्र॒ । सु॒न्वते ।
पारा॑वतम् । यत् । पु॒रुऽसंभ॑तम् । वसु । अ॒पऽअ॒वृ॒णोः । शर॑भाय । ऋषि॑ऽबन्ध॒वे ॥ ६ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विशेषता ते'
इत्यनेन दृष्टेन स्तौति । हे षमघवजिन्द्र त्वं षसवनेषु यज्ञेषु षसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यज्ञमानाय
षया यानि कर्माणि षचर्था अकरोः षते तव षता तानि कर्माणि षप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि षविश्वेत्
अनन्तान्येव । किंच त्वं षपारावतं परावन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं^१ षयत् धनमस्ति तत्
षऋषिबन्धवे^२ षशरभाय^३ शरभनाम्न ऋषये षअपावृणोः अपवृतवानसि । षपुरुसंभृतं यथा^४
बहुसंभृतं भवति^५ ॥ ४ ॥

प्र नूनं धावता पृथङ्देह यो वो अवावरीत् ।

नि षीं वृत्रस्य मर्मेणि वज्रमिन्द्रो अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धा॒वत । पृथक् । न । इ॒ह । यः । वः । अवा॑वरीत् ।
नि । सीम् । वृ॒त्रस्य॑ । म॒र्मेणि॑ । वज्र॑म् । इन्द्रः । अ॒पीप॑तत् ॥ ७ ॥

षयः शत्रुः षनूनम् इदानीं षप्र षधावत प्रधावति षपृथक् षइह पृथक् तिष्ठति च षवः युष्मान्
षन षअवावरीत् न विवारयति च तस्य षवृत्रस्य शत्रोः षमर्मणि मर्मस्थाने षइन्द्रः षवज्रं कुलिशं
षनि षअपीपतत् नितरामपातयत् ॥

मनोजवा अयमान आयसीमतरत्पुरम् ।

दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ ८ ॥

मनः॑जवाः । अय॑मानः । आ॒यसीम् । अ॒तरत् । पु॒रम् ।
दि॒वं । सु॒ऽपर्णः । ग॒त्वाय॑ । सोम॑म् । व॒ज्रिणे॑ । आ । अ॒भर॑त् ॥ ८ ॥

षसुपर्णः गच्छमान् षमनोजवाः मनोवेगाः षअयमानः गच्छन् षआयसीं हिरण्मयीं षपुरं नगरीम्
षअतरत् अतारीत् । ततः षदिवं स्वर्गं षगत्वाय गत्वा षवज्रिणे इन्द्राय षसोमम् षआभरत् आहरत् ॥

समुद्रे अन्तः शयत उद्रा वज्रो अभीवृतः ।

भरन्त्यस्मै संयतः पुरःप्रस्रवणा बलिम् ॥ ९ ॥

समु॒द्रे । अ॒न्तरि॑ति । श॒यते॑ । उ॒द्रा । वज्रः । अ॒भिऽवृ॑तः ।
भर॑न्ति । अ॒स्मै । स॒म्ऽय॑तः । पु॒रः॑ऽप्रस्र॒वणाः । ब॒लिम् ॥ ९ ॥

यः षवज्रः षसमुद्रे षअन्तः समुद्रस्य मध्ये षशयते शेते यश्च षउद्रा उदकेन षअभिवृतः
षअस्मै^१ वज्राय षसंयतः संग्रामस्थः । 'सम्पन्नं संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । षपुरःप्रस्रवणाः
पुरस्ताद्गच्छन्तः शत्रवः षबलिम् उपहारं षभरन्ति धारयन्ति । तस्य केषा भवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-य-त-स्वभूतं यद्दृष्टमस्ति तद्विधाय । २. न-म-श-ऋषिधियाय शरभाय । ३. य-वसु धनं ।
४. ख-वेति; ग-य-त-न-श-वेति । ५. ख-य-य-त-न-श-तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्त्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविचेतनानि । राष्ट्री । देवानाम् । निऽससाद । मन्त्रा ।

चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पर्यासि । कं । स्वित् । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

‘राष्ट्री राजनशीला’ ‘देवानां’ ‘मन्त्रा मादयित्री’ वा ‘यत् यदा’ ‘वाक्’ ‘अविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानथान्’ ‘वदन्ती प्रज्ञापयन्ती’ ‘निषसाद यज्ञे निषीदति तदा’ ‘चतस्रः दिशः प्रति’ ‘ऊर्जम् अक्षं’ ‘पर्यासि तत्कारणभूतानि उदकानि’ ‘दुदुहे’ । ‘अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत्’ ‘परमं श्रेष्ठं तत्’ ‘क’ ‘जगाम क गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः’ । तथा च यास्कः—‘यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्त्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा’ (निरु. ११. २८) इति ॥

देवीं वार्चमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वार्चम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।

मन्त्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति^१ । सा ‘देवीं द्योतमानां माध्यमिकां’ ‘वार्चं’ ‘देवाः माध्यमिकाः’ ‘अजनयन्त जनयन्ति’ ‘तां वार्चं’ ‘विश्वरूपाः सर्वरूपा व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च’ ‘पशवो’ ‘वदन्ति । तत्पूर्वकवाद्वाक्प्रवृत्तेः । ‘सा’ ‘वाक् देवी’ ‘मन्त्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा’ ‘वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम्’ ‘इषम् अन्नम्’ ‘ऊर्जं पयो-धृतादिरूपं रसं च’ ‘दुहाना क्षरन्ती’ ‘धेनुः धेनुभूता’ ‘सुष्टुता अस्माभिः स्तुता’ ‘अस्मान् नेमान्’ ‘उप’ ‘प्रेतु उपगच्छतु । वर्षणायोषुक्तेत्यर्थः’^२ । तथा च यास्कः—‘देवीं वार्चमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनाक्षं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता’ (निरु. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्क्रमे ।

हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धुनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । विऽतरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कमे ।

हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसवे । विऽसृष्टाः ॥ १२ ॥

हे ‘सखे’ ‘विष्णो त्वं’ ‘वितरम् अत्यन्तं’ ‘वि’ ‘क्रमस्व विक्रमं कुरु । हे’ ‘द्यौः त्वं’ ‘वज्राय वज्रस्य’ ‘विष्क्रमे’ ‘विष्क्रममनाय’ ‘लोकम् अवकाशं’ ‘देहि प्रयच्छ । हे विष्णो त्वं चाहं चोभौ आवौ

१. व-मादयित्री माध्यमिका वाक्; श-मादयित्री मोहयित्री । २. ख-ग-त-न-म-१-२-श-‘मुप-दर्शयतीति । १. व-सन्धक् स्तुता; श-नः । ४. ख-‘योषुतमित्यर्थः; ग-त-न-म-श-‘योषुकामित्यर्थः ।

वृत्रम् असुरं वृहनाव हन्वः । वसिन्धून् वृत्रावष्टब्धा नदीश्च वरिणचाव नयावः^१ । तेऽभी विसृष्टाः सिन्धवः । इन्द्रस्य वप्रसवे वयन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति—
‘त्रींल्लोकानभिवृत्यैतान् वृत्रस्तस्थौ स्वया त्विषा ॥ तं नाशकद्वन्तुमिन्द्रो^२ विष्णुमभ्येक्ष्य सोऽप्रवीत ।
वृत्रं हनिष्ये तिष्ठस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य नु वज्रस्य द्यौर्दिदातु ममान्तरम् । तथेति
विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवरं ददौ ॥ तदेतदम्बिलं प्रोक्तं मत्स्ये विष्णो इति त्वृचा’ (बृहदे.
६. १२१-१२४) इति ॥ ॥ ५ ॥

‘ऋधक्’ इति षोडशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ऋधक् षोडश जमदग्निर्भागो मैत्रा-
वरुणं प्रागाथं त्रिभिष्टुबन्तं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तोत्रं राजस्वृक्सपादादित्याश्विन्यौ^३ वायव्ये
सौर्यौ^४ बृहत्पुष्या सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावमानी गव्ये’ इति । ऋगुगोत्रो जमदग्निर्ऋषिः । चतुर्दश्या-
द्यास्तिसस्त्रिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहत्पुष्यो युजः सतोबृहत्पुष्यः । तृतीया गायत्री^५ ।
‘स्तोत्रं राजसु गायत’ इति पादेन सहिता ‘ते हिन्विरे’ इत्यादित्यदेवताका । ‘आ मे वचांसि’
इति द्वे अश्विदेवताके^६ । ‘आ नो यज्ञं दिविस्पृशाम्’ इति द्वे वायुदेवत्ये । ‘बष्महौ असि सूर्य’
इति द्वे सूर्यदेवताके । ‘इयं या नीची’ इत्येषा उषोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभानया स्तूयते । अतः
सैव देवता । ‘प्रजा ह तिस्रः’ इत्येषा पवमानदेवताका । ‘माता रुद्राणाम्’ इति द्वे गोदेवत्ये ।
शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संप्रामार्थं राज्ञः संनहने^७ ‘प्र यो वां
मित्रावरुणा’ इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—‘अभीवतं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति
च द्वे’ (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि प्रउगे वायव्यतृचस्य ‘आ नो यज्ञम्’
इत्यादिके द्वे ऋचावाद्ये । सूत्रितं च—‘आ नो यज्ञं दिविस्पृशामिति द्वे आ नो वायो महे तन
इत्येका’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसिष्यन् होता ‘बष्महौ असि सूर्य’ इति
द्राभ्यामग्निं जुहुयात् । सूत्रितं च—‘बष्महौ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परति च’
(आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । माध्यंदिनसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र ‘बष्महौ असि’
इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘बष्महौ असि सूर्योदु त्यदशतं वपुरिति प्रगाथो स्तोत्रिया-
नुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने द्वाह्यणाच्छंसिनो
वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘श्रायन्तइव सूर्यं बष्महौ असि सूर्य’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
इति । मधुपर्के गामुत्सृज्य ‘माता रुद्राणाम्’ इति जपेत् । सूत्रितं च—‘माता रुद्राणां दुहिता
वसुनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्’ (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्या स मर्त्यैः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्या । सः । मर्त्यैः । शशमे । देवतातये ।

यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रे । हव्यदातये ॥ १ ॥

वः मनुष्यः नूनं क्षिप्रं हव्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय मित्रावरुणौ अभिष्टये
अभिमतसिद्धयर्थम् आचक्रे अभिमुखौ करोति सः मर्त्यैः मनुष्यः ऋधक् सत्यम् इत्या इत्थं
देवतातये यज्ञार्थं शशमे हविः संस्क्रोति ॥

१. ख-त-न-श-मवयावः; ग-गमयावः; भ-मेचीयाव । २. ख-त-नेनाप्राक् । ३. ख-त-न-भ-
राजस्विति सपादा; ग-रजस्विति सपादा; श-राजस्वगिति सपादा । ४. ख-त-२-३-४-भ-स-सूर्यौ । ५. ख-त-
भ-श-गायत्री सतोबृहती । ६. ख-त-न-श-मु-अश्विनीदेवताके । ७. ख-त-न-भ-संहने । ८. ख-त-१-२-३-
४-न-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; भ-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; श-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रुमिमिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ । उरुऽचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रुमिमिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ वरुचक्षसा महादर्शनौ नरा नेतारौ कर्मणां राजाना दीर्घमानौ दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ ता तौ मित्रावरुणौ बाहुता न भुजाविव सूर्यस्य रुमिमिभिः किरणैः साकं सह दंसना दंसनानि कर्माणि । 'अमः' दंसः इति कर्मनामसु पाठात् । रथर्यतः प्राप्नुतः । यथा बाहू सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वां मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अयःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अयःशीर्षा । मदेरघुः ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाम् अजिरः गमनशीलः यः यजमानः प्र अद्रवत् अभिगच्छति स देवानां दूतः भवति । अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । मदेरघुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।

तस्मात्तु अद्य समृतेरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्पृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्वादाय । रमते ।

तस्मात् । नः । अद्य । सम्पृच्छेते । उरुष्यतम् । बाहुभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

यः शत्रुः संपृच्छे संप्रक्षाय न रमते न क्रीडते न च पुनःपुनः हवीतवे हवनाय रमते न च संवादाय रमते तस्मात् शत्रोः समृतेः संग्रामात् नः अस्मान् अद्य उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किंच तस्य शत्रोः बाहुभ्यां नः अस्मान् उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यग्णे सचर्ध्यमृतावसो ।

वरुण्यं वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यग्णे । सचर्ध्यम् । ऋतवसो इत्यृतवसो ।

वरुण्यम् । वरुणे । छन्द्यम् । वचः । स्तोत्रम् । राजसु । गायत ॥ ५ ॥

हे ऋतवसो यज्ञधन मित्राय सचर्ध्यं सेवार्हं वरुण्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं प्र गायत प्रकर्षेण गायत । अर्यग्णे च प्र गायत । वरुणे छन्द्यं प्रीणनसाधनं चैतादृशं वचः प्र गायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् । एतदेव दर्शयति । राजसु मित्रादिषु राजसु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्प्रीणाजः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ५ ॥

ते हिन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।

ते धामान्यमृता मर्त्यानामदग्धा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।

ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अदग्धाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

व अरुणम् अरुणवर्णं व जेन्यं जयसाधनं^१ वसु वासकं व तिसृणां^२ पृथिव्यादीनाम् व एकं व पुत्रं
व ते देवाः व हिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय । किंच व अदग्धाः केनाप्यहिंसिताः
व अमृताः^३ मरणरहिताः^४ व ते देवाः व मर्त्यानां मनुष्याणां व धामानि स्थानानि व अभि व चक्षते
अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता द्युमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्स्यता । द्युमत्तमानि । कर्त्वा ।

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे व नासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ^५ व सजोषसा संगतौ व उभा उभौ युवां व मे जमदग्नेर्मम
व उद्यता उद्यतानि व द्युमत्तमानि दीप्तमानि व वचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि व कर्त्वा कर्माणि च
व आ व यातम् । किंच व हव्यानि हवींषि व वीतये भक्षणाच्च व प्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्वामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

प्राचीम् । होत्राम् । प्रतिरन्तौ । इतम् । नरा । गृणाना । जमदग्निना ॥ ८ ॥

हे व वाजिनीवसू अन्नघनावधिनौ^६ व वां युवयोः संबन्धि व यत् व अरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति
तत् यदा व हवामहे^७ । एतदेव विशदयति । व युवाभ्यां क्रियमाणं^८ व रातिं दानं हवामहे इति ।
तदानीं व प्राचीं प्राङ्मुखान् व होत्रां स्तुतिं व प्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ व नरा नेतारौ व जमदग्निना ऋषिणा
गृणानौ स्तूयमानौ च सन्तौ व इतम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानो^९यं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मभिः ।

अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

१. ग-त-श-जयनसाधनं । २. ग-न-म-२-३-तिसृणां । ३. ख-ग-त-१-२-३-स-अमरणाः सहिताः;
ङ-अमृताः अमरणसहिताः; न-अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-म-प्रणेतारौ वा । ५. च-ङ-हवामहे
याचामहे । ६. ग-क्रियमाणं ।

हे ववायो त्वं वनः अस्माकं वदिविस्पृशं तं वयज्ञम् वआ वयाहि । किमर्थमागमनमित्यत्राह ।
वसुमन्मभिः सुष्टुतिभिः वअन्तः वपवित्रे पवित्रस्य मध्ये वउपरि वश्रीणानः श्रयमाणो निश्चिन्त्यमानः
वअयं वशुक्रः^१ सोमः वते तुभ्यम् वअयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये ।

अथा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ १० ॥

वेति । अध्वर्युः । पथिभिः । रजिष्ठैः । प्रति । हव्यानि । वीतये ।

अथ । नियुत्वः । उभयस्य । नः । पिब । शुचिम् । सोमम् । गोऽर्वाशिरम् ॥ १० ॥

हे वनियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्चवन् वायो वअध्वर्युः हविर्धानात् वरजिष्ठैः ऋजुतमैः वपथिभिः मार्गैः
ववेति गच्छति । ववीतये भक्षणाय तव भक्षणानि वहव्यानि हवींषि च वप्रति नयतीति शेषः । वअथ
अथ वनः अस्माकं संबन्धिनम् वउभयस्य उभयविधं सोमम् । कर्मणि षष्ठी । वपिब । उभयविधत्वं
दर्शयति । वशुचिं शुद्धं वसोमं वगवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं चेति ॥ ७ ॥

बष्महाँ असि सूर्य बळादित्य म्हाँ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्वा देव म्हाँ असि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्वा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे वसूर्यं त्वं वमहान् तेजसाधिकः वअसि । वबट् सत्यम् । नैतन्मिथ्येत्यर्थः । हे वआदित्य
अदितेः पुत्र त्वं वमहान् बलेनाप्यधिकः^२ वअसि । वबट् सत्यम् । वमहः महतः वसतः भवतः वते
वमहिमा महत्त्वं वपनस्यते स्तोतृभिः स्तूयते । हे वदेव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्यं त्वं वमहान् वीर्येणा-
प्यधिकः वअसि भवसि । वअद्वा सत्यमेव । अत्र न संशय इत्यर्थः । 'बट् सत्रा अद्वा' इति
सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा म्हाँ असि सत्रा देव म्हाँ असि ।

महा देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाम्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

महा । देवानाम् । असुर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाम्यम् ॥ १२ ॥

हे वसूर्यं त्वं वश्रवसा श्रवणेन वमहान् सर्वाधिकः वअसि वबट् सत्यम् । हे वदेव द्योतमान
सूर्यं त्वं वदेवानां मध्ये वमहा महत्त्वेन वमहान् अधिकः वअसि वसत्रा सत्यमेव । वअसुर्यः असुराणां
हन्ता वासि । किंच त्वं देवानां वपुरोहितः हितोपदेशासि । किंच ते वज्योतिः तेजः वविभु महत्
वअदाम्यं केनाप्यहितं च ॥

इयं या नीच्यकिर्णी रूपा रोहिण्या कृता ।

चित्रेव प्रत्यदर्शयित्यन्तर्दृशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

१. च-शुक्रः शुद्धोयं । २. ख-घ-त-य-श-बलेनाप्यधिको; ग-बलेनाधिको ।

इयम् । या । नीची । अर्किणी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।

चित्राऽईव । प्रति । अदर्शि । आऽयती । अन्तः । दशसु । बाहुपु ॥ १३ ॥

अस्यामृचि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । १या १इयं १नीची अवाह्मुर्वा १अर्किणी स्तुति-
मती १रूपा रूपवती १रोहिण्या प्रकाशयुक्ता १कृता उपाः १ सूर्यप्रभा वोत्पादिता १ सा १अन्तः
ब्रह्माण्डस्य मध्ये १बाहुपु बाहुस्थानीयासु १दशसु दशसंख्याकासु दिक्षु १आयती आगच्छन्ती १चित्रेव
चित्रा गौरिव १प्रत्यदर्शि सर्वैरदृश्यत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे ।

बृहद्व तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआयम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।

बृहत् । ह । तस्थौ । भुवनेषु । अन्तरिति । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः १तिस्रः १प्रजाः १अत्यायमीयुः अत्यायमायन् १अन्याः ता इमाः प्रजाः १अर्कम् अर्चनीय-
मग्निम् १अभितो १विविश्रे १अभितो निविष्टास्ततो न पराबभूवुः । १भुवनेष्वन्तः मध्ये १बृहत् महान्
असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । १तस्थौ प्रकाशयन्नतिष्ठत् । १हरितः दिशः १पवमानः वायुः १आ
१विवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मण—‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा-
स्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगघाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे इति ता
इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद्व तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्वभुवनेष्वन्तर-
सावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः’ (दे. आ. २.
१. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—‘स तपोऽतप्यत स प्रजा अमृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः
पराबभूवुस्तानीमानि वयांसि’ इत्युपक्रम्य ‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अमूः प्रजा अत्यायन्
न्यन्या १ अर्कमभितो विविश्रे इत्यग्निर्व अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः ।
बृहद्व तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्ता
अयं पवमान आविष्टः’ (श. ब्रा. २. ५. १. १-५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।

प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् दृचे गौः स्तूयते । या गौः १रुद्राणां १मरुतां १माता जननी १वसूनां १दुहिता पुत्री
१आदित्यानां १स्वसा भगिनी १अमृतस्य पयसः १नाभिः आवासस्थानं ताम् १अनागाम् अनागतम्
१अदितिम् अदीनां १गां गोरूपां देवीं १मा १वधिष्ट हे जनाः मा हिसिष्टेति १चिकितुषे चेतनावते
१जनाय १नु इदानीं १प्र १वोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

१. ख-उषसा सूर्ये वोत्पाद्यादिता प्रमा; ग-न-म-श-उषसा सूर्येण वोत्पादिता प्रमा; त-उषसा
सूर्ये वोत्पादिता प्रमा । २. ख-ग-उ-न-म-श-अभिनिविविधे । ३. ग-अत्यायमायन् । ४. ख-त-श-
अन्या; म-न्या । ५. ङ-म-रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वृचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वामिधींभिरुपतिष्ठमानाम् ।

देवीं देवेभ्यः पर्येयुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दभ्रचेताः ॥ १६ ॥

वृचःऽविदम् । वाचम् । उतऽईरयन्तीम् । विश्वामिः । धीभिः । उपऽतिष्ठमानाम् ।

देवीम् । देवेभ्यः । परि । आऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यैः । दभ्रऽचेताः ॥ १६ ॥

वृचोविदं वचसो लम्भयित्रीं वृचम् वृचदीरयन्तीं पयः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम् ।
क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वामिः सर्वाभिः धीभिः वाग्भिः
उपतिष्ठमानां देवीं द्योतमानां देवेभ्यः देवाय मा माम् एयुषीम् अवगच्छन्तीं गां दभ्रचेताः
अल्पबुद्धिः मर्त्यः मनुष्यः परि आ अवृक्त परिवर्जयति ॥ ८ ॥

‘त्वमग्ने’ इति द्वाविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम् । ऋगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः ।
बाह्वृस्पत्यः पावकविशेषणविशिष्टोऽग्न्याख्यो वा । यद्वा । सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्ठसंज्ञकौ
द्वावृषी । तौ सहेदं सूक्तमपश्यताम् । तस्मादस्य तावृषी । अथवा तयोरन्यतरः । तथा चानुक्रान्तं—
‘त्वमग्ने अधिका भार्गवः प्रयोगो बाह्वृस्पत्यो वाग्भिः पावकः सहसः सुतयोर्वान्योर्गृहपतिय-
विष्ठयोर्वान्यतर आग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशर्चः ।
सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्वेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । देवसुवां
हविःष्वग्नेर्गृहपतेरनुवाक्या ‘त्वमग्ने बृहद्वयः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळ्मि-
रजरः पिता नः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्मगिनोऽनुवाक्या ‘आ सवं
सवितुः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर’ (आश्व. श्रौ. २. ८)
इति । आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्निं वो वृधन्तम्’ इति वैकल्पिकः
स्तोत्रिषस्तुवः । सूत्रितं च—‘अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ।
दशमेऽहनि ‘इमं नो यज्ञम्’ इति स्तोकसूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने ‘अग्ने घृतस्य’ इत्येषा ।
सूत्रितं च—‘स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने घृतस्य धीतिभिरुमे सुश्रन्द सपिष इत्येते’
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । कविः । गृहऽपतिः । युवा ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान अग्ने कविः क्रान्तकर्मा गृहपतिः गृहपालकः युवा नित्यतरुणः
त्वं दाशुषे हविषां प्रदात्रे यज्ञमानाय बृहद्वयः महदन्नं दधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवां अग्ने दुवस्युवा । चिकिर्दिमान्वा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।

चिकित् । विमानो इति विमानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे विमानो विशिष्टदक्षिणे अग्ने सः त्वं चिकित् ज्ञाता सन् नः अस्माकं दुवस्युवा
परिचरणशीलया ईळानया स्तुवत्या वाचा सह देवान् आ वह ॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं चोदिष्टेन यविष्ठय । अभिष्मो वाजसातये ॥ ३ ॥

त्वया । ह । स्वि॒त् । यु॒जा । व॒यम् । चोदि॑ष्ठेन । य॒न्निष्ठ॑ । अ॒भि । स्मः । वाज॑ऽसातये ॥३॥

हे १यविष्ठय युवतमाग्ने २चोदिष्ठेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा ३त्वया ४युजा ५स्वि॒त् ६ह
सहायेनैव १ ७वयं भार्गवः २ प्रयोगो ३ बाहस्पत्याः पावका अग्नयो वा ४वाजसातये अश्वलाभाय
५अभि ६ष्मः शत्रूनभिभवेम ॥

और्व॑भृगुव॒च्छुचि॑म॒प्रवान॑वदा हुवे । अ॒ग्निं स॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ४ ॥

और्व॑भृगुऽवत् । शुचि॑म् । अ॒प्रवान॑ऽवत् । आ । हुवे । अ॒ग्निम् । स॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ४ ॥

१समुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं २शुचिं शुद्धम् ३अग्निम् ४और्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः
५अप्नवानवत् यथाप्नवानः ६तथा ७आ ८हुवे आह्वयाम्यहम् ॥

हुवे वा॒र्तस्वनं॑ क॒विं प॒र्जन्य॑क्रन्धं सहः । अ॒ग्निं स॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ५ ॥

हुवे । वा॒र्तऽस्वनम् । क॒विम् । प॒र्जन्य॑ऽक्रन्धम् । सहः । अ॒ग्निम् । स॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ५ ॥

१वा॒र्तस्वनं वा॒र्तसदृशध्वनिं २क॒विं क्रान्तकामां ३प॒र्जन्यक्रन्धं प॒र्जन्यसदृशक्रन्धं ४सहः
सहस्विनं वाडवम् ५अग्निं ६हुवे आह्वयामि ७ । अन्यद्वत् ॥ ८ ॥

आ स॒वं स॒वितु॑र्यथा भ॒गस्ये॒व भुजि॑ हुवे । अ॒ग्निं स॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ६ ॥

आ । स॒वम् । स॒वितुः । यथा । भ॒गस्य॑ऽइव । भुजि॑म् । हुवे । अ॒ग्निम् । स॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ६ ॥

१सवितुः प्रेरकस्य देवस्य २सवं ३यथा प्रसवमिव ४भगस्येव ५भुजिं भगाल्यस्य देवस्य
भोगमिव च ६समुद्रवाससम् ७अग्निं ८हुवे ९ आह्वयामि ॥

अ॒ग्निं वो॑ वृ॒धन्त॑मध्व॒राणां॑ पु॒रुत॑मम् । अ॒च्छा न॒प्त्रे स॒हस्व॑ते ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । वोः । वृ॒धन्त॑म् । अध्व॒राणां॑ । पु॒रुत॑मम् । अ॒च्छ । न॒प्त्रे । स॒हस्व॑ते ॥ ७ ॥

१अध्वराणाम् अहिंसानां बलिनां २नप्त्रे बन्धुं ३सहस्वते बलवन्तम् ४ । विभक्तिव्यत्ययः । ५वृधन्तं
ज्वालाभिर्वर्धमानं ६पुरुतमम् ७ अतिशयेन बहुम् ८अग्निम् कृत्विजः ९वः यूयम् १०अच्छ अभिगच्छत ॥

अ॒यं यथा॑ न आ॒शुव॑च्छ॒ष्टा रू॒पेव॑ तक्ष्या । अ॒स्य क॒त्वा यश॑स्वतः ॥ ८ ॥

अ॒यम् । यथा॑ । नः । आ॒शुव॑त् । त्व॒ष्टा । रू॒पाऽइव॑ । तक्ष्या । अ॒स्य । क॒त्वा । यश॑स्वतः ॥ ८ ॥

१अयम् अग्निः २नः अस्मान् ३तक्ष्या विकर्तव्यानि ४रूपेव ५त्वष्टा रूपाणि वर्धयितुम् ६यथा
येन प्रकारेण ७आशुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् ८अस्य अग्नेः ९कृत्वा
प्रज्ञानेन युक्ताः १०यशस्वतः यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥

१. य-स्वित्त्वत्सहायेनैव; श-त्वत्सहायेनैव । २. ख-त१-३-भार्गवगः प्रयोगाः; ग-त२-म१-२-श-भार्गवाः प्रयोगाः; घ-भार्गवादयः; झ-भार्गवगः प्रयोगः; त४-भार्गवगः प्रयोगाः; न-भार्गवाः प्रयोगाः ।
३. न-भ-यथा चाप्रवानः । ४. घ-ह्वयामि कीदृशं समुद्रवाससं । ५. ख-त२-प्रमवः; ग-प्रसवं च; घ-प्रमवः; झ-प्रसवत्व; त१-३-प्रमवत्व; त४-प्रमव च; न-प्रमवमिव; श-प्रमवं च । ६. घ-आ हुवे ।
७. घ-तेजसा बलवंतं । ८. ख-य-घ-म१-३-पुरुतमं । ९. ख-त-न-म२-वर्धयितुं; घ-वर्धकः इव; म१-वर्धयितुं; श-वर्धकः च ।

अयं विश्वा अमि श्रियोऽग्निदेवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥

अयम् । विश्वाः । अमि । श्रियः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां विष्वाः सर्वाः श्रियः संपदः देवेषु देवानां मध्ये यः अयम् अग्निः अमि पत्यते अभिगच्छति सोऽग्निः नः अस्मानपि वाजैः अत्रैः उप आ गमत् उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां यशस्तमम् । अग्निं यज्ञेषु पूर्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । यशःस्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषां सर्वेषां होतॄणां मध्ये यशस्तमं यशस्वितमं यज्ञेषु पूर्य मुख्यम् अग्निम् इह अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः स्तुहि ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीदाय दीर्घश्रुतमः ॥ ११ ॥

शीरम् । पावकऽशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेष्वा । आ । दीदाय । दीर्घश्रुतऽतमः ॥ ११ ॥

ज्येष्ठः देवानां मुख्यः दीर्घश्रुतमः अतिशयेन विद्वान् अग्निः दमेषु यज्वनां गृहेषु आ दीदाय आदीप्यते । तं शीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—‘ अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा ’ (निरु. ४. १४) इति । पावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्र शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्र । शुष्मिणम् । मित्रम् । न । यातयत्ऽज्जनम् ॥ १२ ॥

हे विप्र मेधाविन् स्तोतः अर्वन्तं न अश्वमिव सानसिं संभजनीयं शुष्मिणं बलिनं मित्रं न सखायमिव यातयज्जनं हतशत्रुजनं तम् अग्निं गृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हिविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥

उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःऽकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने हविष्कृतः यजमानार्थं गिरः स्तुतयः जामयः स्वसार इव देदिशतीः तव गुणान् दिशन्त्यः त्वा त्वामुपतिष्ठन्ते । वायोरनीके समीपे त्वां समेष्वन्यः अस्थिरन् अतिष्ठ ॥

यस्य त्रिधात्वृतं बर्हिस्तथावसन्दिनम् । आपश्चिनि दधा पदम् ॥ १४ ॥

यस्य । त्रिऽधातु । अवृतम् । बर्हिः । तस्यै । असम्ऽदिनम् ।

आपः । चित् । नि । दध । पदम् ॥ १४ ॥

यस्य अग्नेः त्रिधातु त्रिः अवृतम् अनावृतं च असंदिनम् अबद्धं च । स्तरणकाले हि बर्हिरबद्धं भवति । बर्हिस्तस्यै आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ आपश्चित् आपोऽपि पदं नि दधति । अन्तरिक्षा माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥

१. गन्ध-मोघिः । २. ख-त२-यज्वना; ग-यजमानानां; घ-ज्ञ-त४-भ१-२-स-यज्वनां; न-यज्वनां । ३. घ-शत्रुजनं; ङ-शत्रुजनं; त२-३-४-न-हशत्रुजनं । ४. ग-यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-स-आदिशतः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-२-त्रिर्वा अवृतमनावृतं; ग-घ-अवृतमनावृतं; त१-त्रिर्वा अवृतं; न-त्रिर्वावृतनावृतं ।

पदं देवस्य मीळहुषोऽनाष्टाभिरुतिभिः । भद्रा सूर्यइवोपदृक् ॥ १५ ॥

पदम् । देवस्य । मीळहुषः । अनाष्टाभिः । उतिभिः । भद्रा । सूर्यः । उपदृक् ॥ १५ ॥

मीळहुषः कामानां सेतुः । देवस्य द्योतमानस्याग्नेः । पदं स्थानम् । अनाष्टाभिः शत्रुभिः । अनाष्टाभिः । उतिभिः रक्षाभिर्भजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य । उपदृक् उपदृष्टिरपि । सूर्यइव यथा सूर्यस्तद्वत् । भद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ॥ ११ ॥

अग्ने घृतस्य धीतिभिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥

अग्ने । घृतस्य । धीतिभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे । देव द्योतमान । अग्ने । घृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य । धीतिभिः^१ निधानैः^१ । तेपानः तपन् । शोचिषा ज्वालयता । देवान् प्रति । आ । वक्षि आवह । यक्षि यज । च ॥

तं त्वाजनन्त मातरं कवि देवासो अङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरं । कविम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे । अङ्गिरः अग्ने । कविं क्रान्तकर्माणम् । अमर्त्यं मरणरहितं । हव्यवाहं हविषां वोढारं । तं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । देवासः देवाः । मातरः इव । अजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा कवेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि षेदिरे ॥ १८ ॥

प्रचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यवाहम् । नि । षेदिरे ॥ १८ ॥

हे । कवे क्रान्तकर्मन् । अग्ने । प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं । वरेण्यं वरणीयं । दूतं देवानां । हव्यवाहं हविषां वोढारं । त्वा त्वां । नि । षेदिरे देवा निषीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यध्व्या न स्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामि ते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अध्व्या । न । स्वधितिः । वनन्वति । अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने । मे मम भार्गवस्य प्रयोगस्वर्षेः । अध्व्या गौः । ‘अध्व्या उक्ता’ इति गोनामसु पाठात् । नहि । अस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेय । किंच । स्वधितिः नहि । वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीय^१ । अथैतादृक् अग्निहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रीं गाम् इन्धनसाधनानि काष्ठानि चैतत्सर्वं । ते तुभ्यमहं । भरामि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठय ॥ २० ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २० ॥

पूर्वस्थासृच्युक्तस्वैवार्थस्य विवरणमत्र । हे । यविष्ठय युवतम् । अग्ने तुभ्यं^२ । यत् यदा । कानि । कानि । चित् यानि कान्यपि । दारूणि काष्ठानि । आ । दध्मसि आधारयामि तदा । ता तानि अप-
रशुवृकणान्यपि^३ । जुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘न ह स्म वै पुराभिरपरशुवृकं दहति

१. ख-घ-ङ-त-१-२-धीतिभिर्दासिभिर्निधानैः; त-३-४-दीप्तिभिर्निधानैः; छ-निधानैः । २. ख-ङ-त-१-२-समिधाय । ३. घ-भ-१-३-ते तुभ्यं । ४. घ-काष्ठानि ।

तदस्मै प्रयोग एवर्षिस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदर्युपजिह्विका यदुग्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अति । उपजिह्विका । यत् । वग्रः । अतिसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने 'यत् काष्ठादिकम् 'उपजिह्विका' । उपजिघ्रतीत्युपजिह्विका* । 'अति भक्षयति । 'यत् च काष्ठादिकं' 'वग्रः । वमत्युदकमिति वग्रः । उपजिह्विकावग्रन्नब्दौ यद्यपि पर्वायौ तथापि घृथगुपादानात् वग्रन्नब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि 'अतिसर्पति' अतिगच्छति । 'तत्' 'सर्वं' 'ते' तव 'घृतं' घृतसदृशम् 'अस्तु । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत् मर्त्यैः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत् । मर्त्यैः । अग्निम् । ईधे । विवस्वभिः ॥ २२ ॥

'मर्त्यः' मनुष्यः 'अग्निमिन्धानः' काष्ठैः प्रज्वलयन् 'मनसा' एव श्रद्धानः 'धियं' कर्म 'सचेत्' काले भजेत् । 'विवस्वभिः' कृत्विग्निश्च 'अग्निम्' एव 'ईधे' प्रज्वलयति ॥ ॥ १२ ॥

'अदक्षि' इति चतुर्दशचं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'अदक्षि षड्ना सोमरिर्बाहंतं पञ्चम्याद्युजः' सतोवृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुबनुषुबन्त्याग्निमास्ती' इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोवृहत्यः । अष्टमीद्वादश्या ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुषु । शिष्टा वृहत्यः । 'अग्नेयं तु' इत्युक्त्वादिभिर्देवता । अन्यायास्वभिर्मस्तश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्तौ बाहंतं छन्दस्यादितः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'अदक्षि गातुवित्तम इति ससेति बाहंतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिप्लविकेषूक्येषु मैत्रावरुणस्य 'प्र मंहिष्ठाय' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तदोत्तिभिः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्यहोमे 'आग्ने याहि' इत्येषा । सूत्रितं च—'मा चिदाग्ने याहि मरुतस्त्वा यत्ते राजन्ने' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

अदक्षि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदक्षि । गातुवित्तमः । यस्मिन् । व्रतानि । आदधुः ।

उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

'यस्मिन्' अग्नौ 'व्रतानि' कर्माणि 'आदधुः' यजमाना आदधन् 'गातुवित्तमः' अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता सोऽग्निः 'अदक्षि' प्रादुरभूत् । किंच 'सु' 'जातं' सम्बद्धं प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य' उत्तमवर्णस्य 'वर्धनं' वर्धयितारम् 'अग्निं' 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुतिरूपा वाचः 'उपो' 'नक्षन्त' उपगच्छन्त्येव ॥ 'नक्ष गतौ' इति घातुः ॥

१. ख-य-त- 'उपजिह्विका काष्ठादिकं' नास्ति । * न-अ-स- 'त्युपजिह्विका उपदहिक्का (न-स-उपदीहिक्का) । २. त१ (प्रान्ते) अनु-प-चमी विराड्गुपा सप्तम्याद्युजः ।

प्र दैवोदासो अग्निर्देवाँ अच्छा न मज्जना ।

अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य सानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवः ऽदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मज्जना ।

अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । वावृते । तस्थौ । नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

वैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानः । अग्निः । मातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवशात् पृथिवी माता । तां पृथिवीम् । अच्छ प्रति । देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् । अनु^१ प्रति इविर्बोद्धुं । न । प्र^२ । वि । वावृते^३ । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः । मज्जना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः । नाकस्य स्वर्गस्य । सानवि समुच्छ्रिते देशे स्वायतन एव । तस्थौ अतिष्ठत् ॥

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्कृत्यानि कृण्वतः ।

सहस्रसां मेघसाताविव त्मनाग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चर्कृत्यानि । कृण्वतः ।

सहस्र ऽसाम् । मेघसाता इव । त्मना । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् कारणात् । चर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि । कृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् । कृष्टयः इतरे मनुष्याः । रेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानीं हे जनाः^३ यूयं । सहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् । अग्निं । मेघसातौ यज्ञे । धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः । त्मना आत्मनैव । सपर्यत परिचरत ॥

प्र यं राये निर्नीषसि मर्तो यस्ते वसो दाशत् ।

स वीरं धत्ते अग्र उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निर्नीषसि । मर्तः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।

सः । वीरम् । धत्ते । अग्रे । उक्थशंसिनम् । त्मना । सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक । अग्रे त्वं । यं तव स्तोतारं । राये धनार्थं । प्र । निर्नीषसि प्रणेतुमिच्छसि । वः च । मर्तः मनुष्यः । ते तुभ्यं । दाशत् हवींषि प्रयच्छति । वसः मनुष्यः । उक्थशंसिनम् उक्थानां^३ शंसितारं । त्मना आत्मनैव । सहस्रपोषिणं बहुधनं । वीरं पुत्रं । धत्ते धारयति ॥

स दृळ्हे चिदभि तृणत्ति वाजमर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

त्वे देवत्रा सदा पुरुवसो विश्वा वामानि धीमहि ॥ ५ ॥

सः । दृळ्हे । चित् । अभि । तृणत्ति । वाजम् । अर्वता । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । त्वे इति । देवत्रा । सदा । पुरुवसो इति पुरुवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥

हे^१ पुरुवसो बहुधनाग्रे यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति । वसः यजमानः । दृळ्हे । चित् । दृढेऽपि शत्रुपुरे स्थितं । वाजम् अश्वम् । अर्वता अश्वेन । अभि । तृणत्ति हिनस्ति । तथा । वसः यजमानः । अक्षिति अक्षीर्णं

१. ख-य-त-म- 'अनु' नास्ति । २. ख-त-१-२-प्र वि वृते; ग-त-४-म-प्र वृते । ३. ख-त-न-याजनाः; ग-स-यजमानाः । ४. घ-स्तोत्राणां । ५. ख-य-त-म-स-अर्वता अश्वेन ।

वश्रवः अश्वं वधत्ते धारयति । तथा च सति तुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि वदेवत्रा देवे त्वे त्वयि स्थिताः विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि सदा सर्वदा धीमहि धारयाम ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्यग्रये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।

मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्रये ॥ ६ ॥

वहोता देवानामाह्वाता मन्द्रः मोदमानः यः अग्निः विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि जनानां जनेभ्यः दयते प्रयच्छति तस्मै अस्मै अग्रये मधोर्न मदकरस्य सोमस्येव प्रथमानि सुख्यानि पात्राणि स्तोमाः प्र यन्ति प्रगच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मज्यन्ते देवयवः ।

उमे तोके तनये दस्म विश्पते पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीःभिः । रथ्यम् । सुदानवः । मर्मज्यन्ते । देवयवः ।

उमे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विश्पते । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ७ ॥

हे वदस्म दर्शनीय विश्पते विशां पतेऽभे यं त्वां सुदानवः शोभनदानाः देवयवः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः रथ्यं रथस्य वोढारम् अश्वं न अश्वमिव गीर्भिः स्तुतिभिः मर्मज्यन्ते परिचरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां तोके पुत्रे तनये पौत्रे च उभे उभयस्मिन् मघोनां धनवतां रायः धनं पर्षि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत क्रतान्ने बृहते शुक्रशौचिषे । उपस्तुतासो अग्रये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । क्रतऽन्ने । बृहते । शुक्रऽशौचिषे । उपऽस्तुतासः । अग्रये ॥ ८ ॥

हे यूयम् उपस्तुतासः उपस्तोतारः मंहिष्ठाय दातृत्तमाय क्रतान्ने यज्ञवते सत्यवते वा बृहते महते शुक्रशौचिषे दीप्ततेजसे अग्रये प्र गायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मघवा वीरवधशः समिद्धो द्युम्याहुतः ।

कुविन्नो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजैर्भिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मघवा । वीरऽवत् । यशः । समऽईद्धः । द्युम्नी । आऽहुतः ।

कुवित् । नः । अस्य । सुऽमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजैर्भिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

मघवा धनवान् बुम्नी अश्ववान् यशस्वी वा । तथा च यास्कः—‘द्युम्नं द्योततेर्यशो वाजं वा’ (निरु. ५. ५) इति । यशः यशस्करमश्वम् आ वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति । अस्य

१. य-श-पात्रा पात्राणि । २. य-धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. य-समिद्धः दीप्त आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वं । ४. य-प्रयच्छति । तस्या साम्ने समिद्धः दीप्तः आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वमावसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः ^१नवीयसी नवतरा ^२सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः ^३नः अस्मान् ^४अच्छ^१ प्रति^२ ^५वाजेभिः अश्वैः सह
^६कुवित् बहुवारम्^३ । 'सलिलं कुवित्' इति बहुनामसु पाठात् । ^७आगमत् आगच्छतु ॥

प्रेष्ठम् प्रियाणां स्तुत्यासावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्ठम् । ऊँ इति । प्रियाणाम् । स्तुहि । आऽसाव । अतिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥

हे ^१आसाव स्तोतः ^२प्रियाणां ^३प्रेष्ठं प्रियतमम् ^४अतिथिम् अभ्यागतं ^५रथानां ^६यमं यन्तारम्
^७अग्निम् एव ^८स्तुहि ॥ ॥ ११ ॥

उदिता यो निदिता वेदिता वस्त्रा यज्ञियो ववर्तति ।

दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्ऽइता । यः । निऽदिता । वेदिता । वसु । आ । यज्ञियः । ववर्तति ।

दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न । नोर्मयः । धिया । वाजम् । सिषासतः ॥ ११ ॥

^१वेदिता वेत्ता ^२यज्ञियः यज्ञार्हः ^३यः^३ अग्निः ^४उदिता उदितान्युद्गतानि ^५निदिता निदितानि
 श्रुतानि च ^६वसु वसूनि धनानि ^७आ ^८ववर्तति आवर्तयति^४ । ^९धिया कर्मणा ^{१०}वाजं संग्रामं ^{११}सिषा-
 सतः संभक्तुमिच्छतः ^{१२}यस्य चाग्नेज्वालाः^५ ^{१३}प्रवणे ^{१४}नोर्मयः प्रवणाभिमुक्ताः समुद्रस्थ तरङ्गा इव
^{१५}दुष्टराः तर्तुमशक्याः । तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥

मा नो हृणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः । यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा । नः । हृणीताम् । अतिथिः । वसुः । अग्निः । पुरुऽप्रशस्तः । एषः ।

यः । सुहोता । सुऽअध्वरः ॥ १२ ॥

^१वसुः वासकः ^२अतिथिः अतिथिवत् प्रियः ^३पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः ^४सुहोता सुहु देवाना-
 माह्वता ^५स्वध्वरः सुयज्ञश्च ^६यः ^७अग्निः सः ^८एषः अग्निः ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}मा ^{११}हृणीतां केनापि न
 रुध्यताम् । केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यममीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

मो ते रिप्न् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केमिश्रिदैवैः ।

कीरिश्रिद्धि त्वामीद्वे दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति । ते । रिप्न् । ये । अच्छोक्तिभिः । वसो इति । अग्ने । केभिः । चित् । एवैः ।

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । ईद्वे । दूत्याय । रातऽहव्यः । सुऽअध्वरः ॥ १३ ॥

हे ^१वसो वासक ^२अग्ने त्वां ^३ये मनुष्याः ^४अच्छोक्तिभिः अभिश्रुतिभिः ^५केभिः कैः सुखकरैः
^६एवैः ^७चित् अभिगमनैरपि ^८ते स्तोतारः ^९मो ^{१०}रिप्न् मैव हिंसन्ताम् । ^{११}रातहव्यः दूतहविष्कः^१
^{१२}कीरिश्रित् स्तोतापि ^{१३}दूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाद्य दूतकर्मणे ^{१४}त्वामीद्वे ^{१५}हि स्तौति कलु ॥

१. ख-ञ-त१-२-अच्छ अभिलक्ष्य (ख-आलक्ष्य; झ-'अभिलक्ष्य' नास्ति; त२-आभिलक्ष्य)
 प्रयच्छति; घ-श-अच्छ अभिलक्ष्य; त४-न-म२-प्रयच्छति । ३. ख-ग-त-न-म-बहु । ३. ग-त-म-'यः'
 नास्ति । ४. ख-ग-घ-त-श-आवर्तयते । ५. ख-त-न-म-वाग्ने । ६. घ-श-दूतहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः ।

आग्ने याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ।

सोमर्या उर्ष सुष्टुतिं मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । याहि । मरुत्सखा । रुद्रेभिः । सोमऽपीतये ।

सोमर्याः । उर्ष । सुऽस्तुतिम् । मादयस्व । स्वऽऽनरे ॥ १४ ॥

हे ^१अग्ने ^२मरुत्सखा^३ मरुतां प्रियस्त्वं ^४स्वर्णरे अस्माकं यजन्नरुक्षणे कर्मणि ^५सोमपीतये सोम-
पानाय ^६रुद्रेभिः रुद्रैर्मरुद्भिः सह ^७आ ^८याहि आयच्छ । ^९सोमर्याः सोमरेर्मम ^{१०}सुष्टुतिं शोभनां
स्तुतिं चोपागच्छ । ^{११}मादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय^{१२} च^{१३} ॥ ॥ १५ ॥

॥ इत्यहमे मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता
१४	५	‘पर्मूद्’	‘पर्मूद्’
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम्
३१	२७	अस्मे	अस्मै
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सुत्राः	सुत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतूर्ये	वृत्रऽतूर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उभे श	उभे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरूणौ	मित्रावरूणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	‘द्रातमुर्मिम्	‘द्रातमुर्मिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व १ः	तन्व १ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वधान	वृधान
६३५	५	विपन्यभिः	विपन्युभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्यऽमा	अर्यमा
९५०	२०	‘ञिश्शुमन्तः	‘ञिश्शुमन्तः